

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN MÜƏLLİMLƏR İNSTİTUTU PHŞ**

**“ALİ PEDAQOJİ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ ELM: REALLIQLAR VƏ
PERSPEKTİVLƏR”**

BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSIN MATERIALLARI

CİLD 2

19-20 dekabr 2025, Naxçıvan / Azərbaycan

**MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN
NAKHCHIVAN TEACHERS INSTITUTE**

**“SCIENCE IN THE SYSTEM OF HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION:
REALITIES AND PERSPECTIVES”**

PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

VOLUME 2

19-20 December, 2025, Nakhchivan / Azerbaijan

**МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
НАХЧЫВАНСКИЙ ИНСТИТУТ УЧИТЕЛЕЙ**

**«НАУКА В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ:
РЕАЛИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ»**

МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ

ТОМ 2

19-20 декабря 2025, Нахчыван / Азербайджан

Naxçıvan, 2026

BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

HƏMSƏDRLƏR

- **Elşən Məmmədov**, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun rektoru v.i.e. (Azərbaycan)
- **Elnur Əliyev**, Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun direktoru (Azərbaycan)
- **Nurbanu Nəğımanova**, A.K.Kusayinov adına Avrasiya Humanitar Institutunun rektoru (Qazaxıstan)
- **İmran Əkbərov**, “Yujny” Universitetinin rektoru (Rusiya)

SƏDR MÜAVİNLƏRİ

- **Qurban Qurbanlı**, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Elm və innovasiya məsələləri üzrə prorektoru (Azərbaycan)
- **İlham Cavadov**, Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun direktor müavini (Azərbaycan)
- **Saltanat Meiramova**, A.K.Kusayinov adına Avrasiya Humanitar Institutunun Beynəlxalq Əməkdaşlıq və Beynəlmilləşdirmə Departamentinin direktoru (Qazaxıstan)

MƏSUL KATİB

- **Gülzar Hüseynova**, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Elmi fəaliyyətin təşkili və təhlili üzrə baş metodisti

ÜZVLƏR

- **Xəyal Camalov**, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Ümumi işlər üzrə prorektoru;
- **Samirə Həsənova**, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Pedaqoji fakültənin dekanı;
- **Rövşən Vəliyev**, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Təbiət və incəsənət fakültəsinin dekanı;
- **Yaqub Məmmədov**, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Riyaziyyat və informatika kafedrasının müdiri;
- **Həsənəli Eyvazov**, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Azərbaycan dili və ədəbiyyat kafedrasının müdiri;
- **Sevinc Vəliyeva**, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Pedaqogika və psixologiya kafedrasının müdiri;
- **Həbibə Allahverdiyeva**, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun İncəsənət kafedrasının müdiri
- **Aytəkin Qəhrəmanova**, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Humanitar və ictimai fənlər kafedrasının müdiri;
- **Bəyim Tarverdiyeva**, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xarici dillər və tədrisi metodikası kafedrasının müdiri;
- **Rasim Babayev**, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Təsərrüfat və xidmət şöbəsinin müdiri;
- **Ənnağı Əsgərov**, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun “Məktəb” nəşriyyatının direktoru.

ELM (EKSPERT) KOMİTƏSİ

- Kamal Camalov** – Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Pedaqogika və psixologiya kafedrasının professoru, pedaqogika elmləri doktoru;
- Yusif Səfərov** – Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Azərbaycan dili və ədəbiyyat kafedrasının professoru, filologiya elmləri doktoru;
- Rövşən Həsənov** – Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Riyaziyyat və informatika kafedrasının dosenti, pedaqogika elmləri doktoru;
- Nuray Əliyeva** – Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Azərbaycan dili və ədəbiyyat kafedrasının dosenti, filologiya elmləri doktoru;
- Zeynəb Quliyeva** – Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Humanitar və ictimai fənlər kafedrasının dosenti, tarix elmləri doktoru;
- Yelena Surkova**, Rusiya “Дружба народов” Universitetinin dosenti, filologiya elmləri namizədi;
- Aida Zhanturina**, A.K.Kusayinov adına Avrasiya Humanitar Institutunun dosenti, pedaqogika elmləri namizədi;
- Boris Martinov**, Rusiya Federasiyasının “Yujny” Universiteti Rəqəmsal İnkişaf Akademiyasının rəhbəri, fəlsəfə elmləri namizədi, dosent.

**ORGANIZING COMMITTEE OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
CO-CHAIRS**

- **Elshan Mammadov**, Acting Rector of Nakhchivan Teachers’ Institute (Azerbaijan)
- **Elnur Aliyev**, Director of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan (Azerbaijan)
- **Nurbanu Nigimanova**, Rector of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute (Kazakhstan)
- **Imran Akbarov**, Rector of “Yuzhny” University (Russia)

DEPUTY CHAIRS

- **Gurban Gurbanli**, Vice-Rector for Science and Innovation of Nakhchivan Teachers’ Institute (Azerbaijan)
- **Ilham Javadov**, Deputy Director of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan (Azerbaijan)
- **Saltanat Meiramova**, Director of the Department of International Cooperation and Internationalization of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute (Kazakhstan)

EXECUTIVE SECRETARY

- **Gulnar Huseynova**, Chief Methodologist for the Organization and Analysis of Scientific Activity at Nakhchivan Teachers’ Institute

MEMBERS

- **Khayal Jamalov**, Vice-Rector for General Affairs, Nakhchivan Teachers’ Institute
- **Samira Hasanova**, Dean of the Faculty of Pedagogy, Nakhchivan Teachers’ Institute
- **Rovshan Valiyev**, Dean of the Faculty of Natural Sciences and Arts, Nakhchivan Teachers’ Institute
- **Yagub Mammadov**, Head of the Department of Mathematics and Informatics, Nakhchivan Teachers’ Institute
- **Hasanali Eyvazov**, Head of the Department of Azerbaijani Language and Literature, Nakhchivan Teachers’ Institute
- **Sevinc Valiyeva**, Head of the Department of Pedagogy and Psychology, Nakhchivan Teachers’ Institute
- **Habiba Allahverdiyeva**, Head of the Department of Arts, Nakhchivan Teachers’ Institute
- **Aytekin Gahramanova**, Head of the Department of Humanities and Social Sciences, Nakhchivan Teachers’ Institute
- **Beyim Tarverdiyeva**, Head of the Department of Foreign Languages and Teaching Methodology, Nakhchivan Teachers’ Institute
- **Rasim Babayev**, Head of the Administrative and Service Department, Nakhchivan Teachers’ Institute
- **Annaghi Asgarov**, Director of “Mekteb” Publishing House, Nakhchivan Teachers’ Institute

SCIENTIFIC (EXPERT) COMMITTEE

- **Kamal Jamalov**, Professor of the Department of Pedagogy and Psychology, Nakhchivan Teachers’ Institute, Doctor of Pedagogical Sciences
- **Yusif Safarov**, Professor of the Department of Azerbaijani Language and Literature, Nakhchivan Teachers’ Institute, Doctor of Philological Sciences
- **Rovshan Hasanov**, Associate Professor of the Department of Mathematics and Informatics, Nakhchivan Teachers’ Institute, Doctor of Pedagogical Sciences
- **Nuray Aliyeva**, Associate Professor of the Department of Azerbaijani Language and Literature, Nakhchivan Teachers’ Institute, Doctor of Philological Sciences
- **Zeynab Guliyeva**, Associate Professor of the Department of Humanities and Social Sciences, Nakhchivan Teachers’ Institute, Doctor of Historical Sciences
- **Yelena Surkova**, Associate Professor at Peoples’ Friendship University of Russia, Candidate of Philological Sciences
- **Aida Zhanturina**, Associate Professor at the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Candidate of Pedagogical Sciences
- **Boris Martynov**, Head of the Digital Development Academy of “Yuzhny” University (Russian Federation), Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor

**ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ КОМИТЕТ МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
СОПРЕДСЕДАТЕЛИ**

- Эльшан Мамедов, и.о. ректора Нахчыванского института учителей (Азербайджан)
- Эльнур Алиев, директор Института образования Азербайджанской Республики (Азербайджан)
- Нурбану Ныгыманова, ректор Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова (Казахстан)
- Имран Акберов — ректор Университета «Южный» (Россия)

ЗАМЕСТИТЕЛИ ПРЕДСЕДАТЕЛЯ

- Гурбан Гурбанлы, проректор по науке и инновациям Нахчыванского института учителей (Азербайджан)
- Ильхам Джавадов, заместитель директора Института образования Азербайджанской Республики (Азербайджан)
- Салтанат Мейрамова, директор Департамента международного сотрудничества и интернационализации Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова (Казахстан)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ

- Гюльнар Гусейнова, главный методист по организации и анализу научной деятельности Нахчыванского института учителей

ЧЛЕНЫ

- Хаял Джамалов — проректор по общим вопросам Нахчыванского института учителей
- Самира Гасанова — декан педагогического факультета Нахчыванского института учителей
- Ровшан Велиев — декан факультета естественных наук и искусств Нахчыванского института учителей
- Ягуб Мамедов — заведующий кафедрой математики и информатики Нахчыванского института учителей
- Гасанали Эйвазов — заведующий кафедрой азербайджанского языка и литературы Нахчыванского института учителей
- Севиндж Велиева — заведующая кафедрой педагогики и психологии Нахчыванского института учителей
- Габиба Аллахвердиева — заведующая кафедрой искусств Нахчыванского института учителей
- Айтекин Гахраманова — заведующая кафедрой гуманитарных и общественных наук Нахчыванского института учителей
- Бейим Тарвердиева — заведующая кафедрой иностранных языков и методики их преподавания Нахчыванского института учителей
- Расим Бабаев — заведующий хозяйственно-сервисным отделом Нахчыванского института учителей
- Эннагы Аскеров — директор издательства «Мектеб» Нахчыванского института учителей

НАУЧНЫЙ (ЭКСПЕРТНЫЙ) КОМИТЕТ

- Кямал Джамалов — профессор кафедры педагогики и психологии Нахчыванского института учителей
- Юсиф Сафаров — профессор кафедры азербайджанского языка и литературы Нахчыванского института учителей, доктор филологических наук
- Ровшан Гасанов — доцент кафедры математики и информатики Нахчыванского института учителей, доктор педагогических наук
- Нурай Алиева — доцент кафедры азербайджанского языка и литературы Нахчыванского института учителей, доктор филологических наук
- Зейнаб Гулиева — доцент кафедры гуманитарных и общественных наук Нахчыванского института учителей, доктор исторических наук
- Елена Суркова — доцент Российского университета «Дружба народов», кандидат филологических наук
- Аида Жантурина — доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова, кандидат педагогических наук
- Борис Мартынов — руководитель Академии цифрового развития Университета «Южный» (Российская), кандидат философских наук, доцент

Konfrans materiallarının nəşri haqqında

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin tabeliyində olan elm və ali təhsil müəssisələri tərəfindən 2025-ci ildə keçirilməsi planlaşdırılan beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi konfrans, simpozium, forum və konqreslər barədə Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin Elm və Ali təhsil üzrə Dövlət Agentliyinin 31 yanvar 2025-ci il tarixli 3-29-68/2-180/2025 nömrəli məktubuna əsasən Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunda 2025-ci ildə keçirilməsi planlaşdırılan elmi tədbirlər planına uyğun olaraq, **“Ali pedaqoji təhsil sistemində elm: reallıqlar və perspektivlər”** mövzusunda III Beynəlxalq elmi konfrans 19–20 dekabr 2025-ci il tarixlərində Naxçıvan şəhərində keçirilmiş və Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun yaradılmasının 25 illiyinə həsr olunmuşdur. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Elmi Şurasının 30 yanvar 2026-cı il tarixli (protokol № 08) qərarı ilə iki cildə nəşrə tövsiyə edilmişdir. Topluya daxil edilən materiallar Strikeantiplagiarism proqramından keçirilmişdir.

Buraxılışına məsul

Qurban Qurbanlı, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Elm və innovasiya məsələləri üzrə prorektoru, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;

Gülнар Hüseynova, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Elmi fəaliyyətinin təşkili və təhlili üzrə baş metodisti, fəlsəfə doktoru hazırlığı üzrə doktorant.

Qeyd: Elmi məlumatların səhihliyinə görə məsuliyyət müəlliflərin üzərinə düşür.

Publication of Conference Materials

In accordance with the letter No. 3-29-68/2-180/2025 dated January 31, 2025, issued by the State Agency for Science and Higher Education under the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan, regarding the international and national scientific conferences, symposiums, forums, and congresses planned for 2025 by scientific and higher education institutions subordinate to the Ministry, the III International Scientific Conference entitled **“Science in the System of Higher Pedagogical Education: Realities and Perspectives”** was held on December 19–20, 2025, in the city of Nakhchivan, in accordance with the scientific events plan of Nakhchivan Teachers Institute for 2025. The conference was dedicated to the 25th anniversary of the establishment of Nakhchivan Teachers Institute. By the decision of the Scientific Council of Nakhchivan Teachers Institute dated January 30, 2026 (Protocol No. 08), the conference proceedings were recommended for publication in two volumes. The materials included in the collection were screened using the StrikeAntiplagiarism software.

Responsible for the Publication

Gurban Gurbanli, Vice-Rector for Science and Innovation of Nakhchivan Teachers' Institute, PhD in Philology, Associate Professor

Gulnar Huseynova, Chief Methodologist for Organization and Analysis of Scientific Activity at Nakhchivan Teachers' Institute, Doctoral Candidate in Philosophy

Note: Responsibility for the accuracy of scientific information rests with the authors.

Публикация материалов конференции

Согласно письму Агентства по науке и высшему образованию Министерства науки и образования Азербайджанской Республики за № 3-29-68/2-180/2025 от 31 января 2025 года о международных и республиканских научных конференциях, симпозиумах, форумах и конгрессах, планируемых к проведению в 2025 году подведомственными научными и высшими учебными заведениями и в соответствии с планом научных мероприятий, запланированных к проведению в 2025 году в Нахчыванском институте учителей, III Международная научная конференция на тему **«Наука в системе высшего педагогического образования: реалии и перспективы»** была проведена 19–20 декабря 2025 года в городе Нахчыване Азербайджанской Республики, что посвящено 25-летию Нахчыванского института учителей. Согласно решению Учёного совета Нахчыванского института учителей от 30 января 2026 года (протокол № 08), материалы конференции рекомендованы к публикации в двух томах. Все включённые материалы были проверены с использованием программы StrikeAntiplagiarism.

Ответственные за выпуск

Гурбан Гурбанлы, проректор по науке и инновациям Нахчыванского института учителей, доктор философии по филологии, доцент

Гюльнар Гусейнова, главный методист по организации и анализу научной деятельности Нахчыванского института учителей, докторант подготовке доктора философии

Примечание: Ответственность за достоверность научной информации несут авторы.

MÜNDƏRİCAT

22	Abbas Babayev. Ali təhsil müəssisələrində professor-müəllim heyətinin inkişafının ali təhsildə ömürboyu təhsilin təşkilində rolu
24	Abutalıb Ağa Kəngərli. Ali pedaqoji təhsil sistemində elmi yanaşmalar və təlim proseslərinin tələbələrə müstəqilliyinin inkişafı
28	Afaq Nəsimova. Ali pedaqoji təhsil müəssisələrində inklüziv təhsil fənninin tədrisinin pedaqoji kadr hazırlığında rolu
33	Afət İsrailova. Oligofrenlərin cinsi inkişaf xüsusiyyətləri
38	Aida Kəssanova. Qazaxıstanda məktəbəqədər təhsil müəssisələrində süni intellektin istifadəsinin yeni tendensiyaları
44	Aliyə Qasımlı. Rəqəmsal transformasiyanın müəllim və şagird münasibətlərinə təsiri
47	Amaliya Həsənova. Bioloji proseslərin vizuallaşdırılması və simulyasiyası üçün süni intellektdən və süni neyron şəbəkələrindən istifadə imkanları
53	Aygün Əsgərova. Ali təhsildə fənlərarası elm anlayışı
57	Aygün Qafarova. Tələbələrin müstəqil ailə həyatına və övlad tərbiyəsinə hazırlanması zamanı tətbiq olunan metodlar
61	Ayna Hübətova. Müəllimin gizli kompetensiyası: emosional intellekt və konfliktlərin transformasiyası
63	Aynur Qasımova. Ali pedaqoji təhsilin məzmununun təkmilləşdirilməsi: ənənəvi və müasir yanaşmalar
69	Aynur Qəniyeva. “Real-time progress tracking” sisteminin zəif öyrənənlərin təpəsinə təsiri
74	Aynur Əliyeva. Riyaziyyatın öyrənilməsində riyazi qorxu problemi və həll yolları
76	Ayşən Məmmədova. İbtidai təhsil səviyyəsində təlim çətinliyi olan şagirdlərlə təlimin təşkili: diaqnostik yanaşmalar və fərdiləşdirilmiş təlim modeli
79	Aytəkin Qəhrəmanova. Osmanlı arxiv materiallarına əsasən Naxçıvan sancağının inzibati-ərazi bölgüsü
86	Aytən Quliyeva. Süni intellektlə idarə edilən chatbotların təhsil marketinqində yeri
88	Berdiyar Guldana. Qazaxıstanda məktəbəqədər təhsildə innovasiyalar
94	Bəyim Tarverdiyeva. Müasir təhsilin aktual problemləri və reallıqlar
96	Cahan Mehraliyeva. Müasir sosial çağırışlar fonunda empatiya və emosional savadlılığın erkən yaşdan inkişafı
99	Cavahir Maçanova. XXI əsrin bacarıqlarının inkişafında layihə əsaslı öyrənmənin təsiri
104	Cavanşir Zeynallı. Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində müasir pedaqoji tədqiqatlar: nəzəri və təcrübi aspektlər
107	Ceyran Hüseynli. Uşaqların fiziki və psixoloji inkişafı, onların öyrənmə prosesləri və motivasiyası
109	Çingiz Baxşiyev. Ali pedaqoji təhsil müəssisələrində elmi fəaliyyətin idarə olunması və keyfiyyət təminatı
111	Diana Qasımova. Nitqin növləri və onların hər birinə verilən pedaqoji tələblər
117	Dürdanə Heydərova. Fizika tədrisində layihə əsaslı öyrənmənin (PBL) tələbələrin qrup işi fəaliyyətinə təsirinin araşdırılması
121	Ebru Abdullayeva. Ailə psixologiyası sahəsində araşdırmaların müasir aspektləri
125	Elmira Həsənova. İbtidai sinifdə sosiallaşmanı dəstəkləyən oyun texnikalarının pedaqoji əhəmiyyəti
129	Eyvaz Eminaliyev, Türkan Hüseynova. Ali pedaqoji təhsil sistemində (mühazirə və seminar) istifadə olunan iş formaları və iş üsulları
133	Ələkbər Aliyev. Ağıllı universitetin qurulması: strateji qərarların qəbulunda müştəri-server infrastrukturunu və böyük verilənlər analitikası arasında sinerji
141	Əsmər Kərimli. Universitet tələbələrinə ictimai çıxış bacarıqlarının öyrədilməsi
146	Ətrab Cəfərova. Pedaqoji elmin inkişaf yolları: mövcud çağırışlar və gələcək görünüş

149	Fatimə İbadullayeva. Oxu bacarıqlarının formalaşdırılmasında metodik modellərin tətbiqi və effektivliyi
154	Fatma Hacıyeva. Naxçıvan Muxtar Respublikasının orta məktəblərində müəllim–şagird münasibətlərinin pedaqoji əsasları və inkişaf xüsusiyyətləri
156	Fidan Əskərova. TƏHSİL 4.0: şagird mərkəzli yanaşmaların inkişafı
158	Fidan Əli-zadə. Ali pedaqoji təhsil sistemində dil və musiqinin integrasiyası: müəllim hazırlığında elmi-tədqiqat yönümlü multimodal yanaşma
162	Fidan Nuriyeva. Gənclərin könüllülük fəaliyyətinin genişləndirilməsində dövlət dəstəyi: asan könüllüləri və dost könüllüləri nümunəsində
164	Flora Hüseynzadə. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq yaradıcılığı
167	Gülnar Hüseynova. Ali təhsil müəssisələrində elmi tədqiqatların mövcud vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri
169	Gülnar İbrahimli. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqlarda ilkin riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılması yolları
173	Gülnar Nəzərova. Mədəni irsin tədris və tədqiqat potensialı: İçərişəhər kompleksi
177	Gülnarə Paşayeva. Təhsildə diferensiallaşdırmanın təşkili metodları: pedaqoji strategiyalar, effektivlik modelləri və şagird fərqliliyinə uyğunlaşdırılmış təlim yanaşmaları
181	Gülöyşə Əhmədzadə. Süni intellekt əsasında müəllim hazırlığı
183	Gülşən Əliyeva. Sağlamlıq imkanları məhdud tələbələrin sosial-psixoloji problemləri
186	Günay Bədəlzadə. Xüsusi təhsil ehtiyacları olan şagirdlər üçün inklüziv pedaqogika: müasir pedaqoji tədqiqatlardan praktiki yanaşmalar
189	Günay Məmmədzadə. Sınıf rəhbərinin ümumtəhsil məktəblərində bullinqin qarşısının alınmasındakı pedaqoji imkanları
192	Günay Şirəliyeva. Uşaqların məktəb təliminə hazırlığı məsələləri
194	Günəl Məmmədova. Mühazirələrdə tətbiq oluna bilən yeni metodlar: müasir transformasiyalar və müəllim təhsilində pedaqoji nəticələr
197	Həmidə İsgəndərova. Şəxsiyyətin inkişafı və formalaşması məsələləri
200	Hicran Verdiyeva. Şəxsiyyətinin təşəkkülündə qadın tərbiyəsi aid ənənələrdən faydalanmanın vacibliyi
203	Hüseyin Novruzlu. Müasir tarixşünaslıq və tədris mühitində Heydər Əliyev şəxsiyyətinin dəyərləndirilməsi
208	Xalidə Abdullayeva. Ali təhsildə inklüziv seminarların rolu
213	Xəzər Verdiyev. Müasir pedaqoji qiymətləndirmə metodları
215	Xumarə Nəcəfli. İngilis dilində sifətlər və dərəcələri
217	İlahə Səfərli. Riyaziyyat tədrisinin və təliminin bəzi problemli məsələləri
220	İlqar Səfərli. Auditoriyadankənar tədbirlərin universitet tələbələrinin mənəvi tərbiyələrinə təsiri
223	İradə Nağıyeva. Müasir təhsilin problemləri və perspektivləri
226	Janil Maratova. Xarici dil kimi ingilis dilinin tədrisində xüsusi təhsil ehtiyacları olan şagirdlərin tədrisi: UDL, diferensiasiya və köməkçi texnologiyalar əsasında inklüziv strategiyalar
229	Janar Yeskazinova, Alina Kıdırbayeva. İngilis dilinin tədrisində rəqəmsal vasitələrdən istifadə etməklə orta məktəb şagirdlərinin dil bacarıqlarının inkişaf xüsusiyyətləri
233	Kilybayeva Gülnur. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların adaptasiyası üçün səmərəli metodlar
238	Könül Bəhrəmovə. Azərbaycan dili dərslərində idrak mexanizmlərinin inkişafı qavrayışdan yaradıcı təfəkkürə doğru
244	Könül Şəxəliyeva. İbtidai sinif şagirdlərinin nitq və təfəkkür bacarıqlarını interaktiv şəkildə inkişaf etdirməyin yolları
248	Qahirə Şahbazova. Konstruktiv təlim və tələbəyönümlü təhsil modelində rolu
258	Qönçə Əhmədova. Qarışıq təlimin tədrisin keyfiyyətinə təsiri

261	Qönçə Rəhimova. Ali pedaqoji təhsil sistemində elm: reallıqlar və perspektivlər, Məktəbəqədər təhsilin burda rolu, tərbiyəçi müəllimlərə verilən tələblər
266	Qurban Qurbanov. Ali pedaqoji təhsilin mahiyyəti və cəmiyyətdə rolu
269	Lalə Cabbarova. Inklüziv təhsilin görünməyən qəhrəmanları-valideynlərlə əməkdaşlığın gücü
272	Lalə Məmmədova. Serebral iflicli uşaqlarda nitq pozuntularının xüsusi cəhətləri
277	Lamiyə Əzimova. Biologiyanın tədrisində rəqəmsal bacarıqların və təfəkkürün inkişafa təsir
279	Larisa Kolesnikova. Mətn və diskurs kommunikativ və sintaktik vahidlər kimi
285	Leyla Güllahiyeva. Ali pedaqoji təhsildə Azərbaycan dili üzrə elmi-metodik problemlər və həlli yolları
289	Leyla Haqverdiyeva. Qeyri-humanitar ixtisaslarda Azərbaycan dilində işgüzar ə akademik kommunikasiya fənninin tədrisi üzrə metodiki problemlər və həlli yolları
294	Leyla Orucova. Ali məktəblərdə Azərbaycan tarixinin digər türk xalqları və dövlətlərinin tarixi ilə integrativ tədrisinin pedaqoji kadr hazırlığında rolu
296	Leyla Teymurova. Məktəblərdə şagird kollektivinin idarə edilməsinin əsasları
300	Leylan Əsgərova. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların bağçaya adaptasiya problemi
307	Ləman Qurbanlı. Yaradıcı düşünmə və fəaliyyətin həyat bilgisi dərslərində tətbiqi – pedaqoji təhsildə reallıqlar və gələcək imkanlar
310	Ləman Mustafayeva. Müasir pedaqoji elmdə coğrafiya tədrisinin təşkili formaları və innovativ yanaşmalar
315	Lətifə Cəlilova. Valideyn müəllim münasibətləri və bunun şagirdin təhsil uğuruna təsiri
319	Mədinə Mütəllibova. Uşaqlarda koqnitiv bacarıqların inkişaf mexanizmləri və təlim perspektivləri
323	Məftun Əliməmmədov. İbtidai siniflərdə cəbr elementlərinin öyrədilməsində çoxnövlü zəkaya (H.Qardner nəzəriyyəsi) əsaslanan metodika
326	Məkan Ağaverdiyev. Coğrafiya müəllimi hazırlığında pedaqoji və çöl təcrübələrinin integrasiyasının pozulması zamanı yaranan metodik boşluqlar və onların coğrafi təlimin keyfiyyətinə təsiri
332	Məlik Məlikov. Ali təhsil sistemində tələbələrə mənəvi-vətənpərvərlik keyfiyyətlərin formalaşdırılması amilləri
336	Mərdan Əliyev. Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycanın sovet dövrü tarixinin tədrisi zamanı inklüziv dərslərin prosesinin təşkili
342	Murat Aruzhan. Erkən yaşlarda ingilis dilinin öyrədilməsində interaktiv strategiyalar
346	Müjkan Məmmədov. Ali hərbi məktəblərdə vətən müharibəsinin mənəvi-dəyərlər sistemi kimi tədrisə integrasiyası
353	Namiq Ağaməmmədov. Geoloji dövrlər ərzində bitki və heyvanat aləminin inkişafı
357	Nəzakət Zamanova. Rəqəmsallıqda ali təhsildə mövcud vəziyyət və transformasiyası
359	Nəzrin Əliyeva. Ali pedaqoji təhsildə elmi fəaliyyətin modernləşdirilməsi və inkişaf perspektivləri
361	Nigar Hüseynova. Məktəb müəllimləri üçün tam iş günü modeli: gender perspektivindən sosial və peşəkar təsirlər
363	Nişanə Baxşəliyeva. Müasir məktəbdə müəllim-şagird ünvanlarının psixoloji aspektləri
369	Nuray Qaydarova. İqtisadiyyat ixtisası üzrə tələbələrə peşəkar leksikanın tədrisində süni intellektin tətbiqi
371	Nurlanə Novruzli. Müəllimin öyrətməklə yanaşı öyrənən tərəf olması təhsilin müasir tələbi kimi
377	Pərvanə Süleymanova. Azərbaycan dilindən obrazlı dil vasitələrinin öyrənilməsinə dair işin məzmunu
379	Pərvin Mayilova. Samit və saitlərin tədrisində orfoepik biliklərin öyrədilməsi
381	Ramiz Qasımov. Şair Həsənəli Eyvazlının bədii yaradıcılığında ümummilli ideallar

386	Reyhan Nəsirova. Ali məktəblərdə psixologiya fənninin tədrisində təlimə kreativ yanaşmanın zəruriliyi
389	Rəhiməxanım Məmmədzaadə. Tərbiyə texnologiyalarından istifadə etməklə tələbələrdə mənəvi keyfiyyətlərin formalaşdırılması üzrə iş
392	Rəksanə Seyidəhmədova. Gənclər siyasətinin regional kontekstdə tətbiqi və idarə olunması: Azərbaycan nümunəsi
395	Rəvanə Məmmədova. Azərbaycan dili dərslərində nitq etiketlərinin tədrisi məsələləri
397	Rövşən Vəliyev. Ali pedaqoji kadr hazırlığında elm və təhsilin vəhdəti: mövcud vəziyyət və perspektivlər
401	Oktay Rzayev. Ali təhsil müəssisələrində elmi tədqiqatların mövcud vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri
403	Sabirə Bayramova. İbtidai sinif şagirdlərinin tədqiqat bacarıqlarının inkişafı yolları.
408	Safura Abdurahmanova. Modern strategies and pedagogical approaches in teaching literary translation
414	Samirə Həsənova. Ali pedaqoji təhsildə Azərbaycan dili fənninin tədrisində innovativ yanaşmalar: problemlər, reallıqlar və yeniliklərin tətbiqi
417	Sansızbayeva Dinara Bolatovna. Çoxdillli təhsil mühitində qlobal kompetensiyalar cəmiyyətdə sosial və mədəni prosesləri təmin edən yüksək dəyər kimi
422	Sarybekova Karlygaş Nurgaliyevna. Əməkdaşlıq mühitinə əsaslanaraq gələcək müəllimlərin peşəkar kompetensiyalarının inkişafının nəzəri və metodoloji əsaslandırılması
427	Sayal Lətifova. Müxtəlif mədəniyyətlərdə nəzakət strategiyaları
431	Sevil Cəfərova. Ali pedaqoji təhsildə elmi potensialın artırılması: təcrübə və perspektivlər
434	Sevinc Cəlilova. Fizika müəlliminin peşəkar kompetentliyinin psixoloji-pedaqoji əsaslarının strukturu
439	Sevinc Orucova. Ali təhsil müəssisələrində tələbələrin sosial-mədəni vəziyyəti
442	Sevinc Orucova. İbtidai siniflərdə alqoritmlərin əsaslarının öyrənilməsi metodikası
446	Sevinc Səfərova. Əyləncəli riyaziyyat vasitəsilə kiçik məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda məntiqi təfəkkürün inkişafı
449	Seyidnisə Əliyeva. Ali pedaqoji təhsil sistemində elmi kadr hazırlığının analitik qiymətləndirilməsi
454	Səbinə Dünyamaliyeva. Maarifçi realizm cərəyanının tədrisdə yeri
457	Səbinə Quliyeva. Davamlı inkişaf və təhsil: Uşaqların məsuliyyətli və sərbəst şəxsiyyət kimi yetişdirilməsində kompetensiyalı valideynlərin rolu
461	Səbinə Mahmudova. Təhsildə generativ süni intellekt: imkanlar və etik narahatlıqlar
465	Səbinə Seyidli. Riyaziyyat dərslərində özünə nəzarət vasitəsilə ibtidai sinif şagirdlərinin müstəqilliyinin inkişafı
470	Sədaqət Əliyeva. Gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin peşəkarlığının struktur modeli və inkişaf strategiyaları
475	Sədaqət Həsənova. Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimliyi üzrə kadr hazırlığında sintaktik biliklərin rolu
480	Səminə Rüstəмова. Təhsilin rəqəmsallaşdırılması dövründə Müasir müəllim modeli
486	Solmaz Həsənlı. Universitet tələbələrinin təlim uğuruna təsir göstərən psixoloji faktorlar
493	Südəbə Məmmədova. Riyaziyyat dərslərində problem əsaslı öyrənmə: nəzəri əsaslar, müasir yanaşma və tədrisdə tətbiq imkanları
498	Şəbnəm Abbasova. Pedaqoji elmin inkişafında İntegrativ modellər
501	Şəbnəm Əliyeva. Mətnin mənimsənilməsi və oxuyub-anlama bacarığının inkişafı: ibtidai sinif mərhələsi təcrübəsində
504	Şəlalə Kərimova. Sosial medianın təsiri altında kommunikasiya

510	Taleh Mənsimov, Məhəmməd Cavadov. Türk dünyası ölkələrinin ali məktəblərində coğrafiyanın tədrisi yolları
512	Talğat Xanətov. Süni intellekt vasitəsilə Qazaxıstanın mühasibat sektorunun inkişafı üçün yeni istiqamət
517	Tamara Köçərli. Müasir cəmiyyətdə ailə mühitinin uşaqların humanist dünyagörüşünə təsiri
520	Tamella Quliyeva. Katarsizmin ekotərbiyədə yeri (m. Füzulinin “söhbət ül-əsmar” əsəri əsasında)
522	Tamilla Ağayeva. Azərbaycanda sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin xüsusi təhsili üzrə kadr hazırlığının aktual məsələləri
526	Tehrana Xudaverdiyeva. Ali təhsildə rəqəmsal transformasiya: Naxçıvan Dövlət Universitetində yeni yanaşmalar
536	Təranə Əlisoy. Kiçikyaşlı məktəblərdə kreativ bacarıqların inkişafı üzrə aparılan eksperimentin nəticələri
541	Təranə Paşayeva. Pedaqoji aləmdə Səfərəli bəy Vəlibəyovun xidmətləri
544	Turan Şahvələddi Qədimova. Kəmələmə ilə müşayiət olan psixi inkişaf ləngiməli uşaqların sosial bacarıqlarının inkişaf xüsusiyyətləri
551	Turan Şükürov. Ümumi tarix fənninin tədrisində sinifin təşkili və idarə olunmasının praktik-metodoloji əsasları
553	Türkan Əzizova. Qaçqın və məcburi köçkün olan şəxslərin sosial-iqtisadi rifahının yüksəldilməsi istiqamətində dövlət siyasəti
559	Türkan Qurbanova. İnküziv təhsilin formalaşmasında ali pedaqoji təhsildə elmin rolu: mövcud reallıqlar və gələcək perspektivlər
563	Ülkər Abdurəhmanova. Müasir ali təhsil sistemində innovasiyaların rolu
565	Ülviyyə Aslanova. İbtidai siniflərdə savad təlimi prosesində şagirdlərin nitq inkişafının təmin edilməsi metodları
568	Vüsalə İsfəndiyarova. Piaje və Vqotski nəzəriyyələrinin öyrənmədə rolu
571	Yaqub Məmmədov. İbtidai siniflərdə kompüter texnologiyasının təlim prosesinə tətbiqinə dair
574	Yaqub Səmədov, Fatma Əliyeva. Ali məktəblərdə elmin keyfiyyətə yeni mərhələyə yüksəldilməsinə müasir yanaşma
577	Yaqut Qasımova. Ali pedaqoji təhsildə coğrafiya müəllimləri üçün sahə tədrisinin elmi-metodik əsasları. Nəzəri yanaşmalar və innovativ praktika
583	Yeganə Əhmədova. Ali pedaqoji təhsildə innovativ yanaşmalar
587	Yeganə Məmmədova. Məktəbəhazırlıq qruplarında savad təliminə hazırlığın zəruriliyi
592	Zəhra Feyziyeva. Coğrafiyanın tədrisi prosesində fənlərarası yanaşma
594	Ziyakət Rəsulova. Məktəbəqədər yaş dövründə sadə riyazi anlayışların formalaşmasında oyunların inkişafetdirici potensialı

CONTENT

22	Abbas Babayev. The role of faculty development in higher education institutions in the organization of lifelong learning in higher education
24	Abutalib Agha Kengerli. Scientific approaches in the system of higher pedagogical education: the development of students' independence in the teaching process
28	Afaq Nesibova. The role of teaching the course “inclusive education” in higher pedagogical institutions in the training of pedagogical staff
33	Afet Israfilova. Characteristics of sexual development in individuals with oligophrenia
38	Aida Khassanova. Emerging trends in the use of artificial intelligence in preschool education institutions in Kazakhstan
44	Aliya Gasimli. The impact of digital transformation on teacher–student relationships
47	Amaliya Hasanova. Opportunities for the use of artificial intelligence and artificial neural networks in the visualization and simulation of biological processes
53	Aygun Asgarova. The concept of interdisciplinary science in higher education
57	Aygun Gafarova. Methods applied in preparing students for independent family life and child rearing
61	Ayna Humbatova. The teacher's hidden competence: emotional intelligence and conflict transformation
63	Aynur Gasimova. Improving the content of higher pedagogical education: traditional and modern approaches
69	Aynur Ganiyeva. The impact of the “real-time progress tracking” system on the learning pace of low-achieving students
74	Aynure Aliyeva. The problem of mathematics anxiety in learning mathematics and ways of its resolution
76	Ayshen Mammadova. Organizing instruction for students with learning difficulties at the primary education level: diagnostic approaches and an individualized learning model
79	Aytakin Gahramanova. The administrative-territorial division of the Nakhchivan sanjak based on Ottoman archival materials
86	Ayten Guliyeva. The role of artificial intelligence-driven chatbots in educational marketing
88	Berdiyar Guldana. Innovations in preschool education in Kazakhstan
94	Beyim Tarverdiyeva. Current problems and realities of modern education
96	Cahan Mehraliyeva. The development of empathy and emotional literacy from an early age in the context of modern social challenges
99	Cavahir Machanova. The impact of project-based learning on the development of 21st century skills
104	Cavanshir Zeynalli. Modern pedagogical research in military-patriotic education: theoretical and practical aspects
107	Ceyran Huseynli. Children's physical and psychological development, their learning processes, and motivation
109	Chingiz Bakhshiyev. Management of scientific activity and quality assurance in higher pedagogical education institutions
111	Diana Gasimova. Types of speech and pedagogical requirements for each of them
117	Durdana Heydarova. Investigating the impact of project-based learning (PBL) in physics teaching on students' group work activities
121	Ebru Abdullayeva. Modern aspects of research in the field of family psychology
125	Elmira Hasanova. The pedagogical significance of play techniques supporting socialization in primary school
129	Eyvaz Eminaliiev, Turkan Huseynova. Forms and methods of work used in lectures and seminars in the system of higher pedagogical education

133	Alekber Aliyev. The development of a smart university: synergy between client–server infrastructure and big data analytics in strategic decision-making
141	Asmer Kerimli. Teaching public speaking skills to university students
146	Etrabe Jafarova. Paths of development of pedagogical science: current challenges and future perspectives
149	Fatime Ibadullayeva. The application and effectiveness of methodological models in the development of reading skills
154	Fatma Hacıyeva. Pedagogical foundations and development characteristics of teacher–student relationships in secondary schools of the Nakhchivan Autonomous Republic
156	Fidan Askerova. Education 4.0: the development of student-centered approaches
158	Fidan Alizade. Integration of language and music in the system of higher pedagogical education: a research-oriented multimodal approach in teacher training
162	Fidan Nuriyeva. State support in expanding youth volunteer activities: the case of ASAN volunteers and DOST volunteers
164	Flora Huseynzade. Children’s creativity in classical Azerbaijani literature
167	Gulnar Huseynova. The current state and development directions of scientific research in higher education institutions
169	Gulnar Ibrahimli. Ways of forming initial mathematical concepts in children in preschool education institutions
173	Gulnar Nezerova. The teaching and research potential of cultural heritage: the Icherisheher complex
177	Gulnara Pashayeva. Methods of organizing differentiation in education: pedagogical strategies, effectiveness models, and instructional approaches adapted to student diversity
181	Guloysha Ahmadzade. Teacher training based on artificial intelligence
183	Gulshen Aliyeva. Socio-psychological problems of students with disabilities
186	Gunay Badalzade. Inclusive pedagogy for students with special educational needs: practical approaches based on modern pedagogical research
189	Gunay Mammadzade. The pedagogical opportunities of the class teacher in preventing bullying in general education schools
192	Gunay Shiraliyeva. Issues of children’s readiness for school education
194	Gunel Mammadova. New methods applicable in lectures: modern transformations and pedagogical outcomes in teacher education
197	Hamida Isgenderova. Issues of personality development and formation
200	Hicran Verdiyeva. The importance of benefiting from traditions related to women’s upbringing in the formation of personality
203	Huseyin Novruzlu. The evaluation of the personality of Heydar Aliyev in modern historiography and the educational environment
208	Khalida Abdullayeva. The role of inclusive seminars in higher education
213	Khazar Verdiyev. Modern pedagogical assessment methods
215	Khumara Najafli. Adjectives and their degrees in the English language
217	Ilaha Safarli. Some problematic issues in the teaching and learning of mathematics
220	Ilgar Safarli. The impact of extracurricular activities on the moral education of university students
223	Irada Nagiyeva. Problems and prospects of modern education
226	Janil Maratova. Teaching students with special educational needs in teaching English as a foreign language: inclusive strategies based on UDL, differentiation, and assistive technologies
229	Janar Yeskazinova, Alina Kydyrbayeva. Features of developing secondary school students’ language skills through the use of digital tools in teaching English
233	Kilybayeva Gulnur. Effective methods for the adaptation of preschool children

238	Konul Bahramova. The development of cognitive mechanisms in Azerbaijani language lessons: from perception to creative thinking
244	Konul Shkheliyeva. Ways of developing primary school students' speech and thinking skills through interactive methods
248	Gahira Shahbazova. The role of constructivist teaching in a student-centered education model
258	Goncha Ahmadova. The impact of blended learning on the quality of teaching
261	Goncha Rahimova. Science in the system of higher pedagogical education: realities and prospects, the role of preschool education, and requirements for preschool teachers
266	Gurban Gurbanov. The essence of higher pedagogical education and its role in society
269	Lala Jabbarova. The invisible heroes of inclusive education: the power of collaboration with parents
272	Lala Mammadova. Specific features of speech disorders in children with cerebral palsy
277	Lamiya Azimova. The impact of digital skills and thinking on development in the teaching of biology
279	Larisa Kolesnikova. Text and discourse as communicative and syntactic units
285	Leyla Gulaliyeva. Scientific and methodological problems and solutions in teaching the Azerbaijani language in higher pedagogical education
289	Leyla Haqverdiyeva. Methodological problems and solutions in teaching the course “business and academic communication in Azerbaijani” in non-humanitarian specialties
294	Leyla Orucova. The role of integrative teaching of Azerbaijani history with the history of other Turkic peoples and states in teacher training in higher education institutions
296	Leyla Teymurova. Fundamentals of managing student collectives in schools
300	Leylan Asgarova. The problem of adaptation of preschool children to kindergarten
307	Laman Gurbanli. The application of creative thinking and activity in life knowledge lessons: realities and future opportunities in pedagogical education
310	Laman Mustafayeva. Forms of organizing geography teaching and innovative approaches in modern pedagogical science
315	Latifa Jalilova. Parent–teacher relationships and their impact on students' academic success
319	Madina Mutallimova. Mechanisms for the development of cognitive skills in children and learning perspectives
323	Maftun Alimammadov. A methodology based on multiple intelligences (H. Gardner's theory) in teaching algebra elements in primary grades
326	Makan Agaverdiyev. Methodological gaps arising from the disruption of the integration of pedagogical and field practices in geography teacher training and their impact on the quality of geography education
332	Melik Melikov. Factors in the formation of moral and patriotic qualities among students in the higher education system
336	Mardan Aliyev. Organization of the inclusive teaching process in teaching the history of the Soviet period of Azerbaijan in general education schools
342	Murat Aruzhan. Interactive strategies in teaching English at an early age
346	Mujkan Mammadzade. Integration of the Patriotic War as a system of moral values into the teaching process in higher military schools
353	Namiq Agamammadov. The development of flora and fauna throughout geological periods
357	Nazakat Zamanova. The current state and transformation of higher education in the context of digitalization
359	Nazrin Aliyeva. Modernization of scientific activity and development prospects in higher pedagogical education

361	Nigar Huseynova. The full-time work model for school teachers: social and professional impacts from a gender perspective
363	Nishana Bakhshaliyeva. Psychological aspects of teacher–student relationships in modern schools
369	Nuray Gaydarova. The application of artificial intelligence in teaching professional vocabulary to students majoring in economics
371	Nurlana Novruzi. The teacher as both an instructor and a learner as a modern requirement of education
377	Parvana Suleymanova. The content of teaching figurative language means in the Azerbaijani language
379	Parvin Mayilova. Teaching orthoepic knowledge in the instruction of consonants and vowels
381	Ramiz Gasimov. National ideals in the literary works of poet Hasanali Eyvazli
386	Reyhan Nesirova. The necessity of a creative approach to teaching in psychology courses in higher education institutions
389	Rahimakhanim Mammadzade. Work on the formation of students’ moral qualities through the use of educational technologies
392	Reksane Seyidahmedova. Implementation and management of youth policy in a regional context: the case of Azerbaijan
395	Ravana Mammadova. Issues in teaching speech etiquette in Azerbaijani language classes
397	Rovshan Valiyev. The unity of science and education in training higher pedagogical staff: current state and prospects
401	Oktay Rzayev. The current state and development directions of scientific research in higher education institutions
403	Sabira Bayramova. Ways of developing research skills of primary school students
408	Safura Abdurahmanova. Modern strategies and pedagogical approaches in teaching literary translation
414	Samira Hasanova. Innovative approaches in teaching the Azerbaijani language in higher pedagogical education: problems, realities, and the implementation of innovations
417	Sansizbayeva Dinara Bolatovna. Global competencies in a multilingual educational environment as a high value ensuring social and cultural processes in society
422	Sarybekova Karlygash Nurgaliyevna. Theoretical and methodological substantiation of the development of professional competencies of future teachers based on a collaborative environment
427	Sayali Latifova. Politeness strategies in different cultures
431	Sevil Jafarova. Increasing scientific potential in higher pedagogical education: experience and prospects
434	Sevinc Jalilova. The structure of psychological and pedagogical foundations of the professional competence of a physics teacher
439	Sevinc Orucova. The socio-cultural situation of students in higher education institutions
442	Sevinc Orucova. Methodology of teaching the basics of algorithms in primary grades
446	Sevinc Safarova. The development of logical thinking in younger preschool children through entertaining mathematics
449	Seyidnisa Aliyeva. Analytical assessment of the training of scientific personnel in the system of higher pedagogical education
454	Sabina Dunyamaliyeva. The place of the enlightenment realism movement in teaching
457	Sabina Guliyeva. Sustainable development and education: the role of competent parents in raising children as responsible and independent individuals
461	Sabina Mahmudova. Generative artificial intelligence in education: opportunities and ethical concerns

465	Sabina Seyidli. The development of independence of primary school students through self-control in mathematics lessons
470	Sadaqat Aliyeva. The structural model and development strategies of professionalism of future preschool teachers
475	Sadaqat Hasanova. The role of syntactic knowledge in training teachers of Azerbaijani language and literature
480	Samina Rustamova. The modern teacher model in the era of digitalization of education
486	Solmaz Hasanli. Psychological factors influencing the academic success of university students
493	Sudaba Mammadova. Problem-based learning in mathematics lessons: theoretical foundations, modern approaches, and application opportunities in teaching
498	Shabnam Abbasova. Integrative models in the development of pedagogical science
501	Shabnam Aliyeva. Text comprehension and the development of reading comprehension skills: experience at the primary school level
504	Shalala Karimova. Communication under the influence of social media
510	Taleh Mansimov, Mahammad Javadov. Ways of teaching geography in higher education institutions of the Turkic world countries
512	Talghat Khanetov. New directions for the development of the accounting sector of Kazakhstan through artificial intelligence
517	Tamara Kocherli. The influence of the family environment on children's humanistic worldview in modern society
520	Tamella Guliyeva. The role of catharsis in eco-education (based on M. Fuzuli's work "Sohbat ul-Asmar")
522	Tamilla Aghayeva. Current issues in training specialists in special education for persons with disabilities in Azerbaijan
526	Tehrana Khudaverdiyeva. Digital transformation in higher education: new approaches at Nakhchivan State University
536	Tarana Alisoy. Results of an experiment on the development of creative skills in primary school students
541	Tarana Pashayeva. The contributions of Safarali bey Valibeyov in the field of pedagogy
544	Turan Shahvaladli Gadimova. Features of the development of social skills in children with delayed mental development accompanied by stuttering
551	Turan Shukurov. Practical and methodological foundations of classroom organization and management in teaching general history
553	Turkan Azizova. State policy aimed at improving the socio-economic well-being of refugees and internally displaced persons
559	Turkan Qurbanova. The role of science in higher pedagogical education in the formation of inclusive education: current realities and future prospects
563	Ulkar Abdurahmanova. The role of innovations in the modern higher education system
565	Ulviyya Aslanova. Methods of ensuring students' speech development in the process of literacy instruction in primary grades
568	Vusala Isfandiyarova. The role of Piaget and Vygotsky theories in learning
571	Yaqub Mammadov. On the application of computer technology in the teaching process in primary grades
574	Yaqub Samedov, Fatma Aliyeva. A modern approach to elevating science to a qualitatively new stage in higher education institutions
577	Yaqut Gasimova. Scientific and methodological foundations of field teaching for geography teachers in higher pedagogical education: theoretical approaches and innovative practice
583	Yegana Ahmadova. Innovative approaches in higher pedagogical education

587	Yegana Mammadova. The necessity of preparation for literacy instruction in preschool preparatory groups
592	Zahra Feyziyeva. An interdisciplinary approach in the process of teaching geography
594	Ziyakat Rasulova. The developmental potential of games in forming basic mathematical concepts in preschool children

СОДЕРЖАНИЕ

22	Аббас Бабаев. Роль развития профессорско-преподавательского состава в высших учебных заведениях в организации непрерывного образования
24	Абуталыб Ага Кенгерли. Научные подходы в системе высшего педагогического образования и развитие самостоятельности студентов в учебном процессе
28	Афаг Насибова. Роль преподавания дисциплины «инклюзивное образование» в высших педагогических учебных заведениях в подготовке педагогических кадров
33	Афет Ибрафилова. Особенности полового развития лиц с олигофренией
38	Аида Хассанова. Новые тенденции использования искусственного интеллекта в дошкольных образовательных учреждениях Казахстана
44	Алия Гасымлы. Влияние цифровой трансформации на взаимоотношения учителя и ученика
47	Амалия Гасанова. Возможности использования искусственного интеллекта и искусственных нейронных сетей для визуализации и моделирования биологических процессов
53	Айгюн Аскерова. Понятие междисциплинарной науки в высшем образовании
57	Айгюн Гафарова. Методы, применяемые при подготовке студентов к самостоятельной семейной жизни и воспитанию детей
61	Айна Гумбатова. Скрытая компетенция учителя: эмоциональный интеллект и трансформация конфликтов
63	Айнур Гасимова. Совершенствование содержания высшего педагогического образования: традиционные и современные подходы
69	Айнур Ганиева. Влияние системы «real-time progress tracking» на темп обучения слабоуспевающих студентов
74	Айнуре Алиева. Проблема математической тревожности при изучении математики и пути её решения
76	Айшен Мамедова. Организация обучения учащихся с трудностями обучения на уровне начального образования: диагностические подходы и модель индивидуализированного обучения
79	Айтакин Гахраманова. Административно-территориальное деление Нахчыванского санджака на основе османских архивных материалов
86	Айтен Гулиева. Роль чат-ботов, управляемых искусственным интеллектом, в образовательном маркетинге
88	Бердияр Гулдана. Инновации в дошкольном образовании в Казахстане
94	Бейим Тарвердиева. Актуальные проблемы и реалии современного образования
96	Джахан Мехралиева. Развитие эмпатии и эмоциональной грамотности с раннего возраста в условиях современных социальных вызовов
99	Джавахир Мачанова. Влияние проектно-ориентированного обучения на развитие навыков XXI века
104	Джаваншир Зейналы. Современные педагогические исследования в военно-патриотическом воспитании: теоретические и практические аспекты
107	Джейран Гусейнли. Физическое и психологическое развитие детей, их учебные процессы и мотивация
109	Чингиз Бахшиев. Управление научной деятельностью и обеспечение качества в высших педагогических учебных заведениях
111	Диана Гасимова. Виды речи и педагогические требования к каждому из них
117	Дурдана Гейдарова. Исследование влияния проектно-ориентированного обучения (PBL) в преподавании физики на групповую деятельность студентов

121	Эбру Абдуллаева. Современные аспекты исследований в области семейной психологии
125	Эльмира Гасанова. Педагогическое значение игровых технологий, поддерживающих социализацию в начальной школе
129	Эйваз Эминалиев, Тюркан Гусейнова. Формы и методы работы, используемые в лекциях и семинарах в системе высшего педагогического образования
133	Алекбер Алиев. Создание «умного университета»: синергия клиент-серверной инфраструктуры и аналитики больших данных в принятии стратегических решений
141	Эсмер Керимли. Обучение навыкам публичного выступления студентов университетов
146	Этрабэ Джафарова. Пути развития педагогической науки: современные вызовы и перспективы
149	Фатима Ибадуллаева. Применение и эффективность методических моделей в формировании навыков чтения
154	Фатма Гаджиева. Педагогические основы и особенности развития отношений «учитель–ученик» в средних школах Нахчыванской Автономной Республики
156	Фидан Аскерова. Образование 4.0: развитие ученико-ориентированных подходов
158	Фидан Али-заде. Интеграция языка и музыки в системе высшего педагогического образования: научно-исследовательский мультимодальный подход в подготовке учителей
162	Фидан Нуриева. Государственная поддержка в расширении волонтерской деятельности молодежи: на примере ASAN волонтеров и DOST волонтеров
164	Флора Гусейнзаде. Детское творчество в классической азербайджанской литературе
167	Гюльнар Гусейнова. Современное состояние и направления развития научных исследований в высших учебных заведениях
169	Гюльнар Ибрагимли. Пути формирования первоначальных математических представлений у детей в дошкольных образовательных учреждениях
173	Гюльнар Назарова. Учебный и исследовательский потенциал культурного наследия: комплекс Ичеришехер
177	Гюльнара Пашаева. Методы организации дифференциации в образовании: педагогические стратегии, модели эффективности и учебные подходы, адаптированные к разнообразию учащихся
181	Гюлойша Ахмедзаде. Подготовка учителей на основе искусственного интеллекта
183	Гюльшен Алиева. Социально-психологические проблемы студентов с ограниченными возможностями здоровья
186	Гюнай Бадалзаде. Инклюзивная педагогика для учащихся с особыми образовательными потребностями: практические подходы на основе современных педагогических исследований
189	Гюнай Мамедзаде. Педагогические возможности классного руководителя в предотвращении буллинга в общеобразовательных школах
192	Гюнай Ширалиева. Вопросы готовности детей к школьному обучению
194	Гюнель Мамедова. Новые методы, применяемые в лекциях: современные трансформации и педагогические результаты в подготовке учителей
197	Хамида Искендерова. Вопросы развития и формирования личности
200	Хиджран Вердиева. Значение использования традиций, связанных с воспитанием женщин, в формировании личности
203	Гусейн Новрузлу. Оценка личности Гейдара Алиева в современной историографии и образовательной среде
208	Халида Абдуллаева. Роль инклюзивных семинаров в высшем образовании
213	Хазар Вердиев. Современные методы педагогического оценивания
215	Хумара Наджафли. Прилагательные и их степени в английском языке

217	Илахе Сафарли. Некоторые проблемные вопросы преподавания и обучения математике
220	Ильгар Сафарли. Влияние внеаудиторных мероприятий на нравственное воспитание студентов
223	Ирада Нагиева. Проблемы и перспективы современного образования
226	Жанил Маратова. Обучение учащихся с особыми образовательными потребностями в преподавании английского языка как иностранного: инклюзивные стратегии на основе UDL, дифференциации и вспомогательных технологий
229	Жанар Есказинова, Алина Кыдырбаева. Особенности развития языковых навыков учащихся средней школы с использованием цифровых средств при обучении английскому языку
233	Кылыбаева Гюльнур. Эффективные методы адаптации детей дошкольного возраста
238	Кёнуль Бахрамова. Развитие когнитивных механизмов на уроках азербайджанского языка: от восприятия к творческому мышлению
244	Кёнуль Шахалиева. Пути интерактивного развития речевых и мыслительных навыков учащихся начальных классов
248	Кахира Шахбазова. Роль конструктивистского обучения в модели студентоориентированного образования
258	Гонча Ахмедова. Влияние смешанного обучения на качество преподавания
261	Гонча Рагимова. Наука в системе высшего педагогического образования: реалии и перспективы, роль дошкольного образования и требования к воспитателям
266	Гурбан Гурбанов. Сущность высшего педагогического образования и его роль в обществе
269	Лала Джаббарова. Невидимые герои инклюзивного образования: сила сотрудничества с родителями
272	Лала Мамедова. Особенности речевых нарушений у детей с детским церебральным параличом
277	Ламия Азимова. Влияние цифровых навыков и мышления на развитие при преподавании биологии
279	Лариса Колесникова. Текст и дискурс как коммуникативные и синтаксические единицы
285	Лейла Гюлалиева. Научно-методические проблемы и пути их решения в преподавании азербайджанского языка в высшем педагогическом образовании
289	Лейла Гаквердиева. Методические проблемы и пути их решения в преподавании дисциплины «деловая и академическая коммуникация на азербайджанском языке» в негуманитарных специальностях
294	Лейла Оруджова. Роль интегративного преподавания истории Азербайджана с историей других тюркских народов и государств в подготовке педагогических кадров
296	Лейла Теймурова. Основы управления ученическим коллективом в школах
300	Лейлан Аскерова. Проблема адаптации детей дошкольного возраста к детскому саду
307	Леман Гурбанлы. Применение творческого мышления и деятельности на уроках «жизненных знаний»: реалии и перспективы в педагогическом образовании
310	Леман Мустафаева. Формы организации преподавания географии и инновационные подходы в современной педагогической науке
315	Латифа Джалилова. Взаимоотношения родителей и учителей и их влияние на учебные достижения учащихся
319	Мадина Муталлимова. Механизмы развития когнитивных навыков у детей и перспективы обучения
323	Мафтун Алимamedов. Методика обучения элементам алгебры в начальных классах на основе теории множественного интеллекта (Г. Гарднер)

326	Мекан Агавердиев. Методические пробелы, возникающие при нарушении интеграции педагогической и полевой практики в подготовке учителей географии, и их влияние на качество географического образования
332	Мелик Меликов. Факторы формирования нравственно-патриотических качеств у студентов в системе высшего образования
336	Мердан Алиев. Организация инклюзивного учебного процесса при преподавании истории советского периода Азербайджана в общеобразовательных школах
342	Мурат Аружан. Интерактивные стратегии в обучении английскому языку в раннем возрасте
346	Мюжкан Мамедзаде. Интеграция Отечественной войны как системы нравственных ценностей в учебный процесс высших военных учебных заведений
353	Намиг Агамамедов. Развитие растительного и животного мира в течение геологических эпох
357	Назакет Заманова. Современное состояние и трансформация высшего образования в условиях цифровизации
359	Назрин Алиева. Модернизация научной деятельности и перспективы развития в высшем педагогическом образовании
361	Нигяр Гусейнова. Модель полного рабочего дня для школьных учителей: социальные и профессиональные эффекты с гендерной точки зрения
363	Нишана Бахшалиева. Психологические аспекты взаимоотношений учителя и ученика в современной школе
369	Нурай Гайдарова. Применение искусственного интеллекта в обучении профессиональной лексике студентов экономических специальностей
371	Нурлана Новрузи. Учитель как одновременно обучающий и обучающийся как современное требование образования
377	Парвана Сулейманова. Содержание работы по обучению образным средствам языка на уроках азербайджанского языка
379	Парвин Маилова. Обучение орфоэпическим знаниям при преподавании согласных и гласных
381	Рамиз Гасымов. Общациональные идеалы в художественном творчестве поэта Гасанали Эйвазлы
386	Рейхан Насирова. Необходимость креативного подхода к обучению при преподавании психологии в высших учебных заведениях
389	Рахимеханым Мамедзаде. Работа по формированию нравственных качеств у студентов с использованием воспитательных технологий
392	Рексана Сеидехмедова. Реализация и управление молодежной политикой в региональном контексте: пример Азербайджана
395	Равана Мамедова. Вопросы преподавания речевого этикета на уроках азербайджанского языка
397	Ровшан Валиев. Единство науки и образования в подготовке педагогических кадров: современное состояние и перспективы
401	Октай Рзаев. Современное состояние и направления развития научных исследований в высших учебных заведениях
403	Сабира Байрамова. Пути развития исследовательских навыков учащихся начальных классов
408	Сафура Абдурахманова. Современные стратегии и педагогические подходы в преподавании художественного перевода
414	Самира Гасанова. Инновационные подходы в преподавании азербайджанского языка в высшем педагогическом образовании: проблемы, реалии и внедрение новшеств

417	Сансызбаева Динара Болатовна. Глобальные компетенции в многоязычной образовательной среде как высокая ценность, обеспечивающая социальные и культурные процессы в обществе
422	Сарыбекова Карлыгаш Нургалиевна. Теоретико-методологическое обоснование развития профессиональных компетенций будущих учителей на основе среды сотрудничества
427	Саялы Латифова. Стратегии вежливости в различных культурах
431	Севи́ль Джафарова. Повышение научного потенциала в высшем педагогическом образовании: опыт и перспективы
434	Севиндж Джалилова. Структура психолого-педагогических основ профессиональной компетентности учителя физики
439	Севиндж Оруджова. Социально-культурное положение студентов в высших учебных заведениях
442	Севиндж Оруджова. Методика обучения основам алгоритмов в начальных классах
446	Севиндж Сафарова. Развитие логического мышления у детей младшего дошкольного возраста посредством занимательной математики
449	Сейидниса Алиева. Аналитическая оценка подготовки научных кадров в системе высшего педагогического образования
454	Сабина Дюньмалыева. Место течения просветительского реализма в обучении
457	Сабина Гулиева. Устойчивое развитие и образование: роль компетентных родителей в воспитании детей как ответственных и самостоятельных личностей
461	Сабина Махмудова. Генеративный искусственный интеллект в образовании: возможности и этические проблемы
465	Сабина Сеидли. Развитие самостоятельности учащихся начальных классов посредством самоконтроля на уроках математики
470	Садагат Алиева. Структурная модель и стратегии развития профессионализма будущих воспитателей
475	Садагат Гасанова. Роль синтаксических знаний в подготовке учителей азербайджанского языка и литературы
480	Самина Рустамова. Модель современного учителя в условиях цифровизации образования
486	Солмаз Гасанли. Психологические факторы, влияющие на учебную успеваемость студентов университетов
493	Судаба Мамедова. Проблемно-ориентированное обучение на уроках математики: теоретические основы, современные подходы и возможности применения в обучении
498	Шабнам Аббасова. Интегративные модели в развитии педагогической науки
501	Шабнам Алиева. Освоение текста и развитие навыков чтения с пониманием: опыт начальной школы
504	Шалала Керимова. Коммуникация под влиянием социальных медиа
510	Талех Мансимов, Мухаммед Джавадов. Пути преподавания географии в высших учебных заведениях стран тюркского мира
512	Талгат Ханетов. Новые направления развития бухгалтерского сектора Казахстана с использованием искусственного интеллекта
517	Тамара Кочерли. Влияние семейной среды на формирование гуманистического мировоззрения детей в современном обществе
520	Тамелла Гулиева. Роль катарсиса в экологическом воспитании (на основе произведения М. Физули «Сохбат уль-Асмар»)
522	Тамилла Агаева. Актуальные вопросы подготовки кадров в области специального образования для лиц с ограниченными возможностями здоровья в Азербайджане

526	Техрана Худавердиева. Цифровая трансформация в высшем образовании: новые подходы в Нахчыванском государственном университете
536	Тарана Алисой. Результаты эксперимента по развитию креативных навыков у учащихся младших классов
541	Тарана Пашаева. Вклад Сафарели бека Валиева в педагогическую науку
544	Туран Шахваладли Гадимова. Особенности развития социальных навыков у детей с задержкой психического развития, сопровождающейся заиканием
551	Туран Шукюров. Практико-методологические основы организации и управления классом при преподавании всеобщей истории
553	Тюркан Азизова. Государственная политика по повышению социально-экономического благосостояния беженцев и внутренне перемещённых лиц
559	Тюркан Гурбанова. Роль науки в высшем педагогическом образовании в формировании инклюзивного образования: современные реалии и перспективы
563	Улькер Абдурахманова. Роль инноваций в современной системе высшего образования
565	Ульвийя Асланова. Методы обеспечения развития речи учащихся в процессе обучения грамоте в начальных классах
568	Вюсала Исфендиярова. Роль теорий Пиаже и Выготского в обучении
571	Ягуб Мамедов. О применении компьютерных технологий в учебном процессе в начальных классах
574	Ягуб Самедов, Фатма Алиева. Современный подход к выведению науки на качественно новый уровень в высших учебных заведениях
577	Ягут Гасимова. Научно-методические основы полевого обучения для учителей географии в высшем педагогическом образовании: теоретические подходы и инновационная практика
583	Егана Ахмедова. Инновационные подходы в высшем педагогическом образовании
587	Егана Мамедова. Необходимость подготовки к обучению грамоте в подготовительных группах дошкольного образования
592	Захра Фейзиева. Междисциплинарный подход в процессе преподавания географии
594	Зиякет Расулова. Развивающий потенциал игр в формировании элементарных математических представлений у детей дошкольного возраста

ABBAS BABAYEV

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
Fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı
abbas.babayev@arti.edu.az

ALİ TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİNDƏ PROFESSOR-MÜƏLLİM HEYƏTİNİN İNKİŞAFININ ALİ TƏHSİLDƏ ÖMÜRBOYU TƏHSİLİN TƏŞKİLİNDƏ ROLU

Avropa Universitetlər Birliyinin 2011-ci ildə ali təhsildə ömürboyu təhsilin inkişafının üç mərhələsini müəyyənləşdirən tədqiqatına əsaslanaraq, bu tezis Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində ömürboyu təhsilin təşviqində professor-müəllim heyətinin inkişafının rolunu araşdırır. Tədqiqatın nəticələri professor-müəllim heyətinin pedaqoji, rəqəmsal, tədqiqat və əmək bazarı yönümlü kompetensiyalarının ömürboyu təhsilin institusional təcrübəyə və təşkilati mədəniyyətə integrasiyasında əsas hərəkətverici amillər arasında olduğunu göstərir.

Açar sözlər: *ali təhsil müəssisələri, ömürboyu təhsil, professor-müəllim heyəti, ali təhsil, tədqiqat fəaliyyəti, distant təhsil.*

2011-ci il ildə Avropa Universitetlər Birliyinin dəstəyi ilə həyata keçirilmiş və Avropanın 18 ölkəsindən 29 ali təhsil müəssisəsinin (ATM-in) ömürboyu təhsil istiqamətində fəaliyyətinin öyrənilməsi tədqiqat əsasında ATM-lərdə ömürboyu təhsilin təşkili işinin 3 inkişaf mərhələsi adaptasiya, təşkilata integrasiya və təşkilati mədəniyyətə integrasiya olaraq təsnifləşdirilmişdir [3]. Mənbəyə əsasən, ATM-lərdə ömürboyu təhsilin təşkilinin ən təkmil forması hesab olunan ömürboyu təhsilin təşkilati mədəniyyətə integrasiyası mərhələsinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri ATM-in professor-müəllim heyəti tərəfindən ömürboyu təhsil anlayışının mahiyyətinin dərk edilməsi və pedaqoji fəaliyyətlərində rəhbər tutulmasıdır. Azərbaycanın ATM-lərində ömürboyu təhsilin təşkili məsələlərinin araşdırıldığı bu tədqiqat çərçivəsində də ATM-lərin rəhbər şəxsləri ilə həyata keçirilmiş yarımstrukturlu müsahibələr zamanı professor-müəllim heyətinin hazırlıq səviyyəsinin inkişafının ömürboyu təhsilin təşviqi üçün xüsusi əhəmiyyət daşıdığı bir çox respondent tərəfindən vurğulanmışdır. Tədqiqat nəticəsində yuxarıda irəli sürülən tezisi əsaslandıran aşağıdakı arqumentləri ümumiləşdirmək olar:

– Professor-müəllim heyətinin pedaqoji və akademik idarəetmə bacarıqlarının inkişafı xüsusilə ömürboyu təhsilin əlçatanlığının artmasına xidmət edən təkrar ali təhsil proqramları zamanı müxtəlif yaş qruplarından öyrənənlərin ehtiyaclarına daha yaxşı cavab verən təhsil proqramlarının hazırlanması və təqdim olunması baxımından zəruridir [2].

– Professor müəllim heyətinin müasir informasiya texnologiyalarından və rəqəmsal platformalardan istifadə bacarıqlarının artırılması isə distant təhsil proqramlarının daha nəticəyönümlü təşkili baxımından məqsədəuyğundur [1].

– Professor-müəllim heyətinin peşəkar inkişafının digər bir vacib istiqaməti özündə tədris və tədqiqatın integrasiyasını, müvafiq istiqamətlər müasir tədqiqatların nəticələrinin tədris proqramlarının hazırlanması zamanı nəzərə alınmasını, bununla da təhsilin keyfiyyətinin və cəlbediciliyinin artırılmasını cəmləşdirir [4, 5].

– ATM-lərdə ömürboyu təhsili təşviq edən mühitin yaradılması baxımından professor-müəllim heyətinin inkişafının digər bir vacib aspekti işəgötürənlər ilə akademik heyətin əlaqələrinin yaradılmasıdır. Bu yolla professor-müəllim heyəti tədris etdikləri fənlərin iş dünyasının ehtiyaclarına daha yaxşı uyğunlaşdırılmasına nail ola bilərlər [6].

Yuxarıda qeyd olunan istiqamətlərdə işlərin görülməsi, professor-müəllim heyətini ATM-lərdə ömürboyu təhsilin təşkilinin aparıcı qüvvəsinə çevirməklə ATM-də ömürboyu təhsilin təşviqi üçün arzuolunan institusional mühitin yaradılmasına mühüm töhfə verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyev, M. Revisiting digital transformation of Azerbaijan higher education in the New Digital Era / M.Aliyev, S.Aliyeva // Yıldız Social Science Review, – 2024. 10 (1), – p.72-83.
2. Lifelong learning: Concepts and contexts / ed. J.Crowther, P.Sutherland. – London: Routledge, – 2006. – 264 p.
3. Smidt, H. Engaging in lifelong learning: Shaping inclusive and responsive university strategies / H.Smidt, A.Sursock. – Brussels: European University Association, – 2011. – 102 p.
4. Swain, J. The motivations and outcomes of studying for part-time mature students in higher education / J.Swain, C.Hammond // International Journal of Lifelong Education, – 2011. 30 (5), – p. 591–612.
5. Swindell, R. U3A Online: a virtual university of the third age for isolated older people // International Journal of Lifelong Education, – 2002. 21 (5), – p. 414–429.
6. UNESCO Institute for Lifelong Learning. Making lifelong learning a reality: a handbook / UNESCO Institute for Lifelong Learning. – Hamburg: UNESCO Institute for Lifelong Learning, – 2022. – 198 p.

ABBAS BABAYEV

THE ROLE OF ACADEMIC STAFF DEVELOPMENT IN THE ORGANIZATION OF LIFELONG LEARNING IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract: Building on the European University Association's 2011 study identifying three stages of lifelong learning development in higher education, this paper examines the role of academic staff development in promoting lifelong learning in Azerbaijani universities. The findings highlight pedagogical, digital, research-integrative, and labour-market-oriented competencies of academic staff as critical drivers for embedding lifelong learning into institutional practice and culture.

Keywords: higher education institutions, lifelong learning, academic staff, higher education, research activity, distance education

ABUTALIB AĞA KƏNGƏRLİ

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Magistrant

abutalibhmid@gmail.com

ALİ PEDAQOJİ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ ELMI YANAŞMALAR VƏ TƏLİM PROSESİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN MÜSTƏQİLLİYİNİN İNKİŞAFI

Məqalədə ali pedaqoji təhsil sistemində elmi yanaşmaların mahiyyəti, onların tədris prosesinə tətbiqi və bu yanaşmaların tələbələrin müstəqilliyinin formalaşmasına təsiri ətraflı şəkildə araşdırılır. Müasir dövrdə təhsil sistemi sürətlə dəyişdiyi üçün müəllim hazırlığı da yeni tələblərə uyğunlaşmalıdır. Bu baxımdan ali pedaqoji təhsil müəssisələrində elmi düşüncənin gücləndirilməsi, tədqiqat mühitinin yaradılması, tələbələrin analitik və yaradıcı təfəkkürə yönləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə göstərilir ki, elmi yanaşmalar müəllim namizədlərinə yalnız nəzəri bilik qazandırmır, həm də onların təlimdə problemləri görmək, situasiyanı analiz etmək və elmi əsaslandırılmış qərarlar vermək bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Tələbə müstəqilliyi məsələsi də təhsilin əsas hədəflərindən biri kimi təqdim olunur. Tədqiqatda həmçinin ali pedaqoji təhsildə kurikulumun elmi əsaslarla yenilənməsinin vacibliyi məsələləri də elmi baxımdan şərh edilir.

***Açar sözlər:** ali pedaqoji təhsil, tələbə, yaradıcı təfəkkür, praktik bacarıqlar, elmi yanaşma, müstəqil öyrənmə*

Ali pedaqoji təhsil sistemində elmi yanaşmaların gücləndirilməsi müəllim hazırlığının keyfiyyətini artıran əsas vasitələrdən biridir. Belə yanaşmalar tələbələrin yalnız nəzəri biliklər əldə etməsi ilə kifayətlənməyib, onların həm də praktik bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə şərait yaradır. Tədris prosesində elmi prinsiplərə əsaslanmaq gələcək müəllimlərə tədqiqat aparmaq, nəticələri təhlil etmək və əldə olunan məlumatları real həyat situasiyalarına tətbiq etmək bacarıqlarını öyrədir. Bu isə onların həm peşəkar, həm də şəxsi inkişafı üçün vacibdir.

Müasir pedaqoji tədqiqatlar göstərir ki, elmi düşüncə yalnız müəllimlərin deyil, həm də tələbələrin müstəqil öyrənmə qabiliyyətinin inkişafında böyük rol oynayır. Elmi yanaşmalar tələbələrə passiv bilik qəbulu ilə kifayətlənməyə deyil, aktiv araşdırmaya, sual verməyə və refleksiya etməyə təşviq edir. Bu proses nəticəsində tələbələr qərar vermə, problem həlletmə, özünüidarəetmə və tənqidi düşünmə kimi bacarıqları daha sürətli və effektiv şəkildə inkişaf etdirirlər.

Ali pedaqoji təhsil müəssisələrində elmi fəaliyyətin sistemli təşkili-seminarlar, tədqiqat layihələri, empirik araşdırmalar və innovativ təlim metodlarının tətbiqi-müstəqil öyrənən şəxsiyyət modelinin formalaşmasına xidmət edir. Bu yanaşma müəllim hazırlığını yalnız peşəkar biliklərlə zənginləşdirmir, həm də onların və tələbələrin təhsil prosesində müstəqil düşünmə və özünü inkişaf bacarıqlarını artırır.

Elmi yanaşmalarla zənginləşdirilmiş pedaqoji təlim həm müəllimlərin, həm də tələbələrin aktiv iştirak etdiyi davamlı və dinamik bir təhsil mühiti yaradır. Bu mühit də tələbələr tədqiqat aparmaq, məlumatları analiz etmək və yaradıcı şəkildə tətbiq etmək imkanlarına malik olur, müəllimlər isə tədris prosesini interaktiv və innovativ üsullarla zənginləşdirə bilirlər. Nəticədə, ali pedaqoji təhsil yalnız bilik ötürülməsi deyil, həm də düşüncə mədəniyyətinin və müstəqil öyrənmə vərdislərinin inkişaf etdirilməsi ilə xarakterizə olunur.

Onu da qeyd etmək ki, ali pedaqoji təhsil sistemində elmi yanaşmaların formalaşması və təlim prosesində tələbələrin müstəqilliyinin inkişafı 21-ci əsrin təhsil reallıqları ilə sıx şəkildə bağlıdır. Müasir dövrün sosial-iqtisadi çağırışları müəllim hazırlığında yeni tələblər irəli sürür. Bu tələblərin əsasında duran əsas ideya ondan ibarətdir ki, müəllim yalnız bilik verən şəxs deyil, həm də tələbələrin müstəqil öyrənmə bacarığını inkişaf etdirən mühitin qurucusudur. Bu baxımdan ali pedaqoji təhsil sistemi elmi araşdırmalarla zənginləşməli, elmi nəticələr təlim prosesinin praktikasına tətbiq olunmalıdır. Azərbaycan pedaqoqları, xüsusilə də Q.Əliyev, Ə.Hüseynzadə kimi müəllimlər müasir

pedaqoji düşüncənin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirərək təlimdə müstəqillik, aktivlik və tədqiqatçılıq bacarıqlarının prioritet olduğunu vurğulayırlar [1, s.22-31].

Müasir elmi yanaşmalar göstərir ki, təlim prosesində sadəcə məlumatı çatdırmaq artıq əvvəlki kimi nəticə vermir. Tələbəyə hazır bilik təqdim etməkdənsə, onun düşünərək araşdırması və öz suallarına cavab tapması daha effektiv olur. Buna görə də gələcək müəllimlərin elmi tədqiqat bacarığı formalaşmalıdır. Bu bacarıq müəllimə dərstdə yaranan situasiyaları daha dərinlən analiz etməyə, problemi düzgün müəyyənləşdirib uyğun çıxış yolları tapmağa kömək edir. John Deweyin fikirlərinə görə, öyrənmə təcrübə və düşüncə ilə sıx bağlıdır və müəllim də bu prosesdə yönləndirici rol oynayır. Ali pedaqoji təhsil də məhz bu cür elmi yanaşmanın güclənməsinə şərait yaratmalıdır ki, müəllim hazırlığı yalnız ənənəvi metodlara deyil, real tədqiqat nəticələrinə əsaslansın. Müəllim hazırlığının elmi əsaslara söykənməsi o deməkdir ki, təlimin planlaşdırılması, təşkili və qiymətləndirilməsi yalnız ənənəvi vərdislər üzərində deyil, həm də pedaqoji tədqiqatlar nəticəsində əldə olunmuş sübutlar üzərində qurulmalıdır. Bu mənada elmi-metodoloji mədəniyyət müəllim fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilir [3, s.8-18].

Tələbə müstəqilliyi çox zaman yanlış olaraq yalnız tapşırığı təkbəşinə yerinə yetirmək kimi anlaşılr. Halbuki müstəqillik daha geniş anlayışdır: tələbə aldığı məlumatı seçməli, dəyərləndirməli, lazım gəldikdə dəyişdirməli və bununla bağlı əsaslandırılmış qərar verə bilməlidir. Yəni tələbə öyrənmə prosesində nəyi, necə və nə üçün etdiyini anlamalıdır. Vygotskynin yanaşmasına görə, tələbə inkişaf etdikcə, müəllimin ona verdiyi dəstəyin miqdarı azalır və o, tədricən daha sərbəst şəkildə öyrənməyi bacarır. Azərbaycan müəllimləri də qeyd edirlər ki, idrak fəallığının artması üçün müəllim prosesi nəzarətdə saxlamalı, amma təşəbbüsü tələbənin ixtiyarına verməlidir.

Ali pedaqoji təhsildə tələbə müstəqilliyini inkişaf etdirən yanaşmalardan biri də konstruktivist baxışdır. Bu yanaşmada bilik kənardan hazır şəkildə verilmir; tələbə mövzunu öz təcrübəsinə, müşahidəsinə və axtarışına əsaslanaraq mənimsəyir. Problem yönümlü təlim isə tələbəni real həyatda qarşılaşa biləcəyi situasiyalara yaxınlaşdırır [4, s.56].

Belə olduqda tələbə problemi araşdırır, müxtəlif variantlar düşünür və nəticəyə özü gəlir. Layihə metodu da bu prosesin davamı kimi tələbələrə planlamaq, məlumat toplamaq və nəticələri təqdim etmək bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu metodların ortaq cəhəti odur ki, tələbə öyrənmənin passiv iştirakçısı deyil, bilik yaradan fəal tərəfdir. Bu baxımdan ali pedaqoji təhsil sistemi müəllim namizədlərinə elmi düşüncə ilə pedaqoji praktikadan ibarət sintez təqdim etməlidir.

Tələbə müstəqilliyinin formalaşmasında auditoriyada yaradılan sosial mühit də xüsusi rol oynayır. Əgər tələbə öz fikrini sərbəst ifadə edə bilirsə və müəllim onun düşüncəsinə hörmətlə yanaşırsa, bu, onda özünə inamı artırır və idrak fəallığını gücləndirir [5, s.15-23].

Tədqiqatlar göstərir ki, demokratik və açıq təlim mühitində oxuyan tələbələr daha çox təşəbbüs göstərirlər və öyrəndiklərini daha dərinlən mənimsəyirlər. Buna görə də ali pedaqoji təhsil gələcək müəllimləri yalnız nəzəri biliklə deyil, həm də səmərəli kommunikasiya və etika bacarıqları ilə də təmin etməlidir.

Təlim prosesində müstəqilliyi təşviq etmək üçün müəllimin özü də tədqiqatçı düşüncəyə sahib olmalıdır. Müəllim məlumatları toplamaq, onları təhlil etmək və nəticələri öz tədris prosesinə tətbiq etmək bacarığı ilə fərqlənməlidir. Bu həm onun peşəkar inkişafını sürətləndirir, həm də auditoriyada daha elmi əsaslı qərarlar verməsinə şərait yaradır. Yerli araşdırmalar da göstərir ki, elmi-metodoloji fəaliyyətlə məşğul olan müəllimlər tədrisdə daha yaradıcı və çevik olurlar [2, s.41].

Ali pedaqoji təhsildə tətbiq edilən kurikulumların da elmi yanaşmaya uyğun şəkildə qurulması vacibdir. Kurikulum yalnız proqram deyil, müəllim hazırlığının ümumi yönünü müəyyən edən çərçivədir. Əgər o, nəzəri biliklərlə praktikanın tarazlığını qoruyursa, tələbənin tədqiqat fəaliyyətinə yer verirsə və pedaqoji təcrübəni real məktəb həyatı ilə əlaqələndirirsə, nəticə daha səmərəli olur. Belə yanaşma gələcək müəllimin sinifdə daha hazırlıqlı və çevik olmasına kömək edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, Q. Müasir təlim texnologiyaları / Q.Əliyev. – Bakı: ADPU, – 2018. – s.22-31; 74-85; 102-111
2. Həsənlı, R. Müəllimin elmi-metodoloji fəaliyyəti / R.Həsənlı. – Gəncə: – 2016. – 163 s.
3. Qasımov, V. Pedaqoji prosesin elmi əsasları / V.Qasımov. – Bakı: Təhsil, – 2019. – s.9-18.
4. Mehdiyev, N. Şagirdlərin idrak fəallığının inkişafı / N.Mehdiyev. – Bakı: Elm, – 2017. – 464 s.
5. Süleymanov, A. Təlimdə kommunikasiya və demokratik mühit / A.Süleymanov. – Bakı: Mütərcim, – 2021. – 464 s.

ABUTALIB AGHA KENGERLI

SCIENTIFIC APPROACHES IN THE HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION SYSTEM AND DEVELOPMENT OF STUDENTS' INDEPENDENCE IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract: The article examines in detail the essence of scientific approaches in the higher pedagogical education system, their application to the teaching process and the impact of these approaches on the formation of students' independence. Since the education system is changing rapidly in the modern era, teacher training must also adapt to new requirements. In this regard, strengthening scientific thinking in higher pedagogical education institutions, creating a research environment, and directing students to analytical and creative thinking are of particular importance. The article shows that scientific approaches not only provide teacher candidates with theoretical knowledge, but also develop their skills in seeing problems in teaching, analyzing the situation and making scientifically based decisions.

The issue of student independence is also presented as one of the main goals of education. The study also comments on the importance of updating the curriculum in higher pedagogical education on a scientific basis from a scientific perspective.

Keywords: higher pedagogical education, student, creative thinking, practical skills, scientific approach, independent learning

АБУТАЛИБ АГА КЕНГЕРЛИ

НАУЧНЫЕ ПОДХОДЫ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ И РАЗВИТИЕ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Резюме: В статье подробно рассматривается сущность научных подходов в системе высшего педагогического образования, их применение в учебном процессе и влияние этих подходов на формирование самостоятельности студентов. Поскольку система образования в современную эпоху стремительно меняется, подготовка учителей также должна адаптироваться к новым требованиям. В этой связи особое значение приобретает укрепление научного мышления в высших педагогических учебных заведениях, создание исследовательской среды и ориентация студентов на аналитическое и творческое мышление. В статье показано, что научные подходы не только дают будущим учителям теоретические знания, но и развивают у них навыки видения проблем в обучении, анализа ситуации и принятия научно обоснованных решений.

Проблема самостоятельности студентов также представлена как одна из основных целей образования. В исследовании также отмечается важность обновления учебных программ в сфере высшего педагогического образования на научной основе с научной точки зрения.

Ключевые слова: высшее педагогическое образование, студент, творческое мышление, практические навыки, научный подход, самостоятельное обучение

AFAQ NƏSİBOVA
Bakı Slavyan Universiteti
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
afaqnesibova@mail.ru

ALİ PEDAQOJİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNKLÜZİV TƏHSİL FƏNNİNİN TƏDRİSİNİN PEDAQOJİ KADR HAZIRLIĞINDA ROLU

Müasir təhsil sistemində əsas tendensiyalardan biri bütün uşaqlar üçün bərabər imkanların yaradılması və onların fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq keyfiyyətli təhsilə çıxışının təmin edilməsidir. Bu baxımdan inklüziv təhsil anlayışı həm global, həm də milli təhsil siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Inklüzivlik prinsipinin geniş tətbiqi ali pedaqoji təhsil müəssisələrində müəllim hazırlığının məzmun və strukturunun yenidən qurulmasını zəruri edir. Bu kontekstdə “İnklüziv təhsil” fənninin tədrisi müəllim hazırlığının aktual istiqaməti kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İnklüziv təhsil müasir təhsil sisteminin əsas prioritetlərindən biri kimi bu sahədə müəllim hazırlığının səmərəli həyata keçirilməsində həlledici rol oynayır. Məqalədə müəllimlərin bilik, bacarıq və dəyərləri ilə inklüziv təhsil siyasətinin reallaşdırılması arasındakı qarşılıqlı əlaqə araşdırılır. Müxtəlif beynəlxalq tədqiqatçıların və təşkilatların yanaşmalarının müqayisəsi əsasında müəllim hazırlığının keyfiyyəti, metodik yeniliklər və inklüziv pedaqogikanın tələbləri geniş şəkildə təhlil olunur.

Açar sözlər: *inklüziv təhsil, pedaqoji kadr hazırlığı, ali təhsil müəssisələri*

XXI əsrdə təhsil sisteminin modernləşdirilməsi inklüzivlik prinsipinə əsaslanır. Bu sahədə qəbul edilmiş BMT-nin “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında Konvensiya”, UNESCO-nun Salamanka Bəyannaməsi və digər beynəlxalq sənədlərin əsas qayəsi təhsilin əlçatanlığının və bərabərliyinin təmin edilməsi və inklüziv təhsil çərçivəsində cəmiyyətin hər bir üzvünün təhsil prosesinə cəlb edilməsi olmuşdur. Azərbaycanda da inklüziv təhsil dövlət təhsil siyasətinin prioritet sahələrindən biri kimi qəbul edilməkdədir.

Bu kontekstdə ali pedaqoji təhsil müəssisələrində gələcək müəllim hazırlığı zamanı “İnklüziv təhsil” fənninin tədrisi xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Belə ki, bu fənn təkcə nəzəri biliklərin mənimsənilməsi ilə kifayətlənmir, eyni zamanda gələcək müəllimlərin inklüziv sinifdə səmərəli fəaliyyət göstərə bilməsi üçün zəruri pedaqoji, psixoloji və metodik kompetensiyaları formalaşdırır.

Bildiyimiz kimi inklüziv təhsil - müxtəlif təhsil ehtiyacları olan bütün şagirdlərin ümumi təhsil mühitində inkişafı və sosiallaşmasını təmin edən pedaqoji prosesdir. Bu yanaşma müəllimdən daha çox fərdiləşdirilmiş təlimin təşkili, fərqli təhsil ehtiyaclarını tanımaq bacarığı, sosial-emosional dəstək göstərmək, uyğunlaşdırılmış kurikulum və metodlardan istifadə, fərdi tədris proqramlarının hazırlanması, ehtiyac olduğu halda mütəxəssislərlə əməkdaşlıq, xüsusi təhsil ehtiyacı olan uşaqların valideynləri ilə əməkdaşlıq əsasında səmərəli ünsiyyət qura bilmək kimi bacarıqlara yiyələnməyi tələb edir.

Məhz bu səbəbdən də pedaqoji istiqamətdə təhsil alan bütün tələbələrin uşaq psixologiyasını, inklüziv təhsili və fərdi yanaşmanı mükəmməl bilməsi, həm təhsil prosesinin keyfiyyətinin artırılması, həm də şagirdlərin sosial, emosional və akademik inkişafının dəstəklənməsi baxımından tənqidi düşünmə, problem həll etmə və fərdi yanaşma bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi çox vacibdir.

Əks təqdirdə müəllim hazırlığında inklüziv bacarıqların olmaması təhsil prosesində bərabərsizliyə, motivasiya və nailiyyət göstəricilərinin aşağı olmasına səbəb olur. Buna görə də ali pedaqoji təhsil sistemində “İnklüziv təhsil” fənninin tədrisi kadr hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsində həlledici rola malikdir.

İnklüziv təhsilin effektiv olması üçün cəmiyyətin bütövlükdə, ilk növbədə isə inklüzivlik siyasətini həyata keçirən müəllimlərin düşüncə tərzinin dəyişməsi çox vacibdir. Belə olduqda inklüzivlik onların peşəkar təfəkkürünün ayrılmaz hissəsinə çevrilməlidir.

Son illərdə aparılan sosial tədqiqat və araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, inklüziv təhsil sahəsində ən aktual problemlərdən biri pedaqoji kadr yetərsizliyi məsələsidir. “Başlangıç müəllim hazırlığının vəzifəsi, bütün uşaqların öyrənməsini və iştirakını yaxşılaşdırmaq üçün fərdi və kollektiv məsuliyyəti qəbul edən bir peşəyə daxil olacaq şəxsləri hazırlamaqdır” (1, s. 596). İnklüziv təhsil müxtəlif qabiliyyət, sosial-mədəni və dil fərqliliklərinə malik şagirdlərin eyni təhsil mühitində bərabər şəkildə iştirakını təmin etməyi hədəfləyərək, bu məqsədə nail olmaq üçün bir daha müəllimlərin yalnız müasir pedaqoji texnologiyalar və metodik biliklərlə kifayətlənməyərək, həm də fərdi yanaşma, adaptiv tədris strategiyaları və sosial-emosional dəstək bacarıqlarına malik olmasının vacibliyini sübut edir.

Hazırda dünyanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da inklüziv təhsil sahəsində pedaqoji kadr hazırlığında müəyyən problemlər müşahidə olunmaqdadır ki, bunların sırasında ilk növbədə müəllimlərin yetəri qədər nəzəri və praktik biliklərə malik olmaması məsələsi durur. Qeyd etmək lazımdır ki, ali pedaqoji təhsil alan müəllimlərimiz tədris prosesində inklüziv təhsil haqqında müəyyən nəzəri biliklər əldə etsələr də, real sinif şəraitində heterogen qruplarla işləmə bacarıqlarına hələ də tam malik deyillər. H. Savolaynen öz növbəsində McKinsey & Company-nin məşhur “Təhsil sisteminin keyfiyyəti onun müəllimlərinin keyfiyyətindən yüksək ola bilməz” fikrinə istinad edərək, bu “pedaqoji təcrübənin və metodik təlimin yetərsiz olmasından qaynaqlanır” deyərək, müəllimlərin keyfiyyətli təhsildə həlledici rol oynadığını bildirir [2, s.16].

Bundan başqa digər bir nüans müəllim hazırlığında inklüziv təhsilin məzmununun zəifliyi ilə bağlıdır. Çünki ali pedaqoji təhsil proqramlarında inklüziv təhsil prinsipləri tam inteqrasiya olunmayıb, xüsusi təhsil ehtiyacı olan uşaqlarla iş, fərdi tədris planları və sinif idarəçiliyi kimi sahələrhələ də yetərinə öyrədilmir [3].

Peşəkar sənətin inkişafı üçün davamlı dəstəyin olmaması məsələsi də problemin bir aspektidir. Çox təəssüf ki, ali təhsil müəssisələrində nəzəri biliklər əldə edən tələbələr tədris aldıkları dörd il müddətində yalnız səkkisinci semestrə pedaqoji təcrübə keçmənin xaricində, peşəkar inkişaf və təlim imkanlarına çıxış əldə etməkdə çətinlik çəkirlər. Bu da ilk məqamlarda birbaşa inklüziv siniflərdə effektiv tədrisin təmin olunmasına maneəçilik yaradır.

Həç kimə sirr deyil ki, inklüziv təhsilin effektiv formada həyata keçirilməsində resurs və infrastruktur məsələləri çox önəmlidir. İnklüziv təhsildə müəllimlərin uğurla fəaliyyət göstərməsi üçün sinifdə müvafiq materiallar, texnologiyalar və dəstək sistemləri vacibdir. Hazırda bu sahədə resurs qıtlığının olması müəllimlərin praktik iş zamanı çətinliklərlə üzləşməsinə gətirib çıxarır.

Bütün öyrənənlərin ehtiyaclarına və dövrün tələblərinə cavab verən yüksək keyfiyyətli müəllimlərə ehtiyacın artması təkcə bərabər imkanların təmin edilməsinə deyil, həm də inklüziv cəmiyyət üçün təhsilin inkişafına şərait yaradır. Belə ki, inklüziv məktəbin formalaşmasında müəllimin bilikləri, inamları və dəyərləri effektiv öyrənmə mühiti yaratmaqda həlledici rol oynayır.

OECD (Organization for Economic Co-operation and Development - İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı)-nın “Teachers Matter” (“Müəllimlər Əhəmiyyətlidir”) adlı hesabatında vurğulan ki, günümüzdə məktəblər və müəllimlər üzərinə qoyulan tələblər getdikcə mürəkkəbləşmişdir. Burada həmçinin qeyd olunur ki, müasir cəmiyyət məktəblərdən müxtəlif dilləri və mənşəyi olan şagirdlərlə effektiv işləməyi, mədəniyyət və gender məsələlərinə həssas yanaşmağı, tolerantlıq və sosial həmrəyliyi təşviq etməyi, sosial cəhətdən həssas qruplara və öyrənmə və ya davranış çətinlikləri olan şagirdlərə adekvat dəstək verməyi, yeni texnologiyalardan istifadə etməyi, daim inkişaf edən bilik sahələri və qiymətləndirmə yanaşmaları ilə ayaqlaşmağı tələb edir. Buna görə müəllimlər, mövcud məktəb mühitində qarşılaşacaqları çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün inklüziv təhsil sahəsində bilik və bacarıqlara, öz peşəkarlığına dair inama malik olmalıdırlar [4].

Yuxarıda da qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, inklüziv təhsilin əsas problemlərindən biri olan müəllim şəxsiyyəti yüksək mədəniyyətə, mənəvi möhkəmliyə və peşəkar kompetentliyə malik olmaqla bərabər, inklüziv təhsil mühitində uşaqların yaş və fərdi inkişaf xüsusiyyətlərinin psixoloji qanunauyğunluqlarını, inkişafında pozuntuları olan və normal inkişafı

uşaqların birgə təlimi üçün psixoloji və didaktik layihələndirmə metodlarını bilməli, təhsil mühitinin bütün subyektləri ilə (şagirdlərlə fərdi və qrup halında, valideynlərlə, müəllim həmkarlarla, mütəxəssislərlə, rəhbərliklə) müxtəlif pedaqoji qarşılıqlı fəaliyyət formalarını həyata keçirməyi bacarmalıdır.

Tədqiqatçıların çoxu peşəkar kompetentliyi müəllim şəxsiyyətinin və fəaliyyətinin inteqral, çoxsəviyyəli, peşəkar əhəmiyyət daşıyan xüsusiyyəti kimi izah edir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, son illər müəllimin peşəkar təşəbbüskarlığının, şəxsi fəallığının və subyektivlik mövqeyinin inkişafına maraq artmışdır. Başqa sözlə, pedaqoji fəaliyyətin uğurunun çox vaxt müəllimin təhsilə münasibətindən asılı olması fikri artıq hər kəs tərəfindən təkzib olunmaz bir fakt kimi qəbul olunur.

Dünyanın bir sıra aparıcı təşkilat və qurumları da inklüziv təhsil sahəsində pedaqoji kadr hazırlığı məsələsinə çox böyük həssaslıqla yanaşırlar. Bunlardan biri olan Avropa Komissiyasının 03.08.2007-ci il tarixli **“Müəllim Hazırlığının Keyfiyyətinin Yaxşılaşdırılması”** (Communication Improving the Quality of Teacher Education) sənədində üzv dövlətlərin təhsil sistemlərini bilik əsaslı iqtisadiyyatın yeni çağırışlarına uyğunlaşdırmaq üçün müxtəlif siyasət tədbirlərinin həyata keçirilməsinin vacibliyi vurğulanır. Sənəddə həmçinin qeyd olunur ki, “Təhsil və cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər müəllim peşəsi qarşısında yeni tələblər qoyur. Siniflər indi müxtəlif mənşəli və fərqli qabiliyyət və fiziki imkan səviyyəsinə malik gənclərin heterogen qarışığını əhatə edir. Bu dəyişikliklər müəllimlərdən yalnız yeni bilik və bacarıqlar əldə etmələrini tələb etmir, eyni zamanda onları davamlı inkişaf etdirmələrini zəruri edir” [5, s.4].

Bundan əlavə, Avropa Şurasının növbəti 15.11.2007-ci il tarixli **“Müəllim hazırlığının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması”** mövzusunda qətnaməsində müxtəlif ölkələrin təhsil nazirləri müəllimlərin aşağıdakı sahələrdə səriştəyə malik olmalarının vacibliyini vurğulamışlar:

- Fənn bilikləri ilə yanaşı pedaqoji bacarıqlara sahib olmaq;
- Karyeralarının başlanğıcında effektiv dəstək proqramlarına çıxış imkanına malik olmaq;
- Karyera boyu bilik, bacarıq və kompetensiyalarını inkişaf etdirmək üçün kifayət qədər stimül və təşviq mexanizmlərinə sahib olmaq;
- Əsas kompetensiyaları tədris etmək və heterogen siniflərdə səmərəli tədris bacarığı;
- Reflektiv təcrübə və tədqiqat fəaliyyətində iştirak;
- Karyerası boyunca müstəqil öyrənən olmaq [6].

Beləliklə, müəllim hazırlığının bütün mərhələlərində keyfiyyətin artırılmasına dair geniş razılıq mövcuddur. Avropa Komissiyasının 16.12.2008-ci il tarixli “Avropa təhsil və təlim əməkdaşlığı üçün yenilənmiş strateji çərçivə” sənədində müəllimlərin keyfiyyətinin şagird nəticələrinə təsir edən ən vacib faktor olduğu qeyd olunaraq, “Yaxşı tədris və bütün şagirdləri maksimum nailiyyətə çatdırmaq bacarığı gənclərin gələcəyinə uzunmüddətli müsbət təsir göstərə bilər” fikri irəli sürülmüşdür [7, s.6]. Bunun üçün də “ali təhsil müəssisələrində alınan nəzəri biliklər tək başına ilkin müəllim hazırlığında müəllimlərin karyerası boyunca tələb olunacaq bütün kompetensiyalara malik olmasını təmin edə bilməz” fikrini rəhbər tutaraq, belə qənaətə gəlirik ki, müəllimlər sürətlə dəyişən tələblərə uyğun olaraq öz öyrənmə ehtiyaclarını analiz etməli, daim öz bilik və bacarıqlarını təkmilləşdirməli, müxtəlif təlim və sertifikatlaşdırma proqramlarında iştirak etməlidirlər.

Ölkənin aparıcı ali pedaqoji təhsil verən təhsil müəssisələrindən biri olan Bakı Slavyan Universiteti də öz növbəsində inklüziv təhsil sahəsində çalışacaq peşəkar mütəxəssis və müəllimlərin yetişdirilməsi istiqamətin öz üzərinə götürdüyü vəzifə və öhdəlikləri layiqincə yerinə yetirir. Belə ki, 2022-ci ildən başlayaraq Bakı Slavyan Universiteti rektor Anar Nağıyevin rəhbərliyi altında “İnklüziv təhsildən inklüziv cəmiyyətə” (İTİC) adlı layihəyə start vermişdir. Layihə çərçivəsində, bu günə kimi yüksək səviyyədə inklüziv təhsil sahəsində yerli və xarici mütəxəssis və tədqiqatçıların iştirakı ilə 3 beynəlxalq elmi-praktik konfrans təşkil edilmiş, toplular çap olunmuş, əməkdaşlıq memorandumları imzalanmış, Bakı Şəhəri Təhsil idarəsinin tabeliyində olan 20 və bölgələrdə bir çox məktəblərlə əməkdaşlıq yaradılmış, çoxsaylı maarifləndirici görüşlər və təlimlər keçirilmişdir.

Konfranslarda çıxışlarının birində “Bakı Slavyan Universiteti (BSU) respublika səviyyəsində inklüziv təhsil prinsiplərinin tətbiqində mühüm addımlar atan ali təhsil müəssisələrindən biridir” [7, s.16] – deyən rektor A.Nağıyev bunun sübutu olaraq onu da vurğulamışdır ki, inklüziv təhsilin təşkili istiqamətində BSU aparıcı rol oynamaqla qalmamış, bu məsələni BSU 2030: Strateji İnkişaf Planının (8) əsas hədəfləri qismində də qeyd etmişdir. Bunun nəticəsi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Bakı Slavyan Universitetinin bakalavr pilləsində pedaqoji kadr hazırlığı istiqamətində 3 fakültədə, ümumilikdə 10 ixtisas üzrə “İnklüziv təhsil” fənni tədris olunur. Magistratda pilləsində isə dörd ixtisas üzrə “İnklüziv və adaptiv təhsil” və “Gender və inklüziv təhsil” kimi fənlər tədris olunur.

Müasir dövrdə pedaqoji kadr hazırlığını həyata keçirən bütün ali təhsil müəssisələri bilməlidirlər ki, “İnklüziv təhsil” fənninin pedaqoji kadr hazırlığında aktuallığı bir sıra sosial, pedaqoji və psixoloji amillərdən qaynaqlanır. Fənn yalnız müəllimlərin bilik səviyyəsini artırır, həm də onları dəyişən təhsil mühitinə uyğunlaşdırır, inklüzivlik fəlsəfəsini formalaşdırır və müasir cəmiyyətin tələblərinə cavab verən pedaqoqlar yetişdirir. Eyni zamanda, bu fənnin tədrisi pedaqoji kadr hazırlığının keyfiyyətinin artırılmasında, təhsildə bərabərliyin və əlçatanlığın təmin olunmasında da mühüm rol oynayır. Bu fənn gələcək müəllimlərin fərdiləşdirilmiş təlim strategiyalarına, sosial-emosional dəstəyə, müxtəlif kateqoriyalı şagirdlərlə işləmək bacarığına yiyələnməsinə imkan yaradır. İnklüziv bilik və kompetensiyalara malik müəllim hazırlığının genişləndirilməsi müasir təhsil sisteminin əsas prioritetlərindən biri kimi çıxış edir.

Yuxarıdakı təhlillər göstərir ki, inklüziv təhsil siyasətinin uğurlu tətbiqində müəllim hazırlığı həlledici faktordur. Müəllimlərin bilik, bacarıq və dəyərlərinin inkişaf etdirilməsi onların inklüziv siniflərdə effektiv fəaliyyət göstərməsini təmin edir. İnklüzivlik yalnız tədris metodlarının dəyişməsi deyil, həm də pedaqoji dünyagörüşün formalaşması, sosial ədalət prinsiplərinin mənimsənilməsi deməkdir. Beynəlxalq tədqiqatlar və hesabatlar müəllim hazırlığı prosesinin yenilənməsinin zəruriliyini vurğulayır və göstərir ki, inklüziv cəmiyyətin qurulması birbaşa olaraq müəllimlərin peşəkarlığından asılıdır. Bu baxımdan, inklüziv müəllim hazırlığına investisiya təhsil sisteminin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün ən səmərəli strategiyalardan biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Florian, L., & Rouse, M. The Inclusive Practice in Education. Teaching and Teacher Education, – 2009.
2. Savolainen, H. Teachers’ Role in Inclusive Education. Teaching and Teacher Education, – 2009.
3. Ballard, K. Inclusive Education and Teacher Preparation. Educating all Learners: Refocusing on the Comprehensive Support model, Springfield, – 2003.
4. OECD Teachers matter: attracting, developing and retaining effective teachers. Available on line from: http://www.oecd.org/document/52/0,3343,en_2649_39263231_34991988_1_1_1_1,00.html #EO Last accessed 22/03/10
5. Commission of the European Communities Communication from the Commission to the Council and the European Parliament: Improving the Quality of Teacher Education 3/08/2007 Link: http://ec.europa.eu/education/com392_en.pdf
6. Commission of the European Communities Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of Regions Brussels 3/7/2008 Improving competences for the 21st Century: An agenda for European Cooperation in schools.
7. Nağıyev, A. İnklüzivliyin və davamlılığın təşviqində universitetlərin rolu. İnklüziv təhsildən inklüziv cəmiyyətə (İTİC-2025) III Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans. – Bakı: – 2025. – s.14-19.
8. BSU 2030: Stareti İnkişaf Proqramı”. Bakı Slavyan Universitetinin strateji planı (2023-2030)

AFAG NESİBOVA

THE ROLE OF TEACHING THE DISCIPLINE INCLUSIVE EDUCATION IN THE TRAINING OF PEDAGOGICAL PERSONNEL IN HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract: One of the main trends in the modern education system is the creation of equal opportunities for all children and ensuring their access to quality education regardless of their individual characteristics. In this regard, the concept of inclusive education has become one of the most significant directions of both global and national education policy. The broad application of the principle of inclusiveness necessitates the restructuring of the content and framework of teacher education in higher pedagogical institutions. In this context, the teaching of the course “Inclusive Education” holds particular importance as a relevant area of teacher preparation.

Inclusive education, as one of the key priorities of the contemporary education system, plays a decisive role in the effective implementation of teacher training in this field. The article investigates the interrelation between teachers’ knowledge, skills, and values and the realization of inclusive education policy. By comparing the viewpoints of various international researchers and organizations, it provides an extensive analysis of the quality of teacher preparation, methodological innovations, and the requirements of inclusive pedagogy.

Keywords: inclusive education, teacher training, higher education institutions

АФАГ НЕСИБОВА

РОЛЬ ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИНЫ ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ПОДГОТОВКЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ В ВЫСШИХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Резюме: Одной из основных тенденций современной системы образования является создание равных возможностей для всех детей и обеспечение их качественным образованием независимо от индивидуальных особенностей. В этом контексте концепция инклюзивного образования превратилась в одно из важнейших направлений как глобальной, так и национальной образовательной политики. Широкое распространение принципа инклюзивности обуславливает необходимость обновления структуры и содержания подготовки педагогических кадров в высших педагогических учебных заведениях. В данном аспекте преподавание дисциплины «Инклюзивное образование» приобретает особую значимость как актуальная сфера профессиональной подготовки.

Инклюзивное образование, выступая одним из ключевых приоритетов современной образовательной системы, играет решающую роль в успешной реализации подготовки педагогов в данном направлении. В статье исследуется взаимосвязь между знаниями, умениями и ценностями учителя и процессом реализации политики инклюзивного образования. Путём сопоставления взглядов различных международных исследователей и организаций проводится всесторонний анализ качества подготовки педагогических кадров, методологических новаций и требований инклюзивной педагогики.

Ключевые слова: инклюзивное образование, подготовка педагогических кадров, высшие учебные заведения

OLIQOFRENLƏRİN CİNSİ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Oliqofren uşaqlar doğulduğu andan çoxsaylı problemlərlə üzləşirlər. Bu problemlər müxtəlif sahələrdə yaranır. Bu sahələrdən biri də cinsi həyatdır. Bu şəxslərin cinsi həyatı çox vaxt bilinmir və diqqətdən kənarda qalır. Cəmiyyət əllərin cinsi aktiv olmadığını düşünür. Amma oliqofren uşaqların da cinsi ehtiyacları var bu onların həyat keyfiyyətinə təsir edən mühüm faktordur. Oliqofren uşaqlara münasibət və davranışları səbəbindən yaşanan məhdudiyyətlər onların cinsi həyatına mənfi təsir göstərir. Oliqofren uşaqlar tipik uşaqlarda olduğu kimi cinsi həyatlarında və uşaq sahibi olmaq istəklərində də dəstəklənməli və onların həyat keyfiyyəti yaxşılaşdırılmalıdır.

Açar sözlər: əqli gerilik, cinsi inkişaf, yeniyetməlik, cinsi inkişaf mərhələləri, travma

Müasir tədqiqatlarda əqli geriliyi olan uşaqların cinsi inkişaf xüsusiyyətlərinə dair mənfi fikirlər mövcuddur. Müxtəlif mənbələr əqli geriliyi olan şəxsləri aсексуал, uşaq davranışları nümayiş etdirən, idarə oluna bilməyən cinsi istək, cinsi istəkləri, hissləri və ehtiyacları olmayan kimi təsvir edirlər. Başqa bir tədqiqat, əqli geri şəxslərin cinsi funksiyaya və yetkinliyə malik olmayacağını və həmişə uşaq olaraq qalacağını göstərir. Bu mənfi perspektivlərə görə, əqli geri şəxslərin cinsiyyəti unudulur və ya diqqətdən kənarda qalır.

Cəmiyyətdə əqli cəhətdən geri qalan uşaqların cinsi inkişaf və istəklərinə dair ziddiyətli fikirlər çoxdur. Bu şəxslərin seksuallığı hal-hazırda “qadağan olunmuş şərt” olaraq qəbul edilir və bu şəxslərin cinsi həyatlarını istədikləri kimi yaşamağa icazə verilmir. Digər tərəfdən, bəzi tədqiqat nəticələri əqli geriliyi olan şəxslərin cinsiyyətinə müsbət yanaşma nümayiş etdirir. Əqli geriliyi olan fərdlərin cinsiyyətinin ümumiyyətlə normal fərdlərdən çox da fərqlənmədiyi və hər kəs kimi bu şəxslərin də öz cinsi hisslərini lazımı şəkildə yaşamaq istəyəcəkləri ifadə edilmişdir [1].

Əqli cəhətdən geri qalan şəxslər öz bədənəri haqqında kifayət qədər biliyə malik deyillər və intellektual imkanlarından asılı olaraq onları tanımaqda çətinlik çəkə bilirlər. Bu uşaqlar həmyaşıdlarından daha çox seksuallığa maraq göstərdikləri və eyni zamanda daha açıq cinsi davranışlar sərgilədikləri düşünülür. Bu şəxslərin açıq-saçıq cinsi davranışları nümayiş etdirmələrinin əsas səbəbi bu davranışları harada və nə vaxt edə biləcəklərin anlamamalarıdır. Masturbasiya bu şəxslər arasında ən çox görülən cinsi davranışdır. Bunun səbəbi, masturbasiyanın əqli geriliyi olan şəxslərin cinsi ehtiyaclarını yerinə yetirməsi və cinsi əlaqəyə bərabər məmnuniyyət təmin etməsidir. Buna görə də, masturbasiya qadağan edilməməlidir. Buna görə də əqli geriliyi olan şəxslərin ictimai yerlərdə masturbasiya etdiyi müşahidə edilir. Bunun əsas səbəbi ailələrinin öz evlərində masturbasyonu qadağan etmələridir.

Əqli gerilik uşağın idrak fəaliyyətində, sosial davranışında və emosional inkişafında geriliklə xarakterizə olunan psixoloji haldır. Bu gerilik təkcə təfəkkür və yaddaş kimi idrak proseslərini deyil, eyni zamanda uşağın cinsi inkişafını da birbaşa təsirləndirir. Cinsi inkişaf insanın bioloji yetişməsi ilə yanaşı, sosial və psixoloji amillərlə sıx bağlıdır. Əqli geriliyi olan uşaqlarda bu amillərin qarşılıqlı əlaqəsi zəif formalaşdığından, onların cinsi inkişafı normadan həm temp, həm də məzmun baxımından fərqlənir [2].

Əqli geriliyi olan uşaqlarda cinsi yetişkənlik adətən ya gecikmiş, ya da qeyri-sabit şəkildə baş verir. Onlarda hormonal dəyişikliklər normal uşaqlarda olduğu kimi müşahidə olunsada, bu prosese nəzarət, davranış tənzimlənməsi və sosial dəyərlərin mənimsənilməsi zəif olur. Bəzi hallarda isə cinsi maraq ya çox zəif ifadə olunur, ya da əksinə, impulsiv və nəzarətsiz davranışlarla özünü göstərir.

Cinsi inkişafın ləngiməsi əqli geriliyin dərəcəsindən və növündən asılıdır. Yüngül dərəcəli əqli gerilikdə cinsi inkişaf müəyyən dərəcədə normal istiqamətdə gedir, lakin emosional yetkinliklə bioloji yetişkənlik arasında uyğunsuzluq yaranır. Orta və ağır dərəcəli əqli gerilikdə isə uşaqlar

bədənlərində baş verən dəyişiklikləri anlamır, öz cinsi hisslərini ifadə etmə və idarə etmə bacarığına malik olmurlar. Bu isə onların sosial mühitdə yanlış davranışlar sərgiləməsinə səbəb ola bilər.

Əqli geriliyi olan uşaqlar çox vaxt sosial norma və qaydaları dərk etməkdə çətinlik çəkirlər. Onlar cinslərarası münasibətlərdə hansı davranışın qəbul edilə biləcəyini və hansının yolverilməz olduğunu anlamaya bilirlər. Bu, həm bədənə münasibətdə sərhədsizliyə, həm də başqalarına qarşı yersiz yaxınlıq meyillərinə gətirib çıxara bilər. Belə hallarda düzgün istiqamətlənmə və cinsi tərbiyə mühüm rol oynayır.

Validəylər və müəllimlər bu uşaqlarla işləyərkən onlara sadə, aydın və yaşına uyğun formada bədən hissələri, şəxsi sərhədlər və münasibətlərin sosial çərçivəsi barədə məlumat verməlidirlər. Onlara “yaxşı” və “pis” toxunuş anlayışları öyrədilməli, təhlükəli situasiyalarda kömək istəməyin vacibliyi izah olunmalıdır. Əqli geriliyi olan uşaqlar bəzən sevgi və diqqət axtarışında cinsi davranışı yanlış ifadə edə bilirlər, buna görə də onların emosional ehtiyacları da nəzərə alınmalıdır [3].

Psixoloq və pedaqoqlar bu uşaqlarla fərdi və davamlı şəkildə işləməlidirlər. Cinsi inkişafın idarə olunması üçün ailə, məktəb və mütəxəssislər arasında əməkdaşlıq vacibdir. Əqli geriliyi olan uşaqların cinsi tərbiyəsi sadəcə məlumat verməklə bitmir bu eyni zamanda sosial adaptasiya, özünüqoruma və emosional təhlükəsizlik bacarıqlarının inkişafını da əhatə edir.

Əqli geriliyi olan yeniyetmələrin cinsi davranışını formalaşdırmaqda məqsəd onların təbii inkişafını dəstəkləmək, eyni zamanda onları istismardan və mənfi sosial təsirlərdən qorumaqdır. Cinsi tərbiyə bu uşaqlar üçün həm profilaktik, həm də maarifləndirici xarakter daşıyır. Onlara öz bədənində hörmətlə yanaşmaq, münasibətlərdə məsuliyyət hissi və sosial normalara uyğun davranmaq öyrədilməlidir.

Əqli geriliyi olan bir çox fərd şəxsi ehtiyaclarını ödəyə bilmədiyi üçün ömürlük qayğı və dəstəyə ehtiyac duya bilirlər. Bu şəxslərin şəxsi ehtiyaclarını əsasən onların ailələri təmin edir. Ailələr həmçinin əqli geriliyi olan şəxslərin mənzil və asudə vaxtlarında təşkil edirlər. Nəticə etibarilə, əqli geriliyi olan şəxslərin cinsi həyatı ailələrinin fikir və davranışlarından asılıdır. Bu uşaqların cinsi istəkləri özlərindən çox ailələri üçün problem yaradır. Əqli geriliyi olan uşaqların ailələri çox vaxt uşaqlarının cinsiyyəti ilə bağlı dilemma ilə üzləşirlər. Bu dilemma uşaqların cinsi əlaqədən qorumaq, eyni zamanda uşaqlarının bununla təcrübə qazanmasını təmin etmək kimi təsvir edilmişdir. Çox az ailə əqli geriliyi olan uşaqlarının cinsi həvəsinə açıq və müsbət yanaşır. Bu uşaqların ailələrinin həddindən artıq qoruyucu yanaşması və onların seksuallıq haqqında kifayət qədər məlumatlarının olmaması uşaqlarının cinsi aktiv olmasını şüursuz olaraq çətinləşdirir. Bir çox çətinliklər isə bu uşaqların ailələrinin bu mövzuda olan məlumatsızlığından yaranır [4].

Tədqiqatlara görə əqli geriliyi olan uşaqların yeniyetməlik dövrünə keçdikcə əsəbiliyin artdığı, əks cinsə marağının olması müəyyən edilmişdir. Ailələrin əqli geriliyi olan uşaqların həmişə uşaq olaraq qalacağına və cinsi dəstəyə ehtiyac duymayacağına olan yanlış münasibətdə bu məsələnin həllini dahada çətinləşdirir.

Əqli geriliyi olan fərdlərə cinsi həyatlarını istədikləri kimi yaşamaq imkanının təmin edilməsi və cinsi tərbiyənin konkret vəziyyətlər və vizual görüntülərlə dəstəklənməsi bu şəxslərin cinsi istismardan qorunmasında ən mühüm amillər olduğu müəyyən edilmişdir. Həmçinin xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslərin düzgün başa düşülmədiyi və onların cinsi ehtiyaclarını qarşılamaq üçün heç bir təşəbbüs göstərilməməsi onların işini dahada çətinləşdirir. Bu uşaqların heyat keyfiyyətlərinin yaxşılaşdırılmasında ən vacib məsələlərdən biri kimi mütəxəssis tərəfindən bu uşaqlarla işlənilməli olan vacib məsələlərdəndir.

Cəmiyyətin əqli geri uşaqlara qarşı mənfi münasibəti nəticəsində bu uşaqların analarında uşaqlarına qarşı mənfi baxışlar formalaşır. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, əqli geriliyi olan şəxslərin partnyor və ya həyat yoldaşı olaraq seçilməməsi bu şəxslərin analarını daha çox narahat edir.

Əqli geriliyi olan şəxslər həyatda yaşamaqlarını davam etdirmək üçün xüsusi qayğı və dəstəyə ehtiyacı olan şəxslərdir. Bu insanlar çox vaxt cəmiyyət tərəfindən normal hesab edilən intellektual inkişaf səviyyəsinə çatı bilmirlər. Bununla belə, onların yemək, içmək, yatmaq, ictimailəşmək, xüsusilə də sevmək və sevilmək kimi əsas həyatı ehtiyacları var. Çünki əqli geriliyi istisna olmaqla,

psixi inkişaf qanunauyğunluqları tipik inkişafın inkişaf qanunauyğunluqlarına tabedir. Buna görə də, bütün digər inkişaf proseslərində olduğu kimi, onların cinsi inkişafı da diqqət tələb edir. Onların da yemək, içmək, yatmaq, ictimailəşmək, xüsusilə sevmək və sevilmək kimi həyatı ehtiyacları var. Çünki bu şəxslərin intellektual imkanları istisna olmaqla, bütün orqanları digər insanlar kimi fəaliyyət göstərir. Buna görə də, bütün inkişafalarında olduğu kimi, cinsi inkişaflarında da tipik inkişaf eynidir. Onların fiziki inkişafı tam və normaldır. Necə ki, aclıq hiss edir və nəticədə qidalanmağa ehtiyac duyarlar, normal fəaliyyət göstərən hormonları səbəbiylə bunu ifadə edə bilməsələr də, cinsi fəaliyyətə həvəs göstərəcəklər. Bundan əlavə, onlar tez-tez özlərini kifayət qədər ifadə edə bilmədiklərinə görə, əqli geri insanlar üçün həyatın bir çox digər aspektlərində olduğu kimi, cinsi istismara məruz qalmaq da bütün dünyada ən çox rast gəlinən hallardandır. Tədqiqatlar göstərir ki, əlilliyi olan azyaşlı uşaqlar uşaq istismarı qurbanlarının ən böyük faizini təşkil edir [1].

Uşaq dövründə zorakılığın əsas səbəbləri bunlardır: uşağın qeyri-qanuni olması, arzuolunmaz olması, uşağın gözlənilən cinsdən olmaması, uşağın əqli və ya fiziki geriliyi olması, atılmış uşaq olması, emosional inkişafsızlıq, sosial cəhətdən təcrid olunması, cinsi zorakılıq haqqında məlumatın olmaması.

Tədqiqatlar göstərir ki, əqli geriliyi olan oğlanlar (böyük və ya yeniyetmələr) qızlardan daha çox cinsəlliyə maraq göstərirlər və bu maraq hər iki cinsdə IQ səviyyəsinin artması ilə artır. Bundan əlavə, araşdırmalar göstərib ki, qızlar arasında zorakılıq nisbəti 12-17% arasında olduğu halda, oğlanlar arasında bu nisbət 5-8% təşkil edir. Əqli geriliyi olan və olmayan uşaqlara qarşı zorakılıqda cinsiyyət fərqləri ilə bağlı apardıqları araşdırmaya qatılan oğlanların ümumiyyətlə fiziki laqeydlilik və zorakılığa məruz qaldığı, qızların isə ən çox cinsi istismara məruz qaldığı müəyyən edilmişdir. Həmçinin məlum olub ki, əqli geriliyi olan uşaqlar tipik uşaqlara nisbətən daha çox zorakılığa məruz qalırlar [2].

Əqli geriliyi olan və olmayan uşaqlara qarşı zorakılıqda gender fərqləri ilə bağlı araşdırmalarda, iştirak edən oğlanların ümumiyyətlə fiziki istismar və zorakılığa məruz qaldığı, qızların isə ən çox cinsi istismara məruz qaldığı aşkar edilmişdir. Bundan əlavə, əqli geriliyi olan uşaqların tipik uşaqlardan daha çox zorakılığa məruz qaldığı aşkar edilmişdir. Kvam (2000) tərəfindən Norveç xəstəxanalarına cinsi istismara görə qəbul edilən əqli geriliyi olan uşaqlar və tipik uşaqlar üzərində apardığı başqa bir araşdırmada, əqli geriliyi olan şəxslərdə cinsi zorakılığa məruz qalma nisbətinin normal uşaqlara nisbətən iki dəfə yüksək olduğu və araşdırmaya daxil edilən uşaqlar arasında cinsi istismara məruz qalanların 65%-nin qızlar, 35%-nin isə oğlanlar olduğu müəyyən edilmişdir. ABŞ-da aparılan araşdırmalara görə, əqli geriliyi olan uşaqlarda cinsi zorakılığa məruz qalma nisbəti normal uşaqlardan 2-3 dəfə çox olub [3].

Hər bir böhran dövrü ailələr üçün xüsusi çətinliklər yaradır. Bu inkişaf dövrləri əlilliyi olan uşaqlar üçün xüsusilə çətin olur. Ailələrin ən çox çətinlik çəkdiyi sahələrdən biri də uşaqlarının cinsi inkişaf xüsusiyyətləridir.

Yeniyetməlik dövrü əksər yeniyetmələr üçün sürətli fiziki və emosional dəyişikliklərin baş verdiyi mürəkkəb bir dövr olsa da, cinsiyyətə xas olan dəyişikliklər səbəbindən əqli geriliyi olan şəxslər və onların ailələri üçün daha çətin mərhələ ola bilər. Bu şəxslərin cinsi inkişafı normal fəaliyyət göstərən hormonal sistemlərə malik olduğu müddətdə sağlam yeniyetmələrdəki kimi, inkişaf daha yavaş ola bilər. Yeniyetməlik dövründə ilkin və ikincil cinsi xüsusiyyətlərin inkişafında bir ildən üç ilə qədər gecikmə ola bilər. Bu zaman artan cinsi oyanma ilə əqli geriliyi olan yeniyetmələr narahatlıq, əsəbilik və gərginlik kimi əvvəllər görünməmiş davranışlar göstərə bilərlər. Həmçinin bioloji inkişaf, fizioloji və sosial stress amillərinin təsiri ilə bu dövrdə davranış problemləri də arta bilər. Yeniyetmələr əqli geriliyin dərəcəsindən asılı olaraq nə zaman, harada və hansı hallarda cinsi xarakterli davranışlar edə biləcəklərini müəyyən edə bilmədiklərindən, qarşı cinsin nümayəndələrinə qucaqlaşmaq, öpmək, toxunmaq kimi uyğun olmayan cinsi davranışlar göstərə bilərlər. Bu onlarda psixi inkişafda olan geriləmə ilə də əlaqəlidir [4].

Əqli çatışmazlıq təkcə fərddə deyil, bütün ailə üzvlərində, xüsusən də analara, ətraf mühitə təsir edir. Hər bir inkişaf dövrü ailələr üçün bir çətinlik yaradır. Bu inkişaf dövrləri əqli geriliyi olan uşaqlar üçün xüsusilə çətinidir. Çünki ailələr övladlarının öz inkişaf tapşırıqlarını yerinə yetirə bilməmələri, necə davranacaqlarını bilmədikləri gözlənilməz vəziyyətlərin ortaya çıxması və dəstək

üçün müraciət edəcək mütəxəssislərin azlığı kimi faktorlar səbəbindən çətinliklərlə üzləşirlər. Yeniyetməlik dövründə əqli geriliyi olan yeniyetmələr normal yaşlıları kimi dövrə xas problemlər yaşayır və bu problemlər çox vaxt cinsi cəhətdən uyğun olmayan davranışlarla özünü göstərir. İcazəsiz öpüşmək, qucaqlaşmaq, qucaqlaşmaq, cinsi orqanlara toxunmaq, əl-ələ tutmaq, başqalarının bədəninə və cinsi orqanlarına toxunmaq, açıq məkanda mastürbasyon etmək kimi davranışlar bu yeniyetmələrdə görülən ümumi davranışlardır. Bunlar ən ümumi davranışlardan bəziləridir. Belə vəziyyətlərdə ailələr çox vaxt potensial mənfi xarici reaksiyalar qarşısında aciz qalırlar. Əqli geriliyi olan yeniyetmələrin valideynləri üçün ən çətin məqamlardan biri də bu uşaqların cinsi istismarıdır. Ağır əqli geriliyi olan yeniyetmələrdə özünü ifadə edə bilməməsi daha qabarıq şəkildə özünü göstərdiyindən, bu sui-istifadələrin zorlamaların üzə çıxarılmasını daha da çətinləşdirir..

ƏDƏBİYYAT

1. Кузнецова, Н.А. (2018). Проблемы предупреждения сексуального насилия над детьми с интеллектуальными нарушениями. Дефектология, №2, p.44-50.
2. Brown, M., & Adams, D. Sexuality, relationships, and abuse prevention in people with intellectual disabilities. Development and Psychopathology, Cambridge University Press. DOI: 10.1017/S0954579419000071. – 2019.
3. World Health Organization. Sexual development in children with intellectual disabilities: Guidelines for educators. – 2022.
4. American Psychological Association. Sexuality and intellectual disability: Guidelines for professionals. Washington, DC: APA. Retrieved from. – 2018.

AFET ISRAFILOVA FEATURES OF SEXUAL DEVELOPMENT IN INDIVIDUALS WITH OLIGOPHRENIA

Abstract: Children with intellectual disabilities face numerous challenges from birth. These difficulties arise in various areas, one of which is sexual life. The sexuality of these individuals often remains unknown and overlooked. Society tends to believe that people with disabilities are not sexually active. However, children with intellectual disabilities also have sexual needs, which is an important factor affecting their quality of life. The limitations they experience due to the attitudes and behaviours directed toward them negatively influence their sexual development. Just like typically developing children, children with intellectual disabilities should be supported in their sexual lives and in their desire to become parents, and efforts should be made to improve their overall quality of life.

Keywords: intellectual disability, sexual development, adolescence, stages of sexual development, trauma

АФЕТ ИСРАФИЛОВА ОСОБЕННОСТИ ПОЛОВОГО РАЗВИТИЯ У ЛИЦ С ОЛИГОФРЕНИЕЙ

Резюме: Дети с олигофренией сталкиваются с многочисленными проблемами с момента рождения. Эти трудности проявляются в разных сферах, и одна из них – сфера сексуальной жизни. Сексуальность таких лиц часто остаётся неизученной и игнорируемой. В обществе существует мнение, что люди с инвалидностью не являются сексуально активными. Однако у детей с олигофренией также есть сексуальные потребности, и это является важным фактором, влияющим на качество их жизни. Ограничения, возникающие в результате отношения и поведения toward этих детей, негативно отражаются на их сексуальной жизни. Как и типично развивающиеся дети, дети с олигофренией должны получать поддержку как в вопросах сексуального развития, так и в возможном желании стать родителями, а также должна проводиться работа по улучшению качества их жизни.

Ключевые слова: умственная отсталость, сексуальное развитие, подростковый возраст, этапы сексуального развития

AIDA KHASSANOVA

Humanitarian Institute named after A.K.Kusayynov

Lecture

aida.zhanturina@mail.ru

KAZAKHSTAN'DA OKUL ÖNCESİ KURUMLARDA YAPAY ZEKÂ KULLANIMININ YENİ EĞİLİMLERİ

Bu çalışma, Kazakistan'daki okul öncesi eğitim kurumlarında yapay zekâ (YZ) kullanımının yeni eğilimlerini incelemektedir. Yapay zekâ, öğretim süreçlerini destekleyebilir, çocukların bireysel öğrenme ihtiyaçlarına göre uyarlanmış aktiviteler sunabilir ve eğitimcilerin karar alma süreçlerini kolaylaştırabilir. Çalışma, YZ'nin erken yaşta bilişsel ve sosyal gelişimi desteklemede potansiyelini vurgulamakta ve gelecekteki eğitim uygulamaları için öneriler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *yapay zekâ, okul öncesi eğitim, dijital eğitim, çocuk gelişimi, Kazakistan*

Okul öncesi eğitim, çocukların bilişsel, sosyal ve duygusal gelişiminde kritik bir rol oynamaktadır. Son yıllarda yapay zekâ (YZ) teknolojileri, eğitim süreçlerini daha etkili ve kişiselleştirilmiş hale getirmek için kullanılmaya başlanmıştır. Kazakistan'da da okul öncesi kurumlarda YZ'nin uygulanması, öğrenme deneyimlerini iyileştirmek ve eğitimcilerin karar verme süreçlerini desteklemek için yeni fırsatlar sunmaktadır [1].

YZ, çocukların bireysel öğrenme ihtiyaçlarına göre uyarlanmış aktiviteler sunabilir. Örneğin, interaktif oyunlar, kişiselleştirilmiş öğretim materyalleri ve otomatik değerlendirme sistemleri sayesinde eğitim süreçleri daha dinamik ve esnek hale gelir. Ayrıca YZ, öğretmenlerin gözlem ve analiz süreçlerini kolaylaştırarak pedagojik kararların kalitesini artırabilir. Kişiselleştirilmiş Öğrenme: Çocukların öğrenme hızına ve ilgi alanlarına göre aktivitelerin otomatik uyarlanması. Veri Tabanlı Analiz: Çocukların gelişim süreçlerinin dijital verilerle izlenmesi ve analiz edilmesi. Etkileşimli Öğretim Materyalleri: Tabletler ve interaktif yazılımlar ile oyun temelli öğrenmenin desteklenmesi.

Yapay zekâ, Kazakistan'daki okul öncesi eğitim kurumlarında eğitim kalitesini artırmak için önemli bir potansiyele sahiptir. Hem çocukların bireysel gelişimini destekleyebilir hem de öğretmenlerin pedagojik kararlarını güçlendirebilir. Gelecekte YZ'nin okul öncesi eğitimde daha yaygın ve etkili şekilde kullanılması, eğitimde dijital dönüşümün hızlanmasına katkı sağlayacaktır.

Bağlam

Okul öncesi eğitim, çocukların bilişsel, duygusal ve sosyal gelişimi için kritik bir dönemdir. Kazakistan'da son yıllarda erken çocukluk eğitimi alanında reformlar yapılmakta ve dijital teknolojilerin eğitim süreçlerine entegrasyonu teşvik edilmektedir. Yapay zekâ (YZ), eğitimcilerin çocukların bireysel öğrenme ihtiyaçlarını daha iyi anlamalarına ve uyarlanmış öğretim stratejileri geliştirmelerine olanak tanımaktadır.

YZ uygulamaları, çocukların öğrenme hızına ve ilgi alanlarına göre kişiselleştirilmiş etkinlikler sunarak öğrenme deneyimini zenginleştirmektedir. Ayrıca, eğitimcilerin gözlem, değerlendirme ve karar verme süreçlerini kolaylaştırarak pedagojik etkinliği artırmaktadır. Kazakistan bağlamında, YZ'nin erken çocukluk eğitimiye entegrasyonu hem eğitim kalitesini yükseltme hem de eğitimde dijital dönüşümü hızlandırma potansiyeline sahiptir [2].

Bu bağlamda çalışma, Kazakistan'daki okul öncesi kurumlarda YZ kullanımının mevcut durumu, eğilimleri ve karşılaşılan zorlukları anlamayı hedeflemektedir. Bu çalışma kapsamında Kazakistan'daki okul öncesi eğitim kurumlarında yapay zekâ kullanımını değerlendirmek için aşağıdaki ölçümler ve göstergeler kullanılmıştır:

YZ Farkındalığı. Öğretmenlerin yapay zekâ teknolojilerini tanıma ve anlam düzeyi. Anket soruları ile ölçülmüş

YZ uygulamalarının pedagojik faydaları ve zorlukları
Yarı yapılandırılmış görüşmeler ile toplanmıştır

Okulların YZ tabanlı materyal ve yazılım erişimi
Dijital eğitim araçlarının mevcudiyeti ve kullanım sıklığı

Otomatik değerlendirme, interaktif oyunlar, kişiselleştirilmiş öğretim materyalleri gibi uygulamaların kullanım oranları

Eğitim Performansı ve Etkinliği
Çocukların bilişsel ve sosyal gelişim ölçümleri (örn. problem çözme, dikkat süresi, sosyal etkileşim becerileri)

1. YZ Farkındalığı. Öğretmenlerin yapay zekâ teknolojilerini tanıma ve anlam düzeyi. Anket soruları ile ölçülmüş,

2.'li Likert ölçeği kullanılmıştır (1 = Hiç farkında değil, 5 = Tamamen farkında) Eğitimde YZ araçlarını günlük veya haftalık kullanım sıklığı

Otomatik değerlendirme, interaktif oyunlar, kişiselleştirilmiş öğretim materyalleri gibi uygulamaların kullanım oranları

3. Eğitim Performansı ve Etkinliği

Çocukların bilişsel ve sosyal gelişim ölçümleri (örn. problem çözme, dikkat süresi, sosyal etkileşim becerileri) Öğretmenler tarafından gözlem formları ve standart değerlendirme araçları ile ölçülmüştür

4. Eğitimcilerin Geri Bildirimi

YZ uygulamalarının pedagojik faydaları ve zorlukları

Yarı yapılandırılmış görüşmeler ile toplanmıştır

5. Kurumsal ve Teknolojik Altyapı

Okulların YZ tabanlı materyal ve yazılım erişimi

Dijital eğitim araçlarının mevcudiyeti ve kullanım sıklığı

1. Anketler

Katılımcılar: Okul öncesi öğretmenler

Amaç: Öğretmenlerin YZ farkındalığını, kullanım düzeyini ve uygulama deneyimlerini ölçmek

Yöntem: 5'li Likert ölçeği ile nicel veri toplandı

2. Görüşmeler Katılımcılar: YZ uzmanları ve okul yöneticileri

Amaç: YZ uygulamalarının avantajları, zorlukları ve uygulanabilirliği hakkında derinlemesine bilgi toplamak

Yöntem: Yarı yapılandırılmış görüşmeler yapıldı ve kayıt altına alındı

3. Doküman Analizi

İncelenen materyaller: Müfredatlar, dijital eğitim materyalleri, YZ kullanım raporları

Amaç: Kurumsal uygulamaların ve YZ entegrasyonunun mevcut durumunu değerlendirmek

4. Gözlem

Amaç: YZ tabanlı eğitim materyallerinin sınıf ortamında uygulanışını gözlemlemek

Yöntem: Standart gözlem formları ve kontrol listeleri kullanıldı

Bu çok yönlü veri toplama stratejisi, hem nicel hem de nitel verileri kapsayarak YZ kullanımının kapsamlı bir şekilde değerlendirilmesini sağlamaktadır. Anketlerden elde edilen veriler, tanımlayıcı istatistikler (ortalama, yüzde dağılımları, frekans) kullanılarak değerlendirilmiştir [3].

Öğretmenlerin YZ farkındalığı, kullanım düzeyi ve uygulama deneyimleri arasındaki ilişkiler korelasyon analizleri ile incelenmiştir. Elde edilen sayısal veriler, YZ kullanım trendlerini görselleştirmek için grafikler ve tablolar halinde sunulmuştur. Görüşmeler ve doküman analizinden elde edilen nitel veriler tematik analiz yöntemi ile değerlendirilmiştir. Veriler, YZ uygulamalarının avantajları, zorlukları ve uygulama eğilimleri temaları altında sınıflandırılmıştır.

Tematik analiz sayesinde, okul öncesi kurumlarda YZ kullanımının eğitimsel etkileri ve öğretmen deneyimleri detaylı olarak ortaya konmuştur. Nicel ve nitel analiz sonuçları birleştirilerek bütüncül bir değerlendirme yapılmıştır. Bu yaklaşım, YZ kullanımının hem sayısal göstergeleri hem de pedagojik etkilerini kapsamlı şekilde anlamayı sağlamaktadır [4].

Son yıllarda Kazakistan, dijital dönüşüm sürecine aktif bir şekilde girerek özellikle eğitim alanında yeniliğe öncelik vermektedir. Bu gelişmeler arasında en dikkat çeken, yapay zekânın (YZ) eğitim süreçlerine, okul öncesi kurumlar da dâhil olmak üzere, entegre edilmesidir. Erken çocukluk eğitimi geleneksel olarak insan etkileşimine ve oyun temelli öğrenmeye dayansa da YZ teknolojileri giderek güvenliği, yaratıcılığı ve pedagojik verimliliği artıran destekleyici araçlar olarak görülmektedir. Bu makalede Kazakistan'daki okul öncesi kurumlarda YZ kullanımındaki yeni eğilimler incelenmekte ve bu dönüşümün getirdiği avantajlar ile zorluklar ele alınmaktadır.

En dikkat çekici eğilimlerden biri, çocuk güvenliğini sağlamak ve sosyal etkileşimleri izlemek amacıyla YZ destekli sistemlerin kullanılmasıdır. Bazı anaokullarında saldırganlık, çatışma veya personelin uygunsuz davranış belirtilerini tespit edebilen akıllı video gözetim sistemleri uygulanmaya başlamıştır. Böyle bir durum meydana geldiğinde sistem sorumlu personeli anında bilgilendirmektedir. Bu çözümler, zorbalığı önlemeyi ve küçük çocuklar için psikolojik açıdan güvenli bir ortam oluşturmayı amaçlayan ulusal girişimlerin bir parçasıdır. Önemli olan, bu teknolojilerin insan gözetimini değiştirmekten ziyade riskli durumlara daha hızlı müdahale edilmesini sağlayarak onu güçlendirmesidir [5].

Bir diğer gelişen eğilim ise eğitim ve gelişim sürecinin desteklenmesidir. Okul öncesi öğretmenleri artık ders hazırlamak, yaratıcı materyaller üretmek ve bireyselleştirilmiş eğitim içerikleri tasarlamak için YZ araçlarını giderek daha fazla kullanmaktadır. Öğretmenler, kişiselleştirilmiş masallar, şarkılar, görsel materyaller ve etkileşimli etkinlikler oluşturmak için çeşitli YZ uygulamalarından faydalanmaktadır [6]. Bu tür araçlar çocukların dikkatini çekmekte, öğrenme ortamını daha cazip hâle getirmekte ve öğretmenlerin idari yüklerini azaltarak çocuklarla doğrudan etkileşim için daha fazla zaman yaratmaktadır. Bu durum, erken çocukluk döneminde son derece önemli olan pedagojik ilişkiyi güçlendirmektedir.

Ayrıca okul öncesi öğretmenlerinin mesleki gelişimi de değişmektedir. Kazakistan, öğretmenlere YZ ve dijital okuryazarlığın temellerini öğreten eğitim programları başlatmıştır. Öğretmenlerin YZ teknolojilerini anlamlı, etik ve çocuk merkezli bir şekilde kullanabilmesi için pedagojik hazırlığın önemi vurgulanmaktadır. Bu eğitimler YZ'nin öğretmenin yerini almayan, tersine eğitim kalitesini artıran bir destek aracı olduğunu ortaya koymaktadır.

YZ kullanımı hızla yaygınlaşsa da süreç bazı zorlukları da beraberinde getirmektedir. Veri gizliliği, gözetim ve çocukların duygusal sağlığıyla ilgili etik sorunlar dikkatle ele alınmalıdır [7]. Okul öncesi çocukları en hassas gruplardan biri olduğundan YZ uygulamalarının sıkı veri koruma standartlarına uygun olması gerekmektedir. Bunun yanında YZ'nin doğal gelişim süreçlerini kesintiye uğratmadan eğitime nasıl entegre edileceğini açıklayan metodolojik kılavuzlara duyulan ihtiyaç da sürmektedir. Bu nedenle yenilik ile geleneksel pedagojik değerler arasında dengeli bir yaklaşım önem taşımaktadır.

Geleceğe bakıldığında YZ'nin okul öncesi eğitimdeki kullanımının daha da genişlemesi beklenmektedir [8]. Eğitimde YZ entegrasyonuna ilişkin ulusal standartlar geliştirilmekte olup bu durum uzun vadeli bir devlet kararlılığına işaret etmektedir. Yakın gelecekte okul öncesi çocuklara yönelik uyarlanabilir öğrenme oyunları, dijital hikâye anlatım araçları ve duygusal destek sistemleri gibi çocuk dostu YZ uygulamaları Kazakistan'da daha yaygın hâle gelebilir. Bu yenilikler, erken çocukluk eğitimi daha kapsayıcı, ilgi çekici ve çocukların ihtiyaçlarına daha duyarlı hâle getirme potansiyeline sahiptir.

Sonuç olaraq, Kazakistan’daki okul öncəsi eğitim alanı yapay zekânın entegrasyonu sayesinde önemli bir dönüşüm geçirmektedir. Mevcut eğilimler, güvenlik izleme sistemlerinden pedagojik desteğe, öğretmenlerin mesleki gelişiminden etkileşimli eğitim içeriklerinin oluşturulmasına kadar geniş bir alanı kapsamaktadır. YZ’nin sunduğu avantajlar hatırı sayılır olsa da uygulamanın sorumlu bir şekilde yürütülmesi kritik öneme sahiptir. Uygun etik önlemler ve sürekli öğretmen eğitimiyle YZ, okul öncesi eğitimin kalitesini artırmada hem öğretmenlere hem de küçük çocuklara değerli bir destek sağlayabilir.

LİTERATÜR

1. Ministry / Government sources (haber ve duyurular). AI, yeni programlar ve kalite standartlarının okullarda uygulanmasına ilişkin hükümet açıklamaları ve eğitim politikaları. (Örnek haber: Prime Minister / President talimatları). (Премьер-Министр)
2. Astana Times. (2025, 18 Eylül). Kazakhstan Establishes National Standards for Artificial Intelligence in Education. Astana Times. (The Astana Times)
3. QyzPU – Kazakh National Women’s Teacher Training University. (2025, 21 Mayıs). Current Issues in Artificial Intelligence and Early Childhood Education (etkinlik duyurusu ve konuşma notları). (Qyzpu)
4. Yerel gazete / televizyon haberleri: MTRK, KZVesti vb. – Kazakistan’daki anaokullarında AI uygulamalarına dair saha örnekleri ve röportajlar (örn. Nursat anaokulu). (МТРК)
5. ModernEdu / yerel PDF program dokümanı. Возможности использования ИИ в дошкольном образовании (uygulama rehberi / program önerileri). (modernedu.kz)
6. Su, J. Artificial intelligence in early childhood education. Trends & review (ScienceDirect). – ECE’de AI uygulamalarının etkileri ve bulguların derlemesi. (ScienceDirect). – 2022.
7. ResearchGate / Scoping review. Artificial Intelligence (AI) in Early Childhood Education: Exploring Challenges, Opportunities and Future Directions – A Scoping Review. (PDF). – Alanın güncel taraması ve araştırma boşlukları. (ResearchGate). – 2025.
8. Durrani, R. Artificial Intelligence in Early Childhood Education — scoping review. QJSS (veya benzeri dergilerde derleme). (qjss.com.pk). – 2024

AIDA KHASSANOVA

NEW TRENDS IN THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN PRESCHOOL INSTITUTIONS IN KAZAKHSTAN

Abstract: This study examines new trends in the use of artificial intelligence (AI) in preschool educational institutions in Kazakhstan. AI can support teaching processes, provide activities tailored to the individual learning needs of children, and facilitate decision-making for educators. The study highlights the potential of AI in supporting cognitive and social development in early childhood and offers recommendations for future educational practices.

Keywords: artificial intelligence, preschool education, digital education, child development, Kazakhstan

АИДА ХАССАНОВА

НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ДОШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ КАЗАХСТАНА

Резюме: Данное исследование рассматривает новые тенденции использования искусственного интеллекта (ИИ) в дошкольных образовательных учреждениях Казахстана. ИИ может поддерживать учебные процессы, предлагать занятия, адаптированные к индивидуальным потребностям детей, а также облегчать процесс принятия решений

педагогами. В работе подчеркивается потенциал ИИ в поддержке когнитивного и социального развития детей в раннем возрасте и предлагаются рекомендации для будущей образовательной практики.

Ключевые слова: искусственный интеллект, дошкольное образование, цифровое обучение, развитие детей, Казахстан

ALİYƏ QASIMLI
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Magistrant
aliyeqasimli2@gmail.com

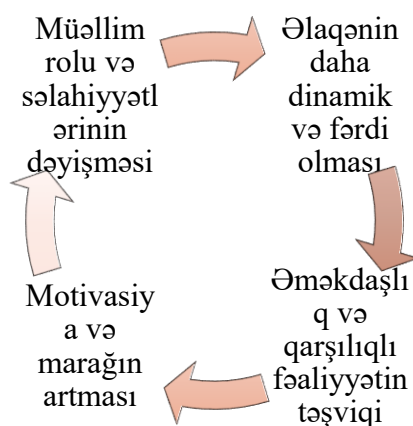
RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYANIN MÜƏLLİM VƏ ŞAGİRD MÜNASİBƏTLƏRİNƏ TƏSİRİ

Bu məqalə rəqəmsal transformasiyanın təhsil sistemində müəllim–şagird münasibətlərinə təsirini araşdırır. Rəqəmsal vasitələr tədris prosesini fərdiləşdirməyə, əməkdaşlıq və qarşılıqlı fəaliyyət imkanlarını genişləndirməyə, həmçinin şagirdlərin motivasiyasını artırmağa imkan verir. Müəllimlər öyrənməni istiqamətləndirən mentor rolunu götürərək, şagirdlərin inkişafını real vaxt rejimində izləyə və geribildirim verə bilirlər. Bununla yanaşı, sosial təcrid riski, texnoloji asılılıq və bacarıq fərqləri kimi çağırışlar da ortaya çıxır. Məqalə göstərir ki, rəqəmsal transformasiyanın uğurlu tətbiqi üçün texnologiya ilə yanaşı, pedaqoji empatiya və ünsiyyət bacarıqları da önəmli rol oynayır.

Açar sözlər: Rəqəmsal, müəllim, şagird, əməkdaşlıq, motivasiya

Rəqəmsal transformasiya yalnız texnologiyaların tətbiqi ilə məhdudlaşmır; o, həm də təhsil sistemində fəaliyyət prinsiplərini, pedaqoji yanaşmaları və müəllim–şagird münasibətlərini köklü şəkildə dəyişdirir. Müasir təhsil mühiti artıq ənənəvi sinif otağından kənara çıxaraq virtual, interaktiv və fərdiləşdirilmiş öyrənmə məkanına çevrilmişdir. Elektron öyrənmə platformaları, süni intellekt əsaslı tədris vasitələri, interaktiv tətbiqlər və virtual laboratoriyalar tədris prosesinin əsas elementlərinə çevrilmişdir. Bu prosesdə müəllimlərin rolu dəyişərək bilik ötürən deyil, öyrənməni istiqamətləndirən, motivasiya yaradan və şagirdlərin öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirən şəxsə çevrilmişdir. Eyni zamanda, şagirdlər passiv bilik alıcısı olmaqdan çıxaraq aktiv tədqiqatçı, yaradıcı və məsuliyyətli öyrənən kimi formalaşırlar [1, s. 67].

Rəqəmsal vasitələr müəllim–şagird münasibətlərinə yeni imkanlar və çağırışlar gətirir (Şəkil 1). Ənənəvi müəllim mərkəzli modeldən fərqli olaraq, rəqəmsal mühitdə münasibətlər qarşılıqlı əməkdaşlıq və birgə öyrənmə üzərində qurulur. Müəllimlər onlayn platformalar vasitəsilə fərdi materiallar təqdim edir, şagirdlərin inkişafını izləyir və geribildirim verir, şagirdlər isə rəqəmsal mənbələrdən istifadə edərək müstəqil öyrənir. Eyni zamanda, virtual tədrisdə müəllimin empatiya və ünsiyyət bacarıqları şagirdlərin motivasiyasını və öyrənməyə marağını qorumaq üçün vacibdir [2, s. 84].

Şəkil 1. Müəllim və şagird münasibətlərində rəqəmsal transformasiyanın təsiri

Şəkil 1-ə əsasən, əlaqənin daha dinamik və fərdi olması rəqəmsal mühitdə müəllimlərin hər bir şagirdin öyrənmə prosesini fərdi şəkildə izləməsinə imkan yaradır. “Google Classroom”,

“Moodle” və ya “Microsoft Teams” kimi platformalar vasitəsilə müəllimlər şagirdlərin tapşırıqlarını real vaxtda qiymətləndirə, zəif tərəflərini müəyyənləşdirə və fərdi resurslar təqdim edə bilirlər. Məsələn, bir şagird riyaziyyat məsələlərində çətinlik çəkirsə, müəllim ona izahlı video dərs və ya fərdi məşq tapşırığı göndərə bilər. Bu, öyrənmə prosesinin şəxsiləşməsinə və müəllim–şagird əlaqəsinin daha səmərəli olmasına şərait yaradır.

İkincisi, əməkdaşlıq və qarşılıqlı fəaliyyətin təşviqi rəqəmsal mühitdə tədrisin əsas komponentlərindən birinə çevrilmişdir. Müasir platformalar, o cümlədən “Padlet”, “Miro” və “Jamboard” kimi alətlər şagirdlərə birgə layihələr üzərində işləmək, fikirlərini paylaşmaq və qarşılıqlı qiymətləndirmə aparmaq imkanı verir. Bu zaman müəllim ənənəvi “bilik verən” rolundan çıxaraq öyrənməni istiqamətləndirən fasilitator roluna keçir. Beləliklə, müəllim–şagird münasibətləri əməkdaşlığa əsaslanır, qarşılıqlı hörmət və etimada söykənən mühit formalaşır.

Üçüncüsü, motivasiya və marağın artması rəqəmsal mühitin ən mühüm təsirlərindəndir. Oyunlaşdırılmış dərs metodlarının (“Kahoot”, “Quizizz”, “ClassDojo” və s.) tətbiqi şagirdlərdə öyrənməyə rəqabət və maraq hissi yaradır. Bu, dərs prosesini daha canlı və interaktiv edir. Məsələn, tarix dərslərində şagirdlər viktorina şəklində yarışarkən həm əylənir, həm də məlumatları möhkəmləndirirlər. Rəqəmsal geribildirim sistemləri sayəsində onlar nəticələrini dərhal görə bilir və öz inkişaflarını izləyə bilirlər. Bu da öyrənməyə davamlı motivasiya yaradır.

Dördüncüsü, müəllim rolunun və səlahiyyətlərinin dəyişməsi rəqəmsal transformasiyanın təhsilə gətirdiyi ən dərin dəyişikliklərdən biridir. Müəllim artıq “məlumat mənbəyi” deyil, öyrənməni təşkil edən və istiqamətləndirən bir liderdir. Məsələn, o, “YouTube Edu” və “Coursera” kimi resurslardan istifadə edərək mövzuya dair müxtəlif baxış bucaqları təqdim edir, lakin şagirdlərin həmin məlumatı təhlil etməsi və nəticə çıxarması üçün şərait yaradır. Bu yanaşma müəllim–şagird münasibətlərini daha bərabər, dialoqa əsaslanan və demokratik müstəviyə gətirir [3, s. 92].

Bununla yanaşı, rəqəmsal transformasiya təkcə üstünlüklər deyil, həm də müəyyən çağırışlar və risklər yaradır. Virtual tədris sosial təcrid riski doğura bilər, çünki şagirdlər fiziki sinif mühitindəki qarşılıqlı əlaqə və sosiallaşma imkanlarını itirirlər. Məsələn, uzunmüddətli məsafədən təhsil zamanı şagirdlər həmyaşıdları ilə canlı ünsiyyətdən uzaqlaşır, bu isə sosial bacarıqların zəifləməsinə gətirib çıxarır. Eyni zamanda, texnoloji asılılıq problemi də yaranır: müəllim və şagirdlər ekran qarşısında çox vaxt keçirdikdə emosional bağlılıq zəifləyir və pedaqoji münasibətlər mexanikləşir [4, s. 123].

Digər tərəfdən, texnoloji bacarıq fərqləri və infrastruktur bərabərsizliyi də bu münasibətlərdə disbalans yaradır. Bütün müəllim və şagirdlər texnologiyadan eyni səviyyədə istifadə edə bilmir, xüsusilə də bölgələrdə internetə və cihazlara çıxış imkanları məhdud olur [5, s. 112]. Məsələn, şəhər məktəblərində rəqəmsal tədris alətləri aktiv tətbiq olunduğu halda, ucqar ərazilərdə bu imkanlar çox zaman mövcud deyil və nəticədə müəllim–şagird münasibətləri arasında fərqlilik yaranır.

Beləliklə, rəqəmsal transformasiya təhsildə həm imkanlar, həm də məsuliyyətlər yaradır. Müəllim–şagird münasibətləri daha demokratik, interaktiv və şəffaf hala gəlsə də, bu prosesin uğuru yalnız texnologiyadan deyil, müəllimlərin pedaqoji və psixoloji hazırlığından da asılıdır. Müasir müəllim rəqəmsal savadlı olmalı, texnologiyayı məqsədyönlü şəkildə tətbiq etməli və eyni zamanda insani ünsiyyəti qorumağa diqqət göstərməlidir. Yalnız bu halda rəqəmsal transformasiya təhsilin keyfiyyətini yüksəldəcək, həm müəllim, həm də şagird üçün öyrənməni dəyərləndirən, bərabərhüquqlu və qarşılıqlı hörmətə əsaslanan bir prosesə çevriləcəkdir.

Nəticə. Nəticə etibarilə, rəqəmsal transformasiya təhsil sistemində demokratik, şəffaf və fərdiləşdirilmiş münasibətlərin formalaşmasına xidmət edir. Onun uğuru isə yalnız texnologiyanın imkanlarından deyil, müəllimlərin pedaqoji peşəkarlığı, psixoloji hazırlığı və insani dəyərləri qoruma bacarığından asılıdır. Yalnız bu halda rəqəmsal transformasiya təhsilin keyfiyyətini yüksəldərək müəllim və şagird arasında qarşılıqlı hörmətə əsaslanan, bərabərhüquqlu öyrənmə mühitini təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bates, T. Teaching in a digital age: Guidelines for designing teaching and learning. Tony Bates Associates Ltd. – 2019. – p.350

2. Ertmer, P.A., & Ottenbreit-Leftwich, A.T. Teacher technology change: How knowledge, confidence, beliefs, and culture intersect. *Journal of Research on Technology in Education*, 42 (3). – 2013. – p.284.
3. Prensky, M. *Teaching digital natives: Partnering for real learning*. Corwin. – 2010. – p.210
4. Selwyn, N. *Education and technology: Key issues and debates*. Bloomsbury Academic. 2nd ed., – 2016. – p.312
5. Siemens, G., & Tittenberger, P. *Handbook of emerging technologies for learning*. University of Manitoba. – 2009. – p.180

ALIYE GASIMLI

THE IMPACT OF DIGITAL TRANSFORMATION ON TEACHER-STUDENT RELATIONSHIPS

Abstract: This article examines the impact of digital transformation on teacher-student relationships in the education system. Digital tools allow for personalization of the teaching process, expansion of opportunities for collaboration and interaction, and also increase student motivation. Teachers, taking on the role of mentors guiding learning, can monitor student progress in real time and provide feedback. However, challenges such as the risk of social isolation, technological dependence, and skill gaps also arise. The article shows that pedagogical empathy and communication skills play an important role in the successful implementation of digital transformation, in addition to technology.

Keywords: digital, teacher, student, collaboration, motivation

АЛИЕ ГАСЫМЛЫ

ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ НА ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ УЧИТЕЛЯМИ И УЧЕНИКАМИ

Резюме: В данной статье рассматривается влияние цифровой трансформации на отношения между преподавателем и учеником в системе образования. Цифровые инструменты позволяют персонализировать учебный процесс, расширить возможности для совместной работы и взаимодействия, а также повысить мотивацию учащихся. Преподаватели, выступая в роли наставников, могут отслеживать прогресс учащихся в режиме реального времени и предоставлять обратную связь. Однако возникают и такие проблемы, как риск социальной изоляции, технологическая зависимость и пробелы в навыках. В статье показано, что педагогическая эмпатия и коммуникативные навыки играют важную роль в успешной реализации цифровой трансформации, помимо технологий.

Ключевые слова: *цифровые технологии, преподаватель, ученик, сотрудничество, мотивация*

BİOLOJİ PROSESLƏRİN VİZUALLAŞDIRILMASI VƏ SİMULYASIYASI ÜÇÜN SÜNİ İNTELLEKTDƏN VƏ SÜNİ NEYRON ŞƏBƏKƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏ İMKANLARI

Süni intellekt və rəqəmsal texnologiyaların təhsil prosesinə integrasiyası müasir dünyanın mürəkkəb problemlərini həll edə bilən bir nəsil yetişdirmək üçün unikal imkanlar açır. Biliyə gedən yolda hər bir tələbə və gənc tədqiqatçı süni intellekt və neyron şəbəkələrindən istifadə etməklə biologiyada bir çox problemləri həll etmək üçün ciddi bir vasitənin mövcudluğunun fərqi olmalıdır. Süni intellekt sadəcə bir texnologiya deyil, təhsili əlçatan, cəlbədiçə və effektiv edə bilən bir vasitədir. Süni intellekt və neyron şəbəkələrdən istifadə təkcə mürəkkəb mövzuları mənimsəməyə deyil, həm də gələcəkdə tələb olunacaq bacarıqlar əldə etməyə kömək edir. Süni intellekt artıq dünya təhsil sistemində böyük məlumat mənbələrini emal etmək üçün istifadə olunur. Məlumatların təhlilinin əsas rol oynadığı biologiyada (məsələn, genomların və ya ekoloji sistemlərin öyrənilməsində), süni intellekt bacarıqları xüsusi aktuallıq qazanmışdır. Universitet tələbələri üçün bu cür proqramlar real elmi tədqiqatlara çıxış təmin edir və məlumatları təhlil etmək və şərh etmək qabiliyyətlərini artırır, akademik və peşəkar mühitlərdə rəqabətə davamlı edir. Analitik bacarıqların inkişafı sahəsində intellektual səviyyəni artırır, yeni analiz metodları öyrədir və tədqiqat istiqamətlərini dəyişir. Biologiyanın inkişafının lap əvvəlində əsas diqqət makro səviyyəyə yönəlmişdisə, zaman keçdikcə tədqiqatlar molekulyar səviyyəyə istiqamət götürmüşdür. Təbii ki, bu məlumat dənizindən daha aktual və konkret yeni məlumatlar çıxarmaq lazımdır. Üstəlik, tədqiqatçı texnologiya olmadan bunu müstəqil şəkildə edə bilməz və hətta texnologiya ilə belə çətinliklər yaranır. Molekulyar biologiya və bu sahədə neyron şəbəkələrinin tətbiqi gözlə görünməyən canlıları tədqiq etmək üçün möhtəşəm imkanlar açır. Süni neyron şəbəkələrinin və ümumiyyətlə kompüter analiz metodlarının istifadəsinin digər vacib üstünlüyü vizuallıqdır. Müasir kompüterlərin performansı təhlilin insan analizindən dəfələrlə daha sürətli aparılmasına imkan verir, yalnız orijinal dəqiqlik səviyyəsini qorumaqla yanaşı, həm də onu təkmilləşdirir. Süni neyron şəbəkələri müxtəlif tapşırıqların öhdəsindən uğurla gəlir. Məsələn, bitki xəstəliklərinin təsnifatında neyron şəbəkələrinin effektivliyini nümayiş etdirən nəticələr əldə edilmişdir. Yuxarıda göstərilən tədqiqatda fotosəkillərə əsasən 38 xəstəlik kateqoriyası təsnif edilmişdir. Bundan əlavə, yalnız bir obyektin xəstəliyini və ya vəziyyətini deyil, həm də onun növünü müəyyən etmək mümkündür.

Açar sözlər: *biologiya dərsləri, süni intellekt, rəqəmsal texnologiyalar, maşın öyrənmə, süni neyron şəbəkələri, alqoritmlərin hazırlanması, dəqiqlik səviyyəsi*

Giriş. Uzaq keçmişdə əcdadlarımız makro səviyyədə biologiya ilə maraqlanırdılar; Bu, adi gözlə görünən bütün canlıların: quşların, həşəratların, bitkilərin və s. öyrənilməsi idi. Bu, təsviri biologiya dövrü idi. İnsanlar gördükləri hər şeyi sözün əsl mənasında təsvir edirdilər: yarpaq yaşılıdır, damarları var, burası ovaldır, burası ovuc formasındadır... Lakin, zaman keçdikcə insanlar bir-birinin üzərində qurulmuş yeni biliklər əldə etdilər və texnoloji tərəqqi də davam etdi. İnsanlar tədricən makro səviyyədən uzaqlaşmağa, artıq yalnız görmə ilə öyrənilə bilməyən daha kiçik səviyyələrə keçməyə başladılar. Kox, Paster, Vinqradski və bir çox başqaları mikroorqanizmlər haqqında bilikləri elmə gətirdilər və biologiyanın öyrənilməsi hüceyrə səviyyəsinə keçdi. İnsanlar getdikcə xəstəlik mənbələri, fermentasiya, mikroskopik orqanizmlərin potensial istifadəsi və insan hüceyrələrinin xüsusiyyətləri ilə maraqlanmağa başladılar. Uotson və Krikdən sonra Franklin DNT-nin quruluşunu kəşf etdi ki, bu da elm üçün sensasiya və əsl irəliləyiş idi. Bu, hüceyrə səviyyəsindən molekulyar səviyyəyə unikal bir sıçrayış idi. Əlbəttə, bu gün biologiya fənləri yarandığı dövrdən, hətta 30-40 il əvvəlkindən tamamilə fərqlidir. Avadanlıqlar, tədqiqat alətləri və metodları təkmilləşmişdir və həqiqətən yüksək keyfiyyətli bir təcrübə aparmaq üçün kifayət qədər imkanlar

vardır. Bundan əlavə, tək bir tədqiqatdan əldə edilən məlumatların miqdarı artır, buraya gen ardıcılıqlarının və onların funksiyalarının deşifrə edilməsi, ifadə səviyyələrinin qiymətləndirilməsi və daha artıq məlumatlar daxildir. Bu tədqiqatlarda o qədər çox məlumat var ki, tədqiqatçı texnologiyanın köməyi olmadan onu müstəqil şəkildə təhlil edə bilmir. Beləliklə, biologiyaya süni intellekt və neyron şəbəkələrinin istifadəsi aktual olur [1].

Material və metodlar. Bu texnologiyalar müəllimlərə təlim prosesini zənginləşdirmək və effektiv etmək üçün hazırlanmış bir neçə süni intellekt vasitəsini təqdim edir. Bu vasitələr müəllimlərin imkanlarını genişləndirməklə yanaşı, tələbələr və şagirdlər üçün maksimum öyrənmə effektivliyini də təmin edir.

ClassPoint AI təlim prosesinin ayrılmaz hissəsidir və müəllimlərə **PowerPoint** slaydlarından viktorina sualları yaratmağa imkan verir. Slaydda tək bir söz olsa belə, ClassPoint AI məzmununa əsasən birdən çox sual yarada bilər. Məsələn, slaydda "bioloji" sözü istifadə olunarsa, ClassPoint AI avtomatik olaraq biologiya ilə bağlı suallar yaradacaq. Sualları dəqiq şəkildə formalaşdırmaq üçün slayda daha çox mətn daxil etmək tövsiyə olunur. Məsələn, fotosintez haqqında məlumat olan slaydlar ClassPoint AI istifadə edərək müvafiq suallar yaratmaq üçün əsas ola bilər [2].

Müəllimlər daha mənalı suallar yaratmaq üçün **Blum Taksonomiyası** səviyyəsini seçərək test və qiymətləndirmə növünü fərdiləşdirə bilərlər. ClassPoint AI birdən çox dili dəstəkləyir. ClassPoint pulsuz və istifadəsi asan giriş təmin edir. Alətin xüsusiyyətlərinə, o cümlədən ClassPoint AI-yə limitsiz giriş üçün ödənişli **ClassPoint Pro** planına da abunə ola bilərsiniz.

Magic School AI, müəllimlərin tapşırıqlarını asanlaşdırmaqla 50-yə qədər müxtəlif xüsusiyyəti özündə birləşdirən bir öyrənmə vasitəsidir: dərslər planlaşdırmasından və ailələrlə qarşılıqlı əlaqədən tutmuş fərdiləşdirilmiş öyrənməyə və qiymətləndirmələr yaratmağa qədər; müəllimlərə tədris materialları üçün ideyalar hazırlamağa və tədris təcrübələrini təkmilləşdirməyə kömək edəcək şəxsi köməkçi, **Raina** adlı süni intellektə giriş imkanı verir. Magic School AI xüsusiyyətlərinə Fərdi Təhsil Proqramı (FTP) generatoru, tapşırıq şablonları, davranış müdaxiləsi tövsiyələri, sosial-emosional öyrənmə (SEÖ) dərslər planları və tədris planı generatorları daxildir. Məhdud xüsusiyyətlərə malik pulsuz versiya və **Google MS** və təlim idarəetmə sistemləri (**LMS**) ilə integrasiya olunmuş pullu versiya mövcuddur [3].

QuillBot, müəllimlərə dərslər materialları yaratmaqda vaxt qazandırmaq üçün qabaqcıl alqoritmlərdən istifadə edən süni intellektlə işləyən parafrazlaşdırma vasitəsidir. Alətə bir cümlə və ya abzas daxil edin və o, müxtəlif sözlər və ya ifadələr istifadə edərəkən orijinal mənasını qoruyaraq tez bir zamanda bir sıra alternativ cümlələr yaradacaq. QuillBot mövcud olanlara əsaslanan yeni təlim materiallarının yaradılmasını asanlaşdırır və müəllimlərə alternativlər təqdim etməklə şagirdlərə fikirlərini və ideyalarını daha aydın ifadə etməyi öyrətməyə imkan verir. QuillBot, yüksək keyfiyyətli məzmun təmin edən və akademik bütövlüyü qoruyan qrammatika, plagiat və sitat yoxlama xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. QuillBot, limitsiz parafraz, əsas qrammatikanın yenidən yazılması, plagiat yoxlanılması, ton aşkarlanması və daha çoxunu əhatə edən pulsuz və premium plan təklif edir [4].

PowerPoint Talking Coach – müəllimlərə təqdimat zamanı müəllimin tempi, tonunu və aksentini təhlil edərək və təkmilləşdirmə üçün təkliflər verərək təqdimatlar etməyə kömək edir. Təqdimatları daha dinamik və cəlbədicə etmək istəyən müəllimlər üçün uyğundur, materialın çatdırılmasını dəqiq tənzimləməyə kömək edir və təqdimatların təşkili ilə bağlı əlavə rəhbərlik verir. PowerPoint Presenter Coach veb tətbiqində Slayd bölməsində mövcuddur.

Nəticələr və onların müzakirəsi. Bioloji elmlərdə Sİ-in bir çox məlumatları heterogendir, bəziləri səhv, bəziləri natamam və çox hissəsi sadəcə təkrarlanır. Bu qədər böyük miqdarda məlumat səmərəli və tez bir zamanda emal edilməli olduğu üçün emal yeni məlumatların və yeni biliklərin əldə edilməsini nəzərdə tutmalıdır. Bu məlumatların ən sadə nümunələrindən biri ardıcılıqla (deşifrə edilmiş) insan genomudur. Müqayisə üçün, telegram istifadəçilərinin sayı 700 milyon, insanda nukleotid cütlərinin sayı isə təxminən 3 milyarddır. Bu cür böyük məlumat dəstlərinin toplanması müasir biologiya qarşısında rəqəmsal məlumatları maksimum avtomatlaşdırma və optimallaşdırma ilə səmərəli şəkildə emal etmək və bununla da insan amilinin təsirini azaltmaq vəzifəsini qoyur. Süni

intellekt (Sİ) metodları, xüsusən də maşın öyrənməsi və onun qollarından biri olan süni neyron şəbəkələri son iyirmi-otuz il ərzində inkişaf etmişdir. Burada riyazi analiz metodlarından istifadə olunur. Bu, proqramlaşdırma dillərindən istifadə edərək riyazi və statistik analizə aiddir. R və Python biologiyada populyardır, çünki onları öyrənmək nisbətən asandır və statistik analiz və vizuallaşdırma üçün çoxlu sayda kitabxanaya malikdir. Əlbəttə, bəzi təcrübələr üçün (böyük məlumat dəstləri ilə) riyazi metodlar daha uyğun və səmərəlidir, digərləri üçün isə kompüter görmə daha rahat və daha sürətlidir [5].

Qeyd edək ki, maşın öyrənməsi, hesablama biologiyası və bioinformatika kimi fənlərin köməyi olmadan bu gün tətbiqi elmdə əldə etdiyimiz inkişaf mümkün olmazdı. İnsan amilinin güclü təsirini heç vaxt unutmamalıyıq. Avtomatlaşdırılmış sistemlərin insanlara tanış olan və bəzi hallarda onları xeyli üstələyən tapşırıqları yerinə yetirən texnologiyalar artıq bütün sahələrdə özünü təsdiq edib. Biologiya təhsilində süni intellektdən istifadə yalnız təhsil prosesini yaxşılaşdırmaqla yanaşı, tələbələrə rəqəmsal dövrdə peşəkar həyata hazırlayır. Süni intellekt prinsipləri ilə tanış olan gənclərin bioinformatika, biotexnologiya və tibb kimi sahələrdə uğurlu iş tapmaq şansı daha yüksəkdir. Rəqəmsal texnologiyalar öyrənməni daha cəlbedici və vizual hala gətirən interaktiv modellər və simulyasiyalar yaratmağa kömək edir. Məsələn, virtual laboratoriyalardan istifadə edərək tələbələr hüceyrə bölünməsinə, hormonların hədəf hüceyrələrlə qarşılıqlı təsirini və ya DNT molekulunun quruluşunu öyrənə bilirlər. Bu texnologiyalar real laboratoriyada xeyli vaxt və resurs tələb edəcək virtual təcrübələr aparmağa imkan verir. Mürəkkəb bioloji prosesləri vizuallaşdıran və virtual təcrübələr təmin edən çoxsaylı platformalar mövcuddur. Bunlardan biri anatomik 3D atlaslardır. Tətbiqdə insan bədəninin çox sayda müxtəlif dizaynı (2500-dən çox) olan 3D modelləri mövcuddur. Bu, anatomiya öyrənən tələbələr və müəllimlər, yaxud insan anatomiyası ilə maraqlanan tədqiqatçılar üçün idealdır. Biologiya təhsilində Sİ və rəqəmsal texnologiyaların istifadəsinin əsas aspektlərini, onun üstünlüklərini və gənclər üçün potensialını araşdırsaq fərdiləşdirilmiş təlim yanaşmasını qeyd edə bilərik.

Sİ hər bir tələbənin fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış təhsil mühitinin yaradılmasına imkan verir. Sİ ilə işləyən proqramlar tələbənin bilik səviyyəsini təhlil edir və mövcud bacarıqlarına uyğun tapşırıqlar təklif edir. Məsələn, platforma çətin mövzular üzrə əlavə materiallar təqdim edə bilər və ya tələbənin uğur nümayiş etdirdiyi mövzuların tamamlanmasını sürətləndirə bilər.

Onlayn öyrənmə üçün neyron şəbəkəsi süni intellektə əsaslanan universal bir vasitədir. O, sizə yeni biliklər qazanmağa və mürəkkəb və anlaşılmaz problemləri həll etməyə kömək edə bilər. Şəbəkələr aşağıdakı imkanları təklif edir:

1. esselər, xülasələr və digər mətn materialları yazmaq;
2. həm elmi məqalələr, həm də fərdi öyrənmə üçün mənbələr və biblioqrafiya seçmək;
3. istənilən dildən mətnləri tərcümə etmək;
4. nitqi mətnə və əksinə çevirmək, audio və videonu transkripsiya etmək, səsləndirmək;
5. səhvləri yoxlamaq və tapşırıqların düzgün yerinə yetirilməsini təmin etmək;
6. xarici dilləri öyrənmək, o cümlədən ana dilində danışanlarla ünsiyyət, yazışma və s. (neyron şəbəkəsi bu rolu yerinə yetirir);
7. riyazi və digər məsələləri həll etmək;
8. testlər vermək;
9. əsas məlumatı çatdıran uzun mətnləri, videoları və audio faylları bir neçə cümləyə yerləşdirmək;
10. istifadəçi ehtiyaclarına uyğun olaraq tədris planları hazırlamaq;
11. təqdimatlar, qrafiklər və diaqramlar yaratmaq və məlumatları strukturlaşdırmaq.

Bu qeyd olunanlar əsas funksionallıqlardır, əslində daha çox imkan vardır. Əsas məsələ düzgün neyron şəbəkə proqram təminatını seçmək və istifadə etməkdir. Hər şeyi həll edə bilən universal variantlar var, digərləri isə daha ixtisaslaşmış, məsələn, təqdimatlar yaratmaq və ya mətn yazmaq üçündür. Süni intellekt yalnız problemləri həll etmir, sistemlərin inkişaf yollarını yaradır və bu da biologiyada, nevrologiyada yeni yanaşmalara gətirib çıxarır. Bu sistemlər təbiətin özünü anlamaq üçün də böyük imkanlar verə bilər. Təbii ki, bu, cavabın artıq tapıldığı mənasına gəlmir və tədqiqatçılar canlı məlumatların sirlərini açmaq üçün hələ də çox iş görməlidirlər. Lakin qeyd etmək

vacibdir ki, digər texnologiyalar kimi süni intellekt bu işdə də kömək edə bilər. Zülal qatlanmaları hələ də həll olunmamış bir problem olaraq qalır və elm adamları yarım əsrdir bunun üzərində işləyirlər. Britaniya şirkəti DeepMind (rəsmi veb sayt) zülal quruluşunu atom dəqiqliyi ilə proqnozlaşdırma bilən süni intellekt sistemi olan AlphaFold hazırlayıb [6].

DeepMind şahmat və video oyunlarında insanlardan daha yaxşı nəticə göstərən maşın öyrənmə alqoritmləri yaratmaqla tanınır. Onun söyləri hazırda elmi və tibbi problemlərin həllinə yönəlib. Zülallar amin turşuları zəncirlərindən əmələ gələn mürəkkəb molekulardır. Onların unikal üçölçülü quruluşu onların funksiyasını müəyyən edir, buna görə də bu strukturları anlamaq dərmanların hazırlanmasına və infeksiyaların idarə olunmasına kömək edir. 1972-ci ildə biokimyəçi Kristian Anfinsen zülalın amin turşusu ardıcılığının onun quruluşunu müəyyən etdiyini irəli sürdü. Alimlər bu ardıcılığa əsaslanaraq onu proqnozlaşdırmaq üçün bir proqram yaratmağa çalışdılar ki, bu da əvvəllər rentgen kristalloqrafiyası və nüvə maqnit rezonansı istifadə edilərək yerinə yetirilən işin vaxtını və dəyərini azaldı. DeepMind hazırda elm adamları ilə əməkdaşlıq edir və alzheimer və parkinson kimi zülalların səhv qatlanması ilə əlaqəli xəstəliklərə diqqət yetirir. Zülalların amin turşusu ardıcılığına əsasən üçölçülü strukturunu modelləşdirir və proqnozlaşdırma bilən alqoritmlərin hazırlanması yalnız dərin öyrənmə alqoritmləri sayəsində mümkün olmuşdur. Bu sistemlər təkcə tədqiqatları sürətləndirməklə yanaşı, həm də onun dəqiqliyini artırır ki, bu da müxtəlif xəstəliklərin müalicəsini kökündən dəyişdirə bilər [7].

Süni intellekt (Sİ) müxtəlif sahələrdəki nailiyyətləri ilə dünyanı heyərləndirməyə davam edir və biologiyadakı son nailiyyətlər bunun bariz sübutudur. Zəka insan proseslərini təqlid etməklə yanaşı, canlı sistemlərin necə işlədiyini dərinlən anlamağa da imkan yaradır. Süni intellektin nəticələrini əldə etməsinə imkan verən neyron şəbəkələrini və proseslərini öyrənməklə alimlər zəkanın heyvanlarda və insanlarda necə işlədiyini anlamağa başlayırlar. Süni intellekt sürətlə inkişaf edən elm və texnologiya sahəsidir və biologiya da daxil olmaqla həyatın bir çox sahəsində tətbiq tapır. Sİ-dəki son nailiyyətlər biologiyanın ən böyük sirlərindən birini - zülal qatlanmasını həll etməyə imkan verdi. Elmi tarixdəki bu unikal an həyatı və onun mənşəyini anlamaq üçün yeni üfqlər açır.

Nəticə. Müasir təhsil rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə əlaqəli aktiv transformasiya dövrünü yaşayır. Biologiya dərslərində bu, həm müəllimlər, həm də tələbələr üçün geniş imkanlar açır: öyrənmənin fərdiləşdirilməsi, mürəkkəb proseslərin sadələşdirilməsi, vizuallaşdırma və biliklərin qiymətləndirilməsinin avtomatlaşdırılması. Bu məqsədlə biologiya dərslərində istifadə üçün süni intellekt əsaslı alətləri araşdırmaqdır. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakılar tələb olunur:

- biologiya dərslərində istifadə edilə bilən süni intellekt əsaslı alətlərin və proqram təminatlarının nəzərdən keçirilməsi, onların xüsusiyyətlərinin, funksionallığının və rədris təcrübəsinə uyğunluğunun təhlili;

- biologiya müəllimlərindən süni intellekt texnologiyaları ilə bağlı məlumatları və təcrübələri barədə informasiya toplamaq üçün anketlər hazırlamaq, anketlərin aparılması və ümumi tendensiyləri müəyyən etmək üçün əldə edilən məlumatların təhlili;

- biologiya tədris planlarında süni intellekt alətlərini uğurla tətbiq edən təhsil müəssisələrinin seçilməsi və onların təcrübələrinin öyrənilməsi;

- biologiya müəllimlərinin süni intellekt integrasiyasına olan ehtiyaclarının qiymətləndirilməsi, süni intellekt alətlərinin tədris və təlim nəticələrini yaxşılaşdırma biləcəyi sahələrin müəyyən edilməsi;

- pilot tətbiq planının hazırlanması, biologiya dərslərində süni intellekt alətlərini sınaqdan keçirmək üçün bir qrup müəllimin seçilməsi;

- əsas tendensiylərin və ideyaların müəyyən edilməsi, maraqlı müəllimlər və şagirdlər üçün tövsiyələrin hazırlanması. Sınıfdə süni intellekt sahəsində ən maraqlı proqramların və inkişafların nəzərdən keçirilməsi onların təlim prosesini optimallaşdırmaq potensialını müəyyən etməyə kömək edir. Bu təhlilə əsaslanan müəllimlər, tələbələr və şagirdlər üçün tövsiyələr süni intellektin sınıfdə uğurla tətbiqini asanlaşdırır və təhsil prosesində müasir texnologiyaların effektiv istifadəsini təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənova, A.M. Müasir təbiətsünaslığın sosial-sinergetik konsepsiyası / A.M.Həsənova, R.A.Rüstəmli. ADPU nəşriyyatı, Bakı: – 2021. s.31-121.
2. Карпенко, А.П. Современные алгоритмы поисковой оптимизации. Алгоритмы, вдохновленные природой: учебное пособие / А.П.Карпенко. – Москва : Издательство МГТУ им. Н.Э.Баумана, – 2014. – 446 с.
3. Люгер, Дж.Ф. Искусственный интеллект: стратегии и методы решения сложных проблем = Artificial Intelligence: Structures and Strategies for Complex Problem Solving / Под ред. Н.Н.Куссуль. – 4-е изд. – М.: Вильямс, – 2005. – 864 с.
4. Петрунин, Ю.Ю. Философия искусственного интеллекта в концепциях нейронаук / Ю.Ю.Петрунин, М.А.Рязанов, А.В.Савельев (Научная монография). – М.: МАКС Пресс, – 2010.
5. The Role of AI in School Biology and the Study of Life. – 2024. – URL: <https://teachflow.ai/the-role-of-ai-in-schoolbiology-and-the-study-of-life/> (дата обращения: 15.04.2025)
6. The Role of AI in School Biology and the Study of Life. – 2023. – URL: <https://teachflow.ai/the-role-of-ai-in-schoolbiology-and-the-study-of-life/> (дата обращения: 15.04.2025)
7. SchoolAI. – 2024. – URL: <https://app.schoolai.com/spaces/clubzs2050389miqyieqihb7q> (дата обращения: 15.04.2025)

AMALIYA HESENOVA

POSSIBILITIES OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ARTIFICIAL NEURAL NETWORKS FOR VISUALIZATION AND MODELING OF BIOLOGICAL PROCESSES

Abstract: The integration of artificial intelligence and digital technologies into the educational process opens up unique opportunities for raising a generation capable of solving the complex problems of the modern world. On the path to knowledge, every student and young researcher should be aware of the existence of a powerful tool for solving many problems in biology using artificial intelligence and neural networks. Artificial intelligence is not just a technology, but a tool that can make education accessible, attractive, and effective. The use of artificial intelligence and neural networks helps not only to master complex topics, but also to acquire skills that will be in demand in the future. Artificial intelligence is already being used in the global education system to process large amounts of data. In biology, where data analysis plays a key role (for example, in the study of genomes or ecological systems), skills in working with artificial intelligence have become particularly relevant. For university students, such programs provide access to real scientific research and enhance their ability to analyze and interpret data, making them competitive in academic and professional environments. They raise the intellectual level in the field of analytical skills development, teach new methods of analysis, and change the direction of research. While the early days of biology focused primarily on the macro level, research has gradually shifted to the molecular level. Naturally, it is necessary to extract new, more relevant, and specific information from this sea of data. Moreover, researchers cannot do this on their own without technology, and even with technology, difficulties arise. Molecular biology and the application of neural networks in this field open up great opportunities for studying living beings that are invisible to the naked eye. Another important advantage of using artificial neural networks and computer analysis methods in general is visualization. The performance of modern computers allows analysis to be performed many times faster than analysis performed by humans, not only maintaining the original level of accuracy, but also increasing it. Artificial neural networks successfully cope with various tasks. For example, results have been obtained demonstrating the effectiveness of neural networks in classifying plant diseases. In the above-mentioned study, 38 categories of diseases were classified based on

photographs. In addition, it is possible to determine not only the disease or condition of an object, but also its type.

Keywords: biology lessons, artificial intelligence, digital technologies, machine learning, artificial neural networks, algorithm development, accuracy level

АМАЛИЯ ГАСАНОВА

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И ИСКУССТВЕННЫХ НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ ДЛЯ ВИЗУАЛИЗАЦИИ И МОДЕЛИРОВАНИЯ БИОЛОГИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

Резюме: Интеграция искусственного интеллекта и цифровых технологий в образовательный процесс открывает уникальные возможности для воспитания поколения, способного решать сложные проблемы современного мира. На пути к знаниям каждый студент и молодой исследователь должен знать о существовании серьёзного инструмента для решения многих задач в биологии с использованием искусственного интеллекта и нейронных сетей. Искусственный интеллект — это не просто технология, а инструмент, способный сделать образование доступным, привлекательным и эффективным. Использование искусственного интеллекта и нейронных сетей помогает не только осваивать сложные темы, но и приобретать навыки, которые будут востребованы в будущем. Искусственный интеллект уже используется в мировой системе образования для обработки больших объёмов данных. В биологии, где анализ данных играет ключевую роль (например, при изучении геномов или экологических систем), навыки работы с искусственным интеллектом приобрели особую актуальность. Для студентов университетов такие программы предоставляют доступ к реальным научным исследованиям и повышают их способность анализировать и интерпретировать данные, делая их конкурентоспособными в академической и профессиональной среде. Они повышают интеллектуальный уровень в области развития аналитических навыков, обучают новым методам анализа и меняют направления исследований. Если в самом начале развития биологии основной акцент делался на макроуровне, то со временем исследования сместились на молекулярный уровень. Естественно, из этого моря информации необходимо извлекать новую, более актуальную и конкретную информацию. Более того, исследователь не может сделать это самостоятельно без технологий, а даже с технологиями возникают трудности. Молекулярная биология и применение нейронных сетей в этой области открывают большие возможности для изучения живых существ, невидимых невооружённым глазом. Ещё одним важным преимуществом использования искусственных нейронных сетей и методов компьютерного анализа в целом является визуализация. Производительность современных компьютеров позволяет проводить анализ во много раз быстрее, чем анализ, выполняемый человеком, не только сохраняя исходный уровень точности, но и повышая его. Искусственные нейронные сети успешно справляются с различными задачами. Например, были получены результаты, демонстрирующие эффективность нейронных сетей в классификации болезней растений. В вышеупомянутом исследовании была классифицирована 38 категорий болезней на основе фотографий. Кроме того, можно определить не только заболевание или состояние объекта, но и его тип.

Ключевые слова: уроки биологии, искусственный интеллект, цифровые технологии, машинное обучение, искусственные нейронные сети, разработка алгоритмов, уровень точности

ALİ TƏHSİLDƏ FƏNLƏRARASI ELM ANLAYIŞI

Bu məqalə ali təhsildə fənlərarası elmin artan əhəmiyyətini və müxtəlif bilik sahələrinin birləşməsinin akademik keyfiyyəti necə artırma biləcəyini, yaradıcılığı inkişaf etdirdiyini və tələbə inkişafını necə təşviq etdiyini araşdırır. Qeyd olunur ki, texnoloji tərəqqidən tutmuş mədəni müxtəlifliyə qədər müasir qlobal çağırışlar tək fənli tədrisin məhdudiyyətlərini aşan təhsil yanaşmalarını tələb edir. Fənlərarası elm tələbələrin tənqidi təfəkkürünü artırır, onların problem həll etmə bacarıqlarını təkmilləşdirir və sinif biliklərinin real dünya kontekstlərinə tətbiqini asanlaşdırır. Məqalədə həm də tələbələr üçün fənlərarası təhsilin üstünlükləri, o cümlədən öyrənmədə fəallığın, yaradıcılığın artırılması və müstəqil düşünmə bacarıqlarının inkişafı müzakirə olunur. Bu baxımdan, fənlərarası tədqiqatlar məzunları tənqidi düşünməyə, mürəkkəb kontekstlərə uyğunlaşmağa və akademik və peşəkar sahələrə mənalı töhfələr verməyə hazırlamaq üçün vacibdir.

Açar sözlər: fənlərarası elm, ali təhsil, əməkdaşlıq, innovasiya, tədqiqat, elmi islahat, virtual laboratoriyalar

Fənlərarası elm mürəkkəb problemləri həll etmək və innovativ həllər yaratmaq üçün müxtəlif elmi fənlərdən biliklərin, metodologiyaların və perspektivlərin integrasiyasını tələb edir [Repko & Szostak, 2016]. Fənlərarası əlaqə biliklərə daha əhatəli və innovativ yanaşmalar yaratmaq üçün bir neçə sahədən nəzəriyyələrin, metodların və analitik vasitələrin düşünülmüş integrasiyasını nəzərdə tutur [Klein, 1990]. Təcrübədə ali məktəblərdə fənlərarası elmin qəbulu mürəkkəb reallıq yaradır. Əksər universitetlər büdcələri, işə qəbul qərarları, yüksəliş meyarları və tədqiqat gözləntilərini müəyyən edən sərt departament bölmələri ətrafında strukturlaşdırılmışdır [Jacobs & Frickel, 2009]. Müasir dünyanın mürəkkəb və çoxşaxəli təbiətini daha yaxşı həll etmək üçün təhsil sistemlərinin arxitekturası əhəmiyyətli dəyişikliklərə ehtiyac duyur [Lattuca, 2002].

Mürəkkəb qlobal problemlərin mövcud mənzərəsi təhsildə biliklərin fərdi akademik fənlərə ənənəvi vaxt ayrılmasından kənara çıxan dəyişikliklər tələb edir. Eyni zamanda, müxtəlif sahələrdən nəzəriyyələri, metodları və anlama yollarını birləşdirən hərtərəfli bir yanaşmadır. Əsas ideya fizika, kimya, ekologiya, sosiologiya və ya fəlsəfə bu mahiyyətə bir-biri ilə əlaqəli problemlər başa düşülə bilər [Rittel & Webber, 1973]. Tələbələr və tədqiqatçılar fənlərarası yanaşmanı effektiv şəkildə həyata keçirmək üçün ciddi tənqidi müqayisə və konseptual integrasiya ilə məşğul olmalıdırlar. Tələbələr və tədqiqatçılar fənlərarası metodologiya vasitəsilə hərtərəfli tənqidi müqayisə və konseptual integrasiya prosesində iştirak edə bilərlər. Bu fənlərarası fənn ingilis dilinin tədrisini (ESL) ətraf mühit elmləri ilə birləşdirir və tələbələrə real dünya elmi mövzuları ilə məşğul olarkən linqvistik səriştələr yaratmağa imkan verir. Tələbələr iqlim dəyişikliyi, təkrar emal, bərpa olunan enerji, çirklənmə və biomüxtəliflik kimi elmi mövzuları tədqiq etməklə ingilis dilində oxumaq, yazmaq, danışmaq və dinləmək təcrübəsini həyata keçirirlər. Tələbələr sadələşdirilmiş tədqiqat məqalələri oxuyur, sənədli filmlərə baxır, ekologiya elmi ilə əlaqəli akademik lüğəti öyrənir və fikir bildirdikləri, həll yolları təklif etdikləri və elmi məlumatları şərh etdikləri müzakirələrdə iştirak edirlər.

Fənlərarası elm tələbələrin elmi savadını və tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirərkən, akademik lüğətin inkişafı, qrammatik dəqiqliyin təkmilləşdirilməsi və şifahi ünsiyyətin tətbiqi kimi ESL öyrənmə məqsədlərini gücləndirir. Məsələn, tələbələr karbon emissiyaları ilə bağlı qrafikləri təhlil edə, yerli ətraf mühitin qorunmasına dair qısa mübahisəli esse yazma və ya dərslərdə ekoloji problemlər haqqında qrup layihələri təqdim edə bilərlər. Bu yolla, dil öyrənmə məqsədli və mənalı olur, çünki tələbələr qlobal ekoloji problemləri anlamaq və müzakirə etmək üçün ingilis dilindən istifadə edirlər. Fənlərarası yanaşma vasitəsilə tələbələr ingilis dilini nəinki daha effektiv mənimsəyir, həm də daha məlumatlı, sosial cəhətdən məsuliyyətli öyrənənlər olurlar. O, həm dil biliyini, həm də

elmi şüurunu gücləndirən vahid təhsil təcrübəsi yaratmaq üçün ESL tədrisinin başqa bir fənni – burada ekologiya elmini uğurla integrasiya edə biləcəyini nümayiş etdirir.

Eyni zamanda, universitetlərin innovasiya, texnologiya və beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində global tendensiyalara cavab verməsi ilə fənlərarası elmin ali təhsilə integrasiyasının dərinləşəcəyi gözlənilir. Rəqəmsal transformasiya, açıq elm təşəbbüsləri və hesablama biologiyası, ətraf mühit mühəndisliyi, elmi və kvant texnologiyası kimi sahələrin yüksəlişi bir vaxtlar əlaqəsiz hesab edilən fənlər arasında əməkdaşlığı tələb edir. Universitetlər tədricən bu dəyişikliyi dəstəkləyən strukturları, o cümlədən fənlərarası tədqiqat mərkəzləri, birgə dərəcə proqramları, çarpaz siyahıya alınmış kurslar və çevik kurikulum modellərini qəbul edirlər. Fənlərarası elmin tam potensialına çatması üçün ali təhsil müəssisələri rəqabətdən çox əməkdaşlığı təşviq etmək üçün akademik mədəniyyətlərdə, mükafat sistemlərində və institusional çərçivələrdə islahatlara davam etməlidirlər. Fənlərarası yanaşmaları qəbul etməklə universitetlər daha dinamik öyrənmə mühitləri yarada, elmi yaradıcılığı inkişaf etdirə və iyirmi birinci əsrin aktual problemlərinin həllinə daha effektiv töhfə verə bilirlər. Bu struktur məhdudiyyətlər, kurikulumların dizaynı, pedaqoji təcrübə və tədqiqatın maliyyələşdirilməsi ilə bağlı çətinliklərlə əlaqədirdir [Repko & Szostak, 2016]. Fənlərarası tədris fərqli akademik mənşəli, ortaq planlaşdırma, uyğunlaşdırılmış təlim nəticələri və integrasiya olunmuş qiymətləndirmə yanaşmaları tələb edən müəllimlər arasında sıx əməkdaşlıq tələb edir. Bu cür kursların layihələndirilməsi çox vaxt aparan işdir və qurumların həmişə təmin etməyə hazır olmadığı yenidən işlənmiş cədvəllər və ya inzibati dəstək tələb edə bilər [Wang, Lee, & Walsh, 2020]. Bu reallıqlar göstərir ki, fənlərarası elmə keçid təkcə intellektual deyil, həm də təşkilati və sistemli xarakter daşıyır.

Son illərdə dünyanın bir sıra universitetləri institusional innovasiyalar vasitəsilə fənlərarası elmi dəstəyi təmin edən islahatlar həyata keçirməyə başlayıb. Nümunələrə birgə tədqiqat mərkəzləri, şöbələrarası laboratoriyalar, birgə dərəcə proqramları və resursları ayrı-ayrı şöbələrə deyil, komandalara ayıran çevik maliyyələşdirmə sxemləri idarə edir. Bu təşəbbüslər bürokratik maneələri azaltmağa və müxtəlif sahələrdən olan mütəxəssislərin ortaq problemlər üzərində birgə işləyə biləcəyi akademik məkanlar yaratmağa kömək edir. Rəqəmsal texnologiyalar, virtual laboratoriyalar və məlumat mübadiləsi platformaları tələbələrə və tədqiqatçılara coğrafi sərhədlər boyunca əməkdaşlıq etməyə və elmi sübutların yeni formalarına daxil olmağa imkan verərək, fənlərarası əməkdaşlıq potensialını daha da gücləndirir. Bu cür inkişafılar integrasiya, yaradıcılıq və kollektiv problemlərin həllinə dəyər verən təhsil ekosistemlərinə doğru daha geniş hərəkəti göstərir [Rhoten, D., & Parker, A. 2004]. Fənlərarası elmin üstünlüklərindən tam istifadə etmək üçün ali təhsil müəssisələri daha çevik inzibati strukturlar tətbiq etməli, professor-müəllim heyətinin birgə tədqiqat və tədrisdə iştirakını təşviq etməli və tələbələrə müxtəlif sahələrdə kəşfiyyatı asanlaşdıran akademik yollar təqdim etməlidir. İnstitusional siyasətlər işə qəbul, yüksəliş və nəşr proseslərində fənlərarası töhfələri tanımalı və mükafatlandırmalıdır. Bundan əlavə, ortaq tədqiqat obyektlərinə, rəqəmsal alətlərə və birgə akademik proqramlara investisiya qoymaq fənlərarası iş qabiliyyətini artırma bilər. Universitetlər maraq, inklüzivlik və müxtəlif perspektivlərə açıqlığı təşviq edən mühitlər yaratmalı, həm müəllimlərə, həm də tələbələrə ənənəvi intizam sərhədləri ilə məhdudlaşdırılmadan yeni ideyalar və innovativ yanaşmalar ilə məşğul olmağa imkan verməlidir.

Gələcəyə baxsaq, fənlərarası elmin ali təhsilin missiyasında daha da mərkəzi yer tutacağı gözlənilir. Texnologiya, tədqiqat əməkdaşlığı və açıq elm sahəsində global tendensiyalar biliyin necə istehsal olunduğunu və paylaşıldığını yenidən formalaşdırır. Rəqəmsal transformasiya fiziki və intizam sərhədlərini aşan virtual laboratoriyalar, məlumat mübadiləsi platformaları və əməkdaşlıq texnologiyaları vasitəsilə fənlərarası qarşılıqlı əlaqə üçün yeni imkanlar yaratmışdır. Kvant hesablamaları, biotibbi mühəndislik, ekoloji informatika və süni intellekt kimi inkişaf etməkdə olan sahələr əsasən fənlərarası düşüncəyə əsaslanır. Universitetlər getdikcə bu yeni istiqamətləri dəstəkləyən birgə dərəcə proqramları, fənlərarası tədqiqat mərkəzləri və şöbələrarası təşəbbüslər inkişaf etdirirlər. Bununla belə, bu səylərin uzunmüddətli uğuru universitetlərin ənənəvi strukturlarını islah etmək, qiymətləndirmə sistemlərini yeniləmək, əməkdaşlıq mədəniyyətlərini və intellektual açıqlığı təşviq etmək istəyindən asılıdır. Fənlərarası elmin potensialını tam reallaşdırmaq üçün ali təhsil müəssisələri daha çevik inzibati modelləri qəbul etməli, professor-müəllim heyətini birgə

tədqiqat və tədrislə məşğul olmağa təşviq etməli və tələbələrə sahələr arasında hərəkət etməyə imkan verən akademik yollarla dəstəkləməlidir. Ortaq tədqiqat infrastrukturuna, rəqəmsal texnologiyalara və birgə akademik proqramlara investisiyalar fənlərarası potensialı gücləndirməlidir. Universitetlər marağı, inklüzivliyi və müxtəlif perspektivlərə açıqlığı qiymətləndirən mühitlər inkişaf etdirməlidir, həm müəllimlərə, həm də tələbələrə intizam sərhədlərindən qorxmadan yeni intellektual əraziləri kəşf etməyə imkan verməlidir. Bu baxımdan, fənlərarası elmin biliyin təşkili, öyrədilməsi və formalaşması üsulunu dəyişdirərək ali təhsilin gələcəyini yenidən formalaşdırmaq potensialına malik olacaqdır. Universitetlər fənlərarası perspektivləri öz missiyalarına inteqrasiya etdikcə, daha uyğunlaşa bilən, tənqidi düşünən və qlobal çağırışları vahid anlayışla həll etməyə qadir olan gələcək nəsilləri yetişdiriləcək. Belə bir təhsil modeli daha çox sosial cəhətdən aktual olan və müasir tələblərə cavab verən biliklərin yaradılmasına gətirib çıxardır. Tam olaraq fənlərarası akademik mühitə keçid düşünülmüş planlaşdırma, davamlı investisiya və mədəni dəyişiklik tələb etsə də, elmi və institusional inkişaf və ictimai tərəqqi üçün uzunmüddətli fayda bu baxımdan önəmlidir. Fənlərarası elm təkcə ali təhsili gücləndirmir, həm də gələcək nəsilləri getdikcə mürəkkəbləşən dünyanı idarə etmək və formalaşdırmaq üçün zəruri olan intellektual alətlərlə təchiz edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Repko, A.F., & Szostak, R. Interdisciplinary research: Process and theory (3rd ed.). SAGE Publications. – 2016.
2. Klein, J.T. Interdisciplinarity: History, theory, and practice. Wayne State University Press. – 1990.
3. Jacobs, J.A., & Frickel, S. Interdisciplinarity: A critical assessment. *Annual Review of Sociology*, 35, – 2009. – p.43-65. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-070308-115954>
4. Klein, J.T. Crossing boundaries: Knowledge, disciplinarity, and interdisciplinarity. University Press of Virginia. – 1996.
5. Lisa R. Lattuca “Learning Interdisciplinarity: Sociocultural Perspectives on Academic Work”, November 2002, *The Journal of Higher Education* 73(6): 711-739, DOI:[10.1080/00221546.2002.11777178](https://doi.org/10.1080/00221546.2002.11777178)
6. Rhoten, D., & Parker, A. Risks and rewards of an interdisciplinary research path. *Science*, 306(5704), – 2004. 2046. <https://doi.org/10.1126/science.1103628>
7. Wang, J., Lee, D.M., & Walsh, J.P. (2020). Cross-disciplinary research and innovation. *Research Policy*, 49(1), Article 103873. – 2020. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2019.103873>

AYGUN ASGAROVA

THE CONCEPT OF INTERDISCIPLINARY SCIENCE IN HIGHER EDUCATION

Abstract: This article explores the growing importance of interdisciplinary studies in higher education and how combining different fields of knowledge can enhance academic quality, develop creativity, and promote student development. It is noted that modern global challenges, ranging from technological advancement to cultural diversity, necessitate educational approaches that surpass the confines of single-subject teaching. Interdisciplinary studies enhance students' critical thinking, strengthen their problem-solving skills, and facilitate the application of classroom knowledge to real-world contexts. The article also discusses the benefits of interdisciplinary education for students, including increased engagement in learning, increased creativity, and the development of independent thinking skills. In this regard, multidisciplinary studies are essential for preparing graduates to think critically, adapt to complex contexts, and make meaningful contributions to academic and professional fields.

Keywords: interdisciplinary scholarship, higher education, collaboration, innovation, research, scholarly reform, virtual laboratories

АЙГЮН АСКЕРОВА

КОНЦЕПЦИЯ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОЙ НАУКИ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Резюме: В данной статье рассматривается растущая важность междисциплинарных исследований в высшем образовании и то, как объединение различных областей знаний может повысить качество обучения, развить творческие способности и способствовать развитию студентов. Отмечается, что современные глобальные вызовы, от технологического прогресса до культурного разнообразия, требуют образовательных подходов, выходящих за рамки преподавания одного предмета. Междисциплинарные исследования развивают критическое мышление студентов, укрепляют их навыки решения проблем и способствуют применению полученных в классе знаний в реальных условиях. В статье также обсуждаются преимущества междисциплинарного образования для студентов, включая повышение вовлеченности в учебный процесс, развитие творческих способностей и развитие навыков самостоятельного мышления. В связи с этим междисциплинарные исследования имеют решающее значение для подготовки выпускников к критическому мышлению, адаптации к сложным условиям и внесения значимого вклада в академическую и профессиональную сферу.

Ключевые слова: междисциплинарные исследования, высшее образование, сотрудничество, инновации, исследования, научная реформа, виртуальные лаборатории

AYGÜN QAFAROVA

Xəzər Universiteti

Doktorant

quliyevkamal1@gmail.com

TƏLƏBƏLƏRİN MÜSTƏQİL AİLƏ HƏYATINA VƏ ÖVLAD TƏRBİYƏSİNƏ HAZIRLANMASI ZAMANI TƏTBİQ OLUNAN METODLAR

Xülasə. Cəmiyyətin, dövlətin dayaqlarının möhkəmliyi həmin ölkədə yaşayan insanların səviyyəsindən, ailələrin möhkəmliyindən asılıdır. Ailədə yaxşı tərbiyə almış oğlanlar və qızlar cəmiyyətdə də nümunəvi olur, vətəni sevir, onun uğrunda hər cür fədakarlığa hazır olur. Dövlət də, valideynlər də övladlarının uğurlu nikahında, onların xoşbəxt ailə həyatı sürmələrində maralıdırlar. Buna nail olmaq üçün lap erkən yaşlardan uşaqlar gələcək müstəqil ailə həyatına hazırlıq dərsləri keçməlidirlər. Bu sahədə səmərəliliyə nail olmaq üçün tərbiyənin metodlarının tətbiqi lazım gəlir. Məqalədə tələbələrin müstəqil ailə həyatına və övlad tərbiyəsinə hazırlığının vacibliyi, bu hazırlıq zamanı istifadə olunması məsləhət bilinən metodlar üzərində dayanılır.

Açar sözlər: tələbələr, ailə həyatı, müstəqil ailə həyatı, övlad tərbiyəsi, metod, tərbiyə metodları, tərbiyə metodlarının tətbiqi

Cəmiyyətdə, pedaqoji, fəlsəfi, psixoloji və s. ədəbiyyatda ailə sosial təsisat kimi nəzərdən keçirilir. Belə olan təqdirdə ailə qarşılıqlı əlaqənin üç önəmli növü ilə səciyyələnir: nikah, valideynlik və qohumluq. Həmin göstəricilərdən hər hansı biri olmadıqda, "ailə qrupu" termininə müraciət edilir. Ailəyə yalnız mənzil-məişət və iqtisadi asılılıq kimi yox, eyni zamanda qan qohumluğuna əsaslanan hisslərlə əlaqədar olan valideynlər və uşaqlardan ibarət mənəvi-əxlaqi birlik kimi yanaşılmalıdır.

Evlənərək, necə deyərlər, bir damın altında birgə ömür sürmək kişi və qadın arasında sabit birlik olaraq qəbilə cəmiyyətində meydana gəlmişdir. Ər-arvad münasibətləri onların hüquq və vəzifələrin müəyyənləşdirilməsini tələbata çevirmişdir.

“Evlilik” və “ailə” anlayışları bir-biri ilə sıx tellərlə bağlıdır. Bu anlayışların mahiyyəti təkcə ümumi cəhətləri deyil, eyni zamanda bir sıra unikal və səciyyəvi xüsusiyyətləri özündə birləşdir.

Evlilik çoxarvadlılıqdan monoqamiyaya qədər bir çox müxtəlif inkişaf mərhələlərindən keçmişdir. Azərbaycan dilində "evlənmək" sözünü “ev” və “lənmək” sözlərinə ayırmaq mümkündür. Başqa sözlə, ailənin qurulması üçün vacib məsələlərdən biri evinin olmasıdır. Hətta bunu belə izah edirlər. Əvvəlcə ayrı evin olsun, sonra “lənmək”, tənə ev+lənmək.

Mütəşəkkil evliliyə və ailəyə hazırlıq prosesi əsasən 3 mərhələni əhatə edir. Ailə həyatına hazırlığa motivasiya komponentini gücləndirəcək mühüm məlumatlara yiyələnməklə ilə başlamaq lazımdır.

Tələbənin bilik və bacarıqlar sistemini mənimsəməyə olan tələbatı və marağı tədris prosesinin səmərəliliyinə imkan verən zəruri amil olduğundan, bu, tələbələrin fəal münasibətinin təşəkkülündən ötrü ilkin şərtidir.

Beləliklə, tələbələrin ailə həyatına hazırlanmasının birinci mərhələsi motivasion-münasibət mərhələsidir ki, həmin mərhələdə tələbə gənclərdə nikah və ailə münasibətləri üçün zəruri olan bilik və bacarıqlara sahiblənməyə istiqamətlənmiş təhsil və idrak fəaliyyətinə müsbət diqqət formalaşır. Bu mərhələnin məqsədi tələbələrin ailə həyatına və övlad tərbiyəsinə səmərəli şəkildə hazırlanması məqsədilə müsbət motivasiyasını inkişaf etdirməkdir.

Birinci mərhələnin nəticəsini hazırlığın emosional və qiymətləndirici-iradi komponentlərinin inkişafı təşkil etməlidir. Bu məqsədə çatmaq üçün müəllim və tələbələr arasında yaxşı işlənmiş, strukturlaşdırılmış pedaqoji qarşılıqlı əlaqə sistemi təşəkkül tapmalıdır.

Özünə hörmət, maraq və məsuliyyət əsasında tələbə və müəllimlər arasında birgə fəaliyyət prosesində mənəvi və yaradıcı qarşılıqlı anlaşma gənclərin ailə həyatına səmərəli hazırlığının keyfiyyət meyarıdır. Bu hazırlığın bünövrəsi həm də gələcək müəllimin peşəkar ixtisaslaşması, onun tələbə ailəsi ilə işləməyə diqqət yetirməsidir. Bu prosesdə bərabər mənəvi dəyərlər mübadiləsi baş verir və hər bir hərəkətə insani mənalar və münasibətlər prizmasından yanaşılır.

Gənclərin nikah və ailə münasibətlərinə hazırlığının inkişafı ontogenetik olaraq baş verir və multifaktorial xarakter daşıyır. Təhsil müasir sosial-mədəni mühitdə gənclərin şəxsi hazırlığının inkişafında aparıcı amildir. Tədqiqat mövzusunun kontekstində təhsilin əsas sosial məqsədi və humanist missiyası fərdləri müxtəlif sosial rolları (o cümlədən ailə həyatı) uğurla yerinə yetirməyə hazırlamaq, eyni zamanda onların özünü inkişaf (tərəfdaş, həyat yoldaşı və ya valideyn kimi) imkanlarını stimullaşdırmaq və sosial (ailə) mühitini müsbət dəyişməkdən ibarətdir.

Ailə qurmağa hazırlığın motivasiya komponentini inkişaf etdirmək üçün bir neçə üsuldən faydalanmaq mümkündür. Onlardan ən etibarlısı tələbələrə təklif olunan tədris materialının gələcək ailə həyatı üçün əhəmiyyətini göstərmək, gənclərin nikah və ailə münasibətlərinə hazırlıq zamanı yiyələndikləri bilik və bacarıqları tətbiq etmələri üçün real praktik şərtləri aydınlaşdırmaqdır. Bu yanaşma informasiya və problem əsaslı mühazirələrin köməyi ilə reallaşır.

Mühazirə və seminar məşğələlərində tələbələrə təqdim olunan məlumatlar nikah və valideynliyin dəyəri haqqında fərdi anlayışı inkişaf etdirməklə və ailə qarşılıqlı əlaqəsinin müxtəlif cəhətlərini (mənəvi-psixoloji, iqtisadi və məişət, cinsi və erotik, reproduktiv və tərbiyəvi, istirahət və ünsiyyət) təhlil etməklə nikahda və ailədə özünükeşf və özünü həyata keçirmə prosesini asanlaşdırardı. Tələbələr özlərinin fərdi keyfiyyətlərini, həmkarlarının, gələcək həyat yoldaşının və valideynlərinin xüsusiyyətlərini qiymətləndirə biləcəklər. Mühazirələr, həm də tələbələrə öz fərdi

prioritetlərini anlamağa və kommunikativ səriştə, əxlaq və ümumi mədəni yetkinliyi inkişaf etdirməyə kömək göstərir.

Tələbələrin ailə həyatına uğurla hazırlanmasının mühüm şərtlərindən biri aşağıdakı istiqamətlərdə məqsədyönlü maarifləndirmə işlərinin aparılmasıdır: təlim prosesində; universitetin (dekanlığın) cədvəli ilə müəyyən edilmiş müddətdə; auditoriyadankənar tədbirlərdə, tələbələrin asudə və istirahət saatlarında.

Təhsil müasir sosial-mədəni mühitdə gənclərin müstəqil ailə həyatına və övlad tərbiyəsinə hazırlığının inkişafında aparıcı amildir. Təhsilin əsas sosial quruluşu və humanist missiyaları ilə bağlı sosial rolları (o cümlədən ailə həyatı) uğurla yerinə yetirməyə hazırlamaq, eyni zamanda özünü inkişaf etdirmək (tərəfdaş, həyat yoldaşı və s. kimi) imkanlarını stimullaşdırmaq və sosial (ailə) mühitini inkişaf etdirmək.

Düşünölmüş planlaşdırma və kompleks yanaşma tələbələrin müstəqil ailə həyatına və övlad tərbiyəsinə hazırlanmasına istiqamətlənmiş tərbiyəvi tədbirlərin təşkili üçün əsas təşkil etməlidir. Tərbiyə işinin əsas nəticələri gənclərin müstəqil ailə həyatına və gələcək övladlarının tərbiyəsi işinə hazırlaşmağa psixoloji münasibətini inkişaf etdirmək və ailənin formalaşmasına hazırlıq prosesinə və nəticələrinə marağını artırmaq olmalıdır.

Tələbələrin müstəqil ailə həyatına və övlad tərbiyəsinə hazırlanması zamanı tərbiyənin bir sıra metodları tətbiq olunur. Əvvəla görək, “metod” və “tərbiyə metodları” dedikdə nə başa düşülür. Sonra həmin tərbiyə metodlarının üzərində dayanarıq.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin 3-cü cildində “metod” anlayışına aşağıdakı şəkildə aydınlıq gətirilir: “Metod (*yun.*) təbiət və ictimai həyat hadisələrinin dərk və tədqiqetmə üsulu”dur (1, s. 309).

Prof. A.N. Abbasov isə, tərbiyə metodlarına tərif vermişdir. Diqqət yetirək: “Tərbiyənin metodları dedikdə, tərbiyənin vəzifələrinə çatmaq üçün müəllimin (tərbiyəçinin) istifadə etdiyi yol və vasitələr, üsullar sistemi başa düşülür” (2, s. 283).

Tələbələrin müstəqil ailə həyatına və övlad tərbiyəsinə hazırlanması zamanı aşağıdakı metodların tətbiqi məqsədmüvafiq sayılmışdır: “1. Şüura, ağla, idraka təsir edən metodlar (başqa sözlə, inandırma metodları). 2. Fəaliyyəti təşkil edən və mənəvi davranışı formalaşdıran metodlar (başqa sözlə, alışdırma metodları). 3. Tələbələrin hiss və münasibətlərini, fəaliyyət və davranışlarını stimullaşdıran metodlar (başqa sözlə, rəğbətləndirmə və cəzalandırma metodları). 4. Müəllimin şəxsi nümunəsi metodu. 5. Tərbiyədə nəzarət, özünənəzarət və özünüqiymətləndirmə metodları (başqa sözlə) tərbiyə prosesinə nəzarət və onun səmərəliliyinin təhlili metodları)” (2, s. 283-294).

Məsələn, şüura, ağla, idraka təsir edən metodların tətbiqi zamanı tələbələr əmin olurdular ki, ailə qurarkən içilmiş sədaqət andına sadıq qalmalıdırlar. Ailədə ər-arvadın hüquq və vəzifələri mövcuddur. Onlar həmin hüquqlarından faydalanmaqla yanaşı öz vəzifələrini yerinə yetirməlidirlər.

Ailə həyatında qarşılıqlı anlama, qarşılıqlı güzəştə getmənin olması ailə ixtilaflarının baş qaldırmasına imkan vermir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. 3-cü cild. -Bakı: Şərq-Qərb, 2006. – 672 s.
2. Abbasov, A.N. Pedagogika: Ali təhsil müəssisələri üçün dərslik / A.N. Abbasov, H.Ə. Əlizadə. – Bakı: Mütərcim, 2024. – 400 s.

AYGUN GAFAROVA

METHODS USED IN PREPARING STUDENTS FOR INDEPENDENT FAMILY LIFE AND PARENTING

Abstract. The strength of the foundations of society and the state depends on the standard of living of the people in the country and the strength of families. Young men and women who are well-raised in the family become role models in society, love their homeland, and are ready to make any sacrifice for it. Both the state and parents are responsible for the successful marriage of their children and a happy family life. To achieve this, children should take preparatory courses for future independent family life from an early age. To improve effectiveness in this area, it is necessary to apply upbringing methods. This article examines the importance of preparing students for independent family life and raising children, as well as recommended methods for this preparation.

Keywords: students, family life, independent family life, raising children, method, educational methods, application of educational methods

АЙГЮН ГАФАРОВА

МЕТОДЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ДЛЯ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ К САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ И ВОСПИТАНИЮ ДЕТЕЙ

Аннотация. Прочность основ общества и государства зависит от уровня жизни людей в стране, от прочности семей. Хорошо воспитанные в семье юноши и девушки становятся образцовыми в обществе, любят родину и готовы к любым жертвам ради неё. И государство, и родители несут ответственность за успешный брак своих детей и счастливую семейную жизнь. Для достижения этого дети должны с раннего возраста проходить подготовительные курсы к будущей самостоятельной семейной жизни. Для повышения эффективности в этой области необходимо применять методы воспитания. В статье рассматривается важность подготовки студентов к самостоятельной семейной жизни и воспитанию детей, а также рекомендуемые методы этой подготовки.

Ключевые слова: учащиеся, семейная жизнь, самостоятельная семейная жизнь, воспитание детей, метод, методы воспитания, применение методов воспитания

AYNA HÜMBƏTOVA

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı elmi işçi

a.humbatova@arti.edu.az

MÜƏLLİMİN GİZLİ KOMPETENSİYASI: EMOSİONAL İNTELLEKT VƏ KONFLİKTLƏRİN TRANSFORMASIYASI

Müəllimin emosional intellekti sinifdə yaranan konfliktlərin qarşısının alınması və həlli üçün əsas amillərdən biridir. Yüksək emosional intellekt müəllimə öz emosiyalarını idarə etməyə, gərgin situasiyalarda sakit qalmağa və obyektiv qərar verməyə imkan yaradır. Empatiya bacarığı sayəsində müəllim şagirdlərin hiss və ehtiyaclarını daha doğru başa düşür, mübahisənin səbəbini müəyyənləşdirir. Effektiv kommunikasiya, aktiv dinləmə və “mən-mesajları” isə konfliktin konstruktiv şəkildə müzakirəsinə şərait yaradır.

Açar sözlər: müəllim şəxsiyyəti, peşə, emosional sərhad, şagird, təlim prosesi

Müəllim peşəsinin çətinliyi yalnız tədris funksiyası ilə məhdudlaşmır. Burada psixoloji, sosial, metodik amillərdən ibarət kompleks fəaliyyət nəzərdə tutulur. Kompleks fəaliyyətdə isə bütün çətinliklərin aradan qaldırılması üçün psixoloji dəstək, peşəkar inkişaf imkanları və məktəb resurslarının gücləndirilməsi vacibdir. Müəllim peşəsinin yüksək sosial məsuliyyəti bir tərəfdən gündəlik olaraq müxtəlif xarakterli və davranış özəlliklərinə malik şagirdlərlə işləməyi özündə ehtiva edir. Digər tərəfdən sosial gözləntilər müəllimin peşə yükünü daha da ağırlaşdırır. Valideyn, cəmiyyət və məktəb rəhbərliyi müəllimdən ideal nəticə tələb edir; bu isə çox zaman real vəziyyətlə uyğunlaşmır və əlavə psixoloji təzyiq yaradır.

Şagird müxtəlifliyi müəllim fəaliyyətində çətinlik yaradan əsas amillərdən biridir. Eyni sinifdə fərqli hazırlıq səviyyəsi, maraq və temperamentə malik uşaqlarla işləmək diferensial təlimin tətbiqini zəruri edir. Bu zaman müəllimlərin öz emosiyalarını idarə etməsi və effektiv təlim üçün şagirdlərlə yaxşı qarşılıqlı əlaqə, münasibətlər qurması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatlar müəllimlərin emosional intellekt ilə sinif konfliktlərinin idarə edilməsi arasındakı əlaqənin olduğunu göstərir (Rispen və Demerouti (2016)). Bundan əlavə, nevroloji tədqiqatlar öyrənmə üçün vacib elementin emosiya olduğunu göstərir. Çünki emosiya olmadan maraq, diqqət, öyrənmə və mənimsəmə baş vermir. Bu sinifdə emosional intellektli müəllimlərin olmasını daha vacib edir, çünki müəllimlərin emosional intellektinin müxtəlif xüsusiyyətləri məktəbdə uğurlu şagirdi təmin edən dinamik amillərdən biri hesab olunur. Emosional intellekt səviyyəsi yüksək olan müəllimlər şagirdlərə qarşı daha həssas olurlar. Onlar şagirdlərin ehtiyaclarını daha yaxşı dərk edə və bu ehtiyaclara müsbət cavab verə bilirlər. Yüksək emosional intellektə malik müəllimlər şagirdləri öyrənmə fəaliyyətlərinə cəlb etməkdə daha əzmkar olur və bu, şagirdin öyrənmə nəticələrinə müsbət təsir göstərir (Valente 2020).

Tədqiqatlar göstərir ki, (Silva və Dota (2013)) “konfliktli situasiyalar hər bir məktəbin gündəlik həyatının bir hissəsidir ki, bu da müəllimləri konflikt ilə işləməyə məcbur edir”. Məktəb konfliktini məktəb icması daxilində ideyalar, maraqlar, prinsiplər və dəyərlərlə bağlı fərdlər və ya qruplar arasında fikir ayrılığı kimi müəyyən edilir. Bununla belə müəllim-şagird münasibətlərindəki konfliktlər aşağıdakı səbəblərdən qaynaqlana bilər (Arqon (2016)):

- ünsiyyətdə uğursuzluq (məsələn, laqeydlilik, hörmətsizlik, şəxsi mühakimə, inadkarlıq, anlaşılmazlıq);
- şəxsi səbəblər (məsələn, lazımsız şikayətlər, yüksək gözləntilər/ambisiyalar, qərəzlər və mədəni-iqtisadi fərqlər);
- siyasi/ideoloji (məsələn, müxtəlif ideyalara hörmətsizlik, dözümsüzlük və şəxsi mühakimələrdə israrlılıq);

– təşkilati səbəblər (məsələn, qaydalara əməl edilməməsi, vəzifəyə etinasızlıq, sosial mühitin, kurikulumun mənfi təsiri, maarifləndirilməməsi və vəzifələrin bölüşdürülməsində ədalətsiz təcrübələr).

Konfliktin idarə edilməsi strategiyalarında tərəflərin emosional intellekti mühüm rol oynayır. Emosional intellekt tərəflərin öz maraqlarını bir araya sığmaz hesab etdikləri vəziyyətin idarə edilməsində əsas strategiya göstəricisidir. Burada konflikt tərəflərin istifadə etdiyi strategiyada iki dəyişənin necə kəsişdiyinə görə təsnif edilir:

- qarşı tərəfin maraqlarını təmin etmək istəyi (başqaları üçün narahatlıq, fərd başqalarının maraqlarını təmin etməyə və onlarla müsbət münasibət saxlamağa çalışır);
- öz maraqlarını təmin etmək istəyi, özünə qayğı göstərməsi, şəxsi məqsədlərinə çatmağa çalışması.

Məktəbdə konfliktli situasiyaya səbəb olan və şiddətləndirən şəxsiyyət xüsusiyyətləri kimi bir sıra peşəkar-psixoloji maneələri göstərmək olar. İlk öncə şagirdlərlə subyekt-obyekt münasibətidir ki, bu da müəllimin diqqətini şagirdin şəxsiyyətinə deyil, yalnız onların idrak qabiliyyətlərinə yönəldir. Bu mövqe şagirdlərlə qarşılıqlı əlaqəni çətinləşdirir və emosional gərginliyi artırır. Bəzən öz hərəkətlərinin uşağın şəxsiyyətinə mənfi təsirini başa düşməsinə baxmayaraq müəllimlər öz təcrübələrində bu davranışı təkrar etməyə davam edirlər. Bu vəziyyət pedaqoji məsuliyyətsizliyin baryeri kimi səciyyələndirilir. Tədqiqatçıların fikrincə (Maamari və Majdalani, 2019), yüksək emosional intellektə malik olan müəllimlər daha inamlı, yaradıcı, çevik, streslə və öz emosiyaları ilə daha çox mübarizə aparmaq qabiliyyətinə malikdirlər. Bu isə öz növbəsində müəllimlərin emosional bacarıqlarının inkişafında müsbət fəaliyyətin effektivliyini göstərir. Nəticədə müəllimlərin emosional intellekt səviyyəsinin yüksək olması şagirdlərlə yaxşı münasibət qurmaq, davamlı və sağlam sinif mühiti təmin etməyə təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Rispens, S., Demerouti, E. Conflict at work, negative emotions, and performance: a diary study. *Negot. Confl. Manag. Res.* 9, – 2016. – p.103-111. doi: 10.1111/ncmr.12069
2. Valente, S., Lourenço, A. A., Alves, P., & Dominguez-Lara, S. The role of the teacher's emotional intelligence for efficacy and classroom management. *CES Psicología*, 13(2), – 2020. – p.18-31.
3. Silva və Dota (2013) Silva, F., and Dota, L. “Conflito na escola: um conceito em movimento por meio de narrativas,” in *Proceedings of the Atas do XII Congresso Internacional Galego-Português de Psicopedagogia* (Braga: Universidade do Minho). – 2013.
4. (Göksoy və Arqon (2016)): Argon, T. “Conflicts and solutions between students,” in *Classroom Management*, eds T. Argon, and ,SS. Nartgün, (Ankara: Maya Academy). – 2014.
5. (Maamari və Majdalani, 2019) Maamari, B.E., and Majdalani, J.F.). The effect of highly emotionally intelligent teachers on their students' satisfaction. *Int. J. Educ. Manag.* 33, – 2019. – p.179–193. doi:10.1108/IJEM-11-2017-0338

AYNA HUMBATOVA

THE TEACHER'S HIDDEN COMPETENCE: EMOTIONAL INTELLIGENCE AND THE TRANSFORMATION OF CONFLICTS

Abstract: The teacher's emotional intelligence is one of the key factors in preventing and resolving conflicts that arise in the classroom. High emotional intelligence enables the teacher to regulate their own emotions, remain calm in tense situations, and make objective decisions. Owing to their capacity for empathy, the teacher can better understand students' feelings and needs, thereby identifying the underlying cause of the disagreement. Effective communication, active listening, and the use of “I-messages” create conditions for the constructive discussion and resolution of the conflict.

Keywords: teacher identity, profession, emotional boundary, student, learning process

IMPROVING THE CONTENT OF HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION: TRADITIONAL AND MODERN APPROACHES

In recent years, the content of higher pedagogical education has been updated in accordance with the changing socio-cultural and technological demands of society. Globalization, digitalization, and changes in the labor market have necessitated the implementation of more flexible, student-centered, and competency-based models in teacher education. In international practice, the integration of educational content with digital technologies - including the use of interactive platforms, simulation environments, personalized learning tools, and electronic learning material has become widespread. Traditional knowledge-oriented approaches are being replaced by modern teaching models focused on the development of practical skills, as well as creative and critical thinking. Interdisciplinary integration, interactive methods, research-based learning, and opportunities for distance and inclusive education have become key directions in higher pedagogical education. These approaches contribute to the training of competent, innovative, and labor market-oriented teaching professionals.

Keywords: pedagogical education, content, improvement, integration, approaches

In recent years, the content of higher pedagogical education and its teaching have been improved in the context of changing socio-cultural, technological and economic demands of society. Globalization, the formation of the information society, digitalization and changes in the labor market have necessitated a review of the goals and functions of higher pedagogical education. Modern approaches to the content of education and its teaching have begun to be applied in order to better prepare future teachers for their professional activities and to equip them with competitive and necessary professional competencies. These approaches have brought to the agenda the need for education to be not only informative, but also developmental, personality-oriented and competency-based. The organization of the educational process based on innovative methods and technologies has now become one of the main requirements of pedagogical science and practice

The qualitative indicators of the *content* of higher pedagogical education (competence-based approach, interdisciplinary integration, inclusion of humanistic and personality-oriented values) have changed, the practical direction in the training of pedagogical personnel has been strengthened, and the modernization of the educational process (application of active, interactive learning methods, new pedagogical technologies, research-oriented and problem-based learning models) is aimed at ensuring the formation of personnel with flexible, creative thinking and modern pedagogical skills in the teacher training system

Modern approaches to improving the content of higher pedagogical education include *scientific-methodological, pedagogical and organizational components* in the teacher training system. The main goal of these approaches, based on international and national experience, is to form 21st century skills and competencies in pedagogical personnel. For this purpose, traditional and modern approaches are distinguished in higher pedagogical education. Traditional models are based on the transfer of theoretical knowledge and standard programs, while modern approaches are based on flexibility, individualization, student-centeredness and innovation. The main goal of approaches based on international and national experience is to form the necessary skills and competencies in pedagogical personnel.

There are two main approaches to improving the content of higher pedagogical education:

- 1) traditional approaches;
- 2) modern approaches

The table below summarizes the main modern approaches applied in improving the content of higher pedagogical education:

Modern approaches to the content of higher pedagogical education

<i>Modern approaches</i>	<i>Short content</i>
Structuring teacher training curricula according to a competency-based model	Outcome-oriented education based on skills and values
Modular training system	It provides flexible organization of the training structure and individualization of education.
Interdisciplinary and multidisciplinary approach	As a result of the integration of various subjects, analytical thinking and analysis skills are formed in students.
Student-centered and personalized learning	It is tailored to the individual's learning pace, personal characteristics, and educational needs.
Problem-based learning	Students develop learning and research skills based on solving real-life problems.
Research-oriented education	It enables students to master research methods and develop their ability to analyze data systematically.
Distance learning model	It creates continuous and accessible learning opportunities in the educational process, as well as ensures the integration of distance and traditional forms of learning.
Universal design of education	Organizing the educational process in an inclusive and accessible manner, taking into account the individual characteristics of all students.

The application of these approaches creates conditions for transforming the higher pedagogical education system into a functional, creative, and research-oriented model, while also developing professional competencies aimed at solving problems that students may encounter in real life.

The main differences between traditional and modern approaches are reflected in the purpose of education, the structure of content, didactic philosophy and applied methodological tools. Although the traditional approach has a number of advantages (for example, systematicity, stability, depth of theoretical knowledge), it has gradually been replaced by modern models since it cannot fully meet the challenges of the modern era.

The main difference between traditional and modern approaches to the content of higher pedagogical education is that they are based on different foundations in terms of purpose, structure, content and philosophy. In this regard, the traditional approach has long been the main model of pedagogical education, and although it has a number of advantages, it has been replaced by new approaches because it cannot meet the requirements of the modern era. In the traditional approach, the knowledge-oriented model (the abundance of theoretical knowledge, the assimilation of "ready-made knowledge" and its reproductive repetition) prevailed.

Preference was given to a *subject-centered structure* (weak interdisciplinary integration, preference for theory over practical application), teacher-centered teaching (the teacher is the "transmitter of knowledge" and the student is the "receiver of knowledge"), standardized programs (a single program for all pedagogical universities), and little attention was paid to the development of reflective and practical skills.

Focusing on the main features of the traditional approach, which has dominated the formation and implementation of the content of higher pedagogical education for many years:

1) the advantages of the traditional approach: a) *systematicity and stability* (programs were the same across the country, there was organizational stability); b) *breadth of basic knowledge* (students received deep theoretical basic knowledge); c) *the image of a serious and responsible teacher* (high prestige of the teacher).

2) disadvantages of the traditional approach: a) little room for innovative thinking (little attention to the development of creative and critical thinking skills); b) student passivity (predominance of passive perception of knowledge); c) poor development of practical skills (weak connection between higher education and general education); d) little room for individualization of training (application of the same approach to everyone).

Starting from the 90s of the last century, new approaches to the content of education have emerged. The basis of these approaches was the scientific approaches of foreign scientists - such well-known educational researchers as G.J. Biesta [3], P. Sahlberg [6], A. Schleicher [7], M.A. Flores [4]. Each of them has a different approach to the content of education. According to G.J. Biesta, the content of education should be based not only on the measurement of results, but primarily on its purposeful nature. He emphasizes that education should not be limited to the transfer of knowledge and skills, but should also serve the formation of the individual as a personality and the transmission of the value system of society. According to P. Sahlberg, the content of education should be based on the formation of "deep learning" [6] skills in students, strengthening the academic leadership of teachers and ensuring the principle of equality in the educational process.

He also considered it important to minimize the number of standardized tests and instead promote a learning environment based on creative and critical thinking. Renowned educational researchers such as A. Schleicher [7] and M.A. Flores [4] have also justified the need for new approaches to the content of higher pedagogical education. We can characterize these approaches as follows.

The normative and theoretical basis, the level of curriculum implementation, teacher training and their professional development, and the assessment system play an important role in shaping the content of higher pedagogical education. We considered it important to evaluate the data in the table from these aspects:

1) *normative and theoretical basis*. In Europe, the content of education is based on human rights, democracy, ethical values, and personality development. In Azerbaijan, however, it is mainly limited to competence and value-oriented goals [1]. That is, humanistic, democratic, and socially oriented aspects are poorly reflected. The normative basis is based on a more flexible and progressive education policy in Europe, while in Azerbaijan, legal documents are based on a more administrative and structural approach.

2) *the level of curriculum implementation*. In Europe, inclusiveness is definitely taken into account when writing curricula, and interactive methods are widely applied. Although these approaches are accepted at the theoretical level in Azerbaijan, their application is limited to pilot projects. In Azerbaijan, the integration of interdisciplinary relations and research activities into the real teaching process during the implementation of the curriculum is weak.

3) *teacher training and professional development*. In Europe, teacher training is accompanied by practical, research-oriented and continuous professional development. In Azerbaijan, however, the structural changes carried out in the field of higher pedagogical education have not been completed [2], there is little practical orientation in the content of education, and insufficient attention is paid to the formation of scientific research skills in teachers. In Europe, mentoring, clinical training and teaching portfolios are widely used in teacher training. In Azerbaijan, however, the systematic application of these models has not yet been formed. In the teacher training curriculum in Azerbaijan, shortcomings such as the short period of internship, the lack of practical training, and the distance from the real school environment in training continue.

4) *assessment system*. In Europe, the assessment system is based on modern models. In Azerbaijan, centralized assessment (NIQ exams, certification exams) prevails, and competency-based

approaches have not yet been fully implemented. In Europe, competency maps, learner self-assessment, and authentic tasks play a key role in assessment. In Azerbaijan, summative assessment prevails, and formative assessment and active involvement of students in the learning process are not yet widely implemented.

Therefore, compared to European experience, although modern approaches are theoretically adopted in higher pedagogical education in Azerbaijan in the areas of educational goals, curriculum implementation, teacher training, and assessment, their integration into practice is weak and is mainly limited to the pilot level.

The content model of higher pedagogical education is changing significantly both in Europe and in Azerbaijan. The proposed model [3] is based on the following approaches:

1. *Competency-based* (competence-oriented) approach. Competency-based approach is a model that emphasizes the development of skills, behaviors and professional qualities in education, along with the study of knowledge, to apply them in practice. The goal here is not just theoretical knowledge, but the formation of complex competencies required in real life (for example, problem solving, communication, critical thinking, cooperation). The application of a competency-based (competence-oriented) approach requires the following changes in the content, structure and teaching methods of pedagogical subjects:

- In the teaching of the subject of pedagogy, the theoretical foundations of competency models (competence models) are taught, practical tasks and analysis of real teaching situations are organized;

- In the subject of primary education pedagogy, the mastery of learning strategies based on students' competencies, individualized and inclusive approaches is ensured within the framework of the program;

- In the subject of inclusive education, the essence of pedagogical approaches in an inclusive environment is taught and skills are formed in accordance with the educational needs of children with disabilities;

Thus, the competency-based approach is accompanied by the renewal of the content and methodology of subjects in higher pedagogical education and is aimed at practicality, adaptability and compatibility with real teaching contexts in the professional training of future teachers. The competency-based approach serves to prepare students for the real teaching environment not only in the content of subject programs, but also in teaching methodology.

2. *Student-centered approach*. This pedagogical approach implies that the main focus in the learning process is on the student. In this model, the student is an active learner, and the teacher acts as a guide and guide. In this process, the interests, learning needs, learning styles and individual characteristics of students are taken into account. The main characteristics are: a) the student is not a passive listener, but an active participant in the learning process; b) learning is individualized, problem-oriented and based on cooperation; c) active learning methods prevail; d) assessment is based not only on the result, but also on the process and development dynamics. The application of a student-centered approach necessitates the renewal of both content and teaching methods in higher pedagogical education programs (curricula), especially in pedagogical subject programs. This approach is reflected in the following area:

- In the teaching of pedagogy and primary education pedagogy, instead of memorizing traditional theoretical knowledge, preference is given to practical learning, development of reflective thinking, self-assessment and problem-solving activities;

- In the teaching of inclusive education, content is presented aimed at developing knowledge and skills in students based on empathy, ethical approach, differentiated teaching and universal design principles to work with children from different categories;

3. *Experiential learning*. Experiential learning is a very important part of modern pedagogical models and is based on the students acquiring knowledge and skills through direct experience. This approach involves the active participation of the student in the learning process physically, emotionally and intellectually.

According to this approach, learning is not just the transfer of knowledge, but also the comprehension, analysis of experience and drawing conclusions from this experience. The basis of this approach is D. Kolby's theory of experience-based learning [5, p.21], consisting of 4 stages: 1) concrete experience (the student experiences a situation or activity); 2) reflective observation (the student thinks about the experience he has experienced); 3) abstract conceptualization (the student generalizes the experience and forms an understanding; 4) active experimentation (the student applies the results obtained in a new situation). The essence of this approach is that future teachers: perform learning activities in real or simulated classroom conditions, reflect on and analyze what they have learned and draw individual conclusions, build teaching strategies based on experience. The advantage of this approach is that knowledge is more sustainable assimilation, the formation of application skills in real life, the development of critical and reflective thinking skills, and an increase in the level of preparation for professional activity.

4. Integration of digital technologies. This approach involves the systematic use of modern technological tools in pedagogical education and the educational process in general. The essence of this approach is characterized by the following main points: a) increasing the effectiveness of teaching (digital technologies allow teachers and students to present course materials more easily, interactively and individually); b) increasing student activity (multimedia, virtual laboratories and interactive platforms increase students' interest in the lesson and ensure their active participation); c) individual learning (online courses and adaptive programs help students adapt to their individual learning pace); d) collaboration and communication (digital tools facilitate effective communication and cooperation between students and teachers); d) continuous education and access to resources (interrupted and constant access to educational resources is provided through the Internet and cloud technologies). The main features of digital technologies are that data is stored on remote servers, easy access is possible from any device, automatic backups are created and resources are managed flexibly according to needs. Cloud technologies in the field of education create wide opportunities for storing and sharing online teaching materials and platforms and for teachers and students to collaborate together. These opportunities necessitate the purposeful and functional integration of digital technologies in the teaching of specific subjects in higher pedagogical education.

Approaches such as a competency-based approach, a student-centered approach, experience-based learning, and the integration of digital technologies are of great importance in establishing the content model of higher pedagogical education in Europe and Azerbaijan.

LITERATURE

1. State Strategy for the Development of Education in the Republic of Azerbaijan // Xalq Newspaper, – 2013, October 24, – p.2.
2. Content models of competency-based higher pedagogical education. Institute of Education. Analytical report, Baku: – 2022.
3. Biesta, G.J. Good education in an age of measurement: On the need to reconnect with the question of purpose in education. *Educational Assessment, Evaluation and Accountability*, 21(1), – 2009. – p.33-46. <https://doi.org/10.1007/s11092-008-9064-9>
4. Flores, M.A. Teacher education policy: European perspectives and trends. Cham: Springer. – 2018. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-77932-7>
5. Kolb, D.A. *Experiential learning: Experience as the source of learning and development*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall. – 1984. https://www.researchgate.net/publication/235701029_Experiential_Learning_Experience_As_The_Source_Of_Learning_And_Development
6. Sahlberg, P. *Finnish lessons 2.0: What can the world learn from educational change in Finland?* (2nd ed.). New York, NY: Teachers College Press. – 2015.
7. Schleicher, A. *The future of education and skills: Education 2030*. OECD Publishing. – 2021. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2018/06/the-future-of-education-and-skills_5424dd26/54ac7020-en.pdf

AYNUR QASIMOVA

ALİ PEDAQOJİ TƏHSİLİN MƏZMUNUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ: ƏNƏNƏVİ VƏ MÜASİR YANAŞMALAR

Xülasə: Son illərdə ali pedaqoji təhsilin məzmunu cəmiyyətin dəyişən sosial-mədəni və texnoloji tələblərinə uyğun olaraq yenilənib. Qloballaşma, rəqəmsallaşma və əmək bazarındakı dəyişikliklər müəllim təhsilində daha çevik, tələbəyə yönəlmiş və səriştəyə əsaslanan modellərin tətbiqini zəruri edib. Beynəlxalq təcrübədə təhsil məzmununun rəqəmsal texnologiyalarla inteqrasiyası, o cümlədən interaktiv platformalar, simulyasiya mühitləri, fərdiləşdirilmiş öyrənmə alətləri və elektron təlim materiallarından istifadə geniş yayılmışdır. Ənənəvi bilik yönümlü yanaşmalar praktik bacarıqların, eləcə də yaradıcı və tənqidi düşüncənin inkişafına yönəlmiş müasir tədris modelləri ilə əvəz olunur. Fənlərarası inteqrasiya, interaktiv metodlar, tədqiqata əsaslanan təlim və distant və inklüziv təhsil imkanları ali pedaqoji təhsildə əsas istiqamətlərə çevrilib. Bu yanaşmalar səriştəli, innovativ və əmək bazarına yönəlmiş müəllim mütəxəssislərinin hazırlanmasına töhfə verir.

Açar sözlər: pedaqoji təhsil, məzmun, təkmilləşmə, inteqrasiya, yanaşmalar

АЙНУР ГАСЫМОВА

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СОДЕРЖАНИЯ ВЫСШЕГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ: ТРАДИЦИОННЫЕ И СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ

Резюме: В последние годы содержание высшего педагогического образования обновляется в соответствии с изменяющимися социально-культурными и технологическими требованиями общества. Глобализация, цифровизация и трансформация рынка труда делают необходимым внедрение более гибких, студентоориентированных и компетентностных моделей подготовки учителей. В международной практике широко распространена интеграция образовательного контента с цифровыми технологиями, в том числе с использованием интерактивных платформ, симуляционных сред, персонализированных средств обучения и электронных учебных материалов. Традиционные, знаниецентрированные подходы уступают место современным моделям обучения, направленным на развитие практических навыков, творческого и критического мышления. Междисциплинарная интеграция, интерактивные методы, исследовательское обучение, дистанционные и инклюзивные образовательные возможности становятся ключевыми направлениями высшего педагогического образования. Эти подходы способствуют подготовке компетентных, инновационных и ориентированных на требования рынка труда педагогических кадров.

Ключевые слова: педагогическое образование, содержание, совершенствование, интеграция, подходы

“REAL-TIME PROGRESS TRACKING” SİSTEMİNİN ZƏİF ÖYRƏNƏNLƏRİN TƏMPİNƏ TƏSİRİ

Bu məqalədə real-time progress tracking (RTPT) sistemlərinin zəif öyrənənlərin təlim tempi üzərində təsiri araşdırılır. Rəqəmsal təhsil mühitində RTPT sistemləri tələbələrin fəaliyyətini real vaxtda toplayır, təhlil edir və vizuallaşdırır. Bu yanaşma müəllimə tələbənin zəif tərəflərini dərhal müəyyən etməyə, risk qruplarını vaxtında müəyyənləşdirməyə və fərdi müdaxilə strategiyaları qurmağa imkan verir. Analiz göstərir ki, sistem zəif öyrənənlərin əsas problemləri olan aşağı motivasiya, zəif özünütənzimləmə, tapşırıqları gecikdirmə və qeyri-sabit tədris tempinə effektiv korrektiv təsir göstərir. RTPT öyrənənə ani geribildirim təqdim edir, tapşırıqları fərdi tempinə uyğunlaşdırır və tədris prosesini şəffaf şəkildə göstərir. Bu mexanizmlər öyrənənlərin özünəinamını artırır, motivasiyasını gücləndirir və təlim tempinin stabilləşməsinə kömək edir. Eyni zamanda, vizual proqnoz qrafikləri və fərdiləşdirilmiş tapşırıq strategiyaları tələbənin inkişaf trayektoriyasını izləməsinə asanlaşdırır, müəllimin isə dərş prosesinə vaxtında müdaxilə etməsinə təmin edir. Beləliklə, RTPT sistemləri həm öyrənənlərin akademik göstəricilərini artıran, həm də müəllimlərin tədris fəaliyyətini optimallaşdıran effektiv pedaqoji alət kimi çıxış edir.

Açar sözlər: Real-time progress tracking, zəif öyrənənlər, fərdiləşdirilmiş tədris, ani geribildirim, tədris analitikası

Giriş. Rəqəmsal təhsil mühitində tələbələrin inkişaf dinamikasının dərhal izlənilməsi tədrisin effektiv şəkildə planlaşdırılmasını təmin edən mühüm alətlərdən biridir. Real-time progress tracking (RTPT) sistemləri öyrənmə prosesindən alınan məlumatların eyni anda təhlil edilməsi və təqdim edilməsi ilə öyrənənin davranışını, tempini və nəticələrini idarə etməyə imkan verir. Müəllimlər üçün bu sistemlər dərş prosesində hansı tələbənin geridə qaldığını öyrənmək üçün əlverişli vasitə, tələbələr üçün isə şəxsi inkişaf trayektoriyasını aydın şəkildə görmək imkanı yaradır.

Zəif öyrənənlər adətən öyrənmə tempinin aşağı olması, motivasiya çatışmazlığı, özünütənzimləmə bacarıqlarının zəifliyi və tapşırıqları gecikdirmə kimi problemlərlə üzləşirlər. Bu baxımdan, RTPT sistemlərinin onların öyrənmə tempinə təsirinin araşdırılması həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyət daşıyır.

I. Real-time progress tracking sisteminin tədrisdə rolu və mexanizmi

Real-time progress tracking (RTPT) sistemləri öyrənənlərin fəaliyyətini ardıcıl şəkildə izləyən, onların davranış nümunələrini toplayan və nəticələri real vaxtda əks etdirən rəqəmsal analitika platformalarıdır. Bu sistemlərin əsas məqsədi həm öyrənənə, həm də müəllimə davamlı şəkildə obyektiv geribildirim təqdim etmək və təlim prosesini daha şəffaf, ölçülə bilən və fərdiləşdirilə bilən hala gətirməkdir. RTPT sistemləri ənənəvi qiymətləndirmə metodlarından fərqli olaraq, yalnız yekun nəticələri deyil, öyrənmə prosesinin özünə yönəlmiş məlumat təqdim edir. Onların mahiyyəti üç əsas komponent üzrə formalaşır:

– **Məlumat toplama prosesinin avtomatlaşdırılması:** RTPT sistemləri tələbənin ekranla qarşılıqlı əlaqəsi, tapşırıqın icra vaxtı, səhvlərin sayı, müvəffəqiyyət faizi və digər göstəriciləri avtomatik toplayır. Shute bu cür avtomatlaşdırılmış məlumatların “formativ qiymətləndirmə üçün ən etibarlı və obyektiv mənbə” olduğunu bildirir [1, s.156].

Bir tələbə “Present Perfect vs. Past Simple” mövzusu üzrə onlayn test edir. RTPT sistemi qeydə alır ki:

“Have gone vs. went” fərqlində 70% səhv edir;

Cümlələrin böyük hissəsini zaman zərflərinə görə səhv seçir;

Testi həll etmək üçün normadan 2 dəfə artıq vaxt sərf edir.

Müəllim yalnız yekun nəticəni – məsələn, 55% - görə bilərdi. Lakin RTPT sistemi göstərir ki, tələbə xüsusilə zaman zərfləri ilə bağlı çətinlik çəkir. Bu məlumat həm müəllim, həm də tələbə üçün daha obyektiv və hədəfli geribildirimdir.

– **Analistik emal və fərdi təhlil:** Toplanan məlumatlar analitik alqoritmlərlə emal edilir. Bu mərhələ zamanı sistem tələbənin zəif tərəflərini müəyyənləşdirir və öyrənənin davranış nümunələrini statistik modellər üzrə qruplaşdırır. Nicol və Macfarlane-Dick qeyd edirlər ki, bu cür analitik təhlil “özünütənzimləmə prosesinin qurulmasında tələbəyə strukturlaşdırılmış geribildirim verir” [2, s. 204].

Bir tələbə oxu-anlama tapşırıqlarında zəif nəticə göstərir. RTPT sisteminin analitik paneli aşağıdakıları müəyyən edir:

Tələbə əsas ideyanı düzgün müəyyən edə bilir;

Lakin detal sualları və mətnin implisit mənası ilə bağlı səhvlər çoxdur;

Söz ehtiyatı testlərində isə akademik sözləri tanımada çətinlik çəkir.

Bu analitik nəticə sistemə tələbəyə aşağıdakı kimi fərdiləşdirilmiş təkliflər verməyə imkan yaradır:

“Skimming və scanning” video dərsləri;

B2 səviyyəli akademik söz siyahısı;

Detal sualları üzrə əlavə quiz-lər.

Bu, öyrənənin özünütənzimləmə bacarığını genişləndirir: tələbə artıq bilir ki, zəif olduğu konkret bacarıq - detal sual analizi + akademik söz ehtiyatıdır.

– **Vizual geribildirim və proqresin nümayişi:** Göstəricilərin vizual şəkildə təqdim edilməsi – qrafiklər, faiz göstəriciləri, proqres barları – tələbələrə daha yüksək motivasiya yaradır. Locke & Latham vurğulayırlar ki, vizual olaraq görünən inkişaf motivasiya strategiyalarında ən güclü amillərdən biridir [3, s. 709].

Tələbənin panelində aşağıdakı vizual göstəricilər əks olunur:

Vocabulary Progress Bar: 62%;

Grammar Accuracy Chart: son 2 həftədə 14% artım;

Reading Speed Timeline: hər mətnə 30 saniyə daha az vaxt sərf edir;

Daily Streak: 9 gün ardıcıl məşq.

Bu vizuallar zəif öyrənənlərə xüsusilə güclü təsir edir. Məsələn, oxu-anlama bacarıqları aşağı olan tələbə belə, proqres qrafikində zamanla “reading speed”-in yüksəldiyini görəndə, özünü daha motivasiyalı hiss edir və yeni tapşırıqlara yönəlir. Bu, şagirdin öz inkişafını konkret rəqəmlərlə gördüyü üçün özünəinamını artırır.

II. Zəif öyrənənlərin psixoloji və akademik xüsusiyyətləri

Zəif öyrənənlərin tempinə təsir edən psixoloji, emosional və kognitiv amillər aşağıdakılardır:

– **Özünütənzimləmə bacarıqlarının aşağı səviyyəsi**

Zimmerman bildirir ki, zəif öyrənənlərin əsas problemi onların öyrənmə prosesini planlama, icra etmə və qiymətləndirmə mərhələlərini effektiv şəkildə idarə edə bilməmələridir [4, s.70].

Tələbə “Reported Speech” mövzunu öyrənərkən:

Nəyi əvvəl öyrənəcəyini planlaşdırma bilmir;

Tapşırıq zamanı diqqəti tez dağılır;

Testdən sonra hansı səhvləri etdiyini analiz etmir.

Bu, prosesin uzanmasına və tempin azalmasına səbəb olur. RTPT sistemləri isə addım-addım nə etməli olduğunu göstərərək bu boşluğu qismən doldurur.

– **Motivasiya çatışmazlığı və aşağı özünəinam**

Deci & Ryan özünəyetərlik modelində göstərir ki, özünəinam aşağı olduqda öyrənmə prosesi davamlı şəkildə ləngiyir və temp azalır [5, s.238].

Tələbə söz ehtiyatı testində 40% nəticə əldə etdikdə düşünür:

“Mən bacarmıram”;

“Hər kəs məndən daha yaxşıdır.”

Bu düşüncələr yeni sözlər öyrənməkdən və çətin mətnləri oxumaqdan uzaqlaşdırır. RTPT-də göstərilən kiçik inkişaf indikatorları (“+7% accuracy this week”) tələbənin özünəinamını artırır və tempini bərpa edir.

– **Tapşırıqları gecikdirmə və aqressiv çəkinmə davranışı**

Tələbə “Opinion Essay” yazmalı olduğu halda:

Tapşırığı günlərlə təxirə salır;

Çətin cümlə görəndə işi dayandırır;

Yazını göndərməyə tərəddüd edir.

Bu aqressiv çəkinmə davranışı məşq sayını azaldır və tempin düşməsinə gətirir. RTPT isə yazı prosesini hissələrə bölərək bunu yüngülləşdirir.

III. Real-time progress tracking sistemlərinin təsir mexanizmləri

Ani geribildirim və səhvlərin korreksiyası: Hattie & Timperley göstərir ki, ani geribildirim öyrənməyə təsir edən 138 amil arasında ən güclülərdən biridir [6, s.89]. RTPT sistemləri hər səhvi dərhal göstərməklə zəif öyrənənlərdə:

öyrənmə prosesinə nəzarəti artırır;

səhvin təkrarlanmasının qarşısını alır;

sürətli korreksiya mexanizmi yaradır.

Ənənəvi sistemdə tələbə səhvini bəzən günlərlə gec bilir, halbuki RTPT-də bu zaman intervalı 0-a endirilir.

Motivasiya və özünəinamın yüksəlməsi: RTPT sistemlərində proqresin vizual nümayişi zəif öyrənənlərin motivasiyasına güclü təsir göstərir. Bu təsirin mexanizmi aşağıdakılardır:

Kiçik irəliləyişlərin belə görünməsi “müsbət gücləndirmə” yaradır;

Proqresdə geriləmələr tələbəni diqqətli olmağa sövq edir;

Şəxsi inkişafın görünməsi daxili motivasiyanı artırır.

Deci & Ryan daxili motivasiyanın yaranması üçün “özünə dəyər hissinin artmasını” əsas şərt kimi göstərir [5, s. 238]. RTPT isə məhz bu hissi təmin edir.

Öyrənmə tempinin artması: davranış modelləri: Zəif öyrənənlər adətən bu davranışlara malikdirlər: tapşırığı bitirmək üçün böyük zaman interval, tez yorulma, diqqətin tez yayınması, çətinlik yarananda işi yarımçıq qoyma.

RTPT sistemi aşağıdakı mexanizmlərlə bu davranışların qarşısını alır:

Problem	RTPT-nin həlli
Gecikdirilən tapşırıqlar	Sistem tapşırığın statusunu daim göstərir
Diqqət dağınıqlığı	Hər addımın görünməsi fokuslanmanı artırır
Yorulma	Proqres barı motivasiya yaradır
İşin yarımçıq qalması	Müvəffəqiyyət faizinin artmasını tələbə davam etdirmək istəyir

Müəllim müdaxiləsinin doğru zamanda baş verməsi: Black & Wiliam formatif qiymətləndirmənin mahiyyətini "müəllimin tələbənin zəifliklərinə DƏRHAL müdaxilə etməsi" kimi izah edirlər [7, s. 18]. RTPT bu prosesi aşağıdakı kimi sürətləndirir:

Müəllim real zamanda hansı tələbənin geri qaldığını görür;

Həmin tələbəyə fərdi tapşırıq və ya izah göndərir;

Tapşırığın gedişini addım-addım izləyir;

Risk qrupundakı tələbələr avtomatik sistem tərəfindən işarələnir;

Belə müdaxilə zəif öyrənənin tempini yüksəldən ən əhəmiyyətli faktorlardan biridir.

IV. Real-time progress tracking sisteminin tədrisdə tətbiqə gətirdüyü rol

Fərdi tədris strategiyalarının formalaşması: RTPT zəif öyrənənlərin fərdi ehtiyaclarına uyğun dinamik tədris mühiti yaradır. Sistem tələbənin cavab sürətini, səhv növlərini və mövzular üzrə

zəifliklərini analiz edərək çətinlik səviyyəsini avtomatik tənzimləyir. Bu, hər bir öyrənənin özünəməxsus tempinə uyğun tapşırıqlar təqdim etməyə imkan verir.

Məsələn, ingilis dilində “Past Simple” mövzunu çətin qavrayan tələbəyə sistem daha çox yönləndirici misallar, əlavə drill tapşırıqları və qısaldılmış test blokları təqdim edir. Vizual motivasiya elementləri – proqres barı, badge-lər, ardıcılıq xalları – zəif öyrənənlərin öyrənməyə bağlılığını artırır və davamlı fəaliyyətə sövq edir.

Tədris analitikası və proqnozlaşdırma: Machine learning əsaslı analitika RTPT sistemlərinə tələbənin gələcək performansını əvvəlcədən proqnozlaşdırmağa imkan verir. Sistem davranış nümunələrinə əsasən risk qrupunu müəyyən edir və müəllimə vaxtında xəbərdarlıq edir.

Məsələn, ingilis dili tapşırıqlarında ardıcıl olaraq “Listening comprehension”də 50%-dən aşağı nəticə göstərən tələbənin performansı model tərəfindən “yüksek risk” kimi işarələnir və müəllimə əlavə dəstək ehtiyacı barədə signal göndərilir. Bu, müdaxilənin gecikməsinin qarşısını alır və tempin daha da düşməsinə imkan vermir.

Öyrənmə irəliləyişinin şəffaflığı: RTPT sistemləri öyrənənin inkişafını vizual və davamlı şəkildə nümayiş etdirməklə şəffaf tədris mühiti yaradır. Bu şəffaflıq zəif öyrənənlərdə psixoloji təhlükəsizliyi artırır, çünki tələbə real vaxtda irəliləyişini görür və özünü qrupdan geri qalma kimi hiss etmir.

İngilis dili dərslində tələbə oxu, dinləmə, yazma və danışmaq üzrə nəticələrini ayrı-ayrı qrafiklərdə gördükdə onun nəyin inkişaf etdiyini, nəyin əlavə dəstək tələb etdiyini anlama prosesi asanlaşır. Bu mexanizm özünü-tənzimləmə bacarığını gücləndirir və öyrənənin tempinin stabilləşməsinə xidmət edir.

Nəticə. Tədqiqat göstərir ki, real-time progress tracking (RTPT) sistemləri zəif öyrənənlərin təlim prosesində üzləşdikləri problemlərin aradan qaldırılmasında yüksək təsir gücünə malikdir. RTPT-nin təqdim etdiyi real vaxtlı məlumatlar həm müəllimlər, həm də tələbələr üçün öyrənmə prosesini daha şəffaf və idarəolunan edir. Ani geribildirim zəif öyrənənlərin səhvlərini dərhal görməsinə və korreksiya etməsinə imkan yaradır; vizual proqres göstəriciləri motivasiyanı artırır; analitik sistemlər isə fərdi ehtiyacları uyğun tədris strategiyası formalaşdırır.

RTPT-nin tətbiqi nəticəsində tələbənin özünü-tənzimləmə bacarığı güclənir, öyrənmə tempində sabitlik yaranır və müəllimin müdaxiləsi daha səmərəli olur. Beləliklə, RTPT sistemləri zəif öyrənənlərin tədris nəticələrini yaxşılaşdıran, onların psixoloji və akademik ehtiyaclarını qarşılayan müasir pedaqoji texnologiya kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Shute, V. Focus on formative feedback. *Review of Educational Research*, 78(1), – 2008. 153-189. (s. 156)
2. Nicol, D., & Macfarlane-Dick, D. Formative assessment and self-regulated learning. *Studies in Higher Education*, 31(2), – 2006. 199-218. (s. 204)
3. Locke, E., & Latham, G. Goal-setting theory. *American Psychologist*, 57(9), – 2002. 705-717. (s. 709)
4. Zimmerman, B. Self-regulated learning. *Annu. Rev. Psychol.*, 53, – 2002. 65-91. (s. 70)
5. Deci, E., & Ryan, R. The “what” and “why” of goal pursuits. *Psychological Inquiry*, 11(4), – 2000. 227-268. (s. 238)
6. Hattie, J., & Timperley, H. The power of feedback. *Review of Educational Research*, 77(1), – 2007. 81-112. (s. 89)
7. Black, P., & Wiliam, D. (1998). Assessment and classroom learning. *Assessment in Education*, 5(1), – 1998. 7-74. (s. 18)

AYNUR GANIYEVA

THE IMPACT OF THE “REAL-TIME PROGRESS TRACKING” SYSTEM ON THE PACE OF LOW-ACHIEVING LEARNERS

Abstract: This article examines the impact of real-time progress tracking (RTPT) systems on the learning pace of low-performing students. In the digital learning environment, RTPT systems continuously collect, analyze, and visualize learners' activities. This approach allows teachers to promptly identify students' weaknesses, detect at-risk groups, and develop personalized intervention strategies. Analysis shows that RTPT effectively addresses key challenges faced by struggling learners, including low motivation, weak self-regulation, task procrastination, and inconsistent learning pace. RTPT provides learners with instant feedback, adjusts tasks to their individual pace, and presents the learning process transparently. These mechanisms enhance students' self-efficacy, increase motivation, and stabilize learning pace. Additionally, visual progress charts and personalized task strategies facilitate learners' monitoring of their development trajectory and enable teachers to intervene at the right time. Therefore, RTPT systems serve as an effective pedagogical tool that both improves learners' academic performance and optimizes teachers' instructional practices. Overall, RTPT contributes significantly to fostering a supportive and structured digital learning environment for low-performing students.

Keywords: Real-time progress tracking, low-performing learners, personalized instruction, instant feedback, learning analytics

АЙНУР ГАНИЕВА

ВЛИЯНИЕ СИСТЕМЫ «REAL-TIME PROGRESS TRACKING» НА ТЕМП ОБУЧЕНИЯ СЛАБОУСПЕВАЮЩИХ УЧАЩИХСЯ

Резюме: В данной статье рассматривается влияние систем отслеживания прогресса в реальном времени (RTPT) на темп обучения слабых учащихся. В цифровой образовательной среде RTPT-системы непрерывно собирают, анализируют и визуализируют активность обучающихся. Такой подход позволяет преподавателям оперативно выявлять слабые стороны студентов, определять группы риска и разрабатывать персонализированные стратегии вмешательства. Анализ показывает, что RTPT эффективно решает ключевые проблемы слабых учащихся, включая низкую мотивацию, слабую саморегуляцию, откладывание выполнения заданий и нестабильный темп обучения. RTPT предоставляет учащимся мгновенную обратную связь, подстраивает задания под индивидуальный темп и наглядно демонстрирует процесс обучения. Эти механизмы повышают самооценку студентов, стимулируют мотивацию и стабилизируют темп обучения. Кроме того, визуальные графики прогресса и персонализированные задания помогают отслеживать траекторию развития и позволяют преподавателю своевременно вмешиваться. Таким образом, RTPT-системы являются эффективным педагогическим инструментом, способствующим как улучшению академической успеваемости, так и оптимизации преподавательской деятельности, создавая поддерживающую и структурированную образовательную среду для слабых учащихся.

Ключевые слова: Отслеживание прогресса в реальном времени, слабые учащиеся, персонализированное обучение, мгновенная обратная связь, аналитика обучения

AYNURƏ ƏLİYƏVA

A.Hüseynov adına Ağbulaq kənd tam orta məktəbi

Müəllim

aynureemil.ae@gmail.com

RİYAZİYATIN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ RİYAZİ QORXU PROBLEMİ VƏ HƏLL YOLLARI

Bu məqalədə riyaziyyat qorxusunun riyaziyyata qarşı yaratdığı psixoloji narahatlıq vəziyyətindən, həmçinin şagirdin diqqətini, yaddaşını, qavrama qabiliyyətini zəiflətməsindən və nəticədə akademik fəaliyyətinə mənfi təsir göstərməsindən və həll yollarından bəhs olunur. Həmçinin riyazi bacarıqların mənimsənilməsinə təsir edən , öyrənmə pozuntusu olan diskalkuliya mövzusunda toxunulmuş, onun pedaqoji və psixoloji nəticələri haqqında danışılmışdır.

Açar sözlər: riyaziyyat qorxusu, öyrənmə çətinliyi, diskalkuliya, pedaqoji və psixoloji dəstək

Riyaziyyat bir çox sahələrin təməlini təşkil edən vacib elmdir. Bununla belə, bir çox şagird riyazi tapşırıqlarla qarşılaşdıqda gərginlik, narahatlıq və uğursuzluq qorxusu yaşayır. Riyazi qorxu həm emosional, həm də kognitiv səviyyədə təsir göstərərək öyrənmə prosesini əngəlləyir. Problemin miqyası göstərir ki, riyazi biliklərin mənimsənilməsi yalnız bilik və bacarıq məsələsi deyil, həm də psixoloji amillərlə sıx əlaqəlidir.

Elm və texnologiyanın sürətli inkişafı nəticəsində riyazi savadlılıq cəmiyyətin intellektual potensialının mühüm göstəricilərindən biri kimi çıxış edir. Riyaziyyat yalnız mühəndislik və təbiət elmləri sahəsində deyil, eyni zamanda iqtisadiyyat, sosial elmlər və gündəlik həyatda qərarvermə prosesində geniş istifadə olunur. Buna görə də riyaziyyat fənninin tədrisinin keyfiyyəti birbaşa olaraq ölkənin elmi potensialına, əmək bazarının tələblərinə və şəxsiyyətin intellektual inkişaf səviyyəsinə təsir göstərir.

Bununla yanaşı müşahidələr göstərir ki, riyaziyyat bir çox öyrənən üçün çətin və stress yaradan bir fənn kimi qəbul edilir. Bu vəziyyət yalnız akademik uğursuzluqla məhdudlaşmır, eyni zamanda fərdin özünə inamına, öyrənməyə qarşı münasibətinə və təhsilə motivasiyasına da mənfi təsir göstərir. Riyaziyyat fənninə münasibətdə yaranan emosional hisslər təlim prosesini zəiflədir, şagirdin fəallağını azaldır və biliklərin dərin mənimsənilməsinə maneə olur. Bu problem pedaqoji və psixoloji baxımdan araşdırılmalı olan aktual məsələlərdən biridir.

Elmi ədəbiyyatda bu ifadə riyazi narahatlıq (ing. math anxiety) anlayışı ilə xarakterizə olunur və riyaziyyatla qarşılaşan zaman fərdin emosional gərginlik, həyəcan, stress və özünə inamsızlıqla yanaşması ilə izah edilir. Nəticədə riyazi potensiala malik olan öyrənənlər belə real biliyini nümayiş etdirməkdə çətinlik çəkirlər.

Riyazi qorxunun yaranması bir sıra amillərlə əlaqələndirilir. Bu amillərə qeyr-effektiv təlim metodları, müəllimlərin sərt pedaqoji üslubu, fərdi yanaşmanın olmaması, ailə və cəmiyyət tərəfindən yaradılan neqativ düşüncələr, eləcə də fərdin özünüdərk səviyyəsi daxildir. “Riyaziyyat çətin fəndir” düşüncəsinin geniş yayılması tədricən şagirdlərin şüurunda qorxu hissinin formalaşmasına gətirib çıxarır və bu da təlim prosesinə qarşı psixoloji sərhəd yaradır. Bu baxımdan riyaziyyat qorxusu təkcə fərdin problemi kimi deyil, təhsil sisteminin kompleks problemi kimi dəyərləndirilməlidir.

Digər tərəfdən, riyaziyyatın öyrənilməsi zamanı müşahidə olunan çətinliklərin hamısı psixoloji xarakter daşmır. Elmi baxımdan yanaşdıqda bu sahədə diskalkuliya kimi neyrokoqnitiv əsaslı öyrənmə pozuntuları da nəzərə alınmalıdır. Diskalkuliya riyazi anlayışların qavranılmasında, riyazi simvolların mənimsənilməsində və riyazi prosedurların icrasında davamlı çətinliklərlə müşayiət olunan spesifik öyrənmə çətinliyi ilə xarakterizə olunur. Riyazi qorxu emosional faktorlarla əlaqəli olduğu halda, diskalkuliya neyrobioloji əsaslı problem kimi qəbul olunur, xüsusi diaqnostika və fərdi yanaşma tələb edir.

Riyaziyyat öyrənmək qorxusu olan şagirdə narahatlığı azaltmaq üçün dəstəkverici, motivasiyaedici və cəzasız təlim mühiti təşkil etmək lazımdır. Şagirdin etdiyi səhvləri təlim

prosesində təbii hal kimi qəbul etmək onlarda qorxu hissini azaldır. Şagirdlərə öz düşünmə proseslərini izləmə, səhvlərini təhlil etmə və strategiya qurma vərdişləri öyrədilməlidir. Bu, şagirdin özünə inamını gücləndirir.

Diskalkuliyanın isə tam aradan qaldırılması mümkün olmasa da, müvafiq pedaqoji dəstək vasitəsilə öyrənmə prosesində ciddi irəliləyiş əldə etmək mümkündür. Beləliklə diskalkuliya üzrə ilkin əlamətlərin vaxtında aşkarlanması və psixoloq və ya defektoloqa yönləndirmə uğurlu müdaxilənin əsasını təşkil edir.

Diskalkuliyası olan şagirdlərdə tez-tez özünədəyər və motivasiya problemləri müşahidə olunur. Bu baxımdan psixoloji dəstək xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Ali pedaqoji təhsil mühitində bu problemlərin araşdırılması xüsusilə aktualıq kəsb edir. Çünki gələcək müəllimlərin özlərinin riyazi qorxu yaşamaması və ya diskalkuliyanı düzgün tanımaması məktəb mühitində bu problemlərin dərinləşməsinə səbəb ola bilər. Müəllimin emosional münasibəti, metodik hazırlıq səviyyəsi və pedaqoji mövqeyi şagirdlərdə riyaziyyata münasibətin formalaşmasında da həlledici rol oynayır.

AYNURA ALIYEVA

THE PROBLEM OF MATHEMATICAL FEAR IN LEARNING MATHEMATICS AND ITS SOLUTIONS

Abstract: This article discusses the psychological anxiety caused by math fear towards mathematics, as well as how it weakens a student's attention, memory, and comprehension skills, and ultimately negatively affects their academic performance, and the solutions they offer. The topic of dyscalculia, a learning disorder that affects the acquisition of mathematical skills, was also touched upon, and its pedagogical and psychological consequences were discussed.

Keywords: math fear, learning difficulties, dyscalculia, pedagogical and psychological support

AYŞƏN MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Müəllim
aysenmemmedova99@mail.ru

İBTİDAİ TƏHSİL SƏVİYYƏSİNDƏ TƏLİM ÇƏTİNLİYİ OLAN ŞAĞİRD LƏRLƏ TƏLİMİN TƏŞKİLİ: DİAQNOSTİK YANAŞMALAR VƏ FƏRDİLƏŞDİRİLMİŞ TƏLİM MODELİ

İbtidai təhsil səviyyəsində təlim çətinliyi yaşayan şagirdlərlə təlim prosesinin məqsədyönlü, sistemli və elmi əsaslara söykənən şəkildə təşkili onların idrak, sosial və emosional inkişafının formalaşmasına, gələcək təhsil motivasiyasına və akademik uğurlarına həlledici təsir göstərir. Təlim çətinliklərinin müxtəlif səbəblərdən qaynaqlanması bu sahədə diaqnostikanın əhəmiyyətini daha da artırır və diferensial yanaşma tələb edir. Tezisdə təlim çətinliklərinin xarakteri, diaqnostikanın metodik əsasları, fərdi inkişaf planlarının hazırlanması, təlimin adaptasiyası, multisensor və diferensial təlim modellərinin tətbiqi və müəllim–valideyn əməkdaşlığının rolu geniş şəkildə təhlil olunur. Təhlillər göstərir ki, diaqnostik məlumatlara əsaslanan fərdiləşdirilmiş təlim yanaşmaları ibtidai sinif şagirdlərində tədris motivasiyasını gücləndirir, çətinliklərin kompensasiyasına şərait yaradır və inklüziv təhsil mühitinin keyfiyyətini artırır.

Açar sözlər: *təlim çətinliyi, diaqnostika, ibtidai təhsil, fərdiləşdirilmiş təlim, inklüziv pedaqogika*

İbtidai təhsil pilləsində təlim çətinliyi olan şagirdlərlə işin təşkili müasir pedaqoji sistemlərin ən kompleks və eyni zamanda ən məsuliyyətli istiqamətlərindən biri kimi dəyərləndirilir, çünki bu mərhələdə uşağın idrak mexanizmləri, müstəqil düşünmə qabiliyyəti, sosial ünsiyyət bacarıqları və emosional davranış formalaşmağa başlayır və bu səbəbdən hər hansı çətinliyin vaxtında aşkar edilməməsi gələcək siniflərdə daha böyük problemlərə gətirib çıxara bilər (Əliyeva, 2019). Təlim çətinliklərinin təbiəti çoxşaxəli və mürəkkəbdir. Belə ki, onlar neyropsixoloji inkişafın ləngiməsi, diqqət pozuntuları, nitq gerilikləri, yaddaş proseslərinin zəif inkişafı, məntiqi ardıcılıq qurmaqda çətinlik, sosial mühit faktorları, ailə münasibətləri və eyni zamanda tədris prosesində tətbiq edilən metodikanın şagirdin öyrənmə stilinə uyğun olmaması nəticəsində meydana çıxar bilər. Bütün bu səbəblər təlim çətinliklərinin yalnız akademik nəticələrə təsir etmədiyini, həm də şagirdin özünəinam səviyyəsinə, motivasiya gücünə, dərəcə münasibətinə və sosial mühitə adaptasiya imkanlarına ciddi təsir göstərdiyini göstərir [Qasımov, 2021].

Təlim çətinliklərinin müəyyənləşdirilməsi və müəllimin bu çətinliklərə adekvat reaksiya verməsi üçün diaqnostika mütləq şəkildə sistemli, mərhələli və obyektiv şəkildə aparılmalıdır. Diaqnostika yalnız çətinliyi adlandırmaqdan ibarət deyil, o, şagirdin öyrənmə davranışını təşkil edən bütün psixoloji, idrak və emosional komponentlərin hərtərəfli araşdırılmasını nəzərdə tutur və beləliklə pedaqoji müdaxilə üçün elmi əsas yaradır [Məmmədova, 2020]. Bu prosesdə ilkin müşahidə müəllim üçün başlanğıc məlumat bazası formalaşdırır; dərəcə zamanı şagirdin tapşırıqları yerinə yetirmə sürəti, diqqətin davamlılığı, mətn qavrayışı, yazı prosesində qrafik simvolların formalaşması, hesablama əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi və sosial ünsiyyət bacarıqları analiz edilir. Müşahidə nəticələri diaqnostikanın növbəti mərhələsinə – psixoloji-pedaqoji qiymətləndirməyə keçidin zəruriliyini müəyyənləşdirir və bu mərhələdə şagirdlə standartlaşdırılmış testlər, inkişaf səviyyəsinin ölçülməsi üçün nəzərdə tutulmuş tapşırıqlar, nitq bacarıqlarının təhlili, yaddaş və diqqət testləri, həmçinin ətraf mühitlə ünsiyyət davranışını müşahidə etməyə imkan verən metodlar tətbiq olunur.

Bu mərhələdə Vıqotskinin “yaxın inkişaf zonası” nəzəriyyəsi əsas nəzəri baza kimi çıxış edir, çünki bu yanaşma şagirdin hazırkı bacarığı ilə potensial bacarığı arasındakı fərqi pedaqoji dəstək vasitəsilə qısa müddətdə aradan qaldırıla biləcəyini vurğulayır və təlim çətinliyi olan şagirdlərlə fərdiləşdirilmiş təlimin əhəmiyyətini ön plana çıxarır [Vygotzkiy, 1978]. Diaqnostik məlumatlar əsasında strukturlaşdırılan fərdi inkişaf planı şagirdin ehtiyaclarına uyğun təlim materiallarının

seçilməsini, dərslərin yükünün optimallaşdırılmasını, tapşırıqların ardıcılığının və çətinlik səviyyəsinin tənzimlənməsini, qiymətləndirmə üsullarının fərdiləşdirilməsini və öyrənmə sürətinə uyğun tədris modelinin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur [Tomlinson, 2017]. Bu plan müəllimə yalnız təlim prosesini səmərəli qurmağa deyil, həmçinin şagirdin inkişaf dinamikasını mütəmadi olaraq izləməyə və zərurət yarandıqda müdaxilə strategiyalarını uyğunlaşdırmağa imkan verir.

Fərdiləşdirilmiş təlim modelində multisensor yanaşma xüsusi əhəmiyyət daşıyır, çünki fərqli hissiyyat kanallarını eyni anda işə salmaq qavrayışı və yaddaşda saxlanmanı gücləndirir və bu xüsusilə oxu, yazı və hesab bacarıqları zəif olan şagirdlər üçün daha çox fayda verir [Snow & Juel, 2019]. Məsələn, oxu prosesində vizual stimulların, eşitmə materiallarının və kinestetik fəaliyyətlərin bir arada tətbiqi uşağın mətnin məzmununu daha tez qavramasına, səs-simvol əlaqələrini daha davamlı şəkildə mənimsəməsinə və yazı prosesində səhvlərin azalmasına şərait yaradır. Bu kateqoriyadan olan şagirdlər üçün təlim tapşırıqlarının mərhələlərə bölünməsi, model nümunələrin təqdim olunması, yönləndirici sualların verilməsi, düzgün cavabı tapmağa yönəldilmiş ipuçlarının tətbiqi, qısa və tez-tez təkrarlanan tapşırıqların verilməsi, həmçinin qrup və cüt işinin təşkili onların dərslərin prosesinə fəal şəkildə qoşulmasını və çətinliklərlə daha rahat mübarizə aparmasını təmin edir [Quliyev, 2022].

Təlim çətinliyi olan şagirdlərlə iş sistemində emosional dəstəyin və psixoloji təhlükəsiz mühitin yaradılması da mühüm rol oynayır, çünki bu şagirdlər çox zaman özünüqiymətləndirmədə çətinlik yaşayır, dərslərdə səhv etməkdən çəkinir və sosial mühitdə özünü qeyri-adekvat hiss edər bilirlər. Müəllimin müsbət və motivasiyaedici geribildirimi, düzgün davranış modellərinin nümayiş etdirilməsi və uşağın hər bir kiçik nailiyyətinin tanınması onun özünəinam səviyyəsini artırır və təlimə daha pozitiv münasibət formalaşdırır [Əliyeva, 2019].

Bütün bunlarla yanaşı, müəllim–valideyn əməkdaşlığı da təlim çətinliklərinin aradan qaldırılması prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsidir və bu əməkdaşlıq olmadan pedaqoji müdaxilənin effektivliyi xeyli azalır. Valideynlərə uşağın öyrənmə xüsusiyyətləri haqqında mütəmadi məlumat verilməsi, evdə tətbiq edilə biləcək metodik dəstək formalarının izahı, oxu–yazı məşqlərinin düzgün təşkili, emosional yekdilliyin qorunması və təlim prosesində motivasiyanın gücləndirilməsi ilə bağlı tövsiyələr verilməsi nəticələrin daha stabil olmasını təmin edir [Qasımov, 2021]. Valideyn məktəbdə aparılan fəaliyyətə paralel olaraq evdə də dəstək prosesini davam etdirdikdə, şagirdin inkişaf sürəti xeyli artır və bu sinerji təlim çətinliyinin daha qısa müddətdə kompensasiyasına şərait yaradır.

Müasir təhsil sisteminin mühüm komponentlərindən biri olan rəqəmsal resurslardan istifadə də təlim çətinliyi yaşayan şagirdlər üçün xüsusi üstünlük yaradır, çünki interaktiv proqramlar, adaptiv öyrənmə platformaları, oyun əsaslı tədris alətləri və elektron portfeller fərdi öyrənmə ritminə uyğunlaşaraq tapşırıqların çətinlik səviyyəsini avtomatik şəkildə tənzimləyir və şagirdə real vaxtda geribildirim təqdim edir [UNESCO, 2020]. Bu cür resursların tətbiqi təlim çətinliyi yaşayan şagirdlərdə motivasiya səviyyəsini yüksəldir, çünki interaktiv fəaliyyətlər onların diqqətini daha uzun müddət cəmləməyə imkan verir və öyrənmə prosesini daha maraqlı və əlçatan edir. Rəqəmsal alətlərin istifadəsi həmçinin müəllim üçün inkişaf dinamikasını daha detallı şəkildə izləməyə şərait yaradır və bu məlumatlar əsasında dərslərin strategiyalarının daim yenilənməsi mümkün olur.

Beləliklə, ibtidai təhsil səviyyəsində təlim çətinliyi olan şagirdlərlə təlimin təşkili diaqnostikanın elmi əsaslara söykənməsi, fərdiləşdirilmiş təlim modelinin tətbiqi, emosional dəstək mühitinin yaradılması, valideyn–müəllim əməkdaşlığının gücləndirilməsi və rəqəmsal təlim resurslarının məqsədyönlü istifadəsi kimi komponentlərin harmonik şəkildə birləşdirilməsini tələb edir və bütün bu yanaşmalar birlikdə inklüziv təhsil mühitində bərabər təhsil imkanlarının təmin olunmasına əhəmiyyətli töhfə verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva, S. İbtidai Təhsildə Fərdiləşdirilmiş Təlim Yanaşmaları. – Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. – 2019.
2. Qasımov, R. Pedaqoji Diaqnostika və Şagird İnkişafının Qiymətləndirilməsi. – Gəncə: Elm və Təhsil. – 2021.

3. Vygotsky, L.S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge: Harvard University Press. – 1978.
4. Tomlinson, C. *How to Differentiate Instruction in Academically Diverse Classrooms*. Alexandria: ASCD. – 2017.
5. Snow, C. & Juel, C. *Early Literacy Development and Instructional Approaches*. – New York: Springer. – 2019.
6. Quliyev, Ə. *İbtidai Sinif Şagirdlərində Oxu və Yazı Bacarıqlarının Formalaşdırılması*. – Bakı: Elm və İnnovasiya. – 2022.
7. UNESCO. *Inclusive Education: Policy Guidelines for Strengthening Learning Opportunities for All*. – Paris: UNESCO Publications. – 2020.

AYSHEN MEMMEDOVA

**ORGANIZING INSTRUCTION FOR PRIMARY SCHOOL STUDENTS WITH
LEARNING DIFFICULTIES: DIAGNOSTIC APPROACHES AND INDIVIDUALIZED
TEACHING MODEL**

Abstract: Effective instructional organization for primary school students with learning difficulties is essential for supporting their cognitive, emotional, and social development. Because learning difficulties arise from diverse factors—such as cognitive delays, attention and memory limitations, language difficulties, and environmental influences—systematic and scientifically grounded diagnostic assessment is crucial. This study highlights the role of diagnosis in identifying individual needs, developing individualized learning plans, and applying differentiated and multisensory teaching approaches. It also emphasizes the importance of emotional support, parental involvement, and the purposeful use of digital tools to enhance learning outcomes. The findings demonstrate that diagnostic-based individualized instruction significantly improves students' motivation, strengthens their academic and social skills, and promotes equal learning opportunities within inclusive education settings.

Keywords: learning difficulty, diagnostic assessment, primary education, individualized instruction, inclusive pedagogy

OSMANLI ARXIV MATERIALLARINA ƏSASƏN NAXÇIVAN SANCAĞININ İNİZİBATİ-ƏRAZI BÖLGÜSÜ

(Naxçıvan və Dərəşahbuz nahiyələri əsasında)

Naxçıvan Azərbaycanın qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malik bölgələrindən biridir və müxtəlif dövrlərdə yadelli işğalların təsirinə məruz qalmışdır. XVI əsrdən etibarən bu ərazi Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin mərkəzinə çevrilmiş və müəyyən dövrlərdə Osmanlı idarə sistemi tətbiq olunmuşdur. Həmin dövrə dair mühüm məlumatlar Osmanlı arxivlərində saxlanılan “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə əksini tapmışdır. Bu sənəd Naxçıvanın ərazi bölgüsü, əhalisi və sosial-iqtisadi vəziyyəti haqqında geniş məlumat verir. Akademik Ziya Bünyadov tərəfindən aşkar edilən bu mənbə əsasında Naxçıvan və Dərəşahbuz nahiyələrinin inzibati-ərazi xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Eyni zamanda “Mühimmə dəftərləri”ndə əhalinin sosial vəziyyəti və dövlət idarəçiliyi ilə bağlı mühüm faktlar yer alır. Araşdırma göstərir ki, Osmanlı idarə sistemi vergi yığımının təşkili və əhalinin idarə olunması baxımından mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər: Naxçıvan, Osmanlı idarə sistemi, müfəssəl dəftər, Mühimmə dəftərləri, inzibati-ərazi bölgüsü, vergi sistemi, sosial-iqtisadi vəziyyət

Azərbaycanın ayrılmaz bir tərkib hissəsi olan qədim Naxçıvan ərazisi bütün dövrlərdə yadelli işğalçıların təsirinə məruz qalmışdır. Bu qədim diyar XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq uzun müddət Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin təsirinə məruz qalmış və əldən-ələ keçmiş, dəfələrlə ya Səfəvilərin, ya da osmanlıların idarəçiliyində olmuşdur. Belə ki, bölgədə 1588-1603 və 1724-1735-cü illərdə Osmanlı idarə üsul-idarə sistemi tətbiq edilmişdir.

Qədim Naxçıvanın həmin dövrə aid ərazi bölgüsü, kəndləri, yerləşmə xüsusiyyətləri, əhalisi, ümumiyyətlə, tarixi haqqında mükəmməl məlumatlar məhz Osmanlılar tərəfindən tərtib edilmiş və mühüm bir sənəd kimi Osmanlı arxivlərində mühafizə olunan “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə və digər sənədlərdə əks olunmuşdur. Bu sənədi akademik Ziya Bünyadov 1984-cü ildə İstanbulda Başbakanlıq Arxivindən əldə etmişdir. Naxçıvanın tarixinə aid olan bu qiymətli sənəd əsasında “Naxçıvan sancağına” tabe olan nahiyələr haqqında mükəmməl məlumat əldə edilə bilər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi osmanlılar tərəfindən tərtib edilmiş “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” nə əsasən XVI-XVIII əsrin əvvəllərinə dair Naxçıvan sancağına tabe olan Naxçıvan və Dərəşahbuz (indiki Şahbuz rayonu) nahiyələrinin inzibati-ərazi bölgüsünü, əhalisini, təsərrüfat məşğuliyyətini, nahiyələrin yerləşmə xüsusiyyətlərini sistemli şəkildə araşdırmalar aparmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq araşdırmalar zamanı aşağıdakı məsələlərin tədqiq və təhlilinə üstünlük verilmişdir:

-“Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”nə əsasən Naxçıvan sancağına daxil olan Naxçıvan və Dərəşahbuz ərazisinin inzibati-ərazi bölgüsünü, nahiyələrə tabe olan kəndləri, kəndlərin nə üçün boş qaldığını araşdırmaq, sərhədlərini müəyyənləşdirmək və onları müqayisəli şəkildə təhlil edib ümumləşdirmək və elmi şəhrini verməkdən ibarətdir.

Bununla yanaşı, “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndən əldə edilən məlumatlarla mövzuya dair digər mənbələrdən əldə edilən məlumatları müqayisəli şəkildə təhlil edib, XVI -XVIII əsrin əvvəllərində adı qeyd olunan hər iki nahiyədə türk mənşəli toponimləri özündə yaşadan kəndlərin adlarının müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatdığını ortaya qoymaqdır.

Material və metodlar. Tədqiqat işi araşdırılarkən əsas mənbə Osmanlılar tərəfindən tərtib olunmuş “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”dir. Bununla yanaşı, “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndən, Azərbaycan tarixi, 3 cildlik Naxçıvan tarixindən, R. Məmmədovun “Naxçıvan şəhərinin tarixi öçərki”ndən, Asəf Orucovun və Aytəkin Qəhrəmanovanın “Şahbuz rayounun tarixi” kitabından, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Coğrafiya kitabından, Ziya Bünyadovun “Azərbaycan tarixi” kitabından, Adil Bağirovun “Naxçıvanın oykonimləri” kitabından və digər elmi ədəbiyyatlardan istifadə olunmuşdur ki, bu da tədqiqat işinin kompleks aparılmasına və elmi əsaslara söykənməsinə xidmət etmişdir.

Məqalədə əsasən müqayisəli təhlil metodundan istifadə etməklə nahiyyənin sərhədləri, kəndlərin yerləşməsi və coğrafi xüsusiyyətləri təhlil edilir. Nəticədə bölgənin inzibati ərazi bölgələri, məskunlaşma xüsusiyyətlərini ortaya qoyulur və tarixi-etnoqrafik tədqiqatlar üçün əhəmiyyətli məlumatlar verilir.

Müzakirə. XVI-XVII əsrin ortalarında Səfəvi dövlətinin tərkibində olan qədim Naxçıvan bölgəsi XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq uzun müddət Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin təsirinə məruz qalmış və dəfələrlə hər iki dövlətin işğalı altında olmuşdur. Naxçıvan ərazisində 1588-1603-cü illər, həmçinin 1724-1735 -cü illərdə Osmanlı idarə üsul-idarə sistemi tətbiq edilmişdir.

Naxçıvan Osmanlı imperiyasının tərkibində olarkən osmanlılar tərəfindən Naxçıvana aid bir sıra sənədlər tərtib olunmuşdur. Bu sənədlərdən biri də 1727-ci ildə tərtib olunan “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” adlı siyahıyaalınma idi. Adı qeyd olunan sənəddə Naxçıvanın siyasi, sosial və iqtisadi tarixi ilə bağlı geniş məlumatlar öz əksini tapıb. Naxçıvanın tarixini öyrənmək üçün çox qiymətli sənəd olan “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə diyarın inzibati-ərazi bölgüsü: nahiyyələr və onlara tabe olan kəndlər və məzrələr, vergilərin miqdarı, əhəlinin sayı, Naxçıvanın şəhərləri və s. haqqında mükəmməl məlumatlar var. Bu sənəd Naxçıvanın tarixinin öyrənilməsində günümüzdə də öz aktuallığını saxlayan qiymətli bir tarixi mənbədir.

Mənbələrə istinadən demək olar ki, Naxçıvan bölgəsi 1588-ci ildə Osmanlı idarəçiliyinə keçmiş və burada Naxçıvan sancağı inzibati ərazi bölgüsü yaradılmış 1603-cü ilədək Osmanlı idarəçiliyində olmuşdur [10, s.288]. 1603-cü ildə I Şah Abbas tərəfindən Naxçıvan Osmanlı idarəçiliyindən azad edilmiş, [7, s.262.] 1635-ci ildə Naxçıvan Osmanlılar tərəfindən yenidən tutulmuş, lakin 1639-cu ildə Qəsr-i Şirində bağlanan müqavilədən sonra Naxçıvan əvvəlki kimi, Səfəvilərin hakimiyyətinə tabe olmuşdur [5, s.92]. 1724-cü ildə osmanlılar Naxçıvanı yenidən özlərinə tabe etdikdən sonra bölgədə öz üsul-idarələrini qurmağa başlamışdılar. Əvvəlki idarəçilik zamanında (1588-1603) olduğu kimi, yenə də, 1724-cü ildə onlar “Naxçıvan sancağı” inzibati ərazi bölgüsünü tətbiq etmişlər [10, s.294].

Akademik Ziya Bünyadov “Müfəssəl dəftər”ə isinadən qeyd edir ki, XVI əsrin sonlarında Naxçıvan sancağı eyni adlı qəzadan və Ağcaqala, Məvaziyyə-Xatun, Mülki Arslanlı, Qarabağ, Dərəşam, Dərəşahbuz, Bazarçayı, Şərur, Zar, Zəbil, Əlincə, Sisyan, Azadçıran, Ordubad, Şorlut və Dərənürgüt nahiyyələrindən ibarət olmuşdur [11, s.10-11].

Tarixi mənbə kimi müraciət etdiyimiz “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”nin tədqiqi nəticəsində aydın olur ki, XVIII əsrin 20-ci illərində osmanlılar Naxçıvan ərazisində “Naxçıvan sancağı”nı, bir müddətdən sonra isə “Ordubad sancağı”nı yaratmışlar. Ordubad sancağı 1724-1726 -cı illərdə mövcud olmuş və Naxçıvanın “Müfəssəl dəftəri”nin tərtibinin başa çatması ərəfəsində ləğv edilmiş, onun əhatə etdiyi ərazi isə Naxçıvan sancağının tərkibinə qatılmışdır [11, s. 11].

“Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” tərtib edilərkən osmanlılar Zar, Zəbil və Şərur nahiyyələrini Naxçıvan sancağının tərkibindən çıxararaq onları İrəvan əyalətinə birləşdirmişlər.

Naxçıvan sancağının inzibati-ərazi bölgüsündə 14 nahiyyə: Naxçıvan, Əlincə, Sair Məvazi, Dərəşahbuz, Mülki-Arslan, Məvaziyi-Xatun, Qarabağ, Qışlağat, Dərəşam, Azadciran, Şorlut, Dərənürgüt, Sisyan və Dərələyəz olmuşdur [11, s.24-36].

Naxçıvan sancağının ən böyük, əhalisinin daha çox yaşadığı və idarəetmə baxımından sancağın inzibati mərkəzi Naxçıvan şəhəri idi. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən də Naxçıvan nahiyyəsi həm iqtisadi, həm siyasi, həm də hərbi baxımdan sancağın digər nahiyyələrindən həm əhalisini sayına görə, həm də müəyyən sahələrin inkişafına görə fərqlənirdi. Lakin buna baxmayaraq, Osmanlı-Səfəvi müharibələri zamanı Naxçıvan və onun tabeliyində olan əksər ərazilər, yaşayış məskənləri dağıdılmış, yandırılmış və məhv edilmiş, həmçinin bu diyardan əhali sürgün edilmiş və başqa yerlərə köçürülmüşdür.

1590-cı il tarixli “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nə istinadən deyə bilərik ki, kütləvi köçlərin əksəriyyəti əsasən Naxçıvan sancağından idi. İcmal dəftərinə əsasən demək olar ki, bu dövrdə Naxçıvan sancağının 17 nahiyyəsində olan 393 yaşayış məskənindən 269-nun əhalisi (yəni 68,5%-i) öz yerlərini tərk etmişdir [12, s.40]. 60-70 min əhali isə XVII əsrin əvvəllərində Şah Abbasın yürütdüyü “Böyük sürgün” siyasətinin sayəsində həyata keçirilmişdir. Rauf Məmmədovun fikrincə, Osmanlılar bu dövrdə Naxçıvan sancağından 40 min insanı əsir aparmışdılar [8, s.127]. Bəzi mənbələrdə isə Naxçıvan diyarından 70 min adamın Səfəvi dövlətinin mərkəzi əyalətlərinə sürgün olunması haqqında məlumatlar var.

O da qeyd olunmalıdır ki, İstanbulda Başbakanlıq Arxivində mühafizə edilən “Mühimmə dəftər”lərində Naxçıvan əhalisinin sosial vəziyyəti ilə bağlı mühüm sənədlərin olduğunu Ziya Bünyadov tərtib etdiyi “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə qeyd edir. Məsəl üçün Z.Bünyadov İstanbul Başbakanlıq Arxivi “Mühimmə dəftəri”, №-746, s.99 əsaslanıb qeyd edir ki, məmurların verdiyi əziyyətdən dolayı rəyanın (əhalinin- **red.A.Qəhrəmanova**) öz yerlərini tərk edib getməsi, beləliklə də kəndlərin boş qalması xəbəri mərkəzi hökumətə çatdıqdan sonra, Naxçıvan qazısına və digər vəzifəli şəxslərə öz yerlərini tərk etmiş insanların geri qaytarılması üçün lazım olan tədbirlərin görülməsi... buyurulmuşdur. Maraqlı məqamlardan biri də XVIII əsrə aid 131, 132 №-li, “Mühimmə dəftər”lərində, xüsusən də səhifə 171-də osmanlılar tərəfindən Naxçıvan şəhərinin alınması üçün müəyyən hazırlıq işlərinin görülməsinə dair, o cümlədən Araz çayının gəmilərinin hərəkəti üçün hazır vəziyyətə salınmasına dair hökümlər və b.vardır [11, s.7, s.20]. Göründüyü kimi, osmanlılar hələ Naxçıvana hücum etməzdən əvvəl bu prosesə ciddi hazırlıq işləri görürdülər.

Naxçıvan sancağına tabe olan Naxçıvan şəhərində XVI əsrin əvvəllərində 12 məhəllə- Qala, Tizxiran, Xuzəmərek, Qaziyi-cahan- Seyid Hüseyn, Molla Əhməd, Mirzəbəy, Şahab, Günbəz (Nuri-Kaanlar), Hacıbəy, Bala, Gerban məhəllələri olmuşdur [9, s.157.]. Osmanlıların üsul-idarəsinə tabe olduqları dövrdə, əsasən də XVIII əsrin əvvəllərində isə şəhərdə cəmi iki-Yuxarı məhəllə, Aşağı məhəllənin adı çəkilir və bu məhəllələrdə yaşayan 20 yaşından yuxarı vergi verən kişilərin adları “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə qeyd olunmuşdur [11, s.37,43]. Ancaq Naxçıvanda bu gün də Şahab, Qala, Günbəz kimi məhəllə adları xalq arasında mövcuddur.

Həmin dövrə aid Naxçıvan şəhərinin əhalisi haqqında məlumat verərkən Z.Bünyadov əsaslanıb deyə bilərik ki, 1590-cı ildə tərtib edilmiş “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”nə görə Naxçıvan şəhərində 848 nəfər vergiyə cəlb olunmuşdur. Z.Bünyadov yazır ki, vergi verənlərin ailə vəziyyətini nəzərə alınaq, apardığımız hesablamalara görə, həmin dövrdə yalnız Naxçıvan şəhərində 4208 nəfər, hərbiçilər və idarəçilərin sayını da bura əlavə etsək, şəhər əhalisinin sayı 5000 mindən çox olduğunu görürük.[11, s.15].

Araşdırmalar zamanı 1727-ci ildə isə Naxçıvan şəhərində vergi verənlərin sayı 1590-cı ilə nisbətən azalmış 707 nəfər olmuşdur. Müqayisə apardıqda məlum olur ki, 141 nəfər azalmışdır. Onu da qeyd edək ki, vergi verənlərin icra etdikləri vəzifələr də qeyd olunmuşdur. Lakin, vergi verənlərin

içərisində hərbiçilərə və digər varlı təbəqələrə rast gəlinmir. Əgər onlar da bu siyahıya əlavə edilsə, onda Naxçıvan şəhərində daha çox 4000-ə qədər əhalinin yaşaması haqqında ehtimal etmək olar.

Deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, müharibələrdən əvvəl Naxçıvan şəhərində həm məhəllələr çox olmuş, həm də təbiidir ki, əhalinin sayı artıq olmuşdur.

“Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”nə istinadən deyə bilərik ki, Naxçıvan nahiyəsində yeddi kənd olmuşdur. O kəndlər bunlardır: Hacıbala kəndi (başqa adı Hacıvardır), Bədaxşan kəndi, Zeynəddin kəndi, Uzunoba kəndi, Şeyx Mahmud kəndi, Dendavar kəndi Kültəpə kəndi [11, s.24]. Bu kəndlərdən məsələn, Hacıvar kəndi, Bədaxşan (indiki-Badaşxan) kəndi, Yarımca məzrəsi (indi kənddir), Zeynəddin kəndi, Uzunoba kəndi, Şeyx Mahmud kəndi (Şıxmahmud), Xəlil xarabası məzrəsi (indiki-Xəllili kəndi), Kültəpə kəndləri öz toponimlərini günümüzdə qədər qoruyub saxlamışdır. Adları qeyd olunan bu kəndlərin biri də Dendavardır. Bu kəndin adı 1590 və 1727-ci il dəftərlərində qeyd edilir, amma 1728-ci il dəftərində isə bu ada rast gəlinmir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, müharibələr nəticəsində bu kəndin əhalisi ya sürgün edilib və yaxud da digər yerlərə köçürülmüşdür. Bu günkü Naxçıvan Muxtar Respublikasının inzibati-ərazi bölgüsü ilə müqayisəli təhlil apardıqda aydın olur ki, Dendavar kəndi Babək rayonunun Didivar kəndinin adına tamamilə uyğundur. Digər adları qeyd olunan kəndlər Naxçıvan Muxtar Respublikasının Babək rayonunun inzibati-ərazi bölgüsünə daxildir [9, s.326].

Naxçıvan nahiyəsində dəftərdə dörd məzrə haqqında məlumat verilir: Xəlifədüzən məzrəsi, Yenice və Sübhanverdi dizəsi məzrəsi, Xəlil xarabası məzrəsi. Dəftər tərtib edilərkən həmin yaşayış məntəqələrin boş olduğu, adam yaşamadığı haqqında məlumatlar var. Məzrə dedikdə isə sakinləri olmayan kəndlərin əkin sahələri nəzərdə tutulurdu. Aydındır ki, əhalisi olmayan həmin kəndlər müharibələr zamanı sürgün olunan əhalinin yaşadığı kəndlər idi. Əhalisi olmayan həmin kəndlərin əkin sahələri yaxın, qonşu kəndlərin əhalisinə əkib-becərilmək üçün verilirdi.

Araşdırma nəticəsində məlum olur ki, Naxçıvan nahiyəsinə tabe olan Zeynəddin kəndində də dəftər tərtib edilərkən əhali yaşamırmış. Şeyx Mahmud (Şıxmahmud) kəndində isə 30 qeyri-müsəlmanın yaşadığı qeyd olunur. Akademik Ziya Bünyadovun fikirlərinə əsaslanaraq demək olar ki, ermənilər Şeyx Mahmud kəndinə türk-müsəlman əhali buranı tərk edəndən sonra yerləşmişdilər. Sırf türk-müsəlman adı daşıyan kəndlərə yerləşən ermənilər, fikrimizcə, şah I Abbas tərəfindən Çuxursəd bəylərbəyliyiindən ölkənin içinə sürgün edilənlərin XVII əsrin ortalarından başlayaraq yenidən öz yerlərinə qayıdarkən Çuxursəd bəylərbəyliyinə getməmiş və Naxçıvan sancağının türk-müsəlman əhalisininin tərk etdiyi kəndlərinə yerləşmişdilər [11, s.59]. Göründüyü kimi ermənilər buraya sonradan gəlmişlər. Adlarından məlum olur ki, nahiyədə qeyd olunan kəndlərin hamısı bir qayda olaraq türk-müsəlman mənşəli toponimlərdir.

Nahiyənin sərhədlərinin coğrafi mövqeyinə diqqət etdikdə ehtimal etmək olar ki, nahiyə şimaldan Ordubad nahiyəsi ilə sərhədlənirdi. Ancaq nahiyənin əsas təbii sərhədi Zəngəzur silsiləsinin ətəkləri, şərqdən Əlincəçay, cənubdan Araz çayı, qərbdən isə Şərur nahiyəsi təşkil edirdi.

Naxçıvan nahiyəsinin **əhalisinin mənşəyi** haqqında məlumat verərkən qeyd etməliyik ki, eramızdan əvvəl məskunlaşmanın baş verdiyi Naxçıvanın digər əraziləri kimi, Naxçıvanın özündə də qədim türk tayfalarından olan saklar, subərlər, buslar və digərləri ilə yanaşı, kəngərlər də məskunlaşmış [14, s.24-25; 1, s.24-25].

Kəngərlilər peçenek tayfalarından olmuş və eramızın əvvəllərində Hunların tərkibində Qafqaz regionuna gəlmişlər. Bu haqda danışan Q. Vorşil V əsr erməni tarixçisi Parbli Lazarın verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, Naxçıvan, Cənubi Azərbaycan və onlara yaxın ərazilərdə

məskunlaşmış kəngərlilərin yaşadıkları yer “Kəngərlərin vilayəti”, oradakı dağ “kəngərlilərin dağı” adlanırmış” [2, s.30].

Mənbələrdən aydın olur ki, kəngərlilər eramızın V əsrində Diyarbəkirədən Naxçıvana gəlmiş və XIX əsrin 30-cu illərində Yurtçu, Gümüşlü, Xalxallı, Qaraxanbəyli, Ağabəyli, Cığataylı, Qaracalı, Billici, Qaratulaqlı, Sarvanlar, Şahbanlı, Əlixanlı, Ərovanlı, Salayçı, Qızıllı, Pirxaxanlı, Qızıl Qışlaqlı, Kəlfirli, Qarabağlar kimi 20 tayfadan ibarət olmuş, bu tayfa Sofulu və Qaradolaq tayfaları ilə birlikdə 120 tirəyə bölünmüşdür [13, s.32]. Bu tayfaların bir çoxu Naxçıvanda məskunlaşmışlar. Bu gün də Naxçıvanda və ətraf kəndlərdə bu tayfaların adları mövcuddur. Məsələn, Naxçıvanda Əlixanlı, Sarvanlar məhəlləsi, ərazidə Qaraxanbəyli, Qızıl Qışlaq, Qarabağlar kəndləri, Türkeş və Sələsüz kəndlərində kəlfirli, Keçili kəndində sofulu tayfaları adları bu gündə öz mövcudluğunu qoruyur. Ərazidə yaşayan kəngərli tayfalarının bariz nümunəsini kəngərli tayfa nümayəndələrinin uzun müddət Naxçıvan xanlığını idarə etmələrində müşahidə etmək olar. Bütün bunlarla yanaşı, Naxçıvan Muxtar Respublikasının əksər bölgələrində Kəngərli tayfalarının varisləri yaşayır. Məsələn, Vətən müharibəsi şəhidi leytenant Emin Sadiqov Şahbuz rayonunun Şahbuzkəndində anadan olmuş və Naxçıvan xanlarından olan Rüstəm xanın varislərindən biridir.

Osmanlılar tərəfindən tərtib olunan “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” bu bölgədə nizamlı qaydada vergilərin toplanmasını təmin etməkdən ibarət idi. Məhz elə buna görə də dəftərdə sancağın bütün nahiyələrində əhalinin məşğuliyyət sahələri əks olunmuş və bu sahələrdən əldə edilən vergilərin miqdarı qeyd olunmuşdur.

“Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə istinadən deyə bilərik ki, Naxçıvan sancağının istər XVI əsrin sonlarında, istərsə də XVIII əsrin 20-ci illərində elə bir nahiyəsi yox idi ki, orada taxılçılıqla məşğul olunmasın. Həmçinin taxılla yanaşı, düyü, mərcimək, məş, noxud və digər kənd təsərrüfatı məhsulları əkilib-becərilmişdir. Bu məhsullardan əldə edilən gəlirlərdən vergi toplanırdı. Ümumiyyətlə, Naxçıvan əhalisindən alınan vergilərin miqdarı 192676 ağça olmuşdur.

Naxçıvan sancağına tabe olan Dərəşahbuz nahiyəsi

“Şahbuz” adına ilk dəfə Eldənizlərin mis sikkə dəfinəsini göstərən xəritədə rast gəlinir [4, s.184]. Bununla yanaşı, Şahbuz adına Teymurun tarixçisi Şərəfəddin Əli Yəzdinin “Zəfərnəmə” adlı əsərində də rast gəlinir [3, s.118].

Mənbələrdə Şahbuz Dərəşahbuz kimi Naxçıvan qəzasının nahiyələrindən biri kimi yazılır [6, s.26-27]. Məlumdur ki, XIX əsrdə Naxçıvan qəzası mahallara bölünən zaman Dərəşahbuz nahiyəsi ləğv edilib. Dərə və Şahbuz sözlərinin birləşməsindən gələn bu ad “dərə zonası”, “dərə boyunca yerləşən Şahbuz ərazisi” mənalarını bildirir [3, s.129].

Dəftərə istinadən deyə bilərik ki, Dərəşahbuz nahiyəsində 20 kəndin adı qeyd olunmuşdur. Şahbuz kəndi və Altaq məzrəəsi, Külüs kəndi, Zimmi keçidi kəndi, Nurs kəndi, Əyrək kəndi, Hurçeşin kəndi, Kükü kəndi, Kömür kəndi, Keçəzor kəndi, Dağ məzrə kəndi, Pençik kəndi, Taqtaq kəndi, Muğan kəndi, Xıncirək kəndi, Şadaq kəndi, Qaraboyalıq kəndi, Mahmudabad kəndi, Ərinc kəndi, Sələsüz kəndi və Daylaqlı məzrəəsi, Badamlı kəndi, Türkəş kəndi. Onu da qeyd edək ki, bu nahiyədə iki məzrə adı qeyd olunmuşdur ki, onlardan biri Şahbuz kəndində Altaq məzrəsi, digəri isə Sələsüz kəndində Daylaqlı məzrəsidir. [11, s.23]. Lakin 1590-cı il tarixli “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə Dərəşahbuz nahiyəsində 30 kəndin olduğu qeyd olunur. Bu dəftərdə kütləvi köçənlərin əsasən Naxçıvan sancağından olduğu göstərilir. Bu dövrdə Naxçıvan sancağının 17 nahiyəsində olan 393 yaşayış məskənindən 269-nun əhalisi (yəni 68,5%) öz yerlərini tərk etmişdir. Öz yerlərini məcburi tərk edənlər və əsir götürənlərin içərisində Dərəşahbuz nahiyəsinin 30 kəndindən 22-nin adı qeyd olunur [11, s.13]. Dərəşahbuz nahiyəsinin 10 kəndi isə tamamilə boş qalmışdır. Boş qalan yaşayış məntəqələri Əyrək, Dağ Məzrəəsi, Pençik, Muğan, Xıncirək, Şadaq, Taqtaq, Qaraboyalıq, Mahmudabad, Ərincdir. Əsir götürülənlərin demək olar ki, hamısı müsəlmanlar

idi, çünki, əsir götürülənlər qeyri-müsəlmanlar deyil (sultan fərmanına görə onların toxunulmazlığı buyurulurdu), şüə əhalisi olduğu anlaşılır [11, s.14]. ki, məhz elə bu səbəbdən də Naxçıvan sancağına tabe olan digər əyalətlər kimi, Dərəşahbuz nahiyyəsinin əhalisi müsəlman olduğu üçün 10 kəndi boş və əhalisiz qalmışdır.

İnzibati ərazi bölgüsündən məlumat verərkən qeyd edə bilərik ki, Dərəşahbuz nahiyyəsi Naxçıvan sancağının şimal hissəsində yerləşirdi və əsasən indiki Şahbuz şrayonunun ərazisinə uyğun gəlir. Dərəşahbuz nahiyyəsinin şimal sərhəddi Kükü çay hövzəsi, Qafan -Sisyan dağ silsiləsi; Cənub sərhədi- Naxçıvan şəhərinə enən dağətəyi zolağı; Şərq sərhəddi- Şahbuzkənd-Keçili-Biçənək kəndini, Culfa ərazisi ilə dağ silsilələri sərhədləri vasitəsilə təbii sərhədlər təşkil edirdi. Vaxtilə dəftərdə qeyd olunan kəndlərin əksəriyyəti bu gün də Şahbuz rayonunun inzibati-ərazi bölgüsünə aiddir.

XVI-XVIII əsrin əvvəllərində Dərəşahbuz əhalisinin məşğuliyyət sahələri əsasən kənd təsərrüfatı idi. Nahiyyənin əhalisi dövlətə buğda, arpa, sumax, darı, qoyun, bal üşrü(məhsulun onda biri), mərcimək, bostan və bağ məhsullarından əldə edilən gəlirdən dövlətə vergi ödənilirdi.

Onu da qeyd edə bilərik ki, vergi verənlərin siyahısına nəzərən nahiyyənin əhalisi haqqında da məlumat vermək olar. “Naxçıvan sancağını müfəssəl dəftəri”nin tədqiqatçısı Akademik Z.Bünyadov qeyd edir ki, boş qalmış müsəlman kəndlərinin çoxluğu və eyni zamanda böyük bir regionu əhatə etməsi faktı təqribi olsa da, köç edənlərin sayı haqqında mülahizə yürütməyə imkan verir. Onun fikrincə, Naxçıvanın 269 kəndindən köçənlərin sayı hər kənddən minimum 15 nəfərin yaşamasını qəbul etməklə 4000 nəfərə bərabər ola bilərdi ki, bu da XVI əsrin sonunda, yəni osmanlılara qədər Naxçıvan sancağında əhalinin 70%-nin müsəlman olduğunu söyləməyə əsas verir [11, s.14].

Z.Bunyadovun tərtib etdiyi usula uyğun araşdırma aparanda Dərəşahbuz nahiyyəsinin boş qalmış kəndlərinin hər birində minimum 15 ailənin yaşamasını və hər ailədə 5 nəfərin olduğunu qəbul etsək, onda boş qalmış kəndlərdə **75** ailədən ibarət **375** nəfərin olduğunu təxmin etmək olar. Belə qənaətə gəlmək olar ki, həmin dövrdə Dərəşahbuz nahiyyəsinin 10 boş qalmış kəndindən təxminən **375** nəfər məcburi köçə məruz qalmışdır. Bundan əlavə Dərəşahbuz nahiyyəsinin əhalisinin sayını nisbi olsa da, kəndlərdə vergi mükəlləfiyyətinə cəlb olanların sayını hesablamaqla da müəyyən etmək olur [12, s.41].

Tərəfimizdən Dərəşahbuz nahiyyəsinin əhalisi haqqında araşdırmalar apararkən vergi verənlərin sayından aydınlaşdırdıq ki, bu nahiyyənin kəndlərindən vergi mükəlləfiyyətinə **168** nəfər cəlb olunmuşdur [12, s.4]. Biz Ziya Bünyadovun üsulundan istifadə edərək belə bir mülahizə yürütdük ki, 168 nəfərin hər birinin ailəsində **5** nəfərin olduğunu nəzərə alaraq. Belə olduğu halda Dərəşahbuz nahiyyəsindən köç və ya sürgün edənlərin sayı **840** nəfər olmuşdur. Lakin tədqiqatı genişləndirərək digər elmi mənbələrlə müqayisə etdikdə belə qənaətə gəlinir ki, aid olduğu dövrdə əhali hüquq və vəzifələrindən asılı olaraq, xan sülaləsindən olanlar, bəylər, sultanlar, məliklər, axundlar, mollalar və seyidlər dövlətə vergi ödəmirdilər. Demək əhalinin vergi ödəməyən təbəqəsini də əhali sayına əlavə etdikdə əhalinin sayını daha da artırmaq mümkündür. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ni araşdırarkən aydın olur ki, əhali dini mənsubiyyətinə görə bölünmüşdür. Əhalinin milli tərkibi nəzərə alınmamışdır. Məsələn, Dərəşahbuz nahiyyəsinin 5 kəndində müsəlman, 5 kəndində müsəlman və qeyri-müsəlman, 3 kəndində qeyri müsəlman, 10 kəndi isə tamamilə boş olmuşdur [12, s.59].

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, Osmanlılar tərəfindən tərtib edilmiş “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” ndə adı qeyd olunan nahiyyələrin tədqiqi həmin ərazilərin tarixi, inzibati-ərazi bölgüsünü, əhalinin təsərrüfat fəaliyyəti və tarixi haqqında məlumat verməklə, bu nahiyyələrin qədim Azərbaycan ərazisi olduğunu, burada yaşayan əhalinin isə türk mənşəli azərbaycanlılardan ibarət

olduğunu bir daha təsdiqləyir. Nahiyyədə adları qeyd olunan kəndlər öz toponimlərini bu gün də qoruyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi 7 cildə. II cild. Bakı: Elm, 2007, 608 s.
2. Azərbaycan tarixi. I cild, Bakı, 1998, 476 s.
3. Bağirov A. Naxçıvan oykoinmləri. Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.
4. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı: Elm, 1985, 312 s.
5. Hacıyev İ., Amanoğlu E. Tarihde ve günümüzde Nahçıvan. Ankara: Ankara Universiteti Basımevi, 1998, 92 s.
6. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 304 s., pdf
7. Kütükoğlu B. Osmanlı- İran siyasi münasibətləri (1578-1612). İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1993, 340 s.
8. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi öçərki. Bakı: Elm, 1977, 157 s.
9. Naxçıvan Nuxtar Respublikasının coğrafiyası. İqtisadi və sosial coğrafiya. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 384 s.
10. Naxçıvan tarixi. Üç cildə, I cild. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 452 s.
11. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı Elm, 2001, 371 s.
12. Orucov A., Qəhrəmanova A. Şahbuz rayounun tarixi. Naxçıvan: Əcəmi, 2025, 192 s.
13. Григоров В.В. Статистическое описание Нахичеванской провинции, Санкт-Петербург, 1833, s. 32
14. Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахисеванского края. Тифлис 1934 г. Баку: Озан 1999, s. 51

AYTEKIN GEHREMANOVA

ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL DIVISION OF THE NAKHCHIVAN SANJAK BASED ON OTTOMAN ARCHIVAL MATERIALS (ON THE BASIS OF THE NAKHCHIVAN AND DARASHAHBUZ DISTRICTS)

Abstract: Nakhchivan is one of the regions of Azerbaijan with an ancient history and rich cultural heritage, and it has been subjected to foreign invasions at various periods. From the 16th century onward, this territory became a center of the Safavid–Ottoman wars, and during certain periods, the Ottoman administrative system was implemented. Important information about this period is reflected in the “Detailed Register of the Nakhchivan Sanjak” preserved in the Ottoman archives. This document provides extensive data on the territorial division, population, and socio-economic conditions of Nakhchivan. Based on this source, discovered by academician Ziya Bunyadov, the administrative-territorial features of the Nakhchivan and Darashahbuz districts have been analyzed. At the same time, the “Mühimme registers” contain significant information regarding the social conditions of the population and state governance. The research shows that the Ottoman administrative system played an important role in the organization of tax collection and the management of the population.

Keywords: Nakhchivan, Ottoman administrative system, detailed register, Mühimme registers, administrative-territorial division, tax system, socio-economic conditions

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, tyutor
 Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, doktorant
guliyeva.ayten@outlook.com
<https://orcid.org/0000-0003-0404-5110>

SÜNİ İNTELLEKTLƏ İDARƏ EDİLƏN CHATBOTLARIN TƏHSİL MARKETİNGİNDƏ YERİ

Müasir zamanda süni intellektlə (Sİ) idarə edilən chatbotların tətbiqi məsələləri ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin abituriyentlərlə və tələbələrlə qarşılıqlı əlaqələrini daha keyfiyyətli, davamlı, xüsusişdirilmiş və müntəzəm hala gətirmişdir. Tezisdə Sİ əsaslı chatbotların təhsil marketingində yeri, əhəmiyyəti, üstünlükləri və tətbiqi məsələləri təhlil edilir. Tezisdə Sİ chatbotlarının təhsil marketinginə təsiri xüsusiyyətləri nümunə və bəzi mənbələr formatında aydın şəkildə izah edilmişdir.

Açar sözlər: *rəqəmsal transformasiya, Sİ (chatbotlar), telegram-bot, məhdudiyyət*

Rəqəmsal transformasiya hərəkatının günü-gündən inkişafı təhsil sahəsində marketing yanaşmalarını köklü şəkildə dəyişdirməyə davam edir. Universitetdə istifadə edilən chatbotlar ali təhsil müəssisəsi haqqında ilk təəssüratı formalaşdırmaqla yanaşı, daimi, mədəni və anlaşıqlı, aydın cavablar qərarvermə prosesinə müsbət təsir göstərir. “Sİ chatbotları təhsil marketinginin vacib predmetinə çevrilərək, məlumatlandırma, istifadəçi təcrübəsinin formalaşdırılması, tələbə cəlbətmə bacarığı və brend anlayışının artırılması kimi keyfiyyətləri həyata keçirir” [1. s.102].

Sİ chatbotlarının təhsil marketinginin inkişafına təsir edən müxtəlif tətbiq sahələri vardır. Məsələn: 1) *Abituriyentlərin axını*-yəni, burada istifadə edilən chatbotlar abituriyentlərin suallarını sutka ərzində cavablandıraraq ali təhsil müəssisələrinin qəbul qaydası, fakültələr, təhsil ödənişləri və müraciət formaları ilə bağlı mütəmadi məlumat verir. Əlbəttə ki, bu da abituriyentlərin qərarvermə məsələsini asanlaşdırır və müraciət sayını çoxaldır. 2) *Fərdiləşdirilmiş və ya xüsusişdirilmiş kommunikasiya*-süni intellekt (Sİ) ilə dəstəklənən chatbotlar ondan istifadə edənlərin maraq dairəsini təhlil edərək spesifik cavablar və tövsiyələr verir. Bunun nəticəsi olaraq, potensial tələbələrə tələbatlarına oxşar təkliflər təqdim edilir və marketing smslərinin effektivliyi artmış olur. 3) *Brend təcrübəsinin yüksəlişi*-chatbotlar ali pedaqoji təhsil müəssisəsi haqqında nümunəvi təəssürat yaradır. Onların faktiki olaraq cavab verməsi, mədəni ünsiyyət tərzı və operativ məlumat vermə bacarığı brend dəyərini sürətləndirir. 4) *Marketing analizi*- si chatbotları ondan istifadə edənlərin davranış tərzı, əhatə dairəsi və daha maraqlı verilən suallar haqqında informasiya əldə edərək marketing strategiyalarının optimallaşdırılması üçün önəmli analitik dataı təqdim edir.

Təhsil sahəsində rəqabətin günü-gündən artması ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin daha çox innovativ marketing yanaşmalarına təsirini artırmışdır. Xüsusilə ali təhsil müəssisələri və özəl təhsil təşkilatları abituriyentlərlə kommunikasiya gedişatını daha da effektiv hala gətirmək üçün süni intellektləşdirilmiş chatbotlardan faydalı şəkildə yararlanmağa başlamışdır. “Buna misal olaraq: 1) Arizona Dövlət Universiteti sutka ərzində chatbot sistemini yaradaraq tələbə olmaq arzusunda olanların suallarının 86%-ni dərhal cavablandırmış və onların müraciət sayında artım əldə etmişdir. 2) Gürcüstan Dövlət Universitetinin-nin “Pounce” chatbotu abituriyentlərin qeydiyyat prosesində meydana gələn məhdudiyyətləri 21% azaltmışdır. Bu nümunələrdən də görünür ki, universitetlərdə istifadə edilən chatbotlar təhsil marketinginin inkişafına necə müsbət təsir göstərir” [2. s.56].

Chatbotlar tələbələrin universitetdə tədris edilən ixtisaslar, təhsil haqqları, yataqxana və universitetə qəbul olma ilə bağlı suallarına avtomatik olaraq cavab verir. Məsələn: Bir abituriyent ali təhsil müəssisəsinin veb-saytına müraciət edərək belə suallar verə bilər: a) “Bu il ümumi iqtisadiyyat ixtisası üçün minimum bal neçədir?” b) “Adlı təqaüd əldə etmək üçün hansı şərtlər tələb olunur.? Chatbot qeyd olunan sualları dərhal cavablandırır və buna görə də abituriyent dərhal qərar verə bilər, buda tələbənin müraciət etmə ehtimalını artırır.

“Chatbotların müsbət tərəflərini sistemləşdirsək qeyd edə bilərik ki,

1) Chatbotlar eyni zamanda mindən çox tələbənin sualını cavablandırır bilər,

2) Vaxt məhdudiyyəti olmadığı üçün digər əcnəbi tələbələrdə müraciət edə bilir,

3) Chatbotlar məlumatı canlı operatorlarla müqayisədə məlumatı doğru şəkildə cavablandırır,

Chatbotların belə müsbət tərəflərinin olması ilə yanaşı, bəzi məhdudiyyətlərdə vardır,

Məsələn: 1) Müəyyən texniki nasazlıqların olması; 2) İnformasiya təhlükəsizliyi; 3) Dil, yazı və qrafik səhfləri; 4) Emosional çalarları anlamaması” [3. s.92].

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən yerli pedaqoji universitetlərdə də artıq chatbotların hazır strategiyalarına baxılmış və istifadə edilməsi üçün proqram, layihələr hazırlanmışdır. Məsələn; ADPUbot- telegram chatbotu vardır hansiki, burada universitet haqqında 229 suala botda operativ cavab almaq mümkündür. Lakin, bu süni intellekt-bot hələ tam şəkildə rəsmiləşdirilməyib, ancaq botla bağlı məlumat alan minlərlə tələbə buraya üzvdür. Eyni zamanda, ADPU-nun quba filialında isə ayrıca bir bolt telegram səhifəsi vardır adı isə karyeraquba_bot-dur. Bu botdan istifadə edərək tələbə və məzunlar müxtəlif təhsil kareyeraları ilə bağlı, həmçinin vakansiya elanları haqqında müəyyən məlumatlar əldə edilir.

Nəticədə isə, bu Sİ chatbotlar təhsil marketinginin universitetlərdə daha da inkişaf etməsinə səbəb olur. Bir sıra texniki çətinliklər, kiber təhlükəsizliyinin və bəzi məhdudiyyətlərə baxmayaraq, belə sistemləşdirilmiş Sİ modelləri gələcəkdə chatbotlardan aktiv şəkildə istifadəsini artacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, R. Rəqəmsal transformasiya və təhsil idarəçiliyi / R.Əliyev. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2021. – 256 s
2. Həsənov, A. Universitetlərin marketing strategiyaları və rəqəmsal mühit / A.Həsənov. – Bakı: Qanun, – 2020. – 198 s
3. Məmmədova, L. Chatbot texnologiyalarının təhsildə tələbə xidmətinə təsiri. // Azərbaycan Universiteti Elmi Xəbərlər, – 2021, №2, – s.90-98

AYTEN GULIYEVA

THE ROLE OF AI-POWERED CHATBOTS IN EDUCATIONAL MARKETING

Abstract: In modern times, the application of chatbots controlled by artificial intelligence (AI) has made the interaction of higher pedagogical educational institutions with applicants and students more qualitative, sustainable, specialized and regular. The thesis analyzes the place, importance, advantages and application issues of AI-based chatbots in educational marketing. The thesis clearly explains the characteristics of the impact of AI chatbots on educational marketing in the format of examples and some sources.

Keywords: digital transformation, AI (chatbots), telegram-bot, limitation

INNOVATIONS IN PRESCHOOL EDUCATION IN KAZAKHSTAN

In recent years, preschool education in Kazakhstan has been changing quickly and becoming more innovative. The fast development of society, digitalization, and new technologies, as well as a new understanding of early childhood development, require new methods in preschools. Using modern and creative approaches helps children develop in all areas, grow their creativity, and get an education that matches today's demands.

Keywords: *innovation, digitalization, new technologies, early development stage, innovative methods, holistic child development, creative abilities*

Introduction. Preschool education is a crucial stage that forms the foundation of a child's cognitive, social, and emotional development. In recent years, Kazakhstan has witnessed significant changes in this field, with a strong focus on innovation. The rapid development of society, digitalization, the introduction of new technologies, as well as the changing perception of early childhood development, require the use of new methods and modern approaches in preschool institutions.

The use of innovative methods and technologies makes the learning process more effective, engaging, and flexible. For example, play-based learning, digital educational tools, interactive programs, and research-based methods increase children's cognitive activity and help develop their creative abilities. In addition, innovation supports the professional growth of educators and improves the quality of child-centered teaching.

Personalized Learning: Adapting learning materials according to the child's abilities, interests, and developmental level. Play-Based Learning: Using modern play techniques aimed at developing cognitive, motor, and social skills. Digital Technologies: Implementing interactive boards, multimedia programs, and digital learning platforms. Innovative approaches play an important role in improving the quality of preschool education in Kazakhstan. They not only promote the holistic development of children but also create an environment that meets modern educational requirements. In the future, the further development of innovation in preschool education will accelerate digital transformation and raise teaching and learning processes to a new level.

The preschool period is a crucial time during which a child's cognitive, emotional, and social skills are formed. In recent years, Kazakhstan has been carrying out reforms in the field of preschool education and actively promoting the integration of innovative methods and digital technologies into learning processes.

Innovative methods aim to develop children's cognitive abilities, logical thinking, and creative activity. They also help enhance educators' professional competencies, systematize learning processes, and improve the quality of upbringing and education.

In the context of Kazakhstan, innovations in preschool education are considered an effective way to prepare children for school and for participation in society. This is an important direction that contributes to the development of digital literacy, communication skills, and functional literacy from an early age.

In this context, the purpose of this study is to identify the current state, main trends, and challenges of using innovative methods in preschool institutions in Kazakhstan. Within this study, the following indicators were used to evaluate innovation in the preschool education sector:

The level of implementation of modern methods and approaches in preschool institutions was determined through surveys and observations.

The pedagogical effectiveness of innovative methods and the challenges encountered were studied through in-depth interviews.

Access to educational materials and technologies in preschools, as well as the availability and frequency of use of digital tools and play equipment, were examined.

The use of interactive games, creative exercises, and child-adapted learning programs was assessed.

Educational outcomes and effectiveness. Children's cognitive abilities, creative skills, and social interaction capabilities were measured.

1. The Concept of Innovation and Its Pedagogical Importance

Innovation refers to the application of modern methods and technologies in the educational process while updating traditional approaches. The main aim of innovation in preschool institutions is to foster children's personal development, increase their learning motivation, and enhance their creative abilities. Kazakhstani scholars N. A. Abdikalykova and L. A. Tolesova consider innovative methods as pedagogical innovations that effectively develop children's cognitive and social skills. Innovation also allows teachers to be more flexible in the learning process and provide individualized attention to each child.

2. Innovative Methods in Preschool Institutions in Kazakhstan

2.1. Learning Through Play

Learning through play allows children to acquire new knowledge through engaging activities. According to 2022 studies, play-based learning improves children's logical thinking by 30% and speech skills by 25% (Zhumabayev, 2022). For example, at Preschool No. 7 in Astana, children learned counting and basic mathematical operations within two months through educational games.

2.2. Digital Technologies

Interactive boards, tablets, and educational apps increase children's motivation to learn. At Preschool №12 in Almaty, an interactive learning platform introduced in 2023 raised children's learning motivation by 40%. Digital tools help children understand visual materials and strengthen the connection between play and learning.

2.3. Group Projects

Working in small groups develops children's cooperation and responsibility. In preschool institutions in Kyzylorda, children created posters on environmental protection during group projects, improving their social skills by 35%.

2.4. Creative Assignments

Drawing, crafts, and music activities enhance children's creativity. Creative tasks help children express emotions and positively influence psychological development.

3. Advantages of Innovative Methods

Increased cognitive interest of children.

Interactive and engaging learning process.

Stronger communication between teachers and parents.

Development of social and emotional skills.

Enhanced creativity and self-confidence.

4. Challenges and Issues

Some preschool institutions face financial difficulties in implementing new technologies.

Teachers' mastery of innovative methods varies; studies in 2023 show that only 60% of teachers fully mastered new methods.

Some parents prefer traditional methods and are less receptive to innovation.

Full implementation of innovative methods requires additional training and time.

Innovation in preschool education in Kazakhstan is an essential step in fostering children's personal development, creativity, and social skills. The effectiveness of innovative methods depends on teachers' professional skills, collaboration between schools and parents, and active participation of children.

Currently, the widespread adoption of innovative approaches provides opportunities to improve the quality of preschool education in Kazakhstan. In the future, systematic expansion of innovative methods, continuous teacher training, and strong collaboration with parents are key to enhancing preschool education quality.

<i>Authors / Study</i>	<i>Main Contribution</i>
Laura Taytelieva – “The Development of Innovative Activities of Teachers of Preschool Organizations” (2020)	Analyzes how Kazakhstani preschool teachers implement innovative teaching practices; reviews new pedagogical technologies in early childhood education.
Aitzhanova Rosa Mukantaeva & Kaimoldina Asia Serakhmetovna – “The Role of Digital Technologies in Preschool Education” (2023)	Examines how digital tools are used as innovations in preschool settings and justifies the need to update the methodological base.
Zulfiya Abdussattarova & D.A. Kurbanova — “Innovative Technologies in Preschool Education” (2025)	Reviews innovative teaching technologies, interactive approaches, and individualized learning in preschool institutions.
Gulnur Kilybaeva et al. – “Improving Preschoolers’ Adaptation Through Game-Based Technologies” (2025)	Empirical study on how game-based technologies support children’s adaptation when entering kindergarten.
Anar Alimbekova & Aydin Kozhagulov – “Art Practices in Preschool Pedagogy: World Trends and Kazakhstan Realities” (2020)	Compares global art-pedagogy trends and their application in Kazakhstani preschools; focuses on creative development in early childhood.
Auvakir Bolat – “The Developmental Trajectories of the Preschool Education System in Kazakhstan from 1991 to 2022”	A historical and analytical overview of reforms, modernization, and innovative developments in Kazakhstan’s preschool education system.
Saira Zhiyenbayeva et al. – “Preparation of Preschool Education Specialists for Innovative Activities in Preschool Organizations”	Studies the readiness of future preschool educators for innovative work; analyzes technological and pedagogical competence.

Innovations in preschool education in Kazakhstan are rapidly developing, reflecting both global trends and the country's internal educational priorities. Research conducted by Kazakhstani scholars demonstrates a strong focus on integrating digital technologies, game-based learning, art-pedagogy, and new methods of supporting children's emotional and social development. These studies highlight the importance of preparing preschool educators for innovative activities, improving methodological approaches, and creating a favorable learning environment for young children.

Overall, the literature shows that Kazakhstan is actively modernizing its preschool education system, aiming to ensure quality early childhood development through innovative pedagogical practices. Continued research and practical implementation of innovative methods will strengthen the effectiveness of preschool education and contribute to the well-being and holistic development of young learners.

REFERENCES

1. Abdikalykova, N.A. Innovative Methods in Preschool Education. – Almaty: BILIM, – 2020.
2. Tolesova, L.A. Pedagogical Innovation and Preschool Education. – Astana: Science, – 2019.
3. Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. Concept for the Development of Preschool Education. – Almaty: – 2021.
4. Zhumabayev, S. Innovation in Preschool Education. Contemporary Pedagogy, – 2022, № 3, – p. 45-52.
5. Kairbekova, G. Pedagogical Effectiveness of Learning Through Play. – Almaty: BILIM, – 2021.
6. Ministry of Education and Science. 2023 Report on Innovative Practices in Preschool Institutions. – Almaty: – 2023.
7. Zhiyenbayeva, S., et al. Preparation of preschool education specialists for innovative activities in preschool organizations. World Journal of Education and Teaching. – 2003.
8. Zhakim, A., et al. Pre-school children's literacy development in the Kazakh home learning environment. Journal of Early Education and Learning Research. – 2004.
9. Makulbek, A.Zh. Inclusive preschool education in Kazakhstan: A sociological analysis. Bulletin of Pedagogical Sciences. – 2004.
10. Khan, J.A. Psychological literacy of parents of preschool children in an information-saturated environment (Kazakhstan case study). Social Sciences and Childhood Journal. – 2025.
11. Nazyrova, G., & Saminova, I. Mechanisms of developing intellectual abilities in preschool children. International Conference on Education and Innovation Research. – 2023.

12. Kunanbayeva, S. Digital transformation in early childhood education: Challenges and opportunities in Kazakhstan. Central Asian Journal of Education. – 2021.

БЕРДИЯР ГУЛДАНА

ИННОВАЦИИ В ДОШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ В КАЗАХСТАНЕ

Резюме: В последние годы дошкольное образование в Казахстане быстро меняется и становится более инновационным. Быстрое развитие общества, цифровизация и новые технологии, а также новое понимание раннего детского развития требуют применения новых методов в дошкольных организациях. Использование современных и творческих подходов помогает детям всесторонне развиваться, раскрывать творческие способности и получать образование, соответствующее требованиям современности.

Ключевые слова: инновации, цифровизация, новые технологии, ранний этап развития, инновационные методы, всестороннее развитие ребенка

BERDİYAR GULDANA

KAZAKİSTAN'DA OKUL ÖNCESİ EĞİTİMDE YENİLİKLER

Özet: Son yıllarda Kazakistan'daki okul öncesi eğitim hızla değişmekte ve daha yenilikçi hâle gelmektedir. Toplumun hızla gelişimi, dijitalleşme ve yeni teknolojiler ile erken çocukluk gelişimine yönelik yeni bakış açısı, okul öncesi kurumlarında yeni Yöntemlerin kullanılmasını gerektirmektedir. Modern ve yaratıcı yaklaşımların kullanılması, çocukların her yönden gelişmesine, yaratıcılıklarının ortaya шығуна ve günümüzün gereksinimlerine uygun eğitim алуына мүмкіндік sağlar.

Anahtar kelimeler: inovasyon, dijitalleşme, yeni teknolojiler, erken gelişim dönemi, yenilikçi yöntemler, çocuğun çok yönlü gelişimi, yaratıcı beceriler

MÜASİR TƏHSİLİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ VƏ REALLIQLAR

Müasir dövr insan fəaliyyətinin bütün sahələrində sürətli dəyişikliklərin baş verməsi ilə səciyyələnir. Nəticəyönümlü təhsil sisteminin qurulduğu müasir dövrdə bütün strateji fəaliyyətlərin müəyyən edilməsində və reallaşdırılmasında müəllimlərin rolu böyükdür. Bu halda müəllim bütün potensial imkanlarını, işlədiyi şəraiti və əhatə olunduğu təhsil mühitini nəzərə almaqla zəruri resurslar toplamalı, işini planlaşdırmalı və onu həyata keçirmək üçün həlledici istiqamətlər müəyyənləşdirməlidir. Müasir müəllim klassik təcrübəyə istinad etməklə, qabaqcıl təcrübələr əsasında işini qurmalıdır.

Açar sözlər: *müasir təhsil, yeni təlim metodları, yeni yanaşmalar, texnoloji vasitələr, tədris resursları*

Müasir təhsil texnologiyaların təhsilə daxil edilməsi və onların tətbiqi ilə xarakterizə olunur. Müxtəlif rəqəmsal vasitələr, onlayn təhsil platformaları, ağıllı lövhələr, interaktiv təlim proqramları və mobil tətbiqlərin istifadəsi müəllimlərin və öyrənənlərin işini daha da asanlaşdırır. Bu da öz növbəsində təhsilin daha əlçatan olmasını təmin edir. Müasir təhsil öyrənənlərin yalnız nəzəri biliklərlə deyil, həm də praktiki bacarıqlarla təmin edilməsini önə plana çəkir. Bu yanaşma öyrənənlərə imkan verir ki, onlar yalnız məlumatı mənimsəməklə kifayətlənməsin, həm də yeni ideyalar üzərində işləsin, yaradıcılıq və təşəbbüskarlıq bacarıqlarını formalaşdırsın. Müasir təhsil sistemində bu bacarıqların inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beləki, müasir təhsil sistemi sosial ədalət və inklüzivlik prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Hər bir fərdin təhsil alması irqindən, cinsindən, etnik mənsubiyyətindən, sosial statusundan və digər fərqliliklərindən asılı olmayaraq mümkün olmalıdır. Müəllimlər təhsilin əsas sütunlarından hesab edilir. Müəllimin potensial bilikləri ilə yanaşı, onun peşəkarlığı da çox vacib olan bir şərt kimi dəyərləndirilir. Səriştəli olmaq apardığı pedaqoji işi böyük ustalıqla həyat keçirmək zəruri keyfiyyətlərdən hesab olunur. Əslində isə cəmiyyətdə yaranmış olan müəllim obrazı humanizmi, insanpərvərliyi təcəssüm etdirən, əməllərinin nəticələrindən həzz alan və gənclik üçün daim nümunə olan bir sənət adamının ifadəsidir. Müəllimin peşəkar inkişafı, yeni təlim metodları, texnologiyalar, yeni yanaşmalarla bağlı təşkil edilmiş təlimlərdə iştirak etməsi çox vacibdir. Müasir dünyada sürətlə dəyişən sosial və iqtisadi şərait, təhsilin də davamlı yenilənməsini və dəyişməsini tələb edir. Bu baxımdan, təhsil sistemində öyrənənlərin dəyişən şəraitə adaptasiya etmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək vacibdir. Bu həm müəllimlər, həm də öyrənənlər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müasir təhsil sisteminin əsas məqsədi öyrənənləri yalnız biliklərlə təmin etmək deyil, eyni zamanda onların yaradıcılıq, tənqidi düşüncə, sosial bacarıq və əxlaqi dəyərlərini inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Bu yanaşma gələcəkdə cəmiyyətin aktiv və məsuliyyətli üzvlərini formalaşdırmağa yönəlmişdir. Müasir təhsil sistemi özünün bir çox müsbət cəhətləri ilə yanaşı, bir sıra ciddi problemləri ilə aktualdır. Təəssüf ki, bu problemlər həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə təhsilin effektivliyini və keyfiyyətini məhdudlaşdırır. Müasir təhsil sisteminin qarşılaşdığı əsas problemlər və reallıqlar aşağıdakılardır:

1. Təhsil sistemində resursların qeyri-bərabər paylanması. Dünyanın müxtəlif ölkələrində təhsil resurslarının paylanması kifayət qədər böyük fərqlər mövcuddur. Bəzi ölkələrdə və ya bölgələrdə məktəblər və universitetlər yüksək keyfiyyətli infrastruktur, tədris materialları və texnologiyalarla təchiz edildiyi halda, digərlərində bu imkanlar kifayət qədər məhduddur. Nəticədə cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında təhsil imkanları bərabər paylanmır, bu da sosial ədalətsizliyi və təhsil sahəsində bərabərsizliyi artırır.

2. Müasir texnologiyaların təhsilə integrasiyası müsbət nəticələr versə də, bir çox ölkələrdə bu texnologiyaların geniş tətbiqi hələ də məhduddur. Internetin və digər texnoloji vasitələrin əlçatan

olması, məktəblərdə və universitetlərdə texnologiyalardan istifadə, müəllimlərin texnoloji bilik və bacarıqları və s. bu kimi məsələlər təhsil sistemində böyük boşluqlar yaradır.

3. Ənənəvi təlim metodlarından istifadənin davamlılığı. Hal-hazırda bəzi məktəblərdə və universitetlərdə hələ də ənənəvi tədris üsulları (müəllim-şagird münasibətləri, dərslərlə əsaslanma, yazılı testlər və s.) üstünlük təşkil edir. Sadəliklə məqamlar yaradıcı və tənqidi düşüncə bacarıqlarını və real həyatda istifadə edilə biləcək bacarıqların inkişafını ləngidir.

4. Müəllimlərin peşəkar inkişafı və təlimin keyfiyyəti. Hal-hazırda bir sıra ölkələrdə müəllimlərin peşəkar inkişafı üçün lazımi dəstək göstərilir, təlimlər təşkil edilmir. Buna görə də, müəllimlər çox vaxt təhsil sistemində mövcud olan dəyişikliklərə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkirlər, çünki onların təkmilləşdirilməsi üçün kifayət qədər resurs və zaman yoxdur. Müəllimlərin təhsil sahəsində yeniliklərə açıq olmaması tədrisin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir.

5. Təhsildə psixoloji və emosional dəstəyin çatışmamazlığı. Tələbələrin stress, narahatlıq kimi psixoloji problemləri ilə məşğul olmaq üçün daha çox dəstəyə ehtiyacı var və bunun üçün resurslar tələb olunur. Tədris prosesində tələbələr bəzən təzyiqlər altında qalmalı olur: akademik uğur, sosial gözləntilər, gələcək karyera və s. Bu psixoloji yük təhsilin keyfiyyətinə və tələbələrin ümumi rifahına təsir edir.

6. Təhsil və əmək bazarı arasında uyğunsuzluq. Müasir təhsil sistemi bəzən əmək bazarının tələblərinə uyğun olaraq yenilənmir. Tələbələr çox vaxt yalnız nəzəri biliklərlə təmin edilir, konkret praktik bacarıqlar və təcrübə əldə etməkdə çətinlik çəkirlər. Bunun nəticəsində məzunlar əmək bazarına çıxdıqda onların iş tapmaq və uğur əldə etmək imkanı azalır.

Təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi yalnız tədris prosesindən ibarət deyil. Bu eyni zamanda dövlətin təhsil siyasətinin, təhsil sahəsinə ayrılan büdcənin və müasir təhsil infrastrukturunun inkişaf etdirilməsindən asılıdır. Yaxşı təşkil edilmiş təhsil sisteminin davamlı inkişafı üçün dövlətin bu sahədə atdığı addımlar önəmlidir. Nəticə etibarilə müasir təhsilin reallıqları həm təhsilin müsbət tərəfləri, həm də təhsil sisteminin qarşılaşdığı çətinliklərlə əlaqədardır. Bu problemlərin həll edilməsi üçün müxtəlif təhsil sahələrinə malik olan dövlətlərin təhsil müəssisələrinin, müəllimlərin və öyrənənlərin əməkdaşlıq etməsi vacibdir. Təhsil sistemindəki bu çətinliklər yalnız təhsil sahəsində deyil, həm də sosial və iqtisadi sahələrdə mövcud olan islahatlarla əlaqədardır. Gələcəkdə bu problemlərin həll yolları tapılırsa müasir təhsil daha səmərəli və inklüziv ola bilər.

BAYIM TARVERDIYEVA

CURRENT PROBLEMS AND REALITIES OF MODERN EDUCATION

Abstract: Modern time is characterized with rapid changes happened in all fields of human activity. In modern time where result-oriented education system exists, teachers play great role in defining and realizing all strategic activities. In this case a teacher should find necessary resources, plan his activity and define decisive directions for realizing it, taking into account all his potential opportunities, as well as his working condition and educational medium he is surrounded. Modern teacher should form his activity on the bases of advanced experience taking into account classic experience.

Keywords: modern education, modern teaching methods, modern approaches, technological aids, teaching resources

MÜASİR SOSIAL ÇAĞIRIŞLAR FONUNDA EMPATIYA VƏ EMOSİONAL SAVADLILIĞIN ERKƏN YAŞDAN İNKİŞAFI

Müasir dövrdə rəqəmsallaşma, ailə münasibətlərində dəyişikliklər və artan stress amilləri uşaqların sosial-emosional inkişafını daha da vacib edir. Empatiya və emosional savadlılıq uşağın psixoloji rifahı, sosial münasibətləri və gələcək dayanıqlığı üçün əsas baza rolunu oynayır. Edvard Tronikin araşdırmaları empatiyanın körpənin inkişafında mühüm olduğunu göstərir. Erkən yaş dövründə empatiyanın gücləndirilməsi üçün emosional savadlılıq məşqləri, hekayə və oyunlar, həmçinin müasir rəqəmsal alətlərdən məqsədyönlü istifadə səmərəli hesab olunur. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində bu bacarıqların sistemli şəkildə inkişaf etdirilməsi sosiallaşmanı, uyğunlaşmanı və sağlam münasibətlərin formalaşmasını dəstəkləyir.

Açar sözlər: məktəbəqədər təhsil, emosional savadlılıq, empatiya, psixologiya, sosiallaşma

XXI əsrin sürətlə dəyişən sosial-mədəni mühiti uşaqların psixoloji rifahı və sosial davranışına birbaşa təsir göstərən çoxsaylı çağırışlar formalaşdırır. Rəqəmsallaşmanın artması, ailə modelindəki dəyişikliklər, sosial münasibətlərdə emosional uzaqlaşma, həmçinin münasibət və stress amillərinin çoxalması erkən yaş dövründə sosial-emosional bacarıqların inkişafını daha da zəruri edir. Bu reallıq fonunda empatiya və emosional savadlılıq uşağın həm şəxsi inkişafında, həm sosial mühitə sağlam inteqrasiyasında, həm də gələcək psixoloji dayanıqlığında əsas baza funksiyasını daşıyır.

Empatiya - başqasının hisslərini anlama və paylaşma bacarığı-uşaqların erkən yaşdan sosial əlaqə qurmasını, qarşılıqlı hörməti və münasibətlərin konstruktiv həllini dəstəkləyən mühüm psixoloji keyfiyyətdir. Emosional savadlılıq isə emosiyaları tanımaq, ifadə etmək və tənzimləmək bacarığı kimi uşağın özünüidarəetmə prosesində mühüm rol oynayır.

Hər bir insan öz həyatını, öz baxış bucağından dəyərləndirsə də, sağlam münasibətlərin formalaşması üçün empatiya göstərmək xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Empatiya insana qarşısındakı şəxsin dünyasını anlamağa, onun duyğu və düşüncələrinə yaxınlaşmağa imkan verir. Bu bacarıq olmadan nə qarşılıqlı anlaşma, nə də möhkəm ünsiyyət mümkün olur. Ünsiyyətdə empatiyanın ən böyük üstünlüklərindən biri odur ki, insanlara hadisələri yalnız öz prizmasından deyil, başqasının gözü ilə də görmə imkanı yaradır. Bu isə mürəkkəb situasiyaların daha tez və düzgün dəyərləndirilməsinə, yaranan problemlərin isə daha səmərəli şəkildə həll olunmasına şərait yaradır. Başqasının davranışının arxasında duran emosiyaları dərk etmək, vəziyyətə daha obyektiv yanaşmağa və tələsik nəticələr çıxarmamağa kömək edir.

Empatiya həmçinin insanların bir-birinə yaxınlaşmasını təmin edir. Qarşı tərəfin nə hiss etdiyini anlamaq münasibətlərdə rahatlıq və açıq ünsiyyət mühiti yaradır, tolerantlığı artırır və tərəflərin özünü ifadə etmək imkanını genişləndirir. Bu cür anlayışlı yanaşma emosional bağların güclənməsinə və münasibətlərin daha sağlam zəmin üzərində qurulmasına səbəb olur.

Bütün bunlarla yanaşı, empatiya insanın daxili dünyasını zənginləşdirir və sosial təcridin azalmasına töhfə verir. Empatiya göstərən şəxs həm öz emosiyalarını daha yaxşı tanıyır, həm də təsirli sosial münasibətlər qurmaqda çətinlik çəkmir.

Böyükklər uşağın yaşadıklarına empatik münasibət göstərəndə nə baş verir? O öz duyğularının, normal şeylər yaşadığının və yaşantılarının qəbul olunduğunun təsdiqini alır. Əgər mən narahat olursam, hiss edirəmsə, deməli, mövcudam. Yəni uşaq öz mövcudluğunun təsdiqini görür. Uşaq bütün bunları almayanda, ona, valideynlərin tələbləri, arzuları və idealları nöqtəyi-nəzərindən baxıb daima qiymət qoyulanda onun yaşadıklarının mühüm strukturları formalaşır. Körpələrin müşahidəsi alimlərə empatiyanı anlamaqdan ötrü xeyli material verir. Psixoloq Edvard Tronik ana ilə körpəsinin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənmək məqsədilə bir təcrübə aparıb: onlar normal şərtlərdə oyun oynayırlar,

ana uşağın hər hərəkətinə reaksiya verir, onun mimikasını və jestlərini təkrarlayır. Valideyn uşaq üçün, onun hissləri və hərəkətlərini əks etdirən güzgü rolunu oynayır. Daha sonra Tronik qadından bir neçə dəqiqə uşağa reaksiya verməməsini xahiş edir, körpə narahatlıq hiss edir və ağlamağa başlayır. Tronikin bu təcrübəsi təsdiq edir ki, empatiya- sosiallaşmanın ayrılmaz elementidir və körpənin inkişafına son dərəcə ciddi təsir göstərir [1].

Empatiyanın sosiallaşmanın ayrılmaz elementi olduğunu başqa cürə əsaslandırılmalı olsa- konfliktsiz ünsiyyət qurmağı asanlaşdırır, aqressiv davranışları azaldır, öz hisslərini başa düşməyi gücləndirir və bunun nəticəsində uşaq öz duyğularını anlamağı və ifadə etməyi öyrənir, qrup fəaliyyətində uyğunlaşmanı artırır, bütün bunlar gələcəkdə sağlam dostluqların və münasibətlərin əsasını qoyur.

Müasir sosial çağırışlar fonunda uşaqlarda empatiyanı inkişaf etdirmək üçün dövrümüzün tələblərinə uyğun bir neçə səmərəli metoddan istifadə edə bilərik, bunlar-uşaqlara öz hisslərini tanıdan “ emosional savadlılıq” məşqləridir. Bariz nümunə olaraq müxtəlif emosiyaların əks olunduğu kartlar təqdim olunması və uşaqların həmin kartlarda əks olunan emosiyaları düzgün adlandırmasını göstərə bilərik. Rəqəmsallaşmanın artdığı bu dövrdə bəzi valideyin, müəllim və mütəxəssislər rəqəmsal vasitələrin təhsilin, tərbiyənin və eyni zamanda uşaqlarda sosial- emosional, intellektual inkişafına mənfi təsir göstərdiyi fikrindədirlər. Lakin, unutmamaq lazımdır ki, texnologiya empatiyanı azaltmır - düzgün istifadə olunarsa artırır. Buna nümunə olaraq peşəkar müəllimlərin öz dərslərində səmərəli şəkildə istifadə etdiyi emosional hekayəli animasiyaları, interaktiv hekayə təbiiqlərini göstərmək olar.

Emosiya" latın sözü olub, "emavere" həyəcanlandırmaq, ehtiraslandırmaq deməkdir. Emosiya orqanizmin elə fizioloji vəziyyətidir ki, o, insanın bütün hisslərini və narahatlıqlarını əhatə edən subyektiv haldır. İnsanı dərin travmaya salan dər- qəmdən başlamış ən yüksək formalı sevinc həddinə qədər çatdıra bilən emosiya elə bir reaksiya formasıdır ki, o mütləq orqanizmi bütövlükdə əhatə edir və parlaq subyektiv xarakter daşıyır [2, s.5].

Deməli, hisslər insanın münasibətləri ilə bağlıdır. Bu cəhəti nəzərə alsaq onlara aşağıdakı kimi tərif verə bilərik: hiss və emosiya insanın dərk etdiyi cisim hadisələrə, başqa adamlara, həmçinin özünün rəftar və davranışına, fikir və arzusuna bəslədiyi münasibəti ifadə edən psixi prosesdir [3,s.153].

Müasir çağırışlar - xüsusilə rəqəmsal mühitdə tənhalıq hissini artırması, uşaqlar arasında aqressiya hallarının çoxalması, pandemiya sonrası adaptasiya çətinlikləri, ailə içi sosial zamanın azalması və məktəbəqədər müəssisələrdə emosional dəstək ehtiyacının yüksəlməsi- empatiya və emosional savadlılığın planlı şəkildə inkişaf etdirilməsini pedaqoji prosesin əsas prioritetlərindən birinə çevirir. Buna görə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində sosial-emosional inkişafı dəstəkləyən fəaliyyətlər, oyunlar, hekayələr, qrup işləri və müəllim-valideyn əməkdaşlığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://share.google/Tj88glye0rypjttyyY>
2. Hüseynova, G.Q. Emosiyaların psixologiyası / G.Q.Hüseynova, Y.Ə.Vəliyeva. – Bakı, "Füyuzat", – 2022.
3. Bayramov, Ə.S. Psixologiya / Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. – Bakı, "Çinar-çap", – 2002.

JAHAN MEHRALIYEV

THE DEVELOPMENT OF EMPATHY AND EMOTIONAL LITERACY FROM AN EARLY AGE IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY SOCIAL CHALLENGES

Abstract: In modern society, increasing digitalization, changes in family dynamics, and rising stress factors make the social-emotional development of children even more essential. Empathy and

emotional literacy serve as fundamental components for a child's psychological well-being, social relationships, and future resilience. Edward Tronick's research shows that empathy plays a critical role in infant development. Strengthening empathy in early childhood through emotional literacy activities, stories, games, and the purposeful use of digital tools is considered effective. Systematic support of these skills in preschool institutions promotes socialization, adaptation, and the formation of healthy relationships.

Keywords: preschool education, emotional literacy, empathy, psychology, socialization

ДЖАХАН МЕХРАЛИЕВ

РАЗВИТИЕ ЭМПАТИИ И ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ С РАННЕГО ВОЗРАСТА В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННЫХ СОЦИАЛЬНЫХ ВЫЗОВОВ

Резюме: В современную эпоху цифровизация, изменения в семейных отношениях и рост стрессовых факторов делают социально-эмоциональное развитие детей ещё более значимым. Эмпатия и эмоциональная грамотность служат основой психологического благополучия ребёнка, его социальных отношений и будущей устойчивости. Исследования Эдварда Троника показывают, что эмпатия играет важную роль в развитии младенца. Укрепление эмпатии в раннем возрасте посредством упражнений на эмоциональную грамотность, рассказов, игр и целенаправленного использования современных цифровых средств считается эффективным. Системное развитие этих навыков в дошкольных учреждениях способствует социализации, адаптации и формированию здоровых взаимоотношений.

Ключевые слова: дошкольное образование, эмоциональная грамотность, эмпатия, психология, социализация

CAVAHİR MAÇANOVA
cava_machanova@yahoo.com

XXI ƏSRİN BACARIQLARININ İNKİŞAFINDA LAYİHƏ ƏSASLI ÖYRƏNMƏNİN TƏSİRİ

Müasir təhsil sistemi şagirdlərdə 21-ci əsr bacarıqlarını: tənqidi düşünmə, yaradıcılıq, ünsiyyət, əməkdaşlıq, rəqəmsal savadlılıq və problem həll etmə kimi kompetensiyaları formalaşdırmağı hədəfləyir. Bu bacarıqların inkişafında Layihə Əsaslı Öyrənmə (LƏÖ) mühüm rol oynayır. LƏÖ şagirdləri real problemlərin araşdırılmasına, qrup işinə, yaradıcı məhsul hazırlamağa və nəticələrin təqdiminə cəlb edir. Bu proses liderlik, məsuliyyət, vaxtın idarə olunması və analitik düşünmə kimi keyfiyyətləri gücləndirir. LƏÖ şagirdi öyrənmənin mərkəzinə çəkir və onları real həyata hazırlayaraq daha inamlı, müstəqil və sosial fəal fərdlərə çevirir.

Açar sözlər: *təhsil, bacarıq, liderlik, əməkdaşlıq, texnologiya*

Müasir təhsil sistemi sürətlə dəyişən qlobal dünyanın tələblərinə uyğunlaşmağa çalışır. İnformasiya axınının misilsiz dərəcədə artması, rəqəmsal mühitin gündəlik həyatın bütün sahələrinə daxil olması, əmək bazarında daim yenilənən peşə bacarıqları və cəmiyyətin dəyişən sosial strukturu şagirdlərdən sadəcə ensiklopedik bilikləri deyil, həm də yüksək səviyyəli düşünmə və tətbiq bacarıqlarını tələb edir. Bu reallıq müasir öyrənmələri əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq daha çevik, yaradıcı, analitik və əməkdaşlıqyönlü olmağa məcbur edir.

Bu baxımdan 21-ci əsr bacarıqları çağdaş təhsilin mərkəzində dayanır. Tənqidi düşünmə, yaradıcılıq, ünsiyyət, əməkdaşlıq, media və informasiya savadlılığı, rəqəmsal bacarıqlar, həmçinin liderlik və sosial məsuliyyət kimi kompetensiyalar şagirdin yalnız məktəb həyatında deyil, bütövlükdə gələcək karyerasında və şəxsi inkişafında həlledici rol oynayır. Bu bacarıqların səmərəli şəkildə formalaşdırılmasında ən aparıcı pedaqoji yanaşmalardan biri Layihə Əsaslı Öyrənmə modelidir. LƏÖ şagirdin öyrənmə prosesində aktiv iştirakına, real problemlərin həllinə yönəlməsinə, araşdırma aparmasına, qrupda işləməsinə və öz biliklərini praktik nəticəyə çevirməsinə imkan yaradır. Bu modeldə şagird artıq məlumatı passiv şəkildə qəbul edən deyil, bilik yaradan, tədqiqat aparan və nəticə çıxaran bir öyrənməyə çevrilir.

Aşağıda 21-ci əsr bacarıqlarının mahiyyəti, LƏÖ-ə bu bacarıqların inkişafına təsiri və tədris praktikasında tətbiq nümunələri geniş şəkildə izah edilir

21-ci əsr bacarıqları nədir?

21-ci əsr bacarıqları beynəlxalq təhsil standartlarına əsaslanaraq üç əsas blok üzrə təsnifləndirilir. Bu bacarıqlar müasir dövrdə yalnız akademik uğurun deyil, həm də sosial və peşə fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsidir.

1. Öyrənmə və innovasiya bacarıqları (4C)

Tənqidi düşünmə, yaradıcılıq, əməkdaşlıq və ünsiyyət bacarıqları müasir pedaqoji yanaşmalarda "4C" kimi tanınır və şagirdin yüksək düşünmə səviyyəsini formalaşdıran əsas komponentlərdir.

- **Tənqidi düşünmə** – şagirdin məlumatı analiz etməsi, fakt və fikri ayırd etməsi, məntiqi nəticələr çıxarması.
- **Yaradıcılıq** – yeni ideyalar irəli sürmək, alternativ həll yolları düşünmək və orijinal məhsullar yaratmaq bacarığı.
- **Əməkdaşlıq** – qrup daxilində qarşılıqlı dəstək, vəzifə bölgüsü, ünsiyyət və birgə qərar vermə.

- **Ünsiyyət** – fikirləri aydın ifadə etmək, təqdim etmə bacarıqları, şifahi və yazılı kommunikasiya.

Bu bacarıqlar hər bir şagirdin həm təhsil, həm də real həyat mühitində uğur qazanmasına ciddi təsir göstərir.

2. Rəqəmsal və media savadlılığı bacarıqları

Müasir dövrdə informasiya ilə dolu rəqəmsal mühitdə düzgün məlumat seçmək, təhlil etmək və istifadə etmək həlledici rol oynayır.

- **İnformasiya savadlılığı** – informasiyanı tapmaq, dəyərləndirmək və tətbiq etmək bacarığı.
- **Media savadlılığı** – mediada təqdim olunan məlumatların obyektivliyini, manipulyasiya elementlərini və məqsədini müəyyən etmək.
- **Rəqəmsal savadlılıq** – texnologiyalardan düzgün istifadə, təhlükəsizlik qaydalarına riayət, rəqəmsal alətlərlə məhsul yaratmaq.

3. Həyat və karyera bacarıqları

Gələcək sosial və peşə mühitinə hazırlıq məqsədilə aşağıdakı bacarıqlar xüsusilə vacibdir:

- Liderlik və təşəbbüskarlıq
- Məsuliyyət daşıma
- Problemlərin həlli
- Vaxtın düzgün idarə olunması
- Qarşılıqlı hörmət və empatiya

Bu bacarıqlar şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Bu kompetensiyalar yalnız nəzəri məlumatların verilməsi ilə yaranmır əksinə, real fəaliyyət, qrup işi, araşdırma, yaradıcı problemlərin həlli və praktiki tətbiq əsasında inkişaf edir. Məhz buna görə LƏÖ bu bacarıqların formalaşdırılmasında ən uğurlu yanaşmalardan sayılır.

LƏÖ şagirdi öyrənmə prosesinin mərkəzinə çəkir. Şagird öz suallarını formalaşdırır, araşdırma aparır, məlumat toplayır və nəticədə konkret məhsul yaradır. Bu prosesin hər mərhələsi 21-ci əsr bacarıqlarının inkişafına təkan verir.

Layihə əsaslı təlim tələbələri real həyatda problem həllinə cəlb etməklə, yaradıcılığı, əməkdaşlığı, ünsiyyəti və tənqidi düşüncəni inkişaf etdirməklə 21-ci əsr bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir. Bu, praktik tətbiq vasitəsilə daha dərin öyrənməni və biliklərin yadda saxlanılmasını təşviq etməklə yanaşı, texnologiya ilə bağlı muxtariyyət və çeviklik inkişaf etdirir.

LƏÖ tənqidi düşüncəni inkişaf etdirir. Şagirdlər layihə fəaliyyəti zamanı qarşıya qoyduqları problemi həll edir, əldə etdikləri məlumatları müqayisə edir, dəlillərə əsaslanaraq nəticə çıxarır, fikir və faktı ayırd edir. Bütün bu proseslər şagirdi analitik düşünən, sərbəst qərar verən və dərin məntiqi münasibət sərgiləyən öyrənənə çevirir.

Layihə əsaslı öyrənmə şagirdlərin yaradıcılığını inkişaf etdirir. Layihə zamanı şagirdlər orijinal ideyalar irəli sürür, poster, video, eksperiment, maket və digər məhsullar hazırlayır, problemlərə fərqli yanaşmalar tapır, yeni modellər, alternativ həll yolları yaradır,

LƏÖ zamanı yaradıcılıq yalnız bədii fəaliyyətlə limitlənmir, düşüncə elastikliyi və yeni ideyalar yaratmaq bacarığı kimi ortaya çıxır.

LƏÖ şagirdlərin əməkdaşlıq bacarığının inkişaf etdirərək onların sosiallaşmasına kömək edir.

Layihə prosesi zamanı şagirdlər rolları bölüşdürür, qarşılıqlı bir-birinə dəstək göstərir, fikir mübadiləsi edir, konsensus və kompromisə gəlməyi öyrənir, münaqişələrin həlli bacarığını əldə edirlər

LƏÖ şagirdlərin ünsiyyət bacarığını inkişaf etdirir. Layihə fəaliyyəti zamanı şagirdlər komanda şəklində işliyərk, əməkdaşlıq etmək və qrup səylərinə töhfə vermək qabiliyyətlərini artırır.

Şagirdlər layihə tapıntılarını təqdim etməklə və ideyalarını müdafiə etməklə ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirirlər.

LƏÖ tələbələrə öz ideya və konsepsiyalarını araşdırmaq azadlığı verir, yaradıcılığı və müstəqil düşüncəni inkişaf etdirir.

Real dünya məhdudiyyətləri olan layihələr üzərində işləməklə, tələbələr, şagirdlər şablondan kənar düşünməyi və innovativ həllər hazırlamağı öyrənirlər.

LƏÖ- prosesində, şagirdlər layihələrini araşdırarkən, dizayn edərkən və təqdim edərkən texnologiyayı təbii olaraq özündə birləşdirir və bu da onlara rəqəmsal savadlılığın inkişafına kömək edir.

Şagirdlər öz vaxtlarını, tapşırıqlarını və öyrənmə proseslərini idarə edir, özünüqiymətləndirmə və vaxt idarəetməsində dəyərli bacarıqlar qururlar.

Konsepsiyaların real dünya kontekstində tətbiqi öyrənməni daha aktual edir və şagirdlərin məlumatı daha uzun müddət yadda saxlamasına kömək edir.

Bu bacarıqlar şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu kompetensiyalar yalnız nəzəri məlumatların verilməsi ilə yaranmır, əksinə, real fəaliyyət, qrup işi, araşdırma, yaradıcı problemlərin həlli və praktiki tətbiq əsasında inkişaf edir. LƏÖ şagird və tələbələrdə bu bacarıqları formalaşdıraraq onları real həyata hazırlayır.

XXI əsr bacarıqlarından bir də Rəqəmsal savadlılığın inkişafı

LƏÖ prosesində şagirdlər:

- İnternet resurslarından məlumat toplayır
- Rəqəmsal təqdimatlar, videolar, sənədlər yaradır
- Onlayn əməkdaşlıq platformalarından istifadə edir
- Kibertəhlükəsizlik qaydalarına əməl etməyi öyrənir

Bu bacarıqlar şagirdi texnologiyayı istehlak edən deyil, idarə edən şəxsə çevirir bacarığıdır.

Layihə icrası zamanı şagirdlər Problem həll etmə və qərar vermə bacarıqlarına sahib olurlar.

Layihədə şagird:

- Problemi müəyyən edir
- Alternativ həll variantları yaradır
- Təhlil edərək ən məntiqli variantı seçir
- Qərarın nəticələrini qiymətləndirir

Bu, həm akademik, həm də gündəlik həyatda vacib olan kritik bacarıqdır

LƏÖ şagirdi öyrənmə prosesinin mərkəzinə çəkir. Şagird öz suallarını formalaşdırır, araşdırma aparır, məlumat toplayır və nəticədə konkret məhsul yaradır. Bu prosesin hər mərhələsi 21-ci əsr bacarıqlarının inkişafına təkan verir.

LƏÖ şagirdlərdə məhsuliyyət, liderlik və özünütənzimləmə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

LƏÖ zamanı:

- Hər şagird konkret tapşırığa görə məsuliyyət daşıyır
- Vaxtın düzgün bölünməsi tələb olunur
- Qrup daxilində liderlik və təşəbbüskarlıq formalaşır
- Şagird öz işinə sahib çıxmağı öyrənir

Bu proses yetkinlik, özünə inam və sosial məsuliyyət hissini gücləndirir.

Bu metod tənqidi düşünmə, yaradıcılıq, ünsiyyət, əməkdaşlıq, problem həlli, rəqəmsal savadlılıq, liderlik və məsuliyyət kimi 21-ci əsr bacarıqlarının sistemli şəkildə formalaşmasını təmin

edir. Layihə prosesində şagird öz potensialını kəşf edir, özünə inam qazanır və gələcək üçün daha hazırlıqlı olur.

Nəticə olaraq, Layihə əsaslı öyrənmə yalnız bir tədris strategiyası deyil, şagirdlərin gələcək həyatına real şəkildə hazırlayan inkişaf modeli hesab olunmalıdır. Təhsil sistemində LƏÖ-in daha geniş tətbiqi yaradıcı, məsuliyyətli, analitik düşüncəyə sahib, innovativ və sosial baxımdan fəal vətəndaşların formalaşmasına mühüm töhfə verəcək.

Beləliklə, layihə əsaslı öyrənmə şagirdlərin həm akademik, həm də sosial-emosional inkişafına müsbət təsir edərək, onların gələcəkdə uğurlu fərdlər kimi yetişməsinə zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Larmer, J., Mergendoller, J. R., & Boss, S. (2015). *Setting the standard for project based learning*. ASCD & Buck Institute for Education.
2. Partnership for 21st Century Skills. (2009). *P21 framework definitions*. Washington, DC: P21.
3. Thomas, J. W. (2000). *A review of research on project-based learning*. San Rafael, CA: Autodesk Foundation.
4. Trilling, B., & Fadel, C. (2009). *21st century skills: Learning for life in our times*. Jossey-Bass.
5. Krajcik, J., & Blumenfeld, P. (2006). Project-based learning. In K. Sawyer (Ed.), *The Cambridge handbook of the learning sciences* (pp. 317–333). Cambridge University Press.
6. Dewey, J. (1938). *Experience and education*. Collier Books.
7. Maçanova, C.İ. (2025). *Layihə əsaslı öyrənmədə müəllimin rolu*. ARTİ Elmi Jurnalı. https://journals.arti.edu.az/uploads/f_20250708061208605290010.pdf
8. Maçanova, C.İ. (2024). *Layihə metodu ibtidai siniflərdə idraki universal təlim fəaliyyətinin inkişafı vasitəsi kimi*. Bakı: Baku University Press. <https://bqu.edu.az/storage/b9d08394-902e-4014-97b4-a9776ac80e74.pdf>
9. Əliyeva, S. (2020). *Müasir təhsildə 21-ci əsr bacarıqları və onların formalaşdırılması yolları*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
10. Quliyev, A. (2019). *Layihə əsaslı öyrənmə: nəzəriyyə və tədrisdə tətbiq*. Bakı: Elm və Təhsil.
11. Məmmədova, L. (2021). XXI əsr kompetensiyalarının şagird inkişafında rolu. *Azərbaycan Təhsili Jurnalı*, 3(45), 55–62.
12. Hüseynova, F. (2022). Rəqəmsal savadlılığın məktəblilərdə inkişafı. *Təhsil və İnnovasiya Jurnalı*, 6(2), 41–49.

JEVAHIR MACHANOVA

THE IMPACT OF PROJECT-BASED LEARNING ON 21ST CENTURY SKILLS DEVELOPMENT

The modern education system focuses on developing 21st-century skills such as critical thinking, creativity, communication, collaboration, digital literacy, and problem-solving. Project-Based Learning (PBL) is one of the most effective methods for building these competencies. Through PBL, students research real-life problems, work in teams, create products, present results, and take responsibility for their tasks. This approach strengthens analytical thinking, creativity, cooperation, leadership, time management, and digital skills. It helps students become confident, independent, and socially active individuals ready for future success.

Key words: education, skill, leadership, collaboration, technology

ДЖЕВАХИР МАЧАНОВА

ВЛИЯНИЕ ПРОЕКТНОГО ОБУЧЕНИЯ НА РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ XXI ВЕКА

Современное образование уделяет большое внимание развитию навыков XXI века: критического мышления, креативности, коммуникации, сотрудничества, цифровой грамотности и умения решать проблемы. Обучение на основе проектов (ОНП) является одним из самых эффективных методов формирования этих компетенций. В ходе проектов учащиеся исследуют реальные проблемы, работают в группах, создают продукты, представляют результаты и несут ответственность за свою работу. Такой подход развивает аналитическое мышление, творчество, лидерство, управление временем и цифровые навыки. ОНП ставит ученика в центр процесса и готовит его к реальным жизненным ситуациям, помогая стать уверенным, самостоятельным и социально активным человеком.

Ключевые слова : образование, навык, лидерство, сотрудничество, технология

HƏRBİ VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİNDƏ MÜASİR PEDAQOJİ TƏDQİQATLAR: NƏZƏRİ VƏ TƏCRÜBİ ASPEKTLƏR

Hazırda bəşəri və milli dəyərlərə söykənərək ümumtəhsil məktəblərin dərslərlərində hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinə dair material olduqca çoxdur. Dərslərlərdə Azərbaycan ordusu haqqında xeyli şeirlər, hekayələr və oçerklər verilmişdir. Məktəblərdə aparılan hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılmasında müəllim tərbiyyəçinin nüfuzu da mühüm əhəmiyyətə malikdir. müəllim nüfuzu danışılan hadisənin inandırıcı olmasına icra olunan tapşırıqların məsuliyyətlə yerinə yetirilməsinə kömək edir. bununlada müəllim nüfuzu hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində pedaqoji əsasə çevrilir.

Açar sözlər: Hərbi, vətənpərvərlik, tərbiyə, şagird, müasir, pedaqoji, tədqiqat

Giriş. Pedaqoji prosesdə tərbiyəçinin, müəllimin həmin qanuna uyğunluqlara istinad edərək əsaslandığı ideyalar pedaqoji əsas olur. Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin də pedaqoji əsasları məhz bu cürdür. Tərbiyənin ümumi qanunauyğunluqları ona uyğun gələn hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin xüsusi qanunauyğunluqları və bunların hər ikisinə birlikdə istinad olunan ideyalar. Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin xüsusi qanunauyğunluqlarından onun pedaqoji əsasları irəli gəlir. Vətənpərvərlik tərbiyəsinə və onun tərkib hissəsi olan hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi ilə bütün pedaqoji kollektiv, birinci növbədə tarix, ədəbiyyat, çağırışaqədərki hazırlıq, coğrafiya müəllimləri məşğul olmalıdırlar. Şagirdlərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsində mühüm yer vardır. Ədəbiyyatın tədrisində tələbələrin bilavasitə Vətənimiz azadlığı uğrunda mübarizənin ümumiləmiş obrazları ilə tanış olur. Onların nümunəsində cəsur, qəhrəmanlıq əsgəri, igidlik ruhunda tərbiyə olunurlar [8, s.107].

Digər tərəfdən ədəbiyyatın tədrisi şagirdləri Vətənə daha dərinləndirən bağlamağa, onun şərəf və namusunu əziz tutmağa Vətənin keşiyində möhkəm dayanmağa ruhlandırır. Məhz onun bu kimi tərbiyəvi təsir gücünün böyüklüyünü nəzərə olaraq, müəlliflər ayrı-ayrı siniflər üzrə dərslərlərə xeyli miqdarda hərbi vətənpərvərlik mətnləri yetirmişdir.

Çağırışaqədərki hazırlıq fənnində hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin xüsusiyyətləri:

- Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin qoşun növləri haqqında
- Hərbi nizamnamə, hərbi and, sıra nizamnaməsi haqqında məlumat
- Atəş hazırlığı, taktiki hazırlıq, döyüş hazırlığı haqqında bilik və bacarıqların öyrənilməsi
- Topoqrafiya, rabitəçilik, kəşfiyyat, sanitariya haqqında ilkin təsvirlərin formalaşması
- Azərbaycan ordusunun nailiyyətlərinin öyrədilməsi
- Azərbaycan Milli Qəhrəmanları haqqında məlumat

Müasir dünyada elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi indiki dövrdə və Azərbaycanda azad, suveren, müstəqil və demokratik respublika yarandığı bir dövrdə çağdaş hərbi quruculuq texnikaya istinad edir. Radiotexnika, elektrotexnika, tele-texnika, Faks internet, kompüter, kibernetika və s. sahələr hərbi hissələrlə hər bir əsgərin gündəlik fəaliyyət sahəsidir.

Pedaqoji şərtlər: müəllim hazırlığının rolu

Hazırda hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin başlıca vəzifələrindən biri də şagirdlərin həmin texniki cihazlarla tanış etmək və onların idarə olunmuş sistemlərini öyrətməkdir. Bir sözlə, indi hərbi arsenalı kibernetikasız, kibernetik cihazsız təsvir etmək olmaz. Təlim fənlərindən fizika,

riyaziyyat, bilavasitə bu tələbin ödənilməsində aparıcı rola malikdir. Digər tərəfdən XX əsrin kütləvi qırğın silahları olan atom, nüvə, bakterioloji silahlar kimya və biologiyaya əsaslanır. Hazırda bu silahların sırasına daha çox təhlükəliləri əlavə olunmaqdadır. Bəs ali və orta ixtisas məktəblərinin fizika, riyaziyyat, kimya, biologiya dərslələri həmin məsələləri özündə necə əks etdirir?

Məlumdur ki, hərbi texnika bütünlüklə fizikanın qanunlarına istinad edir. Məsələn, elə götürək «Arximed qanunu»nu. Bu qanundan hərbi texnikanın çox sahələrində istifadə olunur. Hərbi gəmilərin, silahlı qayıqların, qırıcı və bombardmançı təyyarələrin düzəldilməsi və hərəkəti başlıca olaraq məhz bu qanunun əsasında.

Fizikanın imkanlarından hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi üçün bu cür istifadə etmək şagirdlərin hərbi hazırlığını xeyli artırır. Məhz elə bunun üçündə fizika dərslərində aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirmək müəllimlərin qarşısında başlıca məqsəd qoyulmuşdur.

1. Öyrədilən fiziki qanun və hadisələrdən hərbi texnikanın hansı sahələrində istifadə edildiyini konkret faktlar üzərində göstərmək.

2. Daxili yanacaq mühərrik, akkumulyator, elektrik generatoru, optik şüşələr və bu kimi cinahların hərbi işdə nə kimi rol oynamasını izah etmək.

3. Hərbi gəmilər, sualtı qayıqlar, derjabinlər üzgəclər və aerostatların fiziki əsaslarını öyrətmək.

4. Kompas televiziya vasitəsi ilə təbii fəlakətləri göstərmək və s.

5. Radio, teleqraf, telefon, proyektor binası, vinokl və s. hərbi işdəki rolunu aydınlaşdırmaq

Fizikadan bu kimi hərbi vətənpərvərlik mövzularının tədrisi zamanı diqqəti daha çox tələbələrə öyrənməmiş olduqları biliklərin hərbi texnikaya tətbiqi məsələlərinə yönəltmək lazımdır. Yəni hər hansı fizika ilə əlaqələndirmək, misalların bir qismini həmin fiziki qanunları hərbi texnikaya tətbiqindən gətirmək lazımdır.

Şagirdlərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsində «Riyaziyyat» fənninin də aparıcı rolu vardır. Riyaziyyat müasir hərbin əsasıdır. İndi hər bir bir çox sahələri - aviasiya, tank hərbi hissələri, raket bazaları, sualtı qayıqlar, döyüş gəmiləri riyaziyyatla idarə olunur.

Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi ilə əlaqədar kimya fənninin qarşısında aşağıdakı vəzifələr dayana bilər:

1. Məktəblilərə Milli müdafiənin zəhərləyici döyüş maddələrini onların orqanizminə təsirini və bunlara fərdi mühafizə vasitələrini öyrətmək. Bu zaman əsas diqqəti əleyhiqazın quruluşu və onunla işləmək qaydasına, qaz təhlükəsindən qorunma yerlərinin quruluşuna, mühafizə vasitələrinə, suyun və ərzaq məhsullarının qorunmasına yönəltmək;
2. Yandırıcı maddələrin, bombaların söndürülən vasitələrini, yanğınlı mübarizə üsullarını mənimsəmək;
3. Üzvü və qeyri üzvü partlayıcı maddələr, bunların növləri və müharibəyə tətbiqi qaydaları ilə tanışlığa diqqət yetirmək.

Kimya dərslərlərinin müəllifləri buna yaxın və oxşar bir məqsədi əsas götürərək, dərsləklərdə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsini gücləndirmək məsələlərinə üstünlük verməlidirlər.

Bakterioloji silahdan qorunmaq üçün onun qorunma vasitələrini bilmək və əməl etmək lazımdır. Bu vasitələrə dərinlən yiyələnmək üçün, ilk növbədə biologiyadan mükəmməl biliklər almaq zəruridir. Məhz elə bunu nəzərə alaraq biologiya dərslərinə bu qəbildən olan xeyli mövzu silinmişdir. Onların sırasına «Gəmiricilər», «Mikroblar», «Bakteriyalar», «Gənclər» və s. daxildir.

Biologiya müəllimi bu mövzuları kimyəvi və bakterioloji silahları məktəblilərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi ilə əlaqələndirmək diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Belə ki, mümkün qədər

bu kimi daxili silahlardan necə müdafiə olunmaq, onları necə zərərsizləşdirmək məsələlərini geniş izah etməlidir.

Göründüyü kimi, təbiət fənlərinin məzmununda hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi imkanları genişdir və müəllimlər müəyyən metodiki tələblərə əsasən bunu tələbələrə aşılayırlar, lakin bir həqiqəti də etiraf etmək lazımdır ki, təbiət fənlərində olan hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin hərbi vətənpərvərlik birliyi, bacarığı və vərdişlərini dərs prosesində tələbələrə geniş və əhatəli öyrətmək xeyli çətinidir. Bu çətinliklərdən çıxış yolunu biz həmin fənlər üzrə hərbi-vətənpərvərlik yaratmaqda və tələbələri onlara cəlb etməkdə görürük. Əgər belə dərnəklər təşkil edilərsə, plan əsasında həmin fənlərdən geniş hərbi bilik, bacarıq və vərdişlər aşılamaq olar [7, s.145].

Biz bu fikri əsas götürərək fizika, kimya və riyaziyyat fənlərinin məzmununda olan hərbi-vətənpərvərlik mövzuları seçib ayrı-ayrı ixtisaslarda ardıcıl keçirilərsə bunlar məktəblilərin hərbi texniki biliklərlə silahlandırılmasına müsbət təsir göstərir.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, belə tədbirlərdə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsasını hərbi bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməsi təşkil edir. Bunlara nail olduqda, müasir hərbi texnika ilə silahlanmış Azərbaycan Silahlı Qüvvələr üçün savadlı hərbi texnikanı ustalıqla idarə edə bilən əsgər hazırlığını həyata keçirmək işi bir o qədər sürətlənər. Bu baxımdan məktəblərdə gənclərin çağırışa qədərki hazırlığı və fiziki tərbiyə sahəsində hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi dərslərinin keçirilməsi, hərbi-vətənpərvərlik tədbirlərinin keçirilməsi xüsusilə vacibdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağayev, H.M. Heydər Əliyev və gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi // Bakı: "Azərbaycan məktəbi" jurnalı 2002. №2, s. 92-94.
2. Ağayev, M.M. Gənclərin vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq ruhunda tərbiyəsi / M.M.Ağayev, Bakı: Bilik cəmiyyəti, 1976. s. 45.
3. "Zəfər tarixi" orta təhsil müəssisələri üçün dərslik / P.Ağalarov, N.Quliyev, H.Cabbarov [və b.] Bakı: Şərq-Qərb, 2021. 128 s.
4. Cabbarlı, Ə.H. Heydər Əliyev və Naxçıvan tarixi məsələləri / Ə.Cabbarlı, Naxçıvan: Əcəmi nəşriyyat, 2015. 232 s.
5. Cəfərov, Ş. Məktəblilərin vətənpərvərlik tərbiyəsinə xüsusi fikir verilir // Azərbaycan müəllimi, 18 fevral, 2011. s. 21.
6. Əliyev, H.Ə. C.Naxçıvanski adına hərbi liseydə çıxışı // Azərbaycan qəzeti, 1993, 01 sentyabr, s.1-2.
7. Əliyev, P.B. Tam orta təhsil səviyyəsində təhsilənlərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi işinin sistemi / P.B.Abbasov, – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, – 2020, – s. 252-254.
8. Fətəliyev, X.Q. Məktəblilərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi / X.Q.Fətəliyev, – Bakı: Marif, – 1987. – 146 s.

JAVANSHIR ZEYNALLI

MODERN PEDAGOGICAL RESEARCH IN MILITARY PATRIOTIC

EDUCATION: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS

Abstract: Currently, there is a lot of material on military-patriotic education in textbooks of general education schools based on human and national values. The textbooks contain many poems, stories and essays about the Azerbaijani army. The authority of the teacher educator is also of great importance in instilling military patriotic education in schools. The authority of the teacher helps to make the narrated event believable and to fulfill the tasks carried out responsibly. In this regard, the authority of the teacher becomes a pedagogical basis in military patriotic education.

Keywords: Military, patriotism, education, student, modern, pedagogical, research

CEYRAN HÜSEYNLI
Uşaqların Müdafiəsi İdarəsi
Mütəxəssis
huseynliceyran2001@gmail.com

UŞAQLARIN FİZİKİ VƏ PSIXOLOJİ İNKİŞAFI, ONLARIN ÖYRƏNMƏ PROSESLƏRİ VƏ MOTİVASİYASI

Uşaqların fiziki və psixoloji inkişafı onların öyrənmə prosesləri və motivasiyası ilə birbaşa əlaqəlidir. Fiziki inkişaf motor bacarıqlarını və koordinasiyanı gücləndirir, psixoloji inkişaf isə diqqət, yaddaş və emosional tənzimləmə qabiliyyətlərini formalaşdırır. Məktəb təcrübələri göstərir ki, hərəkətli oyunlar, qrup tapşırıqları, fərdi fəaliyyətlər və interaktiv metodlar uşaqların öyrənmə prosesinə və motivasiyasına müsbət təsir göstərir. Fərdi yanaşma, uşaqların qabiliyyətlərini nəzərə almaq və maraqlarına uyğun tapşırıqlar təklif etmək motivasiyanı artırır və öyrənməni daha səmərəli edir.

Açar sözlər: *fiziki inkişaf, psixoloji inkişaf, öyrənmə prosesi, motivasiya, fərdi yanaşma, interaktiv metodlar*

Uşaqların inkişafı onların təhsil və sosial həyatda uğurlu olmaları üçün əsas şərtlərdən biridir. Bu inkişaf həm fiziki, həm də psixoloji aspektləri əhatə edir. Fiziki inkişaf uşaqların motor bacarıqları, əzələ və koordinasiya qabiliyyətlərinin formalaşmasını nəzərdə tutur. Psixoloji inkişaf isə onların zehni, emosional və sosial bacarıqlarının formalaşması ilə bağlıdır. Öyrənmə prosesləri uşaqların təhsildə əldə etdiyi bilik və bacarıqları tətbiq etmə qabiliyyəti ilə sıx bağlıdır. Bu proses uşaqların diqqət, yaddaş, qavrama və problem həll etmə bacarıqları əsasında həyata keçirilir. “Motivasiya isə uşaqların öyrənməyə maraq göstərməsini, tapşırıqları yerinə yetirmə səylərini və məqsədə yönəlmiş fəaliyyətlərini gücləndirir. Uşaqların fiziki və psixoloji inkişafı ilə öyrənmə prosesi arasında sıx əlaqə mövcuddur. Fiziki fəaliyyət uşaqların diqqətini artırır, stressi azaldır və öyrənməni stimullaşdırır. Psixoloji dəstək, müsbət münasibət və motivasiya isə uşaqların özünəinamını gücləndirir və yeni bilikləri mənimsəmələrinə kömək edir. Uşaqların fiziki və psixoloji inkişafı onların öyrənmə prosesinə birbaşa təsir göstərir” [1, s.55]. Fiziki inkişaf motor bacarıqlarının və koordinasiyanın formalaşmasını təmin edir, bu da uşaqların sinifdəki fəaliyyətlərini asanlaşdırır. Məsələn, yaxşı motor koordinasiyası olan uşaqlar yazı tapşırıqlarını daha dəqiq və sürətli yerinə yetirirlər, qrafik və vizual tapşırıqlarda daha uğurlu olurlar.

Psixoloji inkişaf isə uşaqların diqqət, yaddaş, problem həll etmə və sosial bacarıqlarını əhatə edir. Təcrübə göstərir ki, emosional dəstək və müsbət münasibət uşaqların motivasiyasını artırır, öyrənməyə maraqlarını gücləndirir. “Uşaqların öyrənməyə motivasiyası yüksək olduqda, onlar tapşırıqları daha məsuliyyətli yerinə yetirir, yeni bilik və bacarıqları daha effektiv mənimsəyirlər. Məktəb təcrübələrində fiziki fəaliyyətin və oyunların öyrənmə prosesinə təsiri aydın görünür. Məsələn, qrup oyunları və hərəkətli tapşırıqlar uşaqların diqqətini artırır, sinifdə aktiv iştiraklarını təmin edir. Həmçinin, bu cür fəaliyyətlər uşaqlar arasında əməkdaşlıq, ünsiyyət və sosial bacarıqların inkişafına da xidmət edir” [2, s.76].

Motivasiya faktorları uşaqların öyrənmə prosesində mühüm rol oynayır. Uşaqların maraqlarına uyğun tapşırıqlar, müsbət rəy və tərif, fərdi yanaşma onların öyrənmə prosesinə marağını artırır. Məsələn, rəsm və yaradıcılıq tapşırıqları ilə bilikləri mənimsəyən uşaqlar, həm vizual, həm də kinestetik bacarıqlarını inkişaf etdirir və öyrənmə prosesi daha məhsuldar olur. “Fiziki və psixoloji inkişaf, motivasiya və öyrənmə prosesi bir-birini tamamlayır. Müəllimlər uşaqların bu sahələrini nəzərə alaraq dərsləri planlamalı, həm fərdi, həm də qrup fəaliyyətlərinə yer verməlidirlər” [3, s.54]. Bu yanaşma uşaqların həm akademik, həm də sosial bacarıqlarını gücləndirir. Uşaqların fiziki və psixoloji inkişafında bir sıra çətinliklər ortaya çıxa bilər:

1. Fiziki inkişafın fərqliliyi – bəzi uşaqlar motor bacarıqları və koordinasiya baxımından digərlərindən geri qalırlar. Həlli yolu: fərdi yanaşma, əlavə fiziki fəaliyyətlər, hərəkətli oyunlar və idman məşğələlərinin tətbiqi uşaqların fiziki bacarıqlarını inkişaf etdirir.

2. Psixoloji inkişafın qeyri-bərabərliyi – uşaqların diqqət, yaddaş və emosional tənzimləmə qabiliyyətləri fərqlidir. Həlli yolu: emosional dəstək, fərdi konsultasiyalar, sosial və oyun fəaliyyətləri uşaqların psixoloji inkişafını dəstəkləyir.

3. Öyrənmə motivasiyasının zəifliyi – bəzi uşaqlar dərslə maraq göstərmir və tapşırıqları yerinə yetirməkdə çətinlik çəkir. Həlli yolu: maraq dairəsinə uyğun tapşırıqlar, müsbət rəy və tərif, interaktiv metodlar və layihə işləri motivasiyanı artırır.

4. Sınıfdə fərdi fərqlərin nəzərə alınmaması – bütün uşaqlar eyni metodlarla öyrədildikdə, bəzi uşaqlar geri qalır və ya motivasiya itirir. Həlli yolu: fərdi planlar hazırlamaq, qrup və fərdi tapşırıqları balanslaşdırmaq, uşaqların qabiliyyətlərinə uyğun tədris metodlarını tətbiq etmək.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva, M. Uşaq inkişafı və pedaqoji prinsiplər / M.Abdullayeva. – Bakı: Nur. – 2012. – 65 s.
2. Məmmədova, G. Uşaq psixologiyası və təlim / G.Məmmədova. – Bakı. Elm. – 2015. – 90 s.
3. Əliyeva, R. Məktəbdə uşaqların inkişafı və təhsil metodları / R.Əliyeva. – Bakı. Təhsil. – 2018. – 80 səh.

JEYRAN HUSEYNLI

PHYSICAL AND PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT OF CHILDREN, THEIR LEARNING PROCESSES AND MOTIVATION

Abstract: Children's physical and psychological development is directly related to their learning processes and motivation. Physical development strengthens motor skills and coordination, while psychological development enhances attention, memory, and emotional regulation. School practices show that active games, group activities, individual tasks, and interactive methods positively affect children's learning and motivation. An individual approach, considering children's abilities and offering tasks suited to their interests, increases motivation and makes learning more effective.

Keywords: physical development, psychological development, learning process, motivation, individual approach, interactive methods

ÇİNGİZ BAXŞİYEV

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

Doktorant

chingiz.baxshiyev@arti.edu.az

ALİ PEDAQOJİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ ELMİ FƏALİYYƏTİN İDARƏ OLUNMASI VƏ KEYFİYYƏT TƏMİNATI

Ali pedaqoji təhsil müəssisələrində elmi fəaliyyətin idarə olunması və keyfiyyət təminatı müasir dövrdə müəllim hazırlığının strateji sütununa çevrilmişdir. Qlobal rəqəmsallaşma, elm-tədris integrasiyası və tədqiqat yönümlü pedaqoji yanaşmalar ali təhsil sisteminin qarşısında yeni idarəetmə və keyfiyyət standartları müəyyənləşdirir. Təqdim olunan mətn elmi fəaliyyətin institusional səviyyədə təşkilini, idarəetmə modellərinin mahiyyətini və keyfiyyət təminatının pedaqoji təhsildə rolunu nəzəri əsaslar və beynəlxalq təcrübələr fonunda təhlil edir. Nəticələr göstərir ki, ESG standartlarının tətbiqi, dəlilə əsaslanan qərarvermə mexanizmləri və tədqiqat mədəniyyətinin gücləndirilməsi ali pedaqoji təhsil müəssisələrində elmi fəaliyyətin səmərəliliyini artırır və müəllim hazırlığının keyfiyyətinə birbaşa təsir edir.

Açar sözlər: *elmi fəaliyyət, idarəetmə, keyfiyyət təminatı, pedaqoji təhsil, ESG*

Ali pedaqoji təhsil müəssisələrində elmi fəaliyyətin idarə olunması müasir dövrdə təkcə universitetlərin akademik imicini müəyyənləşdirən amil deyil, həm də müəllim hazırlığının keyfiyyətinə bilavasitə təsir edən strateji bir proses kimi qiymətləndirilir. Rəqəmsal transformasiya, qlobal elmi əməkdaşlıq və tədqiqat yönümlü pedaqoji yanaşmalar ali təhsildə elmi fəaliyyətin səmərəli idarə olunmasını zəruri edir. Beynəlxalq sənədlərdə və müasir ali təhsil nəzəriyyəsində vurğulandığı kimi, elmi fəaliyyətin planlaşdırılması, resurslarla təmin olunması, monitorinqi və nəticələrinin yayılması universitet idarəetməsinin əsas komponentləri sırasında yer alır [Altbach & Salmi, 2011, s.45]. Tədqiqat prosesinin koordinasiya olunması və institut, fakültə, kafedra səviyyələri arasında qarşılıqlı fəaliyyətin təmin edilməsi elmi fəaliyyətin sistemli şəkildə təşkilini şərtləndirir.

Ali pedaqoji təhsil müəssisələrində elmi fəaliyyətin idarə olunması bir tərəfdən strateji planlaşdırmaya, digər tərəfdən qərarların dəlilə əsaslanmasına söykənir. Elmi fəaliyyətə dair strategiyanın mövcudluğu tədqiqatların universitet missiyası ilə uyğunluğunu təmin edir və elmi prioritetlərin müəyyənləşdirilməsində institusional mexanizm rolunu oynayır [OECD, 2019, s.24]. Eyni zamanda, beynəlxalq mühitdə qəbul olunmuş ESG standartları ali təhsil müəssisələrinə tələb edir ki, tədqiqat fəaliyyəti üzrə daxili keyfiyyət təminatı siyasəti, şəffaf monitorinq sistemi və tədqiqat etikası prinsipləri formalaşdırılsın [ENQA, 2015, s.9-12]. Bu standartlar ali pedaqoji təhsildə elmi fəaliyyətin keyfiyyətinin yüksəldilməsində əsas çərçivə funksiyası daşıyır və tədqiqat proseslərinin idarə olunmasında institusional məsuliyyəti artırır.

Pedaqoji sahənin xüsusiyyətləri elmi fəaliyyətin keyfiyyət təminatını daha da aktuallaşdırır. Çünki pedaqoji tədqiqatların nəticələri birbaşa tədris prosesinə təsir edir və gələcək müəllimlərin peşəkar kompetensiyalarının formalaşmasında həlledici rol oynayır. Tədqiqat yönümlü müəllim hazırlığı modeli göstərir ki, tələbələrin tədqiqat bacarıqlarının inkişafı üçün universitet daxilində elmi mühitin gücləndirilməsi, tədqiqat mədəniyyətinin formalaşdırılması və elmi rəhbərlik institutlarının təkmilləşdirilməsi vacibdir [Altbach & Salmi, 2011, s.56]. Bu baxımdan elmi fəaliyyətin idarə olunması yalnız təşkilati proses deyil, həm də pedaqoji keyfiyyətin yüksəldilməsi üçün vasitədir.

Ali pedaqoji təhsil müəssisələrində elmi fəaliyyətin keyfiyyətinə təsir edən əsas amillərdən biri də tədqiqat nəticələrinin praktikaya integrasiyasıdır. Pedaqoji innovasiyaların sinif mühitinə transferi müəllim hazırlığının effektivliyini artırır və universitet–məktəb əməkdaşlığını gücləndirir. ESG standartları bu prosesi stimullaşdıraraq universitetlərin elmi nəticələr üzrə hesabatlılığını və akademik dürüstlüyünü təmin etməyi tələb edir [ENQA, 2015, s.16]. Həmçinin OECD analizi göstərir ki, elmi fəaliyyətin keyfiyyətinin yüksəlməsi üçün universitet daxilində müasir idarəetmə metodları,

rəqəmsal tədqiqat infrastrukturunun mövcudluğu və beynəlxalq tərəfdaşlıq şəbəkələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [OECD, 2019, s.52].

Nəticə etibarilə, ali pedaqoji təhsil müəssisələrində elmi fəaliyyətin idarə olunması və keyfiyyət təminatı vahid institusional siyasət əsasında həyata keçirildikdə universitetlər həm akademik fəaliyyətin səmərəliliyini artırır, həm də tədqiqat yönümlü pedaqoji kadr hazırlığı üçün əlverişli mühit formalaşdırır. Elmi fəaliyyətin düzgün idarə edilməsi müəllim hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsi, elmi nəticələrin tədrisə inteqrasiyası və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu səbəbdən ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin inkişaf konsepsiyasında elmi fəaliyyətin idarə olunması və keyfiyyət təminatı mərkəzi xətt kimi çıxış etməlidir. Konfrans elanı da məhz bu istiqaməti prioritet kimi müəyyənləşdirərək pedaqoji təhsildə elmi fəaliyyətin rolunun artırılmasını əsas hədəf kimi təqdim edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Altbach, P., & Salmi, J. The Road to Academic Excellence: The Making of World-Class Research Universities. Washington, DC: World Bank. – 2011.
2. ENQA. Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG). Brussels. – 2015.
3. OECD. Enhancing Research in Higher Education Institutions. Paris: OECD Publishing. – 2019.

CHINGIZ BAKHSHIYEV

MANAGEMENT AND QUALITY ASSURANCE OF SCIENTIFIC ACTIVITY IN HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract: The management of scientific activity and quality assurance in pedagogical higher education institutions has become a fundamental component of modern teacher education. Global digital transformation, research-oriented pedagogy, and the integration of science into teaching define new institutional requirements for governance and internal quality systems. This abstract examines the organization of research activities, the essence of management models, and the role of quality assurance within teacher education, drawing on international standards such as ESG. Findings indicate that evidence-based decision-making, institutional coordination, and the strengthening of research culture enhance the effectiveness of scientific activity and improve the overall quality of teacher preparation.

Keywords: scientific activity, management, quality assurance, pedagogical education, ESG

DİANA QASIMOVA

Magistrant

diana.qasimova@icloud.com

NİTQİN NÖVLƏRİ VƏ ONLARIN HƏR BİRİNƏ VERİLƏN PEDAQOJİ TƏLƏBLƏR

Bu məqalədə nitqin növləri – monoloji nitq, dialoji nitq, yazılı nitq və şifahi nitq – sistemli şəkildə təhlil edilir və onların ibtidai təhsil prosesində formalaşdırılması məsələləri araşdırılır. Hər bir nitq növünün psixoloji, dilçilik və pedaqoji xüsusiyyətləri müəyyən edilir, şagirdlərin nitq bacarıqlarının inkişafına təsir edən amillər açıqlanır. Məqalədə monoloji nitqin məzmun ardıcılığı və məntiqi quruluşu, dialoji nitqin qarşılıqlı ünsiyyət vərdişlərini formalaşdırması, yazılı nitqin qrammatik norma və orfoqrafik tələblərə əsaslanması, şifahi nitqin isə düzgün tələffüz, intonasiya və nitq mədəniyyətinə söykənməsi əsaslandırılmışdır. Hər bir nitq növü üzrə müəllimin üzərinə düşən pedaqoji tələblər – şagirdlərin söz ehtiyatının genişləndirilməsi, mətn qurma bacarığının inkişafı, ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması, düzgün tələffüz və ifadəli danışığın öyrədilməsi – konkret şəkildə göstərilmişdir. Tədqiqatın nəticələri ibtidai sinifdə nitq mədəniyyətinin məqsədyönlü və mərhələli şəkildə inkişaf etdirilməsinin təlimin keyfiyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərdiyini ortaya qoyur.

***Açar sözlər:** nitq, nitq mədəniyyəti, şifahi nitq, yazılı nitq, kommunikativ kompetensiya, pedaqoji tələb*

Nitq insanın idrak və ünsiyyət fəaliyyətinin əsas formalarından biri kimi pedaqogika və dilçilik elmlərində geniş şəkildə tədqiq olunan anlayışdır. Ümumi nəzəri baxımdan nitq dilin real tətbiq forması olmaqla, onun cəmiyyət daxilində kommunikativ funksiyasını reallaşdırır. Təlim prosesində nitqin formalaşdırılması şagirdin həm ünsiyyət bacarığını, həm də düşüncə qabiliyyətini inkişaf etdirən mühüm pedaqoji istiqamətdir. “Nitqin növləri dilçilikdə müxtəlif prinsiplərə əsaslanaraq təsnif edilir. Ən geniş yayılmış yanaşmaya görə nitq şifahi və yazılı formalarda təzahür edir. Hər bir nitq növü dilin strukturundan, kommunikativ şəraitdən və nitqi ifadə edən şəxsin məqsədindən asılı olaraq fərqli xüsusiyyətlərə malikdir” [1, s.102]. Bu fərqlilik pedaqoji prosesdə hər bir nitq növü üçün ayrıca nəzəri tələblərin müəyyənəşdirilməsini zəruri edir.

Şifahi nitq ünsiyyətin birbaşa və dinamik forması kimi səslilik, ani reaksiya və situativlik xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Nəzəri cəhətdən şifahi nitqin əsas xüsusiyyəti onun fonetik, intonasion və prozodik tərəflərinin aparıcı rol oynamasıdır. Şifahi nitqdə informasiyanın ötürülməsi təkcə sözlər vasitəsilə deyil, həm də intonasiya, pauza, vurğu və emosional çalarların istifadəsi ilə baş verir. Bu nitq növünə verilən pedaqoji tələblər onun ifadəliliyinin, aydınlığının və məntiqi ardıcılığının təmin olunmasını nəzərdə tutur. “Şagirdin şifahi nitqində səlislik, düzgün tələffüz və fonetik norma vacib komponent kimi dəyərləndirilir. Bununla yanaşı, şifahi nitq sosial ünsiyyət mühiti ilə sıx bağlı olduğundan, nəzəri baxımdan nitq etiketinin, kommunikativ mədəniyyətin və qarşılıqlı dinləmə bacarığının formalaşdırılması pedaqoji zərurət hesab edilir. Yazılı nitq isə fikrin qrafik işarələr vasitəsilə ifadəsi olmaqla, planlılıq, sabitlik və normativlik xüsusiyyətlərinə malikdir. Nəzəri cəhətdən yazılı nitqin strukturu daha sistemli, məntiqi ardıcılığı daha müəyyən, dil normalarına əməl etməsi isə daha ciddi xarakter daşıyır. Yazılı nitqin dili ədəbi dilin norma sistemində tam uyğunluğu tələb edir” [2]. Bu baxımdan orfoqrafiya, punktuasiya, qrammatik bütövlük və məzmun ardıcılığı yazılı nitqin əsas nəzəri meyarları kimi qiymətləndirilir. Pedaqoji kontekstdə yazının normativliyi, düşünülmüş şəkildə qurulması, ifadələrin dəqiqliyi və mətnin struktur bütövlüyü şagirdin yazılı nitq bacarığının əsas göstəricisi hesab olunur. Yazılı nitqin təbiəti şagirdin müstəqil düşünmə, mətn planlaşdırma və mətn qurma bacarığının inkişafını zəruri edir.

Nitqin növləri funksional baxımdan da təsnif edilir. Bu təsnifatda monoloji nitq, dialoji nitq və mətn nitqi nəzəri baxımdan mühüm yer tutur. Monoloji nitq bir nəfərin uzun və ardıcıl şəkildə fikir bildirməsi ilə xarakterizə olunur. Nəzəri cəhətdən monoloq nitqin planlı, ardıcıl və dəqiq şəkildə

qurulmasını tələb edir. Pedaqoji prosesdə monoloji nitqin formalaşdırılması şagirdin müstəqil fikirləşmə, məntiqi ardıcılıqla danışma və fikri tam şəkildə ifadə etmə bacarığının inkişafı ilə bağlıdır. Dialoji nitq isə qarşılıqlı ünsiyyət, sual-cavab və iki və ya daha çox şəxsin fikir mübadiləsi prosesini əhatə edir. Bu nitq növünün nəzəri mahiyyəti onun interaktiv xarakter daşmasıdır. Dialoji nitq şagirdlərdə qarşılıqlı dinləmə, adekvat cavablandırma, situasiyaya uyğun danışmaq və kommunikasiyanın sosial tərəflərini dərk etmə bacarıqlarını tələb edir.

Nitqin növləri insanın kommunikativ fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətlərini əks etdirən dil prosesləri sistemi kimi nəzərdən keçirilir və dilçilik, psixolinqvistika və pedaqogika elmlərində onun öyrənilməsi dilin funksional mahiyyətinə əsaslanır. Nitq sosial mühitdə informasiya mübadiləsinin, idrakın və ünsiyyətin aparıcı vasitəsi olduğundan onun növlərinin təlim prosesində nəzəri şəkildə əsaslandırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nitqin struktur xüsusiyyətləri, dil vahidlərinin funksional rolu və kommunikasiya şəraitinin təsiri bu anlayışı kompleks bir sistem kimi dəyərləndirməyə imkan yaradır.

Monoloji nitq məzmunun sistemli şəkildə təqdim olunduğu, ardıcılığın və semantik bütövlüyün əsas amil olduğu nitq formasıdır. Bu nitq növünün nəzəri mahiyyəti informasiyanın planlı şəkildə təşkili, mətnin daxili strukturunun məntiqi əlaqələr əsasında qurulması və nitqin semantik çərçivəsinin stabil saxlanması ilə bağlıdır. Monoloji nitqin formalaşması həm dil vahidlərinin funksional uyğunlaşmasını, həm də məzmun əlaqələrinin şüurlu şəkildə idarə edilməsini tələb edir. Bu növ nitqin pedaqoji baxımdan inkişafı şagirdlərin sistemli düşünmə bacarığını, analitik yanaşmanı və mətnin struktur elementlərini dərk etməsini təmin edir.

“Dialoji nitq kommunikativ aktın qarşılıqlı münasibət əsasında cərəyan etdiyi və replikalararası əlaqələrin dinamik şəkildə yeniləndiyi proses kimi xarakterizə olunur. Dialoji nitqin nəzəri mahiyyəti onun situativliyində, spontanlığında və tərəflərin qarşılıqlı semantik münasibət qurmaq bacarığında özünü göstərir. Bu nitq növündə kommunikasiya pragmatikasının, nitq niyyətlərinin və danışanın anlıq reaksiyalarının rolu böyükdür” [3, s.95]. Dialoji nitqin pedaqoji baxımdan öyrədilməsi şagirdlərdə nitq çevikliyinin, situativ uyğunlaşmanın və ünsiyyət prosesində adekvat cavabvermənin formalaşmasına yönəlir.

Yazılı nitq qrafik işarələrə əsaslanan, struktur baxımından daha sabit və idarə olunan nitq formasıdır. Yazılı nitqin nəzəri əsaslandırılması onun qrammatik, leksik və üslubi normaya söykənməsi ilə yanaşı, mətnin kompozisiya quruluşunun dəqiq planlaşdırılması, informasiya ardıcılığının qorunması və semantik tamlığın təmin edilməsi ilə bağlıdır. Yazılı nitq insanın düşüncə fəaliyyətini sistemləşdirən nitq forması olaraq analitik və reflektiv proseslərin güclənməsinə şərait yaradır. Təlim prosesində yazılı nitqin inkişafı şagirdlərin dil strukturlarını dərk etməsini, ifadə bacarıqlarını və mətnqurma vərdişlərini möhkəmləndirir. Şifahi nitq fonetik, intonasiya və artikulyasiya sisteminə əsaslanan dinamik nitq formasıdır və onun nəzəri mahiyyəti fonetik normanın, intonasiya modelinin və akustik komponentlərin ünsiyyətdə daşdığı semantik yük ilə bağlıdır. Şifahi nitqdə məna yalnız leksik vahidlərlə deyil, həm də vurğu, pauza, tembr və intonasiya vasitəsilə ötürülür. Bu nitq növünün pedaqoji aspektləri düzgün tələffüzün, ifadəliliyin, nitqin aydınlığının və fonetik mədəniyyətin formalaşdırılması ilə müəyyən edilir.

Nitq növləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərən integrativ bir sistem təşkil edir. Şifahi nitq dialoji strukturlara əsaslanaraq yazılı nitqin mətn qurma bacarıqlarını gücləndirir, yazılı nitq monoloji nitqin məntiqi ardıcılığını möhkəmləndirir, dialoji nitq isə kommunikativ çevikliyi artıraraq şagirdin ünsiyyət mədəniyyətini genişləndirir. Bu integrativlik nitqin pedaqoji aspektində vahid kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılmasını zəruri edir. Təlim prosesində nitqin hər bir növünün nəzəri mahiyyətinin öyrənilməsi şagirdin dil mədəniyyətinin, məntiqi düşünmə bacarığının, ünsiyyət qabiliyyətinin və intellektual inkişafının təmin edilməsinə şərait yaradır.

Nitqin növlərinin öyrənilməsi dilin struktur səviyyələri ilə funksional səviyyələr arasında qarşılıqlı əlaqənin müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Dil vahidləri fonetika, leksika və qrammatika səviyyəsində abstrakt sistem kimi mövcuddur, nitq isə həmin sistemin real ünsiyyətdə fəaliyyət formasıdır. Bu baxımdan hər bir nitq növü dil faktlarının müxtəlif kommunikativ situasiyalarda necə aktuallaşdığını, insan şüurunun dil vasitəsilə gerçəkliklə necə əlaqə yaratdığını göstərən müstəqil, lakin qarşılıqlı asılı kateqoriya kimi dəyərləndirilir. Nitq növlərinin nəzəri təhlili onların yalnız

kommunikativ funksiyasını deyil, həm də idrak prosesində oynadığı rolu açıqlayır; belə ki, insanın düşüncə əməliyyatları nitq formalarının struktur xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə formalaşır və inkişaf edir. Nitqin məzmun və forma münasibətləri müxtəlif nitq növlərində müxtəlif şəkildə təzahür edir. Monoloji nitqdə məzmun əvvəlcədən planlaşdırılmış şəkildə qurulduğu üçün forma sistemi nisbətən stabil olur və nitqi təşkil edən komponentlər daha ciddi məntiqi ardıcılığa tabe edilir. Dialoji nitqdə forma dinamikdir və məzmun danışan şəxslərin qarşılıqlı semantik münasibətlərinə əsaslanaraq fasiləsiz dəyişir. Yazılı nitqdə forma ən sabit struktura malikdir, çünki qrafik işarələr əsasında fikrin sabitləşdirilməsi məzmunu daha dəqiq və nəzarət olunan şəkildə ifadə etməyə imkan verir. Şifahi nitqdə forma akustik xarakter daşıdığı üçün daha çevik, situasiyadan və danışanın psixoloji vəziyyətindən asılı ola bilər. Bu fərqlər göstərir ki, nitq növlərinin hər biri insan şüurundakı informasiya transformasiyasının müxtəlif mərhələsini əks etdirir.

Nitqin növləri kommunikativ niyyətlər və ünsiyyət şəraiti ilə də sıx bağlıdır. İnsanın nitq niyyəti informasiyanın kimə, nə üçün və hansı məqsədlə yönəldildiyini müəyyənləşdirir. Monoloji çıxışda niyyət məlumatın fasiləsiz və ardıcıl təqdimatını, dialoji ünsiyyətdə qarşılıqlı təsirə əsaslanan spontan münasibəti, yazılı nitqdə informasiya dəqiqliyini və mexaniki sabitliyini, şifahi nitqdə isə emosional və ifadəli ünsiyyəti tələb edir. Nitq niyyətinin bu şəkildə fərqlənməsi təlim prosesində nitqin yalnız texniki deyil, həm də funksional-semiotik aspektdən öyrədilməsini vacib edir.

Nitqin psixoloji əsasları da onun növlərinin formalaşmasına birbaşa təsir göstərir. Şifahi nitq daha çox eşitmə yaddaşına və operativ reaksiyalara əsaslanır; yazılı nitq isə vizual yaddaşın, analitik düşünmənin və mərkəzləşmiş diqqətin intensiv fəaliyyətini tələb edir. Monoloji nitqin psixoloji strukturu planlaşdırılmış düşünmə modelinə söykənir, dialoji nitq isə ani reaksiyalar, situativ düşüncə və qarşılıqlı anlaşıma mexanizmləri ilə bağlıdır. Bu xüsusiyyətlərin nəzərə alınması təlim prosesində şagirdlərin psixi fəaliyyətini və idrak imkanlarını daha düzgün istiqamətləndirməyə şərait yaradır. Nitq növlərinin funksional xüsusiyyətləri pedaqoji prosesdə integrativ yanaşmanı zəruri edir. Şagirdin nitq bacarıqları yalnız ayrı-ayrı nitq növlərinin öyrədilməsi ilə deyil, onların qarşılıqlı əlaqəsinin inkişaf etdirilməsi ilə formalaşır. Yazılı nitq şifahi nitqin dəqiqliyini artırır, şifahi nitq dialoji ünsiyyət bacarığını möhkəmləndirir, dialoji nitq monoloji çıxışların emosional və ünsiyyət yönümlü olmasına təsir edir, monoloji nitq isə yazılı ifadənin məntiqi strukturunu gücləndirir. Bu qarşılıqlı əlaqə göstərir ki, nitqin növləri təlim prosesində bir-birini tamamlayan və bir-birini inkişaf etdirən vahid sistem kimi çıxış edir. Nitqin növlərinin nəzəri baxımdan dəyərləndirilməsi nəticə etibarilə şagirdlərin kommunikativ kompetensiyasının formalaşdırılmasına xidmət edir. Kommunikativ kompetensiya yalnız dil faktlarını bilmək deyil, həm də müxtəlif ünsiyyət situasiyalarında dil vahidlərini məqsədyönlü şəkildə seçmək və tətbiq etmək bacarığıdır. Nitqin növlərinin təlimində nəzəri əsasların mənimsənilməsi şagirdə danışanın niyyətini anlamağı, fikir ifadəsində aydınlıq yaratmağı, nitqin məntiqini qorumağı və dilin funksional imkanlarından məqsədə uyğun şəkildə istifadə etməyi öyrədir. Beləliklə, nitqin növlərinin nəzəri tədrisi dil mədəniyyətinin, düşünmə mədəniyyətinin və ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət edir.

Mətn nitqi nitqin daha mürəkkəb forması kimi müxtəlif üslubi, qrammatik və məntiqi vahidlərin bir sistem daxilində vəhdətini əks etdirir. Mətnin dil sistemi daxilində bitmiş informasiya daşması nəzəri baxımdan onun semantik, sintaktik və kompozisiya bütövlüyünü tələb edir. Pedaqoji baxımdan mətn qurmaq şagirdin dil düşüncəsinin, üslubi təfəkkürünün və strukturlaşdırma bacarığının formalaşdırılması ilə sıx bağlıdır. “Nitqin növləri və onlara verilən pedaqoji tələblər dilin struktur xüsusiyyətləri, nitqin kommunikativ məqsədi və şəraitin xarakteri ilə müəyyən olunur. Hər bir nitq növü dilin funksional sisteminin ayrı-ayrı tərəflərini əks etdirdiyindən, pedaqoji prosesdə onların nəzəri əsaslara uyğun şəkildə formalaşdırılması şagirdin nitq mədəniyyətinin, kommunikativ bacarığının və düşünmə qabiliyyətinin inkişafını təmin edən mühüm şərtlərdəndir” [4].

Nitqin nəzəri tədqiqində digər mühüm istiqamətlərdən biri nitq mədəniyyəti ilə bağlıdır. Nitq mədəniyyəti nitqin səlis, aydın, normativ və üslubi cəhətdən düzgün qurulmasını təmin edən kompleks dilçilik və pedaqoji prinsiplər sistemidir. Bu sahənin nəzəri əsaslarına görə şagirdin nitqində düzgünlük, dəqiqlik, aydınlıq, sadəlik, ifadəlilik və üslubi uyğunluq kimi keyfiyyətlər formalaşdırılmalıdır. Hər bir nitq növünə verilən pedaqoji tələblər də məhz bu keyfiyyətlərin nəzəri

mahiyyəti üzərində qurulur. Şifahi nitqdə səs tərkibi və intonasiya işin əsasını təşkil edirsə, yazılı nitqdə mətnin düzgün qurulması, struktur tamlığı və qrammatik norma aparıcı amil hesab olunur. Bu baxımdan nitq mədəniyyəti bütün nitq növlərinin nəzəri çərçivəsini müəyyənləşdirən ümumi kateqoriya kimi çıxış edir.

“Nitq növlərinə verilən pedaqoji tələblərin nəzəri mahiyyəti həm də şagirdin dil və düşüncə əlaqəsinin düzgün qurulmasına xidmət edir. Psixolinqvistika elminin yanaşmasına görə nitq yalnız dil vahidlərinin mexaniki şəkildə işlədilməsi deyil, eyni zamanda düşüncənin dil vasitəsilə formalaşdırılması və ifadə olunması prosesidir. Bu səbəbdən pedaqoji prosesdə şagirdin nitqi sadəcə texniki bacarıq kimi deyil, idrak fəaliyyətinin bir forması kimi qiymətləndirilir” [5]. Nəzəri baxımdan düşüncə və nitq arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqə şagirdlərin məntiqi ardıcılıqla danışmasını, fikirləri əsaslandırmasını, arqumentasiya bacarığını inkişaf etdirməyi tələb edir. Bu tələblər həm monoloji, həm də dialoji nitqin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Tədris prosesində nitqin növlərinin inkişafı pedaqoji sistem daxilində ardıcıl mərhələləri əhatə edən nəzəri proses kimi dəyərləndirilir. Bu mərhələlər leksik səviyyədə söz ehtiyatının genişlənməsi, qrammatik səviyyədə düzgün cümlə qurma bacarığının formalaşması, üslubi səviyyədə uyğun ifadə vasitələrinin seçilməsi və mətn səviyyəsində tamlıq, ardıcılıq, məntiqi bütövlüyün təmin olunması kimi dillə bağlı fundamental kateqoriyalara əsaslanır. Hər bir nitq növü bu mərhələlərin müəyyən hissəsini özündə ehtiva edir. Şifahi nitq daha çox intonasiya və ünsiyyət situasiyasına bağlı olduğu üçün üslubi fleksibil yanaşma tələb edir, yazılı nitq isə daha sabit və normativ quruluş tələb etdiyindən planlı şəkildə öyrədilməlidir.

Nitq növlərinin nəzəri tədqiqi həm də onların üslubi xüsusiyyətlərini əhatə edir. Leksikologiya və üslubiyyat bu məsələdə mühüm rol oynayır, çünki nitq növləri üslubi baxımdan fərqli tələblərə malikdir. Monoloji nitq daha geniş informasiya çatdırmaq üçün seçildiyindən onun üslubunda dəqiqlik, ardıcılıq və terminoloji düzgünlük üstünlük təşkil edir. Dialoji nitq isə ünsiyyət prosesinin canlılığına görə daha sadə, məlumat mübadiləsinə yönəlmiş üslubi xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Yazılı nitqdə isə üslubun ədəbi norma ilə vəhdəti vacib nəzəri prinsip hesab edilir. Ümumtələb pedaqoji yanaşmada nitq növlərinə verilən tələblər şagirdin dil bacarıqlarının bütöv şəkildə inkişafını təmin etmək məqsədi daşıyır. Bu tələblər şagirdin kommunikativ kompetensiyasının formalaşması üçün nəzəri baza yaradır. “Kommunikativ kompetensiya yalnız danışmaq bacarığından ibarət olmayıb, həm də dinləmə, qavrama, müqayisə etmə, fikri analiz və sintetik şəkildə ifadə etmə kimi idrak proseslərini əhatə edir. Nitq növlərinə verilən pedaqoji tələblər də məhz bu idrak proseslərinin nəzəri əsaslarla düzgün şəkildə qurulmasını nəzərdə tutur. Nitq növləri – şifahi, yazılı, monoloji, dialoji və mətn formasında olan nitq – dilin funksional sistemində mühüm yer tutur və onların hər birinə verilən pedaqoji tələblər dilin daxili strukturu, nitqin funksional xüsusiyyətləri və kommunikativ məqsədlə müəyyən olunur” [6]. Bu tələblərin nəzəri mahiyyəti şagirdin nitq mədəniyyətinin, dil düşüncəsinin, kommunikativ bacarığının və ümumi idrak fəaliyyətinin inkişafını təmin edir. Nitq növlərinin pedaqoji əsaslarla öyrədilməsi dilə yiyələnmə prosesinin sistemli, elmi və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməsinə kömək edir ki, bu da müasir təhsilin əsas istiqamətlərindən biri hesab olunur.

Nitqin növləri və onlara verilən pedaqoji tələblər bir-biri ilə sıx bağlı olan, şagirdlərin ümumi dil inkişafını müəyyən edən əsas komponentlərdən biridir. Yazılı nitq isə şagirdlərin həm dil, həm də düşüncə bacarıqlarının daha yüksək səviyyədə formalaşmasını tələb edir. Yazılı nitqin düzgün təşkili üçün pedaqoji prosesdə məqsədyönlü, planlı və sistemli iş aparılmalıdır. Bu nitqin formalaşması yalnız yazı texnikasına yiyələnməklə deyil, həm də mətn quruculuğu, fikir ardıcılığı, leksik-semantik dəqiqlik, qrammatik düzgünlük kimi komponentlərin inkişafı ilə bağlıdır. Müəllim yazılı nitqin formalaşdırılması zamanı şagirdlərin orfoqrafiya və punktuasiya normalarına əməl etmələrini, fikri məntiqi və ardıcıl şəkildə ifadə etmələrini, dil vahidlərini üslubi baxımdan məqsədəuyğun seçmələrini təmin etməlidir. Şagirdlər yazıda fikirlərini əsaslandırmaqlı, səbəb-nəticə əlaqələri yaratmalı, ədəbi dil normalarını qoruyub saxlamalıdır. Yazılı nitqin inkişaf etdirilməsi üçün təqdimat yazıları, mətn qurma, sərbəst və mövzuya uyğun inşa yazıları, hekayə tamamlanması, təsviri və təhlil mətnləri kimi fəaliyyətlərdən geniş istifadə olunmalıdır.

Nitqin növlərinin inkişafında pedaqoji tələblərdən biri də şagirdlərin nitq təcrübəsinin ardıcıl şəkildə genişləndirilməsi, nitqin hər üç növünün – danışmaq, dinləmə və yazma – qarşılıqlı inkişaf etdirilməsidir. Bu zaman müəllim şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini, idrak səviyyələrini, dil bacarıqlarının mövcud vəziyyətini nəzərə almalıdır. Hər bir nitq növü digərini dəstəkləyir: dinləmə şifahi nitqi, şifahi nitq yazılı nitqi, yazılı nitq isə ümumi dil mədəniyyətini möhkəmləndirir. Buna görə də pedaqoji prosesdə nitq növləri arasında təbii keçidlər yaradılmalı, şagirdlərə nitqin hər bir növündə özünü ifadə etmək imkanı verilməlidir.

Nitqin növlərinin pedaqoji tədqiqi yalnız dil biliklərinin inkişafını deyil, həm də şagirdlərin idrak və ünsiyyət bacarıqlarını əhatə edir. Şifahi nitq, dialoq və monoloq kimi funksional formalar vasitəsilə şagirdlər öz fikirlərini anında ifadə etməyi, dinləyənləri başa düşməyi və ünsiyyətin qaydalarına əməl etməyi öyrənirlər. Nəzəri cəhətdən bu, şagirdin düşüncəsinin strukturlaşdırılması, məntiqi ardıcılığın formalaşdırılması və nitq situasiyalarına uyğun davranışın öyrədilməsi prosesidir.

Yazılı nitq isə daha planlı və normativ xarakter daşıdığı üçün onun inkişafı şagirdin düşüncə qabiliyyətini daha kompleks şəkildə formalaşdırır. Yazılı nitq vasitəsilə şagirdlər fikri ardıcıl ifadə etməyi, arqumentləri düzgün qurmağı, səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyən etməyi və dil normalarına riayət etməyi öyrənirlər. Bu baxımdan yazılı və şifahi nitq bir-birini tamamlayan sistem kimi nəzəri cəhətdən bir-biri ilə əlaqələndirilir. Nitq növlərinə verilən pedaqoji tələblərin nəzəri əsası, həmçinin nitq mədəniyyəti, üslubi uyğunluq, leksik dəqiqlik və kommunikativ məqsədə xidmət etmə prinsipinə əsaslanır. Bu tələblər şagirdlərin yalnız söz ehtiyatını artırmaqla kifayətlənməyib, onların nitqi vasitəsilə düşüncə və sosial bacarıqlarını da inkişaf etdirməyə yönəlir. Nitqin inkişaf etdirilməsi zamanı müəllim şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini, idrak səviyyəsini və mövcud dil bacarıqlarını nəzərə alaraq fərdi və qrup işlərini tənzimləyir, hər bir nitq növünün formalaşması üçün nəzəri prinsipləri praktik işlərlə dəstəkləyir. Nitqin bütün növlərinə verilən pedaqoji tələblər şagirdlərin dil və ünsiyyət bacarıqlarını sistemli şəkildə inkişaf etdirməyi, onların nitq mədəniyyətini formalaşdırmağı və tədris prosesində kommunikativ kompetensiyasını artırmağı nəzərdə tutur. Nəzəri baxımdan bu yanaşma müasir pedaqogik təlimin əsas prinsiplərindən biridir və şagirdlərin uğurlu dil inkişafının təmin olunmasında kritik əhəmiyyətə malikdir.

Məktəb mühitində nitqin bütün növlərinə verilən pedaqoji tələblər ümumi dil mədəniyyətinin, ünsiyyət bacarıqlarının, məntiqi təfəkkürün və sosial fəaliyyətin inkişaf etdirilməsinə xidmət edir. Bu tələblər yalnız dil biliklərinin mənimsənilməsinə deyil, həm də şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasını təmin edir. Nitqin növlərinin sistemli şəkildə öyrədilməsi nəticəsində şagirdlər həm öz fikrini məzmunlu və aydın ifadə edə bilir, həm başqalarının fikrini doğru anlayır, həm də yazılı şəkildə dəqiq və mədəni şəkildə ifadə etmə bacarığı qazanırlar. Nitqin inkişafı üzrə aparılan nəzəri və praktik işlər şagirdlərin əqli fəaliyyətini genişləndirir, dilə münasibətini formalaşdırır və onların gələcək təhsil uğurlarına mühüm təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova, S. Şagirdlərdə nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasının psixoloji xüsusiyyətləri. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. № 3. – 2022. – 273 səh.
2. Paşayeva, P. İbtidai siniflərdə şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsinin imkan və yolları. PPE-journal. – 2021.
3. Musayeva, A. Nitq mədəniyyəti və düzgün yazı təlimi. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi № 2. – 2020. – 264 səh.
4. Məmmədli, N. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (I cild) – dərslik / N.Məmmədli. – Bakı: Elm və Təhsil. – 2020.
5. Nəğməddin, M. Müasir Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti məsələləri. AMEA Dilçilik İnstitutu. – 2021.
6. Hüseynov, S. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. – Bakı: Elm və Təhsil. – 2016.

DIANA GASIMOVA

TYPES OF SPEECH AND THE PEDAGOGICAL REQUIREMENTS FOR EACH OF THEM

Abstract: This article provides a systematic analysis of the main types of speech – monologic, dialogic, written, and oral speech – and examines the issues related to their formation in the primary education process. The psychological, linguistic, and pedagogical characteristics of each speech type are identified, and the factors influencing the development of students' speech skills are explained. The study argues that monologic speech requires logical coherence and structured content; dialogic speech develops interactive communication skills; written speech relies on grammatical and orthographic norms; and oral speech is based on correct pronunciation, intonation, and speech culture. For each speech type, specific pedagogical requirements are highlighted, including vocabulary enrichment, development of text-forming skills, formation of communication culture, and teaching accurate and expressive speech. The findings demonstrate that purposeful and gradual development of speech culture in primary school significantly enhances overall learning quality.

Keywords: speech, speech culture, oral speech, written speech, communicative competence, pedagogical requirement

ДИАНА ГАСЫМОВА

ВИДЫ РЕЧИ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТРЕБОВАНИЯ К КАЖДОМУ ИЗ НИХ

Резюме: В данной статье системно анализируются виды речи – монологическая, диалогическая, письменная и устная речь, а также исследуются вопросы их формирования в процессе начального обучения. Определены психологические, лингвистические и педагогические особенности каждого вида речи, раскрыты факторы, влияющие на развитие речевых умений учащихся. В статье обосновано, что монологическая речь требует логической последовательности и связности содержания, диалогическая – формирует навыки взаимного общения, письменная – опирается на грамматические и орфографические нормы, а устная речь – на правильное произношение, интонацию и культуру речи. По каждому виду речи обозначены педагогические требования: расширение словарного запаса учащихся, развитие умений построения текста, формирование культуры общения, обучение правильному произношению и выразительной речи. Результаты исследования показывают, что целенаправленное и поэтапное развитие речевой культуры в начальных классах существенно повышает качество обучения.

Ключевые слова: речь, речевая культура, устная речь, письменная речь, коммуникативная компетентность, педагогическое требование

DÜRDANƏ HEYDƏROVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı

Müəllim

d.heyderova@ya.ru

FİZİKA TƏDRİSİNDƏ LAYİHƏ ƏSASLI ÖYRƏNMƏNİN (PBL) TƏLƏBƏLƏRİN QRUP İŞİ FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİNİN ARAŞDIRILMASI

Layihə əsaslı öyrənmə konstruktivist prinsiplərə əsaslanan bir tədris üsuludur və tələbələrin mövzunu dərinlən mənimsəməsinə imkan yaradır. Tələbələr məlumat toplamaq, analiz etmək, nəticə çıxarmaq və təqdim etmək kimi fəaliyyətləri özləri yerinə yetirir, müəllim isə bələdçi və mentor funksiyasını icra edir. Bu metod tənqidi düşüncə, problem həlli, əməkdaşlıq və yaradıcılıq bacarıqlarını inkişaf etdirir. Qrup işi şagirdlərə fikir mübadiləsi və ünsiyyət bacarıqlarını tətbiq etmək imkanı verir, lakin bəzi şagirdlər əvvəlki təcrübələrinin azlığı səbəbindən effektiv işləyə bilmir. Layihələr həm fərdi, həm də qrup şəklində həyata keçirilə bilər və əsas diqqət nəticədən çox öyrənmə prosesinə yönəlir. PBL tələbələrin müstəqil, yaradıcı və problem həll edən fərdlər kimi yetişməsinə şərait yaradır.

Açar sözlər: *layihə, layihə əsaslı öyrənmə, qrup iş, tədris, mentor, tənqidi düşüncə, fikir mübadiləsi*

Layihə əsaslı təlim metodu konstruktivist yanaşmanın prinsiplərinə əsaslanan bir öyrənmə modelidir. Layihə, hər hansı bir mövzunu daha dərinlən araşdırmağa və onun mahiyyətini anlamağa kömək edən geniş tədqiqat prosesidir. Bu tədqiqat çox vaxt sinif daxilində kiçik qruplar tərəfindən həyata keçirilir, lakin bəzi hallarda bütün sinif və ya şagirdin özü tərəfindən fərdi şəkildə də aparıla bilər. Layihələrin əsas xüsusiyyəti həm şagirdlərin, həm də müəllimin mövzuyla bağlı yaranan suallara cavab tapmaq üçün məqsədli və planlı şəkildə araşdırma aparmasıdır. Burada əsas hədəf müəllimin verdiyi suallara doğru cavabı tapmaq deyil, daha çox mövzunu dərinlən dərk etməkdir. Layihə işi tələbələrin real həyatı situasiyalara bənzər tapşırıqlar üzərində işləyərək tədqiqat aparmasını, problemləri həll etməsini və öyrəndiklərini tətbiq etməsini tələb edən yüksək səviyyəli düşünmə fəaliyyətidir. Layihələr qısa müddətli ola bilər kimi, bir neçə ay və ya bir semestr davam edən uzunmüddətli işlər də ola bilər. Layihənin sonunda bitki, alət, hesabat və digər konkret məhsullar ortaya çıxır. Məsələn, radio hazırlanması və su təmizləyicisinin qurulması layihə nümunələrinə daxildir.

Layihə əsaslı öyrənməyə bənzər şəkildə, PBL-in müasir təhsil sistemlərində necə tətbiq olunmalı olduğunu göstərmək üçün diqqətlə seçilmiş üç əsas konsepsiyadan ibarət olduğu vurğulanır. Bu konsepsiyaların birincisi öyrənmə prosesində diqqətin müəllimdən çox öyrənənə yönəldilməsini nəzərdə tutan öyrənmə konsepsiyasıdır. İkincisi isə layihələndirmə və istiqamətləndirilmiş öyrənmə ideyasına əsaslanan layihə konsepsiyasıdır; bu konsepsiya təkcə öyrənməni deyil, məqsədyönlü və bir-biri ilə əlaqəli öyrənmə fəaliyyətlərini ön plana çıxarır. Yanaşmanın layihə əsaslı adlandırılmasının əsas səbəbi layihənin nəticəsindən çox onun həyata keçirilmə prosesinin vurğulanmasıdır. Buna görə də “layihə əsaslı” ifadəsi istifadə olunmuşdur. Bu yanaşmada diqqət dizayn və ya konstruksiyanın son məhsuluna deyil, prosesin özünə yönəlməlidir. Çünki dizayn və konstruksiya kimi fəaliyyətlər dəyişikliklərə açıq, çevik düşünmə strukturlarına əsaslanır. Bu səbəbdən layihə yekun məqsəd deyil, yanaşmanın əsas komponentidir və proses yönümlü bir iş prinsipini tələb edir.

Son dövrlərdə tələbələrin layihələrdə iştirakı və marağı daha çox nəzərə alınmağa başlanıb. Tədris planının kiçik, ayrı məlumat hissələri şəklində öyrədilməsindən fərqli olaraq bu yeni yanaşma bir və ya bir neçə sahənin fundamental konsepsiyalarına və prinsiplərinə fokuslanır. Mümkün olduqda tək bir kurs ssenarisi bir neçə fənnin təlim məqsədlərini də əhatə edir. Yanaşmanın əsas komponentləri çevik bir iş araşdırması və ya digər mövzularla əlaqələndirilmiş problem/ssenari, tələbə mərkəzli öyrənmə və kiçik qruplarda birgə fəaliyyətə əsaslanır.

Real dünya problemlərinin həllinə yönəlmiş bu kurs ssenarilərində tələbələr tənqidi düşünmə, problem həlli, yaradıcılıq, əməkdaşlıq, reflektiv düşüncə, təcrübə yolu ilə öyrənmə, ömürboyu öyrənmə, özünütənzimləmə, fərdi öyrənmə və problem əsaslı öyrənmə kimi fəaliyyətlərə əhəmiyyətli dərəcədə vaxt ayırırlar. Bu modeldə müəllim fasilitator və rəhbər rolunda çıxış edir, tələbə isə müstəqil və yaradıcı şəkildə prosesə qoşulur. Hər bir ssenari real, tələbə tərəfindən hazırlanmış bir məhsulla nəticələnir.

Bununla belə, bir mövzuda layihə hazırlamaq üçün əvvəlcədən geniş bir vizyona sahib olmaq tələb olunur; yəni prosesin və nəticənin bütün mərhələlərini öncədən görə bilmək lazımdır. Buna görə də, prosesin addımlarını uğurla icra etməyə imkan verən bacarıqların formalaşması çox önəmlidir. Layihənin tələbəyə məxsus olduğunu nəzərə aldığımız üçün diqqət tədrisə deyil, öyrənmə prosesinə yönəlir. Bu isə o deməkdir ki, söhbət müəllimin deyil, tələbənin layihəsindən gedir.

Beləliklə, layihə əsaslı öyrənmə yanaşmasını tətbiq edərkən hər bir tələbənin prosesin sonunda nəyə nail olacağına dair aydın bir vizyonu olmalıdır. Bu səbəbdən müəllimlər yalnız bildikləri və inandıqları məqsədləri sadəcə yazmaqla kifayətlənməməlidirlər.

Bu tədris üsulunda müəllim daha çox bələdçi və mentor kimi çıxış edir, tələbələrin araşdırmalarını davam etdirə bilməsi üçün onlara müxtəlif resurslar və yönləndirici məsləhətlər təqdim edir. Bununla belə, məlumatın toplanması, təhlili, nəticələrin əldə olunması və onların təqdim edilməsi kimi mərhələləri tələbələrin özləri yerinə yetirirlər. Bu proses tələbələrdə özünəinamı gücləndirir və onların başqalarından asılı olmadan müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərə bilən fərdlərə çevrilməsinə şərait yaradır.

Layihə əsaslı tədris metodu eyni zamanda kəşfiyyata yönəlmiş öyrənmə yanaşmasıdır. Layihə üzərində işləyən tələbələr gözlənilməz və mürəkkəb çətinliklərlə qarşılaşaraq onlarla mübarizə aparmağı öyrənirlər. Bu proses sayəsində onlar həm həyata hazırlanırlar, həm də gələcəkdə qarşılaşacaqları problemləri səmərəli şəkildə həll etmək bacarığı qazanırlar.

Layihə əsaslı tədrisdə tez-tez istifadə olunan qrup işi, adətən dörd, altı və bəzən səkkiz tələbədən ibarət olur. Bu metodda tələbələr öz ideyalarını paylaşır, mövcud resursları bölüşdürür və tapşırıqları müəyyən olunmuş məqsədlərə uyğun şəkildə paylayırlar. Bu, tələbələrə həm də digər qrup üzvləri ilə qarşılıqlı əlaqə qurmaq, fikirlərini müqayisə etmək və onları daha yaxşı təşkil etmək imkanı verir.

Qrup işi tələbələrə mövzu ilə bağlı bilik və mülahizələrini ifadə etmək üçün də geniş imkan yaradır. Müəllim qrupu planlayır, təşkil edir və fəaliyyətinə nəzarət edir. Bununla belə, bəzi tələbələrin qrup işində səmərəli olmaması onların əvvəlki qrup iş təcrübəsinin azlığı və ya qrup üzvü rolunda effektiv işləmək bacarıqlarının olmaması ilə əlaqələndirilmişdir.

Qrup işi şagirdlərin şifahi və yazılı ünsiyyət bacarıqlarını, tənqidi düşünmə qabiliyyətlərini və müxtəlif şəxsiyyətlərə malik insanlarla effektiv işləmək bacarığını inkişaf etdirməyə xidmət edir.

Bununla belə, qrup işinin həm üstünlükləri, həm də çatışmazlıqları mövcuddur:

- Müəllimlər əsas mövzulara kifayət qədər vaxt ayırmaya bilirlər, nəticədə tam öyrənmə prosesi baş verməyə bilər.

- Şagirdlər layihələr üzərində həddindən artıq vaxt və enerji sərf edirlər ki, bu da bəzən narazılığa səbəb olur.

- Qrup işi zamanı digər üzvlərlə qarşılaşdıqları problemlər də şagirdlərin məmnuniyyətsizliyinə gətirib çıxara bilər.

- Eyni zamanda, layihə üzərində qrup halında işləmək bəzi hallarda şagirdlərin fərdi işləmək azadlığını məhdudlaşdırır.

Sadəcə çatışmazlıqları aradan qaldırmaq məqsədilə müəllim qrup işini təşkil etdikdən sonra tələbələrə bu haqda suallar ünvanlamaqla təlim prosesini qiymətləndirməyə, onlara aydın olmayan hissələri izah etməyə nail olmuş olar. Məsələn, “Qrup işinin tətbiqinin faydalı olduğunu düşünürsünüzmü?”, “Qrup işinin tətbiqi sizin üçün hansı yenilikləri gətirdi?”, “Qrup işi və layihə hazırlayarkən qarşınıza hansı problemlər çıxdı?”, “Layihə işini qrup şəklində həyata keçirməyin nə kimi üstün və çatışmayan cəhətləri var?”

Müəllimin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən layihə əsaslı öyrənmə və qrup işinin təşkili haqqında analiz məqsədli tələbələrə ünvanladığı suallar və onların təhlili aşağıdakı nəticələri vermişdir:

1. Qrup işində iştirak edən tələbələr özünəinamlarını artırırlar.
2. Onlar ortaya çıxan sual və çətinlikləri birlikdə müzakirə edərək daha sürətli həll yolları tapırlar.
3. Tələbələr işlədikləri mövzuları həmyaşıdları ilə qarşılıqlı şəkildə daha rahat mənimsəyirlər.
4. Layihə prosesində müxtəlif tələbələrlə əməkdaşlıq etdikləri üçün hər birinin özünəməxsus bacarıq və xüsusiyyətlərə sahib olduğunu dərk edirlər.
5. Bəzi mövzular tələbələr üçün çətin olsa da, qrup daxilində qarşılıqlı yardım göstərdikləri üçün müəllimin hər bir tələbə ilə ayrıca məşğul olmasına ehtiyac qalmır və məsələlər qrupun özü tərəfindən həll olunur. Yalnız ortaq qərara gələ bilmədikdə müəllimin rəhbərliyinə müraciət edirlər.
6. Tələbələr layihə mərhələlərində qrup işi sayəsində qazandıqları bilik və bacarıqlardan olduqca məmnun qalmışdılar.
7. Onlar layihələrin yerinə yetirilməsinin, qruplarda işləməyin və ümumilikdə qrup fəaliyyətinin məqsəd və əhəmiyyətini dərk etdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Joseph, S. Krajcik and Phyllis C. Blumenfeld. Project-Based Learning.
2. Prof. Dr. Ayşe SERT ÇİBIK , Doç. Dr. Nuri EMRAHOĞLU Proje tabanlı öğrenme yaklaşımının fen bilgisi dersinde öğrencilerin mantıksal düşünme becerilerinin gelişimine etkisi
3. Kaptan F., Korkmaz H. “Fen Öğretimi. Aktif Öğrenme-Öğretme Stratejileri ve Öğretim Materyallerinin Tanıtımı Projesi”
4. Erdem, M. “Proje tabanlı öğrenme”
5. Fleming, D.S. “A Teacher’s guide to project based learning.”

DURDANA HEYDAROVA

INVESTIGATING THE IMPACT OF PROJECT-BASED LEARNING (PBL) IN PHYSICS EDUCATION ON STUDENTS’ GROUP WORK ACTIVITIES

Abstract: Project-based learning is a teaching method based on constructivist principles and allows students to deeply understand the subject. Students carry out activities such as collecting information, analyzing, drawing conclusions and presenting it themselves, while the teacher acts as a guide and mentor. This method develops critical thinking, problem-solving, collaboration and creativity skills. Group work allows students to practice their exchange of ideas and communication skills, but some students cannot work effectively due to their lack of prior experience. Projects can be carried out both individually and in groups, and the main focus is on the learning process rather than the result. PBL allows students to develop as independent, creative and problem-solving individuals.

Keywords: project, project-based learning, group work, teaching, mentoring, critical thinking, idea sharing

ДУРДАНА ГЕЙДАРОВА

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ ПРОЕКТНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ (PBL) В ПРЕПОДАВАНИИ ФИЗИКИ НА ГРУППОВУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СТУДЕНТОВ

Резюме: Проектное обучение – это метод обучения, основанный на конструктивистских принципах и позволяющий учащимся глубоко понять предмет. Учащиеся самостоятельно выполняют такие действия, как сбор информации, анализ, формулирование выводов и её презентация, а учитель выступает в роли проводника и наставника. Этот метод

развивает критическое мышление, навыки решения проблем, сотрудничества и креативности. Групповая работа позволяет учащимся практиковать обмен идеями и коммуникативные навыки, однако некоторые учащиеся не могут работать эффективно из-за отсутствия предварительного опыта. Проекты можно выполнять как индивидуально, так и в группах, при этом основное внимание уделяется процессу обучения, а не результату. PBL позволяет учащимся развиваться как самостоятельным, творческим и умеющим решать проблемы личностям.

Ключевые слова: проект, проектное обучение, групповая работа, преподавание, наставничество, критическое мышление, обмен идеями

EBRU ABDULLAYEVA

Bakı Slavyan Universiteti

Magistrant

f.tagizada99@mail.ru

AİLƏ PSIXOLOGİYASI SAHƏSİNDƏ ARAŞDIRMALARIN MÜASİR ASPEKTLƏRİ

Məqalədə ailə psixologiyası sahəsində müasir istiqamətlər və elmi nailiyyətlər araşdırılır. Xüsusi diqqət ailə strukturunun yeni modellərinə, emosional iqlimin və bağlılığın şəxsiyyət inkişafına təsirinə, ailədaxili kommunikasiya və konflikt mexanizmlərinə, həmçinin ailə sisteminin risk amillərinə yönəldilir. Uşaq və böyüklərin psixoloji rifahının formalaşmasında stres amillərinin, ailənin psixoloji iqliminin və valideyn strategiyalarının roluna dair tədqiqatlar təhlil edilir. Sistemli, idrak-davranış və emosiyaya yönəlmiş metodlar da daxil olmaqla, ailə psixoterapiyasına müasir yanaşmalar təqdim olunur. Nəticədə müasir ailələrin dinamikasını anlamaq və effektiv psixoloji yardım formalarını işləyib hazırlamaq üçün fənlərarası yanaşmanın əhəmiyyəti vurğulanır.

***Açar sözlər:** ailə psixologiyası, psixoloji iqlim, ailə münasibətləri, bağlılıq, ailə münaqişələri, valideyn-övlad qarşılıqlı əlaqəsi, uşağın emosional inkişafı*

Müasir tədqiqatlar göstərir ki, ailə sosial, mədəni və iqtisadi dəyişikliklərə həssas olan mürəkkəb və dinamik bir sistemdir. Xüsusi diqqət natamam və qarışıq ailələr, boşanmadan sonra qurulan birliklər, eyni cinsli partnyorluqlar, həmçinin multikultural ailələr daxil olmaqla ailə formalarının artan müxtəlifliyinə yönəldilir. Bu müxtəliflik ailə proseslərini anlamaq üçün daha çevik nəzəri modellərin və yeni yanaşmaların tətbiqini tələb edir.

Tədqiqatların əsas istiqamətlərindən biri emosional bağların və bağlılığın öyrənilməsidir. Bu amillər şəxslərarası münasibətlərin keyfiyyətini, uşaqların psixoloji sağlamlığını və böyüklərin stressə davamlılığını müəyyən edən mühüm komponentlər kimi qiymətləndirilir. Araşdırmalar göstərir ki, etibarlı bağlılıq empatiyanın, özünütənzimləmənin və müsbət sosial funksionallığın inkişafına mühüm töhfə verir.

Müasir elmi işlərdə ailədaxili qarşılıqlı əlaqə xüsusiyyətləri, kommunikasiya nümunələri və münaqişələrin prediktorları, o cümlədən disfunkional və ya toksik ünsiyyət formaları da geniş şəkildə araşdırılır. Valideynlərin ünsiyyət tərzinin ailənin emosional iqliminə, uşaqlarda sağlam coping strategiyalarının formalaşmasına və böyüklərin fikir ayrılıqlarını konstruktiv şəkildə həll etmə bacarığına necə təsir göstərdiyinə xüsusi diqqət yetirilir.

Beləliklə, müasir ailə psixologiyası ailə həyatının dinamikasını daha dərinləndirən anlamaq və ailə üzvlərinin psixoloji rifahını gücləndirməyə yönəlmiş effektiv müdaxilə formalarını hazırlamaq məqsədilə sosiologiya, kulturologiya, neyropsixologiya və psixoterapiya kimi müxtəlif sahələrdən əldə olunan bilikləri integrasiya etməyə çalışır.

Ailə rifahı üçün risk amilləri – stres, iqtisadi qeyri-stabilik, miqrasiya, xəstəliklər, psixoloji travmalar üzrə aparılan tədqiqatlar xüsusilə aktuallığını qoruyur. Tədqiqatların ayrı bir bloku [11] rəqəmsal mühitin: cihazların, sosial şəbəkələrin, distant işin təsirinə həsr olunub. Rəqəmsal texnologiyalar ailədaxili bağları həm gücləndirir, həm də yadlaşmaya səbəb ola bilər ki, bu da uşağın inkişafına və ailə münasibətlərinə öz təsirini göstərir.

Ailə psixoterapiyası sahəsində olduqca maraqlı tədqiqatlar aparılır və sistemli, idrak-davranış, emosiyaya yönəlmiş və narrativ yanaşmalar təkmilləşdirilir. Elmi məlumatlar empatiyanı, dəstəyi və emosional tənzimlənməni gücləndirən metodların effektivliyini təsdiq edir.

XXI əsrdə ailə psixologiyası klassik nəzəriyyələri neyropsixologiya, sosiologiya, mədəni antropologiya və rəqəmsal psixologiya kimi yeni fənlərarası yanaşmalarla birləşdirərək dinamik şəkildə inkişaf edir. Tədqiqatların əsas məqsədi ailənin fəaliyyət qanunauyğunluqlarını anlamaq, onun dayanıqlıq amillərini müəyyən etmək və effektiv profilaktika və psixoloji yardım metodları işləyib hazırlamaqdır. Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, tədqiqatlar ailə modellərinin müxtəlifliyinin xeyli

artdığını göstərir; alimlər vurğulayırlar ki, ailə formalarının müxtəlifliyi özlüyündə risk amili deyil. Həllədiçi məqam qarşılıqlı əlaqənin keyfiyyəti, emosional iqlim və dəstəkləyici münasibətlərdir. Bu cür sintez ailənin bioloji, psixoloji və mədəni amillərin sıx şəkildə bir-biri ilə əlaqələndiyi mürəkkəb sosial sistem kimi fəaliyyət mexanizmlərini daha dərinlən anlamağa imkan verir.

Müasir tədqiqatların əsas məqsədi yalnız ailə institutunun inkişaf və fəaliyyət qanunauyğunluqlarını öyrənmək deyil, həm də onun dayanıqlıq, adaptivlik və həssaslıq amillərini müəyyən etməkdən ibarətdir. Ailədaxili disfunksiyaların qarşısının alınması və bütün ailə üzvlərinin emosional rifahını qorumağa yönəlmiş effektiv psixoloji müdaxilələrin elmi cəhətdən əsaslandırılmış metodlarının işlənilib hazırlanmasına böyük diqqət yetirilir. Bununla yanaşı, erkən profilaktikaya, emosional kompetentlik bacarıqlarının formalaşdırılmasına, eləcə də bağlılığın və sağlam qarşılıqlı əlaqə modellərinin möhkəmləndirilməsinə xüsusi önəm verilir.

Alimlərin işlərində xüsusi yer tutan məsələlərdən biri də uşağın inkişafına və formalaşmasına olduqca mənfi təsir göstərən şəxslərarası münəqişə problemləridir. Məsələn, C.Qottmanın [4, 8] və onun davamçıların tədqiqatlarında vurğulanır ki, ailə rifahını müəyyən edən amil münəqişənin mövcudluğu deyil, kommunikasiya üslubudur. Müasir tədqiqatlar emosional intellektə, empatiya bacarıqlarına, konstruktiv geribildirimə və stres şəraitində davranışı tənziqləmə qabiliyyətinə xüsusi diqqət yetirir.

Xarici tədqiqatlarda [8, 9, 10, 12] getdikcə daha çox qeyd olunur ki, erkən ailəvi emosional mühit uşaqların emosional, sosial və psixoloji inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Dəstəkləyici, isti və empatik atmosfərə olan ailələrdə böyüyən uşaqlar adətən daha sabit emosional tənziqləmə, özünə inam, sosial adaptasiya, mehribanlıq və əməkdaşlıq bacarıqları nümayiş etdirirlər. Uşaqların qavradıqları ailə iqlimi ilə onların psixi inkişaf səviyyəsi arasında birbaşa əlaqə müəyyən edilmişdir. Daha əlverişli ailə fonu (emosional rahatlıq, dəstək, pozitiv qarşılıqlı əlaqə) təfəkkürün, emosional sabitliyin, özünüqiymətləndirmə və şəxsiyyət harmoniyasının inkişafına şərait yaradan amildir.

Əlverişsiz ailə mühiti – stres, münəqişələr, diqqət çatışmazlığı, emosional qeyri-sabitlik – uşaqlarda aqressiyanın artması, həyəcan, davranış və adaptasiya problemləri ilə əlaqəli ola bilər. Emosional gərginlik, tənqid və münəqişələrin mövcud olduğu ailələrdə mənfi qarşılıqlı fəaliyyət nümunələri formalaşır ki, bu da uşağın normal inkişafını ləngidə bilər. Beləliklə, uşaqlıq dövründə valideyn-uşaq münasibətlərinin keyfiyyəti böyüyən insanın şəxsiyyətinin formalaşmasına və gələcək davranışına əhəmiyyətli təsir göstərə bilər.

Rəqəmsallaşmanın artmasının və onun ailə münasibətlərinə təsirinin əhəmiyyətini qeyd etməmək olmaz. Bu proses yeni reallıqlar yaradıb və bunlara aşağıdakıları aid etmək olar: ekran qarşısında keçirilən vaxtın artması, sosial şəbəkələrin özünüqiymətləndirməyə və müqayisə davranışına təsiri, kiberbullinq, ailə daxilində distant şəkildə qurulan yeni ünsiyyət formaları.

Nəzəri məsələləri araşdırarkən biz müasir ailə psixoterapiyası metodlarının roluna da toxunduq. Bu metodlar vaxtında yardım və dəstək göstərməyə imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, elmi və klinik praktikada terapevtik yanaşmaların çeşidi getdikcə genişlənir. Onların arasında aşağıdakılar xüsusi yer tutur: sistemli ailə terapiyası, emosiyaya yönəlmiş terapiya, idrak-davranış yönümlü ailə terapiyası, narrativ terapiya, pozitiv psixoterapiya. Bu terapiya növləri emosional əlaqənin bərpasına yönəlmişdir və xüsusilə cütlərlə aparılan işdə yüksək effektivlik göstərir.

Bu gün sistemli ailə terapiyası [3] getdikcə daha çox idrak-davranış yönümlü, sxema-terapevtik və emosional-fokuslu yanaşmalarla inteqrasiya olunur ki, bu da onu daha çevik və tətbiqi edir. Müasir sistemli ailə terapiyası texnikalarından, konkret problemlərlə işdə kifayət qədər effektiv olduğunu düşündüyümüz texnikaları aşağıdakılar təşkil edir: reframing (yenidən formalaşdırma), rol oyunları, genogram, yerləşdirmələr (constellations), metaforların istifadəsi, idrak və emosional texnikaların inteqrasiyası; bunlar sistem daxilində inanc, emosiyalar və sxemlərlə işləməyə kömək edir.

Beləliklə, ailə psixologiyası sahəsində elmi ədəbiyyatın icmalı göstərdi ki, bu tədqiqatlar nə qədər aktuallığını qoruyur, elm aktiv şəkildə fənlərarası yanaşma istiqamətində inkişaf edir, emosional tənziqləmə, bağlanma, dayanıqlılıq, kommunikasiya və rəqəmsal mühitin təsirinə xüsusi diqqət yetirilir. Müasir diaqnostika və psixoterapiya metodları daha dəqiq və fərdiləşdirilmiş yardım göstərməyə imkan verir, bu da ailələrin və cəmiyyətin həyat keyfiyyətini artırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Çələbiyev, N.Z. Ailə psixologiyası / N.Z.Çələbiyev. – B: – 2015. – 411 s.
2. Теория семейных систем Мюррея Боуэна: Основные понятия, методы и клиническая практика. - М.: «Когито-Центр», – 2005, – 496 с.
3. Варга А. Я., Драбкина Т. С. Системная семейная психотерапия. Краткий лекционный курс. СПб.: Речь, – 2001. – 144 с.
4. Готтман Дж. 7 принципов счастливого брака, или Эмоциональный интеллект в любви. – М.: Издательство «Э», – 2018. – 416 с.
5. Мухина В. С. Ранний возраст – развитие, достижение и преобразования // Развитие личности, – 2020. (2), – с.47-98.
6. Пезешкиан Носсрат. Позитивная семейная психотерапия. – М.: Академический Проект, 2024, 365 с.
7. Эйдемиллер Э., Юстицкис В. Семейная психология и психотерапия. – СПб. и др.: Питер, – 2001. – 652 с.
8. Gottman, J. M., Levenson, R. W. Couple interaction and marital stability. Journal of Family Psychology, – 2019.
9. Mikulincer, M., & Shaver, P. R. Adult attachment and affect regulation. Annual Review of Psychology, 2016.
10. Walsh, F. Family resilience: Emerging trends and perspectives. Family Process, – 2020.
11. Coyne, S., Padilla-Walker, L. Digital media and family functioning. Child Development Perspectives, 2022.
12. Carr, A. Family therapy: Evidence-based practice, – 2019.

EBRU ABDULLAYEVA

CONTEMPORARY ASPECTS OF RESEARCH IN THE FIELD OF FAMILY PSYCHOLOGY

Abstract: The article examines modern trends and scientific achievements in the field of family psychology. Special attention is given to new models of family structure, the influence of emotional climate and attachment on personality development, mechanisms of intrafamily communication and conflict, as well as risk factors within the family system. The article analyzes studies on the role of stress factors, the family’s psychological climate, and parenting strategies in shaping the psychological well-being of children and adults. Contemporary approaches to family psychotherapy are presented, including systemic, cognitive-behavioral, and emotion-focused methods. In conclusion, the importance of an interdisciplinary approach is emphasized for understanding the dynamics of modern families and developing effective forms of psychological support.

Keywords: family psychology, psychological climate, family relationships, attachment, family conflicts, parent-child interaction, child’s emotional development

ЭБРУ АБДУЛЛАЕВА

СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ В ОБЛАСТИ СЕМЕЙНОЙ ПСИХОЛОГИИ

Резюме: В статье исследуются современные направления и научные достижения в области семейной психологии. Особое внимание уделяется новым моделям семейной структуры, влиянию эмоционального климата и привязанности на развитие личности,

механизмам внутрисемейной коммуникации и конфликтам, а также факторам риска семейной системы. Анализируются исследования, посвящённые роли стрессовых факторов, психологического климата семьи и родительских стратегий в формировании психологического благополучия детей и взрослых. Представляются современные подходы к семейной психотерапии, включая системный, когнитивно-поведенческий и эмоционально-ориентированный методы. В итоге подчёркивается значимость междисциплинарного подхода для понимания динамики современных семей и разработки эффективных форм психологической помощи.

Ключевые слова: семейная психология, психологический климат, семейные отношения, привязанность, семейные конфликты, родительско-детское взаимодействие, эмоциональное развитие ребёнка.

ELMİRA HƏSƏNOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Doktorant

elmirahesenova3098@gmail.com

İBTİDAİ SİNİFDƏ SOSİALLAŞMANI DƏSTƏKLƏYƏN OYUN TEXNİKALARININ PEDAQOJİ ƏHƏMİYYƏTİ

İbtidai sinif dövrü uşaqların sosial inkişafının ən həssas mərhələlərindən biridir və bu yaşda oyun əsas idrak, emosional və sosial öyrənmə vasitəsi kimi çıxış edir. Tədris prosesində oyun texnikalarından məqsədyönlü istifadə şagirdlərin sosiallaşma səviyyəsini artırır, onların qarşılıqlı əlaqə, əməkdaşlıq, ünsiyyət və münaqişə həll etmə kimi sosial bacarıqlarını formalaşdırır. Oyunlar uşaqların təlim mühitinə aktiv qoşulmasını təmin edir, özünəinamı gücləndirir, kollektiv davranış və qaydalara riayət etmə kimi mühüm sosial vərdişlərin inkişafına şərait yaradır. Pedaqoji baxımdan oyun texnikaları təlim prosesini uşaqların psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdıraraq sosial davranışların təbii şəraitdə öyrədilməsinə imkan yaradır. Beləliklə, ibtidai sinifdə oyun texnikalarının sistemli tətbiqi sosiallaşmanı stimullaşdıran, uşaqların harmonik inkişafını təmin edən və təlimin keyfiyyətini artıran mühüm pedaqoji vasitə kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: *sosiallaşma, oyun texnikalar, ibtidai sinif, pedaqoji mühit, sosial emosional inkişaf*

İbtidai sinif dövrü uşağın sosial inkişafında ən həssas və formalaşdırıcı mərhələlərdən biridir. Bu yaşda şagirdlər ilk dəfə geniş sosial mühitə – məktəbə daxil olur və burada həmyaşıdlarla, müəllimlərlə, müxtəlif davranış modelləri ilə qarşılaşırlar. Sosiallaşma prosesi məhz bu mərhələdə intensiv xarakter alır və uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasında, ictimai normaları mənimsəməsində, ünsiyyət mədəniyyətinin inkişafında həlledici rol oynayır. İbtidai sinif şagirdi məktəb kollektivinə daxil olmaqla öz sosial rolunu tapır, əməkdaşlıq, köməklik, məsuliyyət və qarşılıqlı hörmət kimi dəyərlərlə tanış olur. Sosiallaşma yalnız sosial qaydaların və davranış normalarının mənimsənilməsi deyil, həm də uşağın emosional sferasında dəyişikliklərin baş verdiyi, özünüdərk və özünüifadə bacarıqlarının inkişaf etdiyi dinamik bir prosesdir. Məktəb mühiti uşağın sosial münasibətləri təcrübədən keçirməsi üçün əlverişli şərait yaradır: birgə fəaliyyət, qrup tapşırıqları, oyunlar, ünsiyyət və əməkdaşlıq vasitəsilə uşaqlar həm davranış vərdişlərini, həm də sosial-emosional bacarıqlarını formalaşdırırlar. Bu baxımdan ibtidai sinifdə sosiallaşmanın düzgün təşkil olunması təkcə təlimin keyfiyyətinə deyil, həm də şagirdin gələcək həyatında sosial uyğunlaşmasına birbaşa təsir edir. Müasir pedaqoji yanaşmalar uşaqların sosiallaşmasını dəstəkləyən məktəb mühitinin, müəllim–şagird və şagird–şagird münasibətlərinin, həmçinin interaktiv metodların tətbiqinin vacibliyini vurğulayır. Ona görə də ibtidai sinifdə sosiallaşma prosesinin mahiyyətinin, strukturu və pedaqoji təminatının araşdırılması təhsil sisteminin aktuallığını təşkil edən mühüm məsələlərdən biridir.

İbtidai sinifdə sosiallaşma uşağın cəmiyyətə uyğunlaşması, sosial davranış normalarını mənimsəməsi və harmonik şəxsiyyət kimi formalaşması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məktəb mühitinə daxil olan şagird ilk dəfə geniş sosial əlaqələr qurur, həmyaşıdları ilə qarşılıqlı ünsiyyət, əməkdaşlıq və birgə fəaliyyət prosesində sosial bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu mərhələdə formalaşan ünsiyyət mədəniyyəti, məsuliyyət, özünüidarəetmə, qarşılıqlı hörmət, empatiya və konfliktlərin konstruktiv həlli kimi keyfiyyətlər şagirdin gələcək sosial həyatının təməlini təşkil edir. Sosiallaşma prosesinin uğuru bir sıra pedaqoji amillərdən – müəllimin rəhbərlik üslubundan, sinif mühitinin psixoloji təhlükəsizliyindən, interaktiv və oyun əsaslı metodların tətbiqindən, qrup işinin düzgün təşkilindən və inklüziv yanaşmadan asılıdır. Düzgün qurulmuş sosiallaşma mühiti şagirdlərin özünəinamını artırır, motivasiyasını yüksəldir və təlim prosesində aktiv iştirakını təmin edir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, ibtidai sinifdə sosiallaşmanın yüksək səviyyədə təmin edilməsi şagirdlərin davranış mədəniyyətinə, sosial-emosional inkişafına və akademik nailiyyətlərinə müsbət təsir göstərir. Buna görə də sosiallaşmanın pedaqoji əsaslarının öyrənilməsi

və məktəb təcrübəsində sistemli şəkildə tətbiqi ibtidai təhsilin səmərəliliyini yüksəldən vacib istiqamətlərdən biridir [1].

Müasir təhsil sistemində oyun texnikalarının tətbiqi şagirdlərin dərs prosesinə fəal qoşulmasını təmin edən, onların sosial, emosional və idrak inkişafını dəstəkləyən ən təsirli pedaqoji vasitələrdən biri hesab olunur. Oyun uşağın təbii fəaliyyət forması olduğundan, təlimdə onun məqsədyönlü şəkildə istifadəsi öyrənmə prosesinin həm maraqlı, həm də səmərəli təşkilinə imkan yaradır. Pedaqoji baxımdan oyun texnikaları şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun öyrənməsini təmin edir, onların yaradıcılıq potensialını, əməkdaşlıq bacarığını, diqqətini, nitq və ünsiyyət mədəniyyətini inkişaf etdirir. Oyun fəaliyyətinin təlimdə tətbiqi təkcə əyləncə xarakteri daşmır; bu proses uşağın intellektual imkanlarını genişləndirir, təfəkkür fleksibilini gücləndirir, problem həll etmə, qərarvermə və situativ uyğunlaşma bacarıqlarını inkişaf etdirir. Oyunlar vasitəsilə şagirdlər yeni bilikləri daha asan mənimsəyir, müxtəlif sosial rolları təcrübədən keçirir və həmyaşıdları ilə qarşılıqlı münasibətlər qurmağın effektiv yollarını öyrənirlər. Bu isə təlim mühitində pozitiv psixoloji atmosfer yaradır, motivasiyanı artırır və şagirdin dərsə marağını gücləndirir. Müasir pedaqogika göstərir ki, oyun texnikaları həm ənənəvi, həm də innovativ təlim metodları ilə integrasiya olunduqda daha yüksək nəticələr əldə edilir. Bu metodların məqsədyönlü, sistemli və didaktik prinsiplərə əsaslanan tətbiqi təlim prosesini fərdiləşdirir, inklüzivliyi təmin edir və bütün şagirdlərin bərabər iştirakını mümkün edir. Ona görə də oyun texnikalarının pedaqoji əhəmiyyəti onların uşağın şəxsiyyət kimi inkişafına, təlim nailiyyətlərinin yüksəlməsinə və sosiallaşmanın səmərəli şəkildə reallaşmasına göstərdiyi çoxşaxəli təsirlə müəyyən olunur.

İbtidai sinif dövrü uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasında, sosial bacarıqlarının inkişafında və məktəb mühitinə uyğunlaşmasında həlledici mərhələ hesab olunur. Bu yaşda uşaqlar ətraf aləmi əsasən oyun fəaliyyəti vasitəsilə dərk edir, sosial münasibətlərin ilkin modellərini məhz oyun prosesində öyrənirlər. Müasir təlim yanaşmaları göstərir ki, oyun texnikaları ibtidai təhsildə yalnız əyləncə vasitəsi deyil, həm də sosiallaşmanı təşviq edən, şagirdlərin ünsiyyət, əməkdaşlıq, empatiya və qarşılıqlı hörmət kimi dəyərləri mənimsəməsinə şərait yaradan mühüm pedaqoji vasitədir [2]. Sosiallaşma uşağın kollektivdə davranış normalarını mənimsəməsi, ictimai qaydalara uyğunlaşması və cəmiyyətin fəal üzvünə çevrilməsi prosesidir. Oyunlar isə bu bacarıqların təhlükəsiz, təbii və qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanan mühitdə formalaşmasına imkan yaradır. Rol oyunları, situativ yanaşmalar, komandavi tapşırıqlar, kommunikativ və kooperativ oyunlar ibtidai sinif şagirdlərinin sosial-emosional inkişafını dəstəkləyir, onların özünüifadə, qərarvermə və konfliktlərin həlli kimi vacib kompetensiyalarını inkişaf etdirir. Tədris prosesində oyun texnikalarının tətbiqi həmçinin müəllim-şagird və şagird-şagird münasibətlərini pozitiv istiqamətdə formalaşdırır, inklüziv və əməkdaşlıq yönümlü təlim mühiti yaradır. Buna görə də oyun əsaslı tədris modeli ibtidai sinifdə sosiallaşmanı gücləndirən effektiv pedaqoji mexanizm kimi xüsusi aktualıq daşıyır.

İbtidai sinif dövrü uşağın sosiallaşma prosesində həlledici mərhələdir və bu yaşda şagirdlərin əsas vəzifəsi cəmiyyətin sosial normalarını mənimsəmək, həmyaşıdları ilə düzgün ünsiyyət qurmaq və kollektiv mühitdə özünü ifadə etmə bacarığını inkişaf etdirməkdir. Bu mərhələdə ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşması, davranış normalarına əməl olunması, əməkdaşlıq və qarşılıqlı hörmət kimi dəyərlərin qazanılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır [3]. Oyun fəaliyyəti isə sosiallaşmanı dəstəkləyən ən təbii və effektiv vasitə kimi çıxış edərək uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun öyrənməsini təmin edir və onların sosial bacarıqlarının daha intensiv şəkildə formalaşmasına şərait yaradır. Oyun texnikaları ibtidai sinif şagirdlərinin sosial bacarıqlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Oyun prosesində uşaqlar ünsiyyət qurmağı, fikir mübadiləsi aparmağı, birgə qərar verməyi və komanda halında fəaliyyət göstərməyi öyrənirlər. Kommunikativ oyunlar nitq mədəniyyətinin, özünüifadə bacarığının və diqqətlə dinləmə vərdislərinin inkişafına şərait yaradır. Rol oyunları isə şagirdlərdə empatiya hissini gücləndirir, onların başqalarının hiss və davranışlarını anlama qabiliyyətini artırır və sosial məsuliyyət duyğusunu formalaşdırır. Oyun zamanı yaranan situasiyalar problem həll etmə, qarşıdurmalardan düzgün çıxış yolları tapma, konstruktiv dialoq qurma və qaydalara əməl etmə kimi vacib sosial bacarıqların mənimsənilməsinə imkan verir.

Beləliklə, oyun texnikaları uşaqların sosial-emosional inkişafını dəstəkləyən effektiv pedaqoji vasitə kimi çıxış edir.

Oyun texnikalarının müxtəlif növləri ibtidai sinif şagirdlərinin həm sosial, həm də idrak inkişafını dəstəkləyən geniş pedaqoji imkanlar yaradır. Rol oyunları uşaqlara real həyatı əks etdirən situasiyaları canlandırmaqla sosial rolları mənimsəməyə və uyğun davranış modellərini öyrənməyə şərait yaradır. Kooperativ oyunlar komanda işi, qarşılıqlı yardım və birlikdə uğur qazanma kimi dəyərləri möhkəmləndirir, uşaqlarda əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirir. Kommunikativ oyunlar isə şagirdlərin nitq, özünüifadə və qarşılıqlı ünsiyyət bacarıqlarını artıraraq sosial qarşılıqlı təsiri gücləndirir [4]. Hərəkətli oyunlar həm fiziki aktivliyi, həm də qaydalara əməl etmə, komanda ruhu və etik rəqabət kimi sosial davranışları formalaşdırır. Oyun texnikalarının təlim mühitinə təsiri də əhəmiyyətlidir: oyunlar dərəcə marağı yüksəldir, motivasiyanı artırır və şagirdləri təlim prosesinə aktiv şəkildə cəlb edir. İnküziv təhsil mühitində oyunlar müxtəlif bacarıq səviyyəsinə malik uşaqlar üçün bərabər iştirak imkanı yaradır, sosial inteqrasiyanı gücləndirir və sinifdə müsbət münasibətlər formalaşdırır. Eyni zamanda, oyun fəaliyyəti müəllim-şagird münasibətlərini yaxınlaşdırır, qarşılıqlı etimadı artırır və müəllimə uşaqların sosial davranışlarını daha düzgün müşahidə etmək imkanı verir. Oyun texnikalarının tətbiqində yaş xüsusiyyətlərinə uyğun oyun seçimi, məqsədyönlü tapşırıqlar, aydın qaydalar, təhlükəsiz və dəstəkləyici mühitin yaradılması, eləcə də nəticələrin müzakirə edilməsi kimi metodik yanaşmalar mühüm rol oynayır. Bu yanaşmalar oyunların pedaqoji potensialını gücləndirir və sosial bacarıqların sistemli şəkildə formalaşmasını təmin edir [5].

Oyun texnikaları vasitəsilə formalaşan sosial və emosional bacarıqlar şagirdlərin akademik nailiyyətlərinə birbaşa müsbət təsir göstərir. Sosiallaşma səviyyəsi yüksək olan ibtidai sinif şagirdləri həm müəllim, həm də sinif yoldaşları ilə sağlam münasibətlər qurur, dərəcə prosesində daha fəal və motivasiyalı iştirak edir. Bu uşaqlar yüksək özünəinam, təşəbbüskarlıq və məsuliyyət nümayiş etdirərək tapşırıqları müstəqil şəkildə yerinə yetirirlər. Beləliklə, sosial-emosional inkişaf təlim nəticələrini gücləndirən mühüm amil kimi çıxış edir və sosial bacarıqlarla akademik uğur arasında sıx qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğunu təsdiq edir.

Nəticə. İbtidai sinifdə sosiallaşmanı dəstəkləyən oyun texnikalarının tətbiqi şagirdlərin həm sosial, həm emosional, həm də idrak inkişafına mühüm təsir göstərir. Oyunlar uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq təlim prosesini daha əlçatan, maraqlı və interaktiv edir, şagirdlərin kollektiv fəaliyyətə qoşulmasını, özünüifadəsini və qarşılıqlı münasibətlərini təbii şəkildə formalaşdırır. Rol, kooperativ, kommunikativ və hərəkətli oyunların pedaqoji cəhətdən məqsədyönlü tətbiqi sosial bacarıqların – ünsiyyət, əməkdaşlıq, empatiya, məsuliyyət və konfliktlərin həlli kimi vacib kompetensiyaların inkişafına mühüm töhfə verir.

Oyun texnikaları şagirdlərin dərəcə marağını artırır, təlim mühitini aktiv və müsbət emosional atmosfərə çevirir, inküzivlik və bərabər iştirak imkanları yaradır. Müəllim-şagird münasibətlərinin güclənməsi, uşaqların motivasiya səviyyəsinin yüksəlməsi və sosial davranışların təcrübə yolu ilə mənimsənilməsi oyun texnikalarının pedaqoji dəyərini daha da artırır. Bu metodlar uşaqların təkəcə sosiallaşmasını deyil, həm də akademik uğurlarını dəstəkləyir, onların özünəinamını, təşəbbüskarlığını və müstəqil qərarvermə bacarıqlarını formalaşdırır.

Nəticə olaraq, ibtidai sinifdə oyun texnikalarının sistemli şəkildə tətbiqi sosiallaşmanı stimullaşdırır, uşaqların sosial-emosional inkişafını təmin edən və təlimin keyfiyyətini yüksəldən effektiv pedaqoji vasitə kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən oyun əsaslı yanaşmaların ibtidai təhsildə genişləndirilməsi və metodik baxımdan zənginləşdirilməsi təhsilin müasir tələblərinə cavab verən zəruri istiqamətlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev, Ə. Pedaqogika və psixologiya əsasları. – Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. – 2019.
2. Əliyeva, S.N. İbtidai təhsildə interaktiv təlim metodları. – Bakı: Elm və Təhsil. – 2021.
3. Həsənov, A.M. Oyun fəaliyyətinin uşağın sosial inkişafındakı rolu. Pedaqoji Araşdırmalar Jurnalı, 5(2), – 2020. – s.88-97.

4. İsmayılova, G.S.. İbtidai sinif şagirdlərinin sosial bacarıqlarının formalaşmasında oyun metodlarının tətbiqi // Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu Elmi Xəbərlər, 18(3), – 2020. S.120-129.
5. Quliyeva, Ş.R. Sosial-emosional inkişaf və məktəb adaptasiyası // Təhsil və İnkişaf, 4(1), – 2022. –s.34-45.
6. Yılmaz, H. Oyun temelli öğrenme yaklaşımları. – Ankara: Pegem Akademi. – 2018.

ELMIRA HESENOVA

PEDAGOGICAL SIGNIFICANCE OF GAME TECHNIQUES THAT SUPPORT SOCIALIZATION IN PRIMARY GRADE

Abstract: The primary school period is one of the most sensitive stages of children's social development, and at this age, play acts as the main cognitive, emotional and social learning tool. The purposeful use of game techniques in the educational process increases the level of socialization of students, forms their social skills such as interaction, cooperation, communication and conflict resolution. Games ensure the active participation of children in the learning environment, strengthen self-confidence, and create conditions for the development of important social habits such as collective behavior and adherence to rules. From a pedagogical point of view, game techniques adapt the learning process to the psychological characteristics of children and allow them to learn social behaviors in natural conditions. Thus, the systematic application of game techniques in primary school is of particular importance as an important pedagogical tool that stimulates socialization, ensures the harmonious development of children and improves the quality of learning.

Keywords: socialization, game techniques, elementary school, pedagogical environment, social emotional development

ЭЛЬМИРА ГАСАНОВА

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ИГРОВЫХ МЕТОДОВ, СПОСОБСТВУЮЩИХ СОЦИАЛИЗАЦИИ В НАЧАЛЬНОМ КЛАССЕ

Резюме. Период начальной школы – один из самых сенситивных этапов социального развития детей, и в этом возрасте игра выступает основным инструментом когнитивного, эмоционального и социального обучения. Целенаправленное использование игровых методов в образовательном процессе повышает уровень социализации учащихся, формирует у них такие социальные навыки, как взаимодействие, сотрудничество, коммуникация и разрешение конфликтов. Игры обеспечивают активное участие детей в образовательной среде, укрепляют уверенность в себе и создают условия для развития важных социальных навыков, таких как коллективное поведение и соблюдение правил. С педагогической точки зрения игровые методы адаптируют процесс обучения к психологическим особенностям детей и позволяют им осваивать социальное поведение в естественных условиях. Таким образом, систематическое применение игровых методов в начальной школе имеет особое значение как важный педагогический инструмент, стимулирующий социализацию, обеспечивающий гармоничное развитие детей и повышающий качество обучения.

Ключевые слова: социализация, игровые методики, начальная школа, педагогическая среда, социально-эмоциональное развитие

EYVAZ EMİNALIYEV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
edebiyatd.@bk.ru

TÜRKAN HÜSEYNOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı
Müəllim
(BDU-nun doktorantı)
turkan.huseynova.8989@mail.ru

ALİ PEDAQOJİ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ (MÜHAZİRƏ VƏ SEMİNAR) İSTİFADƏ OLUNAN İŞ FORMALARI VƏ İŞ ÜSULLARI

Təhsil sisteminin əsas hissələrindən biri olan ali təhsil son zamanlar texnologiyanın inkişafı və süni intellektin yaranması ilə əlqadar olaraq sürətlə irəliləyir. Bu səbəbdəndir ki, dünya təhsil sisteminin parçaları olan müxtəlif dövlətlərin ali təhsil müəssisələri də bu dəyişikliklərlə ayaqlaşmaq, son yenilikləri təqib edib öyrənmək, onları öz tədris proseslərində tətbiq etmək məcburiyyətindədirlər. Ona görə də ali təhsil sistemində çalışan akademik heyətin hər bir üzvü öz məsuliyyətini dərk edərək bu məsələlər haqqında daha ciddi şəkildə maraqlanmalı və öz müəllimlik peşəsində tətbiq etməlidir. Artıq tələbəyönümlü, nəticəyönümlü və şəxsiyyətyönümlü bir tədris prosesinə keçildiyindən ənənəvi təhsil sistemi geridə qalmış, onun tələbləri yeni dünya standartlarına və maraqlarına cavab vermədiyindən aktuallığını itirmişdir.

Açar sözlər: *ali təhsil, iş formaları, iş üsulları, ənənəvi təhsil, universitet tədrisi*

Son dövrlərdə texnologiya və süni intellektin inkişafı dünya təhsil sistemində köklü dəyişikliklərə səbəb oldu. Bundan dolayı təhsil sisteminin aparıcı və mühüm parçalarından biri olan ali təhsil də bu yöndə ciddi addımlar atmağa və son dövr dəyişiklikləri ilə ayaqlaşmağa məcbur qaldı. Ənənəvi təhsildən, yəni müəllimyönümlü təhsildən uzaqlaşaraq yeni tələbəyönümlü təhsilə qədəm qoyan dünya təhsil sistemi, bu sistemin parçaları olan müxtəlif dövlətlərin ali təhsil müəssisələri bu yöndə baş verən dəyişiklikləri ciddi şəkildə izləyir, onları öyrənərək öz yaradıcılıq proseslərində tətbiq edirlər.

Ali təhsil müəssisəsində çalışan hər bir müəllim öz məsuliyyətini dərk edərək tələbəyönümlü təhsilin tələblərini anlamalı və öz iş planını buna uyğun müəyyənləşdirməlidir. Bunun üçün dünya təhsil sistemində baş verən dəyişiklikləri hər an izləməli və onlarla ayaqlaşmağı bacarmalıdır. İlk növbədə Coursera veb saytında bu yönümdə tətbiq olunan çoxlu sayda kurslardan istifadə etmək olar. Belə ki, bu kurslar dünyanın nüfuzlu universitetləri tərəfindən hazırlanmış və Coursera saytına yerləşdirilmişdir. Məsələn, Honq Konq Universitetinin (The University of Hong Kong) təşkil etdiyi Universitet Tədrisi (University Teaching) adlı kurs birbaşa olaraq bu məsələlərlə bağlıdır. Bu kurs sayəsində dünya ali təhsil sistemində istifadə olunan iş formaları və iş üsulları barədə məlumat əldə etmək olar. Qrup işlərinin qiymətləndirilməsi (Assessment of Groupwork), Tərs-üz çevrilmiş dərslər (Flipped learning, class), Problem Əsaslı Öyrənmə (Problem Based Learning), Düşün-Cütləş-Paylaş (Think-Pare-Share) və b. bir çox universitet tədrisi ilə bağlı məsələləri öyrənmə bilərsiniz. Bundan başqa Arizona Ştat Universitetinin (Arizona State University) Courserada təşkil etdiyi “Gənclər üçün öyrənməyi öyrənmək” (Learning How to Learn for Youth) adlı kurs da bu baxımdan çox maraqlı məlumatlarla zəngindir. Belə ki, tələbələrin yeni materialı necə öyrənməsi, onu necə yadda saxlaması ilə bağlı çox faydalı məlumatlarla zəngin bir kursdur.

Ali təhsil sistemində dərslər, adətən, müəhazirə və seminarlar olaraq bölünür. Müəhazirə dərslərində istifadə olunan interaktiv təlim metodları ilə seminar dərslərində istifadə olunan metodlar bir-birindən fərqlənir, belə ki, öyrətmə və öyrənmə metodları qiymətləndirmə metodları ilə fərqlilik təşkil edir. Düzdür, bunların bəziləri eynilik təşkil etsə də, bir çoxu bir-birindən fərqlənir. Yeni interaktiv təlim metodlarından Beyin həmləsi (Brainstorming), Düşün-Cütləş-Paylaş (Think-Pair-

Share), Problem Əsaslı Öyrənmə (Problem Basic Learning), Layihə Əsaslı Öyrənmə (Project Basic Learning)

Buzqıranlar (Icebreaker) - Ümumiyyətlə, dərsləri buzqıran nümunələri ilə başlamaq hər zaman uğurlu nəticə verir, çünki dərslər bu nümunələrlə hazırlandıqda tələbələrin diqqətini dərəcə cəlb etmək daha uğurlu və effektiv alınır. Bundan sonra dərslərin motivasiya mərhələsinə keçid etmək asanlaşır. Müxtəlif buzqıran nümunələrindən istifadə etmək olar, belə ki, bu bir musiqi, bir rəssam, bir aforizm ola bilər. Tələbələr bu nümunələr əsasında düşünür, onlar haqqında bir cümlə ilə öz fikirlərini bildirirlər. Buzqıranlar, adətən, dərslərin mövzusu ilə əlaqədar olmur, lakin motivasiya sualları, demək olar ki, mövzu ilə bağlı olmalıdır. Onlar sadəcə həm tələbələrin bir-birləri haqqında, həm də müəllimin tələbələr haqqında fikirlərini müəyyənləşdirir, daha yaxşı tanışlığa və aradakı gərgin münasibətin götürülməsinə xidmət edir.

Buzqıran strategiyalarından biri kimi **Qartopu Atışı (Snowball Toss)** nümunə göstərmək olar. Belə ki, məsələn, tələbələrə onları narahat edən bir məsələ haqqında vərəqə yazmaqları və qartopu halına salıb bir-birlərinə atmaqları tapşırıqlar. Bundan sonra hər tələbə bir vərəqi açıb oxuyur, anonim olan bu narahatçılıq qrup daxilində müzakirə olunub həll edilir.

Mühazirə dərslərində yuxarıda sadalanan metodlardan istifadə etmək çox əlverişlidir, faydalı nəticələr əldə etmək üçün məqsədəuyğundur. Mühazirə dərslərini daha çox **Beyin həmləsi (Brain storming)** metodu ilə qurmaq effektiv nəticə verir, belə ki, bu metod buzqıran və motivasiya mərhələsindən sonra tələbələrin tənqidi, yaradıcı və məntiqi düşüncəsini inkişaf etdirir. Müəyyən sual ətrafında düşünməyə məcbur qalan tələbə istər-istəməz dərslərin prosesinə cəlb olunur, aktivləşir.

Giriş, əsas və sonluqdan ibarət olan mühazirələrdə, adətən, əsas hissədə **Düşün-Cütləş-Paylaş (Think-Pair-Share)** metodundan istifadə etmək məqsədəuyğundur, belə ki, iş forması olaraq cütlərlə keçirilən bu metod da beyin həmləsi kimi dərslərin ortasında diqqət dağınıqlığının, yorğunluğun aradan qaldırılmasına səbəb olur. Bu metoddan istifadə zamanı müəllim dərslərin ortasında hansısa bir sualı səsləndirir, tələbələr cütlər şəklində düşünür, daha sonra düşüncələrini bir-birləri ilə paylaşır. Bu fikir mübadiləsinin və əməkdaşlığın yaranmasına səbəb olur. Bu iş üsulu cütlərlə iş forması üçün məqsədəuyğundur [6].

Tərs-Üz Çevrilmiş Dərs (Flipped Class/Learning) də mühazirə dərsləri üçün istifadə olunan interaktiv metodlardan biridir. Belə ki, dünya təhsil sistemində, nüfuzlu universitetlərdə ən çox tətbiq olunan, həm müəllimlər, həm də tələbələr tərəfindən maraqla qarşılanan metodlardan biridir. Bu interaktiv təlim metodunda müəllim əvvəldən çəkilib hazırlanmış dərslərin videolarını mühazirədən əvvəl tələbələrə göndərir, tələbələr mühazirədən öncə keçiriləcək mövzu haqqında məlumat əldə edir və dərslərin zamanı müəllimlə birgə mühazirədə iştirak edirlər. Bunu ədəbiyyat dərslərində daha çox istifadə etmək olar. Məsələn, müəllimin çəkilməmiş videodərsi olmasa belə, YouTube kanallarında şairlər və yazıqlar haqqında olan hazır video materiallardan da istifadə etmək olar. Biz universitet müəllimi olaraq bu metoddan çox vaxt istifadə edirik və, həqiqətən, də effektiv nəticə verir. Bu iş üsulu kollektiv iş forması ilə həyata keçirilir [7].

Mühazirə dərslərində daha çox istifadəsi məqsədəuyğun metodlardan biri də **Problem Əsaslı Öyrənmə (Problem Basic Learning)** metodudur. Bu üsulun istifadəsi daha çox uzun müddətə öyrənmə üçün effektivdir, yəni Problem Əsaslı Öyrənmə uzun vaxt tələb edən bir öyrənmə metodudur, amma mühazirə daxilində mövzu ilə bağlı hər hansı bir problem-məsələ qaldırıb iş forması olaraq qruplarla işləmək məqsədəuyğundur. Buna misal olaraq mini PÖÖ deyə bilərik, çünki mühazirə daxilində uzun vaxt aparacaq bir məsələni işləmək mümkün deyil, buna görə də bu şəkildə tətbiq etmək daha məqsədəuyğundur. Bu iş forması daha çox qruplarla iş forması üçün məqsədəuyğundur.

Ənənəvi təqdimat (Presentation) bu metod daha çox ənənəvi mühazirələrdə istifadə olunur, lakin bu üsul da müəyyən başqa interaktiv metodlarla zənginləşdirib strateji bir forma yaratmaq olar. Belə ki, mühazirə zamanı təqdimat daxilində Beyin həmləsi, P4C, Düşün-Cütləş-Paylaş (Think-Pair-Share) üsullarından istifadə etmək olar, yəni 4 metodu bir dərslə daxilində istifadə etmək olar.

P4C müasir interaktiv dərslərin metodlarından biridir (Uşaqlar üçün fəlsəfə, Tələbələr üçün fəlsəfə -- Philosophy for Children, Philosophy for Students) və mühazirə dərslərində aktiv şəkildə istifadəyə yararlıdır, yəni müəllim mühazirə dərslərinin günlük mövzusunə uyğun olaraq müəyyən suallar

verərək tələbələrin fəlsəfi şəkildə düşünməsinə, tənqidi və yaradıcı təfəkkürünün inkişafına şərait yaradır. Onlar müəyyən mövzu və fikir haqqında öz şəxsi təcrübələrini, dünyagörüşlərindən gələn fəlsəfi dəyərləndirməni ifadə edirlər. Bu iş üsuluna daha çox kollektivlə iş forması üçün məqsədəuyğundur.

Layihə Əsaslı Öyrənmə (Project Basic Learning) tələbələrin bilik və bacarıqları real həyatda tətbiq olunan layihələr üzərində işləməklə öyrəndiyi müasir pedaqoji yanaşmadır. Burada şagirdlər sadəcə məlumatı əzbərləmir, araşdırır, planlayır, yaradır, təqdim edir və nəticə çıxarırlar. Tələbələr problemi həll etmək üçün araşdırma aparır, məlumat toplayır, komanda şəklində işləyir, məhsul (poster, təqdimat, prototip, video, məqalə və s.) hazırlayır, müəllim isə istiqamət verən mentor rolundadır. Bu öyrənmə metodunun əsas məqsədləri tənqidi düşünmə və problem həll etmə bacarıqlarının inkişafı, komanda işinin gücləndirilməsi, yaradıcılıq və özünəinamın artırılması, nəticəyönümlü öyrənmə, fənlərarası integrasiya və s. ibarətdir. Bu iş üsulu üçün daha çox qruplarla iş forması məqsədəuyğundur.

Aşağıda haqqında danışılacaq interaktiv təlim metodları isə daha çox seminar dərsləri üçün istifadə olunur.

Sokrat seminarı (Socratic seminar) seminar dərsləri üçün çox sərfəli və effektiv bir metoddur, belə ki, seminar dərslərində əvvəldən verilən mövzunu müzakirə etmək üçün bu metod əlverişli imkanlar yaradır. Sokratik seminarı təkcə seminar dərslərində yox, mühazirə dərslərində də istifadə edə bilərik. Günlük keçirilən mövzunu müəyyən hissələr şəklində tələbələrə paylayıb 10-15 dəqiqəlik oxusunu təşkil etmək, daha sonra dərstdə oxunan mövzunu da elə müzakirə etmək olar. Seminar dərsləri üçün isə əvvəldən tapşırılmış mətn oxusunun müzakirəsini təşkil etmək olar [1]. Bu iş üsulu üçün daha çox kollektiv iş forması məqsədəuyğundur.

Diskussiya (Discussion) da seminar dərslərində geniş şəkildə istifadə olunan səmərəli və faydalı metodlardan biridir ki, müəyyən qədər Sokrat seminarı ilə oxşarlıq təşkil edir. Bu üsul da mövzunun müzakirəsində faydalı nəticələr verir. Tələbələr mövzu ətrafında bir-biri ilə fikir mübadiləsi edir, daha maraqlı elmi, bədii və fəlsəfi nəticələr əldə edirlər. Bu iş üsuluna daha çox kollektivlə iş forması məqsədəuyğundur.

Esse (Essay) də seminar dərsləri üçün uyğun əsas metodlardan biri ola bilər, belə ki, tapşırılan mövzunu esse yazdırmaq şəklində tələbələrdən soruşmaq olar. Bu da müəyyən qədər onlarda düzgün yazı qaydalarının, yazı formalarının müəyyənləşməsinə, möhkəmlənməsinə, yazılı nitqdə cümlə qurmağın yollarının mənimsənilməsinə şərait yaradır. Esse yazmaq həmçinin müəyyən qədər qarışıq olan fikirlərin yazıya köçürülməsi ilə aydınlaşmasına, fikrin tam olaraq şəffaflaşmasına səbəb olur. Bu iş üsuluna daha çox fərdlərlə iş forması məqsədəuyğundur.

Akvarium (Fishbowl discussion) seminar dərslərində istifadə olunan ən yaxşı interaktiv təlim metodlarından biridir. Belə ki, qrupun müəyyən bir hissəsi, deyək ki, yarısı orta çevrə ətrafında əyləşir və evə tapşırılan mövzunu bir-birilə müzakirə etməyə başlayırlar. Kənar çevrədə oturanlar onları diqqətlə dinləyir və özləri üçün qeydlər götürürlər. Daha sonra kənar çevrə daxili çevrənin yerinə keçərək dinlədiklərini müzakirə etməyə, onların müsbət və mənfi tərəflərini qeyd etməyə, öz əlavələrini etməyə başlayırlar [2].

Əlbəttə ki, bu iş üsulları və iş formalarının onlara uyğunluğunu çoxlu sayda artırmaq olar, çünki mühazirə və seminar dərslərində istifadə olunan metodlar olduqca genişdir və sayları kifayət qədər çoxdur. Onların hamısı haqqında bir məqalədə məlumat vermək mümkün deyil, lakin biz çalışdıq ki, müəyyən qədər onlar haqqında məlumat verək.

İNTERNET RESURLARI

1. <https://www.youtube.com/watch?v=RBjZ-4MK1WE> The Socratic Seminar - teaching practices in the classroom
2. <https://www.youtube.com/watch?v=JVCFGLVZA3w> 60-Second Strategy: Fishbowl Discussion
3. https://www.youtube.com/watch?v=Iuu8_Ga63J8 60-Second Strategy: Snowball Toss

4. file:///C:/Users/Admin/Downloads/Interactive_teaching_methods_in_contemporary_higher_education.pdf Interactive teaching methods in contemporary higher education. Nadezhda O. Yakovleva a, *, Evgeny V. Yakovlev
5. <https://ctl.uic.edu.cn/2.%20PPT%20SlidesInteractive%20Teaching%20and%20Learning%20in%20Higher%20Education%20Challenges%20and%20Practice.pdf> Interactive Teaching and Learning in Higher Education: Challenges and practice
6. <https://www.youtube.com/watch?v=wW87rihT38I> Think-Pair-Share Explained
7. https://www.youtube.com/watch?v=qdKzSq_t8k8 The Flipped Classroom Model
8. TAİM, Maksimum, 2024. “Təhsil Nəşriyyat - Polioqrafiya”.

EYVAZ EMİNALİYEV
TÜRKAN HÜSEYNOVA

YÜKSEK PEDAGOJİK EĞİTİM SİSTEMİNDE (DERS VE SEMİNERLERDE) KULLANILAN ÇALIŞMA BİÇİMLERİ VE YÖNTEMLERİ

Özet: Eğitim sisteminin temel unsurlarından biri olan yükseköğretim, son yıllarda teknolojinin gelişmesi ve yapay zekânın ortaya çıkmasıyla hızla ilerlemektedir. Bu nedenle, dünya eğitim sisteminin bir parçası olan çeşitli ülkelerin yükseköğretim kurumları da bu değişimlere ayak uydurmak, en son yenilikleri takip etmek, öğrenmek ve bunları öğretim süreçlerinde uygulamak zorundadır. Bu nedenle, yükseköğretim sisteminde çalışan her akademik personel, sorumluluğunun bilincinde olarak, bu konularla daha ciddi bir şekilde ilgilenmeli ve bunları öğretim mesleğinde uygulamalıdır. Öğrenci odaklı, sonuç odaklı ve kişilik odaklı bir eğitim sürecine geçiş gerçekleştiğinden, geleneksel eğitim sistemi geride kalmış ve gereklilikleri yeni dünya standartlarını ve ilgi alanlarını karşılamadığı için geçerliliğini yitirmiştir.

Anahtar kelimeler: yükseköğretim, çalışma biçimleri, çalışma yöntemleri, geleneksel eğitim, üniversite eğitimi

EYVAZ EMINELİYEV
TURKAN HUSEYNOVA

FORMS AND METHODS OF WORK USED IN THE HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION SYSTEM (LECTURES AND SEMINARS)

Abstract: Higher education, which is one of the basic elements of the education system, is advancing rapidly with the development of technology and the emergence of artificial intelligence in recent years. Therefore, the higher education institutions of various countries, which are a part of the world education system, have to adapt to these changes, follow the latest innovations, learn and apply them in the educational process. Therefore, every academic staff working in the higher education system, being aware of their responsibility, should be more seriously interested in these topics and apply them in their teaching profession. As the transition to a student-oriented, result-oriented and masculinity-oriented educational process has taken place, the traditional education system has fallen behind and lost its validity because it does not meet the requirements of the new world standards and stakeholders.

Keywords: higher education, study methods, traditional education, university education

ALEKPER ALIYEV
Nakhchivan State University
aliev.alekper@gmail.com

ARCHITECTING THE SMART UNIVERSITY: SYNERGIES BETWEEN CLIENT-SERVER INFRASTRUCTURE AND BIG DATA ANALYTICS FOR STRATEGIC DECISION-MAKING

Digital transformation is reshaping the operational and strategic landscape of higher education, enabling universities to adopt more data-driven and adaptive decision-making models. This article explores the concept of the “smart university” and examines the synergies between client-server infrastructure and big data analytics in modern education management. Findings indicate that client-server architectures support centralized data flows, system interoperability, and secure information exchange, while big data analytics offers real-time insights, behavioral modeling, and predictive capabilities essential for strategic planning. The paper also identifies key technical and organizational challenges related to implementing smart university systems and outlines potential directions for future development.

Keywords: smart university, client-server technology, big data analytics, education management, digital transformation, data-driven decision-making

Introduction. The rapid evolution of information technologies has fundamentally changed the way universities operate, expanding their strategic, administrative and pedagogical capacities. As higher education institutions increasingly rely on digital ecosystems, the foundations of these ecosystems become central to institutional development. In recent years, client-server infrastructures have regained strategic significance due to their stability, scalability and ability to support diverse academic services. At the same time, the availability of large data streams generated by learning platforms, administrative systems and campus services has created an environment in which analytical methods can be used to guide institutional decision-making. The interaction between these two technological domains forms the basis of what is often referred to as the smart university.

A smart university is not simply a campus equipped with digital tools. It is an institution capable of interpreting its own data flows, coordinating academic and administrative units through integrated information systems, and responding to emerging needs through continuous analysis. Client-server architectures serve as the technical backbone of such systems by ensuring that data travels reliably between users, devices and central databases. When combined with analytical models that process large and diverse datasets, this infrastructure becomes a strategic resource for improving educational quality, forecasting student performance, optimising resource allocation and strengthening institutional governance.

The growing demand for personalised learning, transparent decision-making and efficient management has increased the importance of systems that can collect and interpret data in real time. Universities now operate in a competitive global landscape where student expectations, financial pressures and technological advancement require rapid adaptation. Big data analytics has become one of the primary tools enabling this adaptation. However, its effectiveness depends heavily on the stability and design of the underlying infrastructure. For this reason, the relationship between client-server systems and analytical technologies is not merely supportive but mutually reinforcing.

Understanding this relationship requires attention to both technological and organisational perspectives. Technology provides the structural conditions for data processing, while organisational strategies determine how data is interpreted and applied. Smart university initiatives often succeed or fail depending on the alignment of these two perspectives. The present study examines this alignment and aims to demonstrate how a well-designed client-server infrastructure can enhance analytical capacity, thus strengthening strategic decision-making across institutional levels.

To achieve this purpose, the paper discusses the conceptual foundations of smart universities, the architectural characteristics of client-server models, and the role of big data analytics in contemporary education management. It also reflects on the challenges that universities encounter during the integration of these technologies, including legacy system constraints, privacy concerns, data governance issues and limited analytical literacy within administrative units. While these challenges are significant, they also highlight the necessity of a coordinated and structurally informed approach to digital transformation.

The introduction of tables and structured data representations in later sections of the paper will serve to demonstrate how specific components of the smart university ecosystem interact in practice. These representations will allow the comparison of architectural models, data sources, analytical functions and management outcomes, supporting a clearer understanding of the technological synergies discussed. Through this approach, the study seeks to contribute to the ongoing discourse on the future of higher education and to offer a framework for institutions aiming to transition toward a more intelligent, data-empowered form of governance.

Main Part

Research on digital transformation in higher education has expanded considerably over the past two decades, reflecting broader societal and technological shifts that affect universities worldwide. Much of this scholarship emphasises the central role of information systems in shaping academic services, administrative processes and governance structures. Early studies focused on the transition from isolated computing units to networked institutional systems, highlighting how client-server models enabled the consolidation of academic databases and facilitated more efficient communication across departments. These foundational works illustrate that the stability and hierarchical organisation of client-server architectures supported the first generation of campus information systems, which later evolved into more complex digital ecosystems [1].

With the increasing availability of large datasets generated by online learning environments, student information platforms and campus operations, researchers began to investigate the role of big data in educational decision-making. Authors in the field of learning analytics demonstrated how behavioural traces collected from digital platforms could reveal patterns of engagement, dropout risks and performance trends. Parallel research in institutional analytics explored how administrative data could be used to optimise budgeting, staff allocation and long-term planning. This body of literature consistently notes that analytical insights gain value only when supported by an infrastructure capable of storing, exchanging and processing data reliably. As a result, several studies argue for the continued relevance of client-server systems, especially in universities that operate multiple legacy platforms requiring stable central coordination [1].

Contemporary research on smart universities situates both client-server architectures and big data analytics within a broader conceptual framework. Scholars describe the smart university as an institution that integrates technology, data and organisational practices in a way that promotes adaptability and informed governance. In this context, infrastructure is viewed not merely as a technical layer but as a strategic enabler. Articles in this domain often examine how data flows across different subsystems – such as academic records, learning management platforms, library networks and campus services – and how these flows shape institutional behaviour. The consensus emerging from this literature suggests that the effectiveness of smart university initiatives depends on the coherence of the underlying architecture and the institution's capacity to interpret data at scale [2].

Some studies address the tension between modern analytics and traditional infrastructures. While client-server models provide reliability, many universities struggle with fragmented systems built over several decades. Researchers point out that integrating analytical tools with such systems requires significant reorganisational work, including the harmonisation of data standards, restructuring of legacy databases and the development of governance frameworks. Literature in the field of educational policy highlights that institutions often underestimate the organisational implications of adopting advanced analytical systems. Successful implementation depends on institutional readiness, staff training, ethical considerations, and clear regulations concerning data use and privacy.

More recent publications examine the balance between centralisation and flexibility. Authors argue that although cloud-based and distributed architectures are becoming more common, the client-server model remains essential in environments where control over data security and system integrity is especially important [1]. Universities with large administrative structures often rely on client-server infrastructures to maintain stable data repositories, while using analytical tools to derive insights from these repositories. This hybrid approach is considered a practical path toward the development of smart university capabilities, enabling institutions to modernise without abandoning established systems.

Across the literature, there is agreement that big data analytics can contribute to more informed decision-making in areas such as student retention, curriculum development, campus resource planning and institutional strategy. However, these benefits emerge only when analytical processes are supported by a robust technological architecture capable of managing data quality, interoperability and real-time system performance. The reviewed studies collectively illustrate a growing recognition of the need to align technological design with organisational aspirations, and they provide a foundation for examining how synergies between client-server infrastructure and analytics can be intentionally cultivated within higher education [3].

The methodological orientation of this study is based on a conceptual and comparative analysis of existing technological and organisational models used in contemporary universities. Since the smart university is an emerging framework rather than a fixed system, the research draws upon a synthesis of academic literature, institutional reports and architectural descriptions of higher education information systems [3]. The aim is to identify the technological dependencies and functional relationships that shape the interaction between client-server infrastructures and big data analytics.

A central aspect of the methodology involves examining how different components of university information ecosystems are distributed across the client side and the server side, and how these components contribute to data-driven decision-making processes. To support this examination, a structural comparison is presented in the following table. It illustrates the primary responsibilities of the client layer and the server layer, as well as the specific analytical functions enabled by each. The table does not seek to fully represent all institutional variations but provides a conceptual model that guides the analytical discussion in later sections [4].

Table 1. Functional Orientation of Client-Server Layers in Smart University Ecosystems

Layer	Core Functions	Contribution to Big Data Analytics
Client Layer	User interaction, data entry, real-time access to learning and administrative platforms	Generates behavioural and operational data used for modelling, prediction and monitoring
Server Layer	Centralised storage, system integration, security management, processing of large datasets	Performs aggregation, cleaning and preparation of data; enables institutional-level analytics and strategic reporting

The table demonstrates that analytical capacity is not isolated within a single technological layer but emerges from the interaction between them. The client layer produces granular, real-time information, while the server layer transforms this information into structured datasets suitable for institutional analysis [4]. Understanding this interaction is essential for mapping how smart university architectures function in practice.

The research also employs an interpretive approach, emphasising how institutional contexts influence technological integration. This includes attention to governance structures, data policies and the level of digital literacy among academic and administrative staff. Such interpretive

considerations allow for a more comprehensive exploration of the opportunities and constraints associated with developing analytics-driven decision-making environments.

Through this combined conceptual, comparative and interpretive methodology, the study constructs a framework for analysing how universities can align their technological infrastructures with their strategic objectives. The methodological design thus supports a deeper exploration of the synergies between client-server systems and big data analytics, laying the groundwork for the analytical sections that follow [5].

The smart university can be understood as a layered and interconnected environment in which technological systems, data flows and organisational practices operate in a coordinated manner. At the centre of this environment lies a technological architecture that supports reliable data exchange, continuous monitoring of institutional processes and timely analytical interpretation. The client-server model provides the structural foundation for this architecture because it organises institutional activities around clear points of data entry and central points of data processing. This distinction allows universities to maintain consistency across diverse digital platforms and to develop analytical functions that depend on stable and accessible data sources [6].

In smart university settings, the client side encompasses the tools that students, instructors and administrative staff interact with in their daily tasks. These include virtual learning environments, student information portals, attendance systems, research platforms and administrative interfaces. Each interaction produces structured or semi-structured data that reflect behaviours, preferences and operational conditions [3]. The server side functions as the collective memory of the institution, storing these data streams and coordinating them across different subsystems. It also hosts the algorithms and processing mechanisms required for institutional analytics. The relationship between these two layers forms the basis of intelligent decision-making, since the value of analytics derives from the continuity and quality of the data stored on the server side.

The architecture of the smart university extends beyond this two-layer model, incorporating additional elements that support integration and interoperability. Middleware applications, for example, mediate between legacy systems and modern analytical tools, ensuring that data originating from older platforms can still be used in interpretive models. Data warehouses and data lakes play an increasingly important role by providing structured environments for long-term storage and large-scale analytical operations. These components create a space where historical and real-time data can be combined, forming complex datasets that allow universities to detect patterns and project future developments [7].

A defining characteristic of the smart university architecture is its emphasis on fluid data movement. Information flows continuously from the client layer into central repositories, where it is refined, restructured and prepared for analysis. This movement is essential because analytical systems rely on timely and accurate inputs. The ability to monitor student engagement in real time, evaluate the performance of academic programs, or predict trends in enrolment depends on the uninterrupted circulation of data across the institution. This circulation becomes possible only when client-server structures are coherently aligned with analytical processes.

To illustrate the conceptual alignment between technological components, the study incorporates a table that outlines the principal data flows within a smart university environment. This table serves as a representation of how different elements of the architecture collaborate to produce actionable institutional insights.

Table 2. Primary Data Flows in Smart University Architecture

Source of Data	Processing Layer	Analytical Use
Learning platforms and academic engagement tools	Server-side data storage and integration units	Monitoring engagement, identifying at-risk students, evaluating instructional effectiveness

Administrative and operational systems	Data warehouses and middleware	Resource planning, budgeting analysis, workforce allocation
Campus services and physical infrastructure sensors	Real-time processing units	Space optimisation, campus safety monitoring, environmental control

The smart university architecture is therefore a comprehensive system that unites technological layers, data processes and institutional goals. Its effectiveness depends on the coherence of its components and the institution's ability to maintain clear pathways between data generation, data processing and analytical interpretation. The conceptual framework outlined in this section provides the basis for analysing the operational synergies explored in the next part of the study.

The interaction between client-server infrastructures and big data analytics forms the strategic core of the smart university model. While each technological domain plays a distinct role, their true value emerges when they operate as an integrated ecosystem. The capacity of a university to make informed decisions depends not only on the existence of analytical tools but also on the quality, consistency and accessibility of the data that feed those tools [7]. Client-server systems function as the structural backbone that shapes these conditions, establishing the environment in which analytical processes can be meaningfully applied.

At the practical level, synergy appears through the continuous dialogue between data production and data interpretation. The client side of institutional systems captures the daily activities of students, instructors and administrative staff, generating detailed traces of academic engagement, operational demand and behavioural tendencies. These traces remain fragmented and largely unintelligible until they are consolidated within the server side, where they can be processed into coherent datasets. When universities succeed in creating such coherence, analytical models gain the capacity to illuminate trends that are otherwise invisible within the ordinary flow of institutional life. The server side contributes more than storage. It constructs the temporal and organisational structure within which analytical reasoning can take place. Historical data accumulate in central repositories, allowing researchers and administrators to compare present patterns with earlier periods and to observe long-term developments. Real-time data stream simultaneously through transactional systems, making it possible to detect emerging changes in performance or engagement. This blend of historical depth and immediacy strengthens institutional decision-making, turning everyday data into a strategic resource [9].

In institutions where these synergies are well developed, analysis becomes embedded within managerial and academic routines. Decision-making no longer depends solely on intuition or past experience but on patterns that can be verified and monitored. Universities can identify students who may require academic support, anticipate fluctuations in course enrolment, assess the effectiveness of instructional practices or recognise areas where resources are not aligned with demand. The client-server structure ensures that such insights are grounded in stable data, while analytics provides the interpretive mechanisms that transform these data into meaningful guidance.

The relationship between the two technologies also influences organisational behaviour. When analytical insights become reliable and accessible, departments begin to adapt their practices to align with evidence-based reasoning [10]. Administrators develop policies that reflect emerging trends, faculty gain a clearer understanding of student needs, and support services become more targeted and efficient. The architecture itself becomes a catalyst for institutional learning, encouraging the university to reflect on its own performance and to refine its strategies accordingly. However, the success of this synergy is not guaranteed. Many universities face fragmentation in their digital environments, where inconsistent data formats, incompatible systems or weak integration hinder the flow of information from clients to servers and onward to analytical layers. In such contexts, analytics may produce incomplete or misleading interpretations. This reveals that the effectiveness of big data applications depends heavily on the coherence and maintenance of the

underlying infrastructure. Without stable pathways for data circulation, analytical capacities remain limited, regardless of the sophistication of the algorithms employed [8].

Another dimension of synergy involves governance. Universities must develop frameworks that regulate data quality, privacy, access and ethical use. These frameworks shape how data are collected on the client side, how they are processed on the server side and how they are ultimately interpreted. When governance structures are clear and consistently applied, they enhance trust in analytical processes and strengthen institutional capacity to act upon insights. When governance is weak, the integration between infrastructure and analytics becomes vulnerable to operational gaps, security risks or misinterpretation of results [6].

Overall, the interaction between client-server infrastructures and big data analytics represents a dynamic relationship that grows stronger as universities improve their digital maturity. The architecture provides stability and coherence, while analytics introduces interpretive depth and strategic relevance. The synergy between them enables universities to evolve into adaptive, responsive and analytically informed institutions capable of addressing the complex demands of contemporary higher education.

Conclusion. The transformation of higher education through digital technologies has created new expectations for how universities operate, make decisions and support their communities. Within this evolving landscape, the synergy between client-server infrastructure and big data analytics has emerged as a defining characteristic of the smart university. Client-server systems provide the structural environment in which institutional data can be collected, organised and preserved, while analytical methods convert these data into insights that guide academic, administrative and strategic action. The combination of these functions forms a unified ecosystem that strengthens institutional capacity and supports continuous improvement.

The study illustrates that the effectiveness of analytics depends on the stability, coherence and accessibility of the underlying technological architecture. When the flow of data from users to central repositories is uninterrupted and well managed, analytical tools gain the ability to reveal patterns in student behaviour, instructional outcomes and organisational performance. These insights create opportunities for more informed planning, personalised support and efficient resource allocation. At the same time, the architecture encourages a culture of data awareness, enabling departments to approach challenges with greater clarity and responsiveness.

The discussion also highlights the challenges that universities may encounter as they pursue this integration. Fragmented systems, inconsistent data practices and limited governance frameworks can weaken the connection between infrastructure and analytics, reducing the reliability of interpretive models. Addressing these challenges requires not only technical upgrades but also institutional commitment to improving data quality, strengthening policies and cultivating analytical literacy among staff.

As universities continue to navigate the demands of a rapidly changing educational environment, the alignment between technological infrastructure and analytical intelligence will remain central to their success. The smart university is therefore not defined solely by its tools but by its ability to use these tools in a coherent and purposeful manner. By reinforcing the relationship between client-server systems and big data analytics, institutions can build decision-making environments that are adaptive, evidence based and capable of supporting long-term strategic development.

REFERENCES

1. Bates, A.W., & Sangrà, A. Managing technology in higher education: Strategies for transforming teaching and learning. Jossey-Bass. – 2011.
2. Daniel, B. Big data and analytics in higher education: Opportunities and challenges. *British Journal of Educational Technology*, 46(5), – 2015. – p.904-920.
<https://doi.org/10.1111/bjet.12230>

3. Dawson, S., Gašević, D., Siemens, G., & Joksimović, S. Current state and future trends. In J. A. Larusson & B. White (Eds.), *Learning analytics: From research to practice* (p.120-136). Springer. – 2014.
4. Delen, D. *Real-world data mining: Applied business analytics and decision making*. Pearson Education. – 2014.
5. Garrison, D.R., & Vaughan, N.D. *Blended learning in higher education: Framework, principles, and guidelines*. Jossey-Bass. – 2008.
6. Long, P., & Siemens, G. Penetrating the fog: Analytics in learning and education. *EDUCAUSE Review*, 46(5), – 2011. – p.31-40.
7. Mohamed, A., & Al-Jaroodi, J. A survey on the use of big data technologies in software engineering. *International Journal of Advanced Computer Science and Applications*, 5(7), – 2014. – p.138-147.
8. Norris, D., Baer, L., Leonard, J., Pugliese, L., & Lefrere, P. *Action analytics: Measuring and improving performance that matters in higher education*. EDUCAUSE. – 2008.
9. Selwyn, N. *Education and technology: Key issues and debates* (2nd ed.). Bloomsbury Academic. – 2016.
10. Siemens, G. Learning analytics: The emergence of a discipline. *American Behavioral Scientist*, 57(10), – 2013. – p.1380-1400. <https://doi.org/10.1177/0002764213498851>

ƏLƏKBƏR ƏLİYEV

AĞILLI UNIVERSİTETİN QURULMASI: MÜŞTƏRİ-SERVER İNFRASTRUKTURU İLƏ BÖYÜK MƏLUMAT ANALİTİKASININ STRATEJİ QƏRARVERMƏ ÜÇÜN SİNƏRJİLƏRİ

Xülasə: Rəqəmsal transformasiya ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyət modelini köklü şəkildə dəyişdirərək, qərarvermə proseslərini daha çevik və məlumat yönümlü edir. Bu məqalə “ağıllı universitet” konsepsiyasını müzakirə edir və müasir universitetlərin idarə edilməsində müştəri-server infrastrukturunun böyük verilənlər analitikası ilə sinerjisini təhlil edir. Tədqiqat göstərir ki, müştəri-server memarlığı məlumat axınlarının mərkəzləşdirilməsinə, sistemlərin inteqrasiyasına və təhlükəsizliyə şərait yaradır, böyük verilənlər analitikası isə real vaxt proqnozları, tələbə davranışının analizi və strateji planlaşdırma üçün dərin məlumatlılıq təmin edir. Məqalə həmçinin ağıllı universitet modelinin tətbiqində qarşıya çıxan texniki və institusional problemləri, eləcə də gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Açar sözlər: ağıllı universitet, müştəri-server texnologiyası, böyük verilənlər, təhsil idarəçiliyi, analitika, rəqəmsal transformasiya

АЛЕКПЕР АЛИЕВ

ПРОЕКТИРОВАНИЕ УМНОГО УНИВЕРСИТЕТА: СИНЕРГИЯ КЛИЕНТ- СЕРВЕРНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ И АНАЛИТИКИ БОЛЬШИХ ДАННЫХ ДЛЯ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ

Резюме: Цифровая трансформация радикально меняет функционирование высших учебных заведений, создавая условия для более гибкого и аналитически обоснованного управления. В данной статье рассматривается концепция «умного университета» и анализируются синергетические связи между клиент-серверной инфраструктурой и аналитикой больших данных в системе образовательного менеджмента. Показано, что клиент-

серверная архитектура обеспечивает централизацию потоков данных, интеграцию различных систем и высокий уровень безопасности, тогда как аналитика больших данных предоставляет инструменты прогнозирования, анализа поведения студентов и поддержки стратегического планирования. В работе также обозначены основные технические и организационные вызовы внедрения умного университета и перспективные направления его развития.

Ключевые слова: умный университет, клиент-серверная архитектура, большие данные, образовательный менеджмент, цифровая трансформация, аналитика

ESMER KERIMLI

Sheki Branch of Azerbaijan State Pedagogical University

Lecturer

asmarkarimli92@gmail.com

TEACHING PUBLIC SPEAKING SKILLS TO UNIVERSITY STUDENTS

Teaching public speaking skills to university students is of great importance for their academic success, preparation for future professional activities, and active participation in social life. Although students often face challenges such as speech anxiety, limited speaking experience, or language-related difficulties, these barriers can be reduced through purposeful and well-structured teaching methods. Approaches such as experiential learning, step-by-step skill development, instruction in rhetorical principles, and constructive feedback help students become more confident and competent speakers.

When teachers create an inclusive and practice-oriented environment, students learn to express their ideas more clearly and with greater self-confidence. As the importance of communication skills continues to grow in the modern era, effective speaking ability remains one of the key factors for students' success in both academic and professional fields.

Keywords: *Public speaking; communication pedagogy; higher education; communication apprehension; oral competence; instructional strategies; experiential learning*

Introduction. In contemporary higher education, the ability to communicate effectively through speech is widely regarded as essential for students' academic and professional futures. Many scholars argue that clear and persuasive speaking is “a core graduate competency essential for employability in the twenty-first century” [Chan, 2020, p.112]. Yet despite its value, a significant number of university students feel unprepared for public speaking tasks and experience anxiety when presenting in front of peers. This gap between expectations and students' preparedness highlights the need for well-designed instructional approaches.

This article explores the importance of public speaking in higher education, examines the challenges students often face, and presents pedagogical strategies shown to support the development of confident and capable speakers.

The Significance of Public Speaking in University Settings

Public speaking supports student success long beyond the classroom. Lucas [2019] asserts that “no other skill will influence a student's future career prospects as directly as the ability to articulate thoughts persuasively” [p.5], illustrating how essential oral communication is in professional environments. Employers consistently list speaking skills among the abilities they value most, as confirmed by the National Association of Colleges and Employers [2021], which reports that nearly nine out of ten employers consider strong oral communication critical.

The value of public speaking also exceeds workplace demands. It enriches students' intellectual growth by promoting reasoning, organization, and ethical judgment. Frey and Fitzpatrick [2019] describe public speaking as “a cognitive, emotional, and social activity that stimulates intellectual growth” [p.47]. Students who develop speaking competence usually demonstrate stronger analytical abilities, improved confidence, and greater civic engagement.

Common Challenges Faced by University Students

Although universities expect students to present confidently, many encounter obstacles that make speaking difficult.

1. High Levels of Speaking Anxiety

Communication apprehension is widespread among university students. McCroskey [2017] identifies it as “one of the most pervasive obstacles to effective oral communication” [p.28]. Students

often fear negative evaluation, feel uncomfortable being the center of attention, or lack positive experiences with speaking.

2. Limited Prior Experience

Unexpectedly, many students reach university without meaningful practice in structured speaking. O'Hair et al. [2020] note that many students have “well-developed writing habits but poorly developed speaking habits” [p.16]. Without exposure to oral assignments in high school, university presentations can feel overwhelming.

3. Linguistic and Cultural Factors

In increasingly international classrooms, multilingual students may experience unique pressures, such as accent anxiety or uncertainty about academic speaking norms. According to Cheng [2019], linguistic challenges can interact with psychological stress, “amplifying speaking difficulties for multilingual speakers” [p.89].

4. Digital Communication Habits

Although technology creates new opportunities, constant use of short-form digital communication sometimes leaves students with fewer opportunities to practice elaborated oral communication. This shift can make extended presentations feel unfamiliar.

Recognizing these challenges allows instructors to design inclusive and supportive learning environments.

Effective Pedagogical Approaches to Teaching Public Speaking

Research in communication education identifies several strategies that effectively support student learning.

1. Experiential and Practice-Centered Learning

A consistent theme in public speaking research is that practice leads to improvement. Kolb's [1984] theory of experiential learning emphasizes learning through cycles of action, reflection, and revision. In public speaking courses, this translates into regular speaking opportunities – from mini-speeches to full presentations – paired with structured feedback.

Lucas [2019] reinforces this idea, stating that “public speaking competence cannot be developed through theory alone; it grows through repeated, purposeful practice” [p.31].

2. Scaffolded Skill Development

Breaking down speaking tasks into smaller, low-stakes activities reduces fear and builds students' confidence. Brookfield [2018] explains that “students are more willing to experiment with speaking strategies in supportive, low-pressure environments” [p.102]. Early exercises might include brief introductions or storytelling before students progress to research-based speeches.

3. Teaching Rhetorical and Organizational Skills

To speak effectively, students must understand how to structure ideas and adapt messages to audiences. The classical rhetorical framework—ethos, pathos, and logos—remains a valuable foundation. O'Hair et al. [2020] state that “rhetorical knowledge empowers students to craft messages that are both ethical and impactful” [p.57].

Learning audience analysis, logical organization, and persuasive strategies enables students to craft clearer, more engaging speeches.

4. Integrating Technology Thoughtfully

Video recordings can help students analyze their posture, voice, and gestures, providing insights they may not notice in real time. Digital tools also support practice beyond class hours, such as recording rehearsals. Morris [2020] argues that “technology enables reflective learning and increases opportunities for students to rehearse presentations” [p.138].

5. Constructive Feedback and Peer Evaluation

Helpful feedback is central to improvement. Carless [2021] highlights that “effective feedback is dialogic, ongoing, and specific” [p.66]. In speech courses, peer evaluations give students insight into how their messages are received while also strengthening active listening skills.

6. Anxiety-Reduction Techniques

Since anxiety is a primary barrier, instructors can incorporate strategies such as relaxation techniques, positive self-talk, and gradual exposure to speaking tasks. McCroskey [2017] emphasizes

that anxiety reduction focuses not on eliminating fear entirely but on helping students manage it productively [p.42].

Creating Positive Classroom Culture

A supportive atmosphere is essential. Brookfield [2018] argues that “a climate of trust is foundational to successful speaking instruction” [p.88]. Instructors can build this trust by emphasizing respect, encouraging participation from all students, and celebrating growth.

Modeling Effective Speaking

When instructors demonstrate clear organization, expressive delivery, and audience engagement, they provide real examples for students to emulate. Modeling demystifies the process and shows that strong speaking is a learnable skill.

Respecting Cultural and Linguistic Diversity

Inclusive public speaking instruction acknowledges that effective communication can take many forms. Rather than penalizing accents or unfamiliar speech patterns, instructors should focus on clarity, structure, and audience adaptation. Cheng [2019] stresses that “inclusive speaking classrooms validate diverse voices” [p.94].

Assessing Public Speaking Skills

Clear and transparent assessment promotes fairness and learning. Evaluation criteria commonly consider:

1. clarity of organization
2. depth and accuracy of content
3. delivery and vocal qualities
4. effective use of visual aids
5. engagement with the audience

Carnegie [2019] argues that assessment should guide students’ development rather than simply measure performance, stating that “assessment should guide learning, not merely judge it” [p.72]. Using both formative assessments (practice speeches) and summative evaluations (final presentations) supports continuous improvement.

Impact of Public Speaking Instruction on Student Development

Studies show that when students receive structured speaking instruction, they experience increased self-confidence, improved communication competence, and reduced apprehension. Chan [2020] reports that students completing a public speaking course demonstrated “significant gains in confidence, clarity, and audience awareness” [p.118].

Additionally, strong speaking skills transfer to other academic situations, such as group discussions, leadership roles, and collaborative projects. Students learn to argue effectively, organize information, and present ideas to diverse audiences – abilities that are valuable across academic disciplines and professions.

Conclusion. Public speaking training plays a vital role in equipping university students with the skills needed for academic success, workplace readiness, and active citizenship. Although many students experience anxiety, lack prior training, or face linguistic challenges, these obstacles can be addressed through supportive and well-structured instruction. Approaches such as experiential learning, scaffolded practice, rhetorical training, and constructive feedback help students become more confident and competent speakers.

By creating inclusive, practice-rich learning environments, educators can empower students to express their ideas clearly and participate fully in academic and professional communities. As communication demands continue to evolve, public speaking remains a key skill for navigating the complex landscape of the modern world.

REFERENCES

1. Brookfield, S. Teaching for critical thinking. Jossey-Bass. – 2018.

2. Carless, D. Feedback in higher education: Rethinking assessments for learning. Routledge. – 2021.
3. Carnegie, D. Effective speaking in a digital age. McGraw-Hill. – 2019.
4. Chan, M. Developing graduate communication competence: A public speaking approach. Journal of Higher Education Communication Skills, 12(3), – 2020. – p.110-121.
5. Cheng, L. Multilingual learners and oral communication challenges in university settings. International Journal of Applied Linguistics, 29(2), – 2019. – p.85-100.
6. Frey, L., & Fitzpatrick, M. Communication and social understanding. Oxford University Press. – 2019.
7. Kolb, D. Experiential learning: Experience as the source of learning and development. Prentice-Hall. – 1984.
8. Lucas, S. The art of public speaking (13th ed.). McGraw-Hill. – 2019.
9. McCroskey, J. An introduction to communication apprehension. Waveland Press. – 2017.
10. Morris, T. Technology-enhanced speech instruction in higher education. Teaching Communication Today, 8(1), – 2020. – p.130-142.

ƏSMƏR KƏRİMLİ

UNİVERSİTET TƏLƏBƏLƏRİNƏ NATİQLİK BACARIQLARININ ÖYRƏDİLMƏSİ

Xülasə: Universitet tələbələrində natiqlik bacarıqlarının öyrədilməsi onların akademik uğur qazanması, gələcək peşə fəaliyyətinə hazırlaşması və ictimai həyatda fəal iştirak etməsi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Tələbələr çox vaxt nitq qorxusu, zəif danışiq təcrübəsi və ya dillə bağlı çətinliklərlə qarşılaşırsalar da, bu maneələri məqsədyönlü və yaxşı qurulmuş tədris metodları ilə azaltmaq mümkündür. Təcrübəyə əsaslanan öyrənmə, mərhələli bacariq inkişafı, ritorik prinsiplərin öyrədilməsi və konstruktiv rəy kimi yanaşmalar tələbələrin daha inamlı və bacarıqlı natiqlərə çevrilməsinə kömək edir.

Müəllimlər inklüziv və praktika yönümlü mühit yaratdıqda, tələbələr öz fikirlərini daha aydın və özünəinamla ifadə etməyi öyrənirlər. Müasir dövrdə ünsiyyət bacarıqlarının əhəmiyyəti getdikcə artdığı üçün, effektiv danışiq qabiliyyəti tələbələrin həm akademik, həm də professional sahədə uğur qazanmaları üçün əsas açarlardan biri olaraq qalır.

Açar sözlər: natiqlik, kommunikasiya pedaqogikası, ali təhsil, ünsiyyət qorxusu, şifahi nitq bacarığı, tədris strategiyaları, təcrübəyə əsaslanan öyrənmə

АСМЕР КЕРИМЛИ

ОБУЧЕНИЕ НАВЫКАМ ПУБЛИЧНОГО ВЫСТУПЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ УНИВЕРСИТЕТА

Резюме: Обучение навыкам публичных выступлений играет важную роль в подготовке студентов университетов к академическому успеху, профессиональной деятельности и активному участию в общественной жизни. Несмотря на то что многие студенты сталкиваются с тревогой, недостатком опыта или языковыми трудностями, эти препятствия можно преодолеть с помощью продуманного и качественно организованного обучения. Такие подходы, как обучение через практику, поэтапное развитие навыков, изучение риторических методов и конструктивная обратная связь, способствуют формированию у студентов уверенности и компетентности в публичных выступлениях.

Создавая поддерживающую, инклюзивную и ориентированную на практику учебную среду, преподаватели помогают студентам ясно и уверенно выражать свои мысли. В условиях постоянно растущей значимости коммуникативных навыков эффективное владение искусством публичной речи остаётся ключевым инструментом, позволяющим студентам успешно развиваться как в академической, так и в профессиональной сферах.

Ключевые слова: публичное выступление, педагогика коммуникации, высшее образование, коммуникативная тревожность, устная компетенция, учебные стратегии, обучение на основе опыта

PEDAQOJİ ELMİN İNKİŞAF YOLLARI: MÖVCUD ÇAĞIRIŞLAR VƏ GƏLƏCƏK GÖRÜNÜŞ

Məqalədə müasir dövrdə pedaqoji elmin inkişaf istiqamətləri, ali pedaqoji təhsil sistemi qarşısında yaranan çağırışlar və gələcək perspektivlər araşdırılır. Qloballaşma, rəqəmsallaşma və təhsil mühitində baş verən dəyişikliklər pedaqoji elmin yenilənməsini zəruri edir. Tədris və tədqiqat fəaliyyəti arasında balansın yaradılması, rəqəmsal bacarıqların artırılması, multidissiplinar yanaşmanın tətbiqi və gənc tədqiqatçıların elmə cəlb olunması hazırkı əsas problemlər kimi göstərilir. Məqalədə həmçinin elmi-tədqiqat mərkəzlərinin gücləndirilməsi, tədqiqat yönümlü tədris modelinin geniş tətbiqi, rəqəmsal pedaqogikanın inkişafı və beynəlxalq əməkdaşlığın artırılması pedaqoji elmin inkişaf yolları kimi təqdim olunur. Gələcək görünüş pedaqoji elmin daha innovativ, tətbiqyönümlü və rəqəmsal əsaslarla inkişaf edəcəyini göstərir. Nəticə olaraq, pedaqoji elmin davamlı inkişafı təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün strateji əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: ali təhsil, rəqəmsal pedaqogika, elmi inkişaf, tədqiqat fəaliyyəti, innovativ təhsil

Giriş. Müasir dövrdə dünya ölkələrinin təhsil sistemlərində baş verən sürətli dəyişikliklər və qlobal miqyasda gedən sosial-mədəni transformasiyalar pedaqoji elmin qarşısında tamamilə yeni tələblər formalaşdırır. XXI əsr insanının yetişdirilməsi, onun dəyişən əmək bazarına adaptasiya olunması, çevik düşüncə tərzini qazandırılması və rəqəmsal bacarıqlarla təmin edilməsi artıq təhsil siyasətinin əsas prioritetlərinə çevrilmişdir. Bu isə ali pedaqoji təhsil sistemində elmin rolunu daha da artırır və elmi fəaliyyətin mahiyyətə yenilənməsini tələb edir.

Pedaqoji elm yalnız tədris prosesinin nəzəri əsaslarını müəyyən edən sahə deyil; o, eyni zamanda cəmiyyətin strateji inkişaf linqasını müəyyənləşdirən mühüm sosial institut funksiyasını daşıyır. Müəllim hazırlığında elmi yanaşmaların dərinləşdirilməsi, innovativ tədris metodlarının səmərəli tətbiqi və tədqiqat yönümlü fəaliyyətin gücləndirilməsi bütövlükdə təhsil sisteminin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Hazırkı mərhələdə pedaqoji elmin inkişafı tək-cə bilik yaratmaqla məhdudlaşmır, həm də təhsilin praktik problemlərinə elmi əsaslandırılmış həllərin təqdim olunmasını zəruri edir.

Qlobal rəqəmsal transformasiya prosesi pedaqoji elmi yeni tədqiqat sahələri ilə qarşılaşdırır: süni intellekt əsasında tədris modelləri, adaptiv öyrənmə sistemləri, distant təhsil mühitləri, virtual laboratoriyalar, inklüziv təhsilin rəqəmsal dəstək mexanizmləri və s. Bu sahələrdə aparılan tədqiqatlar pedaqoji elmin innovativ potensialını genişləndirir, elmi biliklərin praktikaya transferini sürətləndirir.

Bununla yanaşı, ali pedaqoji təhsil sistemində elmi fəaliyyətin təşkilinə təsir göstərən sosial, struktur və metodoloji problemlər mövcuddur. Tədris yükünün çoxluğu, elmi-tədqiqat mədəniyyətinin bəzi sahələrdə yetərinə formalaşmaması, multidissiplinar yanaşmanın lazımı səviyyədə olmaması, gənc tədqiqatçıların elmi mühitə cəlb edilməsində çətinliklər kimi faktorlar pedaqoji elmin inkişaf tempini ləngidən əsas məqamlar kimi çıxış edir. Bu problemlərin elm və tədrisin qarşılıqlı inteqrasiyası hesabına həll edilməsi müasir dövrdə prioritet istiqamət hesab olunur.

Nəhayət, pedaqoji elmin gələcək inkişafı yalnız elmi innovasiyaların tətbiqi ilə deyil, həm də beynəlxalq təcrübənin, müasir metodologiyaların və qlobal elmi nəticələrin yerli təhsil sistemində uyğun şəkildə adaptasiyası ilə mümkündür. Bu baxımdan elmi araşdırmaların strateji istiqamətinin müəyyənləşdirilməsi, ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin elmi potensialının gücləndirilməsi və tədqiqat yönümlü təhsil mühitinin formalaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bu məqalə pedaqoji elmin müasir inkişaf yollarını, qarşıda duran çağırışları və perspektiv tendensiyları sistemli şəkildə təhlil etməyi, həmçinin ali pedaqoji təhsil sistemində elmin rolunu geniş şəkildə dəyərləndirməyi məqsəd qoyur.

Nəticə. Pedaqoji elmin inkişafı yalnız müəllim hazırlığının keyfiyyətini artırmaqla kifayətlənmir; o, həm də təhsil mühitinin modernləşdirilməsi, innovativ tədris texnologiyalarının tətbiqi və ümumilikdə cəmiyyətin gələcək inkişafının təmin olunması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Müasir dövrdə pedaqoji elmin qarşısında duran çağırışlar kompleks xarakterlidir və onların düzgün qiymətləndirilməsi təhsil siyasətinin uğurla formalaşdırılmasında əsas amil hesab olunur. Mövcud problemlərin, məsələn, tədris və tədqiqat fəaliyyəti arasında balansın pozulması, multidissiplinar yanaşmanın yetərinə tətbiq olunmaması, gənc tədqiqatçıların elmi mühitə cəlb edilməsindəki çətinliklərin müəyyən edilməsi və onların həlli ali pedaqoji təhsil sisteminin dayanıqlı inkişafına birbaşa təsir göstərir.

Bununla yanaşı, elmi fəaliyyətlərin gücləndirilməsi, tədqiqat yönümlü tədris modelinin tətbiqi, rəqəmsal və innovativ pedaqoji yanaşmaların inkişafı, həmçinin beynəlxalq təcrübənin transferi pedaqoji elmin yeni mərhələyə keçidini təmin edir. Gələcəkdə bu sahədə aparılacaq islahatlar və davamlı elmi tədqiqatlar müəllim hazırlığının keyfiyyətini yüksəldəcək, pedaqoji prosesin effektivliyini artıracaq və nəticədə cəmiyyətin intellektual potensialının möhkəmlənməsinə xidmət edəcəkdir. Beləliklə, pedaqoji elmin inkişafı təkcə təhsil müəssisələrinin deyil, bütövlükdə milli təhsil sisteminin və gələcək nəsillərin formalaşmasının strateji amili kimi mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, A. Pedaqoji elmin inkişaf meyilləri və çağırışlar. Bakı: Elm və Təhsil. – 2021.
2. Quliyeva, S. Ali pedaqoji təhsildə tədqiqat mədəniyyətinin formalaşması. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Nəşriyyatı. – 2020.
3. UNESCO. Future of Education: Rethinking Pedagogy for the 21st Century. – Paris.
4. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Təhsil sistemində rəqəmsal transformasiya strategiyası. Rəsmi hesabat. – 2022.
5. Karimova, L.. “Rəqəmsal pedaqogika: inkişaf istiqamətləri və problemlər”. Təhsil və Cəmiyyət, 3(45), – 2021. – s.12-22.
6. OECD (2020). Teachers and School Leaders as Lifelong Learners: International Practices. – Paris.
7. Hüseynov, M. Pedaqogikanın multidissiplinar yanaşmalar sistemi. Bakı: ADPU Nəşriyyatı. – 2021.
8. European Commission (2020). Education and Training Monitor. Brussels. – 2020.
9. Məmmədova, N. "Pedaqoji elmi nəticələrin praktikaya transferi problemləri". Azərbaycan Pedaqoji Araşdırmalar Jurnalı, 12(2), – 2023. – s.55-64.
10. World Bank. Innovations in Teacher Education: Global Trends and Strategies. Washington DC. – 2019.

ETRABA JAFAROVA

PATHS OF DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL SCIENCE: CURRENT CHALLENGES AND FUTURE OUTLOOK

Abstract: The article examines the development directions of pedagogical science in the modern era, the challenges and future prospects facing the higher pedagogical education system. Globalization, digitalization and changes in the educational environment necessitate the renewal of pedagogical science. Creating a balance between teaching and research activities, increasing digital skills, applying a multidisciplinary approach and involving young researchers in science are indicated as the current main problems. The article also presents the strengthening of scientific and research centers, the widespread application of the research-oriented teaching model, the development of digital pedagogy and increasing international cooperation as ways to develop pedagogical science. The future outlook shows that pedagogical science will develop on a more innovative, application-

oriented and digital basis. As a result, the continuous development of pedagogical science is of strategic importance for improving the quality of education.

Keywords: higher education, digital pedagogy, scientific development, research activity, innovative education

ETRABE CEFEROVA

PEDAGOJİK BİLİMİN GELİŞİM YOLLARI: MEVCUT ZORLUKLAR VE GELECEĞE BAKIŞ

Özet: Bu makale, modern çağda pedagoji biliminin gelişim yönlerini, yükseköğretim sisteminin karşılaştığı zorlukları ve gelecek beklentilerini incelemektedir. Küreselleşme, dijitalleşme ve eğitim ortamındaki değişimler, pedagoji biliminin yenilenmesini gerektirmektedir. Öğretim ve araştırma faaliyetleri arasında denge kurmak, dijital becerileri artırmak, disiplinlerarası bir yaklaşım uygulamak ve genç araştırmacıları bilime dahil etmek, günümüzün temel sorunları olarak gösterilmektedir. Makale ayrıca, bilimsel ve araştırma merkezlerinin güçlendirilmesi, araştırma odaklı öğretim modelinin yaygınlaştırılması, dijital pedagojinin geliştirilmesi ve uluslararası iş birliğinin artırılması gibi pedagoji bilimini geliştirme yollarını da sunmaktadır. Geleceğe yönelik beklentiler, pedagoji biliminin daha yenilikçi, uygulama odaklı ve dijital bir temelde gelişeceğini göstermektedir. Sonuç olarak, pedagoji biliminin sürekli gelişimi, eğitim kalitesinin artırılması için stratejik öneme sahiptir.

Anahtar Kelimeler: yükseköğretim, dijital pedagoji, bilimsel gelişme, araştırma faaliyeti, yenilikçi eğitim

FATİMƏ İBADULLAYEVA

Bakı Slavyan Universiteti

Magistrant

fatimeibadulayeva@gmail.com

OXU BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASINDA METODİK MODELİN TƏTBİQİ VƏ EFEKTİVLİYİ

Məqalədə oxu bacarıqlarının formalaşdırılmasında metodik modellərin rolu və onların müasir kurikulum tələbləri ilə uyğunluğu nəzəri baxımdan təhlil olunur. Oxu təlimi yalnız mətnin texniki qavranılması deyil, həm də şagirdin analitik, tənqidi və yaradıcı düşünmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini hədəfləyən kompleks prosesdir. Müasir kurikulumun kompetensiya yönümlü yanaşması metodik modellərin – interaktiv, kooperativ, layihə və diferensiallaşdırılmış təlim modellərinin tətbiqini zəruri edir və onların funksionallığını artırır. Məqalədə bu modellərin psixoloji əsasları, kognitiv inkişaf əlaqəsi, formativ qiymətləndirmə ilə qarşılıqlı təsiri və rəqəmsal resursların integrasiyası elmi şəkildə əsaslandırılır. Metodik modellərin sistemli tətbiqi şagirdlərin şüurlu oxu, mətnin dərk edilməsi, məzmunun interpretasiyası və real həyatla əlaqələndirilməsi kimi əsas oxu kompetensiyalarının inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Açar sözlər: *oxu bacarıqları, metodik modellər, müasir kurikulum, tənqidi düşünmə, fərdiləşdirilmiş təlim, kognitiv inkişaf*

Oxu bacarıqlarının formalaşdırılması pedaqoji və psixolinqvistik nəzəriyyələrin kəsişməsində dayanan çoxsəviyyəli prosesdir. Oxu fəaliyyəti insanın idrak sistemində qavrama, diqqət, yaddaş və təfəkkür kimi funksiyaların birgə işləməsini tələb edən mürəkkəb psixoloji hadisədir. Nəzəri baxımdan oxu yalnız yazılı işarələrin səsli çevrilməsi ilə məhdudlaşmır, əksinə bu prosesdə şagird mətnin semantik quruluşu ilə qarşılıqlı əlaqəyə girir və mətnin mənasını öz əvvəlki bilikləri ilə uzlaşdıraraq yeni idrak vahidi yaradır. Bu mənalandırma prosesi konstruktivist yanaşmaya uyğun olaraq biliklərin şagird tərəfindən aktiv şəkildə yenidən qurulması kimi izah edilir.

“Oxu bacarığının inkişafı həm dil strukturunun, həm də idrak mexanizmlərinin ardıcıl fəaliyyətini tələb edir. Dilçilik nəzəriyyələrinə görə oxu nitqin qavranma formasıdır və fonetik, qrammatik, leksik biliklərin integrasiyasına əsaslanır. Şagird mətnə yaxınlaşarkən dil vahidlərini tanıyır, onların arasında əlaqələr qurur və bu əlaqələr əsasında məna hasil edir. İdrak nəzəriyyələri isə oxunun informasiya emalı prosesi olduğunu irəli sürür və bu prosesin müxtəlif mərhələlərdə həyata keçdiyini bildirir. İlk mərhələdə şagird mətnin vizual işarələrini qəbul edir, daha sonra onları psixoloji emaldan keçirir, mətn haqqında əvvəlki biliklərini aktivləşdirir, məzmun əlaqələrini müəyyənləşdirir və sonda ümumi mənanı formalaşdırır” [1, s.96].

Metodik modellərin nəzəri əsaslandırılması oxu prosesinin bu mərhələlərə uyğun şəkildə təşkil olunmasına dayanır. Model təlim fəaliyyətinin məqsəd, məzmun, idrak mexanizmi və nəticə əlaqələrini sistemləşdirən nəzəri konstruksiyadır. Metodik modelin tətbiqi oxu prosesini təsadüfi fəaliyyət deyil, strukturlaşdırılmış pedaqoji sistem halına gətirir. Bu yanaşma şagirdin oxu zamanı hansı idrak əməliyyatlarını həyata keçirdiyini, mətnin hansı ardıcılıqla mənimsəndiyini və anlamanın necə formalaşdığını aydınlaşdırır. Nəzəri baxımdan metodik modellərin effektivliyi onların oxu prosesində idrak fəallığını artırması ilə bağlıdır. Model əsasında qurulan oxu təlimi şagirdin diqqətini yönəldir, məndaxili əlaqələri dərk etməsini asanlaşdırır, müqayisə və ümumiləşdirmə kimi düşünmə əməliyyatlarını stimullaşdırır. Şagird oxu prosesində yalnız məlumat qəbul etmir, həm də məna yaradır ki, bu da təfəkkürün fəallaşması ilə nəticələnir. Semantik əlaqələrin genişlənməsi və metakognitiv bacarıqların formalaşması metodik modellərin nəzəri üstünlükləri hesab olunur. Oxu bacarıqlarının formalaşması sistemli və elmi əsaslandırılmış modellər üzərində qurulduqda bu proses daha davamlı və məqsədyönlü olur. Oxu fəaliyyətinin psixoloji, dilçilik və pedaqoji əsaslara söykənməsi həm mətnin anlaşılirlığını artırır, həm də şagirdin müstəqil düşünmə

qabiliyyətini gücləndirir. Metodik modellər oxu bacarıqlarının elmi cəhətdən əsaslandırılmış inkişaf mexanizmini formalaşdırır və təlim prosesinin keyfiyyətinə bilavasitə təsir göstərir.

“Oxu bacarıqlarının formalaşmasında metodik modellərin nəzəri əhəmiyyəti həm də onların şagird şəxsiyyətinin inkişafına təsiri ilə izah olunur. Oxu yalnız bilik əldə etmə vasitəsi deyil, həm də şagirdin təfəkkürünü, emosional dünyasını və sosial davranışını formalaşdıran idrak prosesidir. Psixoloji nəzəriyyələr oxunun insanın daxili psixoloji strukturuna nüfuz edərək geniş kognitiv sahəni aktivləşdirdiyini göstərir” [2, s.107]. Bu baxımdan metodik model təkcə mətnin öyrənilmə mexanizmini deyil, həm də şagirdin oxuya münasibətinin, motivasiyasının və oxu fəaliyyətinə marağının formalaşmasını nəzəri cəhətdən əsaslandırır.

Müasir pedaqoji nəzəriyyələrə görə oxu bacarıqları sosial-mədəni faktorlarla sıx bağlıdır və şagirdin oxu nəticəsində formalaşdırdığı məna sosial təcrübə ilə əlaqələnir. Bu yanaşma Vıqotskinin mədəni-tarixi nəzəriyyəsinə əsaslanır və oxu prosesinin sosial xarakter daşdığını irəli sürür. Şagird mətn vasitəsilə cəmiyyətin dəyərlərini, düşüncə tərzini və mədəni kodlarını qavrayır. Metodik modellər isə bu sosial mənanın dərk olunması üçün nəzəri çərçivə yaradır, şagirdin oxu zamanı sosial-emosional təcrübələrini aktivləşdirməsinə şərait yaradır. Oxu bacarıqlarının inkişafında metakognitiv nəzəriyyə də mühüm yer tutur. Bu nəzəriyyəyə əsasən şagird yalnız oxumamalı, həm də öz oxu prosesini idarə etməyi bacarmalıdır. Metodik modellər məhz bu nəzarət və özünüqiymətləndirmə mexanizmlərini nəzəri baxımdan izah edir. Şagird oxu zamanı hədəf qoyur, mətnin anlaşılma səviyyəsini təyin edir, anlaşılmayan hissələri müəyyən edir və öz oxu strategiyasını tənzimləyir. Bu proses şagirdin düşünmə səviyyəsini yüksəldir və ona müstəqil öyrənmə bacarığı qazandırır. “Oxu bacarıqları çoxsəviyyəli informasiyanın emalı tələb edən fəaliyyət olduğundan metodik modellər oxu prosesində informasiya yükünün tənzimlənməsinə kömək edir. Şagirdin yaş xüsusiyyətləri, psixoloji hazırlığı və idrak imkanları nəzərə alınmadıqda oxu prosesi çətinləşir və mənalandırma pozulur. Lakin nəzəri cəhətdən düzgün qurulmuş model mətnin çətinlik dərəcəsini şagirdin imkanlarına uyğunlaşdırır, onun anlam səviyyəsini yüksəldir və oxu prosesini nizamlayır. Metodik modellərin tətbiqi yalnız oxu fəaliyyətinin texniki tərəflərini tənzimləmir, həm də şagirdin idrak inkişafının nəzəri mexanizmlərini dəstəkləyir” [3]. Bu modellər oxu prosesini məqsədli, ardıcıl və elmi əsaslara söykənən fəaliyyətə çevirir ki, bu da oxu bacarıqlarının formalaşmasında yüksək keyfiyyətli nəticələr əldə etməyə imkan yaradır. Oxu bacarıqlarının inkişafı üçün nəzəri müstəvidə qurulan təlim sistemi şagirdin düşünmə mədəniyyətinin, dil bacarıqlarının və ümumi təhsil hazırlığının təkmilləşməsinə xidmət edir.

Müasir kurikulumun nəzəri əsasında dayanan nəticəyönlü təlim konsepsiyası oxu bacarıqlarının formalaşdırılmasını təkcə bilik qazanmaq mərhələsi kimi deyil, həm də şagirdin kompetensiya inkişafını təmin edən çoxkomponentli proses kimi dəyərləndirir. Kurikulumun nəzəri prinsiplərinə görə oxu fəaliyyəti şagirdin tənqidi düşünmə, analitik qabiliyyət, kommunikativ bacarıq və problem həll etmə kimi əsas kompetensiyalarının inkişafına xidmət etməlidir. Bu yanaşma oxunu yalnız fənn məqsədi deyil, həm də geniş təhsil nəticəsi kimi qiymətləndirir və metodik modellərin tətbiqini qaçılmaz edir.

Müasir kurikulum şagirdyönlü təlimin aparıcı konsepsiyasına uyğundur və bu təlimdə şagirdin aktiv iştirakı nəzəri olaraq əsas prinsip kimi irəli sürülür. Bu baxımdan oxu prosesinin təşkilində metodik model şagirdi mətnin passiv qavrayıcısı deyil, fəal mənalandırıcısı roluna gətirir. Kurikulumun nəzəri yanaşması oxu təlimində fəallığın təmin edilməsini mətnin hər səviyyəsində düşünmə əməliyyatlarının tətbiqi ilə əlaqələndirir və bu da öz növbəsində məna qurma prosesinin dərinləşməsinə səbəb olur.

Kurikulum yanaşmasının mühüm nəzəri tələbi diferensiallaşdırılmış təlimin tətbiqidir. Oxu bacarıqlarının formalaşmasında diferensiallaşma şagirdlərin fərdi inkişaf tempinin, psixoloji xüsusiyyətlərinin və oxu səviyyəsinin nəzərə alınmasını tələb edir. Metodik modellər isə məhz bu fərqi nəzəri şəkildə tənzimləyir, çünki model şagirdin mövcud bilik və bacarıqlarını baza kimi götürərək yeni mətnin mənimsənilmə əmsalını yüksəldir. Kurikulumun fərdiləşdirilmiş tədris yanaşması ilə metodik modelin nəzəri strukturu eyni istiqamətdə işləyərək oxu prosesini daha əlçatan edir. Müasir kurikulumda əsas vurğu üfüqi və şaquli inteqrasiyaya verilmişdir. Oxu bacarıqları isə nəzəri baxımdan bu inteqrasiyanın ən güclü daşıyıcı elementlərindən biri hesab olunur. Oxu prosesi

digər fənlərə bilik transferi etməyi təmin edir. Məsələn, təbiət, tarix və ya riyaziyyatla bağlı mətnlərin oxunması şagirdin idrak dairəsini genişləndirir və fənlərarası əlaqənin nəzəri əsasını gücləndirir. Metodik model bu integrativ yanaşmanı strukturlaşdırır və oxunun tədris prosesində çoxfunksiyalı rol oynamasına şərait yaradır.

Kurikulum fəlsəfəsi təlim nəticələrinin dörd səviyyəsini nəzəri əsas kimi götürür: bilik, bacarıq, münasibət və dəyər. Bu səviyyələr oxu bacarıqlarının formalaşması ilə birbaşa əlaqəlidir. Oxu prosesində şagird yalnız sözləri anlamır, həm də mətn əsasında nəticə çıxarır, fikir formalaşdırır və müəyyən mövzuya münasibət göstərir. Metodik modellər oxunun bu dörd nəticə istiqamətini nəzəri olaraq tarazlaşdırır və prosesin içərisində hər bir səviyyənin düzgün şəkildə inkişafını dəstəkləyir. Müasir kurikulum və metodik modellərin sintezi oxu bacarıqlarının formalaşdırılmasında ikiqat nəzəri üstünlük yaradır. Kurikulum təlimin məqsədlərini və nəticə yönümünü müəyyənləşdirir, metodik model isə həmin məqsədlərə çatma nəzəri quruluşu təmin edir. Bu yanaşmaların birləşməsi oxu təliminin daha sistemli, elmi əsaslı və inkişafetdirici olmasına imkan yaradır. Nəticədə oxu bacarıqları müasir pedaqoji nəzəriyyələrin tələb etdiyi səviyyədə formalaşır, şagirdin idrak, sosial və emosional sahələrində müsbət dəyişikliklər əldə olunur və təlim prosesi daha məzmunlu və dəyər yönümlü xarakter alır.

Oxu təlimində metodik modellərin tətbiqi müasir kurikulumun fəal təlim fəlsəfəsinə əsaslanaraq şagirdlərin fərdi inkişafını, özünüifadə və özünüidarəetmə bacarıqlarını dəstəkləyir. Kurikulum yanaşmasına görə oxu prosesi yalnız mətnin səsləndirilməsi deyil, informasiyanın dərk olunması, təhlil edilməsi, məntiqi əlaqələrin qurulması, interpretasiyanın aparılması və nəticədə şagirdin özünün müstəqil bilik yaratma fəaliyyətidir. Bu baxımdan metodik modellərin hər biri şagirdin təfəkkürünü fəallaşdıran mühit yaradır. “Müasir kurikulumda əsas istiqamətlərdən biri olan kompetensiyaya əsaslanan təlim oxu bacarığını bilik səviyyəsində deyil bacarıq və vərdiş səviyyəsində formalaşdırmağı hədəfləyir. Bu prinsip metodik modellərin tətbiqini zəruri edir, çünki oxu prosesində diqqət şagirdin nəyi öyrəndiyinə yox, öyrəndiyini necə tətbiq etdiyinə yönəlir. Buna görə kurikulum oxunu tədrisən, mərhələlərlə inkişaf etdirilən fəaliyyətlər kompleksi kimi təsvir edir və hər mərhələ uyğun metodik modelin seçilməsini tələb edir” [4, s.78].

Kurikulum real həyatda tətbiq oluna bilən oxu bacarıqlarının formalaşdırılmasına xüsusi önəm verdiyindən mətnlə işləmə modelləri, anlam strategiyaları və interaktiv yanaşmalar xüsusilə effektiv sayılır. Şagird mətnlə qarşılaşdıqda onun əvvəlki biliklərinə əsaslanaraq proqnoz verməsi, mətnin əsas ideyasını müəyyən etməsi, məzmunu şərh etməsi, nəticə çıxarması, dəlil əsaslı cavablar verməsi kimi bacarıqlar kurikulumun tələblərinə uyğun olaraq inkişaf etdirilir.

Metodik modellərin kurikulum çərçivəsində effektivliyini artıran amillərdən biri onların fəaliyyət əsaslılığını təmin etməsidir. Oxu prosesində tətbiq olunan hər bir metod şagirdin fəal iştirakı ilə həyata keçirilən səmərəli təlim mühitinə çevrilir. Müasir kurikulum həmçinin oxu bacarıqlarının formalaşmasını təkcə dərs mühiti ilə məhdudlaşdırmır, sosial mühidə, ailədə, texnoloji vasitələrlə və müxtəlif informasiya mənbələrindən istifadə etməklə inkişaf etdirilən davamlı proses kimi qiymətləndirir. Bu mühidə interaktiv üsulların və strategiyaların tətbiqi oxunun şagird üçün daha cazibədar və başa düşülən olmasına səbəb olur. Kurikulum oxunu yalnız akademik fəaliyyət yox, həm də sosial-emosional inkişafın mühüm komponenti kimi xarakterizə etdiyindən təlimdə seçilən metodik modellər motivasiya, maraq və emosional bağlılıq kimi psixoloji faktorları da nəzərə alır. Bu məqsədlə müəllim müasir kurikulumun tələb etdiyi kimi diferensiaslaşdırılmış təlim tətbiq etməli, fərdi ehtiyacları öyrənməli, oxu strategiyalarını şagirdlərin səviyyəsinə uyğunlaşdırmalı və onların irəliləyişini real, obyektiv və formativ qiymətləndirmə vasitəsilə izləməlidir.

Metodik modellərin kurikulumla uyğunlaşdırılması oxu təliminin sistemli şəkildə inkişaf etdirilməsinə şərait yaradır. “Kurikulum mahiyyətinə görə ardıcılıq, davamlılıq və integrasiya prinsiplərinə əsaslanır və bu prinsiplər metodik modellərin seçilməsində mühüm rol oynayır. Ardıcılıq prinsipi oxu bacarığının mərhələli inkişafını təmin edir, davamlılıq prinsipinə əsasən şagirdin əvvəlki bilikləri üzərində yeni bacarıqlar qurulur, integrasiya prinsipi isə oxu bacarığını digər fənlərlə əlaqələndirərək daha geniş və kompleks düşünmə mühiti formalaşdırır. Müasir kurikulumla sinxron şəkildə tətbiq olunan metodik modellər şagirdin təkcə texniki oxu bacarığını deyil, həm də

məntiqi, analitik, tənqidi, yaradıcı düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir” [5]. Bu isə oxu təliminin effektivliyini artırır, şagirdin müstəqil öyrənmə vərdişlərini formalaşdırır və onun gələcək təhsil pillələrinə hazırlıq səviyyəsini yüksəldir. Oxu bacarıqları müasir kurikulumun tələb etdiyi 21-ci əsr bacarıqları ilə uzlaşaraq şagirdin həyat boyu öyrənmə potensialını gücləndirir və onun sosial-intellektual inkişafının əsas elementlərindən birinə çevrilir.

Metodik modellərin tətbiqi oxu prosesində şagirdlərin kognitiv inkişaf mexanizmlərinə uyğunlaşdırıldıqda onların anlam, təhlil və interpretasiya bacarıqları daha sistemli şəkildə formalaşır. Kognitiv psixologiyanın əsas müddəalarına görə oxu fəaliyyəti ardıcıl olaraq diqqət, qavrama, kodlaşdırma və yadda saxlamaya söykənir. Kurikulumun məzmun standartlarında oxu bacarıqlarının məhz bu mərhələlər çərçivəsində inkişaf etdirilməsi tələb olunur və müəllimdən seçdiyi metodik modelləri bu psixoloji ardıcılığa uyğun qurmaq gözlənilir. Bu baxımdan diqqəti mətnə yönəltmə, məzmunu dərk etmə və mətnin ideyasını sosial-emosional kontekstlə əlaqələndirmə kurikulumun əsas hədəflərindən biri kimi çıxış edir. Müasir kurikulumda nəzərdə tutulan şagirdyönümlü yanaşma metodik modellərin seçimində fleksibil struktur yaradır. Bu yanaşma müəllimin yalnız bilik ötürən deyil, öyrənmə prosesini təşkil edən, istiqamətləndirən və tənzimləyən şəxs olmasını tələb edir. Bunun nəticəsində oxu təlimində tətbiq olunan modellər, məsələn, əməkdaşlıq modeli, layihə modeli, diferensiaslaşdırılmış təlim modeli və ya tənqidi düşünmə modelləri şagirdin öyrənmə tərzinə, yaş xüsusiyyətlərinə və fərdi potensialına uyğun şəkildə inteqrasiya edilir.

Metodik modellərin effektivliyini artıran mühüm aspektlərdən biri onların funksional yönümlü olmasıdır. Kurikulum oxu fəaliyyəti ilə həyatı situasiyalar arasında əlaqə qurulmasını prioritet hesab edir və mətnin yalnız məlumat mənbəyi kimi deyil, düşünmə və qərarvermə proseslərini stimullaşdıran vasitə kimi qəbul edilməsini zəruri sayır. Bu funksionallıq şagirdlərin oxu materialına tənqidi yanaşmasını, faktları qiymətləndirməsini, əsas və əlavə məlumatları fərqləndirməsini və mətnin strukturunu anlamaq bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bundan əlavə metodik modellərin kurikulumla inteqrasiyası formativ qiymətləndirmə mexanizmləri ilə dəstəklənməlidir. Müasir kurikulumda formativ qiymətləndirmə oxu bacarıqlarının inkişaf dinamikasının izlənməsi, şagirdin fərdi irəliləyişinin müəyyənləşdirilməsi və təlimin növbəti mərhələsinin planlaşdırılması üçün əsas vasitə kimi qəbul olunur. Müəllim şagirdin oxu prosesində tətbiq etdiyi strategiyaları müşahidə edir, ona fərdi rəy verir, zəif məqamları müəyyən edir və tədris prosesini buna uyğun tənzimləyir. Bu sistem metodik modellərin real təsirini müəyyənləşdirməyə və onların tətbiqində daha elmi əsaslandırılmış qərarlar verməyə imkan yaradır.

Kurikulum çərçivəsində oxu bacarıqlarının inkişafı həm də sosial-inkişafetdirilmiş öyrənmə mühitinin yaradılmasını tələb edir. Bu mühitdə şagirdlər qarşılıqlı münasibətə girir, oxu materialını müzakirə edir, ideyaları paylaşır, əsaslandırmaqlar verir və nəticə etibarilə daha yüksək səviyyəli düşünmə bacarıqları inkişaf edir. Bu proses Vıqotskinin yaxın inkişaf zonasına əsaslanan sosial konstruktivist nəzəriyyəyə uyğun olaraq şagirdlərin bir-birinin öyrənməsinə dəstək verməsinə şərait yaradır. Beləliklə metodik modellər yalnız bilik qazanma mühiti deyil, həm də sosial qarşılıqlı əlaqə və əməkdaşlıq mühiti formalaşdırır.

Müasir kurikulumun ən mühüm tələblərindən biri də texnologiya inteqrasiyasıdır. Oxu təlimində rəqəmsal resurslardan, interaktiv proqramlardan, elektron məntiqi xəritələrdən, audio və vizual materiallardan istifadə metodik modellərin səmərəliliyini artırır. Rəqəmsal mətnlər şagirdin informasiyanı qavrama sürətini yüksəldir, interaktiv tapşırıqlar oxu prosesini daha dinamik edir, multimedia materialları isə mətnin məzmununa emosional və vizual dəstək verir. Bu isə kurikulumun tələb etdiyi multimodal savadlılığın formalaşdırılmasına xidmət edir. Metodik modellərin müasir kurikulumla sinxron şəkildə tətbiqi oxu bacarıqlarını yalnız akademik uğur göstəricisi kimi deyil, həm də 21-ci əsrin global tələblərinə uyğun universal kompetensiya kimi formalaşdırır. Oxu bacarığı şagirdin sosial adaptasiyasını, kommunikativ imkanlarını, analitik təfəkkürünü və müstəqil öyrənmə qabiliyyətini inkişaf etdirən kompleks fəaliyyətə çevrilir. Kurikulumun bu istiqamət üzrə yaratdığı elmi-metodik sistem metodik modellərin tətbiqini zəruri edərək onların effektivliyini həm pedaqoji, həm psixoloji, həm də sosial aspektdən əsaslandırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə, R. İbtidai siniflərdə oxu bacarıqlarının formalaşdırılması metodikası / R.Əlizadə. – Bakı: Təhsil nəşriyyatı. – 2015.
2. Quliyeva, F. Müasir təhsil texnologiyaları və dil bacarıqlarının inkişafı / F.Quliyeva. – Bakı: Təhsil nəşriyyatı. – 2018.
3. Əhmədov, M. Oxu bacarıqlarının psixoloji və pedaqoji əsasları. – Bakı: Elm və Təhsil. – 2016.
4. Hüseynova, S. Mətnin anlaşılması və oxu strategiyaları / S.Hüseynova. – Bakı: Qanun nəşriyyatı. – 2020.
5. Rüstəмова, N. İbtidai siniflərdə fərdiləşdirilmiş və nəticəyönlü oxu təlimi / N.Rüstəмова. – Bakı: Təhsil nəşriyyatı. – 2017.

FATIMA IBADULLAYEVA

APPLICATION AND EFFECTIVENESS OF METHODOLOGICAL MODELS IN THE DEVELOPMENT OF READING SKILLS

Abstract: The article provides a theoretical analysis of the role of methodological models in developing reading skills and examines their alignment with the requirements of the modern curriculum. The study reveals that reading instruction is not limited to technical decoding but represents a complex process aimed at developing analytical, critical, and creative thinking skills. The competence-based approach of the modern curriculum necessitates the application of methodological models such as interactive, cooperative, project-based, and differentiated instruction, enhancing their functional efficiency. The article scientifically substantiates the psychological foundations of these models, their relation to cognitive development, their interaction with formative assessment, and the integration of digital resources. The findings show that the systematic use of methodological models significantly contributes to the development of core reading competencies such as conscious reading, comprehension, interpretation, and the ability to relate content to real-life contexts.

Keywords: reading skills, methodological models, modern curriculum, critical thinking, differentiated instruction, cognitive development

ФАТИМА ИБАДУЛЛАЕВА

ПРИМЕНЕНИЕ И ЭФФЕКТИВНОСТЬ МЕТОДИЧЕСКИХ МОДЕЛЕЙ В ФОРМИРОВАНИИ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ

Резюме: В статье представлена теоретическая оценка роли методических моделей в формировании навыков чтения и анализируется их соответствие требованиям современного учебного куррикулума. Исследование показывает, что обучение чтению включает не только техническое восприятие текста, но и представляет собой комплексный процесс, направленный на развитие аналитического, критического и творческого мышления учащихся. Компетентностный подход современного куррикулума обуславливает необходимость применения методических моделей – интерактивного, кооперативного, проектного и дифференцированного обучения, что повышает их функциональную эффективность. В статье научно обоснованы психологические основы этих моделей, их связь с когнитивным развитием, взаимодействие с формативным оцениванием и интеграция цифровых ресурсов. Результаты показывают, что систематическое использование методических моделей существенно способствует развитию ключевых компетенций чтения: осознанного восприятия текста, его понимания, интерпретации и связи содержания с реальными жизненными ситуациями.

Ключевые слова: навыки чтения, методические модели, современный куррикулум, критическое мышление, дифференцированное обучение, когнитивное развитие

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ ORTA MƏKTƏBLƏRİNDƏ MÜƏLLİM-ŞAGİRD MÜNASİBƏTLƏRİNİN PEDAQOJİ ƏSASLARI VƏ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının orta məktəblərində müəllim-şagird münasibətlərinin pedaqoji əsasları və inkişaf xüsusiyyətləri araşdırılır. Müasir təhsil şəraitində bu münasibətlərin şagirdlərin akademik nailiyyətlərinə, sosial bacarıqlarının formalaşmasına və şəxsiyyət kimi inkişafına təsiri təhlil olunur. Tədqiqatda müəllimin peşəkarlıq səviyyəsi, təlim prosesində istifadə olunan metod və texnologiyalar, sinfin idarə olunması modelləri və valideyn-məktəb əməkdaşlığının əhəmiyyəti xüsusi vurğulanır. Eyni zamanda, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının və onlara subyekt kimi yanaşmanın vacibliyi əsaslandırılır. Nəticə etibarilə, müəllim-şagird münasibətlərinin düzgün qurulmasının təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynadığı qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: müəllim-şagird münasibətləri, orta məktəb, pedaqoji yanaşma, sinfin idarə olunması, təlim prosesi, şagird inkişafı, təhsil, kommunikasiya

Müasir dövrdə təhsil sistemi cəmiyyətin inkişafında həlledici rol oynayan əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Tarixi təcrübə göstərir ki, sosial-iqtisadi tərəqqinin əsasını məhz təhsil və elm təşkil edir. Bu baxımdan, müəllim-şagird münasibətləri təhsil prosesinin keyfiyyətinə birbaşa təsir edən əsas komponentlərdən biri hesab olunur. Xüsusilə Naxçıvan Muxtar Respublikasında orta məktəblərdə bu münasibətlərin düzgün qurulması şagirdlərin həm akademik, həm də şəxsi inkişafında mühüm rol oynayır.

Müəllim-şagird münasibətləri yalnız bilik ötürülməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasına, onların sosial və psixoloji inkişafına təsir göstərir. Müasir pedaqoji yanaşmalar tələb edir ki, müəllim şagirdə yalnız obyekt kimi deyil, subyekt kimi yanaşmalı, onun fərdi xüsusiyyətlərini, maraq və qabiliyyətlərini nəzərə almalıdır. Bu isə təlim prosesində qarşılıqlı hörmət, etibar və əməkdaşlıq mühitinin formalaşdırılmasını zəruri edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında təhsil sisteminin inkişafı, xüsusilə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi müəllim-şagird münasibətlərinə müsbət təsir göstərmişdir. Elektron təhsil resurslarının geniş tətbiqi, "Elektron məktəb" layihəsi və digər innovativ yanaşmalar müəllimlə şagird arasında daha effektiv kommunikasiya mühitinin yaranmasına şərait yaratmışdır. Bu isə dərsin mənimsənilməsinə asanlaşdırır və təlim prosesinin keyfiyyətini artırır. Müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsi və pedaqoji ustalığı müəllim-şagird münasibətlərinin keyfiyyətində mühüm rol oynayır. Yaradıcı müəllimlər dövlət standartlarına əməl etməklə yanaşı, müxtəlif təlim üsullarından istifadə edir, dərsi maraqlı və interaktiv şəkildə təşkil edir, şagirdlərdə motivasiya yaradırlar. Bunun əksinə olaraq, müasir tələblərə cavab verməyən müəllimlər təlim prosesində çətinliklər yaradır və bu da şagirdlərin təhsilə marağının azalmasına səbəb olur. Buna görə də müəllimlərin davamlı olaraq öz üzərlərində işləməsi, yeni metod və texnologiyaları mənimsəməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Sinfin idarə olunması müəllim-şagird münasibətlərinin əsas elementlərindən biridir. Bu sahədə reaksiyaverici, tədbirləyici və inkişafetdirici modellər tətbiq olunur. Reaksiyaverici modeldə şagird davranışlarına operativ reaksiya verilir, tədbirləyici modeldə isə problemlərin qarşısının əvvəlcədən alınması üçün planlı fəaliyyət həyata keçirilir. İnkişafetdirici model isə şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq onların inkişafına yönəlmiş fəaliyyətləri əhatə edir. Bu modellərin düzgün tətbiqi sinifdə nizam-intizamın təmin olunmasına və müsbət psixoloji mühitin yaradılmasına kömək edir.

Müəllim-şagird münasibətlərində qarşılıqlı hörmət və sevgi mühüm yer tutur. Belə mühitdə şagirdlər özlərini rahat hiss edir, sərbəst fikir bildirir və təlim prosesində daha fəal iştirak edirlər. Müəllimin şagirdə qarşı düzgün yanaşması, onun fikirlərinə dəyər verməsi, motivasiyaedici və dəstəkləyici davranışı şagirdlərin uğur qazanmasına mühüm təsir göstərir. Eyni zamanda, valideyn-

məktəb əməkdaşlığı da bu münasibətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Valideynlərlə müəllim arasında qurulan sağlam əlaqə şagirdin inkişafına müsbət təsir edir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, müasir dövrdə şagirdlər əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha aktiv, təşəbbüskar və müstəqil düşünən fərdlər kimi çıxış edirlər. Onlar müəllimlə əməkdaşlıq etməyə, öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etməyə və müzakirələrdə iştirak etməyə meyllidirlər. Bu isə müəllimdən daha çevik və innovativ yanaşma tələb edir. Müəllim yalnız bilik verən deyil, həm də istiqamətləndirici, motivasiyaedici və dəstəkləyici rolunu yerinə yetirməlidir.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının orta məktəblərində müəllim–şagird münasibətlərinin düzgün qurulması təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin əsas şərtlərindən biridir. Bu münasibətlərin inkişafı üçün müəllimlərin peşəkarlığının artırılması, innovativ təlim metodlarının tətbiqi, valideynlərlə əməkdaşlığın gücləndirilməsi və şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması vacibdir. Müasir təhsil sistemində aparılan islahatlar da məhz bu məqsədlərə xidmət edir və şagirdlərin hərtərəfli inkişafına şərait yaradır.

FATMA HAJIYEVA

PEDAGOGICAL FOUNDATIONS AND DEVELOPMENT FEATURES OF TEACHER– STUDENT RELATIONSHIPS IN SECONDARY SCHOOLS OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

Abstract: The article examines the pedagogical foundations and development features of teacher–student relationships in secondary schools of the Nakhchivan Autonomous Republic. In the context of modern education, the impact of these relationships on students’ academic achievement, social skills formation, and personal development is analyzed. The study highlights the importance of teachers’ professional competence, the use of innovative teaching methods and technologies, classroom management models, and school–parent cooperation. Special attention is paid to the necessity of considering students’ individual characteristics and treating them as active subjects in the learning process. As a result, it is concluded that the proper organization of teacher–student relationships plays a crucial role in improving the quality of education.

Keywords:

teacher–student relationship, secondary school, pedagogical approach, classroom management, learning process, student development, education, communication

TƏHSİL 4.0: ŞAĞIRD MƏRKƏZLİ YANAŞMALARIN İNKİŞAFI

Təhsil 4.0 modeli avtomatlaşdırma, süni intellekt və rəqəmsallaşdırmanı təhsil sisteminə integrasiya edən yeni pedaqoji yanaşmadır. Yeni yanaşmada şagird tədrisin mərkəzində dayanır, buna müvafiq olaraq öyrənmə prosesi daha çevik və 21-ci əsr kompetensiyalarına uyğun şəkildə təşkil olunur.

Açar sözlər: *təhsil 4.0, sənaye inqilabı, fərdiləşdirilmiş təlim, texnologiya, innovasiya, şagird mərkəzli yanaşma*

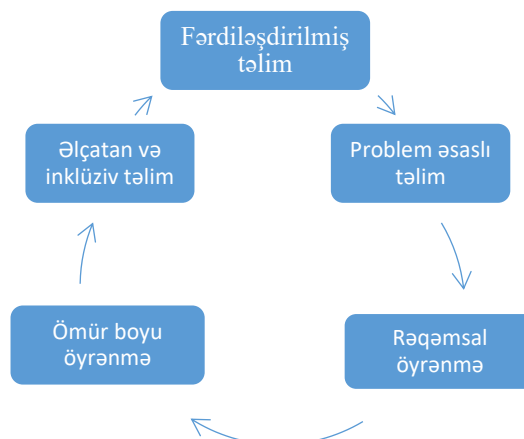
Son dövrlər bütün dünyada sənaye bir sıra çətinliklərlə üzləşdi. Bu çətinliklərə iqlim dəyişiklikləri, yeni texnologiyarın tətbiqi, xüsusilə COVID-19-un yaratdığı fəsadları göstərə bilərik. Rəqabətə davamlı sənaye modelini yaratmaq üçün bir sıra dəyişikliklərin edilməsi vacib oldu. Bu dəyişikliklər Sənaye 4.0 konsepsiyasına əsaslanır. Bu konsepsiyanın tətbiqi iqtisadiyyat, sənaye və digər sektorların fəaliyyətinə təsir göstərir. Təbii ki, bu model təhsil sahəsinə də öz təsirini göstərmiş, təhsil siyasətində köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Sənaye 4.0 modelinin robotlar və virtual dünya ilə əlaqəli olduğu düşünəlsə də, bu modelin mərkəzində insan məfhumu dayanır. Təhsildə 4.0 modelinin tətbiq edilməsi insanın dövrün tələblərinə uyğun şəkildə inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur.

Artıq 21-ci əsrin əvvəllərindən başlayaraq Təhsil 4.0 -ın tələblərinin ödənilməsi gözlənilməyə başlandı. Bu proses zamanı tələbələrə cəmiyyətin inkişafına töhfə verəcək yeni texnologiyalardan istifadə etmələri tələb olunur. Təhsil 1.0 “yükləmə təhsili”, Təhsil 2.0 “açıq giriş təhsili”, Təhsil 3.0 “bilik yaradan təhsil”, Təhsil 4.0 “innovasiya yaradan təhsil” konsepsiyasına əsaslanır (Harkins, 2008; Moravec, 2008).

Təhsildə 4.0 modelinin əsas məqsədi şagird mərkəzli yanaşmanı inkişaf etdirmək, şagirdlərin yaradıcılığını ön plana çəkən, maraq və ehtiyaclarını nəzərə alan təhsil modeli yaratmaq, şagird biliklərinin qiymətləndirilməsini bütün təlim prosesi boyunca davam etdirmək, onları problemli vəziyyətdə necə davrandıqlarına və təqdim etdikləri layihələrə əsasən qiymətləndirməkdir.

Təhsil 4.0-da təlim və öyrənmə: hələ də mövcud olan ənənəvi təlim və ya üz-üzə öyrənmə, innovativ yanaşmalar, e-təhsil və ya e- təhsil və üz-üzə təhsil kombinasiyasını birləşdirir. Bununla yanaşı bütün şagird mərkəzli texnologiyalardan istifadə ediləcək: çevirilmiş təlim, layihə əsaslı öyrənmə, fərdiləşdirilmiş təlim, problem əsaslı təlim və s.

Təhsil 4.0 modelinə daxildir:

Fərdiləşdirilmiş təlim: təhsil məzmununu öyrənənlərin maraq və ehtiyaclarına, onların öyrənmə tempinə uyğunlaşdırır. Eyni tipli təlim modelindən uzaqlaşaraq, hər bir şagirdə uyğun

öyrətmə strategiyası hazırlayır. Bununla da şagirdlər təhsil sisteminə uyğunlaşmaq əvəzinə, əksinə təhsil sistemi şagird maraq və qabiliyyətlərinə əsasən qurulacaq.

Əlçatan və inklüziv təlim: burada öyrənmə yalnız məktəb binalarına çıxışı olanlar üçün deyil, hər kəs üçün əlçatandır.

Problem əsaslı və birgə öyrənmə: öyrənənlərin əməkdaşlığını tələb edən və müəyyən problemə əsaslanan bu öyrənmə texnologiyası, şagirdləri yaradıcılığa sövq edərək, onlarda tənqidi və yaradıcı təfəkkürün inkişafına yol açır.

Rəqəmsal texnologiyalara inteqrasiya: Rəqəmsal bacarıqlar, proqramlaşdırma və texnologiyadan istifadə mexanizmlərini öz məzmununa daxil edir. Buraya Süni İntellekt əsaslı öyrənmə (AI), Big Data və robot texnologiyaları daxildir.

Ömür boyu öyrənmə: fərdi inkişafa yönələn təhsil forması olub, kiçik yaşlardan başlayaraq həyat boyu davam edir. Bu öyrənmə modeli məktəblə məhdudlaşmayaraq həyatın hər bir mərhələsində davam edir.

Hər zaman və hər yerdə öyrənmə: Şagirdlər distant təhsil vasitəsilə nəzəri, məktəbdən kənardan isə praktik bilikləri əldə edə biləcəkləri biliklərə yiyələnmə bilirləcəkdir, zaman və məkandan asılı olmayaraq nəzəri və praktik bilikləri əldə edə biləcəkləri təhsil sisteminin iştirakçısı olacaqlar.

21-ci əsr kompetensiyaları: Tənqidi və yaradıcı düşüncəni, innovasiya və əməkdaşlığı özündə ehtiva edir.

Təhsildə 4.0 modeli bir sıra imkanlar yaratmaqla bərabər, bəzi çətinliklər də təqdim edir. Bu çətinliklərə aşağıdakı nümunələr aiddir:

- 4.0 müəllim, şagird, ümumilikdə cəmiyyətin təhsilə olan baxışını dəyişdirir. Dəyişikliklərə və yeni tələblərə uyğunlaşmaq heç də asan deyil.
- 4.0 modelinin tətbiqi investisiya tələb edir.
- Regionlar bu sistemə keçid çətin ola bilər.

Nəticədə qeyd etməliyik ki, Təhsil 4.0 modeli dördüncü sənaye inqilabının tələblərinə cavab verir. O, dövrün tələblərinə uyğun gələn innovativ və inklüziv təhsil sistemini təşkil edərək, şagird mərkəzli öyrənmə modelinə üstünlük verir.

ƏDƏBİYYAT

1. İnceoğlu, M.M. Endüstri 4.0 və təhsil. – 2021.
2. Əliyeva, S. Rəqəmsal təhsil mühitində yeni pedaqoji yanaşmalar. – 2021.
3. Harkins, A.M. Future & Research Quarterly. – 2008.
4. Moravec, J.M. 2.0. Education Futures. – 2008.
5. Tikhonova, E., Raitskaya, L. Education 4.0: The Concept, Skills and Research. Journal of Language and Education. – 2023.

FIDAN ASGAROVA

EDUCATION 4.0: DEVELOPMENT OF STUDENT-CENTERED APPROACHES

Abstract: The Education 4.0 model is a new pedagogical approach that integrates automation, artificial intelligence, and digitalization into the education system. In this approach, the student is placed at the center of the learning process; accordingly, the learning process is organized in a more flexible way and aligned with 21st-century competencies.

Keywords: Education 4.0, industrial revolution, personalized learning, technology, innovation, student-centered approach

ALİ PEDAQOJİ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ DİL VƏ MUSIQININ İNTEQRASIYASI: MÜƏLLİM HAZIRLIĞINDA ELMI-TƏDQIQAT YÖNÜMLÜ MULTİMODAL YANAŞMA

Məqalədə ali pedaqoji təhsil sistemində dil və musiqinin integrasiyasının elmi-praktik əsasları tədqiq edilir. Müəllim hazırlığında tədqiqat yönümlü multimodal yanaşmanın tətbiqi, xüsusilə dil və musiqi vahidlərinin koqnitiv, emosional və kommunikativ bacarıqların formalaşmasına təsiri nəzərdən keçirilir. Tədqiqat fonokonsept, multimodal semiotika və koqnitiv-lingvistik kimi nəzəri çərçivələrə əsaslanır [1], [3], [5]. Məqalədə dil-musiqi integrasiyasına söykənən dərs modelləri, pedaqoji strategiyalar və rəqəmsal mühitdə tətbiq olunan innovativ təlim yanaşmaları təqdim olunur. Çalışmada aparılan təhlillər dil və musiqi əlaqəsinin pedaqoji proseslərdə tətbiqi üçün həm nəzəri, həm də praktiki əsaslar təqdim edir. Multimodal yanaşmanın neyropsixoloji mexanizmləri nəzərə alınaraq müəllim hazırlığında səs, ritm və intonasiya üzərində qurulan integrativ təcrübələrin öyrənmə nəticələrinə təsiri də qiymətləndirilmişdir [2], [6]. Nəticə olaraq müəyyən edilir ki, dil və musiqinin paralel istifadəsi gələcək müəllimlərin nitq mədəniyyəti, yaradıcı təfəkkürü, emosional intellekti və kommunikasiya kompetensiyalarının inkişafına mühüm töhfə verir.

Açar sözlər: dil və musiqi, multimodal yanaşma, fonokonsept, müəllim hazırlığı, koqnitiv-lingvistika, pedaqoji innovasiya

Müasir ali pedaqoji təhsil sistemi yalnız nəzəri biliklərin mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır; tələb olunan əsas kompetensiyalar analitik düşünmə, elmi-tədqiqat bacarıqları, emosional və sosial kommunikasiya, nitq mədəniyyəti və multimodal qavrama kimi kompleks bacarıqları əhatə edir [1]. Bu çərçivə XXI əsr müəllim modelinin formalaşdırılmasına uyğun gəlir və müəllim hazırlığının yalnız məzmun deyil, həm də proses yönümlü olmasını tələb edir. Multimodal qavrama bacarığı tələbənin informasiyanı müxtəlif kanallardan qəbul etməsinə imkan yaradır ki, bu da müasir tədrisin əsas tələblərindən biridir.

Dil və musiqinin integrasiyası isə bu bacarıqların formalaşmasında mühüm yer tutur. Çünki musiqi yaddaşı və ritmik düşünmə nitq mədəniyyətini, emosional ifadəliliyi və koqnitiv çevikliyi gücləndirir [2]. Bu integrasiya həmçinin dil öyrənmə prosesində motivasiyanı artırır və emosional yaddaşın aktivləşməsinə səbəb olur.

Son illərdə beynəlxalq tədqiqatlarda dil və musiqinin koqnitiv paralelliyi xüsusilə vurğulanır. Patel, Cross və Halliday kimi alimlərin araşdırmaları göstərir ki, səs əsaslı sistemlər beynin oxşar neyron şəbəkələrini aktivləşdirir və bu şəbəkələrin öyrənmə prosesində paralel istifadəsi yaddaş, qavrama və nitq istehsalını gücləndirir [4], [5], [6]. Bu nəticələr multimodal yanaşmanın ali pedaqoji təhsil üçün strateji əhəmiyyət daşıdığını təsdiqləyir.

Ali pedaqoji təhsildə tədqiqat yönümlü yanaşma və multimodal modellər. Ali pedaqoji təhsil tədqiqat yönümlü düşüncə tərzini gücləndirməyi hədəfləyir. Bu, tələbəni passiv öyrənən deyil, məlumatı araşdıran, müqayisə edən və nəticə çıxaran subyektə çevirir [2], [6]. Tədqiqat yönümlü yanaşma həmçinin müəllimin gələcək dərs prosesində elmi düşüncə tərzini tətbiq etməsinə şərait yaradır.

Multimodal model tələbənin beyninin müxtəlif fəaliyyət zonalarını – dil, eşitmə, emosional və motor mərkəzlərini – eyni anda işə salaraq öyrənmə prosesini gücləndirir. Bu, həm nitqin axıcılığına, həm də diksiyanın formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Bu model neyropsixologiyada “çoxkanallı informasiya emalı” kimi tanınır və öyrənilən materialın daha uzunmüddətli yaddaşda saxlanmasını təmin edir [6]. Bu model həmçinin müəllim namizədlərinə empirik müşahidə aparmaq, səs nümunələrini təhlil etmək, ritm–intonasiya uyğunluğunu ölçmək kimi tədqiqat bacarıqları qazandırır. Beləliklə, multimodal təlim yalnız tədris texnikası deyil, eyni zamanda tədqiqat fəaliyyətinin bir forması kimi çıxış edir.

Dil və musiqinin inteqrasiyasının nəzəri əsasları. Fonokonsept anlayışı dil və musiqi arasında ortaqlıq səs-mənalandırma mexanizmini ifadə edir. Fonokonsept nəzəriyyəsinin əsas tezislərinə görə, səs vahidləri təkcə fonetik informasiya daşıyır, həm də emosional, mədəni və semiotik kodlar daşıyır [1]. Tələbə müəyyən intonasiya və ritm modellərini mənimsədikdə, paralel olaraq həmin modelin yaratdığı emosional fonu da qavrayır. Bu isə dil öyrənməni daha dərin və çoxqatlı prosesə çevirir. Fonokonsept nəzəriyyəsi göstərir ki, insan beyni səs vahidlərini yalnız akustik signal kimi deyil, mənalandırıcı psixoloji kod kimi qəbul edir. Məsələn, musiqidəki yüksələn melodiya ilə dildəki yüksələn intonasiya oxşar emosional reaksiya yaradır [3].

Müəllim hazırlığında dil-musiqi inteqrasiyası: dərslər modelləri praktiki təlim modelləri arasında: ritm-artikulyasiya məşqləri, xalq mahnıları ilə mətn anlaşılması, musiqiləşdirilmiş poeziya, rəqəmsal platformalarda akustik təhlil (intonasiya xətti, tembr, harmonik göstəricilər) kimi üsullar xüsusi yer tutur.

Bu üsullar tələbədə həm fonetik bacarıqları, həm də mədəni-mənəvi duyumu inkişaf etdirir. Xüsusilə rəqəmsal akustik analiz tədqiqat yönümlü tədrisin mühüm komponentinə çevrilib [6].

Multimodal semiotika və yaddaş mexanizmləri. Multimodal semiotika dili və musiqini vahid məna istehsalı sistemi kimi təhlil edir. Bu yanaşma göstərir ki, insan nitqi yalnız sözlərlə deyil, ritm, ton, jest, vizual elementlər kimi digər işarə sistemləri ilə də dəstəklənir [5]. Dil vahidlərinin melodik quruluşu (intonasiya, vurğu, ritm) musiqidəki struktur elementlərlə paralellik təşkil edir və bu paralellik yaddaşı gücləndirir.

Multimodal yanaşmanın müəllim hazırlığına təsiri. Dil-musiqi inteqrasiyası kognitiv, kommunikativ, yaradıcı və emosional-intellektual bacarıqları gücləndirir.

Bu inteqrasiya tələbələrdə: empatiya, emosional şüur, mədəni həssaslıq, nitq mədəniyyəti, sosial kommunikasiya bacarıqları kimi əsas pedaqoji keyfiyyətlərin formalaşmasına xidmət edir [2].

Multimodal dərslər modelinə ümumi bir nəzər salaq. Bu multimodal model müəllim hazırlığında ritm, intonasiya, melodiya və semantikanın paralel öyrədilməsinə əsaslanır. Model dil və musiqinin kognitiv əlaqələri üzrə aparılmış tədqiqatlara, xüsusilə Halliday-in sosial-semiotik yanaşmasına [5] və Patel-in dil-musiqi paralelliyi üzrə neyrokognitiv izahına [6] söykənir.

1. Ritmik giriş. Ritmik giriş dərslərin başlanğıc mərhələsi olub tələbənin diqqətini yönəldir və nitqin ritmik-struktur əsasını aktivləşdirir. Tətbiq formasına aşağıdakılar daxildir: ritmə uyğun heca və söz təkrarları vasitəsilə prosodik hissiyatın gücləndirilməsi, nitq tempinin ritmlə sinxronlaşdırılması, yəni danışığın çox sürətli və ya çox ləng olmamasını ritmik çərçivədə tənzimləmək. Vurğu və pauza hissinin aktivləşdirilməsi, çünki ritm pauzaların yerini və vurğunun ağırlığını daha aydın göstərir. Patel-in neyropsixoloji araşdırmalarına görə ritm prosodiya qavrayışını gücləndirir və motor-əşitmə sinxronizasiyasını artırır [6]. Bunun nəticəsində tələbənin intonasiya və vurğu hissi daha dəqiq formalaşır.

2. Fonetik analiz. Bu mərhələ nitqin prosodik və artikulyasiya xüsusiyyətlərinin daha dəqiq qavranılması məqsədi daşıyır. Fonetik təhlil aşağıdakı elementləri əhatə edir:

- Cümlə və ya frazanın intonasiya xəttinin qrafik və ya akustik analizlə öyrədilməsi (məsələn, səs dalğasının melodik konturunun göstərilməsi);
- Vurğunun və ton dəyişikliklərinin müəyyənləşdirilməsi, yəni harada tonun yüksəldiyi, harada endiyi və bunun məna yaratdığı funksiyalar;
- Səs uzunluğu və pauza strukturunun təhlili, bu isə nitqin ritmik quruluşunun şüurlu şəkildə dərk olunmasına imkan verir;

Halliday-in sosial-semiotik yanaşmasına əsasən, səs yalnız akustik signal deyil, eyni zamanda semantik informasiya daşıyıcısıdır və intonasiya nitqin mənalandırıcı funksiyasını formalaşdırır [5]. Musiqinin fonetik-intonasiya bacarıqlarının inkişafında rolu. Dil və musiqinin hər ikisinin səsə əsaslanan sistemlər olması fonetik tədrisdə musiqidən istifadənin yüksək effektivliyini izah edir. Musiqi intonasiya, vurğu, pauza, melodik kontur, ritm kimi prosodik elementlərin öyrədilməsini asanlaşdırır [6]. Musiqi vasitəsilə öyrənilən tələbələr danışıda daha təbii ritm və axıcılıq əldə edirlər; nitq motorikası güclənir, vurğu səhvləri azalır, cümlə melodiyası sabitləşir.

Neyropsixoloji araşdırmalara görə, musiqi beyin fəaliyyətinin aşağıdakı sahələrini aktivləşdirir [2], [4]: audiomotor koordinasiya, səs fərqləndirmə qabiliyyəti, fonetik yaddaş, prosodik qavrayış.

Beləliklə, musiqi yalnız motivasiyaedici deyil, eyni zamanda fonetik-təlim baxımından elmi cəhətdən əsaslandırılmış alət kimi çıxış edir.

Musiqi əsasında qurulan təlim strategiyaları müəllim hazırlığında yalnız praktiki bacarıqları deyil, həm də nəzəri təfəkkürü gücləndirir. Çünki musiqi ilə dil arasındakı əlaqələrin araşdırılması tələbələri tədqiqat yönümlü təlim fəaliyyətinə cəlb edir: onlar səs strukturlarının təhlilini aparır, fonetik-melodik paralelləri müəyyənləşdirir, dil vahidlərinin emosional və ritmik xüsusiyyətlərini müqayisə edirlər. Bu cür tədqiqat fəaliyyətləri ali pedaqoji təhsilin əsas tələblərindən biri olan “öyrənən-tədqiqatçı” modelinin formalaşmasına xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Veysəlli, F. Koqnitiv dilçilik və fonosemantika / F.Veysəlli. – Bakı: – 2019.
2. Juslin P., Sloboda J. Music and Emotion: Theory and Research. Oxford University Press, – 2010.
3. Van Leeuwen T. Speech, Music, Sound. London: Palgrave Macmillan, – 1999.
4. Cross I. Music and Communication in Human Evolution. Cambridge University Press, – 2012.
5. Halliday M.A.K. Language as Social Semiotic. London: Arnold, – 1978.
6. Patel, A. Music, Language and the Brain. Oxford University Press, – 2008.

FIDAN ALIZADE

INTEGRATION OF LANGUAGE AND MUSIC IN HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION: A RESEARCH-ORIENTED MULTIMODAL APPROACH IN TEACHER TRAINING

Abstract: This paper investigates the scientific and practical foundations of integrating language and music in higher pedagogical education. The study examines the application of research-oriented multimodal approaches in teacher training, particularly the impact of linguistic-musical units on cognitive, emotional, and communicative skills. The theoretical framework is based on phonoconcept, multimodal semiotics, and cognitive linguistics. Several instructional models rooted in language-music integration, along with innovative pedagogical strategies and digital learning tools, are presented. The findings indicate that the parallel use of language and music significantly improves prospective teachers' speech culture, creative thinking, emotional intelligence, and overall communication competencies.

Keywords: language and music, multimodal approach, phonoconcept, teacher education, cognitive linguistics, pedagogical innovation

ФИДАН АЛИЗАДА ИНТЕГРАЦИЯ ЯЗЫКА И МУЗЫКИ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ: ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИ ОРИЕНТИРОВАННЫЙ МУЛЬТИМОДАЛЬНЫЙ ПОДХОД В ПОДГОТОВКЕ УЧИТЕЛЕЙ

Резюме: В статье исследуются научно-практические основы интеграции языка и музыки в системе высшего педагогического образования. Особое внимание уделяется применению исследовательски ориентированного мультимодального подхода в процессе подготовки будущих учителей. Анализируется влияние языковых и музыкальных единиц на развитие когнитивных, эмоциональных и коммуникативных компетенций обучающихся. Теоретическую базу исследования составляют концепция фоноконцепта, мультимодальная семиотика и когнитивно-лингвистический подход.

В работе представлены учебные модели и педагогические стратегии, основанные на интеграции языка и музыки, а также инновационные методы обучения, применяемые в

цифровой образовательной среде. Результаты исследования показывают, что параллельное использование языковых и музыкальных средств способствует формированию речевой культуры, развитию творческого мышления, повышению эмоционального интеллекта и укреплению коммуникативных компетенций будущих педагогов.

Ключевые слова: интеграция языка и музыки; мультимодальный подход; фоноконцепт; подготовка педагогов; когнитивная лингвистика; педагогические инновации; эмоциональное обучение.

GƏNCLƏRİN KÖNÜLLÜLÜK FƏALİYYƏTİNİN GENİŞLƏNDİRİLMƏSİNDƏ DÖVLƏT DƏSTƏYİ: ASAN KÖNÜLLÜLƏRİ VƏ DOST KÖNÜLLÜLƏRİ NÜMUNƏSİNDƏ

Bu tezis Azərbaycan Respublikasında gənclər siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olan könüllülük fəaliyyətinin genişlənməsində dövlətin institusional dəstəyinin rolunu araşdırır. Xüsusilə, “ASAN” Könüllüləri və “DOST” Könüllüləri proqramlarının məzmunu, altproqramları, məqsədləri və cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi olan gənclərin sosial inkişaf prosesinə təsiri təhlil edilir. Ölkəmizdə könüllülük fəaliyyətini tənzimləyən hüquqi baza – “Könüllü fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu dövlətin bu istiqamətdə prioritetlərini müəyyənləşdirən əsas çərçivə kimi təqdim olunur.

Açar sözlər: gənclər siyasəti, könüllülük, dövlət dəstəyi, ASAN Könüllüləri, DOST Könüllüləri

Giriş. Müasir dövrdə bütün dünya ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da gənclərin ictimai fəallığı, sosial proseslərdə iştirak və cəmiyyətə fayda vermə imkanlarının artırılması dövlət gənclər siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilib. Gənclər siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olan könüllülük fəaliyyəti gənclərin sosiallaşmasında, peşəkar bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində bir sözlə, hərtərəfli inkişafında mühüm rol oynayır. Dövlətin sosial təminatı nəticəsində formalaşan könüllülük proqramları, xüsusilə “ASAN Könüllüləri” və “DOST Könüllüləri” proqramları könüllülük fəaliyyətinin sistemləşməsində və gənclər arasında sürətlə yayılmasında aparıcı modelə çevrilib.

Könüllü fəaliyyətlərinin hüquqi tərəflərini müəyyən edən “Könüllü fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 9 iyun 2009-cu il 828 nömrəli qərarı ilə qəbul edilmişdir. Qanunda öz əksini tapan müddəalar bunlardır: könüllü fəaliyyətinin istiqamətləri, iştirakçıları, təşkilatların hüquq və vəzifələri, eyni zamanda könüllülərin hüquq və vəzifələr, könüllü fəaliyyəti münasibətlərini tənzimləyən müqavilə və beynəlxalq əlaqələr.

“Könüllü fəaliyyəti haqqında” Qanuna görə, könüllü fəaliyyəti – Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə qadağan edilməyən, işlərin görülməsi və ya xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı ictimai faydalı və gəlirsiz fəaliyyətdir [1, m. 2.1].

Gənclər arasında geniş yayılmış “ASAN Könüllüləri” şəbəkəsi 2 əsas komponenti özündə cəmləşdirir:

- ASAN Könüllülük Məktəbi
- ASAN Könüllüləri Təşkilatı

ASAN Könüllülük Məktəbi gənclərin Bakıda və regionlarda fəaliyyət göstərən “ASAN xidmət” mərkəzlərinə könüllü kimi cəlb edilməsi və praktiki bacarıqlarının artırılması məqsədi daşıyır. Mərkəzlərdə könüllülük fəaliyyəti Master 1 və Master 2 səviyyələrindən ibarətdir.

“ASAN Könüllüləri Gənclər Təşkilatı” İctimai Birliyi 2013-cü ildə QHT kimi təsis edilib və bugün Azərbaycanda bir könüllü brendi kimi tanınır. Ölkəmizdə fəaliyyəti böyük sürətlə yayılan və könüllülük hərəkatının öncüllərindən olan bu qurum öz sıralarında minlərlə gəncə yer verib. “ASAN Könüllüləri Gənclər Təşkilatı” İctimai Birliyi Azərbaycanda geniş könüllü ordusu formalaşdırıb və bu missiyanı bugün də layiqincə davam etdirir. Bunu da vurğulamalıyıq ki, təşkilat təkcə Bakıda deyil, regionlarda da fəaliyyət göstərir. Təşkilata qoşulanların sayı hər ay 500 nəfərə yaxın artır ki, bu da öz növbəsində təşkilatın nüfuzundan xəbər verir.

“ASAN Könüllüləri Gənclər Təşkilatı” İctimai Birliyinin təşkilatçılığı ilə “ASAN Kadr”, “Yaşıl ASAN”, “ASAN Məktub”, “Yaşlı könüllülər”, “Əcnəbi könüllülər”, “Mədəniyyət carçısı”, “Rəqəmsal Hökumət”, “Əsgərə məktub”, “Məktəblinin dostu”, “Könüllülər yurdu – Azərbaycan” və

s. layihə və proqramlar həyata keçirilir. Gənc könüllülər bu fəaliyyət istiqamətlərində də aktiv şəkildə iştirak edirlər [2, s.116-127].

Azərbaycanda gənclərin üstünlük verdiyi digər könüllülük proqramlarından biri də “Könüllü DOST” Proqramıdır.

12 aprel 2019-cu il tarixindən etibarən DOST Agentliyi və “DOST” mərkəzlərində könüllülük fəaliyyətinin təşkilinə başlanılmışdır. 9 may 2019-cu ildən isə könüllülərin ilk fəaliyyətlərinə start verilmişdir.

“Könüllü DOST” Proqramı bir neçə altproqramı özündə birləşdirir:

– “Gənc DOST” altproqramı: 16-29 yaş arasında olan gənclər, həmçinin əlilliyi olan şəxslər müraciət edə bilər. Könüllülər burada təcrübə və yeni dostlar qazanır, inkişaf edirlər;

– “Gümüşü DOST” altproqramı: “Könüllü DOST” və “Üçüncü Bahar” layihəsinin birgə fəaliyyəti nəticəsində hazırlanmışdır. Məqsəd, təqaüddə olan şəxslərin cəmiyyətə yenidən integrasiyasını təmin etmək, nəsillərarası ünsiyyəti qoruyub saxlamaq və onların asudə vaxtını səmərəli təşkil etməkdir;

– “Distant DOST” altproqramı: gənclər bir çox sahələrdə verilən tapşırıqları onlayn formada könüllü şəkildə yerinə yetirirlər [2, s.152-154];

Ümumiyyətlə, könüllülük proqramları gənclər üçün ünsiyyət, auditoriya qarşısında çıxış etmə, stressə davamlılıq, komanda işi, liderlik kimi bacarıqların inkişafına şərait yaradır. Gənclər əldə etdikləri təcrübə və bacarıqlardan gələcək fəaliyyətlərində də ciddi şəkildə faydalanırlar.

ASAN və DOST Könüllülük proqramları dövlət-vətəndaş əməkdaşlığının təzahürü olaraq, Azərbaycanda gənclərin sosial iştirakçılığının formalaşmasında aparıcı rol oynayır. Könüllülük fəaliyyəti dövlətin sosial xidmət göstərməsində şəffaflıq, effektivlik və vətəndaş yönümlüliyin artırılmasına mühüm təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://e-qanun.az/framework/18159>
2. Adilov, N. (2020). Könüllünün özəl kitabı / N.Adilov. – s.189

FIDAN NURIYEVA

STATE SUPPORT IN EXPANDING YOUTH VOLUNTEER ACTIVITIES: THE CASES OF ASAN VOLUNTEERS AND DOST VOLUNTEERS

Abstract: This thesis examines the role of state institutional support in expanding volunteering, which is one of the main directions of youth policy in the Republic of Azerbaijan. In particular, the content, subprograms, objectives of the “ASAN Volunteers” and “DOST Volunteers” programs and their impact on the social development process of young people, who are the driving force of society are analyzed. The legal framework regulating volunteering activities in our country – the Law of the Republic of Azerbaijan “On Volunteering Activities” – is presented as the main framework that determines the state’s priorities in this direction.

Keywords: youth policy, volunteering, state support, ASAN Volunteers, DOST Volunteers

KLASSİK AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA UŞAQ YARADICILLIĞI

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq yaradıcılığı ayrıca janr kimi formalaşmasa da, klassik irsdə uşağın şəxsiyyət kimi dəyərləndirilməsi, onun mənəvi və əxlaqi inkişafının vacibliyinin vurğulanması mühüm yer tutur. Nizami, Füzuli, Vəqif və digər klassik sənətkarların əsərlərində təqdim olunan nəsihətlər, hikmətlər və humanist ideyalar uşaqların tərbiyəsi üçün əhəmiyyətli bədii-ideya materialı yaradır. Klassik poeziyada uşaqlığın təmiz və saf başlanğıc kimi təqdim edilməsi, milli dəyərlərin və davranış modellərinin yeni nəslə ötürülməsi uşaq yaradıcılığının formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir. Bu irs həm dil, həm düşüncə, həm də etik baxımdan Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafı üçün nəzəri və estetik baza rolunu oynayır.

Açar sözlər: klassik Azərbaycan ədəbiyyatı, uşaq yaradıcılığı, əxlaqi və mənəvi tərbiyə, humanist ideyalar, mədəni irs. uşaq inkişafı

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı yalnız böyük ideyaların, fəlsəfi düşüncələrin və ictimai-sosial problemlərin bədii təsviri ilə məhdudlaşmır. Bu ədəbiyyatın mühüm istiqamətlərindən biri də müxtəlif yaş təbəqələrindən olan oxuculara, xüsusilə uşaqlara ünvanlanan bədii-estetik düşüncə sistemidir. Uşaqlar üçün yazılmış birbaşa mətnlərin sayı çox olmasa da, klassik irsdə uşaq dünyagörüşü, uşaqlığın poetik obrazı və maarifləndirici təsir potensialı ciddi bir kateqoriya kimi mövcuddur. Bu baxımdan klassik ədəbiyyat uşaq yaradıcılığı üçün həm mənbə, həm nümunə, həm də tərbiyəvi-estetik baza rolunu oynayır.

“Klassik müəlliflərin yaradıcılığında uşaqlarla bağlı fikirlər əsasən didaktik yönümlü olub əxlaqi tərbiyəni, düzgün davranış modellərini və intellektual formalaşmanın vacibliyini vurğulayır. Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, İmadəddin Nəsimi, Molla Pənah Vəqif, Molla Vəli Vidadi kimi böyük sənətkarların əsərlərində uşaq obrazları birbaşa məqsədli şəkildə təqdim olunmasa da, onların yaradıcılığı uşaq oxucusunun formalaşdırılması və təlim-tərbiyə prosesinə birbaşa təsir göstərən dəyərlər sistemi ilə zəngindir” [1]. Uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş mətnlərin olmaması klassik poeziyanın uşaq dünyasını əhatə etmədiyini deyil, əksinə, uşaqların mənəvi inkişafı üçün zəruri olan hikmət, nəsihət və davranış modellərinin məhz bu mətnlərin tərkibində yüksək səviyyədə mövcud olduğunu göstərir.

“Klassik ədəbiyyatda uşaq yaradıcılığı iki əsas yöndə nəzərdən keçirilə bilər. Birinci istiqamət uşaq psixologiyasına uyğun hikmətlərin və əxlaqi nəsihətlərin təqdim edilməsidir. Bu kateqoriyaya Nizaminin “Xəmsə”-sində yer alan nəsihətnamələr, Füzulinin hikmət xarakterli beytləri, Vəqif və Vidadinin maarifçi-didaktik şeirləri daxildir. Bu mətnlər uşaqların doğru-düzgün davranış, əxlaq, mərdlik, ədalət, səbr, mərhəmət kimi dəyərlərlə tanış olmasına yüksək təsir gücünə malikdir. Klassik poeziyada nəsihət və hikmət ənənəsi həm də uşaq ədəbiyyatına keçid üçün baza funksiyasını yerinə yetirir” [2].

İkinci istiqamət uşağın şəxsiyyət kimi dəyərləndirilməsini əks etdirən poetik obrazların yaradılmasıdır. Nizaminin “Yeddi gözəl” və “Sirlər xəzinəsi” əsərlərində uşaqlıq dövrünün saf duyğularını ifadə edən epizodlar, Füzulinin insanın təmiz fitrəti haqqında fikirləri, Vəqif poeziyasında ailə münasibətləri fonunda uşağın yeri bu istiqamətin mahiyyətini təşkil edir. Bu obraz və epizodlar vasitəsilə klassik ədəbiyyat uşaq dünyasının təbiiliyini, zərifliyini, təmizliyini və inkişaf prosesini poetik şəkildə dəyərləndirir.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq yaradıcılığı həm də milli dəyərlərin uşaq şüuruna ötürülməsi baxımından ciddi əhəmiyyət daşıyır. “Xalqın mənəvi yaddaşı, estetik zövqü və dünya görüşü nəsillər arasında keçid formasında klassik mətnlər vasitəsilə qorunub saxlanır. Bu mətnlərdə təqdim olunan bədii düşüncə sistemi uşaqları yalnız oxucu kimi deyil, həm də gələcək yaradıcı subyekt kimi formalaşdırma potensialına malikdir. Buna görə də klassik irs uşaq yaradıcılığının

inkişafında ilhamverici, istiqamətləndirici və tərbiyəvi funksiya yerinə yetirir. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq yaradıcılığı anlayışı həm bədii mətnlərin strukturunda mövcud olan tərbiyəvi elementlər, həm də uşağın şəxsiyyət kimi dəyərləndirilməsinin poetik təcəssümü ilə müəyyən olunur. Bu ədəbiyyat uşaqlar üçün ayrıca yazılmasa da, öz mahiyyəti, ideya sistemi və mənəvi yükü ilə uşaq ədəbiyyatının formalaşmasını hazırlayan ən güclü mənbələrdən biri sayılır. Klassik irs uşağın zövqünü, təfəkkürünü və əxlaqi dünyasını formalaşdırmaq baxımından bu gün də didaktik, mənəvi və estetik dəyərini qorumaqdadır” [3].

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq yaradıcılığı anlayışı xalqın mənəvi-mədəni inkişaf prosesində formalaşan dəyərlər sisteminin təbii nəticəsi kimi meydana çıxır. Bu dəyərlər sistemi uşağı yalnız ailənin üzvü kimi deyil, həm də gələcək cəmiyyətin daşıyıcısı kimi dəyərləndirirdi. Bu məqsədlə klassik poeziyada insanın formalaşması, kamilləşməsi və əxlaqi yüksəlişi çox erkən yaşlardan başlayan bir proses kimi təsvir olunur. Bu təsvirlərin uşaq ədəbiyyatına təsiri həm məzmununda, həm də funksional istiqamətdə özünü göstərir. Uşağın şəxsiyyətinin formalaşması üçün zəruri olan mənəvi keyfiyyətlər, davranış normaları və dünyagörüşü klassik mətnlərdə ardıcıl şəkildə işlənmişdir.

Klassik irsdə uşaqlıq anlayışı insanın fitri saflığının, təmiz niyyətinin və təbii davranışının rəmzi kimi qiymətləndirilir. Bu rəmz poetik fikrin mühüm elementinə çevrilərək uşağın mənəvi-ruhi inkişafını dərinlən əhatə edir. Ədəbiyyatşünaslıq baxımından uşaqlığın bu cür təqdimatı gələcək nəsillərin təlim-tərbiyəsi üçün bədii-etik model yaradır. Uşağın fitri saflığı ilə cəmiyyətin ona yönəltdiyi tərbiyə amilləri arasında qurulan əlaqə, klassik müəlliflərin bu münasibətə verdiyi mənə uşaqlar üçün yaradılmış sonrakı ədəbiyyatın bünövrəsini təşkil edir.

Klassik Azərbaycan poeziyasında bədii materialın uşaqlar tərəfindən qavranma mexanizmi dolayısı ilə nəzərə alınmışdır. Məsələn və hekayələrdə sadə və müdrik obrazların seçilməsi, əxlaqi nəticələrin qısa və yaddaqalan şəkildə təqdim olunması, hikmətli sözlərin ritmik quruluşu məhz uşaqların hafizəsinə və düşüncəsinə uyğunlaşdırılmış bədii forma hesab edilə bilər. Bu xüsusiyyətlər klassik ədəbiyyatı uşaq təlimi prosesində tətbiq olunan mənbəyə çevirir və uşaq yaradıcılığı üçün nümunə yaradır.

“İslam mədəniyyətinin humanist prinsipləri də klassik ədəbiyyatda uşaqlara münasibətin estetik əsaslarını müəyyən etmişdir. Uşağın qorunması, ona mərhəmət göstərilməsi, onun düzgün istiqamətləndirilməsi kimi ideyalar klassik müəlliflərin əxlaqi düşüncəsi ilə uyğunluq təşkil etmişdir. Bu mənəvi çalarlar gələcək uşaq ədəbiyyatının formalaşmasında fundamental baza rolunu oynamışdır. Xüsusilə Nizami Gəncəvinin insanın dünyaya gəlişi və yetişməsi haqqında görüşləri, Füzulinin insanın fitri təmizliyi barədə müddəaları uşaq psixologiyasına təsir edən mühüm bədii-fəlsəfi elementlər kimi qiymətləndirilə bilər” [4].

Klassik irsdə uşaq obrazlarının qlobal-estetik funksiyası həm də milli kimlik anlayışı ilə bağlıdır. Xalqın dilinin, düşüncə tərzinin, mənəvi dəyərlərinin gələcək nəsillərə ötürülməsi prosesi məhz klassik bədii fikir vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Bu baxımdan klassik ədəbiyyatda uşaq yaradıcılığı məsələ kimi deyil, proses kimi mövcuddur. Uşağın milli kimliyinin formalaşması üçün vacib olan folklor motivləri, milli davranış modelləri, ana dilinin poeziyada yüksək dəyər kimi təqdim olunması uşaq yaradıcılığına bilavasitə təsir göstərən amillərdir.

Klassik ədəbiyyatın uşaq yaradıcılığına təsir edən digər mühüm tərəfi dil və üslub məsələsidir. Klassik mətnlər dilin zənginliyini, obrazlı düşüncəni, sözün emosional gücünü təqdim etməklə uşaq nitqinin formalaşmasında dolayısı ilə rol oynayır. Uşaqlar üçün yazılan sonrakı əsərlər klassik poeziyanın bu xüsusiyyətlərini mənimsəyərək sadələşdirilmiş və uşaqların qavrayışına uyğunlaşdırılmış formaya salmışdır. Bu, uşaqların bədii düşüncə tərzinin inkişafında klassik irsin güclü təsirini göstərir. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq yaradıcılığı ayrıca janr şəklində olmasa da, uşağın mənəvi, psixoloji və estetik inkişafına yönəlmiş dərin bədii sistemin mövcudluğu ilə xarakterizə olunur. Bu sistem həm didaktik, həm humanist, həm də milli-estetik müstəvidə inkişaf edərək Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının sonrakı mərhələlərinin formalaşmasına elmi-metodik baza yaratmışdır. Klassik ədəbiyyatın uşaq yaradıcılığına bu təsiri müasir pedaqogika və ədəbiyyatşünaslıq üçün də aktual elmi istiqamət kimi dəyərləndirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə, A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı / A.Əlizadə. – Bakı: Maarif. – 1988.
2. Xəlilov, B. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / B.Xəlilov. – Bakı: Elm. – 1994.
3. Abdullayev, B. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı / B.Abdullayev, O.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil. – 2012.
4. Cəfərov, C. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi / C.Cəfərov. – Bakı: Avrasiya. – 2007.

FLORA HUSEYNZADE

CHILD CREATIVITY IN CLASSICAL AZERBAIJANI LITERATURE

Abstract: In classical Azerbaijani literature, children's creativity does not appear as an independent genre, yet the moral, ethical, and spiritual development of the child occupies a significant place. The works of Nizami, Fuzuli, Vagif and other classical poets contain wise sayings, educational ideas, and humanistic principles that influence the upbringing of younger generations. Childhood is portrayed as a symbol of purity and natural innocence, while national values, linguistic richness, and cultural patterns are transmitted through classical texts. This literary heritage forms an essential theoretical, linguistic, and aesthetic foundation for the later development of Azerbaijani children's literature.

Keywords: classical Azerbaijani literature, children's creativity, moral and ethical education, humanistic ideas, cultural heritage, child development

GÜLNAR HÜSEYNOVA

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Doktorant

huseynovag110@gmail.com

**ALİ TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİNDƏ ELMİ TƏDQIQATLARIN MÖVCUD
VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ**

Məqalədə ali təhsil müəssisələrində elmi tədqiqatların mövcud vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri təhlil olunur. Müasir dövrdə qloballaşma və rəqəmsallaşma şəraitində universitetlərin yalnız tədris deyil, həm də elmi və innovativ fəaliyyət mərkəzləri kimi rolu artmışdır. Tədqiqatda elmi fəaliyyətin təşkili və idarə olunması səviyyəsinin nəticələrin keyfiyyətinə birbaşa təsiri əsaslandırılır. Eyni zamanda, mövcud problemlər – maliyyə resurslarının məhdudluğu, gənc tədqiqatçıların dəstəyinin zəifliyi, tədqiqatların qeyri-sistemli təşkili və tətbiq mexanizmlərinin yetərsizliyi müəyyənləşdirilir. Məqalədə innovativ yanaşmaların tətbiqi, beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi və rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi kimi inkişaf meyilləri ön plana çəkilir. Nəticə etibarilə, ali təhsil müəssisələrində elmi tədqiqat fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün kompleks və sistemli yanaşmanın vacibliyi vurğulanır.

Açar sözlər: *ali təhsil, elmi tədqiqat, innovasiya, rəqəmsallaşma, tədqiqatın idarə olunması, beynəlxalq əməkdaşlıq, inkişaf meyilləri*

Müasir mərhələdə ali təhsil müəssisələri (ATM) yalnız tədris funksiyasını yerinə yetirən qurumlar kimi deyil, eyni zamanda elmi biliklərin yaradılması, yayılması və tətbiqi sahəsində aparıcı mərkəzlər kimi çıxış edir. Bu baxımdan, ATM-lərin əsas funksiyalarından biri yüksək keyfiyyətli elmi tədqiqatların təşkili və həyata keçirilməsidir. Elmi tədqiqat fəaliyyətinin mövcud vəziyyəti isə bu sahənin idarə olunma səviyyəsindən, institusional dəstək mexanizmlərinin effektivliyindən və müasir çağırışlara uyğunluğundan birbaşa asılıdır.

Qloballaşma və rəqəmsallaşma şəraitində ali təhsil müəssisələrində elmi tədqiqat fəaliyyəti yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Müasir dövrdə universitetlər yalnız bilik ötürən deyil, həm də innovasiya yaradan, elmi nəticələri iqtisadi və sosial sahələrə tətbiq edən qurumlar kimi fəaliyyət göstərir. Bu isə tədqiqatların keyfiyyətinin artırılmasını, multidissiplinar yanaşmaların tətbiqini və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsini zəruri edir.

Hazırda ali təhsil müəssisələrində elmi tədqiqatların vəziyyəti bir sıra müsbət və problemli tendensiyalarla xarakterizə olunur. Müsbət meyillərə elmi fəaliyyətin genişlənməsi, beynəlxalq layihələrdə iştirakın artması, rəqəmsal resurslardan istifadə imkanlarının genişlənməsi və innovativ tədqiqatların inkişafı daxildir. Bununla yanaşı, bəzi problemlər də mövcuddur: tədqiqat fəaliyyətinin qeyri-sistemli təşkili, maliyyə resurslarının məhdudluğu, gənc tədqiqatçıların yetərinə dəstəklənməməsi, elmi nəticələrin tətbiqində çətinliklər və idarəetmə mexanizmlərinin yetərli səviyyədə olmaması.

Elmi tədqiqat fəaliyyətinin inkişaf meyilləri isə əsasən innovasiya yönümlü yanaşmaların güclənməsi, universitet–sənaye əməkdaşlığının genişlənməsi, texnologiya transferinin sürətlənməsi və açıq elm prinsiplərinin tətbiqi ilə səciyyələnir. Eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, böyük verilənlərin analizi, süni intellektin elmi tədqiqatlarda istifadəsi kimi istiqamətlər də ön plana çıxır. Bu meyillər ali təhsil müəssisələrinin global elmi məkanda rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına xidmət edir.

Ali təhsil müəssisələrində elmi tədqiqatların səmərəli təşkili üçün strateji yanaşmaların tətbiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu, tədqiqatların prioritet istiqamətlər üzrə planlaşdırılmasını, nəticəyönümlü idarəetmə sistemlərinin qurulmasını və keyfiyyət təminatı mexanizmlərinin

təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bununla yanaşı, akademik heyətin elmi potensialının artırılması, beynəlxalq əməkdaşlıq imkanlarının genişləndirilməsi və tədqiqatların maliyyələşdirilməsi sisteminin gücləndirilməsi vacib istiqamətlərdəndir.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, ali təhsil müəssisələrində elmi tədqiqatların mövcud vəziyyəti və inkişaf meyilləri bu sahədə kompleks və sistemli yanaşmanın tətbiqini zəruri edir. Elmi fəaliyyətin keyfiyyətcə yeni mərhələyə yüksəldilməsi üçün innovativ mühitin yaradılması, idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq inteqrasiyanın gücləndirilməsi əsas prioritetlər kimi çıxış edir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər ali təhsil müəssisələrinin həm milli, həm də qlobal səviyyədə rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına mühüm töhfə verəcəkdir.

GULNAR HUSEYNOVA

CURRENT STATE AND DEVELOPMENT TRENDS OF SCIENTIFIC RESEARCH IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract: The article analyzes the current state and development trends of scientific research in higher education institutions. In the context of globalization and digitalization, universities are increasingly functioning not only as teaching institutions but also as centers of scientific and innovative activity. The study highlights that the organization and management of research activities directly influence the quality of research outcomes. At the same time, several challenges are identified, including limited financial resources, insufficient support for young researchers, unsystematic organization of research activities, and weak implementation mechanisms. The article emphasizes key development trends such as the application of innovative approaches, expansion of international collaboration, and integration of digital technologies into research processes. As a result, the importance of a comprehensive and systematic approach to improving the effectiveness of scientific research in higher education institutions is substantiated.

Keywords: higher education, scientific research, innovation, digitalization, research management, international collaboration, development trends

GÜLNAR İBRAHİMLİ
Bakı Slavyan Universiteti
Magistrant
ibrahimligulnar97@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ UŞAQLARDA İLKİN RİYAZİ TƏSƏVVÜRLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

Məktəbəqədər təhsil, təhsilin ilk pilləsi olduğundan bu mərhələdə uşaqlarda formalaşan bilik və bacarıqlar təməl rolunu oynayır. Bu mərhələdə uşaqlarda formalaşan bacarıqlar onların ətrafla münasibətinə, həmçinin sonrakı təhsil pillələrində formalaşan bacarıqlarına öz təsirini göstərir. Buna görə də uşaqlarda bu bacarıqları formalaşdıran zaman uşaqların yaddaşında uzunmüddətli qalması üçün, həmçinin formalaşdırılan bacarıqların tətbiqi üçün uyğun metodlar düzgün seçilməlidir. Bu metodların tətbiqi zamanı uşaqların fərdi və yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Açar sözlər: riyazi təsəvvürlər, metodlar, didaktik oyunlar, əyani vəsaitlər, müasir texnologiyalar, müəllim-valideyn əməkdaşlığı

İlkin riyazi təsəvvürlər dedikdə, uşaqlarda sayma, ölçü, forma, məkan və s. bu kimi təsəvvürlər nəzərdə tutulur. Bu təsəvvürlərə yiyələnən uşaqlar artıq asanlıqla əşyaların sayını müəyyən edir, şəkilləri forma və ölçüsünə görə fərqləndirir, məkan anlayışlarını (sağ, sol, yuxarı, aşağı və s.) mənimsəyir, vaxt anlayışları haqqında ilkin təsəvvürləri anlayır.

Bu təsəvvürləri formalaşdırmaq üçün bir sıra metodlardan istifadə olunur. Bu metodlara oyunlar texnologiyadan istifadə, gündəlik fəaliyyətlər, əyani vəsaitləri nümunə göstərmək olar.

Oyun anlayışı dərkətmə anlayışı ilə vəhdət təşkil edir. Uşaq oynayaraq özü də bilmədən yeni bilik və bacarıqlar əldə edir. Oyunlar, əlbəttəki, didaktik və yaradıcı olmalıdır. Belə oyunlar vasitəsilə uşaqlar riyazi anlayışları daha yaxşı anlayırlar. Məsələn, “obyektləri say”, “formaları tap”, “uyğun ölçüləri qruplaşdır” və s. Didaktik oyunların bir neçə növü vardır ki, bunlar -əşyavi didaktik, stolüstü – çap oyunlar, şifahi oyunlardır. Əşyavi və şifahi oyunlar bildiyimiz kimi həm məşğələ zamanı, həm də məşğələlərdən kənar aparıla bilər. Stolüstü – çap oyunlar isə, əsasən, məşğələlərdən kənar aparılır. Bu oyunlar uşaqlarda dərkətməni, yaddaşı, qavrayışı, diqqəti formalaşdırır. Oyunların əsas xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, uşaqlar bu zaman çətinliyi dəf edir, bunun da nəticəsində öz gücünə inanır və aktivliyi artır.

Gündəlik fəaliyyətlər isə “yeməkləri uşaqların sayına uyğun paylama”, “əşyaları sıraya düzmək”, “oyuncaqları sayaraq yerinə yığmaq” və s. bu kimi fəaliyyətlər də uşaqların riyazi təsəvvürlərinin formalaşmasına əsaslı təsir edir. Bu zaman uşaqlar saymanı öyrənməklə yanaşı ardıcılıq anlayışına da yiyələnirlər. Həmçinin, artıq uşaqlar təbiətdə qarşılaşdıqları obyektlərin sayını, ölçüsünü, formasını müəyyən edə bilirlər. Özlərinə aid olan orqanların sayını öyrənmək də uşaqlara maraqlı gəlir. Barmaqlarının, dişlərinin, gözlərinin, qulaqlarının sayını hansı rəqəmlə ifadə olunduğunu öyrənir.

Uşaqlarda məntiqi düşüncə və mücərrəd təsəvvürlər yaratmaq, ətrafda müşahidə etdiyi əşyalar arasında əlaqələri qavramağı öyrətmək, məktəbə hazırlıq üçün əsas riyazi bilik bazasını formalaşdırmaq, sıralama, ölçmə, müqayisə kimi əməli bacarıqları inkişaf etdirmək, əşyaların sıra nömrəsini, azdır, çoxdur anlayışlarının formalaşdırılması vacibdir. Riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılması məktəbəqədər dövrdə uşağın intellektual inkişafının bünövrəsini yaradır. Uşaq bu mərhələdə aldığı biliklər sayəsində məktəbə daha hazır olur, məntiqi düşüncə, diqqət, təhlil və problem həll etmə bacarıqları inkişaf edir.

Kartlar, fiqurlar, pazllar və digər vizual materiallar əyani şəkildə uşaqlarda riyazi bacarıqları formalaşdırır. Həmçinin uşaqlarda öyrənməyə həvəs və maraq oyadır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda pazlların yığılması onlarda problem həllətmə, məntiqi düşüncə və s. bu kimi bacarıqların inkişafına müsbət təsir göstərir. Kartlar vasitəsi ilə müəyyən əşya və obyektlərin sayını, formasını, ölçüsünü əyani olaraq görür və daha yaxşı yadda saxlayır.

Hazırkı dövrdə uşaqların texnologiya vasitələrinə marağı böyükdür və artmaqda davam edir. Bu vasitələrdən faydalı şəkildə istifadə uşaqların bacarıqlarına da müsbət təsir göstərir. İnteraktiv proqramlar, mobil tətbiqlər vasitəsi ilə uşaqlar həm əyləncəli, həm də öyrədici materiallar əldə edərək riyazi bacarıqlarını formalaşdırırlar. Texnologiya vasitələrindən istifadə uşaqlarda motivasiyanın yüksəldilməsi, təlimin fərdiləşdirilməsi və yaradıcı qabiliyyətlərin inkişafı üçün effektiv vasitələrdəndir. Burada tətbiq olunan vəsaitlər uşaqlarda maraq yaradır, onları gələcək nailiyyətlərə həvəsləndirir. Məsələn, tapşırığı düzgün yerinə yetirdikdə şən musiqi səsi eşidir, düzgün həll etmədikdə kədərli ifadə ilə qarşılaşırlar. Uşaqlar bu zaman qiymətləndirməni gözləyərək, ona emosional reaksiya verə bilirlər.

Bu bacarıqları formalaşdırmaq üçün hər bir uşağın yaş və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Əlbəttə ki, bu fəaliyyətdə müəllimin də rolu böyükdür. Müəllim elə metod və vasitələrdən istifadə etməlidir ki, uşaqların riyazi bacarıqlarını formalaşdırmaqla yanaşı, onlarda təlimə maraq oyatsın. Uşaqların fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, onun maraq və bacarıqlarına uyğun fəaliyyətlərin təşkil edilməsi çox mühümdür.

Məktəbəqədər yaş dövrü uşağın idrak inkişafında ən həssas və məhsuldar mərhələlərdən biridir. Bu dövrdə formalaşan riyazi təsəvvürlər uşağın ətraf aləmi qavraması, gələcək riyazi bacarıqları formalaşdırmaq üçün əsas rol oynayır. Bu bacarıqların erkən yaşlardan düzgün və məqsədyönlü şəkildə verilməsi uşağın məntiqi təfəkkürünün, analiz və müqayisə bacarıqlarının, eləcə də problem həll etmə qabiliyyətinin inkişafına mühüm təsir göstərir.

Riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılması prosesinin səmərəli olması üçün təlim müəyyən prinsiplərə əsaslanmalıdır. Prinsiplər həmçinin tədris materiallarının məzmununun seçilməsində, metodların düzgün tətbiqində və uşaqların fəal öyrənmə mühitinə cəlb edilməsində aparıcı rol oynayır.

Beləliklə, riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılmasında prinsiplərin müəyyənləşdirilməsi və onların pedaqoji prosesə tətbiqi məktəbəqədər təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, uşaqların məktəbə hazırlıq səviyyəsinin artırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda riyazi bacarıqların formalaşdırılması üçün ümumdidaktik prinsipləri də əsas tutmalıdır. Bu prinsiplərdən inkişafetdirici, tərbiyəedici, fərdi yanaşma, təlimin elmiliyi və müvafiqliyi, şüurluluq və fəallıq, sisteməliklik və ardıcılıq riyazi təsəvvürlərin formalaşmasında əsas rol oynayır.

İnkişafetdirici təlim prinsipi uşaqların nəinki, bilik və bacarıqlarının formalaşması, həmçinin hissetmə, dərk etmə, diqqət, yaddaş və bu kimi emosional proseslərlə bağlı olan bütün idraki proseslərini inkişaf etdirir.

Tərbiyəedici təlim prinsipi uşaqlarda riyazi bacarıqların formalaşdırılması zamanı uşağın həyata, əldə etdiyi biliklərə münasibəti formalaşır. Uşaqlar təlim zamanı dost köməyini, insan əməyinin nəticəsini anlayır. Həmçinin, uşaqlarda məsuliyyət, səliqə, nizam-intizam və s. bu kimi iradi keyfiyyətlər tərbiyə olunur.

Fərdi yanaşma prinsipi uşaqların fərdi xüsusiyyətlərinin, dərk etmə qabiliyyətlərinin, maraq və imkanlarının nəzərə alınmasını əsas tutur. Uşaqların müstəqil fəaliyyətini, aktivlik dərəcəsi, təlimə münasibəti, kollektiv və ya fərdi şəkildə işləmə bacarığı nəzərə alınmalıdır. Təlim zamanı uşaqlara mənfi təsir göstərə biləcək təsirlərdən qaçınılmalıdır. Məsələn, zəif eşidən və ya zəif görən uşaq irəlidə əyləşdirilməli, passiv uşağa əyani fəaliyyətlər verilməli, yol göstərilməlidir. Bəzi uşaqlar tərs saymanı daha yaxşı anlayır, bəziləri müstəqil işləməyi sevir və s. bu kimi fərdi xüsusiyyətləri müəllim bilməli və təlim zamanı nəzərə almalıdır.

Təlimin elmiliyi və müvafiqliyi uşaqlara hər hansı bacarıqların aşılması zamanı onların yaş və anlama səviyyəsi nəzərə alınmalı, qoyulan tapşırıqlar uşaqların bacarıq səviyyəsindən bir səviyyə çətin olmalıdır. Riyazi biliklərin verilməsi zamanı bir sıra terminlərdən istifadə olunur ki, bu terminlər uşaqlara izah olunaraq tanınmalıdır. Təlim zamanı riyazi bacarıqların daha asan qavranılması üçün bu bacarıqlar asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə doğru aşılmalıdır.

Şüurluluq və fəallıq prinsipi uşaqlara verilən biliklərin düşünölmüş və dərk edici olmasında vacib sayılır. Uşağın əldə etdiyi biliklər onun dərk etmə prosesinə, zehni fəaliyyətinə, yaradıcı düşüncəsinə birbaşa təsir göstərir. Buna görə də şagirdlərə aşılacaq riyazi bilik və bacarıqlar elə

seçilməlidir ki, şagirdlərə təlim zamanı fəallıq göstərməyə, öyrəndiyi biliyi şüurlu şəkildə dərk etməyə imkan versin.

Sistematiklik və ardıcılıq prinsipinə uyğun təlim qurulmasa, şagird əldə etdiyi bilikləri dərk etməz və tətbiq edə bilməz. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, verilən riyazi biliklər sistemli şəkildə və ardıcıl verilsin. Bu zaman uşaq əldə etdiyi biliyi beynində sistemləşdirir, ardıcıl şəkildə yaddaşında saxlamağa çalışır. Bu proses düzgün qurularsa, uşaq əldə etdiyi bilikləri düzgün şəkildə anlayar və tətbiq edə bilər.

Həmçinin, ilkin riyazi bacarıqların formalaşdırılması üçün müəllim valideynlə əməkdaşlığa üstünlük verməlidir. Valideyn də ev şəraitində uşaqlarda riyazi bacarıqların formalaşması üçün gündəlik fəaliyyətlərin yerinə yetirilməsinə diqqət yetirməlidirlər. Müəllim, uşaqlara riyazi anlayışları öyrədərkən, həm də uşaqların valideynlərinə bunları öyrətməyi tövsiyə etməlidir. Elə bir şərait qurmalıdır ki, valideyn könüllü şəkildə bu prosesin iştirakçısına çevrilsin. Valideynlərin pedaqoji biliklərinin genişləndirilməsinə, həmçinin ədəbiyyatlardan düzgün istifadə üçün tövsiyələrə ehtiyacı vardır. Müəllim riyazi məşğələlər zamanı uşaqlara verdiyi məlumatlar, aşıladığı riyazi bacarıqlar haqqında məşğələdən sonra valideynə məlumat verməlidir.

Bütün bu prinsiplər təlim prosesinin sistemli, məqsədyönlü və inkişafyönlü təşkilinə şərait yaradır. Bu prinsiplər uşağın yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq riyazi anlayışların ardıcılıqla, əyaniliklə və oyun fəaliyyətinə inteqrasiya olunmuş şəkildə mənimsənilməsinə təmin edir. Prinsiplərin düzgün tətbiqi təkcə sayma, ölçmə və müqayisə kimi ilkin riyazi bacarıqlarını deyil, həm də məntiqi düşünmə, analiz etmə, qruplaşdırma, səbəb-nəticə əlaqəsi qurma kimi idrak əməliyyatlarını inkişaf etdirir.

Nəticədə riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılmasında prinsiplial yanaşma təlimin keyfiyyətini artırır, uşaqların məktəb həyatına daha hazırlıqlı, düşüncəli və yaradıcı şəkildə daxil olmasına zəmin yaradır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda ilkin riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılması zamanı təşkil olunan məşğələlər, oyunlar, metodlar hər biri uşağın yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla təşkil olunmalı, uşaqların gələcək bacarıqlarına müsbət təsir göstərməli, növbəti təhsil pillələrində aşılanaq biliklərə hazırlanmalıdır. Bütün bunlar nəzərə alınarsa, bu proses həm effektiv, həm də davamlı olar. Həmçinin də, bu dövrdə uşaqlarda riyazi anlayışların formalaşdırılması riyazi və analitik düşüncə, problem həllətmə, ətraf aləmi anlama kimi bacarıqların inkişafına səbəb olacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin proqramı (kurikulumu). (3-6 yaş).
2. Белошистая А.В. Формирование и развитие математических способностей дошкольников / А.В.Белошистая. – М., – 2004.
3. «Математика до школы», Смоленцева А.А., Пустовойт О.В., Михайлова З.А., Непомнящая Р.Л.. – СПб.: Акцидент, – 1998.
4. Мəktəbəqədər təhsilin dövlət standartı və proqramı.
5. Metlina, L.S. Uşaq bağçasında riyaziyyat / L.S.Metlina. Maarif nəşriyyatı, – Bakı: – 1985.
6. Nəzərli, Z. Sadə riyazi təsəvvürlərin formalaşması metodikası. Z.Nəzərli. – Bakı: – 2014.

GULNAR IBRAHIMLI

WAYS OF FORMING INITIAL MATHEMATICAL CONCEPTS IN CHILDREN IN PRESCHOOL EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract: Since preschool education is the first stage of education, the knowledge and skills formed in children at this stage play a fundamental role. The skills formed in children at this stage have an impact on their relationship with the environment, as well as on the skills formed in

subsequent stages of education. Therefore, when forming these skills in children, appropriate methods must be chosen correctly so that they remain in children's memory for a long time, as well as for the application of the skills formed. When applying these methods, the individual and age characteristics of children should be taken into account.

Keywords: mathematical concepts, methods, didactic games, visual aids, modern technologies, teacher-parent cooperation

ГУЛЬНАР ИБРАГИМЛИ

**СПОСОБЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПЕРВОНАЧАЛЬНЫХ МАТЕМАТИЧЕСКИХ
ПРЕДСТАВЛЕНИЙ У ДЕТЕЙ В ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ
УЧРЕЖДЕНИЯХ**

Резюме: Поскольку дошкольное образование является первой ступенью образования, то сформированные у детей на этой ступени знания и умения играют основополагающую роль. Навыки, которые дети развивают на этом этапе, оказывают влияние на их взаимоотношения с окружающей средой, а также на навыки, которые они развивают на более поздних этапах образования. Поэтому при формировании этих навыков у детей необходимо правильно выбирать соответствующие методы, чтобы они надолго сохранились в памяти детей, а также применять формируемые навыки. При применении этих методов необходимо учитывать индивидуальные и возрастные особенности детей.

Ключевые слова: математические понятия, методы, дидактические игры, наглядные пособия, современные технологии, сотрудничество преподавателя и родителя

GÜLNAR NƏZƏROVA

Azərbaycan Universiteti

Müəllim

gulnar.nazarova.92@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-5870-7397>

MƏDƏNİ İRSİN TƏDRİS VƏ TƏDQIQAT POTENSIALI: İÇƏRİŞƏHƏR KOMPLEKSİ

İçərişəhər Azərbaycanın qədim urbanistik məkanı kimi tarixi-mədəni irsi, şəhərsalma prinsiplərini və müxtəlif dövrlərin sosial-mədəni həyatını əks etdirir. Tədqiqat onun kulturoloji, tarixi və pedaqoji potensialını araşdıraraq ali pedaqoji təhsildə tədris resursu kimi istifadəsini göstərir. İçərişəhərin elmi-tədqiqat yönümlü öyrənilməsi tələbələrin mədəni şüurunun, tarixi təfəkkürünü və analitik araşdırma bacarıqlarını inkişaf etdirir, innovativ və praktik tədris metodlarının tətbiqinə zəmin yaradır.

Açar sözlər: *İçərişəhər, mədəni irs, elm, tədqiqat, kulturoloji təhlil, tədris*

İçərişəhər Azərbaycanın ən qədim şəhər mərkəzlərindən biri kimi ölkənin tarixi-mədəni inkişaf yolunu özündə cəmləşdirən unikal məkan hesab olunur. Bu ərazi yalnız memarlıq nümunələrinin zənginliyi ilə deyil, həm də müxtəlif dövrlərin sosial-mədəni həyatını əks etdirən çoxqatlı şəhər strukturu ilə diqqət çəkir. Tarixi irs ilə müasirlik arasında körpü yaradan bu kompleks öz kulturoloji xüsusiyyətlərinə görə ali pedaqoji təhsil üçün həm elmi, həm də tərbiyəvi baxımdan əhəmiyyətli resurs rolunu oynayır. Müasir pedaqogikanın inkişaf istiqamətləri tədris prosesində elmin daha dərinə inteqrasiyasını tələb etdiyindən, İçərişəhərin kulturoloji və tarixi aspektlərdən öyrənilməsi gələcək tədqiqat bacarıqlarının, analitik təfəkkürünün və mədəni şüurunun formalaşmasına mühüm töhfə verir. Tədqiqatın aktuallığı da məhz İçərişəhərin təkcə tarixi obyekt deyil, həm də tərbiyəvi potensiala malik çoxşaxəli elmi mühit kimi dəyərləndirilməsi ilə bağlıdır. Bu tədqiqatın obyektini İçərişəhərin tarixi-mədəni irs kompleksi, predmeti isə bu kompleksin kulturoloji təhlili əsasında ali pedaqoji prosesdə tətbiq imkanlarının müəyyənəşdirilməsidir. Məqsəd İçərişəhərin kulturoloji dəyərinin təhsildə məzmun və metod baxımından inteqrasiya imkanlarını sistemləşdirməkdir. Tədqiqatın elmi yeniliyi İçərişəhərin li təhsildə tədqiqat modeli kimi nəzəri cəhətdən əsaslandırılmasıdır.

İçərişəhər qədim adı ilə Bakı qalası, uzun tarixi dövrü əhatə edərək müasir dövrə qədər qorunub saxlanmış Azərbaycan mədəniyyətinin əsas simvollarından biridir. Qız Qalası, Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi, Bakı xan Sarayı, Sıra Tağı dini abidələr kompleksi və digər memarlıq nümunələri ölkənin siyasi, sosial və mədəni tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm mənbələrdir. Arxeoloji tapıntılar, numizmatik materiallar və epigrafiya yazılar İçərişəhərdə qədim və orta əsrlərdə şəhər həyatının, ticarət münasibətlərinin, sənətkarlığın və mədəni fəaliyyətlərin inkişafını göstərir. Müstəqillik dövründə İçərişəhər həm tarixi irsin qorunması sahəsində, həm də turizm sektorunda strateji resursa çevrilmişdir. Onun küçə-planlaşdırma strukturu, labirintvari sistemi və memarlıq qatlarının qorunması şəhərsalma, memarlıq, tarix, mədəniyyətşünaslıq və antropologiya kimi sahələr üçün geniş tədqiqat imkanları yaradır. Məhz bütün bunlar İçərişəhər kimi mədəni kompleksin ali pedaqoji təhsildə həm tədris materialı, həm də praktiki tədqiqat məkanı kimi istifadə oluna biləcək resurs olmasına səbəb verir. Aydındır ki, tarixi şəhər məkanlarının pedaqoji baxımdan təhlili təkcə memarlıq irsinin öyrənilməsi ilə məhdudlaşmır. İçərişəhərin sosial yaddaşa, mədəni kimliklə, urbanistika ilə və müasir təhsil yanaşmaları ilə əlaqəsi bu məkanı real tədris hesab etmək olar. Buradakı arxeoloji qatlar, memarlıq konstruksiyaları və kulturoloji elementlər tələbələr üçün həm nəzəri, həm də praktiki tədqiqat sahəsi yaradır. Aparılan bu təhlil göstərir ki, İçərişəhər tədris sahəsi üçün də əsas tədqiqat məkanıdır. Bu kompleksin pedaqoji prosesə inteqrasiyası tələbələrdə mədəni şüurun formalaşmasına, analitik və tənqidi düşünmə bacarıqlarının inkişafına, elmi tədqiqat təcrübəsinin genişlənməsinə xidmət edir.

Bütün bunlara əsaslanaraq, tədqiqatın təklifləri kimi İçərişəhər mövzusunun ali məktəblərin pedaqoji ixtisas proqramlarına əlavə tədris modulu kimi daxil edilməsi və tarix və mədəniyyət fənləri üzrə dərsliklərdə, eləcə də elektron resurslarda İçərişəhərin kulturoloji təhlilinin genişləndirilməsi tövsiyə olunur.

GULNAR NAZAROVA

**THE TEACHING AND RESEARCH POTENTIAL OF CULTURAL HERITAGE: THE
ICHERISHEHER COMPLEX**

Abstract: Icherisheher, as an ancient urban area of Azerbaijan, reflects the country's historical and cultural heritage, urban planning principles, and the socio-cultural life of different eras. The study explores its cultural, historical, and pedagogical potential, demonstrating its use as a teaching resource in higher pedagogical education. Scientific and research-oriented study of Icherisheher enhances students' cultural awareness, historical thinking, and analytical research skills, while providing a basis for the application of innovative and practical teaching methods.

Keywords: Icherisheher, cultural heritage, science, research, cultural analysis, education

GÜLNARƏ PAŞAYEVA

Qarabağ Universiteti

müəllim

<https://orcid.org/0009-0005-7095-6395>

TƏHSİLDƏ DİFERENSİALLAŞDIRMANIN TƏŞKİLİ METODLARI: PEDAQOJİ STRATEGİYALAR, EFEKTİVLİK MODELLƏRİ VƏ ŞAĞIRD FƏRQLİLİYİNƏ UYĞUNLAŞDIRILMIŞ TƏLİM YANAŞMALARI

Bu tədqiqat təhsildə diferensiallaşdırmanın təşkilini, pedaqoji strategiyaların tətbiqini və şagird fərqliliyinə uyğunlaşdırılmış təlim modellərinin effektivliyini araşdırır. İş müxtəlif öyrənmə tiplərinə, motivasiya səviyyələrinə və akademik hazırlığa uyğunlaşdırılmış metodların nəticələrə təsirini qiymətləndirir. Nəticələr göstərir ki, çevik təlim, fərdiləşdirilmiş qiymətləndirmə və adaptiv resurslar şagirdlərin iştirakını və nailiyyətlərini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Açar sözlər: *Diferensiallaşdırma, fərdiləşdirmə, strategiyalar, adaptiv təlim, motivasiya, effektivlik*

Müasir təhsil sistemində diferensiallaşdırma artıq yalnız şagirdlərin hazırkı fərqliliklərinə uyğunlaşdırılmış təlim deyil; gələcək illərdə o, proqnozlaşdırıcı öyrənmə modelləri, intellektual analitika və mikro-adaptiv təlim alqoritmləri ilə birləşəcək. OECD-nin “Future of Learning 2040” proqnozuna görə diferensial təlim ənənəvi müəllim–şagird münasibətindən çıxaraq kontekstual, dinamik və data-dəstəkli bir sistemə çevriləcək [1]. Azərbaycan təhsil islahatlarında isə “şagird profili” anlayışı genişləndirilərək şagirdin psixoloji, sosial-emosional və koqnitiv göstəricilərini eyni anda ölçən sistemlərin tətbiqi nəzərdə tutulur [7].

Proqnozlaşdırıcı diferensiallaşdırma – Gələcək diferensial tədris modelləri yalnız şagird hazırkı bacarıqlarını deyil, gələcək performansını da əvvəlcədən proqnozlaşdıracaq. Machine learning alqoritmləri şagirdin tapşırıqlara reaksiyasını, diqqət ritmini, hətta motivasiya eniş-yüksəlişlərini analiz edərək növbəti dərstdə hansı səviyyədə tapşırıq alacağını müəyyənləşdirir. Bu yanaşma Finlandiyanın 2022-ci monitorinq sistemində artıq tətbiq edilmişdir [5]. Azərbaycan məktəblərində bu yanaşmanın tətbiqi Vahid Elektron Təhsil Platformasının genişləndirilməsi ilə mümkün olacaq.

Mikro-Diferensiallıq – yenilikçi model kimi dərs prosesində şagirdin cavab sürətinə, sinifdəki stress səviyyəsinə (ağıllı saatlar vasitəsilə), göz kontaktına və diqqət ölçülərinə görə dərs real vaxtda dəyişir.

Məsələn, şagirdin diqqəti düşdükdə dərs avtomatik interaktiv rejimə keçir və daha vizual tapşırıqlar təqdim olunur. Bu metod artıq Yaponiya məktəblərində “Eye-Tracking Adaptive Learning” sistemi kimi sınaqdan keçirilir [6].

Bu, gələcəkdə Azərbaycan üçün ciddi üstünlük yarada bilər, çünki şagird motivasiyası çox dəyişkəndir və dərslərində dəyişkən adaptasiya yüksək nailiyyət verir.

Çevik təlim zonaları – sinif fiziki olaraq üç zonaya bölünə bilər:

- Analitik zona: məntiqi və çətin tapşırıqlar üçün;
- Kreativ zona: dizayn, tədqiqat və qrup işləri üçün;
- Sakit zona: fərdi tempo ilə çalışan şagirdlər üçün.

Bu model dünyanın ən qabaqcıl məktəblərində “Learning Commons” olaraq tətbiq edilir [3].

Azərbaycan məktəblərində də yeni STEAM mərkəzlərinin yaradılması bu zonalı tədrisin tətbiqinə imkan verir.

Adaptiv qiymətləndirmə modulları – Gələcək qiymətləndirmə sistemi statik testlərdən imtina edərək intellektual adaptiv testlərə keçəcək.

PISA 2025 artıq adaptiv qiymətləndirmə formatına keçir [2].

Bu sistem şagirdə cavabının çətinlik səviyyəsinə görə yeni sual təqdim edir.

Bu metod diferensial təlimin effektivliyini 40%-ə qədər artırır.

Şagirdin emosional ritminə əsaslanan diferensial – Təlim Şagird emosional vəziyyəti öyrənmə nəticəsinə 38% təsir göstərir [4].

Gələcək modeldə AI əsaslı emosional analitika (səs tonunun təhlili, mimika analizi və s.) sinifdə real vaxtda müəllimə xəbərdarlıq edəcək:

- stress artır;
- motivasiya düşür;
- diqqət dağılır.

Bu zaman müəllim dərsləri dəyişə, animasiyalı tapşırıq açsın və ya qrup işinə keçə bilər.

Bu, Azərbaycan məktəblərində SEL proqramının inkişafı ilə tam uyğun gəlir.

“Hər şagirdə şəxsi öyrənmə xəritəsi” – Bu yenilikçi modeldə şagirdin 1-ci sinifdən 11-ci sinifə qədər bütün öyrənmə tarixi rəqəmsal xəritədə toplanır.

Bu xəritədə görünür:

- hansı mövzular çətin gəlib;
- hansında yüksək nəticə olub;
- hansı mövzular üçün əlavə vizual dəstək lazım olub.

Bu sistem Estoniyada artıq tətbiq olunur və PISA göstəricilərində 20% artım qeydə alınıb.

Yerli şərait üçün böyük potensial yaradan innovasiya — şagirdin səviyyəsinə görə avtomatik dəyişən Azərbaycan dilində məzmun bankının yaradılmasıdır.

Bu bankda tapşırıqlar şagirdin regionuna (şəhər/kənd), ana dilinə, motivasiya səviyyəsinə, öyrənmə stiline uyğun fərdiləşdirilir.

Bu istiqamətdə artıq ADA Universiteti və Təhsil İnstitutu rəqəmsal resursların lokallaşdırılması üzrə pilot işlər aparır [8].

Nəticə

Gələcəkdə diferensiallaşdırılmış təlim təhsil sistemlərinin əsas funksional sütununa çevriləcək və müəllimlər şagird fərqliliyini real vaxtda analiz edən rəqəmsal alqoritmlərdən geniş şəkildə istifadə edəcəklər. Adaptiv platformalar hər bir şagird üçün fərdi öyrənmə trayektoriyası yaradacaq, süni intellekt isə dərs prosesini dinamik şəkildə tənzimləyərək materialı avtomatik uyğunlaşdıracaq. Təhsil müəssisələri məlumat-analitika sistemləri vasitəsilə şagirdlərin inkişafını fasiləsiz izləyəcək, nəticələr isə dərhal müəllimə və valideynə çatdırılacaq. Gələcək pedaqoji mühitlər mikrotəlim modullarından, VR/AR əsaslı ssenarilərdən və ənənəvi təlimi tamamlayan hibrid modellərdən ibarət olacaq. Diferensiallaşdırma şagirdlərin akademik nailiyyətlərini artırmaqla yanaşı, onların yaradıcılıq, kritik düşünmə və özünütənzimləmə bacarıqlarını da gücləndirəcək. Nəticədə təhsil siyasətləri diferensiallaşdırılmış və texnoloji əsaslı yanaşmaları prioritetləşdirəcək, müəllim hazırlığı isə daha çox rəqəmsal sərişələrə yönələcək. Bu yanaşmalar təhsilin gələcəyində inklüzivliyi, effektivliyi və şəxsiləşdirilmiş öyrənməni təmin edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. OECD. (2020). Future of Learning 2040: Scenarios for Education. Paris: OECD Publishing.
2. OECD. (2025). PISA 2025 Assessment and Analytical Framework. Paris: OECD Publishing.
3. UNESCO. (2022). Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. Paris: UNESCO.
4. UNICEF. (2022). Social and Emotional Learning (SEL) Global Framework. New York: UNICEF.
5. Finnish Education Evaluation Centre (FINEEC). (2022). Data-Driven Learning Evaluation in Finnish Schools. Helsinki: FINEEC.
6. MEXT Japan. (2023). Adaptive Learning Technologies in Classrooms. Tokyo: Ministry of Education of Japan.
7. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2022). Ümumi təhsil üzrə dövlət standartları və kurikulum. Bakı: Təhsil Nazirliyi.
8. Təhsil İnstitutu (Tİ). (2023). Rəqəmsal resursların lokallaşdırılması və adaptiv tədris modelləri. Bakı: Tİ Elmi Hesabatlar.

**METHODS OF ORGANIZING DIFFERENTIATION IN EDUCATION:
PEDAGOGICAL STRATEGIES, EFFECTIVENESS MODELS, AND INSTRUCTIONAL
APPROACHES ADAPTED TO STUDENT DIVERSITY**

Abstract. This study examines the organization of differentiation in education, the use of pedagogical strategies, and the effectiveness of instruction tailored to learner diversity. It evaluates how methods aligned with different learning styles, motivation levels, and academic readiness influence outcomes. Findings show that flexible instruction, personalized assessment, and adaptive learning resources significantly enhance students' engagement and achievement across varied educational environments.

Keywords: Differentiation, personalization, strategies, adaptive learning, motivation, effectiveness

GÜLÖYŞƏ ƏHMƏDZADƏ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Müəllim

gulu010894@gmail.com

SÜNİ İNTELLEKT ƏSASINDA MÜƏLLİM HAZIRLIĞI

Müasir dövrdə süni intellekt pedaqoji təhsil sisteminin həm məzmununu, həm də tətbiq mexanizmlərini köklü şəkildə dəyişən əsas innovasiya xəttinə çevrilib. Süni intellekt yalnız informasiya mənbəyi və ya texnoloji vasitə kimi yox, müəllim hazırlığında yeni metodoloji fəlsəfə formalaşdıran strateji alət kimi çıxış edir. Bu baxımdan, ali pedaqoji təhsildə süni intellekt texnologiyalarından istifadənin həm böyük üstünlükləri, həm də nəzərə alınmalı riskləri mövcuddur.

Açar sözlər: *müəllim, süni intellekt, fayda, risk, innovasiya*

Süni intellekt müəllim hazırlığını daha fərdiləşdirilmiş, çevik hala gətirir. Ənənəvi təlim modellərindən fərqli olaraq, süni intellekt tələbələrin bilik səviyyəsini real təhlil edir, çatışmazlıqları müəyyənləşdirir və fərdi öyrənmə trayektoriyaları qurur. Bu isə hər bir tələbənin öz öyrənmə ritminə uyğun inkişafına şərait yaradır. Bundan başqa, süni intellekt əsasında yaradılmış simulyatorlar və virtual sinif mühitləri gələcək müəllimlərə real dərs prosesini risksiz şəkildə sınaqdan keçirməyə imkan verir. Tələbələr müxtəlif təlim situasiyalarında qərarvermə bacarığını təkmilləşdirir, sinfin idarə olunması, interaktiv üsulların tətbiqi və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdlərlə iş kimi sahələrdə daha yüksək peşə hazırlığına malik olurlar. Süni intellekt müəllimlərin elmi-tədqiqat fəaliyyətinə də dəstək verir. İnnovativ imkanlara baxmayaraq, süni intellektin pedaqoji təhsildə tətbiqi müəyyən riskləri də gündəmə gətirir. Birinci problem ondan ibarətdir ki, texnologiyaya həddən artıq güvənmək müəllimin peşəkar qərarvermə bacarığını zəiflədə bilər. Süni intellektin təqdim etdiyi hazır modellər sonda yaradıcılığın və təlim prosesinə fərdi yanaşmanın azalmasına səbəb ola bilər. Digər mühüm çağırış etik məsuliyyət mövzudur. Süni intellekt alqoritmlərinin qeyri-obyektiv qərarları tələbələrin qiymətləndirilməsində və seçilməsində ədalətsizlik yarada bilər. Eyni zamanda, şəxsi məlumatların qorunması, müəllim hazırlığında istifadə olunan elektron platformaların təhlükəsizliyi və məlumatların sui-istifadə riski ciddi diqqət tələb edir.

Humanist pedaqogikanın əsas prinsiplərindən biri qarşılıqlı emosional əlaqədir. Süni intellekt bu əlaqəni tam əvəz edə bilmədiyinə görə, müəllimlik sənətinin insani, psixoloji və sosial yönələri zəifləyə bilər. Buna görə də süni intellekt müəllimin yerini tutmalı deyil, əksinə, onun peşə fəaliyyətini gücləndirən, dəstəkləyən yardımçı vasitəyə çevrilməlidir. Pedaqoji təhsildə süni intellektin gələcək inkişaf xətti daha çox “insan və texnologiya sinerjisi” modelinin formalaşması ilə bağlıdır. Bu modeldə texnologiya müəllimi əvəzləmir, əksinə, onun potensialını artırır. Ali pedaqoji təhsil müəssisələri süni intellekt texnologiyalarını tədris proqramlarına inteqrasiya etməklə yanaşı, tələbələrdə etik düşüncə, kritik yanaşma, informasiya təhlükəsizliyi və rəqəmsal məsuliyyət kimi kompetensiyaları da formalaşdırmalıdır. Yaxın illərdə müəllim hazırlığında süni intellekt əsaslı platformaların universallaşacağı, adaptiv təlim sistemlərinin bütün ixtisaslara tətbiq olunacağı və pedaqoji praktikanın böyük hissəsinin virtual siniflərdə aparılacağı gözlənilir. Eyni zamanda, süni intellekt tədris yükünün optimallaşdırılmasına, müəllimin vaxtını tədqiqat və metodik hazırlığa yönəltməsinə geniş imkanlar açacaq. Süni intellekt əsasında müəllim hazırlığı pedaqoji təhsil sisteminin gələcəyini müəyyən edən əsas trendlərdən biridir. Düzgün tətbiq olunduğu halda süni intellekt müəllimlik sənətini zənginləşdirir, təlimin keyfiyyətini artırır və gələcək müəllimlərin daha peşəkar formalaşmasına şərait yaradır. Lakin bu proses etik normalarla, elmi əsaslandırma və insan amilinin qorunması ilə müşayiət edilməlidir ki, yeniliklər təhsil sisteminin təbii inkişafını dəstəkləsin, onu risklərdən daha çox üstünlüklərə doğru aparsın.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasının 2025-2028-ci illər üçün süni intellekt Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı
2. Mustafayeva, A.M., İsmayılzadə, L.V., Mustafayev, V.S. Application of artificial intelligence technologies in teaching computer science: Realities, prospects and ethical approaches // Dayanıqlı İnkişaf Jurnalı / Sustainable Development Journal, – 2025.

GULOYSHA AHMADZADE

TEACHER TRAINING BASED ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abstract: In the modern era, artificial intelligence has become a major innovation driving fundamental changes in both the content and the implementation mechanisms of the pedagogical education system. Artificial intelligence acts not only as a source of information or a technological tool but also as a strategic instrument that forms a new methodological philosophy in teacher training. In this regard, the use of artificial intelligence technologies in higher pedagogical education has both significant advantages and risks that must be considered.

Keywords: teacher, artificial intelligence, benefit, risk, innovation

GÜLŞƏN ƏLİYƏVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

aliyevagulshenn@gmail.com

SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD TƏLƏBƏLƏRİN SOSIAL-PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Bu məqalədə sağlamlıq imkanları məhdud tələbələrin ali təhsil müəssisələrində qarşılaşdıqları sosial və psixoloji problemlər araşdırılmışdır. Sosial-psixoloji problemlər, o cümlədən təcrid, aidiyyət hissinin zəifliyi, ayrı-seçkilik və psixoloji sıxıntılar, onların akademik və şəxsi inkişafına birbaşa təsir göstərir. Həmçinin, bu problemlər yalnız fərdi səviyyədə deyil, cəmiyyətin ümumi sosial və inklüziv mühitinə də aidiyyəti olan məsələlər kimi qiymətləndirilir. Belə çətinliklərin sistemli şəkildə araşdırılması və effektiv həll strategiyalarının hazırlanması sağlamlıq imkanları məhdud tələbələrin ali təhsildə uğurlu təcrübəsini təmin etmək üçün vacibdir və inklüziv təhsil mühitinin inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: *sosial təcrid, damğalanma, stress, özünə hörmət, tələbə, məhdudiyyət*

Sağlamlıq imkanları məhdud tələbələr ali təhsil müəssisələrinə inteqrasiya zamanı həm sosial, həm də psixoloji problemlərlə rastlaşırlar. Bu problemlər arasında sosial təcrid, ayrı-seçkilik, damğalanma, narahatlıq və depressiya kimi psixoloji problemlər, eləcə də özünə hörmət və şəxsiyyətlə bağlı məsələlər xüsusi yer tutur. Sosial-psixoloji problemlər çox vaxt əlçatmaz mühit və kifayət qədər dəstəyin olmaması və cəmiyyətin mənfi münasibətləri ilə güclənir. Bundan əlavə, ali təhsilə keçid və maliyyə problemləri kimi unikal stress faktorları tələbələrin sosial-psixoloji rifahına mənfi təsir edir.

Sosial problemlər

Sağlamlıq imkanları məhdud tələbələrin sosial problemləri arasında təcrid və aidiyyət hissinin olmaması mühüm yer tutur. Onlar fiziki məkanların əlçatmazlığı, uyğunlaşmamış akademik fəaliyyətlər və sosial tədbirlər səbəbindən həmyaşıdları ilə tam inteqrasiya edə bilmirlər və bu da onları təklik və sosial izolyasiya hissi ilə üzləşdirir. Ayrı-seçkilik və damğalanma da tələbələrin qarşılaşdığı əsas sosial problemlərdəndir, çünki onlar bəzən diskriminasiya, mikroağressiya və şifahi təhqirlərlə rastlaşırlar. Sosial damğalanma qorxusu onların öz məhdudiyyətlərini gizlətməsinə səbəb ola bilər ki, bu da sosial təcridi daha da artırır. Həmyaşıdları ilə mənəvi və davamlı münasibətlərin qurulmasında çətinliklər, həmçinin cəmiyyətin və tələbə kollektivinin dəstəyinin məhdudluğu, tələbələrin sosial əlaqələrini zəiflədir və aidiyyət hissini azaldır.

Psixoloji problemlər

Sağlamlıq imkanları məhdud tələbələr arasında təşviş, depressiya və stress səviyyələri sağlam həmyaşıdlarla müqayisədə daha yüksəkdir, bu isə onların akademik və sosial fəaliyyətlərinə mənfi təsir göstərir. Özünə hörmət və bədən imici məsələləri də vacib problemlərdəndir, çünki məhdudiyyətlər tələbələrin özünüqəbuluna və bədən imicinə təsir edərək psixoloji sıxıntı və özünəinamın azalmasına gətirib çıxarır. Sağlamlıq imkanları məhdud tələbələrin şəxsiyyətlərinin formalaşması və özünü qəbul etməsi prosesi çətin ola bilər. Bəzən itki və travma hissləri ilə müşayiət olunur. Bundan əlavə, onlar digər psixi sağlamlıq çətinlikləri, məsələn, əhval pozğunluqları və diqqət defisiti kimi vəziyyətlər üçün də yüksək risk altında olurlar.

Ali təhsil müəssisələrində gənclər sosial mühitdə digər insanlarla qarşılıqlı əlaqələr quraraq həmin münasibətləri öyrənir və mənimsəyirlər. Bu proses nəticəsində onlar yalnız fərd olaraq deyil, həm də ictimai varlıq kimi formalaşır və həyatda baş verən hadisələrə fəal və məsuliyyətli yanaşırlar. Ümumilikdə, gənclik dövründə şəxsiyyət həm bioloji, həm psixoloji, həm də sosial aspektlərdə inkişaf edərək mürəkkəb bir struktur qazanır. Bu dövrdə gənclərdə təşəbbüskarlıq, prinsiplilik və məsuliyyət hissi güclənir, onların qabiliyyətləri inkişaf edir və sosial-psixoloji bacarıqları formalaşır. Sağlamlıq imkanları məhdud tələbələr sosial mühitdə digər tələbələrlə qarşılıqlı əlaqə quraraq bu münasibətləri öyrənir və mənimsəyirlər. Bu proses nəticəsində onlar yalnız fərd olaraq deyil, həm də

sosial varlıq kimi formalaşır və akademik və şəxsi həyat hadisələrinə fəal və məsuliyyətli yanaşırlar. Ümumilikdə, təhsil dövründə sağlamlıq imkanları məhdud tələbələrin şəxsiyyəti bioloji, psixoloji və sosial aspektlərdə inkişaf edərək mürəkkəb bir struktur qazanır. Bu dövrdə onlarda təşəbbüskarlıq, prinsiplilik və məsuliyyət hissi güclənir, onların intellektual və sosial-psixoloji bacarıqları formalaşır.

Sağlamlıq imkanları məhdud tələbələrin sosial-psixoloji problemlərini aradan qaldırmaq üçün həmçinin, onların kommunikasiya bacarıqlarının inkişafına diqqət yetirilməlidir. Kommunikasiya prosesi sosial-psixoloji təsirlərə malikdir. İnsanlar arasında informasiya mübadiləsi zamanı kommunikativ əngəllər aradan qalxdıqca və qarşılıqlı anlayış formalaşdıqca, fərdlər arasında özünəməxsus münasibətlər inkişaf edir. Kommunikasiya prosesində həm məlumat verən (kommunikator), həm də məlumat alan (resipient) üçün informasiyanın əhəmiyyəti böyük rol oynayır. Bundan əlavə, kommunikator və resipient bir-birinə qarşı təsir göstərir; bu təsir kommunikasiyanın sosial-psixoloji effektini təşkil edir və şəxsiyyət xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Beləliklə, kommunikativ təsir həm kommunikatorun resipientə, həm də resipientin kommunikatora yaratdığı psixoloji təsirdən meydana çıxır. Kommunikativ bacarıqların inkişafı sağlamlıq imkanları məhdud tələbələrin sosial-psixoloji problemlərinin həlli üçün çox vacibdir. Lakin tələbənin məhdudiyyətinə uyğun bu proses fərdiləşdirilməlidir.

Sağlamlıq imkanları məhdud tələbələrin sosial-psixoloji problemlərinin korreksiyası prosesində müəllim və psixoloqlar aktiv iştirak etməlidirlər. Təhsil müəssisələrində aparılan psixoloji xidmət kompleks xarakter daşıyır və yalnız bir istiqaməti üzrə aparılan sosial-psixoloji tədqiqatlar onun tam effektivliyini təmin edə bilmir. Sağlamlıq imkanları məhdud tələbələr üçün psixoloji xidmət həm elmi biliklərin inkişafı səviyyəsini, həm də praktikada yaranan psixoloji problemlərin həllini nəzərə alaraq səmərəli şəkildə təşkil olunmalıdır. Bu məqsədə çatmaq üçün psixoloji xidmət daxilində müxtəlif sahələrin aspektləri və problemləri dəqiq müəyyən edilməlidir.

Praktik tədqiqatlar və dəstək tədbirləri yalnız müvafiq ixtisaslı psixoloqlar tərəfindən həyata keçirilməli, onlar həm praktik, həm də metodoloji biliklərə tam yiyələnəli və müxtəlif sosial-psixoloji vəziyyətləri həll edə biləcək bacarıqlara malik olmalıdırlar. Müxtəlif metodlar – sorğular, testlər, müşahidə və s. yalnız düzgün tətbiq olunduqda tələbələrin psixoloji və sosial problemlərinin optimal həllinə təsir göstərə bilər.

Tətbiqi sosial-psixoloji tədqiqatların səmərəliliyini artırmaq üçün, metodologiya və metodikalar diqqətlə işlənəli, sosial-psixoloji metodların nomenklaturası və tətbiq sahələri dəqiq müəyyən edilməlidir. Sağlamlıq imkanları məhdud tələbələrin sosial psixoloji inkişafı və tədris prosesində inteqrasiyası yalnız bu prinsiplər əsasında elmi cəhətdən düzgün şəkildə təmin oluna bilər. Praktik psixoloqun vəzifəsi yalnız tədqiqatlarla məhdudlaşmır. O, həm də sosial-psixoloji biliklərin tətbiqinə rəhbərlik etməli, praktik işlərdə diqqəti tələbələrin sosial-psixoloji problemlərinə yönəltməli və onların akademik, sosial və emosional inkişafını dəstəkləməlidir. Belə yanaşma, həmçinin sosial-psixoloji və iqtisadi səmərəliliyin artırılmasına da imkan yaradır.

Sağlamlıq imkanları məhdud tələbələr üçün sosial-psixoloji problemlərin sistemli şəkildə öyrənilməsi xüsusilə vacibdir. Belə problemlər təkcə fərdi deyil, həm də sosial mühitlə bağlıdır və onların akademik, emosional və sosial inkişafına birbaşa təsir göstərir. Sistemli yanaşma tələbələrin davranışları, emosional vəziyyəti, sosial inteqrasiyası və özünüqəbul proseslərini əhatə edən kompleks məlumatların toplanmasına və təhlilinə imkan verir.

Problemlərin sistemli öyrənilməsi sayəsində psixoloqlar və pedaqoqlar tələbələrin ehtiyaclarını dəqiq müəyyən edə, müdaxilə strategiyalarını planlı şəkildə həyata keçirə və onların təhsil və sosial mühitdə uğurlu inteqrasiyasını təmin edə bilərlər. Bu yanaşma həm də sosial-psixoloji dəstəyin səmərəliliyini artırır, tələbələrin təşviş, depressiya və stress səviyyələrini azaltmağa, özünəinam və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yardım edir. Ümumilikdə, sosial-psixoloji problemlərin sistemli tədqiqi sağlamlıq imkanları məhdud tələbələrin şəxsiyyət formalaşması, emosional sabitliyi və sosial adaptasiyası üçün elmi əsaslı və effektiv tədbirlərin hazırlanmasını təmin edir.

Beləliklə, sosial-psixoloji problemlərin sistemli şəkildə öyrənilməsi və onların həlli yollarının öyrənilməsi sağlamlıq imkanları məhdud tələbələrin ali təhsildə tam və uğurlu integrasiyası üçün vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov, Ə.S. Sosial psixologiya / Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. – 2003. – 356 s.
2. Əlizadə, Ə.Ə. Pedaqoji psixologiya / Ə.Ə.Əlizadə. I kitab. – Bakı: – 2004.
3. Qasimov, S. İnküziv təhsil / S.Qasimov, T.Ağayeva, E.Kərimova, İ.Sultanova. – Bakı: Oka Ofset. – 2006. 167 s.
4. Seyidov, S.İ., Həmzəyev, M.Ə. Psixologiya / S.İ.Seyidov, M.Ə.Həmzəyev. – Bakı: 626 s.
5. Hüseynova M.T. İnküziv təhsil / M.T.Hüseynova. – Bakı: – 2014. – 180 s.

GULSHEN ALIYEVA

SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF STUDENTS WITH LIMITED HEALTH CAPABILITIES

Abstract: This article examines the social and psychological problems faced by students with disabilities in higher education institutions. Social and psychological difficulties, including isolation, a weak sense of belonging, discrimination, and emotional distress, directly affect their academic and personal development. Moreover, these issues are considered not only at the individual level but also as matters related to the overall social and inclusive environment of society. Systematic research of such challenges and the development of effective solution strategies are essential for ensuring a successful educational experience for students with disabilities and hold particular importance for the advancement of an inclusive educational environment.

Keywords: Social isolation, stigmatization, stress, self-esteem, student, disability

ГЮЛЬШЕН АЛИЕВА

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СТУДЕНТОВ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ

Резюме: В данной статье исследуются социальные и психологические проблемы, с которыми сталкиваются студенты с ограниченными возможностями здоровья в высших учебных заведениях. Социально-психологические трудности, включая изоляцию, слабое чувство принадлежности, дискриминацию и эмоциональное напряжение, напрямую влияют на их академическое и личностное развитие. Кроме того, эти проблемы рассматриваются не только на индивидуальном уровне, но и как вопросы, имеющие отношение к общей социальной и инклюзивной среде общества. Системное изучение таких трудностей и разработка эффективных стратегий их решения являются важными для обеспечения успешного опыта обучения студентов с ограниченными возможностями здоровья и имеют особое значение для развития инклюзивной образовательной среды.

Ключевые слова: Социальная изоляция, стигматизация, стресс, самоуважение, студент, ограничение

INCLUSIVE PEDAGOGY FOR STUDENTS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS: PRACTICAL INSIGHTS FROM CONTEMPORARY EDUCATIONAL RESEARCH

Supporting students with Special Educational Needs (SEN) requires teachers to integrate evidence-based instructional approaches with a nuanced understanding of individual abilities, learning profiles, and developmental differences. This article explores contemporary pedagogical strategies that have been widely recognised for improving learning outcomes among SEN learners, including differentiated instruction, Universal Design for Learning, assistive technologies, and structured behavioural supports. Drawing from recent international literature and practical observations, the paper discusses the importance of individualised planning, teacher competence, and continuous assessment. The insights presented aim to guide educators and researchers in developing more inclusive, responsive, and effective learning environments for children with diverse educational needs.

Keywords: *special educational needs, inclusive education, differentiated instruction, UDL, assistive technology, individualised planning*

Teaching students with Special Educational Needs requires a balanced combination of structured planning and flexible instructional decision-making. Although SEN groups are often diverse in abilities and learning profiles, a common element is their need for clear guidance, predictable routines, and learning materials adapted to their pace and style of processing information. Over the last decade, research has increasingly shown that inclusive pedagogical approaches benefit not only children with additional needs but the whole classroom community [1].

One of the approaches widely supported in the literature is differentiated instruction. It allows teachers to adjust the level of task difficulty, provide alternative explanations, and offer visual or practical materials for learners who struggle with abstract concepts. When instruction is differentiated effectively, SEN learners demonstrate higher engagement and fewer behavioural difficulties, as the tasks align more closely with their developmental level. Teachers who use simple visual cues, step-by-step modelling, or guided practice often observe that such students complete tasks more confidently and require less direct prompting.

Another influential framework is Universal Design for Learning. Unlike traditional adaptation, UDL encourages teachers to design lessons from the outset so that all students – regardless of their ability – can access content in multiple ways. For example, presenting information both visually and verbally, allowing students to respond through writing, drawing, or using technology, and offering choices in learning activities support learners with attention, sensory, or processing challenges. The strength of UDL lies in its preventative nature: instead of waiting for difficulties to appear and then modifying lessons, it reduces barriers beforehand [2].

Assistive technologies have also become essential in supporting SEN students. Simple tools such as visual schedules, communication cards, and timers help children with autism or intellectual disabilities understand expectations and transitions during the day [3]. More advanced technologies – speech-to-text tools, tablet-based augmentative communication systems, or interactive learning programmes – can significantly enhance participation for students with speech-language delays or motor difficulties. In many cases, these tools foster independence, help students express needs more effectively, and create opportunities for academic progress that would be difficult to achieve through traditional instruction alone.

Behavioural support strategies remain a core component of special education. Techniques such as reinforcing positive behaviours, clarifying rules, breaking tasks into smaller steps, and offering structured routines make the learning environment more predictable. Children with attention

difficulties or emotional-behavioural needs respond particularly well to environments where expectations are stable and feedback is immediate. Teachers often report that even small adjustments – such as using visual behaviour charts or offering short movement breaks – result in improved participation [4].

Despite international progress, the context of Azerbaijan still presents several challenges. Many teachers express the need for deeper professional preparation in SEN pedagogy, especially regarding evidence-based strategies. Individual Education Plans are prepared in most special schools, yet their quality and consistency vary significantly. In some cases, goals are too general, not measurable, or not aligned with classroom instruction, which makes it difficult to track progress. Multidisciplinary collaboration is also limited; speech-language therapists, psychologists, and special educators are not always involved in shared decision-making. Additionally, the availability of assistive devices and specialised learning materials is not sufficient, particularly in regional schools.

These challenges, however, also indicate areas of opportunity. As awareness of inclusive education grows, teachers increasingly recognise the value of structured assessment, collaborative planning, and reflective teaching practices. When schools commit to continuous monitoring and data-based decision-making, IEPs become more meaningful documents that genuinely guide instruction. Research also shows that strong family involvement leads to greater generalisation of skills at home and better long-term outcomes [5].

International evidence consistently demonstrates that when SEN learners receive instruction suited to their needs, the benefits extend beyond academic achievement. Students gain confidence, social competence improves, and their participation in school life becomes more active and autonomous. For teachers, the use of modern pedagogical frameworks often results in a more organised classroom environment and reduced instructional stress.

Overall, improving educational outcomes for SEN students requires commitment at multiple levels: teacher competencies, availability of support services, high-quality assessment, and classroom environments designed to minimise barriers. While structural reforms are important, meaningful change often begins inside the classroom – with teachers who observe carefully, respond thoughtfully, and believe that every child is capable of learning when supported appropriately.

REFERENCES

1. UNESCO. (2016). Education 2030 Framework for Action.
2. Tomlinson, C. A. (2014). The Differentiated Classroom: Responding to the Needs of All Learners. ASCD.
3. Rao, K., & Meo, G. (2016). Universal Design for Learning and inclusive instruction. Learning Disability Quarterly, 39(2), – p.87-99.
4. Chiang, H., & Lin, Y. (2017). Assistive technology and communication development in children with disabilities. Journal of Special Education Technology, 32(1), – p.1-14.
5. Hurley, J., & Horn, E. (2021). Family involvement in individualised education planning. Journal of Inclusive Education, 25(4), – p.421-438.

GÜNAY BƏDƏLZADƏ

XÜSUSİ TƏHSİL EHTİYACLARI OLAN ŞAĞİRTLƏR ÜÇÜN İNKLÜZİV PEDAQOGİKA: MÜASİR TƏHSİL TƏDQİQATLARINDAN PRAKTİK NƏTİCƏLƏR

Xülasə: SİM şagirdlərin təlimi müəllimdən həm sübuta əsaslanan pedaqoji yanaşmaları, həm də hər bir uşağın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq təlim prosesini tənzimləməyi tələb edir. Məqalədə differensial təlim, Universal Dizayn əsasında təlim, assistiv texnologiyalar və davranış dəstəyi kimi müasir yanaşmaların tətbiqinin faydaları izah edilir. Beynəlxalq ədəbiyyat və yerli təcrübələrə istinad edilərək fərdi təlim planlarının düzgün tərtibi, müəllimlərin peşəkar hazırlığı və

davamlı monitorinqin əhəmiyyəti vurğulanır. Məqalənin məqsədi müxtəlif təhsil ehtiyaclarına malik uşaqlar üçün daha inklüziv və effektiv öyrənmə mühitlərinin qurulmasına töhfə verməkdir.

Açar sözlər: xüsusi təhsil ehtiyacları, inklüziv təhsil, differensial təlim, Universal Dizayn üzrə təlim (UDL), assistiv texnologiyalar, fərdiləşdirilmiş planlaşdırma

ГЮНАЙ БАДАЛЗАДЕ

**ИНКЛЮЗИВНАЯ ПЕДАГОГИКА ДЛЯ УЧАЩИХСЯ С ОСОБЫМИ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ: ПРАКТИЧЕСКИЕ ВЫВОДЫ
СОВРЕМЕННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ**

Резюме: Обучение детей с ОВЗ требует от педагога применения доказательных методик и чувствительного подхода к индивидуальным особенностям каждого ученика. В статье рассматриваются современные стратегии, такие как дифференцированное обучение, универсальный дизайн обучения, вспомогательные технологии и поведенческая поддержка. На основе международных исследований и наблюдений подчеркивается важность индивидуальных образовательных планов, профессиональной подготовки педагогов и систематической оценки. Материал направлен на развитие более инклюзивной и эффективной образовательной среды для детей с особыми образовательными потребностями.

Ключевые слова: обучающиеся с особыми образовательными потребностями, инклюзивное образование, дифференцированное обучение, универсальный дизайн обучения (UDL), вспомогательные технологии, индивидуальное планирование

GÜNAY MƏMMƏDZADƏ

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

Baş müəllim

gunaymemmedzade08@gmail.com

SİNİF RƏHBƏRİNİN ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ BULLİNGİN QARŞISININ ALINMASINDAKI PEDAQOJİ İMKANLARI

Tezisdə bullinqin ümumtəhsil məktəblərində yaratdığı psixoloji və sosial fəsadların sinif rəhbərinin pedaqoji bacarıqları vasitəsilə qarşısının alınması, aradan qaldırılması imkanları dəyərləndirilmişdir. Ümumtəhsil məktəblərində bullinq hallarının qarşısının alınmasında sinif rəhbəri geniş pedaqoji imkanlara malikdir. O, şagirdlərin sosial-emosional inkişafını yönləndirən, sinifdə müsbət mühit yarada bilən, sinifdaxili münasibətləri tənzimləyən əsas fiqurdur. Sinif rəhbərinin ədalətli mövqe tutması, sinifdaxilində baş verən münaqişələri obyektiv şəkildə həll etməsi, şagirdlər arasında qarşılıqlı hörmət və əməkdaşlıq mühitinin formalaşmasını təmin etməsi buradakı bullinq hallarının azalmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Sinif rəhbərinin şagird və valideynlərlə bullinq mövzusunda fərdi və sinifdaxili söhbətlər aparması, valideynlərə bullinqin tanınması və müdaxilə ilə bağlı seminarlar keçirməsi bullinqin qarşısının alınmasında əhəmiyyətli rolə malik olub, qurban və şahidlərin də təhlükəsizliyinin təmin olunmasında əhəmiyyətli rol oynayacaqdır. Sinif rəhbəri tərəfindən şagirdlər arasında müsbət münasibətin formalaşması üçün rollu oyunların və empatiya əsaslı oyunların keçirilməsi də bu qəbildəndir. Belə fəaliyyətlər bütövlükdə məktəb mühitində müsbət iqlimin yaranmasına və bullinq kimi aqressiv davranış formasının minimuma enməsinə birbaşa təsir edəcəkdir.

Açar sözlər: bullinq, məktəb, sinif rəhbəri, mübarizə, pedaqoji tədbirlər

Son illərdə ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərarası sosial münasibətlərin mürəkkəbləşməsi, məktəb mühitində gərginliyin artması bullinq hallarının çoxalmasına şərait yaradır. Bullinq məktəb mühitində bir və ya bir neçə şəxsin digər şagirdə zərər vermək məqsədilə törətdiyi zorakı hadisə olub, güc disbalansına əsaslanan fiziki, sosial və ya psixoloji təzyiq formasıdır. Burada əsas meyar tərəflər arasında güc disbalansı və davamlılıqdır. Bullinq hallarının ilkin tədqiqatçısı Dan Olveusa görə bullinq bir və ya bir neçə şagirdin daha zəif olan şagirdə qarşı təkrar olunan mənfi hərəkətləridir [1, s.752]. Bullinq halları şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasına ciddi zərbə vurduğu kimi onların emosional rifahına, akademik göstəricilərinə və gələcək sosial davranışlarına da birbaşa təsir edir [2]. Məhz buna görə də bullinq problemi yalnız şagirdlər arasındakı münasibətlərin pozulması kimi deyil, həmçinin təhsilin keyfiyyətinə birbaşa təsir edən kompleks sosial-pedaqoji problem kimi qəbul olunmalıdır.

Ümumtəhsil məktəblərinin ilkin vəzifəsi şagirdlərə təhsil verməkdirsə, onların təhlükəsiz mühitdə təlim-tərbiyə alması da vacib şərtlərdəndir. Bu prosesdə ən mühüm fiqurlardan biri də sinif rəhbəridir. Sinif rəhbəri sinifdə təhlükəsizlik və qarşılıqlı hörmətin birbaşa formalaşdırılmasına təsir göstərən pedaqoji fiqur olub, şagirdlərin sosial-emosional inkişafını istiqamətləndirən şəxsdir. Sinifdaxilində müsbət mühitin formalaşdırılması, şagirdlər arasında münasibətlərin tənzimlənməsi, sinifdə sağlam ünsiyyətin qurulması birbaşa sinif rəhbərinin vəzifəsi olub, sinifdə bullinq hallarının vaxtında aşkar edilərək qarşısının alınmasında xüsusi rol oynayır. Sinif rəhbərinin pedaqoji müşahidə bacarığı, şagirdlərin hər birini fərd olaraq tanıması, ailə mühiti və psixoloji vəziyyətləri haqqında geniş məlumatla malik olması və eləcə də səmərəli ailə-məktəb əməkdaşlığı qurması ona məktəb mühitində baş verən istənilən problem üzərində hakim olmaq imkanı verərək məktəb mühitinin psixoloji rifahı və şagirdlərin təhlükəsiz inkişafı üçün strateji əhəmiyyət daşıyır.

A.N.Abbasova görə: “Sinif rəhbəri şagirdlərlə aparılacaq işləri, o cümlədən, tərbiyə işlərini planlaşdırır, hər bir şagirdi diqqətlə öyrənir, onların fərdi xüsusiyyətlərinə, temperament tiplərinə bələd olur” [3, s.168].

Sinif rəhbərinin vəzifələrinə bir sıra tələblər daxildir ki, bunlara aşağıdakı istiqamətlər aid edilir:

- Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşdırılması və korrektə olunması;
- Şagirdlərin ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi;
- Kollektiv məsuliyyət hissinin aşılması;
- İctimai-faydalı fəaliyyətlərdə şagirdlərin iştirakının təşkil edilməsi;
- Tərbiyənin tərkib hissələrinin aşılması/

Bu vəzifələrin sinif rəhbərləri tərəfindən layiqincə yerinə yetirilməsi bütövlükdə məktəb mühitində sosial aqressiyanın azalmasına və şagirdlər arasında sağlam ünsiyyətin formalaşmasına şərait yaradır.

Sinif rəhbəri bullinqin qarşısının alınmasında ilkin müdafiə xətti sayıla bilər. Sinif rəhbəri tərəfindən sinifdə müsbət psixoloji iqlimin yaradılması bullinq hallarının yaranmasının qarşısını alan əsas amillərdəndir.

Sinif rəhbəri müşahidə, müsahibə, anket sorğular, fərdi söhbətlər, valideynlərlə söhbətlər vasitəsilə bütün sinif kollektivinin və eləcə də ayrı-ayrı şagirdlərin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini müəyyən edə bilər, sinfin psixoloji xəritəsini çıxara bilər. Bu cür diaqnostika zamanı sinif rəhbəri bullinqin potensial mənbələrini, risk qrupuna daxil olan şagirdləri, aqressorları, şahidləri müəyyən edə bilər və dəqiqləşdirə bilər.

Sinifdə əlverişli kollektiv münasibətlərin qurulması bullinq hallarının qarşısının alınmasında geniş imkanlara malikdir. Sinif rəhbəri bu məqsədlə əməkdaşlıq yönümlü tapşırıqlar verməli, şagirdlər arasında dostluq münasibətlərinin güclənməsini təmin etməlidir.

Sinif rəhbərinin ədalətli mövqe nümayiş etdirməsi, sinif daxilində baş verən konfliktləri obyektiv şəkildə həll etməsi, şagirdlərə hüquq və vəzifələri haqqında maarifləndirici seminarlar keçirməsi də bullinq hallarının yaranması və qarşısının alınmasına öz töhfəsini verir. Belə pedaqoji davranışlar qurban və şahidlərin sinif rəhbərinə etibarını gücləndirir və istənilən mənfəət hal zamanı onu vaxtında məlumatlandırmağa təşviq edir.

Sinif rəhbərinin işinin əsas istiqamətlərindən biri də şagirdlər arasında sağlam ünsiyyətin formalaşdırılmasını təşkil etməkdir. Sinifdə sağlam ünsiyyətin formalaşması bullinqin psixoloji təməllərini zəiflədir. Bu məqsədlə sinif rəhbəri empatiya məşğələləri, rollu oyunlar təşkil etməlidir.

Şagirdlərdə məsuliyyət hissinin tərbiyə etmək məqsədilə müxtəlif tapşırıqların verilməsi də məqsədəuyğundur. Belə ki, verilən tapşırıq və öhdəliklər şagirdlərin özlərini dəyərli və yararlı hiss etməsinə səbəb olur və sinifdəki aqressiv davranışların azalmasına şərait yaradır.

Ümumtəhsil məktəblərində bullinqlə mübarizədə ən mühüm amillərdən biri də valideynlərlə işdir. Uşağın ailə mühitini bilmədən bullinqlə mübarizə aparmaq səmərəsiz olur. P.B.Əliyevə görə valideynlərin maarifləndirilməsi ailə tərbiyəsinin korreksiyası və uşağın sosial davranışının stabilləşməsi üçün zəruridir [4, s.224]. Məktəblə ailə arasında əlaqəni isə sinif rəhbərləri təmin edir. Sinif rəhbərləri valideyn iclasları, valideynlərlə fərdi söhbətlər aparmaqla və lazım gəldikdə ailəyə ev ziyarəti etməklə bullinqlə mübarizə apara bilər. Məktəbdə valideynlər üçün bullinqi tanıma və mübarizə ilə bağlı seminarların təşkili, qurban, şahid və bullerlərin valideynləri ilə fərdi söhbətlərin aparılması bullinqlə mübarizədə effektiv nəticələr verir. Valideynlərin pedaqoji biliklərinin artırılması nəticəsində aqressiv davranışların səbəbləri daha tez aşkarlanır, ailədaxili münasibətlər normallaşır, uşaqlar məktəbdə daha dayanıqlı emosional davranış nümayiş etdirirlər.

Bullinqlə mübarizədə sinif rəhbəri tərəfindən şagirdlərin hüquq və vəzifələrinin mənimsədilməsi də effektiv nəticə verir. “Uşaq hüquqları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu, Şagird davranış qaydaları, məktəbin nizamnaməsi əsasında şagirdlərə hüquq və vəzifələri bildirilir. Bu məlumatlar onların bullinqə qarşı özünü müdafiə bacarığını artırır.

Nəticə olaraq qeyd olunmalıdır ki, sinif rəhbərinin pedaqoji vəzifələrini effektiv icrası məktəbdə sosial aqressiyanın minimuma endirilməsinə və kollektiv münasibətlərin sağlamlaşdırılmasına mühüm töhfə verir. Effektiv sinif rəhbərliyi şagirdlər arasında sosial münasibətlərin formalaşmasına, şagirdlərin təhlükəsizliyinin təmin olunmasına və inklüziv məktəb mühitinin yaradılmasına şərait yaradaraq bullinq hallarının azalmasına birbaşa təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Olweus, D. School Bullying: Development and Some Important Challenges. Annual Review of Clinical psychology, 9, 751-780. – 2013.
2. De Luca. L., Nocentini, A., Menesini.E. The Teacher's role in preventing bullying. Frontiers in Psychology. – 2019. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.01830>
3. Abbasov, A.N., Əlizadə, H.Ə. Pedaqogika (Dərs vəsaiti) / A.N.Abbasov, H.Ə.Əlizadə. – Bakı: Renesans 2000.
4. Əliyev, P.B.Ümumtəhsil müəssisələrində tərbiyə işinin təşkilinin nəzəriyyəsi və metodikası. Monoqrafiya. – Bakı: – 2022. – 460 s.

GUNAY MAMMADZADE

PEDAGOGICAL OPPORTUNITIES OF CLASS TEACHERS IN PREVENTING BULLYING IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS

Abstract: The thesis evaluates the possibilities of preventing and eliminating the psychological and social consequences of bullying in general education schools through the pedagogical skills of the class teacher. The class teacher has extensive pedagogical opportunities in preventing bullying in schools. They are a key figure who guides students' socio-emotional development, creates a positive classroom environment, and regulates interpersonal relationships within the class.

The fair attitude of the class teacher, their ability to resolve conflicts objectively, and their efforts to foster mutual respect and cooperation among students significantly contribute to reducing bullying incidents. Conducting individual and classroom discussions on bullying with students and parents, as well as organizing seminars for parents on recognizing and intervening in bullying, plays an important role in prevention and ensures the safety of victims and witnesses.

Additionally, organizing role-playing and empathy-based activities to promote positive relationships among students is also effective. Such activities contribute to creating a positive school climate and directly reduce aggressive behaviors such as bullying.

Keywords: bullying, school, class teacher, prevention, pedagogical measures

UŞAQLARIN MƏKTƏB TƏLİMİNƏ HAZIRLIĞI MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində tərbiyə və təlim işlərinin yeniləşdirilməsi, təkmilləşdirilməsi istiqamətində təhsil islahatları, Azərbaycan Nazirlər Kabinetinin qərarından irəli gələn uşaqların məktəb təliminə hazırlığı ilə əlaqədar onların pedaqoji, psixoloji, fiziki və sosial-əxlaqi və intellektual cəhətdən hazırlığı, uşaq bağçalarında aparılan təlim və tərbiyə işlərinin kurikulum əsasında məzmunu, forma və metodları, yeni təlim texnologiyaları, uşaqların məktəb təliminə hazırlığı məsələləri öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: məktəbəqədər təhsil, məktəb təlimi, uşaq bağçası, təlim, tərbiyə

Məktəbəqədər təhsil proqramı – kurikulumun əsas prinsiplərindən biri uşaqların məktəb təliminə hazırlanmasının zəruriliyi prinsipidir. Bu prinsipə görə: “Uşaqların məktəb təliminə hazırlığı onlarda oxumaq həvəsini, məktəbə müsbət emosional münasibəti inkişaf etdirir və möhkəmləndirir. Uşaqların məktəbə müvəffəqiyyətlə adaptasiya olunması üçün onlarda sosial keyfiyyətləri formalaşdırır. Məktəb təliminə hazırlığın əsas məqsədi uşaqların tələb və imkanlarını nəzərə almaqla onların inkişafı, tərbiyəsi və təhsili prosesini təşkil etməkdir.

Müasir şəraitdə məktəbəhazırlıq qruplarında uşaqların məktəbə hazırlanması ən vacib pedaqoji problemlərdən biridir. Bunları nəzərə alaraq həm valideyn, həm tərbiyəçi pedaqoqlar uşaqların məktəbə daha yaxşı hazır olmaları və uyğunlaşmaları üçün onlarda idrak proseslərinin inkişafına, fiziki, sosial, şəxsi, emosional-iradi, yaradıcı inkişafına, əqli və nitq inkişafına diqqət verməlidirlər. Uşaqların məktəb təliminə hazırlığında məktəblə bağça arasında varisliyin gözlənilməsinin mühüm pedaqoji əhəmiyyəti vardır. Bu varislik gözlənilmədikdə məktəbəqədər təhsilin sonu üçün nəzərdə tutulmuş təlim nəticələri alınmayacaq. Bu da təbii ki, uşaqların məktəbdə təliminin keyfiyyətinə mənfi təsir edəcək.

Ümumtəhsil məktəbində təşkil edilən məktəbəhazırlıq qruplarında ibtidai sinif müəllimi nəzəri və praktiki cəhətdən çox hazırlıqlı və məlumatlı olmalıdır. Bu məqsədlə uşağın inkişaf istiqamətləri üzrə məktəbəqədər təhsil proqramında (kurikulumda) müəyyən olunan standartlar əsasında birinci sinfə onların hazırlıq səviyyəsini diaqnostik qiymətləndirmə aparmaqla müəyyənləşdirmək olar.

Məktəbin birinci sinfinə qəbul olunan uşaqların inkişaf sahələri (fiziki inkişaf; sağlamlıq və təhlükəsizlik; idrakın inkişafı; estetik və yaradıcı inkişaf; sosial-emosional inkişaf) qeyd olunan standartlara uyğun olmalıdır. Uşaqlarla aparılan sorğular məhz həmin standartlara əsaslanmalıdır.

İdrakın inkişafı ilə əlaqədar məktəbəhazırlıq qrupunda uşağın bilik və fəaliyyəti aşağıdakıları əhatə etməlidir:

- Dinləyib-anladığı fikirlərə münasibət bildirmək;
- hərflər və səsləri fərqləndirmək;
- hecalar, hecalardan sözlər, sözlərdən cümlələr, cümlələrdən mətnlər qurmaq;
- əşyalar içərisindən dairəni, üçbucağı, kvadratı seçmək, fərqləndirmək və müqayisə etmək;
- əşyaları əlamətinə görə ümumiləşdirmək, səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirmək və s.

Verilən sadə təhlildən bir daha aydın olur ki, birinci sinfə uşaqları qısa müddətdə hazırlamaq üçün təkcə idrakın inkişafı ilə əlaqədar ötən illərin boşluğunu doldurmaq üçün nə qədər təlim işi aparılıb.

Uşağın məktəb həyatı bütövlükdə müəllimin şəxsiyyəti, onun peşəkarlığı və səriştəsi ilə bağlıdır. Onlar təlim əməyi ilə daim işgüzar münasibətdə olurlar. Uşağın bağça həyatı tam sərbəstdir. İki fərqli mühit uşağın məktəbə alışmasında müəyyən çətinliklər yaradır. Bu mənada uşağın birinci sinfə hazırlığı sistemli iş olub, pedaqoq, psixoloq, loqoped, həkim tərəfindən kompleks şəkildə aparılmalıdır.

Müasir cəmiyyətin inkişafı məktəbəqədər sahənin, xüsusilə məktəbəhazırlıq təhsilin qarşısına yeni tələblər qoyur. Bu tələblərə cavab vermək üçün ilk növbədə uşaqların hərtərəfli inkişafına,

valideynlərin pedaqoji cəhətdən maarifləndirilməsinə, tərbiyəçi və digər pedaqoji kadrların təkmilləşdirilməsinə yönələn tədbirlərin keçirilməsi çox vacibdir.

“Məktəbəhazırlığın təşkili qaydaları”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 8 yanvar 2010-cu il tarixli qərarının çox mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Bu qərar uşaqların məktəb təliminə hazırlığında yeni bir inkişaf mərhələsinin əsasını qoymuşdur. Bu qərar uşaqların məktəb təliminə hazırlığının məzmunu, əsas istiqamətləri aydın şəkildə verilmişdir. Bu qərarın “Ümumi müddəalar” bölməsində uşaqların məktəbəhazırlığının zəruri olduğu göstərilir və deyilir ki, məktəbəqədər təhsil təhsilin ilk pilləsi olmaqla, uşaqların intellektual, fiziki və psixi inkişafını, sadə əmək vərdişlərinə yiyələnməsini, istedad və qabiliyyətinin üzə çıxarılmasını, sağlamlığının qorunmasını, estetik tərbiyəsini təmin edir.

“Məktəbəhazırlığın əsas məqsədi beşyaşlı uşaqların tələb və imkanlarını nəzərə almaqla onların məktəbə hazırlıq mərhələsində inkişafı, tərbiyəsi və təhsili prosesini təşkil etməkdir. Məktəbəhazırlığın vəzifələri uşaqlarda oxumaq həvəsinin, onların məktəbə müsbət emosional münasibətinin inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi, uşaqların məktəbə müvəffəqiyyətlə adaptasiya olunması üçün onlarda şəxsi-sosial xüsusiyyətlərin formalaşdırılmasıdır”.

Bu qərarda uşaqların məktəbəhazırlığın təşkili üçün aşağıdakı pedaqoji tələblər qoyulmuşdur:

- məktəb təliminə hazırlanan uşaqların psixoloji və psixofizioloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- məktəbəqədər yaşlı uşaqların müvəffəqiyyətli təhsil və tərbiyəsinin təşkili əsaslarının müəyyənəşdirilməsi;
- gələcək birinci sinif şagirdlərinin şəxsi keyfiyyətlərinin aşkara çıxarılması;
- uşaqların inkişafının izlənilməsi üçün müşahidə gündəliklərinin aparılması;
- istedadlı uşaqların aşkara çıxarılması, onların potensial imkanlarının inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə hər bir uşağın fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi istiqamətində müvafiq işlərin aparılması;

Uşağın məktəb təliminə hazırlığı zamanı hər şeydən əvvəl onun fiziki, şəxsiyyətyönümlü, intellektual və sosial hazırlığı nəzərdə tutulmalıdır.

Biz bu pedaqoji tələblərdən yola çıxaraq məktəbə hazırlıq yaşda olan uşaqların fiziki hazırlığı, psixoloji hazırlığı, əqli-intellektual hazırlığı, həmçinin əxlaqi-mənəvi mədəniyyət hazırlığının elmi-pedaqoji şərhini verməyi lazım bilirik.

GUNAY SHIRELIYEVA

ISSUES OF CHILDREN’S READINESS FOR SCHOOL EDUCATION

Abstract: The article reflects educational reforms aimed at updating and improving teaching and upbringing processes in preschool education institutions. Based on the decisions of the Cabinet of Ministers of Azerbaijan, it examines children’s readiness for school in terms of pedagogical, psychological, physical, socio-moral, and intellectual development. It also addresses the content, forms, and methods of teaching and upbringing activities conducted in kindergartens based on the curriculum, the application of new educational technologies, and key issues related to children’s readiness for school education.

Keywords: preschool education, school education, kindergarten, teaching, upbringing

GUNEL MAMMADOVA

Azerbaijan State Pedagogical University

Teacher

gunelmemmedova2806@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6248-9265>

NEW METHODS APPLICABLE IN LECTURES: CONTEMPORARY TRANSFORMATIONS AND PEDAGOGICAL IMPLICATIONS IN TEACHER EDUCATION

This article examines the evolution of instructional methods in higher pedagogical education with a particular focus on the integration of interactive approaches into university lectures. Rapid socio-cultural transformations and advancements in information technologies have reshaped traditional teaching practices, leading to the emergence of new pedagogical strategies, methods, and techniques. The study reviews the role of lectures in the preparation of future primary school teachers, analyzes changes in curriculum structures, and presents empirical observations from eighteen lectures conducted at the Azerbaijan State Pedagogical University. Findings indicate that although innovative teaching methods are increasingly recognized, lecture content is still predominantly delivered through traditional, text-based approaches. Student engagement remains relatively low, and research skill development is insufficiently addressed. The study concludes by emphasizing the need for creative, non-traditional lecture formats and the importance of integrating problem-based, interactive, and ICT-supported strategies to enhance students' research competencies and cognitive participation.

Keywords: *interactive lectures, innovative teaching methods, primary education, research skills, higher pedagogical education, curriculum analysis*

Each historical era has influenced the fundamental dynamics of society and has led to significant socio-cultural transformations. In such a context, the interaction of changing experiences and evolving conceptual frameworks has laid the foundation for the emergence and legitimization of new ideas and educational concepts. The education system has likewise been affected – both positively and negatively – by these developments and has undergone substantial reform. In the modern era, with the rise of innovative educational approaches and the emergence of the “digital generation,” traditional classroom boundaries have largely disappeared, and books no longer serve merely as sources for reading and memorization. Shifting pedagogical perspectives have enriched and expanded the concepts, strategies, methods, and techniques utilized in the teaching–learning process. Within this framework, the present section clarifies the notions of strategy, method, and technique, and systematically outlines the essential features of various instructional approaches.

The research skills of prospective primary school teachers are developed mainly during the teaching process and through pedagogical internships. To achieve the intended learning outcomes specified in the Bachelor's Program in Primary Education (specialty code 050107 – Primary School Teaching), various teaching methods are employed, which are continuously improved in accordance with innovative educational practices. Considering the learner-centered approach and the emphasis on students' active participation in the learning process, the teaching and learning methods recommended in the Primary School Teaching curriculum include: lectures, seminars, practical tasks; presentations and discussions; debates; independent study/research (e.g., working with practical cases); project work; problem-based learning; role-playing activities; reports; group assessment; the expert method; video and audio conferencing technologies; video and audio lectures; distance learning, and others.

Each of these forms of instruction in higher education has its own specific aims and functions. Given their significant role in preparing highly qualified specialists, the forms of organizing teaching in higher education shift according to societal demands. For example, in the Middle Ages, instruction

in Azerbaijani primary schools (mollakhanas) and madrasas was primarily conducted individually. In later periods, the lesson format (collective teaching) became dominant; in Russia in the 19th century, and in Azerbaijan since the 1920s, the lecture format was prioritized in higher education – a trend that continued until recent years. Comparative analysis of curricula shows that more than 50% of the overall instructional load in pedagogical universities used to be allocated to lectures. However, this tendency has been shifting in recent years. In the 2020 curriculum for the Primary School Teaching program [2], the total number of classroom hours is 2,310, of which 1,080 are allocated to lectures, 1,036 to seminars, and 195 to practical sessions. Thus, 46.7% of the instructional load is devoted to lectures, while 53.3% is allocated to seminars and practical work. Compared with the curricula approved in 1996, 2008, 2014, and 2015, this reflects a change in the proportion of lecture and seminar hours. Increasing the number of seminar and practical hours in future curricula may significantly contribute to the preparation of pedagogical personnel, particularly in strengthening their research competencies.

Despite the gradual reduction of lecture hours in pedagogical universities, the lecture format remains a core organizational form of instruction. Consequently, both Azerbaijani and Russian pedagogical scholars highly value the role of lectures in the learning process. To examine the potential of lectures for developing research skills among future primary school teachers, we attended eighteen lectures delivered by various professors in the Faculty of Primary Education at the Azerbaijan State Pedagogical University (ADPU), listened to both instructors' and students' opinions, and conducted an analysis. It was found that most instructors conveyed the course content in a traditional manner, following the syllabus and reading from the text. They rarely employed methods aimed at developing the components of research skills, particularly the motivational–value component. Instead, lecturers mainly attempted to engage students in cognitive activity. Survey results revealed that only 18–29% of students in a group of fifty participated actively during lectures. Cognitive engagement was observed to be notably lower in lectures on Azerbaijani History, Philosophy, Introduction to Multiculturalism, Child Anatomy, Physiology and Hygiene, Civil Defense and First Aid, and Children's Literature, compared with pedagogy-related subjects.

Although some lectures incorporated problem situations, feedback, integration, and real-life connections, there was still limited attention to the development of students' research culture. Certain instructors lacked sufficient awareness of the pedagogical potential of lectures in forming research skills. This issue largely stems from the absence of new research on modernizing lecture formats, enhancing their developmental function, and applying non-traditional approaches. Although some experience with innovative lectures exists in higher education institutions, recent textbooks on “Higher School Pedagogy” continue to present lectures from a traditional perspective. At ADPU, instructors such as Assoc. Prof. T.Vahabova, Assoc. Prof. T.Aliyeva, Assoc. Prof. N.Abdinova, Assoc. Prof. M.Ismayilova, and Ph.D.G.Eminova, as well as at Baku State University (BSU) Prof. L.Gasimova and Prof. H.Alizadeh, and at Baku European University lecturers such as Assoc. Prof. H.Bayramov and Assoc. Prof. S.Taghiyeva, frequently apply problem situations, integrate various components, use interactive techniques, provide feedback, adopt new teaching technologies, and incorporate elements of other instructional forms during lectures.

In conclusion, unlike traditional lecture formats, these educators consider the use of non-traditional, creative approaches to be essential. It is well known that the use of ICT not only enhances the visibility of learning processes but also adds new dimensions to lecture content. In an era of information overload, transmitting large amounts of ready-made knowledge to students results in fatigue and reduced motivation. The main goal is to teach students how to select, process, and synthesize essential material and how to “discover” new knowledge. According to researchers examining the role of tradition and innovation in university lectures, innovative lectures differ from traditional ones in being more conceptual and explanatory. Findings of the present study indicate that lecturers must be proficient in selecting and employing appropriate ways of delivering content.

GÜNEL MEMMEDOVA

DERSLERDE UYGULANABİLECEK YENİ YÖNTEMLER: ÇAĞDAŞ DÖNÜŞÜMLER VE ÖĞRETMEN EĞİTİMİNDE PEDAGOJİK SONUÇLAR

Özet: Bu makale, yükseköğretim pedagojisi kapsamında öğretim yöntemlerinin gelişimini incelemekte ve özellikle üniversite derslerinde etkileşimli yaklaşımların entegrasyonuna odaklanmaktadır. Hızlı sosyo-kültürel dönüşümler ve bilgi teknolojilerindeki ilerlemeler, geleneksel öğretim uygulamalarını yeniden şekillendirmiş; yeni pedagojik strateji, yöntem ve tekniklerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Çalışmada, geleceğin sınıf öğretmenlerinin yetiştirilmesinde derslerin rolü, öğretim programlarındaki yapısal değişiklikler analiz edilmekte ve Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesinde yürütülen on sekiz derse ilişkin ampirik gözlemler sunulmaktadır. Bulgular, yenilikçi öğretim yöntemlerinin giderek daha fazla kabul görmesine rağmen, ders içeriklerinin hala büyük ölçüde geleneksel, metne dayalı yöntemlerle aktarıldığını göstermektedir. Öğrenci katılımı nispeten düşük seviyede kalmakta ve araştırma becerilerinin geliştirilmesine yeterince önem verilmemektedir. Çalışma, yaratıcı ve geleneksel olmayan ders formatlarının gerekliliğini vurgulamakta; problem odaklı, etkileşimli ve BİT destekli stratejilerin öğrencilerin araştırma yeterliklerini ve bilişsel katılımını artırmadaki önemini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: etkileşimli dersler, yenilikçi öğretim yöntemleri, ilköğretim, araştırma becerileri, yükseköğretim pedagojisi, öğretim programı analizi

ГЮНЕЛЬ МАМЕДОВА

НОВЫЕ МЕТОДЫ, ПРИМЕНЯЕМЫЕ НА ЛЕКЦИЯХ: СОВРЕМЕННЫЕ ТРАНСФОРМАЦИИ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ В ПОДГОТОВКЕ УЧИТЕЛЕЙ

Резюме: В данной статье рассматривается эволюция методов обучения в системе высшего педагогического образования, с особым акцентом на интеграцию интерактивных подходов в университетские лекции. Быстрые социокультурные преобразования и достижения в сфере информационных технологий трансформировали традиционные практики преподавания, способствуя появлению новых педагогических стратегий, методов и техник. В исследовании анализируется роль лекций в подготовке будущих учителей начальных классов, изучаются изменения в структуре учебных планов, а также приводятся эмпирические наблюдения, полученные в ходе участия в восемнадцати лекциях, проведённых в Азербайджанском государственном педагогическом университете. Результаты показывают, что, несмотря на возрастающее признание инновационных методов обучения, содержание лекций по-прежнему преимущественно передаётся в традиционной, текстоцентрированной форме. Уровень активности студентов остаётся относительно низким, а развитие исследовательских навыков уделяется недостаточное внимание. В заключение подчёркивается необходимость использования творческих, нетрадиционных форм лекций, а также важность интеграции проблемно-ориентированных, интерактивных и ИКТ-опосредованных стратегий для повышения исследовательских компетенций и когнитивной активности студентов.

Ключевые слова: интерактивные лекции, инновационные методы обучения, начальное образование, исследовательские навыки, высшее педагогическое образование, анализ учебных программ

HƏMİDƏ İSGƏNDƏROVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı

Müəllim

ibrahimovagulnar2687@gmail.com

ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFI VƏ FORMALAŞMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Şəxsiyyətin inkişafı və formalaşması insanın bioloji xüsusiyyətləri ilə sosial mühitin qarşılıqlı təsiri nəticəsində meydana gələn çoxkomponentli psixoloji-pedaqoji prosesdir. Bu proses insanın emosional, idraki, əxlaqi və sosial sferalarını əhatə edir və həyat boyu tədrici şəkildə davam edir. Ailə, məktəb, təlim-tərbiyə, mədəniyyət və sosial münasibətlər şəxsiyyətin dəyərlər sisteminin, davranış modelinin və sosial uyğunlaşma bacarıqlarının formalaşmasında aparıcı rol oynayır. Şəxsiyyətin inkişafı yalnız fərdi xüsusiyyətlərdən deyil, həm də sosial mühitin məqsədyönlü tərbiyəvi təsirlərindən asılı olan kompleks bir mexanizm kimi çıxış edir.

Açar sözlər: *şəxsiyyətin inkişafı, sosial mühit, təlim və tərbiyə, idraki proseslər, əxlaqi dəyərlər, sosiallaşma*

Şəxsiyyətin inkişafı və formalaşması insanın psixoloji, sosial və mədəni aspektlərdə bütövlükdə yetkinləşmə prosesini əhatə edən çoxşaxəli elmi problemdir. Bu proses doğuşdan başlayaraq bütün həyat boyu davam edən dinamik və ardıcıl xarakter daşıyır. Şəxsiyyətin formalaşması insanın bioloji xüsusiyyətləri ilə yanaşı, sosial mühit, mədəni dəyərlər, ailə təsiri və təlim-tərbiyə mexanizmlərinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində reallaşır. Bu baxımdan şəxsiyyət anlayışı yalnız fərdin psixoloji strukturu deyil, həm də onun sosial münasibətlər sistemindəki mövqeyi, davranış modeli və dəyərlər kompleksi kimi qiymətləndirilir. Şəxsiyyətin inkişafının əsas qanunauyğunluqları onun tədrici, mərhələli və məqsədyönlü şəkildə dəyişməsi ilə müəyyən olunur. İnsan ilk yaşlarından sosial mühitlə ünsiyyətə daxil olur və bu ünsiyyət onun emosional, idraki və əxlaqi inkişafını müəyyənləşdirir. Ailə bu prosesin ilkin və ən güclü sosial institutudur. Ailədə formalaşan ünsiyyət mədəniyyəti, dəyərlər sistemi, emosional münasibətlər və davranış nümunələri gələcək şəxsiyyət strukturunun təməlini təşkil edir. Bunun ardınca təhsil müəssisələri şəxsiyyətin tərbiyəvi, intellektual və sosial inkişafını dəstəkləyən əsas mühit kimi çıxış edir.

“Şəxsiyyətin formalaşmasında sosial mühitin rolu xüsusi nəzəri əhəmiyyət daşıyır. Fərd mövcud sosial münasibətlərə daxil olmaqla öz davranışını, baxışlarını və dəyərlər sistemini həmin mühitin normativ tələblərinə uyğunlaşdırır. Cəmiyyətin mədəni, mənəvi və etik prinsipləri şəxsiyyətin dəyərlər dünyasının yaranmasına bilavasitə təsir edir. Bu təsir həm formal təlim vasitəsilə, həm də qeyri-formal sosial təcrübələr yolu ilə həyata keçirilir. Beləliklə, şəxsiyyət həm fərdi, həm də ictimai faktorların sintezində formalaşır” [1].

Şəxsiyyətin inkişafında idraki proseslərin rolu da mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Təfəkkür, yaddaş, idrak, qavrama və nitq kimi psixoloji funksiyaların inkişafı fərdin sosial mühitə uyğunlaşmasını təmin edir. İdraki fəaliyyət genişləndikcə şəxsiyyətin özünüqiymətləndirmə, özünüidarəetmə və məqsədyönlülük kimi keyfiyyətləri güclənir. Bu isə onun davranışında daha sabit və şüurlu fəaliyyət strategiyası yaradır.

Əxlaqi inkişaf şəxsiyyətin formalaşmasının əsas komponentlərindən biri kimi təqdim edilir. Əxlaqi dəyərlərin qazanılması, yaxşı və pis davranışların ayırd edilməsi, məsuliyyət hissinin formalaşması insanın sosiallaşmasının və cəmiyyətə uğurlu adaptasiyasının vacib mərhələləridir. Bu proses tədricən, sosial mühitlə qarşılıqlı təsir və təlim-tərbiyə yolu ilə baş verir. “Təhsil sistemində verilən humanist dəyərlər, müəllim nümunəsi və məktəb mədəniyyəti bu prosesin təşkilində aparıcı rol oynayır. Şəxsiyyətin formalaşması həm də emosional sahə ilə sıx əlaqədardır. Fərdin öz emosiyalarını tənzim etməsi, empatiya göstərə bilməsi, pozitiv sosial münasibətlər qura bilməsi onun sosial-psixoloji uyğunlaşmasının mühüm şərtidir. Emosional zənginlik və sabitlik şəxsiyyətin bütövlüyünün və sosial funksionallığının təminatçılarından biri kimi çıxış edir. Şəxsiyyətin inkişafı və formalaşması məsələləri müasir psixologiya və pedaqogikanın əsas tədqiqat sahələrindən biridir”

[2]. Bu proses bioloji, psixoloji, sosial və mədəni faktorların qarşılıqlı təsiri nəticəsində baş verir və insanın həyat boyu davam edən inkişafının fundamental şərtlərini müəyyənləşdirir. Şəxsiyyətin formalaşması həm təbii inkişaf qanunauyğunluqlarını, həm də sosial mühitin məqsədyönlü tərbiyəvi təsirlərini özündə birləşdirən kompleks və sistemli bir prosesdir.

“Şəxsiyyətin formalaşması prosesində irsiyyət və mühit amillərinin qarşılıqlı əlaqəsi xüsusi nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. İrsiyyət fərdin bioloji potensialını, psixofizioloji xüsusiyyətlərini və zəka inkişafının əsas imkanlarını müəyyən etsə də, şəxsiyyətin tam şəkildə formalaşması üçün sosial mühitin təsiri zəruridir. Mühit amili fərdin realılıqla qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyir, onun davranış nümunələrini, ünsiyyət bacarıqlarını, emosional reaksiyalarını və dəyərlər sistemini şəkilləndirir” [3]. Nəticədə şəxsiyyətin inkişafı yalnız bioloji əsaslara deyil, həm də təlim-tərbiyə və sosial qarşılıqlı münasibətlərə söykənən kompleks proses kimi dəyərləndirilir.

Şəxsiyyətin strukturunda motivasiya sistemi xüsusi rol oynayır. Motivasiya insan fəaliyyətinin məqsədini, istiqamətini və dinamikasını müəyyən edən daxili hərəkətverici qüvvədir. Bu sistem uşaqlıq dövründən başlayaraq fərdin davranışının mənalıdırılmasına xidmət edir. Motivasiya strukturunun formalaşması həm fərdi ehtiyacların, həm də sosial tələblərin qarşılıqlı uyğunlaşması prosesində baş verir. Fərdin özünüreallaşdırma ehtiyacı inkişaf etdikcə şəxsiyyətin məqsədyönlülüüyü, məsuliyyət hissi və qərarvermə bacarığı güclənir.

Şəxsiyyətin formalaşması sosial rolların mənimsənilməsi ilə də sıx bağlıdır. İnsan müxtəlif sosial rollara malik olaraq cəmiyyət daxilində hərəkət edir və həmin rollar davranışın müəyyən normalarla tənzimlənməsini tələb edir. Sosial rolların mənimsənilməsi şəxsiyyətin sosial adaptasiyasını təmin edir və fərdin müxtəlif sosial situasiyalarda adekvat davranış strategiyası qurmasına imkan yaradır. Bu proses ailə, məktəb və daha geniş ictimai mühitdə tədricən formalaşır və insanın sosial məsuliyyət hissini inkişafına şərait yaradır.

Şəxsiyyətin özünüidarəetmə bacarığı inkişaf prosesində əldə edilən mühüm psixoloji keyfiyyətlərdən biridir. Özünüidarəetmə fərdin davranışını tənzimləmək, məqsədlərinə uyğun hərəkət strategiyası qurmaq, emosiyalarını nəzarətdə saxlamaq və sosial situasiyalarda şüurlu seçim etmək bacarığını ifadə edir. Bu bacarığın inkişafı həm idraki proseslərin güclənməsi, həm də sosial təcrübənin artması ilə əlaqədardır. Özünüidarəetmə şəxsiyyətin yetkinliyinin göstəricisi kimi çıxış edir və onun sosial münasibətlərdə müstəqilliyini təmin edir. Şəxsiyyətin formalaşması prosesində mədəniyyət və dəyərlər sistemi aparıcı rol oynayır. Mədəniyyət fərdin davranışına, düşüncə tərzinə, dünyagörüşünə və fəaliyyət motivlərinə istiqamət verən əsas sosial mexanizm kimi çıxış edir. Mədəni dəyərlərin mənimsənilməsi fərdin əxlaqi mövqeyini, sosial məsuliyyətini və mənəvi bütövlüyünü müəyyənləşdirir. Mədəniyyət həm kollektiv kimliyi, həm də fərdi mənalı həyat konsepsiyasını formalaşdırən əsas amildir. Bu səbəbdən şəxsiyyətin inkişafı cəmiyyətin mənəvi-mədəni səviyyəsi ilə sıx əlaqədardır.

Şəxsiyyətin formalaşmasında məktəbin və pedaqoji mühitin rolu nəzəri baxımdan xüsusi vurğulanır. Məktəb sosiallaşmanın sistemli və məqsədyönlü şəkildə təşkil olunduğu məkandır. Burada şagirdlər yalnız bilik və bacarıqlar qazanmır, həm də sosial davranış modellərini, ünsiyyət normalarını, əməkdaşlıq və qarşılıqlı hörmət prinsiplərini öyrənirlər. Müəllimin şəxsiyyəti, onun dəyərlərə münasibəti və tərbiyəvi təsir gücü şagird şəxsiyyətinin strukturlaşmasında mühüm rol oynayır. “Məktəb mühitində aparılan pedaqoji fəaliyyətin məqsədyönlülüüyü fərdin sosial, intellektual və əxlaqi inkişafına birbaşa təsir göstərir. Şəxsiyyətin inkişafı və formalaşması insanın bioloji xüsusiyyətləri ilə sosial mühitin qarşılıqlı təsiri nəticəsində meydana gələn çoxkomponentli psixoloji-pedaqoji prosesdir. Bu proses insanın emosional, idraki, əxlaqi və sosial sferalarını əhatə edir və həyat boyu tədrisi şəkildə davam edir. Ailə, məktəb, təlim-tərbiyə, mədəniyyət və sosial münasibətlər şəxsiyyətin dəyərlər sisteminin, davranış modelinin və sosial uyğunlaşma bacarıqlarının formalaşmasında aparıcı rol oynayır” [4]. Şəxsiyyətin inkişafı yalnız fərdi xüsusiyyətlərdən deyil, həm də sosial mühitin məqsədyönlü tərbiyəvi təsirlərindən asılı olan kompleks bir mexanizm kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov, Ə. Ümumi psixologiya / Ə.Həsənov. – Bakı: Maarif. – 2005.

2. Əlizadə, Ə. Pedaqogika / ƏşƏlizadə. – Bakı: Çıraq nəşriyyatı. – 2012.
3. Mahmudov, M. Şəxsiyyətin formalaşması problemləri / M.Mahmudov. – Bakı: Elm və təhsil. – 2014.
4. Cəfərov, R. Sosial psixologiya / R.Cəfərov. – Bakı: Elm. – 2008.

HAMIDA ISGANDAROVA

ISSUES OF PERSONALITY DEVELOPMENT AND FORMATION

Abstract: The development and formation of personality is a multi-dimensional psychological and pedagogical process shaped by the interaction between biological characteristics and the social environment. This lifelong process covers emotional, cognitive, moral, and social spheres of the individual. Family, school, education, cultural influences, and social interactions play a decisive role in shaping a person's value system, behavioral patterns, and social adaptation skills. Thus, personality development emerges as a complex mechanism that depends not only on individual traits but also on the purposeful educational impact of the social environment.

Keywords: personality development, social environment, education and upbringing, cognitive processes, moral values, socialization

ŞƏXSİYYƏTİNİN TƏŞƏKKÜLÜNDƏ QADIN TƏRBIYƏSİ AİD ƏNƏNƏLƏRDƏN FAYDALANMANIN VACİBLİYİ

Azərbaycan dövləti uşaqların düzgün tərbiyə alması və qayğı ilə əhatə olunmasında maraqlıdır. Odur ki, ailələrin və təhsil müəssisələrinin üzərinə mühüm vəzifələr qoyur. Bu, təsadüfi deyildir. Həqiqətdir ki, ailə münasibətlərinin düzgün qurulduğu, ailədə qarşılıqlı anlama, qarşılıqlı səmimiyyət və qarşılıqlı hörmətin bərqərar olduğu, əsilli-nəsilli ailələrdə daha müsbət nəticələr qazanılır. Ailə ixtilafları, ailədə bitib-tükənməyən söz-söhbətlər isə, uşaqların mənəviyyatını zəhərləyir, ağır nəticələr verir.

Açar sözlər: şəxsiyyət, qız tərbiyəsi, qadın nümunəsi, tərbiyə ənənələri, qadın tərbiyəsi ənənələri

Qədim türklər vətən əxlaqını, məslək əxlaqını və ailə əxlaqını son dərəcə yüksək qiymətləndirir, o yönündə fəaliyyət göstərirdilər. Məlum olduğu kimi, hunlar əsrlər boyunca tez-tez döyüş meydanlarında, müharibələrdə olduqlarından at belində həyat keçirirdilər. Hunlarda ilk təlim və tərbiyə hərbi təlim, fiziki tərbiyə hesab edilirdi. Uşaqlara qətiyyətlik, dözümlülük, cəsurluq, igidlik, qorxmazlıq, sağlamlıq, dəmir iradə kimi mühüm mənəvi keyfiyyətlər aşılanırdı. Onlar balaca vaxtlarından güləşər, ox atar, qılınç oynadardılar. Yetkinlik yaşında isə, at çapmaq, sərrast ox atmaq öyrənərdilər. Heç də təsadüfi olaraq türk məsəllərində deyilmir: “Türk çadırda doğular, at üstündə ölür”.

O zamanlarda atlı dəstələrin tez bir zamanda bir yerə toplanması, döyüşə hazır olması tələb edilirdi. Qadınların, oğlan və qız uşaqlarının, yaşlı adamların düşməndən qorunması məqsədilə xüsusi planı da işlənib hazırlanırdı.

Doğum və ad günləri xalq mərasimlərinə, adət və ənənələrinə uyğun şəkildə təşkil edilirdi.

Oğlanların böyüyüb boya-başa çatmasında, mahir döyüşçü, doğma yurdun müdafiəçisi kimi yetişməsində atanın son dərəcə böyük rolu olurdu. Təlimlərdə qızlar da iştirak edib öz hünərlərini göstərir, oğlanlardan heç də geri qalmırdılar.

Qədim türklər ailəcanlı, uşaqcanlı olmuşlar. Onlar oğlan və qız uşaqları arasında fərq qoymazdılar. “Allahın bəxş etdiyi paydır. Oğlana da qurban, qıza da”, -deyə düşünər, onlara övlad verəyinə görə Tanrıya şükür edərdilər.

Qədim türklər qız uşaqlarının tərbiyə və təliminə xüsusi fikir verərdilər. Xalqın inancına görə, “oğul atasına, qız anasına çəkməli idi, yaxşı oğula “atac”, yaxşı qıza “anac” deyərmişlər”.

Göytürklər Hun tərbiyə və təhsil sistemi ənənələrini yaşatmış və davam etdirmiş, onu daha da təkmilləşdirmişlər. Hərbi təlimlər dövründə oğlanlarla qızlara fərq qoyulmazdı. Qızlar və qadınlar da ərleri, qardaşları kimi güləşər, ox atar, at minər və döyüşlərə qoşulardılar.

Kişilər kimi döyüşkən, cəsur, igid, qorxmaz olan qızlar, qadınlar həm də son dərəcə həyalı və ismətli idilər. Müharibələr zamanı qızların və qadınların əsir düşmələri rüsvayçılıq hesab olunurdu.

Qədim türklər övladlarının, o cümlədən qız uşaqlarının fiziki və mənəvi sağlamlığına diqqət yetirirdilər. Bu, hələ balaca yaşlarından onlara aşılanırdı. Qədim türklər müharibədə həlak, yaxud şəhid olmağı özlərinə şərəf sanır, bunu xəstələnərək ölməkdən üstün bilirdilər. Türklərin igidliyi, qəhrəmanlığı, cəsurluğu, mərdliyi, dözümlüyü, döyüşkənliyi düşmənləri təəccübləndirirdi.

Azərbaycan ailələrində də oğul və qız tərbiyəsi tarixən önəmli hesab olunmuşdur. Nikah ittifaqına girmək ərafəsində olan qız üçün ən qiymətli cəhiz tarixən onun isməti sayılmışdır. Yuxarıda deyilənlərdən görünür ki, tarixən digər xalqlarda olduğu kimi, qədim türklərdə və azərbaycanlılarda da qız tərbiyəsi önəmli əhəmiyyət daşımış, qızların tərbiyəsinə xüsusi fikir vermiş, onları təkcə ailə

üçün deyil, cəmiyyət və vətən üçün faydalı şəxsiyyətlər kimi tərbiyələndirməyə çalışmışlar. Azərbaycanda qızların tərbiyəsində ailə ənənələri, ideal qadın obrazı mühüm yer tutmuşdur.

Lap qədimdən Azərbaycanda ailədə qızların tərbiyəsi xüsusi diqqət mərkəzində dayanır, onlarda ismət, şərəf, ləyaqət, sədaqət, böyüyə hörmət, kimi mühüm keyfiyyətlər, uşağa tələbat, onun qayğısına qalmaq kimi ülvəi hisslər tərbiyələndirilirdi. Şərəf və ləyaqət deyəndə həm özünün, həm də ailəsinin şərəf və ləyaqətini qorumaq, eyni zamanda üzərində gəzib-dolandığı yurdun, elin, obanın, Vətənin şərəfini öz şərəfi, ailəsinin şərəfi bilmək kimi çox nəcib xüsusiyyətlər nəzərdə tutulurdu.

Vətən əxlaqı həmişə olduğu kimi, hazırda da türk xalqlarının, o cümlədən azərbaycanlıların çox mühüm istinadgahıdır. Ziya Göyalp türklərin müxtəlif əxlaq çevrələrini diqqət mərkəzinə gətirirdi. Həmin əxlaq çevrələrinə aid idi: Vətən əxlaqı; məslək əxlaqı; ailə əxlaqı; cinsi əxlaq; mədəni əxlaq (şəxsi əxlaq); millətlərarası (beynəlmiləl) əxlaq. Vətən əxlaqından danışarkən diqqətə aşağıdakı məsələləri çatdırırdı: “Əski türklərdə vətən əxlaqı çox qüvvətliyi. Heç bir türk öz Eli, yəni milləti üçün həyatını və ən sevdiyi şeylərini fəda etməkdən çəkinməzdi. Türk haraya getsə əsas yurdu unutmazdı, çünki ata-babalarının məzarı oradaydı. Uşaqlıq çağ, ata ocağı, ana qucağı orada qalmışdı. [71, s. 118].

Qədim azərbaycanlılarda həm Vətən əxlaqı, həm məslək əxlaqı, həm ailə əxlaqı, həm də şəxsi və beynəlmiləl əxlaq son dərəcə mükəmməl idi. Ailə əxlaqı möhkəm əsaslı olmuşdur. Qız uşaqlarında, xüsusilə yeniyetmə qızlarında qadının mənlik şüurunun və özünə hörmət hissinin təşəkkül tapmasına, qızın özünü bir qadın olaraq anlamasına xüsusi diqqət yetirilirdi.

“Avesta”da tərbiyə işləri maddi və mənəvi saflıq əsasında qurulurdu. Diqqət yetirək: 1) fiziki təmizlik (bədən, geyim, ev-eşik təmizliyi); 2) mənəvi təmizlik (əqidə və əməllərin saflığı).

Söhbət insanın həm bədəninin təmizliyindən, ev-eşik, geyim təmizliyindən, eyni zamanda mənəvi təmizlikdən, başqa sözlə, oğlanın, qızın, kişinin, qadının daxili təmizliyindən gedir. “Avesta”da insan şəxsiyyəti son dərəcə yüksək qiymətləndirilir, insanın ağına, gözəl əməllərinə inam, humanistliyi, xeyirxahlığa çağırış, namuslu yaşamaq anlayışı dəyərləndirilir.

Azərbaycanda valideynlərə hörmət ta qədimdən adət halını almışdır. Uşaqlar, o cümlədən qızlar öz atalarına məhəbbət, qayğı bəsləmiş, onun nüfuzunu qorumağa çalışmış, valideynlərinin, o cümlədən atalarının qulluğunda dayanmış, onların yanında xoşagəlməz hərəkətlərə yol verməmiş, cəmiyyətdə də elə davranmışlar ki, ailələrinə, ata-analarına söz gəlməsin, ailənin şərəfi tapdalanmasın.

Övladlar atadan əvvəl süfrə başına keçməmiş, onun işdən gəlişini gözləmişlər. Qazan ağzı, adətən ata evə gəldikdən sonra açılırdı.

Deyilənlərdən bu qənaətə gəlmək mümkündür ki, qadın tərbiyəsi ilə bağlı Azərbaycan ailələrində mövcud olmuş müsbət tərbiyə ənənələrindən müasir qızların tərbiyəsində faydalanmaq səmərəli nəticələndir.

Ədəbiyyat:

1. Göyalp, Ziya. Türkçülüynün əsasları Z. Göyalp. – Bakı: Xəzər Universitetinin nəşri, -2010. – 208 s.
2. Abbasov, A.N. Milli əxlaq və ailə etikası: Magistratura səviyyəsi üçün dərslik / A.N. Abbasov. – Bakı: Mütərcim, -2015. – 324 s.
3. Abbasov, A.N. Ailə dəyərləri: Ali təhsil müəssisələri üçün dərslik / A.N. Abbasov, L.A. Məmmədli. – Bakı: Mütərcim, -2024. – 108 s.
4. Abbasov, A.N. Ailə pedaqogikası: Ali təhsil müəssisələri üçün dərslik / A.N. Abbasov. – Bakı: Mütərcim, -2019. – 272 s.

THE IMPORTANCE OF USING THE TRADITIONS OF FEMALE EDUCATION IN PERSONALITY DEVELOPMENT

Abstract. The Azerbaijani state is committed to the proper upbringing and care of children. Therefore, it places significant responsibility on families and educational institutions. This is no coincidence. Indeed, more positive results are achieved in families where family relationships are well-established, mutual understanding, sincerity, and respect are established, as well as in families with a common lineage. Family quarrels and endless gossip poison children's morale and have serious consequences.

Key words: personality, upbringing girls, female role model, parenting traditions, female parenting traditions

ХИДЖРАН ВЕРДИЕВА

ВАЖНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТРАДИЦИЙ ЖЕНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. Азербайджанское государство заинтересовано в надлежащем воспитании и уходе за детьми. Поэтому оно возлагает важную ответственность на семьи и образовательные учреждения. Это не случайно. Действительно, более позитивных результатов достигаются в семьях, где должным образом налажены семейные отношения, установлены взаимопонимание, искренность и уважение, а также в семьях с общей родословной. Семейные ссоры и бесконечные сплетни в семье отравляют моральный дух детей и имеют серьезные последствия.

Ключевые слова: личность, воспитание девочек, женский образец для подражания, традиции воспитания, традиции женского воспитания

HÜSEYİN NOVRUZLU
Lənkəran Dövlət Universiteti
Magistrant
husennovruzlu043@gmail.com

MÜASİR TARİXŞÜNASLIQ VƏ TƏDRİS MÜHİTİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV ŞƏXSİYYƏTİNİN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

Məqalədə müasir Azərbaycan tarixşünaslığında Heydər Əliyev şəxsiyyətinin öyrənilməsi və tədris mühitində təqdimatı məsələləri araşdırılır. Tarixi şəxsiyyət probleminin elmi-nəzəri əsasları, “böyük şəxsiyyətlər nəzəriyyəsi”nin müasir interpretasiyası və Heydər Əliyev fenomeninin milli dövlətçilik və “Azərbaycançılıq” ideyası kontekstində dəyərləndirilməsi təhlil edilir. Heydər Əliyev irsinin orta ümumtəhsil məktəblərində tədrisində interaktiv, simvolik və tədqiqat yönümlü metodların tətbiqinin əhəmiyyətini əsaslandırılır. Məqalədə “Simvolik rol inqilabı”, “Tarixi kodların deşifrə oyunu”, “Tarixdə addımlar”, “Mənbədən şəxsiyyətə”, “Futuristik debate”, “Səssiz film – mənalı tarix”, “Qəhrəmanlıq xəritəsi” və “Tarixi həssaslıq dairəsi”, “İz qoyma” kimi metodların didaktik funksiyası izah olunur. Nəticədə göstərilir ki, Heydər Əliyev şəxsiyyətinin tədrisə integrasiyası şagirdlərdə tarixi empatiya, vətəndaş məsuliyyəti və milli kimlik duyğusunu formalaşdırmaqla tarix fənnini dəyərlər təliminə çevirir.

***Açar sözlər:** Heydər Əliyev, şəxsiyyətin rolu, “Azərbaycançılıq” ideyası, tarixi empatiya, milli kimlik, interaktiv təlim*

Giriş. Müasir tarixşünaslığın əsas və aktual istiqamətlərindən biri tarixi şəxsiyyətlərin dəyərləndirilməsi problemidir. Tarixi hadisələri və cəmiyyətin inkişaf mərhələlərini dərk etmək üçün bu dövrün tarixi şəxsiyyətlərinin fəaliyyətinin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Nəzərə alsaq ki, tarix yalnız xronoloji hadisələrin məcmusu deyil, həm də şəxsiyyətin tarixdəki rolu ilə bağlı olan sosial-fəlsəfi düşüncələrin məhsuludur. Onda mövzunun işlənilməsinin aktivliyi artar. Bu baxımdan müasir tarixşünaslıqda şəxsiyyət problemi yalnız tarixi keçmişin təsviri kimi deyil, həm də cəmiyyətin dəyərlər sisteminin formalaşmasının amili kimi dəyərləndirilir. Tarixi şəxsiyyət anlayışı XIX əsrdən başlayaraq müxtəlif nəzəri yanaşmalar şəkilində izah olunur. Bu dövrdə yaranmış “böyük şəxsiyyətlər nəzəriyyəsi”nin banisləri (Thomas Carlyle, Herbert Spencer və s.) şəxsiyyətin tarixi hadisələrin gedişatına təsirini ön plana çəkərək tarixi hadisələrin əsas hərəkətverici qüvvəsini şəxsiyyətin iradəsində görürdülər. Lakin XX əsr tarixşünaslığı şəxsiyyətin fərdi iradəsi yanaşmasını sosial-mədəni və struktur yanaşmalarla tamamlayaraq yeni baxış formalaşdırdı. Artıq şəxsiyyətin tarixi hadisələrdəki rolu onun fəaliyyət göstərmiş olduğu ictimai və siyasi mühitlə qarşılıqlı əlaqədə araşdırılır.

Müasir Azərbaycan tarixşünaslığında tarixi şəxsiyyət anlayışı milli dövlətçilik, müstəqillik və şəxsiyyətin milli kimliyin formalaşmasındakı rolu aspektindən dəyərləndirilir. Bu baxımdan Heydər Əliyev şəxsiyyətinin Azərbaycan tarixindəki rolu onun ən mühüm və öyrənilməyə layiq simalarından biri olmasıdır. Heydər Əliyevin fəaliyyəti tarixi hadisələrin obyektiv tədqiq edilməsi və tarix fənninin tədrisində milli dəyərlərin formalaşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Müasir Azərbaycan tarixşünaslığında Heydər Əliyev şəxsiyyəti dövlətçilik ənənələrinin bərpası və milli inkişaf ideyasının formalaşdırılması kontekstində dəyərləndirilir. O, XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanın ictimai və siyasi həyatında əsaslı dəyişikliklər yaradan bir lider kimi qiymətləndirilir.

Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyəti müasir tarixşünaslıqda üç mərhələdə öyrənilir:

1. 1969-1982-ci illəri əhatə edən sovet dövrü mərhələsi – Azərbaycan SSR-də iqtisadi və mədəni dirçəlişin başladığı dövr;
2. 1990-1993-cü illərdə ölkədəki siyasi böhran dövrü və onun Naxçıvanda dövlətçiliyi qoruma istiqamətində fəaliyyəti;
3. 1993-2003-cü illər – Müstəqil Azərbaycanın dövlət quruculuğu mərhələsi.

Tarixçi alimlər muasir yanaşmalar əsasında Heydər Əliyevin fəaliyyətini həm siyasi, həm ideoloji, həm də mədəni baxımdan kompleks halında qiymətləndirirlər. İ.Əliyev qeyd edir ki, “Heydər Əliyev şəxsiyyəti Azərbaycan tarixində dövlət idarəçiliyinin sistemləşməsi, milli ideologiyanın formalaşması və müstəqillik düşüncəsinin praktik təcəssümü kimi əhəmiyyət daşıyır” [1, s.94].

Eyni zamanda, A.Məmmədovun fikrincə, “Heydər Əliyevin siyasi irsi yalnız bir dövrün hadisəsi deyil, müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin təməl sütunlarından biridir” [2, s.122].

Heydər Əliyevin milli ideologiyaya gətirmiş olduğu əsas ideya “Azərbaycançılıq” olmuşdur. Onun bu ideyası elmi və mənəvi aspektdən tarix elmi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. “Azərbaycançılıq” anlayışı tarix fənninin tədrisində şagirdlərdə milli kimlik və vətəndaşlıq düşüncəsinin formalaşmasının əsas ideya dayacağına çevrilmişdir. Tanınmış politoloqlardan olan Svante Cornell Heydər Əliyevin fəaliyyəti haqqında qeyd edirdi: “Heydər Əliyev müasir Azərbaycan dövlətinin təməlinə çevrilmiş sabitliyi və institusional möhkəmlənməni təmin etmişdir” [4. s.48]. Onun bu fikirləri Heydər Əliyev şəxsiyyətinin Azərbaycan tarixindəki rolunu azda olsa izah edir.

Tarixşünaslıqda Heydər Əliyev şəxsiyyətinin öyrənilməsi təkcə siyasi baxımdan deyil, həm də onun ictimai təfəkkürə, mədəniyyətə, gəncliyin dünyagörüşünə təsiri çərçivəsindən aparılır. Bu yanaşma tarixi hadisələrin şəxslər üzərindən obyektiv dəyərləndirilməsi metodologiyasına uyğun gəlir və tarix fənninin tədrisində şəxsiyyətin nümunəvi obraz kimi təqdim edilməsinə əsas verir.

Azərbaycan Respublikasında orta ümumtəhsil məktəblərində tarix fənninin 5 əsas məzmun xəttindən birini “şəxsiyyət” məzmunu təşkil edir. Bu məzmun xətti xüsusi metodik mahiyyətə malikdir. Onun əsas mahiyyəti şagirdlərdə tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətini dəyərləndirmək, hadisələrin şəxsiyyətin qərar və fəaliyyəti ilə necə əlaqəli olduğunu anlamaq bacarığını formalaşdırmaqdır. Şəxsiyyətin tarixdəki roluna dair məşhur metodistlərdən olan P.H.Hirst qeyd edir: “Tarixi şəxsiyyətlər vasitəsilə tarix tədrisi şagirdlərin keçmişin mənəvi və emosional ölçülərini daha aydın dərk etmələrinə imkan yaradır” [5. s.89].

Heydər Əliyev şəxsiyyəti orta ümumtəhsil məktəblərində bu məzmun xətti çərçivəsində müstəqillik dövrünün tarixinin əsas siması kimi tədris olunur. Onun fəaliyyəti beş, doqquz və on birinci siniflərdə “İdarəçiliyin möhkəmləndirilməsi. 70-80-ci illərdə sosial iqtisadi uğurlar”, “Yenüdənqurma və aşkarlıq siyasətinin iflasa uğraması.Qarabağ münaqişəsinin başlaması”, “Azərbaycan mədəniyyəti XX əsrin 40-80-ci illərində”, “Dövlət müstəqilliyinin bərpası” və “Birinci Qarabağ müharibəsi”, “Milli qurtuluş”, “Dövlət quruculuğu istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər”, “XX əsrin 90-cı illərində həyata keçirilənsosial-iqtisadi islahatlar”, “Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti” və s. kimi mövzularda təqdim edilir. Heydər Əliyevi bu mövzular üzrə tarix fənninin tədrisində izah metodundan fərqli olaraq müasir interaktiv və tədqiqatyönlü üsulların tətbiqi ilə öyrədilməsi daha məqsəduyğun olar. İndi isə mövzuya uyğun olaraq istifadə edə biləcəyimiz bir neçə metoda qısaca nəzər salaq.

1) “Simvolik rol inqilabı” (Symbolic Role Reversal): Bu metodda şagirdlər Heydər Əliyevin müxtəlif dövrlər və hadisələrdəki roluna girərək onlara fərqli bir aspektdən baxırlar və bu zaman onun rolundan çıxış etdiklərinə görə onun vermiş olduğu qərarları və görmüş olduğu işləri daha yaxşı başa düşə bilirlər. Bu metodun istifadə nəticəsində şagirdlərdə şəxsiyyətə qarşı rəğbət formalaşa bilər. Bu metodun dərs zamanı istifadə edilməsinin əsas məqsədi şagirdlərdə şəxsiyyətə qarşı empatiya formalaşdırmaq, onların qərar və davranışlarını anlamağa kömək etmək və eyni zamanda şagirdlərdə baş verən hadisələrə qarşı çoxşaxəli baxış yaratmaqla onlarda emosional-intellektual öyrənməni təmin etməkdir.

2) “Tarixi kodların deşifrə oyunu” (Historical Code Decryption): Burada Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətinə dair sənədləri, çıxışları simvollarla kodlaşdıraraq şagirdlərə təqdim edirik. Şagirdlər bu kodları analiz edərək onların mənalarını tapırlar. Bu kodlar hər hansısa hadisənin tarixini göstərən bir rəqəm, simvol və ya söz kodu halında təqdim edilə bilər. Bu metodun mövzuda istifadə edilməsi şagirdlərdə düşünmə və tədqiqat aparma kimi bacarıqların formalaşmasına köməklik göstərə bilər.Şagirdlər burada tarixi bir dərs kimi deyil, macərə kimi hiss edəcəklər.

3) “Tarixdə addımlar” (Interactive Timeline Immersion): Burada şagirdlər Heydər Əliyevin həyatını mərhələli şəkildə addımlayaraq öyrənirlər. bunu iki formada həyata keçirmək olar. Birinci

halda şagirdlər tarixi hadisələrin addımlarını lövhə üzərində qeyd edərək hərəkət edirlər və hər addımı bir mərhələ haqqında onlara məlumat verir. İkinci halda isə şagirdlər sinif otağında fiziki olaraq addımlayırlar və hər addımlarında dayanaraq bir mərhələni izah edirlər. Bu metodla şagirdlər dərsi məntiqli və xronoloji ardıcılıq əsasında öyrənmiş olurlar. Eyni zamanda şagirdlərin bu addımları sinif otağında fiziki olaraq addımlamaqla tətbiq etmələri onlar üçün dərs prosesinin hərəkətli və maraqlı olmasına şərait yarada bilər. Nəticədə dərs prosesi sıxıcı olmaz və şagirdlər mövzunu daha yaxşı yadda saxlıya bilərlər.

4) “Mənbədən şəxsiyyətə” üsulu (From Source to Persona): Bu metodun əsas mahiyyəti şagirdlərin Heydər Əliyev haqqındakı bilikləri hazır şəkildə deyil, birbaşa tarixi mənbələr əsasında özləri çıxarsınlar. Müəllim burada onlara intormasiyanı vermir, şagird ona təqdim edilən mənbələr əsasında özü o məlumatları kəşf edir. Burada tarixi mənbə kimi Heydər Əliyevə aid çıxışları, fotoşəkilləri, arxiv materiallarını, məktubları, dövlət sənədlərini və sitatları şagirdlərə təqdim etmək olar. Məsələn Heydər Əliyevin 1993-cü il 15 iyununda Milli Məclisdə çıxışı zamanı aşağıda səsləndirmiş olduğu fikirlərini şagirdlərə təqdim edirik. O, demişdir: “Azərbaycan dövlət müstəqilliyi bizim ən böyük sərvətimizdir. Biz bu müstəqilliyi qoruyub əbədi etməliyik” [3. s.15].

Şagirdlərə Heydər Əliyevin bu sitatı əsasında onun şəxsiyyəti və dövlətə olan münasibəti haqqında fikirlər səsləndirməyə başlayaqlar. Bu metodun mövzuda istifadə edilməsinin üstün cəhəti kimi şagirdlərin Heydər Əliyevin şəxsiyyəti və onun tarixdəki rolunun Azərbaycan üçün əhəmiyyətini hazır məlumat şəklində almaq yerinə öz araşdırmaları nəticəsində dolğun şəkildə dərk edərək əldə etmələrini qeyd etmək olar.

5) “Əgər Heydər Əliyev 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıtmasaydı, Azərbaycan dövlətçiliyinin taleyi necə olardı?” futuristik debate: Şagirdlərin tarixi hadisələrə qarşı alternativ baxış bucaqlarının formalaşmasına bu metodun köməyi olacaqdır. Şagirdlər artıq hadisələri dərk etməklə yanaşı onlardan gələcək üçün nəticə çıxarmağı da öyrənəcəklər. Bu metod eyni zamanda onlarda yaradıcı və proqnostik bacarıqları da formalaşdıracaqdır. Şagirdlərin bir neçə qrup halında mövzunu araşdırması onlarda muxtəlif yönlü fikirlərin yaranmasına səbəb olacaqdır. Müzakirə zamanı isə hər bir qrup öz fikirlərini müdafiyyə edərək onu əsaslandırmağa çalışacaqdır. Bu da onlar arasında rəqabətin yaranmasına səbəb olacaqdır.

6) “Səssiz film – mənalı tarix” üsulu (Silent Film – Meaningful History): Bu metodda ilkin olaraq mövzunu seçirik. Daha əlverişli olardı ki, Heydər Əliyevin böhran dövründə xalqı birliyə çağırması mövzusunı bura tətbiq edək. Bir qrup şagird burada xalqın ümitsiz və gərgin halini göstərir. Bir şagird isə Heydər Əliyevin simvolik obrazı şəklində xalq qarşısına çıxaraq əllərini birləşdirir və xalqa güvən müsajını verməsini canlandırır. Daha yaxşı olar ki bu zaman arxa fonda mövzuya uyğun olaraq istifadə edilə biləcək musiqi səslənsin və emosional təsir yaratsın. Digər bir qrup isə bunlar baxaraq bunun hansı dövrü və hadisəni təsvir etdiyini anlamağa çalışır. Bu metodun şagirdlərə tarixi hadisəni öyrətməklə yanaşı onu dərinlən hiss elətdirir. Onlar burada aktiyor, tədqiqatçı və tarixçi kimi düşünməyi öyrənirlər. Burdakı məqsət şəxsiyyəti sözsüz düşünərək hiss etməkdir.

7) “Qəhrəmanlıq xəritəsi” (Heroic Map): Bu üsul tarixi şəxsiyyətin həyat yolunu vəfəaliyyətini visual şəkildə xəritə üzərində canandırmaq metodudur. Buradakı xəritə şəxsiyyətin ideyalarının dəyər və mübarizələrinin simvolik xəritəsidir. Mövzuda bunu tətbiq edən zaman şagirdlərə böyük bir lövhə təqdim edirik. Lövhənin ortasında Heydər Əliyevin adı yazılır və portreti təqdim edilir. Ondan çıxan qollar təsvir edilir və hər bir qol bir mərhələni və ya dövrü təmsil edir. Burada “ırs və uşaqlıq”, “Moskva dövrü”, “qayıdış”, “mənəvi isr” və “inkişaf strategiyası” kimi qollar təsvir etmək olar. Burada təsvir edilən hər bir mərhələ rəng və ya simvolla ifadə edilir. İşarə və ya rəng seçən zaman onun mərhələyə uyğun olaraq onu ifadə edə biləcək şəkildə seçilməlidir. Sonda hər bir şagird öz qəhrəmanlıq xəritəsini təqdim edir və müzakirə olunur. Şagirdlər hər bir mərhələdə əsil qəhrəmanlıq nümunələrini göstərirlər. Bu metodun tətbiqinin əhəmiyyəti kimi şagirdlərin tarixi hadisələri sistemli şəkildə öyrənmələrinə qeyd edə bilərik.

8) “Tarixi həssaslıq dairəsi” (Circle of Historical Sensitivity): Bu şagirdlərdə şəxsiyyətə qarşı emosional, mənəvi və dəyərləndirici baxış bucağını formalaşdıran dərs metodudur. Qeyd edilən “dairə” anlayışı bir mərkəz ətrafında toplanan muxtəlif baxışları və münasibətləri ifadə edir.

Mövzumuzda bu metoddan istifadə edən zaman Heydər Əliyevin konkret olaraq iştirak etdiyi hər hansısa bir hadisəni götürürük və lövhədə çəkdiyimiz dairənin mərkəzini bu hadisəni və ya Heydər Əliyevin adını yazırıq. Daha sonra ətrafına bir neçə halqa çəkirik və bunların hər biri fərqli baxış səviyyəsini təmsil edir.

1-ci halqa: Hadisənin birbaşa iştirakçıları (lider, xalq, əsgərlər, ailə üzvləri və s.)

2-ci halqa: Hadisəni müşahidə edənlər (siyasi qüvvələr, jurnalistlər, xarici dövlətlər)

3-cü halqa: Tarixçilər və müasir nəsil (yəni biz – sonradan qiymət verənlər)

4-cü halqa: Gələcək nəsil (bu hadisədən hansı dərsi götürəcək?).

9)“İz qoyma metodu”: Şagirdlər müəllimin təqdim etdiyi cədvəldə şəxsiyyətə aid fəaliyyətləri “+,-, +/-” meyarları əsasında müstəqil şəkildə qiymətləndirir və bunu necə etdiyini əsaslandırır. Bunun üçün müəllim onlara əvvəlcədən cədvəllər olan varaqclar paylayır. Bu metoddan istifadə etməyin əhəmiyyəti şagirdlərin şəxsiyyətin təsirini emosional yox, ölçülə bilən, analitik meyarlar əsasında dəyərləndirməsinə köməklik göstərsin. Biz bu metodda şəxsiyyəti “yaxşı-pis” kimi yox, onun tarixdə buraxmış olduğu təsirin dərinliyini ölçməyə çalışırıq. Burada qeyd edilən hər bir meyar subut tələb etdiyindən şagird öz fikirlərini əsaslandırmağa məcbur olur.

Bu metodların hər biri ayrı-ayrılıqda Heydər Əliyev şəxsiyyətinin öyrədilməsini yalnız sadə faktların ötürülməsi səviyyəsindən çıxararaq onu dəyərlər, qərarlar və mənəvi irs kimi müxtəlif kontekstlərdən dərk etməyə yönləndirir. Şagirdlər dərs prosesinin passiv informasiya alıcısı deyil, tarixi mənanın fəal yaradıcısı olurlar. Beləliklə, tarix fənni yalnız xronoloji bilik öyrədən fənn deyil, şəxsiyyət və vətəndaş formalaşdırıcı bir fənn kimi çıxış edir.

Nəticə. Heydər Əliyev şəxsiyyəti Azərbaycan tarixinin bütöv bir mərhələsini simvolizə edir. Onun “Azərbaycançılıq” ideyası və dövlətçilik fəaliyyəti tarix elminin tədqiqat obyektı və tədris prosesinin mühüm elementi kimi çıxış edir. Heydər Əliyevin şəxsiyyətinin elmi və metodiki baxımdan öyrənilməsi Azərbaycan tarixinin dərin mənalarının şagirdlərə çatdırılmasında mühüm vasitə rolunu oynayır. Buna görə də tədris fəaliyyətinin məqsədi yalnız hadisələri şagirdlərə çatdırmaq deyil, həm də milli kimlik duyğusunu və vətəndaş məsuliyyətini onlarda formalaşdırmaqdır. Heydər Əliyev şəxsiyyətinin dərs prosesində şagirdlərə təqdim edilməsi gənc nəsildə milli dəyərlərə, dövlətə və tarixə hörmət hissini formalaşdırır. Elmi çərçivədən, bu şəxsiyyətin öyrənilməsi müasir tarixşünaslıqda obyektivlik prinsipinin gözlənilməsinə tələb edir. Buna görə də tədrisdə Heydər Əliyev şəxsiyyətinin fəaliyyəti yalnız tərif məqsədilə deyil, eyni zamanda onun ideyalarının tarixi nəticələri kontekstində təhlil edilməlidir. Bu, şagirdlərdə şəxsiyyətə və hadisələrə qarşı tənqidi düşünmə bacarığının formalaşmasına köməklik göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, İ. Tarix və şəxsiyyət problemi / İ.Əliyev. – Bakı: Elm, – 2008.
2. Məmmədov, A. Azərbaycan tarixşünaslığı məsələləri / A.Məmmədov. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2015.
3. Heydər Əliyev. “Azərbaycan dövlət müstəqilliyi əbədidir”. – Bakı: Azər nəşr, – 1997.
4. Cornell, Svante E. The Politicization of Islam in Azerbaijan. Washington, D.C.: Central Asia Caucasus Institute, – 2006.
5. Hirst, P. H. Knowledge and the Curriculum. London: Routledge, – 1974.

HÜSEYN NOVRUZLU

MODERN TARİH YAZIMI VE EĞİTİM ORTAMINDA HAYDAR ALİYEV ŞƏHSİYƏTİNİN DEĞERLENDİRİLMƏSİ

Özet: Makale, çağdaş Azərbaycan tarix yazımında Haydar Aliyev şəhsyyətinin incelenmesi ve eğitim ortamında sunulması meselelerini araştırmaktadır. Çalışmada tarihî şahsiyet probleminin bilimsel-teorik temelleri, “büyük şahsiyetler teorisi”nin modern yorumları ve Haydar Aliyev fenomeninin millî devletçilik ile “Azerbaycancılık” ideolojisi bağlamında değerlendirilmesi ele

alınmaktadır. Heydar Aliyev mirasının ortaöğretim kurumlarında öğretiminde interaktif, simgesel ve araştırma yönelimli yöntemlerin uygulanmasının önemini temellendirmektedir. Makalede “Simgesel Rol Devrimi”, “Tarihî Kodların Deşifre Oyunu”, “Tarihte Adımlar”, “Kaynaktan Şahsiyete”, “Fütüristik Münazara”, “Sessiz Film – Anlamlı Tarih”, “Kahramanlık Haritası”, “Tarihî Hassasiyet Dairesi” ve “İz Bırakma” gibi metodların didaktik işlevi açıklanmaktadır. Sonuç olarak Heydar Aliyev şahsiyetinin öğretime entegrasyonunun öğrencilerde tarihî empati, vatandaşlık sorumluluğu ve millî kimlik bilinci formalaştırarak tarih dersini bir değerler eğitimiine dönüştürdüğü ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Heydar Aliyev, kişiliğin rolü, “Azerbaycancılık” fikri, tarihsel empati, ulusal kimlik, etkileşimli öğrenme

HUSEYN NOVRUZLU

EVALUATION OF THE PERSONALITY OF HEYDAR ALIYEV IN MODERN HISTORIOGRAPHY AND THE TEACHING ENVIRONMENT

Abstract: The article examines the study of Heydar Aliyev’s personality in contemporary Azerbaijani historiography and the ways in which it is presented within the educational environment. It analyzes the scientific-theoretical foundations of the historical personality problem, the modern interpretation of the “great personalities theory,” and the evaluation of the Heydar Aliyev phenomenon in the context of national statehood and the idea of “Azerbaijanism.” The author substantiates the importance of applying interactive, symbolic, and research-oriented methods in teaching Heydar Aliyev’s legacy in general secondary schools. The article explains the didactic functions of methods such as “Symbolic Role Revolution,” “Deciphering Historical Codes,” “Steps in History,” “From Source to Personality,” “Futuristic Debate,” “Silent Film – Meaningful History,” “Map of Heroism,” “Circle of Historical Sensitivity,” and “Leaving a Trace.” The study concludes that the integration of Heydar Aliyev’s personality into teaching transforms the history subject into a values-based education by fostering historical empathy, civic responsibility, and a sense of national identity among students.

Keywords: Heydar Aliyev, the role of personality, the idea of “Azerbaijanism”, historical empathy, national identity, interactive learning

ALİ TƏHSİLDƏ İNKLÜZİV SEMİNARLARIN ROLU

Tədrisin əsas formalarından biri kimi seminar məşğələləri tələbənin şəxsi inkişafında və tədris olunan mövzuların dərinlən mənimsənilməsində mühüm rol oynayır. Bu forma xüsusilə ali təhsil səviyyəsində müstəqil düşünmə bilən, tədqiqat aparan və öz fikirlərini əsaslandırma bilən mütəxəssislərin hazırlanması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müasir təlim metodlarının tətbiq olunduğu seminar dərsləri təhsildə passiv dinləmə modelini aradan qaldıraraq tələbəni bilik əldə etmə prosesinin fəal subyektinə çevirir. Bu isə öz növbəsində tədrisin keyfiyyətinə və təlim nəticələrinin yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərir.

Seminar məşğələlərində inklüzivlik yalnız texniki uyğunlaşdırma deyil, intellektual, mədəni və sosial müxtəlifliyi əhatə edən pedaqoji yanaşmadır. Bu isə həm müəllimin, həm də universitetin məsuliyyətidir.

Pedaqoji təhsil alan və gələcək müəllim kimi yetişən tələbə üçün tədris prosesində inklüziv seminarlarla tanışlıq inklüziv cəmiyyətə hazırlayan və gələcək pedaqoji fəaliyyətində inklüzivliyi təmin etməyə imkan verən real təcrübə hesab oluna bilər.

Açar sözlər: ali təhsil, inklüzivlik, seminar, müasir təlim metodları, öyrənmə

Giriş. Mövzunun aktuallığı: Niyə inklüzivlik ali təhsildə vacibdir?

Ali təhsildə inklüzivliyin vacibliyi bütün təhsil sistemində əlaqələliyi, ardıcılığı və tamlığı təmin etməklə yanaşı, müasir cəmiyyətin və dövlətin çox vacib olan hüquqi, humanitar, sosial, əxlaqi və mental məsələlərini əhatə edir. Inklüzivlik:

1. Bərabər təhsil hüququnu təmin edir.

Hər bir tələbə – fiziki, əqli, sosial fərqiindən asılı olmayaraq – eyni təhsil imkanına malik olmalıdır. Bu, insan hüquqlarına əsaslanır. Təhsil hüququ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 42-ci maddəsi ilə təsbit olunmuşdur (1, Maddə 42.), eyni zamanda “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu”nun 5-ci maddəsində əks olunmuşdur (2, 5-ci maddə). Bu qanunun 4-cü bəndi məhz sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün bərabər təhsil imkanlarının yaradılmasının dövlətin vəzifəsi olduğunu əks etdirir.

2. Təhsil sistemini daha ədalətli edir.

Inklüziv yanaşma ilə tədris fərdi ehtiyaclara uyğunlaşdırılır, bu da ədalətli qiymətləndirmə və iştirakı imkanını yaradır. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu”nda “bərabərlik və ədalətlik prinsipi” əsas prinsiplərdən biridir və təhsilin hamı üçün əlçatanlığı və ədalətli təşkil olunmasının təmin edilməsi 4-cü maddədə öz əksini tapmışdır (2, 4-cü maddə). 5-ci maddədə isə dövlətin sosial müdafiəyə ehtiyacı olan və sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsil alma hüququnu təmin etməsi göstərilmişdir.

3. Sosial inteqrasiyanı gücləndirir.

Müxtəlif imkanlara və fərdi xüsusiyyətlərə malik tələbələrin bir yerdə təhsil alması dözümlülük, empatiya və əməkdaşlıq kimi sosial bacarıqları inkişaf etdirir. Gənclər gələcəkdə inklüziv mühitdə işləməyə həm mental, həm psixoloji cəhətdən hazırlanmış olur. Inklüzivliyin əsaslandığı “müxtəliflik insan həyatının bütün aspektlərini gücləndirir” [3, s.118-122] fikri prosesə qoşulan hər kəsi nəzərdə tutur. Müxtəlif fiziki məhdudiyyətləri olan gənclərin təhsil mühitində tam dəyərləndirilməsi də sosial inteqrasiyanı gücləndirir. 2009-cu ildə Azərbaycan “BMT-nin Əliliyi olan Şəxslərin Hüquqları Konvensiyası”na qoşulduğu üçün ölkəmizdə Konvensiyanın təhsillə əlaqədar olan 24-cü maddəsindəki öhdəlik və tövsiyələrin, o cümlədən Inklüziv Təhsil üzrə Dövlət Proqramının icra edilməsi təmin edilir [4, s.7-8]. Inklüziv təhsilin inkişafına dəstək verən strategiyalar və proqramlar mövcuddur (məsələn, “Təhsildə inklüzivliyin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”).

4. Tədris keyfiyyətini artırır.

İnklüziv metodlar (fərqli öyrənmə tərzlərinə uyğun dərslər, interaktiv yanaşmalar) ümumilikdə bütün tələbələr üçün faydalıdır və nəticədə tədrisin keyfiyyətinə müsbət təsir edir.

5. Cəmiyyətin inkişafına töhfə verir.

İnklüziv ali təhsil daha bacarıqlı, tolerant və sosial məsuliyyətli mütəxəssislər yetişdirir.

Seminarlarda inklüzivlik

İnklüzivlik – fərqli qabiliyyətlərə, mənşəyə, cinsə, yaşa, sağlamlıq vəziyyətinə, sosial və mədəni imkanlara malik bütün insanların bərabər hüquqla və eyni şəraitlərdə cəmiyyətin bütün sahələrində, xüsusən təhsil və iş mühitində iştirakını təmin edən yanaşmadır [5, s.2-5]. Sadəcə dillə desək, inklüzivlik hər kəsi – heç kəsi kənarda qoymadan – qəbul etmək və ona uyğun şərait yaratmaqdır.

İnklüzivliyin əsas prinsipləri:

- Bərabər imkanlar
- Hörmət və fərqliliklərin dəyər verilməsi
- Ölçətanlıq və şəraitin uyğunlaşdırılması
- İştirakçılıq və aktiv iştirak

Təhsildə inklüzivlik xüsusi ehtiyacı olan tələbələrin (məsələn, fiziki əlilliyi, dil maneələri, öyrənmə çətinlikləri olanların) normal təhsil mühitində digərləri ilə bərabər təhsil almasını təmin etməkdir.

Ali təhsildə inklüzivliyin təmin olunmasının yuxarıda qeyd olunan hüquqi əsasları ilə yanaşı, pedaqoji əsasları da vardır.

1. Fərdilik prinsipi

- Tələbələrin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq təhsil prosesinin fərdiləşdirilməsi.

2. Fərqli ehtiyaclara uyğun tədris metodlarının tətbiqi

- Müxtəlif tədris üsulları və materialları ilə tələbələrin ehtiyaclarına uyğunlaşma.

3. Müxtəlifliyi qəbul etmək və qiymətləndirmək

- Tələbələrin müxtəlifliyini üstünlük kimi görmək və inkişaf etdirmək.

4. Ölçətanlıq təminatı

- Tədris mühitinin fiziki, informasiya və kommunikasiya baxımından ölçətan olması.

5. Dəstək sistemlərinin yaradılması

- Psixoloji, pedaqoji və sosial dəstək xidmətlərinin təşkili.

- Xüsusi təhsil ehtiyacı olan tələbə qrupları (fiziki, eşitmə/görmə, psixoloji və s.).

Seminar ali təhsil sistemində tələbələrin nəzəri biliklərini möhkəmləndirmək, analitik və tənqidi düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün keçirilən interaktiv tədris formalarından biridir. Bu dərslər ənənəvi mühazirələrdən fərqli olaraq tələbələrin fəal iştirakına, fikir mübadiləsinə, problemlərin birgə təhlilinə əsaslanır. Seminarların əsas məqsədi tələbələrin öyrəndikləri mövzunu müzakirə etməklə daha dərinlən mənimsəməsini, müxtəlif baxış bucaqlarını dəyərləndirməyi öyrənməsini və elmi araşdırmalara marağını artırmağı təmin etməkdir. Seminar dərsləri zamanı tələbələr məsələ həll edir və ya praktiki nümunələrə əsaslanaraq nəticələr çıxarırlar. Bu dərslər həm də tələbələrin ictimai nitq, argumentasiya, tənqidi yanaşma, komanda ilə işləmək və fikir bildirmək bacarıqlarını formalaşdırır [6, s.157].

Digər tərəfdən seminar müəllim tələbələrin hazırlıq səviyyəsini qiymətləndirmək imkanı əldə edir, tələbələrin bütün fəaliyyətlərinə münasibətini bildirir, tələbələrə istiqamət verir.

Təlim forması kimi seminarın bir sıra əhəmiyyətli cəhətləri vardır:

1. Təfəkkürün inkişafı - Seminarlar tələbənin analitik və tənqidi düşünmə, məntiqi nəticə çıxarma və fikir əsaslandırma bacarıqlarını inkişaf etdirir. Tələbə təkcə məlumatı əzbərləmir, onu izah edir, müqayisə edir və tətbiq edir;

2. Fəal öyrənmənin təşviqi - Seminar passiv dinləmə yox, fəal iştirak tələb edir. Bu isə tələbənin mövzuya marağını artırır və dərsi daha səmərəli edir;

3. Nitq və təqdimat bacarığının formalaşması - Tələbələr seminar zamanı fikir ifadə etmə, ictimai danışmaq, təqdimat etmə və müzakirədə iştirak etmə bacarıqları qazanır;

4. Sosial bacarıqların inkişafı - Qrup işləri, müzakirələr və qarşılıqlı fikir mübadiləsi tələbələrin əməkdaşlıq, dinləmə, hörmət və tolerantlıq kimi sosial keyfiyyətlərini gücləndirir;

5. Müəllim-tələbə münasibətini gücləndirir. Seminarda müəllim yalnız bilik verən yox, həm də bələdçi və moderator rolunu oynayır. Bu isə daha açıq, demokratik və şəffaf təlim mühiti yaradır, tələbə və müəllim arasında daha səmimi və dost münasibətlərin qurulmasına imkan verir.

Seminarların təşkili üçün bir sıra ənənəvi və müasir təlim metodları vardır:

- Sual-cavab metodu müəllimin sual verib, tələbələrin cavablandırmasına əsaslanan və daha çox yaddaş və məlumatın təkrarını nəzərdə tutan yanaşmadır;

- Seminarda tapşırıqların yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur. Tapşırıqlar ev tapşırıqları, yazılı işlər, testlərin işlənməsi ola bilər;

- Oxu və xülasə – dərs vəsaitlərinin oxunması və əsas məqamların yığcam şəkildə konspekt şəklində salınaraq ümumiləşmələrin aparılmasını nəzərdə tutur.

Bu metodların əsas xüsusiyyətləri passiv öyrənmənin üstünlüyü, müəllim mərkəzli olması və tələbənin daha çox informasiyanı qəbul edən rolunda olmasıdır:

- Fəal öyrənmə – tələbələrin dərstdə fəal iştirak etdiyi, müzakirəyə qoşulduğu, qrup işi, problemlərin həlli və s. metodları;

- Problemlərə əsaslanan öyrənmə – real problemlərin həlli yolu ilə biliklərin əldə olunmasıdır. Belə şəraitdə tələbələr fikir bildirmək və digər fikirləri dinləyərək müqayisə etmək və nəticələr çıxarmaq imkanı əldə edir;

- Layihə əsaslı öyrənmə – uzunmüddətli layihələrin icrası tələbələrin müstəqil, cütlər və ya kiçik qruplar şəklində işləməyini nəzərdə tutur;

- İnteraktiv seminarlar – fikir mübadiləsi və tənqidi düşüncənin inkişafını hədəfləyir və tələbələrin fəal iştirakını təmin edən təlim formasıdır. Bu seminarlar sadəcə məlumatın ötürülməsi yox, həm də müzakirə, əməkdaşlıq və problem həllinə yönəlmişdir. İnteraktiv seminarlar tələbələrin tənqidi düşüncə, kommunikasiya və komanda işini inkişaf etdirməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Bu metod tələbənin özünü ifadə etməsinə, fərqli baxış açıqlarını dərk etməsinə, eləcə də bilikləri daha dərinlən mənimsəməsinə kömək edir. Geri dönüş və qiymətləndirmə - mütəmadi rəy vermə, özünüqiymətləndirmə və inamı artırmaq yaratmaq tələbənin motivasiyasını artırmağa, güclü tərəflərini inkişaf etdirməyə şərait yaradır;

- Texnologiyadan istifadə – tələbələr müstəqil olaraq onlayn platformalar, multimedia, virtual laboratoriyalar vasitəsilə öyrənir.

Bu metodların əsas xüsusiyyətləri tələbə mərkəzli olması, iştirakçılıq, yaradıcı və tənqidi düşüncəni təşviq etməsi, real həyat bacarıqlarına əsaslanmasıdır.

Həm ənənəvi, həm də müasir təlim metodlarından düzgün istifadə edilməsi bütün tələbələrin daha yaxşı öyrənməsini və prosesə qoşulmasını təmin edir. (3, səh.230, 252-280)

Ali məktəblərdə seminar dərslərində inklüzivliyin nəzərə alınması çox vacibdir. Və bu, hər bir tələbənin tədris prosesində tam iştirak etməsini təmin etməyə yönəlməlidir.

Inklüziv seminar dərsi - fiziki, əqli, sosial və ya dil baryerləri olan tələbələrin də seminar müzakirələrinə, təhlil və təqdimatlara bərabər şəkildə cəlb olunması üçün dərsin planlaşdırılması və keçirilməsidir.

Ali məktəblərdə inklüzivliyin təmin olunması üçün seminarlarda müxtəlif yanaşmalar tətbiq edilə bilər. Məsələn,

1. Seminar materiallarının təkcə yazılı yox, həm də vizual, audio və ya rəqəmsal formada təqdim olunması anlama, qavrama və yadda saxlamayı asanlaşdırır. Bu zaman mətnə sxemlər, video izahlar, müvafiq slaydlar əlavə oluna bilər.

2. Fiziki və əqli məhdudiyyətli tələbələrə uyğunlaşdırma tələbənin iştirakını və kollektivə qoşulmasının təmin edir. Məsələn, əlil arabasında olan tələbə üçün auditoriyanın uyğunlaşdırılması – qapının genişliyi, stol və stullar arasındakı məsafənin böyüklüyü, lövhənin nisbətən aşağı səviyyədə olması və s. ona hərəkət azadlığı təmin etmiş olar.

Eşitmə və görmə çətinliyi olan tələbələr üçün məhdudiyyətin səviyyəsindən asılı olaraq, ön sıralarda oturma, surdo tərcümə, ekran oxuyucu proqram dəstəyi və s. ola bilər. Belə hallarda müəllim və yoldaşların fərdi qaydada dəstəyi də rol oynayır.

3. Sosial və psixoloji baryerlərin aradan qaldırılması kimi yanaşmada hər bir tələbə özünü sərbəst şəkildə ifadə etmək imkanı əldə edir. Müzakirə zamanı tələbələr bir-birinin fikrinə hörmətlə yanaşmalı, müəllim isə qeyri-diskriminativ mühit yaratmalıdır. Belə mühitdə hər kəsə cinsi, dini, irqi, dil, sağlamlıq vəziyyəti və digər hər-hansı fərqi nəzərə alınmadan ədalətli yanaşılır, fərqliliklərə hörmət olunur və ədalətli qərarlar verilir. Qeyri-diskriminativ mühitdə bütün tələbələrin bərabər imkanlara və dəstəyə malik olması təmin edilir.

Seminar dərslərində tələbənin şifahi nitq qabiliyyəti də xüsusi rol oynayır. Şifahi nitqlə kommunikasiya qurmaq qabiliyyəti zəif olan tələbələr üçün fikrini yazılı və ya fərdi şəkildə təqdim edə bilməsinə şərait yaradılması da xüsusi yanaşmadır.

4. Qiymətləndirmədə çeviklikliyi təmin etmək üçün tələbələrin fərdi imkanları nəzərə alınaraq, alternativ təqdimat üsullarının (şifahi, yazılı, vizual təqdimat və s.) işlək olması seminar dərslərində hamının biliyini qiymətləndirməyə, bütün tələbələrin iştirakını təmin etməyə yönəlmiş bir yanaşma hesab edilə bilər.

5. Təşkilati yanaşmada seminar dərslərində qrup işi olduqda istisnasız olaraq bütün tələbələrin iştirakını təmin etmək nəzərdə tutulur. Belə ki, qrup işləri hər kəsin iştirak edə biləcəyi şəkildə hazırlanmalıdır.

Nəticə. Seminar təlimin əsas formalarından biri kimi tələbənin şəxsiyyət kimi inkişafında və tədris olunan mövzuları dərinlən öyrənməsində mühüm rol oynayır. Bu forma, xüsusilə ali təhsil səviyyəsində müstəqil düşünən, araşdırən və fikrini əsaslandırma bilən mütəxəssislərin yetişməsi üçün vacibdir. Müasir təlim metodları tətbiq olunan seminar dərsləri təhsildə passiv dinləyiciliyi aradan qaldıraraq tələbəni biliklərin aktiv subyektinə çevirir. Bu isə tədrisin keyfiyyətinə və təlim nəticələrinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərir. Seminar dərslərində inklüzivlik, sadəcə texniki uyğunlaşma deyil, həm də əqli, mədəni və sosial müxtəlifliyi qəbul edən pedaqoji yanaşmadır. Bu həm müəllimin, həm də universitetin məsuliyyətidir. Pedaqoji təhsil alan və gələcəyin müəllimi kimi yetişən tələbənin inklüziv seminarla tədris prosesində tanış olması onun inklüziv cəmiyyətə hazırlanması, gələcəkdə pedaqoji fəaliyyətində inklüzivliyi təmin etməsi üçün real təcrübə kimi dəyərləndirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. – 1995.
2. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu. – 2009.
3. İbrahimov, F. Ümumi pedaqogika. – 2016.
4. Əlilliyi olan Şəxslərin Hüquqları haqqında Konvensiya. – 2008.
5. Tim Loreman, Joanne Deppeller, David Harvey. Inklüziv təhsil. – 2020.
6. Kazımov, N. Ali məktəb pedaqogikası. – 2011.

KHALIDA ABDULLAYEVA

THE ROLE OF INCLUSIVE SEMINARS IN HIGHER EDUCATION

Abstract: As one of the main forms of teaching, the seminar plays an important role in the student's personal development and in the in-depth study of the taught topics. This form is especially important at the higher education level for training specialists who can think independently, conduct research, and justify their opinions. Seminar classes that apply modern teaching methods eliminate passive listening in education and transform the student into an active subject of knowledge. This, in turn, has a positive impact on the quality of teaching and the improvement of learning outcomes.

In seminar classes, inclusion is not merely a technical adjustment, but a pedagogical approach that embraces intellectual, cultural, and social diversity. This is the responsibility of both the teacher and the university.

For a student receiving pedagogical education and being trained as a future teacher, becoming familiar with inclusive seminars in the teaching process can be considered real experience that prepares them for an inclusive society and enables them to ensure inclusivity in their future pedagogical activity.

Keywords: higher education, inclusion, seminar, modern teaching methods, learning

ХАЛИДА АБДУЛЛАЕВА

РОЛЬ ИНКЛЮЗИВНЫХ СЕМИНАРОВ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Резюме: Семинар как одна из основных форм обучения играет важную роль в развитии личности студента и глубоком усвоении изучаемых тем. Эта форма особенно важна на уровне высшего образования для подготовки специалистов, способных самостоятельно мыслить, проводить исследования и аргументировать свои взгляды. Семинарские занятия, в которых применяются современные методы обучения, устраняют пассивное восприятие и превращают студента в активного субъекта познания. Это, в свою очередь, положительно влияет на качество преподавания и повышение учебных результатов.

Инклюзия на семинарских занятиях — это не просто техническая адаптация, а педагогический подход, принимающий интеллектуальное, культурное и социальное разнообразие. Это является ответственностью как преподавателя, так и вуза.

Для студента, получающего педагогическое образование и готовящегося стать будущим учителем, знакомство с инклюзивными семинарами в учебном процессе может рассматриваться как реальный опыт подготовки к инклюзивному обществу и обеспечения инклюзивности в своей будущей педагогической деятельности.

Ключевые слова: высшее образование, инклюзивный, семинар, современные методы обучения, учебный

XƏZƏR VERDİYEV
Lənkaran Dövlət Universiteti
Magistrant
xezer5825@gmail.com

MÜASİR PEDAQOJİ QIYMƏTLƏNDİRMƏ METODLARI

Modern pedagogical assessment focuses on continuous, criteria-based evaluation that supports student learning and development. It balances formative and summative methods, uses digital tools, encourages self-assessment, and adapts to individual needs. This approach ensures fairness, fosters motivation, tracks progress, and enhances both teaching quality and learner outcomes.

Açar sözlər: *kurikulum, mexanizim, summativ, rəqəmsal*

Müasir təhsil sistemində qiymətləndirmə prosesinin mahiyyəti yalnız şagirdlərin bilik səviyyəsinin ölçülməsi ilə məhdudlaşmır. Bu anlayış daha geniş pedaqoji funksiyaları özündə birləşdirir və təlim prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. XXI əsrdə formalaşan yeni yanaşmalar qiymətləndirməni inkişafyönümlü, şəffaf, motivasiyaedici və fərdiləşdirilmiş bir proses kimi nəzərdən keçirir. Təlimin məqsədləri, təlim strategiyaları, kurikulum yanaşmaları və şagird fəallığının artması qiymətləndirmənin də mahiyyətə dəyişməsinə şərtləndirmişdir. Müasir pedaqoji qiymətləndirmənin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun formativ və summativ qiymətləndirmənin balanslaşdırılmış şəkildə tətbiqinə əsaslanmasıdır. Formativ qiymətləndirmə (öyrənmə üçün qiymətləndirmə) şagirdlərin inkişafına yönəlmiş, davamlı rəyvermə prosesidir. Bu modeldə müəllim yalnız nəticəni ölçən şəxs deyil, eyni zamanda öyrənməni yönləndirən fasilitator rolunu oynayır. Şagirdlər öz səhvlərini anlamaq, inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək və öz fəaliyyətlərinə tənqidi yanaşma verdiyi qazanmaq imkanı əldə edirlər. Summativ qiymətləndirmə isə təlimin sonunda əldə olunan nəticələri ümumiləşdirir və adətən standartlaşdırılmış meyarlar əsasında aparılır. Müasir yanaşmalarda bu iki qiymətləndirmə forması komplemetar şəkildə tətbiq olunur.

Digər vacib xüsusiyyət meyar və göstəricilərə əsaslanma prinsipidir. Kurikulum əsasında aparılan təlim qiymətləndirmədə obyektivliyi, şəffaflığı və ədaləti təmin etmək üçün konkret meyarlarla işləməyi tələb edir. Meyarların əvvəlcədən açıqlanması şagirdlərin gözləntiləri anlamasına, öz fəaliyyətini planlaşdırmasına və təlim prosesində daha fəal iştirakına şərait yaradır. Bu, “şəxsi məsuliyyət” və “özünüqiymətləndirmə” kimi mühüm bacarıqların formalaşmasına səbəb olur. Müasir qiymətləndirmədə texnologiyaların rolu diqqət mərkəzindədir. Rəqəmsal platformalar, elektron testlər, onlayn portfoliolar, virtual laboratoriyalar və tətbiqlər qiymətləndirmə prosesinin həm keyfiyyətini, həm də operativliyini artırır. Rəqəmsal sistemlər böyük həcmli məlumatların təhlilini asanlaşdırır, şagirdlərin inkişaf dinamikasını uzunmüddətli şəkildə izləməyə imkan verir. Bununla yanaşı, interaktiv qiymətləndirmə vasitələri şagird motivasiyasını gücləndirir və onların müstəqil öyrənmə vərdişlərini inkişaf etdirir.

Müasir pedaqoji qiymətləndirmənin əsas istiqamətlərindən biri də fərdiləşdirilmiş qiymətləndirmə yanaşmasıdır. Şagirdlərin bacarıq səviyyəsi, öyrənmə tərzı və maraqları fərqli olduğundan, qiymətləndirmə də bu fərqlilikləri nəzərə almalıdır. Diferensial tapşırıqlar, şəxsi portfoliolar, layihə əsaslı qiymətləndirmə və kurikulumun çevik tətbiqi fərdiləşdirməni təmin edən əsas mexanizmlərdir. Bu yanaşma inklüziv təhsilin tələblərinə uyğun olaraq bütün şagirdlər üçün bərabər öyrənmə imkanları yaradır.

Digər mühüm cəhət diaqnostik qiymətləndirmənin tətbiqidir. Təlimin əvvəlində aparılan diaqnostik qiymətləndirmə şagirdlərin hazırkı bilik səviyyəsini müəyyənləşdirməyə, onların ehtiyac və boşluqlarını aşkarlamağa, müəllimin isə təlim strategiyalarını düzgün planlaşdırmasına kömək edir. Bu, təlim prosesinin elmi əsaslara, real məlumatlara və şagird yönümlü yanaşmaya söykənməsini təmin edir.

Müasir qiymətləndirmə yalnız şagirdlərin deyil, həm də müəllimin fəaliyyətinin inkişafına xidmət edir. Formativ rəy sistemləri, peer-review mexanizmləri, sinif daxili müşahidələr və təlim nəticələrinin təhlili müəllimlərin öz pedaqoji fəaliyyətini təkmilləşdirməsi üçün güclü siqnallar yaradır. Beləliklə, qiymətləndirmə təkcə nəticə ölçmə vasitəsi deyil, həm də pedaqoji inkişafın mühüm komponentidir.

Nəticə olaraq, müasir pedaqoji qiymətləndirmə təlim prosesinin bütün mərhələlərinə inteqrasiya olunan, inkişaf yönümlü, şəffaf, diferensiallaşdırılmış və texnologiya dəstəklidir. Bu yanaşma şagirdlərin bilik və bacarıqlarının daha real, obyektiv və sistemli şəkildə qiymətləndirilməsini təmin etməklə yanaşı, onların müstəqil düşünmə, özünütənzimləmə və öyrənmə motivasiyasını da artırır. Müasir məktəb üçün qiymətləndirmə yalnız nəticə deyil, həm də öyrənmənin aparıcı komponenti kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

KHAZAR VERDIYEV

MODERN PEDAGOGICAL ASSESSMENT METHODS

Abstract: Modern pedagogical assessment focuses on continuous, criteria-based evaluation that supports student learning and development. It balances formative and summative methods, uses digital tools, encourages self-assessment, and adapts to individual needs. This approach ensures fairness, fosters motivation, tracks progress, and enhances both teaching quality and learner outcomes.

Keywords: curriculum, mechanism, summative, digital

XUMARƏ NƏCƏFLİ
Lənkəran Dövlət Universiteti
Magistrant
necefluxumar97@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ SİFƏTLƏR VƏ DƏRƏCƏLƏRİ

Bu tezis ingilis dilində sifətlərin isimlərin keyfiyyətlərini, vəziyyətlərini və xüsusiyyətlərini təsvir etməklə onların mənasını genişləndirən mühüm leksik-qrammatik vahidlər kimi rolunu araşdırır. Sifətlər leksik, sintaktik və semantik səviyyələrdə fəaliyyət göstərir ki, bu da onları cümlə quruluşunun və mənanın formalaşmasının vacib elementlərinə çevirir. Tədqiqat göstərir ki, sifətlər həm atributiv şəkildə, yəni isimdən əvvəl işlənərək, həm də predikativ şəkildə, yəni bağlayıcı feillərdən sonra gələrək istifadə oluna bilər.

Eyni zamanda sifətlərin semantik baxımdan dərəcələyə bilən və dərəcələyə bilməyən növlərə bölünməsi, eləcə də müqayisə dərəcələri sistemi də təhlil olunur. Bu dərəcələr sintetik, analitik və suppletiv üsullarla formalaşır ki, bu da ingilis dilində sifətlərin inkişaf etmiş morfoloji quruluşunu əks etdirir.

***Açar sözlər:** sifət, comparative, superlative, degree, gradable, ungradable adjectives*

Giriş. İngilis dilində sifət nitqin müstəqil və semantik baxımdan mürəkkəb kateqoriyası kimi çıxış edərək isimlərin məna çərçivəsini genişləndirən, onların forma, keyfiyyət, kəmiyyət, vəziyyət və digər xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən əsas leksik-qrammatik vahidlərdən biridir. Sifətlərin bu çoxplanlı funksiyası dilin leksik, sintaktik və semantik səviyyələrində özünü göstərdiyi üçün onlar dilçilik elminin müxtəlif istiqamətləri tərəfindən geniş şəkildə tədqiq edilmişdir. Sifətin yalnız qrammatik kateqoriya deyil, həm də mətnin semantik quruluşunun mühüm elementlərindən biri olması bir çox nəzəriyyəçilərin diqqətini cəlb etmişdir.

Sifətlərin sintaktik təbiətini generativ qrammatika çərçivəsində izah edən Noam Chomsky isə bu kateqoriyanı cümlənin dərin və səthi strukturlarının ayrılmaz hissəsi kimi dəyərləndirir [Chomsky,1957]. Chomsky-yə görə, sifət isim qrupunun daxilində modifikator funksiyası ilə çıxış edir və bu, dilin universal struktur mexanizmlərindən biri kimi bütün formal qrammatik təhlillərdə öz əksini tapır. Onun yanaşması sifətin yalnız səthi atributiv forma deyil, sintaktik əlaqələr sisteminin mərkəzi komponenti olduğunu göstərir.

Sifətin nitq sistemindəki mövqeyi ilə bağlı ən əhəmiyyətli yanaşmalardan birini O.Jespersen irəli sürmüşdür [Jespersen,1924]. Onun fikrincə, sifət nitq hissələri arasında ara mövqedə durur; yəni, bir tərəfdən isimlə sıx bağlıdır, digər tərəfdən isə feilə xas olan dəyişkənlik və prosesual xüsusiyyətləri də əks etdirə bilər. Jespersen sifətin əsas funksiyasının təsviri xarakter daşdığını və predmetin mahiyyətini konkretləşdirdiyini vurğulayır. Bu yanaşma sifətin yalnız qrammatik vahid deyil, həm də semantik dəyəri olan nitq elementi kimi qiymətləndirilməsinə imkan yaradır.

Sifətin sintaktik davranışının izahında struktur yönümlü dilçilik məktəbinin nümayəndələri olan R.Quirk və S.Greenbaum xüsusi əhəmiyyət daşıyır [Quirk&Greenbaum,1985]. Onlar sifətlərin üç əsas xüsusiyyətini fərqləndirirlər: birincisi, sifətlər müqayisə dərəcələri yarada bilər; ikincisi, atributiv mövqedə – yəni isimdən əvvəl işlənir; üçüncüsü, bağlayıcı feillər vasitəsilə predikativ funksiyada çıxış edə bilər. Bu struktur yanaşma sifətin cümlə daxilindəki çevikliyini və onun nitqin leksik-sintaktik təşkilində oynadığı mühüm rolunu aydın şəkildə göstərir.

Sifətin semantik xüsusiyyətlərinin təhlili bu kateqoriyanı daha dərinlən anlamağa imkan verir. İngilis dilində sifətlər dərəcələyə bilən və dərəcələnməyən olmaqla iki böyük qrupa ayrılır. Dərəcələyə bilən sifətlər müəyyən keyfiyyətin müxtəlif intensivlik dərəcələrini ifadə edə bilər. Məsələn, big, strong, angry kimi sifətlər very, extremely, fairly kimi intensivlik bildirən zərflərlə işlənərək keyfiyyətin gücünü artırır və ya zəiflədir. Dərəcələnməyən sifətlər isə semantik baxımdan artıq maksimal və ya sabit keyfiyyət ifadə etdikləri üçün dəyişkən intensivliyə uyğun gəlmir. Perfect,

impossible, unique, terrible kimi sifətlər buna misaldır. Bununla belə, müasir ingilis dilində nitq praktikasısı bu sifətlərin də absolutely, totally, completely kimi zərflərlə işlənməsinə şərait yaradır ki, bu hal sifətin semantik genişlənməsinin göstəricisi kimi qəbul olunur.

İngilis dilində sifətin dərəcələri morfoloji və funksional baxımdan inkişaf etmiş sistem təşkil edir. Sadə dərəcə sifətin ilkin formasıdır və obyektin normal xüsusiyyət səviyyəsini bildirir. Müqayisə dərəcəsi iki obyekt və ya şəxsin müəyyən əlamət baxımından fərqləndirilməsi üçün istifadə olunur. Bu dərəcə sintetik (-er şəkilçisi ilə: tall–taller, small–smaller), analitik (more + adjective: more beautiful, more active) və suppletiv (good–better, bad–worse, far–further) yollarla formalaşır. Üstünlük dərəcəsi isə bir qrup daxilində ən yüksək və ya ən aşağı keyfiyyət dərəcəsini bildirir. Burada həm sintetik (-est: tallest, biggest), həm də analitik (the most + adjective: the most difficult, the most significant) üsullar geniş işlənir. Suppletiv formalar bu dərəcədə də müşahidə edilir: the best, the worst, the least kimi formalar tarixi inkişafın təsiri altında sabitləşmişdir.

Nəticə etibarilə, sifət ingilis dilində çoxfunksiyalı, semantik baxımdan dərin və sintaktik cəhətdən çevik kateqoriya kimi çıxış edir. Onun struktur-semantik xüsusiyyətləri göstərir ki, sifət sadəcə predmetin əlamətini bildirən söz deyil, nitqin məzmununu formalaşdıran, mətnin semantik çərçivəsini genişləndirən və diskursda qiymətləndirici funksiyanı yerinə yetirən kompleks dil vahididir. Otto Jespersen, Randolph Quirk, Sidney Greenbaum, David Crystal və Noam Chomsky kimi tədqiqatçıların yanaşmaları sifət kateqoriyasının çoxqatlı təbiətini üzə çıxarır və bu nitq hissəsinin həm qrammatik, həm semantik, həm də kognitiv aspektlərinin geniş tədqiq olunmasını zəruri edir. Dərəcələyə bilən və dərəcələnməyən sifətlərin qarşılaşdırılması, dərəcələrin sintetik, analitik və suppletiv yollarla düzəlməsi, eləcə də sifətin müasir diskursdakı qiymətləndirici funksiyası bu kateqoriyanın ingilis dilində ən dinamik sistemlərdən biri olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Chomsky, N. Syntactic Structures. – 1957.
2. Jespersen, O. The Philosophy of Grammar. – 1924.
3. Greenbaum, S. & Quirk, R. A Comprehensive Grammar of the English Language. – 1985.
4. Musayev, O.I. A Practical Grammar of Contemporary English. – 2014.

KHUMARA NAJAFLI

ADJECTIVES AND THEIR DEGREES IN THE ENGLISH LANGUAGE

Abstract: This thesis discusses the role of adjectives in English as important lexical-grammatical units that broaden the meaning of nouns by describing their qualities, states, and characteristics. Adjectives function on lexical, syntactic, and semantic levels, which makes them essential elements of sentence structure and meaning. The study highlights that adjectives can operate both attributively, appearing before nouns, and predicatively, following linking verbs. It also examines the semantic classification of adjectives into gradable and non-gradable types, as well as the system of degrees of comparison. These degrees are formed through synthetic, analytic, or suppletive patterns, reflecting the developed morphological structure of English adjectives.

Keywords: adjective, comparative, superlative, degree, gradable adjectives, ungradable adjectives

İLƏHƏ SƏFƏRLİ
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Müəllim
ilahe.seferli@sdu.edu.az

RIYAZİYYAT TƏDRİSİNİN VƏ TƏLİMİNİN BƏZİ PROBLEMLİ MƏSƏLƏLƏRİ

***Açar sözlər:** riyaziyyatın problemləri, tədris, təlim, məsələ, nəticə*

Çoxillik təcrübələr göstərir ki, riyaziyyatı sevdirmədən onu öyrətmək qeyri-mümkündür. Riyaziyyatı öyrətmək, öyrənmək ona məhəbbətdən başlayır. Təlim prosesində sözsüz, bu cəhət xüsusi olaraq nəzərə alınmalı, ilk növbədə, fənnin gözəlliklərini yaradan zənginliklər, rəqəmlər və əməllər ön plana çəkilməlidir. Bu gün informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının rolunun artdığı, rəqabətin gücləndiyi müasir dövrdə hər bir şəxsin istedad və qabiliyyətinin müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyi nəzərə alınaraq, cəmiyyətin inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsi olan insanın formalaşdırılması, problemlərin həlli və müstəqil qərarlar qəbul etməsi üçün onun zəruri təhsil səviyyəsinə və bacarığa malik olması üçün diqqət onun yüksək bilikli və riyazi savadlı olmasına yönəldilməlidir.

Azərbaycan təhsilinin inkişafına təsir göstərən keçid dövrü problemləri bu gün də özünü göstərməkdədir: uzun müddət totalitar bir rejimdə fəaliyyət göstərən təhsil sistemində demokratik dəyərlərə, dünya təcrübəsinə əsaslanan milli təhsil sisteminə keçid, təbii ki, çətinliklərlə müşayiət olunmalı idi. Vahid tədris planları, proqramları və dərsliklərlə işləyən Sovet məktəblərində milli məktəbə keçid təhsil sistemi qarşısında duran mühüm vəzifə kimi bu gün həll olunmaqdadır. Həmişə məlumdur ki, cəmiyyətin və millətin sosial-siyasi, mədəni-əxlaqi və o cümlədən intellektual inkişafının ən mühüm problemlərindən biri də təhsillə bağlıdır. Elm və təhsilin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında ulu öndərimiz H.Əliyevin fikirləri bu gün də yeni istiqamətlər üzrə, yəni elmin yeni sahələrinin yaradılması üçün təhsilin keyfiyyətinə və Azərbaycan təhsilində çalışan müəllimlərin fəaliyyətinə yeni baxışların formalaşmasına zəmin yaradır. Azərbaycan cəmiyyəti yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik şəxsiyyətlərin formalaşdırılması zəruri məsələ kimi müəllimlərin qarşısında mühüm vəzifələr qoyur.

Bu problemlərin həllində başlıca meyar köklü dəyişiklik aparmaq və zamanın tələblərindən irəli gələn yeni vəzifələrin həllinə cəmiyyəti səfərbər etməkdən ibarətdir. Cəmiyyətdə hökm sürən çətinliklər təhsildən də yan keçməmişdir. Bu vəziyyəti fəaliyyətdə olan müəllimlərin tədris problemlərinin aradan qaldırılması ilə həll etmək mümkündür.

Təbii ki, bu gün bu məsələlərin həlli təkcə fəaliyyətdə olan müəllimlərin deyil, həm də cəmiyyətin problemdir.

Həll olunmalı məsələlərdən biri riyaziyyatın öyrədilməsi və onunla bağlı yaranmış problemin aradan qaldırılması üçün lazımi tədbirlərin görülməsidir. Müstəqillik dövründə Azərbaycan dövləti ardıcıl olaraq təhsilin keyfiyyətinin artırılması və tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi üçün ölkəmizdə geniş islahatlar həyata keçirmişdir.

Bu gün hər bir riyaziyyat müəllimi yadda saxlamalıdır ki, şagird ilk öncə onun özünü və tədris etdiyi fənni sevir, dərk edir. Ona görə də yadda saxlanılmalıdır ki, riyaziyyat yalnız dərslikdəki elmi məlumatlarla deyil, həm də praktik nümunələrlə öyrədilməlidir. Çünki müəllimlə şagirdin düzgün münasibətini heç bir başqa şeylə əvəz etmək olmaz. Şagirdlərin dərk etdiyi hər hansı bir məsələdə müəllimlərin istiqamətverici sözü ona etibarlı yardımçıdır. Görkəmli şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə yazmışdır: “Müəllim dərs dediyi zaman unutmamalıdır ki, onun sözlərinə, sözlərin gözəlliyinə, ahənginə və məzmununa bir sinif və uşaq diqqət yetirir”.

Deməli, biz ilk növbədə təhsil, həmçinin riyaziyyat fənni vasitəsilə şəxsiyyətin inkişafının və tərbiyəsinin daha düzgün, daha səmərəli əsaslar üzərində qurulması haqqında ətraflı düşünməliyik. Şagirdlərlə ünsiyyətə girmək, səmimi münasibət yaratmaq onlarda həm müəllimə, həm də onun tədris

etdiyi riyaziyyat fənninə böyük maraq və məhəbbət yaradır. Ümumiyyətlə, hər bir müəllim fəaliyyətə başladığı zaman aşağıdakı şərtləri diqqət mərkəzində saxlamalıdır:

1. Öz fəaliyyətində əxlaqi-mənəvi, hüquqi-etik, estetik dəyərlərə, vətəndaşlıq mövqeyinə malik olduqlarını nümayiş etdirmək;
2. Müəllim-şagird münasibətlərinin yüksək səviyyədə təmin edilməsi;
3. Təlimdə yeni metodların axtarılması;
4. Təlim prosesində müvafiq üsullar seçməli və verilmiş alqoritm əsasında onların həll etmə yollarını izah etməli;
5. Şagirdlərdə tapşırıqları yerinə yetirmək üçün müxtəlif informasiya mənbələrindən istifadə etmək;
6. Problemin həllində birgə fəaliyyət, yəni müəllim-şagird, müəllim-rəhbərlik, müəllim-kollektiv şəklində işgüzar əməkdaşlıq yaratmaq.

Bu gün müəllim-şagird, valideyn-məktəb, məktəb-dərslik problemi zamanın tələbindən irəli gəlir. Ona görə də müəllim həm də özünə, şəxsiyyətinə maraq oyatmaqla cəmiyyətin özündə problemin yolunu tapan bir şəxsiyyət kimi qiymətləndirilməlidir. Amma unutmamalıyıq ki, biz düşünən, ətraf aləmi dərk edən bir varlıqla işləyirik. O varlıq ki, ətraf aləmi özünəməxsus şəkildə anlayır, biz müəllimlərin başa düşmədiyi tərzdə duyur və nəticə çıxarır.

Deməli, hər bir riyaziyyat müəllimi şagirdlərə nəyi öyrətməlidir?

1. Riyazi qanunları;
2. Riyaziyyatın əsas əməllərini;
3. Misal-məsələ həlli vərdisi yaratmağı;
4. Riyaziyyata marağı;
5. Şagirdlərdən riyazi dildə danışmağı mütəmadi olaraq tələb etməyi.

Problemin digər bir tərəfi fəaliyyətdə olan riyaziyyat müəlliminin metodik səviyyəsinin yüksək olmasını təmin etmək və dərslik problemdir. Qloballaşma şəraitində bu problemlərin müsbət həlli cəmiyyətdə təcrübəli, kifayət qədər səviyyəli, öz sahəsinin mütəxəssisi olan təcrübəli müəllimlərə daha böyük ehtiyac vardır.

Ümumiyyətlə müəllim bütün tədris prosesində şagirdlərdə düşünmək, tətbiq etmək bacarıqlarının formalaşmasına nail olmalıdır. Gənclərdə şəxsiyyətin, tərbiyənin formalaşdırılmasında məktəb, fənlərin tədrisi prosesi əsas yer tutur. Bu problemin həllində riyaziyyat tədrisinin rolu daha böyükdür. Ona görə riyaziyyat müəlliminin tərbiyə edici fəaliyyəti çox sahəlidir. Riyaziyyat müəllimi tədris prosesində ətraf mühitdəki obyektlərdən, cisimlərdən istifadə etməlidir. Bunlar şagirdlərə görə yarı təyin bacarığı formalaşdırır. Tədrisən şagirdlərdə ölçmə bacarığı formalaşır.

Şagirdlərin təfəkkürünün, düşünmə qabiliyyətinin inkişafına xüsusi fikir verilməlidir. Formal məntiq qanunlarının mənimsənilməsi ətraf aləmin mənimsənilməsində mühüm rol oynayır.

Mühüm tərbiyə məsələsi əmək bacarığının formalaşması və inkişafı, əmək təliminin düzgün təşkilidir. Riyaziyyat təlimində dilin, fikrin tələb olunan səviyyədə ifadə etmək qabiliyyətinin formalaşmasına da fikir verilməlidir. Həndəsə təlimi düzgün nitqin inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həndəsə təlimi prosesində şagirdlərdə fikri dəqiq ifadə etmək qabiliyyəti formalaşır. Tədqiqatlar göstərir ki, danışq, fikri düzgün ifadə etmək qabiliyyətinin formalaşmasına ən yaxşı təsir elə riyazi nitq mədəniyyətidir. N.İ.Lobaçevski, məşhur pedaqoq İ.N.Ulyanov özlərinin riyaziyyat dərslərində həmişə şagirdlərdən düzgün nitq tələb etmişlər.

Riyazi üsul özünün aydınlığı və aşkarlığı ilə şagirdlərdə konkretliyin və diqqətliyin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölçmənin aparılmasında diqqətlik, dəqiqlik gözlənilməlidir. Həndəsə tədrisində hesablama zamanı yol verilən dəqiqsizlik, hesablamanın nəticəsində aşkar görünür. Elə tədris metodu tətbiq etmək lazımdır ki, riyaziyyatın geniş tərbiyə edici imkanlarından tam şəkildə istifadə edilə bilsin.

Hər şeydən əvvəl aşağıdakılara diqqəti gücləndirmək lazımdır.

1. Təlim prosesində tərbiyəyə;
2. Şagirdlərin nəzəri materialı dərindən mənimsəmələrinə, onlarda bacarıq və vərdislərin formalaşmasına;
3. Şagirdlərdə tətbiq etmək bacarığı formalaşdırın tətbiqi məsələlərə.

Bununla əlaqədar tədris prosesində aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır.

1. Hər bir müəllim tərbiyələndirmək işində çalışmalıdır ki, hər bir şagird hiss etsin ki, məktəbdə təlim onun əmək yaradıcılığıdır. Hər bir şagird öz işində fəal olmalı və onu vicdanla yerinə yetirməlidir.

2. Müəllim şagirdlərin bilik keyfiyyətinin yüksəldilməsinə diqqəti artırmalıdır.

3. İstehsalatda, həyatda tətbiqi məzmunlu məsələlər həllinə fikir verməlidir.

Müəllim tədris prosesində aşağıdakıları nəzərə almalıdır.

Şagirdlərin həyat məlumatlarından və təlim prosesində əldə etdikləri məlumatlardan məqsədə uyğun şəkildə müntəzəm istifadə edilməlidir. Şagirdlərin fənnə marağını yüksəltmək üçün öyrənilən materialın təcrübədə tətbiqlərini göstərməlidir.

Yuxarıda göstərilən üç istiqamətdə tədris işinin aparılması riyaziyyat təliminin tərbiyəvi imkanını artırır və şagirdlərin sərbəst əmək fəaliyyətinə hazırlanmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Deməli, müəllimin vəzifəsi təkcə riyazi bilik vermək deyildir. O, həm də gələcəyə tam, yüksək əxlaqi sifətlərə malik şəxsiyyət hazırlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Методика, преподавания математики в средней школе. В.И.Мишин и др., – 1975.
2. Ağayev, B. Səkkizillik məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası / B.Ağayev, Ə.İbrahimov, A.Kreymer. – Bakı. Maarif, – 1972.
3. Глейзер, Г.Д. Повышение эффективности обучения математике в школе. – М.:1989.
4. Вopросе преподавания математики в средней школе.(сборник статей) Учпедгиз, – 1961.

ILANA SEFERLI

SOME PROBLEMATIC ISSUES IN THE TEACHING AND LEARNING OF MATHEMATICS

Abstract: Together with pupils scientific predation great attention should be paid to the formation of training in secondary schools. The experience shows that mathematic of teaching in a higher level. Thus article deals with the solution method of this problem in teaching mathematics.

Keywords: mathematical problems, teaching, learning, issue, result

ИЛАХА СЕФЕРЛИ

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ И ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКЕ

Резюме: В школах, наряду с научной подготовкой, особое внимание должно уделяться формированию воспитания у них. Практика показывает, что учителя математики не могут использовать воспитательные возможности обучения математики. В преучеваемой статье указанная проблема находит свое решение.

Ключевые слова: математические задачи, преподавание, обучение, проблема, результат

AUDİTORİYADANKƏNAR TƏDBİRLƏRİN UNIVERSİTET TƏLƏBƏLƏRİNİN MƏNƏVİ TƏRBIYƏLƏRİNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: riyaziyyat, auditoriya, universitet, təlim, tərbiyə

Dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunduğumuz hazırkı dövrdə təhsil müəssisələrimizin qarşısına mühüm vəzifələr qoyulmuşdur. Həmin vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsi üçün pedaqoji kollektivlər öz səy və bacarıqlarını səfərbər etməli, hərtərəfli biliyə, geniş dünyagörüşə, dərin savada, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə, nümunəvi davranış təcrübəsinə malik gənc nəsil yetişdirməlidir.

Bu gün riyazi fənlərin öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Azərbaycan Respublikasını dünyanın 150-yə yaxın ölkəsi müstəqil dövlət kimi tanımışdır. Bu dövlətlərdə yaşayan, oranın ali və orta məktəblərində işləyən hər bir vətəndaş Azərbaycanı təmsil edir. Bunun üçün də daha savadlı və dünyagörüşlü gənclərə böyük ehtiyac vardır. Respublikamızın Prezidenti cənab İlham Əliyevin müxtəlif ölkələrə səfərləri qarşılıqlı iqtisadi, elmi, mədəni, sosial əlaqələrin genişlənməsinə, elmi, mədəni, mənəvi, ticarət münasibətlərinin güclənməsinə şərait yaradır. Bu proseslərdə hər kəs öz ölkəsinin mədəniyyətini, incəsənətini, ədəbiyyatını, tarixini və elmini daha çox yerlərdə təbliğ etmək istəyir. Bu cür daxili istək məhz mənəvi keyfiyyətlərlə bağlıdır. Hər bir insan mənəvi cəhətdən zəngin olarsa, o, xalqının vətəninə keçmişini və gələcəyini dəyərləndirir və bu gün də onun tanınması üçün əlindən gələni əsirgəməz. Belə istəyin həyata keçirilməsində riyazi fənlərin də əhəmiyyəti vardır.

Ali məktəblərdə tələbələrin mənəvi tərbiyəsi üzrə sistemli, məqsədyönlü, fasiləsiz işlərin aparılmasına böyük ehtiyac vardır. Çünki gələcəyin riyaziyyatçıları müxtəlif olimpiadlara, elmi disputlara və yarışlara qoşulur, Azərbaycanı müxtəlif ölkələrdə təmsil edirlər. Bunun üçün də tələbələrdə mənəvi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına daha böyük önəm vermək zamanın tələbidir.

Azərbaycan gənclərinin intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsi və mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşdırılması prosesi çox mürəkkəb bir sahədir. Bunu yalnız təlim prosesində həyata keçirmək mümkün deyil. Bu işdə konfransların, müzakirə və disputların, görüşlərin keçirilməsi, müstəqil aparılan işlər, müsabiqə və yarışlar, dərnlərin fəaliyyəti, sərbəst müəllim, internetdən istifadə və s. müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Dediklərimizi isə yalnız auditoriyadankənar işlər prosesində həyata keçirmək mümkündür.

Müşahidələr göstərir ki, təlim prosesində qazanılmış biliklər və mənəvi keyfiyyətlər yalnız o zaman tələbələrin formalaşmasına xidmət göstərir ki, onlar öz maraqlarına, meyllərinə uyğun özünütərbiyə ilə məşğul olsunlar. Əgər tələbə auditoriyadankənar vaxtlarda öz üzərində işləmirsə, öyrəndiklərini tez unudur, onun yeni qavradığı bilik və bacarıqlar səthi xarakter daşıyır və mənəviyyətinin zənginləşməsinə kömək etmir. Ona görə də təlim prosesi ilə yanaşı auditoriyadankənar tədbirlərin qarşısında qoyulan ən mühüm vəzifə tələbələrdə riyaziyyata (riyazi fənlərə) maraq oyatmaq, yeni biliklərlə öz təcrübəsini müqayisə etməyi, öyrəndiklərinə yaradıcılıqla yanaşmağı, biliklərindən həyatda faydalanmağı öyrətmək, onların mənəvi keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi qayğısına qalmaqdır.

Ali məktəb tələbələrə təhsil verməklə bərabər, onlarda elmə, mədəniyyətimizə, xalqımızın keçmişinə, mənəvi dəyərlərinə maraq oyatmalıdır. Tələbələrlə aparılan sorğular göstərmişdir ki, onlar kitab-jurnal oxumur, teatra-konsertə getmir. Əksəriyyəti isə əlavə riyazi kitabları oxumur, riyaziyyatın tarixi və riyaziyyatçılarla maraqlanmır.

Buna görə də ali məktəb məzunları arasında riyaziyyatı yaxşı bilsə də, bəzən mədəni səviyyəsi aşağı olan, ziyalılıqdan uzaq mütəxəssislərə də rast gəlmək mümkündür.

Bütün bunların aradan qaldırılmasında auditoriyadankənar tədbirlərin keçirilməsini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Auditoriyadankənar aparılan işlər iki başlıca vəzifə daşıyır: birincisi, maraq yaratmaq, bilikləri dərinləşdirmək, riyaziyyat üzrə bacarıq və vərdisləri təkmilləşdirmək; ikincisi, tələbələrdə ideya-siyasi, əmək, əxlaqi və estetik hisslərini inkişaf etdirmək məqsədilə asudə vaxtın təşkili.

Təlim prosesinin və auditoriyadankənar işlərin məqsəd və vəzifələri üst-üstə düşsə də, ikinci halda işin təşkili, məzmunu və formalarında böyük fərqlər nəzərə çarpır.

Riyazi fənlər üzrə auditoriyadankənar tədbirlərin təlim prosesində aparılan işlərdən fərqli cəhətləri aşağıdakılardır.

1. Təlim prosesindən fərqli olaraq, auditoriyadankənar işlərdə tələbələrin iştirakının könüllü xarakter daşması. Tələbələrin öz maraqlarına, arzularına uyğun, məqsədyönlü şəkildə əlavə məşğələlərdə iştirak etməsi.

2. Auditoriyadankənar məşğələlərdə vaxt məhdudiyyətinin, dəqiq keçirilmə yerinin və formalarının olmaması. Auditoriyadankənar tədbirlər zamanı biliklər xüsusi yoxlanılıb qiymətləndirilmir. Bu işlər hesabat formasında müsabiqələrdə, konfranslarda və elmi şurada həyata keçirilir.

3. Auditoriyadankənar tədbir prosesində tələbə müəllimin köməyi olmadan daha çox müstəqillik, yaradıcılıq nümayiş etdirir, öz maraq və meyllərinə uyğun fəaliyyət formaları seçir.

Yuxarıdakı cəhətlər auditoriyadankənar tədbirlərin aparılmasına verilən tələblərdə öz əksini tapır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Auditoriyadankənar tədbirlər təlim prosesində aparılan işlərlə əlaqədardır. Tələbələr üçün təlim prosesində mənimsədikləri bilik və bacarıqları auditoriyadankənar işlərin xüsusiyyətlərinə uyğun inkişaf etdirmələri mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Auditoriyadankənar tədbirlər tələbələrin riyaziyyatı yaxşı öyrənməsi və mənimsəməsi üçün təbii motivasiyanı təmin edir.

Bu metodik tələbin həyata keçirilməsi bir sıra şərtlərlə bağlıdır.

Birincisi, riyaziyyat materialının mövzuları elə ardıcılıqla verilir ki, ondan həm dərstdə, həm də auditoriyadankənar vaxtlarda müxtəlif variantlarda istifadə olunsun. Nəzəri materiallar və tapşırıqlar (məsələn, misal) həm təlim prosesində, həm də auditoriyadankənar tədbirlər zamanı mövzuları inkişaf etdirməyə, müxtəlif variantlarda istifadə etməyə və yeni situasiyalarda tələbələrin öz fikrini aydınlatmağa imkan yaradır.

Ali məktəblərdə kütləvi tədbirlərin keçirilməsi vacibdir. Sözsüz ki, bu tədbirlərdə iştirak etmək üçün mənəvi tərbiyə və mənəvi zənginliklə bağlı çıxışlar tələbələrin nitq fəaliyyətinin həm məzmununun səviyyəsini yüksəldir, həm də onların geniş auditoriya qarşısında mənəvi keyfiyyətlərini nümayiş etdirməyə imkan yaradır. Bununla bərabər, həm metodik, həm də psixoloji baxımdan auditoriyadankənar məşğələlərdə son dərəcə mürəkkəb material təqdim olunduqda tələbələrin buna marağı azalır, çünki onu öyrənməkdə və aydınlaşdırmaqda çətinliklərlə qarşılaşırlar.

İkinci şərt auditoriyadankənar tədbirlərin keçirilmə forması ilə bağlıdır. Burada mövzuların tələbələrin maraqlarına, informativ olmasına, daha çox mənəvi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına diqqət yetirilir.

Eyni zamanda kütləvi tədbirlərdə istifadə edilən material maraqlı, öyrədici və inkişafetdirici olmaqla bərabər, hər bir tələbənin fərdi xüsusiyyətlərini, meyllini və riyazi hazırlıq səviyyəsini nəzərə alır.

2. Hər hansı bir tədbirdə tələbənin öz üzərinə götürdüyü tapşırığın yerinə yetirilməsinin vacibliyi.

3. Auditoriyadankənar məşğələlərin məqsədyönlü və ardıcılığı: həftədə bir dəfə, ayda bir dəfə, ildə bir dəfə.

4. Tələbələrin kütləvi şəkildə tədbirlərə cəlb olunması həm elmə marağının artmasına təsir göstərir, həm də onların özünə inamını artırır, müsbət keyfiyyətlərin formalaşmasını təmin edir.

Auditoriyadankənar işin formaları isə aşağıdakılardır:

1. Kütləvi tədbirlər;

2. Qrup üzrə tədbirlər.

Kütləvi tədbirlərə tematik axşamları, konfransları, görüşləri, müsabiqə və yarışları, olimpiadaları, müzakirə və disputları aid etmək mümkündür.

Qrup üzrə tədbirlərə isə əlavə seminarları, dərslər-konfransları, şən və hazırcavablar klubu və s. aid edilir.

Tədqiqatlardan görünür ki, ardıcıl və sistemli şəkildə aparılan işlər nəticəsində tələbələrdə nəinki mənəvi keyfiyyətləri, nümunəvi davranış təcrübəsi formalaşır, eyni zamanda onların istedad və qabiliyyətləri də üzə çıxır və bunun nəticəsi olaraq auditoriyadankənar tədbirlər zamanı riyaziyyatdan əyləncəli və qeyri-standart məsələlərin həlli üsulları müzakirə olunur, müsabiqə və yarışlar keçirilir. Bir sözlə, riyazi fənlər üzrə aparılan auditoriyadankənar tədbirlər tələbələrin həm elmi cəhətdən, həm də mənəvi cəhətdən inkişafı baxımından daxilən zənginləşməsinə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. I,II kitab / H.Ə.Əliyev. – Bakı: – 1997.
2. Bayramov, Ə.S. Psixologiya / Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. – Bakı: – 2002.
3. Veysova, Z. Fəal və interaktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait / Z.Veysova. – Bakı: – 2007.
4. Михайлычев, Е.А. Методики диагностики воспитанности // Школьные технологии, – 2003, № 4, – с.127-128.

ILGAR SEFERLI

THE IMPACT OF EXTRACURRICULAR ACTIVITIES ON THE MORAL EDUCATION OF UNIVERSITY STUDENTS

Abstract: Article is devoted to problems of moral education of students, a way of the decision of these problems at training of mathematics by means of out-of-class actions, such as: conferences, debates, competitions, etc. give the big possibilities student to enrich these actions moral qualities.

Keywords: mathematics, auditorium, university, training, upbringing

ИЛЬГАР СЕФЕРЛИ

ВЛИЯНИЕ ВНЕАУДИТОРНЫХ МЕРОПРИЯТИЙ НА НРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ СТУДЕНТОВ УНИВЕРСИТЕТА

Резюме: Статья посвящается проблемам нравственного воспитания студентов, пути решения этих проблем при обучении математики с помощью внеаудиторных мероприятий, таких как: конференции, диспутов, конкурсов и др. Эти мероприятия дают большие возможности студентом обогащать нравственные качества.

Ключевые слова: математика, аудитория, университет, обучение, воспитание

İRADƏ NAĞİYEVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

ii.nagiyeva@adpu.edu.az

MÜASİR TƏHSİLİN PROBLEMLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Mövzunun təhlilindən aydın olur ki, statistik materiallar dərslərini daha dolğun və məqsəd yönüli şəkildə mənimsənilməsinə təşkil edir. Dərs prosesi zamanı məlumatların ötürülməsi və şagirdlərin təhlil bacarıqlarının inkişaf etdirmək üçün statistik materiallarda aktiv istifadə olunur. Aktiv istifadə statistik məlumatların müstəqil üsullarla təqdim olunmasına şərait yaradır. Həmçinin əyaniliyi artırmaq üçün əvvəlki dərslərlə fərqli olaraq yeni dərslərlə illüstrativ materiallarla daha zənginləşdirildiyini görə bilərik. Belə ki, coğrafiya dərslərindəki mövzu sonunda və dərslərin sonunda xəritələr, qrafiklər, çalışma və təkrar xidmət edən tapşırıqlar keçirilən mövzularla bağlı şagirdlərin müstəqil olaraq işləmə bacarıqlarını formalaşdırmağa kömək edir. Eyni zamanda statistik materiallar əsasında şagirdlərdə sual vermək bacarıqları formalaşır. Məsələn, niyə bəzi ölkələrdə sıxlıq çox, bəzilərində azdır? Müxtəlif illərə aid göstəriciləri müqayisə etməklə dəyişmə tendensiyası aşkar etmək olar. Statistik göstəricilərlə işləmək fənlərarası əlaqənin genişləndirir. Belə ki, riyaziyyat, tarix, kimya, sosial elmlər əlaqələrə aid onlarca nümunə göstərmək olar ki, coğrafiyanın kompleks bir elm olmasından xəbər verir.

Açar sözlər: *statistik materiallar, coğrafiya tədrisi, dərs prosesi, təhlil bacarıqları, müstəqil öyrənmə, vizual materiallar, xəritələr və qrafiklər, fənlərarası əlaqə, şagird fəallığı, təhsil effektivliyi*

Son illər dünyada təhsil sistemində baş verən dəyişmə prosesi orta və ali pedaqoji təhsil sahəsində təhsil keyfiyyətinə təsir etmiş, təhsil müəssisələri qarşısında müəyyən tələblər qoymuşdur. Təhsil işçilərinin bir çox ölkələrin təhsil sistemi ilə yaxından tanış olması, elmin tədrisə inteqrasiyası, beynəlxalq əməkdaşlıq təhsilin inkişafına öz təsirini göstərmiş və göstərməkdə də davam edir.

Bir təhsil işçisi olaraq dünyanın bir çox ölkələrində (Estoniya, Finlandiya, Şimali Kipr, Yaponiya, Sinqapur və qardaş Türkiyədə) istər orta məktəblərdə istərsə də müxtəlif universitetlərdə keçirilən təlimlərdə iştirak etmişəm. Dərslərlərin hazırlanmasında tədqiqat yönümlü çalışmalara daha çox istinad edilir. Mən coğrafiya dərslərində statistik materiallardan istifadə imkanlarından danışmaq istəyirəm.

Coğrafiya dərslərində statistik materiallardan istifadə etmək üçün əvvəlcə mövzulara baxmalıyıq. Bütün mövzularda statistik materiallardan eyni dərəcədə istifadə etmək olmaz. Dərslərlərdə mətnlə yanaşı mətndən kənar komponentlərdə verilir. Əvvəllər dərslərlərdə əsas hissəni mətn təşkil edirdisə indi daha çox mətndən kənar komponentlər təşkil edir. Daha çox əlavə öyrədici materiala üstünlük verilir. Müasir dərslərlərdə mətnlərin tərkibi:

1. Əsas mətn- coğrafi anlayışlar, terminlər və coğrafi qanunauyğunluqlardan;
2. İzahedici hissədən- şəkil, sxem, xəritə- sxem və təlimatlandırıcı materiallardan;
3. Əlavə məlumat xarakterli yəni fənnə maraq yaradan materiallardan istifadə olunur.

Statistik materiallardan istifadə edərkən bir neçə nüansa fikir vermək lazımdır. Bir çox mövzularda təhlil və müqayisəyə daha çox yer vermək lazımdır. Məsələn, müxtəlif ölkələrin əhalisinin sayı, sıxlığı, doğum və ölüm göstəriciləri müqayisə edilə bilər. Azərbaycanla Yaponiyanın əhalisinin artım tempini müqayisə edərək fərqli sosial-iqtisadi amillər haqqında şagirdlər müxtəlif fərqli fikirlər səsləndirə bilərlər.

Dərs prosesi zamanı şagirdlərin öyrəndiklərini tətbiq etməsi, biliklərini möhkəmləndirməsi üçün aşağıdakı nümunədə (cədvəl 1) olduğu kimi cədvəllər verilir. O cədvəllər əsasında iş aparılır. Həyata keçirilən iş mətndən kənar biliklərin şagird tərəfindən mənimsənilməsi və dərk edilməsində rol oynayır.

Bu cədvəli tamamlamaq üçün tələbələr kənd təsərrüfatı və sənaye sahələrinin haqqında ətraflı məlumata malik olmalıdır.

Tənqidi düşünməni, analiz etmə, problem həll etmə kimi bacarıqları inkişaf etdirir. Təhsildə hələ də kənd və şəhər arasındakı fərq təhsildə də özünü göstərir. Bu da bəzi kənd məktəblərində təhsilin keyfiyyətinə təsir edir (internetin olmaması).

Azərbaycanın sənaye və kənd təsərrüfatı xəritələrini müqayisə edin. Təsərrüfatın yerləşməsindəki qanunauyğunluqları təsdiqləyən nümunələr göstərin. Nəticələri cədvəl formasında təqdim edin.

Kənd təsərrüfatı sahəsi	Əlaqədar olaraq yaranan aqrar-sənaye sahəsi	İnkişaf etdiyi mərkəzlər
Üzümçülük	Şərabçılıq	Şamaxı, Göygöl, Tovuz, Qazax, Kürdəmir, Cəlilabad, Naxçıvan
Pambıqçılıq	Pambıqtəmizləmə	
Meyvəçilik	Meyvə-tərəvəz konserv	
Baramaçılıq	İpəkçilik	
Çayçılıq	Çay sənayesi	

Cədvəl 1.

İngilis dili ilə əlaqədar olaraq da problemlər yaranır. Dili bilməyənlər informasiyalardan tam istifadə edə bilmirlər. Müasir təhsildə perspektivlərə - fərdiləşmiş, təhsili, (yəni hər şagirdin marağına və bacarığına görə proqramlara süni intellekt tərəfindən hazırlanması, dərslərin onlayn və ənənəvi formada keçirilməsi praktiki bacarıqların inkişaf etdirilməsi, beynəlxalq layihələrdə müəllim və tələbələrin iştirakının əl çatan olması, təhsildə stress, psixoloji yük, sosial bacarıqların tədris proqramına əlavə edilməsi perspektivlərə aiddir. Müasir təhsil sistemi əzbərləməyə yox, düşünməyə, tətbiq etməyə, qlobal əməkdaşlığa, fərdiləşmiş öyrənməyə yönəlir və yaradıcı düşünməyə istiqamətlənir.

Hazırlanmış kurikulum əsaslı dərsliklər şagirdlərdə praktiki və nəzəri bacarıqların inkişafına köməklik edir. Şagirdlərin müstəqil olaraq tətqiqat aparmaq, hadisələri analiz edib təhlil etmək, hadisələri qiymətləndirmək və proqnoz vermək qabiliyyətlərinə yiyələnməklərinə xidmət edir. Yeni hazırlanmış dərsliklər komplekt olaraq hazırlanır. Bu da ənənəvi dərsliklərdən fərqli olaraq müəllim ilə şagird arasındakı fəaliyyətin tamamlanması və əlaqələndirilməsi üçündür. Bu komplekt müəllimin proqramından tutmuş şagirdlərin qiymətləndirilməsinə qədər bütün fəaliyyətləri özündə əks etdirir.

Müəllim ilə yanaşı şagirdin də fəaliyyətini istiqamətləndirməyə xidmət edir. Şagirdlərin müstəqil işləmə bacarığı, təfəkkürün inkişafı, əqli bacarıqların formalaşdırılması və s. şagirdin marağına əsasən istiqamətləndirilir.

IRADA NAGIYEVA

PROBLEMS AND PROSPECTS OF MODERN EDUCATION

Abstract: From the analysis of the topic, it is clear that statistical materials organize a more complete and purposeful mastering of the lesson. During the lesson process, statistical materials are actively used to transfer information and develop students' analytical skills. Active use creates conditions for presenting statistical data in independent ways. Also, unlike previous textbooks, we can see that new textbooks are enriched with illustrative materials to increase visibility. Thus, maps, graphs, and tasks for study and repetition at the end of the topic and at the end of the textbook in geography textbooks are related to the topics covered and help students form their skills to work independently. At the same time, students develop questioning skills based on statistical materials. For example; Why is the population density high in some countries and low in others? By comparing indicators from different years, trends can be identified. Working with statistical indicators expands interdisciplinary connections. Thus, dozens of examples of connections between mathematics,

history, chemistry, and social sciences can be given, which indicates that geography is a complex science.

Keywords: statistical materials, geography teaching, instructional process, analytical skills, independent learning, visual materials, maps and graphs, interdisciplinary connections, student engagement, educational effectiveness

TEACHING STUDENTS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS IN ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE: INCLUSIVE STRATEGIES BASED ON UDL, DIFFERENTIATION AND ASSISTIVE TECHNOLOGIES

The article examines methodological approaches that enhance the accessibility of English as a Foreign Language (EFL) instruction for students with Special Educational Needs (SEN). Drawing on contemporary research and regional educational reforms, the paper analyses four strategies – Universal Design for Learning (UDL), differentiation, assistive technologies and instructional scaffolding – as a foundation for adapting learning materials and designing inclusive lessons. The author emphasises that flexible, multimodal instruction allows teachers to maintain academic rigor while ensuring active participation of diverse learners. The findings contribute to the development of inclusive pedagogical practices in Kazakhstan highlight practical solutions for improving learning outcomes among SEN students. Inclusive EFL classrooms should ensure equitable access by using multimodal materials, visual supports, and structured guidance that help all learners participate fully. The application of such strategies in vocabulary, dialogue, and reading tasks enhances motivation, autonomy, and meaningful comprehension for students with diverse learning needs.

Keywords: inclusive education, SEN, UDL, differentiation, assistive technologies, scaffolding

Introduction. Recent educational reforms in Kazakhstan demonstrate a growing commitment to inclusive schooling, with particular emphasis on ensuring meaningful participation of students with Special Educational Needs (SEN). In the context of English as a Foreign Language (EFL), the learning process typically involves simultaneous work with new vocabulary, grammar structures, and communicative tasks. Such requirements can intensify difficulties for SEN learners, who may need additional time, clearer sequencing, multimodal presentation, or individualized support.

Kazakh researchers study methods to enhance accessibility, motivation, and active participation by adapting learning materials in inclusive classrooms for students with special educational needs in foreign language teaching. According to the Concept for the Development of Preschool, General Secondary, and Technical Vocational Education for 2023-2029, inclusive education is considered one of the key directions in the development of the modern educational system.

The methodology for organizing such instruction is based on the implementation of student-centered education grounded in the principle of equitable access, which ensures that all learners regardless of their cognitive, sensory, or physical characteristics are able to participate fully in the learning process.

Adapting teaching materials is therefore not limited to simplifying texts; it involves designing instructional environments that anticipate learner diversity from the outset. This article examines four key strategies that serve as an integrated framework for such adaptation: Universal Design for Learning (UDL), differentiation, assistive technologies, and instructional scaffolding. Together, these approaches provide teachers with practical methods for enhancing accessibility while maintaining academic standards.

Universal Design for Learning (UDL)

Universal Design for Learning is a pedagogical framework that encourages teachers to design lessons proactively, recognizing that learners differ in how they perceive information, stay motivated, and demonstrate understanding. UDL is grounded in cognitive science, which shows that learning pathways vary widely across individuals.

In the EFL classroom, UDL may include the use of visual organizers, carefully selected audio and video resources, varied forms of response, and opportunities for students to regulate the pace of

their work. By offering multiple formats for representing content and expressing learning outcomes, teachers reduce cognitive overload and support more stable comprehension. This approach is particularly valuable for students with dyslexia, attention-related difficulties or challenges in working memory.

Differentiation

Differentiation refers to purposeful adjustments in content, instructional processes, or expected products while maintaining core learning goals. In an inclusive EFL classroom, differentiation may manifest as tiered tasks, simplified reading passages, alternative forms of practice or additional linguistic scaffolds.

Pre-teaching key vocabulary, using guided reading strategies, or offering structured speaking frames enables learners to remain engaged, even if they encounter difficulties with specific language structures. Differentiation allows students to progress at an appropriate pace, strengthens confidence and supports consistent participation in learning activities.

Assistive Technologies as a Mechanism of Support

Assistive technologies significantly expand the possibilities for supporting SEN learners in the language classroom. Text-to-speech and speech-to-text tools benefit students with dyslexia or writing challenges, while predictive text functions and digital flashcards assist in vocabulary acquisition. Applications for digital storytelling or interactive practice offer repeated exposure, which is essential for internalizing new language patterns.

Importantly, assistive technologies promote learner autonomy. By giving students the opportunity to select the tools that best meet their needs, teachers help build motivation and self-efficacy, both of which are crucial for sustainable progress.

Instructional Scaffolding and Material Adaptation

Instructional scaffolding represents a dynamic form of support that gradually decreases as learners gain confidence. Unlike static simplification, scaffolding involves systematic modelling, guided practice and timely feedback. In EFL lessons, this may include demonstrating pronunciation, breaking down longer instructions, providing step-by-step examples, or offering partially completed templates for speaking or writing.

Through continuous observation of learner responses, scaffolding ensures that students remain in a productive learning zone – challenged, but not overwhelmed. This approach is especially beneficial for SEN learners, who require clear, predictable instructional sequences.

Conclusion. The combined application of Universal Design for Learning, differentiation, assistive technologies and scaffolding forms a comprehensive methodological foundation for adapting EFL materials in inclusive settings. These strategies enable teachers to design accessible, structured and engaging learning environments while maintaining academic depth.

Implementing inclusive strategies in EFL contexts enhances participation, motivation, autonomy, and overall comprehension. Teachers who adopt such practices contribute to equity and accessibility in education, ensuring that all learners achieve meaningful learning outcomes.

As education systems across Central Asia continue to prioritise inclusive practices, the approaches discussed in this article offer practical and theoretically grounded solutions for improving learning outcomes among SEN students. Their integration into everyday language teaching contributes to the broader goals of equity, participation and educational quality.

REFERENCES

1. Rose, D. & Meyer, A. Teaching Every Student in the Digital Age: Universal Design for Learning. – 2002.
2. Tomlinson, C. The Differentiated Classroom: Responding to the Needs of All Learners. – 2014.
3. CAST. Universal Design for Learning Guidelines. – 2018.
4. Florian, L. Inclusive Pedagogy Across the Curriculum. – 2015.
5. UNESCO. Inclusion and Education: Towards Equality for All. – 2020.

6. Myrzatay, A.G. (2023). Methods and approaches of inclusive English teaching. – 2023.
7. Delaney, T. A., & Hata, M. (2020). Universal design for learning in assessment: Supporting ELLs with learning disabilities. – 2020.

JANİL MARATOVA

XARİCİ DİL KİMİ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ XÜSUSİ TƏHSİL EHTİYACLARI OLAN ŞAĞİRDŁƏRİN TƏDRİSİ: UDL, DİFERENSİASIYA VƏ KÖMƏKÇİ TEXNOLOGİYALAR ƏSASINDA İNKLÜZİV STRATEGİYALAR

Xülasə: Məqalədə xüsusi təhsil ehtiyacı (XTE) olan şagirdlər üçün İngilis dilinin xarici dil kimi (EFL) tədrisinin əlçatanlığını artıran metodoloji yanaşmalar araşdırılır. Müasir tədqiqatlar və regional təhsil islahatlarına istinad edilərək, məqalədə öyrənmə materiallarının uyğunlaşdırılması və inklüziv dərslərin dizaynı üçün dörd strategiya təhlil olunur – Öyrənmənin Universal Dizaynı (UDL), diferensiasiya, asistiv texnologiyalar və tədris üçün scaffolding (dəstək strukturu). Müəllif vurğulayır ki, çevik, multimodal tədris müəllimlərə akademik ciddiliyi qoruyaraq müxtəlif şagirdlərin aktiv iştirakını təmin etməyə imkan verir. Nəticələr Qazaxıstanda inklüziv pedaqoji praktikaların inkişafına töhfə verir və XTE şagirdlərinin öyrənmə nəticələrinin yaxşılaşdırılması üçün praktik həlləri işıqlandırır. Inklüziv EFL sinifləri bütün şagirdlərin dərslər prosesində tam iştirak etməsinə kömək edən multimodal materiallardan, vizual dəstək vasitələrindən və strukturlaşdırılmış yönləndirmədən istifadə etməklə bərabər imkanlı tədrisi təmin etməlidir. Bu cür strategiyaların lüğət, dialoq və mətnlə işləmə tapşırıqlarında tətbiqi müxtəlif öyrənmə ehtiyacları olan şagirdlərdə motivasiyanı, müstəqilliyi və məzmunu şüurlu şəkildə anlamağı artırır.

Açar sözlər: inklüziv təhsil, XTE, UDL, diferensiasiya, asistiv texnologiyalar, scaffolding

ЖАНИЛЬ МАРАТОВА

ОБУЧЕНИЕ УЧАЩИХСЯ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ: ИНКЛЮЗИВНЫЕ СТРАТЕГИИ НА ОСНОВЕ УНИВЕРСАЛЬНОГО ДИЗАЙНА ОБУЧЕНИЯ (UDL), ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ И ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Резюме: В статье рассматриваются методические подходы, способствующие повышению доступности обучения английскому языку для учащихся с особыми образовательными потребностями (ООП). На основе современных исследований и образовательных реформ стран Центральной Азии анализируются четыре стратегии – универсальный дизайн обучения (UDL), дифференциация, ассистивные технологии и скаффолдинг как динамическая форма поддержки. Показано, что гибкая, мультимодальная организация учебного процесса позволяет сохранить академическую содержательность курса и одновременно обеспечить вовлечённость разных категорий учащихся. Представленные выводы имеют практическую значимость для развития инклюзивного обучения в Республике Казахстан. EFL должны обеспечивать равный доступ, используя мультимодальные материалы, визуальные опоры и структурированное сопровождение, которые помогают всем учащимся полноценно участвовать в учебном процессе. Применение таких стратегий в заданиях по лексике, диалогу и чтению повышает мотивацию, автономность и осознанное понимание у учащихся с различными образовательными потребностями.

Ключевые слова: инклюзивное обучение, ООП, адаптация материалов, UDL, дифференциация, скаффолдинг

ЖАНАР ЕСКАЗИНОВА

«КарННУ имени академика Е.А. Букетова»

PhD, ассоциированный профессор

martbek3@mail.ru

АЛИНА КЫДЫРБАЕВА

shasabirovaalina@gmail.com

FEATURES OF DEVELOPING LANGUAGE SKILLS OF MIDDLE SCHOOL STUDENTS THROUGH DIGITAL TOOLS IN TEACHING ENGLISH

The article examines the impact of digital tools on the development of language skills of middle school students in the process of learning English. It is shown that digital platforms, multimedia resources, and interactive applications enhance students' motivation, making the learning process more flexible, visual, and individualized.

The study analyzes the psychological and pedagogical characteristics of students in grades 5–9, the role of listening, speaking, reading, and writing in mastering a foreign language, as well as methods for integrating digital resources into the educational process.

The practical part includes the results of a pedagogical experiment confirming the effectiveness of implementing digital tools in improving the quality of language training and increasing student engagement.

Keywords: *digital tools; language skills; middle school students; English teaching; communicative competence; motivation*

One of the most significant changes in modern education is the rapid spread of digital technologies. Online platforms, multimedia resources and mobile applications are increasingly used not only in higher education but also in schools. For middle school students, who grow up surrounded by gadgets and the Internet, traditional lessons based solely on a textbook often seem less engaging. Language skills are central to foreign language teaching. Listening, speaking, reading and writing form the basis of communicative competence and allow learners to use the target language in real situations. In the context of teaching English to middle school students, it is important to take into account their age-related psychological characteristics: increased emotional sensitivity, need for communication with peers, formation of self-esteem and interest in everything new. The study aims to examine, both theoretically and practically, the features of developing language skills of middle school students through digital tools in teaching English and to propose effective methodological recommendations. The research tasks included analysing the language skills and age characteristics of middle school learners, studying methods and technologies for using digital tools, demonstrating practical examples of their application in English lessons and observing their impact on students' language skills. The object of the study was middle school students learning English, while the subject was the teaching process aimed at developing their language skills through digital tools. The hypothesis assumed that effective use of digital tools would increase learners' interest in English, improve the quality of language practice and make the learning process more efficient and engaging. Psychological and pedagogical studies emphasise that the period of middle school (grades 5–9) is characterised by intensive physical, emotional and cognitive development. Researchers such as L. S. Vygotsky [1], D.B.Elkonin [2] and others point out that at this age learners gradually move from concrete to more abstract thinking, actively form their self-image and value the opinions of teachers and peers. Each grade level has its own specifics: fifth-graders are adapting to new subjects and teachers; sixth-graders become more independent in their judgments; seventh-graders experience the beginning of adolescence; eighth-graders face typical teenage problems and search for their place in society; ninth-graders are already oriented towards future education and career choices. These

developmental features must be taken into account when organising foreign language teaching. Vygotsky [1] emphasised that learning develops within the Zone of Proximal Development, meaning that new material should be supported by appropriate tools and guidance.

In foreign language methodology, language skills are usually divided into receptive (listening, reading) and productive (speaking, writing). Listening provides learners with models of pronunciation, intonation and usage in context; reading introduces them to different text types and enriches vocabulary; speaking allows them to express their thoughts orally; writing helps to develop accuracy and coherence of expression. Theoretical works in pedagogy and methodology stress that these skills should be developed in an interconnected way, in meaningful communicative situations rather than through isolated drills. Nunan [4] also emphasises that effective development of listening, speaking, reading and writing requires task-based and communicative activities that mirror real-life language use.

The concept of digitalisation of education, widely discussed in contemporary pedagogical literature, is closely linked to the use of digital tools in teaching. Digital tools are understood as electronic devices, software, platforms and online services that support the educational process [5]. Their key features include accessibility, flexibility, adaptability to learners' needs, integrative potential and scalability. In the context of teaching English, digital tools make it possible to provide learners with authentic audio and video materials, interactive exercises, online dictionaries and electronic textbooks. Kazakhstani and international authors underline that, when used consciously and methodically, such tools can significantly enhance the quality of foreign language teaching and support the development of language skills of school students. Galskova and Gez [3] argue that modern educational technologies expand learners' opportunities for authentic interaction and help bridge classroom learning with real communication.

The research underlying this article employed a set of theoretical and empirical methods. The theoretical stage included analysis and synthesis of psychological, pedagogical and methodological literature on the development of language skills and the use of digital tools in foreign language teaching. Particular attention was paid to works that describe age-related characteristics of middle school students and to studies on digitalisation of education.

At the empirical stage, a pedagogical experiment was organised in English lessons with middle school learners. The experiment comprised several phases. During the preparatory phase, the initial level of students' language skills was diagnosed through control tasks and tests. The topics in the calendar plan were analysed and adapted for lessons with active use of digital tools. Control and experimental groups were identified.

In the main phase, the experimental group received English lessons in which digital tools were systematically integrated: online platforms, multimedia presentations, interactive exercises and other resources. The control group was taught in a more traditional format. Throughout the experiment, observations were made of learners' participation, motivation and progress. At the final phase, repeated control tests were conducted and the results of the two groups were compared. Qualitative analysis of classroom observations and quantitative comparison of test scores made it possible to draw conclusions about the effectiveness of digital tools for developing language skills.

The analysis of digital tools used in the experiment showed that their pedagogical potential is linked to a number of important characteristics. First, digital platforms provide high accessibility: learners can connect from different places and continue studying even in situations when traditional classroom teaching is limited. Second, flexibility and asynchronicity make it possible for students to work at a convenient time and pace, repeat materials and choose tasks according to their level. Third, adaptability allows teachers to consider individual abilities and needs of learners by offering differentiated tasks. Fourth, digital tools support integration of various formats – text, audio, video, graphics – which contributes to the multimodal development of language skills.

In the experimental group, tasks were designed so that listening, speaking, reading and writing were developed in an integrated way. For example, students listened to short audio or video fragments, then discussed them orally or in chat, worked with related texts and finally completed

written tasks or created their own digital products. Such lesson models helped to increase the amount of meaningful language practice and to make the learning process more varied.

Comparison of the control and experimental groups after several months of teaching showed positive dynamics in the experimental group. Students demonstrated better results in listening comprehension, more confident participation in oral activities and improved quality of written work. Teachers also noted higher motivation, greater involvement in lessons and more responsible attitudes towards homework among learners who actively used digital tools. At the same time, certain difficulties were identified: technical problems, occasional distraction to non-educational content and the need to carefully select appropriate digital resources. These challenges confirm that digital tools are not a goal in themselves but a means that must be integrated into a well-thought-out methodological system.

Despite the generally positive outcomes of the pedagogical experiment, several limitations should be taken into consideration. First, the research was conducted within a relatively small sample of middle school students, which restricts the generalisability of the findings. Second, the duration of the experiment did not allow for long-term tracking of the development of language skills; therefore, the sustainability of the observed improvements remains an open question. Third, technical conditions varied from lesson to lesson, which sometimes influenced learners' engagement and the stability of digital platforms. Finally, the effectiveness of digital tools was partially dependent on students' previous experience with technology, which was not uniform across the groups. These factors indicate that further large-scale and long-term studies are required to obtain more comprehensive results.

Future research may benefit from expanding the sample size and including students from different regions and socio-educational contexts. It would also be valuable to investigate the long-term impact of digital tools on the development of communicative competence and academic achievement. Comparative studies analysing the effectiveness of specific platforms or types of digital tasks could help identify which tools are most suitable for particular language skills. Additionally, further research may explore teachers' digital competence and the methodological challenges they encounter when integrating technology into foreign language lessons. Such investigations would contribute to the development of more detailed guidelines for effective and sustainable digital pedagogy.

The conducted research confirms that digital tools, when used purposefully and systematically, create favourable conditions for developing language skills of middle school students in English lessons. They support integrated work on listening, speaking, reading and writing, increase learners' motivation, provide opportunities for differentiation and take into account individual characteristics of students. The hypothesis that digital tools enhance interest in learning English and contribute to more effective language acquisition has been supported by the results of the pedagogical experiment.

At the same time, the effectiveness of digital tools depends on the pedagogical competence of the teacher and on technical conditions. It is important to avoid formal use of technology and to ensure that each digital activity has clear learning objectives and is appropriate for the age and level of learners.

REFERENCES

1. Vygotsky, L.S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press, – 1978.
2. Elkonin, D.B. *Child Psychology*. – Moscow: Akademiya, – 2007.
3. Galskova, N.D., & Gez, N.I. *Theory of Teaching Foreign Languages*. Moscow: Akademiya, – 2006.
4. Nunan, D. *Listening in Language Learning*. Cambridge: Cambridge University Press, – 1998.
5. What Are Digital Tools? [Electronic resource]. Available at: <https://www.digital-adoption.com/glossary/digital-tools/>

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ЯЗЫКОВЫХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЦИФРОВЫХ ИНСТРУМЕНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Резюме: В статье рассматривается влияние цифровых инструментов на развитие языковых навыков учащихся средних классов в процессе обучения английскому языку. Показано, что цифровые платформы, мультимедийные ресурсы и интерактивные приложения повышают мотивацию школьников, делают обучение более гибким, наглядным и индивидуализированным. В работе анализируются психолого-педагогические особенности учащихся 5-9 классов, роль аудирования, говорения, чтения и письма в овладении иностранным языком, а также способы интеграции цифровых ресурсов в образовательный процесс. Практическая часть включает результаты педагогического эксперимента, подтверждающего эффективность внедрения цифровых инструментов для повышения качества языковой подготовки и вовлеченности учащихся.

Ключевые слова: цифровые инструменты; языковые навыки; учащиеся средней школы; обучение английскому языку; коммуникативная компетенция; мотивация

ZHANAR ESKAZINOVA

ALINA KIDIRBAYEVA

ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN DİL BECERİLERİNİN GELİŞTİRİLMESİNDE DİJİTAL ARAÇLARIN KULLANIMININ ÖZELLİKLERİ (İNGİLİZCE ÖĞRETİMİ BAĞLAMINDA)

Özet: Bu makalede, İngilizce öğretimi sürecinde ortaokul öğrencilerinin dil becerilerinin geliştirilmesine dijital araçların etkisi incelenmektedir. Dijital platformların, multimedya kaynaklarının ve etkileşimli uygulamaların öğrencilerin motivasyonunu artırdığı; öğrenme sürecini daha esnek, görsel ve bireyselleştirilmiş hâle getirdiği gösterilmektedir. Araştırmada 5–9. sınıf öğrencilerinin psikolojik ve pedagojik özellikleri, dinleme, konuşma, okuma ve yazma becerilerinin yabancı dil edinimindeki rolü ve dijital kaynakların ders sürecine entegrasyon yöntemleri analiz edilmektedir. Uygulama aşamasında gerçekleştirilen pedagojik deneyin sonuçları, dijital araçların sistemli kullanımının öğrencilerin dil becerilerinin gelişimine ve derse katılımına önemli ölçüde katkı sağladığını doğrulamaktadır.

Anahtar kelimeler: dijital araçlar; dil becerileri; ortaokul öğrencileri; İngilizce öğretimi; iletişimsel yeterlilik; motivasyon

KILYBAYEVA GULNUR

Kazakh National Pedagogical University

Doctoral student

eraly.balym@mail.ru

EASY METHODS FOR ADAPTING PRESCHOOL CHILDREN TO KINDERGARTEN

This paper explores simple and effective methods for facilitating the smooth adaptation of preschool children to kindergarten. Early childhood adaptation is a crucial developmental stage that influences a child's emotional well-being, social readiness, and long-term learning outcomes. The study highlights practical strategies such as establishing consistent daily routines, conducting gradual familiarization visits, promoting communication between teachers and parents, and creating a supportive emotional environment. Particular attention is given to individualized approaches that consider the child's temperament, previous social experience, and family background. The findings emphasize the importance of cooperation between educators and parents in ensuring a positive, stress-free transition to kindergarten.

Keywords: *preschool adaptation; kindergarten transition; early childhood education; child adjustment; parental involvement; emotional support; smooth transition; early learning environment*

The transition from home to kindergarten represents one of the most significant early life experiences for preschool children. This period is often accompanied by emotional stress, behavioral changes, and challenges in social adjustment. Successful adaptation to kindergarten plays a crucial role in shaping a child's emotional stability, social competence, and readiness for further learning. Therefore, understanding how to support preschoolers during this transitional stage is a priority for educators, psychologists, and parents.

Several factors influence a child's ability to adapt smoothly, including temperament, family environment, communication skills, and previous social experiences. However, research consistently shows that the methods used by educators and caregivers significantly determine whether the adaptation process will be positive or stressful. Simple, practical, and developmentally appropriate strategies – such as establishing routines, providing emotional support, and strengthening cooperation with parents – can greatly reduce anxiety and promote a sense of security in young children.

This study focuses on easy-to-implement methods that help preschool children transition into the kindergarten environment more comfortably. By examining existing research and practical approaches, the paper aims to identify the most effective adaptation techniques and highlight the importance of collaboration between teachers and families.

Research on early childhood adaptation emphasizes that entering kindergarten marks an important developmental transition requiring emotional, social, and behavioral adjustment. According to Bowlby's attachment theory, children experience stress when separated from their primary caregivers, which can lead to anxiety and resistance during the first days of kindergarten. Studies by Ahn & Stifter (2019) demonstrate that consistent caregiver support and predictable routines significantly lower separation anxiety.

Bronfenbrenner's ecological systems theory also highlights the interconnectedness of family, school, and community environments. Adaptation improves when communication between parents and teachers is strong, as shown in the works of Rimm-Kaufman (2007). Parental involvement – through orientation meetings, gradual familiarization visits, and information sharing – creates a sense of continuity between home and school environments.

Furthermore, research by Margetts (2015) indicates that structured daily routines help children develop a sense of stability, reducing behavioral challenges during the first months of kindergarten. Emotional support strategies, such as comfort objects, visual schedules, and teacher-child bonding activities, are also recognized as effective tools for easing the transition (Brooker, 2008).

Individual differences play an important role. Children with shy or sensitive temperaments often require more time and gentle guidance, as noted by Fox & Henderson (2000). Meanwhile, children with strong prior social experiences tend to adapt more quickly.

A growing number of studies highlight the importance of child-centered approaches: play-based introductions, gradual integration methods, and positive reinforcement. These methods are easy to implement and have demonstrated high effectiveness in reducing stress and promoting a sense of belonging among preschoolers.

Overall, the literature suggests that adaptation is a multidimensional process influenced by family involvement, consistent routines, teacher support, and the emotional climate of the kindergarten environment. Effective adaptation strategies are simple yet powerful when applied consistently and collaboratively.

(Материалы подготовлены при поддержке **gptonline.ai**)

Ниже приводится профессионально оформленный раздел **Methodology** для научной статьи *“Easy Methods for Adapting Preschool Children to Kindergarten”*. Текст написан в академическом стиле и готов к использованию в исследовательской работе.

This study employs a qualitative descriptive research design aimed at identifying simple and effective methods that support preschool children during their transition to kindergarten. The approach allows for an in-depth exploration of children’s behavioral responses, teacher strategies, and parent–educator cooperation without manipulating the natural environment.

Participants

The study involved:

- 30 preschool children aged 3–5 years,
- 6 kindergarten teachers,
- 30 parents of participating children.

Participants were selected through purposive sampling to ensure representation of different temperaments, family backgrounds, and prior social experiences.

Data Collection Methods

1. Observations

Systematic classroom observations were conducted during the first four weeks of the children's transition period. The focus was on:

- emotional responses (anxiety, crying, withdrawal),
- social behaviors (interaction with peers, communication with teachers),
- adaptation indicators (routine acceptance, participation in activities).

Observation protocols were developed based on established early childhood frameworks.

2. Semi-Structured Interviews

Interviews were conducted with teachers and parents to gather insights into:

- strategies they used to support the adaptation process,
- perceived challenges and successful practices,
- individual child characteristics influencing adaptation.

Each interview lasted 15–20 minutes and was recorded with participant consent.

3. Document Analysis

Educational materials, daily schedules, and adaptation plans used by the kindergarten were examined to identify structured methods implemented during the transition.

Collected data were analyzed through thematic analysis.

The process included:

1. Familiarization with data (transcription and repeated reading),
2. Coding significant patterns,
3. Categorizing codes into broader themes (e.g., emotional support, routine stability, parent–teacher communication),
4. Cross-checking emerging themes with observational data for validation.

Triangulation was applied by comparing information from three sources—observations, interviews, and documentation – to ensure credibility and reliability.

Ethical Considerations

Written consent was obtained from parents and teachers.

Children’s identities were anonymized.

Data were used exclusively for research purposes.

The study adhered to ethical standards for early childhood research, prioritizing the well-being and emotional comfort of participants.

(Материалы подготовлены при поддержке gptonline.ai)

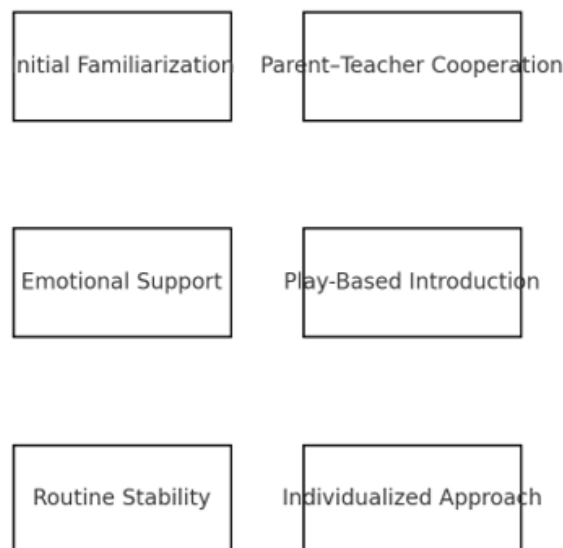
Ниже представлен профессионально оформленный раздел Discussion для исследования “*Easy Methods for Adapting Preschool Children to Kindergarten*”. Текст соответствует академическому стилю и готов к включению в статью.

The findings of this study highlight the significance of simple, developmentally appropriate strategies in supporting preschool children during their transition to kindergarten. Observations, interviews, and document analysis consistently demonstrated that emotional stability, predictable routines, and effective collaboration between parents and educators play central roles in promoting successful adaptation.

First, the results confirm that emotional support is a foundational element in easing the transition process. Children who received consistent reassurance from teachers—such as comforting words, physical proximity, and individualized attention—displayed reduced anxiety and were more willing to engage in classroom activities. This observation aligns with well-established theories of attachment, which emphasize the importance of secure relationships in reducing separation stress.

Second, the study illustrates that routine stability contributes significantly to a child’s sense of security. When daily schedules were clear, visually supported, and consistently followed, children exhibited more confidence and fewer behavioral challenges. Teachers noted that children adjust more quickly when routines closely mirror those established at home, reinforcing the importance of family–school continuity.

Easy Methods for Adapting Preschool Children to Kindergarten – Diagram

Third, the findings underscore the importance of parent–teacher communication. Parents who actively participated in orientation meetings, shared information about their child’s temperament, and maintained regular dialogue with educators reported smoother adaptation outcomes. This suggests that cooperation and transparency between home and school environments reduce uncertainty and build a stronger support system for the child.

Additionally, the data revealed notable individual differences in adaptation patterns. Children with prior social experiences in playgroups or early learning programs adapted more quickly, whereas

those with sensitive or shy temperaments required a longer transition period. These findings reinforce the need for personalized approaches rather than one-size-fits-all solutions.

Furthermore, play-based and gradual introduction methods emerged as particularly effective. Children who participated in short preliminary visits, interactive play sessions, or parent–child joint activities showed increased comfort and familiarity with the kindergarten environment. Such methods reduce the novelty of the setting and provide a smoother entry into group dynamics.

Overall, the discussion highlights that simple strategies – when applied consistently and with sensitivity to individual needs – can significantly enhance the transition experience. The integration of emotional support, structured routines, strong parent-teacher partnerships, and individualized approaches forms a comprehensive framework for promoting successful preschool adaptation.

This study demonstrates that the adaptation of preschool children to kindergarten can be significantly improved through simple, practical, and developmentally appropriate methods. The findings show that emotional support, stable routines, and strong cooperation between parents and teachers form the core of a successful transition. Children who experience consistent reassurance from educators, predictable daily structures, and continuity between home and school demonstrate lower levels of anxiety and greater engagement in learning activities.

The research also highlights the importance of individualized approaches. Differences in temperament, family background, and prior social experiences influence how quickly and smoothly a child adapts to the kindergarten environment. For this reason, flexible and child-centered strategies—such as gradual familiarization visits, play-based introductions, and parent-child joint activities—are especially effective.

Ultimately, the study underscores that even simple adaptation techniques can have a powerful positive impact when applied consistently and collaboratively. By integrating emotional, social, and environmental support, educators and parents can create a nurturing atmosphere that promotes confidence, security, and long-term readiness for learning.

REFERENCES

1. Ahn, H.-J., & Stifter, C.A. Child temperament and early adjustment to preschool. *Early Childhood Research Quarterly*, 47, – 2019. – p.345-356.
<https://doi.org/10.1016/j.ecresq.2018.08.004>
2. Bowlby, J. A secure base: Parent-child attachment and healthy human development. Basic Books. – 1988.
3. Brooker, L. Supporting transitions in the early years. McGraw-Hill/Open University Press. – 2008.
4. Bronfenbrenner, U. The ecology of human development: Experiments by nature and design. Harvard University Press. – 1979.
5. Fox, N.A., & Henderson, H.A. Temperament and early social development. In A. Hill & B. Maughan (Eds.), *Conduct disorders in childhood and adolescence* (p.103-128). Cambridge University Press. – 2000.
6. Margetts, K. (2015). Transition to school: The importance of establishing routines. *Journal of Early Childhood Research*, 13(2), – 2015. – p.123-135. <https://doi.org/10.1177/1476718X14528792>
7. Rimm-Kaufman, S.E. (2007). School transition and adjustment: The role of family–school partnership. *Elementary School Journal*, 108(3), – 2007. – p.177-195.
<https://doi.org/10.1086/525550>

КИЛИБАЕВА ГУЛЬНУР

ПРОСТЫЕ МЕТОДЫ АДАПТАЦИИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА К ДЕТСКОМУ САДУ

Резюме: В данной работе рассматриваются простые и эффективные методы адаптации детей дошкольного возраста к детскому саду. Адаптация является важным этапом развития, влияющим на эмоциональное благополучие ребёнка, его социальную готовность и

дальнейшие учебные успехи. В исследовании представлены практические стратегии, такие как формирование стабильного распорядка дня, проведение постепенных ознакомительных посещений, развитие взаимодействия между педагогами и родителями, а также создание поддерживающей эмоциональной среды. Особое внимание уделяется индивидуальным подходам с учётом темперамента ребёнка, его социального опыта и семейных особенностей. Результаты подчеркивают значимость сотрудничества педагогов и родителей для обеспечения положительного и безстрессового перехода в детский сад.

Ключевые слова: адаптация дошкольников, переход в детский сад; раннее детское развитие; эмоциональная поддержка; участие родителей; комфортная образовательная среда

GULNUR KILYBAYEVA

OKUL ÖNCESİ ÇOCUKLARIN ANAOKULUNA UYUM SAĞLAMASI İÇİN KOLAY YÖNTEMLER

Özet: Bu çalışmada okul öncesi çocukların anaokuluna uyum sağlamasına yardımcı olan kolay ve etkili yöntemler ele alınmaktadır. Uyum süreci, çocuğun duygusal iyi oluşunu, sosyal hazırbulunuşluğunu ve uzun vadeli öğrenme sonuçlarını etkileyen önemli bir gelişim aşamasıdır. Çalışmada günlük rutinin oluşturulması, kademeli tanıtım ziyaretlerinin yapılması, öğretmen-ebeveyn iletişiminin güçlendirilmesi ve destekleyici bir duygusal ortamın oluşturulması gibi pratik stratejiler incelenmiştir. Ayrıca çocuğun mizacı, önceki sosyal deneyimleri ve aile geçmişi dikkate alınarak bireyselleştirilmiş yaklaşımların önemi vurgulanmaktadır. Bulgular, anaokuluna geçiş sürecinin olumlu ve stressiz gerçekleşmesi için eğitimciler ile ebeveynler arasındaki iş birliğinin kritik önem taşıdığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: okul öncesi uyum; anaokuluna geçiş; erken çocukluk eğitimi; duygusal destek; ebeveyn katılımı; çocuk uyumu; öğrenme ortamı

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ İDRAK MEXANİZMLƏRİNİN İNKİŞAFI QAVRAYIŞDAN YARADICI TƏFƏKKÜRƏ DOĞRU

Məqalədə Azərbaycan dili dərslərində idrak mexanizmlərinin inkişafı mərhələli şəkildə araşdırılır. Qavrayışdan başlayaraq yaddaş, diqqət və analitik təfəkkürün formalaşması, sonda isə yaradıcı təfəkkürə keçid prosesi izah olunur. Bu ardıcıl inkişaf şagirdlərin dil biliklərini daha dərindən mənimsəməsinə, mətnləri təhlil etməsinə, məntiqi nəticələr çıxarmasına və müstəqil düşüncə bacarıqlarını formalaşdırmasına şərait yaradır. Müasir pedaqoji metodların, interaktiv yanaşmaların və rəqəmsal resursların tətbiqi şagirdlərin öyrənməyə marağını artırır, onların intellektual və yaradıcı potensialını gücləndirir. Nəticə etibarilə, Azərbaycan dili dərsləri şagirdlərin yalnız dil biliklərini deyil, həm də ümumi idrak və yaradıcılıq bacarıqlarını inkişaf etdirən mühüm bir mühit kimi çıxış edir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, idrak mexanizmləri, qavrayış, analitik təfəkkür, yaradıcı təfəkkür

Giriş. Azərbaycan dili dərsləri şagirdlərin yalnız dil biliklərini artırmaqla kifayətlənmir, həm də onların idrak mexanizmlərinin inkişafı üçün mühüm zəmin yaradır. Dil öyrənmə prosesi insanın qavrayış, yaddaş, diqqət və təfəkkür kimi əsas idrak funksiyalarını hərəkətə gətirir. Bu funksiyalar ardıcıl şəkildə formalaşaraq şagirdlərin həm intellektual, həm də yaradıcı potensialını gücləndirir.

Qavrayış mərhələsində şagirdlər dilin fonetik, leksik və qrammatik elementlərini dərk edir, onları eşitmə və görmə vasitəsilə qəbul edirlər. Bu mərhələ idrakın ilkin pilləsi olmaqla, şagirdlərin dil materialını mənimsəməsi üçün əsas baza yaradır. Qavrayışın ardınca yaddaş mexanizmi işə düşür: öyrənilən sözlər, qaydalar və mətnlər yadda saxlanılır, təkrar vasitəsilə möhkəmlənir. Bu proses şagirdlərin dil biliklərini uzunmüddətli yaddaşa köçürməsinə və praktik istifadəyə hazır vəziyyətə gətirməsinə şərait yaradır.

Diqqət mexanizmi isə öyrənmə prosesində seçiciliyi təmin edir. Şagirdlər diqqətlərini əsas məqamlara yönəldərək dilin incəliklərini daha dərindən qavrayır və tədris materialını daha səmərəli mənimsəyirlər. Bu mərhələdə müəllimin rolu böyükdür: düzgün yönləndirilmiş diqqət şagirdlərin idrak fəaliyyətini daha məhsuldar edir.

Təfəkkür mərhələsi isə idrak mexanizmlərinin ən yüksək pilləsidir. Şagirdlər öyrəndikləri bilikləri təhlil edir, müqayisə aparır, ümumiləşdirir və nəticə çıxarırlar. Bu analitik bacarıqlar onların dilə yanaşmasını daha sistemli və məntiqi edir. Təfəkkürün inkişafı nəticəsində şagirdlər yalnız mövcud bilikləri qəbul etməklə kifayətlənmir, həm də yeni fikirlər yaradır, öz düşüncələrini müstəqil şəkildə ifadə edirlər.

Yaradıcı təfəkkürə keçid isə dil dərslərinin ən mühüm nəticələrindən biridir. Şagirdlər öyrəndikləri biliklər əsasında yeni mətnlər qurur, hekayələr yazır, müzakirələrdə iştirak edir və öz ideyalarını sərbəst şəkildə təqdim edirlər. Bu proses onların fərdi yaradıcılığını stimullaşdırır, dil öyrənməni sadəcə mexaniki prosesdən çıxararaq intellektual və emosional inkişafın mühüm vasitəsinə çevirir.

Beləliklə, Azərbaycan dili dərsləri qavrayışdan yaradıcı təfəkkürə doğru inkişafın ardıcıl mərhələlərini təmin edir. Bu inkişaf şagirdlərin yalnız dil biliklərini deyil, həm də ümumi idrak bacarıqlarını formalaşdırır, onları müstəqil düşünən, yaradıcı və analitik yanaşma qabiliyyətinə malik fərdlərə çevirir. Bu baxımdan, dil dərsləri həm tədris, həm də tərbiyəvi funksiyanı yerinə yetirərək şagirdlərin intellektual inkişafında mühüm rol oynayır.

İdrak mexanizmlərinin nəzəri əsasları

İdrak insanın ətraf aləmi dərk etməsi, məlumatları qəbul edib emal etməsi və onları təcrübəyə çevirməsi prosesidir. Bu mexanizmlər insanın öyrənmə fəaliyyətinin əsasını təşkil edir və dil dərslərində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin idrak mexanizmlərinin inkişafı onların dil biliklərini daha dərinlən mənimsəməsinə, analitik və yaradıcı bacarıqlarını formalaşdırmasına şərait yaradır. İdrak mexanizmləri bir-biri ilə sıx bağlıdır: qavrayış, yaddaş, diqqət və təfəkkür ardıcıl şəkildə fəaliyyət göstərərək öyrənmə prosesini tamamlamağa kömək edir [16, s.336].

Qavrayış mexanizmi insanın ətraf mühitdən aldığı informasiyanın ilkin qəbul mərhələsidir. Dil öyrənmədə bu, fonetik səslərin eşidilməsi, sözlərin vizual qavranılması və mətnlərin ümumi mənasının dərk olunması ilə bağlıdır. Qavrayış olmadan digər idrak mexanizmlərinin fəaliyyəti mümkün deyil, çünki insan yalnız qəbul etdiyi informasiyanı yaddaşda saxlayır və təhlil edə bilər. Yaddaş mexanizmi isə öyrənilən biliklərin qorunması və təkrar istifadəsi üçün vacibdir. Dil dərslərində yaddaşın gücləndirilməsi şagirdlərin söz ehtiyatını artırır, qrammatik qaydaları möhkəmləndirir və onların danışmaq bacarıqlarını inkişaf etdirir [17].

Diqqət mexanizmi idrakın seçicilik funksiyasını yerinə yetirir. Şagirdlər öyrənmə zamanı diqqətlərini əsas məqamlara yönəldərək lazımsız informasiyadan uzaqlaşır və öyrənilən materialı daha səmərəli mənimsəyirlər. Müəllimin dərs prosesində diqqəti düzgün istiqamətləndirməsi şagirdlərin idrak fəaliyyətini daha məhsuldar edir. Təfəkkür mexanizmi isə idrakın ən yüksək pilləsi hesab olunur. Bu mərhələdə şagirdlər öyrəndikləri bilikləri təhlil edir, müqayisə aparır, ümumiləşdirir və nəticə çıxarırlar. Təfəkkürün inkişafı onların dilə yanaşmasını daha sistemli və məntiqi edir, həmçinin müstəqil düşüncə bacarıqlarını formalaşdırır [15].

Qavrayışın inkişafı

Qavrayış idrak mexanizmlərinin ilkin mərhələsi olmaqla, dil öyrənmə prosesində əsas rol oynayır. Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin qavrayış bacarıqları onların fonetik səsləri eşitməsi, sözləri vizual olaraq tanıması və mətnlərin ümumi mənasını dərk etməsi ilə formalaşır. Bu mərhələ şagirdlərin dil materialını qəbul etməsi və sonrakı mərhələlərdə yaddaş, diqqət və təfəkkür mexanizmlərinin işə düşməsi üçün baza yaradır [2, s.22-25].

Dil dərslərində qavrayışın inkişafı müxtəlif metodlarla həyata keçirilir. İbtidai siniflərdə savad təlimi zamanı şagirdlər hərflərin və səslərin uyğunluğunu öyrənir, oxu bacarıqlarını formalaşdırır və yazılı mətnləri qavramağa başlayırlar. Bu prosesdə vizual materialların, şəkillərin və interaktiv tapşırıqların istifadəsi qavrayışı gücləndirir. Müasir pedaqoji yanaşmalar göstərir ki, şagirdlərin qavrayış bacarıqları yalnız mexaniki təkrarlarla deyil, həm də mətnlərin məzmununu anlamağa yönəlmiş fəaliyyətlərlə inkişaf etdirilməlidir [6, s.22-25].

Qavrayışın inkişafında müəllimin rolu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müəllim şagirdlərin diqqətini əsas məqamlara yönəldərək onların eşitmə və görmə qavrayışını stimullaşdırır. Məsələn, mətn oxunarkən əsas sözlərin vurğulanması, məzmunun müzakirəsi və sual-cavab üsulu şagirdlərin qavrayışını daha da möhkəmləndirir. Bu yanaşma həm də şagirdlərin analitik bacarıqlarının formalaşmasına zəmin yaradır.

Müasir Azərbaycan dili dərslərində qavrayışın inkişafı üçün interaktiv metodlardan geniş istifadə olunur. Elektron resurslar, rəqəmsal dərs vəsaitləri və audio-vizual materiallar şagirdlərin qavrayışını daha da gücləndirir. Bu, onların dil öyrənməyə marağını artırır və öyrənilən biliklərin daha möhkəm yadda qalmasına kömək edir.

Analitik və məntiqi təfəkkürün formalaşması

Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin yalnız qavrayış bacarıqları deyil, həm də analitik və məntiqi təfəkkürləri inkişaf etdirilir. Təfəkkürün bu mərhələsi şagirdlərin öyrəndikləri bilikləri təhlil etməsi, müqayisə aparması, ümumiləşdirməsi və nəticə çıxarması ilə xarakterizə olunur. Dil dərslərində mətnlərin təhlili, qrammatik qaydaların tətbiqi və leksik materialların müqayisəsi

şagirdlərin analitik düşüncə qabiliyyətini gücləndirir. Bu proses onların dilə yanaşmasını daha sistemli və məntiqi edir [8, s.11-14].

Analitik təfəkkürün formalaşmasında mətn üzərində aparılan işlər xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Şagirdlər oxuduqları mətnin məzmununu anlamaqla yanaşı, onun strukturunu, ideya və mövzu əlaqələrini də müəyyənləşdirirlər. Bu isə onların məntiqi əlaqələr qurmaq bacarığını inkişaf etdirir. Məsələn, mətnin əsas ideyasını tapmaq, səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirmək və müəllif mövqeyini dərk etmək şagirdlərin analitik təfəkkürünü gücləndirən mühüm tapşırıqlardır [13, s.56].

Məntiqi təfəkkürün inkişafı isə şagirdlərin düşüncə prosesində ardıcılıq və düzgün nəticə çıxarma bacarığını təmin edir. Azərbaycan dili dərslərində məntiqi təfəkkürün formalaşması üçün müxtəlif metodlardan istifadə olunur: sual-cavab, müzakirə, debat və problemli situasiyaların həlli. Bu metodlar şagirdlərin düşüncə fəaliyyətini aktivləşdirir, onları müstəqil qərar qəbul etməyə və öz fikirlərini əsaslandırmağa təşviq edir. Müəllim bu prosesdə istiqamətləndirici rol oynayır, şagirdlərin məntiqi nəticələrə gəlməsinə şərait yaradır [3, s.54].

Analitik və məntiqi təfəkkürün formalaşması şagirdlərin yalnız dil biliklərini deyil, həm də ümumi intellektual inkişafını təmin edir. Bu bacarıqlar onların digər fənlərdə də uğurlu nəticələr əldə etməsinə kömək edir, çünki analitik yanaşma və məntiqi düşüncə bütün öyrənmə proseslərinin əsasını təşkil edir. Beləliklə, Azərbaycan dili dərsləri şagirdlərin idrak mexanizmlərinin inkişafında mühüm mərhələni təşkil edir və onları qavrayışdan yaradıcı təfəkkürə doğru aparan yolda əsas pillə olur.

Yaradıcı təfəkkürə keçid

Azərbaycan dili dərslərində idrak mexanizmlərinin inkişafının son mərhələsi yaradıcı təfəkkürün formalaşmasıdır. Bu mərhələdə şagirdlər öyrəndikləri bilikləri sadəcə qəbul etmir, onları yeni ideyalar yaratmaq, fərdi düşüncələrini ifadə etmək və orijinal məhsullar ortaya qoymaq üçün istifadə edirlər. Yaradıcı təfəkkürün inkişafı dil öyrənməni mexaniki prosesdən çıxararaq intellektual və emosional zənginləşməyə çevirir [9, s.46-48].

Yaradıcı təfəkkürün formalaşması üçün dil dərslərində müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Şagirdlərə sərbəst yazı tapşırıqları verilir, hekayə və esse yazmaları təşviq olunur, müzakirə və debatlarla iştirak etmələri üçün şərait yaradılır. Bu fəaliyyətlər onların müstəqil düşüncə bacarıqlarını gücləndirir, dil biliklərini praktik müstəviyə keçirir və fərdi yaradıcılıqlarını stimullaşdırır [10, s.54].

Yaradıcı təfəkkürün inkişafında müəllimin rolu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müəllim şagirdlərə yalnız hazır bilikləri ötürməklə kifayətlənməməli, həm də onların yeni ideyalar yaratmasına şərait yaratmalıdır. İnteraktiv dərslər metodları, qrup işləri və layihə əsaslı tapşırıqlar bu baxımdan mühüm vasitələrdir. Müəllim şagirdlərin fərdi yaradıcılığını qiymətləndirərək onları daha çox təşviq etməli, dil öyrənməni maraqlı və motivasiyaedici hala gətirməlidir [7, s.53].

Müasir dövrdə yaradıcı təfəkkürün inkişafı üçün rəqəmsal resurslardan da geniş istifadə olunur. Elektron dərsləklər, multimedia materialları və onlayn platformalar şagirdlərin dil öyrənməyə marağını artırır, onların öz fikirlərini daha sərbəst və yaradıcı şəkildə ifadə etməsinə imkan yaradır. Bu yanaşma şagirdlərin dil bacarıqlarını gücləndirməklə yanaşı, onların intellektual və emosional inkişafına da töhfə verir.

Praktik təcrübə və metodlar

Azərbaycan dili dərslərində idrak mexanizmlərinin inkişafı yalnız nəzəri əsaslarla məhdudlaşmır, həm də praktik metodların tətbiqi ilə gücləndirilir. Müasir tədris prosesində şagirdlərin qavrayış, yaddaş, diqqət və təfəkkür bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif pedaqoji yanaşmalardan istifadə olunur. Bu metodlar şagirdlərin öyrənməyə marağını artırır, onların bilikləri daha möhkəm mənimsəməsinə və yaradıcı təfəkkürə keçidinə şərait yaradır [14, s.62].

Praktik təcrübədə ən çox istifadə olunan üsullardan biri interaktiv dərslər metodlarıdır. Qrup işləri, müzakirələr, debatlar və layihə əsaslı tapşırıqlar şagirdlərin həm analitik, həm də yaradıcı bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu yanaşma şagirdlərin öyrənmə prosesində fəal iştirakını təmin edir və onların idrak mexanizmlərini daha da gücləndirir. Müəllim bu prosesdə istiqamətləndirici rol oynayır, şagirdlərin müstəqil düşüncələrini stimullaşdırır və onların intellektual inkişafına töhfə verir [5, s.58].

Texnologiyaların tətbiqi də praktik metodların mühüm hissəsini təşkil edir. Elektron dərsləklər, multimedia materialları və rəqəmsal platformalar şagirdlərin qavrayışını gücləndirir,

yaddaş mexanizmini möhkəmləndirir və diqqətin daha səmərəli yönləndirilməsinə kömək edir. Bu resurslar şagirdlərin dil öyrənməyə marağını artırır, onları müasir tədris mühitinə uyğunlaşdırır və yaradıcı təfəkkürün inkişafına şərait yaradır [12, s.63-65].

Praktik təcrübədə oyunlar və situasiya əsaslı tapşırıqlar da geniş istifadə olunur. Bu metodlar şagirdlərin öyrənməni daha maraqlı qəbul etməsinə, qavrayış və yaddaş bacarıqlarını gücləndirməsinə imkan yaradır. Məsələn, söz oyunları, mətn qurma tapşırıqları və problemli situasiyaların həlli şagirdlərin həm analitik, həm də yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirən mühüm vasitələrdir.

Nəticə. Azərbaycan dili dərslərində idrak mexanizmlərinin inkişafı qavrayışdan yaradıcı təfəkkürə doğru ardıcıl və sistemli bir proses kimi formalaşır. Bu prosesin hər bir mərhələsi şagirdlərin dil biliklərini mənimsəməsi ilə yanaşı, onların intellektual, analitik və yaradıcı bacarıqlarının inkişafına xidmət edir. Qavrayış mərhələsində şagirdlər dilin fonetik, leksik və qrammatik elementlərini qəbul edir, yaddaş mexanizmi bu biliklərin qorunmasını və təkrar istifadəsini təmin edir, diqqət mexanizmi öyrənməni daha səmərəli edir, təfəkkür isə biliklərin təhlili, müqayisəsi və ümumiləşdirilməsi ilə nəticələnir. Yaradıcı təfəkkürə keçid isə şagirdlərin müstəqil düşünən, yeni ideyalar yaradan və öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə edən fərdlərə çevrilməsinə şərait yaradır.

Bu ardıcıl inkişaf göstərir ki, Azərbaycan dili dərsləri sadəcə dil öyrənmə mühiti deyil, həm də şagirdlərin idrak potensialını gücləndirən mühüm bir tədris sahəsidir. Müasir pedaqoji metodların tətbiqi, interaktiv dərş yanaşmaları, qrup işləri, müzakirələr və debatlar şagirdlərin analitik və məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirir. Rəqəmsal resursların istifadəsi isə qavrayış və yaddaş mexanizmlərini möhkəmləndirir, diqqətin daha səmərəli yönləndirilməsinə kömək edir və yaradıcı təfəkkürün formalaşmasına şərait yaradır. Müəllimlərin bu prosesdə istiqamətləndirici rolu xüsusi əhəmiyyət daşıyır: onlar şagirdlərin diqqətini əsas məqamlara yönəldir, analitik bacarıqlarını stimullaşdırır və yaradıcı fəaliyyətlərini təşviq edirlər.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan dili dərslərində idrak mexanizmlərinin inkişafı şagirdlərin yalnız dil biliklərini deyil, həm də ümumi intellektual inkişafını təmin edir. Bu proses onların müstəqil düşüncə qabiliyyətini gücləndirir, analitik yanaşma bacarıqlarını formalaşdırır və yaradıcı təfəkkürlərini inkişaf etdirir. Beləliklə, Azərbaycan dili dərsləri şagirdlərin qavrayışdan yaradıcı təfəkkürə doğru irəliləməsinə təmin edən, onları müasir cəmiyyətin tələblərinə cavab verən, analitik və yaradıcı düşüncəyə malik fərdlərə çevirən mühüm bir tədris mühiti kimi çıxış edir.

Bu yanaşma həm tədris, həm də tərbiyəvi baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyır. Şagirdlər dil biliklərini mənimsəməklə yanaşı, həyatın müxtəlif sahələrində tətbiq edilə bilən universal bacarıqlar qazanırlar. Bu isə Azərbaycan dili dərslərinin yalnız məktəb mühitində deyil, ümumilikdə cəmiyyətin intellektual inkişafında da mühüm rol oynadığını sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalı. Dil dərslərində qavrayışın inkişafı və metodik yanaşmalar. – Bakı: Təhsil Nazirliyi. – 2025. – 45 s.
2. Cəfərova, N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası (I hissə) / N.Cəfərova. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. – 2016. – 240 s.
3. Əhmədov, R. Məntiqi təfəkkürün formalaşması və tədris prosesində tətbiqi / R.Əhmədov. – Bakı: ADPU Nəşriyyatı. – 152 s.
4. Əhmədova, L. Müasir pedaqoji metodlar və yaradıcı təfəkkürün formalaşması. – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti. – 2021. – 178 s.
5. Əliyev, T. Müasir tədris texnologiyaları və idrak mexanizmlərinin inkişafı. – Bakı: ADPU Nəşriyyatı. – 2021. – 164 s.
6. Əliyeva, G.A. Azərbaycan dili tədrisinin müasir problemləri. – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti. – 2018. – 210 s.

7. Əliyeva, N. Müasir pedaqoji texnologiyalar və yaradıcı təfəkkürün formalaşması. – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti. – 2020. – 195 s.
8. Həsənov, M. Dil tədrisində analitik təfəkkürün inkişafı yolları. – Bakı: Təhsil Problemləri İnstitutu. – 2019. – 175 s.
9. Məmmədova, L. Dil tədrisində yaradıcı təfəkkürün inkişafı. – Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. – 2015. – 132 s.
10. Qasimov, A. Azərbaycan dili dərslərində yaradıcı yazı metodları. – Bakı: ADPU Nəşriyyatı. – 2017. – 140 s.
11. Quliyev, F. Azərbaycan dili dərslərində idrak mexanizmlərinin inkişafı. – Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. – 2018. – 168 s.
12. Quliyev, F. Dil öyrənmədə rəqəmsal resursların rolu. – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti. – 2020. – 155 s.
13. Quliyeva, S. Mətn üzərində işin metodikası və şagirdlərin təfəkkürünün inkişafı. – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti. – 2020. – 188 s.
14. Rzayeva, S. Azərbaycan dili dərslərində interaktiv metodların tətbiqi. – Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. – 2019. – 142 s.
- İngilis dilində**
15. American Psychological Association. Language development. APA PsycNet. – 2015. – 28 p.
16. Dale, R. Cognitive and behavioral approaches to language acquisition: Conceptual and empirical intersections. The Behavior Analyst Today, 5(4), – 2004. – p.336-358.
17. Poornalingam, J. (2025). Neural and cognitive foundations of language acquisition: Insights from bilingualism and multilingualism. International Journal of Research Publication and Reviews, 6(1), – 2025. – -p.5665-5666.

KONUL BAHRAMOVA

THE DEVELOPMENT OF COGNITIVE MECHANISMS IN AZERBAIJANI LANGUAGE LESSONS: FROM PERCEPTION TO CREATIVE THINKING

Abstract: This article examines the gradual development of cognitive mechanisms in Azerbaijani language lessons. The process begins with perception, continues through memory, attention, and analytical thinking, and culminates in creative thinking. Such progression enables students to acquire language knowledge more deeply, analyze texts, draw logical conclusions, and develop independent thinking skills. The integration of modern pedagogical methods, interactive approaches, and digital resources enhances students' motivation, strengthens their intellectual capacity, and fosters creativity. Consequently, Azerbaijani language lessons serve not only as a means of language acquisition but also as a platform for intellectual and creative development, preparing students to become independent, analytical, and innovative individuals.

Keywords: Azerbaijani language, cognitive mechanisms, perception, analytical thinking, creative thinking

КЮНУЛЬ БАХРАМОВА

РАЗВИТИЕ КОГНИТИВНЫХ МЕХАНИЗМОВ НА УРОКАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА: ОТ ВОСПРИЯТИЯ К ТВОРЧЕСКОМУ МЫШЛЕНИЮ

Резюме: В статье подробно рассматривается развитие когнитивных механизмов на уроках азербайджанского языка. Процесс начинается с восприятия, затем включает память, внимание и аналитическое мышление, и в конечном итоге приводит к формированию творческого мышления. Такой последовательный подход позволяет учащимся глубже усваивать языковые знания, анализировать тексты, делать логические выводы и развивать

самостоятельное мышление. Использование современных педагогических методов, интерактивных технологий и цифровых ресурсов усиливает интерес к обучению, способствует интеллектуальному росту и стимулирует творческую активность. Таким образом, уроки азербайджанского языка выполняют не только образовательную, но и воспитательную функцию, формируя всесторонне развитую личность.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, когнитивные механизмы, восприятие, аналитическое мышление, творческое мышление

İBTİDAİ SİNİF ŞAĞIRDLƏRİNİN NİTQ VƏ TƏFƏKKÜR BACARIQLARINI İTERAKTİV ŞƏKİLDƏ İNKİŞAF ETDİRMƏYİN YOLLARI

Bu məqalədə ibtidai sinif şagirdlərinin nitq və təfəkkür bacarıqlarını inkişaf etdirməyin interaktiv üsulları araşdırılmışdır. Nitq və təfəkkür bir-birini tamamlayan bacarıqlar olmaqla, uşaqların təhsil prosesində uğur qazanmasında əsas rol oynayır. Məqalədə oyunlar, hekayə qurma, problem həlli və rol oyunları kimi interaktiv metodların tətbiqi göstərilmişdir. Bu üsullar şagirdlərin həm fərdi, həm də qrup şəklində öyrənmə bacarıqlarını, yaradıcı və analitik düşüncəsini, dialoq və ünsiyyət qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Təcrübə nümunələri göstərir ki, dərslərdə interaktiv fəaliyyətlərin tətbiqi şagirdlərin dərslə marağını artırır və fəallığını gücləndirir. Məqalədə müəllimlərin fərdi yanaşma tətbiq etməsi, şagirdləri fəal iştirak etməyə təşviq etməsi və refleksiya fəaliyyətlərini təşkil etməsi tövsiyə olunur. Beləliklə, interaktiv metodlar ibtidai sinif şagirdlərinin nitq və təfəkkür bacarıqlarının eyni zamanda inkişafına şərait yaradır və tədris prosesini səmərəli edir.

Açar sözlər: nitq, təfəkkür, ibtidai sinif, interaktiv üsullar, təlim

İbtidai sinif şagirdlərinin nitq və təfəkkür bacarıqları onların məktəb həyatının əsasını təşkil edir. Bu dövrdə uşaqlar həm yeni bilikləri mənimsəyir, həm də sosial bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Şagirdlərin fikirlərini aydın və məntiqli şəkildə ifadə etməsi, sual-cavab oyunlarında iştirak etməsi və problem həll etmə bacarığını inkişaf etdirməsi onların təhsil prosesində uğur qazanması üçün vacibdir.

Ənənəvi tədris metodları əsasən biliklərin əzbərlənməsinə yönəldiyindən, şagirdlərin yaradıcı düşünmə və danışıq bacarıqlarının inkişafına kifayət qədər təsir etmir. Bu səbəbdən interaktiv və praktik üsulların tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Oyunlar, qrup tapşırıqları, dialoqlar, hekayə qurma və problem əsaslı fəaliyyətlər şagirdlərin həm nitq, həm də təfəkkür bacarıqlarını eyni anda inkişaf etdirməyə imkan verir.

Bu metodlar həmçinin şagirdlərin dərslə marağını artırır, onların fəal iştirakını təmin edir və fərdi inkişafı dəstəkləyir. Məsələn, şagirdlər qrup şəklində hekayə qurarkən yalnız danışıq bacarıqlarını deyil, həm də məntiqi və yaradıcı düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirirlər. Sual-cavab oyunları isə onların diqqətini cəmləməyə, müstəqil fikir yürütməyə və başqalarının fikirlərini dinləməyə kömək edir.

Bu məqalənin məqsədi ibtidai sinif şagirdlərinin nitq və təfəkkür bacarıqlarını interaktiv üsullarla inkişaf etdirməyin praktik və səmərəli yollarını təqdim etməkdir. Məqalədə həm nəzəri əsaslar, həm metodlar, həm də dərslə prosesində tətbiq oluna biləcək konkret nümunələr araşdırılacaq və müəllimlər üçün tövsiyələr veriləcək.

Nitq və təfəkkür bir-biri ilə sıx bağlı olan bacarıqlardır. Nitq şagirdlərin fikirlərini ifadə etmə qabiliyyətini inkişaf etdirir, təfəkkür isə onların məntiqi düşünmə, problem həlli və yaradıcı bacarıqlarını formalaşdırır [Bruner, 1983]. İbtidai sinif dövrü uşaqların əsas kognitiv və dil bacarıqlarının formalaşdığı kritik mərhələdir. Bu yaş dövründə şagirdlər söz ehtiyatını artırır, sadə və mürəkkəb cümlələr qurur, suallara cavab verir və məntiqi nəticələr çıxarmağa başlayırlar [Piaget, 1972].

Nitq və təfəkkür arasında qarşılıqlı əlaqə uşaqların öyrənmə prosesində əsas rol oynayır. Uşaq fikrini sözlə ifadə etdikcə, həm də düşüncələrini strukturlaşdırır və məntiqi əlaqələr qurur. Eyni zamanda, təfəkkür bacarığı inkişaf etdikcə, şagird daha dəqiq, məqsəduyğun və ardıcıl danışa bilir [Vygotsky, 1978]. Bu səbəbdən, dərslərdə yalnız nitqi və ya yalnız təfəkkürü inkişaf etdirməyə

yönelmiş fəaliyyətlər kifayət etmir; onların eyni anda inkişafına imkan verən interaktiv metodlar daha səmərəlidir. Bu yaş dövründə uşaqlar:

- qısa diqqət müddətinə malikdir;
- hərəkət etmə və oyun vasitəsilə daha yaxşı öyrənirlər;
- başqalarının fikirlərini dinləməyi və qrup daxilində əməkdaşlıq etməyi öyrənirlər;
- sadə məntiqi və yaradıcı tapşırıqları yerinə yetirə bilirlər.

Bu xüsusiyyətlər nəzərə alınaraq dərslərdə dialoq, oyun, hekayə qurma və problem əsaslı fəaliyyətlər tətbiq olunmalıdır. İnteraktiv metodlar uşaqların həm nitq, həm də təfəkkürünü eyni anda inkişaf etdirməyə imkan verir. Məsələn, üçün:

- Oyun əsaslı öyrənmə: Şagirdlər rol oyunu və ya hekayə qurma vasitəsilə fikirlərini ifadə edir və məntiqi nəticələr çıxarırlar;
- Qrup tapşırıqları: Uşaqlar kiçik qruplarda müzakirələr apararaq həm dinləmə, həm də danışmaq bacarıqlarını inkişaf etdirirlər;
- Problem həlli: Şagirdlər real həyat nümunələrinə əsaslanaraq müxtəlif həll yolları tapır və təfəkkür bacarıqlarını gücləndirirlər.

Müasir pedaqoji tədqiqatlar göstərir ki, ibtidai sinif şagirdlərinin nitq və təfəkkürünü inkişaf etdirmək üçün aktiv, iştirakçı və interaktiv dərs metodları daha effektivdir [Tomlinson, 2014]. Bu yanaşmalar şagirdləri yalnız məlumat almaqla kifayətlənməyə qoymur, onları fikir bildirməyə, suallar verməyə və yaradıcı həllər tapmağa təşviq edir.

Beləliklə, nəzəri əsaslar göstərir ki, nitq və təfəkkürün qarşılıqlı inkişafı ibtidai sinif şagirdlərinin təhsil uğurlarının təməlini təşkil edir və interaktiv üsullar bu inkişafı daha səmərəli edir.

İbtidai sinif şagirdlərinin nitq və təfəkkür bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün istifadə olunan metodlar interaktiv və praktik yanaşmaya əsaslanır. Bu üsullar şagirdləri dərs prosesinə fəal cəlb edir, onların fikirlərini ifadə etməsini, sual verməsini və yaradıcı düşüncəsini təmin edir.

1. Sual-cavab üsulu. Müəllim şagirdlərə qısa suallar verir və cavab almağa çalışır. Şagirdlərin nitq və təfəkkürünü eyni anda inkişaf etdirmək; diqqəti cəmləmək; məntiqi və yaradıcı cavab verməyə təşviq etmək. Müəllim oxuduğu hekayədən sonra "Əsas qəhrəman nə etdi və niyə belə etdi?" sualını verir. Şagirdlər isə qrup və ya fərdi şəkildə cavab verir, məntiqi nəticə çıxarırlar.

2. Hekayə və səhnələşdirmə metodu. Şagirdlər şəkillər, sözlər və ya kiçik hadisələr əsasında hekayə qurur, onu sinif qarşısında təqdim edirlər. Nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək; məntiqi ardıcılığı gücləndirmək; təfəkkürü və yaradıcı düşüncəni stimullaşdırmaq. 3-4 şagird qrup şəklində seçilmiş şəkillərə baxaraq hekayə hazırlayır. Hər bir şagird öz fikrini əlavə edir və hekayəni yekunlaşdırır.

3. Problem əsaslı tapşırıqlar. Şagirdlər real həyatdan və ya dərs mövzusunda nümunələr üzərində problem həll edirlər. Təfəkkürü inkişaf etdirmək; məntiqi və analitik düşüncə bacarıqlarını gücləndirmək; şagirdləri yaradıcı həllər tapmağa təşviq etmək. Müəllim şagirdlərə "Əgər yağış yağıb və parkda oynaya bilməsək, necə əylənməyə bilərik?" kimi situasiya verir. Şagirdlər fərdi və qrup şəklində müxtəlif həll yolları təklif edir.

4. Rol oyunları və dialoqlar. Şagirdlər müəyyən rolları oynayır, müxtəlif vəziyyətlərdə dialoq qururlar. Nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək; təfəkkürü gücləndirmək; sosial bacarıqları və əməkdaşlığı artırmaq. Müəllim bazar səhnəsini qurur; şagirdlər satıcı və alıcı rolunda dialoqa girir, qarşılıqlı sual-cavab və razılaşma aparır.

5. Qrup layihələri. Şagirdlər qruplar şəklində kiçik layihələr həyata keçirirlər. Nitq və təfəkkürün birgə inkişafını təmin etmək; əməkdaşlıq, məsuliyyət və kreativliyi stimullaşdırmaq. Şagirdlər "Mənim günüm" mövzusunda qrup hekayəsi hazırlayır, onu vizual materiallarla dəstəkləyir və sinifdə təqdim edir.

6. Təkrar və refleksiya. Dərs sonunda şagirdlər öz öyrəndiklərini təkrar edir, nə öyrəndiklərini qısa şəkildə ifadə edirlər. Təfəkkürün və nitqin möhkəmləndirilməsi; öz fikrini ifadə etmə bacarığının artırılması. Hər bir şagird dərsdə öyrəndiklərini bir cümlə ilə izah edir və sinif yoldaşlarının fikirlərini dinləyir. Bu metodlar bir-biri ilə inteqrasiya oluna bilər. Məsələn, hekayə qurma fəaliyyətini rol oyunu ilə birləşdirərək həm nitqi, həm də təfəkkürü eyni vaxtda inkişaf etdirmək mümkündür.

Bu geniş metod və metodologiya bölməsi şagirdlərin fərdi və qrup şəklində aktiv iştirakı, yaradıcı və analitik düşünmə bacarıqlarının inkişafı üçün nəzərdə tutulmuşdur və interaktiv dərslərinin hazırlanmasına birbaşa töhfə verir. Bu nümunələr nəticəsində şagirdlər həm nitq, həm də təfəkkür bacarıqlarını eyni anda inkişaf etdirir, dərslərin prosesinə maraq və fəallıq artır. İnteraktiv üsullar şagirdləri fikir yürütməyə, sual verməyə və başqalarının fikirlərini dinləməyə təşviq edir. Beləliklə, dərslər həm əyləncəli, həm də səmərəli olur, şagirdlərin fərdi və qrup şəklində öyrənmə bacarıqları güclənir.

İbtidai sinif şagirdlərinin nitq və təfəkkür bacarıqlarının inkişafında interaktiv metodlar əsas və effektiv vasitə hesab olunur. Bu metodlar şagirdləri dərslərin prosesinə fəal cəlb edir, onların yaradıcı və analitik düşünmə qabiliyyətini artırır, həmçinin danışmaq bacarıqlarını möhkəmləndirir. Müxtəlif interaktiv üsullar – oyunlar, hekayə qurma, problem həlli və rol oyunları – dərslərdə aktiv şəkildə tətbiq edilməlidir. Bu üsulların hər biri şagirdlərin fərdi və qrup şəklində öyrənmə bacarıqlarını eyni anda inkişaf etdirməyə imkan verir:

- Oyunlar uşaqların diqqətini cəlb edir və öyrənmə prosesini maraqlı edir;
- Hekayə qurma şagirdlərin nitqini zənginləşdirir, məntiqi ardıcılığı və yaradıcı təfəkkürü gücləndirir;
- Problem həlli tapşırıqları analitik düşüncəni inkişaf etdirir və şagirdləri qərar verməyə təşviq edir;
- Rol oyunları sosial bacarıqları artırır, dialoq və ünsiyyət qabiliyyətlərini inkişaf etdirir.

Müəllimlər dərslərdə şagirdlərin fəal iştirakını təmin etməli və hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq fərdi yanaşma tətbiq etməlidirlər. Fərdi yanaşma, xüsusilə nitq və təfəkkür bacarıqları müxtəlif səviyyədə inkişaf edən şagirdlər üçün vacibdir. Müəllim həmçinin dərslər zamanı şagirdlərin təşəbbüskarlığını dəstəkləməli, onların öz fikirlərini sərbəst ifadə etməsinə şərait yaratmalıdır.

İnteraktiv metodların istifadəsi nəticəsində şagirdlər yaradıcı düşünmə, analitik bacarıqlar və danışmaq qabiliyyətlərini eyni anda inkişaf etdirir. Bu isə onların dərslərə marağını artırır, öyrənmə motivasiyasını gücləndirir və ümumi təhsil uğurlarına müsbət təsir göstərir. Təvsiyə olunur ki:

1. Dərslərin planlarını interaktiv metodlarla zənginləşdirin və hər fəaliyyət üçün vaxt və məqsəd müəyyən edin;
2. Şagirdlərin fərdi bacarıqlarını qiymətləndirin və onlara uyğun tapşırıqlar təqdim edin;
3. Qrup işləri zamanı əməkdaşlığı təşviq edin, fərqli fikirlərin müzakirəsini təmin edin;
4. Dərs sonunda refleksiya fəaliyyətləri keçirin – şagirdlər öyrəndiklərini qısa ifadələrlə yekunlaşdırsınlar;
5. İnteraktiv üsulları mütəmadi olaraq müxtəlif dərslər mövzularına tətbiq edin ki, şagirdlər nitq və təfəkkür bacarıqlarını davamlı inkişaf etdirdirsinlər.

Beləliklə, interaktiv metodların məqsədyönlü tətbiqi ibtidai sinif şagirdlərinin nitq və təfəkkür bacarıqlarını həm fərdi, həm də qrup şəklində effektiv şəkildə inkişaf etdirməyə imkan verir və dərslərin prosesini daha maraqlı və səmərəli edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bruner, J. *Child's Talk: Learning to Use Language*. – New York: Norton. – 1983.
2. Piaget, J. *The Psychology of the Child*. New York: Basic Books. – 1972.
3. Tomlinson, C.A. *The Differentiated Classroom: Responding to the Needs of All Learners*. Alexandria: ASCD. – 2014.
4. Vygotsky, L.S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press. – 1978.

KONUL SHKHALIYEVA

WAYS TO DEVELOP PRIMARY SCHOOL STUDENTS' SPEECH AND THINKING SKILLS INTERACTIVELY

Abstract: This article explores interactive methods for developing primary school students' speech and thinking skills. Speech and thinking are complementary abilities that play a crucial role in students' academic success. The article demonstrates the application of interactive methods such as games, storytelling, problem-solving, and role-playing activities. These methods enhance students' individual and group learning skills, foster creative and analytical thinking, and improve dialogue and communication abilities. Practical examples show that incorporating interactive activities in lessons increases students' interest and engagement. The article also recommends that teachers apply individualized approaches, encourage active participation, and organize reflection activities. Therefore, interactive methods create favorable conditions for the simultaneous development of speech and thinking skills in primary school students, making the learning process more effective.

КЁНУЛЬ ШХАЛИЕВА

СПОСОБЫ ИНТЕРАКТИВНОГО РАЗВИТИЯ РЕЧИ И МЫШЛЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Резюме. В статье рассматриваются интерактивные методы развития речи и мышления у учащихся начальной школы. Речь и мышление являются взаимодополняющими способностями, играющими ключевую роль в успешности обучения. В статье показано применение интерактивных методов, таких как игры, составление историй, решение проблем и ролевые игры. Эти методы способствуют развитию индивидуальных и групповых навыков обучения, формированию креативного и аналитического мышления, а также улучшению навыков диалога и коммуникации. Практические примеры демонстрируют, что включение интерактивных занятий в уроки повышает интерес и активность учеников. В статье также рекомендуется, чтобы учителя применяли индивидуальный подход, поощряли активное участие и организовывали рефлексивные задания. Таким образом, интерактивные методы создают благоприятные условия для одновременного развития речи и мышления у учащихся начальной школы, делая процесс обучения более эффективным.

KONSTRUKTİV TƏLİM VƏ TƏLƏBƏYÖNÜMLÜ TƏHSİL MODELİNDƏ ROLU

Məqalədə konstruktiv təlimin mahiyyəti, pedaqoji prosesdəki funksional rolu və tələbəyönümlü təhsil modelinə verdiyi töhfələr elmi-nəzəri kontekstdə təhlil olunur. Tədqiqatda konstruktiv təlimin əsas prinsipləri, tələbənin təlim prosesində aktiv subyekt kimi formalaşmasına təsiri və bu yanaşmanın müasir təhsil mühitində tətbiq imkanları araşdırılır.

Konstruktiv təlim müasir tələbəyönümlü təhsil modelinin mərkəzində dayanan əsas pedaqoji yanaşmalardan biri kimi tələbələrin bilikləri fəal şəkildə mənimsəməsinə, şəxsi təcrübə ilə əlaqələndirərək yeni situasiyalarda tətbiq etməsinə və yüksək səviyyəli düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə şərait yaradır.

Konstruktiv təlimin tətbiqi nəticəsində təhsil prosesinin daha demokratik, çevik, fərdiləşdirilmiş və effektiv xarakter alması təmin edilir. Bu yanaşma, həmçinin, müasir cəmiyyətin tələblərinə uyğun olaraq rəqabətədavamlı və peşəkar kompetensiyalara malik mütəxəssislərin hazırlanmasına mühüm töhfə verir.

Məqalədə konstruktiv təlimin nəzəri əsasları, müasir tələbəyönümlü təhsil modelindəki funksional rolu və pedaqoji prosesdə tətbiq imkanları hərtərəfli şəkildə araşdırılır. Konstruktiv təlimin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bilik tələbəyə hazır formada təqdim olunmur; əksinə, tələbə həmin biliyi əvvəlki təcrübələrinə, idrak fəaliyyətinə və sosial qarşılıqlı əlaqələrinə əsaslanaraq müstəqil şəkildə qurur və mənalandırır. Bu yanaşma öyrənmənin passiv qavrayışdan aktiv bilik quruculuğuna keçidini təmin edir və tələbənin təlim prosesində fəal subyekt kimi mövqeyini gücləndirir.

Tələbəyönümlü təhsil modeli tələbənin maraqlarını, öyrənmə tərzini, mövcud bilik səviyyəsini və fərdi inkişaf ehtiyaclarını nəzərə alan yanaşma kimi xarakterizə olunur. Bu modelin əsas komponentlərindən biri olan konstruktiv təlim tələbələrin idrak fəallığını artırır, onların özünüinkişafını, tədqiqat bacarıqlarını və müstəqil qərar qəbul etmə qabiliyyətini gücləndirir. Konstruktiv yanaşmaya əsaslanan dərslər tələbələrin sosial əməkdaşlıq mühitində öyrənməsi, bilikləri real situasiyalarla əlaqələndirməsi, tənqidi, analitik və yaradıcı düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməsi üçün əlverişli şərait yaradır.

Məqalədə həmçinin konstruktiv öyrənmənin həyata keçirilməsində müəllimin dəyişən roluna xüsusi diqqət yetirilir. Bu kontekstdə müəllim ənənəvi bilik ötürücüsü funksiyasından çıxaraq tələbənin inkişafını təşkil edən, istiqamətləndirən və fasilitasiya edən şəxs kimi çıxış edir. Bu yanaşma qiymətləndirmə prosesinə də təsir göstərir: formativ qiymətləndirmə, portfel üsulu, özünüqiymətləndirmə və həmyaşd qiymətləndirməsi kimi alternativ metodların geniş tətbiqi tədris prosesinin keyfiyyətini yüksəldir və öyrənmənin şəffaflığını təmin edir.

Açar sözlər: konstruktiv təlim, tələbəyə yönəlməli təhsil, fəal təlim, müstəqil təlim, təlimdə fasilitatorun rolu, layihəyə əsaslanan təlim, alternativ qiymətləndirmə, təcrübəyə əsaslanan təlim

Giriş. XXI əsrdə təhsil sistemində müşahidə olunan qlobal dəyişikliklər bilikdən daha çox bacarıq yönümlü, şəxsiyyətyönümlü və fəaliyyətə əsaslanan təlim modellərinə ehtiyac yaratmışdır. Bu kontekstdə konstruktiv təlim müasir pedaqogikanın əsas istiqamətlərindən biri kimi fərqlənir. Konstruktiv yanaşma tələbəni passiv dinləyicidən aktiv öyrənən subyektə çevirir, onun biliyi şərh etməsi, yeni situasiyalarda tətbiq etməsi və şəxsi təcrübə ilə əlaqələndirməsi üçün əlverişli şərait formalaşdırır. Tələbəyönümlü təhsil modeli fəaliyyət, müstəqillik və şəxsi inkişaf prinsipləri üzərində qurularaq öyrənənin təlim prosesində fəal iştirakını təmin edir.

Konstruktiv təlim (konstruktivizmə əsaslanan təlim) tələbənin mövcud idrak strukturlarına, düşüncə əməliyyatlarına və şəxsi təcrübəsinə əsaslanaraq bilik yaratma prosesini əhatə edir. Bu

yanaşma biliklərin sadəcə ötürülməsi deyil, tələbənin idrak fəaliyyəti nəticəsində formalaşan və məntiqi ardıcılıqla genişlənən bilik sisteminin qurulması kimi xarakterizə olunur. Konstruktiv təlim yaradıcı və praktik-idrak fəaliyyətinə əsaslanan təlim modelidir; burada bilik müəllim tərəfindən hazır formada təqdim edilmir, tələbənin aktiv intellektual fəaliyyəti nəticəsində yenidən qurulur, dərinləşdirilir və mənalandırılır.

Bu modeldə öyrənənlər daxili idrak səviyyələrinə, şəxsiyyətə məxsus təcrübələrinə və sensor-idrak strukturlarına əsaslanaraq mövcud biliklərlə yeni biliklər arasında əlaqələr qururlar və nəticədə yaradıcı düşünmə formalaşır. Yaradıcı idrak prosesi həm fərdi, həm də əməkdaşlıq (qrup və komanda fəaliyyəti) şəraitində baş verir. Bu isə tələbənin fəaliyyət xarakterindən asılı olaraq bilik qurma prosesinin müxtəlif səviyyələrdə təşkilinə imkan yaradır.

Brunerin konstruktivist fəlsəfəsi onun təhsil nəzəriyyələrinin əsasını təşkil edir, biliklərin təcrübə və şüurlu idrak fəaliyyəti vasitəsilə fəal şəkildə qurulduğu ideyasına əsaslanır. Bruner öyrənməni passiv qavrayışdan kənarlaşaraq tələbənin bilik yaratdığı aktiv proses kimi izah edir. Onun fikrincə, öyrənmə yeni məlumatın mövcud bilik strukturları və şəxsi təcrübə ilə əlaqələndirilməsi nəticəsində baş verir. Brunerin konsepsiyasına görə, öyrənən yeni bilik əldə etdikdə onu əvvəlki biliyi, fərdi idrak strukturları və cəmiyyətin mədəni-tarixi təcrübəsi ilə uzlaşdırır və mövcud mənalandırma çərçivəsinə inteqrasiya edir.

Beləliklə, öyrənmə prosesi şəxsi idrak nəticəsində əldə edilən biliklərin sosial-tarixi təcrübə ilə uyğunlaşdırılması əsasında formalaşır və bu, bilik quruculuğunun həm fərdi, həm də sosial xarakterini ortaya qoyur.

Fatma Bünyatovanın konstruktiv tədris fəlsəfəsi şagirdlərin və tələbələrin zehni əməliyyatların köməyi ilə təhsildə müstəqil şəkildə irəliləmələrini, əvvəlki bilik və təcrübələrinə əsaslanmalarını, “öz biliklərini” və fərdi anlayışlarını yaratmalarını, həmçinin əldə etdikləri yeni bilikləri mövcud bilik strukturları ilə bütöv bir sistem daxilində əlaqələndirmələrini təmin etməyə yönəlmişdir. Beləliklə, konstruktiv tədris yaradıcılıq və idrak əməliyyatlarına əsaslanan dinamik bir proses kimi xarakterizə olunur. Şagirdlər və ya tələbələr müəllimdən, dərsliklərdən aldıkları məlumatlar üzərində məntiqi əməliyyatlar aparır, daxili təsəvvür, anlayışlarına əsaslanaraq öz fikirlərini qurur və biliklərini formalaşdırırlar. Bu yaradıcı proses həm fərdi, həm də interaktiv mühitlərdə (müzakirə, dialoq, qrup və komanda fəaliyyəti, debat və s.) əməkdaşlıq şəklində həyata keçirilə bilər.

Fatma Bünyatovanın konstruktiv tədris fəlsəfəsi eyni zamanda Şərq və Qərb pedaqoji sistemlərinin sintezini özündə əks etdirir. Bu sintez idrak mobilliyinə hissədən tamın dərk edilməsinə və bütövdən hissəyə doğru mütəşəkkil idrak hərəkətinə əsaslanır. Yəni şagird və ya tələbə əvvəlki bilikləri yeni biliklərlə əlaqələndirərək ardıcıl və məntiqi şəkildə formalaşan bilik sistemi yaradır. Belə bir yanaşma şagirdin və ya tələbənin idrak fəaliyyətinin davamlı, mərhələli və məntiqi inkişafını təmin edir.

Düşüncə əməliyyatları ilə sıx bağlı olan konstruktiv modeldə tələbə ona təqdim olunan biliklə qarşılıqlı əlaqəyə girir, onu mövcud idrak strukturları ilə müqayisə edir və nəticədə öz bilik sisteminin məntiqi əsaslarını formalaşdırır. Məntiqi düşünmə qabiliyyəti inkişaf etmiş tələbə düzgün nəticələr çıxara, səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyən edə bilər, bir nəticədən digərinə keçid edə və ardıcıl düşünmə bacarıqlarına yiyələnə bilər.

Konstruktiv öyrənmənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tələbə bilik qavrayışında passiv informasiya alıcısı deyil, əksinə, öyrənmə prosesinin fəal iştirakçısı kimi çıxış edir. Bu öyrənmə modeli tələbəni özünütəkmilləşdirməyə istiqamətləndirir və onun idrak fəaliyyətinin davamlı inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Konstruktiv yanaşmaya görə, biliklərin mənimsənilməsi hazır məlumatın qəbul edilməsindən deyil, mövcud təcrübə ilə yeni informasiya arasında əlaqələrin qurulmasından irəli gəlir. Bu, biliyin daxililəşdirilməsi, yenidən qurulması və daha yüksək idrak səviyyəsinə yüksəldilməsi prosesidir.

Konstruktiv öyrənmə təhsil mühitində və sosial təcrübədə qazanılan biliklərin inteqrasiyasını əhatə edir. Şagird və ya tələbə həm müəllimin təqdim etdiyi bilikləri, həm də gündəlik həyatda müşahidə etdiyi hadisələri mövcud idrak strukturları ilə əlaqələndirərək yeni nəticələr çıxarır, onları

əsaslandırır və öz idrak sistemində yenidən təşkil edir. Bu proses biliklərin məntiqi genişlənməsinə, dərinləşməsinə və daha mürəkkəb idrak strukturlarının formalaşmasına gətirib çıxarır.

Belə bir təlim modeli tələbənin meta-düşüncə bacarıqlarını – yəni öz düşüncə prosesini anlamaq, qiymətləndirmək və idarə etmək qabiliyyətini inkişaf etdirir. Tələbə yalnız bilik əldə etmir, həm də bu biliklərə hansı məntiqi əməliyyatlar və düşüncə strategiyaları vasitəsilə nail olduğunu dərk edir. Bu isə gələcək öyrənmə fəaliyyətlərinin daha səmərəli, məqsədyönlü və sistemli şəkildə planlaşdırılmasına imkan yaradır.

Konstruktiv öyrənmənin elmi və fəlsəfi əsasları XX əsrin aparıcı psixoloq və pedaqoqları tərəfindən formalaşdırılmışdır. Onların hər biri konstruktiv idrakın müxtəlif aspektlərini araşdıraraq bu yanaşmanın müasir təlim modellərində əhəmiyyətini elmi cəhətdən əsaslandırmışdır.

Amerikalı psixoloq və öyrənmə nəzəriyyəçisi Jerom Bruner konstruktivist öyrənmənin əsas intellektual memarlarından biri hesab olunur. Onun fikrincə: bilik öyrənənə hazır formada təqdim edilməməli, tələbə bu biliyi kəşf etməli, öyrənmə prosesi “kəşf yolu ilə öyrənmə” prinsipi əsasında qurulmalıdır.

Bruner öyrənməni üç əsas təqdimat formasında təsvir edir:

1. **Aktiv mərhələ** – bilik fəaliyyət və hərəkət yolu ilə əldə olunur;
2. **İkonik mərhələ** – biliyin mənası şəkillər və vizual təsvirlər vasitəsilə ifadə olunur;
3. **Simvolik mərhələ** – biliyin dil, simvollar və məntiqi strukturlar vasitəsilə ifadəsi baş verir.

Bu model konstruktivist öyrənmə prosesində biliklərin mərhələli və effektiv mənimsənilməsinə təmin edir. Bruner həmçinin öyrənmənin mədəni kontekstdən asılı olduğunu vurğulayır: öyrənən yeni bilikləri mənimsədikdə, onu cəmiyyətin sosial-mədəni təcrübəsi ilə uzlaşdırır.

Konstruktivizmin psixoloji əsasları İsveçrə alimi Jan Piajenin idrak inkişaf nəzəriyyəsi ilə sıx bağlıdır. Piajeyə görə: öyrənən bilikləri aktiv şəkildə qurur, idrak inkişafı “assimilyasiya” və “akkomodasiya” proseslərinin qarşılıqlı təsiri ilə baş verir.

Assimilyasiya – yeni informasiyanın mövcud idrak strukturuna uyğunlaşması prosesidir. **Akkomodasiya** – mövcud idrak strukturlarının yeni informasiyaya uyğunlaşdırılması və modifikasiyası yolu ilə baş verir.

Beləliklə, Bruner və Piajeyin konsepsiyaları konstruktivist öyrənmənin həm fəal, həm mərhələli, həm də mədəni və idrak kontekstli xarakterini əsaslandırır.

Konstruktiv təlim Piaje və digər idrak nəzəriyyələrinin əsas prinsiplərinə uyğun olaraq iki prosesin ahəngdar şəkildə baş verməsi üçün şərait yaradır: öyrənən mövcud bilikləri yeni məlumatlarla əlaqələndirir, idrak strukturunu genişləndirir və dərinləşdirir. Piaje idrak inkişafını yaş dövrləri ilə əlaqələndirir və vurğulayır ki:

- Hər yaş mərhələsində təlim fərdi idrak imkanlarına uyğun olaraq təşkil edilməlidir;
- Tələbənin aktiv düşüncə fəaliyyəti olmadan mənalı təlim mümkün deyil.

Rus psixoloqu Lev Vıqotski konstruktivizmin sosial aspektini əsaslandırmışdır. Onun “yaxın inkişaf zonası” (YİZ) nəzəriyyəsi konstruktivist təlimin müasir tətbiqi üçün fundamental əhəmiyyət kəsb edir. Vıqotskinin fikrincə: öyrənmə sosial qarşılıqlı əlaqə nəticəsində baş verir, müəllim və ya daha təcrübəli öyrənənlər şagirdə və ya tələbəyə koqnitiv dəstək təqdim edir, bu dəstək şagirdin və ya tələbənin real bacarıqları ilə potensial imkanları arasındakı fərqi aradan qaldırır.

Bu yanaşma konstruktivist modeldə kooperativ öyrənmənin, qrup işinin və öyrənmə dialoqunun mərkəzi rolunu izah edir.

Son illərdə Azərbaycan təhsil məkanında həyata keçirilən islahatlar konstruktivist öyrənmənin tətbiqi üçün əlverişli pedaqoji mühit yaratmışdır. Bu proses xüsusilə aşağıdakı amillərin tətbiqi ilə sürətləndirilmişdir:

- yeni təhsil standartları;
- səriştəyə əsaslanan tədris planları;
- Avropa Kredit Transfer Sistemi (ECTS);
- aktiv öyrənmə metodları.

Müasir dövrdə konstruktivist təlimin rolu daha da artmışdır. 21-ci əsrin sosial, iqtisadi və texnoloji çağırışları yaradıcı, tənqidi və analitik düşüncə qabiliyyətlərinə malik şəxslərin

yetişdirilməsini tələb edir. Qloballaşan dünyada yeni ideyalar və innovativ həllər yaratmaq, mövcud bilikləri yeni kontekstlərə uyğunlaşdırmaq və yaradıcı tətbiq bacarıqlarına sahib olmaq əsas kompetensiyalar hesab olunur.

Konstruktiv təlim bu tələblərə tam cavab verir. Bu model çərçivəsində tələbə:

- biliklərini şüurlu şəkildə inkişaf etdirir;
- tədqiqat və təhlil bacarıqlarını formalaşdırır;
- problem həll etmə qabiliyyətini inkişaf etdirir;
- mövcud biliklərdən yeni ideyalar yaratmaq üçün yaradıcı şəkildə istifadə edir;
- bilik quruculuğu prosesində həm şəxsi, həm də sosial təcrübəni nəzərə alır.

Beləliklə, konstruktiv təlim hər bir tələbədə fərdi və sosial idrak mexanizmlərini aktivləşdirir, onu təlim prosesində yaradıcı, düşünən və məsuliyyətli şəxsiyyət kimi formalaşdırır. Konstruktiv yanaşma təlimi yalnız bilik əldə etmə prosesi kimi deyil, həm də bilik yaratmaq, yeni mənalara formalaşdırmaq və bilikləri real vəziyyətlərdə tətbiq etmək prosesi kimi qurur. Bilik tələbəyə hazır formada ötürülmür; əksinə, öyrənən bilikləri şəxsi təcrübəsi, düşüncəsi və idrak fəaliyyəti vasitəsilə formalaşdırır, dərinləşdirir və mənimsəyir.

Konstruktiv öyrənmənin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

1. **Aktiv öyrənmə** – tələbə öyrənmə prosesinə fəal şəkildə cəlb olunur; məlumatları araşdırır, müqayisə edir, müzakirə aparır və nəticələr çıxarır;

2. **Əvvəlki biliklərə əsaslanmaq** – yeni bilik tələbənin mövcud təcrübəsi ilə əlaqələndirilir və öyrənmənin davamlılığını təmin edir;

3. **Sosial qarşılıqlı əlaqə** – qrup işi, müzakirələr və layihələr bilik quruculuğunu gücləndirir;

4. **Refleksiya** – tələbə öyrəndikləri üzərində düşünərək şəxsi inkişaf yolunu müəyyən edir və gələcək fəaliyyətlərini planlaşdırır;

5. **Problem həlli və tədqiqat yönümlülük** – biliklərin praktik tətbiqi real həyat situasiyalarına əsaslanır və tələbəyə tədqiqat bacarıqlarını inkişaf etdirmək imkanı verir.

Müasir dövrdə konstruktiv öyrənmənin bu prinsiplərinin bir çoxu ali təhsil müəssisələrində seminar və praktik dərslərdə daha geniş şəkildə tətbiq olunur.

Müasir dövrdə global informasiya axını, sürətli texnoloji inkişaf və əmək bazarının dəyişən tələbləri fərdlərdən yaradıcı düşünmə, analitik bacarıqlar, problem həll etmə qabiliyyəti və yüksək adaptasiya imkanına malik olmağı tələb edir. Bu səbəbdən konstruktivist öyrənmə modeli tələbə mərkəzli təhsilin əsas fəlsəfəsini təşkil edir. Bu modeldə müəllimin rolu dəyişir: o, artıq sadəcə bilik ötürücüsü deyil, təlim prosesinin fasilitatoru, rəhbəri və motivatoru kimi fəaliyyət göstərir.

Tələbəyə yönəlmiş təhsil sistemi tələbələrə təlim prosesində müstəqillik və məsuliyyət verir. Təlim nəticələrinin keyfiyyəti birbaşa tələbənin məsuliyyətinə əsaslanır. Verilən bu müstəqillik tələbələrin dərslər materiallarını hazırlamaq və öyrənmə prosesini idarə etmək bacarıqlarına malik olduqlarını nəzərdə tutur. Nəticədə, tələbələr daha müstəqil olurlar və gələcək peşəkar fəaliyyətlərinə asanlıqla uyğunlaşırlar.

Eyni zamanda, tələbəyə yönəlmiş təhsil sistemi tələbələrə komanda işi, yazılı və şifahi ünsiyyət, tapşırıqların prioritetləşdirilməsi və tənqidi təhlil kimi bacarıqları daha effektiv şəkildə öyrənməyə və inkişaf etdirməyə imkan yaradır.

Tələbə mərkəzli təhsil modeli tələbənin maraqlarını, təcrübələrini, öyrənmə üslublarını və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan pedaqoji fəlsəfədir. Bu modelin əsas məqsədi tələbəni müstəqil düşünən, sahibkar, yaradıcı və öz öyrənmə prosesini idarə edə bilən bir fərd kimi yetişdirməkdir.

Konstruktiv təlim tələbə mərkəzli təhsilin mahiyyətinə birbaşa uyğun gəlir və onu daha funksional edir. Bu yanaşma tələbələrdə aşağıdakı bacarıqları inkişaf etdirir:

- müstəqil düşünmə bacarıqları;
- yaradıcı yanaşma bacarıqları;
- analitik və tənqidi düşüncə;
- özünüidarəetmə bacarıqları;
- ünsiyyət və əməkdaşlıq mədəniyyəti.

Konstruktiv təlimin tələbə mərkəzli təhsildə tətbiqi nəticəsində öyrənənlər:

- öz biliklərinin “müəllifi” olurlar;
- öyrənməyə görə şəxsi məsuliyyət daşıyırlar;
- mübahisə və müzakirə bacarıqlarını inkişaf etdirirlər;
- həyatda və peşəkar fəaliyyətlərdə istifadə oluna biləcək bacarıqlar əldə edirlər.

Beləliklə, konstruktiv təlim tələbə mərkəzli təhsil konsepsiyasının həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır və nəticədə: tələbənin öyrənməyə motivasiyası artır, bilik daha dərin və uzunmüddətli şəkildə mənimsənilir, tələbə tənqidi və analitik düşünmə bacarıqlarına yiyələnir, komanda işi, ünsiyyət və əməkdaşlıq kimi sosial bacarıqlar inkişaf edir, tələbə öz biliklərinin yaradıcı qurucusuna çevrilir.

Bu yanaşma tələbələrə yalnız akademik bacarıqları deyil, həm də 21-ci əsrin kompetensiyalarını – problem həll etmə, yaradıcılıq, rəqəmsal savadlılıq və müstəqil öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Tələbə mərkəzli təhsil və tədris tələbələrin motivasiyasını, özünütəhlilini və təlim prosesində iştirakını artırmaqda mühüm rol oynayır. Buna görə də təhsil proqramlarının dizaynı, tədris metodlarının seçimi və nəticələrin qiymətləndirilməsi diqqətlə nəzərdən keçirilməlidir.

Tələbə mərkəzli təhsil və tədrisin tətbiqi aşağıdakı prinsipləri əhatə edir:

- tələbələrin müxtəlifliyinə hörmət etmək və təhsildə yeni, dəyişkən tədris metodlarından istifadə etməklə onların fərdi ehtiyaclarını ödəmək;
- müvafiq hallarda tədrisin müxtəlif yollarını nəzərdən keçirmək və tətbiq etmək;
- müxtəlif pedaqoji metodlardan səmərəli və məqsədyönlü istifadə etmək;
- tədris formalarını və pedaqoji metodları daim qiymətləndirmək və uyğunlaşdırmaq;
- müəllimdən müvafiq rəhbərlik və dəstək almaq şərti ilə tələbələrə müstəqillik hissini stimullaşdırmaq;
- tələbələr və müəllimlər arasında qarşılıqlı hörmətli münasibətlərin qurulmasını təşviq etmək;
- tələbələrin şikayətlərinə baxmaq üçün müvafiq prosedurların yaradılmasını təmin etmək.

Müasir ali təhsil müəssisələrində konstruktiv təlimin tətbiqi geniş metodoloji imkanlar yaradır və təhsil prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə əhəmiyyətli töhfə verir. İnteraktiv tədris metodları – layihə əsaslı öyrənmə, tədqiqat yönümlü tapşırıqlar, debatlar, qrup təqdimatları, situasiya təhlili (case-study) və portfolio qiymətləndirməsi kimi strategiyalar – tələbələrin bilik qurma prosesini intensivləşdirir. Bu metodlar tələbələrin fənni passiv şəkildə öyrənməsini deyil, həm də bilikləri aktiv şəkildə təhlil etməsini, əlaqələndirməsini və tətbiq etməsini təmin edir ki, bu da onların yüksək səviyyəli düşüncə bacarıqlarının formalaşması üçün şərait yaradır.

Ali təhsil müəssisələrində Tələbəyönümlü təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi istiqamətləri:

- İlk öncə bütün akademik heyət üçün “Tələbə Mərkəzli Öyrənmə” ilə əlaqəli sistemli təlimlər təşkil olunması artırılmalıdır;
- Tələbəmərkəzli tədris kontekstlərində pedaqoji yeniliklərin təşviq edilməsində ali təhsil müəssisələrinin dəstəyinin artırılması və rəqəmsal texnologiyaların tədris və təlim üçün potensial faydalarından tam istifadə edilməsi;
- Tələbə biliyi portfolio, layihələr, problem təhlili, məqalə təhlili, komanda araşdırması, komanda layihələri, müzakirə və debatlar, sahə gəzintisi və digər praktiki fəaliyyətlər əsasında qiymətləndirilməlidir;
- Təhsilin bütün səviyyələrində tədris, praktika və tədqiqat arasında güclü bir əlaqə yaradılmalı və universitetlər, müəllimlər və tələbələrə yaradıcılıq, innovasiya və sahibkarlığın inkişafına kömək edən fəaliyyətlərin gücləndirilməsi üçün stimullar yaradılmalıdır;

Tələbəyönümlü təhsil sisteminin faydaları daha çoxdur və onlar aşağıdakılardır.

Tələbələr üçün:

- Müstəqil öyrənmə imkanı;
- Özünüidarəetmə və qərarvermə bacarıqlarının inkişafı;
- Aydın öyrənmə hədəflərinə sahib olmaq;
- Öyrənmə strategiyalarını inkişaf etdirmək;

- Hüquq və öhdəlikləri anlamaq;
- İnnovativ və yaradıcı düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək;
- Mövzuların analiz və sintez edilməsi ilə müstəqil fikir bildirmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək.

Professor/müəllim heyəti üçün:

- Aktiv öyrətmə prosesindən, aktiv bələdçi prosesinə keçid;
- Məsuliyyətin tələbələrə paylaşılması;
- Aktiv və birgə öyrənmənin təşviqi;
- Yaradıcı qiymətləndirmə metodlarının tətbiqi;
- Dərin öyrənmə, problemlərin həlli, yaradıcılıq, sahibkarlıq məsələlərinə diqqət edilməsi;
- Tələbələrin özünümüşahidə, özünüqiymətləndirmə və özünüinkişaf bacarıqlarının inkişafı;

Ali təhsil müəssisələri üçün:

- Müəllimlər və tələbələr üçün təhsil resurslarının və dəstək xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi;
- Tədris proqramlarının inkişaf etdirilməsi;
- Tələbə, universitet, iş dünyası və digər maraqlı tərəflər arasında əməkdaşlıq şəbəkəsinin yaradılması;
- Çəvik təlim yollarının inkişaf etdirilməsi;
- Tələbələrin layihələrinin və tədqiqat işlərinin inkişaf etdirilməsi;
- Tələbələ məmnuniyyətini təmin etmək üçün aydın prosedurların yaradılması;
- Keyfiyyət təminatı üzrə daxili strukturların yaradılması;
- Akademik bütövlüyün və təhsil prosesində etik davranışlara sadıqlığın gücləndirilməsi;

Tədris mühitinin inklüziv və rəqəmsal transformasiyası

- Elektron tədris resurslarının, LMS (Learning Management System) platformalarının geniş istifadəsi;
- Hibrid və onlayn dərs modellərinin inkişaf etdirilməsi;
- Inklüziv təhsil üçün əlçatan tədris materiallarının, xüsusi ehtiyacı olan tələbələr üçün mühitin yaxşılaşdırılması;

Keyfiyyət təminatı mexanizmlərinin gücləndirilməsi

- Tələbə rəylərinin tədris prosesində nəzərə alınması;
- Daxili keyfiyyət təminatı sistemlərində tələbə nümayəndələrinin iştirakı;
- Beynəlxalq akreditasiya və reyting standartlarına uyğunluğun artırılması.

Konstruktiv təlim və tələbəyönümlü tədris bu tələblərə tam cavab verir. Bu model çərçivəsində təhsil prosesinin mərkəzində tələbənin fəal öyrənən subyekti kimi formalaşdırılması, biliklərin şəxsiyyətin əvvəlki təcrübəsinə əsaslanaraq mənimsənilməsi və təlim mühitinin interaktiv, çəvik və əməkdaşlığa əsaslanan şəkildə təşkil edilməsi əsas prioritet kimi çıxış edir.

Portfolio qiymətləndirmə tələbənin ən yaxşı işləri və inkişaf yolunu qiymətləndirərək onun şəxsi inkişafını izləməyə imkan verir. Bu, yalnız test və imtahan nəticələrinə əsaslanmır, tələbənin müəyyən müddət ərzində yaratdığı işlər toplusuna qiymət verməyi nəzərdə tutur. Portfolio qiymətləndirmənin əsas məqsədi tələbənin inkişafını vaxt üzrə izləmək, güclü və zəif tərəfləri müəyyən etmək, yaradıcılıq və tənqidi düşüncə bacarıqlarını aşkar etmək, tələbəyə özünü qiymətləndirmə imkanı yaratmaq və müəllimin daha obyektiv qiymət verməsini təmin etməkdir. Bu yanaşma tələbələrdə dərsə marağı artırır. Portfolio qiymətləndirmənin üstünlükləri də əhəmiyyətlidir: imtahana düşməyən bacarıqlar nəzərə alınır, hər tələbə öz sürəti ilə inkişafını göstərə bilər, real nəticələrə əsaslanan ədalətli qiymətləndirmə aparılır və tələbə daha məsuliyyətli və yaradıcı olur.

Tələbəyə yönəlmiş təhsil modeli təlim prosesində əsas diqqətin müəllimdən tələbəyə yönəldiyini fərz edir; bu yanaşmada tələbənin ehtiyacları, maraqları, öyrənmə tərzini və fərdi xüsusiyyətləri tədrisin məzmununu və metodlarının müəyyən edilməsində aparıcı rol oynayır. Tələbəyə yönəlmiş təhsil tələbələrə tədqiqat fəaliyyətləri ilə məşğul olmağa, suallar verməyə, layihələrdə iştirak etməyə və müstəqil şəkildə biliklərə yiyələnməyə təşviq edən pedaqoji yanaşmadır.

Bu model hər bir tələbənin öyrənmə tərzini, bacarıqlarını və maraqlarını nəzərə alır və tədris prosesinin fərdiləşdirilməsi üçün şərait yaradır. Konstruktiv yanaşma tələbələr arasındakı fərqləri nəzərə alaraq çevik, adaptiv və interaktiv tədris metodlarının seçilməsini dəstəkləyir. Bu çərçivədə tələbə yalnız biliklərin passiv qəbuledicisi deyil, öz öyrənmə prosesində fəal iştirakçı olur, qərarlar qəbul edir və nəticələri qiymətləndirir. O, məlumatı olduğu kimi mənimsəmir; əksinə, öz qiymətləndirmə meyarlarını formalaşdırır, nəticələr çıxarır və alternativ həll yolları axtarır.

Bu proses analitik düşüncənin, problem həll etmə bacarıqlarının, yaradıcı yanaşmanın və tənqidi düşüncənin inkişafını sürətləndirir. Konstruktiv təlim mühitində komanda işi, effektiv ünsiyyət, sosial qarşılıqlı əlaqə və əməkdaşlıq bacarıqları daha intensiv şəkildə formalaşır. Təlim prosesinin mənalı, praktik və həyatla əlaqəli olması tələbənin daxili motivasiyasını artırır və davamlı öyrənmə vərdişlərinin inkişafına şərait yaradır.

Bu modeldə müəllim bilik ötürücüsü deyil; o, təlim prosesini təşkil edən, tələbəyə istiqamət verən və təlim mühitini formalaşdıran fasilitator kimi çıxış edir. Konstruktiv təlim yanaşması layihələr, problem həll etmə fəaliyyətləri, tədqiqat tapşırıqları və real vəziyyətlərə əsaslanan təlim vasitəsilə tələbələrin həm həyatı, həm də peşəkar bacarıqlarının inkişafını təmin edir. Müəllimin rolu burada kəskin şəkildə dəyişir: o, bilik ötürücüsü deyil, təlim prosesinin təşkilatçısı, fasilitatoru və bələdçisidir. Bu dəyişiklik tədrisin keyfiyyətinə və tələbələrin özünüdərk imkanlarına müsbət təsir göstərir.

Sadələn bütün amillər tələbəyə yönəlmiş təhsil prosesinin konseptual əsasını təşkil edir. Tələbəyə yönəlmiş yanaşma tələbənin fərdi xüsusiyyətlərini, öyrənmə tərzini və inkişaf ehtiyaclarını təhsil fəaliyyətinin mərkəzinə qoyur və onun bilik, bacarıq və səriştələrinin davamlı və məqsədyönlü inkişafı üçün şərait yaradır.

Bu yanaşma müasir dövrün sürətlə dəyişən sosial-iqtisadi və texnoloji tələbləri kontekstində xüsusilə aktualdır. Beləliklə, tələbəyə yönəlmiş və konstruktiv tədris metodları analitik düşüncə, problem həlli, əməkdaşlıq, informasiya savadlılığı və yaradıcı fəaliyyət kimi 21-ci əsr bacarıqlarının formalaşmasını və möhkəmləndirilməsini stimullaşdırır. Nəticədə tələbə təhsil prosesində fəal iştirakçıya çevrilir və ardıcıl olaraq intellektual, sosial və peşəkar inkişafını təmin edə bilir.

Məqsədi

Bu mətnin əsas məqsədi ali təhsil müəssisələrində konstruktiv təlim və tələbəyönümlü tədris modelinin tətbiqinin əhəmiyyətini əsaslandırmaq, həmin modelin həm professor-müəllim heyəti, həm də institusional səviyyədə universitetlər üçün yaratdığı üstünlükləri göstərməkdir. Məqsəd ondan ibarətdir ki, tələbəni tədris prosesinin mərkəzinə çəkən, onun biliklərin qurulmasında aktiv rolunu təmin edən və müasir pedaqoji innovasiyalara əsaslanan təlim mühitinin formalaşdırılmasını elmi-praktik cəhətdən əsaslandırmaqla, ali təhsil sistemində keyfiyyətin yüksəldilməsinə xidmət edən pedaqoji yanaşmaları dəstəkləmək mümkün olsun.

Əhəmiyyəti

Konstruktiv təlim və tələbəyönümlü tədris modelinin tətbiqi ali təhsil sistemində həm pedaqoji, həm də institusional səviyyədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu yanaşma tələbələrin bilikləri mənimsəmə prosesini aktiv, reflektiv və yaradıcı fəaliyyətə yönəldərək onların analitik düşüncə, problem həll etmə, tədqiqat aparma və əməkdaşlıq bacarıqlarının inkişafını təmin edir. Model müəllimin funksiyasını müasir tədris tələblərinə uyğunlaşdırır, onun fasilitator və mentorluluq rolunu gücləndirir, interaktiv və dinamik təlim mühitinin formalaşmasına imkan yaradır.

İnstitusional baxımdan bu yanaşma ali təhsil müəssisələrinin tədris keyfiyyətini artırır, beynəlxalq standartlara uyğunlaşmanı sürətləndirir, rəqəmsal və innovativ tədris metodlarının tətbiqini genişləndirir. Eyni zamanda, tələbə mərkəzli həllərin tətbiqi universitetlərin rəqəbat qabiliyyətini yüksəldir, əmək bazarı ilə əlaqələri gücləndirir və məzunların peşəkar hazırlıq səviyyəsinin daha yüksək olmasına şərait yaradır. Konstruktiv təlim və tələbəyönümlü tədris modeli ali təhsilin modernləşdirilməsində, keyfiyyətin artırılmasında və müasir cəmiyyətin tələblərinə cavab verən mütəxəssislərin yetişdirilməsində strateji əhəmiyyətə malikdir.

Nəzəri əsası

Konstruktiv təlim və tələbəyönümlü tədris modeli müasir pedaqoji nəzəriyyələrin – x üsusi konstruktivizm, humanist təhsil yanaşması və sosial-psixoloji öyrənmə konsepsiyalarının – elmi müddəalarına əsaslanır. Konstruktivizmə görə bilik hazır şəkildə ötürülməyən, tələbənin mövcud təcrübələri, əvvəlki bilikləri və interaktiv fəaliyyətləri əsasında özünün “qurduğu” dinamik bir prosesdir. Bu nəzəri yanaşma tələbəni tədrisin mərkəzində dayanan aktiv subyekt kimi qəbul edir və öyrənməni mənalandırma, kəşf etmə və refleksiya kimi psixoloji proseslərlə izah edir.

Humanist təhsil yanaşması tələbənin fərdi inkişafını, özünüreallaşdırmasını, daxili motivasiyasını və şəxsi potensialını ön plana çəkərək, tədris mühitinin əməkdaşlıq, dəstək və anlayış üzərində qurulmasını tələb edir. Bu prinsiplər tələbəyönümlü tədrisin mahiyyətini formalaşdırır və öyrənmə prosesində emosional, sosial və idrak amillərin harmonik inkişafını vacib hesab edir.

Sosiokonstruktiv yanaşma isə biliklərin sosial qarşılıqlı əlaqə, müzakirə, əməkdaşlıq və birgə fəaliyyət nəticəsində formalaşdığını vurğulayır. Bu çərçivədə müəllim fasilitator rolunu oynayaraq tələbənin öyrənmə mühitinə fəal inteqrasiyasını təmin edir, tədqiqat yönümlü və interaktiv tədris strategiyalarının tətbiqinə şərait yaradır. Konstruktiv təlim və tələbəyönümlü tədrisin nəzəri əsası biliyin tələbə tərəfindən fəal şəkildə mənimsənilməsi, öyrənmənin sosial və psixoloji amillərlə formalaşması və təlim prosesinin dinamizmi kimi əsas elmi prinsiplərə söykənir. Bu nəzəri çərçivə müasir ali təhsildə yenilənmiş tədris modellərinin tətbiqi üçün möhkəm elmi baza yaradır.

Ədəbiyyat icmalı

Konstruktiv təlim və tələbəyönümlü tədris modeli müasir pedaqogika və təhsil elmi sahəsində geniş şəkildə araşdırılan istiqamətlərdən biridir. Ədəbiyyat göstərir ki, bu yanaşmanın elmi əsasları XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində J.Piagetin idrak inkişafı nəzəriyyəsi və L.Viqotskinin sosial-mədəni öyrənmə konsepsiyası ilə formalaşmağa başlamışdır. Piagetin konstruktiv idrak modeli biliklərin şagird və ya tələbə tərəfindən aktiv şəkildə qurulduğunu, Viqotskinin nəzəriyyəsi isə sosial qarşılıqlı əlaqənin və yaxın inkişaf zonasının öyrənmədə həlledici rol oynadığını vurğulayır.

Humanist pedaqogika nümayəndələri – C.Rojers və A.Maslou – tələbə mərkəzli təlim mühitinin yaranmasında fərdin daxili motivasiyasının və özünüreallaşdırma ehtiyacının əhəmiyyətini xüsusi qeyd edirlər. Onların tədqiqatları göstərir ki, tələbəyə dəyər verən, onu seçən, qərar qəbul etmə prosesinə cəlb edən tədris modeli daha yüksək akademik nailiyyət və sosial-emotional inkişaf yaradır.

Müasir dövrdə konstruktiv təlimin və tələbəyönümlü yanaşmanın tətbiqi haqqında çoxsaylı empirik araşdırmalar aparılmışdır. B.Brunerin kəşfiyyət yönümlü öyrənmə nəzəriyyəsi tələbələrin tədqiqat etmə, problem həll etmə və təcrübəyə əsaslanma bacarıqlarının inkişafını dəstəkləyən tədris metodlarının vacibliyini göstərir. J.Biggs və C.Tang tərəfindən irəli sürülən “Constructive Alignment” modeli (Konstruktiv uyğunlaşdırma modeli) isə təlim məqsədlərinin, tədris fəaliyyətinin və qiymətləndirmə üsullarının sistemli şəkildə bir-biri ilə uzlaşdırılması prinsipinə əsaslanır.

Son illərdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, tələbəyönümlü təhsil modeli təkcə bilik və bacarıqların inkişafına deyil, həm də tələbələrin öyrənməyə dair münasibətlərinə, motivasiyasına və özünütənzimləmə bacarıqlarına müsbət təsir göstərir (Weimer, 2013; Lea, Stephenson & Troy, 2003). Rəqəmsal texnologiyaların geniş yayılması ilə interaktiv öyrənmə mühitlərinin və elektron resursların tələbəyönümlü tədrisə inteqrasiyası xüsusilə aktuallaşmışdır. Bu istiqamətdə R.Mayer, D.Jonassen və M.Moore kimi tədqiqatçılar multimedia öyrənmə nəzəriyyəsi, məsafədən təhsil və interaktiv öyrənmə modelləri ilə tələbə mərkəzli yanaşmanın əlaqəsini geniş şəkildə araşdırmışlar.

Ədəbiyyatın ümumi təhlili göstərir ki, konstruktiv təlim və tələbəyönümlü tədris ali təhsildə təlim keyfiyyətini yüksəltmək, tələbələrin fəallığını artırmaq və müasir bacarıqları formalaşdırmaq üçün effektiv elmi-metodoloji baza yaradır. Müxtəlif pedaqoji nəzəriyyələrin və empirik araşdırmaların nəticələri bu modelin tədrisdə tətbiqinin səmərəliliyini təsdiq edir və ali təhsil mühitində innovativ yanaşmaların inkişafına töhfə verir.

Metodika

Bu məqalədə konstruktiv təlim və tələbəyönümlü tədris modelinin tətbiqi və təsirini araşdırmaq üçün nəzəri və analitik metodlardan istifadə edilmişdir. Nəzəri metod çərçivəsində mövcud pedaqoji ədəbiyyat, tədqiqat işləri, beynəlxalq təcrübələr və konseptual yanaşmalar təhlil

edilmişdir. Analitik metod vasitəsilə müxtəlif təhsil sistemlərində konstruktiv və tələbəyönümlü təlim modellərinin prinsipləri, üstünlükləri və tətbiq mexanizmləri müqayisəli şəkildə qiymətləndirilmişdir.

Əlavə olaraq, empirik təcrübələrin nəticələri nəzərə alınmış, tələbə fəallığı, bilik quruculuğu və analitik bacarıqların inkişafı kimi göstəricilər araşdırılmışdır. Məqalədə həmçinin müasir ali təhsil mühitində rəqəmsal texnologiyaların və interaktiv öyrənmə metodlarının tələbəyönümlü tədrisə inteqrasiyası metodoloji baxımdan qiymətləndirilmişdir. Metodika həm nəzəri təhlil, həm müqayisəli araşdırma, həm də praktik müşahidə və təcrübələrə əsaslanır ki, bu da konstruktiv təlim və tələbəyönümlü tədrisin tətbiq imkanlarını ətraflı və sistemli şəkildə göstərməyə imkan verir.

Nəticə. Konstruktiv təlim nəzəriyyəsi tələbəyə yönəlmiş təhsil strategiyalarının elmi əsasını təşkil etməklə yanaşı, tələbənin şəxsi inkişafını, yaradıcı düşüncəsini və analitik yanaşmasını gücləndirməyə xidmət edir. Bu yanaşmanın təhsil sistemində geniş tətbiqi tələbələrə bilikləri passiv şəkildə mənimsəməsi deyil, aktiv şəkildə qavraması və real həyatda istifadə oluna bilən bacarıqlara yiyələnməsi üçün şərait yaradır. Beləliklə, konstruktiv təlim müasir təhsil modelinin əsas istiqamətlərindən biri kimi tələbəyə yönəlmiş təhsilin inkişafında mühüm rol oynayır.

Konstruktiv təlim tələbələrə təlim prosesində fəal iştirakını təmin etməklə onların gələcək peşəkar fəaliyyətlərində tələb olunan səriştələri – analitik düşüncə, problem həlli, əməkdaşlıq, ünsiyyət və yaradıcılığı – formalaşdırmağa imkan verir. Bu yanaşma yalnız biliklərin mənimsənilməsini deyil, həm də düşünmə, tədqiqatçılıq, yaradıcı və sosial cəhətdən aktiv şəxsiyyətlərin yetişdirilməsini təmin edən effektiv pedaqoji mexanizmdir.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, konstruktiv təlim tələbələrə motivasiyasını artırır, təlim prosesini mənalı edir, biliklərin daha davamlı şəkildə mənimsənilməsini təmin edir və onları praktik bacarıqlara çevirir. Problem əsaslı təlim, layihə əsaslı təlim, tədqiqat tapşırıqları və refleksiv fəaliyyətlər kimi konstruktiv metodlar tələbələrə öyrənmədə fəal iştirakını, öz potensiallarını kəşf etməsini və bilikləri həyatlarına uyğun tətbiq etməsini təmin edir.

Nəticədə, tələbə mərkəzli təhsil prosesində tətbiq olunan metod və strategiyalar tələbələrə müstəqil öyrənmə qabiliyyətlərini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirir, onların tənqidi düşüncə, problem həll etmə və özünü-tənzimləmə bacarıqlarını inkişaf etdirir və beləliklə, əmək bazarının dinamik çağırışlarına uyğun peşəkar hazırlığın təmin olunması üçün əlverişli şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva, F. Tələbəyönümlü təhsil və ali təhsildə konstruktiv təlimin tətbiqi // Təhsil və İnnovasiya Jurnalı, 3(12), – 2021. – s.45-57.
2. Bünyatova, F. Konstruktiv təlim fəlsəfəsi və pedaqoji tətbiqləri / F.Bunyatova. – Bakı: – 2015.
3. Mehrabov, A.O. Müasir təhsilin konseptual problemləri / A.O.Mehrabov. – Bakı: Tərcümə.
4. Bruner, J. The Process of Education. Harvard University Press, – 1960.
5. Piaget, J. The Psychology of Intelligence. Routledge, – 1972.
6. Vygotsky, L. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press, – 1978.

GAHIRE SHAHBAZOVA

CONSTRUCTIVE TRAINING AND ITS ROLE IN THE STUDENT-CENTERED EDUCATION MODEL

Abstract: The article analyzes the essence of constructive learning, its functional role in the pedagogical process and its contributions to the student-centered education model in a scientific-theoretical context. The study examines the main principles of constructive learning, its impact on the formation of the student as an active subject in the learning process, and the possibilities of applying this approach in a modern educational environment.

Constructive learning, as one of the main pedagogical approaches at the heart of the modern student-centered education model, creates conditions for students to actively assimilate knowledge,

apply it in new situations by connecting it with personal experience, and develop high-level thinking skills.

As a result of the application of constructive learning, the educational process becomes more democratic, flexible, individualized and effective. This approach also makes a significant contribution to the preparation of specialists with competitive and professional competencies in accordance with the requirements of modern society.

The article comprehensively examines the theoretical foundations of constructive learning, its functional role in the modern student-centered education model, and its possibilities of application in the pedagogical process. The essence of constructive learning is that knowledge is not presented to the student in a ready-made form; on the contrary, the student independently constructs and interprets that knowledge based on his/her previous experiences, cognitive activity and social interactions. This approach ensures the transition of learning from passive perception to active knowledge construction and strengthens the student's position as an active subject in the learning process.

The student-centered education model is characterized as an approach that takes into account the student's interests, learning style, current level of knowledge and individual development needs. Constructive learning, which is one of the main components of this model, increases the cognitive activity of students, strengthens their self-development, research skills and independent decision-making ability. Lessons based on a constructive approach create favorable conditions for students to learn in an environment of social cooperation, connect knowledge with real situations, and develop critical, analytical and creative thinking skills.

The article also pays special attention to the changing role of the teacher in the implementation of constructive learning. In this context, the teacher, moving away from the traditional function of knowledge transmitter, acts as a person who organizes, directs and facilitates the development of the student. This approach also affects the assessment process: the widespread use of alternative methods such as formative assessment, portfolio method, self-assessment, and peer assessment improves the quality of the teaching process and ensures the transparency of learning.

Keywords: constructive learning, student-centered education, active learning, independent learning, facilitator role in training, project-based learning, alternative assessment, experience-based learning

THE IMPACT OF BLENDED LEARNING ON TEACHING QUALITY

Blended learning, which combines traditional face-to-face instruction with online components, has rapidly gained prominence in education due to its potential to improve instructional quality and student outcomes. This article examines how blended learning influences teaching quality by reviewing research on instructional effectiveness, teacher–student interaction, assessment practices, and professional development, as well as considering implementation challenges. Empirical evidence suggests that well-designed blended learning environments enhance instructional effectiveness, strengthen interaction and engagement, and support data-driven assessments. However, its impact depends on teacher competencies, instructional design, and institutional support. These findings offer guidance for educators and institutions aiming to adopt blended learning effectively.

Keywords: *blending learning, teaching quality, instructional effectiveness, teacher–student interaction, academic achievement*

Introduction. Teaching quality is a central determinant of student achievement, engagement, and long-term learning outcomes (Taghizadeh & Hajhosseini, 2021). As digital technologies advance, educators increasingly adopt blended learning models that combine face-to-face teaching with online components to address diverse learner needs and improve instructional effectiveness. Blended learning leverages the strengths of both face-to-face and online instruction, providing flexibility, accessibility, and opportunities for active learning and personalized feedback (Taghizadeh & Hajhosseini, 2021).

Research indicates that blended learning can positively influence academic achievement, student engagement, and instructional quality, particularly when instructional design emphasizes meaningful interaction and integration of teaching strategies (Sustanto et al., 2025; Saritepeci & Çakır, 2015; Heliyon study, 2022). These potential benefits have made blended learning a focus of interest in higher education and K-12 settings alike, especially following global disruptions such as the COVID-19 pandemic that accelerated the use of digital platforms in education.

Understanding how blended learning affects teaching quality requires exploring its impacts on instructional practices, teacher–student interactions, assessment processes, and opportunities for professional growth. This article synthesizes research findings to clarify these relationships and highlight factors that enhance or limit the effectiveness of blended learning for teaching quality.

1. Enhanced Instructional Effectiveness

Blended learning allows educators to diversify instructional methods and incorporate digital tools that promote active learning and engagement. For example, students in blended environments can access multimedia content, simulations, and interactive modules that foster comprehension and retention (Heliyon study, 2022). These resources support multimodal learning, which helps students of varying learning styles engage with material more deeply.

Research also shows that blended learning models can lead to higher academic achievement compared to traditional instruction. In a quasi-experimental study on mathematics learning, students in blended learning conditions achieved significantly higher post-test scores than those in traditional settings, illustrating the potential of blended approaches to strengthen understanding and retention (Heliyon study, 2022). In addition, systematic reviews of blended learning research confirm that well-implemented blended methods tend to produce positive effects on academic performance across subjects (Sustanto et al., 2025).

Blended learning’s positive influence on achievement is often linked to strategic instructional design, which combines direct instruction with collaborative activities and opportunities for self-regulated learning. Such design practices allow teachers to use class time for higher-order tasks while shifting foundational content delivery to digital platforms. As a result, instructional effectiveness is enhanced by maximizing the affordances of both online and in-person environments.

2. Improved Teacher–Student Interaction

Teacher–student interaction is a key component of high-quality instruction, influencing motivation, engagement, and learning outcomes. In blended learning contexts, interaction occurs through both face-to-face sessions and online platforms, creating more opportunities for communication and feedback. Research from blended TEFL classrooms found that learner–instructor interaction was the most frequent type of communication and made a substantial contribution to student satisfaction (Taghizadeh & Hajhosseini, 2021).

Online components such as discussion boards, feedback tools, and digital messaging allow teachers to respond to student questions promptly and support learners who may not speak up during in-person classes. These flexible interaction channels can foster deeper learning and help students build confidence and independence. Additionally, blended learning environments can extend interaction beyond scheduled class time, making teaching more responsive and continuous.

The integration of interaction platforms also supports collaboration among students, which teachers can guide to enhance peer learning and engagement. By facilitating richer communication patterns, blended learning strengthens the relational and instructional dimensions of teaching quality.

3. Strengthened Feedback and Assessment Practices

Assessment and feedback are essential for informed teaching and student progress. Blended learning facilitates the use of digital assessment tools that provide immediate, formative feedback, enabling students to identify areas for improvement and teachers to adjust instruction based on real-time data (Heliyon study, 2022). Online quizzes, surveys, and analytics can capture patterns of participation and comprehension that are less visible in traditional classrooms.

Moreover, blended learning supports diverse assessment formats, including peer assessments, project-based tasks, and multimedia assignments, which allow students to demonstrate learning in varied ways. Teachers can combine these digital assessments with in-person reviews to create richer, more personalized feedback loops. These practices enhance instructional decisions and help strengthen teaching quality by making assessment continuous and responsive rather than episodic.

4. Increased Opportunities for Professional Growth

Adopting blended learning often requires teachers to develop new competencies in technology use, instructional design, and data-guided practice. Engaging with digital pedagogies encourages professional growth as educators learn to curate digital resources, design integrated learning activities, and interpret learner data to refine instruction.

Additionally, blended learning contexts often encourage collaboration and participation in professional communities where teachers share best practices and learn from one another. Access to online professional development resources, webinars, and instructional design support further contributes to ongoing skill development. These opportunities foster reflective practice and help educators adapt to evolving pedagogical demands, thereby enhancing teaching quality.

5. Challenges Affecting Teaching Quality

Despite its potential benefits, blended learning also introduces challenges that can limit teaching quality if not addressed. Some studies highlight that blended approaches do not automatically improve academic performance and may depend heavily on contextual factors such as instructional design quality, institutional support, and student readiness (BMC Nursing study, 2024; Taylor et al., 2024).

Teachers may face increased workload, digital competency gaps, or difficulties in balancing online and in-person components. In some cases, a lack of reliable technological infrastructure or inadequate training can reduce the effectiveness of blended learning implementation. Furthermore,

blended models require students to engage in self-regulated learning, which some may find challenging without proper scaffolding and guidance.

Recognizing these potential obstacles is important for institutions seeking to implement blended learning effectively. Providing professional development, technological support, and clear instructional frameworks can help mitigate these issues and support high-quality teaching.

Conclusion. Blended learning has demonstrated considerable potential to enhance teaching quality through diversified instruction, enriched teacher–student interaction, strengthened assessment practices, and expanded opportunities for professional development. Empirical studies suggest that when blended learning is well designed and supported, it can lead to improved academic achievement and greater student engagement (Sustanto et al., 2025; Heliyon study, 2022; Taghizadeh & Hajhosseini, 2021).

However, its success depends on teacher competencies, thoughtful instructional design, and adequate institutional support. Challenges such as digital skill gaps, increased workload, and variable student readiness must be managed proactively to realize the full benefits of blended learning.

In conclusion, blended learning offers a promising avenue for improving teaching quality in diverse educational settings. Future research should continue to explore long-term outcomes, discipline-specific impacts, and best practices for implementation, with particular attention to how blended learning supports equity, engagement, and sustained instructional improvement.

REFERENCES

1. Heliyon study. The effectiveness of blended learning on students' academic achievement, self-study skills and learning attitudes. Heliyon, 8, e12657. – 2022.
<https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2022.e12657>
2. Saritepeci, M., & Çakır, H. (2015). The effect of blended learning environments on student's academic achievement and student engagement: A study on social studies course. Education and Science, 40(177), – 2015. – p.203-216.
<https://doi.org/10.15390/EB.2015.2592>
3. Sustanto, R., Rohmat, A., Atabik, A., & Sutrimo Purnomo, S. (2025). The impact of blended learning models on student achievement and engagement in secondary education: A systematic review. International Journal of Multidisciplinary Research and Analysis, 8(07), – 2025. – p.3982–3993.
4. Taghizadeh, M., & Hajhosseini, F. (2021). Investigating a blended learning environment: Contribution of attitude, interaction, and quality of teaching to satisfaction of graduate students of TEFL. Asia-Pacific Education Researcher, 30, – 2021. – p.459-469.
5. 6. Impact of blended teaching on academic achievement and well-being in operating room students: A semi-experimental study. (2024). BMC Nursing. – 2024.

QÖNÇƏ ƏHMƏDOVA

QARIŞIQ TƏLİMİN TƏDRİSİN KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Xülasə: Ənənəvi üz-üzə tədrisin onlayn komponentlərlə birləşdirilməsinə əsaslanan qarışıq təlim modeli tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və tələbə nəticələrinin yaxşılaşdırılması baxımından təhsil sahəsində getdikcə daha geniş yayılmaqdadır. Bu məqalədə qarışıq təlimin tədris keyfiyyətinə təsiri tədrisin səmərəliliyi, müəllim–tələbə qarşılıqlı əlaqəsi, qiymətləndirmə yanaşmaları və peşəkar inkişafı ilə bağlı mövcud tədqiqatların təhlili əsasında araşdırılır, eyni zamanda tətbiq zamanı qarşıya çıxan əsas çətinliklər nəzərə alınır. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, düzgün təşkil olunmuş qarışıq təlim mühitləri tədrisin səmərəliliyini artırır, qarşılıqlı əlaqəni və öyrənmə prosesində fəallığı gücləndirir, habelə məlumatlara əsaslanan qiymətləndirmə mexanizmlərini dəstəkləyir. Bununla belə, bu modelin effektivliyi müəllimlərin peşəkar bacarıqlarından, tədris prosesinin təşkili səviyyəsindən və institusional dəstəkdən birbaşa asılıdır. Əldə olunan nəticələr qarışıq təlimin səmərəli tətbiqi üçün müəllimlər və təhsil müəssisələri üçün praktik istiqamətlər təqdim edir.

Açar sözlər: qarışıq öyrənmə, tədrisin keyfiyyəti, tədrisin səmərəliliyi, müəllim–tələbə qarşılıqlı əlaqəsi, akademik nailiyyətlər

QÖNÇƏ RƏHİMOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin doktorantı

Müəllim

qm.rahimova@adpu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0003-3836-2824>

**ALİ PEDAQOJİ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ ELM: REALLIQLAR VƏ
PERSPEKTİVLƏR, MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİLİN BURDA ROLU, TƏRBIYƏÇİ
MÜƏLLİMLƏRƏ VERİLƏN TƏLƏBLƏR**

Bu məqalə ali pedaqoji təhsil sistemində elmi fəaliyyətin mövcud reallıqlarını və gələcək perspektivlərini təhlil etməyə həsr olunub. Tədqiqatın əsas məqsədi ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin elmi potensialının məktəbəqədər təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsindəki rolunu müəyyənləşdirmək və müasir tərbiyəçi müəllimə verilən tələbləri əsaslandırmaqdır. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ali pedaqoji təhsildə aparılan elmi tədqiqatlar ilə pedaqoji praktika arasında effektiv transfer mexanizmlərinin qurulmasına ciddi ehtiyac var. Xüsusilə, məktəbəqədər təhsilin kurikulumunun və metodologiyasının yenilənməsi məhz elmi araşdırmalara əsaslanmalıdır. Müasir tərbiyəçi müəllim, sadəcə bilik ötürən deyil, həm də psixoloji, rəqəmsal və reflektiv kompetensiyalara malik bir tədqiqatçı kimi çıxış etməlidir. Məqalədə, kadr hazırlığı proqramlarının praktik yönümlüliyünün artırılması və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi ilə bağlı konkret təkliflər irəli sürülmüşdür. Yekunda, ali pedaqoji təhsilin cəmiyyətin tələblərinə cavab verən, yüksək ixtisaslı kadrlar yetişdirməkdə strateji əhəmiyyəti vurğulanır.

***Açar sözlər:** ali pedaqoji təhsil, məktəbəqədər təhsil, tərbiyəçi müəllim, kompetensiyalar, elmi potensial, praktikaya integrasiya*

Müasir dövrdə cəmiyyətin inkişafı birbaşa təhsil sisteminin keyfiyyətindən, xüsusilə də ali pedaqoji təhsilin elmi potensialından asılıdır. Ali pedaqoji təhsil müəssisələri təkcə kadr hazırlığı mərkəzi deyil, həm də ölkənin pedaqoji elminin inkişafının əsas qüvvəsidir. Hazırda ali pedaqoji təhsil sistemində elmi tədqiqatların mövcud reallıqları və perspektivləri geniş müzakirə mövzudur, çünki bu sistemin özü sürətli dəyişikliklərə məruz qalır.

Təhsilin ilkin pilləsi olan məktəbəqədər təhsil, şəxsiyyətin təməlinin qoyulduğu həlledici mərhələdir. Bu səbəbdən, məktəbəqədər təhsilə verilən elmi və metodoloji dəstək, eləcə də bu sahəyə hazırlanan kadrların – tərbiyəçi müəllimlərin peşəkar səviyyəsi milli təhsil strategiyalarının əsas prioritetlərindən birini təşkil edir. Ali pedaqoji təhsil sistemi məktəbəqədər təhsilin ehtiyaclarına adekvat cavab verməli, yeni elmi biliklər əsasında tərbiyəçi-müəllim kadrların hazırlanması prosesini daim təkmilləşdirməlidir.

Məktəbəqədər dövr uşağın həyatında əhəmiyyətli inkişaf mərhələsidir. Bu mərhələdə uşağın orqanizmi, sinir sistemi və psixikası sürətlə inkişaf edir, hərəkət imkanları genişlənir, diqqət və yaddaş kimi idrak prosesləri formalaşır. Uşaq bu dövrdə həm də yeni sosial mühitə – məktəb həyatına uyğunlaşmağa hazırlanır. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində həyata keçirilən bütün fəaliyyətlərin əsas məqsədi uşağın hərtərəfli inkişafını təmin etmək və onu məktəbə təlimə hazırlamaqdan ibarətdir. Ümumi təhsil pilləsində təhsilalanların bilik, bacarıq və vərdislərin formalaşmasında əsas baza məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində qoyulur. Məhz bu mərhələdə əldə olunan ilkin sosial, psixoloji və intellektual bünövrə sonrakı təhsil pillələrində reallıqların və perspektivlərin düzgün qurulmasına zəmin yaradır.

Bu tədqiqat, ali pedaqoji təhsildə elmin mövcud vəziyyətini, məktəbəqədər təhsilin bu sistemdəki xüsusi rolunu və eyni zamanda, peşəkar tərbiyəçi müəllimə verilən müasir tələbləri hərtərəfli təhlil etmək zərurətindən irəli gəlir.

Tədqiqatın məqsədi: Ali pedaqoji təhsil sistemində elmi tədqiqatların vəziyyətini qiymətləndirmək, məktəbəqədər təhsil sahəsindəki kadr hazırlığının keyfiyyətini artırmaq üçün

tərbiyəçi müəllimlərə qoyulan yeni peşəkar tələbləri müəyyənləşdirmək və müvafiq inkişaf perspektivlərini əsaslandırmaqdır.

Tədqiqatın vəzifələri:

1. Ali pedaqoji təhsil sistemində aparılan elmi tədqiqatların mövcud reallıqlarını və qarşılaşdığı əsas problemləri təhlil etmək;
2. Məktəbəqədər təhsilin keyfiyyətli inkişafında ali pedaqoji təhsilin rolunu elmi-metodoloji aspektdən araşdırmaq;
3. Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq, tərbiyəçi müəllimlərin peşəkar kompetensiyalarına və hazırlıq səviyyəsinə dair yeni tələbləri müəyyən etmək;
4. Ali pedaqoji təhsil müəssisələrində məktəbəqədər təhsil kadrlarının hazırlanması prosesinin təkmilləşdirilməsi üçün elmi əsaslandırılmış təkliflər irəli sürmək.

Tədqiqatın obyektı: Ali pedaqoji təhsil sistemində elmi və pedaqoji fəaliyyətin kompleksi.

Tədqiqatın predmeti: Ali pedaqoji təhsil sistemində elmi potensialın məktəbəqədər təhsilin inkişafına təsiri və müasir tərbiyəçi müəllim kadrlarının hazırlanması prosesinin məzmunu.

Məqalədə biz birinci ali pedaqoji təhsil müəssisələrində (APTM) elmi fəaliyyətin mövcud vəziyyətinə, problemlərinə və beynəlxalq standartlara integrasiya imkanlarını araşdıraraq, Ali pedaqoji təhsil sisteminin mövcud elmi vəziyyətini təhlil edək. APTM-də elmi-tədqiqat fəaliyyətlərinin reallıqlarını aşağıdakı kimi sistemləşdirək:

a) Prioritetlər və çətinliklər: Təhsil sistemindəki elmi tədqiqatların əsasən nəzəri xarakter daşması və praktik tətbiq imkanlarının məhdudluğu. Tədqiqatların maliyyələşməsi və kadr potensialının yenilənməsi məsələləri.

b) Nəticənin praktikaya integrasiyası: Elmi işlərin (doktorluq dissertasiyaları, məqalələr, monoqrafiyalar) bilavasitə pedaqoji praktikaya, xüsusən məktəbəqədər və məktəb təhsilinə necə tətbiq olunması mexanizmlərinin təhlili.

c) Pedaqoji innovasiyalar: Pedaqoji innovasiyaların yaranmasında və yayılmasında APTM-lərin rolu. Elmi əsaslı innovativ təlim texnologiyalarının yaradılması.

Elmi nəticələrin təhsil praktikasına transferi mexanizmlərin məzmununa aşağıdakı kimi müəyyənləşdirə bilərik.

Elm-təhsil əlaqəsi: Elmi-tədqiqat müəssisələri ilə məktəblər (o cümlədən məktəbəqədər təhsil müəssisələri) arasında effektiv əməkdaşlıq modellərinin təqdimatı və təhlili.

Pilot layihələr və eksperimental platformalar: Elmi nəticələrin sınaqdan keçirilməsi üçün xüsusi pilot məktəblərin və ya bağçaların yaradılmasının əhəmiyyəti.

Tərbiyəçi-müəllimlərin təlimində elmi biliklərin istifadəsi: Ali məktəblərdə pedaqoji təhsil alan Məktəbəqədər təhsil ixtisası üzrə tələbələrin və ixtisasartırma kurslarında iştirak edən müəllimlərin ən yeni elmi nəticələrlə tanış olmasının təmin edilməsi.

Ölkəmizdə Beynəlxalq əməkdaşlıq və təhsil elminin qloballaşması sahəsində iri miqyaslı addımlar atılmışdır. Bu addımlara aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

Qlobal elmi potensiala integrasiya: Azərbaycanın ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin beynəlxalq elmi tədqiqat layihələrində iştirakı səviyyəsi və perspektivləri (Erasmus+, Horizon Europe və s.) artmışdır.

Elmi mobillik: Tədqiqatçıların və professor-müəllim heyətinin beynəlxalq təcrübə mübadiləsi proqramlarında iştirakının elmi keyfiyyətə təsiri yüksəlmişdir.

Nəşr Fəaliyyəti: Pedaqoji elmi nəticələrin beynəlxalq bazalara (Web of Science, Scopus) indekslənen jurnallarda dərc edilməsinin əhəmiyyəti və bu sahədəki problemlər araşdırılmışdır.

Pedaqoji sistemdə məktəbəqədər təhsilin strateji yeri mühümdür. Belə ki, təhsilin ilk pilləsi kimi əhəmiyyəti məktəbəqədər dövrün uşağın kognitiv, sosial-emosional və psixoloji inkişafında oynadığı həlledici rolun elmi əsaslandırılmasıdır.

Bu cəhətdən ali təhsilin öhdəliyinə ali pedaqoji təhsilin məktəbəqədər təhsilin çağırışlarına adekvat cavab vermək zərurəti (məsələn, erkən uşaqlıq dövrünün diaqnostikası, xüsusi təhsil ehtiyacları olan uşaqlarla iş) aiddir.

Məktəbəqədər təhsilə dair mövcud elmi araşdırmalar və innovasiyalar təhlil edilməlidir. Bununla əlaqədar, tədqiqat sahələri: Ali məktəblərdə məktəbəqədər təhsilə dair aparılan elmi araşdırmaların əsas istiqamətlərinin (kurikulum, qiymətləndirmə, oyun pedaqogikası və s.) təhlil olunmalı, təcrübədə tətbiq: Elmi nəticələr əsasında hazırlanmış innovativ təlim metodlarının və proqramlarının (məsələn, STEAM yanaşması, inkişafetdirici oyunlar) məktəbəqədər müəssisələrə transferinə geniş yer verilir, dərslik və metodik vəsaitlər: Ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin məktəbəqədər təhsil üçün yeni nəsil dərsliklərin və metodik vəsaitlərin hazırlanmasında iştirakı yaradılır.

Məktəbəqədər təhsil kadrlarının keyfiyyətinin yüksəldilməsində APTM-lərin funksiyasını belə müəyyənləşdirmək olar:

1. Təhsil proqramlarının uyğunlaşdırılması: Ali pedaqoji təhsilin məktəbəqədər təhsil ixtisasları üzrə kurikulumlarının müasir tələblərə və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması.

2. İxtisasartırma və təlim: Təcrübəli tərbiyəçi müəllimlərin ixtisasartırma və təlim kurslarında yeni elmi biliklərlə təchiz edilməsi.

3. Pedaqoji təcrübənin təşkili: Tələbələrin məktəbəqədər müəssisələrdəki təcrübəsinin effektivliyinin artırılması.

Xüsusilə tərbiyəçi -müəllimlərə verilən müasir tələblər və kadr hazırlığı üzərində araşdırmamızı nəzərinizə çatdıraraq. Müasir tərbiyəçi-müəllim modelinin xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

1. Pedaqoji paradiqmanın dəyişməsi: Tərbiyəçi müəllimin sadəcə nəzarətçi deyil, həm də tədqiqatçı, fasilitator və erkən yaş inkişafı üzrə mütəxəssis kimi rolu.

2. Kompetensiya çərçivəsi (Competence Framework): Müasir tərbiyəçi müəllimə verilən əsas kompetensiyalar: a) Pedaqoji-metodik kompetensiya; Uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun fəaliyyət planlaşdırması, oyun pedaqogikasından istifadə; b) Psixoloji kompetensiya: Erkən uşaqlıq dövrünün psixoloji inkişaf qanunauyğunluqlarını bilmək, uşaqların davranış və emosional problemlərini idarə etmək; c) Rəqəmsal (İKT) kompetensiya: Təlim prosesində müasir texnologiyalardan effektiv istifadə etmək bacarığı; d) Reflektiv kompetensiya: Öz peşəkar fəaliyyətini tənqidi qiymətləndirmək və daimi peşəkar inkişafa meyllilik.

Ali pedaqoji təhsildə tərbiyəçi kadr hazırlığının təkmilləşdirilməsi ön plana çəkilib. Xüsusilə, Kurikulum islahatları keçirilir. Tərbiyəçi müəllimlərin hazırlığı ixtisasları üzrə tədris proqramlarının praktik yönümlü, elmi əsaslı və interaktiv təlim metodlarına əsaslanaraq yenidən işlənir.

Praktik bacarıqların inkişafına önəm verilərək tələbələrin məktəbəqədər müəssisələrdəki təcrübə müddətinin və keyfiyyətinin artırılır, tələbə-müəllim əməkdaşlığı və mentorluq proqramları təşkil olunur. Modul təhsil və fərdiləşdirilmiş təlim yolları genişləndirilərək tələbələrə müxtəlif ixtisaslaşmalar (məsələn, inklüziv təhsil, erkən yaşda xarici dil) üzrə əlavə biliklər əldə etmək imkanı verən çevik təhsil modellərinin tətbiq olunur.

Xüsusilə tərbiyəçi-müəllim peşəsinə yeni tələblər və qiymətləndirmə kriteriyaları qoyulub, hansı ki bunlardan aşağıdakıları qeyd edə bilərik.

1. Sertifikasiya və lisenziyalasdırma: Tərbiyəçi müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün obyektiv və şəffafifikasiya mexanizmlərinin tətbiqi.

2. Daimi peşəkar inkişaf (CPD): Tərbiyəçi müəllimlərin məzun olduqdan sonra da dövrü olaraq peşəkar inkişaf proqramlarında iştirakının zəruriliyi və bunun təhsilin keyfiyyətinə təsiri.

3. Özünüqiymətləndirmə və portfolio: Tərbiyəçilərin öz peşəkar inkişaflarını izləmələri üçün portfolio sisteminin yaradılması.

Məqaləni yazmaqla aşağıdakı nəticəyə gəldik:

1. Elmi Potensialın Reallıqları: Ali pedaqoji təhsil sistemində elmi potensial mövcud olsa da, onun praktikaya inteqrasiyası və beynəlxalq elmi bazalara inteqrasiyası mexanizmlərinin gücləndirilməsinə ehtiyac var. Elmi nəticələr tədris proqramlarına və pedaqoji praktikaya daha sürətli və effektiv şəkildə transfer edilməlidir.

2. Məktəbəqədər təhsilin rolu: Məktəbəqədər təhsilin keyfiyyəti birbaşa ali pedaqoji elmin dəstəyindən asılıdır. APTM-lər bu sahədə kurikulum inkişafı, innovativ metodik vəsaitlərin hazırlanması və kadrların ixtisaslaşmasında strateji rol oynamalıdır.

3. Tərbiyəçi -müəllimə tələblər: Müasir tərbiyəçi müəllim modeli yüksək pedaqoji, psixoloji, rəqəmsal və reflektiv kompetensiyaları tələb edir. Mövcud kadr hazırlığı proqramları bu çoxşaxəli tələblərə tam cavab vermək üçün təkmilləşdirilməlidir.

Tədqiqat nəticəsində ali pedaqoji təhsil sisteminin inkişafı üçün aşağıdakı perspektivlər müəyyən edilmişdir:

1. Pedaqoji tədqiqat mərkəzləri: Ali məktəblərdə məktəbəqədər təhsil üzrə ixtisaslaşmış və praktik yönümlü tədqiqat mərkəzlərinin yaradılması.

2. Elektron resursların inkişafı: Tərbiyəçi müəllimlər üçün müasir elmi biliklərə əsaslanan vahid rəqəmsal metodik resurs bazasının yaradılması.

Məqalədə tövsiyələri (Təkliflər) də qeyd etsək səmərəli olar. Tədqiqatın nəticələrinə əsaslanaraq, müvafiq qurumlara və ali təhsil müəssisələrinə aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

Nö	İstiqamət	Tövsiyə (Təklif)
1	Kadr Hazırlığı	Tərbiyəçi müəllim ixtisasları üzrə tədris proqramlarının praktiki modullarının (uşaqlarla birbaşa iş) həcmnin ən azı 50%-ə qədər artırılması.
2	Elmin Praktikaya İntegrasiyası	Ali məktəblərin Elmi Şuraları tərəfindən müdafiə olunan dissertasiya işlərinin nəticələrinin məktəbəqədər müəssisələrdə pilot layihə kimi tətbiq olunmasını təmin edən bir transfer mexanizminin yaradılması.
3	Kompetensiyalar	Tərbiyəçi müəllimlərin məcburi reflektiv portfolio sisteminin tətbiqi və onların sertifikatıyasında psixoloji və rəqəmsal bacarıqların əsas meyar kimi nəzərə alınması.
4	Beynəlxalq Əməkdaşlıq	Hər il məktəbəqədər təhsil ixtisası üzrə müəllim və tələbələrin ən azı 10%-nin qabaqcıl xarici ölkələrdə qısamüddətli təcrübə keçməsi üçün maliyyə proqramlarının hazırlanması.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə, A.A. Pedaqoji Tədqiqatların Metodologiyası və Təşkilinin Əsasları / A.A.Əlizadə. Təhsil Nəşriyyatı. – 2020.
2. Quliyev, E.R. Ali Təhsil Sistemində Elmi Potensialın İdarə Edilməsi / E.R.Quliyev. Elm və Təhsil. – 2023.
3. Həsənov, K.İ. Tərbiyəçi Müəllimlərin Rəqəmsal Kompetensiyaları: Hazırlıq və Tətbiq. Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, 15(2), – 2024. – s.45-58.
4. İbrahimova, L.F., Məmmədov, S.E. Məktəbəqədər Təhsildə STEAM Metodunun Tətbiqinin Psixoloji-Pedaqoji Əsasları // Kurikulum Problemləri, 4(1), – 2023. – s.12-25.
5. Vəliyeva, S.N. Ali Pedaqoji Təhsildə Elmi Nəticələrin Praktikaya Transferi Mexanizmləri // Təhsil Elmləri, 7(3), – 2021. – s.77-89.
6. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Azərbaycan Respublikasında Məktəbəqədər Təhsilin İnkişafına dair Dövlət Strategiyası (2020-2025). – 2019.
<https://edu.gov.az/az/strategiya>
7. UNICEF. Erkən Uşaqlıq Təhsilinin Qlobal Statusu Hesabatı. – 2022.
<https://www.unicef.org/reports>

8. Rüstəmov, N.Z. Ali Təhsildə Tədqiqatçı-Müəllim Modelinin Formalaşdırılması. B.Əhmədov (Red.), Təhsilin İnkişafı Beynəlxalq Konfransının Materialları. Bakı Universiteti Nəşriyyatı. – 2022. s.110-115.

GONCHA RAHIMOVA

**SCIENCE IN THE SYSTEM OF HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION: REALITIES
AND PERSPECTIVES, THE ROLE OF PRESCHOOL EDUCATION, AND
REQUIREMENTS FOR TEACHER-EDUCATORS**

Abstract: This article is devoted to analyzing the current realities and future perspectives of scientific activity within the higher pedagogical education system. The main objective of the research is to determine the role of the scientific potential of higher pedagogical institutions in improving the quality of preschool education and to substantiate the requirements placed on modern teacher-educators. The study identifies a critical need to establish effective transfer mechanisms between scientific research conducted in higher pedagogical education and actual pedagogical practice. Specifically, the renewal of the preschool curriculum and methodology must be grounded in scientific research findings. The modern teacher-educator must act not only as a knowledge transmitter but also as a researcher, possessing strong psychological, digital, and reflective competencies. The article proposes concrete recommendations for enhancing the practical focus of teacher training programs and strengthening international collaboration. In conclusion, the strategic importance of higher pedagogical education in cultivating highly qualified personnel who meet societal demands is strongly emphasized. The future success of the entire education system hinges on the robust scientific foundations established at this level.

Keywords: Higher pedagogical education, preschool education, teacher-educator, competencies, scientific potential, integration into practice

ALİ PEDAQOJİ TƏHSİLİN MAHİYYƏTİ VƏ CƏMİYYƏTDƏ ROLU

Müasir dövrdə təhsil sisteminin inkişafı, insan kapitalının formalaşdırılması və cəmiyyətin sosial-iqtisadi tərəqqisi bilavasitə pedaqoji kadrların peşəkarlıq səviyyəsindən asılıdır. Ali pedaqoji təhsil bu baxımdan təkcə müəllim hazırlığı prosesi deyil, həm də milli inkişaf strategiyasının əsas sütunlarından biridir. Qlobal texnoloji dəyişikliklər, yeni kompetensiyaların yaranması, təlimin rəqəmsallaşması və cəmiyyətin intellektual tələbatının artması ali pedaqoji təhsilin rolunu daha da aktuallaşdırır. Bu məqalədə ali pedaqoji təhsilin mahiyyəti, məqsəd və funksiyaları, həmçinin müasir cəmiyyətdə onun strateji əhəmiyyəti tədqiq olunur.

Açar sözlər. *Müasir dövr, pedaqoji, cəmiyyət, ali, təhsil*

Müasir dövrdə təhsil sisteminin inkişafı, insan kapitalının formalaşdırılması və cəmiyyətin sosial-iqtisadi tərəqqisi bilavasitə pedaqoji kadrların peşəkarlıq səviyyəsindən asılıdır. Ali pedaqoji təhsil bu baxımdan təkcə müəllim hazırlığı prosesi deyil, həm də milli inkişaf strategiyasının əsas sütunlarından biridir. Qlobal texnoloji dəyişikliklər, yeni kompetensiyaların yaranması, təlimin rəqəmsallaşması və cəmiyyətin intellektual tələbatının artması ali pedaqoji təhsilin rolunu daha da aktuallaşdırır. Bu məqalədə ali pedaqoji təhsilin mahiyyəti, məqsəd və funksiyaları, həmçinin müasir cəmiyyətdə onun strateji əhəmiyyəti tədqiq olunur.

Ali pedaqoji təhsil – cəmiyyət üçün yüksək ixtisaslı müəllim, pedaqoq, psixoloq, metodist və digər təhsil mütəxəssisləri hazırlayan mürəkkəb, çoxsahəli bir sistemdir. Müasir cəmiyyətin inkişafı biliklərin yenilənmə sürəti, texnologiyaların genişlənməsi və sosial proseslərin dinamikası ilə xarakterizə olunduğundan, müəllim hazırlığı xüsusi elmi nəzəri bazaya söykənən davamlı prosesə çevrilmişdir [1].

Ali pedaqoji təhsilin formalaşması üç əsas ehtiyacdən irəli gəlir:

1. Cəmiyyətin intellektual potensialının artırılması–Müasir iqtisadiyyatın əsas resursu fiziki kapital deyil, insan potensialıdır. Bu potensialın inkişafı isə keyfiyyətli təhsildən keçir;

2. Daim yenilənən bilik və bacarıqlara malik müəllim kadrlarının hazırlanması–Müasir müəllim yalnız bilik ötürən deyil, həm də tədqiqatçı, innovator və bələdçidir;

3. Sosial-mədəni inkişafın təmin olunması–Təhsil cəmiyyətin dəyərlərini qoruyur və yeni nəsllə ötürür. Bu funksiyanı həyata keçirən əsas qüvvə isə pedaqoji kadrlar sistemidir [2].

Ali pedaqoji təhsil bir neçə komponentdən ibarət olan kompleks sistemdir. Ali pedaqoji təhsilin nəzəri əsaslarını aşağıdakı elm sahələri təşkil edir:

- **Pedaqogika** – təlim və tərbiyənin qanunauyğunluqlarını öyrənir;
- **Psixologiya** – şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri, inkişaf mərhələləri, motivasiya və davranış mexanizmlərini müəyyən edir;
- **Fənn metodikası** – hər bir fənnin tədris strategiyalarını formalaşdırır;
- **Didaktika** – tədris prosesinin məzmunu, formaları və metodlarını sistemləşdirir;
- **Təlim texnologiyaları** – yeni pedaqoji yanaşmaları və texnoloji yenilikləri inteqrasiya edir.

Bu elmi baza pedaqoji ali məktəblərin təhsil proqramlarının mahiyyətini müəyyən edir [3].

Elmi-pedaqoji sistem kimi mahiyyəti- Ali pedaqoji təhsil-pedaqoji fəaliyyət üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssis hazırlayan, elmi-tədqiqatla təhsilin inteqrasiyasını təmin edən çoxsahəli təhsil sistemidir.

Bu sistem neçə əsas komponentin sintezindən ibarətdir:

- **Elmi-nəzəri baza** – təhsil və təlim proseslərinin qanunauyğunluqlarını araşdıran pedaqogika, psixologiya, metodika və digər elmlər;

- **Praktik hazırlıq** – məktəb mühitində təcrübə, pedaqoji fəaliyyətin modelləşdirilməsi, fənn metodikası;

- **Dəyərlər sistemi** – humanizm, sosial məsuliyyət, milli-mənəvi dəyərlərə hörmət və pedaqoji etikanın formalaşdırılması.

Bu üç istiqamətin harmoniyası ali pedaqoji təhsilin mahiyyətinin əsasını təşkil edir və müasir müəllim şəxsiyyətini formalaşdırır [4].

Peşəkar kompetensiyaların inkişafı- Ali pedaqoji təhsil yalnız bilik ötürmə ilə məhdudlaşmır; o, müəllimlik peşəsinə uyğun **kompetensiya modeli** yaradır:

- fənn üzrə nəzəri biliklər;
- təlim strategiyaları və metodikasına bələdlik;
- qiymətləndirmə və monitoring bacarıqları;
- inklüziv təhsil bacarıqları;
- kommunikasiya və əməkdaşlıq kompetensiyası;
- tədqiqat və innovasiya yönümlü düşüncə.

Bu kompetensiyaların hər biri müasir cəmiyyətin tələb etdiyi müəllim modelinə uyğun hazırlanır [7].

Şəxsiyyətin formalaşdırılmasına təsiri- Ali pedaqoji təhsil müəllimlərin yalnız ixtisaslı kadr kimi deyil, həm də **lider, tərbiyəçi, yenilikçi, mədəniyyət daşıyıcısı** kimi yetişməsinə nəzərdə tutur. Bu prosesdə sosial və mənəvi dəyərlər, psixoloji hazırlıq, etik prinsiplər mühüm rol oynayır.

Ali pedaqoji təhsilin cəmiyyətdə rolu

İnsan kapitalının formalaşdırılması- Cəmiyyətin intellektual potensialını formalaşdıran əsas qüvvə müəllimlərdir. Ali pedaqoji təhsil isə bu müəllimləri hazırlayan baza olaraq cəmiyyətin gələcək inkişafına birbaşa təsir edir. Keyfiyyətli müəllim – keyfiyyətli təhsil və savadlı nəsil deməkdir.

Təhsil islahatlarının reallaşmasında aparıcı rol- Yeni kurikulumların tətbiqi, rəqəmsal təhsilin genişlənməsi, STEAM təliminin yayılması kimi islahatların uğuru birbaşa ali pedaqoji təhsilin səviyyəsindən asılıdır. Pedaqoji universitetlər:

- yeni metodikaların hazırlanmasında,
- müəllimlərin yenidən hazırlanmasında,
- məktəblərin metodik dəstəyində,
- təhsil siyasətinə elmi töhfədə əsas iştirakçı rolunu oynayır [6].

Sosial sabitlik və mədəni irsin qorunmasında rol - Müəllimlər cəmiyyətin dəyər sistemini, milli kimliyini, mədəni yaddaşını yeni nəsllə ötürürlər. Buna görə ali pedaqoji təhsil:

- milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasında,
- vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşmasında,
- sosial məsuliyyət və davranış mədəniyyətinin yaradılmasında əsas sosial institutlardan biridir.

Innovasiya və elmi-tədqiqat mərkəzi kimi funksiyası - Pedaqoji ali məktəblər elmi tədqiqat mərkəzi kimi yeni tədris texnologiyalarını, psixoloji yanaşmaları, metodik yenilikləri araşdırır və məktəb təcrübəsinə tətbiq edir. Bu fəaliyyət cəmiyyətin təhsil sisteminin dinamik inkişafını təmin edir.

Əmək bazarına təsiri - Müəllimlik – cəmiyyətin daimi tələbat duyduğu peşədir. Ali pedaqoji təhsil:

- rəqabətqabiliyyətli kadrlar hazırlayır,
- regionlarda müəllim çatışmazlığını aradan qaldırır,
- sosial-iqtisadi inkişafın bərabərliyinə töhfə verir[5].

Belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, ali pedaqoji təhsil cəmiyyətin inkişaf prosesində strateji rol oynayan və sosial-iqtisadi tərəqqinin fundamental təminatçılarından biri olan mühüm təhsil sahəsidir. Bu sistemin mahiyyəti yalnız müəllim hazırlığı ilə məhdudlaşmır; o, həmçinin cəmiyyətin mədəni inkişafına, intellektual potensialına, sosial sabitliyinə və gələcək nəsillərin təhsilinə fundamental dəstək verir. Müasir dövrün çağırışları ali pedaqoji təhsilin daha innovativ, tədqiqat yönümlü və çevik

olmasını tələb edir. Bu kontekstdə ali pedaqoji təhsilin inkişafı həm təhsil sisteminin, həm də bütövlükdə cəmiyyətin davamlı inkişafı üçün prioritet hesab edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənova, S. Pedaqoji prosesin mahiyyəti və müasir təlim texnologiyaları / S.Həsənova. – Bakı: Elm, – 2020.
2. Hüseynova, F. Müəllim hazırlığının nəzəri əsasları / F.Hüseynova. – Bakı: ADPU Nəşriyyatı, – 2018.
3. Abdullayeva, R. Pedaqogika və psixologiya: nəzəriyyə və təcrübə / R.Abdullayeva. – Bakı: Təhsil, – 2021.
4. Əliyev, A. Ali təhsilin inkişaf istiqamətləri və pedaqoji kadr hazırlığı // ADPU Elmi əsərlər, №2, – 2020.
5. Süleymanov, M. Azərbaycanda təhsil sisteminin modernləşdirilməsi: problemlər və perspektivlər // – Bakı: Elm və Təhsil, – 2018.
6. Qarayev, E. Pedaqogika tarixi / E.Qarayev. – Bakı: Təhsil, – 2015.
7. Xəlilov, H. Müəllimlik peşəsinin sosial rolu və pedaqoji mədəniyyət / H.Xəlilov. – Bakı: Elm, – 2019.

GURBAN GURBANOV

THE ESSENCE OF HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION AND ITS ROLE IN SOCIETY

Abstract: In the modern era, the development of the education system, the formation of human capital and the socio-economic progress of society directly depend on the level of professionalism of pedagogical personnel. In this regard, higher pedagogical education is not only a teacher training process, but also one of the main pillars of the national development strategy. Global technological changes, the emergence of new competencies, the digitalization of training and the increase in the intellectual demand of society make the role of higher pedagogical education even more relevant. This article examines the essence, goals and functions of higher pedagogical education, as well as its strategic importance in modern society.

Keywords: Modern era, pedagogy, society, higher, education

LALƏ CABBAROVA
Bakı Slavyan Universiteti
Magistrant
cabbaroffalala@gmail.com

İNKLÜZİV TƏHSİLİN GÖRÜNMƏYƏN QƏHRƏMANLARI-VALİDEYNLƏRLƏ ƏMƏKDAŞLIĞIN GÜCÜ

Uşaqların cəmiyyətə hazırlanması, onların şəxsiyyət kimi inkişafında təhsil əvəzsiz rola malik olan prosesdir. Bu prosesdə isə təhsilin görünməyən, lakin həlledici amillərindən biri ailədir. Məktəbəqədər yaş dövründə uşağın sosial adaptasiyası və inklüziv mühitə uğurlu adaptasiyası valideynlərlə əməkdaşlığın keyfiyyətindən birbaşa asılıdır. Bu məqalədə inklüziv təhsildə ailənin rolu, qarşıda duran problemlər və onların həlli yolları haqqında məlumatlar əldə edəcəyik.

Açar sözlər: *əməkdaşlıq, ailə, kommunikasiya, müşahidə, fərdi inkişaf*

Məktəbəqədər təhsil dövrü uşaqların ilk sosial təcrübə qazandığı mühüm mərhələdir. Bu yaş dövründə inklüziv yanaşma tətbiq olunduqda, uşaqlar fərqlilikləri qəbul etməyə başlayır və cəmiyyətə daha asan adaptasiya ola bilirlər. Bu prosesin mərkəzində isə ailə dayanır.

Əksər elmi tədqiqatlarda inklüziv yanaşmanın tətbiqi prosesi uşağın dünyaya gəlməsi və ya məktəbəqədər təhsil müəssisəsinə daxil olması ilə başlanğıc nöqtəsi kimi götürülür. Lakin məsələnin kökünü daha dərinə tədqiq etsək görmüş olarıq ki, başlanğıc ailə qurulan dövrə gedib çıxır. Buna görə də inklüziv təhsilə hazırlıq valideynlərin ailə qurmağa qərar verdiyi andan başlamalıdır. Yəni, uşaq dünyaya gəlmədən öncə, valideynlik məsuliyyətinə psixoloji, etik və informasiya baxımından hazırlıq mərhələsi yaradılmalıdır. Cəmiyyətdə bəzən xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağın doğulması travma, sosial damğa və ya psixoloji çətinlik kimi qəbul olunur. Əgər valideyn ailə qurmazdan əvvəl və ya valideynliyə keçid mərhələsində bu mövzularda məlumatlandırılırsa bu zaman o, belə vəziyyətə hazır və açıq düşüncə ilə yanaşa bilər. Yəni valideyn yalnız uşağı dünyaya gətirməyə deyil onu hər halı ilə qəbul etməyə və ona uyğun şəkildə həyata tərz qurmağa hazır olur. Müasir inklüziv təhsil anlayışı yalnız uşaqların deyil ailələrində cəmiyyətə daxil olması, onların dəstək almasını tələb edir. Buna görə də ailənin bu ideologiyaya hazırlanması yalnız uşağın dünyaya gəldiyi dövrdən sonra deyil ailə modelinin təməlinin qoyulduğu ilk mərhələdən başlanılmalıdır.

Inklüziv təhsil yanaşması sosial konstruktivizm nəzəriyyəsinə əsaslanır. Burada ailənin rolu həlledici faktor olaraq qiymətləndirilir. Bronfenbrennerin ekoloji inkişaf modelinə görə, uşağın inkişafına ən güclü təsir edən mühit mikrosistem - yəni ailədir. Buna əsaslanaraq demək olar ki, valideyn-müəllim əməkdaşlığının yüksək səviyyədə təşkili yalnız pedaqoji baxımdan deyil, həm də psixososial adaptasiya baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Araşdırmalar zamanı müşahidə etdiyimiz bir məqam var: o uşaqlar daha tez adaptasiya olur ki, onların valideynləri müəllimlərlə sıx əməkdaşlıq edir, evdə eyni yanaşmanı tətbiq edirlər. Bəzi valideynlər inklüziv təhsil prosesində əvvəlcə narahatlıq keçirir, lakin düzgün istiqamətləndirmə və məlumatlandırma onların bu prosesi mənimsəməsinə səbəb olur. Inklüziv siniflərdə uşaqlar arasında sosial fərqlər qaçılmazdır. Lakin müəllim və valideyn birlikdə işlədikdə bu fərqlər zənginliyə çevrilə bilər. “İnklüziv təhsil prosesində valideynin fəal iştirakı uşağın həm akademik, həm də sosial inkişafına birbaşa təsir göstərir” [Quliyeva, S., 2019, s.45].

Ailə ilə əməkdaşlıq isə hər zaman uğurlu nəticə verməyə bilər. Buna müxtəlif amillər təsir göstərə bilər ki, bura valideynlərin müxtəlif tiplərdə olması, kommunikativ əlaqənin uğurlu şəkildə qurulmaması, tərbiyəçi müəllimin səriştəsinin aşağı olması və.s kimi amilləri nümunə göstərə bilərik. Burada qeyd etdiyimiz bir neçə və qeyd etmədiyimiz xeyli sayda proseslər var ki, müəllim-valideyn əməkdaşlığının düzgün qurulmamasına, əməkdaşlığın düzgün qurulmaması isə birbaşa inklüziv təhsil yanaşmasına təsir göstərir. Bir sıra müəlliflər vurğulayırlar ki, inklüziv təhsildə valideynin rolu üç əsas istiqamətdə təzahür edir: 1) tərəfdaşlıq 2) dəstək 3) müdafiə. Valideynlər müəllimlərlə əməkdaşlıq edərək uşağın fərdi təhsil planının hazırlanmasında, onun ehtiyaclarının

müəyyənləşdirilməsində, tədris prosesinin izlənməsində bərabər hüquqlu iştirak edirlər. Bu həm müəllimin işini asanlaşdırır, həm də uşağın inkişaf göstəricilərini gücləndirir.

Ailə ilə əməkdaşlığın ölkəmizdə əsas problemlərindən biri şəhər və kəndlərdə həyat şəraitində olan fərqliliklərdir. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində sosial-iqtisadi, mədəni və infrastruktur fərqlilikləri mövcuddur. Bu fərqliliklər inklüziv təhsilin tətbiqi və ailə əməkdaşlığının səviyyəsinə birbaşa təsir edir. Belə ki, məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin şəhər və kənd yerlərindəki vəziyyəti, valideynlərin maarifləndirmə səviyyəsi və resurs çatışmazlığı bu kontekstdə əsas problemlərdən sayılır. Şəhər mərkəzlərində məktəbəqədər müəssisələrdə inklüzivlik üçün tələb olunan şərait (məsələn, əlil arabası üçün rampalar, xüsusi tədris vasitələri) mövcud olsa da, kənd və ucqar yerlərdə bu çatışmazlıqların hələ də geniş yayılması, şəhərlərdə valideynlər inklüziv təhsil və sosial adaptasiya haqqında daha geniş məlumatlı olsa da kənd yerlərində inklüzivlik barədə məlumat azlığı və stereotiplərin məktəbəqədər təhsilə mənfi təsiri, resurs çatışmazlığı və sosial-mədəni amillər və.s. Qeyd edə bildiyimiz və bilmədiyimiz məsələlər inklüziv təhsildə müəllim-valideyn münasibətlərinin şəhər və kəndlərdə bərabər inkişafına mane olur ki, buda ölkədə inklüziv təhsilin inkişafının daha zəif tendensiyada getməsinə səbəb olur. Buna əsasən qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanın müxtəlif regionlarında inklüziv təhsilin və ailə əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi üçün sistemli və fərdiləşdirilmiş yanaşmalar vacibdir. Regionların sosial-iqtisadi və mədəni xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla hazırlanan proqramların tətbiqi ölkədə inklüziv təhsilin inkişafını təmin edə bilər.

Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün isə valideynlərlə müntəzəm görüşlərin təşkil olunması və bu görüşlərin yalnız şikayət və ya qiymətləndirmə xarakterli deyil əsas məqsədin birgə strategiya formalaşdırmağa xidmət etməsidir. Bundan əlavə ailələr üçün qısa təlimlərin təşkili məqsədəuyğun hesab edilə bilər ki, bu təlimlərdə sosial davranış modelləri, münaqişələrin həlli yolları, inklüzivliyin mahiyyəti izah edilməlidir.

Inklüziv təhsilin məktəbəqədər pillədə effektivliyini artırmaq üçün valideynlərin "görünməyən qəhrəman" rolunu təsdiqləyən, lakin sistemli çətinlikləri aradan qaldıran kompleks yanaşma tələb olunur. Regional disbalansların aradan qaldırılmasına yönəlmiş bu institusional və metodoloji tədbirlər, inklüziv təhsilin ölkə miqyasında bərabər və davamlı inkişafını təmin edəcək. Yalnız valideynin dəstəyi yox, həm də valideynin icmaya inteqrasiyası dövlət siyasətinin prioritet istiqamətinə çevrilməlidir.

Inklüziv təhsilin görünməyən qəhrəmanları olan valideynlərlə düzgün əməkdaşlığın qurulması üçün uşaqlara aid sosial bacarıq gündəliklərinin istifadəsi həm də inklüziv təhsildə uğurlu nəticələrin əldə olunmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilər. Demək olar ki, müsbət nəticələr əldə etmək üçün onlar birgə fəaliyyət göstərməlidirlər [Xudaverdiyeva 2021, s.49-58]. Uşaqlara aid olan sosial bacarıq gündəliklərin yaradılması ilə valideynlər bura evdəki, müəllimlər isə inklüziv sinifdəki müşahidələrini qeyd edə bilərlər. Uşaqlar üçün müşahidə gündəliklərinin yaradılmasının əsas məqsədi isə onların fərdi inkişafını, sosial adaptasiya səviyyəsini və ehtiyaclarını sistemli şəkildə izləyərək təlim-tərbiyə prosesini daha məqsədyönlü və fərdiləşdirilmiş şəkildə təşkil etməkdir. Bu üsulun tətbiqi zamanı ailə əməkdaşlıq rəsmiləşir və uşaqla sadəcə maraqlanmaq yox elmi əsaslara söykənən müşahidə və qiymətləndirmə tətbiq edilmiş olur. Həmçinin uşaq üçün sabillik yaranmış olur. Çünki həm ailədə həm də məktəbəqədər təhsil müəssisəsində eyni qaydalar təkrar olunduğu üçün uşaq prosesə daha tez uyğunlaşmış olur.

Psixologiyada təhlükəsiz baza deyərək bir fenomen vardır buda diqqəti özünə cəlb edən anlayışlardandır. Bu isə uşağın ətraf mühitdə özünü təhlükəsiz hiss etməsi onun emosional sabitliyinə və öyrənmə motivasiyasına birbaşa təsir göstərir. Bu baza yalnız ailə mühitində deyil, məktəbəqədər təhsil, məktəb və sonrakı mühitlərdə də davamlı olmalıdır. Əgər valideyn və müəllim arasında uyğunsuzluq olarsa bu zaman uşaq davranış və emosional reaksiya prosesində adaptasiya çətinliyi yaşamağa başlayır. Müasir inklüziv təhsildə effektiv əməkdaşlıq yalnız görüşlərin keçirilməsi ilə məhdudlaşmır. Kommunikasiya prosesində aktiv dinləmə, empatiya, "müsbət dil" və konstruktiv rəyvermə texnikaları da bu prosesdə mühüm rol oynayır. Təcrübələr göstərir ki, valideynlər fikirlərinin dinlədiyi mühitlərdə daha aktiv olur və təhsil prosesinə daha aktiv şəkildə qoşulurlar. Bu isə daha stabil inklüziv təhsil mühiti yaradır.

Xüsusi qeyd etməli olduğumuz bir məsələ var ki, burda inklüzivliyin təkə uşağa aid olmaması mövzudur. Bəzən valideynin özü də dəstəyə, qəbul olunmağa və bərabər münasibətə ehtiyac duyur. Əgər biz bu ehtiyacı görmürüksə, inklüziv təhsili yalnız bir tərəfli tətbiq etmiş oluruq. Bu gün inklüziv təhsilin görünməyən qəhrəmanları valideynlərdir. Onların maarifləndirilməsi, dəstəklənməsi və prosesə aktiv cəlb olunması uşaqların özlərini dəyərli, qəbul edilmiş və güvəndə hiss etmələrinin əsas zəminini təşkil edir.

Son olaraq isə bunu qeyd edə bilərik ki, Inklüziv təhsil, uşağın yalnız məktəbəqədər təhsil müəssisəsində və ya ailədə deyil, həyatın bütün rənglərində öz yerini tapması deməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavadova, L.B. Inklüziv təhsilin bəzi psixoloji problemləri // XXI əsr - mülahizələr və düşüncələr. Gənc tədqiqatçıların respublika elmi-praktik konfransının materialları (15 aprel 2011-ci il) – Bakı: – 2011. s.232-236.
2. Şərafənova L., Məmmədova S., Mikayılova Ü. Inklüziv təhsil. Məktəbəqədər təhsil pilləsi üçün. – Bakı: – 2010.
3. Quliyeva, S. Inklüziv siniflərin təşkili və valideynlərlə əməkdaşlığın rolu. Azərbaycan Məktəbi. – 2021
4. Inklüziv təhsil: təcrübə və qarşıda duran vəzifələr” V Beynəlxalq Elmi-praktiki konfransın məqalələr toplusu. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2011. – 624 s.
5. “Hamı üçün Təhsil”, UNESCO, Tailand, – 1990.

LALA JABBAROVA

THE INVISIBLE HEROES OF INCLUSIVE EDUCATION: THE POWER OF COLLABORATION WITH PARENTS

Abstract: Education is a process that plays an indispensable role in preparing children for society and their development as individuals. In this process, one of the invisible but decisive factors of education is the family. The social adaptation of a child in preschool age and successful adaptation to an inclusive environment directly depends on the quality of cooperation with parents. In this article, we will learn about the role of the family in inclusive education, the challenges ahead, and ways to solve them.

Keywords: Collaboration, family, communication, observation, personal development

SEREBRAL İFLİCLİ UŞAQLARDA NİTQ POZUNTULARININ XÜSUSİ CƏHƏTLƏRİ

Serebral iflicli uşaqlarda nitqin inkişafının ləngiməsi, ətraf aləmlə bağlı biliklərin məhdudluğu, idraki proseslərin zəifliyi və sosial fəaliyyətlərdə iştirakın azlığı ilə əlaqələndirilir. Bu uşaqların həyat təcrübəsi, sağlam həmyaşıdlarına nisbətən daha məhduddur. Onların ətrafında böyükklər və digər uşaqlar olsa da, sosial əlaqələrə daxil olduqları insan dairəsi kifayət qədər məhduddur. Serebral iflicdən əziyyət çəkən uşaqların əksəriyyətində müəyyən səviyyədə nitq pozuntularına rast gəlinir. Bu pozuntular onların digər insanlarla ünsiyyətini çətinləşdirdiyi üçün, təbii olaraq, ümumi inkişafına da mənfi təsir göstərir. Serebral iflic zamanı könüllü və məqsədyönlü hərəkətləri idarə edən beyin strukturlarında ciddi zədələnmələr müşahidə olunur. Serebral iflicli uşaqlarda nitqin formalaşmasına mane olan bir sıra mənfi amillər mövcuddur. Bu faktorlar fizioloji, psixoloji və sosial sahələrlə birbaşa əlaqəlidir. Serebral iflicli uşaqlarda nitq inkişafının spesifik xüsusiyyətlərini anlamaq üçün əvvəlcə tipik, yəni normal nitq inkişafının qanunauyğunluqlarını bilmək vacibdir.

Açar sözlər: *serebral iflic, nitq inkişafı, psixoloji, fiziki çətinliklər, sosial mühit*

Giriş. Serebral iflic (USİ) daha çox uşaq yaşlarında rast gəlinən və daimi olaraq görünən bir neyroinkişaf pozulmasıdır. Bu pozulma beynin hərəkət, qamətə və duruşa nəzarət edən hissələrin zədələnməsi nəticəsində meydana gəlir. Adətən bu zədələnmə müəyyən mərhələlərdə: doğuşdan əvvəl, doğuş zamanı və ya erkən uşaqlıq dövründə baş verir. Serebral iflic inkişaf xarakterli deyil, yəni zaman keçdikcə ağırlaşmır, ancaq simptomları uşağın inkişafında baş verən xüsusiyyətlərə uyğun şəkildə dəyişə bilər. USİ, yalnız hərəkət sisteminə təsir etmir. Belə ki, əksər hallarda nitq, eşitmə, görmə, diqqət, psixi proseslər, emosional reaksiya və sosial münasibət bacarıqlarına da təsir edə bilər. Bu səbəbdən də serebral iflicli uşaqların inkişafını qiymətləndirərkən yalnız onların motor funksiyalarını deyil, ümumi psixoloji və kommunikativ vəziyyətini də nəzərə almaq lazımdır.

Serebral iflicli uşaqlarda nitqin inkişafının ləngiməsi, ətraf aləmlə bağlı biliklərin məhdudluğu, idraki proseslərin zəifliyi və sosial fəaliyyətlərdə iştirakın azlığı ilə əlaqələndirilir. Bu uşaqların həyat təcrübəsi, sağlam həmyaşıdlarına nisbətən daha məhduddur. Onların ətrafında böyükklər və digər uşaqlar olsa da, sosial əlaqələrə daxil olduqları insan dairəsi kifayət qədər məhduddur. Hətta bu yaxın çevrədə olan bəzi şəxslərin, uşağın vəziyyətini düzgün anlamamaları nəticəsində sərgilədikləri münasibət və davranışlar uşaqda mənfi emosiyalar yarada bilər. Bu cür hallar isə uşağın özünə qapanmasına və nitqdən uzaqlaşmasına səbəb olur. Eyni zamanda, valideynlərin tərbiyə prosesində buraxdıqları müəyyən yanlışlıqlar da nitqin inkişafına mənfi təsir göstərir. Uşağa münasibətdə göstərilən fərqli yanaşmalar, məsələn, hipoqayğı və ya hipergayğı – yəni uşağı həddindən artıq qorumaq, onun yerinə hər şeyi etmək, istəklərini sözsüz yerinə yetirmək – uşağın nitqə olan ehtiyacını azaldır. Bu hal da, öz növbəsində, uşağın cəmiyyətlə ünsiyyətə daxil olmasını çətinləşdirir və onu sosial təcridə məruz qoyur. Belə amillər, xüsusilə də erkən yaş dövründə, nitqin formalaşmasına əngəl yaradır. Bundan əlavə, uşağın müxtəlif tibbi müəssisələrdə uzun müddət qalması, emosional baxımdan mənfi təcrübələr yaşaması, valideynlərdən – xüsusilə də anadan – uzaq düşməsi, tez-tez stressli vəziyyətlərlə üzləşməsi və xəstəxana şəraitində həyat tərzinin dəyişməsi onun psixoloji durumuna və nitq inkişafına mənfi təsir göstərə bilər. Bu uşaqlarda nitq və hərəkət sisteminə aid pozuntular arasında həm kliniki, həm də patogenetik baxımdan oxşarlıqlar müşahidə olunur. Uzun müddət davam edən patoloji tonik reflekslər artikuliyasiya aparatının əzələ tonusuna mənfi təsir göstərərək nitq formalaşmasına maneə yaradır. Tonik reflekslərin güclü olması, xüsusilə də dil əzələlərində hipertonusun yaranmasına səbəb olur ki, bu da uşağın səs çıxarma, nəfəs alma, ağız boşluğunun sərbəst açılması və dilin müxtəlif istiqamətlərdə – xüsusilə irəli və yuxarı – hərəkətində

çətinlik yaradır. Belə motor problemlər nəticəsində uşağın hərəkət bacarıqları gec inkişaf edir və bu, vokal fəaliyyətin zəifləməsinə, yəni səsin təşəkkülü ilə bağlı nitq aspektlərinin pozulmasına gətirib çıxarır [Hüseynova, 2024]. Bəzi hallarda bu uşaqlarda psixi funksiyalarda da ciddi pozuntular müşahidə edilir. Bu zaman kinestetik duyumun zəifliyi nəticəsində uşaq yalnız hərəkətləri yerinə yetirməkdə deyil, eyni zamanda artikulyasiya orqanları və bədən üzvlərinin mövqeyi və hərəkətləri haqqında da dolğun təsəvvür formalaşdırma bilmir. Artikulyator motor bacarıqlarının pozulma dərəcəsi ilə əl funksiyalarındakı pozğunluqlar arasında müəyyən bir əlaqə olduğu müşahidə edilir. Ən bariz artikulyasiya pozuntuları, adətən yuxarı ətrafları daha çox zədələnmiş uşaqlarda nəzərə çarpır. Sadalanan bütün bu amillər, serebral iflicli uşaqlarda həm ilkin nitq bacarıqlarının formalaşmasının, həm də ümumi nitq inkişafının pozulma xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

Əsas hissə. Serebral iflicli (USİ) uşaqlarda nitqin inkişafı xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, onların sosial adaptasiyası, təhsili, təlim-tərbiyəsi və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı üçün son dərəcə aktual mövzular daxilində yer alır. USİ uşaqların əksəriyyətində müxtəlif səviyyə və formada olmaqla nitq pozuntuları müşahidə olunur ki, bu da onların cəmiyyətə inteqrasiyasında, adaptasiyasında eyni zamanda sosiallaşmasında ciddi problemlər yaradır. Bu mövzunun aktuallığı, USİ uşaqların nitq inkişafının erkən müdaxilə, düzgün diaqnostika, dinamik, sistemli və effektiv reabilitasiya proqramlarının hazırlanmasının zəruri olmasından irəli gəlir. İnküziv təhsilin inkişafı, xüsusi təhsil müəssisələrinin yaradılması, loqopedik xidmətlərin genişləndirilməsi və müasir reabilitasiya metodlarının tətbiqi, cəmiyyətin maariflənməsi xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslər kantingentinə daxil olan USİ uşaqların nitq inkişafına dəstək məqsədi də daşıyır. Bu islahatlar, USİ uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyasını sürətləndirmək və onların tam potensiallarını reallaşdırmalarına kömək etmək üçün mühüm addımlardan biri hesab olunur.

Serebral iflicdən əziyyət çəkən uşaqların əksəriyyətində müəyyən səviyyədə nitq pozuntularına rast gəlinir. Bu pozuntular onların digər insanlarla ünsiyyətini çətinləşdirdiyi üçün, təbii olaraq, ümumi inkişafına da mənfi təsir göstərir. Serebral iflic zamanı könüllü və məqsədyönlü hərəkətləri idarə edən beyin strukturlarında ciddi zədələnmələr müşahidə olunur. Bu fakt göstərir ki, həmin beyin strukturlarının funksional pozuntuları, nitqin formalaşmasına mənfi təsir edən əsas amillərdən biridir. Bu kateqoriyaya daxil olan uşaqlarda nitq pozuntularının əsasını artıq mövcud olan nitq motor mexanizmlərinin tam şəkildə sıradan çıxması deyil, onların inkişafının ləngiməsi və ya təhrif olunmuş formada baş verməsi təşkil edir. Bu hallarda skelet və nitq əzələlərinin istər ixtiyari, istərsə də qeyri-iradi hərəkətlərinə nəzarət edən sistemlər arasında əlaqə pozulmuş olur. Beləliklə, ümumi motor bacarıqlarının və artikulyasiya motorikasının pozulması, serebral iflicli uşaqlarda müşahidə edilən nitq problemlərinin əsasını təşkil edir. Bu səbəbdən də bu pozuntuların müalicəsi və aradan qaldırılması yollarının araşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Serebral iflicli uşaqlarda nitq problemlərinin xarakterini düzgün qiymətləndirmək üçün loqopedin bu pozuntuları iki əsas qrupa ayırması vacibdir: bir tərəfdən beyin strukturlarının zədələnməsinə bağlı olan pozuntular, digər tərəfdən isə sosial münasibətlərin və təmasların çatışmazlığı nəticəsində formalaşan nitq problemləri [Hüseynova, 2020]. Bu fərqləndirmə, nitq inkişafında bioloji və sosial amillərin təsirini müəyyənləşdirməyə və müvafiq şəkildə korreksiya tədbirləri seçməyə imkan verir [Hüseynova, 2020]. Bu mürəkkəb vəzifənin öhdəsindən yalnız doğru diaqnostika və düzgün planlaşdırılmış müdaxilə yolu ilə uğurla gəlmək mümkündür. Serebral iflicli uşaqlarda nitqin formalaşmasına mane olan bir sıra mənfi amillər mövcuddur. Bu faktorlar fizioloji, psixoloji və sosial sahələrlə birbaşa əlaqəlidir. Bu təsirləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

Neuroloji və fizioloji səbəblər nəticəsində yaranan çətinliklər:

- **Beyin travmaları** – Serebral iflic zamanı beyin nitq və dil mərkəzlərinə dəyən zədələr uşaqlarda danışq bacarığının zəifləməsinə səbəb olur;
- **Motor funksiyaların pozulması** – Artikulyasiya ilə bağlı əzələlərin zəif fəaliyyəti səs səsləndirmədə və tələffüzdə problemlər yaradır;
- **Koordinasiya çətinlikləri** – Nəfəs alma, səs çıxarma və ağız-dil hərəkətlərinin uyğun şəkildə idarə olunmaması nəticəsində nitqin inkişafı yavaşlayır.

Psixoloji və emosional təsirlərdən qaynaqlanan problemlər:

- **Aşağı özünəinam** – Danışıda çətinlik yaşayan uşaqlar ünsiyyətdən qaçmağa meyilli olur;
- **Stress və daxili gərginlik** – Sosial mühitdə qarşılaşılan psixoloji təzyiqlər və emosional gərginliklər nitq qabiliyyətinin inkişafını ləngidir;
- **Emosional pozuntular və depressiv hallar** – Sosial adaptasiyada çətinlik çəkən uşaqlar cəmiyyətdən uzaqlaşır və bu da onların nitq bacarıqlarına mənfi təsir edir.

Sosial mühitin və xarici faktorların təsiri ilə yaranan çətinliklər:

- **Xüsusi təlim və terapiya imkanlarının çatışmazlığı** – Loqopedik müdaxilələrin və fərdi təhsil proqramlarının olmaması uşağın nitq inkişafını yavaşladır;
- **Ailə və pedaqoqların dəstəyinin zəifliyi** – Müntəzəm loqopedik məşğələlərin və ünsiyyət təcrübəsinin azlığı nitqin inkişafında geriləməyə səbəb ola bilər;
- **Sosial təmasların məhdudluğu** – Ətraf mühitdə uşaq üçün kifayət qədər ünsiyyət şəraitinin olmaması nitq fəaliyyətinin zəifləməsinə gətirib çıxarır [Nemkova, 2019].

Serebral iflic (uşaq serebral iflici – USİ) zamanı motor funksiyaların pozulması ilə yanaşı, tez-tez ünsiyyət sahəsində də ciddi çətinliklər meydana çıxır. Bu fakt onu göstərir ki, hərəkət və nitq funksiyaları arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Beləliklə, motor bacarıqların zəifliyi ilə ünsiyyət pozuntularının dərəcəsi arasında birbaşa əlaqənin olduğunu demək mümkündür. Tədqiqatlara əsasən, yüngül və ya orta səviyyəli motor məhdudiyyətləri olan uşaqlarda belə, 58%-81% hallarda ünsiyyət problemləri müşahidə olunur. Lakin zədələnmənin dərəcəsindən asılı olaraq, daha ağır hallarda bu göstərici 100%-ə qədər yüksələ bilər. Belə uşaqların ünsiyyət imkanlarının məhdud olması onların şəxsi inkişafına, öyrənmə prosesinə və sosial fəaliyyətlərdə iştirakına əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir göstərir, bu da onların bir çox sahədə fəallığını məhdudlaşdırır. Eyni zamanda nitq və idrak funksiyalarında mühüm rol oynayan beyin qabığı və digər mühüm neyroloji bölgələrin zədələnməsi də bu prosesə mənfi təsir göstərir. Bu cür zədələnmələr nəticəsində uşaqlarda yalnız nitq deyil, eyni zamanda bir çox digər psixi funksiyaların da ləng inkişaf etdiyi və ya ümumiyyətlə formalaşmadığı müşahidə edilir. Serebral iflic zamanı motor və nitq pozuntuları arasındakı əlaqə olduqca açıq şəkildə görünür [Биличенко, 2016]. Bundan əlavə, nitqdəki çatışmazlıqların uşağın davranışına və xarakterinə mənfi təsir göstərməsi də mümkündür. Uşaq öz fikirlərini ifadə edə bilmədikdə, aqressiv davranışlar nümayiş etdirir, introvert ola bilər və ətraf mühitə münasibətdə dəyişikliklər baş verə bilər. Bu səbəbdən loqoped yalnız motor pozuntularının anatomik və funksional xüsusiyyətlərini deyil, eyni zamanda bu uşaqların psixi inkişaf səviyyəsini və fərdi xüsusiyyətlərini də dərinlən bilməlidir. Əgər loqoped uşağın fərdi xüsusiyyətlərini və ona təsir göstərən faktorları düzgün şəkildə təhlil etsə, təkcə nitq problemlərinin effektiv korreksiyasını həyata keçirməklə kifayətlənməz, həmçinin serebral iflicli uşaqlarda müşahidə olunan şəxsiyyət pozuntularının qarşısını almaqda da mühüm rol oynaya bilər.

Nəticə. Serebral iflicli uşaqlarda nitq inkişafının spesifik xüsusiyyətlərini anlamaq üçün əvvəlcə tipik, yəni normal nitq inkişafının qanunauyğunluqlarını bilmək vacibdir. Bu biliklər loqopedə nitq inkişafındakı sapmaları və gecikmələri vaxtında aşkarlayıb müvafiq müdaxilə yollarını tətbiq etməyə imkan verir. Əldə olan məlumatlara əsasən, sağlam uşaqlarda nitq ən sürətli şəkildə məktəbəqədər dövrdə formalaşır. Uşağın gələcək intellektual inkişafı da əksər hallarda nitqin vaxtında və düzgün inkişaf etməsi ilə sıx əlaqəlidir. Bu baxımdan, loqoped nitq inkişafından hər hansı sapma müşahidə etdikdə, onun stimullaşdırılması üçün xüsusi metod və yanaşmaları bilməli və tətbiq etməlidir. Serebral iflicli uşaqlarda nitq inkişafı təkcə artikulyasiya sistemindəki çətinliklərlə deyil, həm də beynin müxtəlif funksional sahələri arasında əlaqənin pozulması ilə mürəkkəb şəkildə zədələnir. Buna görə də bu uşaqlara göstərilən loqopedik yardım fərdi reabilitasiya planına əsaslanmalı, psixopedoqoji yanaşma və ailənin dəstəyi ilə birlikdə həyata keçirilməlidir.

Serebral iflicdə motor və nitq pozulmaları arasındakı əlaqə olduqca aydın şəkildə müşahidə olunur. Bundan əlavə, nitq pozulmalarının uşağın xarakterinə və davranışına mənfi təsir göstərməsi mümkündür. Uşaq öz fikrini ifadə bilmədikcə aqressivləşə, özünə qapana, ətrafdakılarına qarşı rəftarı dəyişə bilər. Bu baxımdan loqoped həm motor qüsurunun strukturunu, həm də bu uşaqların psixi inkişafının xüsusiyyətlərini bilməlidir. Loqoped əgər uşağın xüsusiyyətlərini, ona təsir göstərən amillərin səbəbini düzgün şəkildə araşdırsa nəinki nitq pozulmasının daha effektiv şəkildə

düzəltməyə, həm də serebral iflicli uşaqların şəxsiyyətində görünən kənara çıxmaları belə inkişafının qarşısını almağı bacaracaqdır. Serebral iflicli uşaqlarda nitqin inkişafının spesifik xüsusiyyətlərini tam başa düşmək üçün onun tipik, normal inkişafının qanunauyğunluqlarını bilmək lazımdır ki, bu nümunələri bilməklə danışma terapevtinə nitqin inkişafındakı yayınmaları, kənara çıxmalarını dərhal müəyyən etməyə və düzəltməyə imkan verəcəkdir. Məlumdur ki, sağlam uşaqda nitq inkişafı ən intensiv olaraq erkən məktəbəqədər yaşda baş verir. Uşağın zehni inkişafının bütün sonrakı gedişatı əsasən nitqin yaranma vaxtının inkişafından asılıdır. Buna görə də, loqoped normadan kənara çıxdığı hallarda nitq inkişafını stimullaşdırmaq üçün xüsusi yolları bilməlidir. Serebral iflicli uşaqlarda nitq inkişafı sadəcə artikulyasiya deyil, həm də beynin müxtəlif funksional sahələrinin birgə fəaliyyətinin pozulması səbəbilə kompleks şəkildə zədələnir. Bu səbəbdən loqopedik dəstək, fərdi reabilitasiya planı və ailə ilə birgə psixopedaqoji yanaşma olduqca vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynova, N.T. Serebral iflicli uşaqlarla aparılan korreksiya-pedaqoji işin sistemi // Məktəbəqədər və İbtidai təhsil elmi-metodik jurnal. №4/249. – 2024.
2. Hüseynova, N.T., İmanova, L.H. Korreksiya işlərinin həyata keçirilməsi. ADPU. – 2020.
3. Nemkova, S.A., Korsakov, S.S. Speech disorders in children with cerebral palsy: diagnostics and correction. Journal of Neurology and Psychiatry. – 2019.
4. Korreksion pedaqogikanın müasir məsələləri. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi. Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu. – 2011.
5. Uşaq inkişaf metodikası. Açıq Cəmiyyət İnstitutu-Yardım Fondu. Qanun. – 2011.
6. Биличенко, И.А. Особенности речевого развития детей с церебральным параличом.

LALE MAMMADOVA

SPECIFIC FEATURES OF SPEECH DISORDERS IN CHILDREN WITH CEREBRAL PALSY

Abstract: Delayed speech development in children with cerebral palsy is associated with limited knowledge of the surrounding world, impaired cognitive processes, and reduced participation in social activities. These children have a more limited life experience than their healthy peers. Although they are surrounded by adults and other children, the circle of people with whom they enter into social relationships is quite limited. Most children with cerebral palsy have some level of speech impairment. Since these disorders make it difficult for them to communicate with other people, they naturally also have a negative impact on their overall development. During cerebral palsy, serious damage is observed in the brain structures that control voluntary and purposeful movements. There are a number of negative factors that prevent the formation of speech in children with cerebral palsy. These factors are directly related to the physiological, psychological and social spheres. In order to understand the specific features of speech development in children with cerebral palsy, it is first important to know the patterns of typical, that is, normal speech development.

Keywords: Cerebral palsy, speech development, psychological, physical difficulties, social environment.

ЛАЛЕ МАМЕДОВА

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕЧЕВЫХ НАРУШЕНИЙ У ДЕТЕЙ С ЦЕРЕБРАЛЬНЫМ ПАРАЛИЧОМ

Резюме: Задержка речевого развития у детей с церебральным параличом связана с ограниченностью знаний об окружающем мире, слабостью когнитивных процессов и низкой вовлечённостью в социальную деятельность. Жизненный опыт этих детей значительно ограничен по сравнению со здоровыми сверстниками. Несмотря на то, что рядом с ними находятся взрослые и другие дети, круг людей, с которыми они вступают в социальные контакты, довольно ограничен. У большинства детей, страдающих церебральным параличом, наблюдаются речевые нарушения определённого уровня. Эти нарушения усложняют их общение с другими людьми, что, естественно, негативно влияет на их общее развитие. При церебральном параличе наблюдаются серьёзные повреждения структур мозга, отвечающих за произвольные и целенаправленные движения. Существует ряд негативных факторов, препятствующих формированию речи у детей с церебральным параличом. Эти факторы напрямую связаны с физиологической, психологической и социальной сферами. Чтобы понять специфические особенности речевого развития у детей с церебральным параличом, прежде всего необходимо знать закономерности типичного, то есть нормального, речевого развития.

Ключевые слова: Церебральный паралич, речевое развитие, психологические трудности, физические трудности, социальная среда

LAMİYƏ ƏZİMOVA

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

BMT üzrə fəlsəfə doktorant

mrs.lamiya.azimova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-6645-4998>

BIOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ RƏQƏMSAL BACARIQLARIN VƏ TƏFƏKKÜRÜN İNKİŞAFA TƏSİR

Rəqəmsal bacarıqlar inkişaf etdikcə təhsil sistemində inkişaf edir. Xüsusilə də dəqiq elm sahələrində biri olan biologiya fənninə böyük töhvə verir. Dərsin daha effektiv və maraqlı olmasına şərait yaradır. Şagirdlərin diqqətini cəlb edir. Onları təhsilə yönləndirir. Təfəkkürlərinin inkişafına böyük dəstək olur və motivasiya edir. Müəllimlərin düzgün və keyfiyyətli dərs şəraiti qurmalarına zəmin yaradır.

Açar sözlər: *rəqəmsal innovasiyalar, biologiyanın tədrisi, təfəkkürün inkişafı, şagirdlərdə ruh yüksəkliyi, səmərəli baza*

Giriş. Müasir təhsil sistemində rəqəmsal bacarıqlar ənənəvi pedaqoji metodları köklü şəkildə dəyişir. Xüsusilə biologiya kimi dəqiq və vizual materialı çox olan elm sahələrini üçün faydalı sayıla bilər. Hal-hazırda tədris prosesində rəqəmsal texnologiyaların inkişafı əhəmiyyətli pedaqoji imkanlar yaradır. Hər yeni avadanlıq daha fərqli və geniş öyrənmə imkanları verir. Gənc nəsil də texnologiya kimi daim inkişaf edir və yeniliklər tələb edir. Əvvəlki illərdə şagirdlər dərslikdəki vizual materialla kifayətlənirdisə müasir dövrdə bu mümkün deyil. Şagirdlər 3d görüntü görmək istiyir. Şekilləri idarə edə bilmək və onlara istiqamət vermək istəyirlər. Hətta özləri yeni bilikləri sərbəst kəşf etməyə can atırlar. Bununla bağlı məşhur alim Bruner də illər öncə araşdırmalarında yer vermişdir. O, təlim prosesində “kəşf yolu ilə öyrənmənin əhəmiyyətini” vurğulamışdır. Onun fikrincə, şagirdlər bilikləri özləri kəşf etdikdə, anlayışları daha dərindən mənimsəyə bilər. Bu yanaşma biologiya kimi təcrübə tələb edən elmlərin tədrisində xüsusilə effektivdir [Bruner 1966 s.40-48].

Digər tərəfdən müasir dövrün tələbləri də fərqlidir. Keşmişdə hər bir şagird özü müstəqil tapşırıqlarını yerinə yetirməli idi. Halbuki indi kurikulum sisteminə keçidlə əlaqədar olaraq üstünlük qrup işinə verilir. Şagirdlərin həmrəy olub birgə çalışmaları tələb olunur. Bu mövzu ilə bağlı Ormrod da tədqiqat aparmışdır. Onun fikrincə rəqəmsal mühitlər şagirdlər arasında əməkdaşlığı artırır, öyrənmə prosesinin effektivliyini təsir göstərir [Ormrod 2021 s.140-150].

Hər iki alimin fikirlərinə diqqətlə baxdıqda şagirdlərin yeni informasiyanı bir yerdə özlərinin kəşf edib öyrənməkləri müəllim tərəfindən hazır vəziyyətdə qəbul edilməyindən daha yaxşıdır. Onlar öz aralarında araşdırmalar edir, məlumatın mübadiləsini və müzakirəsini keçirirlər. Hər müzakirə prosesi məlumatların çaxnaşmasına, qızgın informasiya axınına səbəb olur. Düşünəndəki hər bir şagird öz təfəkkür səviyyəsinə uyğun məlumat toplayır. Birinin əhəmiyyət vermədiyi informasiya digərinin daha çox diqqətini cəlb edib yaddaşında qalır. Həmçinin bu prosesin əksində digər şagird üçün keçərli olur. Bu iki şagird bir araya gəldikdə iki fərqli diqqət cəlb edən məlumatlar birləşir və ortaya daha üstün və yaxşı məlumat çıxır.

Belarusyalı sovet psixoloqu Vygotski də şagirdlərin bir-birləri ilə sosial əlaqəsinin onların inkişafında böyük rol oynadığını demişdir. Onun "yaxın inkişaf zonası" anlayışı müasir dövrün tələbləri ilə üst-üstə düşür [Vygotski 1978 s.85-90]. Bu alimlərin apardığı araşdırmaların nəticəsində müasir təhsil sistemiformalaşır. Hər bir tədqiqat rəqəmsal texnologiyalara birlikdə daha da yüksək səviyyəyə çatır. Bu cür ineqrasiyanın nəticəsini öyrənmək üçün çoxlu tədqiqatlar aparılır. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, virtual laboratoriyalar şagirdlərin dərsə marağını artırır və təhlükəsiz şərait yaradır. Həmçinin bəzi müəyyən infrastruktur problemi olan məktəblər üçün əlverişlidir. 3D modellər hər hansısa obyektin hər tərəfli görüntüsünü görməyi təmin edir. VR eynəklər həm şagirdlər tərəfindən maraqla qarşılanır həm də görüntünü ətraflı araşdırmağa kömək edir. Xüsusilə, hər hansısa

orqanı mənimsətmək istiyənəd bu altlar müəllimlərin köməyinə çatır. Rəqəmsal vasitələrlə işləyən şagirdlərdə düşünmə qabiliyyəti digərlərinə nisbətən daha sürətli olduğu müşahidə edilir. Bu cür avadanlıqlara işləyən şagirdlər hər zaman seçilir və öz sərbəst fikirlərini irəli sürürlər.

Nəticə. Bu yazıdan da aydın olurki, rəqəmsal alətlərin inkişafı biologiyanın da tədrisinə töhvə verir. İki proses bir biri ilə sıx bağlıdır. Texnologiya nə qədər çox inkişaf edərsə təhsil də o qədər inkişaf edir. Rəqəmsal texnologiyalar ənənəvi tədris materialları ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə pedaqoji üstünlüklərə sahibdir. Virtual laboratoriyalar daha təhlükəsiz və sərfəli şərait yaradır. Şagirdlər bu vasitə ilə istənilən təcrübələrini həyata keçirə bilirlər. 3D modellər vasitəsilə də şagirdlər biologiya aid olan anlayışlarını daha sürətli və effektiv mənimsəyirlər

Rəqəmsal tədris vasitələri şagirdlərdə hər tərəfli inkişafa şərait yaradır. Onların sərbəst düşünmə və analiz etmə qabiliyyətlərini artırır. Şagirdlər problemlərini daha sürətli və düzgün formada həll edir. Bu, onların təkcə biologiya üzrə deyil, hətta digər elm sahələri üzrədə üstün olmasına kömək edir.

Rəqəmsal innovasiyalar şagirdlərin öyrənmə prosesinə marağını və iştirakını kəskin şəkildə artırır. Şagirdlər dərslərə daha maraqla gəlir yeni alətlərlə tanış olmaq istəyir. Onlar bu alətlərlə işləməyi və yeni informasi qəbul etməyi xoşlayırlar. Hətta onların motivasiyaları yüksəlir və özgüvənləri yaranır. Bu vasitə ilə biz həm şagirdlərə təhsilə cəlb edə bilərik həm də onların savadlı olmasına kömək edə bilərik. Rəqəmsal texnologiyalar şagirdlərə daha uyğun və rahat öyrənmə imkanı verir. Müəyyən platformalar hər bir şagirdin öyrənmə sürətinə uyğun material təqdim edə bilir. Bu yanaşma xüsusi ehtiyacı olan şagirdlər üçün də çox faydalıdır.

Rəqəmsal mühit şagirdlərin birlikdə işləməsinə də kömək edir. Onlar virtual qruplarda layihələr hazırlaya bilirlər. Sonra isə bu fikirləri bir-birləri ilə bölüşür və birlikdə qərar verirlər. Bu proses onların sosial bacarıqlarını xeyli inkişaf etdirir.

Texnologiyanın dərşə daxil olması müəllimin rolunu dəyişir. Müəllim artıq sadəcə məlumat verən deyil. O öyrənməni yönləndirən və şagirdə dəstək olan bir mentor kimi çıxış edir. Rəqəmsal alətlərdə düzgün istifadə edə bilən müəllimlər öz dərslərinin də keyfiyyətini artırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bruner, J. Toward a Theory of Instruction. Cambridge: Harvard University Press. – 1966.
2. Ormrod, J.E. Educational Psychology: Developing Learners. 10th edition. – New York: Pearson Education. – 2021.
3. Vygotsky, L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge: Harvard University Press. – 1978.
4. Abdullayeva, S. Rəqəmsal təhsil və onun Azərbaycan məktəblərində tətbiqi. – Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. – 2022.

Abstract: As digital skills develop, the education system evolves accordingly. This progress makes a particularly significant contribution to biology, one of the exact sciences. It creates opportunities for lessons to become more effective and engaging, captures students' attention, and directs them toward learning. It greatly supports the development of their thinking skills and increases their motivation. Moreover, it enables teachers to create well-structured and high-quality learning environments.

Keywords: digital innovations, biology education, development of thinking, high morale among students, an effective foundation

ЛАРИСА КОЛЕСНИКОВА

*Азербайджанский государственный педагогический университет
кандидат педагогических наук, доцент
larisa37288@gmail.com*

ТЕКСТ И ДИСКУРС КАК КОММУНИКАТИВНЫЕ И СИНТАКСИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ

В представленном научном исследовании анализируются текст и дискурс как ключевые формы функционирования языка в педагогической коммуникации. Текст рассматривается как завершённый, нормативно организованный продукт речевой деятельности, обеспечивающий долговременную фиксацию знаний, структурирование содержания и развитие аналитического мышления обучающихся. Дискурс описывается как динамический процесс взаимодействия участников общения, в котором смысл формируется с учётом контекста, коммуникативных целей и социальных ролей. Особое внимание уделено роли дискурса в становлении критического мышления, а также формированию коммуникативной активности студентов через диалог, вопросы, обсуждения. В работе подчёркивается необходимость гармоничного сочетания текстовой и дискурсивной компетентности в подготовке будущих педагогов, особенно в условиях многоязычной образовательной среды Азербайджана. Сделан вывод о том, что интеграция устной и письменной форм речи способствует развитию полноценной языковой личности и повышает эффективность профессиональной педагогической деятельности.

Ключевые слова: *текст, дискурс, коммуникация, педагогическая коммуникация, устная речь, письменная речь, когезия, когерентность, языковая личность, критическое мышление*

Язык является фундаментальной основой человеческого существования. Он формирует наше сознание, определяет способы взаимодействия с окружающим миром и служит главным инструментом построения социальных связей. Люди живут в языке так же, как они живут в обществе, – через коммуникацию, через обмен информацией, через создание и интерпретацию смыслов. Поэтому изучение языка, его функционирования и проявления в разных формах является важнейшей задачей современной лингвистики, педагогики и философии. Среди многочисленных аспектов исследования речи особое место занимают понятия текста и дискурса – ключевые формы существования языковой коммуникации.

Текст традиционно рассматривается как законченный и фиксированный продукт речевой деятельности. Он представляет собой последовательность высказываний, связанных между собой по смыслу и грамматике, имеющих чёткую структуру и коммуникативную завершённость. Текст создаётся с расчётом на то, что его восприятие будет происходить вне ситуации его порождения. Читатель может обратиться к тексту в любое время, перечитывать его, анализировать, изучать по частям. В этом – одно из важнейших свойств текста: его стабильность и воспроизводимость.

Дискурс, напротив, является процессом, динамической стороной коммуникации. Он возникает в момент общения и исчезает, как только общение прекращается. Дискурс определяется не только словами, но и контекстом, ситуацией, эмоциональным фоном взаимодействия. В дискурсе большую роль играют паралингвистические средства: жесты, мимика, интонации, паузы. Даже молчание может быть важным элементом дискурса, выражая отношение говорящего к происходящему.

Эти два понятия – текст и дискурс – находятся в сложных отношениях. Часто в научной литературе они представляются как противоположные явления, однако современный исследователь должен понимать, что их противопоставление условно и служит, скорее, методологическим удобством. На самом деле текст не может существовать без дискурса, ведь

он рождается как результат дискурсивного взаимодействия. И наоборот, дискурс опирается на тексты, на установившиеся речевые модели, жанры, структуры.

Современная педагогика сталкивается с задачей не только обучить студентов грамотно писать тексты, но и развивать их способность к продуктивному дискурсу. Коммуникативная компетентность человека формируется через диалог, через активное участие в обсуждении, через умение задавать вопросы и выражать собственную позицию. Умение взаимодействовать с другими – ключевой навык XXI века, и дискурс является основным механизмом его формирования.

Именно сочетание текста и дискурса в образовательной практике позволяет сформировать языковую личность – человека, способного осмысленно создавать и воспринимать информацию, анализировать её и делиться своими знаниями с другими. Если развивать только текстовые навыки, студент может оказаться пассивным и испытывать трудности в устной коммуникации. Если же акцент делается только на дискурсе, отсутствует закрепление знаний через письменную фиксацию. Баланс между двумя этими формами – залог успешного обучения.

В условиях многоязычной среды Азербайджана проблема становится особенно важной. Многие студенты владеют несколькими языками, но каждый язык выполняет свои функции в общении. Азербайджанский язык часто используется в бытовой и эмоциональной коммуникации, русский – в образовательной и официальной среде, английский – в сфере информационных технологий и международных контактов. Это приводит к явлению кодового переключения: при дискурсе мысль легко перескакивает между языками, но текст должен следовать строгим нормам выбранного языка. Задача педагога – помочь студентам адаптировать свои дискурсивные навыки к требованиям текстовой формы.

В текстоведении важное значение придаётся категории когезии – формальным средствам связи между предложениями. Это могут быть лексические повторы, местоимения, союзы, вводные конструкции. Когерентность же предполагает смысловую связанность, соответствие логики рассуждения теме текста. Если когезия нарушена, текст кажется «ломаным» и трудным для восприятия. Если нарушена когерентность, текст остаётся грамматически правильным, но внутренне пустым или противоречивым.

В дискурсе связность обеспечивается иначе:

- собеседники ориентируются на общий фон общения;
- недосказанность компенсируется жестами и интонациями;
- речь может быть фрагментарной и всё равно оставаться понятной.

Однако переход дискурса в текст требует переработки содержания: нужно более чётко формулировать мысли, выстраивать аргументы, устранять эмоциональные перепады. Это сложный процесс, требующий специальных учебных стратегий. Например, обсуждение темы перед написанием эссе помогает студенту сформировать ядро своих идей. Анализ текста после обсуждения позволяет закрепить знания и подготовить рассуждения для устного выступления.

В образовательном дискурсе взаимодействуют три ключевых участника: преподаватель, студент и социально-культурная среда. Каждый из них влияет на процессы порождения и восприятия смысла. Преподаватель формирует рамки дискурса, определяет тему, регулирует динамику общения. Студент в этом процессе не должен быть пассивным получателем информации – он является соавтором дискурса, его участником. Социальная среда задаёт контекст: какие темы считаются важными, какие формы общения приемлемыми, какие смыслы поддерживаются в обществе. Таким образом, дискурс – это коллективное создание смысла, и педагогический дискурс особенно ярко реализует эту идею.

Когда мы говорим о дискурсе в обучении, мы должны учитывать его генетически исходную устную природу. Любая мысль рождается в живом взаимодействии, а текст – лишь способ её фиксации. Поэтому обучение должно начинаться с обсуждения, с устного обмена идеями, который затем трансформируется в письменную форму. Только такой путь формирует по-настоящему глубокое понимание материала. Если студент пишет, не обсудив тему предварительно, его текст нередко оказывается поверхностным, механическим

воспроизведением учебника. Если же он говорит, но не фиксирует произнесённого в письменном виде, мысль остаётся неструктурированной и быстро забывается.

Именно поэтому современная педагогика уделяет особое внимание интеграции устной и письменной форм речи. Педагог должен создавать такие учебные ситуации, где текст и дискурс функционируют взаимосвязанно, дополняя друг друга. Например, дискуссия по проблемному вопросу может завершаться письменным рефлексивным отчётом. А подготовка к выступлению может основываться на заранее составленном тексте. Так формируется умение «перекодирования» между разными режимами языка.

Следующий важный аспект – жанровая компетентность. В зависимости от целей коммуникации и социокультурных условий, текст и дискурс могут принимать разные жанровые формы: научная статья, диалог, лекция, презентация, интервью, эссе. Конкретный жанр определяет структуру материала, стиль речи, синтаксические нормы. Например, научный текст требует строгой логики, аргументированности, ясности формулировок. В дискуссии допустимы эмоциональные элементы, незавершённые фразы, интонационные акценты.

Преподаватель должен обучать студентов распознавать жанры и действовать в соответствии с ними. Это особенно важно для будущих педагогов: им предстоит работать в самых разных жанрах – от официальных отчётов до диалогов с учениками. Способность адаптировать речевую стратегию к ситуации общения – ключевой элемент профессиональной коммуникации.

Рассмотрим также различие между монологическим и диалогическим измерением языка. Текст по своей природе монологичен: он обращён к читателю, который не может вступить в непосредственное взаимодействие с автором в момент чтения. Дискурс же обычно имеет диалогическую форму: участники обмениваются репликами, строят высказывания в зависимости от реакции друг друга. В педагогической практике монологическая форма реализуется, например, в лекции или изложении материала. Диалогическая – в обсуждении, семинарах, консультациях.

Однако важно понимать, что монолог и диалог не являются строго противоположными явлениями. Монолог может содержать скрытую диалогичность: автор текста предполагает ответы читателя, задаёт риторические вопросы, предвосхищает возражения. Диалог же может включать большие монологические фрагменты – например, развернутые объяснения преподавателя в ходе дискуссии. Таким образом, монолог и диалог переплетаются и взаимно дополняют друг друга.

С точки зрения синтаксиса текст часто характеризуется развёрнутыми сложными конструкциями: подчинённые предложения, вводные слова, причастные обороты. Это делает текст точным и выразительным, но иногда усложняет восприятие. В дискурсе преобладают короткие, простые фразы, часто неполные и построенные на основе контекстуальной догадки. Эмоциональная составляющая также выражается по-разному: текст стремится к нейтральности, а дискурс – к экспрессивности.

Понимание этих различий важно для формирования речевой культуры студентов. Когда человек пишет текст, он должен учитывать нормативные требования и стремиться к точности. Когда он участвует в дискурсивном взаимодействии, ему необходимо уметь адаптировать свою речь к конкретной ситуации и слушателю. Педагог в этом процессе выступает как образец грамотной речи и модератор общения.

Важное методическое направление в обучении языку – дискурсивный анализ текста. Студенты учатся видеть в тексте элементы дискурса: кто говорит, кому, зачем и с какой целью. Такой анализ помогает выявить скрытые смыслы, обнаружить идеологические установки, понять структуру аргументации. В современном мире, где информационное пространство насыщено манипулятивными сообщениями, эта способность приобретает особую значимость. Выпускник вуза должен уметь критически осмысливать получаемую информацию, распознавать манипуляции и идеологическое давление.

При изучении текста и дискурса необходимо учитывать психологический аспект. Устная речь связана с непосредственным взаимодействием с собеседником, что вызывает определённые эмоциональные реакции. Некоторые студенты испытывают коммуникативный страх, особенно при публичных выступлениях. Это препятствует развитию дискурсивной компетентности. В таких случаях важно создавать в учебной аудитории условия психологической поддержки, где студент не боится ошибаться. Письменный текст, напротив, может быть источником стресса для тех, кто испытывает затруднения с логическим построением высказывания.

Поэтому педагог должен применять индивидуальные стратегии обучения, учитывая личностные особенности студентов. Одной из эффективных форм работы являются малые группы, где учащиеся могут свободнее выражать свои мысли и постепенно переходить от дискурсивной практики к тексту.

Говоря о профессиональной подготовке будущих педагогов, необходимо отметить, что они должны уметь управлять дискурсом. Это включает способность задавать вопросы, направлять обсуждение, подталкивать учащихся к формулированию выводов. Дискурсивные навыки включают также умение слушать и интерпретировать невербальные сигналы учеников, что позволяет своевременно корректировать стиль общения.

В цифровую эпоху важной формой становится онлайн-дискурс: видеоконференции, форумы, чаты. Эти формы объединяют признаки текста и дискурса: письменные сообщения могут иметь черты устной речи (краткость, эмоции, отсутствие строгой структуры), а устное общение через экран лишается части невербальных сигналов. Педагогу будущего необходимо владеть и этими форматами, чтобы оставаться профессионально конкурентоспособным.

Современные исследования уделяют внимание мультимодальному дискурсу. В общении участвуют не только слова, но и изображения, аудиовизуальные элементы, значки, эмодзи. В эпоху социальной медиа это стало частью повседневной коммуникации молодёжи. Для педагога это представляет вызов: нужно научиться использовать мультимодальные ресурсы для развития грамотной письменной речи. Например, обсуждение видео или изображения может завершаться написанием связного текста.

Культурные различия также влияют на дискурс. В некоторых культурах прямота и открытая критика допускаются, в других – считаются неприемлемыми. В Азербайджане учащиеся нередко избегают открытых споров, боясь «оскорбить» собеседника. Поэтому преподаватель должен обучать формулам вежливого несогласия, чтобы развивать способность к аргументированному выражению собственной позиции.

Завершая рассмотрение когнитивного и социального значения текста и дискурса, важно подчеркнуть, что они являются двумя сторонами единого процесса. Текст обеспечивает долгосрочное сохранение знания, а дискурс – его развитие и преобразование. Без текста невозможно систематическое обучение, без дискурса – осмысление и интериоризация знаний.

Одним из ключевых показателей сформированности профессиональной компетентности будущего педагога является способность проектировать и управлять коммуникацией в образовательной среде. Эта способность раскрывается через два измерения речевой деятельности: текстовое и дискурсивное. Текст обеспечивает логику, последовательность и фиксацию знаний, а дискурс – мотивацию, взаимодействие и развитие понимания. Поэтому педагог должен уметь сочетать эти формы в зависимости от целей и условий обучения.

Процесс формирования текстовой компетентности включает в себя развитие умения структурировать мысль. Студент должен осознать, что любой текст – это не просто набор предложений, но организованная система смыслов, отражающая намерение автора. Эта система включает в себя тему, основную мысль, аргументы, примеры, выводы. Многие ошибки студентов связаны с тем, что они начинают писать без чёткого понимания структуры. Преподаватель должен обучать методам планирования текста: составлению тезисов, разработке логической последовательности, соблюдению жанровых норм.

В условиях стремительного изменения технологий и социальных запросов современный педагог сталкивается с новыми вызовами. Коммуникация всё чаще происходит в режиме онлайн, где границы между текстом и дискурсом размываются. Чат переполнен дискурсивными элементами: эмодзи, сокращения, сленг. Видеоконференции требуют владения устной речью, но часто лишают говорящего части невербальных средств. Педагогу важно понимать особенности цифрового дискурса и уметь направлять его в сторону продуктивного обучения.

Особое внимание уделяется развитию критического мышления, которое невозможно без дискурса. Имея возможность спорить, задавать вопросы, уточнять и обосновывать, студент учится не просто запоминать, но анализировать. Текст же позволяет зафиксировать результаты анализа, структурировать знания и вернуться к ним позже. Образование, основанное только на тексте, рискует быть скучным и формальным. Образование, основанное только на дискурсе, может оказаться фрагментарным и поверхностным.

Задача педагога – создать среду взаимного усиления текста и дискурса. Такое обучение становится содержательным, глубоким и эффективным. В педагогике всё чаще используется понятие языковая личность. Оно обозначает человека, способного свободно ориентироваться в различных коммуникативных ситуациях, осмысленно использовать язык как инструмент познания и воздействия. Языковая личность обладает:

- широким словарным запасом
- развитым чувством стиля
- способностью выбрать адекватную форму речи
- уважением к адресату и контексту
- готовностью нести ответственность за сказанное

Формирование языковой личности – одна из важнейших задач университета, особенно педагогического. Ведь будущему учителю предстоит формировать языковые личности учеников. А невозможно дать то, чего нет у самого педагога. С точки зрения профессиональной подготовки педагога текст и дискурс должны стать инструментами конструирования урока. Письменные планы – это текст. Объяснение материала в классе – дискурс. Контрольная работа – текст. Анализ ошибок учеников – дискурс. Чтение и обсуждение текста – процесс, объединяющий оба направления. Только в таком взаимопроникновении рождается настоящее педагогическое мастерство.

Далее, важно рассмотреть дидактическую функцию дискурса. Он способствует развитию активного обучения – когда студент сам формирует знания в процессе обсуждения. Это контрастирует с пассивной моделью, где студент лишь слушает лектора и переписывает текст. Активное обучение делает ученика соавтором образовательного процесса.

Отдельного внимания заслуживает лингвокультурный аспект. Каждый текст и каждый дискурс вписан в культурный контекст. Для азербайджанского студента русский текст может быть иным по структуре и ценностям, чем текст на родном языке. Это требует адаптационных усилий – знакомства с традицией, нормацией, образовательными ожиданиями. Поддержка преподавателя в этом процессе чрезвычайно важна.

Таким образом, современные требования к профессиональной подготовке педагога включают необходимость разностороннего речевого развития. Педагог, владеющий только текстом, оказывается «немым» в классе. Педагог, владеющий только дискурсом, оказывается бессильным перед задачей систематизации и оценки знаний. Лишь сочетание этих навыков создаёт специалиста, готового к реальным вызовам профессии.

Одной из важнейших задач образования является развитие самостоятельности мышления. Когда студент умеет превращать дискурсивную мысль в текст, он фактически демонстрирует способность оформлять собственное знание. Когда он способен превратить текст в дискурсивное объяснение – он демонстрирует способность управлять коммуникацией. Эти две способности – основа профессиональной грамотности учителя.

И наконец, следует подчеркнуть ценностное измерение изучения текста и дискурса. Речь – это не только инструмент передачи информации, но и средство выражения отношения к миру. Через текст и через дискурс человек строит свою идентичность. Будущий педагог должен осознавать эту ответственность и формировать у своих учеников культуру уважения к слову. Слова обладают силой: они могут вдохновлять, поддерживать, объединять. Но они могут и ранить, разрушать, сеять вражду. Поэтому обучение языку – это одновременно обучение этике общения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества / М.М.Бахтин. – М.: Искусство, – 979. – 424 с.
2. Баранов, А.Н. Введение в прикладную лингвистику: Дискурс и текст / А.Н.Баранов. – М.: Изд-во РГГУ, –2001. – 284 с.
3. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. – М.: Наука, – 1981. – 139 с.
4. Карасик, В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И.Карасик. – Волгоград: Перемена, – 2002. – 477 с.
5. Клушина, Н.И. Текст и дискурс в современном медиапространстве / Н.И.Клушина. – М.: Академический проект, – 2018. – 312 с.

LARISA KOLESNIKOVA

MƏTN VƏ DİSKURS KOMMUNİKATİV VƏ SİNTAKTİK VAHİDLƏR KİMİ

Xülasə: Təqdim olunan elmi araşdırmada mətn və diskurs pedaqoji kommunikasiya mühitində dilin fəaliyyət göstərməsinin əsas formaları kimi təhlil edilir. Mətn şifahi fəaliyyətin tamamlanmış, normativ qaydada təşkil olunmuş məhsulu kimi nəzərdən keçirilir və biliklərin uzunmüddətli saxlanması, məzmunun strukturlaşdırılması, tələbələrdə analitik təfəkkürün inkişafı üçün mühüm vasitə kimi qiymətləndirilir. Diskurs isə ünsiyyət iştirakçıları arasında baş verən dinamik proses kimi şərh olunur; burada məna kontekst, kommunikativ məqsəd və sosial rollar nəzərə alınmaqla formalaşır. Tədqiqat zamanı diskursun tələbələrin tənqidi düşünmə bacarıqlarının formalaşmasında, həmçinin dialoq, müzakirə və sualvermə yolu ilə onların kommunikativ fəallığının artırılmasında rolu xüsusi vurğulanır. İşin nəticələri göstərir ki, çoxdilli təhsil mühitində gələcək pedaqoqların hazırlığında mətn və diskurs kompetensiyalarının vəhdəti dil şəxsiyyətinin formalaşmasına və pedaqoji fəaliyyətin səmərəliliyinin yüksəlməsinə xidmət edir.

Açar sözlər: mətn, diskurs, kommunikasiya, pedaqoji kommunikasiya, şifahi nitq, yazılı nitq, koheziya, koherentlik, dil şəxsiyyəti, tənqidi təfəkkür

LARISA KOLESNIKOVA

TEXT AND DISCOURSE AS COMMUNICATIVE AND SYNTACTIC UNITS

Abstract: This research examines text and discourse as fundamental forms of language functioning within pedagogical communication. Text is defined as a completed and norm-regulated product of speech activity that ensures long-term preservation of knowledge, content organization, and the development of students' analytical thinking. Discourse, in contrast, is interpreted as a dynamic process of interaction in which meaning is shaped by context, communicative goals, and social roles of participants. Special emphasis is placed on the role of discourse in fostering critical thinking and enhancing communicative engagement through dialogue, questioning, and collaborative discussion. The study highlights the importance of integrating written and oral modes of language in teacher education, particularly in the multilingual educational environment of Azerbaijan. The findings demonstrate that a balanced mastery of textual and discursive.

Keywords: text, discourse, communication, pedagogical communication, oral speech, written speech, cohesion, coherence, linguistic personality, critical thinking

LEYLA GÜLALIYEVA

Odlar Yurdu Universiteti

Tələbə

Guleliyevaleyla9@gmail.com

ALİ PEDAQOJİ TƏHSİLDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ ÜZRƏ ELMİ-METODİK PROBLEMLƏR VƏ HƏLLİ YOLLARI

Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı perspektivləri, əsasən, təhsil sistemi daxilində bu dilin istifadəsi ilə əlaqələndirilir. Belə ki, bu gün Azərbaycan dili ölkə üzrə bütün təhsil pillələrində əsas tədris dili kimi qəbul olunmuşdur. Hazırkı mərhələdə həm orta məktəblərdə, həm də ali təhsil müəssisələrində Azərbaycan dili fənninin tədrisinin keyfiyyətinin artırılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Təhsil proqramlarının yenilənməsi, dərsliklərin daha da müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, onlayn təhsil imkanlarının genişləndirilməsi və rəqəmsal mənbələrin inkişafı bu dilin gənc nəslin gündəlik həyatında və təhsil prosesində daha fəal istifadə edilməsinə müsbət təsir göstərir. Məqalədə ana dilinin ölkəmizin təhsil sistemində tutduğu mövqe, tətbiq sahələri və müstəqillik dövründə milli-mənəvi dəyərlərin, adət-ənənələrin, mədəniyyətin təhsil sahəsində aparılan islahatlarla necə integrasiya olunduğu araşdırılır. Azərbaycan dilinin təhsil sistemində inkişafı istiqamətində dövlətin göstərdiyi dəstək məktəblərdə və universitetlərdə savadlı, milli kimliyinə bələd, həmçinin rəqabətə davamlı gənc nəslin formalaşmasına şərait yaradır.

***Açar sözlər:** pedaqoji proses, tədris resursları, təlim texnologiyaları, metodik yeniliklər, Azərbaycan dili*

Giriş. Azərbaycan dilinin qorunması və inkişaf etdirilməsi hər bir azərbaycanlının üzərinə düşən mühüm bir vəzifədir. Haqlı olaraq qeyd olunur ki, ana dilinin cəmiyyətdə mövqeyinin möhkəmləndirilməsi, onun təmizliyinin təmin edilməsi və zənginləşdirilməsi milli mədəniyyətin başlıca məsələlərindəndir. Müasir dövrdə dilin vəziyyəti ölkədə gedən siyasi, sosial və mədəni proseslərlə sıx bağlıdır. Eyni zamanda, qloballaşmanın təsiri nəticəsində dünya dillərinin yayılması dil mühitinə öz təsirini göstərir və bu şəraitdə dil siyasətinin inkişaf istiqamətləri daha da aktuallaşır. S.Quliyevanın fikrincə, dil dövlət siyasətinin ayrılmaz hissəsidir və onun normalaşdırılması, tədrisi, düzgün tətbiqi və qiymətləndirilməsi bu gün ən vacib prioritetlərdən biri hesab olunur. Azərbaycan dilinin inkişaf perspektivləri xüsusilə təhsil sistemi vasitəsilə müəyyən edilir. Hazırda ölkəmizin bütün təhsil müəssisələrində Azərbaycan dili əsas tədris dili kimi qəbul olunmuşdur. Məktəblərdə və ali təhsil ocaqlarında ana dilinin tədrisinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində geniş işlər görülür. Təhsil proqramlarının yenilənməsi, dərsliklərin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, onlayn platformaların hazırlanması və rəqəmsal resursların artırılması gənclər arasında dilin daha aktiv istifadəsinə imkan yaradır. Məlumdur ki, xüsusilə ingilis dilinin müxtəlif peşə sahələrində və biznes mühitində əhəmiyyəti artmışdır. Beynəlxalq əməkdaşlıq və karyera imkanlarında ingilis dilinin tələb olunması gənclər arasında həmin dilə marağı gücləndirir. Bu isə öz növbəsində Azərbaycan dilinin saflığının qorunmasında müəyyən çətinliklər yaradır. Buna baxmayaraq, ölkə rəhbərinin dil siyasətinə göstərdiyi xüsusi diqqət və Azərbaycan dilinin bütün sahələrdə əsas iş dili kimi qəbul olunması dilimizin qorunması üçün mühüm addımdır. Bu gün Azərbaycan dili mətbuatda, ədəbi yaradıcılıqda, kinoda və musiqidə geniş şəkildə istifadə olunur. Televiziya və radio kimi KİV-lərə dövlət dəstəyi dilin mövqeyinin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Eyni zamanda, mədəniyyət sahəsində keçirilən festivallar, tədbirlər və beynəlxalq mədəni mübadilələr Azərbaycan dilinin dünyada tanınmasına şərait yaradır. Xaricdə yaşayan azərbaycanlılar da dilimizin yaşadılmasında fəal rol oynamalıdırlar. Onlar öz övladlarına ana dilini öyrətməli, həmçinin səfirliklərin təşkil etdiyi mədəni proqramlarda iştirak etməlidirlər. Müasir texnologiyanın inkişafı ilə internet, sosial media və dilöyrənmə tətbiqləri Azərbaycan dilinin gənclər arasında yayılmasına yeni imkanlar açır. Bu səbəbdən də internetdə ana dildə məzmunun çoxaldılması, tərcümə proqramlarında Azərbaycan

dilinin funksionallığının genişləndirilməsi və dilin tədrisi üçün nəzərdə tutulan elektron resursların artırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu araşdırmanın məqsədi ölkənin inkişafının yeni mərhələsində həyata keçirilən strateji layihələr və təhsil islahatları fonunda cəmiyyətin dil savadlılığının yüksəldilməsini, həmçinin müstəqil Azərbaycanda milli kimliyin və mədəni dəyərlərin formalaşmasında ana dilinin təməl rolunu vurğulamaqdır.

Əsas hissə. Ulu öndər Heydər Əliyevin dil siyasətinin davamı olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev dilimizin inkişafı ilə bağlı bir çox qərarlar qəbul etmişdir. İ. Sərdarova yazır: “Heydər Əliyevin dil siyasətinin əsaslandığı prinsiplərdən biri də dəqiqlik, uzaqgörənlikdir. “Digər sahələrdə olduğu kimi, dil siyasəti sahəsində də o, genişmiqyaslı hədəflərə əsaslanır və hər hansı problemi həll edərkən məsələyə keçmişdən bu günə və gələcəyə qədər bütün tərəfləri ilə yanaşaraq qərar qəbul edir”. Həmin illərdə nə Yaxın Şərqdə, nə də Avropada Azərbaycan dili ayrıca bir dil kimi tanınmırdı. Əksər ölkələrdə dilimiz “türk dili” adı ilə qeyd olunur, xalqımıza da “türk” kimi müraciət edilirdi. Bu şəraitdə Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin müstəqil bir dil kimi dünya miqyasında qəbul olunması üçün bir sıra mühüm addımlar atdı. İlk növbədə, ölkədə keçirilən tədbir və konfranslara gələn xarici nümayəndələrə tərcüməçi verilməsi dayandırıldı və iştirakçıların mütləq Azərbaycan dilində çıxış etmələri tələb edildi. Daha sonra Kiril qrafikasının yerinə latın əlifbasının tətbiqinə başlanıldı, kitabxanalardakı bütün nəşrlərin latın qrafikasına keçirilməsi ilə bağlı qərar qəbul olundu. Reklam lövhələri, elanlar və afişalar da yeni əlifba ilə yeniləndi, televiziya və radiolarda rusdilli verilişlərin və filmlərin yayımlanmasına son verildi. Aparıcıların ədəbi dil normalarına əməl etmələrinə nəzarət gücləndirildi, efirdə dialekt və şivələrdən istifadəyə qadağa qoyuldu. Dilin saflığının qorunması ilə yanaşı, teatr və digər mədəniyyət ocaqlarında Azərbaycan dilində tamaşaların səsləndirilməsinə geniş yer verildi. Ulu öndərin həyata keçirdiyi dil strategiyası nəticəsində xalqımız təkcə doğma dilinə qovuşmadı, həm də milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini və mədəni irsini bərpa etmiş oldu. Azərbaycan dilinin qorunması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində hazırlanan proqramların ölkənin uzunmüddətli inkişaf siyasətinə daxil edilməsi dilimizin həm daxildə, həm də beynəlxalq arenada mövqelərinin möhkəmlənməsinə şərait yaratdı. Bununla belə, bu gün də Azərbaycan dilinin istifadəsini çətinləşdirən müəyyən problemlər qalmaqdadır. Nitqin keyfiyyətinin zəifləməsi, dilin həddindən artıq sadələşdirilməsi kimi hallar narahatlıq doğurur. Eyni zamanda rəqəmsal platformalarda Azərbaycan dilində keyfiyyətli məzmunun azlığı dilin tətbiq dairəsini məhdudlaşdırır. Azərbaycan dilinin qorunması və inkişaf perspektivləri həm dövlət proqramlarının, həm də təhsil, mədəniyyət və texnologiya sahələrində həyata keçirilən yeniliklərin birgə tətbiqi ilə mümkün ola bilər. Təhsil sistemində ana dilinin inkişafı isə ölkənin mədəni, intellektual və sosial tərəqqisinin əsas şərtlərindən biridir. Dilin statusunun gücləndirilməsi istiqamətində aparılan islahatlar, xüsusilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 iyun 2001-ci il tarixli “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanı mühüm rol oynadı. Bu sənədlə Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili kimi təsdiqləndi və onun cəmiyyətin bütün sahələrində tətbiqinin zəruriliyi rəsmiləşdirildi. Ana dilimiz bu qərardan sonra mühüm mədəni ünsiyyət vasitəsinə çevrilərək, hər bir vətəndaşın milli kimliyinin formalaşmasında əsas rol oynamağa başladı. Nəticə etibarilə, müstəqillik illərində Azərbaycan dili xalqın suverenliyinin, bütövlüyünün və milli identikliyin əsas simvollarından birinə çevrildi. Dövlət dili statusunun verilməsi isə məktəblərdə və ali təhsil müəssisələrində ana dilinin rəsmi və aparıcı tədris dili kimi möhkəm şəkildə təsdiqlənməsinə gətirib çıxardı. Dil sahəsində qəbul edilən qanunvericilik dəyişiklikləri onun təhsil müəssisələrində geniş şəkildə istifadə olunması üçün əlavə imkanlar yaratdı. Bu islahatlar nəticəsində Azərbaycan dili kurikulum fənn proqramına daxil edildi və onun təhsil sistemində tətbiq dairəsi daha da genişləndirildi. “Azərbaycanda elmin, təhsilin elə bir sahəsi yoxdur ki, Dövlət dilinin işlənməsi və fəaliyyəti konkret maddələr əsasında öz əksini tapmamış olsun. Müasir dövrdə Azərbaycan dili elə bir inkişaf mərhələsinə çatmışdır ki, elmi-texniki inkişaf nəticəsində yaranmış müxtəlif fikirləri, sözləri, anlayışları, xüsusi elmi və texniki terminləri çox asanlıqla ifadə etmək olar”.

Nəticə. Azərbaycan dövləti üçün yalnız dilimizin ümumi bilik səviyyəsinin formalaşdırılması deyil, həm də onun elmi sahədə və rəsmi münasibətlər müstəvisində tətbiqinin genişləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Hazırda ali təhsil müəssisələrində bütün ixtisaslar üzrə dərslər proqramları Azərbaycan dilində geniş şəkildə həyata keçirilir. Elmi məqalələrin, konfrans toplularının, tezislərin

və digər elmi nəşrlərin dövlət dilində yazılması təşviq olunur ki, bu da ölkədə elm və təhsilin inkişafına əlavə imkanlar yaradır. R.İsmayılovun sözləri ilə desək: “Mövcud Milli Kurikulum müasir dünya təhsil standartlarına doğru atılan ilk addımlardan biridir və bu baxımdan öz funksiyasını uğurla yerinə yetirir”. Ölkədə sağlam linqvistik mühitin yaradılması və onun hərtərəfli inkişafını təmin etmək üçün çoxdilliliyin təşviq olunması da vacibdir. Məsələn, məktəblərdə şagirdlər Azərbaycan dili ilə yanaşı digər dillərdə (türk, rus, ingilis) təhsil almaq imkanı əldə edirlər və ya ana dilində oxuyan şagirdlərə rus və ingilis dilləri xarici dil kimi öyrədilir. Bunun nəticəsində uşaqların dünyagörüşü genişlənir, dil bacarıqları zənginləşir və mədəniyyətlərarası ünsiyyət qurmaq qabiliyyətləri formalaşır. Ş.Nəbiyevanın qeyd etdiyi kimi: “Təhsil sisteminin davamlı şəkildə təkmilləşdirilməsi cəmiyyətin ümumi inkişafı üçün vacib tələblərdən biridir”. Nəticə olaraq, Azərbaycan dilinin təhsil sistemində möhkəmləndirilməsi istiqamətində dövlət tərəfindən göstərilən güclü dəstək həm məktəb, həm də ali təhsil səviyyəsində savadlı, mədəni və rəqabətqabiliyyətli mühitin formalaşmasına geniş imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyeva, Y. (2019, 22 may). Dövlət müstəqilliyi və Azərbaycan dilinin inkişafı. Bizimlider.com.
2. Bədəlov, Ə. (2009, 01 avqust). Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi rəsmiləşdirilməsi və inkişafı ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Xalq qəzeti, 3.
3. İsmayılov, R. (2010, 01 oktyabr). Azərbaycan dilinin tədrisi: ənənə və müasirlik. Azərbaycan müəllimi, 4.
4. Quliyeva, S. Beynəlxalq təcrübə əsasında Azərbaycan dilinin tədrisi və qiymətləndirilməsi məsələləri. İct.az. – 2023.
5. Sərdarova, İ. (2023, 05 may). Azərbaycan dilinin inkişafı – Heydər Əliyevin uğurlu siyasəti. <https://adu.edu.az/az/xeberler/xeberler/6980.html>
6. Quliyeva, S. (2023). Beynəlxalq təcrübə əsasında Azərbaycan dilinin tədrisi və qiymətləndirilməsi məsələləri. https://ict.az/uploads/konfrans/ana_dili/28_Beynelxalq_tecrube_esasinda_Azərbaycan_dilinin_tedrisi_ve_qiyetlendirilmesi_meseleleri.pdf
7. Nəbiyeva, Ş. Ana dili tədrisi metodikasının aktual problemləri. – 2010.
8. Hüseynov, R. (2025, 05 fevral). Azərbaycan dilinin dünya azərbaycanlılarının ünsiyyət vasitəsinə çevrilərək beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artması bilavasitə Ulu Öndərin adı ilə bağlıdır. Yap.org.az.
9. Məmmədli, N. (2022, 29 iyul). Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinə Heydər Əliyev qayğısı. Respublika, 4.
10. Aliyeva, N. (2019, 29 yanvar). Bestsennoye dukhovnoye bogatstvo (Istoricheskiy put’Rodnogo azerbaydzhanskogo yazyka do obrazovaniya ADR). Kaspiy, 9.

LEYLA GULALIYEVA

SCIENTIFIC-METHODICAL PROBLEMS AND SOLUTIONS ON THE AZERBAIJAN LANGUAGE IN HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION

Abstract: For the Azerbaijani state, not only the formation of the general level of knowledge of our language, but also the expansion of its application in the scientific field and in official relations is of particular importance. Currently, curriculums in all specialties in higher education institutions are widely implemented in Azerbaijani. The writing of scientific articles, conference proceedings, theses and other scientific publications in the state language is encouraged, which creates additional opportunities for the development of science and education in the country. In the words of R.

Ismayilov: “The current National Curriculum is one of the first steps taken towards modern world educational standards and in this regard successfully fulfills its function”. It is also important to promote multilingualism in order to create a healthy linguistic environment in the country and ensure its comprehensive development. For example, in schools, students have the opportunity to study in other languages (Turkish, Russian, English) along with the Azerbaijani language, or students who study in their native language are taught Russian and English as foreign languages. As a result, children's worldview broadens, language skills are enriched, and their ability to establish intercultural communication is formed. Sh. As Nabiyeva noted: “Continuous improvement of the education system is one of the important requirements for the overall development of society.” As a result, the strong support provided by the state towards strengthening the Azerbaijani language in the education system creates ample opportunities for the formation of an educated, cultural and competitive environment at both the school and higher education levels.

ЛЕЙЛА ГУЛАЛИЕВА

**НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ, КАСАЮЩИЕСЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА В ВЫСШЕМ ПЕДАГОГИЧЕСКОМ
ОБРАЗОВАНИИ**

Резюме: Для азербайджанского государства особое значение имеет не только формирование общего уровня владения языком, но и расширение его применения в научной сфере и в официальных отношениях. В настоящее время учебные программы всех специальностей в высших учебных заведениях широко реализуются на азербайджанском языке. Поощряется написание научных статей, материалов конференций, диссертаций и других научных публикаций на государственном языке, что создает дополнительные возможности для развития науки и образования в стране. По словам Р. Исмаилова: «Нынешняя Национальная учебная программа – один из первых шагов на пути к современным мировым образовательным стандартам и в этом отношении успешно выполняет свою функцию». Важно также продвигать многоязычие для создания здоровой языковой среды в стране и обеспечения ее всестороннего развития. Например, в школах учащиеся имеют возможность изучать другие языки (турецкий, русский, английский) наряду с азербайджанским языком, или учащиеся, изучающие свой родной язык, изучают русский и английский как иностранные языки. В результате расширяется мировоззрение детей, обогащаются языковые навыки и формируется их способность к межкультурной коммуникации. Ш. Ас Набиева отметила: «Непрерывное совершенствование системы образования является одним из важных условий всестороннего развития общества». В результате мощная поддержка, оказываемая государством укреплению азербайджанского языка в системе образования, создает широкие возможности для формирования образованной, культурной и конкурентоспособной среды как на школьном, так и на высшем уровнях образования.

LEYLA HAQVERDİYEVA

Odlar Yurdu Universiteti

Müəllim

hagverdiyeva2015@gmail.com

QEYRİ-HUMANİTAR İXTİSASLARDA AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞGÜZAR Ə AKADEMİK KOMMUNİKASIYA FƏNNİNİN TƏDRİSİ ÜZRƏ METODİKİ PROBLEMLƏR VƏ HƏLLİ YOLLARI

Məqalədə Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya fənninin humanitar və qeyri-humanitar ixtisaslarda tədrisi zamanı meydana gələn nəzəri, metodik və praktik problemlər geniş şəkildə təhlil edilir. Tədqiqat göstərir ki, müasir informasiya cəmiyyətində tələbələrin yalnız ənənəvi dil bacarıqlarına deyil, həm də elektron, rəqəmsal kommunikasiya, təqdimat bacarıqları, akademik diskurs, akademik yazı və işgüzar ünsiyyət bacarıqlarına yiyələnməsi zəruridir. Lakin hazırkı tədris və qiymətləndirmə sistemləri bu tələblərə tam cavab vermir. Hal-hazırda qiymətləndirmə mexanizmləri biliyyonlu yanaşma üstünlük təşkil edir, fəaliyyət əsaslı bacarıqlar dəyərləndirilmir və rəqəmsal, elektron kommunikasiya bacarıqları nəzərə alınmır. Məqalədə yeni tədris modellərinin rəqəmsal kommunikasiya modulu, təqdimat bacarıqları, layihə əsaslı öyrənmə və differensial tədris yanaşmalarının tətbiqinin zəruriliyi qeyd olunur. Nəticə olaraq, fənnin strukturunun əsasən praktikiyönümlü yenilənməsi tələbələrin əmək bazarına və akademik mühitə daha səmərəli hazırlanmasına şərait yaradır.

***Açar sözlər:** kommunikasiya, qeyri-humanitar, problem, nəzəriyyə, metodika, qiymətləndirmə mexanizmləri*

Giriş. Müasir cəmiyyətin sosial, iqtisadi və intellektual inkişafı insanın ünsiyyət bacarıqlarının səviyyəsi ilə birbaşa əlaqəlidir. Qlobal informasiya dövründə informasiya mübadiləsinin intensivliyi, peşəkar münasibətlərin mürəkkəbləşməsi və əmək bazarında kompetensiya tələblərinin artması ünsiyyəti cəmiyyətin fəaliyyət mexanizmlərindən birinə çevirdi. Səmərəli ünsiyyət yalnız sosial münasibətlərin deyil, həm də idarəetmənin, elmi fəaliyyətin, təşkilati davranışın və biznes proseslərinin əsas formalarından biri kimi əks olunur. Bu baxımdan müasir insanın kommunikativ potensialı onun sosial kapitalının mühüm göstəricisinə çevrilmişdir.

Müasir kommunikasiya vasitələrinin inkişafı qloballaşma prosesləri ilə birbaşa əlaqəlidir. İnsanların həyatında yeni texniki vasitələrin meydana gəlməsi cəmiyyətdə işgüzar kommunikasiyasının rolunun köklü surətdə dəyişməsi bütün bu proseslərdə elmi tədqiqatlara yol açır. Ötən əsrin II yarısından başlayaraq artıq bu və ya digər elmi fənn çərçivəsində və səlahiyyətləri hüddudunda kommunikasiya nəzəriyyəsi formalaşmağa, sosial-maddi sistemin ən müxtəlif sahələrində elmi status almağa başladı. Kommunikasiya hal-hazırda bir çox elmləri təbii şəkildə özündə birləşdirərək müasir elmi biliklərin kompleks və fənlərarası sahəsi kimi öz təsdiqini tapdı [1, s.16] Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya fənni hal-hazırda ali təhsil sistemində olduqca yeni bir fəndir və tədrisi olduqca aktualdır.

Kommunikasiya problemləri nəinki hər il müxtəlif yaş qruplarına daxil olan insanlar arasında, fərqli peşə və təhsilə aid olan insanlar arasında da getdikcə daha çox maraq oyadır. Belə bir şəraitdə ali təhsil müəssisələrində Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya fənninin rolu xüsusilə artır. Bu ali məktəblərdə həm humanitar, həm də qeyri-humanitar ixtisaslarda tələbələrin şəxsiyyət kimi formalaşması, onların effektiv, səmərəli kommunikasiya bacarıqlarının formalaşdırılmasında əsas vasitə rolunu daşıyır. Lakin hazırkı tədris praktikasının təhlili göstərir ki, fənnin məzmunu, metodikası və qiymətləndirmə mexanizmləri tələb olunan təlim nəticələrini hər zaman təmin etmir.

Əsas hissə. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya fənninin tədrisini humanitar və qeyri-humanitar ixtisaslar üzrə müqayisə etsək görürük ki, humanitar ixtisaslarda bu fənnin daha yüksək nəticə verməsinin bir sıra obyektiv və pedaqoji əsasları var. Bu üstünlüklər həm

tələbələrin konseptual hazırlığı, həm də təhsil mühitinin xarakteri ilə bağlıdır. Fənnin humanitar ixtisaslarda yüksək nəticə vermə səbəblərini bir neçə amillə əlaqələndirmək olar. Məsələn, humanitar ixtisaslarda təhsil alan tələbələrin dil və nitq bacarıqlarının digərlərinə nisbətə qismən əvvəlcədən formalaşmış olması, oxu, yazı və nitq təcrübəsinin daha çox olması, terminaloji leksikanın daha asan qavranılması, fənnin ixtisasla tam integrasiyası kimi amilləri aid etmək olar. Qeyd olunan bütün amillər humanitar ixtisaslarda fənnin daha sürətlə mənimsənilməsinə şərait yaradır. Bu üstünlüklər fənnin humanitar və qeyri-humanitar sahələrdə daha fərqli metodlarla tədrisini zəruri edir.

Müasir dövrdə uğurlu mütəxəssis təkcə öz ixtisası, sahəsi üzrə mükəmməl biliklərə sahib olmaqla deyil, həm də effektiv işgüzar və akademik kommunikasiya bacarıqlarına yiyələnməsi ilə fərqlənir.

Müəssisələrin gəldikləri nəticəyə görə ali məktəb məzunları içərisində inkişafa, özünü təkmilləşdirməyə meyilli olan, işgüzar ünsiyyət və akademik natiqlik bacarığına malik olanlara daha çox ehtiyac var. Təsadüfi deyil ki, ünsiyyət sahəsində çalışan insanların uğurlarının 80%-i onların kommunikativ üstünlükləri, qabiliyyətləri ilə bağlıdır [2, s.9].

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya fənni o cümlədən, texniki və digər humanitar fənlər ümumi təhsil sisteminin ayrılmaz həlqələridir. Bu zərurət fənnin humanitar ixtisaslarla yanaşı texniki və təbiət elmlərini əhatə edən digər ixtisaslarda tədrisini aktual məsələlərdən birinə çevirir. Fənnin əsas məqsədi tələbələrin işgüzar danışıqlar, elmi məruzələr, rəsmi sənədləşmə, düzgün təqdimat vərdişləri və ixtisas üzrə akademik mətnlərin ana dilində düzgün tərtibi bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Lakin qeyri-humanitar ixtisaslarda bu fənnin tədrisi zamanı bir sıra metodik çətinliklər yaranır. Tədris prosesində qarşılaşdığımız çətinliklər tədrisin effektivliyini, səmərəliliyini azaldır. Qeyri-humanitar ixtisasların (mühəndislik, maliyyə, informasiya texnologiyaları, kimya, fizika və s.) tələbələri əsasən analitik düşünməyə, dəqiqliyə və konkretliyə üstünlük verirlər. Onlar üçün abstrakt dil qaydaları, ədəbi mətnlərin linqvistik təhlili deyil, bilavasitə peşəkar fəaliyyətdə tətbiq olunan kommunikativ vərdişlər daha cəlbedicidir. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya fənninin qeyri-humanitar ixtisaslarda tədrisi zamanı qarşılaşdığımız problemlər əsasən, motivasiya, metodik qiymətləndirmə və proqram məzmununun qeyri-humanitar sahələrin tələbələrinə uyğunlaşdırılmaması ilə bağlıdır.

Qeyri-humanitar ixtisaslarda təhsil alan tələbələr fənni daha çox ümumi qrammatik qaydalar nəzəriyyəsi kimi başa düşmələri fənnin praktik əhəmiyyətinin düzgün anlaşılmamasına səbəb olur. Nəticədə tələbələrdə fəaliyyətə əsaslanan tapşırıqlara marağın zəifləməsi, kommunikativ bacarıqların inkişaf tempinin zəifləməsi ilə reallaşır. Təcrübə onu göstərir ki, müəllim fənni ixtisasla əlaqələndirdikdə tələbələrin dərəcə marağı və nəticəsi daha yüksək olur.

Tədris prosesində tədris metodlarının qeyri-effektivliyi, nəzəriyyəyə üstünlük verilməsi, fənnin daha çox qrammatik qaydalar və ümumi kommunikasiya nəzəriyyəsi üzərində qurulması tələbələrdə praktik vərdişlərin formalaşmasını məhdudlaşdırır. Tələbələrin əsasən, passiv dinləyici qismində olması tədris prosesinin effektivliyini azaldan əsas nüanslardan biridir.

Metodiki yanaşmaların müasir tələblərlə üst-üstə düşməməsi fənnin qeyri-humanitar ixtisaslarda tədrisi zamanı tədris prosesinin səmərəliliyini azaldan əsas amillərdən biridir. Ənənəvi mühazirə-seminar nəzəri məlumat ötürülməsinə əsaslanır və tələbələrin aktivliyini azaldır. Baxmayaraq ki, fənn praktiki fənn kimi tədris prosesinə daxil olunsada təlim prosesində kommunikativ nəzəriyyəyə üstünlük verilməsi tədris nəticələrinin effektivliyinə xələl gətirir. Kommunikasiya fənni tələbələrdə dialoji ünsiyyət qurma, təqdimat bacarıqları, arqumentasiya bacarığı kimi vərdişləri inkişaf etdirməlidir. Bu bacarıqlar yalnız interaktiv, problemyönümlü və tətbiqi metodlarla formalaşa bilər.

Müasir cəmiyyətin inkişaf dinamikasına nəzər salsaq mövcud real vəziyyət onu göstərir ki, ünsiyyət bacarıqları artıq yalnız sosial münasibətlərin deyil, həm də rəqəmsal mühitdə fərdi və peşəkar fəaliyyətin əsas indikatorlarından biridir. Qloballaşma, rəqəmsallaşma və sürətli informasiya dövriyyəsi şəraitində istənilən ixtisas üzrə mütəxəssis effektiv kommunikasiya qurmaq bacarığına sahib olmalıdır. Lakin humanitar ixtisaslarda bu bacarıqlar daha sistemli formalaşdığı halda, qeyri-humanitar ixtisaslarda həm dil, həm də rəqəmsal ünsiyyət kompetensiyalarının integrativ şəkildə öyrədilməsi bir sıra çətinliklərlə müşayiət olunur. Xüsusilə müasir dövrdə tələbələrin rəqəmsal

kommunikasiya bacarıqlarının zəif olması onların işgüzar yazışma, akademik təqdimat və onlayn ünsiyyət zamanı kommunikativ vərdişləri azaldır. Bu səbəbdən rəqəmsal, elektron kommunikasiya nəzəri və praktik aspektləri fənnin əsas tədris istiqamətlərindən birinə çevrilməlidir. Rəqəmsal kommunikasiya nəzəriyyələrini nəzərdən keçirsək görürük ki, rəqəmsal mühitdə ünsiyyət yalnız dil faktoru ilə məhdudlaşmır, burada düzgün diskurs strategiyaları, istifadəçinin rəqəmsal etik davranış formaları kimi xüsusiyyətlər rəqəmsal kommunikativ prosesə təsir göstərir.

Müasir pedaqogika və dil tədrisi üzrə nəzəri yanaşmaların təhlili göstərir ki, kommunikativ bacarıqlarının formalaşması yalnız tədris metodlarının deyil, həm də tətbiq olunan qiymətləndirmə mexanizmlərinin adekvatlığı ilə sıx bağlıdır. Xüsusilə işgüzar və akademik ünsiyyət kimi praktik yönümlü fənlərdə tələbənin bilik və bacarıqları test və yazılı imtahan formaları ilə tam ölçülə bilmir. Bu isə bir çox hallarda tələbənin real kommunikasiya bacarıqlarını tam əks etdirməyən nəticələrə gətirib çıxarır. Ənənəvi qiymətləndirmə modelləri daha çox nəzəri biliklərin qiymətləndirməsini reallaşdırır, şifahi çıxış, təqdimat, elektron yazışma, akademik yazı kimi real kommunikasiya fəaliyyətlərinin nəzərə almır. Nəticədə fənnin məqsədləri ilə qiymətləndirmə modelləri arasında uyğunsuzluq yaranır ki, bu da qiymətləndirmə sisteminin qeyri-adekvatlığı kimi xarakterizə olunur.

Yuxarıda qeyd olunan bütün bu təhlillər onu göstərir ki, qeyri-humanitar ixtisaslarda Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya fənninin tədrisi yalnız dil qaydalarının öyrədilməsi ilə məhdudlaşmamalı, tələbələrin müasir əmək bazarının tələblərinə uyğun kommunikasiya bacarıqlarının formalaşdırılmasına xidmət etməlidir. Motivasiya strategiyalarının gücləndirilməsi, obyektiv və şəffaf qiymətləndirmə mexanizmlərinin formalaşdırılması, eləcə də proqram məzmununun praktik bacarıqlara inteqrasiya olunması bu prosesin əsas metodik əsasını təşkil edir. Bütün bu xüsusiyyətlər fənnin real tətbiq yönümünü artırmaqla yanaşı, tələbələrin peşəkar işgüzar və akademik kommunikasiya bacarıqlarının formalaşmasına, dilin funksional imkanlarını dərinlən mənimsəməsinə, işgüzar mühitdə effektiv, səmərəli ünsiyyət qurma və özünü tanıtmasına geniş şərait yaradacaq.

Nəticə. Qeyri-humanitar ixtisaslarda Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya fənninin tədrisi müasir ali təhsil sisteminin qarşısında duran əsas metodik çağırışlardan biridir. Tələbələrin bu fənnə münasibəti, motivasiya səviyyəsi, həmçinin qiymətləndirmə mexanizmlərinin qeyri-adekvatlığı onların kommunikasiya bacarıqlarının formalaşmasına birbaşa təsir edir. Mövcud proqram məzmunu bəzən tələbələrin real peşə mühitində ehtiyac duyduğu kommunikativ bacarıqlara tam uyğun gəlmir, daha çox nəzəri biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşır. Bu isə praktiki nitq bacarıqlarının, işgüzar yazışma vərdişlərinin, analitik və tənqidi düşünmə qabiliyyətlərinin, elektron işgüzar kommunikasiya bacarıqlarının lazımi səviyyədə inkişaf etməsinə mane olur.

Tədqiqat göstərir ki, motivasiya mexanizmlərinin gücləndirilməsi – fənnin tələbənin gələcək karyerasındakı rolunun aydın göstərilməsi, interaktiv metodlara üstünlük verilməsi və real situasiyalara əsaslanan tapşırıqların tətbiqi – öyrənmə prosesini xeyli səmərələşdirir. Eyni zamanda, qiymətləndirmə sisteminin şəffaf və obyektiv qaydalarla yenidən qurulması tələbələrdə məsuliyyəti, təşəbbüskarlığı və davamlı öyrənmə davranışlarını artırır. Proqram məzmununun yenilənməsi və işgüzar kommunikasiya nümunələrinin, peşəyönümlü mətnlərin, təqdimat, debat, müzakirə və yazılı işlərin sistemli şəkildə inteqrasiya olunması isə tələbələrin dil bacarıqlarını real iş mühitinə uyğun formalaşdırmağa imkan verir.

Beləliklə, metodik problemlərin aradan qaldırılması yalnız fənnin effektivliyini artırmır, eyni zamanda tələbələrin peşəkar fəaliyyətində istifadə edə biləcəyi davamlı və funksional kommunikasiya kompetensiyalarının inkişafına xidmət edir. Bu istiqamətdə aparılacaq məqsədyönlü dəyişikliklər Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya fənninin qeyri-humanitar sahələrdə tədrisini daha çevik, tətbiqyönlü və müasir tələblərə uyğun bir mərhələyə yüksəldə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayeva, A. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya / A.Ağayeva. – Bakı: OYU, – 2023, – 360 s.
2. Abdullayev, N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti / N.Abdullayev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 277 s.
3. Əliyev, B.H. Şəxsiyyət probleminə yeni baxış // Elm XXI əsrin astanasında elmi-praktik konfransın materialları. – Bakı: – 1998. – s.3
4. Kərimov, Y. Ana dilinin tədrisi metodikası / Y.Kərimov. – Bakı: Kövsər, – 2011. – 563 s.
5. Rzayeva, Y. Ali pedaqoji məktəblərdə ana (Azərbaycan) dilinin tədrisi metodikası fənninin öyrənilməsi prosesində istifadə olunan təlim vasitələrinin seçilməsi və tətbiqi əsasları / Bakı: – 1992. – 23 s.
6. Şiriyev, F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və kommunikasiya / F Şiriyev. – Bakı: Nurlan, – 2020. – 400 s.
7. Xəlilov, B. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya / B.Xəlilov. – Bakı: – 2020. – 476 s.

LEYLA HAGVERDIYEVA

**METHODOLOGICAL PROBLEMS AND SOLUTIONS IN TEACHING BUSINESS AND
ACADEMIC COMMUNICATION IN AZERBAIJANI IN NON-HUMANITARIAN
SPECIALTIES**

Abstract: Teaching business and academic communication in Azerbaijani in non-humanitarian specialties is one of the main methodological challenges facing the modern higher education system. Students' attitude to this subject, their level of motivation, as well as the inadequacy of assessment mechanisms directly affect the formation of their communication skills. The current program content sometimes does not fully correspond to the communicative skills that students need in a real professional environment, and is limited to the transfer of theoretical knowledge. This, in turn, prevents the development of practical speech skills, business correspondence skills, analytical and critical thinking abilities, and electronic business communication skills at the appropriate level. The study shows that strengthening motivational mechanisms – clearly showing the role of the subject in the student's future career, giving priority to interactive methods and applying tasks based on real situations – significantly improves the efficiency of the learning process. At the same time, restructuring the assessment system with transparent and objective rules increases responsibility, initiative and continuous learning behavior in students. Updating the program content and systematically integrating business communication examples, professional texts, presentations, debates, discussions and written work allow students to develop their language skills in line with the real work environment. Thus, the elimination of methodological problems not only increases the effectiveness of the subject, but also serves the development of sustainable and functional communication competencies that students can use in their professional activities. Purposeful changes in this direction can elevate the teaching of business and academic communication in the Azerbaijani language in non-humanitarian fields to a more flexible, application-oriented and modern stage.

Keywords: communication, non-humanitarian, problem, theory, methodology, evaluation mechanisms

ЛЕЙЛА ХАГВЕРДИЕВА

**МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ ДЕЛОВОГО И
АКАДЕМИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ НА
НЕГУМАНИТАРНЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЯХ**

Резюме: Преподавание делового и академического общения на азербайджанском языке на негуманитарных специальностях является одной из основных методических проблем современной системы высшего образования. Отношение студентов к предмету, уровень их мотивации, а также несовершенство механизмов оценки напрямую влияют на формирование их коммуникативных навыков. Современное содержание программ порой не в полной мере соответствует коммуникативным навыкам, необходимым студентам в реальной профессиональной среде, и ограничивается передачей теоретических знаний. Это, в свою очередь, препятствует развитию на должном уровне практических речевых навыков, навыков деловой переписки, аналитического и критического мышления, а также навыков электронного делового общения. Исследование показывает, что укрепление мотивационных механизмов – наглядное представление роли предмета в будущей карьере студента, приоритет интерактивных методов и применение заданий, основанных на реальных ситуациях, – значительно повышает эффективность процесса обучения. В то же время, реструктуризация системы оценки с использованием прозрачных и объективных правил повышает ответственность, инициативность и непрерывное обучение студентов. Обновление содержания программы и систематическое включение примеров делового общения, профессиональных текстов, презентаций, дебатов, дискуссий и письменных работ позволяют студентам развивать языковые навыки в соответствии с реальной профессиональной средой. Таким образом, устранение методических проблем не только повышает эффективность предмета, но и служит развитию устойчивых и функциональных коммуникативных компетенций студентов, которые они смогут использовать в своей профессиональной деятельности. Целенаправленные изменения в этом направлении могут вывести преподавание делового и академического общения на азербайджанском языке в негуманитарных областях на более гибкий, прикладной и современный уровень.

Ключевые слова: коммуникация, негуманитарная деятельность, проблема, теория, методология, механизмы оценки

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ AZƏRBAYCAN TARİXİNİN DİGƏR TÜRK XALQLARI VƏ DÖVLƏTLƏRİNİN TARİXİ İLƏ İNTEQRATİV TƏDRİSİNİN PEDAQOJİ KADR HAZIRLIĞINDA ROLU

Tezisdə ali məktəblərdə Azərbaycan tarixinin digər türk xalqları və dövlətlərinin tarixi ilə integrativ tədrisinin pedaqoji kadr hazırlığındakı roluna aydınlıq gətirilmişdir. Pedaqoji kadr hazırlığı daim cəmiyyəti düşündürən məsələlərdən olduğundan öz aktuallığı ilə seçilən problemlərdən hesab edilir. Müasir cəmiyyətin inkişafı integrativ təfəkkürə malik mütəxəssislərin hazırlanmasını tələb edir. Belə ki, yetişməkdə olan gələcəyin gənc mütəxəssislərinin əldə etdikləri nəzəri və praktik bilik və bacarıqlar cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: ali məktəb, Azərbaycan tarixi, türk xalqları və dövlətləri, integrativ tədris, pedaqoji kadr

Ölkəmizdə təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatlarda pedaqoji kadr hazırlığı daim diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda təhsil sisteminin başlıca vəzifələrindən biri milli mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli kadrlar hazırlamaq olduğu qeyd edilir [1].

Həmçinin müasir dövrümüzdə integrasiya təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərindən olduğundan bu sahədə tədqiqatların aparılması aktuallığı ilə seçilir.

Bu gün ali təhsil müəssisələrinin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri cəmiyyətə nəzəri və praktik biliklərə malik yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasıdır. Yetişməkdə olan gələcəyin gənc mütəxəssisləri cəmiyyətin mənəvi ehtiyac və təlabatlarının ödənilməsində mühüm rol oynayırlar. Gənc nəslin müstəqil həyata hazırlanmasında, milli və bəşəri dəyərləri qorumağı bacaran, rəqabətəqabil şəxsiyyətlərin formalaşmasında müəllimin rolu əvəzsizdir. Bu baxımdan müəllimin yüksək şəxsi keyfiyyətlərə, peşə səriştəliliyinə malik olması təhsiləlanların müasir tələblərə cavab verən şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Professor İntiqam Cəbrayilov pedaqoji kadr hazırlığında keyfiyyətin idarə olunmasının ən vacib problemlərdən biri olduğunu qeyd edir və tədqiqatçı keyfiyyətin idarə olunmasında aşağıdakı məsələlərə təminat verilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərmişdir:

- pedaqoji təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin inkişaf etdirilməsi;
- təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi [2, s.9].

Bildiyimiz kimi ali məktəblərdə tədris olunan Azərbaycan tarixi fənni geniş integrativ imkanlara malikdir. Ali məktəblərdə bu fənnin digər türk xalqları və dövlətlərinin tarixi ilə integrativ tədrisi gələcəyin gənc mütəxəssislərinin pedaqoji fəaliyyətlərində mühüm rol oynayacaq. Belə ki, Azərbaycan tarixinin ümumtəhsil məktəblərində tədrisində öz soykökünə, adət-ənənələrə, milli-mənəvi dəyərlərə əsaslanan, şərəfli tarixi keçmişinə dərinlən yiyələnən, ailəsini, vətənini, millətini sevən, yüksək intellektə, geniş dünyagörüşünə malik olan şəxsiyyətlərin formalaşdırılması vacib amillərdən hesab edilir. Bu məqsədlərin həyata keçirilməsində müəllimin rolu böyükdür. Bu baxımdan ali məktəblərdə Azərbaycan tarixinin digər türk xalqları və dövlətlərinin tarixi ilə integrativ tədrisi gələcəyin müəllim kadrlarına bu məqsədlərin reallaşmasında kömək edəcək.

Həmçinin qeyd edə bilərik ki, ümumi təhsil müəssisələrinin 8-ci siniflərində “Ortaq türk tarixi” fənni tədris olunur ki, bu dərs vəsaiti ən qədim dövrlərdən XV əsrə qədər olan dövrü əhatə edir.

“Ortaq türk tarixi” kursunun tədrisində məqsəd gənc nəsildə türk xalqlarının ümumi keçmişi, vahid dil və mədəniyyəti haqqında təsəvvür formalaşdırmaq və bununla da Türk dünyasında vəhdətlik və qarşılıqlı hörmət hisslərini aşılamaqdır [3, s.7]. Ali məktəblərdə isə “Türk xalqları və dövlətlərinin tarixi”, “Osmanlı tarixi” adlı fənlər tədris olunmaqdadır. Məhz ali məktəblərdə Azərbaycan tarixi fənninin digər türk xalqları və dövlətlərinin tarixi ilə integrativ tədrisi gələcəyin gənc mütəxəssislərinə ümumi təhsil müəssisələrində tədris olunan “Ortaq türk tarixi” fənninin tədrisini daha geniş, əhatəli keçməyə səbəb olacaq.

Müasir dövrdə türk xalqları və dövlətləri arasında əlaqələrin genişlənməsi üçün əlverişli zəmin yaranıb. Bu əlaqələrin genişlənməsi və inkişafı türk xalqlarının daha sıx birləşməsində, dünyada ümumi, ortaqlarının qorunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir [4, s.119].

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, ali məktəblərdə Azərbaycan tarixinin digər türk xalqları və dövlətlərinin tarixi ilə integrativ tədrisi tələbələrin kompleks biliklərə yiyələnməsinə, dünyagörüşünün genişlənməsinə, təfəkkürün inkişafına, tədqiqatçılıq meyillərinin yüksəlməsinə səbəb olmaqla yanaşı xalqımızın tarixi keçmişini, soykökünü, milli-mənəvi dəyərlərini daha dərinlən və ətraflı mənimsənilməsinə kömək edir ki, bu da onların gələcək peşə fəaliyyətlərində zəruri amillərdən hesab edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası.
<https://president.az/az/articles/view/9779>
2. Cəbrayilov, İ.H. Pedaqoji kadr hazırlığının bəzi məsələləri // Elmi əsərlər, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu, – 2014, №2, – s.9-13.
3. Kızırlı, D., Babayar, Q. Ortaq türk tarixi. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinifləri üçün dərs vəsaiti. – Bakı: Təhsil, – 160 s.
4. Cəbrayilov, İ.H. Müasir dövrdə ortaqların tarixinin öyrənilməsinin aktual problemləri. Azərbaycan məktəbi, №1, – s.117-124.

LEYLA ORUJOVA

THE ROLE OF INTEGRATIVE TEACHING OF AZERBAIJAN HISTORY WITH THE HISTORY OF OTHER TURKISH PEOPLES AND STATES IN HIGHER SCHOOLS IN THE TRAINING OF TEACHING STAFF

Abstract: The thesis clarifies the role of the integrative teaching of Azerbaijani history with the history of other Turkic peoples and states in the training of pedagogical staff in higher education institutions. Since the training of pedagogical staff is one of the issues that constantly concern society, it is considered one of the problems that stands out for its relevance. The development of modern society requires the training of specialists with integrative thinking. Thus, the theoretical and practical knowledge and skills acquired by the young specialists of the future who are growing up play an important role in the development of society.

Keywords: higher education, history of Azerbaijan, Turkic peoples and states, integrative teaching, pedagogical staff

MƏKTƏBLƏRDƏ ŞAĞİRD KOLLEKTİVİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN ƏSASLARI

Bu tədqiqatın məqsədi məktəblərdə şagird kollektivlərinin idarə olunması yollarını araşdırmaqdır. Şagird kollektivinin formalaşması ikitərəfli xarakter daşıyır, çünki məktəb komandası həm davamlılıq, həm də özünüinkışaf xüsusiyyətlərini birləşdirən psixoloji bir kollektivdir. Məhz bu xüsusiyyətlər inkişafın təməlini təşkil edir. Kollektivdə əxlaqi keyfiyyətlərdən biri kollektivə aidiyyət hissinin inkişafı, üzərinə düşən vəzifələri vaxtında yerinə yetirmə və ictimai maraqlar naminə lazım gəldikdə şəxsi mənafehlərdən imtina etmək bacarığıdır. Şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini və kollektivdəki rollarını öyrənmək, fəalları düzgün seçilməsi və neqativ mənəvi yönümlü liderlərin qarşısının alınması baxımından vacibdir. Məktəbə yeni gələn şagird tədris fəaliyyəti ilə bağlı müntəzəm vəzifələr götürür. Uşağın uyğunlaşma dövründə müəllim, onun kollektivə müsbət integrasiyasını təmin etmək üçün əlverişli şərait yaratmalıdır. Bu, dərs və fasilələr zamanı uşaqların bir-biri ilə ünsiyyətinin müşahidə edilməsi və onlar arasında uyğun mühitin qurulması ilə həyata keçirilir. Məktəbdə təhsil prosesinin ilkin mərhələsində şagird kollektivinin inkişafı birgə təlim fəaliyyəti vasitəsilə reallaşır. Dərslər zamanı cüt və ya qrup şəklində iş prosesi şagirdlərdə birgə əməkdaşlıq, bir-birini dinləmək və problemlərin həllinə yanaşma bacarıqlarını inkişaf etdirir. Şagirdlərin digər uşaqlara qarşı rəğbət hissi, dostluq qurma bacarığı və sosial davranış qaydaları ilə tanış olması da təhsil prosesində əldə edilən mühüm bacarıqlardır. Hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətləri komandanın ümumi maraqlarına uyğun inkişaf etdirilir və tərəfdaşlıq ruhu şagirdlərin ortaq fəaliyyəti əsasında formalaşır.

Açar sözlər: məktəb, idarəetmə, kollektiv, şagird, təhsil

Şagirdlərə kollektiv hissin aşılınması onların fərdi keyfiyyətlərinin üzə çıxmasına, mehriban kollektivin formalaşmasına və ibtidai sinif şagirdlərinin müsbət sosiallaşmasına şərait yaradır. Sosiallaşma prosesi şagirdin mənəvi dünyasının formalaşmasında ən vacib amillərdən biridir. Şəxsiyyətin formalaşması isə şagirdin digər yoldaşları ilə qarşılıqlı əlaqə quraraq müasir cəmiyyətə uğurla uyğunlaşmasını təmin edir. Məktəb icması, digər sosial kollektivlər kimi, sinif idarəetməsinin təşkilində özünütəşkil ilə xarakterizə olunur. Sinif otağı müasir cəmiyyətdə təhsil prosesinin vacib tərkib hissəsidir. Sinfə yeni bir şagirdin qoşulması məktəb icmasındakı münasibətlərə birbaşa təsir göstərir.

Müasir psixoloqlar şagirdlərin məktəb kollektivinə bağlılıq hissinin inkişaf mərhələlərini beş əsas dövrə bölmüşlər. Kollektiv hissin inkişafının ilk mərhələsi “qum yatağı” adlanır. Bu dövr, daha əvvəl bir araya gəlməmiş və tanış olmayan uşaqların birlikdə bilik öyrənmə prosesinə qatıldığı mərhələdir. Növbəti mərhələ isə “yumşaq gil” mərhələsi kimi təsvir olunur və uşaqların bir komanda olaraq daha sıx əməkdaşlıq etməyə başladığı dövrü əhatə edir.

Şagirdlər fərdi xüsusiyyətləri, maraqları və ümumi dünyagörüşlərinə uyğun olaraq müxtəlif kollektivlərə daxil edirlər. Bu kollektivlər müəllimlə qarşılıqlı əlaqədə olur və ümumtəhsil məktəbi ilə yanaşı məktəbdənkənar məsələlərin həllində iştirak edirlər. Məktəb komandasının formalaşmasının üçüncü mərhələsi isə “yanıb-sönən mayak” adlanır [Pianta & Hamre, 2020]. Məktəbin lider şagirdlərindən ibarət sinif aktiv, siniflərarası münasibətlərin mühüm tənzimləyicisi rolunu oynayır. Bu fəallar həmyaşıdları arasında nüfuz qazanaraq onlara rəhbərlik edir və müəllimə sinifdəki təşkilati məsələlərin həllində dəstək olurlar. Aktiv, məktəbdəki əlaqələrin əsas sütunu olduğundan, onun zəif təşkili fəaliyyətində pozulmalara səbəb ola bilər. Məktəb komandasının inkişafının dördüncü mərhələsi “qırmızı yelkənlər” adlanır. Bu mərhələdə uşaqlar başqalarına qarşı tolerant davranmağı öyrənir, dostluğun dəyərini anlayır və komanda ruhu formalaşır. Komandanın ən yüksək inkişaf səviyyəsi isə “yanan məşəl” mərhələsi kimi təsvir edilir. Məhz bu mərhələdə kollektivism hissi ən yüksək səviyyəyə çatır və şagirdlər ümumi maraqlar naminə şəxsi

mənafeələrindən imtina etməyə hazır olurlar. Məktəb komandası konsepsiyasının inkişafı uşaqların fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, uzunmüddətli mərhələlərlə həyata keçirilir. Yaxın kollektivə malik siniflər digərlərindən daha yüksək təhsil göstəriciləri, yaradıcılıq fəaliyyəti, səmimi ünsiyyət üçün əlverişli mühit, şəxsiyyətlərarası problemlərin uğurla həlli və fərdi potensialın inkişafı ilə seçilir. Belə sinif kollektivinin formalaşması yalnız şagirdlər üçün deyil, müəllim üçün də əhəmiyyətlidir. Pedaqoji problemlərin həllinə şagirdlərlə birgə yanaşan müəllim, bu prosesdə fəal iştirak edir və maraqlı tərəf olur [Həsənov, 2011].

Şagird kollektivini pedaqoji idarə etmək bacarığının inkişafının növbəti mərhələsi pedaqoji layihələndirmə (müəllim və şagird kollektivinin fəaliyyətinin proqramlaşdırılması), məqsəd istiqamətlərinin formalaşdırılması və onların həyata keçirilməsi, şagird kollektivində liderlik fenomenindən istifadə etməklə təmin edilir. Pedaqoji idarəetmə şagird kollektivinin nüfuzunun təmin edilməsinə yönəlib.

Bu mərhələdə pedaqoji idarəetmə pedaqoji fəaliyyətin sistemli olması şərti ilə həyata keçirilir, çünki o, təhsil prosesinin məqsəd sisteminin nəticəsidir. Özünüidarəetmə “müəllim-şagird” münasibətlərinin demokratikləşdirilməsi forması və şagird kollektivinin özünü inkişaf etdirmə vasitəsidir. Bu səviyyədə pedaqoji idarəetmə şagird kollektivinin öz müqəddəratını təyin etməsi üçün şərait yaradır.

Beləliklə, şagird kollektivinin pedaqoji idarə edilməsinin hər bir mərhələsi dominant idarəetmə texnikasına uyğun gəlir ki, bu da şagird kollektivinin özünüidarəsi üçün şərait yaradılmasını nəzərdə tutur. Pedaqoji idarəetmənin hər bir mərhələsi funksional dövlətin inkişaf mərhələsinə uyğundur, ona görə də deyə bilərik ki, şagird kollektivinin pedaqoji idarə edilməsi şagird kollektivinin tələb olunan xassələrini təmin edən funksiyaları həyata keçirir; şagird kollektivinin nüfuzunu təmin edən funksiyalar; şagird kollektivinin öz müqəddəratını təyin etməsi üçün şərait təmin edən funksiyalar.

Şagird kollektivinin pedaqoji idarəetməsinin məzmunu idarəetmə funksiyaları ilə müəyyən edilir [Məmmədov, 2022].

Pedaqoji idarəetmənin informasiya-analitik funksiyası məqsədyönlü təhlil vasitəsilə informasiyanın toplanması və işlənməsi üzrə peşəkar fəaliyyətdir.

Dərsə getməzdən əvvəl qarşımda bir çox suallar yaranır: proqram materialına uyğun olaraq, əvvəlki dərsin işini təhlil edərək, şagird mənim dərsmində nə ilə tanış ola bilər; dərsin necə keçiləcəyi (metodlar, üsullar, iş formaları düşünülür); həm istedadlı, həm də istedadlı uşaqlara və xüsusi təhsilə ehtiyacı olan uşaqlara diqqəti 45 dəqiqəlik dərstdə necə idarə etməli; tələbələr necə motivasiya etmək; işin nəticəsinin necə izlənilməsi, idarə olunması və s.

Motivasiya - pedaqoji idarəetmənin hədəf funksiyası məqsəd qoyma peşəkar fəaliyyətidir.

Tədrisdə müvəffəqiyyətli öyrənmə fərdlərin özlərini sərbəst öyrənə biləcəkləri bir atmosfer yaratmaqdan keçir. Buna görə də dərsə başlamaq üçün hər cür məşqlər, oyunlar, orqanizmi tənzimləyən təbii üsullar seçilir. Özünü-tənzimləmə nəticəsində üç əsas təsir müşahidə oluna bilər:

- Rahatlaşdırıcı təsir – emosional gərginliyin azalması;
- Bərpaedici təsir – yorğunluq əlamətlərinin zəifləməsi;
- Aktivləşdirici təsir – psixofizioloji reaksiyaların güclənməsi.

Pedaqoji idarəetmənin planlaşdırma və proqnostik funksiyası şagird kollektivinin pedaqoji idarəetmə proqramının tərtib edilməsində peşəkar fəaliyyətdir.

Sinfin qruplara bölünməsi işin təşkilində mühüm məqamdır. Bölünmənin bir çox yolu var və onlar əsasən qrupda sonrakı işin necə davam edəcəyini və bu qrupun hansı nəticəyə nail olacağını müəyyən edir.

1. Könüllü.
2. Təsadüfi.
3. Müəyyən bir meyara görə.
4. “Lider”in seçimi ilə.
5. Müəllimin seçimi ilə.

Beləliklə, müəyyən məsuliyyət və tapşırıqları öz üzərinə götürmək istəyi, sinif yoldaşları ilə danışıqlar aparmağı, qərar qəbul etməyi və digər insanların fikirləri ilə razılaşmağı öyrənməklə komandada özünü ifadə etmək imkanı verir.

Şagirdlərdə maraq doğuran, onları işə həvəsləndirən yeni iş üsullarıdır. “Tənqidi düşüncə” texnologiyasından istifadə zamanı dərslin əsas mərhələləri çağırış, anlama və düşünmə mərhələsidir. [Sutherland & Wehby, 2021].

Nəzarət tələbənin bilik, bacarıq və bacarıq səviyyəsinin müəyyən edilməsi və bu əsasda proqramın müəyyən bölməsi üçün qiymətin formalaşdırılması prosesidir. Nəzarət xarici dilin öyrənilməsinə və mənimsənilməsinə müsbət və ya mənfi təsir göstərə bilər. Nəzarət aparılarkən didaktik məqsədlər, vəzifələr, prinsiplər, şərtlər nəzərə alındıqda, mövcud məktəb standartları nəzərə alınmaqla məzmun seçildikdə, şagirdlərə tanış olan dəyişən nəzarət üsulları və texnologiyalarından istifadə edildikdə müsbət təsir əldə edilir [Sutherland & Wehby, 2021].

Monitoring və nəzarət xüsusiyyətləri:

- **Şəffaflıq** şagirdlərin və onların valideynlərinin nəzarət tədbirlərinin qrafiki, nəzarət proseduru, nəzarət obyektləri və qiymətləndirmə meyarları barədə məlumatlı olmasını nəzərdə tutur;

- **Sistemlilik**, bir tərəfdən, nitq fəaliyyətinin bütün növlərində tələbələrin ünsiyyət bacarıqlarının hərtərəfli yoxlanılmasını, digər tərəfdən, nəzarət üçün materialların aparılması və tərtibinin elmi təşkilini təmin edir;

- Nəzarət və onun qiymətləndirilməsi zamanı ardıcılıq bütün xarici dil müəllimlərinin hərəkətlərinin vəhdətini nəzərdə tutur;

- **Koordinasiya** şagirdlərin həddən artıq yüklənməsinin aradan qaldırılması üçün digər fənlərin müəllimləri ilə nəzarət tədbirlərinin qrafikinə razılaşdırılmasına yönəlib;

- **Refleksiya** müəllim və şagirdə öz işinin nəticələrini qiymətləndirməyə imkan verir.

Şagirdin və kollektivin mövqeyi həm də kollektivdə qəbul edilən münasibətlərin norma və standartlarından, kollektiv dəyər oriyentasiyalarından asılıdır. Ona görə də müvəqqəti komandalar yaratmaq və imkansız tələbələrə daha yüksək status ala biləcəkləri komandaya keçirmək lazımdır. Beləliklə, şagird kollektivi kortəbii formalaşma ola bilməz və onun inkişafının səriştəli idarə edilməsi liderin ən vacib vəzifələrindən biridir [Pianta & Hamre, 2020].

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov, A.M. Pedagogika / A.M.Həsənov. – Bakı: Nasir, – 2011. – 494 s.
2. Məmmədov, N.A. Məktəb Şəraitində İdarəetmə və Təşkilatçılıq / N.A.Məmmədov. Təhsil., – 2022. – 256 s.
3. Pianta, R. C., & Hamre, B. K. Classroom Management and Instructional Strategies. Guilford Press. – 2020. – p.98
4. Sutherland, K. S., & Wehby, J. H. Classroom Management for Students with Emotional and Behavioral Disorders. Guilford Press., – 2021. – p.123

LEYLA TEYMUROVA

THE BASICS OF STUDENT COLLECTIVE MANAGEMENT IN SCHOOLS

Abstract: The purpose of the study is to study the methods of managing the student body in schools. The formation of the student body has a dual nature, since the school team is a psychological team with signs of continuity and self-development. It is these excellent texts that form the basis of progressive development. As a collective moral quality, it is manifested in the ability to belong to a team, to timely complete the tasks set before it, and, if necessary, to sacrifice one's personal interests for the sake of public interests. The study of the individual characteristics of students and their role in the team is one of the leading conditions for the rational selection of activists and the absence of a negatively morally oriented leader at the head of the team. A child who first entered school takes on

regular responsibilities related to educational activities. During the child's adaptation period, it is important for the teacher to create favorable conditions for future positive, high adaptation, to observe the children's communication with each other during breaks and lessons in order to create a favorable environment in the team. In the initial period of school life, the collective development of students occurs through joint educational activities. During the lesson, students work in teams and pairs, which leads to the formation of children's cohesion, and the ability to listen to each other and find answers to problematic questions. The ability to sympathize with other children, the ability to be friends with peers, familiarity with the culture of behavior in society - the child acquires all this after entering an educational institution. Each child's characteristics are developed according to the interests of the entire team. Partnership is formed in the process of joint activities of students.

Keywords: school, management, team, student, education

ЛЕЙЛА ТЕЙМУРОВА

ОСНОВЫ КОЛЛЕКТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ В ШКОЛАХ

Резюме. Цель исследования изучение методов управления коллективом учащихся в школах. Формирование коллектива учащихся носит двойственный характер, поскольку школьный коллектив представляет собой психологическое объединение, обладающее признаками преемственности и саморазвития. Эти качества являются основой прогрессивного развития. Коллектив как нравственная единица проявляется в умении его членов принадлежать к общности, своевременно выполнять возложенные на них задачи и, при необходимости, жертвовать личными интересами ради общественных. Изучение индивидуальных особенностей учащихся и их роли в коллективе является одним из ключевых условий рационального подбора активистов и предотвращения ситуации, при которой коллектив возглавляет лидер с отрицательной моральной ориентацией. Ребенок, впервые поступающий в школу, берет на себя регулярные обязанности, связанные с учебной деятельностью. В период адаптации важно создать благоприятные условия для успешной интеграции и наблюдать за взаимодействием детей на уроках и переменах для формирования позитивной атмосферы в коллективе. На начальном этапе обучения коллективное развитие учащихся происходит через совместную учебную деятельность. На уроках они работают в парах и командах, что способствует сплочению, развитию умения слушать друг друга и находить решения для проблемных задач. Умение сопереживать, дружить со сверстниками и усваивать нормы поведения в обществе формируются в процессе обучения. Индивидуальные особенности ребенка развиваются с учетом интересов всего коллектива. Партнерские отношения между учащимися возникают в ходе совместной деятельности.

Ключевые слова: школа, управление, коллектив, ученик, образование

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN BAĞÇAYA ADAPTASIYA PROBLEMİ

Bu məqalədə məktəbəqədər yaşlı uşaqların bağçaya adaptasiya prosesi və bu prosesdə qarşılaşılan psixoloji, sosial və təşkilati çətinliklər araşdırılmışdır. Tədqiqat qarışıq metodologiya əsasında aparılmış, valideynlər, müəllimlər və psixoloqların müşahidələri və fikirləri toplanmışdır. Nəticələr göstərmişdir ki, uşaqların bağçaya uyğunlaşması onların emosional inkişaf səviyyəsi, ailə münasibətləri və bağça mühitinin strukturundan əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Adaptasiya prosesində müəllimlərin emosional dəstəyi, valideyn-müəllim əməkdaşlığı və mərhələli keçid strategiyalarının tətbiqi mühüm rol oynayır. Məqalədə həmçinin uyğunlaşmanı çətinləşdirən amillər və bu prosesi dəstəkləyən praktik tövsiyələr də geniş şəkildə təqdim olunmuşdur. Bu məqalədə bağçaya uyğunlaşma zamanı qarşıya çıxan əsas problemlər, onların səbəbləri və həlli yolları tədqiq olunur. Araşdırma Bakı şəhərində yerləşən 5 dövlət məktəbəqədər təhsil müəssisəsində həyata keçirilmiş, 60 valideyn, 25 müəllim və 5 psixoloq tədqiqatda iştirak etmişdir. Məlumatlar sorğu, müsahibə və müşahidə üsulları ilə toplanmış və qarışıq metodlar çərçivəsində təhlil olunmuşdur. Nəticələr göstərir ki, uşaqlarda ən çox rast gəlinən çətinliklər ayrılıq narahatlığı, sosial uyğunlaşma problemləri və emosional stressdir. Müəllim və psixoloqların fikrincə, bu mərhələdə emosional təhlükəsizlik, ailə və müəllim dəstəyi, eləcə də oyun yönümlü yanaşma adaptasiya prosesini asanlaşdırır. Məqalədə bu problemlərin aradan qaldırılması üçün praktik tövsiyələr də təqdim olunur.

***Açar sözlər:** məktəbəqədər yaş, bağçaya uyğunlaşma, adaptasiya prosesi, psixoloji dəstək, emosional inkişaf*

Giriş. Məktəbəqədər dövr, uşaqların şəxsiyyət formalaşmasının və sosial bacarıqlarının təməlini təşkil edən ən həssas inkişaf mərhələlərindən biridir. Bu dövrdə uşaqların ətraf mühitlə münasibətləri daha sistemli və planlı şəkildə qurulmağa başlayır. Ailədən ayrılıb kollektiv mühitə – yəni bağçaya daxil olmaq, bir çox uşaq üçün ilk sosial təcrübə hesab olunur. Lakin bu keçid mərhələsi hər uşaq üçün asan olmur. Uşaqlar yeni mühitə, yeni insanlara və müəyyən qaydalara alışmaq məcburiyyətində qalırlar. Bu dəyişiklik uşaqlarda stress, qorxu, aqressiya və ya geriçəkilmə kimi davranışlarla müşayiət oluna bilər.

Adaptasiya prosesi yalnız uşağın öz daxili resurslarına deyil, eyni zamanda ailə və təhsil mühitindəki münasibətlərə də bağlıdır. Ailənin uşağa verdiyi emosional dəstək, valideynin bağçaya münasibəti, müəllimin peşəkarlığı və təhsil müəssisəsinin mühiti adaptasiya müddətinin qısalmasına və ya uzanmasına təsir edə bilər. Nəticə etibarilə, bağçaya uğurlu adaptasiya uşağın gələcək akademik nailiyyətləri və psixososial rifahı üçün əsas təşkil edir [Erdoğan & Baran, 2020].

Araşdırmalar göstərir ki, erkən yaşda bağçaya uyğunlaşma çətinliyi yaşayan uşaqlar sonrakı təhsil mərhələlərində də sosial və emosional problemlərlə üzləşə bilərlər [Yıldız & Altan, 2019]. Bu səbəbdən də məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun adaptasiya proqramlarının hazırlanması və tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məqalənin məqsədi məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda bağçaya adaptasiya prosesində rast gəlinən problemləri araşdırmaq, bu problemlərə səbəb olan faktorları müəyyənləşdirmək və onların həlli üçün tövsiyələr təqdim etməkdir.

Adaptasiya prosesinin psixoloji aspektləri

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların bağçaya uyğunlaşma prosesi yalnız fiziki mühitə alışmaqla məhdudlaşmır; bu proses uşağın psixoloji vəziyyəti və emosional inkişafı ilə sıx əlaqəlidir. Psixoloji baxımdan adaptasiya uşağın özünü yeni mühitdə təhlükəsiz, rahat və qəbul edilmiş hiss etməsi ilə xarakterizə olunur. Bu mərhələdə uşağın emosional sabilliyi, sosial bacarıqları və fərdi temperament xüsusiyyətləri həlledici rol oynayır [Aydın & Uzman, 2020].

Əvvəla, uşaq üçün ailədən ayrılmaq – xüsusilə anadan uzaq qalmaq – narahatlıq doğuran bir hadisədir. Bu, separasiya anksiyetesi (ayrılma qorxusu) kimi tanınan və məktəbəqədər yaş qrupunda tez-tez rast gəlinən bir haldır. Uşaq anasından ayrıldıqda təhlükədə olduğunu düşünə bilər və bu, ağlama, əsəbiləşmə, sosial təcrid və ya hətta fiziki narahatlıqlar (mədə bulantısı, iştahasızlıq) şəklində özünü göstərə bilər. Əgər bu emosional vəziyyət vaxtında nəzərə alınmasa və düzgün psixoloji dəstək göstərilməzsə, uşaqlarda uzunmüddətli stres və sosial fobiya inkişaf edə bilər [Zeanah, 2009].

Adaptasiya prosesində uşağın emosional zəmini, yəni onun duyğularını tanımaq, ifadə etmək və tənzimləmək bacarığı xüsusi önəm daşıyır. Bu bacarıqlar erkən yaşlardan formalaşmağa başlayır və ailənin, xüsusilə də ana-uşaq münasibətinin keyfiyyəti ilə sıx əlaqədardır [Sroufe, 2005]. Tədqiqatlar göstərir ki, emosional tənzimləmə bacarığı yüksək olan uşaqlar yeni mühitə daha tez uyğunlaşır, müəllim və həmyaşıdları ilə daha sağlam münasibətlər qururlar [Denham et al., 2003].

Bundan başqa, uşağın temperamenti – yəni doğuşdan gələn davranış və emosional reaksiya üslubu – adaptasiya sürətinə ciddi təsir göstərir. Aktiv və açıq xarakterli uşaqlar daha tez uyğunlaşdığı halda, utancaq və həssas uşaqlarda bu proses daha uzun çəkə bilər. Bu xüsusiyyətlər nəzərə alınmadan tətbiq olunan standart adaptasiya proqramları bəzi uşaqlarda əlavə psixoloji gərginlik yarada bilər.

Adaptasiya həm də uşağın sosial dəstək sistemi ilə əlaqəlidir. Müəllimlərin uşağa qarşı empatik, anlayışlı və müşahidəedici münasibəti, həmyaşıdların qəbulədiyi davranışı və ailənin prosesə fəal şəkildə qoşulması psixoloji adaptasiyanı asanlaşdırır [Pianta & Kraft-Sayre, 2003]. Əksinə, müəllim və valideyn arasında qarşılıqlı anlaşmanın zəif olduğu hallarda uşağın təhlükəsizlik hissi pozulur və adaptasiya prosesi uzanır.

Beləliklə, psixoloji aspektlər adaptasiya prosesində mərkəzi yer tutur və bu sahəyə fokuslanan preventiv tədbirlər, uşaqların təhsildə uğurlu və sağlam inkişafı üçün əsas şərtlərdən biridir. Məktəbəqədər müəssisələrdə uşaq psixoloqunun iştirakı, valideynlərlə psixoloji maarifləndirmə və fərdi dəstək proqramları bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Bağçaya uyğunlaşmanı çətinləşdirən amillər

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün bağçaya adaptasiya prosesi fərdi, ailəvi və mühitlə bağlı müxtəlif amillərdən təsirlənir. Bu amillərin bəziləri uşağın bağça həyatına uğurla integrasiya olunmasını ləngidə və ya çətinləşdirə bilər. Uyğunlaşmanı çətinləşdirən amillərin başlıca kateqoriyaları aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

1. *Fərdi xüsusiyyətlər və temperament.* Uşaqların doğuşdan gələn fərdi xüsusiyyətləri – xüsusilə temperamentləri – onların adaptasiya sürətinə və keyfiyyətinə ciddi təsir göstərir. Utancaq, həssas və narahat uşaqlar yeni mühitlərə daha çətin uyğunlaşır, ətrafla əlaqə qurmaqda və müəllimlərlə münasibət yaratmaqda daha çox çətinlik yaşayırlar [Rothbart, 2011]. Eyni zamanda, aşağı özünəgüvən, sosial bacarıq çatışmazlığı və emosional reaksiya intensivliyi kimi faktorlar uşağın bağçaya alışmasını çətinləşdirə bilər.

2. *Ailə mühiti və valideyn münasibətləri.* Uşağın adaptasiya bacarığı onun ailədə qazandığı psixoloji təhlükəsizlik hissi ilə sıx bağlıdır. Valideynlərin, xüsusilə də ananın bağçaya göndərmə ilə bağlı şübhəli və ya təşvişli davranışı uşağın da eyni narahatlığı yaşamasına səbəb ola bilər [Acar, 2019]. Həmçinin, valideynin hiperprotektiv (həddindən artıq qoruyucu) yanaşması uşağın müstəqil hərəkət etməsinə əngəlləyir, nəticədə uşaq sosial mühitdə özünü tək və köməksiz hiss edir [Erkan & Kılıçarslan, 2017].

3. *Bağça mühitinin xüsusiyyətləri.* Uşağın adaptasiyasına təsir edən əsas faktorlardan biri bağçanın fiziki və psixoloji mühitidir. Sıxlıq, natamam avadanlıq, qeyri-adekvat oyun sahələri, sərt qaydalar və müəllimlərin qeyri-peşəkar yanaşması uşağın narahatlığını artırır. Müəllimlərin empatik və dəstəkləyici olmaması, uşaqlara qarşı soyuq və avtoritar münasibət göstərməsi də uyğunlaşma prosesini mənfi istiqamətdə təsir edə bilər [Bredekamp & Copple, 2009].

4. *İlk dəfə sosiallaşma təcrübəsi.* Əvvəlki sosial təcrübənin olmaması, yəni uşağın heç bir kollektivdə iştirak etməməsi (qohumlarla az ünsiyyət, evdə tək böyümə və s.) sosial bacarıqlarının formalaşmamasına gətirib çıxarır. Bu da həmyaşıdlarla ünsiyyətə girərkən çətinlik yaradır və uşaq

tez-tez özünü təcrid olunmuş və kənarda qalmış hiss edə bilər [Denham et al., 2003]. Belə hallarda uşaq oyunlara qoşulmaqdan çəkinir və bu da sosial uyğunlaşmanı gecikdirir.

5. *Əvvəlki travmatik təcrübələr.* Bəzi uşaqlar bağçaya getməzdən əvvəl ailədaxili konfliktlər, valideynlərin boşanması, yaxın şəxsin itkisi, ya da hər hansı fiziki və ya emosional travma kimi mənfi təcrübələr yaşamış ola bilər. Bu kimi hallarda bağçaya uyğunlaşmaq yalnız yeni bir mühitə deyil, eyni zamanda psixoloji yükə uyğunlaşma kimi də qəbul olunur [Zeanah, 2009]. Bu hallar mütləq şəkildə psixoloji dəstək və xüsusi yanaşma tələb edir.

6. *Dil və mədəni fərqliliklər.* Əgər uşaq ailədə danışılan dildən fərqli dildə təhsil verən bağçaya gedirsə, bu zaman dil baryeri və mədəni kodların anlaşılmaması ciddi uyğunlaşma problemlərinə yol açar. Bu, xüsusilə miqrant və ya etnik azlıqların uşaqlarında daha qabarıq müşahidə olunur. Uşaq müəllimin tapşırıqlarını anlamır, ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkir və nəticədə özünü təcrid olunmuş hiss edir.

Nəticə etibarilə, uyğunlaşmanı çətinləşdirən amillər kompleks və çoxşaxəlidir. Bu amillərin vaxtında müəyyən edilməsi və onlara uyğun şəkildə müdaxilə edilməsi uşaq üçün həm emosional, həm də sosial baxımdan uğurlu bir bağça təcrübəsinin təmin olunmasına kömək edir.

Adaptasiya prosesinin dəstəklənməsi

Bağçaya adaptasiya prosesi uşağın yeni sosial və fiziki mühitə uğurlu integrasiyasını təmin edən çoxşaxəli bir prosesdir. Bu prosesin müsbət istiqamətdə inkişaf etməsi üçün valideynlərin, müəllimlərin və psixoloji dəstək sistemlərinin aktiv iştirakı vacibdir. Adaptasiyanın dəstəklənməsi məqsədilə tətbiq edilə biləcək strategiyalar fərdi, ailəvi və təşkilati səviyyədə həyata keçirilməlidir.

1. *Valideynlərlə əməkdaşlıq.* Valideynlər uşağın ilk və əsas təhlükəsizlik mənbəyi olduğu üçün onların bağçaya keçid dövründə göstərdikləri münasibət uşağın hisslərinə və davranışlarına güclü təsir göstərir. Valideynlərin bağça ilə əməkdaşlıq etməsi, müəllimlərlə qarşılıqlı məlumat mübadiləsi aparması və uşağın gündəlik həyatı ilə maraqlanması uyğunlaşma prosesini sürətləndirir [Brooker, 2008]. Həmçinin valideynlərə bağça öncəsi psixoloji hazırlıq seminarlarının təşkili, onların narahatlıqlarını azaltmağa və adaptasiyanı düzgün dəstəkləməyə kömək edir [Birbili, 2013].

2. *Müəllimlərin dəstəkləyici münasibəti.* Müəllimlərin empatik, anlayışlı və uşaq yönümlü davranışları adaptasiya prosesinin uğurlu keçməsi üçün əsas şərtlərdəndir. Uşağa fərdi yanaşma göstərmək, onu diqqətlə dinləmək, qorxu və narahatlıqlarına qarşı anlayışla yanaşmaq, ona özünü təhlükəsiz və qəbul olunmuş hiss etdirmək çox önəmlidir [Rimm-Kaufman & Pianta, 2000]. Müəllimlərin uyğunlaşdırılmış oyunlar və sosial fəaliyyətlər vasitəsilə uşaqları aktiv şəkildə kollektivə cəlb etməsi, onların sosiallaşmasına və psixoloji rifahına müsbət təsir edir [Denham et al., 2012].

3. *Tədrici adaptasiya modeli.* Uşaqların bağçaya birdən-birə tam günlə deyil, mərhələli şəkildə integrasiyası daha az stres yaradır. Əvvəlcə qısa müddətlik (məsələn, 1-2 saat) bağçada qalmaq, valideynlə birlikdə iştirak etmək, daha sonra isə tədricən vaxtın uzadılması uşağın mühitə və insanlara alışmasını asanlaşdırır [Margetts, 2002]. Bu metod “yumşaq keçid” (soft transition) modeli olaraq tanınır və xüsusilə həssas uşaqlar üçün tövsiyə olunur.

4. *Psixoloji dəstək və müşahidə.* Adaptasiya dövründə psixoloq və ya pedaqoq müşahidə apararaq uşağın emosional vəziyyətini və davranışlarını analiz etməli, xüsusi ehtiyacları olan uşaqları müəyyənləşdirməlidir. Ailələrə fərdi psixoloji dəstək, qrup terapiyaları və ya məsləhət saatları vasitəsilə də yardım göstərilə bilər. Eyni zamanda, müəllimlərə də adaptasiya dövründə uşaq psixologiyası ilə bağlı təlimlərin verilməsi onların daha effektiv yanaşma sərgiləməsinə səbəb olur [Zins et al., 2004].

5. *Daimi müşahidə və qiymətləndirmə.* Adaptasiya prosesi təkcə başlanğıc mərhələsi ilə məhdudlaşmamalı, davamlı müşahidə və qiymətləndirmə ilə müşayiət olunmalıdır. Uşağın davranışlarındakı dəyişikliklər, sosial münasibətlərinin inkişafı, emosional sabilliyi və öyrənmə motivasiyası kimi göstəricilər müəllim və psixoloqlar tərəfindən təhlil edilməlidir [OECD, 2017]. Bu, vaxtında müdaxilə və fərdi dəstək tədbirləri üçün əhəmiyyətlidir.

Nəticə olaraq, adaptasiya prosesi kompleks bir mexanizmdir və yalnız uşağın deyil, onu əhatə edən bütün sosial aktorların qarşılıqlı əməkdaşlığı ilə uğurla reallaşar. Müəllimlərin peşəkar

yanaşması, valideynlərin aktiv iştirakı və dəstəkləyici psixoloji mühitin yaradılması məktəbəqədər təhsil mərhələsində uşaq rifahı və sosiallaşması üçün mühüm zəmin yaradır.

Metodologiya

Bu tədqiqat məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda bağçaya adaptasiya prosesində qarşılaşılacaq çətinlikləri, onların psixoloji səbəblərini və adaptasiyanı dəstəkləyən strategiyaları araşdırmaq məqsədilə həyata keçirilmişdir. Tədqiqat qarışıq metodlar (mixed methods) əsasında aparılmış və həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət məlumatları toplanmışdır. Tədqiqat Bakı şəhərində yerləşən 5 dövlət məktəbəqədər təhsil müəssisəsində həyata keçirilmişdir. Tədqiqat prosesinə 60 valideyn, 25 müəllim və 5 məktəbəqədər psixoloq daxil edilmişdir. Uşaqların yaş aralığı 3-6 yaş təşkil etmişdir.

Məlumat toplama üsulları:

Sorğu: Valideynlər və müəllimlər üçün strukturlaşdırılmış sorğu formaları hazırlanmış və Google Forms vasitəsilə paylanmışdır.

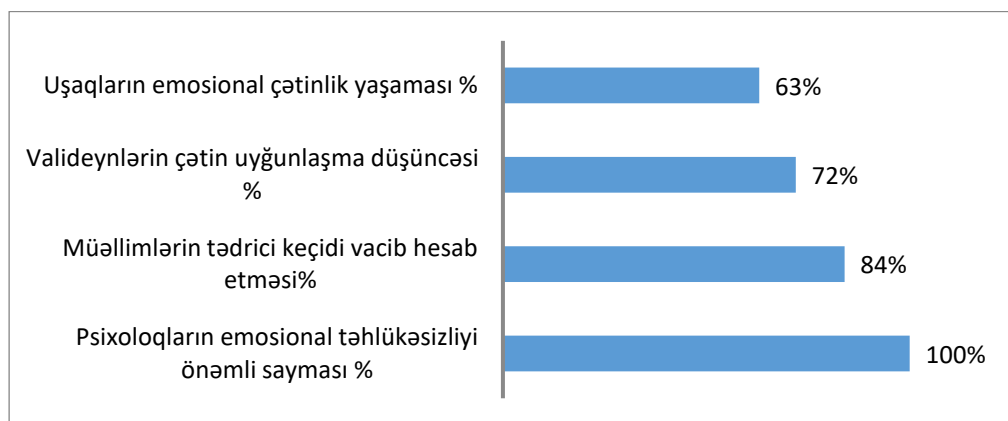
Müsahibə: 10 valideyn və 5 müəllimlə yarıstrukturlaşdırılmış müsahibələr aparılmışdır.

Müşahidə: Bağçaya yeni başlayan 15 uşağın ilk iki həftəlik uyğunlaşma prosesləri müşahidə edilmiş və qeydiyyat aparılmışdır.

Təhlil üsulları: Kəmiyyət məlumatları SPSS 25 proqramı ilə statistik olaraq təhlil edilmişdir. Keyfiyyət məlumatları isə tematik analiz metodu ilə kodlaşdırılaraq ümumi mövzularda qruplaşdırılmışdır.

Nəticə. Tədqiqat nəticələri göstərdi ki, uşaqların bağçaya adaptasiyası bir sıra fərdi, ailəvi və təşkilati amillərdən təsirlənir. Öldə olunan əsas nəticələr aşağıdakılardır:

1. Uşaqların 63%-i ilk həftədə ciddi emosional gərginlik, ağlama və ayrılıq narahatlığı yaşamışdır.
2. Valideynlərin 72%-i uşaqlarının bağçaya uyğunlaşmasını çətin hesab etmişdir.
3. Müəllimlərin 84%-i adaptasiya üçün tədrisi keçid və valideyn dəstəyinin vacibliyini vurğulamışdır.
4. Psixoloqlar uşaqların adaptasiyasında ən önəmli rolun emosional təhlükəsizlik hissi və müəllim münasibəti olduğunu qeyd etmişdir.
5. Adaptasiya prosesində müsbət sosial münasibətlər və oyun mühüm dəstək amili kimi qeyd edilmişdir.

Qrafik 1. Bağçaya adaptasiya prosesində qarşılanan psixoloji və pedaqoji məsələlər
(Müəllif tərəfindən aparılan tədqiqatlar nəticəsində tərtib edilmişdir)

Müzakirə

Tədqiqat nəticələri mövcud ədəbiyyatla uyğunluq təşkil edir. Brooker [2008] və Margetts [2002] kimi tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, bağçaya uyğunlaşma uşağın emosional hazırlığı, valideyn dəstəyi və bağça mühitinin keyfiyyəti ilə sıx əlaqəlidir. Bu tədqiqatın nəticələri göstərdi ki,

xüsusilə ilk həftələrdə emosional gərginlik uşaqlar üçün normativ bir haldır və bu mərhələdə müəllimlərin empatik münasibəti kritik əhəmiyyət daşıyır [Rimm-Kaufman & Pianta, 2000].

Eyni zamanda, valideynlərin bağçaya və müəllimlərə etibar səviyyəsinin aşağı olması adaptasiya prosesinə mənfi təsir göstərmişdir. Bu isə göstərir ki, bağça-valideyn əməkdaşlığı təkcə məlumat verməklə məhdudlaşmamalı, qarşılıqlı inam və ünsiyyətə əsaslanmalıdır.

Təvsiyələr

Tədqiqat nəticələrinə əsaslanaraq aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

1. Valideynlər üçün adaptasiya təlimləri təşkil olunmalı, onların uşağın psixoloji hazırlığına necə təsir edə biləcəyi izah edilməlidir;
2. Müəllimlər üçün psixoloji hazırlıq və davranış strategiyaları mövzusunda müntəzəm təlimlər keçirilməlidir;
3. Bağçalarda tədrisi adaptasiya proqramları tətbiq olunmalı, uşaqların mərhələli şəkildə bağçaya alışması təmin edilməlidir;
4. Psixoloq müşahidələri və dəstəyi ilk ay ərzində intensiv şəkildə davam etdirilməli, emosional çətinlik yaşayan uşaqlar fərdi proqramla müşahidə olunmalıdır;
5. Valideyn-müəllim əməkdaşlığı gücləndirilməli, müntəzəm geribildirim və paylaşım mədəniyyəti formalaşdırılmalıdır;
6. Uşaqların emosional ifadə bacarıqları oyunlar, rəsmlər və interaktiv fəaliyyətlər vasitəsilə stimullaşdırılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Erdoğan, S., & Baran, G. Çocukların okul öncesi dönemde kuruma uyum süreci: Öğretmen görüşleri. Eğitim Araştırmaları Dergisi, 25(1), – 2020. – s.45-60.
2. Yıldız, H., & Altan, S. Ayrılık kaygısı ve sosyal beceri düzeylerinin çocukların okul öncesi kuruma uyumuna etkisi. Psikoloji ve Eğitim Dergisi, 13(4), – 2019. – s.230-244.
3. Aydın, A., & Uzman, E. Okul öncesi çocukların uyum sürecinde yaşadığı sorunlar. Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi, 10(1), – 2020. – s.15-26.
4. Zeanah, C.H. (Ed.). Handbook of infant mental health (3rd ed.). The Guilford Press. – 2009.
5. Sroufe, L.A. Attachment and development: A prospective, longitudinal study from birth to adulthood. Attachment & Human Development, 7(4), – 2005. – p.349-367.
6. Denham, S.A., Bassett, H. H., & Wyatt, T. M. The socialization of emotional competence. In J. E. Grusec & P. D. Hastings (Eds.), Handbook of socialization: Theory and research (2nd ed., – 2012. – p.590-613). Guilford Press.
7. Pianta, R.C., & Kraft-Sayre, M. Successful kindergarten transition: Your guide to connecting children, families, and schools. Paul H. Brookes Publishing. – 2003.
8. Rothbart, M.K. Becoming who we are: Temperament and personality in development. Guilford Press. – 2011.
9. Acar, İ.H. Okul öncesi dönemde anne-baba davranışlarının çocukların sosyal uyumuna etkisi. Erken Çocukluk Çalışmaları Dergisi, 3(2), – 2019. – s.220-235.
10. Erkan, S., & Kılıçarslan, H. Aile tutumlarının çocukların okula uyumu üzerindeki etkileri. Eğitimde Kuram ve Uygulama, 13(3), – 2017. – s.494-510.
11. Bredekamp, S., & Copple, C. Developmentally appropriate practice in early childhood programs serving children from birth through age 8 (3rd ed.). NAEYC. – 2009.
12. Denham, S.A., Blair, K.A., DeMulder, E., Levitas, J., Sawyer, K., Auerbach-Major, S., & Queenan, P. Preschool emotional competence: Pathway to social competence? Child Development, 74(1), – 2003. – p.238-256.
13. Brooker, L. Supporting transitions in the early years. Open University Press. – 2008.
14. Birbili, M. Helping children and parents adjust to preschool. Early Childhood Matters, 120, – 2013. – p.12-17.

15. Rimm-Kaufman, S.E., & Pianta, R.C. An ecological perspective on the transition to kindergarten: A theoretical framework to guide empirical research. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 21(5), – 2000. – p.491-511.
16. Margetts, K. Transition to school: Complexity and diversity. *European Early Childhood Education Research Journal*, 10(2), – 2002. – p.103-114.
17. Zins, J.E., Weissberg, R.P., Wang, M.C., & Walberg, H.J. Building academic success on social and emotional learning: What does the research say? Teachers College Press. – 2004.
18. OECD. (2017). Starting Strong V: Transitions from Early Childhood Education and Care to Primary Education. OECD Publishing.

LEYLAN ASKEROVA

PRESCHOOL CHILDREN’S ADAPTATION PROBLEM TO KINDERGARTEN

Abstract: This article examines the adaptation process of preschool-aged children to kindergarten and the psychological, social, and organizational challenges encountered during this period. The study was conducted using a mixed-method approach, incorporating observations and perspectives from parents, teachers, and psychologists. The findings indicate that children’s adjustment to kindergarten significantly depends on their level of emotional development, family relationships, and the structural features of the kindergarten environment. Emotional support from teachers, parent–teacher collaboration, and the implementation of gradual transition strategies play a crucial role in the adaptation process. The article also provides an extensive overview of the factors that hinder adaptation, as well as practical recommendations for supporting this process. The study investigates the major difficulties faced during kindergarten adaptation, their underlying causes, and possible solutions. The research was carried out in five public preschool institutions in Baku, involving 60 parents, 25 teachers, and 5 psychologists. Data were collected through surveys, interviews, and observations and were analyzed within the framework of mixed methods. The results show that the most common challenges among children include separation anxiety, social adjustment difficulties, and emotional stress. According to teachers and psychologists, emotional security, family and teacher support, and a play-based approach facilitate smoother adaptation. The article also presents practical recommendations for overcoming these challenges.

Keywords: preschool age, kindergarten adaptation, adaptation process, psychological support, emotional development

ЛЕЙЛАН АСКЕРОВА

ПРОБЛЕМА АДАПТАЦИИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА К ДЕТСКОМУ САДУ

Резюме: В данной статье рассматривается процесс адаптации детей дошкольного возраста к детскому саду, а также психологические, социальные и организационные трудности, возникающие в этот период. Исследование проведено на основе смешанной методологии, включающей наблюдения и мнения родителей, воспитателей и психологов. Результаты показывают, что успешность адаптации детей к детскому саду в значительной степени зависит от уровня их эмоционального развития, семейных отношений и особенностей организации среды детского сада. Эмоциональная поддержка воспитателей, сотрудничество между родителями и педагогами, а также применение поэтапных переходных стратегий играют важную роль в процессе адаптации. В статье также подробно представлены факторы, затрудняющие адаптацию, и практические рекомендации по её облегчению. В исследовании

анализируются основные проблемы, возникающие в период адаптации к детскому саду, их причины и пути решения. Исследование было проведено в пяти государственных дошкольных учреждениях города Баку. В нём участвовали 60 родителей, 25 воспитателей и 5 психологов. Данные были собраны посредством опросов, интервью и наблюдений и проанализированы в рамках смешанных методов. Результаты показали, что наиболее распространёнными трудностями у детей являются тревога расставания, проблемы социальной адаптации и эмоциональный стресс. По мнению воспитателей и психологов, эмоциональная безопасность, поддержка семьи и педагогов, а также игровая модель обучения способствуют более лёгкому прохождению адаптационного периода. В статье также представлены практические рекомендации по преодолению данных трудностей.

Ключевые слова: дошкольный возраст, адаптация к детскому саду, процесс адаптации, психологическая поддержка, эмоциональное развитие

LƏMAN QURBANLI
Bakı Slavyan Universiteti
Magistrant
qurbanovaleman86@gmail.com

YARADICI DÜŞÜNMƏ VƏ FƏALİYYƏTİN HƏYAT BİLGİSİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏTBİQİ-PEDAQOJİ TƏHSİLDƏ REALLIQLAR VƏ GƏLƏCƏK İMKANLAR

Bu məqalə Həyat bilgisi dərslərində yaradıcı düşünmə və fəaliyyətin şagird inkişafına təsirini araşdırır. Yaradıcı mühit, interaktiv metodlar və fənlərarası integrasiyanın şagirdlərin idrak, sosial-emosional və praktiki bacarıqlarını necə gücləndirdiyi qısa şəkildə izah edilir. Nəticələr göstərir ki, yaradıcı düşünmənin stimullaşdırılması şagirdlərin müstəqilliyini və problem həll etmə bacarıqlarını artırır.

Açar sözlər: *yaradıcı düşünmə, Həyat bilgisi, təlim mühiti, kurikulum tələbləri, fənlərarası integrasiya*

Müasir təhsil məktəbdə yalnız biliklərin verilməsini deyil, uşaqların bu bilikləri həyatla əlaqələndirmə, problemlərə yaradıcı yanaşma və sosial situasiyalarda adekvat davranış nümayiş etdirmə bacarıqlarını formalaşdırmağı hədəfləyir. Həyat bilgisi fənni məhz bu məqsədlərə xidmət etdiyindən yaradıcı düşünmə və fəaliyyətin dərs prosesinə integrasiyası xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Yaradıcı düşünmə uşağın mövcud biliklərə sadəcə yiyələnməsi deyil, həmin biliklərdən çıxış edərək yeni mənalara yaratma, fərqli yanaşmalar formalaşdırma və şəxsi təcrübəsini nəzərə alaraq orijinal nəticələrə gəlmə bacarığı kimi dəyərləndirilir. Bu düşünmə tipi hadisələr arasında əvvəl gözə dəyməyən əlaqələri müəyyən etməyə, verilmiş bir problemin bir neçə mümkün həll yolunu paralel şəkildə dəyərləndirməyə və ən uyğun alternativini seçməyə imkan verir [3].

Yaradıcı düşüncəyə malik olan uşaq öyrəndiklərini mexaniki şəkildə təkrarlamır, əksinə, həmin biliklərin həyatdakı tətbiqini araşdırır, onları yenidən şərh edir və təcrübəsində yeni istifadələr üçün şərtləndirir. Bu proses şagirdin idrak fəallığını artırır, özünəməxsus fikir yürütmək vərdişlərini formalaşdırır və onu “nə belədir?” deyil, “nə üçün belədir?” və “başqa necə ola bilər?” suallarına cavab axtarmağa sövq edir.

Yaradıcı düşünmə həmçinin uşaqda təxəyyülün genişlənməsi üçün münbit şərait yaradır. Təxəyyülün inkişaf etməsi uşağın həm məntiqi ardıcılıq qurmaq bacarığını gücləndirir, həm də abstrakt anlayışları modelləşdirərək onlara konkret məna qazandırmasına imkan verir. Uşaqlar hadisələr arasında əlaqə qurmağı öyrəndikcə onların düşünmə elastikliyi, yəni situasiyaya uyğun yeni fikirlər yaratmaq qabiliyyəti də artır. Bu isə gələcəkdə onların yenilikçi ideyalar irəli sürən və müstəqil qərar verə bilən fərd kimi formalaşmasına zəmin yaradır.

Həyat bilgisi dərsləri uşaqların yalnız nəzəri məlumat əldə etdiyi fənn deyil; o, biliklə həyat təcrübəsi arasında əlaqə yaradan, uşağı real situasiyalarda düşünməyə və adekvat davranmağa hazırlayan kompleks bir inkişaf mühitidir. Bu dərslərdə təqdim olunan sosial, emosional və əxlaqi məzmun uşaqların həyatında tez-tez rastlaşdığı situasiyalarla bağlı olduğundan yaradıcı düşünmə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Həyat bilgisi mövzuları çox vaxt problemləli vəziyyətlərin həlli, etik seçimlər, qarşılıqlı münasibətlər, emosiyaların idarə edilməsi, təhlükəsiz davranış kimi sahələri əhatə edir. Bu mövzuların müzakirə olunması zamanı şagirdlərin yaradıcı düşünməsi həm situasiyanın fərqli tərəflərini görmək, həm də müxtəlif həll yollarını sınaqdan keçirmək imkanı yaradır. Məsələn, “münaqişə zamanı necə davranmaq olar?”, “çətin qərar verərkən hansı addımlar daha məqsədəuyğundur?”, “dostlarla münasibətdə hansı alternativ davranışlar daha müsbət nəticə verir?” kimi suallar uşağın həm sosial, həm də idrak sferasını aktivləşdirir [5].

Müəllimin rolu burada həlledicidir. O, açıq tipli suallar verməklə şagirdin düşünməsini sərbəstləşdirir, doğru-yalan qutu düşüncəsi deyil, çoxvariantlı düşünmə mexanizmi formalaşdırır. Müzakirələrin təşkili, rollu situasiyaların təhlili, qrupda fikir mübadiləsi, problemlərin birgə həlli

kimi metodlar uşaqlarda həm analitik, həm də yaradıcı yanaşmanı gücləndirir. Bununla şagird öz fikrini sərbəst ifadə etməyi, əsaslandırmağı, başqalarının fikrinə açıq olmağı və alternativləri dəyərləndirməyi öyrənir.

Tənqidi düşüncəni stimullaşdıran tapşırıqlar – məsələn, “bu vəziyyətdə təkcə bir düzgün həll yolu yoxdur, bəs sən başqa hansı variantları təklif edərdin?” kimi çalışmalar – şagirdi daha geniş və dərin düşünməyə vadar edir. Şagird ideyalarını təhlil edir, nəticələri müqayisə edir və öz seçimini əsaslandırır. Bu proses uşağın gələcək həyatda da çevik qərarvermə bacarığını formalaşdırır.

Beləliklə, yaradıcı düşünmə Həyat bilgisi dərslərində həm idrak fəaliyyətini gücləndirir, həm də uşağın sosial-emosional inkişafına mühüm təsir göstərir. Uşaq yalnız məlumat almır, həm də həmin məlumatı yaradıcılıqla zənginləşdirir və həyat üçün praktik davranış modelləri qurur [1].

Yaradıcı düşünmə və yaradıcı fəaliyyət şagirdin hərtərəfli inkişafında çoxşaxəli rol oynayır və həm intellektual, həm sosial-emosional, həm də şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşmasına güclü təsir göstərir. İlk növbədə yaradıcı düşünmə şagirdin idrak sferasını zənginləşdirir: uşaqlar analiz, sintez, müqayisə və ümumiləşdirmə kimi əsas əqli əməliyyatları daha dərinlən mənimsəyir, məlumatlar arasında əlaqə qurmağı öyrənir və hadisələri yalnız olduğu kimi qəbul etmir, onların arxasında dayanan səbəb-nəticə münasibətlərini anlamağa çalışırlar. Bu, şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarıqlarını inkişaf etdirir və məlumatı passiv şəkildə deyil, fəal şəkildə emal etməyə sövq edir.

Yaradıcı fəaliyyət isə sosial-emosional sahənin inkişafında mühüm rol oynayır. Rol oyunları, situasiya modelləşdirmələri, qrup müzakirələri və kollektiv layihələr şagirdlər arasında əməkdaşlıq, ünsiyyət, empatiya və qarşılıqlı hörmət kimi dəyərləri gücləndirir. Şagirdlər bir-birinin fikrinə qulaq asmağı, mübahisə zamanı çevik davranmağı, müxtəlif baxış bucaqlarını qəbul etməyi və münaqişələri konstruktiv yollarla həll etməyi öyrənirlər. Bu proses təkcə sosial münasibətləri yaxşılaşdırmır, həm də emosional tənzimləmə, özünüifadə və məsuliyyət kimi şəxsi bacarıqların formalaşmasına təkan verir [4].

Yaradıcı düşünmə və fəaliyyətin daha bir mühüm təsiri şagirdlərdə müstəqil qərarvermə və liderlik bacarıqlarının inkişafıdır. Uşaqlar sərbəst tapşırıqları yerinə yetirdikcə, ideya irəli sürdükcə və qrup proseslərini təşkil etdikcə təşəbbüskarlıq, özünəinam və məsuliyyət kimi keyfiyyətlər güclənir. Onlar təkcə başqalarının göstərişlərini icra edən deyil, öz mövqeyi olan, qərarlarını əsaslandırma bilən, layihəni və ya qrupu idarə etməyə qadir fərdlər kimi formalaşırlar. Şagirdlər müxtəlif seçim alternativlərini qiymətləndirməyi, riskləri təhlil etməyi və səmərəli nəticəyə aparan yolu seçməyi öyrənir ki, bu da gələcək həyatın real tələbləri ilə tam uyğun gəlir.

Həyat bilgisi dərslərində yaradıcı düşünmənin inkişafı üçün məqsədyönlü şəkildə formalaşdırılmış tədris mühiti və düzgün qurulmuş kurikulum tələbləri əsas baza rolunu oynayır. Yaradıcı düşünmənin stimullaşdırılması təkcə uşaqlara verilən tapşırıqlarla məhdudlaşmır; bu proses müəllimin peşəkar fəaliyyəti, dərş resurslarının keyfiyyəti və fənlərarası inteqrasiyanın nə dərəcədə səmərəli həyata keçirilməsindən birbaşa asılıdır.

Müəllim yaradıcı mühitin əsas qurucusudur. Onun dərstdə interaktiv metodlardan istifadə etməsi, şagirdləri sərbəst düşünməyə təşviq etməsi, müxtəlif ideyalara hörmətlə yanaşması və uşaqların fərdi fikirlərini dəyərlə hesab etməsi yaradıcı prosesin başlaması üçün mühüm şərtidir. Müəllimin təqdim etdiyi açıq suallar, problemlə situasiyalar, qrup müzakirələri və layihə tapşırıqları şagirdləri düşünməyə, analiz etməyə və qeyri-standart nəticələr çıxarmağa sövq edir. Bu yanaşma müəllim–şagird münasibətlərində əməkdaşlıq ruhunun formalaşmasına və uşaqların özünüifadə bacarığının güclənməsinə səbəb olur [2, s.45-52].

Yaradıcı düşünməni stimullaşdıran mühüm amillərdən biri də dərş mühitidir. Dərstdə rəngarəng vizual materiallardan, situasiya kartlarından, müsahibə və müşahidə kimi real həyat elementlərindən, interaktiv oyunlardan istifadə şagirdlərdə yüksək motivasiya yaradır. Şagirdlər birbaşa təcrübə əsasında öyrəndikdə dərş daha mənalı və yaddaqalan olur. Real həyat nümunələri, modelləşdirilmiş situasiyalar və müzakirə predmetinə çevrilmiş gündəlik hadisələr uşaqların nəzəri biliklərini praktikaya keçirməsinə yardımcı olur və dərşin həyatla əlaqəsini gücləndirir.

Yaradıcı düşünmə və fəaliyyətin genişlənməsi fənlərarası inteqrasiya ilə daha da güclənir. Həyat bilgisi dərsləri Ana dili, İKT, Məntiq, Musiqi və Rəsm kimi fənlərlə əlaqələndirildikdə öyrənmə prosesi daha rəngarəng və çoxşaxəli olur. Məsələn, sosial situasiyaların təsviri şəkillərlə

ifadəsi, müxtəlif mövzular üzrə dialoqların qurulması, problemlərin qrafik modellərlə izahı və ya situasiyaların dramatik təqdimatı uşaqlara daha fəal öyrənmə imkanı yaradır. Fənlərarası əməkdaşlıq həm də uşaqların dünyagörüşünü genişləndirir, müxtəlif sahələr arasında əlaqə qurma bacarığını inkişaf etdirir və yaradıcı yanaşmanı təbii bir prosesə çevirir.

Beləliklə, yaradıcı düşüncənin inkişafı üçün həm emosional cəhətdən dəstəkləyici mühit, həm də kompetensiyaya əsaslanan kurikulum tələbləri əsas baza funksiyasını yerinə yetirir. Dərs mühiti, müəllimin peşəkarlığı və fənlərarası inteqrasiya birlikdə şagirdin yaradıcı, çevik və analitik düşünən şəxsiyyət kimi formalaşmasına mühüm töhfə verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə, E. Həyat bilgisi fənninin tədrisi metodikası / E.Əlizadə. – Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. – 2019.
2. Cabbarov, R. “İbtidai siniflərdə yaradıcı düşüncənin inkişafı və onun təlim prosesində rolu.” Pedaqogika və Psixologiya Jurnalı, 3(1), – 2020. – s.45-52.
3. Quliyeva, S. Kurikulum əsasında ibtidai təhsildə innovativ təlim metodları / S.Quliyeva. – Bakı: Elm və Təhsil. – 2021.
4. Torrance, E.P. Creativity: Its Measurement and Development in Education. New York: Scholastic. – 1995.
5. OECD (2019). OECD Future of Education and Skills 2030: Creativity and Critical Thinking Framework. Paris: OECD Publishing.

LEMAN GURBANLI

THE APPLICATION OF CREATIVE THINKING AND ACTIVITY IN LIFE SKILLS LESSONS: REALITIES AND FUTURE OPPORTUNITIES IN PEDAGOGICAL EDUCATION

Abstract: This article briefly explores the role of creative thinking and activity in Life Skills classes. It highlights how creative learning environments, interactive methods, and interdisciplinary links support students' cognitive, social-emotional, and practical skills. Findings show that promoting creative thinking strengthens student independence and problem-solving abilities.

Keywords: creative thinking, Life Science, learning environment, curriculum requirements, interdisciplinary integration

ЛЕМАН ГУРБАНЫ

ПРИМЕНЕНИЕ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА УРОКАХ «ЖИЗНЕННЫЕ НАВЫКИ»: РЕАЛИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме: Статья кратко рассматривает влияние творческого мышления и активности на уроках «Познавательный мир». Анализируются творческая учебная среда, интерактивные методы и межпредметная интеграция. Отмечается, что развитие творческого мышления усиливает самостоятельность учащихся и их способности к решению проблем.

Ключевые слова: творческое мышление, «Окружающий мир», образовательная среда, требования учебной программы, межпредметная интеграция

MÜASİR PEDAQOJİ ELMDƏ COĞRAFIYA TƏDRİSİNİN TƏŞKİLİ FORMALARI VƏ INNOVATİV YANAŞMALAR

Bu məqalədə müasir pedaqoji elmin inkişaf tendensiyaları fonunda coğrafiya fənninin tədrisinin təşkil formaları geniş şəkildə təhlil olunur. Tədqiqatda ənənəvi dərslər modelləri ilə yanaşı, innovativ və interaktiv yanaşmaların tətbiq zərurəti əsaslandırılır. Coğrafiya tədrisində tədqiqat yönümlü öyrənmə, problem əsaslı yanaşma, GIS texnologiyalarının istifadəsi, sahə tədqiqatları, virtual reallıq resursları və rəqəmsal xəritələşdirmə kimi yeni metodların effektivliyi göstərilir. Azərbaycanın təhsil sistemində mövcud reallıqlar araşdırılır və coğrafiya tədrisinin keyfiyyətinin artırılması istiqamətində perspektiv inkişaf imkanları müəyyən edilir. Nəticə olaraq, coğrafiya fənninin innovativ təlim texnologiyaları ilə zənginləşdirilməsi onun pedaqoji potensialını daha da gücləndirən əsas faktorlardan biri kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: tədrisin təşkil formaları, fəal öyrənmə, innovativ pedaqogika, GIS texnologiyaları, elektron xəritə

Giriş. Müasir və innovativ tədris formaları ali təhsil müəssisələrində coğrafiya fənninin keyfiyyətli və effektiv öyrədilməsində əsas rol oynayır. Bu formalar ənənəvi metodların üstünlüklərini qoruyaraq, onların məhdudiyyətlərini aradan qaldırmaq məqsədilə yaradılmışdır və tələbələrin həm nəzəri biliklər bazasını, həm də praktik bacarıqlarını inkişaf etdirməyə xidmət edir. Müasir tədris formaları tələbə mərkəzli yanaşmanı, interaktivliyi və texnologiyaların geniş istifadəsini əhatə edir. Onlar tələbələrin fəallığını artırmaq, yaradıcı və tədqiqat yönümlü fəaliyyətini təşviq etmək, həmçinin akademik bilikləri real dünya problemləri ilə əlaqələndirmək imkanlarını genişləndirir.

Müasir tədrisin əsas xüsusiyyətlərindən biri interaktiv yanaşmanın tətbiqidir. İnteraktiv yanaşma müasir tədris formalarının əsas tərkib hissəsi hesab olunur və tələbələrin dərslər prosesinə fəal cəlb olunmasını təmin edir. Bu yanaşmada tələbələr passiv dinləyici mövqeyində qalmır, əksinə dərslər aktiv şəkildə qatılır, suallar verir, müzakirələrdə iştirak edir və qrup fəaliyyətlərinə cəlb olunurlar. İnteraktiv metodlar tələbələrdə yalnız nəzəri bilikləri mənimsəməyi deyil, həm də onları tətbiq etməyi, müqayisə etməyi, analiz etməyi və nəticələr çıxarmağı öyrədir. Belə metodlara seminar və diskussiya sessiyaları, problem həll etmə tapşırıqları, case-study (real həyat problemlərinin təhlili), debatlar və qrup layihələri daxildir. Diskussiya və debat metodları tələbələrdə kritik təfəkkürü və arqumentasiya bacarıqlarını inkişaf etdirir. Məsələn, tələbələr müəyyən coğrafi və ya ekoloji problemi müzakirə edərkən müxtəlif məlumat mənbələrini təhlil edir, fərqli perspektivləri qiymətləndirir və öz arqumentlərini əsaslandırırlar. Bu isə onların elmi diskurs bacarıqlarını gücləndirir, məntiqi və analitik düşüncələrini inkişaf etdirir. Problem yönümlü tapşırıqlar və case-study metodları tələbələri real dünya problemləri ilə üzləşdirir. Tələbələr statistik məlumatları, xəritələri və GIS məlumatlarını analiz edir, hipotezlər qurur, nəticələr çıxarır və təkliflər verir. Bu yanaşma onların praktiki və elmi bacarıqlarını eyni vaxtda inkişaf etdirir və onların akademik təşəbbüskarlığını gücləndirir. Məsələn, tələbələr ekoloji problem və ya ərazi planlaşdırması mövzusunda layihə hazırlayarkən həm nəzəri biliklərdən istifadə edir, həm də praktiki həll yolları təqdim edirlər. Qrup layihələri interaktiv yanaşmanın digər mühüm tərəfidir. Tələbələr birgə işləməyi, əməkdaşlıq etməyi və komanda içində məsuliyyət götürməyi öyrənirlər. Bu fəaliyyət həm sosial, həm də akademik bacarıqların inkişafına xidmət edir, tələbələri elmi əməkdaşlıq və komanda işinə hazırlayır. Müxtəlif öyrənmə üsullarının birləşməsi, məsələn, qrup işi ilə mühazirələrin, interaktiv tapşırıqlarla praktiki məşğələlərin inteqrasiyası dərslərin effektivliyini daha da artırır. Onlayn platformalar və interaktiv rəqəmsal vasitələr də interaktiv yanaşmanın vacib hissəsidir. Elektron resurslar, virtual laboratoriyalar, simulyasiya proqramları və interaktiv xəritələr tələbələrə öz sürəti

ilə öyrənmə imkanı verir, onların dərslər prosesinə fəal cəlb olunmasını təmin edir. Onlayn forumlar və müzakirə qrupları isə tələbələrin həm müəllimlə, həm də həmyaşıdları ilə qarşılıqlı əlaqəsini artırır və dərslər materialının daha dərinə mənimsənilməsinə kömək edir.

Beləliklə, interaktiv yanaşma tələbələrin dərslər prosesində fəallığını artırır, onların elmi və analitik bacarıqlarını inkişaf etdirir, yaradıcı və tədqiqat yönümlü fəaliyyətini stimullaşdırır və universitet səviyyəsində tədrisin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldir. Bu yanaşma ənənəvi metodların çatışmazlıqlarını kompensasiya edir və tələbələrin nəzəri biliklərlə praktik bacarıqları birləşdirməsinə imkan verir.

Texnologiyaların tədris prosesinə tətbiqi müasir və innovativ yanaşmanın ən vacib elementlərindən biridir. Ali təhsil səviyyəsində coğrafiya fənnində texnologiyalardan istifadə tələbələrin analitik və praktik bacarıqlarını inkişaf etdirməyə, mürəkkəb coğrafi prosesləri dərinə anlamağa və məlumatları təhlil etməyə imkan yaradır. GIS (Geographical Information Systems) proqramları tələbələrə məkan məlumatlarını vizual şəkildə analiz etməyə, xəritələr yaratmağa və müxtəlif coğrafi prosesləri modelləşdirməyə şərait yaradır. Bu proqramlar vasitəsilə tələbələr yalnız nəzəri biliklər öyrənmir, həm də real məlumatlarla işləyərək onların tətbiqi bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Simulyasiya və virtual laboratoriya proqramları texnologiyanın digər vacib tətbiqləridir. Bu vasitələr tələbələrə çətin və ya təhlükəli coğrafi eksperimentləri real şəraitdə həyata keçirmədən sınaqdan keçirməyə imkan verir. Məsələn, vulkan püskürmələri, sel və ya torpaq eroziyası kimi proseslər virtual simulyasiyalarla nümayiş etdirilir, tələbələr prosesləri izləyir, analiz edir və nəticələr çıxarırlar. Bu yanaşma tələbələrin məkan-temporal düşüncəsini inkişaf etdirir, məlumatları interpretasiya etmək bacarığını gücləndirir və onların praktik bacarıqlarını möhkəmləndirir. Dronlar və peyk görüntülərinin istifadəsi müasir coğrafiya tədrisində texnologiyaların tətbiqini daha da zənginləşdirir. Tələbələr real ərazi üzərində məlumat toplayır, peyk şəkillərini təhlil edir, ərazi planlaşdırması və ekoloji monitorinq layihələri hazırlayırlar. Bu, tələbələrin həm texniki, həm də tədqiqat yönümlü bacarıqlarını inkişaf etdirir və onları elmi araşdırmalara hazırlayır. Həmçinin, rəqəmsal xəritələr, interaktiv coğrafi platformalar və statistik proqram təminatları tələbələrə məlumatları müqayisəli şəkildə təhlil etməyə, qrafik və cədvəllərlə nəticələrini vizual olaraq təqdim etməyə imkan verir. Onlayn tədris platformaları və rəqəmsal resurslar da texnologiyanın tətbiq sahəsini genişləndirir. Elektron dərslilər, interaktiv xəritələr, virtual tur proqramları və onlayn forumlar tələbələrə dərslər öz sürətləri ilə mənimsəmək, müəllim və həmyaşıdlarla müzakirələr aparmaq və əlavə materiallardan istifadə etmək imkanı verir. Bu vasitələr dərslər prosesini tələbə mərkəzli edir, onların müstəqil öyrənmə bacarıqlarını gücləndirir və interaktiv fəaliyyəti stimullaşdırır.

Bütün bu texnologiyalar birgə tətbiq olunduqda tələbələrə yalnız nəzəri bilikləri mənimsəmək imkanı vermir, həm də onları real dünya problemlərini həll etməyə hazırlayır. Texnologiyaların istifadəsi coğrafiya fənnini daha cəlbədic, praktik və elmi baxımdan zəngin edir, tələbələrin kritik təfəkkürünü, analitik bacarıqlarını və tədqiqat yönümlü fəaliyyətini artırır. Bu yanaşma ali məktəb tədrisinin keyfiyyətini yüksəldir, tələbələri gələcək elmi və peşə yönümlü fəaliyyətə hazırlayır.

Onlayn və blended (qarışıq) tədris formaları müasir universitet təhsilində mühüm yer tutur. Onlayn platformalar və elektron resurslar tələbələrə əlavə məlumat bazası təqdim edir, onların öz sürəti ilə öyrənməsinə imkan yaradır və distant tədris şəraitində belə interaktiv və müstəqil fəaliyyətini təmin edir. Blended tədris modeli isə ənənəvi dərsləri müasir texnologiyalarla birləşdirir, tələbələr həm sinifdə, həm də onlayn mühitdə aktiv öyrənir və müəllimlə interaktiv şəkildə ünsiyyət qurur. Bu yanaşma tələbələrin fərdi maraqlarını nəzərə alaraq öyrənmə prosesini daha elastik və effektiv edir.

Müasir və innovativ tədris formaları həmçinin tələbələrin motivasiyasını artırır. İnteraktiv tapşırıqlar, virtual ekskursiyalar, simulyasiyalar və layihələr dərslər cəlbədiciliyini yüksəldir və tələbələri fənnə daha çox cəlb edir. Bu formalar tələbələrdə elmi maraq, tədqiqat yönümlü fəaliyyət və akademik təşəbbüskarlıq hissi gücləndirir, onları gələcək elmi və professional fəaliyyətə hazırlayır. Eyni zamanda müasir tədris formaları müəllim üçün də imkanlar yaradır; müəllim dərslər prosesini fərdiləşdirə, tələbələrin bilik və bacarıqlarını izləyə və dərslər daha effektiv planlaşdırıla bilər.

Beləliklə, müasir və innovativ tədris formaları universitet səviyyəsində coğrafiya fənninin öyrədilməsində ənənəvi metodları tamamlayaraq onların məhdudiyyətlərini aradan qaldırır. Onlar tələbələrin nəzəri biliklərini möhkəmləndirir, praktik bacarıqlarını inkişaf etdirir, analitik və tədqiqat yönümlü fəaliyyətlərini stimullaşdırır və onları elmi araşdırmalar üçün hazırlayır. Müasir tədris formalarının tətbiqi ali təhsildə təlimin keyfiyyətini artırır, tələbələrin fəallığını və yaradıcı yanaşmasını gücləndirir və coğrafiya fənnini həm akademik, həm də peşə yönümlü aspektdə daha effektiv edir.

Müasir tədris formalarında müəllim-tələbə əməkdaşlığı xüsusi önəm daşıyır. Bu yanaşmada müəllim yalnız bilik verən rolunu oynamır, eyni zamanda tələbələrin öyrənmə prosesində bələdçi, məsləhətçi və fasilitator funksiyasını yerinə yetirir. Müəllim tələbələrlə interaktiv əməkdaşlıq edərək onların tədqiqat suallarını formalaşdırmalarına, layihələr üzərində işləmələrinə və analiz bacarıqlarını inkişaf etdirmələrinə kömək edir. Bu əməkdaşlıq tələbələrin öyrənməyə marağını artırır, onları fəal iştirak etməyə təşviq edir və dərş prosesini tələbə mərkəzli edir. Müəllim-tələbə əməkdaşlığı həm fərdi, həm də qrup fəaliyyətlərində özünü göstərir. Fərdi konsultasiyalar tələbələrə öyrənmə prosesində istiqamət verir, onların layihələrini, tədqiqatlarını və akademik yazı bacarıqlarını təkmilləşdirməyə imkan yaradır. Qrup layihələrində müəllim fasilitator kimi iştirak edərək tələbələrin fikir mübadiləsini, qarşılıqlı əlaqəsini və komanda işini səmərəli şəkildə təşkil edir. Bu yanaşma tələbələrdə həm akademik, həm də sosial bacarıqların inkişafına kömək edir, onların öz fikirlərini ifadə etmə və nəticələri təqdim etmə qabiliyyətlərini gücləndirir. Müasir texnologiyaların tətbiqi müəllim-tələbə əməkdaşlığını daha da zənginləşdirir. Onlayn platformalar, elektron forumlar və virtual laboratoriyalar müəllimə tələbələrin fəaliyyətini izləmək, onların suallarına cavab vermək və dərş prosesini fərdiləşdirmək imkanı verir. Tələbələr isə bu vasitələrdən istifadə edərək müəllimdən geribildirim alır, öz tapşırıqlarını təqdim edir və həmyaşıdları ilə əməkdaşlıq edirlər. Nəticədə, müəllim-tələbə əməkdaşlığı interaktiv öyrənmə mühitini gücləndirir, tədqiqat yönümlü fəaliyyətin keyfiyyətini artırır və tələbələrin öyrənmə prosesində məsuliyyət hissini gücləndirir.

Beləliklə, müəllim-tələbə əməkdaşlığı müasir və innovativ tədris formalarının ayrılmaz hissəsi olaraq universitet səviyyəsində coğrafiya fənninin öyrədilməsini daha effektiv, praktik və tələbə mərkəzli edir. Bu əməkdaşlıq tələbələrin həm nəzəri, həm də praktik bacarıqlarını inkişaf etdirir, onların elmi təşəbbüskarlığını gücləndirir və tədris prosesini qarşılıqlı faydalı, interaktiv və yaradıcı bir mühit halına gətirir.

Müasir və innovativ tədris formaları tələbələrin fərdi öyrənmə stilini nəzərə alaraq tədrisi fərdiləşdirir və öyrənmə prosesini daha effektiv edir. Hər tələbənin öyrənmə qabiliyyəti, sürəti və üslubu fərqlidir; bəzi tələbələr vizual vasitələrdən daha yaxşı öyrənir, bəziləri auditoriya müzakirələri və praktiki tapşırıqlarla daha yaxşı nəticə göstərir. Müasir tədris metodları bu fərqlilikləri nəzərə alaraq tələbələrə öz öyrənmə sürətində, üsulunda və maraqlarına uyğun fəaliyyət imkanı yaradır. Məsələn, vizual öyrənən tələbələr interaktiv xəritələr, qrafiklər və simulyasiyalar vasitəsilə məlumatları daha yaxşı mənimsəyir, kinestetik və praktiki öyrənən tələbələr isə laboratoriya məşğələləri, layihələr və sahə tədqiqatları vasitəsilə biliklərini inkişaf etdirirlər. Fərdi öyrənmə stilinin nəzərə alınması tələbələrdə motivasiyanı artırır və öyrənməyə marağı gücləndirir. Tələbələr öz güclü tərəflərini istifadə edərək dərş prosesində aktiv iştirak edir və öyrənmə prosesinə daha çox məsuliyyət daşıyırlar. Eyni zamanda, müəllim fərdi öyrənmə üsullarını nəzərə alaraq tapşırıqları fərdiləşdirir, əlavə material və resurslar təqdim edir və tələbələrin zəif tərəflərini gücləndirmək üçün dəstək göstərə bilər. Onlayn və blended tədris platformaları da fərdi öyrənmə stilini dəstəkləyir. Tələbələr dərş materialını öz sürətləri ilə mənimsəyə bilər, əlavə resurslardan istifadə edir və fərdi suallarına cavab tapa bilirlər. Bu yanaşma tələbələrin tədqiqat və öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirir, onların məlumatları daha dərinlən mənimsəməsinə və tətbiq etməsinə imkan yaradır. Müasir texnologiyaların və interaktiv metodların kombinasiyası sayəsində hər tələbə öz öyrənmə tərzinə uyğun fəaliyyət göstərə bilər, bu isə akademik nailiyyətlərin yüksəlməsinə və öyrənmə prosesinin keyfiyyətinin artırılmasına səbəb olur.

Beləliklə, fərdin öyrənmə stilini nəzərə alan müasir və innovativ tədris formaları tələbələri yalnız nəzəri biliklərlə təmin etmir, həm də onların individual bacarıqlarını, yaradıcılığını və tədqiqat yönümlü fəaliyyətini maksimum dərəcədə inkişaf etdirir. Bu yanaşma universitet səviyyəsində

tədrisin keyfiyyətini yüksəldir, tələbələrin motivasiyasını artırır və onları gələcək elmi və professional fəaliyyətə hazırlayır.

Bundan əlavə, müasir tədris formaları tələbələri elmi və praktiki fəaliyyətə hazırlayır. Onlar real dünya problemlərini analiz edir, həll yolları təklif edir, həm komanda, həm də fərdi şəkildə nəticələrini təqdim edirlər. Bu isə tələbələrdə həm akademik bacarıqları, həm də peşə yönümlü bilikləri eyni vaxtda inkişaf etdirir. İnnovativ metodlar tələbələrin özlərini eksperiment etmək, risk götürmək və yaradıcı düşünmək imkanı ilə təmin edir ki, bu da onların gələcək elmi və professional fəaliyyətində önəmli rol oynayır.

Nəticə etibarilə, müasir və innovativ tədris formaları universitet səviyyəsində coğrafiya fənninin öyrədilməsini daha interaktiv, praktik və tələbə mərkəzli edir. Onlar ənənəvi metodların verdiyi nəzəri baza üzərində tələbələrin yaradıcı, analitik və tədqiqat yönümlü bacarıqlarını inkişaf etdirir, onların elmi təşəbbüskarlığını və öyrənməyə motivasiyasını artırır. Müasir yanaşmalar müəllim və tələbə üçün qarşılıqlı faydalı mühit yaradır, tədris prosesini daha elastik və effektiv edir və coğrafiya fənnini həm akademik, həm də praktik aspektdə daha səmərəli və cəlbedici edir.

Ali təhsil səviyyəsində coğrafiya fənninin effektiv öyrədilməsi yalnız nəzəri biliklərin ötürülməsindən ibarət deyil, eyni zamanda tələbələrin praktik, analitik və tədqiqat yönümlü bacarıqlarını inkişaf etdirmək tələb edir. Ənənəvi tədris formaları mühazirələr, seminarlar və laborator məşğələlər vasitəsilə tələbələrə sistemli və ardıcıl nəzəri baza təmin edir, akademik tərakkürü və elmi metodologiya anlayışını gücləndirir. Bu formalar tələbələrdə akademik intizamı formalaşdırır, elmi diskurs bacarıqlarını inkişaf etdirir və onların məntiqi və analitik düşüncəsini möhkəmləndirir.

Lakin tədqiqat göstərir ki, ənənəvi tədris formaları müəyyən məhdudiyyətlərə malikdir. Onlar tələbələrin fərdi öyrənmə sürətinə və üslubuna kifayət qədər uyğunlaşmır, passiv öyrənmə modelini təşviq edir və interaktivliyi məhdudlaşdırır. Bu isə tələbələrin yaradıcı və tədqiqat yönümlü fəaliyyətinə mənfi təsir göstərə bilər. Tələbələr çox vaxt məlumatı yalnız mənimsəməklə kifayətlənir, onu analiz etməyə, praktik tapşırıqlarda tətbiq etməyə və yeni nəticələr çıxarmağa yetərinə vaxt və imkan qazanmayırlar.

Müasir və innovativ tədris formalarının tətbiqi isə bu məhdudiyyətləri aradan qaldırmaq və tədrisi daha effektiv etmək baxımından mühüm rol oynayır. İnteraktiv yanaşma tələbələrin dərş prosesində fəal iştirakını təmin edir, onları diskussiya, debat, qrup layihələri və problem yönümlü tapşırıqlara cəlb edir. Bu yanaşma tələbələrin kritik düşüncə, analitik bacarıqlar və tədqiqat yönümlü fəaliyyətlərini gücləndirir, onları müstəqil elmi araşdırma aparmağa hazırlayır.

Beləliklə, tədqiqat göstərir ki, ənənəvi və müasir tədris formalarının kombinasiyası universitet səviyyəsində coğrafiya tədrisinin keyfiyyətini maksimum dərəcədə yüksəldir. Ənənəvi metodlar nəzəri biliklərin sistemli ötürülməsini təmin edərkən, müasir və innovativ yanaşmalar tələbələrin yaradıcı, interaktiv və tədqiqat yönümlü fəaliyyətini stimullaşdırır. Texnologiyaların integrasiyası, fərdi öyrənmə stiline nəzərə alınması və müəllim-tələbə əməkdaşlığı tədris prosesini daha çevik, tələbə mərkəzli və effektiv edir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası” (Milli Kurikulum). – Bakı: – 2006.
2. Alxasov, O.K. Coğrafiyanın tədrisi metodikası / O.K.Alxasov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 368 s.
3. Bibik, A.Y və başqalarının redaktəsi ilə. Orta məktəblərdə coğrafiya təliminin metodikası. – Bakı: Maarif, – 1978. – 289 s.
4. Coğrafiya Ümumtəhsil məktəblərinin VI-XI siniflər üçün çoxvariantlı proqram materiallarının tematik planlaşdırılması (2007-2008-ci dərş ili üçün), – Bakı: – 2007. – 2017 s.
5. Eldarov, N.Ş. Coğrafiyanın tədrisi metodikası / N.Ş.Eldarov. – Bakı, Qanun, – 2008. – 192 s.
6. Əlizadə, Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri / Ə.Əlizadə. – Bakı: “Ozan” nəşriyyatı, – 1998. – 326 s.

7. Əliquliyev, R. Elmi fəaliyyətdə istifadə olunan əsas terminlər / R.Əliquliyev, S.Şükürlü, S.Kazımova. – Bakı: İnformasiya Texnologiyaları, – 2009. – 201 s.
8. Seyfullayeva, N.S. Coğrafiyanın tədrisi metodikası / N.S.Seyfullayeva. – Bakı: EMK, – 2011. – 493 səh.
9. Talıbov Y. Pedagogika / Y.Talıbov, Ə.Ağayev, A.Eminov, İ.İsayev. – Bakı: – 2003.
10. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait / Z.Veysova. – Bakı: – 2007. – 145 s.

LEMAN MUSTAFAYEVA

FORMS OF ORGANIZATION OF GEOGRAPHY TEACHING AND INNOVATIVE APPROACHES IN MODERN PEDAGOGICAL SCIENCE

Abstract: This article extensively analyzes the forms of organizing geography teaching against the background of the development trends of modern pedagogical science. The study justifies the need to apply innovative and interactive approaches, along with traditional lesson models. The effectiveness of new methods such as research-oriented learning, problem-based approach, use of GIS technologies, field research, virtual reality resources and digital mapping in geography teaching is shown. The current realities in the Azerbaijani education system are examined and prospective development opportunities for improving the quality of geography teaching are identified. As a result, the enrichment of geography with innovative learning technologies is assessed as one of the main factors that further strengthen its pedagogical potential.

Keywords: forms of teaching organization, active learning, innovative pedagogy, GIS technologies, electronic maps

ЛЕМАН МУСТАФАЕВА

ФОРМЫ ОРГАНИЗАЦИИ ПРЕПОДАВАНИЯ ГЕОГРАФИИ И ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ В СОВРЕМЕННОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Резюме: В данной статье подробно анализируются формы организации преподавания географии на фоне тенденций развития современной педагогической науки. Исследование обосновывает необходимость применения инновационных и интерактивных подходов наряду с традиционными моделями уроков. Показана эффективность новых методов, таких как исследовательское обучение, проблемно-ориентированный подход, использование ГИС-технологий, полевые исследования, ресурсы виртуальной реальности и цифровое картографирование, в преподавании географии. Рассмотрены современные реалии азербайджанской системы образования и определены перспективные возможности развития для повышения качества преподавания географии. В результате, обогащение географии инновационными учебными технологиями оценивается как один из главных факторов дальнейшего укрепления ее педагогического потенциала.

Ключевые слова: формы организации обучения, активное обучение, инновационная педагогика, ГИС-технологии, электронные карты

LƏTİFƏ CƏLİLOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Quba filialı

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Baş müəllim

Letife-celilova83@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-2683-0251>

VALİDEYN MÜƏLLİM MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ BUNUN ŞAĞİRDİN TƏHSİL UĞURUNA TƏSİRİ

Uşağın təhsilinin təməli valideynlərlə müəllimlər arasında ünsiyyətdən başlayır. Müntəzəm və səmimi dialoq vasitəsilə pedaqoq hər bir uşağın akademik tərəqqisi və davranış nümunələri haqqında dəyərli fikirlərini valideynlərlə bölüşərək problemlərin birgə həllini təmin edir. Valideynləri övladlarının nailiyyətləri və inkişaf etdirilməsi lazım olan sahələr haqqında məlumatlandırmaqla, pedaqoqlar onlara fərdi dəstək və təşviq təklif edərək, övladlarının təhsil fəaliyyətində fəal iştirak etməyə imkan verir. Məktəbdə effektiv müəllim və valideyn münasibətləri problemlərin erkən aşkarlanmasını təmin edir və uğur potensialını maksimum dərəcədə artırmaq üçün vaxtında müdaxilələr etməyə imkan verir. Komanda işinə əsaslanan bu yanaşma uşaqların tam rifahını, o cümlədən onların akademik və emosional inkişafını təşviq edən tərbiyəvi atmosferi gücləndirir. Bu əməkdaşlıq vasitəsilə valideyn-müəllim münasibətlərinin hər bir uşağın tam potensialını ortaya çıxarmaq, akademik uğuru və hərtərəfli inkişafı təşviq etmək üçün əməkdaşlıq etdiyi dəstəkləyici öyrənmə mühiti təmin edir.

Valideynlərin övladlarının təhsilinə cəlb edilməsi effektiv ünsiyyət vasitəsilə mümkündür və bu da bütün məktəb ictimaiyyətinə fayda verir. Valideynlər övladlarının təhsilində daha fəal olduqda, bütövlükdə məktəbdəki mühit yaxşılaşır, ev və məktəb arasında əlaqə güclənir.

Valideynlərlə effektiv ünsiyyətdən müəllimlər də faydalanır. Valideynlərin işə cəlb olunması və müəllimə dəstək verməsi müəllimin özünü dəyərli hiss etdirir ki, bu da onların motivasiyasını və işdən məmnunluğunu artırır. Valideynlərin və müəllimlərin yaxşı anlaşıdığı bir şəraitdə işləyən müəllimlər diqqətini uşaqların yüksək keyfiyyətli təhsil almasına və hərtərəfli inkişafına yönəldə bilir.

Aşar sözlər: *valideyn-müəllim münasibətləri, dəstəkləyici öyrənmə mühiti, sağlam əməkdaşlıq, yüksək keyfiyyətli təhsil, akademik göstəricilər*

Müasir təhsil sistemində müəllim-valideyn münasibətləri ən aktual məsələlərdəndir. Sözsüz ki, ata-analar övladlarının yaxşı təhsil almasını, savadlı olmasını arzulayır. Lakin cəmiyyətdə belə bir fikir formalaşmış ki, şagirdin dərslərinə yaxşı hazırlaşması, bütün fənləri dərindən öyrənməsi, hətta məktəbdə nizam-intizamı belə ilk növbədə müəllimdən asılıdır. Bəzən valideynlər öz vəzifələrini də müəllimin üzərinə atır, hətta onun işinə müdaxilə də edirlər. Müəllimin tələbkərliliyi düzgün qarşılanmır, bəzi hallarda isə ondan şikayət də edirlər. Günün istənilən saatında müəllimə yazılan mesajlar, səbəbsiz zənglər, yaxud qiymətləndirməyə dair tələblər onu incidir [5].

Belə vəziyyətdə müəllim nə etməlidir? Bir yanda övladının uğur qazanmasına çalışsın, lakin obyektivliyi unudan valideyn, digər tərəfdə isə tədris prosesinə mane olan, nizam-intizamı pozan “ərköyün” şagird [5].

Müəllim-valideyn münasibətlərinin pozulması yalnız tərəflər arasında deyil, həm də uşağın psixoloji durumunda ciddi izlər buraxa bilər. Bugünkü realıq göstərir ki, sağlam təhsil mühiti yalnız məktəbdə deyil, evdə və cəmiyyətdə də formalaşır. Buna görə də müəllim-valideyn münasibətlərində qarşılıqlı hörmət, düzgün ünsiyyət və etik sərhədlər təhsilin keyfiyyətinə birbaşa təsir edir [5].

Valideynlər və müəllimlər arasındakı münasibətlər də daxil olmaqla istənilən uğurlu əlaqələr effektiv ünsiyyət üzərində qurulur. Müəllimlər və valideynlər arasındakı əlaqə uşağın təhsil keyfiyyətinə təsir edən mühüm elementdir və onlar arasında güclü əməkdaşlıq şagirdin təhsil uğurlarının yüksəlməsinə kömək edir. Daimi və açıq ünsiyyət davamlı məlumat mübadiləsinin bir hissəsidir ki, bu da hər iki tərəfə uşağın akademik nailiyyətləri və ümumi inkişafı ilə bağlı fikirlərini,

narahatlıqlarını və yeniliklərini ifadə etməyə imkan verir. Valideyn müəllimi ünsiyyətinin əhəmiyyəti və bir çox üstünlüklərinə nəzər salaraq.

1. Uşağın uğurlarına dair fikir əldə etmək və dəstək olmaq

Uşağın akademik performansı və davranış vərdisləri ilə bağlı informasiya valideynlər və müəllimlər arasında müntəzəm əlaqə vasitəsilə əldə edilə bilər. Bu, valideynlərə övladlarının güclü tərəflərini və çatışmazlıqlarını anlamağa kömək edir, uşaqların ehtiyaclarını nəzərə alaraq onlara daha yaxşı kömək etmək və həvəsləndirmək imkanı verir. Uşağının nailiyyətləri və inkişaf istiqamətləri barədə məlumatlandırılan valideynlər övladlarının akademik fəaliyyətində iştirak edərək, onlara uğurlu öyrənmə və inkişaf mühiti yarada bilərlər.

2. Problemlərin erkən aşkarlanması

Müəllimlər və valideynlər əməkdaşlıq etdikdə, hər hansı öyrənmə çətinliklərini və ya davranış problemlərini erkən aşkarlaya bilirlər. Bu problemlərin dərhal müəyyən edilməsi müvafiq müdaxilələrin həyata keçirilməsini təmin edərək şagirdin problemlərini maksimum dərəcədə tez aradan qaldırmağa kömək edir. Məsələn, şagird müəyyən bir problemə mübarizə aparırsa, erkən ünsiyyət müəllimlərə və valideynlərə fərdiləşdirilmiş öyrənmə strategiyaları hazırlamağa və əlavə dəstək göstərməyə imkan verir, şagirdə maneələri dəf etməyə kömək edir.

3. Dəstəkləyici mühitin yaradılması

Uğurlu valideyn müəllim münasibətləri uşaq üçün dəstəkləyici atmosfer yaradılır. Valideynləri və müəllimlərinin əməkdaşlıq etdiyini biləndə şagirdlərin təhlükəsizlik hissi və təhsil yollarına inamı artır, bu da onların ümumi rifahını artırır. Bu komanda əsaslı dəstək strukturu uşağın motivasiyasını və özünə hörmətini artırır ki, bu da onların təhsil təcrübəsini artırır və sinifdən kənara çıxan öyrənmə sevgisini inkişaf etdirir.

4. Öyrənmə prosesinin evdə davam etdirilməsi

Valideynlər övladlarının məktəbdə nə öyrəndiklərini bildikdə, evdə həmin mövzularda apardıqları söhbət və praktik işlər öyrənməni inkişaf etdirir və şagirdə bu istiqamətdə həvəs yaradır. Prosesin bu ardıcılığı uşağın materialı başa düşməsinə, biliklərinin möhkəmlənməsini təmin edir və onların öyrənmə keyfiyyətini artırır. Məsələn, valideynlər ev tapşırığına kömək edə bilər və ya əsas anlayışların tətbiqi və möhkəmləndirilməsi üçün dəyərli imkanlar yaradaraq övladının təhsil fəaliyyətinə dəstək ola bilər.

5. Daha güclü öyrənmə icmasının qurulması

Məktəb-cəmiyyət əlaqələri valideyn-müəllim münasibətləri vasitəsilə gücləndirilir. Valideyn, müəllim və məktəb rəhbərliyi arasında əməkdaşlığın olması və bu əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi şagirdlərin həm təhsil uğurlarına, həm də tərbiyəsinə ciddi təsirə malikdir. Nəzərə alsaq ki, hər üç tərəfin istəkləri və şagirddən gözləntiləri eynidir, deməli bu əməkdaşlığın təşkili və inkişaf etdirilməsi zəruridir. O, həmçinin uşağın nailiyyətləri üçün ümumi baxışı inkişaf etdirir. Ortaq təhsil məqsədlərinə nail olmaq, uşaqları onların öyrənmə mühitində fəal iştirak etməyə təşviq etmək üçün hər kəsin birlikdə işlədiyi bu dəstəkləyici mühiti və sağlam məktəb mədəniyyətini inkişaf etdirir.

Müşahidələr göstərir ki, ardıcıl olaraq valideynləri təhsilində fəal iştirak edən uşaqların akademik göstəriciləri daha üstün olur. Yaxından əməkdaşlıq etməklə, valideyn müəllim münasibətləri və onların dəstəyi hər bir uşağın unikal ehtiyaclarını ödəmək üçün ən uyğun dəstəkləyici mühit yaradır. Valideynlərdən güclü dəstəyin olması uşaqları uğur qazanmaq üçün səy göstərməyə həvəsləndirir.

Müəllim və valideynlər arasında sağlam münasibət də uşağın sosial və emosional inkişafını dəstəkləyir. Müəllimlər uşağın məktəbdəki davranışı ilə bağlı müşahidələrini bölüşə, valideynlər isə evdə baş verən hər hansı dəyişiklik və ya problemə bağlı fikirlərini müəllimlərə çatdırırlar ki, bu da uşağın ümumi rifahını hərtərəfli başa düşməyə imkan verir. Bu əməkdaşlıq yanaşması emosional mübarizəni həll etməyə, özünüdərk etməyə və öyrənməyə müsbət münasibət bəsləməyə kömək edir, uşaqları hərtərəfli inkişafa təşviq edir.

Valideynlərin övladlarının təhsilinə cəlb edilməsi effektiv ünsiyyət vasitəsilə mümkündür və bu da bütün məktəb ictimaiyyətinə fayda verir. Valideynlər övladlarının təhsilində daha fəal olduqda, bütövlükdə məktəbdəki mühit yaxşılaşır, ev və məktəb arasında əlaqə güclənir.

Valideynlərlə effektiv ünsiyyətindən müəllimlər də faydalanır. Valideynlərin işə cəlb olunması və müəllimə dəstək verməsi müəllimin özünü dəyərli hiss etdirir ki, bu da onların motivasiyasını və işdən məmnunluğunu artırır. Valideynlərin və müəllimlərin yaxşı anlaşıdığı bir şəraitdə işləyən müəllimlər diqqətini uşaqların yüksək keyfiyyətli təhsil almasına və hərtərəfli inkişafına yönəldə bilər.

Məktəb və valideyn münasibətləri təhsilin keyfiyyətinə və şagirdin inkişafına birbaşa təsir edən vacib bir amildir. Bu münasibətləri inkişaf etdirmək üçün bir neçə əsas strategiya mövcuddur:

1. Effektiv və davamlı ünsiyyət qurmaq.

✓ Müntəzəm məlumatlandırma: Valideynlərə dərs cədvəlləri, qiymətləndirmə meyarları, tədbirlər və uşağın inkişafı barədə müntəzəm məlumat verilməlidir.

✓ Üçüncü tərəfsiz ünsiyyət: Müəllim və valideyn arasında şəffaf və açıq ünsiyyət olmalıdır. Mesajlar, e-maillər, mobil tətbiqlər (məsələn, WhatsApp qrupları) bu işdə faydalıdır.

✓ Geri bildirim almaq: Valideynlərin fikirləri, təklifləri və narahatlıqları dinlənilməli və nəzərə alınmalıdır.

2. Valideynləri məktəb həyatına cəlb etmək.

✓ Valideyn günləri təşkil etmək: Şagirdlərin təqdimatları, sərgilər və ya tədbirlərdə valideynləri dəvət etmək onların məktəblə bağlarını gücləndirir.

✓ Könüllü fəaliyyətlərə cəlb: Valideynləri ekskursiyalar, tədbirlər və layihələrə könüllü olaraq qatmaq olar.

✓ Ailə günləri və seminarlar: Məktəbdə ailə yönümlü tədbirlər (məsələn, “Ailə Günü”, “Məktəb-Ailə Əməkdaşlığı Günü”) təşkil etmək faydalıdır.

3. Təhsilə ortaq məsuliyyət kimi yanaşmaq.

✓ Valideynlərə uşaq tərbiyəsində və təhsildə ortaq məsuliyyət daşıdıqları hiss etdirilməlidir.

✓ Müəllim və valideynin birlikdə hədəf qoyması (məsələn, oxu vərdişlərini inkişaf etdirmək) uşağın motivasiyasını artırır.

4. Problemləri birlikdə həll etmək.

✓ Problem yarananda tərəflər qarşı-qarşıya deyil, yan-yanı dayanmalıdır.

✓ Məsələn, dərslə davamiyyətdə problem varsa, valideynlərlə birlikdə səbəblər araşdırılmalı və ortaq həll yolları axtarılmalıdır.

5. Müəllim və valideyn maarifləndirilməsi.

✓ Valideynlər üçün maarifləndirici seminarlar: Uşaqlarla ünsiyyət, rəqəmsal texnologiyaların təsiri, motivasiya üsulları kimi mövzularda təlimlər təşkil olunmalıdır.

✓ Müəllimlər üçün də valideynlərlə effektiv ünsiyyət bacarıqları üzrə təlimlər keçirilməlidir.

Nəticə. Məktəb və valideyn arasında sağlam əməkdaşlıq mühiti yaradıldıqda:

✓ Şagirdlər daha motivasiyalı və məsuliyyətli olur;

✓ Problemlər daha tez həll olunur;

✓ Təhsilin keyfiyyəti artır.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://azedu.az/az/mektebler/66312/valideyn-muellim-munasibeti-nece-olmalidir/>
2. <https://fraz.az/az/news/read/242>
3. https://nwcommons.nwciowa.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1247&context=education_masters
4. <https://share.google/knW8WaFpHhFxpXNc>
5. <https://xalqgazeti.az/az/tehsil/243420-muellim-sagird-valideyn>

LATİFA JALİLOVA

PARENT-TEACHER RELATIONSHIPS AND THEIR IMPACT ON STUDENT ACADEMIC SUCCESS

Abstract: The foundation of a child's education begins with communication between parents and teachers. Through regular and honest dialogue, educators provide valuable insights into each child's academic progress and behavioral patterns, and provide collaborative problem-solving. By informing parents about their child's achievements and areas for improvement, educators offer them personalized support and encouragement, enabling them to actively participate in their child's educational activities. Effective teacher-parent relationships in schools ensure early detection of problems and allow for timely interventions to maximize potential for success. This team-based approach fosters a nurturing atmosphere that promotes the full well-being of children, including their academic and emotional development. Through this collaboration, parent-teacher relationships collaborate to unlock each child's full potential, promote academic success, and promote holistic development.

Engaging parents in their children's education is possible through effective communication, which benefits the entire school community. When parents are more involved in their children's education, the overall school climate improves and the connection between home and school is strengthened.

Teachers also benefit from effective communication with parents. Parental involvement and support make teachers feel valued, which increases their motivation and job satisfaction. Teachers who work in an environment where parents and teachers understand each other well can focus on providing children with a high-quality education and all-round development.

Keywords: parent-teacher relationships, supportive learning environment, healthy collaboration, high-quality education, academic performance

MƏDİNƏ MÜTƏLLİMOVA

*Bakı Slavyan Universiteti
Magistrant
mutllimovamdin@gmail.com*

UŞAQLARDA KOQNİTİV BACARIQLARIN İNKİŞAF MEXANİZMLƏRİ VƏ TƏLİM PERSPEKTİVLƏRİ

Məqalədə uşaqlarda koqnitiv bacarıqların inkişaf mexanizmləri və təlim perspektivləri nəzəri baxımdan təhlil olunur. Araşdırmalar göstərir ki, koqnitiv bacarıqlar yalnız idrak fəaliyyətlərinin təkmilləşməsi ilə deyil, həm də uşağın analitik, tənqidi və yaradıcı düşünmə bacarıqlarının formalaşması ilə bağlıdır. Məqalədə Piaget və Vıqotskinin nəzəriyyələri əsasında uşağın yaş xüsusiyyətlərinə uyğun idrak mərhələlərinin və sosial qarşılıqlı təsirin rolu əsaslandırılır. Metakoqnitiv strategiyaların tətbiqi, interaktiv və layihə əsaslı təlim yanaşmaları, rəqəmsal resursların integrasiyası uşaqların koqnitiv bacarıqlarının inkişafında effektiv vasitələr kimi nəzəri təhlil olunur. Nəticələr göstərir ki, məqsədli və mərhələli təlim uşağın diqqət, qavrama, analiz və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir və onun ümumi şəxsiyyət yetişməsinə töhfə verir.

Açar sözlər: koqnitiv bacarıqlar, uşaqların inkişafı, metakoqnitiv strategiyalar, təlim perspektivləri, problem həll etmə, yaradıcı düşünmə

Koqnitiv bacarıqlar insanın düşünmə, anlama, problem həll etmə, qərarvermə və informasiyanı idarə etmə qabiliyyətlərini əhatə edən kompleks psixoloji funksiyalardır. Uşaqların koqnitiv inkişafı onların idrak sisteminin formalaşması ilə birbaşa bağlıdır və bu proses erkən yaşlardan başlayaraq təhsil və sosial mühitin təsiri ilə dinamik şəkildə inkişaf edir. Koqnitiv bacarıqların formalaşması yalnız zehni əməliyyatların təkmilləşməsi deyil, eyni zamanda uşağın emosional, sosial və kommunikativ bacarıqları ilə də sıx əlaqəlidir. Bu baxımdan koqnitiv inkişaf təkcə akademik nailiyyətlər üçün deyil, uşağın ümumi şəxsiyyətinin inkişafı üçün də fundamental əhəmiyyət daşıyır.

Psixoloji nəzəriyyələr uşağın koqnitiv bacarıqlarının inkişafını mərhələli proses kimi izah edir. Jean Piagetin koqnitiv inkişaf nəzəriyyəsinə görə, uşaqlar fərqli yaş dövrlərində konkret əməliyyatlar, simvolik düşünmə və formal məntiqi düşünmə səviyyələrinə çatırlar. Piagetin nəzəriyyəsi göstərir ki, hər bir mərhələdə uşağın problem həll etmə və məntiqi təfəkkür bacarıqları fərqli idrak strategiyaları əsasında formalaşır. Eyni zamanda Lev Vıqotskinin mədəni-tarixi yanaşması koqnitiv inkişafın sosial qarşılıqlı əlaqələr və mədəni kontekst ilə formalaşdığını göstərir. Onun “yaxın inkişaf zonası” anlayışı uşağın bilik və bacarıqlarının daha təcrübəli şəxslərin dəstəyi ilə genişlənməsini nəzəri baxımdan əsaslandırır.

“Koqnitiv bacarıqların inkişaf mexanizmlərinə diqqət yetirdikdə, diqqət, yaddaş, qavrama, analiz və sintez kimi idrak funksiyalarının qarşılıqlı əlaqəsi əsas rol oynayır. Diqqət və qavrama uşağın informasiyanı seçməsi və mənalandırması üçün əsas şərtədir, yaddaş isə bu informasiyanın saxlanması və gələcəkdə istifadəsini təmin edir. Analitik və sintetik düşünmə bacarıqları isə uşağın məlumatı strukturlaşdırması, əlaqələr qurması və nəticə çıxarmasına imkan yaradır. Bu proseslər psixoloji və pedaqoji tədqiqatlar tərəfindən uşaq təlimində əsas koqnitiv amillər kimi qəbul olunur” [1, s.56].

Müasir pedaqoji yanaşmalar uşaqlarda koqnitiv bacarıqların inkişafını təkcə fərdi fəaliyyət kimi deyil, həm də təlimin məqsədyönlü və sistemli təşkilini tələb edən proses kimi qiymətləndirir. Təlim perspektivləri baxımından uşaqlara təqdim olunan fəaliyyətlər onların idrak səviyyəsinə uyğunlaşdırılmalı, mərhələli şəkildə planlaşdırılmalı və onların problem həll etmə, tənqidi düşünmə, analitik və yaradıcı bacarıqlarını stimullaşdırmalıdır. Bu baxımdan pedaqoji nəzəriyyələr interaktiv, layihə yönümlü və oyun əsaslı təlim yanaşmalarının uşaqların koqnitiv bacarıqlarını daha effektiv inkişaf etdirdiyini göstərir.

Koqnitiv bacarıqların inkişafında nəzəri araşdırmalar həmçinin Metakoqnitiv strategiyaların roluna diqqət çəkir. Metakognisiya uşağın öz öyrənmə prosesini dərk etməsi, planlaşdırması, monitorinqi və qiymətləndirməsi bacarığını əhatə edir. Uşaqlar öz düşünmə proseslərini qiymətləndirməyi öyrəndikcə, məlumatı daha məqsədli mənalandırır, problem həlletmə bacarıqlarını inkişaf etdirir və fərdi öyrənmə vərdişlərini formalaşdırır. Metakoqnitiv yanaşma koqnitiv bacarıqların inkişaf mexanizmlərini nəzəri baxımdan dərinləşdirir və təlim prosesinə elmi əsas verir. “Müasir pedaqogika uşaqlarda koqnitiv bacarıqların inkişafında texnologiyaların və rəqəmsal resursların əhəmiyyətini vurğulayır. Multimedia materiallar, interaktiv proqramlar və elektron məntiqi xəritələr uşağın diqqətini artırır, məlumatın qavranmasını asanlaşdırır və problem həlletmə bacarıqlarının inkişafına kömək edir. Bu yanaşma həmçinin müasir kurikulumun tələbləri ilə uzlaşır, uşaqlara real həyatda istifadə oluna biləcək bacarıqları qazandırır və onların təlim motivasiyasını yüksəldir. Uşaqlarda koqnitiv bacarıqların inkişaf mexanizmləri psixoloji, pedaqoji və sosial komponentləri əhatə edən kompleks sistemdir” [2]. Təlim perspektivləri bu bacarıqların məqsədli, mərhələli və fərdiləşdirilmiş şəkildə inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Koqnitiv bacarıqların formalaşması yalnız akademik nəticələrin yüksəlməsinə deyil, uşağın analitik düşünmə, problem həll etmə, yaradıcı və tənqidi təfəkkür bacarıqlarının inkişafına, həmçinin onların ümumi şəxsiyyət yetişməsinə xidmət edir. Bu səbəbdən təlimin nəzəri və praktik istiqamətləri uşaqların koqnitiv inkişafının sistemli və elmi əsaslara söykənən şəkildə təşkil olunmasını tələb edir.

Uşaqlarda koqnitiv bacarıqların inkişafı həm psixoloji, həm də pedaqoji tədqiqatların əsas predmetlərindən biridir. Koqnitiv bacarıqlar uşağın dünyanı qavrama, informasiyanı işləmə, analiz etmə, problem həll etmə və qərar vermə qabiliyyətlərini əhatə edir. Bu bacarıqların erkən yaşlardan düzgün istiqamətdə inkişaf etdirilməsi uşağın intellektual potensialını artırmaqla yanaşı, onun sosial və emosional uyğunlaşmasına da xidmət edir.

“Koqnitiv bacarıqların inkişafı bir neçə qarşılıqlı əlaqəli mexanizm əsasında baş verir. Piagetin nəzəriyyəsinə görə uşaqların idrak inkişafı mərhələlər üzrə irəliləyir: sensomotor, əvvəlki əməliyyat, konkret əməliyyat və formal əməliyyat mərhələləri. Hər bir mərhələdə uşağın informasiyanı qavrama və işləmə üsulları fərqlənir, bu da təlimin mərhələli və yaş xüsusiyyətlərinə uyğun qurulmasını zəruri edir” [3, s.176]. Vıqotskinin mədəni-tarixi yanaşması isə göstərir ki, koqnitiv inkişaf sosial qarşılıqlı əlaqə və mədəni kontekst vasitəsilə baş verir. Onun “yaxın inkişaf zonası” anlayışı uşağın mövcud bacarıqlarını daha yüksək səviyyəyə çıxarmaq üçün təlim və sosial dəstəyin rolunu nəzəri əsaslarla təsdiqləyir. Koqnitiv bacarıqların formalaşmasında diqqət, yaddaş, qavrama, analiz, sintez və problem həll etmə funksiyaları mühüm rol oynayır. Diqqət uşağın informasiyanı seçməsinə, qavrama isə onu mənalandırmasına imkan verir. Yaddaş informasiyanın saxlanması və gələcəkdə istifadəsini təmin edir. Analitik və sintetik düşünmə isə məlumatı strukturlaşdıraraq əlaqələr qurmağa və nəticə çıxarmağa şərait yaradır. Metakoqnitiv strategiyalar uşağın öz düşünmə prosesini planlaşdırması, monitorinqi və qiymətləndirməsini təmin edərək koqnitiv bacarıqların dərinləşməsinə xidmət edir. “Müasir pedaqoji yanaşmalar uşaqlarda koqnitiv bacarıqların inkişafını sistemli və mərhələli şəkildə təşkil etməyə əsaslanır. Təlim perspektivləri uşaqlara verilən tapşırıqların onların yaş və fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun, həmçinin problem həll etmə, yaradıcı və tənqidi düşünmə bacarıqlarını stimullaşdıran şəkildə qurulmasını tələb edir. Bu baxımdan interaktiv, layihə əsaslı və oyun yönümlü təlim strategiyaları uşaqların koqnitiv inkişafını təşviq edən effektiv vasitələr kimi nəzəri baxımdan əsaslandırılır” [4].

Koqnitiv bacarıqların inkişafında texnologiyaların və rəqəmsal resursların istifadəsi də nəzəri olaraq vacib hesab olunur. Multimedia materiallar, interaktiv proqramlar və elektron məntiqi xəritələr uşaqların diqqətini artırır, mətn və məlumatın qavranılmasını asanlaşdırır, problem həll etmə və yaradıcı düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu yanaşma müasir kurikulumun tələb etdiyi çoxfunksiyalı və multimodal öyrənmə mühitinə cavab verir. Uşaqlarda koqnitiv bacarıqların inkişafı psixoloji, pedaqoji və sosial komponentləri əhatə edən kompleks bir prosesdir. Təlim perspektivləri bu bacarıqların məqsədli, mərhələli və fərdiləşdirilmiş şəkildə inkişaf etdirilməsini təmin etməli, uşağın akademik, sosial və şəxsi inkişafını eyni zamanda dəstəkləməlidir. Bu baxımdan nəzəri və praktik yanaşmaların sintezi uşaqlarda koqnitiv bacarıqların sistemli və elmi əsaslarla formalaşdırılmasına şərait yaradır.

“Uşaqlarda koqnitiv bacarıqların inkişafı həm fərdi, həm də sosial mühitin təsiri ilə formalaşan kompleks bir prosesdir. Tədqiqatlar erkən yaşlardan uşağın idrak fəaliyyətini stimullaşdıran məqsədli təlim və düzgün təşkil edilmiş təhsil mühiti onun diqqət, yaddaş, qavrama, analiz, sintetik düşünmə və problem həlletmə bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Piaget və Vıqotskinin nəzəriyyələri uşağın yaş xüsusiyyətlərinə uyğun mərhələli təlim və sosial qarşılıqlı təsirin koqnitiv bacarıqların formalaşmasında əsas rol oynadığını təsdiqləyir.

Metakoqnitiv strategiyaların tətbiqi uşağın öz öyrənmə prosesini dərk etməsi, planlaşdırması və qiymətləndirməsini təmin edərək koqnitiv inkişafı dərinləşdirir. Müasir pedaqoji yanaşmalar və kurikulum prinsipləri uşaqlara problem həlletmə, tənqidi və yaradıcı düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirən interaktiv və layihə əsaslı təlim imkanları təqdim edir” [5]. Rəqəmsal resursların və multimedia vasitələrinin integrasiyası isə öyrənmənin motivasiyasını artırır, informasiyanın qavranılmasını asanlaşdırır və koqnitiv bacarıqların sistemli inkişafına töhfə verir. Uşaqlarda koqnitiv bacarıqların formalaşması yalnız akademik nailiyyətlərin yüksəlməsinə deyil, həm də onların ümumi şəxsiyyət və sosial bacarıqlarının inkişafına xidmət edir. Təlimin məqsədli və mərhələli təşkili, fərdiləşdirilmiş yanaşma və müasir texnologiyaların tətbiqi uşaqların idrak potensialını maksimum dərəcədə inkişaf etdirməyə imkan yaradır. Bu baxımdan koqnitiv bacarıqların inkişafı üzrə nəzəri və praktik yanaşmaların sintezi pedaqoji elmin və təhsilin gələcək inkişaf perspektivləri üçün əsas istiqamətlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov, M. Uşaqlarda oxu və düşünmə bacarıqlarının formalaşdırılması / M.Əhmədov. – Bakı. Elm və Təhsil. – 2016.
2. Hüseynova, S. Koqnitiv strategiyalar və mətnin anlaşılması / S.Hüseynova. – Bakı. Qanun nəşriyyatı. – 2020.
3. Rüstəmov, N. İbtidai siniflərdə fərdiləşdirilmiş təlim və koqnitiv bacarıqlar / N.Rüstəmov. – Bakı. Təhsil nəşriyyatı. – 2017.
4. Quliyeva, F. Müasir təhsil texnologiyaları və dil bacarıqlarının inkişafı / F.Quliyeva. – Bakı. Təhsil nəşriyyatı. – 2018.
5. Əlizadə, R. İbtidai siniflərdə oxu və idrak bacarıqlarının inkişafı / R.Əlizadə. – Bakı. Təhsil nəşriyyatı. – 2015.

MADINA MUTALLIMOVA

MECHANISMS FOR THE DEVELOPMENT OF COGNITIVE SKILLS IN CHILDREN AND EDUCATIONAL PROSPECTS

Abstract: The article provides a theoretical analysis of the mechanisms of cognitive skill development in children and their educational perspectives. Research indicates that cognitive skills involve not only the improvement of intellectual activities but also the development of analytical, critical, and creative thinking abilities. Based on the theories of Piaget and Vygotsky, the article highlights the role of age-appropriate cognitive stages and social interaction in children's development. Furthermore, the application of metacognitive strategies, interactive and project-based learning approaches, and the integration of digital resources are analyzed as effective tools for developing cognitive skills. The findings demonstrate that goal-oriented and staged instruction enhances children's attention, perception, analysis, and problem-solving abilities, contributing to their overall personal development.

Keywords: cognitive skills, child development, metacognitive strategies, educational perspectives, problem solving, creative thinking

МЕДИНА МУТАЛЛИМОВА

МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ КОГНИТИВНЫХ НАВЫКОВ У ДЕТЕЙ И ПЕРСПЕКТИВЫ ОБУЧЕНИЯ

Резюме: В статье представлен теоретический анализ механизмов развития когнитивных навыков у детей и образовательных перспектив. Исследования показывают, что когнитивные навыки включают не только совершенствование интеллектуальных операций, но и развитие аналитического, критического и творческого мышления. На основе теорий Пиаже и Выготского рассматривается роль возрастных когнитивных стадий и социального взаимодействия в развитии ребенка. Кроме того, применение метакогнитивных стратегий, интерактивных и проектных методов обучения, а также интеграция цифровых ресурсов рассматриваются как эффективные средства развития когнитивных навыков. Результаты показывают, что целенаправленное и поэтапное обучение улучшает внимание, восприятие, анализ и навыки решения проблем у детей, способствуя их общему личностному развитию.

Ключевые слова: когнитивные навыки, развитие детей, метакогнитивные стратегии, образовательные перспективы, решение проблем, творческое мышление

MƏFTUN ƏLİMƏMMƏDOV

Lənkəran Dövlət Universiteti

Magistrant

mefnun.elimemmedov@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-1499-1042>

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ CƏBR ELEMENTLƏRİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ ÇOXNÖVLÜ ZƏKAYA (H.GARDNER NƏZƏRİYYƏSİ) ƏSASLANAN METODİKA

Bu tədqiqat ibtidai siniflərdə cəbr elementlərinin öyrədilməsində Hovard Gardnerin Çoxnövlü zəka nəzəriyyəsinin tətbiqini araşdırır. Müasir dövrdə riyaziyyatın öyrədilməsi yalnız bilik ötürülməsi ilə məhdudlaşmış, həm də şagirdin fərdi öyrənmə tərzinin, idrak potensialının və yaradıcı bacarıqlarının inkişafını nəzərdə tutur. Gardner tərəfindən irəli sürülmüş çoxnövlü zəka modeli göstərir ki, hər bir şagirdin öyrənmə tərzı fərqlidir və müəllim bu fərqləri nəzərə alaraq təlim strategiyasını fərdiləşdirməlidir. “İnsan bacarıqları bircə növ intellektdən ibarət deyildir; insanlar müxtəlif zəka növlərinin birləşməsi vasitəsilə dünyanı qavrayır və öyrənirlər” [Gardner, Frames of Mind, 1983, s.5].

Bu fikir bir çox elmlərin, riyaziyyat da daxil öyrənilməsində insan zəkasının çoxnövlüliyü və həmin zəka öyrənmə müxtəlifliyinin vasitə və üsullarla metodunu tətbiq etmək öyrənmə prosesini optimallaşdırır.

Tədqiqatın məqsədi ibtidai siniflərdə cəbrin tədrisində çoxnövlü zəka yanaşmasına əsaslanan metodikanın şagird motivasiyasına, öyrənmə nəticələrinə və riyazi düşünmə bacarıqlarına təsirini müəyyənləşdirməkdir. Beynəlxalq təcrübələr (ABŞ, Finlandiya, Yaponiya və Sinqapur) göstərir ki, bu yanaşma fərdiləşdirilmiş təlimi gücləndirir, şagirdlərdə riyaziyyata qarşı müsbət münasibət yaradır və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Açar sözlər: ibtidai sinif, cəbr elementləri, çoxnövlü zəka, fərdiləşdirilmiş təlim, integrasiya

Giriş. İbtidai siniflərdə cəbr elementlərinin tədrisi şagirdlərin məntiqi və analitik düşüncəsinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Müasir Azərbaycan təhsil sistemi kompetensiya yönümlü yanaşmanı əsas götürdüyündən, təlim prosesinin təkcə bilik ötürülməsi ilə məhdudlaşdırılması məqsədəuyğun sayılmır. Milli kurikulumda təlimin diferensiallaşdırılması, şagirdyönümlü təşkil olunması və müxtəlif öyrənmə tiplərinə uyğunlaşdırılması əsas prinsiplərdən biridir. Bu baxımdan H.Gardnerin çoxnövlü zəka nəzəriyyəsi Azərbaycan təhsil sisteminin fəlsəfəsi ilə tam uzlaşır. Gardnerin “İnsan qabiliyyətlərini tək intellektlə ölçmək olmaz; hər bir insan müxtəlif zəka növlərinin fərqli nisbətlərdə mövcudluğu ilə öyrənir” fikri [Frames of Mind, 1983] milli kurikulumun fərdiləşdirilmiş təlim xəttini birbaşa dəstəkləyir. Eyni zamanda Gardnerin “Öyrənmə yalnız informasiyanın ötürülməsi deyil, həm də həmin informasiyanın fərdin idrak sistemi ilə necə işlənməsidir” [Intelligence Reframed, 1999] fikri Azərbaycan təhsilinin fəaliyyətə əsaslanan təlim modelinə tam uyğundur. Beləliklə, çoxnövlü zəka yanaşması ibtidai siniflərdə cəbrin daha əlçatan, daha çoxkanallı və daha mənalı şəkildə mənimsənilməsinə təmin edir.

Aşağıda intellekt növlərinə uyğun olaraq nümunələrlə daha aydın təsəvvür yaratmaq olar.

Məntiqi-riyazi zəka: Bu zəka tipi riyazi strukturların, ardıcılıqların və səbəb–nəticə əlaqələrinin təhlilinə əsaslanır. Şagirdlər “ $\square + 7 = 15$ ” kimi tənliklərdə $\square = 8$ nəticəsinə özləri gəldikdə riyazi əlaqələrin qurulması prosesi daha dərin şəkildə mənimsənilir. Bu cür tapşırıqlar şagirdlərin tənlik anlayışını məntiqi əsaslandırma üzərində qurmasına imkan yaradır.

Vizual-məkan zəka: Vizual öyrənənlər cəbr anlayışlarını sxemlər, şəkillər və balans modelləri ilə daha yaxşı qavrayırlar. Məsələn, balansın bir tərəfində 3 kitab və bir qutu, digər tərəfində isə 6 kitab olduqda, qutunun 3-ə bərabər olması bərabərlik prinsipini konkretləşdirir və abstrakt anlayışı vizuallaşdırır. Bu tip təqdimat cəbrdə dəyişən anlayışının formalaşmasına mühüm töhfə verir.

Verbal-lingvistik zəka: Bu zəka növü cəbrin hekayə, dialoq və mətn şəklində təqdimatını asanlaşdırır. Məsələn, “Elvinin 12 qələmi vardı, bir neçəsini dostuna verdi və onun 7 qələmi qaldı”

cümləsi şagirdə “ $12 - x = 7$ ” tənliyini təbii dillə əlaqələndirmə imkanı verir. Beləliklə, dil bacarığı ilə məntiqi təfəkkür arasında körpü yaranır.

Kinestetik zəka: Kinestetik öyrənənlər üçün hərəkət, toxunma və əşyalarla manipulyasiya əsas öyrənmə kanalını təşkil edir. Məsələn, stol üzərinə 5 kub qoyulub “9 olması üçün neçə kub əlavə etməliyik?” sualının fiziki hərəkətlə həlli şagirdin “ $5 + x = 9$ ” modeli ilə manipulyativ şəkildə tanış olmasını təmin edir. Bu, xüsusilə ibtidai yaşda effektiv nəticə verir.

Musiqi-ritm zəka: Ritm və ardıcılıq qabiliyyətləri cəbrdəki dövrü strukturlarla əlaqələndirilə bilər. Müəllim *tup–tup–tup* ritmini çaldıqda şagirdlər bu ardıcılığı “3 *ritm, səs*” kimi modeləşdirə bilirlər. Bu, həm ritmik düşüncəni, həm də riyazi ardıcılıqların qəbulunu gücləndirir.

Şəxslərarası zəka: Qrup işi və əməkdaşlıq fəaliyyətləri bu zəka növünə malik şagirdlərin daha səmərəli öyrənməsinə şərait yaradır. Onların sosial ünsiyyət, izah etmə və əsaslandırma bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Fərdidaxili zəka: Bu zəka növü şagirdə öz düşünmə prosesini anlama və refleksiya etmə imkanı verir. Dərsin sonunda “Bu məsələni niyə bu üsulla həll etdin?” sualının verilməsi metakognitiv bacarığı gücləndirir və cəbrdə strategiya seçiminin şüurlu şəkildə formalaşmasına səbəb olur.

Naturalist zəka: Naturalist düşüncələr üçün cəbr real həyat nümunələri ilə daha tez əlaqələnir. Məsələn, “Bağçada bir neçə sıra var və hər sırada 4 gül əkilib. Ümumi güllərin sayı 16-dırsa bağçada neçə sıra var?” tapşırığı şagirdin təxəyyülünü təbiət müşahidələri ilə əlaqələndirməsinə imkan yaradır. Bu, riyaziyyatın praktiki yönünü gücləndirir.

Beləliklə, çoxnövlü zəka yanaşması əsasında qurulan cəbr təlimi Azərbaycan milli kurikulumunun əsas istiqamətlərinə, fərdiləşdirilmiş təlimə, funksional bacarıqların inkişafına və şagirdyönümlü yanaşmaya tam uyğun gəlir. Mövzunun müxtəlif zəka kanallarından təqdim edilməsi şagirdlərin həm riyazi məzmunu mənimsəməsinə, həm də ümumi təfəkkür elastikliyinə artmasına şərait yaradır. Cəbr beləliklə abstrakt bilik sahəsi olmaqdan çıxır, hər bir şagirdin idrak gücü ilə əlaqələnən çoxşaxəli öyrənmə prosesinə çevrilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Ümumi təhsil üzrə Dövlət Standartları və Milli Kurikulum. – Bakı: – 2013.
2. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. İbtidai təhsil səviyyəsi üzrə Riyaziyyat kurikulumu (Fənn proqramı). – Bakı: – 2018.
3. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi. Kompetensiya yönümlü təlim üzrə metodik tövsiyələr. – Bakı: – 2020.
4. Gardner, H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. Basic Books, – 1983.
5. Gardner, H. Intelligence Reframed. Basic Books, – 1999.

MAFTUN ALIMAMMADOV

A METHODOLOGY BASED ON MULTIPLE INTELLIGENCES (H. GARDNER'S THEORY) FOR TEACHING ALGEBRAIC ELEMENTS IN PRIMARY SCHOOL

Abstract. This study examines the application of Howard Gardner's theory of Multiple Intelligences in teaching elements of algebra in primary schools. In the modern educational context, the teaching of mathematics is not limited to the transmission of knowledge; it also involves the development of students' individual learning styles, cognitive potential, and creative abilities. The Multiple Intelligences model proposed by Gardner demonstrates that each student has a unique way

of learning, and teachers should individualize their instructional strategies by taking these differences into account.

“Human abilities are not limited to a single form of intelligence; people perceive and learn about the world through a combination of different types of intelligence.” Gardner, *Frames of Mind*, 1983, p. 5

This idea shows that recognizing the diversity of human intelligence in the teaching of various sciences, including mathematics, and applying appropriate methods and tools based on this diversity can optimize the learning process.

The aim of this research is to determine the impact of a methodology based on the Multiple Intelligences approach in teaching algebra in primary grades on students’ motivation, learning outcomes, and mathematical thinking skills. International practices (in the USA, Finland, Japan, and Singapore) indicate that this approach strengthens personalized learning, fosters a positive attitude toward mathematics among students, and develops their problem-solving skills.

Keywords: primary school, algebraic elements, multiple intelligences, individualized instruction, integration

COĞRAFIYA MÜƏLLİMİ HAZIRLIĞINDA PEDAQOJİ VƏ ÇÖL TƏCRÜBƏLƏRİNİN İNTEQRASIYASININ POZULMASI ZAMANI YARANAN METODİK BOŞLUQLAR VƏ ONLARIN COĞRAFİ TƏLİMİN KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Coğrafiya fənni geniş coğrafi hadisə və proseslər fonunda öz konstruktiv nəzəri biliklər arealına görə xüsusilə fərqlənir. Burada hadisə və proseslərin tərkibi, baş vermə dinamikası pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan coğrafiya fənn müəllimlərinin sahə və ya çöl təcrübə işləri üzrə nəzəri məlumatlardan istifadə etmək bacarığı və nəticədə məktəb coğrafiyası üzrə müvafiq hadisə və proseslərə uyğun fənn mövzularının düzgün metodik yanaşmalarla tədrisini tələb edir. Bu isə ali məktəblərdə coğrafiya müəllimi hazırlığı prosesində pedaqoji və çöl təcrübə fəaliyyətlərinin qarşılıqlı surətdə inteqrasiya olunmasını zəruri etmişdir. Müəllim hazırlığı fəaliyyətində bu proseslərin əlaqələndirilməsi gələcək coğrafiya müəllimlərinin nəzəri bilikləri pedaqoji ustalığa əsaslanmış şəkildə tədris etməyə imkan yaradır. Diqqətdən kənarda qalan bu məsələ coğrafiya fənn kurikulumuna uyğun ciddi metodiki uyğunsuzluqlara səbəb olduğu üçün müvafiq problemlə vəziyyətin ciddi şəkildə araşdırılmasına və həmin məsələ üzrə həll yollarının tapılmasına ehtiyac var.

Məqalədə coğrafiya müəllimi hazırlığında pedaqoji və çöl təcrübələrində inteqrasiyanın pozulması zamanı yaranan metodik boşluqlar yerli və xarici tədqiqatlara istinad olunmaqla əks olunmuşdur.

***Açar sözlər:** coğrafiya müəllimi hazırlığı, pedaqoji kadr, metodik boşluqlar, nəzəri biliklər, pedaqoji ustalıq, məktəb coğrafiyası*

Müasir tədris prosesinin strukturunda xüsusi əhəmiyyət kəsb edən coğrafiya təlimi şagirdlərə coğrafi hadisə və proseslərin dinamik inkişafını, onlar arasındakı konstruktiv əlaqələri, eyni zamanda da bu hadisə və proseslərin iqtisadi baxımdan əhəmiyyətini müəyyənləşdirməyə imkan yaradan əsas başlıca tədris fəaliyyətidir. Məktəb coğrafiyası üzrə şagirdlər tərəfindən müvafiq coğrafi biliklərin mənimsənilməsi fəaliyyəti coğrafiya müəlliminin peşə kompetensiyalarının səviyyəsi ilə sıx bağlıdır. Coğrafiya müəllimliyi üzrə pedaqoji kadr hazırlığının strukturunda təcrübə fəaliyyətlərinin spesifik əhəmiyyəti böyükdür. Təbii və iqtisadi mühitdə baş verən coğrafi hadisə və proseslərin, onlar arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrinin şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi üçün coğrafiya müəllimlərindən tələb olunan əsas yanaşma onların fənn üzrə geniş nəzəri informasiyaya sahib olmasıdır. Lakin nəzəri informasiyaların bolluğu heç də müəllim fəaliyyətində pedaqoji prosesin tam şəkildə uğurlu olmasını təmin etmir. Belə ki, nəzəri bilik səviyyəsi ilə yanaşı eyni zamanda müəllimin pedaqoji ustalıq da tədris fəaliyyətinin strukturunda xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Başqa sözlə desək, pedaqoji kadrların nəzəri bilik səviyyəsi və metodiki baxımdan pedaqoji ustalıq əsaslı surətdə inteqrasiya olunmalıdır.

Tədris fəaliyyətində müəllimin pedaqoji ustalıq və əldə etdiyi nəzəri biliklərin səciyyəsi təlim prosesinin daxili məxəzini əhatə etməkdədir. Bəzən fənn müəllimlərinin tədris prosesinə yanaşmasında onların əldə etdiyi nəzəri biliklər və pedaqoji ustalıq arasında ciddi uyğunsuzluqlar müşahidə olunur. Tədqiqatlar göstərir ki, praktiki bilik və bacarıqların formalaşmasında çöl-sahə işlərinin rolu böyük əhəmiyyət kəsb edir və bu sonrakı mərhələdə mənimsənilmiş biliklərin tədris prosesində istifadə olunmasına effektiv şərait yaradır [1, s.103].

Coğrafiya təlimi praktikiyönümlü xarakter daşıdığından əldə olunan nəzəri biliklərin praktiki baxımdan çöl işlərində tətbiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Əldə olunan nəzəri biliklərin yalnız nəzəri strukturda qalması ciddi pedaqoji boşluqların yaranması ilə nəticələnir. Coğrafiya müəllimi hazırlığında əldə olunan nəzəri biliklərin praktiki şəkildə tətbiqi məsələsi həm öyrənilən məsələnin pedaqoji təcrübə müddətində müxtəlif aspektlər nəzərə alınmaqla tədrisinə, həm də çöl təcrübəsi prosesində praktik bacarıqların əldə olunmasında və təkmiləşdirilməsində yeni imkanlar yaradır.

Belə olan halda gələcək coğrafiya müəllimləri əldə edilən bilikləri daha effektiv formada şagirdlərə mənimsətmək imkanı əldə edir. Təcrübə fəaliyyətləri və nəzəri biliklər integrasiya prosesindən uzaq qalarsa, bu zaman pedaqoji prosesdə ciddi metodik parçalanmalar meydana çıxı bilər.

Ümumiyyətlə təcrübə üzrə fəaliyyətlərin müəllim hazırlığı prosesində əhəmiyyətini nəzərə alaraq, bu fəaliyyətlərin struktur baxımından keyfiyyətinin artırılmasına ehtiyac vardır. Yalnız belə olan halda təhsil sisteminin yüksək inkişafına nail olmaq mümkündür. Respublikamızda coğrafiya müəllimi hazırlığı prosesinin təhsil siyasətinin strukturundakı əhəmiyyəti bu hazırlığın təkmilləşdirilməsini zəruri edir. XXI əsrin pedaqoji tələbləri müəllim hazırlığı fəaliyyətinin müvafiq istiqamətə yönləndirilməsinə şərait yaratmışdır. Müasir kurikulumun tələblərində coğrafiya müəllimi hazırlığı daha çox praktikiyönümlü səciyyə daşması ilə fərqlənir. Təcrübə proqramlarının məqsədi gələcək coğrafiya müəllimlərinin yalnız praktik vərdişlərin tədris müşahidəsi əsasında formalaşdırılması ilə deyil, eyni zamanda reflektiv və analitik düşüncənin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı olmalıdır.

Pedaqoji və çöl təcrübələrinin tədris spesifikasi. Müasir fənn kurikulumlarına əsaslanan pedaqoji təcrübə proqramları şagird fəaliyyətinin imkanları və psixoloji-idraki vəziyyəti nəzərə alınmaqla tərtib olunur. Burada əsas mövqe şagird bacarıqlarının formalaşmasına yönəlidir. Coğrafiya fənn kurikulumunun təkmilləşdirilməsi əsasında formalaşdırılmış metodik dərs vəsaitləri məhz bu məqsədə xidmət etmək üçün geniş imkanlar yaradır. Yeni dərsliklərdə praktikiyönümlü fəaliyyət tapşırıqları, riyazi-statistik təhlil üçün verilmiş xəritə və diaqramlar coğrafiya müəlliminin tədris prosesində fasilitator mövqeyindən çıxış etməklə peşə bacarıqlarının yeni səciyyəsinə tələb etməkdədir. Xüsusilə pedaqoji təcrübə zamanı tələbələr məktəb materialları ilə işləmək metodikasına yeni fənn kurikulumunun tələbləri baxımından yiyələnməlidirlər. Digər bir tərəfdən isə praktikiyönümlü tapşırıqların strukturunu nəzərə almaqla şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyətinə cəlb olunması tələb olunur ki, bu da ilk növbədə məhz müəllimin fərdi tədqiqatçılıq qabiliyyəti ilə əlaqələndirilir. Demək, həm pedaqoji təcrübə, həm də çöl-sahə işlərinin integrativliyini təmin etmək lazımdır. Tədqiqatlar sübut edir ki, integrativ model tədris prosesində, xüsusilə də onun əsas mərhələlərindən biri olan pedaqoji təcrübə müddətində mənimsənilmiş nəzəri biliklərin real təcrübə mühitdə həyata keçirilməsini asanlaşdırır. Hər iki təcrübə formasının sıx formada əlaqələndirilməsi coğrafiya müəllimliyi ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrin nəzəri informasiyaları daha effektiv formada praktiki şəkildə tətbiqi və nəzəri biliyi praktiki biliklə asosiasiya etməyə əlverişli imkan formalaşdırır.

Təcrübə fəaliyyətlərinin integrasiyasının pozulması nəticəsində formalaşan metodik boşluqlar. Pedaqoji və çöl təcrübələrinin coğrafiya müəllimi hazırlığı üzrə integrativ əhəmiyyəti coğrafi təlimin əsas keyfiyyət göstəricisidir. Belə ki, nəzəri məlumat bazasında toplanmış informasiyalar nəticə etibarilə praktik fəaliyyətlərin əhatə dairəsinin genişlənməsinə şərait yaradır. Məhz bakalavr təhsili fonunda gələcək coğrafiya müəllimlərinin mənimsədiyi bu təlim-tədris xarakterli coğrafi məlumatlar nəzəriyyə və praktikanın əlaqələndirilməsini təmin etməlidir. Pedaqoji təcrübə zamanı tədris olunacaq məktəb coğrafiyası üzrə müvafiq mövzular praktiki olaraq gələcək pedaqoji kadrların çöl-sahə işlərinə yaxından bələd olmasını tələb edir. Əgər son nəşr olunmuş məktəb coğrafiya dərsliklərini analiz etsək, müşahidə edərik ki, 5E modelinə əsaslanan bu əsas tədris resursları müəllimdən kifayət qədər praktik-metodik bacarıqlar əldə etməsini istəyir. Belə olan halda çöl təcrübələrinin təşkil edilməsi və pedaqoji təcrübə fəaliyyəti ilə effektiv formada integrativliyin təmin olunması zərurəti yaranır.

Pedaqoji və çöl təcrübələrinin integrativliyinin tədris-təlim fəaliyyətindən kənarda qalması nəticəsində gələcək coğrafiya müəllimlərinin pedaqoji bacarıqlarında tədris-təcrübə əlaqəsi ciddi şəkildə pozulmaya məruz qalır.

Hazırda ölkə üzrə fəaliyyət göstərən pedaqoji kadr hazırlığında iştirak edən universitetlərdə bu integrativliyin pozulmasında əsas səbəblərdən biri çöl təcrübələrində rəhbər tədqiqatçı müəllimin əldə olunan sahə məlumatlarını tələbələrə aydın və effektiv şəkildə izah etməməsidir. Xüsusilə çöl-sahə işlərində əldə olunan nəticələrin müfəssəl izah edilməməsi həmin məlumatların abstrakt xarakter daşmasına səbəb olur.

Universitetlərdə pedaqoji və çöl təcrübələrinin fəaliyyətlərinin planlaşdırılmasında fərqli kafedraların əlaqələndirilməmiş şəkildə fəaliyyəti də ciddi metodik pozuntuların yaranmasına gətirib çıxarır. Nəzəriyyənin daha üstün olduğu ali tədris mühitində tələbələrin praktik bacarıqlarının tədris proqramlarına uyğun formada təkmilləşdirilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Oktay Alxasov vurğulayır ki, coğrafi məlumatların müəllim tərəfindən ötürülməsi yalnız dərslük üzrə mətdaxili komponentlərin təhlil edilməsi ilə yekunlaşmamalı, eyni zamanda praktiki işlərin, xüsusilə də çöl təcrübələrinin imkanlarından istifadə olunmalıdır [2, s.77].

Yaranan metodik uyğunsuzluqlardan biri pedaqoji və çöl təcrübələri üzrə səthi xarakter daşıyan qiymətləndirmə mexanizmlərinin və ya əlaqələndirilməmiş qiymətləndirmə modellərinin istifadə olunmasıdır. Tədqiqatlar sübut edir ki, fəaliyyətlərin düzgün və struktur baxımdan effektiv üsul və metodlarla qiymətləndirilməsi pedaqoji prosesin keyfiyyətinin artmasına şərait yaradır [3]. Əgər gələcək coğrafiya müəllimi çöl təcrübəsi üzrə müvafiq fəaliyyət və tapşırıqlar fonunda ixtisas metodisti və ya digər müəllim-tədqiqatçı tərəfində fərqli və pedaqoji təcrübə müddətində isə tamam fərqli qiymətləndirilmə modeli vasitəsilə qiymətləndirilərsə, təbii ki, metodik baxımdan boşluqların yaranması qaçılmaz olacaqdır. Tələbələrin bilik və bacarıqları müasir qiymətləndirmə modelləri əsasında müəyyənəşdirilməlidir [4, s.457].

Ali pedaqoji universitetlər üzrə coğrafiya müəllimi hazırlığında mövcud ali təhsil və tədris və orta ümumtəhsil məktəblərinin təhsil və tədris proqramları arasında məqsəd və məzmun istiqamətli fərqlərin olması mahiyyətə metodik uyğunsuzluqların yaranmasına səbəb olur. Qeyd olunan bu problemin mərkəzində məhz vahid əlaqələndirici proqramın olmaması dayanır. Belə olduqda ali pedaqoji məktəbin tədris və təhsil proqramına əsaslanaraq həyata keçirilən çöl təcrübə işləri üzrə əldə edilən biliklər metodiki və pedaqoji baxımdan öz əhəmiyyətini itirir. Belə ki, çöl təcrübəsi zamanı əldə olunan tədqiqat nəticələrini pedaqoji təcrübə müddətində tədris prosesində istifadə etmək imkanı xeyli azalır. Nəticədə gələcək coğrafiya müəllimlərinin praktik bacarıqlarının formalaşmasında əhəmiyyətli boşluqlar formalaşır. Afət Süleymanova qeyd edir ki, ali təhsil müəssisələrində nəzəri biliklərin ötürülməsini əsas götürən ənənəvi təhsil modeli əvəzinə tələbələrin yaradıcılıq və tədqiqatçılıq qabiliyyətini artıran eksperimental fənn modelinin tətbiq edilməsi daha zəruridir [5, s.32]. Xüsusilə, tədqiqatçının bu fikrinin coğrafiya müəllimi hazırlığında əhəmiyyətini səciyyələndirmək lazımdır. Məlum məsələdir ki, coğrafiya müəllimliyi üzrə pedaqoji kadrların hazırlığına verilən tələblər sırasında məhz praktikiyönlülük mühüm meyar olaraq çıxış etməkdədir.

Pedaqoji və çöl təcrübələrinin inteqrasiyasında metodik boşluqların meydana gəlməsinin səbəblərindən biri də təcrübə fəaliyyətlərində qeyri-peşəkar pedaqoq və metodistlərin iştirak etməsi və ya buna ixtisas baxımından metodist əvəzinə coğrafiyanın digər sahələri üzrə çalışan professor və müəllimlərin cəlb olunması ilə bağlıdır [6, s.134]. Koordinasiyası zəif təşkil edilən formada həyata keçirilən təcrübələr pedaqoji və çöl təcrübə nəticələrinin əlaqələndirilməsində metodik uyğunsuzluqların meydana gəlməsinə səbəb olur. Coğrafiya müəllimliyi üzrə təhsil alan tələbə və təcrübə üzrə müəllim heyətinin düzgün formada əməkdaşlığı təmin edilməlidir [7].

Respublikamızda uzun illərdir ki, pedaqoji kadr hazırlığını təşkil edən Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti coğrafiya müəllimi hazırlığında tez-tez bu problemlərlə üzləşmişdir. Xüsusilə son illərdə coğrafiya müəllimi hazırlığında universitetin Azərbaycan Coğrafiyası və Coğrafiyanın Tədrisi Texnologiyası Kafedrasında ixtisas üzrə metodist çatışmazlığı xüsusilə vurğulanmalıdır. Düzdür, müvafiq coğrafi biliklər tələbələrə coğrafiyanın müxtəlif sahələri üzrə çalışan professor-müəllim heyəti tərəfindən tədris olunur, amma hər halda burada sırf olaraq pedaqoji və çöl təcrübələrinin struktur əlaqələndirilməsində əsas rolu orta və ali məktəb dərsləkləri və proqramları əsasında fəaliyyət göstərən və orta məktəb-universitet əlaqələrinin strukturunda fəal şəkildə çıxış edən ixtisas metodistləri oynayır.

Digər bir problem isə gələcək coğrafiya müəllimlərinin coğrafiyanın elmi-tədqiqat metodları ilə tanış edilməməsidir. Nəminə Seyfullayeva qeyd edir ki, coğrafiya müəllimi öz sahəsi üzrə mövcud bütün elmi-tədqiqat metodlarından məlumatlı olmalıdır [8, s.94]. Təəssüf ki, günümüzdə ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin coğrafiya müəllimliyi ixtisasında təhsil alan tələbələrin bu metodlarla tanış edilməməsi çöl təcrübə işlərinin keyfiyyətini xeyli dərəcədə aşağı salır. Bu isə pedaqoji təcrübə müddətində çöl təcrübəsində əldə olunmuş biliklərin effektiv formada tədris prosesinə inteqrasiyası

zamanı ciddi çatışmazlıqların yaranmasına gətirib çıxarır. Elmi-tədqiqat metodlarının əsas mahiyyəti onun elmi-akademik yazı işlərinin tərtibinə istiqamətlənməsidir. Əgər dərslərin mərhələləri və tədqiqatın mərhələlərini bir-birilə müqayisə etsək, müşahidə edirik ki, bu mərhələlər məzmun baxımından çox yaxındır. Demək, elmi tədqiqat metodlarının mənimsənilməsi digər bir tərəfdən dərslərin mərhələlər üzrə tədrisində pedaqoji təcrübə müddətində müvafiq bacarığın istifadə edilməsini asanlaşdırır.

Uzun müddət Azərbaycan universitetlərində ali pedaqoji kadr hazırlığında coğrafiya müəllimi ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr üçün çöl təcrübələrinin demək olar ki, təşkil olunmaması və ya səthi xarakter daşması gələcək coğrafiya müəllimi kadrlarına əldə etdikləri nəzəri məlumatları daha dolğun şəkildə qavramaqda çətinlik yaradırdı. Əsas məsələ isə nəzəriyyə və praktikanın əlaqələndirilməsi probleminin ortaya çıxması ilə bağlı olmuşdur. Pedaqoji təcrübə müddətində tələbələr məktəb coğrafiyası üzrə müvafiq siniflərdə fənn proqramına uyğun olaraq tədris prosesini həyata keçirənlər də, dərslərin zamanı mövzular şagirdlər üçün abstrakt olaraq qalırdı. Təcrübəçi tələbələr də mövzu üzrə bilikləri mücərrəd nəzəri məlumatlara əsaslanaraq şagirdlərə çatdırdığından təlim prosesinin keyfiyyəti nəzərə cərpacaq şəkildə aşağı düşürdü.

Son dövrlərdə ali pedaqoji təhsil müəssisələrində “Diyarşünaslıq” kursunun tədris edilməsi coğrafiya müəllimliyi ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrin yaşadıkları diyara dair müəyyən məlumatlara sahib olmasına, bu məkana uyğun müvafiq məlumatların toplanmasına və ekskursiyaların təşkil edilməsi və tədqiqatçılıq qabiliyyətinin artırılmasına şərait yaratmışdır. Lakin hələ də diyar üzrə təcrübə və tədqiqat xarakterli işlərin yerinə yetirilməsində müəyyən çatışmazlıqların olduğunu vurğulamaq vacibdir. Diyara dair informasiyaların çöl təcrübəsi üzrə əldə olunmaması pedaqoji təcrübə prosesində tələbəyə mövzu üzrə yerli nümunələr göstərməkdə çətinliklərin yaranmasına səbəb olur.

Nəticə. Beləliklə, yuxarıda sadalanan bu metodiki çatışmazlıqlar pedaqoji və çöl təcrübə fəaliyyətlərinin inteqrasiyası baxımından coğrafi tədrisin keyfiyyətinə mənfi təsir edir. Bu problemli məsələlərin araşdırılması və aradan qaldırılmasına ciddi ehtiyac var. Pedaqoji və çöl təcrübə fəaliyyətlərinin inteqrasiya imkanlarının metodik baxımdan effektiv formada istifadə edilməsi gələcək coğrafiya müəllimlərinin peşə kompetensiyalarının formalaşmasına müsbət təsir göstərəcək. Eyni zamanda bu fəaliyyətlərin inteqrasiyası coğrafiya müəllimi hazırlığının inkişafına şərait yaradacaq və müasir təhsil sisteminin tələblərinə müvafiq yeni coğrafiya müəllimi kadrlarının hazırlanmasını təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Чикина, Ю.Ю. Профессиональная подготовка будущих учителей географии в процессе учебно-полевых практик. Педагогическое Образование, 6, – 2020. – с.41-48.
2. Alxasov, O. Məktəb coğrafiyasının elmi-nəzəri əsasları. ADPU nəşriyyatı. – 2025.
3. Hascher, T. Learning and emotions in student teachers: An empirical study. European Journal of Teacher Education, 35(4), – 2012. – p.421-437.
<https://doi.org/10.1080/02619768.2012.662637>.
4. Nağıyeva, Ü. Ali pedaqoji təhsilin mahiyyəti və keyfiyyət amili. Müasir ali pedaqoji təhsildə məzmun və keyfiyyət məsələləri: dünya təcrübəsi və Azərbaycan // Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – 2024. – s.457-459.
5. Süleymanova, A. Pedaqoji təhsilin məzmun və texnologiyalarının mərhələli təşkilinin yeni modeli və əldə edilmiş nəticələr // Azərbaycan məktəbi, 2023(1), – 2023. – s.29-40.
<https://doi.org/10.30546/2617-8060.2023.1.29>.
6. Verdiyeva, M. Teacher training and the 21st century's. Education Journal, 13(3), 133-137. – 2024.
<https://doi.org/10.11648/j.edu.20241303.16>.

7. Rajuan, M., Beijaard, D., & Verloop, N. The role of the cooperating teacher: bridging the gap between the expectations of cooperating teachers and student teachers. *Mentoring & Tutoring: Partnership in Learning*, 15(3), – 2007. – p.223-242.
<https://doi.org/10.1080/13611260701201703>.
8. Seyfullayeva, N. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. “EMK” nəşriyyatı. – 2011.

MEKAN AGAVERDIYEV

**METHODOLOGICAL GAPS ARISING FROM THE DISRUPTION OF THE
INTEGRATION OF PEDAGOGICAL AND FIELD PRACTICES IN GEOGRAPHY
TEACHER TRAINING AND THEIR IMPACT ON THE QUALITY OF GEOGRAPHY
EDUCATION**

Abstract: The subject of geography stands out especially for its constructive theoretical knowledge area against the background of a wide range of geographical phenomena and processes. Here, the composition of phenomena and processes, the dynamics of their occurrence require the ability of geography subject teachers engaged in pedagogical activities to use theoretical information on field or field experimental work, and, as a result, the teaching of subject topics corresponding to the relevant phenomena and processes in school geography with the correct methodological approaches. This necessitated the mutual integration of pedagogical and field practice activities in the process of training geography teachers in higher schools. Coordination of these processes in teacher training activities makes it possible for future geography teachers to teach theoretical knowledge based on pedagogical mastery. Since this issue, which is neglected, causes serious methodological inconsistencies in accordance with the geography curriculum, there is a need for a serious study of the relevant problem situation and finding solutions on this issue.

The article reflects the methodological gaps formed during the violation of integration in pedagogical and field practices in the training of a geography teacher with reference to domestic and Foreign Studies.

Keywords: geography teacher training, pedagogical staff, methodological gaps, theoretical knowledge, pedagogical mastery, school geography

МЕКАН АГАВЕРДИЕВ

**МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРОБЕЛЫ, ВОЗНИКАЮЩИЕ ПРИ НАРУШЕНИИ
ИНТЕГРАЦИИ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ И ПОЛЕВОЙ ПРАКТИКИ В ПОДГОТОВКЕ
УЧИТЕЛЕЙ ГЕОГРАФИИ, И ИХ ВЛИЯНИЕ НА КАЧЕСТВО ГЕОГРАФИЧЕСКОГО
ОБРАЗОВАНИЯ**

Резюме: Географическая дисциплина особенно выделяется своим конструктивным теоретическим ареалом знаний на фоне широкого спектра географических явлений и процессов. Здесь состав явлений и процессов, динамика их возникновения требуют умения учителей-географов, занимающихся педагогической деятельностью, использовать теоретические данные полевых или полевых опытно-экспериментальных работ и, как следствие, преподавания соответствующих явлениям и процессам предметных тем по школьной географии с правильными методическими подходами. Это обусловило необходимость взаимной интеграции педагогической и полевой экспериментальной деятельности в процессе подготовки учителей географии в высших учебных заведениях. Координация этих процессов в педагогической подготовительной деятельности позволяет обучать будущих учителей географии теоретическим знаниям на основе педагогического мастерства. Поскольку этот вопрос, который остается незамеченным, вызывает серьезные

методические несоответствия в соответствии с учебной программой по географии, возникает необходимость серьезного изучения соответствующей проблемной ситуации и поиска решений по этому вопросу.

В статье отражены методические пробелы, возникающие при нарушении интеграции педагогической и полевой практики в подготовке учителя географии со ссылкой на отечественные и зарубежные исследования.

Ключевые слова: подготовка учителя географии, педагогический персонал, методические пробелы, теоретические знания, педагогическое мастерство, школьная география

ALI TƏHSİL SİSTEMİNDƏ TƏLƏBƏLƏRDƏ MƏNƏVİ-VƏTƏNPƏRVƏRLİK KEYFİYYƏTLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI AMİLLƏRİ

Bu məqalədə ölkəmiz gəncləri arasında mənəvi-vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsinin aktuallığını vurğulayır. Müasir gənclərdə əxlaqi və vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin formalaşması ilə bağlı əsas vəzifələr qeyd olunur. Məqalənin əsas ideyası ali təhsil müəssisələrində tələbələrdə mənəvi-vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin inkişafına müsbət təsir göstərə biləcək amilləri təsvir etməkdir.

Açar sözlər: əxlaqi-vətənpərvərlik keyfiyyətləri, tələbələr, ali təhsil sistemi, müasir gənclik, mənəvi-əxlaqi inkişaf

Müasir Azərbaycanda iqtisadi və siyasi vəziyyət son bir neçə ildə əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Nəticədə əhəmiyyətli bir sosial-mədəni çağırış ortaya çıxdı: ali təhsil sistemi daxilində tələbələrə əxlaqi və vətənpərvərlik keyfiyyətləri aşılamaq zərurəti.

Məqalənin məqsədi ali təhsil sistemində tələbələrdə mənəvi və vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin səmərəli formalaşdırılmasına kömək edən amilləri nəzəri cəhətdən təhlil etməkdir.

Bu əsasda dövlət vətənpərvərlik, vətəndaş fəallığı və əxlaqi keyfiyyətlərin aşılmasına diqqət yetirən məqsəd qoyur. Bu, şəxsiyyətin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi müəyyən edilən vətəndaş şüurunun formalaşması və inkişafı ilə bağlı məsələlərin ətraflı təhlilini tələb edir. Bu, Azərbaycanın "Təhsil haqqında" Qanunu ilə də dəstəklənir. Qanunda müasir gənclərə zəhmətkeşlik, vətəndaşlıq kimi keyfiyyətlərin aşılmasının, hər bir fərdin hüquq və azadlıqlarına hörmətlə yanaşmağın öyrədilməsinin vacibliyi açıq şəkildə göstərilir. Burada təbiətə, öz vətəninə, fərdin yaşayıb böyüdüüyü ailəyə və s. məhəbbətin inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Bundan başqa, Azərbaycanda müasir gənclərin mənəvi və sosial cəhətdən fəal şəxsiyyətlərini formalaşdıracaq, öz vətənləri ilə bağlılığını dərk edəcək, lazım gəldikdə vətənlərinin mənafeyinin rifahı naminə fəaliyyət göstərəcək, təhsil şəraitinin yaradılmasını nəzərdə tutan qanunlar və layihələr Azərbaycanda işlənilib hazırlanmış və təsdiq edilmişdir.

Vətənpərvərlik və milli-mənəvi şüurun tərbiyəsi vətəndaşlarda vətənə məhəbbət, öz mədəniyyətinə və tarixinə qürur hissi, fəal vətəndaş mövqeyinin formalaşmasına yönəlmiş kompleks tədbirlər sistemidir. Bu prosesə milli mənəvi dəyərlərlə tanışlıq, tarix və mədəniyyətlə tanışlıq, qanunlara hörmət hissinin aşılması, ölkənin taleyi üçün məsuliyyət hissinin formalaşdırılması daxildir.

Əsas istiqamətlər

- Ailə Dəyərləri: Uşaqları böyütmək sizə ən yaxın olanlara - ailəyə, valideynlərə və böyük ailəyə məhəbbətlə başlayır. Uşaqlara ailə tarixi, məsələn, əcdadlarının müharibə zamanı göstərdikləri qəhrəmanlıqlar haqqında danışmaq, köhnə fotosəkillərə baxmaq, ailə şənliklərində iştirak etmək vacibdir.

- Kiçik vətən: Növbəti mərhələ öz kiçik vətəninə: şəhərə, kəndə, öz xalqına və adət-ənənələrinə məhəbbətin formalaşmasıdır. Bunsuz əsl vətənpərvərlik ola bilməz.

- Tarix və Mədəniyyət: Ədəbiyyat, incəsənət, muzeylər və hərbi obyektlərə ekskursiyalar vasitəsilə öz xalqının tarixinə və mədəniyyətinə qərq olmaq vacibdir. Bu, mənəvi və əxlaqi mədəniyyəti və keçmişə hörməti inkişaf etdirməyə kömək edir.

- Vətəndaş mövqeyi: Təhsil fəal vətəndaş mövqeyinin inkişaf etdirilməsini, vətəndaşlıq borcunu və konstitusiyə öhdəliklərini yerinə yetirməyə hazır olmağı, habelə öz ölkəsinin rifahı üçün qayğıını əhatə edir.

- Qanuna hörmət: Qanuna, kollektiv həyat normalarına hörmətin aşılınması, sosial və vətəndaş məsuliyyətinin inkişafı öz ölkəsinin rifahının qayğısına qalmaqda özünü göstərən mühüm komponentdir.

- Mənəvi inkişaf: mənəvi həyata ehtiyacın formalaşması, mənəvi cəhətdən sağlam həyat tərzini və cəmiyyətdə yaşamaq bacarığı, kollektivdə əlverişli ab-havanın qorunması.

Hamımız başa düşürük ki, yeni nəslin standartlarında əsas keyfiyyətlər vətəndaş məsuliyyəti və vətənpərvərlik, kiçik və böyük Vətənə sevgidir.

Vətənpərvərlik tərbiyəsi Vətənin vətənpərvər vətəndaşı keyfiyyətlərinə malik, sülh və müharibə dövründə vətəndaşlıq borclarını uğurla yerinə yetirməyə qadir olan şəxsiyyətin formalaşmasına və inkişafına yönəldilmişdir.

Vətənpərvərlik tərbiyəsindən danışarkən müəyyən etmək lazımdır ki, vətənpərvərlik nədir və kimə vətənpərvər deyə bilərik.

Vətənpərvərlik (yun. πατριώτης — həmvətən, πατρίς — vətən) mənəvi-siyasi prinsip, sosial hissdır, onun mahiyyəti Vətənə məhəbbət və şəxsi mənafeyini onun mənafeyinə tabe etmək istəyidir. Vətənpərvərlik öz vətəninə nailiyyətləri və mədəniyyəti ilə fəxr etməyi, onun xarakterini və mədəni xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaq istəyini və millətin digər nümayəndələri ilə eyniləşdirməyi, öz mənafeyini ölkənin maraqlarına tabe etmək istəyini, vətənin və xalqın mənafeyini qorumaq istəyini nəzərdə tutur. Vətənpərvərliyin tarixi mənbəyi ayrı-ayrı dövlətlərin çoxəsrlik, minilliklər boyu mövcudluğudur ki, bu da öz doğma torpağa, dilə, adət-ənənələrə bağlılığı formalaşdırıb. Xalqların formalaşması və milli dövlətlərin yaranması ilə vətənpərvərlik ictimai şüurun tərkib hissəsinə çevrilir, onun inkişafında milli məqamları əks etdirir.

Vətənpərvər vətəninə sevmə, xalqına sədaqətli, vətənin mənafeyi naminə qurbanlar verməyə, şücaətlər göstərməyə hazır olan insandır.

Vətənpərvərlik və vətəndaş məsuliyyəti ayrılmaz anlayışlardır və biz onları sinifdə, dərslərdə, tədbirlər zamanı, ailə və dostlarımızla daim müzakirə edirik. Biz hamımız Böyük Rusiyanın vətəndaşlarıyıq və vətəndaşlıq məsuliyyəti anlayışı insanın özünə, ailəsinə, icmasına, doğma torpağına və Vətəninə qarşı hüquq və vəzifələrini həyata keçirməsini nəzərdə tutur. Bu gün isə bizim vətəndaşlıq məsuliyyətimiz özünü I və II Vətən Müharibəsi veteranlarına sosial qayğıda, əlimizin, ürəyimizin hərəkətini verə biləcəyimiz uşaqlara dəstək olmaqda, xeyirxahlıq etməkdə göstərməlidir.

Beləliklə, ali təhsil sistemində tələbələrdə mənəvi və vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi bu gün əsas vəzifələrdən biri sayıla bilər. Azərbaycan vətəndaşlarının şəxsiyyətinin mənəvi-əxlaqi inkişafı və tərbiyəsi konsepsiyasının təhlili əxlaq və vətənpərvərlik kateqoriyalarının əsas milli kateqoriyalar kimi öyrənilməsi göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, vətənpərvərlik həmişə Azərbaycan vətəndaşının milli xarakterinin ən parlaq xüsusiyyətlərindən biri olub və qalır. O, vətənpərvərlik ideyasının yüksək humanist yönümünü nəzərdə tutur; dini dözümlülük; Azərbaycanın qanunlarına uyğunluq və riayət etmək; fərdin komandada yaşamağa sabit meyl və ehtiyacı hesab edilən icma; öz bölgəsinin və bütövlükdə Azərbaycanın təbiətinə xüsusi qeyd-şərtsiz sevgi və qayğıkeş münasibət [1].

Beləliklə, onları daha ətraflı nəzərdən keçirək. Əxlaqi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin formalaşmasında amillərdən biri də ortaq tarixi keçmişdir (kollektiv şüursuz). Bu amili həyata keçirmək ali təhsil sistemində möhkəmlənmək qabiliyyətinə malik tələbələr arasında mənəvi və vətənpərvərlik tərbiyəsi sahəsində səylərin birləşdirilməsini tələb edir, çünki tarixi yaddaş “sosial konsolidasiyanın sərhədlərini və imkanlarını müəyyən edən, “anbar”dır.

Mənəvi -əxlaqi tərbiyə dedikdə mədəniyyətin iki minillikdə inkişaf etdirdiyi mənəvi -əxlaqi dəyərlərə əsaslanan əxlaqın inkişafını nəzərdə tuturuq. Vətənpərvərlik tərbiyəsi mənəvi - əxlaqi tərbiyənin davamıdır və onunla ayrılmaz şəkildə bağlıdır.

Ali təhsil müəssisələrində tələbələrdə əxlaqi-vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin səmərəli inkişafını şərtləndirən digər amil miflərdə, əfsanələrdə, rəmzlərdə öz əksini tapmış xalq birliyinin kök salmasıdır. Bu icma həm ayinlərdə, adətlərdə, xalq yaradıcılığında, davranış normalarında, miflərdə, rəvayətlərdə ifadə olunan maddi və mənəvi dəyərlər sistemini əhatə edir.

Etnik mədəniyyət nəsil-dən-nəslə keçmək qabiliyyətinə malikdir və etnik qrupun özünəməxsus imicini formalaşdırmağa yönəlib.

Üçüncü amil vətəndaş cəmiyyətinin özünü təyin etməsidir. O, fərdin vətəndaş kimliyini müəyyən edir. Tədris prosesi ali təhsil sistemində tələbələrin öz müqəddəratını təyin etmələrinin əsasını qoyur. Bu təməl elmi düşüncənin inkişafını zəruri edir.

Ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən, ümumi mənə və dəyərlərin formalaşması üçün ilkin şərt olan ümumi dil ali təhsil müəssisələrində tələbələrdə əxlaqi və vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin tərbiyəsində daha bir amildir. Azərbaycan dili Azərbaycan vətəndaşları üçün ümumi dil hesab olunduğundan, akademik fənn kimi nəzərə alındıqda onun mühüm tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulamaq olar: ana dilinə məhəbbət aşılamaq, ümumbəşəri dəyərləri dərk etmək, ali təhsil müəssisələrində tələbələrdə güclü vətənpərvərlik hisslərini tərbiyə etmək.

Həmçinin ali təhsil sistemində tələbələrdə mənəvi və vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin formalaşmasında ümumi mədəniyyət (siyasi, hüquqi, iqtisadi) kimi birgə yaşayışın müəyyən təcrübəsinə əsaslanan, icma daxilində münasibətlərin əsas prinsiplərini və onun institusional strukturunu təsbit edən belə bir amili qeyd etmək lazımdır.

Ali təhsil sistemində tələbələrdə əxlaqi və vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin formalaşması amillərinin nəzəri icmalının yekununda bu icmanın, xüsusən də ölkədəki real vəziyyətlərlə bağlı ortaq emosional vəziyyətlərin təcrübəsini qeyd etmək olar.

Biz vətəndaş təhsilindən bəhs edərkən ən mühüm prinsipi: zaman və məkan arasında əlaqəni unutmamalıyıq. Əcdadlarımızın qəhrəmanlığını, vətən və xalq üçün etdiklərini dərk etmədən Vətənə hörmət və məhəbbət olmayacaq. Mənəvi-əxlaqi tərbiyə məsələsini həll edərkən biz hamımız söylərimizi gənclərdə sosial həyata dəyərlərə əsaslanan yanaşmanın formalaşdırılmasına yönəltməliyik. Mənəvi-əxlaqi tərbiyə gəncləri Vətənin rifahı naminə fəal yaradıcılıq fəaliyyətinə cəlb etməklə, Vətənin tarixinə, onun mədəni irsinə, xalqın adət və ənənələrinə hörmətlə münasibət – öz kiçik vətəninə, doğma torpaqlarına məhəbbət hissi aşılamaqla həyata keçirilir; Vətəni müdafiə etməyə hazır olmaq; və müxtəlif etnik qrupların adət və mədəniyyətlərini öyrənmək. Vətənpərvər və vətəndaşların yetişdirilməsi müasir təhsil müəssisəsinin əsas vəzifələrindən biridir. Və bir şey aydındır: biz birlikdə şəhərimizdə və rayonumuzda sosial tərəfdaşlıq məkanını genişləndirməklə gənclər arasında vətəndaş inkişafı problemini həll edə bilirik.

Yuxarıdakıları ümumiləşdirən müəllif qeyd edir ki, ali təhsil sistemində tələbələrdə əxlaqi və vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin formalaşmasında əsas məqsəd ən mühüm sosial və mənəvi-əxlaqi dəyərlər kimi çıxış edən əxlaq və vətənpərvərlik hisslərinin aktuallaşdırılması, müasir gənclərdə vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılması, onun cəmiyyətimizin quruculuğu prosesində özünü göstərə biləcək ən mühüm keyfiyyətlərdən hesab edilə bilər. fondlar, o cümlədən onun sabitliyini və təhlükəsizliyini təmin etməklə bağlı fəaliyyət növləri.

ƏDƏBİYYAT

1. Efimenko, V.N. "Vətəndaş şəxsiyyəti" konsepsiyasının struktur komponentləri və məzmunlu məzmunu // Sosial inkişafın nəzəriyyəsi və təcrübəsi. – 2013. №11. – s.14-18.
2. Milli-mənəvi şüurun formalaşması vətənpərvərliyin təməl daşdır "Olaylar". – 2015. 14 aprel. №63. – s.15.
3. Qarayeva, S. Gənc nəslin vətənpərvər ruhda tərbiyəsi prioritet tələbdir, 08.07.2021 <https://525.az/news/171553-genc-neslin-vetenperver-ruhda-terbiyesi-prioritet-telebdir>
4. Heydər Əliyev siyasəti: Tolerantlıq (çıxışlar, nitqlər, görüşlər, təbriklər). (2015). – Bakı: "Elm və Təhsil". – 504 s.
5. Məmmədov, E. Uşaqların hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsində dövlət atributlarından bayrağın rolu // Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri, – 2004. – s.254-255.
6. Əliyev, H. Milli-mənəvi və dini dəyərlərimiz haqqında. "Azərbaycan müəllimi" 16-22 avqust 2001.

MALIK MELIKOV

**FACTORS IN THE FORMATION OF MORAL AND PATRIOTIC QUALITIES AMONG
STUDENTS IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM**

Abstract: This article emphasizes the relevance of developing moral and patriotic qualities among the youth of our country. The main tasks related to the formation of moral and patriotic values in modern youth are outlined. The central idea of the article is to describe the factors that can positively influence the development of moral and patriotic qualities among students in higher education institutions.

Keywords: moral and patriotic qualities, students, higher education system, modern youth, moral and ethical development

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN SOVET DÖVRÜ TARİXİNİN TƏDRİSİ ZAMANI İNKLÜZİV DƏRS PROSESİNİN TƏŞKİLİ

Məqalədə Azərbaycanın sovet dövrü tarixinin ümumtəhsil məktəblərində tədrisi zamanı inklüziv dərslərin prosesinin təşkili məsələləri araşdırılır. Araşdırmada xüsusi qayğıya ehtiyacı olan fərdlərin təhsil hüquqları, onlara uyğunlaşdırılmış tədris metodları, üsulları və resurslardan istifadə yolları geniş şəkildə araşdırılır. Eyni zamanda məqalə təhsilin və təhsil alma imkanlarının vətəndaşlar arasında bərabər paylanması hüququnun inklüziv təhsilin təminatı olması məsələsinə toxunur. Inklüziv təhsilin pedaqoji və psixoloji əsaslarını izah etməklə yanaşı, Azərbaycanın sovet dövrü tarixinin mürəkkəb tarixi məqamlarını hər bir dərslərin üçün anlaşılan və yetərli formada təqdim etmə yolları təklif edilir. Məqalədə həmçinin müasir təlim texnologiyaları, diferensiaslaşdırılmış dərslərin planları və interaktiv metodların tətbiqinə dair nümunələr yaradılmışdır. Qanunvericilik bazasına əsaslanan bu elmi-metodik yanaşmada əsas məqsəd inklüziv mühitdə tədrisin fəal tədrisini təmin etməkdir.

Açar sözlər: Tarix fənni, Azərbaycan SSR, müəllim, tədris, inklüziv, proses

Giriş: Dünya miqyasında həlli axtarılan, praktiki işlər görülməyən məsələlərin bir istiqaməti də təhsil sektorunda özünü göstərir. Təhsilin hər kəs üçün əlçatan olması global və həlli vacib olan məsələlərdəndir. Dünya elm nəzəriyyəsinə innovasiyalaşma ilə yeni terminlər daxil olur. Lakin heç də çox yeni olmayan, ötən əsrdən etibarən təhsil sistemlərində özünə yer alan “inklüziv təhsil”, “inklüzivləşmə” terminlərinin adlarının daxilində gizlətdiyi təhsil problemi dünya miqyasında təhsil sektorlarının axtarılda olduğu problemlərdəndir. Inklüziv təhsil dilindən, dinindən, irqindən, milliyətindən və sosial, siyasi, maddi, ictimai, fiziki, əqli mövqeyindən asılı olmayaraq cəmiyyətin hər bir fərdinin təhsil alma hüquqlarının və bu hüquqların qanunauyğunluqlarının, bu istiqamətin problemləri, onların həlli yollarının məcmusudur. Innovasiyalaşan təhsil istiqamətlərindəndir. “İnklüzivləşmə (inclusion – daxilə alma) – bütün vətəndaşların, ilk növbədə, əlilliyi olan bütün insanların cəmiyyətdə iştirak səviyyəsinin artırılması prosesidir” [1].

Günümüz Azərbaycanda təhsil sisteminin ən aktual məsələlərindən biri də məhz bütün ümumtəhsil məktəblərində inklüziv mühitin qismən və ya tam təşkili, yaxud da inklüziv dərslərin təhsil mühitinin yaradılması məsələsidir. Tarix fənninin tədris zamanı diqqət yetirilməli olan təlim texnikalarından biri də inklüziv dərslərin prosesinin qurulması məsələsidir. Peşəkar müəllimin həll etməli və bu ada layiqincə yiyələnməsi üçün məsələnin həlli yollarının daimi axtarışında olması vacibdir.

Azərbaycan Respublikasında inklüziv təhsil. Azərbaycanda inklüziv təhsil probleminin həlli hələ Respublikanın Konstitusiyasında bütün vətəndaşların təhsil hüquqları ilə bağlı məsələlər II bölmə III fəsilə öz əksini tapır. Konstitusiyasının II bölmə III fəsil 45-ci maddəsində deyilir: “Təhsil hüququ: I. Hər bir vətəndaşın təhsil alma hüququ vardır. II. Dövlət pulsuz icbari ümumi orta təhsil alma hüququnu təmin edir. III. Təhsil sisteminə dövlət tərəfindən nəzarət edilir. IV. Maddi vəziyyətdən asılı olmayaraq istedadlı şəxslərin təhsili davam etdirməsinə dövlət zəmanət verir” [2].

Bununla yanaşı respublikamızın ümumtəhsil məktəblərində mərhələli şəkildə inklüziv təhsil mühitinin qurulması sahəsində işlər aparılır. Məsələn, “İbtidai təhsil səviyyəsi üzrə inklüziv təhsilin tətbiqi” layihəsi çərçivəsində pilot məktəblərin müəyyən edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 3 iyun 2016-cı il tarixli əmri ilə Nərimanov rayonu 202 nömrəli tam orta məktəb, Nizami rayonu 220 nömrəli məktəb-lisey, Xətai rayonu 138 nömrəli orta məktəb, Sabunçu rayonu 252 nömrəli məktəb-lisey layihə üzrə pilot müəssisələr kimi müəyyən edilmişdir” [3].

Bütün bunlar dövlət səviyyəsində görülmüş işlər və onlara aid misallardır. Lakin bununla yanaşı müəllim heyətinin də dərslərin prosesində inklüziv tədris prosesinin qurulması məsələsini daim tədqiq etməsi və bu istiqamətdə yeni metodlar kəşf etməsi müasir yanaşmalardandır. Xüsusilə, tarix

fənninin tədrisi zamanı mövzuların şagird psixologiyasına, idrak təfəkkürünə, analitikasına mənfi təsirinin qarşısının alınması, onların tədris olunan mövzuları səmərəli yolla necə dolğun dərk edəcəyi və anlayacağı məsələlərinin həlli tarix müəlliminin qarşısında duran vəzifələrə aiddir. Sınıf kollektivində hər anası bir xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdlərin olmasına baxmayaraq peşəkar müəllim tədris mühitinin normal və tarazlığın pozulmadığı şəkildə qurmağı bacarmalıdır.

Azərbaycanın sovet dövrü tarixinin tədrisində inklüziv dərslərin prosesinin qurulması məsələsi. Azərbaycanın Sovet dövrü tarixi daxilində çox dərin və psixikaya təsir edəcək mövzular ehtiva edir. Xüsusilə, “Azərbaycan torpaqlarına qəsd, torpaqların parçalanaraq düşməni və qonşu dövlətlərə verilməsi”, “Sosializmin Azərbaycanda repressiya siyasəti”, “Azərbaycan II Dünya müharibəsi illərində”, “Azərbaycanlıların 1948-1954-cü illərdə deportasiyası”, “Azərbaycanın milli adət, ənənə və bayramlarına qarşı anti-humanizm siyasəti”, “1988-ci ildən etibarən ermənilərin anti-azərbaycan kampaniyasının genişləndirilməsi”, “20 yanvar faciəsi” və s. mövzular həssas mövzular qrupuna daxildir. Ona görə ki, bu mövzuların daxilində Azərbaycanın başına gətirilən bəlalar, Azərbaycan övladlarının müxtəlif bəhanələrlə düşür olduqları represiyalar, ərəzi bütövlüyümüzə edilən qəsdlər, bugünkü azərbaycanlı-erməni münaqişəsinin atılan təməllərinin törətdiyi fəsadlar, müharibələrin dinc əhaliyə vurduğu zərərlər, deportasiyası ilə xalqın düşür edildiyi zulmlər, erməni xisləti ilə Azərbaycanın məruz qaldığı soyqırımlar, boyunduruq altına düşən və məhv edilməyə çalışılan milli adət-ənənələr və bayramlarımızın keçdiyi keşməkeşli yollar və bu kimi yazıya, sığmayan acı həqiqətlərlə əhatə olunub. Həmin mövzuların tədrisində dərslərin prosesinin qurulması zamanı müəllim şagirdlərin həm yaş xüsusiyyətləri, həm psixoloji durumları, həm də xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdlərin mövqeyini nəzərə alaraq təlimi reallaşdırmalıdır. Əks halda müəllim təlimdə mənimsəmə əvəzinə psixi hala mənfi təsir edə və mənfi nəticələrə doğurar.

Azərbaycanın sovet dövrü tarixinin tədrisində inklüziv dərslərin prosesinin qurulması üçün aşağıdakı addımları reallaşdırmaq mümkündür: Bu məsələyə ətraflı yanaşmadan əvvəl bir sıra məsələləri bilmək lazımdır. Bu məsələlər həm pedaqoji, həm ümumbəşəri müstəvidən çıxış edərək ümumi vəzifələndirmə və müəllim mövqeyinin ideallaşdırılmasını təmin edir. Inklüziv mühitin təşkilinin önəmini dərk edən, təlimin təşkili prinsiplərinə əməl edən müəllim təbii ki, öz idealist peşəkarlığını nümayiş etdirməyi bacarır. “İnklüziv təhsil prosesində təlimin təşkili prinsipləri, ilk növbədə pedaqoji prinsiplərə əsaslanır. Pedaqoji optimizm, diferensiallaşdırma, fərdi yanaşma, erkən pedaqoji yardım, sosial-adaptasiyaedici və xüsusi pedaqoji rəhbərliyin vacibliyi kimi prinsiplərin tələb və şərtlərinə əməl etməklə inklüziv təhsildə arzu olunan nəticə əldə etmək mümkündür” [4].

1. Sınıf otağının dərslərinə uyğun tənzimlənməsi. Azərbaycanın sovet dövrü tarixinin tədrisində ilk öncə müəllim inklüziv sınıf otağının yaradılmasına diqqət yetirir. Belə ki, sınıf otağında dövrə aid diqqəti cəlb edəcək, milli ruh formalaşdıracaq hadisə və görkəmli şəxsiyyətlərə aid portret, tablolar və sxem-cədvəllər əsə bilər. Daha sonra sınıf otağının dövrün tədrisində uyğun seçiləcək fəal təlim üsullarına uyğunlaşdırıla bilər. Tədris zamanı istifadə oluna biləcək texniki təminat avadanlıqlarının işinin yaxşılaşdırılması istiqamətində müəyyən işlər görə bilər ki, dərslərin prosesində hər hansı bir diqqət yayındıracaq halın baş verməsinin qarşısı alınsın. Çünki, inklüziv fərdlərin diqqətini cəlb etmək çətin olduğu kimi diqqətin yayınması və hətta yetərinə mövzudan uzaqlaşması da həssas məsələdir. Kənar müdaxilə və ya hər hansı bir səs çoxluğu həssas fərdlərin durğun vəziyyətinə dərhal təsir edə və dərslərin prosesinin səmərəliliyini azalda bilər.

2. Fərdi yanaşma ilə dövrə uyğun dərslərin prosesinin qurulması. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar çox vaxt fərdi yanaşma və fərdi diqqətə ehtiyac duyurlar. Sınıf otağında yer alan şagirdlərdən görmə, eşitmə kimi duyma xüsusiyyətləri natamam olan şagirdlər ola bilər. Müəllim, görmə məhdudiyyətli şagirdlər üçün mövzunun tədrisində səsli izah etmə və yaxud da İKT vasitələri vasitəsi ilə səs yazıları, səsli video-çarxlar dinləyə bilər. Məsələn, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ləğvi və Azərbaycanda sosializim idarəetməsinin bərqərar olması haqqında hazırlanmış qısa, səsli video-çarx təqdim etməklə həm bütün sinfin məlumatı qavramasına nail olunur, həm də xüsusi şagirdin kollektivdən kənara qalmasının qarşısını alınır. Bu zaman səsli oxu zamanı “XI Qızıl ordu”, “işğal”, “AXC”, “Sovetləşmə” ifadələrinin vurğulu və ucadan səsləndirilməsi diqqəti aktuallığa yönəldir.

Eşitmə məhdudiyyəti olan şagirdlər üçün müəllim fərdi yanaşma metodu ilə həmin şagirdlərin mövqeyini nəzərə alaraq müxtəlif simulyasiya, sxem, yazılı izah, cədvəl və şəkillərdən, karikaturalarda izah edə bilər. XI Qızıl ordunun hərəkəti və AXC sərhədlərinə daxil olaraq Bakı istiqamətində irəliləyişini animasiyalar, rəngli oxlar və haşiyələr vasitəsilə xəritə üzərində izah etmək, daha sonra həmin dövrdə baş verən hadisələri vizual xronoloji cədvəllər vasitəsi ilə qruplaşdırmaq şagirdlərin prosesi maneəsiz və dolğun dərk etməsini reallaşdırır. Bu zaman da sinifdə əyləşən şagirdlərin hər biri vizual görmə ilə analiz aparmağı və nəticə çıxarmağı bacarır. Eyni zamanda eşitmə duyğusu natamam olan şagirdlər əyləncəli dərslər mühitindən kənarda qalmayaraq iştirakçı olur.

Nitq problemi və ya yazı ilə ifadə etmə bacarığı zəif olan şagirdlər üçün onları mövzu ilə bağlı karikatura, rəsm, yaxud da hər hansı simvolik bir rəngli-sxematik klasterlərin hazırlanmasına yönəltmək olar. Məsələn, “Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə ilk qəsdlər” mövzusunda uyğun həmin şagirdlərdən ərazilərimizin illərə uyğun xronoloji şəkildə necə dəyişməsinə rəngli xəritələr çəkməklə izah etmələrini istyərək onları fəal təlimə cəlb etmək olur. Həmin zaman şagird özünü digərlərindən və prosesdən kənar hiss etmir, əksinə vəzifə almış bir kollektiv üzvü olaraq çıxış edir. Bu onda həm yüksək motivasiya, həm də informasiya mənbəyi yaradır.

İdrak çətinliyi olan şagirdlər üçün mövzu ilə bağlı rəngli “səbəb-nəticə kartları” hazırlamaq olar. Məsələn, “II Dünya müharibəsi illərində Azərbaycanın vəziyyəti” mövzusunda uyğun səbəb nəticə kartların hazırlanması: kartın bir üzünə “Azərbaycan neftinin tədarükü SSRİ-yə hansı üstünlüyü verdi?” sualı, digər üzünə sualın cavabı olaraq “Azərbaycan nefti SSRİ-nin müdafiəsində həlledici rol oynadı” yazmaqla şagirdlərdə əyləncə və motivasiya ilə öyrənməni təmin edir. Yüksək qavrama qabiliyyəti olan şagirdlər üçün isə mövzuya aid daha dərin, düşündürücü suallar vermək onlarda daha güclü maraq oyadır. Məsələn, “Sizcə, Almaniya Bakını ələ keçirsə idi müharibənin və Bakının taleyi necə olacaqdı?” sualıyla həmin şagirdlərdə güclü maraq hissi oyatmaq, analitik düşünmə, tənqidi yanaşmanı və idrak təfəkkürünü inkişaf etdirmək olar.

3. İnküziv dərslərin prosesinə uyğun müasir təlim üsullarının seçilməsi. Sinif kollektivini təşkil edən şagirdlərin arasında xüsusi qayğıya ehtiyacı olan fərdlərin də olmasını nəzərə alaraq təlim üsullarını elə müəyyən etməliyik ki, prosesdə boşluq və əksiklik yaranmasın. Mövzulara uyğun seçilən təlim üsulu müəyyən müsbət nəticə verir. Məsələnin praktiki şəkildə tətbiq üçün növbəti arqumenti reallaşdırmaq mümkündür. “Sovet dövründə kollektivləşdirmə” mövzusunun tədrisi zamanı müxtəlif həssas qrupa aid şagirdləri nəzərə alaraq fəal təlim üsullarını da fərqli traektoriya ilə tətbiq etmək olar. Görmə məhdudiyyətli şagirdləri də nəzərə alaraq “Səsli BİBÖ”, “Fərdi beyin həmləsi”, “Şifahi söz assosiasiyaları”, “Debatlar”, “Problemin həlli”, “Müdahibə”, Edvard de Bononun “MMM-müsbət, mənfi və maraqlı cəhətlər” (İng. PMİ) üsulun tətbiq etmək mümkündür. Edvard de Bononun “MMM” üsulu tənqidi təfəkkür prosesini inkişaf etdirməyə xidmət edən metodlardandır.

“Bu tənqidi və yaradıcı düşüncəni inkişaf etdirmək üçün faydalı bir alət olan *Müsbət, Mənfi və Maraqlı cəhətlər* (ingilis dilində PMİ-Plus, Minus, Interesting) strategiyasıdır. Bu strategiya ideyaların, konsertlərin və təcrübələrin bir neçə perspektivdən analizinə imkan yaradır” [5].

Bu üsulların kollektiv şəkildə tətbiqi həmin şagirdlər üçün maraqlı və sosial mühit yaradır. Mövzular üzrə tətbiqinə isə nümunə olaraq göstərmək olar: “1950-60-cı illərdə Azərbaycan SSR-də sənaye quruculuğu” mövzusu tədris olunan dərslərin prosesində “Debatlar” üsulunun tətbiqi ilə qarşılıqlı təsir fəaliyyəti nəticəsində kollektiv iştirak əldə olunur. Alqoritmik olaraq bir neçə şagird qarşılıqlı 1950-1960-cı illərdə Azərbaycan SSR-də aparılmış sənaye quruculuğu işləri, eyni zamanda bu işlərin mənfi və müsbət nəticələrini müdafiə edərək həmin həssas qrupa daxil olan fərdi inandırmağa çalışır. Bu zaman şagirdlər hər birisi öz mövqeyini haqlı göstərmək üçün tutarlı faktlar gətirir. “Hakim” rolunda çıxış edən görmə əngəlli şagird səsləndirilən fikirləri dinləyir və eyni zamanda özü də öyrənərək aktiv iştirakçı olur. Lakin bu zaman əlavə səs-küy, üsulun əsasından yayınaraq yaradılan dərslər pozuntularının qarşısı alınmalıdır ki, həmin şagird mənfi təsirə məruz qalmasın. Əks halda tətbiq edilən üsul səmərə verməyəcək, əksinə, proses fikir dağınıqlığı ilə nəticələnəcəkdir.

Həmçinin eşitmə əngəlli şagirdlər nəzərə alınaraq inküziv mühitdə dövrə aid mövzuların tədrisi zamanı qurulacaq fəal təlim prosesində isə “Yazılı BİBÖ”, “Klaster”, “Müzakirə xəritələri”, “Yazılı təqdimat”, “Esse”, “Eyler-Venn diaqramı”, “Qərarlar ağacı” və s. üsulların tətbiqi

mümkündür. Bu zaman müəllim və şagird kollektivi əlavə səslərdən istifadə etməyərək, sadəcə yazı və rəngli haşiyə işarələri ilə öz fikirlərini izah edərək qarşı tərəfə çatdırmağa çalışır. Prosesin aktiv iştirakçısı olan xüsusi şagird isə özünü işin əsas mövqelərindən biri kimi görərək fəal dərs mühitindən kənarlaşmır. Üsulların dərs prosesinə tətbiqinə nümunə olaraq “Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-ə rəhbərliyi dövründə mədəni quruculuq işləri” mövzusu üzərində üsulun işləmə texnikasını uyğunlaşdırma biləri. Məsələn, “Klaster” üsulu. Müəllim lövhə üzərinə içində “Azərbaycan SSR – Heydər Əliyev və mədəni quruculuq” ifadəsi yazılmış rəngli bir kağız asılır. Şagirdlər növbə ilə öz rəngli kağızlarında faktları yazaraq lövhə qarşısına çıxır və bir şaxə xətti çəkərək həmin xəttin üzərinə yapışdırır. Ardınca müəllim səssiz şəkildə mərkəzdəki bölmədən bir klaster xətti çəkərək “Qarabağda görülmə mədəni quruculuq işləri”, digər bir xətt çəkərək yeni klaster bölməsi yaradır və “Naxçıvanda görülmə mədəni quruculuq işləri” ifadəsi yazır və hissələri bir-birinə birləşdirən yeni ifadələrin həmin əlaqəli şaxəyə də uyğunlaşdırılmış şəkildə kateqoriyalara ayrılaraq yerləşdirilməsinə bir növ işarə verir. Şagirdlər hər bir bölməyə uyğun faktı yeni şaxələndirmələrlə yerləşdirir və beləcə proses getdikcə genişləndirilərək interaktiv şəkildə davam etdirilir

Nitq problemi, idrak çətinliyi olan və özünü ifadə etməyi bacarmayan şagirdləri nəzərə alaraq isə dərs prosesində dövrün tədrisi zamanı interaktiv-inklüziv mühitin yaradılması məqsədi ilə “Rəngli təqdimat”, “Xəritələr üzərində rəngləmə”, “Dövrü təsvir edən katikatura”, “Portret” üsullarını tətbiq etmək səmərəli nəticə verir. Məsələn, “1948-1954-cü illərdə azərbaycanlıların deportasiyası” mövzusunun tədrisi zamanı, şagirdlərdən “Siz dövrü karikatur olaraq necə təsvir edərdiniz?” sualı ünvanlanaraq öz fikirlərini yaradıcı təfəkkürün köməyi ilə karikatura rəsmlərində ifadə etmələri istənilən bilir. Şagirdlər dövr haqqında müəllimin öncədən qısa şəkildə verdiyi məlumatlar əsasında öz tənqidi, yaradıcı və analitik yanaşma bacarıqları ilə dövrü təsvir etməyə çalışır. Eyni zamanda müəllim şagirdlərə öz karikaturalarında statistik məlumatları da əks etdirməyi yaddan çıxarmamağı tapşırır. Sonda isə fasilitator müəllim şagirdlərin yaratdıqları katikatura və üzərindəki statistik məlumatlardan bu şagirdlərin həmin dövrü nə dərəcədə qavraya bildiklərini reflektiv şəkildə öyrənmiş olur.

4. Kollektivlə işləməyə yönəltməklə inklüziv mühitin təşkili. Şagirdlərdə kollektiv işləmə bacarığının formalaşdırılması dərs mühitində əhəmiyyətli və səmərəli nəticə əldə etmənin ilkin və əsas tərəflərindən biridir. “Əlifba təlimi dövründən başlayaraq kollektivdə işləmək, kollektiv fəaliyyətə alışmaq bacarığının bünövrəsi qoyulur. Sınıfdan-sinfə keçdikcə kommunikativ bacarıqların zənginləşdirilməsi istiqamətində iş aparılır. Kollektiv fəaliyyətin komponentlərinin (fəaliyyətin məqsədi, məzmunu, mahiyyəti, təşkili, texnologiyası, intensivliyi, kommunikativliyi, qiymətləndirilməsi) ardıcılığının nəzərə alınması diqqət mərkəzində saxlanılır” [6].

Azərbaycanın sovet dövrü tarixinin tədrisi zamanı müəllim mövzunun əhəmiyyətindən asılı olaraq yeni kollektiv oyunlar tətbiq etməyə çalışır. Eyni zamanda yuxarıda qeyd olunan təlim üsullarını qruplar şəklində və hər qrupda həmin həssas qrup şagirdlərin olacağı şəkildə reallaşdırmağa çalışır. Ona görə ki, həmin şagirdlər sosiallaşma və kiçik kollektivə inteqrasiya sayəsində daha əyləncəli, maraqlı və fəal mühitdə öyrənmənin aktiv subyekti olur. Yoldaşlarının onlara, onların yoldaşlarına qarşı etik və həssas davranışı sayəsində bu şagirdlər prosesdən kənar qalmır. Məsələn, “1988-ci ildən etibarən ermənilərin azərbaycanlılara qarşı fəal qırğınlara başlaması” mövzusunun tədrisində kollektiv və həssas mühitin təşkili haqqında danışaq. Ümumi məqsədimiz tarixi hadisələri öyrətmək və öyrənməklə yanaşı, empatiya, humanizm, vətənpərvərlik və ümumbəşəri dəyərlərin formalaşdırılmasıdır. Alqoritmik olaraq isə aşağıdakı addımları reallaşdırmaq olar: 1. Dərsin başlanğıcında “motivasiya” üçün: “Sülh nədir?” sualı verilir və bu mövzuda 2-3 dəqiqəlik açıq fikir mübadiləsi aparılır (beyin həmləsi). Burada məqsəd: Şagirdlərin emosional cəhətdən dərsə hazırlığı, onları dinləməyə təşviq etmək bacarığının aktivləşdirilməsidir; 2. Qruplara bölünmə zamanı müəllim hiss etdirmədən görmə reseptorları zəif olan şagirdi fəal qrupa daxil edir. Həmin qrup üzvlərinə və ümumi sınıfa fikirlərini pıçıldayaraq bir-birinə təqdim etmələri və müzakirəni növbəli şəkildə apararaq qarşılıqlı dinləməni əsas tutmaları istənilir. Beləcə digər şagirdlər həm öz fikirlərini tam ifadə etmiş, həm də həssas yoldaşlarını nəzərə alaraq onun da qrup işində fəal iştirakına şərait yaratmış olacaqdır; 3. İkinci halda fəal qrupa yerləşdirilmiş eşitmə əngəlli şagirdləri nəzərə alaraq

qrup üzvlərinin yazılı və sxemlər, səbəb-nəticə əlaqəli, aydın ifadələr şəklində kartoçkalar vasitəsilə öz cavablarını hazırlamaları tapşırılır, Nəzərə çatdırılır ki, slayd və qrafik materiallarla şəkil və qısa yazılarla təqdimat hazırlanmalıdır. Məsələn: “1988-ci il – Sumqayıt hadisələri – azərbaycanlılara qarşı zorakılıq başladı”. Şəkil+tarix+qısa cümlə sxemi ilə iş hazırlanır. Qruplar cavabları özlərinə məxsus hazırladıqları böyük təqdimat lövhələrinə yerləşdirərək lövhəyə adı və bu zaman kollektiv halında iş aparılır və dərkətmə, analitik yanaşma kollektiv müstəvidə reallaşdırılır.

Nəticə. İnnovasiyalarla zəngilənən təhsil seqmentinə uyğun olaraq ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycanın sovet dövrü tarixinin tədrisində inklüziv dərslərin prosesinin təşkili müasir təhsil sisteminin əsas prioritetlərindən biridir. Bu proses yalnız xüsusi qayğıya ehtiyacı olan fərdlərin deyil, bütünlükdə bütün təhsilənlərin fərdi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və təhsilin buna uyğunlaşdırılması uğurlarının əldə edilməsinə imkan verən, dili, dini, irqi, milli mənsubiyyəti, əqli, fiziki və sosial durumun fərqi olmadan hər bir vətəndaşın təhsil almasının təmin edilməsinə xidmət edir. Azərbaycanın sovet dövrü tarixi məktəbdə tədrisi ilə həm emosional yük, həm də çətin mövzu strukturu üzrə müəllimdən xüsusi yanaşma tələb edir. Bu kontekstdə inklüziv dərslərin təşkili – fərdi yanaşma, müasir təlim üsullarının tətbiqi, sinifdə balanslı və rahat şəraitin qurulması – dərslərin effektivliyini və yüksək, müasir standartlara cavab verən təhsil effektlərinin dərslərin prosesinə cəlb edilməsi imkanlarını və səmərəliliyini artırır. Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycanın sovet dövrü tarixinin tədrisində inklüziv prosesin təşkil edilməsi ilə müvafiq qənaətbəxş nəticələrin əldə olunması üçün aşağıdakı təklifləri də nəzərdən keçirmək olar:

1) Ümumtəhsil məktəblərində tarix fənnini tədris edən müəllimlər üçün inklüziv dərslərin prosesinin təşkili ilə bağlı ixtisasartırma təlimləri sistemli və davamlı şəkildə həyata keçirilərək; 2) Sovet dövrü tarixin xüsusi mövzularını əhatə edən dərslər üçün dərslər vəsaitlərin (vizual materiallar, rəqəmsal resurslar, fərdi tapşırıqlar) hazırlanmasıyla; 3) Məktəblərdə inklüziv siniflərdə dərslər deyən müəllimlərin pedaqoji-psixoloji praktika və xüsusiyyətlər təmin edilməsi, mütəxəssis məsləhəti mexanizmləri qurulmasıyla; 4) Tarix fənninin tədrisində istifadə olunan resursların həm də görmə, eşitmə, anlama, dənə, ifadə imkanları məhdud olan əlavə həssas fərdlər üçün uyğunlaşdırılmış variantlarının hazırlanmasıyla; 5) Inklüziv siniflərdə Azərbaycanın Sovet dövrü tarixinin tədrisinə dair təcrübə nümunələri toplamaq və pedaqoji-praktiki fəaliyyətlə paylaşmaqla və s. bu kimi təklifləri nəzərdən keçirərək müəyyən müsbət nəticə əldə etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Inklüziv siniflərdə təlimin təşkili. Oxu materialı. TİPİİ. – Bakı: – 2018.
https://www.tipii.edu.az/noduploads/document/8588_oxu-materiali-inkluziv-tahsil.pdf
2. Prezident.az. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. <https://president.az/>
3. Inklüziv təhsil (Məlumat kitabçası). – Bakı, “Universal Poligraf” MMC, – 2018.
<https://static.inkluzivtehsil.edu.az/book/files/M%C9%99lumat%20kitab%C3%A7as%C4%B1.pdf>
4. Xudaverdiyeva, T. . Inklüziv təhsildə təlimin təşkili prinsipləri: Perspektivlər və nəticələr // – 2021. Azərbaycan məktəbi. № 3(696), – s.49-58
5. İsmayılova, T. Kurikulum, yeni təlim texnologiyaları. Dərslər vəsaiti / T.İsmayılova. – Bakı: Mütərcim, – 2020. – 296 s.
6. Əliyeva, F., Məmmədova, Ü. Müasir təlim texnologiyaları / F.Əliyeva, Ü.Məmmədova. – Bakı: “MBM”, – 2014. – s.190.

MARDAN ALIYEV

THE ORGANIZATION OF AN INCLUSIVE TEACHING PROCESS IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS DURING THE TEACHING OF AZERBAIJAN’S SOVIET PERIOD HISTORY

Abstract: the article examines the issues of Organization of the inclusive lesson process during the teaching of the history of the Soviet period of Azerbaijan in general education schools.

The study extensively examines the educational rights of individuals with special needs, teaching methods, techniques and ways of using resources adapted to them. At the same time, the article addresses the issue of ensuring that educational opportunities and access to learning are distributed equally among citizens, emphasizing this principle as a fundamental guarantee of inclusive education. In addition to explaining the pedagogical and psychological foundations of inclusive education, ways are proposed to present complex historical moments of the Soviet period of Azerbaijan in an understandable and sufficient form for each lesson. The article also provides examples of the application of modern learning technologies, differentiated lesson plans and interactive methods. The main goal of this scientific and methodological approach based on the legislative framework is to ensure the active teaching of history in an inclusive environment.

Keywords: History subject, Azerbaijan SSR, teacher, teaching, inclusive, process

МЕРДАН АЛИЕВ

**ОРГАНИЗАЦИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА В
ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ИСТОРИИ
АЗЕРБАЙДЖАНА СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА**

Резюме: В статье рассматриваются вопросы организации инклюзивного учебного процесса при преподавании истории Азербайджана советского периода в общеобразовательных школах. В исследовании подробно рассматриваются образовательные права лиц, нуждающихся в особом уходе, методы обучения, методы и способы использования ресурсов, адаптированных к ним. В то же время в статье рассматривается вопрос обеспечения равного распределения образовательных возможностей и условий получения образования среди граждан, что подчёркивается как ключевая гарантия инклюзивного образования. Помимо объяснения педагогических и психологических основ инклюзивного образования, предлагаются способы представления сложных исторических моментов истории Азербайджана советского периода в понятной и адекватной форме для каждого урока. В статье также приведены примеры применения современных технологий обучения, дифференцированных планов уроков и интерактивных методов. Основной целью данного научно-методического подхода, основанного на законодательной базе, является обеспечение активного преподавания истории в инклюзивной среде.

Ключевые слова: Предмет истории, Азербайджанская ССР, учитель, преподавание, инклюзивно, процесс

INTERACTIVE STRATEGIES IN EARLY ENGLISH LEARNING

Identifying the Problem: Primary school pupils in numerous contexts, including Kazakhstan, are frequently unable to retain English vocabulary because they depend heavily on traditional, non-interactive methods of teaching such as rote memorization and translation. Aim of the Study: The purpose of this study is to explore the impact that interactive teaching strategies – games, storytelling, and Total Physical Response (TPR) – can have on vocabulary development in young learners. Design/Methodology: A four-week experimental design with two groups of 2nd and 3rd graders (N=50) was used. The control group was taught through traditional means while the experimental group received instruction through interactive strategies. Data were collected via pre- and post-test vocabulary assessments, classroom observations, and a student motivation survey. Major Findings: Results revealed statistically significantly greater vocabulary score improvement for the experimental group than for the control group. Observations and survey data also indicated a marked increase in student motivation, engagement, and participation during interactive lessons. Conclusions reached by the study revealed that applying interactive strategies to English lessons significantly improved vocabulary acquisition along with enhancing students' positive attitude toward learning it. It is recommended that primary school English teachers apply these methods so as to create a more effective stimulating learning environment.

Keywords: interactive learning, vocabulary development, young learners, TPR, storytelling, motivation

English has become an essential skill for international interaction, higher education opportunities, and career advancement in a world that is rapidly becoming globalized. This has prompted many governments around the world to adopt English as a language to be taught at primary school level, including Kazakhstan. The critical period hypothesis supports this since young children are thought to have an innate ability to learn languages more easily than older learners. However, despite starting early in life with language instruction, the required level of communicative competence is not achieved because methods did not change with time.

Problem Statement Primary school students have not formed a stable and active English vocabulary due to the traditional ways of teaching vocabulary, such as mechanical repetition, direct translation, and passive memorization. These methods do not capture the natural curiosity and energy of children, resulting in low motivation and poor long-term retention of lexical items. **Purpose of the Study** This study aims to explore the effects of interactive teaching strategies, including educational games, storytelling, Total Physical Response (TPR), and digital tools on vocabulary acquisition and development among young learners in grades 2-3. **Research Questions** What are the effects of interactive strategies on vocabulary retention among early learners in English? Which interactive activity is most effective for vocabulary development between games, storytelling, or TPR? How do students' attitudes and motivation toward learning English change with the implementation of interactive strategies? **H1:** Students learning vocabulary through interactive strategies will have a significantly higher improvement in post-test scores compared to those taught by traditional methods. **H0:** There is no significant difference in vocabulary improvement between the experimental group and control group students. **Interactive Learning Theory:** The principles of constructivism (Piaget, Vygotsky) state that learning is an active process of building knowledge through experience and social interaction. **Early Language Acquisition Theory:** Reference Stephen Krashen's theories particularly the "Affective Filter Hypothesis," which explains low-anxiety environments as being conducive to language acquisition. **Krashen Stephen Theories particularly Affective Filter Hypothesis.** Games help reduce anxiety provide a meaningful context for using language enhance memory

through repetition and emotional engagement Storytelling provides rich contextualized vocabulary making words more memorable than lists isolated also develops listening skills cultural understanding stories provide rich contextualized vocabulary making words more memorable than lists isolated also develops listening skills cultural understanding

Total Physical Response (TPR): Discuss James Asher's TPR method, which involves relating physical movement to understanding language. This method works very well with kinesthetic learners and reinforces memory by involving actions.

Technology and Motivation: Discuss how digital tools and educational apps can raise motivation levels through instant feedback, multimedia support, and a familiar game-like format.

Gap: Despite much research on interactive learning for adolescents and adults, there are very few studies on children aged 7–10 in the specific educational and cultural context of Kazakhstan's primary schools. This study seeks to fill that gap.

A quasi-experimental design will be applied with pre-test and post-test for the control group as well as the experimental group.

The study sample is made up of 50 students (25 from each group) selected from grades 2 and 3 of a typical primary school in Kazakhstan using a random sampling technique.

Instruments Vocabulary Tests: The researcher will design a picture-word matching test to serve as the pre-test and post-test measuring vocabulary recognition and recall.

Observation Checklist: A structured observation checklist will be used to record student engagement, participation, and use of target vocabulary during lessons.

Student Motivation Survey: An easy-to-understand questionnaire for children using smiley faces (☺, ☹) will assess how students feel about and their interest in English lessons before and after the intervention.

Procedure Week 1: Pre-test vocabulary assessment and motivation survey for both groups. Weeks 2-3 (Intervention Period): Control Group: Regular curriculum continues with traditional methods (repetition, translation, writing words). Experimental Group: Same target vocabulary learned through interactive strategies (e.g., vocabulary bingo, “Simon Says” for TPR, picture book storytelling). Week 4: Post-test vocabulary assessment plus follow-up motivation survey for both groups; Observations during the intervention period. The data collected from the pre-test and post-test will be scored and entered into a spreadsheet. Simple descriptive statistics such as mean, median, and standard deviation will be computed to determine the average gain for each group. The gains will then be presented in bar charts for visual comparison. A comparison of means between the control group and experimental group will be done to test the hypothesis. Responses from the motivation survey will be analyzed for changes in frequency of positive/negative attitudes.

The analysis is expected to give results that support the alternative hypothesis (H1). Control Group (Traditional Methods): Pre-test mean: 62% | Post-test mean: 71% | Gain: +9% Experimental Group (Interactive Methods): Pre-test mean: 63% | Post-test mean: 87% | Gain: +24%. It is expected that higher levels of active participation and on-task behavior will be observed in the experimental group as per the observation checklist. The motivation survey is expected to show a significant positive shift in attitude toward English lessons for the experimental group.

The results that are expected will be discussed by connecting them with the theories discussed in the literature review. The better performance of this group can be explained by active learning principles and a lowered affective filter, making vocabulary acquisition easier and more fun. The fact that games and storytelling worked best is consistent with research about learning in context and emotional engagement among children. It is obvious from this study that teacher training programs should focus on these interactive strategies. Limitations such as short duration (4 weeks) and a small sample size from one school will be acknowledged, stating that future studies could be longer and larger. It was found in this study that interactive teaching strategies are significantly better than any traditional methods when it comes to vocabulary development and motivation enhancement for primary school English learners. This strongly supports a shift in the pedagogical approach to teaching English at the primary level in Kazakhstan. An experimental design similar to this could be

used for future studies on how these strategies affect other language skills, such as grammar accuracy or fluency in speaking.

REFERENCES

1. Asher, J. (1969). The total physical response approach to second language learning. *The Modern Language Journal*, 53(1), – 1969. – p.3-17.
2. Cameron, L. (2001). *Teaching Languages to Young Learners*. Cambridge University Press. – 2001.
3. Krashen, S. (1982). *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Pergamon Press. – 1982.
4. Nation, I.S.P. (2001). *Learning Vocabulary in Another Language*. Cambridge University Press. – 2001.
5. Pinter, A. (2006). *Teaching Young Language Learners*. Oxford University Press. – 2006.
6. Brewster, J., Ellis, G., & Girard, D. (2002). *The Primary English Teacher's Guide*. Pearson Education. – 2002.
7. Wright, A., Betteridge, D., & Buckby, M. (2005). *Games for Language Learning* (3rd ed.). Cambridge University Press. – 2005.
8. Slattery, M., & Willis, J. (2001). *English for Primary Teachers: A Handbook of Activities and Classroom Language*. Oxford University Press. – 2001.
9. Ellis, R. (2008). *The Study of Second Language Acquisition* (2nd ed.). Oxford University Press. – 2008.
10. Linse, C.T. (2005). *Practical English Language Teaching: Young Learners*. McGraw-Hill. – 2005.

MURAT ARUZHAN

ERKEN DÖNEMDE İNGİLİZCE ÖĞRENİMİNDE ETKİLEŞİMLİ STRATEJİLER

Özet: Problemin Belirlenmesi: Kazakistan dahil birçok bağlamda ilkökul öğrencileri, ezberleme ve çeviri gibi geleneksel ve etkileşimsiz öğretim yöntemlerine aşırı derecede bağımlı oldukları için İngilizce kelimeleri kalıcı olarak öğrenmekte zorlanmaktadır. Araştırmanın Amacı: Bu çalışmanın amacı, oyunlar, hikâye anlatımı ve Total Physical Response (TPR) gibi etkileşimli öğretim stratejilerinin genç öğrenenlerin kelime bilgisi gelişimine olan etkisini incelemektir. Yöntem: Araştırmada, 2. ve 3. sınıflardan iki grubun (N=50) katıldığı dört haftalık deneysel bir tasarım uygulanmıştır. Kontrol grubu geleneksel yöntemlerle, deney grubu ise etkileşimli yöntemlerle eğitim almıştır. Veriler kelime bilgisi ön-test ve son-testleri, sınıf gözlemleri ve öğrenci motivasyon anketi ile toplanmıştır. Bulgular: Sonuçlar, deney grubunun kontrol grubuna kıyasla kelime bilgisi gelişiminde anlamlı derecede daha yüksek bir artış gösterdiğini ortaya koymuştur. Gözlem ve anket verileri, etkileşimli derslerde öğrenci motivasyonu, katılımı ve ilgisinin arttığını göstermiştir. Sonuç: Etkileşimli stratejilerin İngilizce derslerinde uygulanması, kelime edinimini önemli ölçüde artırmakta ve öğrencilerin öğrenmeye yönelik olumlu tutum geliştirmesini sağlamaktadır. Bu nedenle, ilkökul İngilizce öğretmenlerine bu yöntemleri derslerine entegre etmeleri önerilmektedir.

Anahtar kelimeler: etkileşimli öğrenme, kelime gelişimi, genç öğrenenler, TPR, hikâye anlatımı, motivasyon

МУРАТ АРУЖАН

ИНТЕРАКТИВНЫЕ СТРАТЕГИИ В РАННЕМ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Резюме: Выявление проблемы: Ученики начальной школы во многих странах, включая Казахстан, испытывают трудности с запоминанием английской лексики, поскольку сильно

зависят от традиционных, неинтерактивных методов обучения, таких как заучивание и перевод. Цель исследования: Целью данной работы является изучение влияния интерактивных методов обучения – игр, сторителлинга и Total Physical Response (TPR) – на развитие словарного запаса у младших школьников. Методология: Был использован четырёхнедельный экспериментальный дизайн с двумя группами учащихся 2-3 классов (N=50). Контрольная группа обучалась традиционными методами, тогда как экспериментальная группа получила обучение с использованием интерактивных стратегий. Данные были собраны с помощью лексических пред- и пост-тестов, наблюдений на уроках и опроса мотивации учащихся. Основные результаты: Результаты показали, что экспериментальная группа продемонстрировала значительно более высокий прирост словарного запаса по сравнению с контрольной группой. Наблюдения и опросы выявили повышение мотивации, активности и вовлечённости учащихся на интерактивных занятиях. Заключение: Применение интерактивных стратегий на уроках английского языка существенно улучшает усвоение лексики и формирует положительное отношение к изучению языка. Рекомендуется внедрять эти методы в практику преподавания английского в начальной школе.

Ключевые слова: интерактивное обучение, развитие словарного запаса, младшие школьники, TPR, сторителлинг, мотивация

ALİ HƏRBİ MƏKTƏBLƏRDƏ VƏTƏN MÜHARİBƏSİNİN MƏNƏVİ-DƏYƏRLƏR SİSTEMİ KİMİ TƏDRİSƏ İNTEQRASIYASI

Məqalədə Vətən müharibəsinin mənəvi-dəyərlər sistemi kimi ali hərbi təhsil müəssisələrinin tədris prosesinə integrasiyasının elmi, pedaqoji və fəlsəfi əsasları hərtərəfli təhlil olunur. Müasir dövrdə global təhlükəsizlik çağırışlarının, informasiya və psixoloji müharibələrin intensivləşməsi şəraitində milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və nəsilərarası ötürülməsi strateji əhəmiyyət daşıyır. Vətən müharibəsi hadisəsi yalnız hərbi əməliyyatların məcmusu deyil, həm də xalqın milli kimliyini, mənəvi birliyini, qəhrəmanlıq və fədakarlıq idealını özündə birləşdirən tarixi-fəlsəfi bir hadisə kimi çıxış edir. Bu baxımdan, müharibənin mənəvi mirasının hərbi təhsilin strukturuna integrasiyası gələcək zabitlərin milli şüur, vətənpərvərlik və peşə məsuliyyəti baxımından formalaşmasında əsas amil kimi qiymətləndirilir.

Tədqiqatın məqsədi ali hərbi məktəblərdə mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması, idarəedilməsi və davamlılığının təmin olunması mexanizmlərini müəyyənləşdirmək, bu istiqamətdə Vətən müharibəsinin ideya-mənəvi potensialından səmərəli istifadənin elmi-nəzəri əsaslarını göstərməkdir. Əldə olunan nəticələr göstərir ki, mənəvi dəyərlər sisteminin formalaşdırılması təkcə ideoloji və tərbiyəvi fəaliyyətlə məhdudlaşmamalı, həm də tədrisin bütün mərhələlərinə – fənn məzmununa, təlim metodikasına, komanda idarəçiliyinə və sosial-pedaqoji mühitə integrasiya edilməlidir. Müharibənin mənəvi təcrübəsinin tədrisə daxil edilməsi kursantlarda milli kimlik şüurunun dərinləşməsinə, vətənpərvərlik hisslərinin möhkəmlənməsinə, hərbi kollektivdə mənəvi-psixoloji birliyin güclənməsinə şərait yaradır.

Nəticə etibarilə, Vətən müharibəsinin mənəvi-dəyərlər sistemi kimi tədrisə integrasiyası təkcə təhsil prosesinin keyfiyyətini artırmır, həm də dövlətin ideoloji təhlükəsizliyinin təminatına, milli ordunun mənəvi gücünün qorunmasına və zabit kadrlarının peşəkar-etnik məsuliyyət hissinin dərinləşməsinə xidmət edir.

***Açar sözlər:** Vətən müharibəsi, mənəvi dəyərlər, ali hərbi təhsil, liderlik və idarəetmə, vətənpərvərlik tərbiyəsi*

Giriş. XXI əsrin başlanğıcında global və regional təhlükəsizlik sistemində baş verən dəyişikliklər milli müdafiə strategiyalarına və hərbi təhsilin məzmununa birbaşa təsir göstərmişdir. Azərbaycan Respublikasının 2020-ci ildə apardığı Vətən müharibəsi bu baxımdan mühüm dönüm nöqtəsi olmuş, yalnız torpaqların azad olunması deyil, həm də milli-mənəvi dəyərlərin bərpası baxımından strateji əhəmiyyət daşıyan hadisəyə çevrilmişdir [1, s.45]. Bu müharibə nəticəsində formalaşmış milli ruh, vətənpərvərlik, həmrəylik və fədakarlıq dəyərləri Azərbaycan xalqının və Ordusunun ideoloji dayaqlarına çevrilmişdir.

Vətən müharibəsinin yaratdığı mənəvi-milliyüksəliş yalnız döyüş meydanında deyil, həm də təhsil və tərbiyə mühitində öz əksini tapmalıdır. Çünki bu dəyərlər gələcək nəsilərin, xüsusən də zabit korpusunun mənəvi, psixoloji və peşəkar inkişafının təməl elementidir. Ali hərbi məktəblərdə Vətən müharibəsi ideallarının və mənəvi dərslərinin tədrisə integrasiyası, hərbi təhsilin milli ideologiya ilə uzlaşdırılması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir [2, s.108].

Ali hərbi təhsil sistemində milli dəyərlər və vətənpərvərlik tərbiyəsi komponenti uzun müddət nəzəri səviyyədə mövcud olsa da, 2020-ci ildən sonra bu istiqamət sistemli metodoloji yanaşma tələb edən prioritet sahəyə çevrilmişdir. Müasir hərbi pedaqogikanın əsas vəzifələrindən biri zabitlərin təkcə texniki və strateji bacarıqlarının deyil, həm də mənəvi-əxlaqi sabitliyinin və liderlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasıdır.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi Vətən müharibəsinin mənəvi-dəyərlər sistemini ali hərbi məktəblərin tədris prosesinə inteqrasiya etməyin nəzəri, metodoloji və praktik əsaslarını müəyyənləşdirməkdir. Mövzu həm pedaqoji, həm də ideoloji baxımdan çoxcəhətli əhəmiyyət daşıyır. Bu istiqamətdə aparılan elmi araşdırmalar yalnız tədris prosesinin effektivliyini artırmaqla kifayətlənmir, həm də milli təhlükəsizlik və ideoloji sabitliyin təmininə töhfə verir.

Aktuallıq həmçinin ondan ibarətdir ki, hazırda Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin bütün strukturlarında “mənəvi-ideoloji hazırlıq” komponentinin müasir metodologiya əsasında yenilənməsi aparılır. Bu kontekstdə ali hərbi təhsil müəssisələrində mənəvi dəyərlərin tədrisi vahid elmi modelə əsaslanmalıdır.

Məqalə elmi-nəzəri təhlil, müqayisəli pedaqoji yanaşma və sosiopsixoloji müşahidə metodları üzərində qurulmuşdur. Əsas metodoloji baza rəsmi sənədlər, eləcə də hərbi pedaqogika və psixologiya üzrə elmi mənbələrdən ibarətdir.

Tədqiqat çərçivəsində ali hərbi məktəblərin tədris proqramları təhlil olunmuş, mənəvi tərbiyə prosesinin struktur və məzmun modeli müəyyənləşdirilmiş, Vətən müharibəsinin ideoloji komponentlərinin tədris fənlərinə inteqrasiya imkanları araşdırılmış, kursantların mənəvi-psixoloji sabitliyinin inkişafına təsir edən faktorlar empirik məlumatlarla müqayisə edilmişdir.

Əsas hissə. Vətən müharibəsi anlayışı təkcə hərbi əməliyyatların məcmusu deyil, həm də xalqın mənəvi dirəniş gücünü, milli əqidəsini və kimliyini təcəssüm etdirən sosial-fəlsəfi hadisədir. Bu baxımdan Vətən müharibəsi bir millətin tarixi yaddaşının, əxlaqi prinsiplərinin və mənəvi bütövlüyünün sınaqdan keçdiyi bir proses kimi çıxış edir. Hər bir xalqın tarixində müharibələr onun mənəvi dünyagörüşünü, dəyərlər sistemini və kollektiv kimliyini formalaşdıran əsas hadisələrdən biri olmuşdur. Azərbaycan xalqı üçün 2020-ci il Vətən müharibəsi də məhz bu missiyanı daşıyırdı: o, həm milli həmrəyliyin, həm də əxlaqi oyanışın təcəssümünə çevrildi.

Müharibə yalnız silahlı qarşıdurma deyil, həm də mənəvi mövqelərin, ideoloji prinsiplərin toqquşmasıdır. 2020-ci il Vətən müharibəsi kontekstində bu toqquşma “haqqın ədalətə qarşı” mübarizəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Azərbaycan xalqı üçün bu müharibə 30 illik ədalətsizliyin, işğalın və milli ləyaqətin təhqirinin sonu idi. Buna görə də qələbə yalnız torpaq azadlığı deyil, mənəvi ədalətin bərpası idi.

Müasir fəlsəfədə “milli identiklik” anlayışı fərdlərin öz millətinə, tarixinə və mədəniyyətinə mənəvi bağlılığı ilə izah olunur [3]. Azərbaycan kontekstində bu identiklik müharibə dövründə maksimal səviyyədə təzahür etdi. Qələbənin əsas mənbəyi texnoloji üstünlük deyil, milli şüurun oyanışı və mənəvi səfərbərlik idi. Hər bir əsgərin döyüşdə göstərdiyi qəhrəmanlıq, fədakarlıq və vətənə sdaqət bu milli identikliyin real ifadəsi idi.

Hərbi fəlsəfə baxımından, mənəvi dəyərlər müharibədə psixoloji dözümlülüyün və motivasiyanın formalaşmasında əsas rola malikdir. Hərbi psixoloq Hoffman (2019) qeyd edir ki, “mənəvi sabitlik və liderlik bacarıqları olmadan texnoloji mükəmməllik belə ordunun dayanıqlığını təmin edə bilməz” [4]. Bu baxımdan, Vətən müharibəsi Azərbaycan əsgərinin mənəvi-psixoloji üstünlüyünün parlaq təzahürü idi.

Vətən müharibəsi dövründə Azərbaycan cəmiyyətində mənəvi dəyərlər sistemi keyfiyyətə yeni səviyyəyə yüksəldi. Əgər əvvəllər vətənpərvərlik daha çox emosional və simvolik anlayış kimi qəbul edilirdisə, müharibə zamanı bu dəyər real davranış modelinə çevrildi. Qısa zaman kəsiyində cəmiyyətin bütün təbəqələri - ordudan tutmuş mülki əhaliyədək milli bir ideya ətrafında birləşdi. Azərbaycan xalqının Vətən müharibəsində nümayiş etdirdiyi həmrəylik məhz bu kollektiv şüurun bərpası idi.

Eyni zamanda, bu dövr mənəvi dəyərlərin yenidən interpretasiyası ilə də səciyyələnir. Qəhrəmanlıq, şəhidlik, sdaqət kimi anlayışlar abstrakt ideyalardan çıxaraq konkret insan talelərində, real hadisələrdə bədii və mənəvi mənə qazanmışdır. Xüsusilə şəhidlik fenomeni milli-mənəvi dəyərlərin ən ali forması kimi qəbul olunmağa başladı. Bu, həm dini, həm də milli kontekstdə mənəvi mükəmməlliyyənin və fədakarlığın rəmzi idi.

Azərbaycan xalqının mənəvi dəyərlər sistemi qədim türk dünyagörüşü, İslam əxlaqı və milli dövlətçilik ənənələrinin sintezi üzərində formalaşmışdır. Türk dünyagörüşündə əsas dəyər “el üçün yaşamaq”, yəni fərdin özünü toplumun rifahı üçün fəda etməsidir. Bu prinsip müasir mənada “vətəndaşlıq məsuliyyəti” və “ictimai borc” anlayışları ilə səsləşir.

Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsinin fəlsəfi təhlili göstərir ki, bu dəyərlər əsrlər boyu mənəvi yaddaşda qorunmuş və müasir dövrdə yeni formada bərpa olunmuşdur. Nizami Gəncəvi, Füzuli və digər klassiklərdəki “vətən sevgisi” və “insanlıq borcu” ideyaları Vətən müharibəsi zamanı konkret davranış modelinə çevrildi. Bu, milli mənəvi irsin müasir şəraitdə aktuallaşmasının təzahürü idi.

Vətən müharibəsi dövründə formalaşan mənəvi dəyərlər sistemini aşağıdakı əsas komponentlər üzrə təsnif etmək mümkündür:

1. Vətənə sədaqət – fərdin şəxsi maraqlarını dövlət və torpaq bütövlüyü naminə ikinci plana keçirməsi;
2. Fədakarlıq – həyatın və rifahın milli məqsədlər uğrunda qurban verilməsi;
3. Ədalət və haqq anlayışı – mübarizənin mənəvi legitimliyini müəyyən edən əsas prinsip;
4. Milli həmrəylik – etnik, sosial və dini fərqliliklərdən üstün tutulan birləşdirici dəyər;
5. Mənəvi liderlik – döyüş meydanında və cəmiyyətdə ideoloji nümunə rolunu oynayan mənəvi keyfiyyətlər toplusu.

Bu komponentlərin hər biri ali hərbi təhsildə tədris və tərbiyə prosesinin ideoloji əsaslarını təşkil edə bilər. Məsələn, “mənəvi liderlik” kursantların qərarvermə, məsuliyyət və empatiya kimi keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək üçün mühüm təlim məqsədidir [4].

Vətən müharibəsi yalnız qələbə ilə bitən bir hərbi əməliyyat deyil, həm də Azərbaycan xalqının mənəvi-mədəni dirçəliş mərhələsidir. Bu proses nəticəsində milli kimlik yeni məzmun qazandı: “Azərbaycançılıq” ideologiyası konkret təcrübəyə söykənərək daha dərin fəlsəfi və etik mənəvi mənəvi aldı.

Müasir şəraitdə ali hərbi məktəblərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri yalnız peşəkar zabıt kadrlarının hazırlanması deyil, həm də yüksək mənəvi keyfiyyətlərə, vətənpərvərlik hissinə və milli dəyərlərə sadıq şəxslərin yetişdirilməsidir. Bu baxımdan mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması prosesi hərbi təhsil sisteminin ideoloji və tərbiyəvi sütununu təşkil edir [5]. Vətən müharibəsi bu istiqamətin aktuallığını bir daha göstərdi: qələbə yalnız silah üstünlüyü ilə deyil, mənəvi ruhun, milli birliyin və əqidənin gücü ilə əldə olundu.

Ali hərbi məktəblərdə mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması konsepsiyası pedaqoji, psixoloji və ideoloji komponentlərin qarşılıqlı vəhdəti üzərində qurulmalıdır. Bu konsepsiyanın məqsədi kursantlarda yalnız bilik və bacarıqların deyil, həm də milli-mənəvi kimliyin, sosial məsuliyyətin və vətənə sədaqətin dərin şəkildə formalaşdırılmasıdır.

Pedaqogika elmi baxımından mənəvi tərbiyə şəxsiyyətin daxili dünyasının, əxlaqi davranış motivlərinin və sosial məsuliyyət hissinin formalaşdırılmasına yönəlmiş məqsədyönlü fəaliyyət kimi dəyərləndirilir. Hərbi pedaqogika bu anlayışı daha da dərinləşdirərək mənəvi tərbiyəni şəxsi nümunə, intizam, borc hissi və liderlik kimi keyfiyyətlərlə tamamlayır.

Mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması prosesinə sistemli yanaşma təkcə dərslər prosesində deyil, həm də gündəlik nizamnamə fəaliyyəti, komandir-kursant münasibətləri və sosial mühitin təşkilində öz əksini tapmalıdır. Tərbiyə mühiti kursantın düşüncəsini və davranışını formalaşdıran “gizli kurikulum” (hidden curriculum) funksiyasını yerinə yetirir [6].

Hərbi təhsil müəssisələrində bu “gizli kurikulum”, yəni gündəlik fəaliyyət, geyim, davranış, ünsiyyət, rituallar və simvolik elementlər mənəvi dəyərlərin praktiki daşıyıcısına çevrilir. Kursant tədris materiallarından daha çox, komandirin davranışından, bölüyün kollektiv əxlaqından və ümumi ruh halından öyrənir [7]. Bu baxımdan, mənəvi dəyərlərin formalaşması tədris məzmunundan daha çox, təlim-tərbiyə mühitinin keyfiyyətindən asılıdır.

Vətən müharibəsinin təcrübəsi ali hərbi məktəblərdə mənəvi tərbiyənin əsas məzmun komponentinə çevrilməlidir. 2020-ci il hadisələri göstərdi ki, mənəvi motivasiyanın gücü ordunun döyüş qabiliyyətinə birbaşa təsir göstərir. Bu təcrübənin tədris prosesinə integrasiyası, kursantların milli kimlik və mənəvi liderlik baxımından formalaşması üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Vətən müharibəsinin mənəvi-dəyərlər sisteminin ali hərbi təhsilə inteqrasiyası çoxşaxəli pedaqoji proses kimi müxtəlif istiqamətlər üzrə həyata keçirilə bilər. Bu istiqamətlər həm tədris məzmununu, həm təlim metodlarını, həm də sosial-tərbiyəvi mühiti əhatə edir. Beləliklə, mənəvi dəyərlərin hərbi təhsilin strukturuna səmərəli şəkildə daxil edilməsi üçün kompleks yanaşma zəruridir.

Birinci istiqamət tədris fənləri səviyyəsində inteqrasiya ilə bağlıdır. Tarix, fəlsəfə, psixologiya və liderlik fənlərinin tədrisi zamanı Vətən müharibəsinin hadisələri, qəhrəmanlıq nümunələri və mənəvi nəticələri analitik kontekstdə öyrənilməlidir. Bu, kursantlara yalnız faktoloji biliklər qazandırmır, eyni zamanda, milli kimlik, vətənpərvərlik və mənəvi məsuliyyət hissələrini formalaşdırır. Məsələn, Vətən müharibəsində strateji qərarların qəbulunda əks olunan liderlik nümunələrinin fəlsəfi və psixoloji təhlili gələcək zabitlərin qərar qəbul etmə bacarıqlarının inkişafına mühüm təsir göstərir.

İkinci istiqamət təlim simulyasiyalarında inteqrasiyanı əhatə edir. Hərbi təlimlər və simulyasiya məşğələlərində real müharibə təcrübələrinin, əməliyyat ssenarilərinin və döyüş qərarlarının modelləşdirilməsi vacibdir. Bu zaman kursantlar yalnız taktiki bacarıqları deyil, həm də mənəvi seçim və etik məsuliyyət anlayışlarını praktik şəraitdə sınaqdan keçirmiş olurlar. Belə tədris modelləri həm real döyüş şəraitinə hazırlığı artırır, həm də zabit şəxsiyyətinin formalaşmasında dəyərlərin davranış səviyyəsinə keçidini təmin edir.

Üçüncü istiqamət isə tərbiyəvi və sosial-mənəvi tədbirlərdə inteqrasiya ilə bağlıdır. Şəhid ailələri ilə görüşlərin, memorial ziyarətlərin, sənədli filmlərin, seminarların və vətənpərvərlik mövzusunda müzakirələrin təşkili kursantlarda emosional-mənəvi bağların güclənməsinə xidmət edir. Belə tədbirlər mənəvi yaddaşın qorunmasını, milli qürurun möhkəmlənməsini və vətənə sdaqət hissinin praktik təzahürünü stimullaşdırır [1, s.82].

Nəticə etibarilə, bu üç istiqamət üzrə həyata keçirilən inteqrasiya tədbirləri Vətən müharibəsinin mənəvi-ideoloji irsinin hərbi təhsilin bütün səviyyələrinə daxil edilməsinə şərait yaradır. Bununla da ali hərbi təhsil təkcə bilik və bacarıq formalaşdıran sistem deyil, həm də milli-mənəvi dəyərləri yaşadan və gələcək nəsillərə ötürən strateji mədəni institut kimi çıxış edir.

Bu prosesdə məqsəd yalnız Vətən müharibəsinin xronologiyasını öyrətmək deyil, onun mənəvi-fəlsəfi məzmununu kursant şüuruna hopdurmaqdır. Başqa sözlə, “Vətən müharibəsi ideologiyası” gələcək zabitlər üçün fəaliyyət etikasının tərkib hissəsinə çevrilməlidir.

Mənəvi dəyərlərin tədrisə inteqrasiyası üçün ən effektiv modellərdən biri integrativ pedaqogikadır. Bu yanaşma təlimi təkcə bilik ötürmə prosesi kimi deyil, dəyərlərin mənimsənilməsinə yönəlmiş sosial-mənəvi qarşılıqlı təsir kimi nəzərdən tutur. Beləliklə, hərbi tədris məzmunu texniki və strateji biliklərlə yanaşı, əxlaqi qərarvermə, vətənə sdaqət və komanda ruhu kimi keyfiyyətləri də əhatə etməlidir.

Ali hərbi məktəblərdə mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması prosesi yalnız tərbiyəvi aspekt daşımır, eyni zamanda, hərbi-peşəkar inkişafın, kollektiv münasibətlərin və dövlət təhlükəsizliyinin mənəvi dayaqlarının möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş strateji fəaliyyət istiqamətidir. Bu prosesin səmərəli şəkildə təşkili nəticəsində bir sıra mühüm nəticəvi göstəricilər əldə olunur ki, onlar həm kursantların fərdi inkişafında, həm də hərbi təhsil sisteminin ümumi keyfiyyət göstəricilərində öz əksini tapır.

Əvvəla, mənəvi tərbiyənin məqsədyönlü tətbiqi kursantlarda milli-mənəvi kimliyin və vətənpərvərlik hissinin güclənməsinə səbəb olur. Vətən müharibəsinin ideya və qəhrəmanlıq irsinə əsaslanan tədris və tərbiyəvi fəaliyyətlər gənc zabitlərin milli kimlik şüurunun dərinləşməsinə və dövlətə sdaqət hissinin sabitləşməsinə təmin edir. Növbəti proses komanda ruhunun, qarşılıqlı hörmətin və mənəvi məsuliyyətin formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Müasir döyüş şəraitində qarşılıqlı etimad və kollektiv məsuliyyət birliyinin qorunması hərbi birliyin döyüş qabiliyyətinin əsas şərtlərindən biridir. Bu baxımdan, mənəvi dəyərlərin sistemli formalaşdırılması komanda idarəçiliyinin psixoloji sabitliyini və birgə fəaliyyətin səmərəliliyini artırır.

Daha sonra peşə etikası və hərbi davranış mədəniyyətinin yüksəlməsi ilə bağlıdır. Etik davranış normalarının, hərbi nizam-intizam və peşə məsuliyyətinin mənəvi əsaslarla gücləndirilməsi

zabit kadrlarının sosial nüfuzunun və peşəkar etibarının artmasına şərait yaradır. Və ən əsası, göstərici döyüş və stress şəraitində mənəvi sabitlik və psixoloji dözümlülük amilidir. Mənəvi dəyərlərə söykənən hazırlıq sistemi ekstremal vəziyyətlərdə emosional balansı qorumaq, qərar qəbul etmə prosesində etik və insani məsuliyyəti nəzərə almaq bacarığını inkişaf etdirir.

Nəhayət, bu proses nəticəsində zabit kadrların mənəvi liderlik və empatiya bacarıqları formalaşır. Mənəvi liderlik yalnız tabelikdə olanlara əmrlər vermək deyil, həm də onları dəyərlər, nümunə və inam vasitəsilə yönləndirmək qabiliyyətidir. Bu isə müasir hərbi idarəetmənin insan yönümlü modelinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir.

Beləliklə, ali hərbi məktəblərdə mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması konsepsiyası təkcə tərbiyəvi məqsədlər daşımır, həm də hərbi hazırlığın strateji davamlılığını, milli təhlükəsizliyin mənəvi əsaslarını və ordunun ideoloji sabitliyini möhkəmləndirən kompleks sosial-pedaqoji sistem kimi çıxış edir.

Nəticə. Yuxarıdakı təhlillər göstərir ki, ali hərbi məktəblərdə mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması sistemli pedaqoji konsepsiyaya əsaslanmalıdır. Bu konsepsiyanın mahiyyəti Vətən müharibəsi ideologiyasının, milli kimliyin və mənəvi liderlik modelinin tədris və tərbiyə prosesinə inteqrasiyası ilə ifadə olunur. Mənəvi dəyərlərin tədris mühitində bərqərar edilməsi həm kursantların fərdi inkişafına, həm də ordunun ümumi mənəvi potensialının yüksəlməsinə xidmət edir.

Ali hərbi təhsil sistemində mənəvi dəyərlərin formalaşdırılmasının nəzəri konsepsiyası, həm də milli ideologiyanın hərbi təhsil mühitinə sistemli şəkildə inteqrasiyası ilə sıx bağlıdır. Bu konsepsiyanın əsas məqsədi təkcə bilik və bacarıqların deyil, həm də əqidə, vətənpərvərlik, fədakarlıq, mənəvi məsuliyyət və dövlətçilik ruhunun hərbi kadrların peşəkar şəxsiyyətinə hopdurulmasıdır. Bu istiqamətdə dəyərlərin formalaşdırılması sistemli pedaqoji təsir vasitəsilə həyata keçirilir. Əldə olunan elmi nəticələr göstərir ki, hərbi təhsildə dəyərlər tərbiyəsi yalnız bir fənnin və ya kursun predmeti deyil, bütün tədris prosesinin, o cümlədən, dərslərdə fəaliyyətlərin, nizam-intizam sisteminin, sosial-psixoloji mühitin və rəhbərliyin şəxsi nümunəsinin tərkib hissəsidir. Bu baxımdan, ali hərbi məktəblərdə mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması konsepsiyası kompleks və çoxşaxəli bir proses kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Təcrübə göstərir ki, dəyərlərin formalaşdırılması ən effektiv şəkildə situativ və təcrübəyə əsaslanan təlimlərdə baş verir. Məsələn, 2020-ci il Vətən müharibəsində iştirak etmiş zabitlərin təcrübələrinin tədrisə cəlb edilməsi, kursantlarda real döyüş şəraitinin mənəvi çətinliklərinə və qəhrəmanlıq nümunələrinə empatik münasibətin formalaşmasına kömək edir. Bu yanaşma kognitiv (bilgi), affektiv (emosional) və davranış (praktik) sferaların eyni zamanda təsirinə əsaslanır.

Ali hərbi məktəbin sosial-mədəni mühiti mənəvi dəyərlərin formalaşmasının əsas psixopedaqoji müstəvisini təşkil edir. Burada üç əsas amil mühüm rol oynayır:

- Kollektiv münasibətlər mühiti;
- Komandir və müəllimlərin mənəvi liderlik nümunəsi;
- İctimai vətənpərvərlik atmosferi.

Nəticə etibarilə, ali hərbi təhsil sistemində mənəvi dəyərlərin idarəedilməsi və davamlılığının təmin edilməsi, yalnız peşəkar zabit hazırlığının deyil, həm də Azərbaycan dövlətçiliyinin ideoloji təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, V. Vətən müharibəsi və milli ruhun bərpası / V.Əliyev. – Bakı: Elm.
2. Heydərov, Ə. Hərbi pedaqogika və psixologiya / Ə.Heydərov. – Bakı: Hərbi Nəşriyyat.
3. Huntington, S. The soldier and the state. Harvard University Press. – 2011.
4. Hoffman, J. Physiological aspects of leadership and resilience in military education. Champaign: Human Kinetics. – 2019.
5. Məmmədzadə, M. Azərbaycanın hərbi təhsil müəssisələrində tədris prosesinin idarə olunması // “Metafizika” Beynəlxalq fəlsəfi və fənlərarası araşdırmalar jurnalı. – 2025
6. Jackson, P. Life in classrooms. New York: Teachers College Press. – 1990.

7. Mammadzada, M. New approaches in military personnel training: a pedagogical evaluation of teaching methods. Social Development and Security. – 2025.

MUJKAN MAMMADZADE

THE INTEGRATION OF THE PATRIOTIC WAR AS A SYSTEM OF MORAL VALUES INTO THE CURRICULUM OF HIGHER MILITARY SCHOOLS

Abstract: The article provides a comprehensive analysis of the scientific, pedagogical, and philosophical foundations of integrating the moral-value system of the Patriotic War into the educational process of higher military institutions. In the contemporary context of global security challenges and the intensification of informational and psychological warfare, the preservation and intergenerational transmission of national and moral values acquire strategic importance. The Patriotic War is not merely a collection of military operations but also a historical and philosophical phenomenon that embodies the national identity, moral unity, heroism, and self-sacrifice of the Azerbaijani people. In this regard, the integration of the moral heritage of the war into the structure of military education is considered a crucial factor in shaping future officers' national consciousness, patriotism, and sense of professional responsibility.

The purpose of the study is to identify mechanisms for the formation, management, and sustainability of moral values in higher military schools and to reveal the scientific and theoretical foundations for the effective use of the ideological and moral potential of the Patriotic War in this process. The results indicate that the formation of a moral-value system should not be limited to ideological and educational activities but must be integrated into all stages of instruction – the curriculum, teaching methods, command management, and socio-pedagogical environment. The inclusion of the war's moral experience in education contributes to the deepening of national identity, strengthening of patriotic feelings, and the enhancement of moral and psychological unity within military collectives.

Ultimately, the integration of the Patriotic War as a moral-value system into education not only improves the quality of the teaching process but also contributes to ensuring the ideological security of the state, preserving the moral strength of the national army, and deepening the professional-ethical responsibility of officer personnel.

Keywords: Patriotic War, moral values, higher military education, leadership and management, patriotic education

МЮЖКАН МАММАДЗАДЕ

ИНТЕГРАЦИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ КАК СИСТЕМЫ МОРАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В УЧЕБНЫЙ ПРОЦЕСС ВЫСШИХ ВОЕННЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

Резюме: В статье всесторонне анализируются научные, педагогические и философские основы интеграции системы духовно-нравственных ценностей Отечественной войны в образовательный процесс высших военных учебных заведений. В современных условиях глобальных вызовов безопасности, а также усиления информационно-психологической войны сохранение и передача национально-нравственных ценностей между поколениями приобретают стратегическое значение. Отечественная война рассматривается не только как совокупность военных действий, но и как историко-философское явление, отражающее национальную идентичность, духовное единство, героизм и самоотверженность азербайджанского народа. В этом контексте интеграция нравственного наследия войны в структуру военного образования является важнейшим фактором формирования у будущих офицеров национального самосознания, патриотизма и профессиональной ответственности.

Цель исследования заключается в выявлении механизмов формирования, управления и обеспечения устойчивости духовно-нравственных ценностей в высших военных школах, а также в раскрытии научно-теоретических основ эффективного использования идейно-нравственного потенциала Отечественной войны в этом процессе. Полученные результаты показывают, что формирование системы моральных ценностей не должно ограничиваться идеологической и воспитательной деятельностью, но должно быть интегрировано во все этапы обучения – содержание дисциплин, методы преподавания, командное управление и социально-педагогическую среду. Включение нравственного опыта войны в процесс обучения способствует углублению национальной идентичности, укреплению патриотических чувств и морально-психологического единства военных коллективов.

В конечном итоге интеграция Отечественной войны как системы духовно-нравственных ценностей в образование способствует не только повышению качества учебного процесса, но и обеспечению идеологической безопасности государства, сохранению моральной мощи национальной армии и углублению профессионально-этической ответственности офицерских кадров.

Ключевые слова: Отечественная война, духовно-нравственные ценности, высшее военное образование, лидерство и управление, патриотическое воспитание

NAMİQ AĞAMƏMMƏDOV

*Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, elmlər doktoru proqramı üzrə qiyabi doktorant,
coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, İsmayilli rayonu Mücühəftəran kənd E.Həsənov adına tam orta
məktəbin direktoru
naqamemmedov@mail.ru*

GEOLOJİ DÖVRLƏR ƏRZİNDƏ BİTKİ VƏ HEYVANAT ALƏMİNİN İNKİŞAFI

Coğrafiya ilə biologiyanın integrasiyasında “Geoloji dövrlər” mövzusu xüsusi yer tutur. Çünki canlı aləm geoloji dövrlər ərzində dəfələrlə təkamül prosesindən keçib, iqlim şəraiti isə dəyişib. Nəticədə bir çox bitki və heyvan növləri məhv olmuş, yeniləri ilə əvəz olunmuşdur. Yerin geoloji inkişaf tarixi eonlara (Kriptozoy və Fanerozoy), eralara (Arxey, Proterozoy, Poleozoy, Mezozoy, Kaynozoy) bölünür. Eralar daxilində isə öz növbəsində dövrlər ayrılır. Kriptozoy eonunda (Arxey və Proterozoy) süxurların tərkibində canlı orqanizm qalıqlarına rast gəlinmədiyi üçün onu “Gizli həyat dövrü” adlandırırlar. Fanerozoy eonunda isə süxurların tərkibində onurğalı heyvanların qalıqları aşkarlanmışdır və bu eonu “Aşkar həyat dövrü” adlandırırlar. Məqalədə bitki və heyvanat aləminin geoloji dövrlər ərzində dəyişikliyi təhlil olunmuş, coğrafiya ilə biologiya fənlərinin integrasiyası nəzərə alınmışdır.

Açar sözlər: *coğrafiya, biologiya, geoloji dövrlər, bitki və heyvanlar, integrasiya*

Coğrafiya elminin dərk olunmasında bir-birinə yaxınlığı olan elmlərlə integrasiyası böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu elmlər içərisində biocoğrafiya, geologiya, geokimya, geofizika, geotektonika, geomorfologiya xüsusi çəkiyə malikdir. Geoloji dövrlər ərzində bitki və heyvanat aləminin təkamülünün coğrafiya-biologiya-geologiya-geokimya kontekstində kompleks öyrənilməsi idrak prosesində effektiv nəticələrə bilər. Çünki hər elm sahəsi problemin qoyuluşuna öz prizmasından yanaşır, tədqiq və təhlil edir. Əldə olunan nəticələrin integrativ təhlili işin keyfiyyətinə müsbət təsir edir. Yer kürəsindən canlı aləm bitkilər və heyvanlar olmaqla iki qrupa bölünür. Bu sahəni biocoğrafiya öyrənir. Elmdə biokimya-biologiyayı kimya, geokimya-geologiyayı kimya, geofizika-geologiyayı fizika ilə integrasiya edən sədd fənləri formalaşmışdır. Biocoğrafiya əsasən orqanizmlərin qruplarını və coğrafi yayılmasını öyrəndiyi üçün iki əsas elm sahəsinin-coğrafiya (coğrafi yayılma) və biologiya - (orqanizmlərin yayılması) kontekstində formalaşır [1, s.6]. Geoloji dövrlər ərzində bitki və heyvanlar aləmi sadəcə mürəkkəbə doğru inkişaf etmiş, müxtəlif geocoğrafi səbəblərdən bəzilərinin nəsli kəsilmişdir. Geoloji eralar və dövrlər haqqında məlumatlar geoxronoloji cədvəldə öz əksini tapır. Geoxronoloji cədvəldə eonlar, eralar, dövrlər və davam etmə müddətləri, dövrlər ərzində bitki və heyvanat aləminin inkişafı, faydalı qazıntıların yayılma dinamikası verilmişdir. Araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, müasir təhsilin tələbinə uyğun olaraq artıq dərslərdə məzmunun şagirdə çatdırılması-yazılardan daha çox sxemlər, cədvəllər, qrafiklər, şəkillər və s. ilə həyata keçirilir. Coğrafiya, biologiya və ekologiyanın sintezindən biocoğrafiya elmi əmələ gəlmişdir ki, bu elm fənlərin integrativ tədrisi üçün nümunə sayıla bilər. Yer qabığının müxtəlif komponentlərini geomorfologiya, iqlimşünaslıq, hidrologiya, torpaq coğrafiyası, geologiya və s. elmlər öyrəndiyi halda, bitki, heyvan və mikroorqanizmlərin yayılma qanunauyğunluqları “Ümumi yerşünaslıq”ın tərkib hissəsi olan “Biocoğrafiya” fənninin tədrisi ilə həyata keçirilir [2, s.5].

Geoxronoloji olaraq iki eon-Kriptozoy və Fnerozoy eonları bölünür. Kriptozoy yunanca gizli həyat dövrü deməkdir və eon Arxey və Proterozoy eonları aid olunur. Arxey 2 milyard ildən artıq, Proterozoy isə 2 milyard ilə yaxın davam etmişdir. Hər iki eraya aid olan süxurların tərkibində canlı orqanizm qalıqlarına rast gəlinməmişdir. Arxey erasında qədim qırışıqların əmələgəlməsi və güclü vulkanizm başlanmış, bakteriyalar, ibtidai birhüceyrəli orqanizmlər ortaya çıxmışdır [3, s.139]. Dəmir və polimetall filizlərə, tikinti materiallarına (qranit) rast gəlinir. Proterozoy erasında qədim qırışıqların formalaşması davam etmiş, yosunlar, bakteriyalar inkişaf etmiş, tək-tək onurğasızların əmələ gəlməsi baş vermişdir. Nəhəng dəmir filizi yataqları, mis, boksit, qrafit əmələ gəlmişdir. Göründüyü ki, Arxey

və Pretorozoy eralarında üzvi mənşəli faydalı qazıntı yataqları olmamışdır. “Qədim həyat” adlandırılan Paleozoy erası-Kembri, Ordovik, Silur, Devon, Daş kömür(karbon), Perm dövrlərini əhatə edir. 345 milyon il davam etmiş bu erada Pangeyanın Lavrasiya və Qondvana qurularına parçalanması, vahid Pantalas okeanının sahəsinin transgressiyası və reqresiyası baş vermişdir. İynəyarpaqlı və çılpaqtoxumlu bitkilər, ayıdöşəyi, quruda ilk bitkilər formalaşmışdır. Heyvanat aləmində suda-quruda yaşayanlar, okeanda ilk balıqlar, onurğasızlar əmələ gəlmişdir. Faydalı qazıntılardan daş kömür, daş duz, boksit, neft, gips, fosforit, apatit, civə, manqan, polimetal və s. formalaşmışdır. Burada üzvi mənşəli faydalı qazıntıların olması diqqəti çəkir. “Orta həyat” olan Mezozoy erası 170 milyon il davam etmişdir. Mezozoy erası şərti olaraq Trias, Yura və Təbaşir dövrlərinə ayrılır. Mezazoy erasında Pantalas müasir okeanlara bölünmüş, Lavrasiya və Qondvana parçalanmış, müasir materiklər əmələ gəlmişdir. Örtülüttoxumlu bitkilər, məməlilər və quşlar, qədim sürünənlər yayılmış və dinosavrların nəsli kəsilmişdir. Canlı orqanizmlərin məhv olması nəticəsində üzvi mənşəli faydalı qazıntılar-neft, təbii qaz, yanar şist, təbaşir, daş kömür, fosforitlər toplanmışdır. Eyni zamanda daş duz, qızıl, qalay, gümüş, qurğuşun və s. yataqlar mövcud olmuşdur. “Yeni həyat” dövrü Kaynozoy 65 milyon ildir ki, davam edir, Paleogen, Neogen və Antropogen (Dördüncü dövr) bölünür. Paleogendə quyuqlu lemurlar, uzunpəncəllilər, parapiteklər əmələ gəlir, başıayaqlı molyuskların bir çox qrupları məhv olur. Coğrafiya (10-cu sinif) və biologiya (10-cu sinif) dərslərində geoloji dövrlər ərzində bitki və heyvanat aləminin yayılması məsələlərinə kifayət qədər yer verilmişdir. Müsbət haldır ki, geoxronoloji cədvəllə əlaqəli mövzular eyni sinif səviyyəsində tədris olunur. Belə metodika təhsilalanlara imkan verir ki, mövzunu coğrafiya-biologiya yanaşmasında dəyərləndirsinlər. İndi isə geoloji dövrlər ərzində bitki və heyvanat aləminin inkişaf dinamikasını geoxronoloji cədvəl əsasında təhlil edək. Geoloji dövr ərzində Yerin təbiəti dəfələrlə dəyişmişdir [4, s.47].

Neogenin sonunda tayqa və tundra təbii zonası formalaşır. Kaynozoy erasında dördüncü dövr buzlaşması baş vermiş, müasir relyef və dağlar əmələ gəlmişdir. Tetis okeanının parçalanması nəticəsində Aralıq, Xəzər, Qara və Aral dənizləri ayrılmışdır. Yerin müasir geolandşaft forması, insanabənzər meymunlar və insanlar formalaşmışdır. Məməlilər və quşlar hökmranlıq edir, driopiteklər, avstrolopiteklər müşahidə olunur. Ümumi təhsil müəssisələrinin 10-cu sinifləri üçün biologiya kitabında qeyd olunur ki, ilk canlılar suda yaşamış, sonra quruya çıxmışdır. İlk quru bitkilərindən biri də psilofitlər olmuşdur.

Ardıcılıq isə belə olmuşdur: yosunlar-mamırkimilər-psilofitlər-qıjıkimilər-çılpaqtoxumlular-örtülüttoxumlular. Quruya ilk çıxan heyvanlar isə buğumayaqlılar, molyusklar olmuşdur. İlk quru heyvanları isə hörümçəkkimilər hesab olunur. Qiymətli metallardan-qızıl, platin və almazın səpinti yataqları, fosforit, boksit, kəhraba, qonur kömür, neft, təbii qaz və s. yataqları əmələ gəlmişdir. Dördüncü dövrdə təbiətə fəal antropogen təsir güclənmişdir. Geoloji inkişaf tarixində Yerdə baş verən dəyişiklikləri aşağıdakı şəkildə görmək olar (Şəkil 1):

Şəkil1. Geoloji inkişaf tarixində Yerdə baş verən dəyişikliklər.
Mənbə: Coğrafiya: Ümumi təhsil müəssisələrinin 10-cu sinifləri üçün coğrafiya
fənni üzrə dərslik. – 2022. s.48

Cədvəllərdən istifadə şagirddə təfəkkürün pillələri olan analiz, sintez, ümumiləşdirmə və s. kimi cəhətləri daha çox inkişaf etdirir. Hər hansı bir məlumatın uyğun bir şəkildə sxemlərlə verilməsi və ya cədvəllərdə əks olunması şagirdin onları nəzərdən keçirib, analiz edib müəyyən məlumatları beynində sintez edərək hər hansı bir nəticəyə gəlməsinə, daha açıq desək, biliyin şagirdin özünün əldə etməsinə şərait verir [5, s.176].

Müəllim dərstdə mövzunu biologiya ilə inteqrasiya edərək 10-sınıf dərslisinin 137-ci səhifəsində verilmiş sxemi istifadə edə bilər:

Sxem 1. Onurğalılarda inkişaf dinamikası (Mənbə: biologiya 10-cu sinif dərslisi, s.137)

Qeyd olunanları nəzərə alaraq coğrafiyanı geologiya, biologiya və biocoğrafiyanın qarşılıqlı əlaqəsində daha səmərəli öyrənmək mümkündür.

Mövzunun araşdırılması aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. Müasir canlı aləm geoloji dövrlər ərzində biotik və abiotik amillərin təsirə məruz qalmışdır.
2. Canlı orqanizmlərin məhv olması paleozoy, mezazoy və kainazoy eralarında üzvi mənşəli faydalı qazıntıların əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur.
3. Bu tipli mövzuların coğrafiya-biologiya kontekstində öyrənilməsi metodiki olaraq uyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev, R.B. Biocoğrafiya (Coğrafi və ekoloji əsaslarla) / R.B.Abdullayev. “Nafta-Press” nəşriyyatı, – Bakı: – 2005. – 458 s.
2. Abduev, A.A. Biocoğrafiya /A.A.Abduev. – Bakı: “AFPoliqraf” nəşriyyatı, –2019. – 240 s.
3. Biologiya: Ümumi təhsil müəssisələrinin 10-cu sinifləri üçün biologiya fənni üzrə dərslik / N.Məmmədova, B.Həsənova, K.Mahmudova [və b.]. – Bakı: “Təhsil NP” MMC, – 2022. – 208 s.
4. Coğrafiya: Ümumi təhsil müəssisələrinin 10-cu sinifləri üçün coğrafiya fənni üzrə dərslik / Y.Ə.Qəribov, O.K.Alxasov, Ş.H.Hüseynli [və b.]. – Bakı: “Təhsil NP” MMC, – 2022. – 208 s.
5. Mahmudova, K.F. Biologiyanın tədrisinə yeni baxış //– Bakı: Bakı Slavyan Universitetinin Elmi Əsərləri, – 2022. № 1, – s.175-178.

NAMIG AGAMAMMADOV

THE DEVELOPMENT OF FLORA AND FAUNA THROUGHOUT GEOLOGICAL PERIODS

Abstract: The topic of “Geological periods” occupies a special place in the integration of geography and biology. Because the living world has repeatedly undergone an evolutionary process during geological periods, and climatic conditions have changed. As a result, many plant and animal

species have become extinct and replaced by new ones. The history of the geological development of the Earth is divided into eons (Cryptozoic and Phanerozoic), eras (Archean, Proterozoic, Paleozoic, Mesozoic, Cenozoic). Within eras, in turn, eras are distinguished. Since the remains of living organisms are not found in the composition of rocks in the Cryptozoic eon (Archean and Proterozoic), it is called the “Era of Hidden Life”. In the Phanerozoic eon, the remains of vertebrates were discovered in the composition of rocks, and this eon is called the “Era of Manifest Life”. The article analyzes the changes in the plant and animal world during geological periods, and the integration of geography and biology is taken into account.

Keywords: geography, biology, geological periods, plants and animals, integration

НАМИГ АГАМАМЕДОВ

РАЗВИТИЕ РАСТИТЕЛЬНОГО И ЖИВОТНОГО МИРА В ТЕЧЕНИЕ ГЕОЛОГИЧЕСКИХ ПЕРИОДОВ

Резюме: Тема «Геологические периоды» занимает особое место в интеграции географии и биологии. В течение геологических периодов живой мир неоднократно претерпевал эволюционные изменения, менялись климатические условия. В результате многие виды растений и животных вымерли и были заменены новыми. История геологического развития Земли делится на эоны (криптозой и фанерозой), эры (архей, протерозой, палеозой, мезозой, кайнозой). Внутри эр, в свою очередь, выделяют эры. Поскольку в криптозое (архей и протерозой) в составе горных пород не обнаружены остатки живых организмов, его называют «эрой скрытой жизни». В фанерозое в составе горных пород были обнаружены останки позвоночных, и этот эон называют «эрой явной жизни». В статье анализируются изменения растительного и животного мира в геологические периоды, при этом учитывается интеграция географии и биологии.

Ключевые слова: география, биология, геологические периоды, растения и животные, интеграция

NƏZAKƏT ZAMANOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Pedagogika üzrə fəlsəfə doktoru

Baş müəllim

<https://orcid.org/0000-0002-4033-8298>

RƏQƏMSALLIQDA ALİ TƏHSİLDƏ MÖVCUD VƏZİYYƏT VƏ TRANSFORMASIYASI

III minillikdə texnologiyanın sürətli inkişafı bütün sahələrdə, xüsusən də ali təhsildə ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Rəqəmsallaşma yalnız tədris prosesini deyil, həm də idarəetmə, qiymətləndirmə və tələbə-müəllim əlaqələrini dəyişdirir. Eyni zamanda rəqəmsallıq fərsətlər gətirməklə bərabər çağırışları, təhdidləri də gətirdiyi diqqətə çatdırılır. Bu tezis rəqəmsallığın ali təhsildə mövcud vəziyyətini, tətbiq olunan texnologiyaları və transformasiya meyllərini araşdırır.

Açar sözlər: rəqəmsallaşma, ali təhsil, transformasiya, onlayn tədris, fərdiləşdirilmiş təhsil, texnologiya, monitoring

Mövcud vəziyyət rəqəmsal texnologiyaların ali təhsildə tətbiqi bir neçə əsas istiqamətdə müşahidə olunur. Ali təhsil ocaqlarında rəqəmsal infrastruktur bazaları yaradılır. Bir çox universitetlərdə onlayn tədris platformaları, elektron kitabxanalar, virtual laboratoriyalar və simulyasiya proqramları geniş yayılmışdır. Bu alətlər tədrisin interaktivliyini artırmaqla yanaşı, tələbələrə resurslara asan çıxış imkanı yaradır. Rəqəmsallığın verdiyi imkanlar zaman və məkan məhəfəmindən aslı olmayaraq istifadəsi genişlənir.

Tədris metodları, hibrid və tam onlayn dərslər universitetlərdə normaya çevrilmişdir. İnteraktiv dərslər materialları, video-şərhlər, vebinarlar və elektron tapşırıqlar tələbələrin dərslə aktiv qatılmasını təmin edir.

Monitoring və qiymətləndirmə elektron sistemlər vasitəsilə tələbələrin nailiyyətləri izlənilir. Rəqəmsal platformalar həmçinin dərslər qiymətləndirməsini avtomatlaşdırır, nəticələrin şəffaflığını təmin edir və müəllimlərin işini asanlaşdırır.

Tələbə aktivliyi, təhsilalanlar rəqəmsal alətlərdən istifadə edərək öz biliklərini möhkəmləndirir, qrup layihələrində əməkdaşlıq edir və müstəqil öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Özünü ifadə etmə bacarığı getdikcə güclənir.

Transformasiya və inkişaf meylləri, rəqəmsallaşma ali təhsildə əsas transformasiya faktorudur və bir sıra inkişaf meyllərini ortaya çıxarır:

1. Əlçatanlıq. Onlayn təhsil platformaları və rəqəmsal resurslar təhsili coğrafi məhdudiyyətlərdən azad edir. Bu, tələbələrə fərqli universitetlərdən dərslər almaq və beynəlxalq təhsil imkanlarından yararlanmaq imkanı verir.

2. Fiziki məhdudiyyəti, özünü ifadə etmə çətinliyini aradan qaldırır. Süni intellekt və analitika vasitəsilə tələbələrin fərdi ehtiyaclarına uyğun proqramlar hazırlanır. Bu, onların bilik və bacarıqlarını daha effektiv inkişaf etdirməyə şərait yaradır.

3. Rəqəmsallaşma tələbələrin praktiki bacarıqlarını artırır və iş bazarına uyğunluğunu yüksəldir. Elektron təhsil platformaları vasitəsilə tələbələr real layihələrdə iştirak edə və rəqəmsal texnologiyalardan istifadə bacarıqlarını inkişaf etdirə bilərlər.

4. Ali təhsil müəssisələri rəqəmsal transformasiyanı davamlı olaraq təkmilləşdirir, yeni texnologiyalar tətbiq edir və tədrisin keyfiyyətini artırır.

Fərsətlər və çağırışlar dövrü adlandırılarsa da rəqəmsallaşmanın tətbiqində bəzi çətinliklər də mövcuddur:

- **Rəqəmsal bərabərsizlik:** Bütün tələbələrin texnologiyaya çıxışı eyni səviyyədə deyil.
- **Təhlükəsizlik və məlumat məxfiliyi:** Elektron platformalarda məlumatların qorunması və şəxsi məlumatların təhlükəsizliyi vacibdir.

- **Rəqəmsal bacarıqlar:** Müəllim və tələbələrin rəqəmsal texnologiyalardan istifadə səviyyəsi müxtəlifdir, bu da tədris prosesinə təsir edə bilər.

Nəticə. Rəqəmsallaşma ali təhsildə dinamik vəziyyətin əsas amilidir. Texnologiyaların tətbiqi tədrisin keyfiyyətini yüksəldir, tələbələrin fərdi inkişafını dəstəkləyir və müasir əmək bazarına uyğunluğunu nisbətən təmin edir. Ali təhsil sistemində rəqəmsallıq keyfiyyət təminatının əsas komponenti kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Universitetlər bu proses vasitəsilə tədris, tədqiqat və idarəetmə fəaliyyətlərini sistemli şəkildə təkmilləşdirir. Müasir rəqəmsal imkanların tətbiqi daha operativ idarəetməyə təkan verir. Öldə edilən nəticələrin inkişaf məqsədləri üçün tətbiqi ali təhsil müəssisələrinin beynəlxalq rəqabətə davamlılığını artırır və tələbə mərkəzli yanaşmanı gücləndirir.

Bununla belə, rəqəmsal bərabərsizlik, texnoloji çağırışlar və təhlükəsizlik məsələləri həllini gözləyir.

NEZAKET ZAMANOVA

CURRENT STATE AND TRANSFORMATION OF HIGHER EDUCATION IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION

Abstract: In the third millennium, the rapid development of technology has led to significant changes in all spheres, especially in higher education. Digitalization affects not only the teaching process but also management, assessment, and student–teacher interactions. At the same time, it is emphasized that digitalization brings opportunities as well as challenges and risks. This thesis examines the current state of digitalization in higher education, the technologies applied, and the trends of transformation.

Keywords: digitalization, higher education, transformation, online learning, personalized education, technology, monitoring

NƏZRİN ƏLİYEVƏ
Bakı Biznes Universiteti
Müəllim
neliyeva305@gmail.com

ALİ PEDAQOJİ TƏHSİLDƏ ELMİ FƏALİYYƏTİN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Ali pedaqoji təhsil sistemində elmi fəaliyyət müəllim hazırlığı, pedaqoji innovasiya və təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün strateji rol oynayır. Mövcud reallıqlarda empirik tədqiqatların azlığı, kadr potensialının yetərsizliyi və infrastruktura məhdud çıxış praktik integrasiyanı zəiflədir. Perspektivdə tətbiqi tədqiqatlar, rəqəmsal texnologiyalar və gənc tədqiqatçıların motivasiyası əsas prioritetdir.

Açar sözlər: *perspektiv, elmi fəaliyyət, nəzəri tədqiqat, kadr hazırlığı*

Müasir cəmiyyətin sosial-iqtisadi və intellektual inkişafında ali pedaqoji təhsil sisteminin üzərinə düşən strateji vəzifələrdən biri elmin institusional şəkildə inkişafıdır. Pedaqoji elm yalnız təlim və tərbiyə proseslərinin nəzəri əsaslarını müəyyən etmir, həm də məktəb mühitində baş verən dəyişikliklərin elmi əsaslarla idarə olunmasına xidmət edir. Qlobal təhsil tendensiyaları göstərir ki, müəllim hazırlığı prosesi elmi tədqiqatlarla sıx integrasiya olunmadığı halda təhsil sisteminin modernləşdirilməsi mümkün deyil. Bu baxımdan ali pedaqoji təhsil müəssisələrində elmi-tədqiqat fəaliyyətinin hazırkı vəziyyətinin təhlili və inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi xüsusi elmi-nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Reallıqlar göstərir ki, ali pedaqoji təhsil sistemində elmi tədqiqatların institusional inkişafı qeyri-bərabər xarakter daşıyır. Bir tərəfdən, pedaqoji sahə üzrə elmi kadrların formalaşması, doktorantura sisteminin davamlı fəaliyyəti və təhsil problemlərinin araşdırılması üçün müəyyən elmi mühit mövcuddur [1, s.165-182]. Digər tərəfdən isə aparılan tədqiqatların əksəriyyətinin praktik yönümlülüyü zəifdir, tədqiqat nəticələri təhsil prosesinin modernləşdirilməsi mexanizmlərinə tam şəkildə integrasiya olunmur. Nəzəri tədqiqatların üstünlük təşkil etməsi empirik bazanın zəif formalaşmasına və real təhsil problemlərinin elmi həll mexanizmlərinin gecikməsinə səbəb olur.

Elmi kadr potensialının mövcud vəziyyəti də təhlilə ehtiyac duyur. Pedaqoji elmlər üzrə ixtisaslaşmış akademik kadrlar mövcud olsa da, yeni nəsil tədqiqatçıların sistemli şəkildə hazırlanması kifayət qədər intensiv deyil. Gənc tədqiqatçıların elmi fəaliyyətdə motivasiya çatışmazlığı, elmi rəhbərlik institutunun zəif mexanizmlərlə işləməsi və tədqiqat mədəniyyətinin formalaşmasında metodoloji boşluqlar elmi prosesin səmərəliliyini azaldan amillərdəndir [2]. Bundan əlavə, beynəlxalq elmi məkana integrasiya səviyyəsi hələ də arzuolunan səviyyədə deyil; xarici elmi jurnallarda nəşrlərin sayı məhduddur və beynəlxalq elmi əməkdaşlıq layihələri sistemli xarakter daşmır. Elmi infrastruktur baxımından ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin əhəmiyyətli hissəsində tədqiqat şəraiti müasir tələblərlə tam uzlaşmır. Elmi laboratoriyaların və psixopedaqoji tədqiqat mərkəzlərinin azlığı, rəqəmsal təhsil resurslarına çıxışın məhduddluğu, müasir statistik proqram təminatının (SPSS, R, Python və s.) geniş tətbiq edilməməsi pedaqoji araşdırmaların səmərəliliyinə mənfi təsir göstərir. Infrastruktur məsələləri ilə yanaşı, elmi resursların yenilənmə sürətinin aşağı olması və beynəlxalq elmi bazalara çıxış limitləri də tədqiqatçıların imkanlarını məhdudlaşdırır.

Bəzi universitetlərdə nəzəri biliklərlə praktik pedaqoji fəaliyyət arasında mövcud olan uçurum ali pedaqoji təhsil sisteminin reallıqlarından biri kimi çıxış edir [3]. Təcrübə proqramlarının formal xarakter daşması, məktəblər ilə universitetlər arasında əməkdaşlıq modelinin zəif işləməsi və tədqiqat nəticələrinin məktəb mühitində tətbiqi mexanizmlərinin olmaması pedaqoji elmin praktik təsir gücünü azaldır. Bu vəziyyət müəllim hazırlığı prosesində nəzəri materialların real məktəb ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması zərurətini gündəmə gətirir. Perspektivlərin təhlili göstərir ki, ali pedaqoji təhsil sistemində elmi fəaliyyətin inkişafı üçün əsas strateji istiqamət tədqiqatların praktik yönümlülüyünün gücləndirilməsi və tətbiqi pedaqogika mərkəzlərinin yaradılmasıdır. Universitet–

məktəb əməkdaşlıq platformalarının formalaşdırılması, təbiiqi tədqiqatların maliyyələşdirilməsi və təhsil problemlərinin həllinə yönəlmiş innovativ layihələrin stimullaşdırılması pedaqoji elmin keyfiyyətini yüksəldə bilər. Bundan əlavə, tədqiqatçı-müəllim modelinin tətbiqi, gənc tədqiqatçıların qrant layihələrinə cəlbi və elmi fəaliyyətə motivasiya mexanizmlərinin genişləndirilməsi zəruridir [4].

Müasir dövrdə pedaqoji tədqiqatların əsas inkişaf istiqamətlərindən biri rəqəmsal texnologiyaların elmi proseslərə inteqrasiyasıdır. Hibrid tədris modelləri, süni intellekt əsaslı öyrənmə analitikası, adaptiv təlim sistemləri pedaqoji elmin yeni mərhələyə keçidini təmin edən amillər sırasındadır [5, s.1-22]. STEAM yanaşması, inklüziv təhsil, sosial-pedaqoji müdaxilə modelləri və emosional-intellektual inkişaf strategiyaları ali pedaqoji təhsil sistemində elmin gələcək prioritet istiqamətləri kimi dəyərləndirilir. Nəticə etibarilə, ali pedaqoji təhsil sistemində elmi fəaliyyətin gücləndirilməsi yalnız təcrübəli müəllim hazırlığı üçün deyil, həm də cəmiyyətin intellektual potensialının artırılması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Mövcud reallıqlar müəyyən çətinliklər olsa da, məqsədyönlü elmi siyasət, müasir tədqiqat metodologiyalarının tətbiqi və elmi resursların genişləndirilməsi ali pedaqoji təhsil sistemində elmin inkişafına mühüm töhfə verə bilər. Pedaqoji elm-təhsil sisteminin yenilənməsi, cəmiyyətin sosial tələbatına uyğun insan kapitalının formalaşdırılması və müasir məktəbin çağırışlarına adaptasiya baxımından həlledici rola malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Barab, S., & Plucker, J. Smart people or smart contexts? Cognition, ability, and talent development in an age of situated approaches to learning. *Educational Psychologist*, 37(3), – 2002. – p.165-182.
2. Hüseynova, S. Müasir pedaqoji təhsil: Nəzəri və praktik yanaşmalar. – Bakı: Azərbaycan: Elm və Təhsil. – 2018.
3. Кузнецова, Н.В. Научная деятельность в педагогическом образовании. – Москва: Россия: Просвещение. – 2017.
4. Əliyev, R. Ali pedaqoji təhsil və elmi tədqiqatların inkişaf perspektivləri. – Bakı: Azərbaycan: Təhsil Nəşriyyatı. – 2020.
5. Shulman, L.S. Knowledge and teaching: Foundations of the new reform. *Harvard Educational Review*, 57(1), – 1987. – p.1-22.

NAZRIN ALIYEVA

MODERNIZATION OF SCIENTIFIC ACTIVITY IN HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION AND ITS DEVELOPMENT PROSPECTS

Abstract: Scientific activity in the higher pedagogical education system plays a strategic role in teacher training, pedagogical innovation, and improving the quality of education. Current realities reveal a lack of empirical research, insufficient human resource potential, and limited access to infrastructure, which weakens practical integration. In the future, applied research, digital technologies, and the motivation of young researchers are key priorities.

Keywords: perspective, scientific activity, theoretical research, personnel/staff training

NİGAR HÜSEYNOVA

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

nigar_huseynova_2020@mail.ru

MƏKTƏB MÜƏLLİMLƏRİ ÜÇÜN TAM İŞ GÜNÜ MODELİ: GENDER PERSPEKTİVİNDƏN SOSIAL VƏ PEŞƏKAR TƏSİRLƏR

Bu tezisdə məktəb müəllimlərinin tam iş günü rejiminə keçirilməsinin sosial, iqtisadi və cinsiyyət yönü təsirləri, həmçinin islahatın gələcək müəllimlik ixtisasına müraciətlərə təsiri araşdırılır. Təhlil göstərir ki, qadınların ailədaxili öhdəlikləri iş-ailə balansını çətinləşdirir, kişilər üçün isə strukturlaşmış iş modeli peşəni daha cəlbedici edə bilər. Repetitorluğun geniş yayılması tam gün rejiminin könüllü tətbiqi ilə birlikdə tərs seleksiya riski yaradır. İnfrastruktur çatışmazlıqları və psixoloji yüklənmə islahatın effektivliyini məhdudlaşdırır. Ümumilikdə, tam iş günü modelinin uğuru müəllimlərin sosial şəraitinin və iş mühitinin real imkanlarının nəzərə alınmasından asılıdır.

Açar sözlər: *tam iş günü modeli, müəllim peşəsi, sosial təsirlər, gender aspektləri, iş-ailə balans, repetitorluq, tərs seleksiya, təhsil islahatları, infrastruktur problemləri, müəllimlərin iş şəraiti*

Məktəb müəllimlərinin tam iş günü rejiminə keçirilməsi təhsil sistemində son illərin ən çox müzakirə olunan islahatlarından biri kimi çıxış edir və bu dəyişiklik yalnız tədris prosesinin təşkilinə deyil, həm də müəllim hazırlığına, gələcəkdə müəllimlik peşəsini seçəcək gənclərin sosial və gender meyllərinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Bu islahat, Azərbaycan Respublikasının “Təhsil haqqında” Qanununda göstərilən prinsiplərlə uzlaşaraq tədris keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət etsə də [1], gender baxımından mürəkkəb və çoxqatlı nəticələr yaradır. Çünki müəllimlik peşəsi tarixi olaraq feminizasiya olunan sahədir və peşə seçimi cəmiyyətdə mövcud gender rolları ilə sıx bağlıdır.

UNESCO araşdırmalarına əsasən, qadınlar pedaqoji peşələrdə uzun illərdə dominant mövqedədirlər və bu vəziyyət onların ailədaxili sosial rolları ilə əlaqəlidir [2]. Qadınların ev təsərrüfatı, uşaq qayğısı və digər ailədaxili öhdəlikləri daha çox daşınması onların iş şəraitindəki dəyişikliklərə həssas reaksiya verməsinə səbəb olur. Tam iş günü rejimi qadınların iş-ailə balansını qorumasını çətinləşdirir və bu, gələcəkdə ali məktəbə qəbul zamanı qız abituriyentlərin müəllimlik ixtisasına müraciət sayına təsir edə bilər. Kişilər üçün isə tam iş günü rejimi daha strukturlaşdırılmış və professional iş modeli yaratdığı üçün peşənin cəlbediciliyini artırır. OECD araşdırmaları göstərir ki, sabit və formal iş rejimi kişilərin peşə seçiminə müsbət təsir göstərir [3]. Bu isə uzunmüddətli perspektivdə müəllimlik peşəsinin gender balansında dəyişikliklər yarada bilər.

Tam iş günü modelinin həyata keçirilməsi repetitorluq fəaliyyəti fonunda daha da mürəkkəbləşir. Azərbaycanda repetitorluq geniş yayılmış gəlir mənbəyidir və burada həm qadın, həm də kişi müəllimlər aktiv şəkildə iştirak edirlər. Rəsmi açıqlamalara əsasən, tam iş günü rejiminə keçid könüllü olacaq və müəyyən maaş artımı nəzərdə tutulur [4]. Lakin bu mexanizm bərabər motivasiya yaratmır. Repetitorluq fəaliyyəti ilə daha yüksək gəlir əldə etmə potensialı müəllimlər məktəbdə tam gün qalmaqdan imtina edə bilərlər. Digər tərəfdən, repetitorluqdan daha az qazanan və ya bu fəaliyyət üçün az imkanları olan müəllimlər tam iş günü rejimindən daha çox fayda əldə edə bildikləri üçün məktəbdə tam gün işləməyə üstünlük verə bilərlər. Bu vəziyyət təhsil sistemində tərs seleksiya riski yaradır: daha yüksək nəticə verən, tələb olunan və güclü repetitor müəllimlərin sistemdən qismən uzaqlaşması, daha zəif müəllimlərin isə məktəbdə daha çox möhkəmlənməsi ehtimalı artır. Bu risk gələcək müəllim hazırlığının keyfiyyətinə də birbaşa təsir göstərir, çünki peşənin cazibəsi və sosial nüfuzu aşağı düşə bilər.

Tam iş günü rejiminin gender təsirləri məktəblərin infrastruktur vəziyyəti ilə də əlaqəlidir. Müəllim otaqlarının çatışmaması, kompüter və texniki avadanlıqların azlığı, istirahət və nahar şəraitinin yetərli olmaması qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş yeni iş modelinin praktiki tətbiqini çətinləşdirir. Bu çatışmazlıqlar həm qadın, həm də kişi müəllimlər üçün problem yaratsa da, qadınlar uzun iş gününü fiziki baxımdan daha əlverişsiz şəraitdə keçirməkdə daha böyük psixoloji yük daşıya

bilərlər. UNESCO-nun araşdırmalarında müəllimlərin iş mühitinin əmək motivasiyasına və tədris keyfiyyətinə göstərdiyi təsir dərəcələri vurğulanmışdır [2].

Bu islahatın gələcək müəllim hazırlığına təsiri də mühüm məsələdir. Abituriyentlər peşə seçərkən gəlir imkanlarını, iş saatlarını, sosial statusu və iş-ailə balansını nəzərə alırlar. Qız abituriyentlər yeni rejimi daha sərt və ailə həyatına uyğun olmayan model kimi qəbul edib müəllimlikdən uzaqlaşa bilərlər. Kişilər isə əksinə, peşənin ciddiləşdiyini, strukturlaşdığını görərək seçim ehtimallarını artırmağa bilərlər. Bu isə uzunmüddətli perspektivdə pedaqoji kadr hazırlığında gender balansının dəyişməsinə səbəb ola bilər.

Beləliklə, məktəb müəllimlərinin tam iş günü rejiminə keçidi pedaqoji prosesin səmərəliliyini artırmaq potensialına malik olsa da, bu modelin effektivliyi müəllimlərin sosial-həyatı şəraitinin və iş mühitinin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasından birbaşa asılıdır. Müəllimlərin ailədaxili öhdəlikləri, iş-ailə balansı, məktəbdə mövcud infrastruktur imkanları və motivasiya mexanizmləri bu islahatın nəticələrini müəyyən edən əsas amillərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının “Təhsil haqqında” Qanunu.
2. UNESCO. Gender and Education: Teachers’ Workload and Gender Perspective Studies. – Paris: – 2021.
3. OECD. Teacher Professionalization and Working Conditions Report. OECD Publishing, – 2020.
4. AzTehsil.com. Müəllimlərin tam ştat iş rejimi rəsmiləşib.
<https://aztehsil.com/news/27917-muellimlerin-tam-stat-is-rejmi-resmlesb.html>

NIGAR HUSEYNOVA

THE FULL-TIME TEACHING MODEL FOR SCHOOL TEACHERS: SOCIAL AND PROFESSIONAL IMPACTS FROM A GENDER PERSPECTIVE

Abstract: This paper examines the impact of implementing a full-day work regime for teachers, focusing on gender dynamics and future teacher recruitment. Findings show that extended work hours influence women and men differently, while tutoring income creates reverse-selection risks. Infrastructure limitations and workload increase teacher burnout. A gender-sensitive policy approach is essential for effective and equitable implementation.

Keywords: full-time teaching model, teaching profession, social impacts, gender aspects, work–life balance, private tutoring, adverse selection, educational reforms, infrastructure challenges, teachers’ working conditions

NİŞANƏ BAXŞƏLİYEVƏ

Azərbaycan Universiteti

Magistrant

baxseliyevanisane@gmail.com

MÜASİR MƏKTƏBDƏ MÜƏLLİM-ŞAĞIRD MÜNASİBƏTLƏRİNİN PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Məqalədə müasir təhsil müəssisəsində müəllim-şagird əlaqələrinin psixoloji xarakteri, onların bir-birinə təsir edən üsulları və təlim-tərbiyə mərhələsində emosional atmosferin əhəmiyyəti ətraflı şəkildə təhlil edilir. Məqalənin araşdırılmasında nəzəri-təhlil metodundan istifadə edilir. Tədqiqat müəllim və şagird arasındakı kommunikasiyanın, empatiyanın və inamın təhsil marağına təsirini qiymətləndirir, həmçinin bu münasibətlərin sinif daxilində ictimai şərait və tədris uğurları üzərindəki funksiyasını göstərir. Məqalədə həm avtoritar, həm də humanist qarşılıqlı təsir nümunələri müqayisə olunur, onların psixoloji təsirləri və pedaqoji fəaliyyətə təsirləri araşdırılır.

Açar sözlər: müəllim, şagird, münasibət, psixologiya, təhsil, empatiya, motivasiya

Giriş. Müasir dövrdə təhsil quruluşunda yaranan yeniliklər ancaq təlimin strukturuns deyil, eyni zamanda onun psixoloji mühitinə, xüsusi ilə də müəllim-şagird münasibətlərinin xarakterinə vacib təsir göstərmişdir. Təlim-tərbiyə prosesinin nüvəsində insan faktorunun əsas olması, şəxsiyyətə istiqamətlənmiş pedaqogikanın formalaşması bu münasibətlərin psixoloji cəhətlərinin öyrənilməsinə vacib edir. Müəllimlə şagird arasındakı əlaqə təkcə bilik ötürülməsi prosesi deyil, eləcə də, qarşılıqlı emosional, sosial və idrak mübadiləsi prosesidir. Bu münasibətin əsas məzmunu və səviyyəsi təlimin səmərəliliyini, motivasiyanı, emosional atmosferini və şagirdin şəxsiyyət tərəqqisini dolaysız müəyyənləşdirir.

Əgər əvvəlki pedaqogika müəllimi daha çox avtoritar obraz kimi qəbul edirdisə, aktual təhsil baxışında o, istiqamətləndirici, yardımçı və empatik partnyor kimi çıxış edir. Bu baxış müəllim şəxsiyyətinə yeni gözləntilər ortaya qoyur: emosional tarazlıq, kommunikativ qabiliyyət, individual münasibət və psixoloji çeviklik müasir müəllimin vacib xüsusiyyətləri tərkibinə daxildir.

1. Müəllim-şagird münasibətlərinin psixoloji mahiyyəti

Tədqiqatlar sübut edir ki, müəllim-şagird münasibətlərinin müsbət, inama dayanan forması şagirdin öz güvənini, akademik uğurlarını və sosial davranış tərzini önəmli dərəcədə gücləndirir. Əksinə, münəqişəli, laqeyd və ya avtoritar davranışlar şagirdlərdə təşviş, dərstdən uzaqlaşma, sosial izolyasiya və özünüqiymətləndirmədə maneələr ortaya çıxara bilər.

Psixoloji aspektdən bu münasibətlər bir neçə əsas komponent üzərində qurulur: emosional əlaqə, idarəetmə və nəzarət səviyyəsi, ünsiyyət üslubu, qarşılıqlı hörmət və empatiya. Müəllimin emosional münasibəti və davranış tərzini sinfin ümumi psixoloji iqlimini formalaşdırır. Bu səbəbdən də müəllim-şagird münasibətlərinin psixoloji aspektlərinin elmi araşdırılması pedaqogika, sosial psixologiya və təlim psixologiyasının kəsişmə nöqtəsində duran aktual sahədir [2, s.48–55].

Məqalənin məqsədi – müasir məktəbdə müəllim-şagird münasibətlərinin psixoloji xüsusiyyətlərini, onların formalaşma mexanizmlərini və bu münasibətlərin təlim-tərbiyə prosesinə təsirini elmi baxımdan təhlil etməkdir. Bu məqsədlə münasibətlərin əsas psixoloji prinsipləri, ünsiyyət və empatiya məsələləri, motivasiya və emosional iqlim, münasibət modelləri və rəqəmsal dövrdə baş verən transformasiyalar geniş şəkildə araşdırılacaq.

2. Ünsiyyət, empatiya və emosional iqlimin rolu

Müəllim-şagird münasibətləri pedaqoji prosesin təməl daşındır. Bu münasibətlər iki tərəfli – həm müəllimin təsiri, həm də şagirdin reaksiyası – formasında qarşılıqlı əlaqə yaradır. Psixoloji baxımdan bu münasibət insan davranışının üç əsas sahəsinə – emosional, idrak və iradi komponentlərə əsaslanır. Yəni, müəllim və şagird bir-birini yalnız intellektual cəhətdən deyil, emosional səviyyədə də dərk edir və bu qarşılıqlı təsir təlimin uğuruna birbaşa təsir göstərir.

Müəllimin münasibət tərz, səsi, bədən dili, jestləri və hətta baxışları şagirdlərdə emosional reaksiya yaradır. Əgər müəllim açıq, istiqanlı və anlayışlıdırsa, şagirdlər də onunla ünsiyyətdə psixoloji rahatlıq hiss edirlər. Əksinə, müəllimin sərt və tənqidçi davranışı sinifdə gərgin atmosfer yaradır, şagirdlərdə qorxu və özünüifadə çətinliyi formalaşır. Bu baxımdan, müəllimin emosional intellekti münasibətlərin keyfiyyətini müəyyən edən əsas amillərdən biridir [12, s.211].

Psixoloq K.Rojersin “humanist təhsil” konsepsiyasına görə, təlimin effektivliyi müəllimlə şagird arasında şəxsi əlaqə və empatiyanın səviyyəsindən asılıdır. Müəllim şagirdi şəxsiyyət kimi qəbul etməli, onun hisslərinə və fikirlərinə hörmətlə yanaşmalıdır. Bu zaman təlim yalnız bilik ötürülməsi deyil, həm də şəxsiyyətin formalaşma prosesi olur. Rojers qeyd edir ki, “təlim prosesində ən güclü motivasiya müsbət münasibət və qəbul olunma hissidir” [7, s.52].

Müəllim-şagird münasibətlərinin psixoloji əsasını etimad və hörmət təşkil edir. Etimad qarşılıqlı inam hissidir; o, müəllimin şagirdə verdiyi dəyəri göstərir. Etimad olmayan yerdə nə motivasiya, nə də yaradıcılıq inkişaf edə bilər. Şagirdlər etimad gördükdə, özlərini dəyərlə və məsuliyyətli hiss edir, bu isə onların öyrənməyə münasibətini gücləndirir.

Bu münasibətlərin düzgün formalaşmaması hallarında isə bir sıra psixoloji nəticələr ortaya çıxır:

- şagirdlərdə özünə inamın azalması;
- öyrənməyə qarşı passivlik;
- müəllimə qarşı emosional uzaqlaşma;
- təlimdən yayınma davranışı və s.

Müəllim-şagird münasibətləri həm fərdi, həm də sosial səviyyədə baş verir. Fərdi səviyyədə müəllim konkret şagirdlə qarşılıqlı əlaqə qurur, onun emosional vəziyyətini, maraqlarını və bacarıqlarını nəzərə alır. Sosial səviyyədə isə müəllim bütün sinifdə ümumi psixoloji iqlim formalaşdırır. Sinif daxilində qarşılıqlı hörmət, əməkdaşlıq və birgə öyrənmə atmosferi yaradıldıqda, şagirdlər daha motivasiyalı və məsuliyyətli olurlar.

Psixoloji nəzəriyyələr (xüsusilə Vıqotskinin sosial-mədəni inkişaf konsepsiyası) göstərir ki, öyrənmə prosesi əsasən sosial qarşılıqlı təsir vasitəsilə baş verir. Yəni, şagird müəllimlə və digər şagirdlərlə əməkdaşlıq sayəsində bilik əldə edir. Bu da onu göstərir ki, müəllim-şagird münasibəti sadəcə informasiya ötürməkdən ibarət deyil – bu münasibət inkişafın psixoloji mühərrikidir.

Ünsiyyət müəllim-şagird münasibətlərinin psixoloji əsasını təşkil edən ən mühüm proseslərdən biridir. Psixoloji baxımdan ünsiyyət təkcə informasiya mübadiləsi deyil, həm də emosional və sosial əlaqə formasıdır. Müəllimin ünsiyyət bacarığı onun pedaqoji fəaliyyətinin uğurunu müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Çünki təlim yalnız müəllimin nəyi bildiyinə deyil, həm də necə danışdığına, necə dinlədiyinə və necə reaksiyaya verdiyinə bağlıdır.

Müəllimin ünsiyyət üslubu onun pedaqoji şəxsiyyətinin bir göstəricisidir. Psixoloqlar müəllim-şagird ünsiyyətinin üç əsas modelini fərqləndirirlər: avtoritar, demokratik və liberal.

- Avtoritar üslubda müəllim təkbaşına qərar verir, şagirdlərin fikirlərinə az əhəmiyyət verir. Bu halda şagirdlərdə qorxu, passivlik və yaradıcı düşünmənin zəifləməsi müşahidə olunur.
- Liberal üslubda müəllim nəzarəti zəif saxlayır, bu isə nizam-intizamın pozulmasına gətirib çıxarır.
- Demokratik üslubda isə müəllim və şagirdlər arasında qarşılıqlı hörmət, əməkdaşlıq və açıq ünsiyyət hökm sürür. Bu model ən optimal hesab olunur, çünki o, həm məsuliyyəti, həm də yaradıcılığı inkişaf etdirir.

Empatiya ünsiyyətin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Empatiya – başqasının emosional vəziyyətini dərk etmək və hiss etmək bacarığıdır. Müəllim empatik olduqda o, şagirdin hisslərinə, qorxularına, maraqlarına və ehtiyaclarına daha düzgün reaksiya verir. Bu, xüsusilə uşaq və yeniyetmə yaş dövrlərində vacibdir, çünki həmin mərhələlərdə emosional dəstək və qəbul olunma hissi şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Empatik münasibət müəllimlə şagird arasında psixoloji körpü yaradır. Şagird hiss edir ki, müəllim onu anlayır və qiymətləndirir. Bu, onun təlim prosesində fəallığını və daxili motivasiyasını artırır. Empatiya həm də müəllimə çətin vəziyyətlərdə, məsələn, konflikt zamanı, düzgün psixoloji

yanaşma sərgiləməyə imkan verir. Empatik müəllim şagirdi cəzalandırmaq əvəzinə, onun davranışının səbəbini anlamağa çalışır.

Psixoloq D.Qolmanın “emosional intellekt” konsepsiyasına əsasən, empatiya emosional intellektin əsas komponentlərindən biridir. Yüksək emosional intellektə malik müəllimlər daha effektiv ünsiyyət qurur, stressi idarə edir və sinifdə pozitiv iqlim yaradırlar. Bu iqlim, öz növbəsində, şagirdlərin öyrənməyə münasibətini yaxşılaşdırır və akademik nəticələrə müsbət təsir edir.

Azərbaycan pedaqoji təcrübəsində də empatiyanın əhəmiyyəti vurğulanır. Müəllim şagirdin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onun potensial imkanlarını daha səmərəli istiqamətləndirə bilər. Məsələn, utancaq şagirdlər daha çox emosional dəstəyə, fəal şagirdlər isə özünütənzimləməyə yönəldici münasibətə ehtiyac duyurlar. Buna görə də empatiya müəllim fəaliyyətində vahid strategiya deyil, fərdi yanaşmaya əsaslanan dinamik psixoloji bacarıqdır.

Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ünsiyyət və empatiya müəllim–şagird münasibətlərinin səmərəliliyini təmin edən iki əsas psixoloji sütundur. Empatiyasız ünsiyyət formal, ünsiyyətsiz empatiya isə təsirsiz qalır. Onların vəhdəti isə sağlam psixoloji mühitin təməlini qoyur.

Təlimdə motivasiya və emosional mühit müəllim–şagird münasibətlərinin keyfiyyət göstəriciləridir. Psixoloji cəhətdən motivasiya insanın fəaliyyətini hərəkətə gətirən daxili qüvvədir. Təhsildə motivasiya iki əsas formada təzahür edir: daxili motivasiya (öyrənməyə maraq, bilik əldə etmək həvəsi) və xarici motivasiya (qiymət, mükafat, müəllim və valideynlərin təsdiqi). Müəllim–şagird münasibətləri bu iki növ motivasiyanın balansını müəyyənləşdirən mühüm faktordur.

Müəllim şagirdə qarşı pozitiv münasibət göstərdikdə, onu dinlədikdə və fikirlərinə dəyər verdikdə, şagirdin daxili motivasiyası artır. O, artıq öyrənməni yalnız qiymət üçün deyil, özünü inkişaf etdirmək üçün həyata keçirir. Əksinə, müəllimin laqeyd və ya tənqidçi davranışı emosional gərginlik yaradır, bu da motivasiyanın azalmasına səbəb olur.

Tədqiqatlar göstərir ki, emosional iqlim təlimin uğuruna birbaşa təsir edən amillərdən biridir. Pozitiv emosional mühitdə olan şagirdlər daha fəal, yaradıcı və təşəbbüskardır. Onlar səhv etməkdən qorxmurlar, çünki müəllimin münasibəti onları dəstəkləyir. Mənfi emosional iqlimdə isə öyrənmə qorxu və stresslə müşayiət olunur, bu da idrak fəaliyyətini zəiflədir.

Motivasiya və emosional mühit arasında qarşılıqlı asılılıq mövcuddur: emosional sabitlik motivasiyanı gücləndirir, motivasiyanın yüksək olması isə öz növbəsində pozitiv emosional vəziyyət yaradır. Bu əlaqə müəllim–şagird münasibətlərində xüsusilə aydın görünür. Məsələn, müəllim tərəfindən verilən kiçik bir müsbət geribildirim (məsələn, “çox yaxşı iş gördün”, “sənin fikrin maraqlıdır”) şagirdin emosional vəziyyətini dərhal dəyişdirə və onun öyrənməyə münasibətini gücləndirə bilər.

Müəllimin emosional intellekti burada da əsas rol oynayır. O, şagirdin duyğularını hiss etməli, sinifdəki ümumi əhval-ruhiyyəni müşahidə etməli və lazımi anlarda dəstək göstərməlidir. Hər bir sinif özünəməxsus psixoloji sistemdir və müəllim bu sistemin “emosional tənzimləyicisi” rolunu oynayır.

Motivasiya həm də müəllimin şəxsi davranışı ilə bağlıdır. Əgər müəllim öz işinə maraqla yanaşırsa, şagirdlər də bu enerjini hiss edir və ona cavab verirlər. Təlim psixologiyasında buna “emosional ötürülmə effekti” deyilir. Müəllimdə yaranan müsbət emosiyalar sinfə ötürülür, mənfi emosiyalar isə təlim prosesini zəiflədir.

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, motivasiya və emosional mühit yalnız psixoloji deyil, həm də pedaqoji məsuliyyət sahəsidir. Müəllim həm bilik ötürən, həm də şagirdin emosional inkişafını yönləndirən şəxsdir. O, təlim prosesində marağın, pozitiv hisslərin və psixoloji təhlükəsizliyin təminatçısı kimi çıxış edir.

Müəllim–şagird münasibətlərinin xarakteri pedaqoji prosesin mahiyyətini müəyyənləşdirir. Tarixən bu münasibətlər iki əsas modeldə formalaşmışdır: avtoritar və humanist.

Avtoritar modeldə müəllim əsas hakim fiqur kimi çıxış edir; o, qərarları təkbaşına qəbul edir, şagirdlərdən mütləq itaət gözləyir. Bu modeldə tənqid, nəzarət və cəza əsas tərbiyə vasitələri sayılır. Psixoloji cəhətdən belə münasibət forması şagirdlərin özünüifadə imkanlarını məhdudlaşdırır, təşəbbüskarlığı azaldır və daxili motivasiyanın formalaşmasına mane olur.

Humanist model isə müəllimlə şagird arasında bərabər hüquqlu əməkdaşlıq prinsiplərinə əsaslanır. Bu yanaşmada müəllim yalnız bilik verən deyil, həm də rəhbərlik edən, istiqamət göstərən, anlayan şəxsdir. Psixoloq K.Rojersin “humanist təhsil” konsepsiyasına görə, öyrənmə yalnız o zaman səmərəli olur ki, insan özünü təhlükəsiz və qəbul edilmiş hiss etsin. Belə mühitdə şagirdlər öz fikirlərini sərbəst ifadə edir, səhv etməkdən qorxmur və şəxsiyyət kimi inkişaf edirlər.

Humanist münasibət modelinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Qarşılıqlı hörmət və etimad;
2. Şəxsi fərqlərin tanınması;
3. Özünü ifadə azadlığı;
4. Psixoloji təhlükəsizlik;
5. Məsuliyyət və qarşılıqlı öyrənmə.

Bu prinsiplər təkcə pedaqoji deyil, həm də psixoloji baxımdan sağlam münasibət mühitinin əsasını təşkil edir. Müəllim burada nəzarət edən deyil, düşüncə partnyoru rolunu oynayır.

Azərbaycan təhsil sistemində son illər aparılan islahatlar da məhz humanist münasibət modelinin geniş tətbiqini hədəfləyir. Müəllimlərin fəaliyyətində emosional intellektin, empatiyanın və kommunikativ bacarıqların artırılması əsas istiqamətlərdəndir.

Avtoritar münasibət bəzən nizam-intizamı təmin etsə də, uzunmüddətli perspektivdə şagirdlərin daxili azadlığını və yaradıcılığını boğur. Humanist yanaşma isə daha çətin, lakin daha səmərəli yoldur – çünki o, insanı mərkəzə qoyur. Bu modeldə müəllim təkcə biliyi deyil, münasibəti, davranışı və emosional sabitliyi ilə də nümunə göstərir.

Beləliklə, müəllim-şagird münasibətlərində optimal model avtoritar nəzarət ilə humanist azadlığın balansıdır. Yəni müəllim qaydaları qoruyur, lakin şəxsiyyəti boğmur; tənqid edir, lakin hörməti saxlayır; istiqamət verir, lakin seçimi məhdudlaşdırmır.

3. Müasir dövrdə münasibətlərin dəyişən psixoloji dinamikası

XXI əsr texnologiyalar əsridir və bu, müəllim-şagird münasibətlərinin psixoloji strukturunu köklü şəkildə dəyişib. Əvvəllər müəllim əsas bilik mənbəyi sayılırdısa, indi informasiya demək olar ki, hər kəs üçün rəqəmsal mühitdə əlçatandır. Bu, pedaqoji münasibətlərdə rol və status dəyişikliyinə gətirib çıxarıb. Müəllim artıq bilik ötürən deyil, biliklərin təhlilçisi və istiqamətverici mentor kimi çıxış edir.

Rəqəmsal dövrün psixoloji çağırışlarından biri də emosional məsafə probleimidir. Onlayn dərslər, virtual təlim mühitləri və sosial media vasitəsilə əlaqələr emosional təmasın azalmasına səbəb olur. Bu isə müəllim-şagird münasibətlərinin empatik və canlı komponentlərini zəiflədir.

Buna görə müasir müəllim yalnız texnoloji bacarıqlara deyil, həm də rəqəmsal empatiya qabiliyyətinə malik olmalıdır – yəni şagirdin emosional vəziyyətini ekran arxasından da hiss edə bilmək bacarığına.

Rəqəmsal mühit həm də yeni motivasiya formaları yaradır. Şagirdlər artıq tədris prosesindən daha çox interaktiv, oyunlaşdırılmış və vizual fəaliyyətlər gözləyirlər. Müəllim bu dəyişiklikləri nəzərə alaraq psixoloji çevikliyi artırmalı, dijital pedaqogikanın prinsiplərini mənimsəməlidir [14, s.83-90].

Eyni zamanda sosial şəbəkələr və onlayn platformalar müəllim-şagird münasibətlərinə ictimai görünürsüz qazandırır. Bu şəraitdə müəllimin etik davranışı və psixoloji sabitliyi daha da önəm qazanır.

Rəqəmsal dövrdə baş verən bu dəyişikliklər münasibətlərin psixoloji dinamikasına yeni ölçülər əlavə edib:

- Ünsiyyət artıq fiziki deyil, virtual kontekstdə baş verir;
- Nəzarət və dəstək rəqəmsal alətlərlə həyata keçirilir;
- Emosional qarşılıqlı təsir vizual simvollar və geribildirimlər vasitəsilə formalaşır.

Bu səbəbdən, müasir dövrdə müəllim-şagird münasibətləri hibrid psixoloji sistem kimi qiymətləndirilir. Bu sistemdə həm real, həm də virtual qarşılıqlı təsir bərabər rol oynayır.

Son illərdə aparılan bir çox psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, müəllim-şagird münasibətləri şagirdlərin akademik nailiyyətlərinə və emosional rifahına birbaşa təsir edir.

Məsələn, Korneli Universitetinin (ABŞ) 2022-ci il tədqiqatında müəyyən olunub ki, müəllim tərəfindən empatik dəstək alan şagirdlərin akademik performansı orta hesabla 18% daha yüksəkdir.

Digər tədqiqatlarda isə müəllimlə şagird arasında qarşılıqlı hörmət və emosional sabitliyin stress səviyyəsini 25-30% azaltdığı sübut olunub.

Azərbaycan kontekstində aparılan araşdırmalarda da oxşar nəticələr əldə edilib. Məsələn, ADPU-nun psixologiya fakültəsinin 2021-ci il tədqiqatına əsasən, humanist münasibət mühiti olan siniflərdə şagirdlərin intellektual fəallığı və sosial uyğunluğu əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olub.

Tədqiqatlar həmçinin göstərir ki, müəllimin emosional tükənməsi (burnout) münasibətlərə mənfi təsir göstərən əsas psixoloji risk amilidir. Bu problem müəllimin motivasiyasını azaldır, empatiya səviyyəsini zəiflədir və nəticədə şagirdlərdə də emosional uzaqlaşma yaranır. Buna görə müəllimlərin psixoloji rifahının qorunması, stressin idarə edilməsi və peşəkar dəstək mexanizmlərinin gücləndirilməsi mühüm zərurətdir.

Psixoloji tədqiqatların ümumi nəticələri belədir:

- Sağlam münasibətlər müsbət öyrənmə nəticələrinə gətirir;
- Emosional dəstək şagirdin sosial adaptasiyasını artırır;
- Humanist ünsiyyət təlim motivasiyasını yüksəldir;
- Müəllimin empatiyası sinif iqlimini sabitləşdirir.

Nəticə. Yekun olaraq demək olar ki, müasir məktəbdə müəllim-şagird münasibətləri yalnız tədris prosesinin tərkib hissəsi deyil, həm də təhsil sisteminin psixoloji dayaq nöqtəsidir. Bu münasibətlərin keyfiyyəti şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasına, özünə inamına və sosial davranışına birbaşa təsir göstərir.

Müəllimin əsas vəzifəsi bilik verməklə yanaşı, emosional dəstək göstərmək, təhlükəsiz psixoloji mühit yaratmaq və şagirdin fərdi inkişafına şərait yaratmaqdır. Ünsiyyət, empatiya, motivasiya, emosional sabitlik və humanist münasibət – bunlar müəllim şəxsiyyətinin psixoloji səmərəliliyini müəyyən edən əsas meyarlardır.

Rəqəmsal dövr yeni çağırışlar yaratsa da, təlimin mərkəzində insan faktoru qalır. Texnologiyalar vasitədir, lakin təlimin ruhunu yenə müəllim və şagird arasındakı emosional əlaqə müəyyənləşdirir.

Beləliklə, müasir pedaqogikanın əsas prinsipi budur: təlim yalnız bilik deyil, münasibətdir; tərbiyə isə yalnız qayda deyil, anlayışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, Ə. Təlim psixologiyası / Ə.Əliyev. – Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. – 2019.
2. Qasımova, S. Pedaqoji ünsiyyətin psixoloji əsasları / S.Qasımova. – Bakı: Elm və Təhsil. – 2021.
3. Həsənov, V. Müəllim-şagird münasibətlərinin formalaşması problemləri / V.Həsənov. –Bakı: Adiloğlu. – 2020.
4. Rzayeva, N. Psixologiya və müasir təlim / N.Rzayeva. – Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. – 2018.
5. Məmmədov, T. Müasir məktəbdə müəllim-şagird münasibətləri / T.Məmmədov. – Bakı: Elm və Təhsil. – 2017.
6. Quliyev, F. Təhsil psixologiyası və pedaqogika / F.Quliyev. – Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. – 2020.
7. Rogers, C. Freedom to Learn. Columbus: Merrill. – 1983.
8. Piaget, J. Psychology and Pedagogy. New York: Viking Press. – 1970.
9. Vygotsky, L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge: Harvard University Press. – 1978.
10. Hargreaves, A. Changing Teachers, Changing Times: Teachers' Work and Culture in the Postmodern Age. London: Cassell. – 2000.
11. Brophy, J. Motivating Students to Learn. New York: Routledge. – 2010.
12. Slavin, R.E. Educational Psychology: Theory and Practice. Boston: Pearson. – 2018.
13. Tomlinson, C.A. The Differentiated Classroom: Responding to the Needs of All Learners. Alexandria: ASCD. – 2014.

14. Daniels, H., & Cole, M. The Cambridge Companion to Vygotsky. Cambridge: Cambridge University Press. – 2007.

NISHANA BAKHSHALIYEVA

**PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF TEACHER-STUDENT RELATIONSHIPS
IN MODERN SCHOOLS**

Abstract: The article provides a detailed analysis of the psychological nature of teacher–student interactions in modern educational institutions, their mutually influencing methods, and the importance of the emotional atmosphere during the teaching and upbringing stages. The study evaluates how communication, empathy, and trust between teachers and students affect educational engagement, and also demonstrates the role of these relationships in shaping the social environment and academic success within the classroom. The article compares both authoritarian and humanistic interaction models, examining their psychological impacts and effects on pedagogical practice.

Keywords: Teacher, student, relationship, psychology, education, empathy, motivation

НИШАНА БАХШАЛИЕВА

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОТНОШЕНИЙ УЧИТЕЛЬ-УЧЕНИК
СОВРЕМЕННЫХ ШКОЛАХ**

Резюме: В статье представлен подробный анализ психологической природы взаимодействия учителя и ученика в современных образовательных учреждениях, их взаимовлияющих методов, а также значения эмоциональной атмосферы на этапах обучения и воспитания. Исследование оценивает, как коммуникация, эмпатия и доверие между учителями и учениками влияют на учебную мотивацию, а также демонстрирует роль этих отношений в формировании социальной среды и академической успешности в классе. В статье сравниваются как авторитарные, так и гуманистические модели взаимодействия, рассматриваются их психологические эффекты и влияние на педагогическую практику.

Ключевые слова: Учитель, ученик, отношения, психология, образование, эмпатия, мотивация

НУРАЙ ГАЙДАРОВА

*Экономический и Гуманитарный Колледж
при Бакинском Государственном Университете
Преподаватель
nurayqaydarova@gmail.com*

ПРИМЕНЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПРЕПОДАВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ СТУДЕНТОВ-ЭКОНОМИСТОВ

Аннотация: В статье рассматривается применение искусственного интеллекта при обучении профессиональной экономической терминологии студентов неязыковых специальностей. Анализируются педагогические преимущества и риски использования ИИ в обучении, подчеркивается его потенциал в поддержке индивидуализированного обучения и развитии практических навыков, а также отмечается важная роль преподавателя в формировании критического мышления и ответственном использовании цифровых инструментов.

***Ключевые слова:** искусственный интеллект, чат-боты ИИ, специализированная лексика, термин, студенты экономисты*

Процессы глобализации актуализируют необходимость эффективной коммуникации в мультикультурной среде. Владение иностранным языком, в частности английским, является одним из ключевых требований к современным специалистам в любой профессиональной среде. Экономистам необходимы не только профессиональные знания, но и умение использовать специализированную лексику на иностранных языках.

В условиях глобализации и цифровизации владение профессиональной терминологией на родном и иностранном языках выступает значимым преимуществом для студентов-экономистов в учебной, исследовательской и будущей профессиональной деятельности. Лексика в экономической сфере насыщена сокращениями и терминами, большинство понятий из которых являются абстрактными, что представляет особую сложность при усвоении. В связи с развитием технологий и финансовых инструментов экономическая терминология быстро обновляется и расширяет свой объем. Каждая подсфера – банковское и финансовое дело, менеджмент, бухгалтерский учет, маркетинг и др. – имеет собственный набор лексических единиц, необходимых для понимания отчетов, аналитических обзоров и профессиональных документов.

Традиционные методы обучения, такие как простое использование учебников и словарей, не всегда обеспечивают должную эффективность и не адаптированы под индивидуальные потребности, профиль и темп студентов [3]. Технологии искусственного интеллекта (ИИ) трансформируют традиционное языковое обучение, делая его более динамичным и гибким, а также создают новые возможности для преподавания специализированной, в том числе экономической, лексики.

Чат-боты на базе ИИ могут применяться преподавателями для решения задач с учетом уровня студентов владения языком:

- 1) создание профессиональных текстов, таких как бизнес-кейсы, отчеты, адаптированные статьи, с выделением используемых в них терминов;
- 2) составление индивидуальных словарей и карточек;
- 3) разработки тестов и упражнений по профессиональной лексике (например: “Create 10 gap-fill exercises on the topic of monetary policy using B2-level vocabulary”);
- 4) генерация ролевых игр и диалогов (например: “Central bank officials announce an interest rate change. Journalists ask questions”, “Entrepreneurs pitch a business idea to investors”, “Two countries negotiate tariffs on imported goods”);

5) объяснения сложных экономических концепций с примерами (например, «Объясни разницу между GDP и GNP»).

Использование ИИ существенно облегчает работу и экономит время преподавателя, освобождая его от рутинных операций и позволяя уделять больше внимания творческим и аналитическим аспектам подготовки занятий. Применение подобных инструментов позволяет будущим специалистам моделировать ситуации, близкие к реальной профессиональной практике. Адаптивность и интерактивность ИИ-платформ позволяют анализировать уровень знаний студентов-экономистов, предоставлять индивидуальную обратную связь, исправлять ошибки и давать соответствующие рекомендации, тем самым повышая мотивацию, вовлеченность и самостоятельность обучающихся.

Однако существуют и недостатки ИИ. Так, чат-боты иногда могут допускать ошибки при интерпретации экономических терминов и предоставлять неточные пояснения и примеры. Преподавателям необходимо проверять и редактировать задания, а также использовать точные команды. Неправильное внедрение ИИ в процесс изучения иностранного языка может снизить педагогическое воздействие и авторитет преподавателя в глазах студентов. Педагог должен сохранять роль наставника: направлять студентов, обучать критическому мышлению, объяснять возможные ошибки ИИ и устанавливать правила использования инструмента. Дополнительные риски связаны с возможным снижением самостоятельности студентов, зависимостью от автоматизации и возрастанием вероятности плагиата [2].

Использование ИИ значительно расширяет возможности образовательного процесса, однако наилучшие результаты достигаются при сочетании технологических инструментов с методически грамотным педагогическим подходом. Таким образом, применение ИИ следует рассматривать как инструмент, усиливающий профессионально ориентированное обучение, но не заменяющий роль преподавателя.

ЛИТЕРАТУРА

1. Белорукова, М.П., Золотова, М.В., Карлова, Ю.Н. Повышение эффективности самостоятельной работы над лексикой в неязыковом вузе // Вестник Нижегородского государственного лингвистического университета им. Н.А.Добролюбова. Вып. 45. Н.Новгород: Н ГПУ, – 2019. – с.137.
2. Ивахненко, Е.Н., Никольский, В.С. ChatGPT в высшем образовании и науке: угроза или ценный ресурс? // Высшее образование в России. – 2023. Т. 32. № 4. – с.9-22.
DOI: 10.31992/0869-3617-2023-32-4-9-22
3. Прокопенко, Д.А. Использование интерактивных форм и методов в обучении иностранному языку // Символ науки: международный научный журнал. – 2021. № 2. –с. 100-103.
4. Halaweh M. ChatGPT in education: Strategies for responsible implementation. Contemporary-Educational Technology. – 2023. Vol.15. No. 2. Article no. ep421.
DOI:10.30935/cedtech/13036

NURAY GAYDAROVA

THE APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN TEACHING PROFESSIONAL VOCABULARY TO ECONOMICS STUDENTS

Abstract: The paper investigates the application of artificial intelligence in teaching professional economics terminology to learners of non-linguistic specializations. It analyzes the pedagogical advantages and risks of AI-assisted learning, stressing its capacity to support personalized instruction and practical skill development while emphasizing the essential role of educators in guiding critical thinking and responsible tool use.

Keywords: artificial intelligence, AI chatbots, discipline-specific terminology, term, students of economics

NURLANƏ NOVRUZİ
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
nnurlana91@mail.ru

MÜƏLLİMİN ÖYRƏTMƏKLƏ YANAŞI ÖYRƏNƏN TƏRƏF OLMASI TƏHSİLİN MÜASİR TƏLƏBİ KİMİ

Pedaqogikada istinad olunan mühüm məsələlərdən biri təlimin müasir həyatla əlaqələndirilməsi prinsipidir ki, tədrisin səmərəliliyini artırmağa kömək edir. Əgər öyrədilən biliyin müasir həyatla əlaqəsi yoxdursa və ya gələcək həyatında necə istifadə edəcəyini bilmirsə bu sadəcə şagird üçün mənasız yüküdür. Bu kimi hallarda şagirdlərdə biliyə, öyrənməyə maraq azalır, onların potensialını ortaya çıxarmaq çətinləşir. Ona görə də müəllim tədris etdiyi hər bir mövzunun və məlumatın məsuliyyətini anlamalı, düzgün şəkildə şagirdlərə çatdırmalı və həyatı maraqlarını onlara aşılmalıdır. İlk növbədə müəllimin özünün məlumatlılığı, elmi-nəzəri hazırlığı, geniş dünyagörüşü olmalı, gündəmi izləməli, dünyada və cəmiyyətdə baş verən hadisələrə hakim olmalı və nəticə çıxarmağı bacarmalıdır. Tədris prosesinin bu şəkildə qurulması şagirdləri praktik şəkildə sosial-iqtisadi mədəni həyatda iştirak etməyə hazırlayacaqdır

Kurrikulumda və Ümumi Əsasda edilən bütün dəyişikliklərə görə indiki müəllimlər diqqətlə izlənilir. XXI əsr müəllimi geri oturmaq əvəzinə özlərini və peşələrini müdafiə etməlidir. Onlar təhsildə baş verənlərə diqqətli olmalı və bu məsələlərə birbaşa yanaşmalıdırlar. Onlar da öz tələbələrini müdafiə etməlidirlər. Bugünkü sinif otaqları onlara baxmaq, onlara məsləhət vermək, təşviq etmək və dinləmək üçün ehtiyacı olan uşaqlarla doludur. Effektiv müəllimlər öz bilik və təcrübələrini bölüşməli və tələbələri üçün nümunə kimi çıxış etməlidirlər.

XXI əsrin tədrisi həmişə öyrədildiyi kimi, lakin bugünkü tələblərə uyğun texnologiya ilə öyrətmək deməkdir. Tədrisdə uğur üçün vahid plan yoxdur. Dünyada tədris prosesinin effektivliyinə artıran bir milyona yaxın müxtəlif yanaşma var. Ümumiyyətlə, hər hansı iki müəllim eyni deyil və ola bilməz. Hər birinin özünəməxsus tədris tərzı və qaydası olmalıdır.

Açar sözlər: *pedaqogika, müəllim, şagird, İKT, müasir dünya, təhsil, “Ördək sindromu”.*

Cəmiyyətimiz sürətlə inkişaf edir, texnologiyalar günbəgün yenilənir, təsəvvürlər dəyişir. Bu isə insanlar arasında fikirlərin səpələnməsinə, anlaşmazlıqların yaranmasına, fikir ayrılıqlarına və s. gətirib çıxarır. Pedaqoq və psixoloqları, ümumiyyətlə cəmiyyəti belə bir sual düşündürür. Bugünün sürətli inkişafı ilə biz nə dərəcədə uyğunluq təşkil edirik? Yetişməkdə olan nəsillə yetişkin nəsıl arasında hansı fərqlər mövcuddur? Ənənəvi fikirlı və inkişafı qəbul etməyən əksəriyyət yetişkinlərin düşüncəsi bu məsələnin bir tərəfi sayılır. İkinci tərəfdə isə sürətli inkişafa qoşulub, həyatı əsasən smartfonlardan izləyib beyni qarışmış uşaqlıq və gənclik dövrü insanların bunu yalnız istiqamətdə öz həyatlarına tətbiq etmək istəyi durur. Nə etməli? deyə bir sual yaranır. Çünki yeni nəsıl öyrənməli olduğu şeylər çox müxtəlifdir. Ənənəvi təhsil formaları və ənənəvi düşüncəni “bayraq” edən müəllim və valideynlər onlara bunu öyrədə bilmir. Şagird və tələbələr media vasitəsilə yeni informasiyalar alırlar və çox vaxt bu, onlara gördüklərinin yanlış tərəflərini öyrədir. Bu yalnız şagird və gənclərə şamil olunmur, artıq hər bir insan həyatında sosial medyada gördüklərini axtarır.

Kaliforniyanın Stanford Universitetində sosial medyada “xoşbəxt” görüntülərə aldananlar üçün tədqiqat həyata keçirilir və bunun nəticəsini “Ördək sindromu” adlandırırlar. Belə ki, ördəklər

göldə üzərkən heç bir əmək sərf etməmiş kimi sakit və rahat şəkildə üzürlər ya da “üzürmüş” kimi görünürlər. Amma gölün altında qalan ayaqları isə maşın kimi dayanmadan işləyir. Lakin kənardan mənzərəni seyr edəndə bunu görmək mümkün deyil. Bu halda sosial mediada göstərilənlərin sadəcə həyatın bir anı olduğunu, bunları əldə etmək üçün ciddi təlim-tədris prosesinə yönəlməli olduqlarını yetişməkdə olan gənc nəsə aşılamaq ehtiyacı yaranır. Müəllim və valideynlər şagirdlərlə və öz övladları ilə söhbətlər aparmalıdır. Onlara izah edilməlidir ki, yaxşı nəticələrin arxasında mütləq disiplinli çalışmaq, öz üzərində işləmək, öyrənmək və öyrəndiklərini tətbiq etmək qabiliyyəti durur. Həyatda heç nə asanlıqla əldə edilmir və ya əldə etmək üçün gediləsi mümkün yalnız yollardan çəkəndirmək üçün bu gün biz müəllim və valideynlərin üzərinə ciddi iş, məsuliyyət və tətbiqetmə düşür. Bu isə əsasən təlim-təbiiyə zamanı tətbiq edilməlidir. Müasir dünyaya müasir üslubda təhsil lazımdır ki, gənclərə və uşaqlara müsbət dünyagörüşü bəxş etsin və dünya dünəndən daha parlaq bir yer ola bilsin.

Pedaqogika belə bir fikir təqdim edir: “Öyrənmənin əsasında zəruri tələbatlar durduğu kimi, həyat üçün zəruri olan bilik və təcrübənin nəsildən-nəsə ötürülməsi də həyatı tələbatdan doğur” [3, s.5]. Yəni bu fikirdən yola çıxaraq qeyd etmək olar ki, təlim-təhsil prosesi həyatla əlaqələndirildiyi zaman müsbət nəticə almağa yaxınlaşıq ki, bunun əsasında müəllimin hazırlıq dərəcəsi durur. Abbas Səhhət müəllimlərə müraciət edərək deyirdi: “Müəllim məcburiyyətdən sui-istifadə etməməlidir, onun fikirləri millətin tərbiyəsinə, xalqa şüurlu surətdə xidmət etməyə yönəlməlidir” [2, s.296].

Məktəblər hələ də uşaqlara ənənəvi qaydada təhsil verməyə meyllidir və buna görə də qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq çətinləşir. Müasir təhsil yeni bacarıqlar qazanmaq üçün bilik verməli və onları həyatımızda tətbiq etməyə kömək etməlidir. Texnologiya, əlbəttə ki, inkişaf etmişdir. Smartfonlar telefonları, təyyarələr isə gəmiləri və qayıqları əvəz edir. Yeni nəsil planetimiz haqqında bilinməyənləri bilməlidir və bu məlumatlar köhnə kitablarda və kurslarda yoxdur. Beləliklə, müasir təhsil ən yeni ixtiraların və kəşflərin öyrədilməsində mühüm rol oynamalıdır. Müasir gənclər sürətlə inkişaf edən bir cəmiyyətdə böyüyürlər və gələcəkdə bir çoxlarının yaşayış və iş tərzini öz valideynlərindən fərqlənəcək. Bazar iqtisadiyyatına keçid, yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması, müasir İKT-nin meydana gəlməsi ilə əlaqədar cəmiyyət sosial, iqtisadi və mədəni sahələrdə əsaslı dəyişikliklərin iştirakçısına çevrilir. Bu dəyişikliklər əhalinin artan təhsil ehtiyaclarını ənənəvi təhsil formaları ilə təmin edə bilmir. Cəmiyyətin informasiyalaşması, dünyada gedən qloballaşma prosesləri yeni təhsil modellərini formalaşdırır [4, s.168-170].

Pedaqogikada istinad olunan mühüm məsələlərdən biri təlimin müasir həyatla əlaqələndirilməsi prinsipidir ki, tədrisin səmərəliliyini artırmağa kömək edir. Əgər öyrədilən biliyin müasir həyatla əlaqəsi yoxdursa və ya gələcək həyatında necə istifadə edəcəyini bilmirsə bu sadəcə şagird üçün mənasız yüküdür. Bu kimi hallarda şagirdlərdə biliyə, öyrənməyə maraq azalır, onların potensialını ortaya çıxarmaq çətinləşir. Ona görə də müəllim tədris etdiyi hər bir mövzunun və məlumatın məsuliyyətini anlamalı, düzgün şəkildə şagirdlərə çatdırmalı və həyatı maraqlarını onlara aşılmalıdır. İlk növbədə müəllimin özünün məlumatlılığı, elmi-nəzəri hazırlığı, geniş dünyagörüşü olmalı, gündəmi izləməli, dünyada və cəmiyyətdə baş verən hadisələrə hakim olmalı və nəticə çıxarmağı bacarmalıdır. Tədris prosesinin bu şəkildə qurulması şagirdləri praktik şəkildə sosial-iqtisadi mədəni həyatda iştirak etməyə hazırlayacaqdır. [1, s. 170]

Cəmiyyətdə və bütövlükdə dünyada çox böyük dəyişikliklər baş verir. İnformasiya texnologiyalarındakı irəliləyiş, müasir insanın yorucu qrafiki və s. bunun məhsuludur. Biz də dünyanın sürətlə dəyişməsi ilə özümüzü dəyişməli və övladlarımızı buna uyğun hazırlamalıyıq. Əvvəlki dövrlərdə uşağa təhsil vermək bu qədər çətin deyildi. Bu sürətli dəyişikliklə təhsil müəssisələrinin rolu kəskin şəkildə dəyişir. Məktəb artıq yeganə bilik mənbəyi olaraq qalmır. KİV-dən istifadə tələbə və şagirdlərə imkan verir ki, öz maraqlı zehinlərini asanlıqla təmin edə bilsinlər.

Tələbələr artıq hər hansı məlumatı tapmaq üçün müəllimin köməyinə müraciət etmirlər. Bu bizi ən çox narahat edən suala gətirir ki, bəs bir vaxtlar önəmli sayılan müəllimlik peşəsi artıq tarixmi olacaq? Cavabında isə bu gün müəllimlik ən mürəkkəb və çətin işlərdən birinə çevrilib. Müəllimlər sadəcə məlumat verən ola bilməzlər, onlar məlumat verməli və şagirdlərinə onlarla necə mübarizə aparmalı olduqlarını öyrətməlidirlər. Onların əsas vəzifəsi qarşılarına məqsəd qoymaq və buna uyğun olaraq təlim prosesini təşkil etməkdir. Müasir dünyanın digər əsas narahatlığı isə uşaqların artıq böyük ailədə tərbiyə edilməməsidir. Üstəlik, uşağın böyüməsində və inkişafında ən üstün qurum sayılan ana iş qrafikinə görə övladının öhdəsindən səmərəli gəlmək üçün vaxt tapa bilmir. Müəllimin həm də valideyn rolunu oynaması gözlənilir və uşağı xarici dünyaya hazırlamaq vəzifəsi müəllimin üzərinə düşür. Bilik vermək əsas motiv olmaqla yanaşı müəllimlər həm də şagirdlərin şəxsiyyətini formalaşdırmağa çalışmalıdırlar. Biz onları həkim və mühəndis edirik, amma onları yaxşı vətəndaşlar kimi yetişdirmək kimi digər məsuliyyətimizi unutmamalıyıq. Yaxşı vətəndaşlar yetişdirmək bizim borcumuzdur. Çünki şagirdlər ölkənin gələcəyidir. Ölkənin çiçəklənməsi onların əlindədir. İmtahanlarında yüksək faiz əldə etmək tək məqsəd olmamalıdır. Həmçinin öyrəndiklərini tətbiq etmək bacarığı daha vacibdir. Tələbələr yüksək potensiallıdırlar. Onlar bizdən düzgün rəhbərlik və istiqamət tələb edirlər. Biz müsbət motivator olmalıyıq və gənc zehinlərin dünya ilə böyük inam və addımla üzləşməyə hazırlanmasını təmin etməliyik. XXI əsr müəlliminin qarşısına qoyulan 6 əsas xüsusiyyəti aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Adaptivlik: Müəllim hər şeyə uyğunlaşa bilməlidir. Yəni, müasir dünyada müəllim olmaq o deməkdir ki, siz daim dəyişən texnologiya və məktəblərdə tətbiq olunan dəyişikliklərə uyğunlaşmalısınız. Ağıllı lövhələr lövhələri, planşetlər isə dərslikləri əvəz edir və XXI əsr müəllimi bununla razılaşmalıdır.

2. Həyatı boyu öyrənmək: pedaqoqlar təkcə öz tələbələrinin ömürlük öyrənən olmasını gözləməməli, həm də özləri öyrənən tərəf olmalıdırlar. Onlar cari təhsil tendensiyaları və texnologiyasından xəbərdar olmalı və köhnə dərs planlarını daha aktual etmək üçün əvvəlki illərə nəzərən necə dəyişdirməli olduğunu bilməlidirlər.

3. Texniki cəhətdən fərasətli olmaq. Texnologiya sürətlə dəyişir. Ən son texnologiya, istər dərslər, istərsə də qiymətləndirmə üçün olsun, müəllim və şagirdə daha yaxşı və daha sürətli öyrənməyə imkan verəcək. Effektiv müəllim bilir ki, ən son məlumatlar və inkişaf haqqında öyrənmək onların tələbələrinin təhsilini həqiqətən dəyişdirə bilər. Ona görə də onlar nəinki yeni tendensiyaları öyrənməli, həm də onlara necə yiyələnməli olduqlarını bilməlidirlər.

4. Necə əməkdaşlıq edəcəyini bilmək: XXI əsrin effektiv müəllimi əməkdaşlıq etməyi və komanda daxilində yaxşı işləməyi bacarmalıdır. Son onillikdə bu mühüm bacarıq məktəblərdə kifayət qədər sürətlə inkişaf etmişdir. İdeyalarınızı və biliklərinizi başqaları ilə bölüşə bildiyiniz zaman öyrənmə daha effektiv sayılır. Təcrübənizi bölüşmək, ünsiyyət qurmaq və başqalarından öyrənmək öyrənmə və tədris prosesinin mühüm hissəsidir.

5. İrəli Düşüncəlik: XXI əsrin effektiv pedaqoqu tələbələrinin gələcəyi haqqında düşünməli və onlardan yarana biləcək karyera imkanlarından xəbərdar olmalıdır. Onlar həmişə heç bir uşağın geridə qalmamasını təmin etməyi planlaşdırmalıdır. Buna görə də diqqətlərini bugünkü uşaqları gələcəkdə olacaqlara hazırlamağa yönəltməlidirlər.

6. Peşə üçün vəkil olmaq: Onlar təkcə tələbələrinin deyil, peşələrinin də müdafiəçisidirlər.

Kurrikulumda və Ümumi Əsasda edilən bütün dəyişikliklərə görə indiki müəllimlər diqqətlə izlənilir. XXI əsr müəllimi geri oturmaq əvəzinə özlərini və peşələrini müdafiə etməlidir. Onlar

təhsildə baş verənlərə diqqətli olmalı və bu məsələlərə birbaşa yanaşmalıdırlar. Onlar da öz tələbələrini müdafiə etməlidirlər. Bugünkü sinif otaqları onlara baxmaq, onlara məsləhət vermək, təşviq etmək və dinləmək üçün ehtiyacı olan uşaqlarla doludur. Effektiv müəllimlər öz bilik və təcrübələrini bölüşməli və tələbələri üçün nümunə kimi çıxış etməlidirlər.

XXI əsrin tədrisi həmişə öyrədildiyi kimi, lakin bugünkü tələblərə uyğun texnologiya ilə öyrətmək deməkdir. Tədrisdə uğur üçün vahid plan yoxdur. Dünyada tədris prosesinin effektivliyinə artırان bir milyona yaxın müxtəlif yanaşma var. Ümumiyyətlə, iki müəllim eyni deyil və ola bilməz. Hər birinin özünəməxsus tədris tərzı və qaydası var. Ancaq tədris üçün heç bir plan olmasa da, müəllimlərin uğur qazanmaq istədikləri təqdirdə müəyyən bir yol var. Aşağıda hər bir müəllimin bilməli olduğu ümumi qaydalar toplusu verilmişdir. Bu qaydalar həm sinifdə, həm də sinifdənənar tədrisin bütün istiqamətlərini əhatə edir.

1. Müəllim tələbələrinin maraqlarına uyğun hərəkət etməlidir. Tədris zamanı istər davranış və istərsə də dərs nümunəsini aşladığı zaman özünə sual verməlidir: “Bunun mənim tələbələrimə nə faydası var?” Cavab tapa bilmirsə, seçimini yenidən nəzərdən keçirməlidir.

2. Əhəmiyyətli əlaqələr qurulmalıdır. Qarşılaşdığınız hər kəslə mənalı, əməkdaşlıq münasibətləri qurmağa diqqət yetirin. Tələbələriniz, həmyaşıdlarınız, idarəçiləriniz və valideynlərinizlə möhkəm əlaqələr qurmaq son nəticədə işinizi asanlaşdıracaq.

3. Qaydalar və gözləntilər haqqında tələbələrinizi məlumatlandırın. Dərsin ilk günündən qaydaları, gözləntiləri və prosedurları aydın şəkildə müəyyənəldir. Sonra onları tez-tez müzakirə edin və onlara istinad edin. Çünki tələbələr necə davranmalı olduqlarını bilmirlərsə, onların hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşımaları gözlənilə bilməz.

4. Ədalətli və ardıcıl olun. Şagirdləriniz bunu izləyir və fərqləri tez görürlər.

5. Hər gün öyrənin. Tədris sizə öyrənmək üçün bir çox imkanlar təqdim edən bir səyahətdir, lakin siz onları qəbul etməyə açıq və istəklı olmalısınız. İllərdir sinifdə olsanız belə, hər gün tədrisinizi təkmilləşdirməyə çalışmalısınız

6. Problemlərinizi qapının arxasında buraxın. Heç vaxt şəxsi problemlərinizi və ya problemlərinizi sinif otağına gətirməyin – onları evdə buraxın. Tələbələriniz şəxsi həyatınızda nəyinsə sizi narahat etdiyini heç vaxt bilməməlidir.

7. Ailələri cəlb edin. Valideynlər övladlarının təhsilini yarada və ya poza bilər. Buna görə də müəllimlər valideynləri təlim prosesinə cəlb etmək üçün öz üzərinə düşəni etməlidir.

8. Tələbələrinizlə tanış olun. Tələbələrinizin nə etməyi sevdini öyrənmək və onların maraqlarını dərslərinizə daxil etmək üçün vaxt ayırın. Onları yalnız dərsə cəlb etmək üçün deyil, həm də onlara əhəmiyyət verdiyinizi göstərmək üçün onlarla münasibət və əlaqə qurun.

9. Dinləmək. Həmişə başqalarını, xüsusən də tələbələrinizi dinləməyə hazır olun. Təcrübənizi təkmilləşdirmək üçün onların rəylərindən istifadə edin. Müəllimlər başqalarının dediklərindən öyrənmək üçün vaxt ayırmalıdır. Çünki onlar mükəmməl olmadıqlarını bilməlidirlər.

10. Səhlərə görə məsuliyyət daşıyın. Səhlərinizə sahib olun və səhlərinizi düzəldin – müəllimlərin hər şeyi bilməsi gözlənilmir. Səhlərinizə diqqət çəkmək və səhlərin öyrənməyinizə kömək etdiyini göstərməklə tələbələrinizə müsbət nümunə olun.

11. Digər müəllimlərdən məsləhət alın. Yoldaş müəllimlər sizin ən böyük resurslarınızdan biri ola bilər. Mümkün olduqda əməkdaşlıq edərək, hekayələr və materiallar paylaşaraq başqalarının əldə etdiyi təcrübələrdən yararlanın.

12. Çevik olun. Uyğunlaşmağa və dəyişməyə hazır olun. Tədrisdə ən yaxşı məqamlardan bəziləri kortəbiiikdən yaranır – dəyişməyə müqavimət göstərmək əvəzinə onu qəbul edin.

13. Həvəsləndirici olun. Tələbələrinizi motivasiya edin. Heç vaxt onlara heç nə edə bilməyəcəklərini söyləməyin. Onların istəklərini öyrənin və onlara məqsədlərinə çatmalarına kömək edin.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Fərahim Sadıqov. Pedaqogika dərsləri vəsaiti. “Adiloğlu” nəşriyyatı. Bakı 2012. 551 s.
2. Hüseyn Əhmədov. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. “Elm və təhsil”. 2014. 431 s.
3. İsmayıl Əliyev. Pedaqogika. Naxçıvan -2017. 280 s.
4. Misir Mərdanov. Azərbaycan təhsili dünən, bu gün, sabah. “Təhsil” nəşriyyatı. Bakı-2006. 297 s.
5. Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu. Məktəb kurikulumları. Bakı 2015. 215 s.
6. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu. Ümumi təhsilin fənn standartları (I-XI siniflər). Bakı 2012. 400 s.
7. Kurikulumun hazırlanması və tətbiqi məsələləri. Təhsil XXI əsr. Bakı 2008. 223 s.-4
8. Milli kurikulum.Yeni təlim metodları. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. “Məktəb” nəşriyyatı. Naxçıvan 2012 [2,137]
9. N.A.Novruzli. XXI əsr biologiyasının tədrisində İKT, riyaziyyat və mühəndisliklə əlaqənin qurulmasına dair. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, “Ümumi təhsildə kurikulum islahatları: nəticələr və perspektivlər-2021” mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransı. Naxçıvan, 21 may 2021. S.187-189
10. Y.Ş.Kərimov. Təlim metodları. Bakı 2009. 280 s.

NURLANA NOVRUZI

THE TEACHER AS BOTH A TEACHING AND A LEARNING AGENT AS A MODERN REQUIREMENT OF EDUCATION

One of the important issues referred to in pedagogy is the principle of linking education with modern life, which helps to increase the efficiency of education. If the knowledge taught has no connection with modern life or if he does not know how to use it in his future life, it is just a meaningless burden for the student. In such cases, students' interest in knowledge and learning decreases, it becomes difficult to reveal their potential. Therefore, the teacher must understand the responsibility of each topic and information he teaches, convey it to the students in the right way, and instill in them their vital interests. First of all, the teacher should have his own awareness, scientific-theoretical training, a broad outlook, follow the agenda, master the events happening in the world and society and be able to draw conclusions. Building the educational process in this way will prepare students to participate in socio-economic and cultural life in a practical way

Current teachers are closely monitored for all changes to the Curriculum and Common Core. 21st century teachers should stand up for themselves and their profession instead of sitting back. They should be attentive to what is happening in education and approach these issues directly. They should also protect their students. Today's classrooms are filled with children who need to be watched, counseled, encouraged, and listened to. Effective teachers must share their knowledge and experience and act as role models for their students.

Teaching in the 21st century means teaching as it has always been taught, but with today's technology. There is no single blueprint for success in teaching. There are about a million different

approaches to increase the effectiveness of the teaching process in the world. In general, no two teachers are and cannot be the same. Each should have its own teaching style and procedure.

Key words: pedagogy, teacher, student, ICT, modern world, education, "Duck syndrome".

PƏRVANƏ SÜLEYMANOVA

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

Fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant

Ağdaş Dövlət Humanitar Kolleci

Qeydiyyat, qiymətləndirmə və monitoring şöbə müdiri

parvana.suleymanova.dok@arti.edu.az

<http://orcid.org/0009-0001-9660-4145>

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏN OBRAZLI DİL VASİTƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ DAİR İŞİN MƏZMUNU

Azərbaycan dilindən obrazlı dil vasitələrinin öyrənilməsi şagirdlərin nitq bacarıqlarının inkişafında və dilin estetik imkanlarının mənimsənilməsində mühüm rol oynayır. Obrazlı dil vasitələri fikrin daha aydın, təsirli və emosional şəkildə ifadə olunmasına şərait yaradır, bədii mətnlərin məzmununun düzgün qavranılmasını təmin edir. Təlim prosesində nümunələr üzərində iş, mətn təhlili və yaradıcı tapşırıqlardan istifadə şagirdlərin mövzuya marağını artırır və onların yaradıcı təfəkkürünü formalaşdırır. Nəticə etibarilə, obrazlı dil vasitələrinin sistemli şəkildə öyrədilməsi şagirdlərin şifahi və yazılı nitqinin zənginləşməsinə, nitq mədəniyyətinin yüksəlməsinə və Azərbaycan dilinə məhəbbətin güclənməsinə xidmət edir.

***Açar sözlər:** obrazlı dil vasitələri, Azərbaycan dili, bədii ifadə vasitələri, nitq mədəniyyəti, yaradıcı təfəkkür, bədii mətn təhlili*

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili fənninin əsas məqsədlərindən biri şagirdlərin dili anlama və ifadə etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, onların obrazlı düşünmə və yaradıcılıq qabiliyyətlərini formalaşdırmaqdır. Bu baxımdan obrazlı dil vasitələrinin – obrazlı sözlərin, söz birləşmələrinin, frazeoloji ifadələrin, təsviri cümlələrin və bədii nitqin digər ünsürlərinin planlı şəkildə öyrənilməsi mühüm pedaqoji əhəmiyyət kəsb edir [1,s.15].

Tədrisin ilkin mərhələsində məcazlı və müqayisəli sözlərin mənaca fərqləndirilməsi üzərində sistemli iş aparılır. Şagirdlər “qızıl payız”, “şirin dil”, “qəlbin qapılarını açmaq”, “dağ kimi möhkəm” kimi obrazlı söz və birləşmələrin həm məcazi, həm də real mənalarını ayırd etməyi öyrənirlər. Bu bacarıq onların söz sərvətinin genişlənməsinə və nitqin rəngarəngliyini dərk etmələrinə şərait yaradır [2,s.42].

Növbəti mərhələdə frazeoloji birləşmələrlə iş həyata keçirilir: ifadələrin mənbəyi, mənası, üslubi çaları və nitqdə təsiredici funksiyası izah olunur [3,s.34]. Şagirdlər frazeologizmlərdən istifadə etməklə qısa dialoglar qurur, hekayəciklər yazır, verilmiş ifadəni situasiyaya uyğun işlətməyi öyrənirlər. Bu proses həm də onların kommunikativ bacarıqlarını inkişaf etdirir [4,s.54].

Obrazlı cümlələrin, bədii təsvirlərin və kiçik mətnlərin yaradılması mərhələsi isə şagirdlərin müşahidə qabiliyyətini gücləndirir. Müəllim şəkillər, bədii parçalar, videoçarxlar və real həyat müşahidələrindən istifadə etməklə uşaqlarda sözlərin emosional çaları barədə aydın təsəvvür formalaşdırır [6,7,s.45,17].

Nəticə etibarilə obrazlı dil vasitələrinin tədrisi şagirdlərin nitqinin zənginləşməsinə, təsviri təfəkkürün möhkəmlənməsinə, bədii-estetik zövqün və müstəqil yaradıcılıq bacarığının inkişafına əhəmiyyətli töhfə verir [8,s.18].

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev, Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti / Ə.Abdullayev. – Bakı: Elm, – 2010.
2. Axundov, A. Dil və üslub məsələləri / A.Axundov. – Bakı: Maarif, – 2008.
3. Hacıyev, T. Müasir Azərbaycan dili / T.Hacıyev. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2013.
4. Kazımov, Q. Azərbaycan dili: üslubiyyət / Q.Kazımov. – Bakı: Nurlan, – 2012.
5. Xəlilov, B. Nitq mədəniyyəti / B.Xəlilov. – Bakı: Təhsil, – 2015.

6. Məmmədova, S. Azərbaycan dili dərslərində bədii ifadə vasitələrinin tədrisi / S.Məmmədova. – Bakı: ADPU nəşriyyatı, – 2016.
7. Rzayev, M. Dilçilik və bədii təhlil / M.Rzayev. – Bakı: Elm, – 2009.
8. Hüseynov, M. Bədii mətnin dil xüsusiyyətləri / M.Hüseynov. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2014.

PARVANA SULEYMANOVA

**THE CONTENT OF THE WORK ON THE STUDY OF FIGURATIVE LANGUAGE
MEANS IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE**

Abstract: The study of figurative language devices in the Azerbaijani language plays an important role in the development of students' language skills and in mastering the aesthetic possibilities of the language. Figurative language helps express ideas more clearly, effectively, and emotionally, and ensures a deeper understanding of literary texts. Using text analysis, examples, and creative tasks increases students' interest in the subject and supports the development of their creative thinking. As a result, systematic instruction in figurative language enriches students' spoken and written expression, enhances speech culture, and strengthens appreciation and love for the Azerbaijani language.

Keywords: figurative language, Azerbaijani language, stylistic devices, speech culture, creative thinking, literary text analysis

PƏRVİN MAYILOVA
Lənkəran Dövlət Universiteti
Magistrant
mayilovapervin66@gmail.com

SAMİT VƏ SAİTLƏRİN TƏDRİSİNDƏ ORFOEPİK BİLİKLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİ

Samit və saitlərin tədrisində orfoepik biliklərin öyrədilməsi ibtidai sinif şagirdlərinin nitq mədəniyyətinin formalaşmasında əsas rol oynayır. Düzgün tələffüz, fonematik eşitmə və sözlərin vurğu xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsi şagirdlərin danışq bacarıqlarını inkişaf etdirir. Tədrisdə mərhələli, praktik və kommunikativ üsulların tətbiqi orfoepik normaların davamlı mənimsənilməsini təmin edir.

Açar sözlər: *orfoepiya, fonetik təlim, samit və saitlər, düzgün tələffüz, fonematik eşitmə, nitq mədəniyyəti*

Azərbaycan dilinin fonetik sistemi şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşmasında aparıcı mövqeyə malikdir. Bu sistemin əsasını təşkil edən samit və sait səslərin düzgün tələffüzü, şagirdlərin həm şifahi ünsiyyət bacarıqlarının inkişafında, həm də ədəbi dil normalarına yiyələnməsində mühüm rol oynayır. “Orfoepik biliklərin ibtidai siniflərdən başlayaraq planlı şəkildə öyrədilməsi dil təliminin keyfiyyətini artırır və şagirdlərin nitq fəaliyyətinin bütün növlərində səlislik, dəqiqlik və aydınlığı təmin edir. Saitlərin tədrisində diqqət əsasən saitlərin keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətlərinə, ahəng qanununa və vurğunun saitlərin tələffüzünə təsirinə yönəldilir. Azərbaycan dilində saitlərin ahəng qanunu ilə tənzimlənməsi, söz daxilində harmonik şəkildə düzülməsi şagirdə dilin daxili fonetik quruluşunu anlamağa kömək edir” [1, s.103]. Bu biliklər orfoepik yanaşma baxımından əhəmiyyətli, çünki düzgün tələffüz çox vaxt saitlərin düzgün seçimi və vurğulanması ilə müəyyən olunur. Saitlərin açıq, qapalı, incə, qalın, dodaqlanan və dodaqlanmayan səslər kimi qruplaşdırılması şagirdlərin fonetik fərqləndirmə bacarığını gücləndirir.

“Samitlərin tədrisində isə əsas diqqət kar-cingiltili, sərt-yumşaq səslər arasındakı fərqlərin, həmçinin ünsiyyətdə baş verən fonetik dəyişmələrin (asimilyasiya, dissimilyasiya, samitlərin düşməsi və s.) aydınlaşdırılmasına yönəldilir. Bu proseslər şifahi nitqin təbiiliyini təmin edir və ədəbi tələffüz normalarında mühüm yer tutur. Məsələn, “qardaşlıq”, “məktəbli”, “kitabxana” kimi sözlərdə müşahidə olunan assimilyasiya halları şagirdlərə həm eşitmə, həm də tələffüz təcrübəsi vasitəsilə izah edilməlidir” [2, s.78]. Bu kimi nümunələr orfoepiya qaydalarının yalnız nəzəri deyil, həm də praktik mahiyyətə malik olduğunu göstərir. Orfoepik biliklərin öyrədilməsi prosesi yalnız qaydaların mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmamalıdır; müəllim şagirdlərdə tələffüz norma və bacarıqlarını fəaliyyət üzərində formalaşdırmalıdır. Bunun üçün aşağıdakı üsullar səmərəlidir:

- Söz və cümlələrin düzgün tələffüz modellərinin dinlədilməsi;
- Heca və səs təhlili əsasında tələffüz məşqləri;
- Yüksək səsle oxu və ifadəli danışq tapşırıqları;
- Səs-söz əlaqəsini gücləndirən oyunlar və fərqləndirmə məşqləri;
- Səhv tələffüz nümunələrinin müqayisəli təhlili.

Bu metodlar şagirdlərdə fonetik eşitmə qabiliyyətini artırır, düzgün tələffüz normalarını avtomatlaşdırır və nitq mədəniyyətinin formalaşmasına şərait yaradır. Samit və saitlərin tədrisi ilə yanaşı, onların orfoepik xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsi dil təliminin ayrılmaz tərkib hissəsi olub, şagirdlərin ədəbi dil səviyyəsində danışq bacarığının inkişafında əsas amillərdən biri kimi çıxış edir.

“Orfoepik biliklərin şagirdlərə mənimsədilməsi təkcə fonetik sistemin izahı ilə deyil, həm də uşaqların psixoloji qavrayış xüsusiyyətləri, eşitmə-dil koordinasiyası və nitq mexanizmlərinin inkişaf səviyyəsi ilə sıx bağlıdır. İbtidai siniflərdə şagirdlərin fonematik eşitməsi – yəni, səslərin bir-birindən fərqləndirilməsi bacarığı hələ formalaşma mərhələsində olduğundan, samit və saitlərin orfoepik qaydalar əsasında tədrisi bu bacarığın inkişafına birbaşa təsir edir. Uşaqlar səs fərqlərini dəqiq ayırd

etdikcə sözlərin tələffüz modellərini daha rahat mənimsəyir və öz nitqlərində tətbiq edirlər” [3, s.98]. Bu mərhələdə müəllimin rolu həm yönləndirici, həm də formalaşdırıcıdır. Müəllim şagirdlərin diqqətini təkcə səsin necə yarandığına deyil, həm də fonemin nitqdə funksional roluna yönəltməlidir. Məsələn, saitin düzgün tələffüzü çox vaxt sözün mənasının düzgün anlaşılab-anlaşılmamasına təsir edir. Samitlərdə baş verən fonetik dəyişikliklərin anlamda dəyişiklik yaratmadığı, lakin nitqin səlisliyini və normativliyini müəyyən etdiyi izah edilməlidir. Bu, şagirdlərdə orfoepiyanın struktur və funksional mahiyyətinə dair daha dərin anlayış yaradır.

“Orfoepik qaydaların öyrədilməsində mətn-əsaslı yanaşma, kommunikativ təlim, dinləmə və danışma inteqrasiyası, tətbiqi fonetika məşqləri və dil modeli quruculuğu kimi strategiyalar xüsusilə səmərəlidir. Səs-söz-cümlə ardıcılığı üzrə qurulan təlim prosesində şagird əvvəlcə səsi tanıyır, sonra bu səsin söz daxilindəki tələffüz formasını öyrənir və nəhayət, cümlə və mətn səviyyəsində həmin tələffüz modelini praktik olaraq tətbiq edir” [4, s.56]. Belə mərhələlilik yaddaşı möhkəmləndirir və orfoepik normaların davamlı şəkildə mənimsənilməsinə təmin edir. Tədrisin digər vacib tərəfi şagirdlərdə öz nitqinə nəzarət mədəniyyətinin formalaşdırılmasıdır. Bunun üçün müəllim şagirdləri öz tələffüzlərini dinləməyə, səhvləri müəyyən etməyə və düzəltməyə təşviq etməlidir. Səs yazısından istifadə, modellərin müqayisəsi, dialoqlarla iş, ritm-intonasiya məşqləri kimi fəaliyyətlər şagirdlərin öz nitqlərinə tənqidi yanaşmalarını inkişaf etdirir. Samit və saitlərin orfoepik xüsusiyyətlərinin tədrisi təkcə fonetikanın nəzəri öyrənilməsi ilə məhdudlaşmır; bu proses şagirdlərin psixolinqvistik inkişafına, nitqin səlis qurulmasına, dinləmə və danışma bacarıqlarının inteqrasiyasına, həmçinin kommunikativ kompetensiyanın formalaşmasına mühüm töhfə verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Musayeva, L.U. Azərbaycan dilinin tədrisində ədəbi tələffüz problemlərinin metodikası / L.U.Musayeva. – Bakı: – 2025. – 150 s.
2. Nəcəfova, L. Azərbaycan dilinin fonetikasının tədrisi üzrə ümumi metodoloji prinsiplər / L.Nəcəfova. – Bakı: – 2023. – 180 s.
3. Namazova, A. Orfoepiyanın fonetika ilə əlaqəli tədrisi metodikası / A.Namazova. Filologiya məsələləri, №1. – Bakı: – 2019. – 140 s.
4. Rəhimov, İ. Azərbaycan dili tədrisi metodikası / İ.Rəhimov. Nurlar. – Bakı: – 2008. – 110 s.

PARVIN MAYILOVA

TEACHING ORTHOEPIC SKILLS IN THE INSTRUCTION OF CONSONANTS AND VOWELS

Abstract: The teaching of consonants and vowels through orthoepic knowledge plays a key role in developing primary school students' speech culture. Mastery of correct pronunciation, phonemic awareness, and stress patterns enhances students' oral skills. The application of gradual, practical, and communicative methods ensures effective and sustainable acquisition of orthoepic norms.

Keywords: orthoepy, phonetic instruction, consonants and vowels, correct pronunciation, phonemic awareness, speech culture

RAMİZ QASIMOV

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ramizqasimli44@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9905-4348>

ŞAİR HƏSƏNƏLİ EYVAZLININ BƏDİİ YARADICILIĞINDA ÜMUMMİLLİ İDEALLAR

Tədqiqat işində şair-dramaturq Həsənəli Eyvazlının bədii yaradıcılığı əsasında ümummilli idealların bədii əks etdirilməsindən bəhs edilmişdir. Göstərilmişdir ki, hər bir poeziyanı doğmalaşdıran və ucaldan onun məzmununda ümummilli və bəşəri idealların əks eudurklmasıdır. Naxçıvan ədəbi mühitinin tanınmış nümayəndələrindən olan Həsənəli Eyvazlının da yaradıcılığında vətənə məhəbbət və bağlılıq, vətənin müdafiəsi, elə-obaya bağlılıq, Qərbi Azərbaycana qayıdış, Cənubi Azərbaycanla bütövlük kimi ümummilli ideallar özünün əksini tapmışdır. Şairin “Görüşünə gəlmişəm”, “Qalıbdır”, “Ata ocağına qonaq gəlmişəm”, “Əlinə qalasında düşüncələr”, “Bu köç hara gedir?”, “Unudulubdu”, “Qəhrəman Naxçıvanım”, “Naxçıvan”, “Naxçıvanım”, “Naxçıvana gəl” kimi şeirlərində vətənə məhəbbət və bağlılıq ideyaları tərənnüm və təlqin edilmişdir. Şair “O günləri unutmayaq”, “Qəriblik dağların qəddini ayıb” kimi şeirlərində doğma, əzəli yurd yerlərinə qayıtmaq ideallarını təsvir və təqdim etmişdir. “Özümlə söhbət”, “İki əsrin həsrəti”, “Xan Araz” kimi şeirlərdə isə Cənublu-Şımalı bütün Azərbaycanın birlik və bütövlük ideali ter almışdır.

Açar sözlər: *Həsənəli Eyvazlı, şair, dramaturq, ümummilli ideallar*

Giriş. Xalqın milli yaddaşı, tarixi və dəyərləri onun ədəbiyyatında qorunub saxlanır. Həm Azərbaycan xalqının şifahi söz sənətində, həm də yazılı ədəbiyyat nümunələrində onun milli xarakteri, taleyi və xalq olaraq yaşamasına imkan verən vacib keyfiyyətləri əks etdirilmişdir. Azərbaycan xalqının yaşadığı yeni – dünya xalqları və mədəniyyətlərinə integrativ şəraitdə ədəbi örnəklər vasitəsilə yaddaşda qorunub saxlanılan milli dəyər və keyfiyyətlərin, ümummilli idealların öyrənilməsi və tədrisi milli dövlətçilik yolu ilə inkişaf edən ölkəmiz üçün olduqca aktualıq təşkil edir. Çünki dünya mədəniyyətinə yaxınlaşma milli keyfiyyət və dəyərlərin, ümummilli idealların inkişafına maneçilik etməməlidir. Buna görə də orta və ali təhsil müəssisələrində milli və ümumbəşəri məsələlərin tədris edilməsi öyrənənlərin xarakterində doğruluq, halalıq, zəhmətkeşlik, vətənpərvərlik, mərhəmət, ədalət kimi şəxsi keyfiyyətlərin formalaşmasına stimül verir. Bu isə əsl insan və vətəndaş tərbiyəsi baxımından əhəmiyyətli olub, xalqına bağlılıq və bəşəriyyətə sayğı keyfiyyətlərinin formalaşmasına, humanizm, tolerantlıq, multikultural düşüncə kimi keyfiyyətlər əxz etdirir. Ədəbiyyatda milli və bəşəri dəyərlərin elmi-tədqiqat işi kimi tədris və metodik cəhətdən öyrənilməsi tədqiqat işinin aktuallığını və elmi-praktik əhəmiyyətini müəyyənləşdirir.

Aparılan tədqiqatda məqsəd Naxçıvan ədəbi mühitinin tanınmış nümayəndəsi şair-dramaturq Həsənəli Eyvazlının bədii yaradıcılığını obyekt seçməklə burada başlıca predmet olan: 1. Milli dəyərləri; 2. Tarixi yaddaş; 3. Vətən və el məhəbbəti motivlərini; 4. Vətənpərvərlik duyğularını; 5. Bəşəri dəyərləri və idealları; 6. Humanizmi, multikulturalizmi və tolerantlığı və s. müəyyənləşdirməkdir. Eyni zamanda ədəbiyyatı sevən və onu öyrənənlərin şəxsiyyətində vətənpərvər, millətpərvər, humanist, mərhəmətli, sülhpərvər, tolerantlıq keyfiyyətlərini, bəşəri dəyərlərə sahib insanlar kimi formalaşmalarına tədris yolu ilə nail olmaq, onun metodiki əsaslarını öyrənməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın elmi-metodoloji aspektlərini strukturalist təhlil, poetik semantika, koqnitiv metafor nəzəriyyəsi, kulturoloji yanaşma, diskurs təhlili kimi məsələlər təşkil etmişdir. Tədqiqat zamanı struktur təhlil, təsviretmə, poetik semantika, müqayisəli ədəbi təhlil, deduktiv və induktiv, sinxron, tənqidi realist və başqa metod və üsullardan istifadə edilmişdir. “Səcdə qıllam” və “Son döyüşə hazırlaşın” kimi əsərlərində işğal faktına dözümsüzlük və mübarizə idealları əks edilmişdi ki, 2020-ci ildə Müzəffər Azərbaycan Prezidenti və Azərbaycan Ordusu xalqımızın bu arzularını reallaşdırmışdır.

Poeziyada milli və bəşəri idellar: bədii təcəssümü və metodiki əhəmiyyəti

“Həsənəli Eyvazlı oxucu rəğbətini qazanmış qələm sahiblərindən biridir” [1, s.3]. Şair H.Eyvazlının yaradıcılığında milli idellar – vətənə bağlılıq və doğma yurda sevgi, vətəndaşlıq qeyrəti, ana təbiətə vurğunluq və qayğıkeşlik, vətənin insanlarına məhəbbət, dəyərlərinə bağlılıq və digər keyfiyyətlər ön planda gəlir. Şairin qələmindən çıxan “Görüşünə gəlmişəm”, “Qalıbdır”, “Ata ocağına qonaq gəlmişəm”, “Əlincə qalasında düşüncələr”, “Bu köç hara gedir?”, “Unudulubdu”, “Qəhrəman Naxçıvanım”, “Naxçıvan”, “Naxçıvanım”, “Naxçıvana gəl” kimi şeirləri vətənə məhəbbət ruhunda yazılmış, vətənə bağlılıq idellarını tərənnüm və təlqin edən gözəl lirik yazılar kimi nəzər diqqəti cəlb edir. Şairin “Mən vətənəm” şeiri metaforik obrazlı olması ilə diqqəti cəlb edir. Şeirin ümumi ruhu, pafosu və forması R.Rzanın “Mən torpağam” şeirini andırırsa da, H.Eyvazlının bu şeirində vətən çağırışları başlıca yer tutur. Vətən dilə gələrək öz kimliyini, sevgisini, dərini, qaygılarını dilə gətirir:

Mən Vətənəm!

Keşiyimdə duranları istəyirəm.

...Mən Vətənəm!

Sərkərdəsi aslan olan

Bir millətin vətəniyəm! [2, s.54-55]

Şair əsərlərində nankorlara, öz yurdunu tərk edib vətəni, el-obanı boş, köməksiz qoyanlara da səslənərək, qınaq edir. Şair bir zamanlar ana vətəni tərk edib gedənlərə etiraz və yurd yerlərinin boşalmasına kədər nümayiş etdirərək “Bu köç hara gedir?”, “Unudulubdu” kimi şeirlərində ictimai qınağı əks etdirirdi. “Ata ocağına gəlmişəm”, “Qalıbdı” kimi şeirlərində isə Vətən həsrəti, doğma yerlərin nisgili kimi milli və fərdi duyğular gözəl ibarələr, obrazlı ifadələr və incə duyğularla ifadə edilmişdir. Bu baxımdan “Həsənəlinin ruhunda yangılı bir Vətən dərdi var, bu, ağırlığı get- gedə artan, azalmayan bir dərddir” [2, s.7].

Şairin yaradıcılığında vətəni sevməklə bərabər, onu qorumaq, müdafiə etmək borcu da ümummilli ideallardan olaraq yer almışdır. “Səcdə qıllam” və “Son döyüşə hazırlaşın” kimi şeirlərdə şair məhz vətəni qorumaq borcunu dilə gətirmiş, vətəni qormağın onu sevməkdən daha vacib olduğu vurğulanmışdır. “Son döyüşə hazırlaşın” şeirində şair vaxtilə işğal altında qalan torpaqların harayına çağırış etmişdir. Əsərin sonuna doğru çağırış motivi və mübarizə pafosu güclənir, gəncləri birliyə və mübarizəyə səsləyən şair düşməni yıxmağın, Xankəndiyə getməyin zamanı olduğunu diqqətə çatdırmışdır.

Ümumiyyətlə, şairin yaradıcılığında ümummilli ideal kimi Vətənin bütövlüyü və birliyi məsələsi ən başlıca məqsəd və moivdir. Buna görə də H.Eyvazlının yaradıcılığında Vətəni sevmək, onun bütövlüyü və birliyi keşiyində durmaq, Qərbi Azərbaycanda qalan əzəli yurd yerlərinə qayıtmaq, Cənubi Azərbaycanla birləşmək və böyük bir Vətən Azərbaycan olmaq, daim tərəqqi və inkişaf etmək əhəmiyyətli şəkildə yer almışdır. Əlbəttə, şeir Azərbaycanın əzəli torpaqları olan Qarabağın və ətrafı ərazilərin işğalı dövrünə aiddir. Bu baxımdan “O günləri unutmayaq”, “Qərblilik dağların qəddini əyib” kimi şeirlərdə məhz işğal altında olan, ermənilərin yaşadıkları doğma, əzəli yurd yerləri təsvir və təqdim olunub. Bu dövrdə Həsənəli Eyvazlı da daxil olmaqla bütün şair və yazıçılar torpaqlarımızın işğalına dözümsüzlük göstərərək mübarizə motivlərini dilə gətirmişlər.

Böyük ustad M.P.Vaqifin “Hayıf ki yoxdur” şeirinin uyumu üzərində yazılmış bu əsərdə 200 ilə yaxın bir müddətdə işğal edilərək ermənilərin yaşadıkları Azərbaycanın Qərbi torpaqlarına qayıdış çağırışları, həsrət və nisgil duyğulara yer almışdır. Ustad Ələsgərin doğma vətənindən uzaq düşməsinə dözməyərək həyatını itirməsi də sanki şeirdə dilə gətirilmiş, o doğma torpaqlara qayıtmaq ideali təsvir edilmişdir. Buna görə də hazırda Azərbaycanda Prezident cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Qərbi Azərbaycana Qayıdış siyasəti davamlı olaraq yürüdülməkdədir. Azərbaycan xalqı Ali Baş Komandan İlham Əliyevə göstərdiyi inam və dəstəyin nəticəsində 2020-ci ilin noyabrında 30 ilə yaxın çəkən işğal taleyinə Böyük, Şanlı Zəfərlə son qoyuldu, Azərbaycan xalqının tarixinə Şanlı Zəfər Günü yazıldı. Bu zəfərlə Azərbaycanın işğal edilmiş 20 faizə yaxın torpaqları, o cümlədən Zəngilan, Xudafərin körpüsü, Şuşa, Xankəndi azadlığa qovuşdu, Qarabağ problemi yerli-dibli həllini tapdı və bununla da Qərbi Azərbaycana qayıdış zərurətini ortaya qoydu. Bu gün

ölkəmizdə Qarabağa Böyük Q ayıdış proqramı həyata keçirildiyi kimi, Azərbaycan xalqı əmindir ki, Qərbi Azərbaycana da ləyaqətli vətəndaşlar olaraq qayıtmaq mümkün olacaqdır.

Şair Vətən bütövlüyü və sevgi tamlığı məsələsində də doğulub-böyüdüüyü Naxçıvanı da unutmur. Təsadüfi deyil ki, şairin Naxçıvan mövzusunda yazdığı şeirlər “Lal sulara ay düşər” başlıqlı kitabında “Naxçıvan nəğmələri” adı altında qruplaşdırılaraq təqdim edilmişdir. Onun “Yolum düşdü Batabata”, “Əlincə qalasında düşüncələr”, “Naxçıvan”, “Naxçıvanım”, “Naxçıvana gəl” şeirlərində Naxçıvan haqqında düşüncə və məhəbbət duyğuları yer almış, Vətənin bu gözəl guşəsinə özünün sevgi və bağlılıq duyğularını poetik vüsətlə ifadə etmişdir. İstedadlı şairin “Naxçıvan haqqında ballada” poeması inkişaf və tərəqqi edən Naxçıvanın müasir inkişafı və dirçəlişi haqqında yazılmış ən yaxşı əsərlərdən biridir. Müəllifin bu əsəri əsasında Naxçıvan televiziyasında televiziya filmi çəkilmişdir.

Həsənəli Eyvazlının yaradıcılığında ümummilliyet ideal olan Vətənin birliyi və bütövlüyü məsələsi başlıca yer tutmuşdur. Buna görədir ki, şair Cənub həsrətini də yaradıcılığının başlıca mövzusu və motivinə çevirmiş, “Özümlə söhbət”, “İki əsrin həsrəti”, “Xan Araz” kimi şeirlərində dilə gətirmiş, yanıqlı, həsrət dolu duyğularla ifadə etmişdir. Hər bir əsər bir mənəvi problemin tarixi salnaməsi, antropologiyasıdır. H.Eyvazlının da Cənub mövzulu şeirləri bu səpkidə yazılmış əsərlərin ən yaxşı nümunələrindən biri kimi Azərbaycan xalqının ikiye bölünmə dərəcəsinin ehtivasıdır. Kiçik olmalarına rəğmən bu əsərlərdə faciənin tarixi, səbəbləri, gətirdiyi yaralar, problemlər, faciənin miqyası və s. öz əksini tapmışdır.

“İki əsrin həsrəti” şeiri müəllifin 1997-ci ildə Cənubi Azərbaycana səfəri zamanı Təbrizdə, türkmənçay kəndində olarkən düşüncələrinin bədii ifadəsi kimi ortaya çıxıb. Əlbəttə, bu şeirlərdə yangı, kəidər, həsrət motivləri var, mübarizəyə çağırış, üsyan, qovuşmaq arzuları yer alıb. Şair o doğma yurdda olarkən adamların bir-birindən xəbərsiz yanından ötüb keçməsinə də “uyudulmanın” başqa bir təzahürü kimi görür, dərddə də, birliyə də laqeydliyin təzahürü olaraq təqdim edir.

Şair Həsənəli Eyvazlı “Naxçıvan haqqında ballada” poemasında tərənnümə daha çox üstünlük verir. Həsənəli Eyvazlı Naxçıvanın yenilənmə ruhunu ümummilliyet lider Heydər Əliyevin Böyük Qayıdışı ilə əlaqələndirərək şəxsiyyət və inkişaf amilini qabardır. Naxçıvanın müasir görkəmə salınıb gəncələşməsi və əsərlərdən artıq inkişaf yolu keçməsinə dolu-dolu tərənnüm etmişdir.

Şair Həsənəli Eyvazlı öz bədii yaradıcılığı və dilinin zənginliyi, sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə ədəbi dilimizin zənginləşməsinə də öz töhfələrini vermişdir. Onun qələmindən çıxan uğurlu nümunələr sənətkarlıq baxımından nəzər-diqqəti cəlb edir [7].

Dramaturgiyasında tarixilik və milli duyğuların bədii əksi

Akademik İ.Həbibbəylinin də qeyd etdiyi kimi, Həsənəli Eyvazlı özünün dram əsərləri ilə Naxçıvan ədəbi mühitində dramaturgiyanı inkişaf etdirən layiqli nümayəndələrdən biridir [6]. Müəllifin bir sıra dram əsərləri vardır ki, bu əsərlərdə də daha çox milli ideallar özünə yer almışdır. Bu əsərlərdə Vətənin taleyi, ikiye bölünmüş Vətənin faciəsi və dərdi, qovuşmaq, birləşmək ideali məxsusi olaraq yer almışdır. Vətənin suverenliyi və dövlətçiliyinin qorunması, xalqın azadlığının təminatı bu əsərlərin bəzilərində başlıca yeri, əsas motivi təşkil etmişdir. ““Qurtuluşa gedən yol” pyesində 1990-cı illərin böhran zamanında Ulu Öndər Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlişi və onun fəaliyyəti sayəsində Naxçıvanın və ümumən Azərbaycanın gələcək inkişafı, ümummilliyet məsələsi özünün bədii əksini tapmışdır. “Araz sahilində doğan Günəş” pyesində isə Azərbaycanın əzəli ərazisi olan Naxçıvanın qoparılaraq Ermənistanla verilməsi xain planına qarşı naxçıvanlı diplomat və ziyalı Behbud ağa Şahmurovun apardığı mücahidə, Türkiyə Cümhuriyyətinin diplomatik dəstəyi özünə bədii əksini taparaq Azərbaycanın milli məsələlərini əks etdirmişdir” [8]. “Türkmənçay müqaviləsi” pyesində isə Azərbaycanın milli faciəsi olan ikiye bölünmüş Türkmənçay müqaviləsi mövzu edilmişdir. Müəllifin bir sıra dram əsərləri səhnələşdirilərək tamaşaya qoyulmuş və yüksək tamaşaçı rəğbəti qazanmışdır.

İstedadlı şair və dramaturq kimi tanınan müəllifin “Ətoğrul Cavid və ya bir ailənin dramı” əsəri böyük Azərbaycan şairi Hüseyn Cavidin istedadlı və nakam övladı Ətoğrul Cavidin həyatı və taleyinə həsr olunmuş, faciələrlə zəngin olan, repressiyanın qurbanına çevrilmiş Cavidlər ailəsinin

taleyindən bəhs edilmişdir. Əsərdə repressiya qurbanı olan XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndəsi, Azərbaycan romantizminin bayraqdarı Hüseyn Cavidin ailəsi və onun DTK tərəfindən həbsi, istedadlı rəssam, musiqçi, folklorşünas, tənqidçi, şair Ərtoğrul Cavidin nakam həyatından və s. söhbət açılmış, Ərtoğrulun müəllimi, görkəmli Azərbaycan bəstəkarı, musiqişünas, ədib Üzeyir bəy Hacıbəylinin, görkəmli müğənni Bülbülün və b. obrazları yaradılmışdır.

“Ruhların görüşü” dram əsəri Hüseyn Cavid ədəbi məktəbinə mənsub olan, Azərbaycan poeziyasının istedadlı nümayəndəsi Mikayıl Müşfiqin nakam qalan taleyinə həsr olunub. Hər iki əsər Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndələri olan Hüseyn Cavid və Mikayıl Müşfiqi, onların ailə həyatı, əzizləri Mişkinaz xanım, Dilbər xanım, Ərtoğrul Cavid, Turan Cavidə tanıtmaq, repressiyanın mərhəmətsiz və qərzli ittihamlarının ürəkaçıdan nəticələri, Azərbaycan xalqına vurduğu zərərləri göstərmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdirlər.

Müəllifin “Çoxbilmişlər yaxud kişilər”, “Göz ağrısı”, “İranda hürriyyət” kimi əsərləri də Azərbaycan dramaturgiyası və nəsrinin qüdrətli nümayəndəsi olan Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərinə yazılmış tamaşa-səhnəcik xüsusiyyəti ilə seçilir. “Bu əsərlər görkəmli ədibin böyük istedadla yazılmış və ciddi mətləblərə toxunan “Poçt qutusu”, “Usta Zeynal”, “Dəllək” kimi əsərlərinin səhnələşdirilməsi əsasında yazılmışdır” [9]. Müəllifin istedadı həm də ordadır ki, adıgedən əsərlərin orijinaldakı problemlərini saxlamağa nail olmuşdur. Əbətə, müəllifin səhnələşdirdiyi əsərlərdə də müasir dövr üçün aktuallığını itirməyən avamlıq, müsir inkişaf sürətindən geri qalan tiplər və problemlər məharətlə bədiiləşdirilmişdir.

Adından da göründüyü kimi “Bərdə necə gözəl, necə qəşəngdir” dram əsəri böyük klassik sənkar Nizami Gəncəvinin məşhur “İsgəndərnamə” əsərindəki Nüşabə ilə İsgəndərin görüşməsi motivləri əsasında yazılmışdır. Əsər böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin 880 illik yubileyi və “Nizami ili” münasibətilə ərəşəyə gətirilmişdir. Əsərdə Azərbaycan hökmdarı, Bərdə gözəli Nüşabə obrazı, eləcə də dünya fətehi kimi tanınmış İsgəndərin canlı, zəngin obraz və xarakterləri yaradılmışdır.

“Nadan xoruz” (I hissə) əsəri uşaqlar üçün yazılmış qiymətli əsər hesab edilə bilər. Allegorik üslubda mənzum nağıl olaraq yazılmış əsərdə hiyləgərlik və nadanlıq qarşılaşdırılaraq tənqid olunur, uşaqlarda müsbət keyfiyyətlərin yaranması üçün motivasiya doğurur. Pyesdə Tülkü hiyləgərlik və xainliyi, Xoruz avamlığı və nadanlığı, Bozdar isə oyaqlığı və təəssübkeşliyi təmsil edir. Tülkü öz yalanları ilə avam Xoruzu yoldan çıxarıb bütün həyatını yaşadığı həyatın müdafiəsinə həsr edən Bozdara qarşı çıxır və öz nadanlığı ilə ailəsi toyuq və cücələrin həyatına təhlükə yaradır. Tülkünün xain hücumları Bozdarın köməyə yetməsilə sovuşur və cücələr məhv olmaqdan - yeyilməkdən xilas olur. Əlbəttə, burada başqa əhəmiyyətli məzmun və məsələlər də tapmaq mümkündür. Azərbaycanın yaxın bir tarixdə torpaqlarının işğalı məsələlərinin də əsərin ruhunda yer aldığını demək olar. Tülkü xain qonşular olan erməniləri və erməniliyi təmsil edən hiyləgər bir düşmən obrazıdır. Əlbəttə də, Xoruz da nadanlıq uğramış avam rəhbərləri təmsil edir. Beləliklə, əsərdə uşaqlar üçün öyrədilməli bir sıra ciddi mətləblər yer almışdır. Əsər uşaq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Abdulla Şaiqin “Tülkü Həccə gedir” maraqlı əsərinin motivləri əsasında tam orijinal bir əsər olaraq ərəşəyə gətirilmişdir. Əsərdə uşaqlara həm də ailə dəyərləri, ailə bütövlüyü kimi biliklər mənimsədilir, birgəyaşayış qaydaları öyrədilir.

Nəticə. Beləliklə:

- Həsənəli Eyvazlının bədii yaradıcılığında Azərbaycan xalqının milli xarakter və keyfiyyətlərini müəyyənləşdirən Vətənə məhəbbət və vətənpərvərlik, el-obaya bağlılıq, doğma yurda sevgi və onu müdafiə qeyrəti, ictimai birlik və el üçün yaşamaq və s. keyfiyyətlər öz əksini tapmışdır;
- Onun yaradıcılığında milli ideallar əks olunduğu kimi, ümumbəşəri dəyərlər, o cümlədən humanizm, insansevərlik, başqa mədəniyyətlərə hörmət və dözümlülük yer almış, şairin humanist duyğu və düşüncələrini əks etdirmişdir;
- Şair Vətəninə sevdidi, ikiyə paralanmış Vətəninin birliyini arzuladığı, xalqına sülh, əmin-amanlıq dilədiyi kimi, bütün bəşəriyyətə də xoşbəxtlik, dostluq və qardaşlıq arzu edir;
- Ümumiyyətlə, elinə, obasına bağlılıq onun əsərlərinin ortaya qoyduğu başlıca mənəvi keyfiyyətlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağalarov, A. Söz zamanın ölçüsüdür. s.3-6. / H.Eyvazlı. Ömrün payız duyğuları. – Naxçıvan: Məktəb, – 2013. – 124 s.
2. Eyvazlı, H. Ömür yarpaqları / H.Eyvazlı. – Naxçıvan: Məktəb, – 2010. – 150 s.
3. Eyvazlı, H. Ömrün payız duyğuları / H.Eyvazlı. – Naxçıvan: Məktəb, – 2013. – 124 s.
4. Eyvazlı, H. Seçilmiş əsərləri / H.Eyvazlı. Dörd cildə, I c. – Naxçıvan: Məktəb, – 2015. – 377 s.
5. Əzimli, Ə. Həsətin dili laldır, qulağı kar. s.3-10. // H.Eyvazlı. Ömür yarpaqları. – Naxçıvan: Məktəb, – 2010. – 150 s.
6. Həbibbəyli, İ. Nuhçıxandan Naxçıvana / İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – 846 s.
7. Həsənova, S. Ədəbi dilimizin gözəlliklərini təqdim edən, dilimizin saflığını qoruyan şair. // URL: <https://gunaz.az/masnet/100993-edebi-dilimizin-gozelliklerini-teqdim-edendilimizin-safligini-qoruyan-shar.html>.
8. Qasimov, R. Şair-dramaturq Həsənəli Eyvazlının “Dram əsərləri” kitabı çapdan çıxıb. “Azad Azərbaycan” qəz., – 2023, 26 yanvar, s.3.
9. Qasimov, R. Tələbə teatr studiyaları üçün “Dram əsərləri” // <https://avromedia.az/edebiyyat/49287-telebe-teatr-studiyalari-uchun-dram-eserleri.html>.

REYHAN NƏSİROVA

Baku State University

PhD student

reyhan.nasirova.rashid@bsu.edu.az<https://orcid.org/0009-0005-8490-3710>

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ PSIXOLOGİYA FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏLİMƏ KREATİV YANAŞMANIN ZƏRURİLİYİ

Məqalədə ali məktəblərdə psixologiya fənninin tədrisində kreativ yanaşmanın zəruriliyi müasir təhsil tələbləri fonunda əsaslandırılır. Qloballaşma, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və sosial-mədəni dəyişikliklər təhsilalanlarda yaradıcı təfəkkür, analitik bacarıqlar və innovativ düşünmə qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasını prioritet edir. Psixologiya fənninin insan davranışı, idrak və emosional proseslərlə bağlı olması onun tədrisində kreativ və interaktiv metodların tətbiqini xüsusilə vacib edir. Kreativ təlim tələbələrə problem həll etmə, tənqidi düşünmə, ünsiyyət, liderlik, motivasiya və özünəinam kimi mühüm səriştələri inkişaf etdirir, onların peşə fəaliyyətinə hazırlığını gücləndirir. Azərbaycan ali təhsil strategiyaları da tələbəyönümlü və innovativ təlim mühitinin yaradılmasını, psixologiya fənninin məzmun və strukturunun müasir tələblərə uyğun yenilənməsini zəruri hesab edir. Mətn göstərir ki, psixologiya tədrisində ənənəvi yanaşmalar artıq kifayət etmir; müasir dünya ilə ayaqlaşmaq üçün yaradıcı potensialın inkişafı, texnoloji mühitin təmin edilməsi və beynəlxalq təcrübənin integrasiyası vacibdir. Bu baxımdan kreativ təlim ali təhsilin aktuallığını və səmərəliliyini artıran əsas pedaqoji istiqamətlərdən biri kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: *kreativ təlim, psixologiya tədrisi, ali təhsil, yaradıcı təfəkkür, analitik bacarıqlar, innovativ düşünmə, tələbəyönümlü yanaşma, interaktiv metodlar, peşə hazırlığı, təhsil texnologiyaları*

Müasir ali təhsil sistemi yalnız biliklərin verilməsi ilə kifayətlənməyərək tələbələrə yaradıcı təfəkkürün, analitik bacarıqların və innovativ yanaşma tərzinin inkişafını prioritet istiqamət kimi müəyyənləşdirir. Qloballaşma və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı təhsilalanların kompleks düşünmə, problem həll etmə və yaradıcı qərarvermə qabiliyyətlərini genişləndirməyi tələb edir. Bu kontekstdə psixologiya fənninin tədrisində kreativ yanaşmanın tətbiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır, çünki psixologiya insan davranışının, idrak proseslərinin və emosional fəaliyyətin öyrənilməsi ilə bağlı olduğundan, təlim prosesində yaradıcı və interaktiv üsullar tələbələrin professional bacarıqlarının inkişafına birbaşa təsir göstərir. Qeyd olunan bu imkanların araşdırılması, onların praktiki tətbiqi və inkişaf yollarının müəyyənləşdirilməsi müasir pedaqogikanın və ali təhsilin qarşısında duran ən vacib elmi-praktik vəzifələrdən biri hesab olunur [1, s.87-98].

Azərbaycan ali təhsil strategiyalarında yaradıcı və innovativ öyrənmə mühitinin yaradılması prioritet istiqamət kimi müəyyən edilmişdir. Bu sənədlər psixologiya fənninin məzmun və strukturunun yenilənməsini, tələbəyə yönəlmiş interaktiv təlim texnologiyalarının geniş tətbiqini zəruri sayır.

Təlimdə kreativliyin inkişafı və zəruriliyi bir neçə amillə diktə olunur:

1. Sosial-mədəni və istehsal sferasında baş verən əsaslı dəyişikliklər insanın adaptiv xüsusiyyətlərinin və kreativliyinin yüksək səviyyədə inkişafını tələb etdiyi zaman yaşayış sahəsinin qloballaşması və intensivləşməsi;

2. Elmdə, mədəniyyətdə, istehsalatda əldə edilən ən yüksək nailiyyətlərin keyfiyyət xüsusiyyətləri, ilk növbədə, onların müəlliflərinin yüksək kreativlik potensialı ilə müəyyən edilir;

3. Elmi biliklərin yenilənməsinin sürətləndirilmiş tempi və müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının insanların gündəlik həyatına fəal tətbiqi hər bir şəxsin kreativliyinin intensiv inkişafı problemini prioritet məsələyə çevirir [2, s.18-22].

Bir çox sahələrdə sürətli inkişafın baş verdiyi müasir dünyada, kreativ düşünmə bacarıqları əvvəlkindən daha çox ön plana çıxır və onların əhəmiyyəti getdikcə artır. Düşüncə bacarıqlarının inkişafına ailə, sosial, psixoloji və fiziki mühit, kurikulum, müəllimlər, media, ünsiyyət vasitələri və müxtəlif informasiya mənbələri kimi bir çox amillər təsir göstərir. Kreativliyin və yaradıcı təfəkkürün inkişafı üçün bu amillərin şüurlu və birgə fəaliyyət göstərməsi vacibdir.

Kreativ təlim tələbələri müxtəlif aspektlərdə gücləndirir və aşağıdakı üstünlükləri əldə edir:

Təkmilləşdirilmiş problem həll etmə bacarıqları: Yaradıcı təfəkkürdən istifadə edən tələbələr daha çox problemin orijinal həllini tapırlar. Tələbələr bütün fənlər üzrə bu bacarıqdan faydalanırlar, çünki onlar tez-tez yaradıcı problemlərin həllini tələb edən problemlərlə qarşılaşırlar.

Təkmilləşdirilmiş özünəinam: Tələbələr orijinal və yaradıcı ideyalar yarada bildikdə, özlərinə dəyər və səriştə hissi yaranır. Bu, öyrənməyə daha həvəsli yanaşma ilə nəticələnə bilər. Nəticədə düşüncələr qərəzli olur, lakin bu fikirləri bir kənara qoymağı öyrənmək və dərin bir özünüdərk inkişaf etdirmək mümkündür.

Təkmilləşdirilmiş ünsiyyət bacarıqları: Tələbələrin ünsiyyət bacarıqları yaradıcı təfəkkürdən istifadə etməklə gücləndirilə bilər. Bu, qısa və aydın düşüncəni ifadə etmək qabiliyyətidir. Tələbələrin fikirlərini ifadə etmələri və birlikdə işləmələri üçün mükəmməl ünsiyyət bacarıqlarına sahib olmalıdırlar.

Daha yaxşı liderlik: Tarix boyu yaradıcı mütəfəkkir nümunələri müxtəlif mənzələrdən olan ilhamverici liderləri əhatə etmişdir. Onlar bəşər tarixinin yolunu dəyişdirmək gücünə malik olan unikal konsepsiyalar sayəsində parlaqlığın zirvəsində uğur qazanırlar.

Gücləndirilmiş motivasiya və iştirak: Tələbələrə fikirlərini ifadə etmək azadlığı verilsə yaradıcı olaraq, onlar mövzu ilə daha çox məşğul olurlar və öyrənmək üçün lazım olan işə hazırlanırlar. Daha yaxşı akademik nailiyyətlər bunun nəticəsi ola bilər.

Təkmilləşdirilmiş tənqidi düşünmə qabiliyyətləri: Tələbələrin tənqidi düşünmə qabiliyyətləri yaradıcı təfəkkürün köməyi ilə gücləndirilə bilər. Bu, müxtəlif baxışları qiymətləndirmək və məlumatları şərh etmək qabiliyyətidir. Tələbələrin müdrik mühakimə yürütmə bilməsi üçün tənqidi düşüncə çox vacibdir.

Gərginliyin və stressin aradan qaldırılması: Mütəmadi olaraq yaradıcı düşüncə məşqləri ilə məşğul olmaq, tələbələrin məşğul cədvəlləri və çoxsaylı öhdəlikləri nəticəsində yaranan gərginlik və stressi aradan qaldırmağa kömək edir. Burada yaradıcı təfəkkürdən istifadə stressi aradan qaldırmağa və daha ağıllı və yaradıcı ideyalar yaratmağa kömək edəcək. Bundan əlavə, bu, tapşırıqları daha tez və effektiv şəkildə yerinə yetirməyə imkan verə bilər [3, s.76].

Ali məktəblərdə psixologiya fənninin tədrisi müasir pedaqoji yanaşmalar fonunda daha çox yaradıcı düşünmə, fəal öyrənmə və şəxsiyyətyönümlü təlim prinsipləri ilə səciyyələnməlidir. Azərbaycan pedaqoji fikrində bu istiqamətdə irəli sürülən ideyalar göstərir ki, təlim prosesində tələbənin aktivliyi, müstəqil düşünməsi və bilikləri tətbiq etmə bacarığı əsas inkişaf göstəriciləridir. Psixologiya fənni xüsusilə insan davranışının dinamik təhlilinə əsaslandığı üçün ənənəvi mühazirə forması real peşə bacarıqlarının formalaşdırılması baxımından kifayət etməyən yanaşma hesab olunur.

Təlim prosesində kreativlik və yaradıcı təfəkkürün inkişafı bir çox ölkələrin, o cümlədən ölkəmizin təhsil sisteminin ümumi məqsədləri sırasındadır [4, s.45-49].

Aparılan təhlil göstərir ki, ali məktəblərdə psixologiya fənninin tədrisində təlimə kreativ yanaşmanın tətbiqi müasir təhsil sisteminin əsas tələblərindən biridir. Qlobal dəyişikliklər, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının dinamik inkişafı və əmək bazarının yeni çağırışları tələbələrin yalnız bilik əldə etməsini deyil, onları yaradıcılıqla tətbiq etmə bacarıqlarını da zəruri edir. Azərbaycan ali təhsil strategiyalarında yaradıcı təfəkkürün inkişafı, innovativ mühitin təmin olunması və təlim prosesinin modernləşdirilməsi prioritet kimi müəyyən edildiyindən, psixologiya fənninin tədrisində təlimə kreativ yanaşmanın tətbiqi həm elmi-pedaqoji baxımdan, həm də dövlət təhsil siyasəti baxımından tam əsaslıdır. Beləliklə, ali məktəblərdə psixologiya tədrisinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, tələbələrin peşəkar və şəxsi inkişafının təmin olunması üçün kreativ təlim yanaşmasının genişləndirilməsi perspektiv və vacib bir mövzu kimi dəyərləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Sternberg, R.J. (2006). The Nature of Creativity // Creativity Research Journal, 18(1), – 2006. – p.87-98.
2. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi (2020). Ali təhsilin inkişafı üzrə Strateji Yol Xəritəsi. – 2020. – s.18-22.
3. Феськова, Е.В., Иванов, Е.В., Бутакова, С.М., Чурилова, Е.Ю. Развитие творческих способностей студентов в условиях реализации международной инициативы CDIO // Современные проблемы науки и образования. – 2019. № 2. – с.76
4. Qasımlı, M. (2019). Müasir təlim metodları və onların ali məktəblərdə tətbiqi. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2019. – s.45-49.

REYHAN NASIROVA

THE NECESSITY OF A CREATIVE APPROACH TO TEACHING PSYCHOLOGY IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract: The article substantiates the necessity of a creative approach in teaching psychology at universities within the framework of contemporary educational requirements. Globalization, the rapid development of information and communication technologies, and socio-cultural changes prioritize the cultivation of students' creative thinking, analytical skills, and innovative problem-solving abilities. Given that the discipline of psychology is concerned with human behavior, cognitive, and emotional processes, the implementation of creative and interactive teaching methods is particularly essential. Creative instruction enhances students' competencies in problem-solving, critical thinking, communication, leadership, motivation, and self-confidence, thereby strengthening their readiness for professional activities. Azerbaijani higher education strategies also recognize the creation of student-centered and innovative learning environments and the modernization of the content and structure of the psychology curriculum as imperative. The text demonstrates that traditional approaches to teaching psychology are no longer sufficient; keeping pace with the modern world requires the development of creative potential, the provision of a technologically equipped learning environment, and the integration of international best practices. In this regard, creative teaching is considered one of the principal pedagogical directions that enhance the relevance and effectiveness of higher education.

Keywords: creative learning, psychology teaching, higher education, creative thinking, analytical skills, innovative thinking, student-centered approach, interactive methods, professional training, educational technologies

RƏHİMƏXANIM MƏMMƏDZADƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

müəllim

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0008-2256-3185>

ragimaxanum.mamedzade@mail.ru

TƏRBİYƏ TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ TƏLƏBƏLƏRDƏ MƏNƏVİ KEYFİYYƏTLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI ÜZRƏ İŞ

Şəxsiyyətin formalaşmasında mənəvi tərbiyənin rolu son dərəcə böyükdür. Mənəviyyətin təşəkkülünə pedaqoji, eyni zamanda sosial təsirlər öz köməyini göstərir. Hər bir təhsil müəssisəsi və təbii ki, ailə bu prosesə öz öz köməyini göstərir. Uşaq ata və ana, ailənin digər yaşlı üzvləri (baba, nənə, böyük bacı, qardaş) ünsiyyət qurarkən həm də sosial normaları və əxlaqi davranış nümunələrini öyrənir. O, valideynlərindən nümunə götürməklə ətrafdakı başqa şəxslərə (qonşulara, qohumlara və b.) qarşı gələcək əxlaqi münasibət modelini formalaşdırır.

Təqdim edilən konfrans materialında tərbiyə texnologiyalarından istifadə etməklə tələbələrə mənəvi keyfiyyətlərin formalaşdırılması məsələləri diqqət mərkəzində dayanmışdır.

Açar sözlər: *tərbiyə, tərbiyə texnologiyaları, mənəvi tərbiyə, mənəvi keyfiyyətlər, mənəvi keyfiyyətlərin formalaşdırılması*

Mənəviyyətin formalaşması mənəvi normaların, qayda və tələblərin şəxsiyyətin bilik, bacarıq və davranış vərdislərinə çevrilməsi və onlara əməl olunmasından ibarətdir.

Şəxsiyyətin yüksək mənəviyyət səviyyəsinin formalaşdırılmasına imkan verən başlıca göstəricilər onun əqidəsi, davranışı, həyatı dəyərləri, əxlaqi prinsipləri, həmçinin tanış və yad insanlara münasibətdə hərəkətləridir.

Müəllimlər də, valideynlər də nəzərə almalıdırlar ki, mənəvi tərbiyənin reallaşdırılması prosesi çoxşaxəli və mürəkkəbdir. Onlar öz davranış və rəftarlarına, hərəkətlərinə diqqətli və məsuliyyətli münasibətdə olmalıdırlar. Əxlaqi nümunə tərbiyə prosesində mühüm rol oynayır. Mənəvi keyfiyyətlərin lazımi səviyyədə inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakı mərhələlərə ehtiyac duyulur: tələbələrin fəallığının stimullaşdırılması və mənəvi keyfiyyətlərin ehtiyac-motivasiya komponentinin formalaşması. Mənəvi biliklərin mənimsənilməsi və onların əsasında şəxsiyyətin mənəvi keyfiyyətlərinin intellektual və hissi komponentinin təşəkkülündən ötrü tələbələrin əxlaqi və idrak fəaliyyətinin təşkili. Tələbə gənclərin əməli fəaliyyətinin və ünsiyyətinin təşkili və mənəvi keyfiyyətlərin davranış-iradi komponentinin formalaşması.

Tələbənin mənəvi tərbiyəsi prosesində formalaşan başlıca keyfiyyətlərinə aşağıdakılar aiddir: mənəvi şüur, mənəvi davranış, mənəvi hisslər.

Lap kiçik yaşlarından etibarən böyükləri və həmyaşıdları əhatə edən ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqə şəraitində uşaq sosial davranış normaları ilə tanış olur. Sosial mühitlə qarşılıqlı münasibətlər və ünsiyyət vasitəsilə uşaq getdikcə vərdiş edilmiş əxlaqi davranış normalarını inkişaf etdirir. Həmin normaların pozulması onda mənfi emosional reaksiya yaradır. Bu, gələcəkdə onun hərəkətlərinin rəşional dərk edilməsinə imkan verir.

Tələbə mənəvi normaları mənimsəmə prosesində ikən həmin qaydalara uyğun gəlməyən davranışlar onda utanc və kədər şəklində müxtəlif mənfi hissləri meydana gətirir, həm də əksinə, onları yerinə yetirmək kimi müsbət hisslər yaradır. Belə mövqe ona sevinc və qürur gətirir. Mənəvi

normalarının mənimsənilməsi tələbənin həmin qayda və normalara emosional münasibəti ilə zənginləşir.

Mənəvi hisslər, mənəvi münasibətlər, mənəvi davranış tərz, mənəvi təcrübələr dərin şəxsi mənəyə daşıyır. Onlar tələbəyə nəcib əməldən və ya niyyətdən xəbər verir. Mənəvi normaların pozulması isə peşmançılıq doğurur.

Tələbələrin mənəvi tərbiyəsi ilə məşğul olmaq onların mənəvi keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi və həmin keyfiyyətlərin təkmilləşdirilməsi qayğısına qalındığından xəbər verir.

Tələbənin mənəvi hisslərinin, mənəvi şüurunun və mənəvi tərbiyəsinin formalaşması yalnız onun sosial davranış praktikasında reallaşır. Tərbiyə işləri aparılarkən mənəviyyat və əxlaq dairəsinə nəzər, istərsə də praktik məlumatlardan faydalanmaq lazımdır. Mənəvi özünüdərkini yüksək səviyyədə olması onu tam şəkildə mənimsəməyə imkan verir.

Tələbələrin mənəvi tərbiyəsinin səmərəliliyinə nail olmaq üçün aşağıdakı şərtlər gözlənilməlidir: 1) tələbələrin mənəvi keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi işi sistemli şəkildə aparılmalıdır; 2) mənəvi normalarla tanışlıq yüksək səviyyədə olmalıdır; 3) tələbələrin və eyni zamanda müəllimlərin inkişaf səviyyəsi hesaba alınmalıdır; 4) tələbələrin yaş və fərdi xüsusiyyətləri nəzərdə tutulmalıdır və s.

Əxlaqi tərbiyə mənəvi şüurun, mənəvi hisslərin, mənəvi tərbiyənin məqsədyönlü formalaşdırılması kimi müəyyən edilir. Əxlaq şəxsi xüsusiyyət kimi ağıl, hisslər və iradə kimi şəxsi strukturları əhatə edən son dərəcə mürəkkəb prosesdir. Odur ki, mənəvi tərbiyə vahid tərbiyə prosesi kimi diqqət mərkəzinə gəlir. Diqqət yetirək:

- mənəvi hisslər (vətənpərvərlik, inam, vicdan, məsuliyyət, vətəndaşlıq və s.)
- əxlaqi mövqe (yaxşı ilə pisləri ayırd etmək bacarığı);
- əxlaqi xarakter (səbir, mərhəmət),
- əxlaqi davranış (insanlara və Vətənim müdafiəsinə hazır olmaq, xoş məram və s.).

Mənəvi tərbiyə ikitərəfli prosesdir.

Mənəvi tərbiyə prosesinin səciyyəvi xüsusiyyəti onun uzun və davamlı olmasıdır. Şəxsiyyətin inkişafında və formalaşmasında mənəviyyatın önəmli rolu dənəməzdir.

Şəxsiyyətin əxlaqi formalaşmasına sosial şərait və bioloji amillər təsir göstərir.

Müəllimlərin vəzifəsi təkcə səriştəli mütəxəssis yetişdirmək yox, eyni zamanda mənəvi cəhətdən inkişaf etmiş, sabit əxlaqi baxış və əqidəyə malik şəxsiyyət formalaşdırmasıdır.

Müəllimin şagirdlərini əxlaqi ruhda tərbiyə etməli olduğu vasitələrdən biri də onun şəxsi davranış və şagirdlərə münasibət nümunəsidir. Müəllim tələbələr üçün, bir qayda olaraq, hamısının fikrini nəzərə aldığı və qiymətləndirdiyi şəxsdir.

Əgər müəllim mühazirə və seminar məşğələlərində, auditoriyadankənar tədbirlərdə tələbələrlə və digər şəxslərlə münasibətində mənəvi model nümayiş etdirsə, o, bununla da tələbələrinin mənəvi tərbiyəsini həyata keçirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov, A.N. Milli əxlaq və ailə etikası: Ali təhsil müəssisələrinin magistratura səviyyəsi üçün dərslik / A.N. Abbasov. -Bakı: Mütərcim,
2. Мережко, М.Е. Анализ проблем духовно-нравственного воспитания студентов вузов // Общество: философия, история, культура. -2011. -№ 3-4. -с. 118-120.
3. Бородаева Л.Г. Проблема духовно-нравственного воспитания студентов в социокультурных условиях современной России // Электронный научнообразовательный журнал ВГСПУ «Грани познания». — 2012. — № 3(17). — с. 24—28. [Электронный ресурс] — Режим доступа. — URL: <http://grani.vspu.ru/files/publics/1348482562.pdf> (дата обращения 11.04.2014).

4. Дёмкина Е.В. Педагогические принципы и закономерности как основные методологические ориентиры в профессиональном воспитании будущего специалиста // Электронный научно-образовательный журнал ВГСПУ «Грани познания». — 2012. — № 3(17). — с. 39—42. [Электронный ресурс] — Режим доступа. — URL: <http://grani.vspu.ru/files/publics/1352378312.pdf> (дата обращения 12.04.2014).
5. Есауленко И.Э. Теория и методика обучения в высшей медицинской школе: учебное пособие / И.Э. Есауленко, А.Н. Пашков, И.Е. Плотникова; Гос. образовательное учреждение высш. проф. образования «Воронежская гос. мед. акад. им. Н.Н. Бурденко». Воронеж, 2011. (2-е изд.) — 384 с. 4.

RAHIMAKHANIM MAMMAZADEH

WORK ON THE FORMATION OF MORAL QUALITIES IN STUDENTS USING EDUCATIONAL TECHNOLOGIES

The role of moral education in the formation of personality is extremely important. Pedagogical and at the same time social influences help to form spirituality. Each educational institution and, of course, the family makes its contribution to this process. When a child communicates with his father and mother, other elderly family members (grandfather, grandmother, older sister, brother), he also learns social norms and examples of moral behavior. Following the example of his parents, he forms a model of future moral behavior in relation to other people around him (neighbors, relatives, etc.).

The conference material presented focuses on the development of moral qualities in students through the use of educational technologies.

Key words: education, educational technologies, moral education, moral qualities, formation of moral qualities

РАГИМАХАНУМ МАМЕДЗАДЕ

РАБОТА ПО ФОРМИРОВАНИЮ НРАВСТВЕННЫХ КАЧЕСТВ У УЧАЩИХСЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Роль нравственного воспитания в формировании личности чрезвычайно важна. Педагогические и в то же время социальные воздействия помогают формированию духовности. Каждое учебное заведение и, конечно, семья вносит свой вклад в этот процесс. Когда ребенок общается с отцом и матерью, другими пожилыми членами семьи (дедушкой, бабушкой, старшей сестрой, братом), он также усваивает социальные нормы и примеры нравственного поведения. По примеру родителей он формирует модель будущего нравственного поведения по отношению к другим окружающим его людям (соседям, родственникам и т. д.).

В представленном материале конференции в центре внимания находятся вопросы формирования нравственных качеств у студентов посредством использования образовательных технологий.

Ключевые слова: образование, образовательные технологии, нравственное воспитание, нравственные качества, формирование нравственных качеств

GƏNCLƏR SIYASƏTİNİN REGIONAL KONTEKSTDƏ TƏTBİQİ VƏ İDARƏOLUNMASI: AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİ

Bu tezisdə Azərbaycanın regionlarında sosial-mədəni tədbirlərin təşkili ilə dövlət gənclər siyasətinin prioritet istiqamətləri arasında qarşılıqlı əlaqə araşdırılır. Gənclərin inkişafı və cəmiyyətə integrasiyası dövlətin əsas sosial prioritetlərindəndir. Tədqiqatda regionlar üzrə sosial-mədəni tədbirlərin təşkilindəki fərqlər, mövcud problemlər və dövlətin bu istiqamətdə atdığı addımlar təhlil edilir, gənclər siyasətinin regionlarda daha səmərəli həyata keçirilməsi üçün təkliflər irəli sürülür.

Açar sözlər: gənclər; inkişaf; siyasət; sosial-mədəni fəaliyyət; dəyərlər

Azərbaycan Respublikasında gənclər siyasəti dövlətin sosial inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Bu siyasət, gənclərin bilikli, vətənpərvər və sağlam düşüncəli vətəndaş kimi yetişməsinə, onların cəmiyyətə fəal integrasiyasına xidmət edir. Regionlarda sosial-mədəni fəaliyyətlərin təşkili isə bu siyasətin reallaşmasının vacib alətlərindən biridir. Lakin regionlarda gənclər üçün yaradılan imkanlar bərabər səviyyədə deyil. Bəzi bölgələrdə mədəniyyət evləri, gənclər mərkəzləri və ictimai təşəbbüslər fəal işlədiyi halda, digər rayonlarda infrastruktur və maraq çatışmazlığı müşahidə olunur.

Dövlət tərəfindən qəbul edilmiş bir sıra proqramlar, məsələn “Azərbaycan Gəncliyi 2017–2021-ci illərdə” Dövlət Proqramı, bu sahədə əhəmiyyətli hüquqi baza yaratsa da, onun bölgələrdə icrası bəzən formal xarakter daşıyır [3]. Bəzi rayonlarda təşkil olunan tədbirlərin əksəriyyəti davamlı olmur, layihələr bəzən yalnız mərkəzdən idarə olunur və yerli gənclərin real ehtiyaclarına uyğunlaşmır. Halbuki sosial-mədəni fəaliyyət gənclərin asudə vaxtının səmərəli təşkili ilə yanaşı, onların sosiallaşması, özünüifadəsi və psixoloji sağlamlığı baxımından da mühüm rol oynayır.

Məsələn, Şəki və Lənkəran kimi regionlarda son illərdə icra olunan bəzi yerli təşəbbüslər – folklor festivalları, könüllü layihələr və təlim proqramları gənclərin aktivliyini artırıb. Bu kimi təşəbbüslərin uğurlu olmasında həm dövlət strukturlarının, həm də QHT-lərin, icmaların iştirakı vacib rol oynayır. Burada əsas məsələ təkcə struktur yaratmaq deyil, onu aktiv və davamlı şəkildə işlətməkdir. Bir çox hallarda region gəncləri yalnız şəhər mərkəzində baş verən tədbirlərdən xəbərdar olur, kənd və qəsəbə səviyyəsində isə informasiya çatışmazlığı mövcuddur.

Rəqəmsal texnologiyaların geniş yayılması gənclərin sosial-mədəni fəaliyyətə daha rahat çıxışını təmin edə bilər. Onlayn təlimlər, sosial media vasitəsilə mədəniyyətin təbliği və bölgələrarası gənclərin əlaqəsinin qurulması bu baxımdan effektiv mexanizmlərdir. Amma bunun üçün də gənclərin media savadlılığı, texnoloji imkanları və motivasiyası olmalıdır. Regionlarda bu sahədə bərabərlik mövcud deyil. Məsələn, Cəlilabad və Ağcabədi rayonlarında bir çox gənclər internet imkanlarından hələ də məhdud istifadə edirlər. Azərbaycanda gənclərin hərtərəfli inkişafını təmin etmək, vətənpərvərlik ruhunu gücləndirmək, asudə vaxtlarını səmərəli təşkil etmək, həmçinin onlara psixoloji dəstək, hüquqi və informasiya xidmətləri göstərmək məqsədilə "Gənclər evi" adlanan sosial xidmət mərkəzlərinin ölkə üzrə geniş şəbəkəsi formalaşdırılır.

Digər tərəfdən, dövlətin gənclərlə bağlı siyasətində onların qərarvermə proseslərinə cəlb olunması zəruridir. Sosial-mədəni fəaliyyətlər təkcə əyləncə deyil, həm də vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşmasında vasitə olmalıdır. Gənclər üçün yaradılan imkanlar onların həm mənəvi inkişafına, həm də gələcəkdə əmək bazarına uyğunlaşmalarına yardım etməlidir. Məsələn, Mingəçevir Gənclər

Evi təkcə tədbir mərkəzi kimi yox, həm də peşə hazırlığı kursları və psixoloji dəstək xidmətləri ilə ön plana çıxır.

Eynilə Şəki şəhərində fəaliyyət göstərən Gənclər Evi və yerli icmalarla əməkdaşlıq şəraitində təşkil edilən folklor festivalları gənclərin sosial fəallığını artırmaqla yanaşı, onların milli-mənəvi dəyərlərlə tanışlığına da töhfə verir.

Lənkəran rayonunda həyata keçirilən könüllülük proqramları və ictimai təşəbbüslər isə gəncləri həm yerli problemlərin həllinə cəlb edir, həm də onların liderlik bacarıqlarının inkişafına şərait yaradır.

2016-cı ildə Gəncə şəhəri "Avropanın Gənclər Paytaxtı" statusunu qazandığı üçün Avropanın müxtəlif ölkələrindən çox sayda fəal gənc bu qədim şəhərə səfər etmiş, Azərbaycanın mədəniyyəti və ictimai həyatı ilə yaxından tanış olmuşdur. Həmin il ərzində Gəncədə bir sıra mədəni və sosial layihələr həyata keçirilmiş, beynəlxalq əməkdaşlıqlar gücləndirilmişdir.

Gəncə şəhərində yerləşən Gənclər Mərkəzi, müasir texnologiyalarla təchiz olunmaqla, onlayn və oflayn formada təlimlər, seminarlar və innovativ layihələrlə region gənclərinin inkişafına dəstək göstərir.

Bundan əlavə, Sumqayıt şəhərində həyata keçirilən mədəniyyət və abadlıq tədbirləri və sosial proqramlar gənclər arasında Gənclər evinin mühüm rolu var ki, bu da vətəndaş məsuliyyətinin və ictimai fəallığın artmasına səbəb olur.

Qəbəladə 5 mart 2025-ci il tarixdə “Qəbələ - İdman Paytaxtı 2025” layihəsi çərçivəsində Bədən Tərbiyəsi və İdman Günü ilə əlaqədar təntənəli idman tədbiri keçirilib. Xüsusilə gənclərin rolu burda danılmazdır. Çünki idman sahəsi ilə məşğul olan kifayət qədər gənclərimiz var.

Eynilə turizm və mədəniyyət sahələri ilə bağlı layihələrə gənclərin cəlb olunması onların bölgənin sosial-iqtisadi inkişafına inteqrasiyasını gücləndirir.

Dövlət yeni iş yerləri yaratmaq və *aktiv məşğulluq tədbirlərinin* təşkili yolu ilə gənclərin işlə təmin olunmasına kömək göstərir [1].

Bütün bu məsələlər göstərir ki, regionlarda sosial-mədəni fəaliyyətlərin təşkili vahid, mərkəzləşdirilmiş şəkildə yox, bölgələrin spesifik ehtiyacları nəzərə alınaraq həyata keçirilməlidir. Bu zaman gənclərin iştirakçılığına xüsusi yer verilməli, onların fikirləri, təşəbbüsləri dinlənilməlidir. Həmçinin, sosial tərəfdaşlıq prinsipi – dövlət, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyətinin əməkdaşlığı genişləndirilməlidir.

Məsələn, 2016-cı ildə Gəncə şəhəri "Avropanın Gənclər Paytaxtı" statusunu qazandığı üçün Avropanın müxtəlif ölkələrindən çox sayda fəal gənc bu qədim şəhərə səfər etmiş, Azərbaycanın mədəniyyəti və ictimai həyatı ilə yaxından tanış olmuşdur. Həmin il ərzində Gəncədə bir sıra mədəni və sosial layihələr həyata keçirilmiş, beynəlxalq əməkdaşlıqlar gücləndirilmişdir.

2025-ci ildə keçirilən Ümumdünya Sərgisinə ev sahibliyi üçün ölkəmizin namizədliyi, “İnsan kapitalının inkişafı və daha yaxşı gələcəyin qurulması” mövzusu ilə gənclərə və onların inkişafına göstərilən önəm bir daha göstərir. Son zamanlar futbol yarışlarında millimizin sərgilədiyi performanslar möhtəşəmdir. Azərbaycan gəncləri də ölkəmizin beynəlxalq layihələrini dəstəkləməkdə fəal iştirak edir və əminəm ki, İslam Həmrəyliyi oyunları, Avropa Oyunları, “Formula-1” və digər beynəlxalq tədbirlərdə olduğu kimi, ölkəmizi layiqincə təmsil etməyə davam edəcəklər.

**IMPLEMENTATION AND MANAGEMENT OF YOUTH POLICY IN A REGIONAL
CONTEXT: THE CASE OF AZERBAIJAN**

Abstract: This thesis examines the interrelationships between the organization of socio-cultural activities in the regions of Azerbaijan and the priority directions of the state youth policy. The development of youth and their integration into society are among the main social priorities of the state. The study analyzes the differences in the organization of socio-cultural activities by regions, existing problems and the steps taken by the state in this direction, and puts forward proposals for more effective implementation of youth policy in the regions.

Keywords: youth; development; politics; socio-cultural activity; values

RƏVANƏ MƏMMƏDOVA

Odlar Yurdu Universiteti

Müəllim

mademoiselle_mr@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ NİTQ ETİKETLƏRİNİN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Nitq etiketi dil vasitəsilə nəzakətin, qarşılıqlı hörmətin və cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş davranış normalarının ifadəsidir. Azərbaycan dili tədrisi prosesində nitq etiketi xüsusi əhəmiyyət kəsb edən komponentlərdən biri hesab olunur. Bu, onunla bağlıdır ki, nitq etiketi şagirdlərin kommunikativ bacarıqlarının formalaşmasına, ünsiyyət kompetensiyasının inkişafına, milli-mənəvi dəyərlərə bağlılığın güclənməsinə və düzgün sosial davranış vərdişlərinin yaranmasına birbaşa təsir göstərir. Müasir təhsil sistemində gənclərin yalnız dilin qrammatik quruluşunu öyrənməsi deyil, eyni zamanda bu dilin daxilində mövcud olan etik və mədəni kodları mənimsəməsi də zəruridir. Bu baxımdan, nitq etiketinin tədrisi Azərbaycan dili dərslərinin əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir.

Nəticə etibarilə, nitq etiketinin tədrisi yalnız gənclərin dil bacarıqlarını inkişaf etdirmir, həm də onların sosiallaşmasına, milli və mədəni dəyərləri mənimsəməsinə, etik davranış normalarına hörmətlə yanaşmasına mühüm töhfə verir. Azərbaycan dili dərslərində nitq etiketinin sistemli, ardıcıl və müasir pedaqoji yanaşmalar əsasında tədrisi təhsil prosesinin strateji prioritetlərindən biri olmalıdır.

Açar sözlər: *nitq etiketi, şagird nitqi, ünsiyyət mədəniyyəti, təhsil, etik davranış*

Nitq etiketi cəmiyyətdə qəbul edilmiş nəzakət, qarşılıqlı hörmət və sosial davranış normalarının dil vasitəsilə ifadəsidir. Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində nitq etiketləri xüsusi əhəmiyyət daşıyan komponentlərdən hesab olunur. Çünki nitq etiketləri şagirdlərin və tələbələrin kommunikativ bacarıqlarının formalaşmasına, ünsiyyət kompetensiyasının inkişafına, milli-mənəvi dəyərlərə bağlılığın möhkəmlənməsinə və düzgün sosial davranış vərdişlərinin yaranmasına birbaşa təsir edir. Müasir təhsil sistemində gənclərin yalnız dilin qrammatik quruluşunu deyil, həm də bu dilin daşıdığı etik və mədəni kodları mənimsəməsi zəruri tələblərdəndir. Bu baxımdan nitq etiketlərinin tədrisi Azərbaycan dili dərslərinin mühüm istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir.

Azərbaycan dili dərslərində nitq etiketlərinin tədrisi, ilk olaraq, şagirdlərdə və tələbələrdə etik davranışların mənşəyi və funksiyası barədə təsəvvür formalaşdırmaqla başlamalıdır. Salamlaşma və müraciətin fərqli formalara malik olması, rəsmi və qeyri-rəsmi ünsiyyətin sərhədləri, tərbiyə və hörmətin dil vasitəsilə necə ifadə edilməsi kimi məsələlər onlara sistemli şəkildə izah olunmalıdır. Bu prosesdə dil faktlarının yalnız nəzəri şəkildə təqdim edilməsi kifayət etmir həmçinin, gənclərin real ünsiyyət mühitində bu formullardan istifadə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün situativ dialoqlara geniş yer verilməlidir. Tədrisdə kommunikativ yanaşma aparıcı rol oynayır. Şagirdin nitq etiketi qaydalarını əzbərləməsi deyil, onları həyatın müxtəlif situasiyalarında tətbiq etməsi əsas hədəf olmalıdır. Məktəb mühitində müəllimlər şagirdləri “ictimai nəzakət situasiyası”, “telefonda danışılarda etiket”, “müəllimə müraciət formaları”, “münaqişə zamanı etik nitq” kimi praktiki çalışmalar vasitəsilə hazırlamalıdır. Rol oyunları, dialoq nümunələri, situasiya modelləri və qrup işləri nitq etiketlərinin praktik mənimsənilməsində xüsusilə effektivdir. Universitetlərdə tələbələrə akademik və işgüzar kommunikasiya zamanı rastlaşacaqları situativ hallar, konfrans və iclaslarda, cəmiyyətdə insanlar arasında və çıxışlar zamanı mükəmməl nitq nümunələrinin nümayiş etdirilməsi praktik olaraq məşq etdirilməlidir.

Nitq etiketlərinin Azərbaycan dili dərslərində sistemli və məqsədyönlü tədrisi şagirdlərin dili həm kommunikativ, həm də mədəni vasitə kimi mənimsəməsinə şərait yaradır. Kommunikativ metodların tətbiqi, interaktiv təlim, rəqəmsal etiketi də əhatə edən yanaşma nitq etiketlərinin

mənimsənilməsinə daha səmərəli edir. Müasir təhsil mühitində nitq etiketi şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında, milli kimliyin qorunmasında və sosial münasibətlərin harmonik qurulmasında mühüm rol oynamağa davam edir. Dərslərdə nitq etiketi ilə bağlı materialların mövcudluğu müsbət olsa da, onların həcmi, situativ zənginliyi və yaş səviyyəsinə uyğunluğu baxımından müəyyən boşluqlar nəzərə çarpır. Müasir dövrdə rəqəmsal ünsiyyət formalarının geniş yayılması da nitq mədəniyyətini ciddi şəkildə dəyişdirmişdir. Buna görə Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərə və tələbələrə “onlayn etiketi”, yəni sosial şəbəkələrdə və rəqəmsal platformalarda düzgün kommunikasiya qaydalarını öyrətmək də aktual bir tələbatdır.

Nəticə olaraq, nitq etiketlərinin tədrisi gənclərin dil bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, onların sosiallaşmasına, milli-mədəni dəyərləri mənimsəməsinə və etik davranış normalarına hörmətlə yanaşmasına xidmət edir. Azərbaycan dili dərslərində nitq etiketlərinin sistemli, ardıcıl və müasir pedaqoji yanaşmalar əsasında tədrisi təhsil prosesinin mühüm strateji istiqamətlərindən biri olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

8. Ağayeva, A. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya / A.Ağayeva. – Bakı: OYU, – 2023. – 360 s.
9. Kərimov, Y. Ana dilinin tədrisi metodikası / Y.Kərimov. – Bakı: Kövsər, – 2011. – 563 s.
10. Rzayeva, Y. Ali pedaqoji məktəblərdə ana (Azərbaycan) dilinin tədrisi metodikası fənninin öyrənilməsi prosesində istifadə olunan təlim vasitələrinin seçilməsi və tətbiqi əsasları / Y.Rzayeva. – Bakı: – 1992. – 23 s.
11. Şiriyev, F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və kommunikasiya / F.Şiriyev. – Bakı: Nurlan, – 2020. – 400 s.
12. Xəlilov, B. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya / B.Xəlilov. – Bakı, – 2020, – 476 s.

REVANE MEMMEDOVA

ISSUES OF TEACHING SPEECH ETIQUETTE IN AZERBAIJANI LANGUAGE LESSONS

Abstract: Speech etiquette is the expression, through language, of politeness, mutual respect, and socially accepted norms of behavior. In the process of teaching the Azerbaijani language, speech etiquette is considered one of the components of special importance. This is because speech etiquette directly influences the formation of students' communicative skills, the development of communication competence, the strengthening of their commitment to national and moral values, and the establishment of proper social behavior habits. In the modern education system, it is essential for young people not only to learn the grammatical structure of the language but also to acquire the ethical and cultural codes embedded within it. From this perspective, teaching speech etiquette is one of the key directions of Azerbaijani language lessons.

In conclusion, the teaching of speech etiquette not only develops young people's language skills but also contributes to their socialization, the acquisition of national and cultural values, and respect for ethical norms of behavior. The systematic, consistent, and modern pedagogical instruction of speech etiquette in Azerbaijani language classes should be one of the strategic priorities of the educational process.

Keywords: speech etiquette, student speech, communication culture, education, ethical behavior

RÖVŞƏN VƏLİYEV

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
RovshanValiyev@nmi.edu.az

ALI PEDAQOJI KADR HAZIRLIĞINDA ELM VƏ TƏHSİLİN VƏHDƏTİ

Məqalədə Azərbaycanın ali təhsil sistemində aparılan islahatlar, ali təhsildə yeni məzmunlu təhsil proqramlarının əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və ali pedaqoji kadr hazırlığında elm və təhsilin vəhdəti, ali təhsilin infrastrukturunun yaxşılaşdırılması istiqamətində görülmüş və görülməli işlərdən bəhs olunur.

Azərbaycanda ali təhsilin inkişafı, aparılan islahatlar, XXI əsrə aid təhsillə bağlı çağırışlar və dünya təcrübəsinə inteqrasiya mərhələlərindən məqalədə bəhs olunur.

Azərbaycan Respublikasında ali təhsilə dövlət qayğısı, Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin təhsillə bağlı imzaladığı Sərəncamlar ali təhsil müəssisələrinin inkişafında böyük rol oynayır.

***Açar sözlər:** elm, təhsil, kadr hazırlığı, yaradıcı, yenilikçi.*

XXI əsrdə cəmiyyətin sosial-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni inkişafı bilavasitə təhsilin keyfiyyəti, təhsil sahəsində çalışan pedaqoji kadrların peşəkarlıq səviyyəsi ilə sıx bağlıdır. Qloballaşma, rəqəmsallaşma və bilik iqtisadiyyatına keçid şəraitindəki ali pedaqoji təhsil sisteminə olan tələbat xeyli artmışdır. Müasir şəraitdə bu tələblərin əsas istiqamətlərindən biri ali pedaqoji kadr hazırlığında elm və təhsilin vəhdətinin təmin edilməsidir.

Azərbaycanda təhsilin modernləşdirilməsi dövründə təhsilin bütün pillələrinə, o cümlədən ali təhsil pilləsinə yeni tələblər irəli sürülür və yeni düşüncə tərzii ilə ali məktəbdə tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, təhsilin səmərəliliyinin artırılması və müasir dövrün tələblərinə uyğun kadr hazırlığı məsləsi qarşıya qoyulur.

Azərbaycan Respublikasının memarı ulu öndər Heydər Əliyevin 15 iyun 1999-cu il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş təhsil sahəsində İslahat Proqramında qeyd olunur ki, “cəmiyyət öz gələcəyini təmin etmək məqsədi ilə Proqramında qeyd olunur ki, cəmiyyət öz gələcəyini təmin etmək məqsədi ilə yeni nəslin yüksək səviyyədə hazırlığına nail olmalı və buna görə də təhsil bütün inkişaf etdirilən sahəyə çevrilməlidir” [1, səh.8].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 15 noyabr 2024-cü il tarixdə imzaladığı "Ali təhsildə yeni məzmunlu təhsil proqramlarının əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və maliyyələşdirilməsi barədə" Sərəncamında qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2022-ci il 22 iyul tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası"nda ali təhsil sisteminin məzmun və keyfiyyət göstəricilərinin müasirləşdirilməsi məqsədi ilə ali təhsildə, o cümlədən pedaqoji ali təhsil müəssisələrində tətbiq olunan yeni məzmunlu proqramların tətbiq olunduğunu, əhatə dairələrinin genişlənməsi və tədris prosesində keyfiyyətin artırılması üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur [2], [3].

Ali pedaqoji təhsil sisteminə tədrisin təşkili “Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununa” (2009), “Elm haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununa” (2016), Ali Təhsillə bağlı Azərbaycan hökumətinin və Nazirlər Sovetinin müvafiq qərarları, ali məktəblərin Nizamnaməsinə və digər normativ sənədlərə əsasən təşkil olunur.

Müasir dünyada gedən Qloballaşma prosesi insanların təfəkkürünün, yeni reallıqlara uyğunlaşmasını tələb edir.

Təhsil sistemi elə qurulmalıdır ki, informasiya texnologii, texniki-mədəni sahələrdə innovasiya proseslərinin artan sürəti şəraitində düzgün istiqamət götürmək qabiliyyətinə malik olan kreativ düşüncəli mütəxəssisləri hazırlana bilər.

Ümummilli lider Heydər Əliyev hələ 1970-1990-cı illərdə informasiya texnologiyalarının inkişafının insan həyatında mühüm dəyişikliklərə səbəb olacağını təyin edərək bu sahəyə xüsusi diqqət yetirmiş, bu sahə üzrə mütəxəssislərin hazırlanmasına qayğı göstərmiş və bu günkü inkişafın təməli qoyulmuşdur.

Bu gün aktual məsələlərdən biri də indiki dövrdə pedaqoji ali təhsil müəssisələrində müasir tələblərə uyğun yeniliklərə və beynəlxalq rəqabətə davamlılıq yaratmaqdır.

Azərbaycanın vahid Avropa təhsil məkanlarına integrasiyası, bir tərəfdən tədris-təhsil modellərinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, digər tərəfdən isə Azərbaycanın formalaşmış ənənəvi təhsil sisteminin etik mənbələri özünəməxsus bir zərurət kimi irəli sürür.

BMT tərəfindən "Təhsil əsrı" elan edilən XXI əsrdə yüksək intellektə malik insan kapitalının formalaşması və güclü iqtisadiyyatın qurulmasında təhsilin rolu heç vaxt indiki kimi olmamışdır.

Elm və təhsilin vəhdəti dedikdə, tədris prosesinin elmi tədqiqatlarla üzvi şəkildə əlaqələndirilməsi, tələbələrin elmi düşüncə tərzinin formalaşdırılması, elmi nailiyyətlərin tədrisə tətbiqi və müəllimlərin tədqiqatçı kimi yetişdirilməsi nəzərdə tutulur. Bu vəhdət olmadan yaradıcı, yenilikçi və rəqabət qabiliyyətli pedaqoji kadrların hazırlanması mümkün deyildir.

XXI əsrdə ali pedaqoji təhsil bir sıra yeni çağırışlarla üz-üzə dayanıb. Bu çağırışlara aşağıdakılar daxildir:

- Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi.
- Tədris prosesində innovativ metodların tətbiqi.
- Rəqəmsal bacarıqların formalaşdırılması.
- Elmi tədqiqatlara əsaslanan təlimin təşkili.
- Müəllimlərin və pedaqoji kateqoriyadan olan pedaqoji işçilərin peşəkar inkişafının təmin edilməsi.

Bu çağırışların hər biri elm və təhsilin qarşılıqlı əlaqəsini zəruri edir. Pedaqoji təhsil müəssisələrində ənənəvi tədris metodları (üsulları) və yanaşmalar indiki dövrdə müasir yanaşmaları tam ödəmədiyindən ali pedaqoji təhsil müəssisələrində elmi əsaslara söykənən, tədqiqat yönümlü tədris modellərinə keçid vacibdir.

Qlobal səviyyədə ali təhsil sahəsində, xüsusi ilə pedaqoji ali təhsildə ortaya çıxan çağırışlar və Azərbaycan iqtisadiyyatının yeni inkişaf mərhələsinə daxil olması ölkəmizdə təhsilin inkişafı üzrə vahid dövlət strategiyasının formalaşdırılmasını zəruri etmişdir.

Təhsil texnologiyalarının gələcəyi süni intellekt və analitik vasitələrin tətbiqi ilə əlaqədardır.

Elm və təhsilin vəhdəti pedaqoji prosesdə nəzəri biliklərlə praktiki tədqiqat fəaliyyətinin bir-birini tamamlaması deməkdir.

Bu prosesdə tədrisin elmi əsaslara söykənməsi:

1. Tədris proqramları müasir elmi nailiyyətlərə uyğun hazırlanmalı, dərsliklər və metodik vəsaitlər elmi araşdırmaların nəticələrini əks etdirməlidir.

2. Tələbələrin elmi-tədqiqat fəaliyyətinə cəlb olunması.

Ali pedaqoji təhsil alan tələbələr kurs işləri, tələbə elmi cəmiyyəti xətti ilə yazılan elmi-tədqiqat işləri, elmi konfranslar və seminarlar vasitəsilə tədqiqat bacarıqları qazanmalıdırlar.

3. Müəllim-tədqiqatçı modelinin formalaşdırılması, pedaqoji kadr yalnız bilik ötürən deyil eyni zamanda elmi araşdırmalar aparan, yenilik yaradan şəxs olmalıdır.

4. Elmi nəticələrin tədrisə integrasiyası. Aparılan tədqiqatların nəticələri dərs prosesində tətbiq edilməli, bu nəticələr pedaqoji praktikaya yönəldilməlidir.

24 oktyabr 2013-cü ildə Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə təsdiq edilən "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" [4] və onun əsasında hazırlanmış və 2015-ci ildə təsdiq olunmuş Fəaliyyət Planına əsasən təhsil sistemində səslənən çağırışlar və tələblər istiqamətində qısa, orta və uzunmüddətli inkişafı təmin edəcək plan hazırlanmışdır.

Elm və təhsilin vəhdəti innovativ təlim metodlarının tətbiqi ilə daha da möhkəmlənir. Buraya aşağıdakılar daxildir:

- Problem əsaslı təlim.
- Layihə əsaslı tədris.

- Tədqiqat yönümlü dərslər.
- Rəqəmsal təhsil texnologiyalarının istifadəsi.
- İnteraktiv və reflektiv təlim üsulları.

Tədris prosesində bu üsullardan istifadə etdikdə tələbələr passiv yox, fəal tədqiqata mövqeyində çıxış edirlər.

Müəllim hazırlığında universitetlərin elmi potensialının müasir dövrün tələblərinə cavab verməsi mühümdür. Ali pedaqoji ali təhsil müəssisələrinin elmi potensialı müəllim hazırlığının keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Güclü elmi kadr bazası, beynəlxalq elmi əməkdaşlıqlar, nüfuzlu elmi jurnallardan nəşrlər və elmi layihələr pedaqoji təhsilin səviyyəsini yüksəldir.

Universitet müəllimləri elmi fəaliyyətlə məşğul olduqda, onların dərsləri daha məzmunlu, aktual və praktik yönümlü olur. Bu tələblərin ödənilməsi hazırlanacaq, pedaqoji kadrların peşə hazırlığında mühüm rol oynayır.

Ali pedaqoji kadr hazırlığında elm və təhsilin vəhdətinin təmin edilməsi aşağıda qeyd olunan müsbət nəticələrə gətirib çıxarır.

- Yüksək ixtisaslı, yaradıcı müəllimlərin hazırlanması.
- Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi.
- Pedaqoji innovasiyaların tətbiqi.
- Elmi-pedaqoji mühitin formalaşması.
- Təhsil sisteminin davamlı inkişafı.

Qeyd olunanlar cəmiyyətin ümumi intellektual potensialının artırılmasına xidmət edir.

Ali pedaqoji kadr hazırlığında elm və təhsilin vəhdəti müasir təhsil sisteminin əsas prioritetlərindən biridir. Bu vəhdət olmadan pedaqoji kadrların peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, təhsilin keyfiyyətinin artırılması və innovativ təlim mühitinin yaradılması mümkün deyildir. Ali təhsil müəssisələri elm və təhsilin integrasiyasını təmin etməklə gələcəyin müəllimini-tədqiqatçı, yaradıcı və yenilikçi pedaqoqu formalaşdırmalıdır. Bu isə ölkənin intellektual inkişafının və dayanıqlı gələcəyinin əsas təminatçılarından biridir.

Azərbaycanda ali təhsil daha da inkişaf etməsi üçün davamlı islahatlar və investisiyalar lazımdır.

“Ali təhsildə yeni məzmunlu təhsil proqramlarının əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və maliyyələşdirilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 noyabr 2024-cü il tarixli Sərəncamına əsasən ali təhsildə, o cümlədən pedaqoji ali təhsildə tətbiq olunan yeni məzmunlu proqramların əhatə dairəsinin və keyfiyyətinin artırılması üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur [7].

Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan Respublikasında qəbul olunan “Təhsil qanunu”, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı ilə qəbul edilmiş “2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqəbətliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı” [7] və “Azərbaycan gənclərinin nüfuzlu ali təhsil müəssisələrində təhsili imkanlarının genişləndirilməsi haqqında” Sərəncamı [8] Azərbaycanda ali təhsilin və kadr hazırlığının inkişafında yeni yanaşmanın və XXI əsrdə respublikamızda təhsil sistemimizi inkişaf etdirməyi bir vəzifə kimi qarşımıza qoyur.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı" Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 15 iyun 1999-cu il tarixli 168 nömrəli Sərəncamı, <https://e-qanun.az/framework/5363>.
2. Ali təhsildə yeni məzmunlu təhsil proqramlarının əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və maliyyələşdirilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 15 noyabr 2024-cü il tarixli Sərəncamı, <https://president.az/az/articles/view/67327>.
3. "Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 22 iyul 2022-ci il tarixli, 3378 nömrəli Sərəncamı, <https://e-qanun.az/framework/50013>.
4. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli Sərəncamı <https://president.az/az/articles/view/9778>.
5. "2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliyi artırılması üzrə Dövlət Proqramı" təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 16 noyabr 2018-ci il tarixli, 711 nömrəli Sərəncamı, <https://e-qanun.az/framework/40711>.
6. Azərbaycan gənclərinin nüfuzlu xarici ali təhsil müəssisələrində təhsil imkanlarının genişləndirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 30 sentyabr 2021-ci il tarixli Sərəncamı, <https://president.az/az/articles/view/53280>.
7. Ali təhsildə yeni məzmunlu təhsil proqramlarının əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və maliyyələşdirilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 15 noyabr 2024-cü il.
8. A. Şleyxer Dünya Standartları: XXI əsrin təhsil sistemini necə qurmalı, T-network, Bakı 2022, səh. 262.

ROVSHEN VELIYEV

THE UNITY OF SCIENCE AND EDUCATION IN THE TRAINING OF HIGHER PEDAGOGICAL PERSONNEL

Abstract: The article discusses the reforms carried out in the higher education system of Azerbaijan, the expansion of the scope of newly structured educational programs in higher education, and the unity of science and education in the training of higher pedagogical personnel. It also addresses the work accomplished and planned toward improving the infrastructure of higher education.

The development of higher education in Azerbaijan, ongoing reforms, the challenges of 21st-century education, and the stages of integration into global experience are examined in the article.

State support for higher education in the Republic of Azerbaijan, as well as the decrees signed by the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, regarding education, play a significant role in the development of higher education institutions.

Keywords: science, education, personnel training, creative, innovative.

OKTAY RZAYEV

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Dosent

TƏLƏBƏLƏRİN ELMİ FƏALİYYƏTƏ MOTİVASİYASININ ARTIRILMASI ÜÇÜN GƏLƏCƏK MEXANİZMLƏR

Məqalədə tələbələrin elmi fəaliyyətə motivasiyasının artırılması üçün zəruri olan mexanizmlər təhlil edilir. Mövcud problemlər müəyyən olunur, elmi fəaliyyətin kurikulumuna inteqrasiyası, tələbə elmi birliklərinin gücləndirilməsi və stimullaşdırıcı yanaşmalar kimi perspektiv istiqamətlər təqdim olunur. Təklif olunan mexanizmlərin tətbiqi tələbələrin tədqiqat bacarıqlarını artırmağa və elmi mühitin inkişafına xidmət edir.

Açar sözlər: *ali təhsil, pedaqoji təhsil, elmi fəaliyyət, tələbə motivasiyası, tədqiqat bacarıqları, elmi rəhbərlik, kurikulum inteqrasiyası, rəqəmsal resurslar, tələbə elmi cəmiyyətləri*

Müasir ali təhsil sistemi yalnız biliklərin ötürülməsi funksiyasını yerinə yetirən ənənəvi modeldən uzaqlaşaraq, tədqiqat yönümlü, yaradıcı və analitik düşüncə qabiliyyətinə malik mütəxəssislərin hazırlanmasına istiqamətlənmiş kompleks bir mühitə çevrilməkdədir. Bu transformasiya xüsusilə pedaqoji ixtisaslarda özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Belə ki, gələcək müəllimlərin yalnız mövcud bilikləri ötürməsi deyil, eyni zamanda bu bilikləri təhlil etməsi, yeniliklər tətbiq etməsi və şagirdlərdə tənqidi düşüncə bacarıqlarını formalaşdırması müasir təhsil sisteminin əsas tələblərindəndir. Bu baxımdan tələbələrin elmi-tədqiqat fəaliyyətinə erkən mərhələlərdən cəlb olunması onların peşəkar formalaşmasında mühüm rol oynayır və təhsilin ümumi keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir.

Hazırkı vəziyyətin təhlili göstərir ki, bir çox ali təhsil müəssisələrində tələbələrin elmi fəaliyyətə marağı arzuolunan səviyyədə deyil. Bu problemin yaranması bir sıra obyektiv və subyektiv amillərlə bağlıdır. Əvvəla, elmi rəhbərlik institutunun effektiv fəaliyyət göstərməməsi diqqəti cəlb edir. Müəllimlərin elmi rəhbərlik fəaliyyətinə yetərincə cəlb olunmaması və ya bu fəaliyyətin lazımı səviyyədə stimullaşdırılmaması tələbələrin tədqiqat istiqamətində inkişafını məhdudlaşdırır. Digər tərəfdən, tələbələrdə tədqiqat bacarıqlarının sistemli və ardıcıl şəkildə formalaşdırılmaması onların elmi fəaliyyətə marağını azaldan əsas səbəblərdən biridir. Əksər hallarda tədris prosesi nəzəri biliklərin mənimsənilməsinə yönəldiyindən, tələbələr praktiki tədqiqat metodlarını mənimsəməkdə çətinlik çəkirlər.

Bununla yanaşı, ali təhsil müəssisələrində elmi fəaliyyət üçün zəruri olan infrastrukturun tam inkişaf etməməsi də mühüm problemlər sırasındadır. Müasir laboratoriyaların, elektron kitabxanaların, beynəlxalq elmi bazalara çıxış imkanlarının məhdudluğu tələbələrin elmi tədqiqatlara cəlb olunmasını çətinləşdirir. Eyni zamanda tələbələrlə elmi-tədqiqat mərkəzləri arasında əlaqələrin zəif olması onların real elmi mühitə inteqrasiyasını ləngidir. Nəticədə tələbələr elmi fəaliyyətin əhəmiyyətini və perspektivlərini tam dərk etmir, bu sahəyə maraqları aşağı səviyyədə qalır. Mövcud problemlərin aradan qaldırılması və tələbələrin elmi fəaliyyətə motivasiyasının artırılması üçün kompleks və sistemli mexanizmlərin tətbiqi zəruridir. Bu baxımdan ilk növbədə elmi fəaliyyətin tədris prosesinə inteqrasiyası xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Kurikulumda tədqiqat yönümlü fənlərin sayının artırılması, layihə əsaslı öyrənmə metodlarının tətbiqi və tələbələrin real elmi layihələrdə iştirakının təmin edilməsi onların praktik bacarıqlarını inkişaf etdirir və elmi fəaliyyətə marağını gücləndirir.

Digər mühüm istiqamət tələbə elmi cəmiyyətlərinin fəaliyyətinin genişləndirilməsidir. Bu cəmiyyətlər universitet daxilində aktiv elmi mühitin formalaşdırılmasına xidmət edir, tələbələrin elmi müzakirələrdə, seminar və konfranslarda iştirakını təmin edir. Belə mühit tələbələrin təşəbbüskarlığını artırır və onları elmi fəaliyyətə daha fəal şəkildə cəlb edir.

Elmi rəhbərlik institutunun təkmilləşdirilməsi də prioritet məsələlərdəndir. Təcrübəli və peşəkar elmi rəhbərlərin tələbələrlə fərdi qaydada işləməsi onların tədqiqat bacarıqlarının inkişafına

müsbət təsir göstərir. Bu məqsədlə elmi rəhbərlərin fəaliyyətinin stimullaşdırılması və qiymətləndirilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi vacibdir.

Rəqəmsallaşma şəraitində elmi fəaliyyətin dəstəklənməsi üçün elektron resursların əlçatanlığının artırılması xüsusi rol oynayır. Elektron kitabxanalar, onlayn elmi bazalar və virtual laboratoriyalar tələbələrə geniş informasiya mənbələrinə çıxış imkanı yaradır və onların qlobal elmi mühitə inteqrasiyasını təmin edir. Bu isə öz növbəsində tələbələrin müasir tədqiqat metodlarını mənimsəməsinə şərait yaradır.

Bundan əlavə, elmi müsabiqələrin, konfransların və simpoziumların təşkili tələbələrin elmi fəaliyyətə cəlb olunmasında mühüm rol oynayır. Belə tədbirlər tələbələrə öz tədqiqat nəticələrini təqdim etmək, elmi müzakirələrdə iştirak etmək və yeni biliklər əldə etmək imkanı verir. Bu proses onların özünəinamını artırır və elmi fəaliyyətə marağını daha da gücləndirir.

Stimullaşdırıcı mexanizmlərin tətbiqi də bu sahədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təqaüdlər, qrantlar, sertifikatlar və müxtəlif mükafatlandırma sistemləri tələbələrin elmi fəaliyyətə marağını artırır və onları bu istiqamətdə davamlı fəaliyyət göstərməyə təşviq edir.

Nəticə etibarilə, tələbələrin elmi fəaliyyətə motivasiyasının artırılması ali pedaqoji təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün əsas şərtlərdən biridir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən sistemli tədbirlər tələbələrin tədqiqat bacarıqlarının inkişafına, ali təhsil müəssisələrində elmi mühitin güclənməsinə və ümumilikdə təhsil sisteminin modernləşdirilməsinə mühüm töhfə verəcəkdir. Gələcək müəllimlərin elmi düşüncə tərzinə malik olması onların pedaqoji fəaliyyətində innovativ yanaşmalar tətbiq etməsinə və şagirdlərdə tədqiqat marağı formalaşdırmasına imkan yaradacaqdır. Bu isə uzunmüddətli perspektivdə cəmiyyətin intellektual inkişafına və davamlı tərəqqisinə xidmət edən əsas amillərdən biri kimi çıxış edəcəkdir.

OKTAY RZAYEV

FUTURE MECHANISMS FOR INCREASING STUDENTS' MOTIVATION FOR SCIENTIFIC ACTIVITY

Abstract: The article analyzes the mechanisms necessary to increase students' motivation for scientific activity. Existing problems are identified, and перспектив directions such as the integration of scientific activity into the curriculum, strengthening student scientific associations, and the application of incentive-based approaches are presented. The implementation of the proposed mechanisms contributes to the development of students' research skills and the improvement of the scientific environment.

Keywords: higher education, pedagogical education, scientific activity, student motivation, research skills, scientific supervision, curriculum integration, digital resources, student scientific societies

SABİRƏ BAYRAMOVA

*Gəncə Dövlət Universiteti
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru*

İBTİDAİ SİNİF ŞAĞIRDLƏRİNİN TƏDQİQAT BACARIQLARININ İNKİŞAFI YOLLARI

Müasir ibtidai ümumi təhsilin əsas məqsədlərindən biri sadəcə biliklərə yiyələnmək deyil, daha çox şagirdlərin müxtəlif təlim təcrübələrinə yiyələnməsi, müstəqil təlim məqsədləri təyin etmək, onlara nail olmaq yollarını planlaşdırmaq, nailiyyətlərini izləmək və qiymətləndirmək bacarığının inkişaf etdirilməsidir. Bu, şagirdləri fəal idrak fəaliyyətinə, xüsusən də tədqiqata cəlb etmək üçün təhsil praktikasında xüsusi şəraitin yaradılmasını tələb edir. Müasir ibtidai məktəbdə onun ayrı-ayrı komponentlərinin formalaşması təşkil edilərkən tədqiqat bacarıqlarının inkişafına kömək edən metodlardan fəal şəkildə istifadə olunur. Məqalə ibtidai sinif şagirdlərinin tədqiqat bacarıqlarının inkişafı yollarından bəhs edilir. İbtidai siniflər üzrə istiqamətlər təqdim olunur, onların inkişaf mexanizmi təqdim edilir.

Açar sözlər: *ibtidai məktəb, kiçik yaşlı məktəbli, tədqiqatçılıq bacarığı, biliklərə müstəqil yiyələnmə, informasiya emalı, yaradıcı düşünmə*

Təlimdə tədqiqat və axtarış fəaliyyəti şagirdlərin məqsədyönlülüüyü, fəallığı ilə səciyyələnən, nəticədə idrak motivlərinin, tədqiqat bacarıqlarının, yeni biliklərin və ya fəaliyyət metodlarının inkişafı ilə xarakterizə olunan şagirdlərin xüsusi təşkil edilmiş idrak yaradıcılıq fəaliyyətidir. Təhsilin inkişafının bu mərhələsində daim yeni yanaşmalar, metodlar və təlim texnologiyaları yaranır. Tədqiqat bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müəyyən edilmiş məqsədə uyğun şərtləri tapmaq və təmin etmək lazımdır: məqsədyönlülük və ardıcılıq; motivasiya; yaradıcı mühit, psixoloji rahatlıq; müəllimin şəxsiyyəti. Bu gün pedaqoji prosesdə şagirdlərin müstəqil şəkildə yeni biliklər əldə etmək, lazımı məlumatları toplamaq, fərziyyələr qurmaq və nəticə çıxarmaq bacarıqlarını inkişaf etdirən metod və təlim üsullarından istifadənin əhəmiyyəti daha da artır.

Müstəqil olaraq yeni biliklərə yiyələnməyə, düşünməyə və yeni, tanış olmayan şəraitdə bilik axtarmağa qadir olan gənc nəslin hazırlanması problemi aktual məsələdir. Təhsil Qanununda hər bir Azərbaycan vətəndaşının şəxsi inkişafı və yaradıcı özünü həyata keçirməsi üçün şərait yaradılması, bütün həyatı boyu səmərəli işləmək və öyrənməyə qadir insanlar nəslinin yetişdirilməsinin zəruriliyi qeyd olunur. Bu gün təkcə bilikli şəxslərə deyil, həm də yeni problemləri müəyyən etmək, formalaşdırmaq və müstəqil şəkildə həll etmək qabiliyyətinə malik olan şəxslərə ehtiyac var. Şagirdlərin tədqiqat bacarıqlarının inkişafı və təşviqi müasir təhsildə aktual məsələdir.

Bacarıq insanın ustalığının və yaradıcılığının təməlidir. D.Polya qeyd edir ki, “bacarıq ustalıqdır, fərdin əldə etdiyi məlumatlardan öz məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə etmək bacarığıdır” [5, s.33]. Alimlər tez-tez bacarıqları hərəkətdə olan biliklər adlandırırlar. Bacarıqların əsas xüsusiyyəti onların dəyişən və müxtəlif situasiyalarda uğurla tətbiq edilməsinə imkan verən ümumiləşdirmə qabiliyyətidir.

Şagirdlərin “tədqiqat bacarıqları” dedikdə, problemin həlli kontekstində, tədqiqat tapşırığının yerinə yetirilməsi prosesində müvafiq elmi idrak metodunun texnikasından istifadə etmək bacarığı başa düşülür [5, s.176]; tədqiqatı və ya onun bir hissəsini başa çatdırmaq üçün zəruri olan akademik işin intellektual, praktiki bacarıq və bacarıqları sistemi [6, s.44]; şagirdin elmin əsaslarının öyrənilməsi prosesində əldə edilmiş bilik və bacarıqlara əsaslanaraq elmi tədqiqat fəaliyyətinə uyğun gələn və elmi tədqiqatın məntiqinə tabe olan əqli və praktiki hərəkətləri yerinə yetirmək bacarığı [10, s.18]; məktəblilərin idrak axtarışına hazırlığının əsasını təşkil edən kompleks yaradıcılıq (intellektual və praktiki hərəkətlərin sintezi, mənimsənilmiş və konsolidasiya edilmiş fəaliyyət üsulları) [9, s.28]; onun təhsil prosesində axtarış və fəaliyyəti dəyişdirmək qabiliyyətini, habelə onun inkişafına töhfə

verən yeni bilik, bacarıq və bacarıqlar əldə etmək qabiliyyətini xarakterizə edən şəxsiyyət xüsusiyyəti [7, s.91].

İbtidai təhsilin əsas məqsədlərindən biri şagirdlərə təkcə biliklərin mənimsənilməsi deyil, müxtəlif təcrübələr təqdim etməkdir. Bu bacarıqlar səriştəyə əsaslanan yanaşma vasitəsilə inkişaf etdirilir ki, bu yanaşmaya əsasən şagirdlər nə etdiklərini, bunu necə etdiklərini və bunu nə dərəcədə uğurla həyata keçirdiklərini anlamağı öyrənirlər. Hərtərəfli öyrənmə fəaliyyətlərini təşkil edərkən və ya fərdi komponentləri inkişaf etdirərkən, müasir ibtidai məktəblər sorğu-sual bacarıqlarının inkişafına kömək edən sorğu əsaslı tədrisdən fəal şəkildə istifadə edirlər [9, s.20].

Tədqiqat fəaliyyətinin məqsədi şagirdlərin reallığı dərk etmək üçün universal vasitə kimi funksional tədqiqat bacarıqlarını inkişaf etdirmək və onların tədqiqat düşüncə qabiliyyətini inkişaf etdirməkdir. Bu fəaliyyət yeni biliklərə - müstəqil şəkildə yeni və hər bir şagird üçün fərdi əhəmiyyət kəsb edən biliklərə yiyələnmək yolu ilə şagirdlərin təhsil prosesində şəxsi iştirakını artırır.

İbtidai ümumi təhsilin mühüm məqsədi ümumi təlim bacarıqlarının inkişafı, mənimsənilmə səviyyəsi sonrakı təlimin uğurunu böyük ölçüdə müəyyən edir. Təhsilin ilkin nəticəsi, şagirdlərin yeni inkişaf səviyyələrinə nail olması kimi görünür. Tədris prosesinə tədqiqata əsaslanan yanaşmanın həyata keçirilməsi müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyətinin planlaşdırılmasına əsaslanan yeni təşkilatı iş tələb edir.

Tədqiqata əsaslanan öyrənmə yanaşması şagirdlərin universal qabiliyyət və səriştələrini inkişaf etdirməyə yönəlib, məsələn:

- özünütəlim bacarığı;
- informasiya axınlarında istiqamət götürmək bacarığı;
- problemləri görmək, anlamaq və həll etmək bacarığı.

İbtidai məktəbdə tədqiqat fəaliyyətinə yaşa bağlı ehtiyacın həyata keçirilməsi üçün şərait yaratmaq vacibdir. Tədqiqat fəaliyyətinin əsasları bunlardır:

- şagirdlərin idraki bacarıq və bacarıqlarının inkişafı;
- informasiya məkanında istiqamət götürmək bacarığı;
- öz biliklərini müstəqil şəkildə qurmaq bacarığı;
- müxtəlif elm sahələrindən bilikləri integrasiya etmək bacarığı;
- tənqidi düşünmək bacarığı.

Azərbaycanda təhsilin inkişafının hazırkı mərhələsində müəllimlər:

- kiçik yaşlı məktəbliləri müstəqil problemlərin həllinə cəlb etmək və onlara tədqiqatın sevincini yaşamağa kömək etmək;
- məqsədyönlü şəkildə düşüncələrini formalaşdırmaq və intellektual bacarıqlarını inkişaf etdirmək. Tənqidi düşüncə intellektual bacarıqların inkişafı üçün açardır;
- yaradıcılığın, öz müqəddəratını təyin etmənin, özünü həyata keçirməyin inkişafı üçün şərait yaratmaq.

İbtidai siniflərdə təhsilin müddətini və kiçik məktəb yaşlı uşaqlar üçün fərdi fəaliyyət metodlarının əhəmiyyətini nəzərə alaraq, hər bir tədqiqat bacarığının strukturunda əvəzolunmaz olan və təhsilin ilkin mərhələsində materialın mənimsənilməsi üçün əlçatan olan metodlar müəyyən etmək lazımdır.

Tədqiqat bacarıqları tədrisən inkişaf edir. İbtidai sinif proqramlarının tələbləri əsasında biz 1-4-cü sinif şagirdləri üçün tədqiqat bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün təxmini modellər təqdim edirik.

1. **Problemləri tanımaq bacarığı:** birinci sinifdə praktiki tapşırıqda əsas məqamları müəyyən edir, hecalarda vurğuları müəyyən edir, mətnə əsas məqamları müəyyən edir. İkinci sinifdə elementar təhlil aparır, onu sadə məntiqi qiymətləndirmə ilə tamamlayır; məlumatları təhlil edir. Üçüncü sinifdə problemin həlli üçün zəruri olan hərəkətlərin ardıcılığı, mümkün həll yolları haqqında sadə fərziyyə irəli sürür. Dördüncü sinifdə isə praktiki hərəkətləri yerinə yetirərkən bütövü tərkib hissələrə bölür; mətnin və müəllimin hekayəsinin əsas semantik təhlilini aparır, sinif yoldaşının cavabını təhlil edir.

2. **Sual qurma bacarıqları:** birinci sinifdə ümumi mövzu üzrə bir sıra suallara cavab verir, "niyə?" sualına cavab verir, əyani vəsaitlərdən istifadə edir; ikinci sinifdə sual verməyi və onlara cavab verməyi bilir; üçüncü sinifdə Mətnə ən vacib sözləri tapır; mətn və şəkil haqqında suallar tapır;

ümumi mövzu üzrə suallara cavab verir. Dördüncü sinifdə başlıqlar yazır və qısa mətn üçün sadə plan yarada bilir.

3. Anlayışları müəyyən etmək bacarığı: birinci sinifdə bir istiqamətdə müqayisələr aparır (forma, ölçü, xüsusiyyətlərə görə); ikinci sinifdə verilmiş ümumi anlayışı genişləndirə bilir; üçüncü sinifdə iki obyekt, hadisələri, qohum sözləri, cümlələri, həndəsi fiqurları, rəqəmləri, sadə məsələləri, misalları konkret əlamətlər əsasında müqayisə edir; dördüncü sinifdə informasiyanı məntiqi hissələrə ayırır, ümumi və xüsusi anlayışları müəyyənləşdirir və fərqləndirə bilir; müxtəlif məqsədlər üçün məlumatları müqayisə edə bilir; iki obyekt üçüncü ilə müqayisə edir; hadisələri və faktları tutuşdurur və müqayisə edir.

4. Əşyaları təsnif etmək bacarığı: birinci sinifdə məzmununa görə sözləri qruplara ayırır; uyğun olmayan sözü müəyyən edir; obyektləri ümumi xüsusiyyət əsasında qruplaşdırır; ikinci sinifdə bütövü hissələrə bölür, ayrı-ayrı komponentləri vahid obrazda görür; iki obyekt, iki canlı orqanizmi və ya şəkilləri formasına, miqdarına, ölçüsünə, rənginə və təyinatına görə müqayisə edə bilir; üçüncü sinifdə sadə obyektlərin, hadisələrin əsas və qeyri-əhəmiyyətli xüsusiyyətlərini müəyyən etməyi bacarır; iki sadə obyektin və hadisələrin müqayisəsi əsasında induktiv şəkildə qismən ümumiləşdirmələri formalaşdırır; ümumiləşdirmələri plan şəklində təqdim edir; cisim və hadisələrin sadə qruplaşdırılmasını və sistemləşdirilməsini aparır; certyojların, cədvəllərin və diaqramların təhlili əsasında sadə ümumiləşdirmə aparır; dördüncü sinifdə keyfiyyət səviyyəsində müqayisə etmək bacarığı; ardıcılığa riayət etməklə tam müqayisəni həyata keçirir: müqayisənin obyektini əsas əlamətləri müəyyən edir, fərq və oxşarlıqları müəyyən edir; nəticələri formulə edir keyfiyyət səviyyəsində müqayisə etmək bacarığı; ardıcılığa riayət etməklə tam müqayisəni həyata keçirir: müqayisənin obyektini və məqsədini müəyyən etmək, əsas əlamətləri müəyyən etmək, fərq və oxşarlıqları müəyyən etmək; nəticələr çıxarır..

5. Mətn tərtibi bacarıqlarının inkişafı: birinci sinifdə mətnlər qurmağı öyrənir, başlıq yaradır, eşidilən və ya oxunan mətnin şəklini çəkir, mətnin əsas komponentlərini qulağa görə müəyyən edir; ikinci sinifdə başlıqlar tapır, başlığı izah edir, sadə plan tərtib edir; üçüncü sinifdə Mətnin əsas semantik təhlilini aparır; oxunanların əsas elementlərini əks etdirir; hekayə üçün öz başlıqları ilə çıxış edir, əsas semantik təhlil aparır, problemləri tərkib elementlərinə görə təhlil edir; dördüncü sinifdə verilmiş mövzu üzrə müxtəlif tipli mətnlər qurur; mətnləri təhlil edir; lazımi məlumatları necə tapmağı bilir; plan üzrə ardıcıl hekayə qurur.

Kiçik məktəblilər müxtəlif yollarla tədqiqatçılıq nümayiş etdirirlər: təbiətdə müşahidə və eksperimentlər apararkən, oxunmuş mətni başa düşməkdə, onun müəllifi ilə dialoqda, özləri məhsul yaratmaqda, problemi həll etmək üçün yeni üsul icad etməkdə, layihə üçün yeni məlumatlar tapmaqda, uzaq hadisələr və xüsusiyyətlər arasında analogiyalar çəkməkdə və s. Güclü tədqiqatçı münasibət tədrisən uşağın həm öyrənməyə, həm də gündəlik həyata münasibətinə təsir göstərir. Bu halda, demək olar ki, onlar hər hansı bir mühitdə açıq şəkildə özünü göstərən kəşfiyyat davranışını inkişaf etdirirlər.

Tədqiqat fəaliyyəti fərdi, qrup və ya kollektiv tədqiqat yolu ilə təşkil edilə bilər, ona görə də tədqiqat bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi imkanları da qeyri-məhdudur. Tədqiqatlar nəticəsində uşaqlar təkcə yeni biliklər deyil, həm də təcrübələr, şəxsi praktiki təcrübə qazanır və öz işlərini təhlil edir, bununla da refleksiv bacarıqlarını inkişaf etdirirlər.

İbtidai sinif şagirdləri üçün tədqiqat fəaliyyətinin təşkili aşağıdakı bacarıqların inkişafına kömək edir:

1. **Təhsil və təşkilati kompetensiyalar** (problemin həlli prosesinin özünü təşkil etmək bacarığı; fəaliyyətləri planlaşdırmaq; vaxt və resursları idarə etmək);

2. **Axtarış (tədqiqat) bacarıqları** (müstəqil fikir irəli sürmək, müxtəlif sahələrdən bilikləri tətbiq etmək, informasiya sahəsində çatışmayan məlumatları müstəqil tapmaq, fərziyyələr qurmaq və səbəb-nəticə əlaqələri qurmaq bacarığı);

3. **Reflektiv bacarıqlar** (biliyi qəbul etmək bacarığı, suala cavab vermək bacarığı: verilmiş tapşırığı həll etmək üçün nəyi öyrənmək, öz fəaliyyətinin gedişatını və nəticələrini təhlil etmək bacarığı).

4. **Ünsiyyət bacarıqları** (dinləmək, məlumat almaq bacarığı (sözünü kəsməmək, danışanı diqqətlə və hörmətlə dinləmək); ünsiyyətdə təşəbbüs göstərmək, məlumat mübadiləsi aparmaq bacarığı (digər şagirdlərin nöqteyi-nəzərini nəzərə almaq, müəllimə sual vermək); səsi idarə etmək bacarığı (aydın danışmaq, səsin həcmi, səsin gücünü situasiyadan asılı olaraq tənzimləmək, ona müraciət etmək və ya ona müraciət etmək bacarığı) fikrinizi ifadə etmək bacarığı (fikrinizi hər kəs üçün aydın şəkildə ifadə etmək, onu arqumentlərlə izah etmək və sübut etmək, kompromis tapmaq (ən düzgün, rəşadətli, orijinal həll yolu seçmək)).

5. **Təqdimat bacarıqları** (monoloq bacarıqları, təqdimat zamanı özünü inamla aparmaq və planlaşdırılmamış suallara cavab vermək bacarığı, təqdimat zamanı müxtəlif əyani vasitələrdən istifadə etmək bacarığı; bədii bacarıqlar və s.).

6. **Layihələşdirmə bacarıqları** (son məhsulu, işin nəticəsini proqnozlaşdırmaq, vizuallaşdırmaq bacarığı (mən nə etmək istəyirəm, fikirləşirəm, bunun nəyə bənzəyəcəyini və ya ola biləcəyini öyrənə bilərəm?); bir fəaliyyəti tamamlamaq üçün mövcud imkanları və resursları təhlil etmək bacarığı (iş üçün nəyə sahibəm və nə çatışmır? Hansı məlumat, materiallar, alətlər, texniki resurslar lazımdır?; iş planı yaratmaq və ona əməl etmək bacarığı).

Kiçik yaşlı şagirdlərin tədqiqat bacarıqlarını inkişaf etdirərkən müəllimlər müxtəlif proqram alətlərindən istifadə edə bilirlər: müxtəlif testlər, anketlər və sorğular yaratmağa imkan verən Google Formaları; Multimedia təqdimatlarının yaradılmasına imkan verən PowerPoint; ensiklopediyalar; və dərslərin mövzusunə uyğun olaraq seçilə bilən təlim proqramları; Word, paylama materiallarının və tədris materiallarının hazırlanmasına imkan verən mətn redaktoru; distant təhsil, veb-konfrans və veb-əsaslı dərslər keçirmək imkanı verən Skype.

Kiçik məktəblilər tədqiqat bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müəyyən üsullardan istifadə etmək məsləhətdir. Bunlara, xüsusən, pedaqoji sahənin genişləndirilməsi, marağın stimullaşdırılması, idrak marağının və fəaliyyətinin stimullaşdırılması, idrak fəaliyyətinə müsbət münasibətin formalaşdırılması və uğur situasiyasının yaradılması daxildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi. İbtidai siniflər üçün kurikulum və tədris metodları, – 2020.
2. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. – Bakı: “Hüquq ədəbiyyatı”, – 2009.
3. Ümumi təhsil pilləsinin Dövlət Standartları və proqramları (kurikulumları). – Bakı: – 2010.
4. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. – Bakı: – 2008.

Rus dilində

5. Андреев, В.И. Эвристическое программирование учебноисследовательской деятельности. – М.: Высш.шк., – 2014. – 240 с.
6. Левитес, Д. Г. Практика обучения: современные образовательные технологии. – Воронеж: – 2022. – 288 с.
7. Обухов, А.С. Развитие исследовательской деятельности. – М.: Поометей МПГУ, – 2006. – 224 с.
8. Поддьяков, А. Н. Развитие исследовательской инициативности в детском возрасте. – Москва: – 2011. – 350 с.
9. Семенова, Н.А. Организация исследовательской деятельности в начальной школе. – Томск: Издательство ТГПУ, – 2012. – 40 с.
10. Сокурено, А.А. Учебные исследования в дошкольном заведении и начальной школе. – Николаев: ОИППО, – 2021. – 50 с.

SABIRA BAYRAMOVA

WAYS TO DEVELOP RESEARCH SKILLS IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Abstract: One of the main goals of modern primary general education is not simply the acquisition of knowledge, but the development of students' ability to engage in diverse educational experiences, set independent learning goals, plan ways to achieve them, and monitor and evaluate their achievements. This requires the creation of special educational conditions to engage students in active cognitive activity, particularly research. Modern primary schools actively utilize methods that promote the development of research skills when developing individual components. This article examines ways to develop research skills in primary school students. It presents strategies for elementary grades and a mechanism for their development.

Keywords: primary school, primary school students, research skills, independent knowledge acquisition, information processing, creative thinking

САБИРА БАЙРАМОВА

ПУТИ РАЗВИТИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Резюме: Одной из основных целей современного начального общего образования является не просто получение знаний, а развитие у учащихся способности к разнообразному образовательному опыту, постановке самостоятельных учебных целей, планированию путей их достижения, а также контролю и оценке своих достижений. Это требует создания в образовательной практике специальных условий для вовлечения учащихся в активную познавательную деятельность, прежде всего исследовательскую. В современной начальной школе при организации формирования отдельных её компонентов активно используются методы, способствующие развитию исследовательских умений. В статье рассматриваются пути развития исследовательских умений учащихся начальной школы. Представлены направления для начальных классов, представлен механизм их развития.

Ключевые слова: начальная школа, младшие школьники, исследовательские умения, самостоятельное приобретение знаний, переработка информации, творческое мышление

BƏDİİ TƏRCÜMƏ FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR STRATEGİYALAR VƏ PEDAQOJİ YANAŞMALAR

Bu məqalə bədii tərcümə fənninin tədrisində tətbiq olunan müasir strategiyaları, pedaqoji yanaşmaları və metodları elmi kontekstdə əhatəli şəkildə araşdırır. Tədqiqat bədii tərcümənin dil strukturları, üslubi çalarlar, mədəni kodlar, estetik komponentlər və kommunikativ funksiyalar arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələr əsasında formalaşdığını vurğulayır. Bu baxımdan, bədii tərcümə təlimi yalnız dil vahidlərinin bir dildən digərinə ötürülməsi ilə məhdudlaşmır; tələbədən interpretativ bacarıqların, analitik və tənqidi düşüncənin, yaradıcılığın və mədəniyyətlərarası səriştənin inkişaf etdirilməsini tələb edən kompleks tədris prosesidir. Məqalədə analitik-təhlil, müqayisəli tədris, praktik tərcümə, kreativ yanaşma, probleməsaslı öyrənmə və İKT-dən istifadə kimi metodların effektivliyi nəzəri-praktik əsaslarla təhlil olunur. Araşdırmanın nəticələrinə görə, bu metodların integrativ tətbiqi tələbələrin mətn qavrayışını, üslubi adekvatlıq bacarıqlarını və peşəkar tərcümə kompetensiyasını əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirir. Nəticə etibarilə, bədii tərcümə təliminin müasir pedaqoji prinsiplərlə uyğun qurulması tədris keyfiyyətini yüksəldir və gələcək tərcüməçilərin formalaşmasında həlledici rol oynayır.

***Açar sözlər:** bədii tərcümə, pedaqoji strategiyalar, tədris metodları, mədəniyyətlərarası kommunikasiya, tərcümə təhsili*

Giriş. Bədii tərcümə humanitar elmlərin mühüm istiqaməti olaraq qloballaşma dövründə daha böyük aktuallıq kəsb edir. Müasir cəmiyyətlərarası integrasiya prosesləri bədii mətnlərin dildən-dilə ötürülməsini həm mədəni, həm də elmi baxımdan strateji prosesə çevirir (Baker, 2018). Bədii tərcümə yalnız lingvistik transformasiya deyil, mətnin semantik, estetik və mədəni qatlarının interpretasiyası ilə xarakterizə olunur. Bu səbəbdən bədii tərcümə fənninin tədrisi xüsusi metodoloji hazırlıq, multidissiplinar yanaşma və müasir pedaqoji texnologiyaların tətbiqini tələb edir. Bədii tərcümə təhsilinin effektiv təşkili üçün təlim strategiyalarının elmi əsaslarla qurulması vacibdir. Bu məqalədə bədii tərcümə tədrisinin məqsədləri, tətbiq olunan metodlar və mərhələlər akademik kontekstdə təhlil edilir [House, 2015].

Bədii Tərcümə Tədrisinin Məqsəd və Vəzifələri

Bədii tərcümə tədrisinin əsas məqsədi tələbələrin dil, üslub, estetik qavrayış və mədəniyyətlərarası interpretasiya bacarıqlarını formalaşdırmaqdır. House [2015] qeyd edir ki, bədii tərcümənin məqsədi yalnız məzmun ekvivalenti yaratmaq deyil, həm də mətnin emosional enerjisini və üslubi xüsusiyyətlərini hədəf dilinə adekvat şəkildə ötürməkdir.

Bu məqsəd çərçivəsində tədrisin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

1. **Dil və üslub kompetensiyasının inkişafı:** Tələbələrin müxtəlif bədii janrların dil xüsusiyyətlərini mənimsəməsi.
 2. **Mədəni kodların interpretasiyası:** Realialar, metaforik sistemlər və kulturoloji elementlərlə işləmə.
 3. **Analitik-müqayisəli düşüncənin inkişafı:** Müxtəlif tərcümə nümunələrinin təhlili.
 4. **Yaradıcı tərcümə bacarıqlarının formalaşması:** Estetik ekvivalentin yaradılması, adaptasiya və transformasiya.
- Bu komponentlər tələbənin peşəkar tərcüməçi kimi formalaşmasında fundamental rol oynayır.

Tədris Strategiyalarının Nəzəri Əsasları Kompleks yanaşma

Bədii mətn çoxqatlı struktura malikdir və yalnız lingvistik səviyyədə öyrənilməsi təlim üçün kifayət deyil. Kompleks yanaşma mətni dil, üslub, semantika və mədəni komponentlərin birliyi kimi təhlil etməyə imkan verir [Newmark, 1988]. Bu strategiya tələbənin mətni bütöv sistem kimi anlama bacarığını inkişaf etdirir.

Kommunikativ yanaşma

Kommunikativ yanaşma bədii tərcüməni ünsiyyət aktı olaraq qəbul edir. Mətnin məqsədi, auditoriyası və təsir gücü nəzərə alınır. Nord [2006] funksionalizm yanaşmasında vurğulayır ki, tərcüməçinin vəzifəsi mətnin hədəf dilində analoji kommunikativ təsir yaratmaqdır.

Fəal təlim prinsipləri

Fəal öyrənmə tələbəni bilik istehsalçısına çevirir. Debatlar, qrup işləri, müzakirələr, layihə əsaslı öyrənmə tələbələrə interaktiv iştirakını təmin edir [Bonwell & Eison, 1991].

Diferensial yanaşma

Tələbələrə dil bacarıqları müxtəlif olduğu üçün tapşırıqların fərdiləşdirilməsi onların inkişafını optimallaşdırır.

Təcrübəyə əsaslanan yanaşma

Təcrübəyə əsaslanan öyrənmə kollektivi təcrübənin nəzəri biliklərlə əlaqələndirilməsinə xidmət edir [Kolb, 2015]. Bədii tərcümədə bu yanaşma tələbənin öz dil və oxu təcrübəsindən istifadə etməsinə imkan verir.

Tədris Metodlarının Elmi-Tətbiqi Təhlili

Bədii tərcümə fənninin effektiv tədrisi yalnız nəzəri biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmır. Təlim prosesində tələbənin praktiki bacarıqlarının, tənqidi düşüncəsinin, yaradıcılıq potensialının və mədəniyyətlərarası sərəştəsinin inkişafı xüsusi önəm daşıyır. Bu məqsədlə müxtəlif metodların elmi-praktik təhlili və sistemli tətbiqi zəruridir.

1. Analitik-təhlil metodu

Analitik-təhlil metodu bədii mətni onun struktur səviyyələrində – sintaksis, leksika, semantika, üslub və poetik qatlarda – mərhələli və sistemli şəkildə araşdırmağa imkan verir [Newmark, 1988]. Bu metod tələbəyə yalnız məndəki dil elementlərini nəzərdən keçirməyi deyil, həm də müəllifin üslub və estetik niyyətini dərk etməyi öyrədir.

Tətbiq nümunələri:

- Metafor və simvolizmin funksional təhlili;
- Ritm, qafiyə və poetik strukturun tədqiqi;
- Müəllifin söz seçimi və frazeologiya istifadəsinin tərcüməyə təsirinin qiymətləndirilməsi.

Analitik-təhlil tələbələrə mətni dərinlən qavramasına, məna qatlarını fərqli səviyyələrdə analiz etməsinə və tərcümə zamanı daha dəqiq qərarlar verməsinə kömək edir.

2. Müqayisəli metod

Müqayisəli metod fərqli tərcümə variantlarını bir-biri ilə müqayisə edərək tələbədə tənqidi düşüncənin formalaşmasına xidmət edir [Baker, 2018]. Bu metod tələbəyə göstərir ki, hər tərcüməçiyə məxsus üslub və strateji seçimlər mövcuddur.

Tətbiq nümunələri:

- Eyni bədii mətnin müxtəlif müəllif və nəşr edilmiş tərcümələrinin müqayisəsi;
- Semantik dəyişikliklərin və leksik adaptasiyanın təhlili;
- Üslubi və estetik ekvivalentin müxtəlif səviyyələrdə qiymətləndirilməsi.

Bu metod tələbələrə öz tərcümə variantlarını obyektiv şəkildə qiymətləndirməyi, ən optimal strategiyayı seçməyi və tərcümədəki səhvləri aradan qaldırmağı öyrədir.

3. Praktiki tərcümə fəaliyyəti

Praktiki tərcümə fəaliyyəti tələbələrə real bacarıqlarını inkişaf etdirir [House, 2015]. Tələbələr poeziya, nəsr, dram, esse kimi müxtəlif janrlardan nümunələr üzərində işləyərək çoxvektorlu təcrübə qazanırlar.

Tətbiq nümunələri:

- Müxtəlif janrlarda mətnlərin tərcüməsi;
- Fərdi və qrup işləri ilə tərcümə bacarıqlarının möhkəmləndirilməsi;
- Tərcümə edilən mətni auditoriyaya təqdim etmə və müdafiə bacarığının inkişafı.

Praktik fəaliyyət tələbələrin həm texniki bacarıqlarını, həm də yaradıcılıq qabiliyyətlərini gücləndirir, həmçinin tərcümə prosesində qərarvermə səriştəsini artırır.

4. Case-study (problem-situasiya) metodu

Problem-situasiyalara əsaslanan tədris metodları tələbələrə bədii tərcümənin real çətinliklərini sistemli şəkildə həll etməyi öyrədir [Nord, 2006]. Bu metod tələbələri kritik və strateji düşünməyə sövq edir.

Tətbiq nümunələri:

- Mədəni realiyaların və tarixi göndərmələrin adaptasiyası;
- Dialekt sözlərinin, arxaik ifadələrin və regional leksikanın tərcüməsi;
- Üslubi kolliziyaların və poetik elementlərin hədəf dilə uyğunlaşdırılması.

Case-study metodu tələbələrə tərcümədə qarşıya çıxan spesifik problemləri aşkar edib, alternativ həll yolları təklif etməyə imkan verir.

5. Kreativ metodlar

Kreativ metodlar tələbələrin yaradıcılıq potensialını və estetik ekvivalent yaratma bacarığını inkişaf etdirir [Newmark, 1988; Baker, 2018]. Adaptasiya, transformasiya və parafraz kimi yanaşmalar tərcümə prosesində sərbəst düşünməyi təşviq edir.

Tətbiq nümunələri:

- Mətnin üslub və ritmini qoruyaraq dil strukturunu dəyişdirmə;
- Poeziyada qafiyə və ritmin tərcümə edilməsi;
- Dialekt və mədəni elementlərin yaradıcılıqla adaptasiyası.

Bu metod tələbələrə bədii mətni hədəf dilin oxucusu üçün təbii və axıcı təqdim etməyi öyrədir.

6. İKT əsaslı metodlar

Müasir tədrisdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadə tərcümə prosesinin effektivliyini artırır. Elektron korpuslar, onlayn lüğətlər və tərcümə proqramları tələbələrə mətnin kontekstual və stilistik xüsusiyyətlərini daha dərinləndirən analiz etməyə imkan verir.

Tətbiq nümunələri:

- Parallell korpuslardan istifadə edərək leksik və frazeoloji uyğunluğun yoxlanılması;
- CAT-tools və tərcümə proqramları ilə redaktə və keyfiyyətin qiymətləndirilməsi;
- Onlayn resurslar vasitəsilə terminoloji və üslubi adaptasiya.

İKT əsaslı metodlar tələbələrin həm tərcümə sürətini, həm də dəqiqlik və estetik uyğunluğu artırır, müasir tədris tələblərinə cavab verir [Kolb, 2015].

Beləliklə, analitik-təhlil, müqayisəli, praktik, case-study, kreativ və İKT əsaslı metodların integrativ tətbiqi tələbələrin tərcümə bacarıqlarını çoxşaxəli şəkildə inkişaf etdirir, onların həm nəzəri, həm də praktiki səriştəsini gücləndirir və peşəkar translator kimi yetişməsinə şərait yaradır.

Tədris Mərhələləri

Bədii tərcümə təlimində mərhələli yanaşma tələbələrin həm nəzəri biliklərini, həm də praktik bacarıqlarını sistemli şəkildə inkişaf etdirməyə xidmət edir. Tədris prosesi adətən dörd əsas mərhələdən ibarətdir: hazırlıq, analiz və müqayisə, tərcümə fəaliyyəti və qiymətləndirmə. Hər bir mərhələ tələbənin tərcümə qabiliyyətlərinin müxtəlif aspektlərini inkişaf etdirməyə hədəflənir və qarşılıqlı əlaqəli şəkildə həyata keçirilir [House, 2015; Nord, 2006].

1. Hazırlıq mərhələsi

Hazırlıq mərhələsi tələbələrin nəzəri biliklərinin formalaşdırılması və terminoloji baza ilə tanış olması üçün nəzərdə tutulur. Bu mərhələdə tələbələr:

- Bədii tərcümənin nəzəriyyəsi və prinsipləri haqqında ilkin məlumat əldə edir;
- Tərcümə terminologiyası və janr xüsusiyyətləri ilə tanış olur;
- Mətnin ilkin analizi və kontekstual tədqiqat aparır;
- Mətnin dil strukturu, üslubi çalarları və əsas semantik elementlərini müəyyənləşdirir.

Bu mərhələ tələbəyə mətni daha dərinləndirən anlamaq və tərcümə prosesinə sistemli yanaşmaq üçün əsas hazırlıq verir.

2. Analiz və müqayisə mərhələsi

Bu mərhələ bədii mətni struktur-semantik və üslubi baxımdan dərin təhlil etməyə imkan verir.

Tələbələr:

- Mətnin sintaksis, leksika, stilistika və poetik elementlərini təhlil edir;
- Intertekstual elementləri və mədəni kodları araşdırır;
- Müxtəlif tərcümə nümunələrini müqayisəli şəkildə analiz edir;
- Mətnin funksional və estetik aspektlərini nəzərə alaraq ən uyğun tərcümə strategiyalarını müəyyənləşdirir.

Analiz və müqayisə mərhələsi tələbələrin tənqidi və analitik düşüncəsini inkişaf etdirir, həmçinin praktik tərcüməyə hazırlıq rolunu oynayır.

3. Tərcümə fəaliyyəti mərhələsi

Bu mərhələdə tələbələr fərdi və qrup şəklində tərcümə fəaliyyətinə başlayırlar. Tərcümə prosesi aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

- Fərdi tapşırıqlar və qrup işləri vasitəsilə təcrübə;
- Alternativ tərcümə variantlarının hazırlanması və müzakirəsi;
- Müəllim və həmyaşıdlarla kollektiv redaktə və qiymətləndirmə;
- Yaradıcılıq və adaptasiya bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi.

Tərcümə fəaliyyəti mərhələsi tələbələrin həm texniki, həm də yaradıcı bacarıqlarını möhkəmləndirir və onların müstəqil qərar vermə qabiliyyətini artırır.

4. Qiymətləndirmə mərhələsi

Qiymətləndirmə mərhələsi tələbənin əldə etdiyi bilik və bacarıqların sistemli olaraq ölçülməsini təmin edir. Qiymətləndirmə aşağıdakı aspektlər üzrə həyata keçirilir:

- Tərcümənin dil normativliyi və qrammatik dəqiqliyi;
- Üslubi uyğunluq və müəllifin stilistik niyyətinin qorunması;
- Mədəni adaptasiya və kontekstual uyğunluq səviyyəsi;
- Estetik ekvivalent və oxucuya çatdırılan emosional təsirin adekvatlığı;
- Alternativ tərcümə variantlarının müqayisəsi və əsaslandırılmış seçim qabiliyyəti.

Bu mərhələ tərcümə təliminin səmərəliliyini artırır, tələbənin peşəkar tərcüməçi kimi inkişafını təmin edir və gələcək fəaliyyət üçün dəyərli geribildirim verir.

Nəticə. Bədii tərcümə tədrisi multidissiplinar, kompleks və interaktiv yanaşma tələb edən elmi-pedaqoji sahə kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədris sahəsi yalnız dil biliklərinin ötürülməsi ilə məhdudlaşmır; eyni zamanda tələbənin ədəbi mətnləri dərin təhlil etmə, onların üslubi və estetik xüsusiyyətlərini qavrama, mədəni kodları anlama və hədəf dilə adekvat şəkildə ötürmə bacarığını formalaşdırır. Müasir pedaqoji strategiyaların və metodların – analitik-təhlil, müqayisəli təhlil, praktik tərcümə, kreativ metodlar, problem əsaslı öyrənmə və İKT-dən istifadənin – tətbiqi tələbələrin həm analitik, həm də yaradıcı düşüncə qabiliyyətlərini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirir [Bonwell & Eison, 1991].

Elmi əsaslara söykənən tədris modeli tələbələrə nəzəri biliklərin praktiki tətbiqini təmin edir, onların peşəkar bacarıqlarını inkişaf etdirir və tərcümə prosesində obyektiv qərar vermə qabiliyyətini möhkəmləndirir. Bundan əlavə, bu yanaşma mədəniyyətlərarası kommunikasiya səriştəsini artırır, tələbələrə müxtəlif mədəni kontekstlərdə mətnin mənasını düzgün anlamağa və təqdim etməyə hazırlayır.

Nəticədə, müasir pedaqoji prinsiplərə əsaslanan bədii tərcümə tədrisi yalnız akademik təhsilin keyfiyyətini yüksəltmir, həm də gələcək peşəkar tərcüməçilərin kompleks bacarıqlarla – analitik düşüncə, yaradıcı yanaşma, estetik qavrayış və mədəniyyətlərarası səriştə – təchiz olunmasını təmin edir. Bu, bədii tərcümə sahəsinin həm tədris, həm də praktik fəaliyyət baxımından strateji əhəmiyyətini daha da artırır və tələbələrin müasir qloballaşan dünyada rəqabət qabiliyyətinə malik translator kimi yetişməsinə zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Baker, M. In other words: A coursebook on translation (3rd ed.). Routledge. – 2018.
2. Bonwell, C.C., & Eison, J.A. Active learning: Creating excitement in the classroom. ASHE-ERIC Higher Education Reports. – 1991.
3. House, J. Translation quality assessment: Past and present. Routledge. – 2015.
4. Kolb, D.A. Experiential learning: Experience as the source of learning and development (2nd ed.). Pearson Education. – 2015.
5. Newmark, P. A textbook of translation. Prentice Hall. – 1988.
6. Nord, C. Translating as a purposeful activity: Functionalist approaches explained. St. Jerome Publishing. – 2006.

SAFURA ABDURAHMANOVA

MODERN STRATEGIES AND PEDAGOGICAL APPROACHES IN TEACHING LITERARY TRANSLATION

Abstract: This article thoroughly analyzes contemporary strategies, pedagogical methodologies, and techniques utilized in the instruction of literary translation within an academic framework. The study emphasizes that literary translation is a complex process involving intricate interactions among linguistic structures, stylistic nuances, cultural norms, aesthetic considerations, and communicative objectives. So teaching literary translation isn't just about moving words from one language to another; it also means helping students improve their ability to understand, analyze, and think critically, as well as their creativity and ability to work with people from different cultures. The article analyzes the effectiveness of methods such as analytical-interpretive approaches, comparative instruction, practical translation exercises, creative techniques, problem-based learning, and ICT utilization. The results show that using these methods together makes a big difference in how well students understand texts, how well they write, and how well they translate professionally. Aligning literary translation instruction with modern teaching methods improves the quality of teaching and is a key factor in shaping future translators.

Keywords: literary translation, pedagogical strategies, teaching methods, intercultural communication, translation education

САФУРА АБДУРАХМАНОВА

СОВРЕМЕННЫЕ СТРАТЕГИИ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В ПРЕПОДАВАНИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА

Резюме: В данной статье всесторонне рассматриваются современные стратегии, педагогические подходы и методы, применяемые при преподавании курса художественного перевода в академическом контексте. Исследование подчеркивает, что художественный перевод представляет собой сложный процесс, включающий взаимодействие языковых структур, стилистических нюансов, культурных кодов, эстетических компонентов и коммуникативных функций. Следовательно, обучение художественному переводу не ограничивается передачей языковых единиц с одного языка на другой; оно требует развития у студентов интерпретационных навыков, аналитического и критического мышления,

творческих способностей и межкультурной компетенции. В статье анализируется эффективность методов, таких как аналитико-интерпретационный подход, сравнительное обучение, практические упражнения по переводу, творческие методы, проблемно-ориентированное обучение и использование ИКТ. Результаты показывают, что интегративное применение этих методов значительно повышает понимание текста студентами, их стилистическую адекватность и профессиональные навыки перевода. Таким образом, соответствие преподавания художественного перевода современным педагогическим принципам улучшает качество обучения и играет решающую роль в формировании будущих переводчиков.

Ключевые слова: художественный перевод, педагогические стратегии, методы преподавания, межкультурная коммуникация, обучение переводу

ALİ PEDAQOJİ TƏHSİLDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ INNOVATİV

YANAŞMALAR: PROBLEMLƏR, REALLIQLAR VƏ YENİLİKLƏRİN TƏTBİQİ

Tezisdə ali pedaqoji təhsildə Azərbaycan dili fənninin tədrisində innovativ yanaşmaların və yeni təlim metodlarının tətbiqi məsələləri araşdırılır, təlim prosesində qarşıya çıxan problemlər, mövcud reallıqlar və müasir pedaqoji yeniliklərin tətbiqi imkanları təhlil edilir. Konstruktiv, kompetensiyaya əsaslanan və tələbəyönümlü təlim yanaşmalarının Azərbaycan dili fənninin tədrisinə təsiri və əhəmiyyəti nəzərdən keçirilir. Təlim-tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsində interaktiv metodlar, rəqəmsal resurslar və müasir qiymətləndirmə vasitələrinin tətbiqinin rolu əsaslandırılır. Dil hazırlığının effektivliyini və səmərəliliyini artırmaq baxımından innovativ yanaşmaların, əlavə tədris materiallarının və layihələrin əhəmiyyəti ümumiləşdirilir. Bütün bunlar Azərbaycan dili tədrisinin inkişaf perspektivlərini düzgün müəyyənləşdirməyə təhsilalanların öyrənmə imkanlarını genişləndirməyə xidmət edir.

Açar sözlər: konstruktiv yanaşma, reflektiv düşünmə, innovativ dərs, zərf, sifət, kompetensiya

Müasir dövrdə global rəqəmsallaşma və informasiyanın çoxluğu təhsilin bütün pillələrində yeni pedaqoji və innovativ yanaşmaların tətbiqi zərurəti yaradır. Bu proseslər ali təhsildə pedaqoji kadr hazırlığına xüsusi olaraq təsir edir, Azərbaycan dili fənninin tədrisi üzrə müəllim hazırlığı innovativ metodologiyanın mənimsənilməsinə, strateji hədəflər və onlara çatmaq üçün nəzərdə tutulan elmi-metodiki təcrübənin inkişafına təkan verir. Yeni innovativ yanaşmaların düzgün və məqsədyönlü tətbiqi həm təlim-tədris prosesinin keyfiyyətini yüksəldir, gələcək müəllimlərin peşə səriştəlilik səviyyəsini, pedaqoji ustalığını artırır, həm də şəxsiyyətin intellektual xüsusiyyətlərini inkişaf etdirir. Bu problemi yalnız məktəb mühitində deyil, daha çox ali təhsildəki metodiki hazırlıqla bağlı həll etmək mümkündür.

Ali pedaqoji təhsildə konstruktiv yanaşma. Ali təhsildə Azərbaycan dili fənninin tədrisi metodikasının öyrədilməsində konstruktiv təlim nəzəriyyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dilinin tədrisində konstruktiv yanaşma təhsilalanların tədris prosesində fəal iştirakı, yeni bilikləri öz təcrübələri ilə əlaqələndirməsi, problem həll etmə bacarıqlarının inkişafı və yaradıcı düşüncənin formalaşdırılması və stimullaşdırılmasına əsaslanır. Bu, təhsil prosesində müəllimin rolunu informasiya verəndən təlimçi roluna dəyişərək, təhsilalanların özləri üçün mənalı məzmun yaratmasına imkan verir.

Bu yanaşmanın prinsiplərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- biliklərin tələbə tərəfindən fəal şəkildə mənimsənilməsi;
- təlim mühitinin əməkdaşlığa əsaslanması;
- reflektiv düşünmənin təşviqi;
- bilikdən yeni biliklərin yaradılması;
- praktiki fəaliyyətlərin nəzəri biliklərlə əlaqələndirilməsi.

Konstruktiv təlimə əsasən, dərs mövzunun leksik-semantik mənasının araşdırılması ilə başlayır və əgər söz alınmadırsa, yaxud mənası təhsilalanlar üçün yaddırsa, ilk olaraq onun lüğəti mənası izah edilir. Qeyd etməliyə ki, Azərbaycan dili dərslərində təfəkkürün inkişafında mühüm rolə malik olan yeni konstruktiv yanaşmanın tətbiqi daha səmərəlidir. Məsələn, dil dərslərində nitq hissələri kodlaşdırıldıqdan sonra təhsilalanların təfəkküründə nitq hissələri haqqında tam təsəvvür yaradılır. Əgər dərslərin mövzusu “Zərf”dirsə, onda ilk əvvəl “zərf”in digər nitq hissələri ilə əlaqəsi, zərflə sifətin oxşar və fərqli cəhətləri, zərfin cümlədə funksiyası və s. ortalığa çıxarılır. Bundan sonra zərflə aid olan yeni biliklər məntiqi suallarla yaradılır.

Ali təhsildə Azərbaycan dili fənninin tədrisində innovativ yanaşmaların tətbiqi tələbələrdə aşağıdakı kompetensiya əsaslı səriştələrin inkişaf etdirilməsini hədəfləyir.

1. Kommunikativ kompetensiya. Bu kompetensiya tələbələrdə dil qaydalarının praktik tətbiqini və nitq fəaliyyətini inkişaf etdirir;

2. Rəqəmsal kompetensiya tədris prosesində İKT-dən metodik cəhətdən istifadə imkanlarını genişləndirir;

3. Tədqiqatçılıq kompetensiyası tələbələrdə elmi-pedaqoji araşdırmalar aparmaq bacarığı formalaşdırır;

4. Qiymətləndirmə kompetensiyası formativ və sumativ qiymətləndirmə vasitələrinin hazırlanmasına xidmət edir.

Azərbaycan dilinin tədrisində innovativ modellərdən – rəqəmsal tədris platformalarından: rəqəmsal resursların düzgün seçilməsi və tətbiqi, interaktiv test və tapşırıqların hazırlanması təhsilalanlarda bacarıqların formalaşmasına bilavasitə şərait yaradır.

Azərbaycan dili fənninin tədrisində innovativ yanaşmaların mühüm elementlərindən biri olan mikro-dərs texnologiyasından istifadə etmək daha faydalıdır. Bu zaman tələbələr:

- * Azərbaycan dili üzrə interaktiv dərs nümunələri hazırlayır,

- * real sinif modelində çıxış edir,

- * dərs təhlili aparır,

- * təlim nəticələrini qiymətləndirir.

Bu cür dərslər gələcək müəllim üçün praktik peşəkarlığın formalaşmasına hərtərəfli dəstək verir və tələbələrin potensial imkanlarını üzə çıxarır.

Bundan əlavə, Azərbaycan dili metodikasının mənimsənilməsində tələbələrin layihələri və tədqiqat yönümlü dərslərin keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə aşağıdakı kimi fəaliyyətlər tələbələrin həm metodiki, həm də elmi-tədqiqat bacarıqlarını gücləndirir:

1. Müasir dərs modellərinin təhlili;

2. İnnovativ dərs nümunələrinin hazırlanması;

3. Dil tədrisində yaranan problemlər üzrə elmi araşdırmaların aparılması;

4. Kurikulum sənədlərinin analizi.

Apardığımız tədqiqatlardan məlum olur ki, ali təhsildə bir çox fənlərin, o cümlədən Azərbaycan dili fənninin tədrisində problemlə məsələlər və elmi pedaqoji çətinliklər hələ də öz həllini tapmayıb:

1. Bəzi ali təhsil müəssisələrində innovativ texnologiyaların tətbiqi məhdud olduğundan tələbələrin praktik bacarıqları yetərinə formalaşmır. Bu da pedaqoji təcrübədə problemlərə səbəb olur.

2. Ali məktəb müəllimlərinin bir qisminin innovativ təlim texnologiyalarından istifadə üzrə metodik hazırlığı zəifdir. Bu səbəbdən də dərslərin bir qismi ənənəvi mühazirə formatında tədris olunur.

3. Azərbaycan dili fənninə uyğun lokal, milli məzmunlu rəqəmsal resursların və tədris materiallarının azlığı tələbələrin metodik təminatını zəiflədir.

4. Qiymətləndirmə mexanizmlərinin yetkin olmaması. Bu səbəbdən də tələbələrin innovativ dərs yaradıcılığı, tapşırıq hazırlama bacarıqları subyektiv yanaşmalara görə tam qiymətləndirilmir.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ali təhsildə Azərbaycan dili fənninin tədrisinin innovativləşdirilməsi həm metodiki hazırlığın yüksəlməsini, həm də gələcək müəllimlərin peşəkar fəaliyyətində yüksək səriştəlilik nümayiş etdirməsini təmin edir. İnnovativ texnologiyalar, layihə əsaslı öyrənmə, rəqəmsal bacarıqların inkişafı, konstruktiv yanaşmaların tətbiqi tədrisin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Gələcək mütəxəssis – Azərbaycan dili müəllimi dil təliminin qanunları, prinsip və metodlarını dərk etməli, dil və nitq mədəniyyəti kimi məsələlərə dərinlən bələd olmalıdır. Azərbaycan dili fənni üzrə innovativ dərs nümunələri üçün milli elektron platforma yaradılmalıdır. Həmçinin tələbələr dil tədrisi problemləri üzrə kiçik araşdırmalar, təhlillər aparmalı, məqalələr hazırlamalı və nəticələri təqdim etməlidir. Problemlərin mərhələli şəkildə həlli, metodik təminatın

gücləndirilməsi və ali təhsildə pedaqoji hazırlığın modernləşdirilməsi Azərbaycan dili tədrisinin inkişaf perspektivlərini düzgün müəyyənləşdirməyə xidmət edir.

Ədəbiyyat

- 1.Əliyeva T., Əzimzadə Y. Təhsildə konstruktiv yanaşma. Məqalə, Beynəlxalq simpozium, Qaziantep, 2012
- 2.Ağayev Ş., Hacızadə R. Dərs: ənənə və müasirlik. Bakı, 2020, 196 səh.

САМИРА ГАСАНОВА

**ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К ПРЕПОДАВАНИЮ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА В
ВЫСШЕМ ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ: ПРОБЛЕМЫ, РЕАЛИИ И
ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИЙ**

В диссертации рассматриваются вопросы применения инновационных подходов и новых методов обучения азербайджанскому языку в высшем педагогическом образовании, анализируются проблемы, возникающие в процессе обучения, современные реалии и возможности применения современных педагогических инноваций. Рассматривается влияние и значение конструктивных, компетентностно-ориентированных и студентоориентированных подходов к обучению азербайджанскому языку. Обосновывается роль применения интерактивных методов, цифровых ресурсов и современных инструментов оценки в повышении качества преподавания и обучения. Обобщается значение инновационных подходов, дополнительных учебных материалов и проектов с точки зрения повышения эффективности и результативности языковой подготовки. Все это служит для корректного определения перспектив развития преподавания азербайджанского языка и расширения возможностей обучения студентов.

Ключевые слова: конструктивный подход, рефлексивное мышление, инновационный урок, наречие, прилагательное, компетенция

SANSYZBAYEVA DINARA

Abai Kazakh National Pedagogical University

Doctoral Student

dinnar-a@mail.ru

GLOBAL COMPETENCIES IN A MULTILINGUAL EDUCATIONAL ENVIRONMENT AS A HIGH VALUE ENSURING SOCIAL AND CULTURAL PROCESSES IN SOCIETY

This paper examines global competencies as a high-value component of multilingual education that ensures the continuity of social and cultural processes in modern society. In an era of accelerating globalization, multilingual education strengthens learners' ability to engage effectively with diverse cultural contexts, develop critical and systemic thinking, and demonstrate responsibility at both national and global levels. The study highlights that global competence is an integrative set of knowledge, skills, attitudes, and values applied in direct or virtual intercultural interactions and in addressing global issues. Theoretical perspectives of international and domestic scholars are analyzed, emphasizing the need to align educational systems with global transformations and increase the relevance of multilingual and multicultural approaches. The paper identifies key factors influencing the formation of global competence, outlines pedagogical conditions necessary for preparing globally oriented learners, and stresses the essential role of teachers' professional competence in the context of globalization. The findings underscore that the development of global competencies within multilingual education provides learners with the ability to understand global challenges, interact constructively with cultural diversity, and contribute to sustainable societal development.

Keywords: *multilingual education; global competence; globalization; intercultural communication; educational system; cultural diversity; teacher training; 21st-century skills; global challenges; multiculturalism*

Multilingual education is one of the major global challenges facing not only Kazakhstan but the entire world. Global competencies within a multilingual educational environment represent a high value that ensures social and cultural processes in society. The essential condition for fostering these high values and skills is the justification of the need to form learners' global competencies. The global competence of learners is not a set of specific skills but a combination of knowledge, skills, attitudes, relationships, and values that are successfully applied in direct or virtual interactions with individuals from different cultural backgrounds, as well as in addressing global issues involving individuals.

Globalization provides significant opportunities for collective ownership of knowledge, technologies, social values, and behavioral norms, as well as for the development of human potential at various levels, including individuals, organizations, social groups, and society across different countries and cultures.

In the context of multilingual education, the formation of learners' global competencies constitutes an integrated and complex quality. This quality reflects their readiness to become multilingual citizens based on their knowledge, information and intercultural communication skills, and their capacity to feel national and global responsibility.

Global competence is an isolated integrative-value component of functional literacy that has its own subject content, value basis, and is aimed at developing universal skills.

Supporters of global education competency development also rely on the educational goals proposed by R. Hanvey:

- awareness of limitations linked to transient factors embedded in political systems;
- exploration of cooperation opportunities;
- recognition that states form a community facing common crises that require reevaluation of “self-help” and “winner takes all” principles [1].

An influential theoretical perspective is presented by researcher A.P. Lifero, who views competency in global education as one of the directions for restructuring the Russian educational system [2]. He argues that, while preserving national identity, the world is becoming increasingly interconnected and interdependent, and global education issues serve as a response to contemporary realities. Accordingly, he identifies several factors [2]:

The first factor is the rapid acceleration of all socio-cultural processes in the modern world. He cites the idea that “the future arrives very quickly” and supports the arguments of French pedagogue C. Freinet [3] that the gap between educational development and societal needs is not decreasing but expanding.

The next factor concerns “humanity’s concern for the fate of civilization,” meaning the fragmented perception of the world. When discussing the aims of global education, several authors emphasize that the issue concerns all participants in the educational process, whether they are subjects of secondary education or future professionals in higher pedagogical education.

S. Lamy outlines the purposes of global education as follows:

The third factor is the emergence in modern pedagogical theory and practice of the need to fully consider “the continuity of global socio-economic processes, the constant growth of mutual dependence among nations and peoples, cultural integration, and the necessity of preparing individuals for life under conditions of global crisis” [5].

According to T.V.Koval and S.E.Dyukova, global competence is a multifaceted lifelong learning objective. An individual with developed global competence is capable of studying local and global issues, understanding and evaluating cultural diversity, interacting respectfully and effectively with others, and acting responsibly to ensure sustainable development and collective well-being [6].

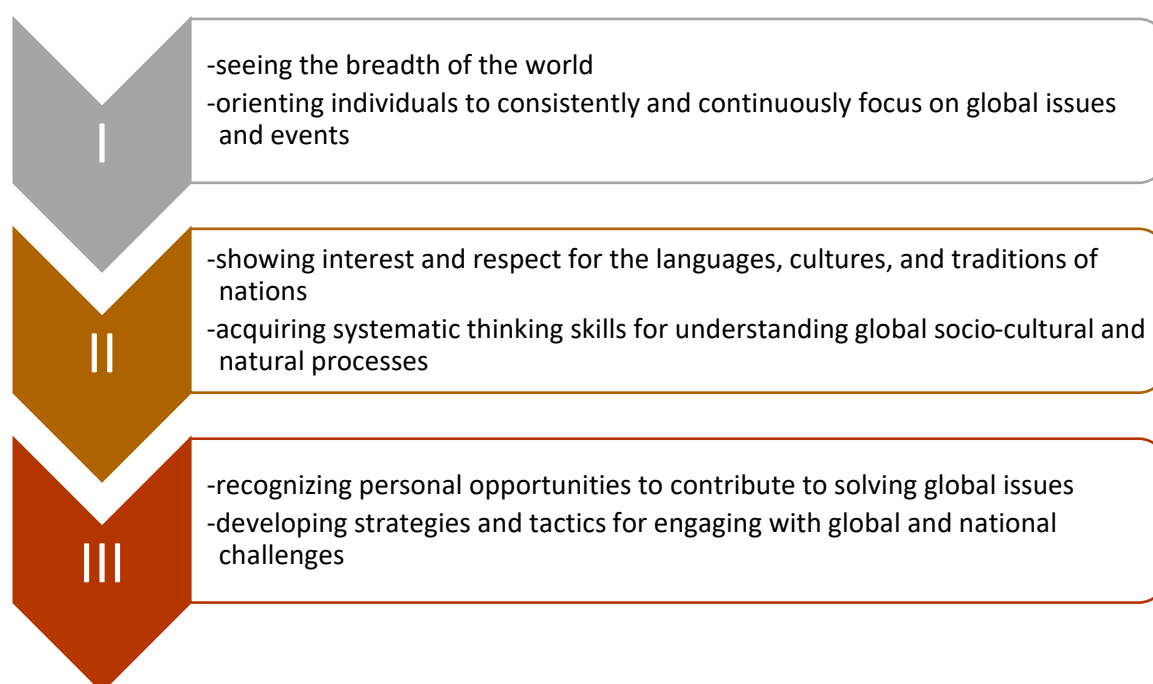
Professor Craig Kisko of the University of Minnesota criticizes American teacher education for failing to go beyond the demands of local schools. He notes that teachers are currently unable to meet the needs of educating future citizens for a globalized world [7].

American educators emphasize the following aims of developing teachers’ global competencies: the ability to apply knowledge to solving global problems, awareness of global issues and conflicts, and cultivating planetary thinking in the teaching profession [8].

Teacher professional competence in the context of globalization is described as a multifaceted phenomenon requiring courses on globalization, understanding of the concept's significance, practical application of knowledge to solving relevant issues, and adherence to ethics and behaviors aligned with global goals [9]. This underscores the importance of educating students about globalization and preparing them for life under global conditions.

Teacher professional competence under globalization is defined as the cause-and-effect relationship of internal and external factors in the educational system – personal qualities, professional pedagogical activity, knowledge, and broad professional skills [10]. This perspective appropriately emphasizes the interconnectedness of future teachers' subjectivity, knowledge, and competencies in the context of global changes.

According to some scholars, in a multilingual educational environment, students' global competence should include:

Other researchers argue that personal and professional competence represents one of the primary tasks before the global community of the 21st century: preserving democratic open societies, overcoming financial and economic crises, addressing environmental issues, maintaining multilingualism and multiculturalism, implementing new scientific technologies in production, and increasing labor productivity. The fulfillment of these tasks requires highly qualified specialists [12]. Key issues considered in the process of forming learners' global competence include:

- preparing school graduates to live and work in a society where intercultural, social, and gender characteristics are present;
- learners' perception and critical analysis of global innovations, global issues, and cultural interaction;
- applying methods of teaching cultural diversity and globalization in schools;
- organizing collaborative work among representatives of different cultures.

Opportunities for forming learners' global competencies include:

- critically examining global and intercultural interaction issues from multiple perspectives;
- engaging in open, respectful, and effective communication with others.

In today's interconnected and rapidly changing world, learners' holistic development is influenced by economic, social, cultural, digital, demographic, environmental, and epidemiological

factors. Global challenges and contradictions create both new opportunities and obstacles for learners. "Global competence" represents a combination of knowledge, skills, attitudes, relationships, and values applied successfully in personal or virtual interactions with individuals from other cultures and in addressing global issues at the individual level.

The analysis conducted demonstrates that in a rapidly transforming global environment, the development of students' global competencies is one of the most important tasks of modern multilingual education. Global competencies ensure not only the readiness of individuals to interact constructively in intercultural settings but also their ability to perceive global processes consciously, think critically about global challenges, and participate in solving them. The multilingual educational environment serves as a key factor in fostering these qualities, as it creates conditions for expanding worldviews, enhancing cultural sensitivity, and developing stable value orientations.

The examination of theoretical approaches offered by various scholars indicates that global competence is an integrative characteristic that encompasses the knowledge, skills, abilities, values, and attitudes necessary for successful participation in a globalized world. The professional preparation of teachers plays a crucial role in this process, requiring them to apply modern educational technologies, master intercultural communication, and cultivate global thinking among students.

Thus, multilingual education becomes a vital mechanism for preparing learners to live in a society where economic, cultural, digital, and environmental processes are deeply interconnected. The development of global competencies contributes to nurturing responsible, globally minded, and competitive individuals who can interact productively within diverse cultural environments and contribute to sustainable societal development. The formation of such competencies should be considered a strategic priority of educational systems aligned with the demands of the twenty-first century.

REFERENCES

1. Hanvey, R. An Attainable Global Perspective. – New York: The American Forum for Global Education, – 1976. – 160 p.
2. Lifеров, A.P. Global Education – The Path to Integration of the World Educational Space. – Moscow: Pedagogical Search, – 1997. – 108 p.
3. Freinet, C. Selected Pedagogical Works. – Moscow: Progress, – 1990. – 296 p.
http://www.dolit.net/author/4250/ebook/12183/frene_selesten/izbrannyye_pedagogicheskie_sochineniya/read
4. Lamy, S.L. Global Education: A Conflict of Images. In: Global Education: From Thought to Action. Yearbook of the Association for Supervision and Curriculum Development, edited by K.A. Tey. Alexandria, VA: ASCD, – 1991. – p.55-62.
5. Koval, T.V., Dyukova, S.E. How to Assess Students' Skills in the Field of Global Competencies. Domestic and Foreign Pedagogy, – 2019, Vol.1, № 4 (61), – p.208-217.
6. Kissock, C., Cushner, K., Brennan, S. Intercultural Student Teaching: Bridge to Global Competence. Lanham: Rowman & Littlefield Education, – 2007. – 246 p.
7. Orazbayeva, K.O. Scientific and Theoretical Analysis of the Issue of Teachers' Global Competence Formation. Life Science Journal, – 2013, Vol.10, № 12, – p.266-270.
8. Devlin-Foltz, B., McIlvaine, S. Teacher Preparation for the Global Age: The Imperative for Change. Longview Foundation for Education in World Affairs and International Understanding, – 2008. – 40 p.
9. Shaidullina, G.F. Formation of Global Competence of Future Primary School Teachers: Abstract of the Dissertation for the Candidate of Pedagogical Sciences.
<http://www.dissercat.com/content/formirovanie-globalnoi-kompetentnosti-budushchego-uchitelya-nachalnykh>
10. Galieva, Z.T. Formation of Global Competence in Primary School Students. In: School. University. Science: Materials of the Conference of Postgraduates and Students. Birska, – 2002, – p.61-63.

11. Zhorabekova, A.N. Formation of Professional Competencies of Future Teachers Based on a Polylingual Approach: Doctoral Dissertation. Turkestan, – 2015. – 147 p.
12. Kudaibergenova, K.S. Competence as a Criterion of Education Quality: Methodological and Scientific-Theoretical Foundations. – Almaty, – 2008. – 328 p., p.267.

САНСЫЗБАЕВА ДИНАРА

ГЛОБАЛЬНЫЕ КОМПЕТЕНЦИИ В МНОГОЯЗЫЧНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР ОБЕСПЕЧЕНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ И КУЛЬТУРНЫХ ПРОЦЕССОВ В ОБЩЕСТВЕ

Резюме: В данной статье рассматриваются глобальные компетенции как высокозначимая составляющая многоязычного образования, обеспечивающая непрерывность социальных и культурных процессов в современном обществе. В эпоху ускоряющейся глобализации многоязычное образование усиливает способность обучающихся эффективно взаимодействовать с представителями различных культур, развивает критическое и системное мышление, формирует ответственность на национальном и глобальном уровнях. В исследовании подчеркивается, что глобальная компетентность представляет собой интегративный комплекс знаний, умений, установок и ценностей, применяемых в условиях прямого или виртуального межкультурного взаимодействия и при решении глобальных проблем. Анализируются теоретические подходы отечественных и зарубежных ученых, акцентируется необходимость согласования образовательных систем с глобальными трансформациями и усиления роли многоязычных и мультикультурных подходов. В статье обозначены ключевые факторы, влияющие на формирование глобальной компетентности, определены педагогические условия подготовки обучающихся, ориентированных на глобальный контекст, и подчеркнута важная роль профессиональной компетентности учителя в условиях глобализации. Сделан вывод, что развитие глобальных компетенций в многоязычном образовании обеспечивает обучающимся способность понимать глобальные вызовы, конструктивно взаимодействовать с культурным разнообразием и вносить вклад в устойчивое развитие общества.

Ключевые слова: многоязычное образование; глобальная компетентность; глобализация; межкультурная коммуникация; образовательная система; культурное разнообразие; профессиональная подготовка учителей; навыки XXI века; глобальные вызовы; мультикультурализм

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL JUSTIFICATION FOR DEVELOPING THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS BASED ON A COLLABORATIVE ENVIRONMENT

The quality of education is a guarantee of the competitiveness of the state. One of the main tasks is to educate a new generation of teachers, socially active members of society, who are capable of critical thinking, creative, mobile, with a highly developed national consciousness, professionalism and competitiveness, based on the active introduction of innovations in the field of higher education in our country, and optimization of educational activities of pedagogical universities.

In solving these tasks, the State Program for the Development of Education of the Republic of Kazakhstan for 2022-2026, the National Project for the Development of Entrepreneurship for 2021-2025, and the implementation of a 12-year education reform that will train students in the state education system to be professional require the readiness of future teachers to the requirements of this reform, that is, the need to improve their professional training, raise their status, and form practically-oriented skills [1,2,3] .

In this regard, the economic logic of the development of domestic education is to combine the resources of educational organizations (knowledge, products, ideas, technologies, personnel) to achieve new, successful results. This means the formation of network interaction, social partnership and professional cooperation (collaboration) in educational practice. Since the collaborative process we propose is always practice-oriented, it is clear that the transition to the path of innovative development that arises only in professional areas of human activity can be carried out in the context of systematic training, which involves the comprehensive training of a new formation of pedagogical personnel capable of collective work, creation, implementation and management of projects, and involves the integration of science, education and production and the formation of the appropriate level of necessary competencies in them, which increases the relevance of our work.

"Collaborative environment" is a joint activity (process) of two or more people or organizations in any field for common goals, which takes place in the exchange of knowledge, learning, and reaching agreement (consensus).

"Collaborative learning" (English: collaborative learning) is an approach to learning based on close interaction between learners or between students and a teacher. Participants in the process actively search for information together, discuss it, and learn through understanding meaning. Collaborative learning includes formats such as group projects, joint research, creative sessions, brainstorming, etc.

Collaboration space is a set of collaborative artifacts and the ways in which participants can access them.

And *collaborative technologies* are any technology for creating and supporting a collaborative environment.

In the practice of modern vocational education, there is a significant gap between the dynamic processes in society and the quality of training specialists in universities. This is because the predominant nature of subject teaching in universities often leads to the fact that students' knowledge is scattered and too theoretical, which leads to difficulties in applying the acquired knowledge in practice and implementing organizational, managerial, and design activities. It can be seen that the knowledge obtained as a result of such educational and cognitive activities does not give the desired results. However, the collaborative processes we are considering are always practice-oriented, therefore they appear only in professional areas of human activity.

That is, today, teachers are in demand for the skills to apply the basic principles of team theory in a holistic pedagogical process, which in turn requires the formation of professional competence in

teamwork issues.

The first step in creating a collaborative environment : creating a friendly atmosphere in the team, a reliable environment for the interaction of the teaching staff with students, and students with each other, to solve pedagogical tasks, which will allow developing a culture of professional and pedagogical communication, exchanging experience and ideas, developing mutual understanding, and understanding the social nature of the collaborative environment.

Respect for each member of the group, recognition of their abilities and individual contributions create favorable conditions for the development of students' potential. In practice, when we organize work correctly: each participant in the process can be seen participating in group activities and achieving certain results for himself; students have the opportunity to compare their achievements with other members of the group; the use of group work provides an opportunity to diversify the type of activity that arouses interest and significantly increases cognitive interest; students are grouped into small groups with a common task, each student is allocated forms of participation in the task, each is responsible not only for the results of his work, but most importantly for the results of the entire group; this environment contributes to the student's understanding of his importance and personal value in the team, and his readiness for creative, innovative research work.

In our opinion, the creation of a collaborative learning environment is a clear example of how, during group activities, students learn to identify problems and find ways to solve them, form their own point of view, defend their opinion, and develop communication skills. The number of students participating in the creation of a collaborative learning environment increases. As a result, we see that this facilitates the formation of new ideas, allows for feedback, and makes the event one of the most effective indicators for establishing creative interaction between students and teachers from different countries.

The second step in creating a collaborative environment is to be able to organize group work , observing professional ethics, norms and requirements, using a rotating composition . Providing a collaborative environment helps to develop the professional mobility of future teachers; students quickly immerse themselves in the topic and quickly develop various solutions; are able to correct and coordinate general and individual actions; ensure the registration and systematization of information received from colleagues; select and develop innovative methods and forms to increase students' interest and attention to the lesson.

Today, *the third step in creating a collaborative environment* is the transition to a distance learning format without losing the quality of education. Our experience in a collaborative environment helps to focus on solving the tasks set in a short time and expand the educational opportunities of teachers and students in working together with each other within the framework of online learning. At the same time, the organization of a group work form, depending on the tasks set, unites students into equal or multi-level groups, taking into account their experience, work experience, age, and joint activities, which will revitalize the information transfer and learning process. Also, the chat created between teachers and students will greatly help in communication and consultation.

Noting the special importance of practice-oriented, dual-oriented training in the professional training of future teachers, it is obvious that the creation of small groups consisting of teachers with many years of experience in school-college-university interaction, but not familiar with information and communication technologies, and young specialists who are well versed in them, but do not have sufficient experience and knowledge in conducting distance learning, will significantly help in the development of students' information and communication competencies. Mutual learning of teachers accelerates the process of mastering some modern information technologies, innovative and transformed methods and forms of teaching (robotics, 3D modeling, tele-lessons, preparation and recording of online audio and video lessons). Young graduates will be able to introduce new teaching methods and determine the emotional transmission of the lesson, which will undoubtedly have a positive effect on the development of their readiness to work with various information sources, plan and organize the communication process [4].

The collaborative environment creates an opportunity to organize joint activities of teachers-students-employers based on the principles of partnership. For example, the implementation of project-competitions on various topics helps us to develop interpersonal communication skills of participants, support each other's success, group assessment of their own effectiveness, and develop ways to improve it [4]. Joint development and implementation of the project allows participants to develop such personal qualities as tolerance for various types of behavior that are different from what they are used to, etc. It also forms responsibility for the results of public joint work, conducting business discussions, reaching agreements in conflict situations and controversial issues. Of course, we conclude that project work helps future teachers to form socio-professional competence, correctly organize their activities in accordance with socio-professional orientations.

Although there are conflicting explanations in pedagogical theory about the upbringing of an individual in a team, we believe that this theory has a personality-oriented, humanistic orientation, since using the creative potential of the team allows the individual to reveal his abilities, to develop as a person. is expressed in the fundamental principle. This idea is expressed in the principle of “respect and demand” proposed by A.S.Makarenko, that is, the teacher is required to be able to combine rigor and respect for the individual, to coordinate relations between members of the student group, to establish the rules of mutual responsibility and dependence. A.S. Makarenko emphasizes that such features are inherent only to a developed team and that only a developed team can successfully fulfill its social functions [5].

And when studying foreign scientific literature on group learning, one can find descriptions of various methods of collaborative learning environments that are successfully integrated into the educational process. For example, Robert Slavin comprehensively describes four methods: a) collaborative learning in small groups (Student Teams Achievement Division/STAD); b) team learning based on games (Teams Games Tournament/TGT); c) individualization of team learning (Team Assisted Individualization/TAI); d) teaching through cooperative reading and creative essays (Cooperative Integrated Reading and Composition/CIRC) [3].

American scientists David Johnson and Roger Johnson, as a result of international research on the effectiveness of various teaching methods, came to the conclusion that collaborative learning environment methods are more effective than traditional pedagogical methods.

Collaborative learning is presented in the article by N.V.Pavlieva as a model for effective organization of the educational process. In addition, collaborative learning is one of the most popular methods in modern world educational practice [4].

Sh.S.Asilova noted that the emotional and social development of a person taking place in the process of collaborative learning leads to the formation of such important personal qualities as respect, recognition of the abilities and individual contributions of each member of the group, the desire and ability to cooperate, and mutual understanding [5]. Also, following G.P.Sinitsyna, we believe that the collaborative learning environment has great educational value, since all subjects are united in common activities by relations of partnership, mutual respect, mutual assistance, and collectivism. By cooperating with each other in the process of solving educational problems, students strive to overcome conflicts, develop the ability to cooperate, and learn to interact with partners. That is, it is important to understand their role as a partner, to form tolerance for different points of view, to take responsibility for the results of joint work, and to strive to reach agreement in controversial moments [5].

Communication theory, which reveals the essence of the communication process in the educational process, is traditionally considered one of the main aspects. Interpersonal relationships are the basis of collaborative learning. Effective joint action is ensured by the developed skills of the correct communication style, which include the skills of expressing agreement or disagreement with partners, showing attention and interest, and expressing gratitude. Currently, teamwork skills are in high demand in the labor market. Types of communication in small groups can be as follows: teacher-group, teacher-microgroup, group-microgroup, microgroup-microgroup, microgroup-student, student-group, teacher-student, etc. The role of the teacher is to coordinate the activity of students, advise, and motivate. In addition, students have the opportunity to develop independence, creative

potential, and self-realization by helping and supporting each other.

In turn, S.N.Ryagin, analyzing the problems of modern higher education, divides the vector model of modernization of pedagogical education into three levels: the legislative framework, strategies and models of development of pedagogical education in the regions, and pedagogical universities [5]. In our opinion, the most important is the joint level associated with the search for new forms of pedagogical partnership and network interaction, the organization of academic mobility, and the inclusion of the pedagogical community in the problems of modern pedagogical practice.

Also, the essence of changes in higher education in the context of modernization, A.P. Tryapitsyna emphasizes the main characteristics of the modern model of professional activity of a teacher: team spirit, cooperation, the combination of individual and individual work with collectivism and teamwork. He points to the need to design systematic joint changes aimed at the principle of “quality of education = quality of life” in the context of the development of pedagogical education [6]. Thus, in the era of globalization (“world universities”), continuity (the importance of the common harmony of science-education-production), gamification (game as a norm of life), higher education seeks to strengthen ties and combine the available resources of higher education institutions, creating clusters of professional associations, business and educational organizations.

A.E. Berikhanova, the subjectivity of the participant in joint interaction is ensured by the teacher's ability to organize group, team, and pair activities of students in the lesson. There are various types of grouping. In this case, the following points should be taken into account [6]:

- Develop teamwork rules together with cooperation participants;
- Teams must have a rotating composition;
- Allocate different roles in each group;
- Roles in groups should be constantly changing;
- Compliance with the norms and requirements of professional ethics;
- Only give constructive criticism in groups.

At the same time, the teacher plays the role of a facilitator, that is, he ensures group communication, helps to create a favorable environment for discussion between groups. In collaboration, each student should be a direct participant in the learning process, consciously choose the types of cognitive activity, engage in reflective activity, learn to express themselves freely, and be able to realize their potential.

And, pedagogically competently organized collaborative learning environment in the context of professional education is one of the effective mechanisms for the formation of a socially successful personality of the future teacher. The semantic load of the formation of a socially and professionally successful personality has the importance of the idea of cooperation, its future corresponds to today's objective reality, new social expectations. The socially successful personality of the future teacher now meets the requirements of pedagogical practice, innovative and industrial development of society.

Summarizing the above considerations, collaboration differs from any type of market or hierarchical relations, since it involves interaction between “equals” and interests. In this form, the pooling of participants’ resources ultimately leads to a certain unified result (product, knowledge). It is undeniable that “equals” allow participants to use their skills and intelligence more effectively, develop solutions in non-standard situations, develop and demonstrate their skills.

The effective use of various methods and strategies of collaboration helps to develop future teachers' desire for self-education, self-development and self-realization, self-confidence, self-control in public, open communication, etc., that is, personal qualities.

The ability of teachers to work in a collaborative environment and the developed competencies contribute to the successful organization of group work of students and increase their motivation to learn, develop their competencies within the framework of the educational process. Thus, we firmly believe that the basis of joint action is cooperation: it is convenient to organize and develop the interaction of teachers-students-employers in the theoretical, practical, professional,

creative direction. Students perceive teachers-employers as partners, and are convinced that the successful outcome of their studies depends equally on each member of the group.

As a result of the path we have chosen, the leading position of the future teacher is not to manage, but to accompany the individual, to encourage and surprise him, to advise and help, to organize conditions and an environment for the student's creativity, to jointly search for solutions, to demonstrate his position and work, to demonstrate his readiness to discuss problems with students. Also, the use of group forms of work opens up wide opportunities for the development of critical thinking and creativity of the student.

Thus, we conclude that the creation of a collaborative environment, the active activity of the future teacher, his interaction with participants in a single pedagogical process, the use of the features of a collaborative environment in working with children are one of the decisive conditions for the formation of the professional competence of the teacher. We can confidently say that on the basis of group activity, it becomes an important and effective mechanism for the formation of a socially successful personality of a teacher who is ready for socially significant activities, the ability to establish social contacts, and the creation of a favorable psychological climate in both the children's team and the pedagogical team; he will be ready to be purposeful and make responsible decisions, as required by the needs of pedagogical practice and the development of society. In the educational environment, a pedagogically competently organized collaborative learning environment is one of the effective mechanisms for the formation of professionally competent future teachers. The teacher's consistent, methodical introduction of his or her skills into the learning process ensures that students acquire new knowledge in a high-quality manner, form and refine academic, subject, and special skills, develop and consolidate universal skills, instill socially important values and norms of moral behavior, and understand the usefulness and importance of education in the modern world.

REFERENCES

1. State Program for the Development of Education of the Republic of Kazakhstan for 2022-2026. Resolution №.941 dated November 24, 2022. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2200000941>
2. National Project on Entrepreneurship Development for 2021-2025. Resolution No. 728 dated October 12, 2021. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000728>
3. Yakunaeva, S.G., Koshurnikova, Y.E. Trust and client-orientation as factors of company success // Fundamental Research. – 2013. – № 6-4. – p.971-975.
4. Antipina, E.A. Next-generation regional policy: setting tasks in the field of human capital // Human Capital. – 2014. – № 4(64). – p.41-45.
5. Inshakov, O.V. Collaboration as a global form of knowledge economy organization // Regional Economy. – 2013. №3(35). – p.38-44. – Journal article on the development and formation of the network economy // Economic Sociology. – 2012. Vol.13, №4. – p.95-115.
6. Aitenova, E., Smanova, A. Construction of a dual system of preparation of engineering-pedagogical personnel at higher education institute // Astra Salvensis – Review of History and Culture, Year VII, Number 13, – 2019. – p.345-357.

SAYALI LƏTİFOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı

Müəllim

ltifovasayali@gmail.com

MÜXTƏLİF MƏDƏNİYYƏTLƏRDƏ NƏZAKƏT STRATEGİYALARI

Yaxşı ünsiyyət insanlarla qarşılıqlı əlaqə yaratmaq, mübahisələri həll etmək üçün vacib hesab olunur. Lakin mədəniyyətlərarası ünsiyyət çox vaxt mədəni çətinliklərlə mübarizə aparmaq deməkdir. Bu çətinliklərin öhdəsindən gəlməyin vacib yollarından biri uyğun nəzakət strategiyalarından istifadə etməkdir. Nəzakət, insanların ünsiyyət zamanı başqalarına hörmət və ya qayğı göstərməsi deməkdir. Nəzakət strategiyaları mədəni və sosial standartlardan güclü şəkildə təsirlənir və bu da mədəniyyətlərarası uğurlu ünsiyyət üçün vacib hesab olunur.

Nəzakət mədəniyyətlərarasında çox fərqlənir. Məsələn, bir mədəniyyətdə nəzakətli hesab edilən şey digərində çox rəsmi və ya qeyri-etik görünə bilər. Nəticə etibarilə, bu mədəni fərqlər müxtəlif nəzakət normalarına uyğun nəzərdə tutulan məlumatın səhv başa düşülməsinə, anlaşılmazlıqlara səbəb ola bilər. Bu məqalə nəzakət strategiyalarının mədəniyyətlərarası mühitlərdə necə istifadə olunduğunu və onların effektiv ünsiyyətə təsirini araşdırır. Eləcə də, məqalədə nəzakət strategiyalarının ünsiyyət boşluqlarını aradan qaldırılması yolları da müzakirə olunur. Bundan başqa, mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələrdə rast gəlinən çətinlikləri və imkanları aradan qaldırmaqla nəzakət strategiyalarının fərdlər arasında anlaşma və hörməti təşviq etmək üçün bir vasitə kimi əhəmiyyəti vurğulanır.

***Açar sözlər:** mədəniyyətlərarası ünsiyyət, verbal, qeyri-verbal, pozitiv nəzakət, neqativ nəzakət*

Giriş. Dil və mədəniyyət bir-birilə sıx əlaqəli, ayrılmaz hesab olunur. Çəer və Aqustina bunu belə izah edir: “Mədəniyyət insan həyatı ilə bağlı hər şeydir, o cümlədən cəmiyyətdə hökm sürən qayda və qanunlar, vərdiş və ənənələr, istifadə olunan qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyət vasitələri, yəni verbal və qeyri-verbal ünsiyyətdir” [3, s.15]. Beləliklə, dil və mədəniyyətin tərifindən belə nəticə çıxarmaq olar ki, dil və mədəniyyət bir-birilə sıx bağlı olan iki amildir, yəni dil mədəniyyəti əks etdirir və mədəniyyət də öz növbəsində dili əhatə edir. Dil mədəniyyəti əks etdirdiyindən insanlar nitqlərində eyni zamanda öz mədəniyyətlərini ifadə edirlər. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət dedikdə isə, müxtəlif mədəni mənşəli fərdlər arasında məlumat mübadiləsi nəzərdə tutulur. O, verbal, qeyri-verbal işarələr, kontekst və sosial normalar da daxil olmaqla geniş amilləri əhatə edir. Bu fərqləri anlamaq mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin adi hal olduğu bugünkü qloballaşan dünyada vacibdir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin öyrənilməsi, mədəni cəhətdən müxtəlif fərdlər və ya qruplar arasında effektiv ünsiyyəti asanlaşdıran və ya maneə törədən əsas amilləri müəyyən etməyi hədəfləyir.

Mədəniyyətlər dəyər, inanc və ünsiyyət üslubları baxımından fərqlənir və düzgün idarə olunmadıqda anlaşılmazlıqlara səbəb ola bilər [1, s.19]. Bu anlaşılmazlıqların qarşısını almağın yollarından biri dil normalarına uyğun olaraq nəzakət strategiyalarından istifadə etməkdir. Bəs nəzakət strategiyaları nədir və niyə ünsiyyətdə bu qədər vacibdir? Nəzakət əsasən münasibətləri idarə etməyin bir yoludur. Bu, hörmət göstərmək, harmoniyanı qorumaq üçün istifadə etdiyimiz bir dil alətidir. “Xahiş edirəm”, “Təşəkkür edirəm” kimi ifadələr deməkdən tutmuş mübahisəli mövzulardan yayınmağa qədər nəzakət, potensial münaqişəni həll etmək üçün dildən necə istifadə etdiyimizi istiqamətləndirən yazılmamış bir qanun kimi çıxış edir. Nəzakət strategiyaları ünsiyyətdə hər hansı bir münaqişənin qarşısını almaq üçün mühüm rol oynayır. Belə ki, xüsusən də mədəniyyətlərarası ünsiyyət zamanı müəyyən anlaşılmazlıqlar və yanlış şərhlər yarana bilər. Buna görə də, ünsiyyətdə nəzakət strategiyalarından istifadə danışanlar arasında effektiv ünsiyyət üçün olduqca vacib hesab olunur. Bununla yanaşı, fərqli mədəniyyətlərdə ünsiyyətdə nəzakət strategiyası anlayışının fərqli şərhləri ola bilər. R.Lakof nəzakəti insanları bir-birilə yaxşı ünsiyyət qurmağa sövq edən davranış forması kimi şərh etmişdir [6, s.297]. Nəzakət yalnız yaxşı davranışla bağlı deyil, həm də dildə

düzgün söz seçimi ilə bağlıdır. R.Lakof həmçinin məlumat ötürmək üçün əsas vasitə kimi çıxış edən dilin əhəmiyyətini də vurğulamışdır [6, s.303]. Buna görə də, nəzakət strategiyalarından istifadə ünsiyyətdə yarana biləcək boşluqları azaldır.

Braun və Levinson nəzakət nəzəriyyəsinə əsasən iki əsas nəzakət növünü müəyyən etmişdir [2, s.33]:

1. Pozitiv nəzakət: Bu strategiya başqalarının qiymətləndirildiyini, dəyərləndirildiyini hiss etmələrinə yönəlmişdir. Buna kimisə tərifləmək, razılıq ifadə etmək və ya “əzizim” (my dear), “dostum”(my friend) kimi ifadələrdən istifadə etmək daxildir. Pozitiv nəzakət sosial əlaqələri və münasibətləri gücləndirməyi hədəfləyir.

2. Neqativ nəzakət: Bu strategiyalara üzr istəmək və ya “cənab” (sir) və ya “xanım” (madam) kimi rəsmi müraciətlər daxildir. Bu strategiya hərəkətin icra olunub- olunmamasında sərbəstlik imkanı verir.

Pozitiv və neqativ nəzakət strategiyaları arasındakı tarazlıq kontekstdən, insanlar arasındakı münasibətdən və qarşılıqlı əlaqəni tənzimləyən mədəni normalardan asılıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, nəzakət strategiyaları başqalarına hörmət və diqqət göstərmək üçün istifadə olunur. Bu strategiyalar mədəniyyətlər arasında geniş şəkildə dəyişir və ictimai normalar, dəyərlər və ünsiyyət üslublarından təsirlənə bilər. İndi isə, müxtəlif mədəniyyətlərdə istifadə olunan nəzakət strategiyalarına nəzər salaq:

Yapon və İndoneziya xalqı ünsiyyət zamanı harmoniyanı qorumaq üçün daha çox dolaylı ifadələrdən istifadə edirlər. Xüsusilə də, rəsmi kontekstlərdə nəzakətli fel formalarından istifadə üstünlük təşkil edir. Eyni zamanda hörmət, nəzakəti gücləndirmək üçün təbəssüm, fasilə və jestlərdən geniş istifadə olunur.

Almanlar dəqiqliyə və aydınlığa üstünlük versələrdə, nitqlərini nəzakət bildirən söz və ifadələrlə yumşaldırlar. Britaniyalılar isə, daha çox yumordan istifadə edirlər.

Nigeriya və Cənubi Afrika xalqı qrup birliyini vurğulamaq üçün “mən” əvəzinə “biz” ifadəsindən istifadə edir. Nəzakət daha çox hörməti və qarşılıqlı ünsiyyəti əks etdirən təklif və ritorik suallar vasitəsilə ifadə olunur.

Amerikalılar yoldaşlıq və həmrəyliyi vurğulayan müsbət nəzakət strategiyalarına üstünlük verirlər. Məsələn, amerikalılar birbaşa əmr vermək əvəzinə, “Zəhmət olmasa, duzu ötürə bilərsinizmi?” (Could you please pass the salt?) kimi suallardan istifadə edirlər. Bu yanaşma fərdiyyətçilik və bərabərliyə mədəni üstünlük verdiyini əks etdirir.

Birləşmiş Krallıqda nəzakət strategiyaları sosial qarşılıqlı əlaqələrdə dərin kök salmışdır və rəsmiliklə xarakterizə olunur. Britaniyalılar ədəb-ərkanı qorumaq üçün müəyyən ifadələrdən istifadə edirlər. Məsələn, “Təəssüf ki, bu tam doğru deyil” və ya “Çox pis olardı ki, ...” kimi ifadələr geniş yayılmışdır. Bu dil vasitələri ifadələrin təsirini yumşaltmağa kömək edir. Sifianou britaniyalıların istifadə etdiyi nəzakət strategiyalarının müasir ünsiyyət təcrübələrinə təsir göstərən tarixi və sosial amillərlə sıx bağlı olduğunu vurğulamışdır [7, s.445].

Yaponiyada nəzakət ünsiyyətin fundamental aspekti hesab olunur və sosial iyerarxiyanı və danışanlar arasındakı münasibəti əks etdirir. Məsələn, birinin yaşca böyük və ya həmyaşd bir şəxslə danışmasından asılı olaraq müxtəlif fel formaları istifadə olunur. Dil detallarına bu qədər diqqət yetirilməsi yapon cəmiyyətində hörmət və təvazökarlığın vacibliyini vurğulayır.

Braziliyada insanlar arasındakı ünsiyyət qeyri-rəsmi hesab olunur və onlar daha çox “meu querido” (əzizim) və “você é um amor” (sən bir sevgisən) kimi ifadələrdən istifadə edirlər. Bu, münasibətlərə və emosionallığa verilən mədəni dəyəri əks etdirir. Belə ki, braziliyalıların istifadə etdiyi nəzakət strategiyaları hörmətlə sevgini balanslaşdıraraq rəsmilik və qeyri-rəsmiliyin qarışığını əhatə edir.

Müxtəlif mədəniyyətləri və dilləri olan Afrika ölkələri çoxsaylı nəzakət strategiyaları nümayiş etdirir. Bir çox Afrika cəmiyyətlərində nəzakət yaş və sosial statusla sıx bağlıdır. Belə ki, ağsaqqallara hörmət və ehtiramla müraciət olunur. Bu isə, öz növbəsində hörmətə verilən yüksək dəyəri əks etdirir.

Statistika göstərir ki, mədəni normalar nəzakət strategiyalarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Aparılan sorğular nəticəsində məlum olmuşdur ki, amerikalıların 68%-i gündəlik ünsiyyətdə nəzakətin vacibliyinə inanır, Yaponiyada isə bu rəqəm 92%-ə qədər yüksəlir. Eynilə, Böyük

Britaniyada insanların 85%-i peşəkar mühitdə nəzakətin vacib olduğunu bildirib ki, bu da ünsiyyətin formal təbiəti ilə əlaqədardır. Beləliklə, mədəniyyətlərarası müqayisələr nəzakət pragmatikasında maraqlı tendensiyaları ortaya çıxarır. Bəzi hallarda, bu fərqlər beynəlxalq qarşılıqlı əlaqələrdə anlaşılmazlıqlara səbəb ola bilər. Holms müəyyən etmişdir ki, müxtəlif mədəniyyətlərdən olan insanlar nəzakət strategiyalarını öz mədəni nöqteyi-nəzərlərindən şərh etdikdə, anlaşılmazlıqlar yarana bilər [5, s.62]. Başqa sözlə desək, nəzakətin səhv şərh edilməsi peşəkar və şəxsi münasibətlərə zərər verə bilər. Buna görə də, mədəni səriştəliyin və müxtəlif nəzakət strategiyalarına həssaslığın inkişaf etdirilməsi vacibdir.

Əlavə olaraq qeyd edə bilərik ki, din və siyasət kimi mövzular bəzi mədəniyyətlərdə sərbəst müzakirə oluna bildiyi halda, digərlərində bundan çəkinmək lazımdır. Eynilə, müəyyən simvolların və ya rənglərin istifadəsi müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli mənalar daşıya bilər. Texnologiya və qloballaşma mədəniyyətlərarası ünsiyyətə yeni imkanlar əlavə edib. Elektron poçt, sosial media kimi rəqəmsal kommunikasiya platformaları coğrafi sərhədlər arasında qarşılıqlı əlaqələri asanlaşdırmaqla yanaşı, bir sıra çətinliklər də yaradır. Yanlış anlaşılma qeyri-verbal işarələrin olmamasından və müxtəlif mədəniyyətlərdə üstünlük verilən fərqli ünsiyyət üslublarından yarana bilər. Məsələn, Qərbi mədəniyyətində rəsmi ünsiyyət üçün elektron poçtdan istifadə üstünlük təşkil etsə də, bir çox Asiya mədəniyyəti etimad və qarşılıqlı anlaşma yaratmaq üçün üz-üzə görüşlərə üstünlük verir. Effektiv mədəniyyətlərarası ünsiyyət mədəni fərqləri anlamaq, qiymətləndirmək və onlara uyğunlaşmaq qabiliyyəti tələb edir.

Həmçinin qeyri-verbal ünsiyyət də mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələrdə mühüm rol oynayır. Jestlər, üz ifadələri, göz teması və bədən dili mədəniyyətlər arasında fərqli ola bilər. Məsələn, ABŞ-da göz temasını qorumaq özünəinam və dürüstlük əlaməti kimi qəbul edilir. Yaponiyada isə uzunmüddətli göz teması hörmətsizlik hesab edilə bilər. Eynilə, baş barmağı yuxarı qaldırmaq kimi jestlər bəzi mədəniyyətlərdə müsbət, digərlərində isə təhqiramiz hesab oluna bilər. Bu qeyri-verbal işarələri tanımaq və onlara müvafiq şəkildə cavab vermək anlaşılmazlıqların qarşısını almaq və qarşılıqlı anlaşma yaratmaq üçün vacibdir [4, səh.9].

Nəticə. Məqalə nəzakət strategiyalarının müxtəlif mədəni kontekstlərdə necə dəyişdiyini və bu fərqlərin mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələrə dərin təsirini araşdıran əhəmiyyətli məlumatlar ortaya qoyur. Məlum olur ki, nəzakət universal bir anlayış olsa da, onu ifadə etmək üçün istifadə edilən metodlar və üsullar, mədəni normalar, dəyərlər və sosial amillərdən dərin təsirlənir. Nəzakət strategiyalarındakı bu müxtəliflik, bir mədəniyyətdə nəzakətli hesab edilən şeyin başqa bir mədəniyyətdə fərqli şəkildə şərh edilə biləcəyi mədəniyyətlərarası ünsiyyətin mürəkkəbliyini vurğulayır. Bu, global qarşılıqlı əlaqələrdə mədəni həssaslığın və məlumatlılığın vacibliyini vurğulayır, çünki fərqli nəzakət normalarından irəli gələn anlaşılmazlıqlar münaqişələrə və ya ünsiyyətin pozulmasına səbəb ola bilər. Beləliklə, mədəniyyətlər arasındakı əhəmiyyətli fərqlər vurğulanır və məlum olur ki, hər bir mədəniyyət effektiv və səmərəli ünsiyyətə nail olmaq üçün fərqli verbal və qeyri-verbal strategiyalardan istifadə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif mədəni kontekstlərdə nəzakətin idarə olunmasında mədəniyyətlərarası səriştə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu fərqləri anlamaq və hörmət etməklə fərqlər daha aydın ünsiyyəti təşviq edə, yarana biləcək anlaşılmazlıqları azalda və mədəniyyətlər arasında daha güclü münasibətlər qura bilərlər. Ümumilikdə, müxtəlif nəzakət strategiyaları arasındakı boşluğu aradan qaldırmaq və bununla da qloballaşan dünyada qarşılıqlı anlaşmanı və əməkdaşlığı gücləndirmək üçün mədəni şüuru və ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirmək vacib hesab olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bell, A. Language and community. Routledge. – 2005.
2. Brown, P., & Levinson, S.C. Politeness: Some universals in language usage. Cambridge University Press. – 1987.
3. Chaer, Abdul and Leonie Agustina. Sociolinguistik Perkenalan Awal. Jakarta: Rineka Cipta. – 2004.

4. Goffman, E. Interaction rituals: Essays on face-to-face behavior. Pantheon Books. – 1967.
5. Holmes, J. An introduction to sociolinguistics (2nd ed.). Longman. – 2001.
6. Lakoff, R. The logic of politeness or minding your P's and Q's. Chicago Linguistics Society. – 1973.
7. Sifianou, M. Politeness strategies in British English: A historical and social perspective. International Journal of Pragmatics. – 2013.

SAYALI LATIFOVA

POLITENESS STRATEGIES IN DIFFERENT CULTURES

Abstract: Good communication is considered essential for interacting with people and resolving disputes. However, intercultural communication often involves dealing with cultural challenges. One important way to overcome these difficulties is to use appropriate politeness strategies. Politeness refers to the way people show respect or concern for others during communication. Politeness strategies are strongly influenced by cultural and social norms, and are considered essential for successful intercultural communication.

Politeness varies greatly across cultures. For example, what is considered polite in one culture may be considered too formal or unethical in another. As a result, these cultural differences can lead to misunderstandings and misinterpretations of information intended to be conveyed according to different politeness norms. This article examines how politeness strategies are used in intercultural settings and their impact on effective communication. It also discusses ways in which politeness strategies can bridge communication gaps. Furthermore, the importance of politeness strategies as a means of promoting understanding and respect between individuals by overcoming the difficulties and opportunities encountered in intercultural interactions is emphasized.

Keywords: intercultural communication, verbal, nonverbal, positive politeness, negative politeness

САЯЛЫ ЛАТИФОВА

ВЕЖЛИВЫЕ СТРАТЕГИИ В РАЗНЫХ КУЛЬТУРАХ

Резюме: Хорошая коммуникация считается необходимой для взаимодействия с людьми и разрешения споров. Однако межкультурная коммуникация часто включает в себя преодоление культурных различий. Один из важных способов преодоления этих трудностей – использование соответствующих стратегий вежливости. Вежливость – это то, как люди проявляют уважение или заботу о других во время общения. Стратегии вежливости в значительной степени зависят от культурных и социальных норм и считаются необходимыми для успешной межкультурной коммуникации.

Вежливость сильно различается в разных культурах. Например, то, что считается вежливым в одной культуре, может считаться слишком формальным или неэтичным в другой. В результате эти культурные различия могут привести к недопониманию и неверной интерпретации информации, которую предполагалось передать в соответствии с различными нормами вежливости. В этой статье рассматривается, как стратегии вежливости используются в межкультурной среде и как они влияют на эффективную коммуникацию. В ней также обсуждаются способы, с помощью которых стратегии вежливости могут преодолевать коммуникационные барьеры. Кроме того, подчеркивается важность стратегий вежливости как средства содействия взаимопониманию и уважению между людьми путем преодоления трудностей и использования возможностей, возникающих в межкультурном взаимодействии.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, вербальная, невербальная, позитивная вежливость, негативная вежливость

SEVİL CƏFƏROVA

Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin Ağcabədi filialı

Baş müəllim

sevil.ceferova@agcebedi.adpu.edu.az

ALİ PEDAQOJİ TƏHSİLDƏ ELMİ POTENSİALIN ARTIRILMASI: TƏCRÜBƏ VƏ PERSPEKTİVLƏR

Məqalədə ali pedaqoji təhsil müəssisələrində elmi potensialın artırılması məsələsi, mövcud təcrübələr və perspektiv istiqamətlər təhlil olunur. Ali təhsildə elmi fəaliyyətin təşkili müəllim hazırlığı, tələbələrin tədqiqat bacarıqları və təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Məqalədə tədqiqat yönümlü tədris modelləri, elmi laboratoriyaların fəaliyyəti, multidissiplinar yanaşma və rəqəmsal pedaqogikanın tətbiqi əsas faktor kimi qiymətləndirilir. Mövcud təcrübələr göstərir ki, gənc tədqiqatçıların elmi mühitə cəlb olunması, beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı və elmi nəticələrin praktikaya transferi ali pedaqoji təhsil sisteminin dayanıqlı inkişafı üçün vacibdir. Məqalədə həmçinin perspektiv istiqamətlər: innovativ tədris metodlarının tətbiqi, elmi laboratoriyaların genişləndirilməsi və elmi fəaliyyətin rəqəmsallaşdırılması vurğulanır. Nəticə olaraq, ali pedaqoji təhsil müəssisələrində elmi potensialın artırılması yalnız elmin inkişafına deyil, həm də müəllim hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və gələcək nəsillərin peşəkar bacarıqlarının formalaşmasına xidmət edir. Məqalə elmi-tədqiqat fəaliyyətinin strateji əhəmiyyətini vurğulayır və ali pedaqoji təhsildə elmin gələcək perspektivlərini təqdim edir.

***Açar sözlər:** ali pedaqoji təhsil, elmi potensial, tədqiqat yönümlü tədris, innovativ yanaşmalar, rəqəmsal pedaqogika, multidissiplinar integrasiya*

Giriş. Müasir dövrdə ali pedaqoji təhsil sistemi yalnız biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmır; o, həmçinin elmi fəaliyyətin təşkili, innovativ yanaşmaların tətbiqi və müəllim hazırlığının strateji inkişafını təmin edən mərkəz rolunu oynayır. Ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin əsas məqsədlərindən biri müəllimlərin, tələbələrin və tədqiqatçıların elmi potensialının artırılmasıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün tədris prosesi ilə tədqiqat fəaliyyəti arasında balansın qorunması, innovativ tədris metodlarının tətbiqi, elmi laboratoriyaların yaradılması və beynəlxalq əməkdaşlıq imkanlarının genişləndirilməsi zəruridir.

Ali pedaqoji təhsil sistemində elmi potensialın artırılması müəllim hazırlığının keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Müəllimlər yalnız nəzəri biliklərin ötürülməsi ilə kifayətlənməyərək, eyni zamanda tələbələrin tədqiqat bacarıqlarını inkişaf etdirməli, elmi metodologiyaları mənimsətməli və praktiki problemlərin həllinə yönəltməlidirlər. Bu isə pedaqoji elmin multidissiplinar təbiətini nəzərə alaraq, psixologiya, sosiologiya, informasiya texnologiyaları və menecment sahələri ilə integrasiyanı tələb edir. Multidissiplinar yanaşma müəllimlərin elmi bacarıqlarını gücləndirir, onların tədris və tədqiqat fəaliyyətlərini bir-birinə bağlayır və tədrisin praktik yönünü inkişaf etdirir.

Rəqəmsal transformasiya və texnologiyaların inkişafı ali pedaqoji təhsildə elmi potensialın artırılmasında mühüm rol oynayır. Virtual laboratoriyalar, rəqəmsal tədris platformaları, adaptiv öyrənmə sistemləri və onlayn tədqiqat resursları müəllimlərin və tələbələrin elmi fəaliyyətini genişləndirir, innovativ düşüncəni stimullaşdırır və tədqiqat yönümlü tədris modelinin tətbiqini asanlaşdırır. Bu texnologiyalar həmçinin müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsini yüksəldir, tələbələrin elmi bacarıqlarını inkişaf etdirir və pedaqoji prosesin səmərəliliyini artırır.

Beynəlxalq əməkdaşlıq ali pedaqoji təhsildə elmi potensialın artırılmasının digər əsas istiqamətidir. Müxtəlif ölkələrin təhsil təcrübələrinin öyrənilməsi, birgə elmi layihələrin həyata keçirilməsi və tədqiqat nəticələrinin beynəlxalq platformalarda təqdim olunması müəllim və tələbələrin elmi fəaliyyətini zənginləşdirir. Bu əməkdaşlıq həmçinin müəllimlərin və tədqiqatçıların peşəkar inkişafına töhfə verir, innovativ yanaşmaların tətbiqinə şərait yaradır və ali pedaqoji təhsil sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunluğunu təmin edir.

Mövcud təcrübələr göstərir ki, ali pedaqoji təhsil müəssisələrində elmi potensialın artırılması üçün bir sıra amillər birgə işləməlidir. Bunlara tədqiqat yönümlü tədris modellərinin tətbiqi, gənc tədqiqatçıların elmi mühitə cəlb olunması, elmi laboratoriyaların və tədqiqat mərkəzlərinin gücləndirilməsi, rəqəmsal tədris vasitələrinin tətbiqi və multidissiplinar inteqrasiyanın genişləndirilməsi daxildir. Həmçinin elmi nəticələrin praktikaya transferi müəllim hazırlığını daha effektiv edir və tədrisin keyfiyyətini yüksəldir.

Məqalədə həmçinin ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin elmi potensialını artırmaq üçün gələcək hədəflər müəyyənləşdirilir. Bu hədəflər arasında innovativ tədris metodlarının tətbiqi, elmi laboratoriyaların və tədqiqat mərkəzlərinin genişləndirilməsi, rəqəmsal resursların istifadəsinin artırılması və beynəlxalq əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi əsas yer tutur. Məqsəd yalnız elmi fəaliyyətin inkişafını təmin etmək deyil, həm də müəllim hazırlığında keyfiyyətin yüksəldilməsi, tələbələrin tədqiqat bacarıqlarının formalaşdırılması və pedaqoji prosesin modernləşdirilməsidir.

Nəticə etibarilə, ali pedaqoji təhsil sistemində elmi potensialın artırılması strateji əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Bu proses müəllim hazırlığının keyfiyyətini artırır, tələbələrin elmi fəaliyyətə marağını gücləndirir, elmi nəticələrin praktik tətbiqini sürətləndirir və ali pedaqoji təhsilin dayanıqlı inkişafına xidmət edir. Məqalə ali pedaqoji təhsildə elmi potensialın artırılmasının təcrübəsini və perspektivlərini sistemli şəkildə təqdim etməyi hədəfləyir.

Nəticə. Ali pedaqoji təhsildə elmi potensialın artırılması müəllim hazırlığının keyfiyyətini yüksəltmək, tədqiqat yönümlü tədrisi gücləndirmək və pedaqoji prosesin səmərəliliyini artırmaq baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Mövcud vəziyyət göstərir ki, tədris və tədqiqat fəaliyyətləri arasında balansın qorunması, gənc tədqiqatçıların elmi mühitə cəlb olunması və elmi nəticələrin praktikaya transferi hələ də müəyyən çətinliklərlə üzləşir. Bu problemlərin həlli ali pedaqoji təhsil sisteminin dayanıqlı inkişafını təmin edən əsas amildir.

Elmi laboratoriyaların və tədqiqat mərkəzlərinin gücləndirilməsi, rəqəmsal pedaqogikanın tətbiqi, innovativ tədris metodlarının istifadəsi və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi ali pedaqoji təhsil müəssisələrində elmi potensialın effektivliyini artırır. Bu istiqamətlər müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsini yüksəldir, tələbələrin tədqiqat bacarıqlarını inkişaf etdirir və ali pedaqoji təhsildə elmin praktikaya inteqrasiyasını sürətləndirir.

Nəticədə, ali pedaqoji təhsil sistemində elmi potensialın artırılması yalnız elmin inkişafına deyil, həm də müəllim hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, gələcək nəsillərin peşəkar bacarıqlarının formalaşdırılmasına və pedaqoji prosesin modernləşdirilməsinə xidmət edir. Bu proses davamlı şəkildə gücləndirildikdə, ali pedaqoji təhsil sisteminin dayanıqlı, innovativ və rəqabətə davamlı olması təmin edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, R. Ali pedaqoji təhsildə tədqiqat yönümlü metodlar. – Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. – 2022.
2. Məmmədova, S. Rəqəmsal pedaqogikanın tətbiqi və innovativ tədris modelləri. – Bakı: Elm və Təhsil. – 2021.
3. UNESCO. Innovative Pedagogies for Effective Teaching and Learning. – Paris: UNESCO Publishing. – 2020.
4. Johnson, B., & Christensen, L. Educational Research: Quantitative, Qualitative, and Mixed Approaches. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications. – 2019.
5. European Commission. Teacher Education and Professional Development in Europe. Brussels: Publications Office of the European Union. – 2021.
6. Həsənov, T., & Quliyev, F. Multidissiplinar yanaşmaların ali pedaqoji təhsildə rolu. – Bakı: ADPU Nəşriyyatı. – 2020.
7. Darling-Hammond, L. The Right to Learn: A Blueprint for Creating Schools that Work. – San Francisco: Jossey-Bass. – 2017.
8. Brown, J., & Adler, R. Minds on Fire: Open Education, the Long Tail, and Learning 2.0. Educause Review, 43(1), – 2008. – p.16-32.

9. UNESCO. Global Education Monitoring Report: Migration, Displacement and Education. – Paris: UNESCO. – 2019.
10. Məmmədli, A. Beynəlxalq əməkdaşlıq və elmi nəticələrin transferi ali pedaqoji təhsildə. – Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı. 2023.

SEVİL JAFAROVA

ENHANCING SCIENTIFIC POTENTIAL IN HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION: EXPERIENCE AND PROSPECTS

Abstract: The article analyzes the issue of increasing scientific potential in higher pedagogical education institutions, current practices and prospective directions. The organization of scientific activity in higher education is of strategic importance in terms of teacher training, students' research skills and improving the quality of education. The article evaluates research-oriented teaching models, the activities of scientific laboratories, a multidisciplinary approach and the application of digital pedagogy as key factors. Existing practices show that the involvement of young researchers in the scientific environment, the development of international cooperation and the transfer of scientific results into practice are important for the sustainable development of the higher pedagogical education system. The article also emphasizes prospective directions: the application of innovative teaching methods, the expansion of scientific laboratories and the digitalization of scientific activity. As a result, increasing scientific potential in higher pedagogical education institutions serves not only the development of science, but also the improvement of the quality of teacher training and the formation of professional skills of future generations. The article emphasizes the strategic importance of scientific research activity and presents the future prospects of science in higher pedagogical education.

Keywords: higher pedagogical education, scientific potential, research-oriented teaching, innovative approaches, digital pedagogy, multidisciplinary integration

SEVİL CAFEROVA

YÜKSEK PEDAGOJİK EĞİTİMDE BİLİMSSEL POTANSİYELİN ARTIRILMASI: DENEYİM VE PERSPEKTİFLER

Özet: Makale, yükseköğretim kurumlarında bilimsel potansiyelin artırılması konusunu, mevcut uygulamaları ve olası yönleri analiz etmektedir. Yükseköğretimde bilimsel faaliyetlerin organizasyonu, öğretmen eğitimi, öğrencilerin araştırma becerileri ve eğitim kalitesinin artırılması açısından stratejik öneme sahiptir. Makale, araştırma odaklı öğretim modellerini, bilimsel laboratuvarların faaliyetlerini, çok disiplinli bir yaklaşımı ve dijital pedagojinin uygulanmasını temel faktörler olarak değerlendirmektedir. Mevcut uygulamalar, genç araştırmacıların bilimsel ortama katılımının, uluslararası iş birliğinin geliştirilmesinin ve bilimsel sonuçların pratiğe aktarılmasının yükseköğretim sisteminin sürdürülebilir gelişimi için önemli olduğunu göstermektedir. Makale ayrıca, yenilikçi öğretim yöntemlerinin uygulanması, bilimsel laboratuvarların genişletilmesi ve bilimsel faaliyetlerin dijitalleştirilmesi gibi olası yönleri de vurgulamaktadır. Sonuç olarak, yükseköğretim kurumlarında bilimsel potansiyelin artırılması yalnızca bilimin gelişimine değil, aynı zamanda öğretmen eğitiminin kalitesinin artırılmasına ve gelecek nesillerin mesleki becerilerinin oluşturulmasına da hizmet etmektedir. Makale, bilimsel araştırma faaliyetlerinin stratejik önemini vurgulamakta ve yükseköğretimde bilimin gelecekteki beklentilerini sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: yüksek pedagojik eğitim, bilimsel potansiyel, araştırma odaklı öğretim, yenilikçi yaklaşımlar, dijital pedagoji, disiplinlerarası entegrasyon

СТРУКТУРА ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОСНОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЯ ФИЗИКИ

Статья посвящена анализу несоответствия между действующей компетентностной моделью подготовки учителей физики и реальной структурой их профессиональной деятельности. На основе сравнительного исследования академической успешности и уровней сформированности функциональной грамотности, общепрофессиональных и профессиональных компетентностей студентов выявлены ограничения традиционной системы оценивания и высокая чувствительность компетентностных показателей к динамике профессионального развития. Автор обосновывает психологическую структуру педагогических компетенций учителя физики, включающую мотивационные, целевые, информационные, регулятивные и личностные компоненты. Полученные результаты позволяют определить направления совершенствования профессиональной подготовки и сопровождающих её психолого-педагогических исследований.

Ключевые слова: педагогическая компетентность, подготовка учителя физики, компетентностный подход, структура профессиональной деятельности, функциональная грамотность

Введение. Происходящие непрерывно изменения, отражающиеся на содержании профессионального педагогического образования будущих учителей физики, обусловили необходимость детализированного рассмотрения возникших в результате влияния новых условий влияния проблемных аспектов действующей модели профессиональной подготовки педагогов [4; 6; 7; 10]. Анализ современной ситуации в контексте сопряжения требований современного общества к уровню готовности к реализации своей профессиональной деятельности в пространстве научных достижений [2; 8; 9] и перспектив развития дисциплины [1; 3; 5] позволил выявить несоответствие между существующими обстоятельствами и компетентностной моделью подготовки специалиста с представлениями о педагогических результатах по основанию общих и специальных компетенций.

Незыблемость понимания тесной взаимосвязи компетентностной структуры результатов высшего образования, объединяющей в себе универсальные (УК), базовые (БК), общепрофессиональные (ОПК) и профессиональные компетенции (ПК), с итогом обучения студентов, обосновывается положениями компетентностного подхода. Единство восприятия структурно-функциональной компетентностной модели профессиональной подготовки педагога позволяет нам констатировать необходимость детального ее изучения при рассмотрении методологических вопросов повышения качества образования, вызывающих самое большое число научных споров. Результаты исследований других авторов в контексте темы качества профессиональной подготовки раскрывают преимущественно внутреннее соотношение структурных единиц, реализуемых в учебных программах дисциплины [5, с. 126]. В настоящем исследовании мы считаем необходимым обратиться к внешнему контуру проблемных вопросов, основу которых составляет проблема соотношения результатов реализации компетентностной подготовки будущих учителей физики с реальной структурой их педагогической деятельности.

Цель исследования заключается в педагогическом обосновании структуры педагогических компетенций, соответствующей реальной педагогической деятельности на предметном уровне ее анализа. Достижению цели способствовало поэтапное решение ряда задач: 1) осмысление научных представлений о структуре педагогической деятельности

учителя физики; 2) сравнительный анализ традиционного и компетентностного подходов к оценке результатов педагогического образования будущего учителя; 3) описание структуры педагогических компетенций в рамках реальной педагогической деятельности учителя физики.

Материалы и методы. Для установления степени эффективности действующей модели профессионального образования, реализуемой в соответствии с положениями компетентностного подхода, был осуществлен сравнительный анализ значений, указывающих на уровень академической успешности студентов в освоении программ учебных дисциплин «Компьютерное моделирование физических процессов», «Физические основы электротехники», «Общая и экспериментальная физика», «Методика обучения физике» по показателям сформированности: функциональной грамотности студентов 1-2 курсов, общепрофессиональных компетентностей студентов 3 курса, профессиональных компетентностей студентов 4 курса.

Общий объем выборки студентов Азербайджанского государственного педагогического университета (АДПУ), добровольно изъявивших желание участвовать в педагогическом эксперименте, составил 167 человек: студенты 1 курса – 54 чел., 2 курса – 51 чел., 3 курса – 38 чел. и 4 курса – 24 чел. Оценочный инструментарий составили задания в виде кейсов, позволяющих выявить:

– значения сформированности функциональной грамотности (ФГ) по показателям: естественнонаучная грамотность (ЕНГ), критическое мышление (КМ), креативность (КР) в соответствии с 100-процентной шкалой в которой значения от 0 до 29% приравниваются к недостаточному уровню, от 30 до 49% – к низкому, от 50 до 77 - к среднему, от 78 до 89% – к повышенному, от 90 до 100% - к высокому. Результаты приравнивались к уровню сформированности универсальных компетентностей;

– значения сформированности общепрофессиональных (ОПК) и профессиональных (ПК) компетентностей осуществлялась на основании успешности решения общепедагогических и предметно-специфичных задач в соответствии с 100-процентной шкале: от 0 до 59% - не сформированы, от 60 до 74 – частично сформированы отдельные элементы, от 75 до 89 – частично сформированы основные элементы, от 90 до 100% – полностью сформированы.

Статистическая обработка данных осуществлялась с использованием следующих групп методов: первичная описательная статистика (Mx – среднее арифметическое, CKO – среднее квадратическое отклонение, Cv – коэффициент вариации) при расчете и описании абсолютных значений показателей академической успеваемости студентов и сформированности компетентностей; сравнение (непараметрический критерий для независимых выборок U -Манна – Уитни) – для статистической оценки различий значений показателей академической успеваемости студентов и сформированности компетентностей на разных курсах обучения; корреляционный анализ (коэффициент ранговой корреляции Спирмена) – для определения силы и статистической значимости связи между показателями академической успеваемости и сформированности компетентностей студентов на разных курсах обучения.

Результаты исследования. В поддержку компетентностного подхода были выявлены значения, свидетельствующие о наличии ограничений в предметной структуре профессиональной педагогической подготовки учителей физики, что нашло свое отражение на их академической успешности. По результатам анализа полученных результатов можно сделать выводы о динамике предметной успешности студентов. Высокий средний балл успеваемости (Mx) в течение всего периода обучения, а также отсутствие статистически значимых различий между курсами говорят о низкой чувствительности показателей предметной успешности к изменениям в процессе профессиональной подготовки будущего учителя физики. Нечувствительность показателей предметной успешности к индивидуализации процесса профессионализации выражается низкой вариативностью (Cv) данных академической успеваемости на протяжении всего обучения. В данном случае

очевидна недостаточность традиционной системы оценивания результатов освоения образовательной программы.

В ходе оценки универсальных, общепрофессиональных и профессиональных компетентностей получены противоположные данные. Согласно с полученными результатами выявлена во всех показателях сформированности компетентностей вариативность значений (C_v), превышающая 25%, что свидетельствует об индивидуализированном процессе формирования компетентностей в сравнении с развитием дисциплинарных знаний студентов. Наличие статистически достоверных различий между 1 и 2 курсами в уровне критического мышления ($U = 638$ при $p \leq 0,05$), между 3 и 4 курсами в уровне сформированности общепрофессиональных и профессиональных компетентностей ($U = 775$ при $p \leq 0,01$) указывает на большую чувствительность компетентностной оценки к изменениям в процессе профессионального развития будущего учителя физики. В результате корреляционного анализа было установлено отсутствие статистически значимых взаимосвязей между показателями академической успеваемости и сформированности компетентностей: $r = 0,02$ при $p > 0,05$ (1 курс), $r = 0,08$ при $p > 0,05$ (2 курс), $r = 0,18$ при $p > 0,05$ (3 курс), $r = 0,05$ при $p > 0,05$ (4 курс).

Обсуждение и заключение. Результаты исследования открывают возможности для преодоления противоречий между компетентностной структурой профессиональной подготовки будущего учителя физики и структурой педагогической деятельности педагога. В качестве подобного основания может выступать психологическая структура педагогических компетенций, включающая в себя функциональные конструкторы, образуемые содержанием деятельности учителя физики на предметном уровне, такие как мотивы, цели, связанные с результатом, программу информационную основу, принятие решений, подсистему профессионально важных качеств, систематизируемые представлением субъекта о конечном результате.

Предложенная структура педагогических компетенций позволяет определить направления экспериментальных и эмпирических исследований психолого-педагогических механизмов и закономерностей развития педагогической компетентности на этапе профессионального образования. Практическая значимость результатов исследования определяется широким диапазоном возможностей для организации сопровождения процесса профессионального становления будущих специалистов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Applying Cognitive Load Theory in Teacher Education: An Experimental Validation of the Scale by Leppink et al. / V. Timothy [et al.] // Psychological Test Adaptation and Development. – 2023. Vol.4, issue 1. – p.246-256. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://doi.org/10.1027/2698-1866/a000052> (дата обращения: 21.09.2025)
2. Assessing Counseling Student Self-Reported Competencies in Primary Care Behavioral Health / S.A.Ogbeide [et al.] // Families, Systems, and Health. – 2022. Vol. 40, issue 4. – p.508-512. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://doi.org/10.1037/fsh0000744> (дата обращения: 18.11.2025)
3. Career-Enhancing Research Competencies: Student Perceptions of Research Training in Clinical Psychology Doctoral Programs / N. P. Seivert [et al.] // Training and Education in Professional Psychology. – 2023. Vol.17, issue 3. – p.259-268. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://doi.org/10.1037/tep0000428> (дата обращения: 12.11.2025)
4. Justo A.R., Andretta I., Abs D. Dialectical Behavioral Therapy Skills Training as a Social-Emotional Development Program for Teachers // Practice Innovations. – 2018. Vol.3, issue 3. – p.168-181. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://doi.org/10.1037/pri0000071> (дата обращения: 14.10.2025)
5. Kaslow N.J., Ammirati R.J. Reflective Practice: Finding Synergy between Psychological Science and Competency-Based Frameworks // Clinical Psychology: Science and Practice. – 2020.

- Vol.27, issue 4. Article no. e12373. – p.78-129. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://doi.org/10.1111/cpsp.12373> (дата обращения: 19.10.2025)
6. Kuhfeld M., Soland J., Lewis K. Investigating Differences in How Parents and Teachers Rate Students’ Self-Control // Psychological Assessment. – 2023. Vol.35, issue 1. – p.23-31. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://doi.org/10.1037/pas0001187> (дата обращения: 15.09.2025)
 7. Low S., Van Ryzin M. J. Student-Centered Instruction Can Build Social–Emotional Skills and Peer Relations: Findings from a Cluster-Randomized Trial of Technology-Supported Cooperative Learning // School Psychology. – 2023. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://doi.org/10.1037/spq0000589> (дата обращения: 15.11.2025)
 8. Methods of Assessing Scientific Competency in Health Service Psychology Master’s Programs / Y. Botanov [et al.] // Training and Education in Professional Psychology. – 2022. Vol.16, issue 2. – p.173-181. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://doi.org/10.1037/tep0000397> (дата обращения: 17.10.2025)
 9. Miller A.E. Self-Care as a Competency Benchmark: Creating a Culture of Shared Responsibility // Training and Education in Professional Psychology. – 2022. Vol.16, issue 4. – p.333-340. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://doi.org/10.1037/tep0000386> (дата обращения: 24.10.2025)
 10. Scientific Competence and Health Service Psychology Master’s Training: An Outline for an Applied Methodology Course / Y. Botanov [et al.] // Training and Education in Professional Psychology. – 2024. Vol.18, issue 1. – p.21-30. - [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://doi.org/10.1037/tep0000461> (дата обращения: 16.10.2025)

SEVİNC CƏLİLOVA

FİZİKA MÜƏLLİMİNİN PEŞƏKAR KOMPETENTLİYİNİN PSIXOLOJİ-PEDAQOJİ ƏSASLARININ STRUKTURU

Xülasə: Məqalə fizika müəllimlərinin hazırlığında mövcud kompetensiyaya əsaslanan model ilə onların real peşə fəaliyyətinin strukturu arasındakı uyğunsuzluğu təhlil edir. Tələbələrin akademik göstəriciləri, funksional savadlılıq, ümumpedaqoji və peşə kompetensiyalarının formalaşma səviyyələrinin müqayisəli analizi ənənəvi qiymətləndirmənin məhdudiyyətlərini və kompetensiya göstəricilərinin peşəkar inkişaf dinamikasına yüksək həssaslığını üzə çıxarır. Müəllif fizika müəllimi üçün motivasiya, məqsəd, informasiya, tənzimləyici və şəxsi komponentləri əhatə edən pedaqoji kompetensiyaların psixoloji strukturunu əsaslandırır. Nəticələr peşə hazırlığının təkmilləşdirilməsi və müəllim kompetensiyasının inkişafını dəstəkləyən psixoloji-pedaqoji tədqiqatlar üçün istiqamətlər müəyyənləşdirir.

Açar sözlər: Pedaqoji kompetensiya, fizika müəllimi hazırlığı, kompetensiyə əsaslanan yanaşma, peşə fəaliyyətinin strukturu, funksional savadlılıq

SEVİNDZH DZHALILOVA

THE STRUCTURE OF THE PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF A PHYSICS TEACHER

Abstract: The article analyzes the mismatch between the current competence-based model of training physics teachers and the actual structure of their professional activity. A comparative study of students academic performance and the levels of functional literacy, general professional, and professional competencies reveals limitations of traditional assessment and the high sensitivity of

competence indicators to professional development dynamics. The author substantiates a psychological structure of pedagogical competencies for physics teachers, including motivational, goal-oriented, informational, regulatory, and personal components. The findings define directions for improving professional training and for further psychological and pedagogical research supporting the development of teacher competence.

Keywords: pedagogical competence, physics teacher training, competence-based approach, structure of professional activity, functional literacy

SEVİNC ORUCOVA

*Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
s.orucova.71@gmail.com*

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN SOSIAL-MƏDƏNİ VƏZİYYƏTİ

Məqalədə müasir cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi və mədəni dəyişikliklər fonunda tələbələrin ali məktəbin sosial-mədəni mühitinə uyğunlaşma problemləri təhlil olunur. Araşdırmada göstərilir ki, universitet mühiti tələbələrin şəxsiyyətinin formalaşmasında, sosial bacarıqlarının inkişafında və gələcək peşə fəaliyyətinə hazırlanmasında mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı, bir çox tələbələrin uyğunlaşma prosesində sosial-psixoloji çətinliklərlə qarşılaşdığı, motivasiya çatışmazlığı və kommunikativ bacarıqların zəif inkişaf etdiyi qeyd olunur. Məqalədə bu problemlərin aradan qaldırılması üçün ali təhsil müəssisələrində məqsədyönlü pedaqoji fəaliyyətlərin, xüsusilə ilk kurs mərhələsində adaptasiya prosesini dəstəkləyən tədbirlərin vacibliyi vurğulanır. Nəticə etibarilə, tələbələrin sosial-mədəni mühitə uğurlu uyğunlaşmasının onların həm şəxsi inkişafına, həm də peşəkar formalaşmasına mühüm təsir göstərdiyi əsaslandırılır.

Açar sözlər: *ali təhsil, sosial-mədəni mühit, tələbə adaptasiyası, sosial uyğunlaşma, psixoloji amillər, pedaqoji fəaliyyət, şəxsiyyət inkişafı, kommunikativ bacarıqlar*

Müasir şəraitdə dünyada baş verən dərin dəyişikliklər cəmiyyətin sosial strukturunda ciddi dəyişikliklərlə müşayiət olunur. Cəmiyyətdə həyatın demək olar ki, bütün sahələri dəyişdirilir və bütövlükdə sosial-mədəni vəziyyət yenilənir. Bir çox sosial institutlara, o cümlədən ali təhsilə təsir edən dəyişikliklər mövcud ziddiyyətləri aradan qaldırmaq və ya yumşaltmaq, real vəziyyətlə cəmiyyət və dövlətin gözləntiləri arasında mövcud boşluqları aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır. Tədqiqatlarda universitetin gənclərin inkişafına təsirinin nəzərəcarpacaq dərəcədə zəifləməsi qeyd olunur, eyni zamanda gənclərin böyüməsi prosesinin “ağırlıq mərkəzi” ali məktəblərin üzərinə düşən mühüm problem hesab edilir.

Azərbaycan Respublikasında ali təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramına uyğun olaraq, bakalavr dərəcəsi məzunları sosial qarşılıqlı əlaqə kompetensiyasına malik olmalıdırlar: şifahi və yazılı formada ünsiyyət qurmaq bacarığı, komandada işləmək bacarığı, sosial, mədəni və şəxsi fərqləri, təhsil prosesində iştirakçılara psixoloji və pedaqoji dəstəyə hazırlığı tolerantlıqla dərk etmək.

Universitetin sosial-mədəni mühiti, ideal olaraq, hər bir tələbənin şəxsiyyətinin formalaşmasına, müsbət həyatı dəyərlərin, idealların və istəklərin mənimsənilməsinə kömək edir. Burada məzunların dəyişən şəraitə uyğunlaşma qabiliyyətinin inkişafı üçün əlverişli şərait var. Eyni zamanda, universitetdə təhsil almayan gənclərin şəxsi keyfiyyətləri və imkanları çox vaxt təlim keçmiş gənclərdən fərqli olur.

Tələbələrin ali məktəbin sosial-mədəni mühitinə uğurlu adaptasiyası müasir cəmiyyətə tələbə təcrübəsi olmayanlardan daha çox özünü bu cəmiyyətin bir hissəsi hesab edən subyektlərlə təmin edilir. Bu cür uyğunlaşma məzunların təkcə peşə sahəsində deyil, həm də fərdin, cəmiyyətin və dövlətin maraqları naminə həyata keçirilən insan fəaliyyətinin digər sahələrində gələcək uğurlu həyatına kömək edir. Üstəlik, həm cəmiyyət, həm də dövlət aşağıdakıları bacaran yeni sosiomədəni reallığa uyğunlaşan bir mütəxəssisin şəxsiyyətinin inkişafında maraqlıdır: yaranan situasiyalı idarə etməyi, digər insanlara inam və insanpərvərliklə yanaşmağı, özünü tanıma və özünü inkişaf etdirməyi, həmyaşıdları və digər insanlarla səmərəli ünsiyyət qurmağı bacaran. Eyni zamanda, ali təhsil sisteminin bütün təhsil nəticələri standartların tələblərinə və cəmiyyətin gözləntilərinə cavab verməlidir. Məzunlar həmişə digər fənlərlə konstruktiv ünsiyyət qurmağı bilmirlər və xüsusilə qeyri-müəyyənlik vəziyyətlərində həyat və peşə məsələlərinin həllində çətinliklər yaşayırlar. Bir çox tələbələrdə dəyişikliklərə aşağı sosial-psixoloji uyğunlaşma, təhsil fəaliyyəti üçün öz motivasiyasının

olmaması, başqalarının qeyri-kafi qəbul səviyyəsi, real əlaqələr qurmaq və şəxsiyyətlərarası münasibətləri tənzimləmək qabiliyyəti zəif olur. Bu ondan irəli gəlir ki, tələbələrin universitetin sosial-mədəni mühiti ilə qarşılıqlı əlaqəsi heç də həmişə lazımi tərbiyəvi təsir göstərmir və bu mühitdə dəyişikliklərə olan mövcud ehtiyac ödənilmir. Təcrübədə çox vaxt ali məktəb tələbənin problemlərindən uzaqlaşır və onu ortaya çıxan çətinliklər qarşısında tək qoyur. Bu da tələbə qrupunda şəxsiyyətlərarası münasibətlərin, bir qayda olaraq, kortəbii şəkildə qurulmasına şərait yaradır. Xüsusilə ali məktəb təhsilinin ilkin dövründə onlar təşkilati cəhətdən rəsmiləşdirilmir. Bu səbəbdən bir çox tələbələr təkcə şəxsi inkişafda deyil, həm də peşəkar öz müqəddəratını təyin etməkdə çətinlik çəkirlər.

Bu tendensiyalar tələbələrə çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün bacarıqların inkişafına kömək etmək ehtiyacını gücləndirir. Bu, ali məktəblərdə tədris fəaliyyətinin, ilk növbədə tyutorların işinin yeni dəyərlərlə, ideallarla, mənalara zənginləşdirilməsi əsasında təkmilləşdirilməsi zərurəti deməkdir. Belə nəticə yalnız birinci kursda tələbələrin həyat fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edən, onların ali məktəbin sosial-mədəni mühitinə uyğunlaşmasını asanlaşdıran xüsusi pedaqoji fəaliyyətlərin köməyi ilə mümkündür. Uyğunlaşma o zaman baş verir ki, tələbə bu prosesə münasibətdə subyektivdir. Bu, bir şəxsə həm aktiv, həm də passiv rolların birləşməsinə nəzərdə tutur.

Tələbələrin ali məktəbin sosial-mədəni mühitinə uyğunlaşmasının uğuru əsasən onların sosial münasibətlərin makro mühitindəki yerini dərk etmələrini, öz fəaliyyətləri üçün strategiyanın formalaşdırılmasını, gələcək mütəxəssislərin şəxsi və peşəkar inkişafını, özünü təkmilləşdirmə və özünü həyata keçirmə istəklərini müəyyən edir.

Cəmiyyətdəki mövcud sosial-iqtisadi vəziyyət, həm də bu gün tələbələrin yeni sosial-mədəni şəraitə uyğunlaşmasında toplanmış ziddiyyətlər aşağıdakılardır:

- ölkə səviyyəsində: dövlətin və cəmiyyətin mövcud norma və qaydalarını səmərəli şəkildə mənimsəməyə, habelə yeni mühitə və xarici mühitdəki dəyişikliklərə uyğunlaşmağa hazır olan mütəxəssislərə olan tələbləri arasında, digər tərəfdən bu tələbin ödənilməsi üçün ali təhsil sisteminin aydın istiqamətləndirilməsi;

- təhsil sistemi səviyyəsində: səmərəliliyi təmin etmək üçün potensial olaraq kifayət qədər ali təhsil sisteminin resursu arasında bir tərəfdən tələbələrin ali məktəbin sosial-mədəni mühitinə uyğunlaşması, digər tərəfdən isə bu prosesə sistemli dəstək verilməməsi səbəbindən bu resursdan zəif istifadə;

- şəxsi səviyyədə: bir tərəfdən birinci kurs tələbələrinin ali məktəbin sosial-mədəni mühitinə səmərəli uyğunlaşması üçün obyektiv mövcud ehtiyac və digər tərəfdən ali məktəbdə buna uyğun gəlməyən təşkilati və pedaqoji şərait arasında.(3)

Bu ziddiyyətlər öyrəniləcək problemin seçimini müəyyən edir, bu da ondan ibarətdir ki, ali məktəblərin kütləvi təhsil fəaliyyəti praktikasında tələbələrin sosial-mədəni mühitə səmərəli uyğunlaşması üçün lazım olan təşkilati və pedaqoji şərait yaradılmalıdır. Tələbələrin ali məktəbin sosial-mədəni mühitinə səmərəli uyğunlaşması üçün zəruri olan təşkilati və pedaqoji şəraitin həyata keçirilməsi baxımından ali məktəbin sosial-mədəni mühitinin yenilənməsi problemini həll etmək dövr üçün vacib məsələlərdəndir. Deməli, tələbələrin təhsil sferasında baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşması təhsil mədəniyyəti ilə, peşə sferasında – peşə mədəniyyəti ilə, asudə vaxt sferasında – asudə vaxt mədəniyyəti və s. ilə bağlıdır. Unutmamalıyıq ki, sosial dəyişikliklərə uyğunlaşmaq hər bir yaş dövründə çətin prosesdir. Çünki sosial dəyişikliklər mürəkkəb xarakter daşıyır və insan həyatının müəyyən sosial sferasından asılı olaraq fərqləndirilə bilər. Sosial uyğunlaşma sosial subyektin şüur və davranış elementlərinin məqsədyönlü qarşılıqlı əlaqəsidir. Adaptasiya onun inkişafını optimallaşdıran və istiqamətləndirən sosial münasibətlərin, proseslərin, fəaliyyətlərin və sosial institutların bir növü kimi çıxış edir. Sosial fenomen kimi uyğunlaşmanın əsas məqsədləri sosial sistemin disfunksiyalarını aradan qaldırmaq, sosial subyektin ətraf mühitin elementləri ilə münasibətlərini uyğunlaşdırmaqdır (2).

Nəticə olaraq qeyd edək ki, tələbənin ali məktəbin sosial-mədəni mühitinə uyğunlaşması prosesinə sosioloji, psixoloji və pedaqoji aspektlər təsir göstərir. Tələbələrin uyğunlaşma nəticələrinə münasibəti, əsas fəaliyyətləri yerinə yetirməyə hazırlığı, resursun və fəaliyyətin tələblərinə cavab verməklə qiymətləndirilə bilən yanaşmalardan tələbə adaptasiyasının öyrənilməsində sosioloji

metodoloji yanaşma kimi istifadə edilir. Tələbələrin universitetin sosial-mədəni mühitinə uyğunlaşması problemlərini bütün tələbə qrupları üçün xarakterik hesab edilir. Uyğunlaşma problemlərinin oxşarlığı tələbələrin həyat tərzinin və universitet ictimaiyyətindəki mövqelərinin vəhdəti, onların məqsədlərinin, vəzifələrinin, maraqlarının, yaş parametrlərinin oxşarlığı, təhsil davranış modellərinin oxşarlığı və digər ali məktəb qrupları ilə qarşılıqlı əlaqə üsulları ilə bağlıdır. Tələbələrin şəxsi və gələcək peşə həyatında tələb olunan insan kapitalının formalaşdırılması və inkişafının bir yolu kimi müəyyən etmək, həmçinin uyğunlaşmanı tələbələrin təhsil uğurlarına və peşəkar öz müqəddəratını təyin etmələrinə nail olmaq üçün zəruri olan resursların əldə edilməsi prosesi kimi nəzərdən keçirmək məqsədmüvafiqdir.

ƏDƏBİYYAT.

1. Mərdanov M. C. Azərbaycan Təhsil Sistemi: real vəziyyət, problemlər və islahat istiqamətləri. (YUNESKO ilə əməkdaşlıq kontekstində) “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 15 iyul, 2006-cı il.
2. Bayramov Ə.C., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiyanın aktual məsələləri. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat. Bakı, 1986.
3. Adolf V.A.. Peşəkar potensialının aktuallaşdırılması yolu ilə universitetdə müəllimin təcrübə yönümlü hazırlığı. V.A.Adolf, İ.Y. Stepanova Sibir Pedaqoji Jurnalı, 2015, №2, s. 111-116.

SEVINJ ORUJOVA

SOCIO-CULTURAL CONDITIONS OF STUDENTS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract: The article analyzes the problems of students’ adaptation to the socio-cultural environment of higher education institutions in the context of ongoing socio-economic and cultural transformations in modern society. It is emphasized that the university environment plays a crucial role in shaping students’ personalities, developing their social skills, and preparing them for future professional activities. At the same time, many students face socio-psychological difficulties during the adaptation process, including low motivation and insufficient development of communication skills. The article highlights the importance of implementing purposeful pedagogical activities in higher education institutions, especially during the first year, to support students’ adaptation. As a result, it is concluded that successful adaptation to the socio-cultural environment significantly influences both the personal and professional development of students.

Keywords: higher education, socio-cultural environment, student adaptation, social adaptation, psychological factors, pedagogical activity, personality development, communication skills

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ALQORİTMLƏRİN ƏSASLARININ ÖYRƏNİLMƏSİ METODİKASI

Məqalə ibtidai siniflərdə alqoritmın tədrisi metodikası məsələlərinə toxunulub. Alqoritmın mahiyyəti haqqında məlumat verilir sonra isə mövzunun tədrisinin xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilir. Üçüncü sinifdə İnformatika fənnində tədris edilən alqoritm mövsuna istinadən misallar gətirilir. Alqoritmlərin qurulmasının kiçik məktəblidə təfəkkürün inkişafına hansı təsir göstərdiyindən bəhs edilir. Sonda ümumiləşdirmələr aparılır.

Açar sözlər: kiçik məktəbli, alqoritm, informatikanın tədrisi, müstəqil düşünmə, yaradıcı təfəkkür

Elmi və texnikanın inkişafının hazırkı səviyyəsi, cəmiyyətin kompüterləşməsi və innovativ texnologiyalar şagirdlərin bacarıq və qabiliyyətlərinə yeni tələblər qoyur. Gələcək ibtidai sinif şagirdlərinin təkcə bilik əldə etməməsi, həm də müxtəlif praktik və nəzəri problemləri həll etməsi, lazımı bacarıq və qabiliyyətləri müstəqil şəkildə mənimsəməsi və müxtəlif təhsil problemlərini həll edərkən müvafiq və bacarıqlı hərəkət etməsi üçün şagirdlər düşünməyi öyrənməlidirlər. Əgər belə şəxsiyyətlər yetişdirmək istəyiriksə, şagirdlərdə ümumi düşüncə metodlarını, hər hansı bir tapşırıq və ya problemə ümumi yanaşmaları inkişaf etdirməyə çalışmalıyıq. Alqoritm təkcə zehni fəaliyyət üçün deyil, ümumiyyətlə fəaliyyət üçün ümumi metodlardan biridir.

İbtidai siniflərdə alqoritmlərlə bağlı mövzuların tədrisi zamanı əvvəlcə bu anlayışın mahiyyətini izah etməliyik. Bu anlayışı təqdim edərkən qeyd edirik ki, gündəlik həyatda bir çox müxtəlif problemləri həll etməliyik: ev tapşırığı hazırlamaq, otaqlarımızı təmizləmək, səhər yeməyi hazırlamaq. Hər bir məsələni həll etmək bir neçə addım yerinə yetirməyi tələb edir. Bir məsələni həll etmək üçün tələb olunan addımlar ardıcılığına alqoritm deyilir.

İbtidai siniflərin təhsil proqramının əsas məqsədlərindən biri məktəbliləri hesab əməliyyatlarının yerinə yetirilməsinin ümumi üsulları ilə tanış etməkdir. Əsas rol şagirdlər üçün şifahi hesablamalardan daha çətin olan yazılı hesablamalara verilir. Alqoritmlər metodu köməyə gəlir. Məsələn, ibtidai məktəb riyaziyyat tədris planındakı ən çətin mövzulardan birini - "Çoxrəqəmli Ədədlərin Uzun Vurulmasını" nəzərdən keçirək. Bunun təzahürlərindən biri də məktəblilərin əksəriyyətinin təkrəqəmli ədədə vurma əməliyyatını yerinə yetirə bilmələri, lakin ikirəqəmli və ya üçrəqəmli ədədə vurulduqda davamlı çətinliklərlə qarşılaşmalarıdır.

Birincisi, şagirdləri yaşlarına uyğun praktiki tapşırığın və ya problemin həllinə cəlb etməyi əhatə edir. İkincisi, şagirdin təlim fəaliyyətinin subyektivi kimi rolunu aktivləşdirməyi və müəllimlə şagirdlər arasında həll yolu tapmaq, həlli planlaşdırmaq və cavabı müzakirə etmək üçün əməkdaşlığın təşkilini əhatə edir.

Müəllim və ibtidai sinif şagirdləri arasında qarşılıqlı əlaqənin təşkili, onları alqoritm yaratmaq üzərində müstəqil işə cəlb etməyə yönəlmişdir. Müəllimin vəzifəsi şagirdlərin düşüncəsini aktivləşdirmək, onları dəstəkləmək və idrak tədqiqatlarına marağını inkişaf etdirməkdir. Dərsin müstəqil bilik əldə etmə üzrə təşkilati hissəsi işə hazırlıq, həll ediləcək problemin müzakirəsi və onun həllinə kömək edəcək konkret tapşırıqların qoyulmasını əhatə edir. Şagirdlər tədqiqata, müşahidəyə, müqayisəyə və ümumiləşdirməyə hazırlaşsınlar. Aparıcı suallar və ya illüstrativ materiallardan istifadə edərək müəllim uşaqları işə təşviq edir.

Məsələn, üçüncü sinifdə hərəkətlərin alqoritmını tədris edərkən müəllim tapşırığı uşağa izah edir. Tapşırığın özündə alqoritm ardıcılığı aydın təsvir edilir. Müəllimin izahı da tapşırığın yerinə yetirilməsini daha da asanlaşdırır.

Hərəkətlərin ardıcılığı mövzusunda belə bir tapşırıq var. Hovuz 20 m su tutur. Hovuzu doldurmaq üçün hansı hərəkətlər təkrarlanacaq?

1. Vedrəni götür.
2. Ququya yaxınlaş.
3. Vedrəni doldur.
4. Hovuza yaxınlaş.
5. Vedrəni hovuzə boşalt.
6. Quyuə yaxşınlaş.
7. Vedrəni doldur.
8. Hovuzun yanına gəl.
9. Vedrəni hovuzə boşalt...

Uşaqlar təkrarlanan hərəkətləri qeyd edir və müəllim onların alqoritm olduğunu qeyd edir. Tapşırığın həlli şagirdlərin düşüncə tərzini əhəmiyyətli dərəcədə intizamlı edir, zəruri praktik bacarıq halına gəlir və gələcəkdə alqoritmik dilin daha sürətli və mənalı şəkildə mənimsənilməsinə kömək edir. Şagirdlər alqoritməri sxemləri kimi təsvir etməyi öyrənə bilərlər. Onlar sxemlərinin növlərini öyrənir və istifadə edərək onları necə yaratmağı öyrənirlər.

Bunu üçdədli rəqəmlərin vurulmasında da istifadə etmək mümkündür. Müəllim hazır məlumat verməməlidir. Uşaqlar hesablamaları müstəqil şəkildə həll etməlidirlər. 254*122 misalının həlli zamanı birlikdə nəzərdən keçirərkən müəllim lövhədə yazdırıb birgə alqoritməri nəzərdən keçirirlər. Kiçik məktəbli alqoritmin ardıcılığını deyir və sinif qeyd edir:

1. Birinci vuranı vahidlərin sayına vururam.
2. Birinci qismən hasili alıram.
3. Nəticəni vahidlərin altına yazıram.
4. Birinci vuranı onluqların sayına vururam.
5. İkinci qismən hasili alıram.
6. Nəticəni onluqların altına yazıram.
7. Birinci vuranı yüzliklərin sayına vururam.
8. Üçüncü qismən hasili alıram.
9. Nəticəni yüzliklərin altına yazıram.
10. Qismən hasilləri toplayıram.
11. Cavabı oxuyuram.

Belə müstəqil işin təşkili nəticəsində kiçik məktəblilər başa düşür ki, yeni aldığı məlumat öyrənilən mövzu və ya hadisə haqqında anlayışını genişləndirir. Yuxarıda göstərilən metodlardan hər hansı birinin tətbiqi təkcə tədrisin effektivliyini artırmaqla yanaşı, həm də ibtidai sinif şagirdlərinin idrak fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsi olan şagird marağını artırır. Alqoritmin istifadəsinin dəyişkənliyi dərşin təşkili metodlarının müxtəlifliyini nümayiş etdirir. Əsas mərhələlər eynidir, lakin onların məzmunu fərqli ola bilər.

Riyazi təfəkkür özünəməxsus aydınlığı, sistemi, ardıcılığı və məntiqi ilə düzgün təşkil edilmiş təfəkkürün nümunəsidir. Riyazi və alqoritmik dilin mənimsənilməsi, ifadələrin dəqiq mənasını və tapşırıqlardakı məntiqi konstruksiyalar arasındakı əlaqələri anlamaq kiçik məktəblilərin linqvistik inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir və beləliklə, ümumilikdə təfəkkürün formalaşmasına və inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir.

Hər hansı bir tapşırığı yerinə yetirərkən, şagirdlər məqsədə çatmaq üçün "addımları" müəyyən edən mühakimə planından istifadə edirlər. Başqa sözlə, onlar müəyyən bir təlim problemi növü həll etməyə imkan verən müəyyən bir qaydada yerinə yetirilən riyazi əməliyyatlar toplusu olan bir alqoritmədən istifadə edirlər.

Mürəkkəb hərəkəti sadə addımların mütəşəkkil ardıcılığı kimi təmsil etmək bacarığı ilə sıx bağlı olan öz fikirlərini ardıcıl, aydın və ardıcıl ifadə etmək bacarığı alqoritmik təfəkkür adlanır. Alqoritmik təfəkkür dünyaya elmi baxışın zəruri hissəsidir və şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir.

Alqoritmələrin təlim fəaliyyətlərində istifadəsi ibtidai sinif şagirdlərinə aşağıdakılara imkan verir:

- ümumi mühakimələri mühakimə etməyi və konkret mühakimələrə tətbiq etməyi öyrənməyə;

- riyazi dili inkişaf etdirməyə; tətbiq olunan bilikləri ardıcıl və səriştəli şəkildə təqdim etməyə;
- seçilmiş hərəkətlərin ardıcılığını planlaşdırmağa;
- öyrənilən materialın qavranılmasını sürətləndirməyə;
- təcrübə çalışmalarının sayını artırmağa;
- müstəqil işə daha çox vaxt ayırmağa;
- özünə nəzarət bacarıqlarını inkişaf etdirməyə

Beləliklə, alqoritm metodu ibtidai sinifdə tədris prosesini təşkil etmək üçün təsirli bir yoldur.

Şagirdlər fəaliyyətin komponentlərini müəyyən edir, işlərini tərtib edir, verilən problemin müxtəlif mümkün həll yollarını təhlil edir, nəticəni əldə edir, onu məqsədlə müqayisə edir və nəticəyə gəlirlər. Onlar problemin həllinin mürəkkəb prosesini qavrayır və nəzəri materialı daha asan qavrayırlar. Təlim prosesi onlar üçün daha sadə və daha başa düşülən olur, qorxu və qeyri-müəyyənlik yox olur, ibtidai sinif şagirdlərinin idrak fəaliyyətinin əsasını təşkil edən öyrənmə marağını artırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Orucova, S.S. İbtidai siniflərdə İKT-nin riyaziyyat dərslərində tətbiqi // “Riyaziyyat və İKT-nin tətbiq sahələri” mövzusunda Beynəlxalq Konfrans. – Gəncə: GDU, II hissə, – 2014, – s.133-136.
2. Orucova, S.S. İnformatikanın hazırlıq kursunun metodiki məsələləri // – Bakı: ADPU. ADPU-nun xəbərləri, – 2015. №1, – s.441-444.
3. Orucova, S.S. Fənlərarası əlaqənin reallaşdırılmasının sosial zərurəti. // – Bakı: ADPU. ADPU-nun xəbərləri, – 2015. №2, – s.424-426.
4. Orucova, S.S. Kiçik yaşlı məktəblilərin riyazi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsinə dair // – Bakı: ADPU. ADPU-nun xəbərləri, – 2015. №3, – s.482-484.
5. Orucova, S.S. Riyaziyyat dərslərində elektron vasitələrdən və multimediyə proqramlarından istifadə. // Doktorant və gənc tədqiqatçıların XX respublika elmi konfransının materialları. – Bakı: ADNSU, II cild, – 2016. – s.390-391.
6. Orucova, S.S. İbtidai siniflərdə riyaziyyatın informatika ilə əlaqəli tədrisinə dair. // Gənc alimlərin I Beynəlxalq elmi konfransı. – Gəncə: GDU, I hissə, – 2016. – s.328-330.
7. Orucova, S.S. Riyaziyyatın və informatikanın integrativ məsələlərinə dair // “Ali təhsildə keyfiyyətin təminatı” mövzusunda Respublika Elmi Konfransı. – Lənkəran: Lənkəran Dövlət Universiteti, – 2016. – s.325-326.
8. Orucova, S.S. Riyaziyyat və informatika elmlərinin integrativ əlaqələri və tərkibi // – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu. Elmi əsərlər, – 2019. – c.86. №4, – s.96-99.
9. Orucova, S.S. İbtidai siniflərdə riyaziyyatın tədrisində öyrədici proqramlardan istifadə imkanları // – Bakı, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu. Elmi əsərlər, – 2021, c.88. №2, – s.109-112.
10. Orucova S.S. İbtidai riyazi təhsildə informasiya texnologiyaları və informatika kursunun tədrisi xüsusiyyətləri // – Gəncə, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə bölməsi. Xəbər məcmuəsi, “Pedaqoji elmlər” seriyası, – 2021, c.1. №1, – s.77-84.
11. Pələngov, Ə.Q. Orta məktəbdə informatikanın tədrisi metodikası / – Bakı: ADPU, – 2015. – 264 s.

SEVINJ ORUJEVA

METHODOLOGY OF STUDYING THE FUNDAMENTALS OF ALGORITHMS IN PRIMARY SCHOOLS

Abstract: This article examines the teaching of algorithmization in primary school. It provides information on the essence of algorithmization, followed by the specifics of teaching this topic. Examples are provided using an algorithmization lesson taught to third-grade computer science

students. The impact of algorithm construction on the development of primary school students' thinking is discussed. The conclusion provides some generalizations.

Keywords: primary school student, algorithm, computer science education, independent thinking, creative thinking.

СЕВИНДЖ ОРУДЖЕВА

МЕТОДИКА ИЗУЧЕНИЯ ОСНОВ АЛГОРИТМОВ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Резюме: В статье рассматриваются вопросы обучения алгоритмизации в начальной школе. Дается информация о сущности алгоритмизации, а затем – об особенностях преподавания этой темы. Приводятся примеры на примере урока алгоритмизации, проведенного в третьем классе по информатике. Обсуждается влияние построения алгоритмов на развитие мышления младших школьников. В заключение делаются обобщения.

Ключевые слова: младший школьник, алгоритм, обучение информатике, самостоятельное мышление, творческое мышление

ƏYLƏNCƏLİ RİYAZİYYAT VASİTƏSİLƏ KİÇİK MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA MƏNTİQİ TƏFƏKKÜRÜN İNKİŞAFI

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin əsas məqsədlərindən biri uşaqlarda təfəkkür və məntiqi düşünmə bacarıqlarını formalaşdırmaqdır. Erkən yaş dövründə uşaqlar əşyalar və təbii materiallarla təcrübə aparmaqla ətraf aləmi dərk edir, bu da onların idraki və eksperimental bacarıqlarının inkişafına səbəb olur. 2-4 yaşlı uşaqlarda təfəkkür əsasən aydın-fəaliyyət xarakteri daşıyır; onlar müşahidə, toxunma və sınaq yolu ilə öyrənirlər. Bu mərhələdə uşaqlarda qruplaşdırma, seryasiya və sintez kimi ilkin məntiqi əməliyyatların inkişafı mühüm rol oynayır. Tərbiyəçi uşaqlarda düşünmə və nitq bacarıqlarını stimullaşdırmaq üçün didaktik oyunlardan, eksperimentlərdən və müşahidədən geniş istifadə etməlidir. "Bir və çox", "Ev tikirik", "Böyük və kiçik toplar", "Sehrli torba" kimi oyunlar uşaqlarda məntiqi təfəkkür, yaddaş, diqqət və xırda motorikanın inkişafına kömək edir.

Açar sözlər: məntiqi təfəkkürün inkişafı üçün oyunlar, məktəbəqədər uşaqlarda idraki bacarıqların formalaşdırılması, uşaq təlimində yaradıcılıq, valideyn və uşaq birgə fəaliyyətləri, evdə öyrənmə üsulları, erkən yaş təhsili metodikası

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda təfəkkür proseslərinin formalaşdırılması: Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin əsas vəzifələrindən biri uşaqlarda təfəkkür proseslərinin formalaşdırılmasıdır. Uşağın düşünmə proseslərinə yiyələnməsi, əldə etdiyi məlumatı mənimsəmək, işləmək və tətbiq etmək bacarığı yalnız məktəb dövründə uğurlu təhsil üçün deyil, həm də gələcək həyatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məntiqi düşünmək bacarığı – yəni düzgün qərarlar qəbul etmək, hadisələrə rəşional yanaşmaq – həm peşə fəaliyyətində, həm də gündəlik münasibətlərdə, məişət həyatında insana yardım edir. Hər yaş dövrünün özünəməxsus məntiqi düşünmə vəzifələri vardır. Uşaq böyüdükcə və onun düşünməsi mürəkkəbləşdikcə bu vəzifələr də dərinləşir və genişlənir. İki və dörd yaşlı uşaqlardan eyni tapşırığı yerinə yetirmələrini tələb etmək olmaz. Altı yaşlı uşaqlara isə kiçik yaşlı uşaqlara verilən tapşırıqlar maraqsız gəlir, çünki onların təfəkkür səviyyəsi fərqlidir.

Erkən yaşlı uşaqlarda məntiqin inkişafı vəzifələri: 2-4 yaşlı uşaqlarda təfəkkür əsasən aydın-fəaliyyət xarakterlidir. Uşaqlar əşyaları mütləq araşdırmaq, toxunmaq, sınaqdan keçirmək istəyirlər – əşyanı sındırmaq, digərinə vurmaq, atmaq onlar üçün həm əyləncəlidir, həm də bu yolla onlar əşyanın möhkəmliyini və funksiyasını öyrənirlər. İki yaşlı uşaqlarda yaddaş və diqqət zəif inkişaf etdiyi üçün əldə etdikləri təcrübəni uzun müddət saxlamaya bilirlər (məsələn, bir dəfə turş limonu dadan uşaq yenidən dadmağa cəhd edə bilər). Lakin üç yaşına yaxın onların intellektual inkişafı sürətləndiyi üçün artıq nəticə çıxarmağı bacarırlar (limon turşudur, deməli, yemək lazım deyil) və bu məlumatı yadda saxlayırlar.

Bu mərhələdə məntiqin inkişafı üzrə vəzifələr: Əşyalar və təbii materiallarla (qum, su) aparılan hərəkətlər əsasında idraki fəaliyyətin və eksperiment bacarığının inkişafı üçün şərait yaratmaq; Sensor etalonlar haqqında ilkin təsəvvürlər formalaşdırmaq (rəng, forma, ölçü); Nitqin inkişafına kömək etmək, uşaqları hərəkət əsasında sadə mühakimələr ifadə etməyə öyrətmək (su axır, onu bir qabdan digərinə tökmək olar);

İlk məntiqi əməliyyatları öyrətmək: Qruplaşdırma (klassifikasiya) – eyni rəng və ya formaya görə əşyaları ayırmaq; Seryasiya – ölçüsünə görə artan və ya azalan sıra düzəltmək (piramida halqalarını düzərkən); Sintez – hissələrdən bütöv obyekt yaratmaq (konstruktordan ev tikmək və s.).

Uşaqların idraki fəaliyyətinin təşkili üçün şərait yaratmaq: Bu vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün qrupda zəngin inkişafetdirici mühit yaradılmalıdır. Uşaqların diqqətini cəlb edən parlaq, maraqlı oyuncaqlar, qum və su ilə oynamaq üçün masalar əlçatan yerdə olmalıdır. Material uşaqlar tərəfindən mənimsəndikcə oyun və oyuncaqlar dəyişdirilməlidir.

Bəzi uşaqlar artıq üç yaşında iki əşya arasında əlaqə qurmağı bacarır. Bu məqsədlə “Balasını tap”, “Kim nə yeyir”, “Cütü tap” kimi oyunlardan istifadə olunur. Uşaqlar bu oyunlarda kiçik oyuncaqlarla cütlüklər yaradır, məsələn, heyvanı yeməyi ilə uyğunlaşdırır, balasını böyüyünün yanına qoyur. Eyni qaydada “Cütü tap” oyununa gəlincik üçün şərf və papaq, mebel və qab-qacaq kimi əşyalar əlavə edilə bilər:

- Erkən yaş dövrü üçün əsas metodlar:
- Tərbiyəçinin göstərməsi və izahı;
- Didaktik oyunlar (əşyalarla manipulyasiya əsasında);
- Eksperimental fəaliyyət.

Bu üsullar uşaqlarda ətraf mühitə maraq oyadır, əşyaların xüsusiyyətləri haqqında praktiki bilik qazandırır və idraki fəallığı stimullaşdırır.

2-3 yaşlı uşaqlar üçün riyaziyyat necə olmalıdır? Riyaziyyat şən və maraqlı olmalıdır! Əyləncəli oyunlar uşaqlarda say, rəqəm və sadə hesablama əməliyyatlarına maraq oyadır. Tərbiyəçi və valideynlərin səbrli, yaradıcı və ardıcıl işi uğurun əsas şərtidir. Qrupda məntiqi təfəkkürün inkişafına yönəlmiş oyunlar üçün xüsusi guşə yaradılmışdır. Burada əsasən didaktik oyunlar yer alır, çünki onlar əşyalarla manipulyasiyaya əsaslanır, sadə qaydaları var və sensor inkişafı dəstəkləyir.

Erkən yaşlı uşaqlar üçün aktual oyun nümunələri:

1. “Bir və çox” 2 yaşında uşaqlar artıq “çox” sözünü anlayırlar. Oyunun məqsədi – “bir” və “çox” anlayışları arasındakı fərqi mənimsətməkdir.

2. “Ev tikirik” rəng və forma haqqında təsəvvürləri inkişaf etdirir. Tərbiyəçi uşaqlara pişik və it oyuncaqları göstərir. İt özünə kərpiclərdən, pişik isə kubiklərdən ev istəyir. Uşaqlar uyğun materialları seçərək ev tikirlər. Daha sonra oyun mürəkkəbləşdirilə bilər: məsələn, it üçün qırmızı kubiklərdən, pişik üçün yaşıl kubiklərdən ev tikmək.

3. “Böyük və kiçik toplar” rəng və ölçü fərqlərini öyrədir. Uşaqlar müxtəlif ölçülü topları iki gəlincik üçün seçirlər: böyük “qız” böyük toplarla, kiçik “oğlan” isə kiçik toplarla oynayır. Sonradan oyun mürəkkəbləşdirilir – oğlan yalnız qırmızı toplarla oynamaq istəyir, qız isə mavi toplarla oynayır.

4. Pinqvin oyunu (“Paltar asmaq”) Uşaqlara kartondan hazırlanmış geyimləri rənginə uyğun paltarqurudandan asmaq tapşırılır. Alternativ variant – kirpələrin arxasına iynə, tırtıllara ayaq yapışdırmaq.

5. Say çubuqları ilə oyun: Say, həndəsi fiqurlar və simmetriya haqqında təsəvvürləri inkişaf etdirir. Çubuqlardan (karandaş, saman və s.) ev, göbələk, ağac, gəmilər və s. düzəldilir. Uşağa fiqurların adları izah olunur.

6. “Şəhərli torba” Məqsəd – obrazlı təfəkkür və yaddaşı inkişaf etdirməkdir.

7. “Gəlincikləri yığmaq” Məqsəd – əşyaların “yuxarı” və “aşağı” hissəsini ayırd etmə bacarığını formalaşdırmaq, xırda motorikanı inkişaf etdirmək, söz ehtiyatını artırmaqdır.

Uşaqlar gəlincikləri düzgün şəkildə yığmağı öyrənilər: balaca fiquru böyüyün içinə, başı yuxarı olmaqla yerləşdirirlər.

Nəticə. Təsvir olunan bütün üsul və oyunlar qrupda aparılan məşğələlərdə məntiqi təfəkkürün və ilkin riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılmasında fəal şəkildə istifadə olunur. Onlar eyni zamanda valideynlər üçün də faydalıdır – ev şəraitində öyrənilənləri möhkəmləndirmək mümkündür. Bu oyunlar təkcə riyazi təlim deyil, həm də valideyn və uşağın birgə maraqlı vaxt keçirməsi üçün gözəl fürsətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova, S.R. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda idraki proseslərin inkişafı yolları / S.R.Abbasova. – Bakı: Maarif, – 2018.
2. Əliyev, H.Ə. Məktəbəqədər pedaqogika (dərs vəsaiti) / H.Ə.Əliyev. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2022.
3. Əliyeva, G.V. Erkən yaşlı uşaqlarda riyazi təsəvvürlərin inkişafı / G.V.Əliyeva. – Bakı: Adiloğlu, – 2019.

4. Qasımova, X.Ə. Məntiqi düşünmə və yaradıcılıq təfəkkürünün inkişafı yolları / X.Ə.Qasımova. – Gəncə: Elm, – 2021.
5. Qədirova, L.C. Sensor tərbiyə və erkən riyazi biliklərin mənimsənilməsi / L.C.Qədirova. – Bakı: Təhsil, – 2015.
6. Quliyeva, N.Ə. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların məntiqi və riyazi təfəkkürünün formalaşdırılması / N.Ə.Quliyeva. – Bakı: Təhsil, – 2020.
7. Hüseynova, R.M. Məktəbəqədər uşaqlarda idraki fəaliyyətin formalaşması / R.M.Hüseynova. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2017.
8. Кудряшова, И.А. Развитие логического мышления младших дошкольников средствами занимательной математики / И.А.Кудряшова. – Москва: – 2021.
9. Mehdiyeva, P.S. Məktəbəqədər təhsildə oyun fəaliyyətinin rolu / P.S.Mehdiyeva. – Bakı: AzEdu, – 2016.

SEVINC SAFAROVA

THE DEVELOPMENT OF LOGICAL THINKING IN YOUNGER PRESCHOOL CHILDREN THROUGH RECREATIONAL MATHEMATICS

Abstract: One of the main objectives of preschool education institutions is to develop thinking and logical reasoning skills in children. During early childhood, children explore the world around them through experiments with objects and natural materials, which contributes to the development of their cognitive and experimental abilities. For children aged 2–4, thinking is primarily characterized by active perception; they learn through observation, touch, and experimentation. At this stage, the development of basic logical operations such as grouping, seriation, and synthesis plays an important role. The educator should actively use didactic games, experiments, and observations to stimulate children's thinking and speech abilities. Games such as “One and Many,” “Building a House,” “Big and Small Balls,” “Magic Bag” and help children develop logical thinking, memory, attention, and fine motor skills.

Keywords: Games for the development of logical thinking, formation of cognitive skills in preschool children, creativity in child education, joint activities between parents and children, home learning methods, early childhood education methodology

СЕВИНДЖ САФАРОВА

РАЗВИТИЕ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА СРЕДСТВАМИ ЗАНИМАТЕЛЬНОЙ МАТЕМАТИКИ

Резюме: Одной из основных целей дошкольных образовательных учреждений является формирование у детей мышления и навыков логического рассуждения. В раннем возрасте дети познают окружающий мир через эксперименты с предметами и природными материалами, что способствует развитию их познавательных и экспериментальных способностей. У детей 2–4 лет мышление носит наглядно-действенный характер: они учатся через наблюдение, прикосновение и пробу. На этом этапе важную роль играет развитие элементарных логических операций, таких как классификация, сериация и синтез. Воспитателю следует широко использовать дидактические игры, эксперименты и наблюдения для стимуляции мыслительных и речевых способностей детей. Игры «Один и много», «Строим дом», «Большие и маленькие мячи», «Волшебный мешочек» способствуют развитию у детей логического мышления, памяти, внимания и мелкой моторики.

Ключевые слова: Игры для развития логического мышления, формирование познавательных навыков у дошкольников, творчество в обучении детей, совместная деятельность родителей и детей, методы обучения дома, методика дошкольного образования

SEYİDNİSƏ ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Müəllim

<https://orcid.org/0000-0002-8271-4781>

sx.aliyeva@adpu.edu.az

ALİ PEDAQOJİ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ ELMİ KADR HAZIRLIĞININ ANALİTİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Məqalədə ali pedaqoji təhsil sistemində elmin mövcud vəziyyəti, qarşıda duran çağırışlar və inkişaf perspektivləri tədqiq olunur. Araşdırmada elmi fəaliyyətin keyfiyyəti, universitet-şagird-cəmiyyət əlaqələrinin qurulması, pedaqoji kadr hazırlığının yenilənməsi və rəqəmsallaşmanın təhsilə integrasiyası əsas istiqamət kimi qiymətləndirilir. Müasir mundial trendlər göstərir ki, ali pedaqoji təhsildə elm yalnız metodiki biliklərin tətbiqi ilə məhdudlaşmamalı, innovativ tədqiqatlar, STEAM əsaslı tədris modelləri və əmək bazarının tələblərinə uyğun kompetensiyaların formalaşdırılması ilə zənginləşdirilməlidir. Aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycanda pedaqoji ali təhsil sistemində elmin inkişafı üçün institusional koordinasiya, kadr hazırlığı, beynəlxalq əməkdaşlıq və maliyyə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Açar sözlər: *ali təhsil, pedaqoji elm, innovasiya, STEAM, rəqəmsallaşma, kadr hazırlığı.*

Giriş: Ali pedaqoji təhsil sistemi hər bir ölkənin intellektual potensialını formalaşdıran, cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında aparıcı rol oynayan əsas sütunlardan biridir. Müəllim hazırlığı, pedaqoji elmlərin inkişafı, təhsil prosesinin elmi əsaslarla müasirləşdirilməsi və insan kapitalının keyfiyyətinin yüksəldilməsi bu sistemin funksional çərçivəsini təşkil edir. Müasir dövrdə pedaqoji elmlərin rolu daha da artmış, təhsil siyasətlərinin yenilənməsi və qlobal rəqabətə dayanıqlı insan resurslarının formalaşdırılması baxımından mühüm strateji əhəmiyyət qazanmışdır. Bu baxımdan ali pedaqoji təhsil sistemində elmin real vəziyyətinin araşdırılması, mövcud potensialın qiymətləndirilməsi, problemlərin düzgün müəyyənəndirilməsi və gələcək inkişaf perspektivlərinin elmi əsaslarla müəyyənəndirilməsi təhsil sahəsində aparılan islahatların effektivliyini təmin edən vacib tədqiqat istiqamətlərindən biridir.

Qlobal səviyyədə sürətlə dəyişən texnoloji mühit, əmək bazarının tələbləri, rəqəmsal savadlılığın yüksəlməsi, yeni pedaqoji yanaşmaların meydana çıxması, ömürboyu təhsilin sosial prioritetə çevrilməsi ali pedaqoji təhsil sistemindən daha çevik, adaptiv, elmi əsaslı və innovativ yanaşmalar tələb edir. Müasir mərhələdə ali təhsil müəssisələrinin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri də elmi araşdırmaların keyfiyyətini yüksəltmək, pedaqoji innovasiyaların təşviqi, tədqiqat yönümlü təlim strategiyalarının tətbiqi və akademik mühitdə elmi fəaliyyətin stimullaşdırılmasıdır. Bu baxımdan ali pedaqoji təhsil yalnız müəllim hazırlığı funksiyasını yerinə yetirmir, həm də yeni biliklərin yaradılması, elmi ideyaların formalaşdırılması, pedaqoji proseslərin tənzimlənməsi və innovativ yanaşmaların ictimai həyata integrasiyasını təmin edən çoxşaxəli intellektual mühit yaradır.[1]

Azərbaycan Respublikasında ali pedaqoji təhsil sistemində aparılan islahatlar, qəbul edilən dövlət proqramları, təhsilin keyfiyyətinin artırılmasına yönəlik elmi tədqiqatların genişləndirilməsi, beynəlxalq təcrübənin adaptasiyası və rəqəmsal təhsil mühitinin inkişafı pedaqoji elmlərin müasir tələblərə uyğunlaşmasına mühüm töhfə verir. Bununla yanaşı, elmi-tədqiqat fəaliyyətinin təşkili, elmi

nəticələrin praktikaya transferi, müəllim hazırlığında tədqiqat yönümlü tədrisin gücləndirilməsi və ali təhsil müəssisələrində elmi infrastrukturun təkmilləşdirilməsi hələ də aktuallığını saxlayan məsələlərdəndir.

Bu kontekstdə ali pedaqoji təhsil sistemində elmin reallıqlarının araşdırılması bir neçə əsas istiqamətlə bağlıdır. Birincisi, mövcud elmi-tədqiqat fəaliyyətinin keyfiyyəti, strukturu və nəticəliliyi. İkincisi, pedaqoji elmlərdə mövzu müxtəlifliyi, metodoloji yanaşmalar və tədqiqat mədəniyyəti. Üçüncüsü, ali təhsil müəssisələrində müəllim hazırlığının elmi əsaslara söykənməsi, kurikulumların tədqiqat yönümlü olması və tələbələrin elmi fəaliyyətə cəlb edilməsi. Dördüncüsü, elmi nəticələrin təhsil sistemində praktiki tətbiqi və pedaqoji innovasiyaların effektivliyi. Beşincisi, beynəlxalq əməkdaşlıq, qlobal elmi trendlərə inteqrasiya və elmi nəticələrin beynəlxalq elmi dövriyyəyə çıxarılması.[2]

Ali pedaqoji təhsildə elmin rolunun artırılması yalnız akademik çevrə üçün deyil, bütövlükdə cəmiyyət üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Çünki hansı dövrdə yaşamasından asılı olmayaraq, müəllim cəmiyyətin zəkasını formalaşdıran, onun gələcək inkişafına yön verən, sosial-mədəni dəyərləri ötürən, insan kapitalının keyfiyyətini müəyyənləşdirən ən mühüm peşə sahiblərindən biridir. Müəllimin yüksək elmi hazırlığa, geniş dünyagörüşünə, metodoloji biliklərə, innovativ pedaqoji yanaşmalara malik olması isə yalnız elmi əsaslı pedaqoji hazırlıqla mümkündür.

Bu baxımdan ali pedaqoji təhsildə elmin real vəziyyətinin dərin təhlili, qarşıda duran problemlərin sistemləşdirilməsi və inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi həm pedaqoji elmlərin inkişafına, həm də ölkənin təhsil strategiyasının gücləndirilməsinə mühüm töhfə verir. Məlum olduğu kimi, müasir pedaqogika elmi yalnız ənənəvi tədris metodlarının araşdırılması ilə məhdudlaşmır. O, psixologiya, sosiologiya, informasiya texnologiyaları, iqtisadiyyat, mədəniyyətşünaslıq, menecment və digər sahələrlə inteqrasiya edən çoxşaxəli bir elmdir. Bu multidissiplinar struktur pedaqoji elmlərin tədqiqat potensialını artırır və ali təhsildə elmi fəaliyyətin genişlənməsinə yeni imkanlar yaradır. Lakin mövcud reallıqlar göstərir ki, bu sahədə hələ də nəzərəçarpan boşluqlar mövcuddur və bu boşluqların aradan qaldırılması elmi yanaşmaların gücləndirilməsini tələb edir.[3]

Ali pedaqoji təhsildə elmin inkişafına təsir göstərən başqa mühüm amillərdən biri də elmi kadr hazırlığıdır. Pedaqoji elmlər üzrə fəlsəfə doktoru və elmlər doktoru hazırlığı sisteminin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, dissertasiya araşdırmalarının aktuallığı, tətbiq potensialı və elmi yenilik dərəcəsi ali təhsil müəssisələrinin elmi potensialının əsas göstəricilərindəndir. Elmi rəhbərlik institutunun gücləndirilməsi, doktorantların tədqiqat fəaliyyətinin keyfiyyətinin artırılması, beynəlxalq elmi jurnallarda nəşrin stimullaşdırılması və elmi fəaliyyətə dövlət dəstəyinin genişləndirilməsi bu istiqamətdə mühüm məsələlərdir.

Ali pedaqoji təhsildə elm həmçinin tədris prosesinin strukturuna təsir göstərir. Tədqiqat yönümlü tədris metodları, layihə əsaslı öyrənmə, problem əsaslı öyrənmə, STEAM yanaşması, rəqəmsal resurslardan istifadəyə əsaslanan tədris modelləri pedaqoji hazırlığın keyfiyyətini yüksəldir. Bu metodların tətbiqi isə müəllimin elmi düşüncə tərzinin inkişafı, tədqiqat bacarığının gücləndirilməsi və innovativ təlim mühitinin yaradılması ilə sıx bağlıdır.

Bütün bunlarla yanaşı, ali pedaqoji təhsil müəssisələrində elmi fəaliyyətin qarşısında duran problemlər də kifayət qədər ciddi və çoxşaxəlidir. Bunlar arasında elmi-tədqiqat laboratoriyalarının çatışmazlığı, elmi infrastrukturun zəifliyi, gənc tədqiqatçıların stimullaşdırılmasının yetərsizliyi, elmi nəşrlərin keyfiyyətinin aşağı olması, beynəlxalq indeksli jurnallarda dərc problemləri, praktikaya yönəlik tədqiqatların azlığı, müəllim hazırlığında elmi fəaliyyətin formal xarakter daşması və digər məsələlər xüsusi yer tutur. Bu problemlərin hər biri sistemli yanaşma tələb edir və ali pedaqoji təhsil sistemində islahatların mühüm tərkib hissəsini təşkil edir.[4]

Beləliklə, ali pedaqoji təhsil sistemində elmin reallıqları və perspektivləri çoxşaxəli araşdırma tələb edən, həm elmi, həm də praktiki baxımdan aktuallığı yüksək olan mövzudur. Bu məqalənin məqsədi məhz bu sistemdə mövcud vəziyyəti elmi-nəzəri əsaslarla təhlil etmək, problemləri müəyyənləşdirmək və inkişaf istiqamətləri üzrə real perspektivlər irəli sürməkdir.

Ali pedaqoji təhsil sistemində elmin mövcud vəziyyəti

1. Elmi fəaliyyətin keyfiyyəti və strukturu
2. Kadr hazırlığı və elmi potensial
3. Rəqəmsallaşma və innovasiyalar

Ali pedaqoji təhsildə elmin problemləri

1. Maliyyələşmənin məhdudluğu
2. Beynəlxalq əməkdaşlığın zəifliyi
3. İnfrastrukturun yetərsizliyi
4. Universitet–məktəb əlaqələrinin zəifliyi
5. Tətbiq mexanizmlərinin çatışmazlığı[5]

İnkişaf perspektivləri

1. İnnovativ tədqiqatlar
2. Beynəlxalq əməkdaşlıq
3. STEAM əsasında kadr hazırlığı
4. Elm–təhsil inteqrasiyası[6]

Nəticə: Ali pedaqoji təhsil sistemində elmin real vəziyyəti və inkişaf perspektivlərinin təhlili göstərir ki, bu sahədə həm ciddi nailiyyətlər, həm də həllini gözləyən mühüm problemlər mövcuddur. Müasir mərhələdə ali pedaqoji təhsil yalnız müəllim hazırlığının texniki prosesindən ibarət deyil; burada elm əsas aparıcı qüvvə kimi çıxış edir və təhsilin keyfiyyətini müəyyənləşdirən strateji faktor rolunu oynayır. Buna görə də elmi fəaliyyətin gücləndirilməsi, tədqiqat mədəniyyətinin formalaşdırılması və elmi nəticələrin praktikaya inteqrasiyası ali təhsil müəssisələrinin prioritet inkişaf istiqaməti olmalıdır.

Araşdırma göstərir ki, ali pedaqoji təhsildə elmin inkişafı üçün bir neçə əsas istiqamət üzrə prioritet addımların atılması zəruridir. İlk növbədə, elmi tədqiqatların keyfiyyətinin yüksəldilməsi, metodoloji bazanın gücləndirilməsi və tədqiqat mövzularının müasir pedaqoji çağırışlara uyğunlaşdırılması vacibdir. Elmi fəaliyyət yalnız nəzəri nəticələrin əldə edilməsi ilə məhdudlaşmamalı, praktiki həyata inteqrasiya olunmalı, təhsil sisteminin real problemlərinə həll yönümlü yanaşmalar təqdim etməlidir. Müəllim hazırlığında tədqiqat yönümlü kurikulumların tətbiqi, tələbələrin elmi fəaliyyətə cəlb edilməsi, layihə və problem əsaslı öyrənmə metodlarının genişləndirilməsi pedaqoji elmlərin tətbiqi potensialını artıracaq.

Nəticələr göstərir ki, elmi infrastrukturun gücləndirilməsi ali pedaqoji təhsilin inkişafı üçün əsas şərtlərdən biridir. Elmi laboratoriyaların yaradılması, rəqəmsal resurslardan istifadənin genişləndirilməsi, elmi məlumat bazalarına çıxış imkanlarının artırılması, beynəlxalq elmi tədqiqat şəbəkələrində iştirakın gücləndirilməsi elmi fəaliyyətin keyfiyyətinə birbaşa təsir edir. Eyni zamanda, elmi kadr hazırlığı sisteminin təkmilləşdirilməsi, doktorantura pilləsində tədqiqat fəaliyyətinin keyfiyyətinin artırılması, elmi rəhbərlik institutundan səmərəli istifadə, elmi tədqiqatların aktual mövzulara yönləndirilməsi zəruridir.

Ali pedaqoji təhsil sistemində elmi fəaliyyətin daha effektiv təşkili həm də idarəetmə məsələlərindən asılıdır. Elmi fəaliyyətin stimullaşdırılması, elmi nəticələrə görə motivasiya mexanizmlərinin gücləndirilməsi, beynəlxalq indeksli jurnallarda dərc olunan tədqiqatların maddi və

mənəvi təşviqi, elmi fəaliyyətlə məşğul olan gənclərə xüsusi dəstək proqramlarının yaradılması elmi mühitin cəlbədiciliyini artıran mühüm amillərdəndir. Bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, xüsusilə Avropa və ABŞ universitetlərində tətbiq olunan elmi idarəetmə modellərinin adaptasiyası əsas inkişaf meyillərindən biri ola bilər.

Tədqiqatlar göstərir ki, ali pedaqoji təhsildə elmi fəaliyyətin gücləndirilməsi yalnız universitetlər daxilində deyil, həm də ümumi təhsil sistemi ilə qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf etdirilməsi hesabına mümkündür. Universitet-məktəb əlaqələrinin gücləndirilməsi, tədqiqatların məktəblərin real ehtiyaclarına yönləndirilməsi, müəllim və tələbələrin birgə layihələrdə iştirakı, pedaqoji innovasiyaların məktəblərdə sınaqdan keçirilməsi elmi nəticələrin praktik təsirini artırır. Bu istiqamətdə əməkdaşlıq həm elmi tədqiqatların keyfiyyətini yüksəldir, həm də ali pedaqoji təhsil ilə ümumi təhsil sistemi arasında davamlı integrasiyanı təmin edir.

Nəticə olaraq demək olar ki, ali pedaqoji təhsil sistemində elmin inkişaf perspektivləri genişdir, lakin bu perspektivlərin reallaşması sistemli yanaşma, metodoloji dəstək və dövlət-universitet əməkdaşlığının gücləndirilməsi ilə sıx bağlıdır. Bu sahədə aparılan islahatların davam etdirilməsi, elmi-tədqiqat fəaliyyətinin gücləndirilməsi və elmi nəticələrin praktiki tətbiqi ölkənin təhsil sisteminin rəqabət qabiliyyətini artıracaq.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Ali təhsil strategiyası.
2. UNESCO. Teacher Education for the 21st Century.
3. OECD (2023). Education at a Glance.
4. Horizon Europe Framework Documents.
5. STEAM Education Global Review, 2022.
6. Azərbaycan elmi jurnallarının reyestri, 2024.

SEYIDNISA ALIYEVA

ANALYTICAL ASSESSMENT OF SCIENTIFIC PERSONNEL TRAINING IN THE HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION SYSTEM

Abstract: The article explores the current state, challenges, and future prospects of science within the higher pedagogical education system. The study evaluates the quality of research activities, the establishment of university–student–society relations, the modernization of teacher training, and the integration of digital technologies into education. Global trends show that science in pedagogical universities should not be limited to methodological knowledge but expanded with innovative research, STEAM-based teaching models, and competencies aligned with labor market demands. The analysis indicates that improving institutional coordination, human resources, international cooperation, and funding mechanisms is essential for the development of pedagogical science in Azerbaijan.

Keywords: higher education, pedagogical science, innovation, STEAM, digitalization, personnel training

СЕЙИДНИСА АЛИЕВА

**АНАЛИТИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ПОДГОТОВКИ НАУЧНЫХ КАДРОВ В СИСТЕМЕ
ВЫСШЕГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ**

Аннотация: В статье анализируется современное состояние науки в системе высшего педагогического образования, существующие проблемы и перспективы развития. Исследование подчеркивает необходимость повышения качества научной деятельности, модернизации подготовки педагогических кадров, расширения цифровых технологий в образовании и укрепления связей «университет-студент-общество». Международные тенденции показывают, что педагогическая наука должна основываться не только на методике преподавания, но и на инновационных исследованиях и компетенциях, соответствующих требованиям рынка труда.

Ключевые слова: высшее образование, педагогическая наука, инновации, STEAM, цифровизация, подготовка кадров

MAARİFÇİ REALİZM CƏRƏYANININ TƏDRİSDƏ YERİ

Maarifçi realizm cərəyanı həm orta, həm də ali məktəb proqramlarında tədris edilir. Bu cərəyanın tədrisi zamanı XX əsrin ilk altmış illiyində aparılan araşdırmalarla sonrakı dövr tədqiqatlarının müqayisəli şəkildə təqdim edilməsi zəruridir. Çünki XX əsrin əvvəllərində maarifçi realizmin əsas nümayəndələri sayılan M.F.Axundzadə və S.Ə.Şirvani, A.Bakıxanov və s. daha çox tənqidi realizm istiqamətinə aid edilirdilər. Lakin XIX əsrin 60-cı illərindən sonrakı tədqiqatlar göstərir ki, realizmin tənqidi və sosialist realizmindən əlavə, onun maarifçi realizm adlanan başlanğıc mərhələsi də mövcuddur.

Maarifçi realizmin əsas xüsusiyyətləri: cəmiyyətdə mövcud problemlərin səbəbini elmsizlikdə görmək; bədii əsərlərdə Qərbə meylin artması, qərbli obrazların yaradılması və Şərq-Qərb mühitinin qarşılaşdırılması; feodal-patriarxal dünyagörüşünə mənfi münasibət; dini fanatizmin, möcüzələrə kor-koranə inanmanın tənqidi; qadın surətlərinə real cizgilərlə yanaşma; ədəbi janr sistemində yeniləşmə meyilləri (dram, komediya, povest, mənzum elegiya və s.).

Açar sözlər: maarifçi realizm, tədris, qərb, tənqid, Mirzə Fətəli Axundzadə, XX əsr araşdırmaları

Ali məktəb proqramlarında ədəbi cərəyanlar – klassizm, sentimentalizm, romantizm, realizm, maarifçi realizm, tənqidi realizm və s. – geniş şəkildə tədris olunur. Ədəbiyyatşünas Abbas Hacıyev yazır: “Ədəbi meyl və cərəyanlar sabit qalmır, dəyişir, ya növbələşir, ya da yan-yanı inkişaf tapır, amma onlar xronoloji ardıcılıqla yaranmır” [1, s.327]. Həqiqətən də, ədəbi cərəyanlar müəyyən zaman dilimində yaranır və formalaşır, lakin xronoloji ardıcılıqla bir-birini əvəz etmir, hər birinin özünəməxsus, spesifik xüsusiyyətləri mövcud olur. Fikrimizcə, tədrisdə ədəbi cərəyanlar aşağıdakı alqoritmə üzrə tədris edilməsi daha effektiv olar:

1. Ədəbi metod anlayışının izahı;
2. Ədəbi cərəyanların əsas xüsusiyyətləri;
3. Ədəbi metod və ədəbi cərəyanın fərqi;
3. Ədəbi cərəyanların fəlsəfi və tarixi səbəbləri;
4. Bədii əsərlərdə hər hansı ədəbi cərəyanın xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi.

XX əsrdə aparılan ədəbiyyatşünaslıq araşdırmalarının bir çoxunda ədəbi cərəyanların təsnifi və onlara yanaşmalar müasir tədqiqatlarla müqayisə edildikdə müəyyən fərqliliklərin mövcud olduğu görünür. Məsələn, XX əsrin ilk yarısında yazılmış tədqiqatlarda XIX əsr Azərbaycan şair və yazıçıları – M.F. Axundzadə, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani və Abbasqulu ağa Bakıxanov tənqidi realizmin nümayəndələri kimi təqdim edilirdi. Lakin XX əsrin ikinci yarısından sonra aparılan araşdırmalarda, xüsusilə Yaşar Qarayevin “Azərbaycan realizminin mərhələləri” adlı dissertasiyasında realizm üç mərhələdə tədqiq edilir: maarifçi realizm, tənqidi realizm və sosialist realizmi. Bu yanaşmaya əsasən göstərilən sənətkarlar maarifçi realizmin nümayəndələri kimi dəyərləndirilir. XIX əsrdə maarifçilik ədəbi cərəyan kimi formalaşdı.

Bu dövrdə maarifçilik ideyalarının – elmin, mədəniyyətin və rəşadət düşüncəsinin ədəbi əsərlərdə təbliği tamamilə yeni dünyagörüş deyildi. İntibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatına nəzər saldıqda aydın olur ki, dahi Nizami Gəncəvi poemalarında və həmin poemalara daxil edilən hekayələrdə elmin qüdrəti xüsusi vurğulanır, cəmiyyətin tərəqqisində maarif və biliyin rolu ön plana çəkilir. Nizami Gəncəvi “İsgəndərnamə” poemasının “İqbalnamə” hissəsində yazırdı:

O, böyük, ağıllı, ayıq hökmdar,
Öz şahlıq taxtında tutarkən qərar,
Əmr etdi verildi belə bir qərar:
“Alimdir gözümdə ən əziz insan.

Elmlə, hünərlə! Başqa cür heç kəs,
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz! [2, s.121].

Digər cərəyanlarda olduğu kimi, maarifçiliyin də özünəməxsus fəlsəfi və tarixi əsasları mövcuddur. Maarifçiliyin fəlsəfi dayaqlarından biri Fridrix Engelsin baxışları ilə bağlıdır. Engels yazırdı: “Düşünən zəka mövcud olan hər şeyin yeganə mənbəyidir”.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında maarifçi realizmin tarixi əsasını akademik İsa Həbibbəyli düzgün şəkildə müəyyənləşdirir. Onun fikrincə, “Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı (1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi ilə) ölkənin xanlıqlar dövründən gələn mübarizə əzmini qırsa da, eyni zamanda, maarifçilik baxımından xalqı sürətlə irəli aparmaq üçün şərait yaratmışdır. Artıq Qərb maarifçiliyi üzərində formalaşmış Rusiya imperiyasının tərkibində fəaliyyət göstərməli olan Azərbaycan mədəni-maarifçi mühitinin ab-havasında yaşamağa başlamışdır” [4, s.4]. Həmçinin 1873-cü ildə M.F.Axundzadənin “Sərgüzəşti-Vəzir xan Lənkəran” əsərinin Bakı realnı məktəbində tamaşaya qoyulması Azərbaycan milli teatrının yaranmasına səbəb oldu. 1875-ci ildə Həsən bəy Zərdəbinin “Əkinçi” qəzetini nəşr etdirməsi isə milli mətbuatın əsasını qoydu. Füzuli ədəbi məktəbinin davamçısı Seyid Əzim Şirvani 1869-cu ildə Şamaxıda ana dilində tədrisin aparıldığı, dünyəvi elmlərin öyrədildiyi üsuli-cədid məktəbini açdı. Bu proseslər həmin dövrdə elmin və maarifin cəmiyyətin inkişafındakı rolunu aydın şəkildə göstərir.

XIX əsri “Ağıl əsri” adlandıran akademik İsa Həbibbəyli yazırdı: “XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanda maarifçilik milli ideyadan böyük maarifçi hərəkət səviyyəsinə yüksəlmişdi” [4, s.6].

Maarifçi realizmin əsas xüsusiyyətləri:

1. Cəmiyyətdə baş verən problemlərin səbəbini elmsizlikdə görürdülər;
2. Bədii əsərlərdə Qərbə meyl, qərbli obrazlarının yaradılması, Şərq-Qərb mühitinin qarşılaşdırılması;
3. Feodal – patriarxal dünyabaxışa mənfi münasibət;
4. Dini fanatizmin, qeyri-real möcüzələrə inamın tənqidi;
5. Ədəbi əsərlərdə janr sinifində müasirləşmə — dram, komediya, povest, mənzum elegiya janrlarında əsərlərin yazılması;
6. Xalqın hakimiyyətdə təmsili;
7. Satiranın realizmdə yeni janrlarının yaranması, “realist satirik” ədəbiyyatın yaranması;
8. Qadın obrazlarına real cizgilərlə yanaşma.

Qərb ədəbiyyatında maarifçi realizm cərəyanı XVIII əsrdə Daniel Defo-nun yaradıcılığı, xüsusilə də “Robinson Kruzo” romanı ilə başlanmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında isə bu cərəyanın ilk nümayəndəsi Mirzə Fətəli Axundzadə hesab olunur. Axundzadənin “Hekayəti-mərdi-xəsis”, “Hekayəti Müsyo Jordan həkimi nəbatət və Dərviş Məstəli şah cadugəri-məşhur” komediyası, “Aldanmış kəvakib” povesti, “Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran” komediyası maarifçi realizm cərəyanının əsas xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən əsərlərdir. Bu əsərlərdə dövrün reallıqları bəzən prototip üzərində qurularaq, bəzən isə ümumiləşdirilmiş şəkildə təqdim olunur.

Azərbaycan ədəbiyyatında Mirzə Fətəli Axundzadənin 1850-ci ildə yazdığı “Hekayəti-Müsyo Jordan həkimi-nəbatət və Dərviş Məstəli şah cadugəri-məşhur” komediyası maarifçi realizm cərəyanının əsas xüsusiyyətlərini əks etdirən dəyərli nümunələrdən biridir. Müsyo Jordan Qərb elmini, rəşadətli düşüncəni və maarifçi yanaşmanı təmsil edən obrazdır. Dərviş Məstəli şah, Şərəfnisə xanım və Şəhrəbanu xanım cəhəlatın, mövhumatın və fanatizmin təcəssümü kimi təqdim olunur. Şahbaz bəy, Qərbə meyl göstərən ilk obraz olaraq, maarifçi realizmin əsas xüsusiyyətlərindən biri olan Şərq-Qərb qarşılaşdırmasını özündə əks etdirir. Dramaturq əsərdə Müsyo Jordan və Şahbaz bəy obrazlarını Dərviş Məstəli şah, Şərəfnisə xanıma qarşı qoyaraq əsas ideyanı vurğulayır. Komediyada Qərb elm, inkişaf və rəşadətli düşüncənin rəmzi kimi, Şərq isə mövhumatın, cəhəlatın və geriliyin simvolu kimi göstərilir. Maraqlısı odur ki, dramda Qərb həm də cahil insanların gözüylə təsvir edilir. Məsələn, Hətəm xan ağa Şahbaz bəyə Avropanı belə təqdim edir: “Mənə yəqin hasil olubdur ki, bizdə hər adət xasiyyət var isə, əksi Parij əhlindədir. Məsələn, biz əlimizə həna qoyarıq, firənglər qoymazlar; biz başımızı qırxarıq, onlar başlarına tük qoyarlar; biz papaqlı oturarıq, onlar başı açıq

oturarlar; biz başmaq geyərik, onlar çəkmə geyərlər; biz əlimiz ilə xörək yeyərik, onlar qaşiq ilə yeyərlərş; biz aşkara peşkəş alarıq, onlar gizlin alarlar...”[3, s.120]. Bu dialoq vasitəsilə Axundzadə Şərqdəki geriliyin səbəblərini maarifçi realizm aspektindən yanaşaraq obrazların davranışları və sosial vərdişləri ilə oxucuya çatdırır.

Yuxarıda qeyd olunan səbəblərə əsaslanaraq, ali təhsil müəssisələrində ədəbi cərəyanların tədrisində fəndaxili və fənlərarası integrasiyadan istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. İlk növbədə fənlərarası yanaşma çərçivəsində fəlsəfə və tarixin ədəbi fikrə təsiri tələbələrə nümayiş etdirilməli və bu fənlərin ədəbiyyatla vəhdəti vurğulanmalıdır. Daha sonra maarifçi realizmin xüsusiyyətləri digər ədəbi cərəyanlarla müqayisəli şəkildə təqdim olunmalıdır. Bu yanaşma tələbələrə ədəbi cərəyanların meydana çıxdığı dövrün müxtəlif ölkələr üzrə xarakterik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq bədii əsərləri materializm aspektindən daha dəqiq və dərin təhlil etməyə imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev, A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları (Ali məktəblərin filologiya fakültəsi üçün dərslik) / A.Hacıyev. – Bakı: – 2010. – 370 s.
2. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. İqbalnamə. – Bakı: Lider, – 2004. – 256 s.
3. Axundzadə Mirzə Fətəli. Əsərləri. Üç cildə. I cild, – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – 296 s.
4. Həbibbəyli, İ. Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik hərəkatı və maarifçi realizm dövrü (XIX ƏSR), Poetika. İzm (Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri), – Bakı: Elm və Təhsil, 20218-214 s.

SABINA DUNYAMALIYEVA

THE ROLE OF ENLIGHTENMENT REALISM IN TEACHING

Abstract: The Enlightenment Realism movement is taught both in secondary and higher education curricula. When teaching this movement, it is necessary to present comparatively the research conducted during the first sixty years of the 20th century and the studies carried out in the later period. This is because in the early 20th century, the main representatives of Enlightenment Realism — M.F. Akhundzadeh and S.A. Shirvani – were often regarded as figures belonging to Critical Realism. However, studies conducted after the 1860s demonstrate that, in addition to Critical Realism and Socialist Realism, there also exists an initial phase of realism called Enlightenment Realism.

The main features of Enlightenment Realism include: viewing the root of societal problems in the lack of education; an increasing inclination toward the West in literary works, the creation of Western characters, and the contrast between Eastern and Western environments; a negative attitude toward the feudal–patriarchal worldview; criticism of religious fanaticism and blind belief in miracles; criticism of religious fanaticism and blind belief in miracles; tendencies toward modernization within literary genres (drama, comedy, novella, verse elegy, etc.).

Keywords: Enlightenment Realism, the West, criticism, instruction, Mirza Fatali Akhundzadeh, 20th-century studies

SƏBİNƏ QULİYEVA

Mingəçevir Dövlət Universiteti

sabina.quliyeva@mdu.edu.az

<https://orcid.org/0000-0002-3172-6002>

DAVAMLİ İNKİŞAF VƏ TƏHSİL: UŞAQLARIN MƏSULİYYƏTLİ VƏ SƏRBƏST ŞƏXSİYYƏT KİMİ YETİŞDİRİLMƏSİNDƏ KOMPETENSİYALI VALIDEYNLƏRİN ROLU

Uşaqların məsuliyyətli və müstəqil fərdlər kimi yetişməsi davamlı inkişafın əsas prinsiplərindən biridir. Bu prosesdə valideynlərin bacarıq və bilikləri həlledici rol oynayır. Kompetensiyalı valideynlər uşaqlarda qərarvermə qabiliyyəti, məsuliyyət hissi, müstəqillik və sosial bacarıqların inkişafını dəstəkləyir. Tədqiqatlar göstərir ki, valideynlərin pedaqoji hazırlığı uşaqların şəxsiyyət formalaşmasına birbaşa təsir göstərir. Məqalədə valideynlərin rolu davamlı inkişaf və təhsil perspektivində təhlil olunur və onların uşaqların inkişafına verdiyi töhfəni artırmaq üçün praktik tövsiyələr təqdim edilir.

***Açar sözlər:** davamlı inkişaf, təhsil, valideyn bacarığı, məsuliyyət, müstəqillik, uşaqların inkişafı*

Giriş. Uşaqların məsuliyyətli və sərbəst şəxsiyyət kimi yetişməsi davamlı inkişafın əsas prinsiplərindən biridir. Bu, təkcə uşaqların fərdi inkişafı üçün deyil, həm də cəmiyyətin gələcək davamlılığı və sosial rifahının təmin olunması üçün vacibdir [1].

Uşaqların məsuliyyət və müstəqillik bacarıqlarının formalaşması onların həyat keyfiyyətinə, qərarvermə qabiliyyətinə və sosial adaptasiyasına birbaşa təsir göstərir. Lakin bu bacarıqların inkişafında valideynlərin rolu həlledicidir. Valideynlərin kompetensiyası – yəni onların pedaqoji bilikləri, sosial-emosional dəstəyi, kommunikasiya bacarıqları və praktik yanaşmaları – uşaqların qərarvermə qabiliyyətini, məsuliyyətini, müstəqilliyini və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün əsas şərtidir. Mütəxəssislər göstərir ki, valideynlərin şüurlu və məqsədyönlü iştirakı uşaqların müstəqil düşünmə qabiliyyətini gücləndirir və onların sosial davranış modellərini formalaşdırır. Bu baxımdan, valideynlərin kompetensiyası həm fərdi, həm də ictimai səviyyədə davamlı inkişafın təmin edilməsində önəmli rol oynayır [2].

Tədqiqat problemi

Uşaqların məsuliyyətli və müstəqil fərdlər kimi inkişafında valideynlərin rolu hələ də kifayət qədər sistemli şəkildə öyrənilməyib. Xüsusilə davamlı inkişaf və təhsil kontekstində valideynlərin uşaqların təlim-tərbiyə prosesinə verdiyi töhfə, onların praktik yanaşmaları və pedaqoji sərişələri barədə ətraflı araşdırmalar məhduddur. Bu boşluq valideynlərin kompetensiyasının uşaqların qərarvermə, məsuliyyət, müstəqillik və sosial bacarıqlarının formalaşmasına təsirini daha dərin və elmi əsaslarla qiymətləndirməyə mane olur. Bununla yanaşı, müxtəlif sosial-mədəni və iqtisadi amillərin valideyn sərişəsi ilə qarşılıqlı əlaqəsi barədə məlumatlar məhdudd olduğundan, davamlı inkişaf perspektivində uşaqların şəxsiyyət formalaşmasını dəstəkləyən strateji yanaşmaların hazırlanması çətinləşir. Beləliklə, bu tədqiqat valideynlərin kompetensiyasının uşaqların məsuliyyətli və müstəqil fərdlər kimi inkişafına təsirini sistemli və elmi əsaslarla qiymətləndirməyi hədəfləyir.

Məqalənin məqsədi:

1. Uşaqların məsuliyyət və müstəqillik bacarıqlarının formalaşmasında valideyn kompetensiyasının rolunu müəyyən etmək;
2. Davamlı inkişaf və təhsil kontekstində valideynlərin sərişələrinin təsir mexanizmlərini təhlil etmək;
3. Praktiki tövsiyələr təqdim edərək valideynlərin uşaqların şəxsiyyətinin inkişafına verdiyi töhfəni artırmaq.

Məqalənin strukturu: Məqalə üç əsas bölmədən ibarətdir. İlk bölmədə tədqiqatın nəzəri əsasları təqdim olunur, ikinci bölmədə metodologiya və əldə olunan nəticələr açıqlanır, üçüncü bölmədə isə nəticələr çıxarılır və praktik tövsiyələr verilir.

Metodologiya və Məlumat

Tədqiqat Mingəçevir şəhər və Xaldan kənd orta məktəbində aparılmışdı. Seçilmiş məktəblərdə ailə-məktəb əməkdaşlığının səviyyəsi və valideynlərin tərbiyə prosesində iştirakı müqayisə edilmişdir. Bu seçim valideyn kompetensiyasının sosial və mədəni amillərlə əlaqəsini daha real qiymətləndirməyə imkan vermişdir.

Tədqiqatda həm müəllimlərin, həm də valideynlərin təcrübələri nəzərə alınmış, sorğular və müşahidələr vasitəsilə valideynlərin pedaqoji bacarıqları, uşaqlara yanaşma tərzini və qərarvermə prosesində iştirak səviyyəsi qiymətləndirilmişdir. Beləliklə, şəhər və kənd məktəbləri arasında sosial və mədəni fərqlərin valideyn kompetensiyasına təsiri də araşdırılmışdır.

Elmi yenilik

Tədqiqatın elmi yeniliyi ailə tərbiyəsinin uşaqların məsuliyyət və müstəqilliyinə təsirini sorğu və eksperiment nəticələri əsasında kompleks şəkildə qiymətləndirməsindədir. İşdə ailə münasibətləri, valideynlərin pedaqoji bilikləri və sosial-mədəni mühitin qarşılıqlı təsiri integrativ yanaşma ilə araşdırılmışdır.

Eyni zamanda tədqiqat praktiki baxımdan yenilik daşıyır, çünki nəticələr valideyn maarifləndirilməsi və ailə tərbiyəsi üzrə proqramların hazırlanması üçün model xarakteri daşıyır.

Məlumatların toplanması

Tədqiqatda **empirik yanaşma** tətbiq olunmuşdur. Məlumatlar üç əsas mənbədən əldə edilmişdir:

- **Sorğu məlumatları:** 120 valideyn və 25 müəllim arasında keçirilmiş sorğular vasitəsilə valideynlərin tərbiyə üsulları, məsuliyyət və sərbəstlik yanaşmaları öyrənilmişdir.
- **Müşahidə məlumatları:** 80 şagirdin məktəb mühitində davranış və məsuliyyət göstəriciləri müəllim müşahidələri əsasında qiymətləndirilmişdir.
- **Eksperimental məlumatlar:** Valideynlər üçün keçirilən təlim proqramından əvvəl və sonra uşaqların sosial-mənəvi və məsuliyyət göstəriciləri müqayisə edilmişdir.

Qiymətləndirmə nəticələri

Aparılan sorğuların və müşahidələrin nəticələrinə əsasən, uşaqların məsuliyyət və müstəqillik səviyyəsi valideynlərin pedaqoji bilikləri və ailədaxili münasibətlərin xarakteri ilə sıx əlaqəlidir. Daha çox maariflənmiş və uşağın fikrinə hörmət edən valideynlərə malik ailələrdə uşaqların sosial və emosional inkişaf göstəriciləri yüksək olmuşdur. Məlumatların təhlili göstərdi ki, ailədaxili dialoqun zəif olduğu və valideynin nəzarətçi rolunun üstünlük təşkil etdiyi hallarda uşaqlarda təşəbbüskarlıq və qərarvermə bacarığı aşağı səviyyədədir. Sorğuda iştirak edənlərin əksəriyyəti valideyn təlimlərinin mütəmadi keçirilməsini və ailə məktəbi formatında maarifləndirici fəaliyyətlərin artırılmasını vacib hesab etmişdir.

Cədvəl 1

Sorğu nəticələrinin ümumi göstəriciləri

Göstərici	Yüksək səviyyə (%)	Orta səviyyə (%)	Aşağı səviyyə (%)
Uşağın məsuliyyət hissi	48	36	16
Uşağın müstəqillik dərəcəsi	42	40	18
Valideynin pedaqoji bilik səviyyəsi	55	30	15

Nəticə

Əsas nəticələr

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, uşaqların məsuliyyətli və sərbəst şəxsiyyət kimi yetişməsində valideynlərin pedaqoji bilik, bacarıq və səriştəsi əsas rol oynayır. Ailədə uşağın fikrinə hörmət, qarşılıqlı ünsiyyət, qərarvermə və məsuliyyət imkanlarının yaradılması sosial-mənəvi inkişafı gücləndirir və uşaqların fərdi inkişafına birbaşa təsir göstərir. Eyni zamanda, valideynlərin səriştəsi artdıqca uşaqların müstəqillik səviyyəsi yüksəlir, məsuliyyət hissi daha dərinləşir və sosial bacarıqlarının inkişafı daha sürətli olur. Tədqiqat həmçinin göstərdi ki, valideynlərin aktiv iştirakı və doğru pedaqoji yanaşmaları uşaqların özünüifadə qabiliyyətini, qərarvermə bacarıqlarını və kritik düşünmə qabiliyyətini dəstəkləyir, bu da onların uzunmüddətli sosial və akademik uğurlarına təsir edir.

Siyasi nəticələr

Davamlı inkişaf və təhsil sahəsində valideynlərin pedaqoji bilik və bacarıqlarının artırılması üçün dövlət səviyyəsində dəstək proqramlarının hazırlanması vacibdir. Bu proqramlar valideynlərə praktik təlimlər, seminarlar və “ailə məktəbi” modelləri vasitəsilə uşaqların şəxsiyyət inkişafına töhfə vermək imkanları təqdim edə bilər [4]. Məktəb və ailə əməkdaşlığının gücləndirilməsi, valideynlərin övladlarının inkişaf prosesində aktiv iştirak etməsi, uşaqların sosial, əxlaqi və emosional inkişafına dəstək verir. Bundan əlavə, təhsil siyasətində valideynlərin təlimatlandırılması və onların pedaqoji bacarıqlarının artırılması uzunmüddətli perspektivdə cəmiyyətin davamlı inkişafına müsbət təsir göstərə bilər.

Gələcək tədqiqat istiqamətləri:

Gələcək tədqiqatlarda valideynlərin səriştəliliyinin müxtəlif sosial-iqtisadi təbəqələr üzrə müqayisəli təhlili aparıla bilər. Həmçinin, valideyn-övlad münasibətlərinə rəqəmsal mühitin və texnologiyaların təsiri, uşaqların məsuliyyət və müstəqillik bacarıqlarının inkişafına olan təsiri kontekstində öyrənilə bilər. Gələcək araşdırmalar valideynlərin pedaqoji bacarıqları ilə uşaqların sosial və emosional inkişaf göstəriciləri arasındakı əlaqələri daha dərinlən tədqiq edə bilər. Bu, valideynlərin və təhsil sisteminin daha məqsədyönlü və adaptiv dəstək strategiyaları hazırlamasına imkan yaradacaq və uşaqların şəxsiyyət inkişafını davamlı şəkildə dəstəkləyəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, R. Uşaqların sosial və emosional inkişafı / R.Əliyev. – Bakı: Elm, – 2018.
2. Məmmədova, S. Ailə və məktəb əməkdaşlığı: Pedaqoji aspektlər / S.Məmmədova. – Bakı: Qanun Nəşriyyatı, – 2020.
3. Hüseynova, F. Valideynlərin pedaqoji səriştəsi və uşaqların davranış inkişafı / F.Hüseynova. – Bakı: Təhsil, – 2019.
4. Quliyeva, S. Davamlı inkişaf kontekstində ailə tərbiyəsi / S.Quliyeva. – Mingəçevir: MDU Nəşriyyatı, – 2022.

SABINA GULIYEVA

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND EDUCATION: THE ROLE OF COMPETENT PARENTS IN RAISING CHILDREN AS RESPONSIBLE AND INDEPENDENT INDIVIDUALS

Abstract: The development of children as responsible and independent individuals is a key aspect of sustainable development. Parental skills and knowledge play a decisive role in this process. Competent parents support the development of children's decision-making, responsibility, independence, and social skills. Research shows that parents' pedagogical preparation directly

influences the formation of children's personalities. This paper examines the role of parents from the perspective of sustainable development and education and provides practical recommendations to enhance their contribution to children's growth and holistic development.

Keywords: sustainable development, education, parental competence, responsibility, independence, child development

САБИНА ГУЛИЕВА

**УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ И ОБРАЗОВАНИЕ: РОЛЬ КОМПЕТЕНТНЫХ
РОДИТЕЛЕЙ В ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ КАК ОТВЕТСТВЕННЫХ И
САМОСТОЯТЕЛЬНЫХ ЛИЧНОСТЕЙ**

Резюме: Формирование у детей ответственности и самостоятельности является ключевым элементом устойчивого развития. Навыки и знания родителей играют решающую роль в этом процессе. Компетентные родители способствуют развитию у детей способности принимать решения, ответственности, самостоятельности и социальных навыков. Исследования показывают, что педагогическая подготовка родителей напрямую влияет на формирование личности ребенка. В статье рассматривается роль родителей с позиции устойчивого развития и образования и даются практические рекомендации для повышения их вклада в развитие детей и формирование гармоничной личности.

Ключевые слова: устойчивое развитие, образование, компетенции родителей, ответственность, самостоятельность, развитие детей

SƏBİNƏ MAHMUDOVA

Nakhchivan State University

sebinemahmudova73@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-2694-1448>

GENERATIVE AI IN EDUCATION: OPPORTUNITIES AND ETHICAL CONCERNS

Generative artificial intelligence (AI) has emerged as a transformative technology with significant implications for education. By producing original content – including text, images, code, and multimedia – generative AI offers opportunities to personalize learning, streamline content creation, enhance inclusivity, and foster creativity. Despite these advantages, the integration of AI into educational contexts raises important ethical, pedagogical, and societal concerns. Challenges such as academic dishonesty, bias and misinformation, data privacy, digital inequality, and over-reliance on AI require careful consideration. This paper provides a comprehensive analysis of the opportunities and risks associated with generative AI in education, emphasizing the need for ethical frameworks, human oversight, and equitable access. By adopting a balanced approach, educational institutions can harness the potential of generative AI while preserving academic integrity, inclusivity, and the human-centered values of learning.

Keywords - generative artificial intelligence, education technology, personalized learning, academic integrity, ai ethics

Introduction. Generative artificial intelligence (AI) has emerged as one of the most transformative innovations of the 21st century, with applications spanning multiple domains, including education. Unlike traditional AI systems designed primarily for classification, prediction, or analysis, generative AI can produce new content, such as essays, images, software code, and music, in a contextually relevant and coherent manner. This ability to generate original outputs offers immense potential for educational settings, where content creation, personalized learning, and creative engagement are central to teaching and learning. The integration of generative AI in education promises to enhance teaching efficiency, expand access to learning resources, and foster creativity among students. Simultaneously, it raises serious ethical, pedagogical, and societal concerns. Issues such as academic dishonesty, bias in AI-generated content, privacy violations, inequality of access, and the potential over-reliance on AI systems present challenges that require careful consideration. The dual nature of generative AI-as both a tool of opportunity and a source of risk - necessitates a balanced, critically informed approach to its adoption in educational environments. This paper explores both the potential benefits and ethical dilemmas of generative AI in education, highlighting implications for policymakers, educators, and students [1].

I. Opportunities of Generative AI

One of the most prominent advantages of generative AI in education lies in its ability to provide personalized learning experiences. Traditional educational systems often struggle to accommodate the diverse learning styles, paces, and abilities of students, particularly in large classroom settings. Generative AI, by contrast, can analyze a student's performance data, identify areas of difficulty, and create tailored content to address specific learning gaps. For example, in mathematics, an AI system can generate customized problem sets based on a student's previous errors, while in language learning, it can provide exercises targeting specific grammatical or vocabulary weaknesses. By adapting to individual needs, AI can improve engagement, enhance comprehension, and support self-directed learning, thereby bridging the gap between standard curricula and student-specific requirements [1-2].

Another key opportunity lies in content creation and curriculum development. Educators spend significant time designing lesson plans, drafting assignments, creating assessments, and curating instructional materials. Generative AI tools can reduce these burdens by automatically producing text-based materials, illustrative examples, summaries, and even multimedia content aligned with curriculum objectives. In disciplines such as computer science, medicine, or environmental studies, where knowledge evolves rapidly, AI can help educators maintain up-to-date instructional resources. By relieving teachers of repetitive content-generation tasks, AI allows them to focus more on interactive and high-value teaching activities, including mentoring, research guidance, and fostering critical thinking among students. Generative AI also offers substantial advantages in promoting inclusivity and accessibility. Language and literacy barriers, disabilities, and differences in prior knowledge often impede equitable access to education. AI-powered translation tools can convert educational materials into multiple languages, ensuring students from diverse linguistic backgrounds have access to high-quality resources. Similarly, AI systems can adjust content complexity to match learners' reading levels or generate alternative formats, such as audio explanations for visually impaired students or visual simulations for students with learning difficulties. These capabilities broaden educational access and contribute to equity by accommodating the diverse needs of modern classrooms [3].

Administrative support represents an additional area where generative AI can enhance educational efficiency. Routine administrative tasks, including drafting reports, responding to standard inquiries, summarizing meeting minutes, and generating communication documents, can be automated. By alleviating administrative workload, AI enables faculty and staff to dedicate more time to student engagement, curriculum design, and professional development. Improved efficiency in administrative processes not only benefits educators but also indirectly enhances the student learning experience by facilitating smoother institutional operations [3].

Finally, generative AI can foster creativity and innovation. Education is not solely concerned with transmitting knowledge; it also aims to cultivate imagination, critical thinking, and problem-solving skills. AI systems can serve as creative partners, helping students brainstorm ideas, explore multiple perspectives, and experiment with novel approaches. In literature or humanities courses, AI might be used to generate alternative story endings or propose interpretive analyses, sparking discussion and reflection. In music or arts education, AI can assist in composing melodies, generating visual designs, or experimenting with forms, enabling learners to focus on creative expression rather than technical limitations. In higher education and research, generative AI can aid in literature reviews, coding prototypes, or hypothesis generation, thereby supporting intellectual inquiry and innovation [2].

II. Ethical and Pedagogical Concerns

Despite these opportunities, generative AI introduces a range of ethical and pedagogical challenges that must be carefully managed. One of the most pressing concerns is academic integrity. AI systems capable of producing essays, solving complex problems, or generating code may tempt students to submit AI-generated work as their own. This behavior undermines the fundamental purpose of education: fostering independent thinking, problem-solving abilities, and intellectual growth. Unlike traditional plagiarism, AI-assisted work can be highly sophisticated and difficult to detect, creating challenges for educators in evaluating student learning authentically. Addressing this concern may require new forms of assessment, such as project-based learning, supervised in-class exercises, and oral examinations, as well as the development of AI-detection tools to maintain academic standards. Bias and misinformation are another significant concern. Generative AI models are trained on large datasets that inevitably reflect social, cultural, and linguistic biases. When these models generate educational content, there is a risk that the outputs may reinforce stereotypes, propagate inaccuracies, or present unbalanced perspectives. For instance, a history lesson generated by AI might emphasize certain cultural narratives while neglecting others, potentially shaping students' understanding in unintended ways. Ensuring the fairness and reliability of AI-generated content requires continuous monitoring, transparent model development, and the active involvement of educators in evaluating outputs before they are used in instructional contexts [1-4].

Privacy and data protection present additional challenges. Many generative AI systems require access to detailed student data, including assignment submissions, learning patterns, and performance metrics, to provide personalized learning experiences. While such data can enhance learning outcomes, it also raises the risk of misuse, data breaches, or unauthorized surveillance. Institutions must implement robust data governance frameworks, comply with privacy regulations, and ensure transparency in how student data is collected, stored, and utilized. Protecting sensitive information is particularly critical in light of increasing concerns about digital surveillance and the commercialization of educational data [2-3]. The digital divide and unequal access to technology represent further ethical considerations. The benefits of generative AI may be disproportionately available to institutions with advanced infrastructure, reliable internet access, and resources to deploy AI tools effectively. Conversely, under-resourced schools and students in low-income regions may lack the capacity to utilize AI, exacerbating existing educational inequalities. Addressing this challenge requires strategic investment in digital infrastructure, teacher training, and equitable access initiatives to ensure that generative AI serves as a tool for inclusion rather than division. Finally, there is the risk of over-reliance on AI. Education is designed to develop independent critical thinking, creativity, and problem-solving abilities. Excessive dependence on AI for generating ideas, solving problems, or composing text may weaken students' intellectual development and hinder their capacity for independent learning. Similarly, teachers who over-delegate instructional or content-related responsibilities to AI risk reducing the quality of human engagement, which remains essential for mentoring, emotional support, and the development of higher-order cognitive skills. Maintaining a careful balance between AI assistance and human interaction is crucial to preserving the integrity and richness of education [5].

III. Balancing Benefits and Risks

The effective integration of generative AI into education requires a strategic and ethical approach. Institutions must develop policies and frameworks that emphasize transparency, accountability, and fairness. Human oversight remains essential; AI should support, not replace, educators in decision-making and instruction. Educators must also promote AI literacy among students, teaching them to understand the capabilities and limitations of these systems, critically evaluate outputs, and use AI tools responsibly. International organizations, including UNESCO and the OECD, have emphasized the importance of ethical guidelines in AI adoption. Their recommendations highlight human-centered design, equity of access, protection of privacy, and ongoing evaluation of AI impacts on learning outcomes. By adopting such principles, educational institutions can harness the advantages of generative AI while mitigating the potential for harm. Furthermore, interdisciplinary collaboration among technologists, educators, ethicists, and policymakers can help shape AI systems that align with educational goals and societal values [4-5].

Conclusion. Generative AI has the potential to profoundly transform education, offering opportunities to personalize learning, reduce administrative burdens, foster creativity, and expand access to knowledge. Its impact, however, is not purely beneficial. Risks related to academic integrity, bias, privacy, inequality, and over-reliance on technology require careful consideration. The future of education in an AI-enhanced world depends on the responsible adoption of these tools within a framework that prioritizes ethical, equitable, and human-centered practices. Ultimately, generative AI should be viewed as an assistant to human education, enhancing the capacity of teachers and students rather than replacing critical human interaction and intellectual engagement. By balancing technological innovation with ethical reflection, policymakers and educators can ensure that AI serves as a positive force for learning, creativity, and inclusivity. The challenge lies not in whether AI can generate knowledge but in how society chooses to integrate it in a way that strengthens the human values and objectives at the heart of education.

REFERENCES

1. Giannakos, M.N. The promise and challenges of generative AI in education. *Learning, Media and Technology*. – 2024.
2. García-López, I. M. Ethical and regulatory challenges of Generative AI in education. *Frontiers in Education*. – 2025.
3. Monib, W.K. Generative AI and future education: A review, theoretical framework, and research agenda. *Educational Technology Research and Development*. – 2024.
4. Francis, N.J. Generative AI in Higher Education: Balancing Innovation and Integrity. *British Journal of Biomedical Scienc*. – 2025.
5. Baytas, C. Making AI Generative for Higher Education. *Ithaka S+R*. – 2024.

SƏBİNƏ SEYİDLİ

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Doktorant
sabinasq77@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0006-1552-7499>*

RIYAZİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ ÖZÜNƏNƏZARƏT VASİTƏSİLƏ İBTİDAİ SİNİF ŞAĞİRDLƏRİNİN MÜSTƏQİLLİYİNİN İNKİŞAFI

İbtidai siniflərdə şagirdlərin müstəqilliyinin formalaşdırılması prosesində əsas amillərdən biri riyaziyyat fənninin tədrisi zamanı məsələ həllinin öyrədilmə üsulları və bu prosesdə özünənəzarət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsidir. Riyaziyyat təlimində şagirdlərin buraxdıqları səhvlərin vaxtında aşkarlanması və aradan qaldırılması təlimin səmərəliliyini artıran mühüm şərtlərdəndir. Özünənəzarət təlim prosesinin əsas komponentlərindən biri kimi, şagirdlərin müstəqil şəkildə düşünmə, səhvlərini dərk etmə və nəticələri qiymətləndirmə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Tədqiqatda pedaqoji-psixoloji və metodik ədəbiyyatların təhlili aparılmış, təlim prosesində şagirdlərin özünənəzarət bacarıqlarının formalaşması və bu bacarıqların onların riyazi müstəqilliyinə təsiri öyrənilmişdir. Müxtəlif tədris situasiyalarında müşahidə, müqayisə və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Özünənəzarətin struktur elementləri və formalaşma mərhələləri pedaqoji təcrübə materialları əsasında sistemləşdirilmişdir.

Araşdırmalar göstərmişdir ki, ibtidai sinif şagirdlərində müstəqilliyin və riyazi təfəkkürün inkişafı, təlimdə özünənəzarət vərdişlərinin məqsədyönlü şəkildə formalaşdırılmasından asılıdır. Şagirdlərdə özünənəzarət bacarığının inkişafı onların məsələ həllində yaradıcı yanaşma, məntiqi ardıcılıq, düşünmə və öz fəaliyyətinə tənqidi münasibət formalaşdırır. Müəllim tərəfindən tədris prosesi elə təşkil edilməlidir ki, şagirdlər səhvlərini özləri aşkar edib düzəldə bilsinlər. Bu isə həm təlimin keyfiyyətini yüksəldir, həm də şagirdlərin müstəqil fəaliyyət qabiliyyətini möhkəmləndirir.

***Açar sözlər:** İbtidai təhsil, riyaziyyat tədrisi, özünənəzarət, müstəqillik, təlim fəaliyyəti, idrak fəallığı, riyazi bacarıqlar, metodika*

İbtidai siniflərdə şagirdlərdə müstəqilliyin formalaşdırılmasında əsas amillərdən biri məsələ həllinin necə və hansı üsullarla öyrədilməsinə gətirib çıxarır.

Riyaziyyat tədrisi metodikası qarşısında duran məsələlərdən biri təlim fəaliyyəti prosesində şagirdlərin yol verdikləri səhv və nöqsanların qarşısının vaxtında alınması üsullarının işlənilməsi, hazırlanmasıdır. Tədris təcrübəsindən bizə məlumdur ki, təlim tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi prosesində şagirdlərin səhvlərə yol vermələrinin başlıca səbəblərindən biri onların riyazi biliklərində olan formalizmlə sıx şəkildə bağlıdır. Riyaziyyat təlimi fəaliyyətində şüurluluq prinsipinin pozulması əsasən şagirdlərdə riyazi həll qaydalarının və çalışmalar həlli üsullarının mexaniki şəkildə icrası vərdişlərinin yaranması, çoxlu sayda eyni tipli çalışmaların eyni üsullarla həllinə aludəçilik formasının baş verməsi ilə nəticələnir. Çalışmaların həlli prosesində kəmiyyət meyarının əsas götürülməsi də məhz bu xarakterli metodik qüsurlardan sayılır.

Pedaqoq alimlərin metodik təcrübələri sübut etmişdir ki, yuxarıda göstərilən qüsurlardan yaxa qurtarmağın ən səmərəli və asan yolu şagirdlərin təlim fəaliyyəti dövründəki özünənəzarətinin ön plana çəkilməsidir [4].

Özünənəzarət son zamanlar daha çox pedaqoji-psixoloji və bu sahədə aparılan metodik tətqiqatların əsas mövzusa çevrilmişdir. Bunu ilk növbədə onunla izah etmək olar ki, özünənəzarət şagirdlərin müstəqil surətdə təlim əməyini təmin edən başlıca amillərdən biri kimi sayılır. Bunun ənənəvi funksiyalarından biri şagirdlərin artıq yol verilmiş olduqları səhvlərinin aşkar edilməsi və vaxtında tez bir zamanda aradan qaldırılmasıdır. Ona görə də təlim fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün məhz şagird müstəqilliyi vərdişlərinin və deməli, özünənəzarətin düzgün şəkildə formalaşdırılmasından başlamaq lazımdır.

Özünənəzarətin əhəmiyyəti və rolu bütün pedaqoq alim tədqiqatçılar tərəfindən eyni dərəcədə yüksək qiymətləndirildiyi halda, onun mahiyyətinin izahında isə fikir yekdilliyi yoxdur, lakin bu fikir ayrılıqları arasında bir ümumi fikir birliyi də vardır ki, o da özünənəzarətdə müəyyən bir nümunə (etalon) əlamətin yaranmasıdır. Nümunə kimi bu hal təlimin nəticəsi, digər halda isə bu əsas təlim hərəkətlərinin icrası ardıcılığı kimi də başa düşülür [6].

Ümumiyyətlə, özünənəzarət anlayışının pedaqoji-psixoloji yanaşma baxımından da mahiyyətinin birqiymətli açıqlaması demək olar ki, yoxdur. Bir qrup tədqiqatçı pedaqoq alimlər [1] özünənəzarəti geniş mənada şəxsiyyətin xüsusiyyəti kimi, digərləri isə insanın əqli fəaliyyətinin (özünü dərk etmənin, təfəkkürün təzahürü və inkişaf forması, əqlin keyfiyyəti, onun tənqidliyi əlaməti) “aktı” hesab edirlər. Qeyd edək ki, bəzi mənbələrdə göstərilir ki, özünənəzarət şagirdlərin təlim fəaliyyətinin, həm də bu fəaliyyətin gedişinin və nəticələrinin təhlili və tənzimlənməsindən ibarət olan bir komponent kimi və ya öz fəaliyyətinə nəzarət etmək, rast gələn səhvləri vaxtında aradan qaldırmaq bacarığı kimi tərif olunur.

Həmçinin özünənəzarəti şagirdin davranışının, fəaliyyətinin tənzimlənməsi, təlimin fəallaşdırılması metodu kimi düşüncələr belə heçdə az deyildir.

Özünənəzarət probleminin mahiyyəti haqqındakı bəzi mülahizələrdə fərqlərin olmasına baxmayaraq, onun psixoloji mahiyyətinin isə sanki eyni olması nəticəsini çıxaranlar da vardır. Bu psixoloji mahiyyət isə şagirdlərin məsələ həlli zamanı icra etdikləri əməllərin (təlim hərəkətlərinin) konkret nümunəyə və tələblərə tamamilə uyğun olmasından irəli gəlir. Bu mənada özünənəzarət, həm də şagirdlərin təfəkkürünün və onların riyazi qabiliyyətlərinin inkişafına da çox əhəmiyyətli dərəcədə böyük müsbət təsir göstərir.

Özünənəzarət, həm də özünəməxsus mühüm struktur elementlərinə malikdir.

Bu struktur elementlərinə əsasən aşağıdakıları daxil etmək olar:

- 1) Öz işinin alınan yeni nəticəsinə, onun şərtlərinə və priyomlarına diqqət yetirmək;
- 2) İşin gedişinə, onun başlıca göstəricilərinə (sürət, tətbiq olunan priyomların dəqiqliyi və s.) görə ətraflı şəkildə müşahidə aparmaq;
- 3) Təfəkkür əməliyyatları: müşahidənin nəticələrinin dəqiq təhlili, buraxılan bəzi mövcud nöqsanların, insanın özündən və ya xarici şərtlərdən (səbəblərdən) asılılığının tam və ətraflı şəkildə müəyyən edilməsi;
- 4) İşdə yol verilmiş nöqsanları vaxtında aşkar etmək və onların aradan qaldırılmasına vaxtında təcili və dəqiq reaksiya vermək.

Özünənəzarətin dərstdə müstəqil işlərin icrası zamanı rolu həm çox böyük, həm də əvəzedilməzdir. Çünki icranın mərhələləri, yalnız icraçının özü tərəfindən düzgün nəzarətə götürülərək icra prosesi davam etdirilə bilər. Qeyd edək ki, heç bir müstəqil iş özünənəzarət olmadan səmərəli bir müsbət nəticə verə bilməz. Bu mənada özünənəzarətin bir neçə növünü bir-birindən fərqləndirirlər. Bu növlərdən biri və əsas təlim prosesinin nəticəsinə nəzarətin düzgün şəkildə həyata keçirilməsidir. Bunu bəzən yekun nəzarət də adlandırırlar. Başqa nəzarət növlərindən biri isə şagirdlər tərəfindən mənimsənilmiş ilkin və ən sadə nəzarət formasıdır ki, bu da alınan ilkin nəticənin sonda alınan cavabla müqayisə edilməsindən, yəni yoxlamanın düzgün aparılmasından ibarətdir. Adətən şagirdləri belə bir nəzarət formasına alışdırmaq daha çox dəbdədir: məsələn, çıxma əməlinin nəticəsini toplama əməli ilə, bölmə əməlinin nəticəsinin isə vurma əməli vasitəsiylə yoxlamaq, belə hallar isə özünənəzarət formasına tamamilə zidd sayılır.

Qeyd edək ki, pedaqoq alimlər, alınan nəticəyə görə belə bir nəzarət formasını heç də qəbul etmirlər. Onlar belə hesab edirlər ki, bu forma şagird fəaliyyətinin əsas prosessual formasına heç də toxunmur. Belə ki, bu halda nəzarətin nəticəyə görə onun formalaşmasından istifadə etmələri şagirdlərin icra etdikləri riyazi əməliyyatların ardıcılığı və tamlığı nəzarətdən bütövlükdə belə kənarda qala bilər [2;3].

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində göstərilmişdir ki, özünənəzarətin formalaşdırılmasının başlanğıc mərhələsində əsasən nəticəyə görə nəzarət formasından istifadə etmək, olduqca məqsədəuyğun sayılır. Digər formalara isə addım-addım keçmək isə daha çox faydalı sayılır. Özünənəzarət problemi mahiyyətinin integrasiyası prosesinə yanaşmaların müxtəlifliyinə uyğun olaraq, onun formalaşdırılması üsulları da xeyli dərəcədə müxtəlif ola bilər, çünki nəzarətin

formalaşdırılmasının özü də müxtəlif növdə ola bilər. Çünki nəzarətin formalaşdırılmasının hər bir gedişi, onun mahiyyətinin necə başa düşülməsindən çox asılıdır. İbtidai məktəbin riyaziyyat dərslərində müxtəlif təlim tapşırıqlarının icrasını müəllim elə təşkil etməlidir ki, səhvə yol verən şagirdlərin hər biri buraxdıqları səhvləri özləri aşkar etsinlər və onları özləri də müstəqil şəkildə aradan qaldırılsınlar və verilən riyazi tapşırığın icrasının növbəti mərhələlərinə, yalnız əvvəlcədən öyrəndikləri riyazi təlim materiallarının tam mənimsənilməsindən sonra keçsinlər. Belə olduqda şagirdlərin riyaziyyatdan təlim tapşırıqlarını tam, düzgün və ardıcıl şəkildə icra edə bilmələrinə tam təminat vermək olar.

Ümumiyyətlə, özünənəzarət insan fəaliyyətinin ixtiyari növünün tərkib hissəsi olub, onun köməyi ilə insan hər dəfə yerinə yetirdikləri icra fəaliyyətlərinin düzgün olub-olmadığını tam şəkildə aşkar etmiş olurlar. Şagirdlərdə özünənəzarət vərdişinin formalaşdırılmasına ibtidai sinif müəllimləri riyaziyyatdan çalışmaların həlli nəticələri ilə onların şərtinin tam uyğunluğunu araşdırmaq üsullarının onlara öyrədilməsindən başlanmalıdır. Belə üsullar birdən-birə deyil, müəyyən sistemli metodik işlərin sistematik və hərtərəfli şəkildə müntəzəm aparılması nəticəsində formalaşa bilər. Belə metodika ilə icra olunan işin planlaşdırılmasına yanaşma tərzində haqqında bir çox pedaqoji ədəbiyyatlarda xüsusi tövsiyələr də verilmişdir [4].

Riyaziyyat fənnində müəllimin funksiyalarından ən əsası şagirdlərdə ixtiyari məsələnin həlli zamanı onlarda xüsusi riyazi bilik, bacarıq və vərdişləri, müstəqil fikir yürütmək qabiliyyətini və onların tətbiqini tam şəkildə inkişaf etdirməkdən və möhkəmlətməkdən ibarətdir.

Məntiqi məsələlərin həlli üzrə şagirdlərin xüsusi bacarıqlarını üzə çıxararaq onları nəzərə almaq və fərqləndirmək olduqca çox vacibdir. Xüsusi riyazi bacarıqların əsasında şagirdlərin verilmiş riyazi məsələnin həllini düzgün icra etmələri və xüsusi riyazi metodları öyrənmələri durur, bütün bu xüsusi riyazi bacarıqlar isə hələlilik bəzən tamamilə başqa bir şəkildə formalaşdırılır və tətbiq olunur [8].

Riyazi məsələlərin həlli prosesində şagirdlərin idrak fəallığının inkişafına, onlarda müstəqilliyin formalaşdırılmasına nail olmaq üçün müəyyən tələblər sistemi yaratmaq və onları reallaşdırmaq olduqca çox vacib və əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan şagirdlərdə bilik, bacarıq və vərdişlərin sintezini həmişə nəzərə almaq lazımdır.

Riyaziyyat təlimində həll edilən məntiqi məsələlərin həlli, şagirdlərdə qarşıya qoyulan məqsədə yaradıcı yanaşmağı tərbiyə edir və onların məntiqi təfəkküründə təşəbbüskarlığı, operativliyi artırır və möhkəmləndirir.

İbtidai siniflərin riyaziyyat təlimində həll edilən riyazi məsələlərin həlli prosesində fikir vermək lazımdır ki, şagirdlərin idrak fəallığı-onların özünü müstəqil şəkildə göstərmək, qarşılıqlı şəkildə sərbəst fikir söyləmək, onların dialoqa girmək qabiliyyətlərini yüksəltsin və möhkəmləndirsin.

Yuxarıda göstərilən məsələ və misallarda yerinə yetirilən riyazi hesablamalar şagirdlərin indiyə qədər qazandıqları riyazi bilik, bacarıq və vərdislərdən düzgün istifadə etmələri, onların qarşısına qoyulan riyazi problemlərin həllini həddindən artıq çox yüngülləşdirir və riyazi məsələlərin səmərəli həll üsullarının tapılmasını və onların tətbiqini xeyli dərəcədə möhkəmləndirə bilər.

İnkişafetdirici təlimin icrası ilk növbədə şagirdləri riyazi axtarışlara sövq edir, onların müstəqil işləri bütün təfəkkür fəaliyyətini əhatə etdiyindən o, getdikcə axtarış xarakteri daşıyır. Belə təlim fəaliyyəti şagirdlərin hər birində riyaziyyatdan elmi-nəzəri biliklərin və ümumiləşdirilmiş fəaliyyət qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasına mühüm bir zəmin yaradır.

İbtidai riyazi təhsilin müasir standartlara uyğun şəkildə onun tədrisi istiqamətinin dəyişməsi ilə bağlı əsaslı yeniləşmə 90-cı illərin əvvəllərində başlanmışdır. Bu proses isə riyaziyyat təliminin inkişafetdirici funksiyasının ön plana çəkilməsini bir tələb və məqsəd kimi qarşıya qoymuşdur. Bu tələb və məqsəd ilk növbədə kiçikyaşlı məktəblilərin şəxsiyyət kimi formalaşmasını, onların fərdi riyazi qabiliyyətlərinin aşkar edilməsi zəruriyyətini tam şəkildə ortaya çıxarır.

Deməli, riyaziyyat fənnindən tədris prosesində kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyəti onların hərtərəfli inkişafı üçün əsas kimi qəbul edilir və bu zaman təlim fəaliyyəti elə uşağın fəallığının əsas forması kimi başa düşülür. Başqa sözlə desək, bu təlim sistemi şagirdlərin təlimin

subyektinə çevrilməsi üçün zəruri şərtlərin təmin edilməsinə geniş bir meydan açır.

Elkonin-Davidov konsepsiyasında inkişafetdirici təlim özünəməxsus yeni bir məzmun kəsb edir. Bu konsepsiyaya görə inkişafetdirici təlimin əsasını onun məzmunu təşkil edir. Təlimin təşkili metodları məhz bu məzmunun törəməsidir. Elkonin-Davidov konsepsiyasına görə, təlim fəaliyyətinin inkişafetdirici xarakteri ibtidai sinif şagirdləri üçün aparıcı bir fəaliyyət kimi onunla xarakterizə olunur ki, onun məzmununu əsasən nəzəri biliklər təşkil edir. Ənənəvi təlimdə müəllimin başlıca diqqəti şagirdlərin təlim fəaliyyəti prosesinə deyil, təlimin nəticələrinə yönəlir. Bu halda ən başlıca nəticə olaraq, şagirdlərin müəyyən həcmdə qazanılan bilikləri və onların öyrəndikləri faktların mənimsənilməsi hesab olunur. İnkişafetdirici təlimdə əsas tələb, elmi biliklərin şagirdlər tərəfindən düzgün mənimsənilməsi və onların tətbiqi imkanlarına tam şəkildə yiyələnmələridir. İnkişafetdirici təlimin mühüm əlamətlərindən biri də onun intensivliyidir. İstənilən təlim prosesində şagirdlərin normal fiziki inkişafı və onların təfəkkür qabiliyyətlərinin davamlı şəkildə möhkəmləndirilməsi nəzərdə tutulur. Lakin inkişafetdirici təlim prosesində şəxsiyyətin inkişafı demək olar ki, sıçrayışla baş verir və bu sıçrayışın özü də kifayət qədər gözə çarpan olur.

Beləliklə, Elkonin-Davidov sistemində inkişafetdirici təlimə elə yüksək tələblər verilir ki, bu tələblər əsasında - təlimin formaları, tədris metodları, üsul və vasitələri, şagirdlərin təkcə bilik, bacarıq və vərdislərinin formalaşmasına deyil, həm də şagird fəaliyyətinin intensiv inkişafına, onların bilikləri mənimsəmə üsullarına və onların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına yönəldilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Feyziyev, S.A. Riyaziyyatın ibtidai kursunun nəzəri əsasları / S.A.Feyziyev, R.Y.Şükürov. – Bakı: ADPU-nun nəşri, – 2010. – 567 s.
2. Hacıyeva, N.M. Həyatı bacarıqlara əsaslanan təhsil / N.M.Hacıyeva, R.T.Qəndilov. – Bakı: – 2007. – 112 s.
3. Həmidov, S.S. Məktəbin ibtidai siniflərində məsələ həlli təliminin nəzəri və metodiki problemləri / S.S.Həmidov, N.M.Hacıyev. – Bakı: – 2008. – 180 s.
4. Həmidov, S.S. İbtidai siniflərin riyaziyyat təlimi prosesində ədəd anlayışının formalaşması və inkişaf etdirilməsi / S.S.Həmidov, A.Ə.Məcədova. – Bakı: – 2006. – 206 s.
5. Ağayarov, M.H. Şagirdlərin riyazi yaradıcılığının inkişaf etdirilməsi // “Fizika, riyaziyyat və informatika tədrisi”. – Bakı, – 2002. №1, – s.12-15
6. Paşayev, P.S. Riyaziyyatın ibtidai kursunun tədrisində didaktik oyunlar / P.S.Paşayev. – Gəncə: “Agah”, – 2004. – 67 s.
7. Бантова, М.А. Методическое пособие к учебнику. «Математика», 4 класс / М.А.Бантова, Г.В.Бальтюкова, С.В.Сметанова. – М.: Просвещение, – 2006. – 68 с.
8. Шикова, Р.Н. Организация самостоятельной деятельности учащихся на уроках математики. // Начальная школа, – 2012, №2, – с.24-32

SABINA SEYIDLİ

THE DEVELOPMENT OF INDEPENDENCE IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS THROUGH SELF-MONITORING IN MATHEMATICS LESSONS

Abstract: One of the key factors in developing students' independence in primary school is the methods used in teaching problem-solving during mathematics lessons and the development of self-monitoring skills throughout this process. Timely identification and correction of students' mistakes in mathematics instruction are among the essential conditions that enhance the effectiveness of teaching. As one of the main components of the learning process, self-monitoring helps students develop independent thinking, recognize their own mistakes, and evaluate their performance effectively.

The study involved the analysis of pedagogical, psychological, and methodological literature, focusing on how self-monitoring skills are formed in students and how these skills influence their

mathematical independence. Observation, comparison, and generalization methods were applied in various teaching situations. The structural elements and stages of self-monitoring were systematized based on pedagogical experience and practical data.

The research revealed that the development of independence and mathematical thinking among primary school students largely depends on the purposeful formation of self-monitoring habits during the learning process. The improvement of self-monitoring skills fosters creativity, logical consistency, critical reflection, and responsible thinking in problem-solving. The teaching process should be organized in such a way that students can independently detect and correct their own errors. This approach not only enhances the quality of education but also strengthens students' ability to act independently.

Keywords: primary education, mathematics teaching, self-monitoring, independence, learning activity, cognitive activity, mathematical skills, methodology

GƏLƏCƏK TƏRBIYƏÇİ-MÜƏLLİMLƏRİN PEŞƏKARLIĞININ STRUKTUR MODELİ VƏ İNKİŞAF STRATEGİYALARI

Müasir təhsil sistemində tərbiyəçi-müəllim peşəkarlığına qoyulan tələblər dəyişdiyinə görə, pedaqoji prosesdə innovativ, kompetensiyaya əsaslanan yanaşmalar zəruri olmuşdur. Gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin peşəkarlığının formalaşdırılması üçün strateji istiqamətlər - şəxsi-peşəkar inkişaf, rəqəmsal savadlılıq, tədqiqat bacarıqları və refleksiv mədəniyyətin gücləndirilməsidir. Müasir təhsil sistemində tərbiyəçi-müəllim peşəsi yalnız bilik ötürmək funksiyası ilə məhdudlaşmır. O, həm də sosial, psixoloji və pedaqoji bacarıqları birləşdirən peşəkar şəxs kimi formalaşır. Məqalədə gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin peşəkarlığının struktur modeli təqdim edilir və bu modelin tərkib hissələri - motivasiya, idraki, fəaliyyət və refleksiv komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi analiz olunur. Məqalənin məqsədi gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin peşəkarlığının elmi əsaslandırılmış struktur modelini təqdim etmək və onun inkişaf strategiyalarını müəyyənləşdirməkdir. Eyni zamanda məqalədə müasir pedaqoji yanaşmalar - konstruktivizm, refleksiv təlim, kompetensiya əsaslı inkişaf və əməkdaşlıq müqayisəli şəkildə təhlil edilmiş, onların məktəbəqədər təhsil kontekstində tətbiqi imkanları müəyyənləşdirilir. Bu məqalədə "peşəkar tərbiyəçi" modelinin formalaşmasına təsir edən sosial, pedaqoji və psixoloji aspektlər nəzərdən keçirilir, onların integrasiyası araşdırılır və nəzəri yanaşmalar, praktik tövsiyələr və müqayisəli təhlil əsasında peşəkar tərbiyəçi-müəllim modelinin konsepsiyası təqdim edilir.

Açar sözlər: *peşəkar inkişaf, tərbiyəçi-müəllim, məktəbəqədər təhsil, refleksiv təlim, struktur model, pedaqoji kompetensiya, inkişaf strategiyaları*

Məktəbəqədər təhsil uşağın həyatında təməl mərhələ hesab edilir və bu mərhələdə çalışan tərbiyəçi-müəllimlərin peşəkar fəaliyyətinin keyfiyyəti birbaşa uşaqların sosial-emosional, idraki, nitq və fiziki inkişafına təsir edir. Son illər qlobal miqyasda məktəbəqədər təhsilin modernləşdirilməsi, rəqəmsallaşma, inklüzivlik və fərdiləşdirilmiş təlim yanaşmaları tərbiyəçi-müəllimlərin davamlı peşəkar inkişafını strateji prioritetə çevirib.

Müasir təhsil sistemində tərbiyəçi-müəllimlərin peşəkarlığı keyfiyyətli məktəbəqədər təhsilin əsas şərtlərindən biridir. Tədqiqatlar göstərir ki, tərbiyəçi-müəllimin bilik və bacarıqlarının yenilənməsi məktəbəqədər təhsilin məzmun və keyfiyyət göstəricilərinin yüksəlməsinə səbəb olur. Tərbiyəçi-müəllim peşəkarlığının inkişafı uşaqların məktəbdəki nailiyyətlərinə birbaşa təsir edən amildir. Lakin bunun üçün pedaqoqların inkişafını sistemləşdirən struktur modelin olması vacibdir. Peşəkarlığın formalaşması üçün struktur modelin müəyyənləşdirilməsi tərbiyəçi-müəllim hazırlığı prosesinin sistemli qurulmasına imkan yaradır.

Ənənəvi yanaşmalardan fərqli olaraq, müasir pedaqogika tərbiyəçi-müəllim peşəkarlığını yalnız biliklərlə deyil, dəyərlər, yaradıcı fəaliyyət, refleksiya, innovativlik və sosial-emosional kompetensiyalarla əlaqələndirir [Маркова, 2019]. Tərbiyəçi peşəsi XXI əsrdə yeni çağırışlarla qarşılaşır. İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, qloballaşma və sosial dəyişikliklər tərbiyəçilərdən yalnız akademik bilikləri deyil, həm də sosial-emosional və psixoloji bacarıqları mənimsəmələrini tələb edir [Darling-Hammond, 2017]. Bu kontekstdə peşəkar tərbiyəçi modelinin inkişafında sosial, pedaqoji və psixoloji aspektlərin integrasiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Elmi mənbələr pedaqoji peşəkarlığı çoxkomponentli sistem kimi qiymətləndirir. Tərbiyəçi-müəllim peşəkarlığının struktur modeli aşağıdakı komponentləri özündə birləşdirir:

➤ Motivasiya komponenti. Bura peşəyə maraq, pedaqoji dəyərlər, humanist mövqe daxildir və davamlı peşəkar təhsili təmin edir.

➤ İdraki komponent özündə pedaqogika və psixologiya üzrə baza biliklərini, uşağın inkişaf qanunauyğunluqlarını, müasir təlim texnologiyaları haqqında bilikləri əks etdirir və tədrisin effektivliyini artırır.

➤ Fəaliyyət komponentinə tədris prosesinin planlaşdırılması, tərbiyə işinin təşkili, kommunikasiya və ünsiyyət bacarıqları, rəqəmsal bacarıqlar aiddir və düzgün metodik fəaliyyətin əsasını yaradır.

➤ Refleksiv komponent fəaliyyətin özünüqiymətləndirilməsi, dəyişikliklərə uyğunlaşma və şəxsi inkişaf planının qurulmasıdır və innovativliyə, peşəkar inkişafa gətirib çıxarır.

Tərbiyəçi-müəllimlərin peşəkarlığının formalaşdırılmasının inkişaf strategiyaları aşağıdakı kimi təqdim etmək olar:

1. Şəxsi-peşəkar inkişaf strategiyası. Tərbiyəçi-müəllimin özünüinkişafı, psixoloji hazırlığı və peşəyə bağlılığı uzunmüddətli uğurun əsas şərtidir. Lakin peşəkar inkişaf mütəmadi və məqsədyönlü olduğu zaman tərbiyəçi-müəllimlərin fəaliyyət keyfiyyəti yüksələ bilər;

2. Rəqəmsal kompetensiyaların inkişafı. Müasir təhsil rəqəmsal resurslarla zənginləşdiyi üçün məktəbəqədər sahədə də tərbiyəçi- müəllimlərin media və rəqəmsal savadlılığı vacibdir;

3. Tədqiqat bacarıqlarının gücləndirilməsi. Tədqiqat fəaliyyətinə əsaslanan pedaqoji yanaşmalar tərbiyəçi-müəllimlərin analitik düşüncəsini inkişaf etdirir. Bu baxımdan tərbiyəçi-müəllim tədqiqat aparmaq, müşahidə etmək və nəticələri təhlil etmək bacarığına sahib olmalıdır;

4. Reflekssiyanın inkişafı. Refleksiya müəllim peşəkarlığının əsas indikatorlarındanır. Маркова (2019) refleksiv mədəniyyətin müəllim fəaliyyətində əsas inkişaf mexanizmi olduğunu vurğulayır;

Fənlərarası pedaqoji yanaşmaların tətbiqi:

- Müasir təlim texnologiyaları - STEAM, layihə-əsaslı öyrənmə və tədqiqat metodları tərbiyəçi-müəllimlərin yaradıcı potensialını artırır;

- Tərbiyəçi-müəllimlərin peşəkar inkişafını nəzəri və praktik baxımdan təhlil etmək effektiv tərbiyəçi-müəllimin inkişaf modelini təqdim etməyə imkan verir;

- Müasir məktəbəqədər təhsil mühitində tərbiyəçi-müəllimin yalnız bilik ötürən deyil, öyrənmə mühitini yaradan, prosesləri fasilitasiya edən və refleksiv çıxış etməsi tələb olunur.

İlk növbədə tərbiyəçi-müəllimin peşəkar inkişafının elmi-metodoloji mahiyyətini təhlil etmək lazımdır:

➤ Tərbiyəçi-müəllimlərin peşəkar inkişafı dinamik və davamlı prosesdir. Bu proses pedaqoqun bilik səviyyəsinin genişlənməsi, metodik bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi və fəaliyyət mədəniyyətinin formalaşmasını özündə birləşdirir. Təcrübələr göstərir ki, peşəkar inkişaf fərdi öyrənmə, kollegial əməkdaşlıq və refleksiv təhlilin sintezində baş verir. Bu çərçivədə müəllimin fəaliyyətinin inkişafı onun pedaqoji qərarvermə bacarığını və müasir tədris metodlarını tətbiq etmə potensialını artırır;

➤ Sosial-konstruktivizmə görə bilik sosial qarşılıqlı təsir və əməkdaşlıq əsasında formalaşır. Məktəbəqədər təhsil mühitində tərbiyəçi-müəllimlərin bilik və bacarıqlarının birgə fəaliyyət, müzakirə və təcrübə paylaşımı yolu ilə yenilənməsi peşəkar inkişafın səmərəliliyini artırır. Sosial-konstruktivist çərçivə göstərir ki, tərbiyəçi-müəllimin təcrübəsi nə qədər geniş olsa da, onun inkişafı həmkar dəstəyi, kollegial öyrənmə kimi sosial mexanizmlərlə daha effektiv şəkildə təmin olunur;

➤ Refleksivlik tərbiyəçi-müəllimin tədris prosesinə tənqidi yanaşmasına, öz fəaliyyətini planlaşdırmasına, tətbiq etməsinə və dəyərləndirməsinə şərait yaradır. Refleksiya həm dərs zamanı spontan qərar verməyi, həm də məşğələdən sonra təhlili əhatə edir. Tərbiyəçi-müəllimlərin refleksiv fəaliyyətə cəlb edilməsi onların metodik təcrübəsini şüurlu şəkildə idarə etməsinə və pedaqoji keyfiyyətin yüksəlməsinə gətirib çıxarır.

Tərbiyəçi-müəllim fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi müasir dövrdə kompetensiya əsaslı modellərə söykənir. Məktəbəqədər təhsil üçün əsas kompetensiyalar bunlardır:

- pedaqoji biliklər və metodik hazırlıq;
- sosial-emosional və kommunikativ bacarıqlar;

- inklüziv və diferensiallaşdırılmış təlim yanaşması;
- rəqəmsal savadlılıq və texnoloji uyğunlaşma;
- yaradıcılıq və problem həll etmə bacarığı.

Bu kompetensiyaların sistemli şəkildə inkişaf etdirilməsi peşəkar modelin nəzəri əsasını təşkil edir. “Müəllimin pedaqoji fəaliyyətində yaradıcılıq meyllərinin olması bilavasitə onun pedaqoji bacarıqları ilə əlaqədardır. Müəllimin pedaqoji bacarıqları yüksək səviyyədə olduqda, mövcud qayd-qanunlar bu bacarıqlar qarşısında sadə, asan göründükdə müəllimin yaradıcı düşüncəsi özünü göstərir. Bu baxımdan müəllimin pedaqoji bacarıqlarının səviyyəsi yüksək olduqca və ya yüksəldikcə onun yaradıcı imkanları da artır, çoxalır”.

➤ Transformativ öyrənmə tərbiyəçi-müəllimin yalnız bilik və bacarıqlarını deyil, həm də pedaqoji mövqeyini və dünyagörüşünü dəyişdirən dərin prosesdir. Bu yanaşma tərbiyəçi-müəllimin stereotiplərdən uzaqlaşmasını, innovativ metodlara açıq olmasını və öz fəaliyyətində dəyişiklik etməyə cəsarətli olmasını təmin edir. Transformativ öyrənmə uzunmüddətli peşəkar inkişaf üçün nəzəri dayaq rolunu oynayır və tərbiyəçi-müəllimlərin dəyişən təhsil tələblərinə adaptasiyasını asanlaşdırır.

Nəzəri çərçivələrə əsaslanan praktik mexanizmlər tərbiyəçi-müəllimlərin real fəaliyyət mühitində peşəkar inkişafını təmin edir. İnkişaf modelinin tətbiq mərhələlərini, istifadə olunan vasitələri və praktiki strategiyaları təqdim edək:

❖ İnkişaf prosesinin uğurlu təşkilinin əsas şərti tərbiyəçi-müəllimin mövcud səriştələrinin düzgün qiymətləndirilməsidir. Bunun üçün zəruri olan analiz və diaqnostika aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- özünüqiymətləndirmə anketləri və sorğular;
- rəhbərliyin müşahidələri;
- uşaqların inkişaf göstəricilərinin təhlili;
- müəllimin portfoliosunun analizi.

Bu diaqnostika fərdi inkişaf planlarının hazırlanması üçün etibarlı baza yaradır.

❖ Seminar və təlimlərdə iştirak etmək tərbiyəçi-müəllimlərdə praktik yönümlülük və dərhal tətbiq edə biləcəyi bacarıqları formalaşdırır. Bu təlimlər adətən aşağıdakı modulları əhatə edir:

- müasir məktəbəqədər pedaqogikanın tətbiqi;
- oyun əsaslı öyrənmə texnikaları;
- inklüziv təlim metodları;
- kommunikasiya və sosial bacarıqların inkişafı;
- rəqəmsal alətlərdən istifadə.

Təlimin interaktiv xarakter daşması (qruplarla iş, situasiya analizi, rol oyunları) praktik səmərəliliyi artırır.

❖ Praktiki inkişafın əsas amillərindən biri tərbiyəçi-müəllimlər arasında peşəkar əməkdaşlığın gücləndirilməsidir. Kollegial öyrənmə icmaları aşağıdakı fəaliyyətləri əhatə edir:

- məşğələlərin birgə müşahidələri və müzakirələr;
- metodik problemlərin kollektiv həlli;
- dərs planlarının birgə hazırlanması;
- təcrübə paylaşımı sessiyaları.

Bu mexanizm tərbiyəçilərin öz təcrübəsinə tənqidi baxışını gücləndirir və peşəkar mədəniyyətin formalaşmasına səbəb olur.

❖ Tərbiyəçi-müəllimin peşəkar inkişafının davamlılığı refleksiyaya əsaslanır. Bu mərhələdə:

- refleksiya gündəlikləri;
- video-analiz;
- həmkar rəyləri;
- formativ və summativ qiymətləndirmə meyarları tətbiq olunur.

Refleksiya tərbiyəçiyə öz fəaliyyətində irəliləyişləri və çətinlikləri obyektiv şəkildə görməyə imkan yaradır.

Peşəkar tərbiyəçi modelinin formalaşdırılmasına sosial, pedaqoji və psixoloji aspektlərin integrasiyası zəruridir. Tərbiyəçi-müəllimlərin inkişafı təsadüfi deyil, planlı şəkildə və davamlı olduğu zaman məktəbəqədər təhsildə keyfiyyət yüksəlişi müşahidə oluna bilər.

Sosial aspekt dedikdə tərbiyəçi-müəllimin cəmiyyətdəki rolu və sosial qarşılıqlı təsir qabiliyyəti başa düşülür. Əsas komponentlər aşağıdakılardır:

- Empatiya və sosial dəyərlərin təşviqi: Tərbiyəçi-müəllim uşaqların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq münasibət qurur.

- Valideynlərlə və ictimaiyyətlə əməkdaşlıq: Bağca və ailə arasında körpü funksiyası peşəkar tərbiyəçi-müəllimin əsas sosial bacarıqlarından biridir.

- Komanda işi və əməkdaşlıq: Sosial bacarıqlar tərbiyəçi-müəlliminin həm həmkarları, həm də uşaqlarla effektiv işləməsinə şərait yaradır.

Pedaqoji aspekt tərbiyəçi-müəllimin təlim-tərbiyə prosesində istifadə etdiyi metod və texnologiyalarla bağlıdır:

- Fərdiləşdirilmiş təlim: Tərbiyəçi-müəllim uşaqların qabiliyyət və maraqlarına uyğun təhsil strategiyalarını seçir.

- Layihə və problem yönümlü öyrənmə: Tərbiyəçi-müəllim müasir pedaqoji texnologiyalarla motivasiyanı artırır.

- Qiymətləndirmə: Peşəkar tərbiyəçi-müəllim təhsil nəticələrini obyektiv və konstruktiv qiymətləndirir.

Psixoloji aspekt tərbiyəçi-müəllimin emosional və psixoloji inkişafını əhatə edir:

- Fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması: Uşaqların maraqlarını müəyyən etmək üçün psixoloji biliklərdən istifadə edir.

- Motivasiya və daxili stimulyator: Tərbiyəçi-müəllim uşaqların daxili motivasiyasını gücləndirir.

- Emosional sabitlik: Stressin idarə olunması və emosiyaların tənzimlənməsi tərbiyəçi-müəllimin peşəkar kompetensiyalarından biridir.

Peşəkar tərbiyəçi-müəllim modelinin effektivliyi bu üç aspektin harmonik integrasiyasına əsaslanır. Onların birləşməsi tərbiyəçi-müəllimin bilik, bacarıq və davranış nümunələrini kompleks şəkildə inkişaf etdirməyə imkan verir.

Nəticə. Tərbiyəçi-müəllimlərin peşəkar inkişafı üçün sistemli, mərhələli və davamlı model tələb olunur. Tərbiyəçi-müəllim peşəkarlığının formalaşdırılması kompleks pedaqoji prosesdir və struktur modelin tətbiqi bu prosesi sistemləşdirir. İnkişaf strategiyaları - rəqəmsal savadlılıq, tədqiqat bacarıqları, refleksiya və motivasiya dəstəyi tərbiyəçi-müəllim hazırlığının keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldir.

İntegrasiya olunmuş nəzəri və praktik əsaslar peşəkar inkişaf modelinin həm konseptual, həm də praktik çərçivəsini əhatə edir.

Peşəkar tərbiyəçi modelinin formalaşması sosial, pedaqoji və psixoloji aspektlərin harmonik integrasiyasına əsaslanır. Bu model yalnız akademik biliklərə deyil, həm də sosial bacarıqlara, emosional sabitliyə və pedaqoji innovasiyalara əsaslanır. Müasir təhsil sistemində belə modelin tətbiqi məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial inkişafını dəstəkləyir, təhsilin keyfiyyətini artırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva, S. Müasir pedaqoji prosesdə müəllim peşəkarlığının inkişafı. – Bakı: “Təhsil” nəşriyyatı. – 2021.
2. İlyasov, M. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji sərəştəliliyin müasir problemləri (Monoqrafiya). – Bakı: “Elm və təhsil”. – 2018.
3. Məmmədov, A. Müəllim fəaliyyətinin psixoloji əsasları. – Bakı: “Elm və Təhsil” nəşriyyatı. – 2020.
4. Vəliyev, R. Müəllimlərin peşəkar inkişaf strategiyaları. – Bakı: “Qanun” nəşriyyatı. – 2019.
5. Маркова, А.К. Психология профессионализма учителя. – Москва: Педагогика. – 2019.
6. Зимняя, И.А. Ключевые компетенции современного педагога. – Москва: Академия. – 2020.

7. Darling-Hammond, L. Teacher education and student learning outcomes. Stanford University Press. – 2017.
8. Shulman, L. The wisdom of practice: Essays on teaching, learning, and learning to teach. Jossey-Bass. – 2004.

Abstract: As the requirements for the professionalism of educators have changed in the modern education system, innovative, competency-based approaches to the pedagogical process have become necessary. Strategic directions for the formation of the professionalism of future educators are personal and professional development, digital literacy, research skills and strengthening of reflexive culture. In the modern education system, the profession of an educator is not limited only to the function of transferring knowledge. It is also formed as a professional person who combines social, psychological and pedagogical skills. The article presents a structural model of the professionalism of future educators and analyzes the interaction of the components of this model - motivation, cognition, activity and reflexive components. At the same time, the article comparatively analyzes modern pedagogical approaches - constructivism, reflexive learning, competency-based development and cooperation, and identifies the possibilities of their application in the context of preschool education. This article reviews the social, pedagogical, and psychological aspects that influence the formation of the "professional educator" model, examines their integration, and presents the concept of the professional educator-teacher model based on theoretical approaches, practical recommendations, and comparative analysis.

Keywords: professional development, educator-teacher, preschool education, reflective learning, structural model, pedagogical competence, development strategies

Резюме: В связи с изменением требований к профессионализму педагогов в современной системе образования возникла необходимость в инновационных, компетентностных подходах к педагогическому процессу. Стратегическими направлениями формирования профессионализма будущих педагогов являются личностное и профессиональное развитие, цифровая грамотность, исследовательские навыки и укрепление рефлексивной культуры. В современной системе образования профессия педагога не ограничивается только функцией передачи знаний. Он формируется как профессиональная личность, сочетающая в себе социальные, психолого-педагогические навыки. В статье представлена структурная модель профессионализма будущих педагогов и проанализировано взаимодействие компонентов этой модели – мотивации, познавательной сферы, деятельности и рефлексивного компонента. Также в статье проводится сравнительный анализ современных педагогических подходов – конструктивизма, рефлексивного обучения, компетентностного развития и сотрудничества, а также выявляются возможности их применения в контексте дошкольного образования. В статье рассматриваются социальные, педагогические и психологические аспекты, влияющие на формирование модели «профессиональный педагог», исследуется их интеграция, а также представлена концепция профессиональной модели «педагог-преподаватель» на основе теоретических подходов, практических рекомендаций и сравнительного анализа.

Ключевые слова: профессиональное развитие, педагог-воспитатель, дошкольное образование, рефлексивное обучение, структурная модель, педагогическая компетентность, стратегии развития

SƏDAQƏT HƏSƏNOVA

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Filologiya elmləri doktoru, professor
sedagethesenova@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT MÜƏLLİMLİYİ ÜZRƏ KADR HAZIRLIĞINDA SİNTAKTİK BİLİKLƏRİN ROLU

Məqalədə Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimliyi üzrə kadr hazırlığında qrammatik biliklərin əhəmiyyəti araşdırılır. Qrammatik biliklər müəllimlərin həm nəzəri, həm də praktik fəaliyyətində əsas rol oynayır, tələbələrin dil mədəniyyətini, nitq və yazı bacarıqlarını inkişaf etdirməyə xidmət edir. Məqalədə qrammatik biliklərin tədris prosesində tətbiqi, onun müəllim hazırlığında önəmi və tələbələrin peşə fəaliyyətinə olan təsiri təhlil olunur. Qrammatik bacarıq müəllimlərə dərsləri səmərəli keçməyə, tələbələri düzgün dil istifadəsinə istiqamətləndirməyə və aydın, səlis ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir. Tədqiqat göstərir ki, möhkəm qrammatik əsaslar dərs keçmə effektivliyini artırır, tələbələrin yazılı və şifahi nitq bacarıqlarının inkişafını təmin edir və analitik, tənqidi təfəkkürü gücləndirir.

Açar sözlər: *qrammatika, müəllim hazırlığı, dilçilik bacarığı, sintaksis, təhlil*

Giriş. Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi yalnız pedaqoji bacarıqları deyil, həm də güclü qrammatik bilikləri tələb edir. Qrammatika cümlə quruluşunu, sözlərin formalaşmasını və dil elementləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələri müəyyən edən struktur qaydaları öyrədir. Müəllim hazırlığı üzrə tələbələrin qrammatikanı mənimsəməsi üçün qaydaları düzgün izah etmək, cümlələri təhlil etmək və tələbələrə doğru dil nümunələrini göstərmək baxımından vacibdir. Müasir pedaqoji tədqiqatlar göstərir ki, qrammatik biliklər peşəkar müəllim hazırlığının təməli daşıdır və tələbələrin ümumi dil inkişafında mühüm rola malikdir. Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri üçün qrammatik biliklər həm fənnin tədrisi, həm də müəllimlik peşəsinin səmərəli icrası üçün əsasdır. Qrammatikanın dərk edilməsi müəllimə cümlə quruluşunu düzgün izah etmək, sözlərin funksiyalarını müəyyənləşdirmək və nitqi aydın, səlis təqdim etmək imkanını verir. Müasir pedaqoji yanaşmalar göstərir ki, qrammatik biliklərin güclü olması müəllimin təkcə dili tədris etməsini deyil, həm də tələbələrin dil mədəniyyətinin inkişafını təmin etməsinə şərait yaradır. Bundan başqa, Azərbaycan dili ilə bağlı imzalanmış rəsmi sənədlər, məsələn, 9 aprel 2013-cü il tarixli “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Sərəncamı; 17 iyul 2018-ci il tarixli “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı; 1 noyabr 2018-ci il tarixli “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilinin istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı [6;4;7] Azərbaycan dilinin öyrədilməsi prosesində diqqət və məsuliyyətin artırılmasını tələb edir.

Material və metodologiya

Tədqiqatda Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimliyi üzrə kadr hazırlığında sintaktik biliklərin rolunu araşdırmaq məqsədilə müxtəlif mütəxəssis fikirlərinin təhlilində təhlil metodundan istifadə edilmiş, material olaraq dövlət sənədlərinə, Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı tarixi və müasir yanaşmalara müraciət edilmişdir.

Müzakirə

Azərbaycan dilinin tədrisi XX yüzillikdən başlayaraq diqqət artırılmış, bu sahədə mühüm işlər həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti məsələni aktual hesab edərək milli dilimizi dövlət dili kimi əsaslandırıb, xüsusilə də parlamentin üzvü, Şəkiddə ilk oğlan, ilk qız məktəblərinin və gimnaziyanın banisi kimi tanınan Abdulla bəy Əfəndizadə tədris işində dövlət dilinin zəruriliyini ardıcıl olaraq vurğulamışdır [1, s.66]. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin sədr müavini Həsən bəy Ağayev dövlət dilində olmayan, rus dilində yazılan sənədlərin

üstünə belə bir dərkənar qoyurmuş: “Ərizə türkcə lisanda olmadığı üçün əncamsız qalır” [11]. AXC parlamenti 1918-ci il 28 avqust tarixində məktəblərin milliləşdirilməsi, tədris müəssisələrində təhsilin şagirdlərin öz ana dilində aparılması və dövlət dili olan Azərbaycan dilinin tədrisinin icbari surətdə həyata keçirilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Qərara əsasən, Azərbaycan dili məcburi fənn kimi həftədə 4 saatdan az olmamaq şərtlə tədris olunmalı idi [3, s.5]. 1918-ci il sentyabrın 7-də və noyabrın 13-də həmin qərara əlavələr edilmiş və Azərbaycan dilinin ölkə ərazisində bütün məktəblərdə məcburi fənn kimi tədris olunması rəsmi sənədlərlə imzalanmışdır [2, s.66]. Sözsüz ki, dilin qorunması və inkişafı təhsil sistemindən çox asılıdır. Bu məsələdə xalqımızın ziyalılarının fəaliyyəti böyük olmuşdur. Xüsusilə də B.Çobanzadə onların Azərbaycan dili və ədəbiyyatının orta və ali məktəblərdə öyrətmə üsulları haqqındakı əsərləri ilə bu fənnin tədrisinin vacibliyini göstərmişdir. “Onun dilimizin, milli ədəbiyyatımızın tədrisi üsulları haqqındakı fikirləri bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir” [15, s.43]. Qrammatikanın öyrədilməsində bu böyük ziyalının maraqlı və orijinal tövsiyələri vardır. “Bəkir Çobanzadə dilimiz haqqında yeni mərhələdə - tədqiqatların, demək olar ki, systemsiz və bəsit olduğu bir zamanda böyük məktəb yaratmış oldu. Elmi yaradıcılığında dilimizin müasir vəziyyəti ilə yanaşı, onuntarixi inkişaf mərhələləri, bu mərhələlərdə baş verən mühüm dəyişikliklər haqqında tutarlı faktlarla araşdırmalar apardı” [12, s.52]. Bütün bunlar hazırkı qrammatikamızın tədrisində möhkəm əsnənin olduğunu göstərir. “Azərbaycan dilinin təhsil sistemində inkişafına dövlət səviyyəsində fəal dəstəyin həyata keçirilməsi müasir dövrdə həm məktəb, həm də ali təhsil müəssisələrində savadlı və mədəni mühitin formalaşmasına, öyrənənlərin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə geniş imkanlar açır” [10, s.110]. Bu mənada, müəllim hazırlığında qrammatik, xüsusilə də sintaktik biliklərin böyük rolu vardır. Güclü qrammatik biliklərə malik müəllimlər dərsləri sistemli şəkildə qurmaq, söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlə strukturlarını izah etmək və dil qaydalarını aydın şəkildə çatdırmaq imkanına malikdirlər. Bu, materialın səlis və təşkilatlanmış şəkildə təqdim olunmasını əsaslandırır. Məsələn, “Mən dənizi seyr edirəm” və “Dənizi mən seyr edirəm” cümlələrinin fərqlərini anlamaq müəllimə söz sırasının mənaya və vurğulara təsirini göstərmək imkanı verir. Müəllimin qrammatik bacarığı tələbələrin yazılı və şifahi nitq bacarıqlarına birbaşa təsir edir. 2013-cü ildən etibarən Azərbaycan dili fənni təhsilin qarşısında duran müasir tələblərə uyğun olaraq nəticəyönümlü standartlar əsasında tədris edilməyə başlamışdır [5]. Bu, qrammatikanın tədrisində məsuliyyətin çoxaldılmasına səbəb olmuşdur. Qrammatik anlayışları dəqiq izah edən müəllimlər tələbələrin düzgün cümlə qurmasına, müvafiq formaları istifadə etməsinə və dil vərdişlərini inkişaf etdirməsinə kömək edir. Təhsil sistemində Azərbaycan dili fənni aparıcı yerlərdən birini tutur. “Azərbaycan dili sadəcə öyrənmə obyekt deyil, həm də ünsiyyət vasitəsi olmaqla, bütün tədris fənləri ilə sıx əlaqəlidir” [8]. Bu baxımdan, sintaksisin dilçiliyin digər bölmələri ilə əlaqəli tədrisinə ehtiyac vardır. “Gələcək nəsillərin şüurlu, ahəngdar inkişafını təmin etmək, onların bilik və bacarıqlarını sağlam təməllər üzərində qurmaq tələbləri müasir təlim sisteminin qarşısında bir sıra imkanlar açır” [17, s.81]. Ona görə də kadr hazırlığında milli dilin öyrədilməsi həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır. Qrammatik biliklər müəllimə dərsləri daha sistemli və məqsədyönlü keçməyə imkan verir. Müəllim cümlə üzvlərinin funksiyasını, sözlərin qarşılıqlı əlaqəsini və qrammatik kateqoriyaları dəqiq izah edə bilər. Müəllim qrammatik strukturları düzgün izah etdikdə tələbələr də öz nitq və yazılarında səhvlərdən qaçınır, dilin daxili qanunauyğunluqlarını daha yaxşı qavrayır. Qrammatik biliklər müəllimə tələbələrin cümlələri analiz etməsinə, söz və cümlə strukturlarını müqayisə etməsinə imkan yaradır. Bu, həm də tələbələrin analitik bacarıqlarını gücləndirir. Təlimçi müəllim yalnız dərslər deməklə kifayətlənmir; o, test və tapşırıqlar hazırlayır, tələbələrin yazılı işlərini yoxlayır və dilin qaydalarını gündəlik işində tətbiq edir. Bu prosesdə qrammatik biliklər müəllim üçün vacib təməl təşkil edir. Qrammatik bilik müəllimə tələbələrə cümlə strukturlarını analiz etməyə, sintaktik nümunələri müqayisə etməyə və sözlərin funksiyalarını anlamağa istiqamətləndirməyə imkan verir. Bu isə tələbələrin analitik və tənqidi təfəkkürünü inkişaf etdirir. Müəllim hazırlığı üzrə tələbələrin qrammatik bilikləri dərslər planlaşdırmasında, qiymətləndirmə tapşırıqlarının hazırlanmasında, tələbələrin işlərinin qiymətləndirilməsində və səhvləri göstərməkdən daha çox inkişaf və təkmilləşdirmə üçün istiqamətləndirən, müsbət yanaşma baxımından çatışmazlıqları göstərərək, həm də yaxşı tərəfləri vurğulayan, ümumi ifadələr yerinə konkret nümunələr göstərən, necə düzəltmək və inkişaf etdirmək

barədə məsləhətləri əks etdirən rəylərin verilməsində çox əhəmiyyətlidir. Qrammatikanın, o cümlədən sintaksisin mənimsənilməsi müəllimə dil dəqiqliyi və aydınlığı baxımından yüksək standartları qorumağa imkan verir. Sintaksis dilçiliyin mərkəzi komponenti olaraq cümlə quruluşunu və onun elementləri arasındakı əlaqələri öyrənir. Sintaksisin tədrisi yalnız dil kompetensiyasının inkişafı üçün deyil, həm də məntiqi və ardıcıl ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması üçün vacibdir. Lakin həm nəzəri, həm də praktik kontekstlərdə sintaksis tələbələr üçün ən çətin sahələrdən biri kimi qəbul edilir. Bunun səbəbi onun abstrakt anlayışları, çoxsaylı yanaşmaları və dəqiq analitik düşünmə tələb etməsidir. Möhkəm qrammatik biliklər müəllimə vizual materiallardan, fəallığı təmin edən tapşırıqlardan və öyrənmək, öyrətmək və məlumatı paylaşmaq üçün kompüter və mobil texnologiyasından səmərəli istifadə etməyə imkan yaradır. Cümlə sxemlərinin çəkilməsindən istifadə və texnologiyanın dərs prosesi ilə əlaqələndirilməsi tələbələrin diqqətini artırır və anlama səviyyəsini yüksəldir.

Sintaksisin tədrisində bir sıra çətinliklər özünü göstərir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Bəzi nəzəri anlayışların mücərərd xarakteri. Bir çox sintaktik anlayış yüksək dərəcədə abstraktdır və geniş praktik məşq olmadan başa düşülməsi çətindir. Məsələn, yalnız xəbərdən ibarət cümlələr. Tələbələr bu sintaktik vahidləri tez-tez natamam və ya fraqmentar cümlələrlə qarışdırırlar.

2. Bəzi terminoloji uyğunsuzluqlar. Fərqli müəlliflər müxtəlif terminologiyadan istifadə edir ki, bu da tələbələri çaşdırma bilər. Bu cür fərqlilik tələbələrin vahid anlayış formalaşdırmasını çətinləşdirir.

3. Qaydalar və istisnələr. Sintaktik qaydalar tez-tez çoxlu istisnalarla müşayiət olunur və öyrənmə prosesini çətinləşdirir. Məsələn, şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələrinin nəzəri məlumatı ilə praktik təhlilində üst-üstə düşməyən fikirlər özünü göstərir. Tələbələr bu cür strukturları tez-tez səhv kateqoriyalara aid edirlər.

4. Məhdud təhlil bacarıqları. Sintaktik təhlil yüksək səviyyəli məntiqi düşüncə tələb edir. Bir çox tələbələr cümlə elementlərini düzgün müəyyən etməkdə çətinlik çəkirlər. Məsələn, tələbələr tez-tez zərfləklə tamamlığı səhv başa düşərək təhlil zamanı onları bir-biri ilə qarışdırırlar. “Şagirdlərin Azərbaycan dilinə olan münasibəti onların dil faktları və qaydalarına olan münasibəti ilə müəyyən edilir. Buna görə də dilin qrammatik qayda-qanunlarını aşılarkən şagirdləri praktikaya, dilin özünəməxsus cəhətlərinə, əyaniliyə cəlb etmək lazımdır” [17, s.84].

5. Praktiki öyrənmə və öyrətmə üçün istifadə olunan mənbə və vasitələrin çatışmazlığı. Tədris materialları tez-tez nəzəri izahı ön plana çıxarır, praktik təhlil məşqləri isə məhduddur. Nəticədə tələbələr biliklərini tətbiq etməkdə çətinlik çəkirlər. Məsələn, dildə elə aintaktik vahidlər var ki, onlar dərslərlərdə nadir hallarda işlənir. Bu, digər mənbələrə müraciəti zəruriləşdirir. “Həmçinin informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətlə inkişaf etdiyi qloballaşma dövrü Azərbaycan dilinin zənginləşməsi və istifadə imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində aparılan işlərin yeni səviyyəyə yüksəldilməsini tələb edir” [14, s. 172].

Yuxarıdakıları nəzərə alaraq sintaksisin tədrisindəki çətinliklərin həllində aşağıdakı yanaşmaları təklif edirik:

1. Vizual vasitələrdən istifadə: sxemlər, sintaktik cədvəllər vasitəsilə abstrakt əlaqələrin aydınlaşdırılması.

2. Praktiki məşqlərə əsaslanan öyrənmə: cümlələrin təhlili və cümlədəki sözlərin qrammatik funksiyalarını müəyyənləşdirmək üzrə məşqlərin sayını artırmaq.

3. Terminoloji aydınlıq: müxtəlif mənbələrdəki terminlərin müqayisəli izahı.

4. Fəallığı təmin edən üsullar vasitəsilə sintaksisi daha maraqlı etmək.

5. Müqayisəli tədris: sintaksisdəki oxşarlıqları və fərqləri müəyyənləşdirmək.

Nəticə. Sintaktik biliklər Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimliyi üzrə kadr hazırlığında mərkəzi rol oynayır. Bu biliklər gələcək müəllimlərə dərsləri səmərəli keçməyə, tələbələrin dil bacarıqlarını inkişaf etdirməyə, tənqidi düşüncəni gücləndirməyə və müasir pedaqoji metodları tətbiq etməyə imkan verir. Müəllim hazırlığı proqramlarında qrammatikanın həm nəzəri, həm də praktik tətbiqinə xüsusi diqqət yetirilməli, məzunların peşə fəaliyyətində qarşılaşacaqları dil və pedaqoji tələblərə hazır olması təmin edilməlidir.

Tədqiqat və təcrübələr göstərir ki, Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimliyi üzrə kadr hazırlığında sintaktik biliklərin rolu böyükdür. Bu biliklər müəllimə dərsi sistemli və məqsədyönlü keçməyə və peşə fəaliyyətində uğurlu tətbiqetmələr həyata keçirməyə imkan verir. Müasir müəllim hazırlığı proqramlarında qrammatikanın öyrədilməsinə xüsusi diqqət yetirilməli, həm nəzəri, həm də praktik yönümlü təlim üsullarından istifadə edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cildə, I cild, – Bakı: Lider, – 2004. – 440 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları. – Bakı, Elm və təhsil, – 2018. – 248 s.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) Təhsil siyasəti (sənədlər toplusu). – Bakı, Elm və təhsil, – 2018. – 468 s.
4. “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 17 iyul 2018-ci il. <https://e-qanun.az/framework/39503>
5. Azərbaycan dili fənninin tədrisi metodikası. Modul. <https://share.google/jxDZLpxACCBmMLkwZ>
6. “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Sərəncamı, 9 aprel 2013-cü il. <https://president.az/az/articles/view/7744>
7. “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilinin istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 1 noyabr 2018-ci il. <https://president.az/az/articles/view/30563>
8. Azərbaycan dili – Ana dilimizi öyrənmə və ünsiyyət vasitəsi. <https://share.google/7m2VEGUKHmnUM3Vak>
9. Baxşəliyeva, Y. (2019, 22 may). Dövlət müstəqilliyi və Azərbaycan dilinin inkişafı. Bizimlider.com. <https://bizimlider.com/gundem/1140-dvlt-mstqilliyi-v-azrbaycan-dilinin-inkiaf.html>
10. Bədəlova, A. (2025). Müasir təhsil sistemində Azərbaycan dilinin inkişaf perspektivləri. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi”, Xüsusi buraxılış, №20, – 2025. – s.110-118.
11. Cümhuriyyət tariximizin qızıl səhifəsi. <https://share.google/MR2rz1GaDwQID5Mhh>
12. Eyvazov, P. (2013). Bəkir Çobanzadənin dil tədqiqatlarında qrammatik kateqoriyaların şərhli // Görkəmli dilçi alim, ədib, professor Bəkir Çobanzadənin anadan olmasının 120 illik yubileyinə həsr olunmuş “Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – 2013. – s.52-59.
13. İsmayılov, R. (2010). Azərbaycan dilinin tədrisi: ənənə və müasirlik. Azərbaycan müəllimi, 1 oktyabr, – 2010. – s.4.
14. Quliyeva, S. (2023). Beynəlxalq təcrübə əsasında Azərbaycan dilinin tədrisi və qiymətləndirilməsi məsələləri. – 2023. İct.az.https://ict.az/uploads/konfrans/ana_dili/28_Beynelxalq_tecrube_esasinda_Azarbaycan_dilinin_tedrisi_ve_qiyetlendirilmesi_meseleleri.pdf
15. Quliyeva, R. (2018) Bəkir Çobanzadə və Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası / Görkəmli türkoloq, professor Bəkir Çobanzadənin 125 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan dili: dünən və bu gün” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: Zərdabi-Nəşr, – 2018. – s.42-46.
16. Mehdiyeva, M. (2020). Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı qarşıya çıxan bəzi problemlər. Elmi iş, № 14(5), – 2020. – s.137-140.
17. Məmmədova, R. (2021). Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elmində müxtəlif dil təlimləri. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, Cild 88, №6, – 2021. – s.80-85.

SADAGAT HASANOVA

THE ROLE OF SYNTACTIC KNOWLEDGE IN THE TRAINING OF TEACHERS OF AZERBAIJANI LANGUAGE AND LITERATURE

Abstract: The article examines the significance of grammatical knowledge in the training of teachers of Azerbaijani language and literature. Grammatical knowledge plays a crucial role in both the theoretical and practical activities of teachers, serving to develop students' language culture, as well as their speaking and writing skills. The article analyzes the application of grammatical knowledge in the teaching process, its importance in teacher training, and its impact on students' Professional activity. Grammatical competence enables teachers to conduct lessons effectively, guide students towards the correct use of language, and foster clear and fluent communication skills. The study shows that a solid grammatical foundation increases teaching efficiency, ensures the development of students' written and oral speech skills, and strengthens their analytical and critical thinking.

Keywords: grammar, teacher training, linguistic competence, syntax, analysis

САДАГАТ ГАСАНОВА

РОЛЬ СИНТАКСИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ В ПОДГОТОВКЕ КАДРОВ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Резюме: В статье исследуется значение грамматических знаний в подготовке кадров по специальности «Преподавание азербайджанского языка и литературы». Грамматические знания играют основную роль как в теоретической, так и в практической деятельности преподавателей, способствуют развитию языковой культуры, речевых и письменных навыков студентов. В статье анализируется применение грамматических знаний в учебном процессе, их значение в подготовке учителей и влияние на профессиональную деятельность студентов. Грамматическая компетенция позволяет преподавателям эффективно проводить занятия, направлять студентов к правильному использованию языка, а также развивать ясные и чёткие коммуникативные навыки. Исследование показывает, что прочная грамматическая база повышает эффективность преподавания, обеспечивает развитие письменной и устной речи студентов, а также укрепляет аналитическое и критическое мышление.

Ключевые слова: грамматика, подготовка учителей, лингвистическая компетенция, синтаксис, анализ

TƏHSİLİN RƏQƏMSALLAŞDIRILMASI DÖVRÜNDƏ MÜASİR MÜƏLLİM MODELİ

Təhsilin rəqəmsallaşdırılması müasir müəllim modelini köklü şəkildə dəyişdirərək ənənəvi bilik ötürmə yanaşmasından interaktiv, fərdiləşdirilmiş və data əsaslı tədrisə keçidi sürətləndirmişdir. Rəqəmsal alətlər və texnologiyalar müəllimin rolunu genişləndirərək onu fasilitator, koordinator, mentor və praktik kimi yeni vəzifələrlə təmin edir. Bu dəyişikliklər müəllimdən rəqəmsal savadlılıq, analitik düşüncə, innovativ metodlardan istifadə və inklüziv tədris mühiti yaratmaq bacarığı tələb edir. Məqalə göstərir ki, davamlı peşəkar inkişaf və rəqəmsal kompetensiyaların artırılması rəqəmsal dövrdə keyfiyyətli təhsil prosesinin əsas şərtidir və müəllimin fəaliyyətinin effektivliyinə birbaşa təsir göstərir.

Açar sözlər: *rəqəmsallaşdırma, müasir müəllim modeli, rəqəmsal savadlılıq, interaktiv texnologiyalar, fərdiləşdirilmiş tədris, data əsaslı qərarvermə*

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) dinamik inkişafı cəmiyyətin bütün sahələrində olduğu kimi, təhsil sistemində də kəskin transformasiyaya səbəb olmuşdur. Müasir müəllim modeli rəqəmsal dövrün tələblərinə uyğun olaraq formalaşmaqdadır, bu isə tədris metodologiyalarında və pedaqoji yanaşmalarda dəyişiklik zərurəti yaradır. Artıq biliklərin həcmi sürətlə artdığı bir zamanda müəllim yalnız bilik ötürən deyil, təlim mühitinin dizayneri, rəqəmsal alətləri inteqrasiya edən, tənqidi düşüncə yaradıcısı və inkişafı istiqamətləndirən mentor rolunu daşıyır. Rəqəmsal alətlərin və resursların tədris praktikasına təsirlərini təhlil etməklə, müasir müəllimin bu yeni mühiti effektiv şəkildə idarə etməsi üçün sahib olmalı olduğu əsas kompetensiyalar dərindən təhlili edilməli və öyrənilməlidir.

Rəqəmsallaşdırmanın təhsil sistemi üzərində təsiri

Rəqəmsallaşma təhsil sistemində əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmiş, həm imkanlar, həm də çağırışlar yaratmışdır. Bu təsirlərin ən diqqətəlayiq olanlarından biri tədris resurslarının əlçatanlığının artmasıdır. Təlimin rəqəmsallaşması təhsildə həm öyrənmənin keyfiyyətini, həm də tədris metodlarını dəyişir. Müasir dövrdə təhsildə aşağıdakı rəqəmsal alətlərdən istifadə olunur:

- elektron təlim sistemləri;
- virtual laboratoriyalar;
- sosial şəbəkələr;
- qrafik və oyun məzmunu təqdim edən servislər;
- videoservislər.

İnteraktiv texnologiyalar yüksək effektiv təlim modelinin fəaliyyət göstərməsi üçün məcburi şərtə çevrilmişdir. Bu modelin əsas məqsədi hər bir öyrənənin təhsil və tədqiqat fəaliyyətinə aktiv şəkildə cəlb edilməsidir. Müəllim adi, monoloq formasında keçilən dərsi interaktiv alətlər vasitəsilə yaradıcı öyrənmə mühitinə çevirə bilər, tələbələrin diqqətini daha səmərəli şəkildə cəlb edə bilər. Bundan əlavə, bu alətlərin istifadəsi həm müəllimlə tələbələr, həm də tələbələrin öz aralarında qarşılıqlı əlaqənin təşkilinə imkan yaradır.

Təhsil mühitində istifadə olunan tətbiqi proqram paketlərinin funksiyaları:

- **öyrədici funksiya:** riyazi anlayışlar və prinsiplər haqqında biliklərin formalaşdırılmasına, standart məsələlərin həllində riyazi metodların tətbiqinə kömək edir;
- **praktiki funksiya:** qeyri-standart riyazi məsələlərin həlli təcrübəsini formalaşdırır;
- **inkışafetdirici funksiya:** tələbələrin intellektual bacarıqlarını inkişaf etdirir; tapşırıqların həll alqoritmlərini dəyişdirməyi, öz səhvlərini müəyyən etməyi öyrədir;
- **nəzarət funksiyası:** tədris mövzusunun mənimsənilmə səviyyəsini müəyyən edir.

Təhsil prosesində istifadə olunan interaktiv onlayn platformalar: Reş, Yaklass, Virtulab, Phet, Nearpod, Google servisləri, virtual internet lövhələri, Skysmart.

Multimedia təqdimatlarından, interaktiv simulyasiyalardan və onlayn əməkdaşlıq platformalarından istifadə etməklə müəllimlər müxtəlif öyrənmə tərzlərinə cavab verən dinamik təlim mühiti yarada bilirlər. Bu texnologiyalar "tərs sinif" (flipped classroom) və qarışıq təlim (blended learning) kimi müxtəlif pedaqoji yanaşmaları dəstəkləyir. Bu modellərdə tələbələr sinifdən kənarda tədris materialları ilə tanış olur, dərslər zamanı isə əməkdaşlıq və praktik fəaliyyətlərə cəlb olunurlar.

Bundan əlavə, İKT qlobal əlaqəliliyi gücləndirir və tələbələrə müxtəlif coğrafi məkanlardan olan həmyaşdqları ilə əməkdaşlıq etmək imkanı yaradır. Müxtəlif baxış bucaqları ilə tanışlıq öyrənmə təcrübəsini zənginləşdirir və tələbələrin qloballaşan cəmiyyətdə uğur qazanmağa hazır olmalarını təmin edir.

İKT-nin təhsilə inteqrasiyası genişləndikcə, müəllimlər daha yaxşı tədris nəticələrinə nail olmaq üçün bu alətlərdən səmərəli istifadə etməyi bacarmalı, texnoloji kompetensiyalarını davamlı şəkildə inkişaf etdirməyə hazır olmalıdırlar.

Rəqəmsal mühitdə müəllimin rolu dəyişir. Buna görə də müasir müəllimin yeni kompetensiyalarına aşağıdakılar daxildir:

- rəqəmsal savadlılıq;
- analitik bacarıqlar;
- öyrənməyi bacarmaq (self-learning);
- emosional intellekt.

Rəqəmsal texnologiyalar müasir dünyada müəllim üçün sadəcə yardımçı alətlər deyil, bir mövcudluq mühitidir. Bunu nəzərə alaraq, rəqəmsal texnologiyalar müəllimə aşağıdakılara imkan verir:

- tədris məzmununu müstəqil yaratmaq;
- hazır materiallardan həm dərslər zamanı, həm də ev tapşırıqlarının hazırlanmasında istifadə etmək;
- tapşırıqların çətinlik səviyyəsini və yerinə yetirmə müddətini tənzimləyərək fərdiləşdirilmiş tədris yaratmaq;
- hesabatlar hazırlamaq, nəticələrə nəzarət və onların təhlilini aparmaq.

Müəllimlər hazır metodik vəsaitlərə güvənməkdənsə, iş üçün ən vacib və əhəmiyyətli məlumatları seçməli, əldə olunan məlumatları təhlil etməlidirlər. Bu zaman müəllim rəqəmsal texnologiyaları dərslərin hansı mərhələsində və hansı metodika əsasında tətbiq edəcəyinə özü qərar verir.

Müəllim–tələbə qarşılıqlı əlaqəsinin yeni formatları

Rəqəmsallaşma müəllim–tələbə qarşılıqlı əlaqəsinin yeni formatlarını ortaya çıxarmış və müəllimlərin tələbələrlə ünsiyyət formalarını dəyişdirmişdir. Onlayn platformalar, virtual siniflər və rəqəmsal kommunikasiya vasitələri ənənəvi sinifdən kənarda da fasiləsiz əlaqə qurmağa imkan yaradır.

Bu texnologiyalar daha çevik və operativ qarşılıqlı əlaqəni təmin edir, müəllimlərin real vaxt rejimində geribildirim və dəstək göstərməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda, bu vasitələr tələbələrin həmyaşdqları və müəllimlərlə innovativ yollarla əməkdaşlıq etdiyi kollaborativ öyrənmə təcrübələrini təşviq edir.

Bundan əlavə, asinxron kommunikasiya vasitələrinin istifadəsi tələbələrin müzakirələrə öz rahat vaxtlarında qoşulmasına və ehtiyac duyduqda yardım istəməsinə imkan verir. Bu isə daha inklüziv və iştirakçı təlim mühitinin formalaşmasına töhfə verir. Müəllimlər bu yeni formatlara uyğunlaşdıqca tələbələrlə daha güclü əlaqələr qura və onların motivasiyasını artırmağa bilirlər.

Onlayn platformalar və rəqəmsal materiallar sayəsində tələbələr istənilən yerdən və istənilən vaxt geniş informasiya və öyrənmə vasitələrinə çıxış əldə edə bilirlər. Biliyin bu şəkildə demokratikləşməsi müxtəlif öyrənmə ehtiyaclarını qarşılayan daha inklüziv təhsil mühiti yaradır.

Bundan əlavə, rəqəmsal alətlər fərdiləşdirilmiş öyrənmə təcrübələrini mümkün edir. Müəllimlər texnologiyadan istifadə edərək tədris metodlarını hər bir tələbənin fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırır, bununla da motivasiyanı və anlama səviyyəsini artırır fərqləndirilmiş tədris prosesini təmin edə bilirlər. Data analitikası real vaxt rejimində rəy və qiymətləndirmə imkanı yaradır, bu isə müəllimlərin tələbə irəliləyişini daha effektiv şəkildə izləməsinə şərait yaradır.

Təhsilin rəqəmsallaşdırılmasında müəllimin yeni vəzifələri

Rəqəmsallaşma təhsil ekosisteminin strukturunu, məzmununu və idarəetmə mexanizmlərini köklü şəkildə dəyişdirərək müəllimin fəaliyyət spektrinə yeni funksiyalar əlavə etmişdir. Ənənəvi “bilik ötürən” müəllim modeli artıq kifayət etmir; müasir dövrdə müəllim rəqəmsal mühitdə təlimin təşkilatçısı, fasilitatoru, mentor və texnologiya meneceri rolunda çıxış edir. Bu dəyişikliklər müəllimdən həm pedaqoji, həm texnoloji, həm də sosial-emosional bacarıqların inteqrasiyasını tələb edir.

Təhsilin rəqəmsallaşdırılması şəraitində müəllimin yeni vəzifələri:

- **müəllim-koordinator:** müəllim artıq “indi nə etməliyəm” deyən rəhbər şəxs deyil, tələbələrin irəliləyişini izləyən və prosesi müşayiət edən koordinatora çevrilir. O, məsuliyyəti tələbəyə ötürür, lakin lazım gəldikdə istiqamətləndirir və dəstək olur;

- **müəllim-mentor:** müəllim mövzunu bütün tələbələrə çatdırmaq üçün mövzunun dərin işlənməsinə diqqət yetirir. Fərdi yanaşma ön plana çıxır. Müəllim tələbənin suallarını, çətinliklərini və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq ona şəxsi tədris trayektoriyası təklif edir;

- **müəllim-praktik:** praktiki yönümlü tədrisdə müəllim özü də praktik rolunu oynayır. Tələbələr real həyatda tətbiq olunan bilik və bacarıqlar əldə etmək istəyirlər. Rusiyada bu yanaşma tədqiqat və layihə əsaslı təlim texnologiyaları ilə geniş tətbiq edilir;

- **müəllim-lektor:** yaxşı nətiqdir, auditoriya ilə işləməyi sevir və onları motivasiya edə bilir. Belə müəllim çox zaman elm populyarlaşdırıcısı, media siması olur; o, peşəyönümü təmin edə, motivasiya yarada və YouTube-da on minlərlə baxış toplayan kontent yarada bilir.

Eyni zamanda, təhsilin rəqəmsallaşdırılması müəllimin ənənəvi funksiyalarını – “bilik daşıyıcısı”, informator, izah edən, nəzarətçi və s. – tədricən aradan qaldırır.

Lakin rəqəmsal texnologiyaların tədrisə inteqrasiyası müəyyən çətinliklər də doğurur. Müəllimlər bu alətlərdən səmərəli istifadə etmək və sinif daxilində dəyişən dinamikanı idarə etmək üçün yeni kompetensiyalar inkişaf etdirməlidirlər. Eyni zamanda, rəqəmsal bərabərsizlik və texnologiya ilə zəngin mühitdə diqqətin yayınması kimi problemlər də həll edilməlidir ki, rəqəmsallaşmanın üstünlükləri tam şəkildə reallaşdırılsın.

Rəqəmsallaşmanın təhsil sisteminə təsiri dərin və çoxşaxəlidir və bu, tədris yanaşmalarının yenidən nəzərdən keçirilməsini, həmçinin müəllimlərin davamlı peşəkar inkişafına sadıqlığını tələb edir. Bu dəyişiklikləri qəbul etməklə biz rəqəmsal dövrdə təhsilin keyfiyyətini daha da yüksəldə bilərik.

Tələbə-mərkəzli öyrənmə və fərdiləşdirilmiş tədris

Rəqəmsal dövrdə **tələbə-mərkəzli təlim** təhsilin əsas yanaşmalarından biri kimi xüsusi əhəmiyyət qazanmışdır. Bu model öyrənənlərin ehtiyaclarını, maraqlarını və öyrənmə üslublarını prioritetləşdirərək onların öz təhsil prosesində daha fəal rol almasına şərait yaradır. Rəqəmsal alətlər bu yanaşmanı dəstəkləyir, çünki onlar daha interaktiv və cəlbəedici öyrənmə təcrübələri yaratmağa imkan verir.

Texnologiya vasitəsilə mümkün olan fərdiləşdirilmiş təlim tədris məzmununu hər bir tələbənin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırır və onların güclü tərəflərini, çətinliklərini nəzərə alır. Məsələn, adaptiv öyrənmə platformaları real vaxt nəticələrinə əsaslanan alqoritmlərdən istifadə edərək tapşırıqların çətinlik dərəcəsini avtomatik tənzimləyir və beləliklə, hər bir tələbənin öz sürətinə uyğun irəliləməsinə şərait yaradır. Bu dəyişiklik təkcə tələbənin motivasiyasını artırmır, həm də mövzunun daha dərinlən mənimsənilməsinə təmin edir, çünki öyrənənlər onlar üçün daha mənalı olan materiallarla qarşılaşırlar.

Tələbə-mərkəzli öyrənmə ilə fərdiləşdirilmiş tədris metodlarının inteqrasiyası tələbələrə müstəqil öyrənənlərə çevirir və onları sürətlə dəyişən dünyada uğur qazanmaq üçün lazım olan bacarıqlarla təmin edir.

Məlumat bazalı qərarvermə və qiymətləndirmə

Məlumatlara əsaslanan qərarvermə rəqəmsallaşma kontekstində xüsusilə müasir təhsilin vacib tələblərindən birinə çevrilmişdir. Rəqəmsal öyrənmə mühitləri vasitəsilə yaranan geniş həcmli məlumatlar tələbələrin fəaliyyəti, iştirak səviyyəsi və öyrənmə meylləri haqqında qiymətli məlumatlar təqdim edir.

Müəllimlər bu məlumatlardan tədris prosesini planlaşdırmaq, tələbələrin çətinlik çəkdiyi sahələri müəyyənləşdirmək və uyğun müdaxilə strategiyaları hazırlamaq üçün istifadə edə bilirlər. Məsələn, tədris idarəetmə sistemləri (LMS) tələbələrin irəliləyişini və iştirak göstəricilərini izləyərək müəllimlərə kurikulumun tənzimlənməsi və tədris metodlarının seçilməsi ilə bağlı məlumatlı qərarlar verməyə kömək edir.

Bundan əlavə, məlumatlara əsaslanan qiymətləndirmə təcrübələri tələbə öyrənməsinin daha dəqiq və obyektiv qiymətləndirilməsini mümkün edir. Ənənəvi qiymətləndirmə üsulları çox zaman tələbənin bacarıqlarının tam mənzərəsini əks etdirmir. Bunun əksinə olaraq, texnologiyaya əsaslanan formativ qiymətləndirmələr – onlayn testlər, interaktiv geribildirim alətləri və s. – tələbənin mövzunu necə mənimsədiyini real vaxtda müəyyən etməyə imkan verir və vaxtında, konstruktiv geribildirim təqdim edir.

Məlumatlara əsaslanan qərarvermə və qiymətləndirmə yanaşmalarını qəbul etməklə müəllimlər təhsilin keyfiyyətini yüksəldə, tədris strategiyalarının effektivliyini təmin edə və onları tələbələrin ehtiyaclarına daha uyğun şəkildə tənzimləyə bilirlər.

Müasir müəllim modelinin əsas komponentləri

Rəqəmsallaşma kontekstində müasir müəllim modeli təhsilin keyfiyyətinin təmin olunması üçün vacib olan bir sıra əsas komponentləri özündə birləşdirir. Bu komponentlər müəllimlərin dəyişən rolunu və texnologiya ilə yönləndirilən təhsil mühitində onların məsuliyyətlərini əks etdirir.

1. Peşəkar kompetensiyalar və davamlı peşəkar inkişaf

Peşəkar kompetensiyalar müasir müəllim modelinin təməlini təşkil edir. Müəllimlər yalnız fənn üzrə biliklərə deyil, həm də pedaqoji biliklərə və texnoloji bacarıqlara malik olmalıdırlar. Rəqəmsal dövrdə səmərəli tədris aparmaq üçün ən son metodologiya və alətlərdən istifadə etməyi bacarmaq mühümdür, buna görə də davamlı peşəkar inkişaf vacibdir.

Müntəzəm təlimlər və peşəkar öyrənmə icmaları müəllimlərə əməkdaşlıq etmək, ən yaxşı təcrübələri paylaşmaq və öz bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün imkanlar yaradır. Bu, müəllimlərin dəyişən təhsil mühitinə uyğunlaşmasını və çevik qalmasını təmin edir ki, bu da nəticə etibarilə tələbələrin öyrənmə təcrübəsinə müsbət təsir göstərir.

2. Pedaqoji rəqəmsallıq və problem əsaslı tədris

Pedaqoji rəqəmsallıq təlim prosesində rəqəmsal alətlərin və resursların integrasiyasını nəzərdə tutur. Bu komponent problem əsaslı tədrisin (Problem-Based Learning, PBL) texnologiya ilə dəstəklənməsinin əhəmiyyətini vurğulayır. PBL tələbələrin real həyatı problemlərlə bağlı araşdırma aparmasını, əməkdaşlıq etməsini və layihə yönümlü fəaliyyətlər vasitəsilə öyrənməsini təşviq edir.

PBL çərçivəsində müəllimlər tələbələri problemin müəyyənləşdirilməsi, tədqiqat aparılması və həll yollarının hazırlanması prosesinə istiqamətləndirir. Rəqəmsal resurslar – onlayn məlumat bazaları, interaktiv platformalar və digər rəqəmsal vasitələr – bu öyrənmə modelini zənginləşdirir, çünki tələbələrə geniş informasiyaya çıxış və sinifdən kənarda olan həmyaşıdlarla və mütəxəssislərlə əməkdaşlıq imkanı yaradır.

Tənqidi düşünmə və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməklə müəllimlər tələbələri gələcək karyeralarında qarşılaşacaqları mürəkkəb çağırışlara hazırlamış olurlar.

3. Ədalətli və inklüziv tədris mühiti

Ədalətli və inklüziv öyrənmə mühitinin yaradılması müasir müəllim modelinin əsas tərkib hissələrindən biridir. Müəllimlərin vəzifəsi ondan ibarətdir ki, bütün tələbələr – mənşəyindən, sosial vəziyyətindən və ya fərdi imkanlarından asılı olmayaraq – təlim imkanlarına bərabər şəkildə çıxış əldə etsinlər.

Inklüziv təcrübələrin tətbiqi müxtəlif öyrənmə ehtiyaclarını tanımağı və onları qarşılamağı, fərqləndirilmiş tədris üsullarından istifadə etməyi, sinif daxilində aidiyyət hissi yaradan mühit

formalaşdırmağı əhatə edir. Rəqəmsal texnologiyalar bu prosesdə mühüm rol oynaya bilər, çünki onlar müxtəlif öyrənmə üslublarına və çətinliklərinə malik tələbələr üçün uyğunlaşdırılmış resurslar və dəstək vasitələri təqdim edir.

İnklüzivliyi təşviq etməklə müəllimlər yalnız bütün tələbələrin təhsil təcrübəsini zənginləşdirmir, həm də müxtəlifliyi dəyərləndirən və əməkdaşlığı təşviq edən bir öyrənmə mühiti yaradırlar.

4. Etik və məlumat müdafiəsi qaydaları

Etika və məlumatların qorunması, xüsusilə rəqəmsallaşma dövründə, müasir müəllim modelində kritik əhəmiyyət kəsb edir. Müəllimlər tədris fəaliyyətində etik standartlara riayət etməli, tələbə məlumatlarının məxfiliyini və təhlükəsizliyini təmin etməlidirlər.

Bu, sinifdə rəqəmsal alət və platformalardan istifadə etməyin nəticələrini anlamağı, məlumatların idarə olunması və istifadəsi ilə bağlı siyasətlərin hazırlanmasını əhatə edir. Müəllimlər onlayn qarşılıqlı əlaqə kontekstində etik məsuliyyətlərdən xəbərdar olmalı, düzgün davranışı nümayiş etdirməli və peşəkar sərhədləri qoruyub saxlamalıdırlar.

Etik prinsiplərə və məlumatların müdafiəsinə üstünlük verməklə müəllimlər öyrənmə mühitində etibar və təhlükəsizlik yaradır, bu isə nəticə etibarilə təhsilin keyfiyyətini və tələbələrin rifahını artırır.

Nəticə. Təhsilin rəqəmsallaşdırılması müasir müəllim modelinin yenidən formalaşmasına səbəb olmuş, pedaqoji prosesin mahiyyətini köklü şəkildə dəyişdirmişdir. Rəqəmsal alətlərin geniş tətbiqi müəllimi bilik ötürən subyektdən çıxararaq təlim prosesinin dizayneri, fasilitatoru, mentor və analitik qərarverici roluna gətirmişdir. Bu yeni şəraitdə müəllim yalnız texnoloji biliklərə deyil, həm də yüksək səviyyədə pedaqoji çevikliyə, emosional intellektə və inklüziv təlim mühiti yaratmaq bacarığına malik olmalıdır. Rəqəmsallaşma fərdiləşdirilmiş öyrənmə, interaktiv yanaşmalar və data əsaslı qərarvermə kimi imkanlar yaradaraq təhsilin keyfiyyətini yüksəltmişdir. Məqalə göstərir ki, müasir müəllimin peşəkar inkişafı, rəqəmsal savadlılığı və innovativ tədris metodlarına açıq olması rəqəmsal dövrdə effektiv təhsil prosesinin əsas şərtidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bates, A.W. Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning. Vancouver: Tony Bates Associates. – 2019.
2. Anderson, T., & Dron, J. Teaching Crowds: Learning and Social Media. Edmonton: AU Press. – 2014.
3. Fullan, M., & Langworthy, M. A Rich Seam: How New Pedagogies Find Deep Learning. – London: Pearson. – 2014.
4. Mishra, P., & Koehler, M.J. Technological Pedagogical Content Knowledge (TPACK): A Framework for Teacher Knowledge. Teachers College Record, 108(6), – 2006. – p.1017-1054.
5. OECD. Education in the Digital Era: Insights and Policy Implications. – Paris: OECD Publishing. – 2019.
6. Redecker, C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. Luxembourg: Publications Office of the European Union. – 2017.
7. UNESCO. ICT Competency Framework for Teachers. – Paris: UNESCO Publishing. – 2018.
8. Voogt, J., & Roblin, N.P. A Comparative Analysis of International Frameworks for 21st Century Competences. Journal of Curriculum Studies, 44(3), – 2012. – p.299-321.
9. Trilling, B., & Fadel, C. 21st Century Skills: Learning for Life in Our Times. San Francisco: Jossey-Bass. – 2009.
10. Anderson, J. Personalized Learning: Policy & Practice. New York: Brookings Institution Press. – 2020.

SAMINA RUSTAMOVA

THE MODERN TEACHER MODEL IN THE ERA OF DIGITALIZATION OF EDUCATION

Abstract: The digitalization of education has fundamentally transformed the role of the modern teacher, shifting the focus from traditional knowledge transmission to the facilitation and design of learning environments. Digital tools, interactive technologies, and data-driven decision-making have reshaped pedagogical practices, making personalized learning and collaborative approaches more attainable. As the educational landscape evolves, teachers must acquire new competencies, including digital literacy, analytical skills, and the ability to create inclusive learning environments. This article emphasizes the importance of continuous professional development and highlights how the modern teacher functions as a coordinator, mentor, practitioner, and facilitator in a technology-rich environment, ensuring high-quality education in the digital era.

Keywords: digitalization, modern teacher model, digital literacy, interactive technologies, personalized learning, data-driven decision making

САМИНА РУСТАМОВА

МОДЕЛЬ СОВРЕМЕННОГО УЧИТЕЛЯ В ЭПОХУ ЦИФРОВИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме: Цифровизация образования радикально изменила роль современного учителя, сместив акцент с традиционной передачи знаний на проектирование и фасилитацию образовательной среды. Использование цифровых инструментов, интерактивных технологий и решений на основе данных способствует развитию персонализированного обучения и коллаборативных подходов. В новых условиях учитель должен обладать цифровой грамотностью, аналитическими навыками и умением создавать инклюзивную учебную среду. В статье подчеркивается важность непрерывного профессионального развития и раскрывается, как современный педагог выступает в роли координатора, наставника, практика и фасилитатора, обеспечивая высокое качество образования в эпоху цифровых технологий.

Ключевые слова: цифровизация, модель современного учителя, цифровая грамотность, интерактивные технологии, персонализированное обучение, принятие решений на основе данных

UNİVERSİTET TƏLƏBƏLƏRİNİN TƏLİM UĞURUNA TƏSİR GÖSTƏRƏN PSIXOLOJİ FAKTORLAR

Təhsilin hər bir ölkə üçün həmişə strateji sahə olduğu hamıya məlum olan bir faktdır. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə universitet tələbələrinin akademik uğuru sosial dəyər kimi qiymətləndirilir. Çünki dövlətin sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni və elmi inkişafı ali təhsil proqramlarını uğurla başa vuran, bilikli, bacarıqlı və yüksək ixtisaslı mütəxəssislərdən asılıdır. Buna görə də ali təhsil mərhələsində yüksək səriştəli, peşəkar kadrların hazırlanması ölkə qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir. Universitet həyatı təhsil pillələrinin ən vacib mərhələlərindən biri hesab olunur. Çünki ali təhsil gənclərin gələcək həyat istiqamətinin müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır.

Məqalədə müzakirə olunan tələbələrin psixoloji xüsusiyyətlərinin onların akademik uğurlarına təsirinin təhlilinin universitet müəllimlərinə tələbələri daha yaxşı anlamaqda, tədris fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması və peşə hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə bağlı mühüm məsələlərin həllində onlarla ümumi dil tapmağa kömək edəcəyinə inanırıq.

Açar sözlər: universitet, tələbə, təlimdə uğur, psixoloji amil, fərdi psixoloji xüsusiyyətlər

Universitet tələbələrinin təlim uğuruna təsir edən faktorları iki qrupda toplaya bilərik: xarici (sosial) və daxili (psixofizioloji) faktorlar. Xarici faktorlara universitetəqədərki hazırlıq səviyyəsi, universitetin nüfuzu, universitet təhsilinin xüsusiyyətləri haqqında bilginin kifayət qədər olmaması, təhsil forması (əyani, axşam, qiyabi, distant təhsil və s.), təhsil haqqının olub-olmaması və miqdarı, universitetdə təhsil prosesinin təşkili (universitetin resursları, tələbələr üçün inkişaf proqramlarının varlığı və s.), ailə vəziyyəti, iqtisadi faktorlar, akademik personalın və köməkçi heyətin ixtisas hazırlığı, müəllimlərlə münasibətin xüsusiyyətləri, tələbə qrupunda qəbul edilmiş münasibətlərin xarakteri, valideynlərin prosesə münasibəti və s. daxildir.

Daxili faktorlar isə bunlardır: tələbənin yaşı, sağlamlıq durumu, fərdi psixoloji xüsusiyyətləri (temperamenti, qabiliyyət və istedadları, xarakter xüsusiyyətləri), tələbələrə məqsədlərə çatmaq üçün gərəkli olan akademik motivasiya, idrak prosesinin xüsusiyyətləri (bilik, bacarıq əldə etmək və onları problemlərin həllində uğurla tətbiq etmək bacarığı), yaradıcılıq qabiliyyətləri (yeni bilikləri müstəqil şəkildə inkişaf etdirmək bacarığı), yüksək özünəhərmət, özünütənzimləmə, planlaşdırma və özünü və fəaliyyətini idarəetmə bacarıqları, ümumi intellektual inkişaf, sosial zəka, idrak motivi, iradə, universitet seçmə motivləri və s.

Bir sıra araşdırmalar gənclərin motivasiya səviyyələri və şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin akademik uğur səviyyəsinə birbaşa təsir etdiyini göstərmişdir. Yəni tələbələrin təlim uğuru spesifik şəxsi keyfiyyətlərinə, daxili və ya xarici motivasiyasının və idrak fəaliyyətinin səviyyəsinə yönəlmişdir. Universitet təhsilinin uğurlu olmasının ən vacib amili akademik motivasiyanın strukturu, onun səviyyəsi və yönümdür. Müsbət yönümlü motivasiya ilə akademik uğur arasında birbaşa əlaqə vardır.

Akademik uğurun əsası eyni zamanda fərdin idrak proseslərinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bu proseslərə ali zehni funksiyalarla (nitq, düşüncə, təxəyyül, ixtiyari diqqət və yaddaş) bağlı bütün proseslər daxildir. Şübhəsiz ki, idrak proseslərinin inkişaf səviyyəsi universitetdə təhsil prosesinin uğuruna birbaşa təsir göstərən önəmli faktorlardandır. Araşdırmalardan əldə edilən nəticələrə görə, tələbələr bilik əldə etməyə və peşəkar səriştələri inkişaf etdirməyə xüsusi maraq göstərirlər. Onlar fənni effektiv şəkildə mənimsəmək, seçdikləri peşəyə yiyələnmək qabiliyyətinə və daxili resurslarına malikdirlər.

Tələbələr akademik göstəricilərinə görə beş qrupa bölünürlər:

1. Təhsilin bütün sahələrində aktiv olanlar. Çalışqanlıqları və yaradıcılıqları sayəsində yüksək akademik göstəricilər nümayiş etdirirlər;

2. Təhsilin bütün sahələrində aktiv olanlar, lakin dərin bilik əldə etməyə yönəlməyənlər;

3. Fəaliyyətlərini dar bir peşəkarlıq çərçivəsi ilə məhdudlaşdıranlar, yalnız gələcək peşəkar karyeraları üçün zəruri hesab etdikləri bilikləri əldə etməyə diqqət yetirirlər. Onlar ixtisaslaşmış fənlərdə uğur qazanırlar, lakin digər fənlərə qarşı laqeyddirlər;

4. Yalnız xoşladıkları və asan hesab etdikləri fənlərə maraq göstərənlər. Onlar tez-tez dərslərə gəlmir, müəyyən fənləri görməzdən gəlirlər;

5. Heç bir fənnə marağı olmayan "tənbəl"lər. Onlar adətən valideynlərinin təkidi ilə və ya hərbi xidmətdən və s. yayınmaq üçün universitetlərə daxil olurlar.

Akademik göstəricilərə əsaslanan əlaçı tələbələrin tipləri əsasən bunlardır:

1. "Çox yönlü" tələbələr bütün fənlər üzrə tədris planından kənara çıxan bilik əldə etmək, ilkin mənbələri və elmi ədəbiyyatı öyrənməkdən zövq alırlar;

2. "Professional" tələbələr əsas fənlərə diqqət yetirir, ümumi təhsil fənlərini daha səthi, lakin əla qiymət almaq üçün kifayət qədər mənimsəyirlər;

3. "Ümumi" tələbələr əvvəlki iki növün güclü tərəflərini birləşdirirlər. İnanılmaz zəhmətləri və istedadları sayəsində uğurlar qazanırlar. Bu tip tələbələr çox azdır.

4. "Əzbəçilər" mövzunu mənasız şəkildə əzbərləyirlər, yüksək qabiliyyətlərə malik deyillər, lakin səy və çalışqanlıq sayəsində materialı əla qiymət almaq üçün mənimsəyirlər.

Niyə bəzi tələbələr bilik və peşəkar bacarıqlar əldə etmək üçün həvəslə çalışırlar və yaranan çətinliklər onların enerjisini və məqsədlərinə çatmaq istəyini artırır, digərləri isə hər şeyi sanki məcburi şəkildə edir və hər hansı bir önəmli maneənin ortaya çıxması onların fəaliyyətini təhsil fəaliyyətlərini məhv edəcək dərəcədə kəskin şəkildə azaldır? Bu cür fərqlər təhsil fəaliyyətinin eyni xarici şərtləri altında (sosial-iqtisadi status, təhsil prosesinin təşkili və metodoloji dəstəyi, müəllim ixtisasları və s.) da müşahidə edilə bilər.

Bu sualın cavabı üçün tələbələrin psixoloji xüsusiyyətlərini və bu xüsusiyyətlərin akademik göstəricilərə təsirinə diqqət yetirmək lazımdır. Bu cəhəti izah edərkən psixoloqlar və müəllimlər ən çox tələbələrin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinə, məsələn, intellektə (bilik, bacarıq və qabiliyyətləri mənimsəmək və onları problem həllində uğurla tətbiq etmək qabiliyyəti), yaradıcılığa (yeni bilikləri müstəqil şəkildə inkişaf etdirmək qabiliyyəti), öyrənmə motivasiyasına (təhsil məqsədlərinə çatmaq üçün güclü yönləndirici faktor) və s. müraciət edirlər. Lakin tələbələrin akademik uğuru onların fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri (məsələn, temperament, qabiliyyətlər və xarakter xüsusiyyətləri) ilə bağlıdır. Fərdi psixoloji xüsusiyyətlər sabitdir, onların bir çoxu həyat boyu dəyişmir, buna görə də müəllimlər təlim zamanı şagirdlərdə onları nəzərə almalıdırlar.

İ.P.Pavlova görə, insan neyrodinamikasının xüsusiyyətləri temperament üçün fizioloji əsas kimi çıxış edir. Zəif sinir sistemi olan insan melanxoliktir. Güclü və balanssız sinir sistemi olan insan xolerikdir (oyanma prosesləri inhibəyə üstünlük verir). Güclü, balanslı və çevik sinir sistemi olan insan sanqvinikdir. Güclü, balanslı və hərəkətsiz sinir sisteminə malik insan isə fleqmatikdir.

Temperament sinir sisteminin xüsusiyyətlərindən asılıdır və həyat boyu demək olar ki, dəyişməz qalır. İstənilən temperament tipinə malik insanlar akademik uğur qazanmağa qadirdirlər, lakin bəzi şərtlər bir temperament tipi üçün əlverişli, digəri üçün isə əlverişsizdir. Müasir təhsil mühitinin şərtləri güclü və çevik sinir sisteminə malik tələbələr üçün daha əlverişlidir, zəif və hərəkətsiz sinir sisteminə malik tələbələr isə kompensasiya strategiyaları hazırlamağa məcburdurlar.

Zəif sinir sistemi olan tələbələr üçün çətinliklər bunlardır: uzun, stresli, gərgin iş; xüsusilə vaxt məhdud olduqda zehni və ya emosional stress tələb edən məsuliyyətli müstəqil iş, imtahan; müəllimin gözlənilməz sual verdiyi və şifahi cavab tələb edildiyi şəraitdə işləmək (yazılı cavab daha əlverişlidir); müəllim tərəfindən mənfi qiymətləndirilmiş uğursuz cavabdan sonra işləmək; daimi diqqəti yayındıran bir vəziyyətdə işləmək (müəllimin şərtləri, digər şagirdlərin sualları ilə); diqqəti paylamağı və ya bir iş növündən digərinə keçirməyi tələb edən bir vəziyyətdə işləmək; səs-küylü, narahat bir mühitdə işləmək; əsəbi, gərgin müəllimlə işləmək və s.

Bu cür mənfi təsirləri azaltmaq üçün müəllimin aşağıdakı üsullardan istifadə etməlidir: tələbələri ciddi vaxt məhdudiyyəti olan bir vəziyyətə salmamaq, əksinə ona hazırlaşmaq üçün vaxt vermək; tələbənin cavablarını yazılı şəkildə verməsinə icazə vermək; mürəkkəb və həcmli

materialları ayrı məlumat bloklarına ayırmaq; tələbələri yeni öyrənilmiş material üzərində cavab verməyə məcbur etməmək; tələbəni gərginliyi azaltmağa və özünəinamını artırmağa həvəsləndirmək; səhv cavab verdikdə yumşaq bir şəkildə rəy bildirmək; tamamlanmış tapşırığı yoxlamaq və düzəltmək üçün vaxt vermək; tapşırığı tamamlayana qədər şagirdin diqqətini digər işlə yayındırmamaq.

İnert sinir sistemi olan tələbələr bu hallarda çətinliklərlə üzləşə bilər: müəllim forma, məzmun və həll üsullarına görə müxtəlif tapşırıqlar təklif etdikdə, bu sinir sisteminə sahib tələbələr (fleqmatiklər) tapşırıqlar arasında keçid etməkdə çətinlik çəkirlər; material müəllim tərəfindən kifayət qədər yüksək tempdə təqdim edildikdə; tapşırığı yerinə yetirmək üçün zaman azaldıldıqda; əlavə iş üçün və ya müəllimə cavab vermək üçün əsas tapşırıqdan diqqəti yayındırmaq tələb olduqda; materialın mənimsənilməsinin məhsuldarlığı onun qavranılmasının və ya əzbərlənməsinin ilkin mərhələlərində qiymətləndirildikdə; gözlənilməz suala tez cavab vermək lazım olduqda və s.

Müəllimə bu tələbələrlə işləyərkən: işə dərhal və fəal qoşulmaq tələb olunmamalı, əksinə tapşırığı tədricən yerinə yetirmək üçün fürsət verilməli; bir neçə fərqli tapşırığın eyni vaxtda yerinə yetirilməsi tələb edilməməli; fleqmatiklərin improvizasiya etməkdə çətinlik çəkdiyini xatırlayaraq uğursuz formullarda təcili dəyişikliklər tələb etməməli; dərsin əvvəlində və ya yeni material üzərində onunla sorğu keçirməməlidir.

Fleqmatik tələbələrin üstünlükləri bunlardır: onlar diqqətlərini yayındırmadan uzun müddət və dərin immersiya ilə işləyə bilirlər; tapşırıqları yerinə yetirməkdə yüksək dərəcədə müstəqilliklə fərqlənirlər. İnkişaf etmiş uzunmüddətli yaddaşa malikdirlər. Onlar uzunmüddətli monoton iş, diqqətli planlaşdırma və fəaliyyətlərini idarə etmək qabiliyyətinə malikdirlər.

Temperamentlə bağlı yuxarıda qeyd edilən empirik bilgilər həm tədrisin təşkilatı və metodoloji əsaslarını optimallaşdırmaq, həm də tələbələrin fərdi fəaliyyət və ünsiyyət tərzini inkişaf etdirməsinə kömək etmək baxımından bir çox pedaqoji problemlərin həllinə kömək edə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, gərəkli hallarda tələbənin sinir sisteminin tipini müəyyən edə bilən psixoloji metodikalar və anketlər vardır.

Xarakter, akademik uğura və ya uğursuzluğa təsir edən önəmli psixoloji faktordur. Xarakter, insanın müxtəlif həyatı situasiyalarda tipik davranışını və emosional reaksiyalarını müəyyən edən sabit psixoloji xüsusiyyətlərin birləşməsidir. Temperament kimi, xarakter də təlim uğuruna birbaşa təsir göstərmir, lakin çətinliklər yarada və ya öyrənməyi asanlaşdırma bilər. Bu, xüsusilə problemli sahələr yaradan xarakterin aksentuasiyası üçün keçərlidir. Təhsil prosesi zamanı müəllimlərin qarşılaşa biləcəyi problemləri göstərən xarakterin aksentuasiyasının əsas növlərindən yalnız bir neçəsi aşağıda analiz edilmişdir.

Hipertim tip daim yüksək əhval-ruhiyyəli, enerjili, ünsiyyətçidir. Hipertim tipin diqqətsizliyi, səs-küylülüyü və fitnəkarlığa meyli, xüsusən də müəllimlərlə münasibətlərə səbəb ola bilər. Lakin daha vacib olanı narahatlıq, fəaliyyətləri və hobbiləri dəyişdirməyə meyldir ki, bu da tez-tez münasibətlərdə səthiliyə səbəb olur. Bilikləri çox vaxt səthi olur.

Sikloid tip gün ərzində dəfələrlə əhval-ruhiyyəsində dəyişikliklərdən əziyyət çəkir və bu, ən önəmsiz təxribatların səbəb olduğu hallardır. Ciddi təxribatlar olduqda, onlar reaktiv depressiyaya meyl göstərirlər ki, bu da akademik göstəricilərə ciddi təsir edir. Bu zaman onlara yumşaq yanaşmaq lazımdır.

Həssas tip tələbələr hər şeyə qarşı çox həssasdır, utancaq, qorxaq və özünəinamsızdırlar. Onlar yalnız yaxşı tanındıqları və təhlükə hiss etmədikləri insanlarla ünsiyyət qururlar. Məsuliyyətli və vicdanlıdırlar. Rastlaşdıqları mənfi hallarda günahı öz üzərlərinə götürürlər; güclü və haqsız ittihamlar halında intihar real ehtimaldır. Onlar çalışqandırlar, intizamlı və müntəzəm işləyirlər. Müəllimlər bu cəhəti nəzərə alaraq onları yönləndirməlidirlər.

Qeyri-sabit tip tələbələr əyləncəyə və asudə vaxta həddən artıq həvəs göstərir, sabit peşəkar maraqları yoxdur və gələcəyi düşünmürlər. İradə zəifliyi və müəyyən dərəcədə qorxaqlıq akademik fəaliyyətlərin tənzimlənməsini və diqqətlə izlənilməsini zəruri edir və buna imkan verir. Bu tip tələbələrin ciddi rəqabətə tab gətirməsi çətindir.

Sikloid tipin emosional durumu dövrü olaraq dəyişir; iki-üç həftəlik yüksək, demək olar ki, eyforik emosional durum depressiya, əsəbilik və apatiya ilə əvəz olunur. Bu tələbələr həyat tərzlərində, xüsusən də məktəbdən universitetə keçiddə uyğunlaşmada çətinlik çəkirlər; depressiya

dövründə ciddi nəticələrə səbəb olan dərin pozuntuların qarşısını almaq üçün onlara yumşaq davranmaq lazımdır.

Şizoid tipli tələbələr qapalı, emosional cəhətdən soyuq, başqalarının mənəvi dünyasına az maraq göstərir və onları öz dünyalarına buraxmaq istəmirlər. Onlar yüksək inkişaf etmiş mücərrəd düşüncə ilə birlikdə tənqidi düşüncəyə malikdirlər. Kobud deyil, israrlı yanaşma tövsiyə olunur.

Epileptoid tip çox güclü emosional partlayışlara meyilli tələbələrdir və tez-tez qəddarlıq, egoistlik, hökmranlıq davranışı nümayiş etdirir. Onlar avtoritar və güclü bir müəllimə asanlıqla tabe olurlar (hətta köləlik həddinə qədər), lakin zəiflik hiss etdikdə bütün mənfi meylləri üzə çıxır.

Konformist tip tələbələr hər hansı bir hakimiyyətə və ya qrupdakı əksəriyyətə qarşı fərsətçi tabeçilik nümayiş etdirir. Onların həyat kredosu hamı kimi olmaqdır. Pedaqoji vasitə kimi fərsətçi metodların zərərliyi və konformist münasibətlərin mənfi dəyərini nümayiş etdirmək tövsiyə olunur. Konformist tələbə qrupdakı nüfuzlu şəxslərə itaət edir və müstəqil fikrə malik deyil. Müəllimlər öz qərarlarını təşviq etməli və nə düşündüklərini soruşmalıdırlar.

İsterik tip diqqət mərkəzində olmağa üstünlük verir, tərif, heyranlıq, nümayişkaranlıq meyllidir. Onlar tez-tez özləri haqqında danışrlar. Bədii istedadla malikdirlər. Diqqəti cəlb etmək üçün xəyal qururlar, inandıqları uzun hekayələr danışrlar. Zəifləyən diqqəti cəlb etmək üçün xəstəliyə və ya yalançı intihar meyllərinə əl ata bilirlər. Belə tələbələr yaşadları və müəllimləri tərəfindən görməzdən gəlinərsə, itirilmiş diqqətlərini bərpa etmək üçün xəstəliklərə və ya yalançı intihar meyllərinə əl ata bilirlər. Optimal təlim şəraiti yaratmaq üçün müəllimlərə bu cür tələbələrə daha çox vaxt və diqqət ayırmaları və səbirli olmaları tövsiyə olunur.

Akademik uğura birbaşa təsir göstərən faktorlardan biri də tələbələrin introvertlik və ekstrovertlik kimi şəxsiyyət xüsusiyyətləridir. Ekstrovert tipli tələbələr kommunikativ bacarıq və qabiliyyətlərin inkişafı ilə bağlı olan fənlərin (məsələn, xarici dil) öyrənilməsində uğur səviyyələri introvert tiplərə görə daha yüksəkdir. Introvert tələbələr isə təcrübə və müşahidə, araşdırma fəaliyyətləri (kompüter elmləri, dəqiq və təbiət elmləri) ilə bağlı fənlərin öyrənilməsində daha uğurlu fəaliyyət göstərilir.

Tələbələrin özünüdərkin komponentləri olan özünümüşahidə, özünütəhlil, özünəhərmət, özünənəzarət və özünütənzimləmə kimi şəxsiyyət xüsusiyyətləri də birbaşa olaraq təlim uğurlarına təsir göstərir. Yüksək səviyyədə özünənəzarət və özünütənzimləmə qabiliyyəti olan tələbələrin bu xüsusiyyətləri zəif inkişaf etmiş tələbələrə nisbətən təlimdə uğurlu olma ehtimalını yüksəldir. Özügüvənin aşağı olmasının tələbələrin akademik uğurlarına birbaşa mənfi təsir göstərməsi akademik fəaliyyət prosesində müşahidə edilən bir gerçəklikdir.

Tələbələrin özünənəzarət səviyyəsini artırmaqla və təlim prosesini fərdiləşdirməklə universitetdə effektiv təhsil fəaliyyətinin təşkil edilməsinə imkan yaradılmalıdır. Təbiidir ki, bu, tələbə kontingentinin çox olduğu auditoriyalarda həyata keçirilməsi müəyyən qədər çətinlik yaradan bir cəhətdir. Amma ali məktəb müəllimlərinin yüksək müşahidə, yetərli səviyyədə kommunikativ qabiliyyətləri ilə həyata keçirilməsi mümkün olan bir məsələdir. Təlimin fərdiləşdirilməsinin əsas məqsədi tələbələrə tədris materialının mənimsənilməsi və inkişafı üçün ən əlverişli şərait yaratmaqdan ibarətdir, çünki bu, onlara təlim fəaliyyətinin uğuru üçün spesifik, optimal yolları tapmağa yardım edir.

Bir çox araşdırmalar ümumi intellektual inkişafda tələbələrin akademik göstəriciləri arasında yüksək korrelyasiyalar aşkar etmişdir [8, s.371]. Lakin, tələbələrin çoxu ümumi intellektlərini birinci kursdan dördüncü kursa qədər yaxşılaşdırır və bu artım adətən zəif və orta səviyyəli tələbələr arasında görünür, güclü tələbələr isə universiteti daxil olduqları səviyyədəki nailiyyətlə tərk edirlər. Bu fakt bütün təhsil sistemimizin orta (və müəyyən mənada median) tələbəyə yönəlmiş dominant istiqamətini əks etdirir. Bütün müəllimlər çox bacarıqlı və "parlaq" tələbənin birinci kursda şişirdilmiş özünəhərmət hissi, üstünlük hissi, sistemli çalışmanın itirilməsi və akademik göstəricilərin kəskin şəkildə azalması ilə tanışdırlar.

Universitet tələbələrinin təlim uğurları ilə bağlı tədqiqatlar araşdırıldıqda, təlim uğurları ilə intellekt arasında müsbət əlaqənin olduğu, yəni tələbələrin intellekt səviyyələri artdıqca onların akademik uğurlarının da artdığı müəyyən edilmişdir (Costa & Faria, 2015; Day, Hanson, Maltby,

Proctor & Wood, 2010; Kaya & Oğurlu, 2015; Laidra, Pullmann & Allik, 2007). Bununla belə, təlim uğurları ilə intellekt arasında müsbət əlaqə olsa da, təlim uğurları ilə bağlı aparılan digər araşdırmalarda akademik uğurların yalnız intellekt ilə əlaqəli kəmiyyət olmadığı müəyyən edilmişdir. Elmi mənbələrdə tələbələrin depressiya, emosional yanma, pessimizm, gərginlik, imtahan stressi və itaətkar davranış səviyyələri artdıqca onların akademik uğurlarının azaldığı müşahidə edilmişdir (Aydın, 1990; Balkıs, Duru, Buluş & Duru, 2011; El-Anzi, 2005; Yıldırım & Ergene, 2003). Yenə də aparılan araşdırmalarla tələbələrin özgüvən, akademik özgüvən, akademik gözləntilər, motivasiya, yaradıcılıq, özünəhərmət və nikbinlik səviyyələri artdıqca, onların akademik uğurlarının artdığı ortaya çıxarılmışdır (Aryana, 2010; El-Anzi, 2005; Erdoğan, 2006; Feldman və Kubota, 2015; Fenollar, Román və Cuestas, 2007; Nartgün və Çakır, 2014).

Qabiliyyətlərin strukturuna ümumi intellekt, sosial intellekt, ixtisaslaşmış qabiliyyətlər və yaradıcılıq kimi müstəqil komponentlər daxildir. Yalnız ixtisaslaşmış qabiliyyətlər akademik uğurla müsbət korrelyasiyaya malikdir. Bunlara sensor qabiliyyətlər (dilçi üçün fonemik eşitmə, musiqiçi üçün səs qavrayışı, rəssam üçün rəng həssaslığı və s.), motor qabiliyyətləri (idmançılar, rəqqaslar, sirk ifaçıları və s. üçün elastiklik və koordinasiya) və peşəkar qabiliyyətlər (texniki düşüncə, riyazi düşüncə və s.) daxildir. Bir çox hallarda, ixtisaslaşmış qabiliyyətlərin aşağı səviyyədə inkişaf etməsi uyğun profilli universitetdə uğurlu təhsili sadəcə olaraq əlçatmaz edir. Əksinə, universitetdə uğurlu təhsil əslində xüsusi peşəkar qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi prosesi ilə üst-üstə düşməlidir.

Yaradıcılıq ümumi qabiliyyətdir. Lakin, intellekt bilik və bacarıqları mənimsəmək və onları problem həllində uğurla tətbiq etmək qabiliyyətidir. Yaradıcılıq insana yeni bir şey yaratmağa imkan verir. Qabiliyyətlərinə inamsız olan tələbələr çox vaxt çətin tapşırıqlardan yayınırlar, məğlubiyyəti öncədən etiraf edirlər. Lakin, Amerikalı tədqiqatçı A.Dweckin [9, s.22] qeyd etdiyi kimi, özünəhərmətin adekvat olması və daha da irəliləməyə motivasiya olması üçün tələbələr ilk növbədə obyektiv olaraq yaxşı nəticəyə görə deyil, buna nail olmaq üçün sərf etdikləri səy dərəcəsinə və yolda maneələri dəf etdiklərinə görə təriflənməlidirlər.

Akademik uğurun iradi keyfiyyətlərlə bağlı olması bir gerçəklikdir. Lakin əsas çətinlik təhsil prosesini elə bir şəkildə qurmaqdır ki, şagirdlər özlərini təsdiqə və akademik fəaliyyətlə mümkün qədər çox məşğul olmağa məcbur olsunlar.

Son zamanlar ortaya çıxan sosial intellekt ünsiyyət qabiliyyətinin əsasını təşkil edən qabiliyyətlər toplusu kimi başa düşülür və digər insanları adekvat şəkildə qavramaqda, onlarla ünsiyyət qurmaqda, başqalarına təsir göstərməkdə, əməkdaşlıq fəaliyyətlərini təmin etməkdə, qrupda və toplumda bir mövqeyə (sosial statusa) nail olmaqda uğurla problemləri həll etməyə imkan verir. Yüksək səviyyəli sosial intellekt "insandan insana" tipli peşələrə yiyələnmək üçün vacibdir. Eyni zamanda, yüksək səviyyəli sosial intellekt bəzən aşağı səviyyəli intellekt və yaradıcılıq üçün kompensasiya kimi inkişaf edir. Yüksək səviyyəli sosial intellektə sahib tələbələr müəllimlərə ustalıqla təsir göstərməklə istənilən daha yüksək qiymət alır və formal akademik göstəricilərə sahib olurlar.

Öyrənmə motivasiyasının daha fərqli təhlili bilik əldə etməyə, peşə əldə etməyə və diplom almağa yönəlməyi fərqləndirir. Bilik əldə etməyə yönəlmə ilə akademik uğur arasında birbaşa əlaqə vardır. Bilik əldə etməyə yönəlmiş tələbələr təhsillərində yüksək səviyyədə müntəzəmlik, məqsədyönlülük, güclü iradə və s. ilə xarakterizə olunurlar. Peşə əldə etməyə yönəlmiş tələbələr tez-tez seçicilik nümayiş etdirir, fənləri peşəkar inkişafı üçün "gərəkli" və "gərəksiz" olaraq bölürlər ki, bu da akademik göstəricilərə təsir göstərə bilər. Diplom almağa yönəlmə tələbələri buna nail olmaq üçün vasitələrin seçilməsində yanlış yollara baş vururlar.

Amerikalı tədqiqatçı A.Dweckin [9] qeyd edir ki, bəzi tələbələr əsasən nəticələrə yönəlmiş məqsədlər (performans məqsədləri) seçirlər ki, onlar üçün müsbət qiymətləndirmə və uğursuzluqdan qaçmaq vacibdir, digərləri isə öyrənmə məqsədlərini seçirlər. Ən çox öyrənmə məqsədlərini yüksək səviyyədə mütəxəssis olmağa yönəlmiş tələbələr seçirlər. "Mənim üçün sinifdə birinci olmaq yox, bir şey öyrənmək daha vacibdir" bu qrup tələbələr arasında tipik bir yanaşmadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Costa, A., & Faria, L. (2015). The impact of emotional intelligence on academic achievement: A longitudinal study in Portuguese secondary school. *Learning and Individual Differences*, 37, – 2015. – p.38-47.
2. Day, L., Hanson, K., Maltby, J., Proctor, C., & Wood, A. (2010). Hope uniquely predicts objective academic achievement above intelligence, personality, and previous academic achievement. *Journal of Research in Personality*, 44(4), – 2010. p.550-553.
3. Aydın, B. (1990). Üniversite öğrencilerinde depresyon, bilişsel çarpıtmalar ve akademik başarı. *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2, – 1990. – p.27-36.
4. Aryana, M. (2010). Relationship between self-esteem and academic achievement amongst pre-university students. *Journal of Applied Sciences*, 10(20), – 2010. – p.2474-2477.
5. Kaya, F., & Oğurlu, Ü. (2015). The relationship among self-esteem, intelligence, and academic achievement. *International Journal of Human Sciences*, 12(1), – 2015. – p.951-965.
6. Laidra, K., Pullmann, H., & Allik, J. (2007). Personality and intelligence as predictors of academic achievement: A cross-sectional study from elementary to secondary school. *Personality and Individual Differences*, 42(3), – 2007. – p.441-451.
7. Fenollar, P., Román, S., & Cuestas, P. J. (2007). University students' academic performance: An integrative conceptual framework and empirical analysis. *British Journal of Educational Psychology*, 77(4), – 2007. – p.873-891.
8. Педагогика и психология высшей школы. Ростов н/Д, – 2002.
9. Dweck C.S. *Self-theories: Their Role in Motivation, Personality and Development*. Philadelphia, – 1999.

SOLMAZ HASANLI

PSYCHOLOGICAL FACTORS AFFECTING THE ACADEMIC SUCCESS OF UNIVERSITY STUDENTS

Abstract: It is a well-known fact that education has always been a strategic area for every country. For many developed countries, the academic success of university students is considered a social value, because the socio-economic, political, cultural and scientific development of the state depends on young people who successfully complete higher education programs, knowledgeable, skilled and highly trained specialists. Therefore, preparing highly competent, professional personnel during higher education is one of the most important tasks facing the country. University life is one of the most important stages of educational levels. Because higher education plays a major role in guiding the future lives of young people.

We believe that the analysis of the impact of psychological characteristics of students on their academic success discussed in the article will help university teachers to better understand students, find common ground with them when solving important issues related to increasing the efficiency of educational activities and the level of professional training.

Keywords: university, student, learning success, psychological factor, individual psychological characteristics

SOLMAZ HASANLI

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN AKADEMİK BAŞARISINI ETKİLEYEN PSİKOLOJİK FAKTÖRLER

Özet: Eğitimin her ülke için stratejik bir alan olduğu bilinen bir gerçektir. Birçok gelişmiş ülke için, üniversite öğrencilerinin akademik başarısı sosyal bir değer olarak kabul edilir, çünkü devletin sosyo-ekonomik, politik, kültürel ve bilimsel gelişimi, yükseköğretim programlarını başarıyla tamamlayan, bilgili, yetenekli ve yüksek eğitimli uzmanlar olan gençlere bağlıdır. Bu nedenle, üniversite eğitimi sırasında yüksek yetkinliğe sahip, profesyonel personel yetiştirmek, ülkenin en önemli görevlerinden biridir. Üniversite hayatı, eğitim seviyelerinin en önemli aşamalarından biridir. Çünkü yükseköğretim, gençlerin gelecek yaşamlarını yönlendirmede büyük rol oynar.

Makalede ele alınan öğrencilerin psikolojik özelliklerinin akademik başarıları üzerindeki etkisinin analizinin, üniversite öğretmenlerinin öğrencileri daha iyi anlamalarına, eğitim faaliyetlerinin verimliliğini ve mesleki eğitim seviyesini artırmakla ilgili önemli sorunları çözerken onlarla ortak zemin bulmalarına yardımcı olacağına inanıyoruz.

Anahtar kelimeler: üniversite, öğrenci, öğrenme başarısı, psikolojik faktör, bireysel psikolojik özellikler

SÜDABƏ MƏMMƏDOVA

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

s.mammadova@list.ru

RİYAZİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ PROBLEM ƏSASLI ÖYRƏNMƏ: NƏZƏRİ ƏSASLAR, MÜASİR YANAŞMA VƏ TƏDRİSDƏ TƏTBİQ İMKANLARI

Problem əsaslı öyrənmə (Problem əsaslı öyrənmə – Problem-Based Learning) müasir təhsil sistemində, xüsusilə riyaziyyat dərslərində şagirdlərin tənqidi düşünmə, əməkdaşlıq və tətbiqetmə bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə mühüm rol oynayır. Bu məqalədə Problem əsaslı öyrənmənin nəzəri əsasları, beynəlxalq praktikaları və Azərbaycan məktəblərində tətbiq imkanları araşdırılır. Məqsəd – riyaziyyat dərslərində Problem əsaslı öyrənmə modelinin uğurla tətbiqi üçün pedaqoji və metodiki tövsiyələr təqdim etməkdir.

Açar sözlər: *Problem əsaslı öyrənmə, hipotez, konstruktiv, müasir, inkişaf, əməkdaşlıq*

Müasir dövrdə şagirdlərin tənqidi düşünmə, problem həll etmə və yaradıcı yanaşma bacarıqlarını inkişaf etdirmək təhsil sisteminin əsas vəzifələrindəndir. Yəni, XXI əsrin təhsil çağırışları tələb edir ki, şagirdlər yalnız bilik öyrənməsin, eyni zamanda onları tətbiq edə bilsinlər. Odur ki, pedaqoji yanaşmalar təhsilalanın passiv dinləyici statusundan çıxaraq aktiv şəkildə bilik yaradan subyektə çevrilməsini prioritet hesab edir. Riyaziyyat dərsləri isə bu məqsədlə ideal platforma təqdim edə bilər və Problem əsaslı öyrənmə(PƏÖ) üçün əlverişli sahələrdən biridir. Deməli, riyaziyyatın tədrisində PƏÖ xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Riyaziyyat təbiətə də problem həllinə söykəndiyi üçün, PƏÖ bu fənnin tədrisinə ən uyğun müasir təlim modellərindən biri hesab olunur və şagirdləri real həyatı və ya nəzəri problemlərin həllinə cəlb edərək, onların tənqidi düşünmə, məntiqi analiz, müstəqil araşdırma və yaradıcı yanaşma bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Riyaziyyat təlimində Problem əsaslı öyrənmə metodu, şagirdləri mərkəzə qoyaraq real həyatla bağlı, təfəkkürə sövq edən problemlərin həlli üzərində və təlim prosesində fəallıq yaradır.

Bilirik ki, şagirdlər oxumaqla topladıqları məlumatların 10%-ni, eşitdikləri informasiyanın 20%-ni, gördüklərinin isə 30%-ni yadda saxlaya bilər.

Problem əsaslı öyrənmənin nəzəri əsasları konstruktiv təlim nəzəriyyəsinə əsaslanır. Konstruktiv təlim nəzəriyyəsi – təhsil prosesində biliklərin öyrənmə tərəfindən aktiv şəkildə qurulması prinsipinə əsaslanan pedaqoji yanaşmadır. Bu nəzəriyyəyə görə, bilik hazır şəkildə ötürülmür, şagird onu əvvəlki təcrübə, müşahidə və tədqiqat əsasında öz düşüncə və fəaliyyətləri ilə qurur. Konstruktiv yanaşma müasir təhsil sisteminin, xüsusilə də kurikulum islahatlarının fəlsəfi bazası kimi qəbul edilir. Konstruktiv təlim konsepsiyası, şagirdyönlü, fəal və mənalı təlimin əsasını təşkil edir. Bu konsepsiya əsasında qurulan dərslər dərin öyrənmə, tənqidi və yaradıcı düşüncə, özünü ifadə və əməkdaşlıq bacarıqları formalaşdırır. O, şagirdin yaradıcı şəxsiyyət kimi, müstəqil düşünən, problemləri analiz edən şəkildə formalaşmasına xidmət edir. Şagirdlərin aktiv şəkildə bilik yaratdığı “öyrənərək etmə” modeli də Problem əsaslı öyrənmənin əsas fəlsəfəsidir. Bu metodun əsas mərhələləri hipotezlərin qurulması, problemin, araşdırma və nəticələrin təqdimatından ibarətdir.

Riyaziyyat dərslərində Problem əsaslı öyrənmənin üstünlükləri aşağıdakılar hesab olunur:

- Real həyat problemləri üzərində çalışma imkanı;

- Əməkdaşlıq, tədqiqat və yaradıcı düşüncə bacarıqlarının inkişafı;
- Riyazi anlayışların dərinlən mənimsənilməsi;
- Şagird motivasiyasının artması.

Problem əsaslı öyrənmə XX əsrin ortalarından etibarən ABŞ və Avropa universitetlərində formalaşmağa başlamış, daha sonra məktəbdaxili təlimə transfer olunmuşdur. Bu modelə əsasən şagirdlərə əvvəlcədən hazır biliklər verilmədən, əksinə, bilik qazanmağa stimullaşdırıcı açıq tipli, kompleks və real həyatla əlaqəli **problem** təqdim olunur. Şagirdlər bu problemi qrup şəklində və ya fərdi şəkildə araşdıraraq yeni bilikləri özləri kəşf edirlər. Problem əsaslı öyrənmə, riyaziyyat dərslərində fəal öyrənməni təşviq edir, şagirdlərə müstəqil düşüncə və problem həll etmə bacarıqları qazandırır. Bu metodun uğurla tətbiqi üçün:

- Müəllimlərin bu sahədə təlim alması;
- Tədris resurslarının təmin edilməsi;
- Dəyərləndirmə sisteminin uyğunlaşdırılması vacibdir.

Riyaziyyatda PƏÖ konstruktiv nəzəriyyəyə və konstruktivizm fəlsəfəsinə əsaslanır. Bu modeldə şagird real və ya real olmayan (simulyasiya olunmuş) problem qarşısında öz öyrənməsini planlayır, araşdırma aparır, məlumatları təhlil edir və nəticəyə gəlir (Hmelo-Silver, 2004). Belə təlimdə bilik müəllim tərəfindən ötürülmür, şagird tərəfindən qurulur. Bu prosesdə müəllim istiqamətverici, fasilitator rolunda çıxış edir.

Azərbaycan təhsil sistemində Problem Əsaslı Öyrənmənin təhlili aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır:

1. Konsepsiyanın mahiyyəti:

Problem əsaslı öyrənmə — şagirdlərin real həyat problemləri üzərində işləyərək tədqiqat aparmaları, müstəqil qərarlar vermələri və öz biliklərini tətbiq etmələrini təbliğ edən fəal təlim metodudur. Bu yanaşma analitik düşüncə, əməkdaşlıq, yaradıcı həll yolları kimi bacarıqları inkişaf etdirir.

2. Azərbaycan təcrübəsində tətbiqi:

2008-ci ildən sonra Yeni kurikulum islahatları çərçivəsində PƏÖ-yə imkan yaradan metodlar (təlimin layihə əsaslı qurulması, problem situasiyaları, tədqiqat tapşırıqları) dərslərdə və dərslər prosesində tətbiq olunur.

- STEAM mərkəzləri və Rəqəmsal bacarıqlar layihələri çərçivəsində PƏÖ elementləri genişləndirilib.

- Pedaqojiyönlü Ali Məktəblərdə Müəllim hazırlığı proqramlarında bu metodlar barədə maarifləndirmə aparılır.

Məhdudiyyətlər və problemlər:

- Bir çox müəllim ənənəvi dərslər modelinə üstünlük verdiyindən PƏÖ yanaşmasına tam keçid zəifdir.

- Resurs çatışmazlığı (laboratoriya, İKT, vəsaitlər) real problemin tədqiqatını çətinləşdirir.

- Qiymətləndirmə sistemində PƏÖ üçün uyğun meyarlar və diaqnostik alətlər tam oturmamayıb.

- Şagirdlər müstəqil tədqiqata vərdis etmədiyindən bəzən passiv qalırlar.

3. Təkliflər verək:

- Müəllimlər üçün praktik təlimlər və nümunəvi dərslər modelləri artırılmalıdır.

- Təhsil müəssisələri lokal problemlər üzərində layihələrə təşviq edilməlidir.

- Qiymətləndirmə sistemində PƏÖ-in nəticələrini əhatə edən rubrikalar və alt kriteriyalar yaradılmalıdır.

- Təlim-tərbiyə müəssisələrində idarəetmənin PƏÖ yanaşmasını dəstəkləyən təşviq sistemləri tətbiq olunmalıdır.

Belə Nəticə əldə edirik ki, son illər ölkəmizdə kurikulum islahatları çərçivəsində Problem əsaslı öyrənmənin əhəmiyyəti artmışdır. Problem əsaslı öyrənmə Azərbaycan təhsil sistemində hələ tam sistemli şəkildə tətbiq olunmasa da, kurikulum və metodoloji baza bu yanaşmaya keçid üçün uyğun zəmin yaradır. Lakin metodun tam tətbiqi üçün müəllim hazırlığı, təlim resursları və qiymətləndirmə meyarları sahəsində hələ də müəyyən boşluqlar mövcuddur (Əliyeva S., 2021). Uğurlu integrasiya üçün, başlıca olaraq, müəllim hazırlığı, texniki təminat və qiymətləndirmə sistemində islahatlar zəruridir.

Riyazi problemlər şagirdləri, məntiqi olaraq, nəticəyə deyil, prosesə fokuslanmağa vadar edir. Bu zaman analitik təfəkkür, məntiqi ardıcılıq, səbəb-nəticə əlaqəsi qurmaq kimi bacarıqlar formalaşır ki, bu da tənqidi düşünmənin inkişafını təmin edir.

PƏÖ riyaziyyatı gündəlik həyatla əlaqələndirir. Məsələn, faiz hesablanması ticarət, məsafə-hərəkət məsələləri gündəlik nəqliyyat, qrafiklər isə informasiya analizi ilə birləşdirilir ki, bu da real vəziyyətlərə tətbiqi təmin edir.

Şagird problemi həll etmək üçün məlumat toplamağı, müqayisə aparmağı, alternativ həll yolları axtarmağı öyrənir. Bu, onların öyrənmə motivasiyasını və müstəqil öyrənmə bacarığını artırır.

Qrupdaxili müzakirələr zamanı şagirdlər öz fikirlərini izah etməyi, arqumentləşdirməyi, qarşı tərəfi dinləməyi öyrənirlər. Bu isə kommunikasiya və əməkdaşlığı təmin edir.

Riyaziyyat probleminin bir düzgün cavabı olsa da, ona aparan yollar çoxdur. PƏÖ bu yolların araşdırılmasına imkan verir və yaradıcı yanaşmanı gücləndirir. Bu da yaradıcılığa və müxtəlif həll yollarına zəmanət verir.

Riyaziyyatda PƏÖ-nün tətbiq mərhələlərinə nəzər salaq:

1. Problemin təqdimatı - Müəllim açıq tipli, real kontekstdə və düşündürücü problem seçir. Problem şagirdlərdə sual yaratmalı, onları araşdırmağa sövq etməlidir.

2. Problemin təhlili və ilkin hipotezlərin qurulması - Şagirdlər problemi başa düşmək üçün suallar formalaşdırır: “Problemdə nə məlumdur?” və “Nə bəlli deyil?”, “Nəyi tapmaq lazımdır?”

3. Məlumat toplama və araşdırma- Şagirdlər məlumat axtarır; Müxtəlif riyazi üsulları sınayır; Cədvəllər, qrafiklər, modeli qurur; Əvvəlki biliklərini aktivləşdirir.

4. Həllin hazırlanması və sınaqdan keçirilməsi - Şagirdlər hipotezlərini tətbiq edir, hesablamalar aparır, nəticələri yoxlayır və fərqli həll yollarını müqayisə edir.

5. Nəticənin təqdimatı - Hər qrup və ya hər bir şagird tapdığı həlli izah edir, arqumentləşdirir, əsaslandırır.

6. Refleksiya - Dərsin sonunda şagirdlər belə suallara cavab verir: Nə öyrəndim?; Hansı yanaşma daha effektiv idi?; Həll prosesində hansı çətinliklərlə rastlaşdım?

Riyaziyyat dərsləri üçün bir neçə problem situasiya nümunələri verək:

Problem 1: “Şəffaf büdcə”

Bir məktəb kitab yarmarkası təşkil edir. Gəlirin şagird və müəllimlər arasında paylaşdırılması ilə bağlı model qurulmalıdır.

Şagirdlər: faiz, cəbr, qrafik modeli kimi bilikləri tətbiq edərək optimal bölgü hazırlayırlar.

Problem 2: “Yeni küçə xəritəsi”

Şagirdlərdən məktəbin ətrafında nəqliyyatı yaxşılaşdırmaq üçün ən qısa yol qrafı hazırlamaq tələb olunur. Bu zaman: qraf nəzəriyyəsinin elementləri, məsafə-hərəkət formulları, koordinat sistemi tətbiq edilir.

Problem 3: "Enerji sərfi"

Ailə büdcəsində elektrik sərfiyyatı ilə bağlı optimallaşdırma tapşırığı verilir. Şagirdlər aylıq xərcləri modelləşdirib ən sərfəli variantı hesablayır.

Tətbiq nümunəsi:

Mövzu: "Faiz anlayışı" (VII sinif)

Problem: "Bir bank müxtəlif faizlərlə kredit təklif edir. Hansı seçim daha sərfəlidir?"

Yanaşma: Şagirdlər qruplarda müxtəlif variantları hesablayır, faiz formullarını tətbiq edir, nəticələri təqdim edirlər. Müəllim yönləndirici suallar verir, riyazi əsaslandırma tələb edir.

Mövzu: Faiz anlayışı.

Probleməlik sual: "Əgər bir mağazada 20% endirim edilirsə, əsl qiymət və endirimli qiymət arasında hansı münasibət var və bu real alış-verişdə necə tətbiq olunur?"

Bu sual əsasında şagirdlər qruplarla işləyərək tədqiqat aparır, hesablamalar aparır, nəticələri təqdim edir və real həyatda istifadə etməyi öyrənirlər.

PƏÖ-nün riyaziyyat tədrisində qarşılaşdığı çətinlikləri gözdən keçirək:

1. Zaman məhdudiyyəti var: Problemin araşdırılması üçün ənənəvi dərslə nisbətən çox vaxt lazım olur.
2. Heterogen siniflərin idarəsi: Şagirdlərin fərqli səviyyələri qrup işində balans yaratmağı çətinləşdirə bilər.
3. Müəllimin hazırlıq səviyyəsi: Müəllim həm fasilitator, həm məntiqi yönləndirici, həm də psixoloji müşayiətçi kimi çıxış etməlidir.
4. Qiymətləndirmə çətinliyi: Problem əsaslı öyrənmədə təkcə nəticəyə deyil, əsas qiymətləndirmə meyarları prosesə əsaslanır və kompleks qiymətləndirmə modeli tələb olunur: əməkdaşlıq, tətbiq bacarığı, arqumentasiya, yaradıcı yanaşma. Rubrik əsaslı formatda qiymətləndirmə məqsəduyğundur (Brookhart, 2013). Rubrik əsaslı formatda qiymətləndirmə — şagirdlərin fəaliyyətini əvvəlcədən müəyyən olunmuş meyarlar və səviyyələr əsasında qiymətləndirməyə imkan verən qiymətləndirmə alətidir. Rubrik qiymətləndirmənin meyarları:
 - Obyektivliyi və şəffaflığı təmin edir;
 - Şagirdə nə üzərində işləməli olduğunu göstərir;
 - Məlumat əsaslı rəy verir ;
 - Müəllim-şagird-valideyn arasında anlaşmanı asanlaşdırır.

Bu kimi üstünlükləri Rubrik qiymətləndirməni məqsədmüvafiq edir.

Müasir təhsil sisteminin yenilənməsi fonunda PƏÖ riyaziyyat tədrisinin effektivliyini artıran ən güclü metodlardan biri kimi çıxış edir.

Bu model Riyaziyyat dərslərində şagirdlərin sadəcə riyazi biliklər əldə etməsini deyil, eyni zamanda analitik düşünən, tədqiqat aparan, real həyatı problemlərin həllinə yönəlik strategiyalar qura bilən fərdlərə çevrilməsini təmin edir.

Məqalənin sonunda belə nəticəyə gəlirik ki,

1. Kiçik addımlarla başlamaq- Əvvəl sadə problemlərlə başlayıb, tədricən daha çətin layihələrə keçmək məqsəduyğundur.
2. Açıq sualların verilməsi -Müəllim "Necə düşünürsən?", "Başqa hansı yol ola bilər?" kimi yönləndirici suallar verməlidir.
3. Qrup işinin optimal təşkil olunması - Qruplara müxtəlif səviyyədə şagirdlər daxil edilməli, rollar bölüşdürülməlidir.
4. İnteqrasiya və fənlərarası əlaqə - Riyaziyyatda PƏÖ iqtisadiyyat, coğrafiya, informatika, texnologiya ilə inteqrasiya edildikdə daha effektiv olur.

5. Formativ qiymətləndirmənin sistemli aparılması - Prosesin hər mərhələsində qısa yazılar və şifahi rəy verilməsi motivasiyanı artırır.

Bu model XXI əsrin bacarıqlarını — əməkdaşlıq, kommunikasiya, tənqidi və yaradıcı düşünmə, müstəqil öyrənməni formalaşdırır.

Beynəlxalq təcrübədə Problem əsaslı öyrənmə və riyaziyyat təliminə nəzər salaq. ABŞ, Finlandiya və Sinqapur kimi ölkələrin riyaziyyat tədrisində Problem əsaslı öyrənmə geniş tətbiq olunur. Məsələn, Sinqapurda Problem əsaslı öyrənmə modeli aşağı siniflərdən tətbiq edilir və şagirdlər layihə əsaslı fəaliyyətlərlə dərsləri mənimsəyirlər (Savin-Baden, 2007). Yəni, Finlandiya və Sinqapurda riyaziyyat tədrisi Problem əsaslı öyrənməyə söykənir. Tədqiqatlar göstərir ki, bu yanaşma ilə təhsil alan şagirdlər beynəlxalq qiymətləndirmələrdə (PISA) daha yüksək nəticələr göstəyirlər (OECD, 2020). ABŞ-da Project-Based Learning Network və Kanadada Edutopia modeli uğurla tətbiq olunur. Azərbaycan Respublikası Ümumtəhsil Kurikulumunda bacarıq əsaslı təlimə keçid Problem əsaslı öyrənmənin tətbiqinə imkan yaradır. Bu metodun daha geniş tətbiqi üçün müəllimlərin metodiki hazırlığı, dərsliklərin və resursların yenilənməsi vacibdir (Məmmədova, 2020).

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu. (2022). Ümumi təhsil kurikulum sənədləri.
2. Dewey, J. (1938). *Experience and Education*. New York: Macmillan.
3. Brookhart, S. (2013). *How to Create and Use Rubrics for Formative Assessment and Grading*. ASCD.
4. Əliyeva, S. (2021). “Problem əsaslı öyrənmənin tətbiq imkanları”. *Azərbaycan Təhsili Jurnalı*, №3, s. 48-52.
5. Məmmədova, S. (2020). *Təlim prosesində problemyönlü öyrənmə metodlarının tətbiqi*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı

SUDABE MAMMADOVA

PROBLEM-BASED LEARNING IN MATHEMATICS LESSONS: THEORETICAL FOUNDATIONS, MODERN APPROACHES, AND APPLICATION OPPORTUNITIES IN TEACHING

Abstract: Problem-Based Learning (PBL) plays an important role in developing students' critical thinking, collaboration, and application skills in the modern education system, especially in mathematics lessons. This article examines the theoretical foundations of PBL, international practices, and application opportunities in Azerbaijani schools. The goal is to provide pedagogical and methodological recommendations for the successful application of the PBL model in mathematics lessons.

Key words: Problem-based learning, hypothesis, constructive, modern approach, development, collaboration

PEDAQOJİ ELMİN İNKİŞAFINDA İNTEQRATİV MODELLƏR

Müasir təhsil sistemində baş verən dəyişikliklər pedaqoji elmin inkişafında yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri edir. İntegrativ modellər müxtəlif elmi sahələrin – psixologiya, sosiologiya, informasiya texnologiyaları və metodika üzrə əldə olunan biliklərin vahid strukturda birləşdirilməsinə əsaslanır. Bu yanaşma təlim prosesinə daha çevik, funksional və şəraitə uyğunlaşdırıla bilən bir sistem kimi baxmağa imkan yaradır. İntegrativ modellər müəllim hazırlığında tənqidi düşüncə, yaradıcılıq, analitik təhlil və tədqiqat bacarıqlarının inkişafını sürətləndirir. Eyni zamanda, tədris mühitində yaranan problemlərin kompleks şəkildə araşdırılmasına və həllinə imkan verir. Bu modellər biliklərin tətbiqini praktik yönümlü edir, tələbələrdə öyrənməyə motivasiyanı artırır və təhsil prosesinin effektivliyini yüksəldir. Nəticə etibarilə, pedaqoji elmin inkişafında integrativ yanaşmalar dayanıqlı və innovativ təhsil sisteminin formalaşmasına mühüm töhfə verir.

Açar sözlər: integrativ modellər, müəllim hazırlığı, elmi inkişaf, innovativ təhsil, çevik yanaşma

Giriş. Müasir cəmiyyətin dinamik inkişafı və global miqyasda gedən elmi-texnoloji proseslər təhsil sistemindən daha çevik, innovativ və elmi əsaslara söykənən yanaşmalar tələb edir. Bu baxımdan pedaqoji elmin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri tədris və tərbiyə proseslərinin elmi əsaslarla təkmilləşdirilməsini təmin edən yeni modellərin formalaşdırılmasıdır. Son illər pedaqoji araşdırmaların strukturunda integrativ yanaşmaların üstünlük qazanması təsadüfi deyil. Çünki müasir təhsil reallıqları yalnız bir istiqamətə fokuslanan tədqiqatlarla məhdudlaşmır; burada psixologianın, sosiologianın, pedaqogikanın, informasiya texnologiyalarının və digər sahələrin qarşılıqlı təsiri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İntegrativ modellər müxtəlif elmi biliklərin sintezini təmin etməklə pedaqoji proseslərin daha dərinlən və çoxşaxəli şəkildə öyrənilməsinə imkan yaradır. Bu yanaşma pedaqoji elmin nəzəri çərçivəsini genişləndirir, yeni metodoloji əsaslar formalaşdırır və təhsil sisteminin inkişafında innovativ həllərin tətbiqini sürətləndirir. Müəllim hazırlığında integrativ modellər tənqidi düşüncənin, problem həll etmə bacarıqlarının, analitik təhlilin və yaradıcılığın inkişafına xidmət edir. Bundan əlavə, bu modellər təlimin praktik tətbiq oluna bilən, şəraitə adaptiv və davamlı şəkildə inkişaf etdirilə bilən bir sistem kimi formalaşmasına kömək edir.

Nəticə etibarilə, integrativ yanaşmalar pedaqoji elmin həm nəzəri, həm də praktik istiqamətlərini zənginləşdirir, təhsil prosesinin keyfiyyətini yüksəldir və gələcəkdə dayanıqlı təhsil strategiyalarının qurulması üçün möhkəm elmi baza yaradır.

Nəticə. Aparılan araşdırmalar və təhlillər göstərir ki, integrativ modellər müasir pedaqoji elmin inkişafı üçün mühüm konseptual çərçivə yaradır. Sürətlə dəyişən informasiya mühiti, cəmiyyətin sosial-iqtisadi tələbləri və global təhsil tendensiyaları pedaqoji proseslərin daha çevik, çoxşaxəli və elmi əsaslara söykənən model əsasında təşkilini vacib edir. Belə şəraitdə integrativ yanaşma müxtəlif elmi sahələrin bilik və metodlarını harmonik şəkildə birləşdirərək tədris prosesinin kompleks şəkildə qurulmasına imkan verir. Bu isə pedaqoji fəaliyyətin həm nəzəri əsaslarını genişləndirir, həm də praktik tətbiqlərdə daha effektiv nəticələr əldə etməyə şərait yaradır.

İntegrativ modellərin üstünlüklərindən biri onların müəllim hazırlığı prosesində yaratdığı inkişaf imkanlarıdır. Bu modellər gələcək müəllimlərin tənqidi düşüncə, problem həll etmə, kommunikasiya, yaradıcılıq və analitik düşüncə kimi XXI əsr bacarıqlarını formalaşdırılmasına xidmət edir. Eyni zamanda, təlim materiallarının müxtəlif mənbələrdən inteqrasiya olunması tələbə və şagirdlərdə dərin anlayışın, məntiqi əlaqələndirmə qabiliyyətinin və tətbiqi yönümlü biliklərin

inkişafını təmin edir. Bütün bunlar təhsilalanların öyrənməyə motivasiyasını artırır və onların bilikləri real həyatda tətbiq etmək bacarıqlarını gücləndirir.

Təhsil sistemində integrativ yanaşmanın tətbiqi həmçinin tədqiqat fəaliyyətinə də yeni nəfəs verir. Fənlərarası araşdırmaların genişlənməsi, təhsil texnologiyalarının pedaqoji prosesə daha uğurla integrasiya olunması və yeni metodoloji istiqamətlərin formalaşması pedaqoji elmin inkişafını sürətləndirir. Bu yanaşma təhsil strategiyalarının dayanıqlığını artırır və ölkənin elmi-pedaqoji potensialının gücləndirilməsinə töhfə verir.

Beləliklə, integrativ modellərin tətbiqi pedaqoji elmin inkişafının əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Bu modellər təhsil sistemində innovativ, davamlı və effektiv yanaşmaların formalaşdırılmasını təmin etməklə, gələcəkdə yüksək keyfiyyətli, rəqabətqabiliyyətli və elmi əsaslı pedaqoji mühitin qurulmasına şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, Ə. Müasir pedaqoji nəzəriyyələr və təlim modelləri. – Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. – 2020.
2. Hüseynova, S. Təhsildə innovasiyalar və integrativ yanaşmalar. – Bakı: Elm və Təhsil. – 2021.
3. Məmmədov, R. “Pedaqoji proseslərin sistemli təhlili və integrasiya prinsipləri.” Pedagogika jurnalı, №3, – 2019. – 45-52.
4. Vygotsky, L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press. – 1978.
5. Bruner, J. The Culture of Education. Harvard University Press. – 1996.
6. Drake, S.M., & Burns, R.C. Meeting Standards Through Integrated Curriculum. ASCD. – 2004.
7. Fogarty, R. How to Integrate the Curricula. Illinois: IRI/Skylight Publishing. – 1991.
8. Fullan, M. The New Pedagogy for Deep Learning. Toronto: Collaborative Impact. – 2013.
9. UNESCO. Education for Sustainable Development: Learning Objectives. Paris: UNESCO Publishing. – 2017.
10. OECD. The Future of Education and Skills 2030. Paris: OECD. – 2018.

SHABNAM ABBASOVA

INTEGRATIVE MODELS IN THE DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL SCIENCE

Abstract: Changes in the modern education system necessitate the application of new approaches in the development of pedagogical science. Integrative models are based on the integration of knowledge gained from various scientific fields - psychology, sociology, information technologies and methodology - into a single structure. This approach allows us to view the learning process as a more flexible, functional and adaptable system. Integrative models accelerate the development of critical thinking, creativity, analytical analysis and research skills in teacher training. At the same time, they allow for the complex investigation and solution of problems arising in the educational environment. These models make the application of knowledge practically oriented, increase students' motivation to learn and increase the effectiveness of the educational process. As a result, integrative approaches in the development of pedagogical science make a significant contribution to the formation of a sustainable and innovative education system.

Keywords: integrative models, teacher training, scientific development, innovative education, flexible approach

ŞEBNEM ABBASOVA

PEDAGOJİ BİLİMİN GELİŞİMİNDE ENTEGRATİF MODELLER

Özet: Modern eğitim sistemindeki değişimler, pedagoji biliminin geliştirilmesinde yeni yaklaşımların uygulanmasını zorunlu kılmaktadır. Bütünleştirici modeller, psikoloji, sosyoloji, bilgi teknolojileri ve metodoloji gibi çeşitli bilim alanlarından edinilen bilginin tek bir yapıda bütünleştirilmesine dayanır. Bu yaklaşım, öğrenme sürecini daha esnek, işlevsel ve uyarlanabilir bir sistem olarak görmemizi sağlar. Bütünleştirici modeller, öğretmen eğitiminde eleştirel düşünme, yaratıcılık, analitik analiz ve araştırma becerilerinin gelişimini hızlandırır. Aynı zamanda, eğitim ortamında ortaya çıkan sorunların karmaşık bir şekilde incelenmesine ve çözülmesine olanak tanır. Bu modeller, bilginin pratiğe yönelik uygulanmasını sağlar, öğrencilerin öğrenme motivasyonunu artırır ve eğitim sürecinin etkinliğini artırır. Sonuç olarak, pedagoji biliminin geliştirilmesinde bütünleştirici yaklaşımlar, sürdürülebilir ve yenilikçi bir eğitim sisteminin oluşturulmasına önemli katkı sağlar.

Anahtar Kelimeler: bütünleştirici modeller, öğretmen eğitimi, bilimsel gelişme, yenilikçi eğitim, esnek yaklaşım

ŞƏBNƏM ƏLİYEVƏ

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Dissertant

shebnevelyeva27@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-9716-7629

MƏTNİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ VƏ OXUYUB-ANLAMA BACARIĞININ İNKİŞAFI: İBTİDAİ SİNİF MƏRHƏLƏSİ TƏCRÜBƏSİNDƏ

Məqalədə ibtidai sinif şagirdlərində oxuyub-anlama bacarığının formalaşması, inkişafı və müasir təhsil sistemində rolu geniş şəkildə araşdırılır. Məqalədə oxuyub-anlama bacarığının psixopedaqoji, psixolinqvistik və metodik aspektləri təhlil olunur. Eyni zamanda, müəllimlərin fəaliyyəti, ailənin təsiri, interaktiv tədris mühiti və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi kimi faktorlar nəzərə alınır. Beynəlxalq və yerli təcrübələr müqayisəli şəkildə təhlil edilərək göstərilir ki, erkən yaşlarda oxuyub-anlama bacarığının düzgün formalaşdırılması şagirdin akademik uğuru, dil bacarıqları və intellektual inkişafı üçün əsas şərtidir. Nəticə olaraq, ibtidai təhsildə oxuyub-anlama bacarığının sistemli və məqsədyönlü inkişafı şagirdin gələcək təhsil və şəxsi inkişafında həlledici rol oynayır.

Açar sözlər: *oxuyub-anlama, ibtidai təhsil, mətn mənimsənilməsi, psixolinqvistika, müəllim bacarığı, təlim metodikası*

İbtidai siniflər şagirdin idrak, emosional və sosial inkişafında kritik mərhələ təşkil edir. Bu dövrdə şagirdin biliyi və təfəkkürü sürətlə inkişaf edir, dünyagörüşü formalaşır və oxuyub-anlama bacarığı onun həm dil, həm də koqnitiv qabiliyyətlərinin əsasını təşkil edir (Əliyev, 2020). Oxuma prosesi yalnız texniki səs və söz tanımaq deyil, mətnin mənasını başa düşmək və fikirləri əlaqələndirmək məqsədini daşmalıdır. Bu bacarığın inkişafı mərhələli bir prosesdir və hər mərhələ uşağın idrak, emosional və sosial qabiliyyətlərini dəstəkləyir. Birinci mərhələdə şagirdlər texniki oxuma vərdişlərini, düzgün tələffüzü və söz tanıma bacarıqlarını mənimsəyir. İkinci mərhələdə məzmunu dərk etməyə başlayır, üçüncü mərhələdə isə təhlil, nəticə çıxarma və yaradıcı yanaşma bacarıqları formalaşır (Məmmədova, 2019). Bu mərhələlərdə şagirdin diqqəti, yaddaşı və məntiqi düşünmə bacarıqları diqqətlə izlənməli və fərdi xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır.

Müasir pedaqoji yanaşmalarda müəllim yalnız məlumat ötürən kimi çıxış etmir, şagirdin təfəkkürünü yönləndirən və onu fəal iştirakçıya çevirən şəxs olur. Müəllim mətni şagirdlərə oxutmaqla kifayətlənmir, onlara təhlil aparmağı, fərqli baxış bucaqları ilə düşünməyi və nəticə çıxarmağı öyrədir. “Sual-cavab”, “fikrini əsaslandır” və “məzmunu təsvir et” kimi interaktiv metodlar şagirdin mətnlə qarşılıqlı əlaqəsini artırır və oxuma motivasiyasını yüksəldir (Həsəni, Məmmədov, 2022). Oxuyub-anlama bacarığı yalnız dil və ədəbiyyat fənlərində deyil, bütün fənlərin mənimsənilməsində əsas rol oynayır. Riyaziyyat, təbiət elmləri, tarix və digər sahələrdə şagirdin uğuru oxuduğunu başa düşmə bacarığından asılıdır, bu səbəbdən oxuyub-anlama bacarığı “ümumfənn bacarığı” kimi qiymətləndirilir (Təhsil Nazirliyi, 2018).

Psixolinqvistik baxımdan, oxuyub-anlama dil və düşüncə mexanizmlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinə əsaslanır. Mətnlə qarşılaşan şagird beynində dilin qrammatik və leksik sistemində əsaslanan mental modellər qurur və yeni bilikləri əvvəlki təcrübələrlə əlaqələndirir (Viqotski, 1978). Bu prosesdə söz ehtiyatı, sintaksis anlama və yaddaş tutumu əsas rol oynayır. Motivasiya oxuyub-anlama bacarığının inkişafında kritik amildir; şagird yalnız maraqlı, emosional və aktual mətnləri

daha yaxşı başa düşür (Krashen, 2004). Bu səbəbdən müəllimlər yaş səviyyəsinə uyğun, maraqlı və düşüncə inkişafını stimullaşdıran materiallardan istifadə etməlidirlər. Həmçinin ailənin rolu da əvəzsizdir; valideynlər oxu nümunəsi göstərməli, evdə müəllim mühiti yaratmalı və gündəlik oxu verdişini təşviq etməlidirlər (Snow, 2002). UNESCO-nun (2021) araşdırmaları göstərir ki, valideynlərlə birgə oxuyan uşaqların oxuyub-anlama bacarığı digərlərinə nisbətən 25–40% yüksək olur. Bu nəticələr göstərir ki, ailə ilə məktəbin əməkdaşlığı erkən yaşlarda oxu verdişlərinin formalaşması üçün vacibdir.

Azərbaycan təhsil sistemində kurikulum islahatları oxuyub-anlama bacarığının inkişafına prioritet verir. Yeni kurikulumlar yalnız bilik ötürməyə deyil, həm də tənqidi düşünmə, yaradıcı yanaşma və problem həll etmə bacarıqlarının inkişafına yönəlib (Təhsil Nazirliyi, 2018). Dərs prosesində problemli situasiyalar yaradılır, şagirdlərə açıq tipli suallar verilir və müzakirələr aparılır. Bu yanaşma şagirdin fəal iştirakını təmin edir, həmçinin analitik və strateji düşünmə bacarıqlarını gücləndirir. Oxuyub-anlama bacarığının qiymətləndirilməsi də müasir metodikaların tətbiqini tələb edir; əvvəllər texniki oxuma sürəti əsas meyar idisə, indi mətnin mənasının qavranılması, məzmunla işləmə bacarığı və məntiqi əlaqələrin qurulması ön plandadır (Bloom, 1956). Formativ qiymətləndirmə üsulları – “fikrini izah et”, “nəticəni əsaslandır” – şagirdin təhlil və nəticə çıxarma qabiliyyətini stimullaşdırır və onların özünüifadəsini gücləndirir.

Beynəlxalq təcrübələr göstərir ki, oxuyub-anlama bacarığı təhsilin keyfiyyət göstəricisidir. PISA tədqiqatları yüksək oxuyub-anlama göstəricisinin ümumi təhsil nəticələrinə birbaşa təsir etdiyini sübut edir (OECD, 2019). Texnologiyanın tətbiqi də oxuyub-anlama prosesində əhəmiyyətli; rəqəmsal kitablar, interaktiv oyunlar, audio-mətnlər və oxu platformaları uşaqların diqqətini cəlb edir və oxu prosesini maraqlı edir, lakin texnologiya məqsədyönlü şəkildə tətbiq edilməli, səthi qavranmaya səbəb olmamalıdır (Johnson, Keier, 2010). Müasir müəllim yalnız dil biliyi ilə kifayətlənməməli, həm də uşağın psixoloji xüsusiyyətlərini və fərdi təlim strategiyalarını bilməlidir. Müəllim namizədləri fərdi yanaşma, fərqləndirilmiş təlim və interaktiv üsullarla tanış edilməli, həmçinin uşaqların fərqli öyrənmə stillərini nəzərə almalıdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, oxuyub-anlama bacarığı uşağın sosial və emosional inkişafını da stimullaşdırır; oxuyan və anlayan uşaq daha empatik, ünsiyyətçi və özünəinamlı olur (Həsənlı, Məmmədov, 2022). Mətnlə qarşılıqlı əlaqə onun emosional zənginliyini artırır, şəxsiyyətinin və dünyagörüşünün formalaşmasına təsir edir. Oxuyub-anlama bacarığı yalnız məktəbdə deyil, həm də gündəlik həyatda problemləri həll etmə, məlumatı təhlil etmə və düzgün qərar qəbul etmə bacarıqlarını dəstəkləyir.

Beləliklə, ibtidai siniflərdə oxuyub-anlama bacarığının inkişafı çoxfaktorlu, dinamik və sosial yönümlü bir prosesdir. Məktəb, ailə və cəmiyyət arasında əməkdaşlıq, fərdi yanaşma, motivasiya və müasir texnologiyaların tətbiqi bu bacarığın inkişafını təmin edir. İbtidai mərhələdə bu bacarığın formalaşması uşağın gələcək təhsil və şəxsi inkişafında həlledici rol oynayır. Nəticə etibarilə, oxuyub-anlama bacarığı yalnız dil öyrənmənin bir hissəsi deyil, düşünmənin, yaradıcılığın, tənqidi yanaşmanın və şəxsiyyətin inkişafının təməlidir. Bu bacarığın sistemli inkişafı gələcək nəsillərin intellektual səviyyəsini, akademik nailiyyətlərini və sosial adaptasiyasını müəyyən edir.

Ədəbiyyat

1. Bloom, B. S. (1956). *Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals*. New York: Longmans, Green.
2. Əliyev, R. (2020). *İbtidai siniflərdə oxuyub-anlama bacarıqlarının inkişafı*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
3. Həsənlı, F., Məmmədov, S. (2022). *Kommunikativ təlim mühitində oxuyub-anlama prosesinin təşkili*. Bakı: Elm və Təhsil.

4. Johnson, L., Keier, K. (2010). *Catching readers before they fall: Supporting readers who struggle*, K–4. Portland: Stenhouse Publishers.
5. Krashen, S. (2004). *The power of reading: Insights from the research*. Portsmouth: Heinemann.
6. Məmmədova, L. (2019). *İbtidai təhsildə dil bacarıqlarının formalaşması və inkişafı*. Gəncə: Elm.
7. OECD. (2019). *PISA 2018 results (Volume I): What students know and can do*. Paris: OECD Publishing.
8. Snow, C. (2002). *Reading for understanding: Toward an R&D program in reading comprehension*. Santa Monica, CA: RAND.
9. Təhsil Nazirliyi. (2018). *Ümumi təhsil üzrə dövlət standartları və proqramları (kurikulumlar)*. Bakı: Təhsil Nazirliyi.
10. UNESCO. (2021). *Reading comprehension and early literacy*. Paris: UNESCO Publishing.
11. Vıqotski, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

SHABNAM ALIYEVA

TEXT COMPREHENSION AND THE DEVELOPMENT OF READING SKILLS: EXPERIENCES IN THE PRIMARY SCHOOL STAGE

This article extensively explores the formation, development, and role of reading comprehension skills in primary school students within the modern education system. It analyzes the psychopedagogical, psycholinguistic, and methodological aspects of reading comprehension. Additionally, factors such as teachers' activities, family influence, interactive learning environments, and the application of digital technologies are considered. By comparatively examining international and local experiences, the study demonstrates that the proper development of reading comprehension skills at an early age is essential for students' academic success, language abilities, and intellectual growth. Consequently, the systematic and purposeful development of reading comprehension in primary education plays a decisive role in students' future educational and personal development.

Keywords: reading comprehension, primary education, text assimilation, psycholinguistics, literacy skills, teaching methodology.

SOSIAL MEDİANIN TƏSİRİ ALTINDA KOMMUNİKASIYA

Müasir dövrdə sosial media texnologiyalarının sürətli inkişafı dilin dəyişmə prosesinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Facebook, Twitter, Instagram və TikTok kimi platformalar yeni kommunikasiya formalarının yaranmasına səbəb olmuş, istifadəçilərin gündəlik ünsiyyət tərzini köklü şəkildə dəyişdirmişdir. Bu tədqiqatın məqsədi sosial medianın dilin strukturuna, leksik tərkibinə və üslubuna təsirini elmi şəkildə araşdırmaqdır. Məqalədə sosial mediada yaranan yeni sözlər, abbreviaturalar, emojilər və memlərin sintaktik və semantik funksiyaları təhlil olunur. Eyni zamanda, sosial medianın dil öyrənmə, təhsil və formal yazı üslubuna təsiri də qiymətləndirilir.

Araşdırma nəticələri göstərir ki, sosial media dilin demokratikləşməsinə təşviq etmiş, lakin normativ qaydaların zəifləməsinə də gətirib çıxarmışdır. Platformalararası ünsiyyət, xüsusilə Twitter və TikTok, qısa və informativ nitq formalarının yayılmasına səbəb olaraq qrammatik sadələşməni stimullaşdırmışdır. Bununla yanaşı, sosial media çoxdilliliyi dəstəkləyir, mədəni identiklik və fərdi ifadə azadlığı üçün geniş imkanlar yaradır. İstifadəçilər yalnız məlumat alıcısı deyil, həm də yaradıcısı kimi çıxış edərək yeni kommunikasiya dairələrinin formalaşmasına töhfə verirlər.

Sosial media mədəni identikliyi həm qoruyur, həm də dəyişdirir. Bir tərəfdən, istifadəçilər fərdi ifadə azadlığı vasitəsilə öz mədəni mənsubiyyətlərini, dil və ənənələrini sərbəst şəkildə nümayiş etdirə bilirlər. Platformalar çoxmədəniyyətliliyi təşviq edir, çünki fərqli region və ölkələrdən olan insanlar öz təcrübələrini, folklorunu, musiqi və vizual elementlərini geniş auditoriya ilə paylaşa bilirlər.

Digər tərəfdən, qloballaşma prosesi sosial medianın strukturundan irəli gələn ümumdünya trend və məzmunların yayılması ilə yerli dil və mədəniyyətə təsir göstərir. İngilis dilindən alınan sözlərin gündəlik danışmada artması, qlobal memlər və universal vizual kodların istifadəsi lokal dilin və ənənəvi ifadə formalarının dəyişməsinə səbəb olur. Bu, bəzən dilin normativ və qrammatik qaydalarının zəifləməsinə, həmçinin yerli mədəni identikliyin homogenləşməsinə gətirib çıxara bilər.

Nəticə etibarilə, sosial media yalnız dilin formalarını dəyişdirmir, həm də insanın düşüncə və ünsiyyət tərzinə dərin təsir göstərir. Yeni sözlər, ifadələr vizual elementlər və multimodal ifadə vasitələri dilin funksionallığını artırmaqla yanaşı, mədəni və sosial dinamikanı da əks etdirir. Beləliklə, sosial media müasir dilin həm inkişafını, həm də onun yeni ifadə imkanlarının yaradılmasını təmin edən mərkəzi platformaya çevrilmişdir.

Açar sözlər: sosial media, dil dəyişməsi, kommunikasiya, abbreviaturalar, emojilər, leksikoloji dəyişikliklər

Dilin dəyişməsi insan cəmiyyətinin təbii təkamül prosesinin bir hissəsidir. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı bu prosesi misli görünməmiş dərəcədə sürətləndirmişdir. Xüsusilə XXI əsrin əvvəllərindən etibarən sosial media platformalarının meydana çıxması ilə dilin strukturunda, semantikasındakı və ünsiyyət normalarında əsaslı dəyişikliklər müşahidə olunur.

Sosial media təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də dilin sınaq laboratoriyası kimi fəaliyyət göstərir. Hər bir platforma Facebook, Twitter, Instagram və s. öz kommunikasiya mexanizmlərinə uyğun dil formaları yaradır.

Digər tərəfdən, sosial media platformaları müxtəlif dillərin qarşılıqlı əlaqəsini gücləndirərək çoxdilliliyi artırır. Bu, ingilis dilinin təsirini daha da gücləndirsə də, eyni zamanda lokal dillərin də onlayn məkanlarda öz yerini tapmasına şərait yaradır.

Sosial media platformaları ünsiyyətin ənənəvi modellərini dəyişdirərək, insan münasibətlərinin qurulma və ifadə olunma tərzini yenidən formalaşdırmışdır. Ənənəvi kommunikasiya modellərində (məsələn, Shannon və Weaver modelində) məlumatın ötürülməsi xətti

proses kimi qəbul edilirdi, yəni göndərən və qəbul edən arasında bir istiqamətli əlaqə mövcud idi. Lakin sosial media bu modeli interaktiv və çoxşaxəli hala gətirmişdir [5, s.40-80].

Facebook və Twitter kimi platformalarda istifadəçilər yalnız məlumatın alıcısı deyil, eyni zamanda onun yaradıcısı və yayıcısıdır. Beləliklə, informasiya axını “iki istiqamətli” deyil, “çox istiqamətli” xarakter alır. Hər bir paylaşım, şərh yeni kommunikasiya dairəsi yaradır. Bu fenomen “rəqəmsal diskurs cəmiyyəti” anlayışını formalaşdırmışdır [2, s.60]. Məsələn, “Qarabağ Azərbaycandır!” Bu ifadə sosial mediada Azərbaycan istifadəçiləri arasında vahid milli diskurs yaratdı.

Sosial mediada ünsiyyət təkcə mətn formasında aparılmaz; istifadəçilər öz emosiyalarını, baxışlarını və münasibətlərini emoji, GIF-lər, memlər və qısa videolar kimi vizual vasitələr vasitəsilə ifadə edirlər. Doğrudan da, sosial mediada kommunikasiya yalnız mətn üzərindən aparılmaz, həm də, istifadəçilər duyğularını və fikirlərini daha təsirli çatdırmaq üçün emojilərdən, memlərdən və qısa videolardan geniş istifadə edirlər.

Facebook və Instagram kimi platformalar isə emosional paylaşımı ön plana çıxarır, nəticədə istifadəçilər emosiyaları mətnlə deyil, emoji və memlər vasitəsilə ifadə etməyə üstünlük verirlər və bu hadisə yazılı nitqin “vizuallaşması” adlandırılır [2, s.53].

Sosial media dilində leksik dəyişikliklər ən bariz şəkildə müşahidə olunan proseslərdən biridir. Hər bir platforma özünəməxsus terminologiya, jarqon və abbreviaturalar yaradır. Məsələn, “tweet”, “retweet”, “hashtag”, “follower”, “like”, “story” kimi sözlər artıq gündəlik danışmada da işlənməkdədir. Bu sözlər ya olduğu kimi Azərbaycan dilinə keçir, ya da lokal morfoloji qaydalara uyğunlaşdırılır: “post atmaq”, “story paylaşmaq”, “retweet etmək” və s. [1, s.119-125]. Bu kimi ifadələr sosial media mənşəli terminlərin lokal dil qaydalarına uyğunlaşdırılmasının nümunəsidir və bu, dilin həm xarici təsirləri qəbul etmə, həm də onları milli dil mühitinə uyğunlaşdırma bacarığını nümayiş etdirir.

Bu dil hadisəsi “neoloji proses” adlanır və sosial medianın ən aktiv leksik mexanizmlərindən biridir [2, s.150].

Sosial media eyni zamanda abbreviatura və akronimlərin çoxalmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, “LOL” (laughing out loud-gülürəm), “OMG” (oh my God-aman Tanrım), “BRB” (be right back-geri qayıdacağam), “TBH” (to be honest-vicdanla) kimi ifadələr artıq yazılı nitqin bir hissəsinə çevrilmişdir. Azərbaycan dilində də “btw” (by the way-yeri gəlmişkən), “idk” (I don’t know-bilmirəm) kimi ifadələrin istifadəsi xüsusilə gənclər arasında geniş yayılmışdır.

Leksik səviyyədə baş verən bu dəyişikliklər dilin orijinallığını zəiflətmək riski yaratsa da, digər tərəfdən onun dinamikliyini və adaptasiya qabiliyyətini nümayiş etdirir. Yeni sözlərin yaranması dilin canlılığının göstəricisidir.

Bundan əlavə, sosial media neosemantik proseslərə, yəni mövcud sözlərin mənalarının dəyişməsinə də səbəb olur. Məsələn, “follow” sözü əvvəllər “izləmək” mənasında işlədilirdisə, indi sosial mediada bu termin “biri ilə virtual əlaqə saxlamaq” mənasını da daşıyır [3, s.49].

Qısa cümlələr, eliptik strukturlar və qeyri-formal ifadələr sosial medianın dil üslubuna xas xüsusiyyətlərdir. Məsələn, “Gör kim gəlib?”, “Əfsaneydi!”, “Yaxşı idi o günlər...” kimi cümlələrdə həm qrammatik elementlərin ixtisarı, həm də emosional vurğunun artırılması müşahidə olunur [4, p. 59]. Bu cür strukturlar sosial media platformalarında mətnin qısa zamanda diqqət cəlb etməsinə xidmət edir.

Eyni zamanda, sosial media qrammatik innovasiyalara da səbəb olur. Bəzi feil formaları Azərbaycan dilinin morfoloji sistemə uyğunlaşdırılmışdır. Məsələn, “laykladım”- “I liked” sözündən gəlir, sosial mediada bəyəndim mənasında istifadə olunur. Bundan başqa “postladım”, “story etdim” kimi ifadələri də misal göstərmək olar. Lakin bu sözlər ingilis köklü yeni sözlərdir. [1, s.37]. Bu, “dil hibridləşməsi” fenomenidir və rəqəmsal mədəniyyətin nəticəsi kimi qəbul edilir.

Sosial medianın ən mühüm dil yeniliklərindən biri vizual ünsiyyət elementlərinin - emoji, memlərin, GIF-lərin və qısa videoların dil sistemə daxil olmasıdır. Ənənəvi yazılı dildə emosional ton, mimika və intonasiya çatışmadığı üçün sosial media istifadəçiləri bu funksiyaları vizual simvollarla əvəz etmişlər [3, s.51]. Sosial media dilində yazılı mesajların emosional tonunu çatdırmaq

üçün vizual ünsiyyət elementləri mühüm rol oynayır. Məsələn, “Bu xəbəri eşitdim 😲” cümləsi istifadəçinin kədərini birbaşa ifadə edir.

Emojilər artıq yalnız əlavə bəzək elementi deyil, mətnin semantik və pragmatik mənasını formalaşdıran əsas komponentə çevrilib. Məsələn, “Yaxşıyam 😊” ifadəsi ilə “Yaxşıyam 😞” cümləsi arasında semantik fərq aydındır. Bu, vizual simvolların pragmatik marker funksiyasını göstərir.

Azərbaycan sosial media mühitində də memlər milli mədəniyyət elementləri ilə sintez olunur. Yerli seriallardan, siyasi hadisələrdən və məşhur simalardan yaradılan memlər sosial hadisələrə yumoristik və tənqidi münasibət formalaşdırır. Məsələn, “Qanun naminə” filmindən “Mənim havamı çal. Heyvagülü...” ifadəsi gündəlik həyatda və sosial mediada zarafat və yumor məqsədilə tez-tez istifadə olunur. Bu baxımdan, memlər həm dil, həm mədəniyyət, həm də ideologiya arasında körpü rolunu oynayır.

Sosial media platformaları təkcə ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də dil öyrənmə mühiti kimi mühüm rol oynayır. XXI əsrin rəqəmsal nəsli üçün sosial media gündəlik praktika ilə dilin öyrənilməsi və tətbiqi arasında körpü funksiyasını daşıyır.

Facebook, Twitter, YouTube və TikTok kimi platformalar yeni dilləri öyrənənlərə real kommunikasiya şəraiti yaradır. Məsələn, “Facebook qrupları” və “Discord icmaları” xarici dil tədrisində interaktiv forum rolunu oynayır. İstifadəçilər burada həm informasiyanı paylaşır, həm də dilin ünsiyyət funksiyasını təcrübədən keçirirlər. Doğrudan da, sosial media platformaları yeni dil öyrənənlər üçün çox böyük şərait yaratmaqla yanaşı, həm də öyrədiklərini tətbiq etmək imkanı da yaradır. Məsələn, Youtube və TikTok kimi platformalar dil öyrənənlərə dinləmə və danışmaq bacarıqlarını inkişaf etdirmək imkanı verir. Videoların şərhlərində, canlı yayım və reallıq videolarında istifadəçilər öyrədiklərini təcrübədən keçirirlər.

Sosial medianın dil öyrənməyə ən mühüm təsirlərindən biri də şəxsi öyrənmə mühiti (Personal Learning Environment - PLE) konsepsiyasının yaranmasıdır. İstifadəçilər artıq formal təhsil strukturlarından asılı qalmadan öz tədris resurslarını seçir, gündəlik ünsiyyətdə yeni dil formalarını mənimsəyirlər.

Bununla yanaşı, sosial media vasitəsilə öyrənilən dil informal xarakter daşdığı üçün, bəzi hallarda normativ qaydaların zəifləməsinə səbəb ola bilər. Məsələn, abbreviaturalar və kod qarışığı dil öyrənənlərin yazı üslubunda da özünü göstərir [3, p.53].

Beləliklə, sosial media dil öyrənmə prosesini demokratikləşdirsə də, onun keyfiyyətini qorumaq üçün tədris prosesində balanslı yanaşma vacibdir.

Sosial media platformaları fərdlərin mədəni və dil identikliyinə formalaşmasında mühüm rol oynayır. Əvvəllər dil identikliyi daha çox coğrafi və etnik sərhədlərlə müəyyənləşirdisə, indi sosial media vasitəsilə bu sərhədlər qlobal müstəviyə keçmişdir.

İstifadəçilər Facebook və Instagram kimi platformalarda özlərini həm yerli, həm də qlobal mədəniyyətin daşıyıcısı kimi təqdim edirlər. Məsələn, Azərbaycan gəncləri sosial mediada həm milli simvolları (bayraq, musiqi, ədəbiyyat), həm də qlobal trendləri (“challenge”lər, memlər) paylaşmaqla hibrid identiklik yaradırlar [1, s.64]. Bu müşahidə sosial media və identiklik mövzusunda çox doğru nəticədir. Sosial media platformaları, xüsusilə Facebook və Instagram, istifadəçilərə hibrid mədəni və sosial identiklik yaratmaq imkanı verir.

Bu hibridləşmə dil səviyyəsində də aydın görünür. Azərbaycan dilində ingilis mənşəli sözlərin artması (“like etmək”, “story paylaşmaq”, “comment yazmaq”) təkcə texnoloji təsirin nəticəsi deyil, eyni zamanda mədəni assimilyasiya prosesinin əlamətidir.

Bundan əlavə, sosial media lokal mədəniyyətin qorunmasında əhəmiyyətli rol oynayır. YouTube və TikTok kimi platformalarda milli musiqi, dialekt və folklor nümunələrinin paylaşılması dilin və mədəniyyətin yaşadılmasını dəstəkləyir.

Sosiolinqvistik baxımdan, sosial media “dil ideologiyasının” yenidən formalaşmasına gətirib çıxarır. Əvvəllər dominant dillər (ingilis, rus, fransız və s.) qlobal kommunikasiya üstünlüyünə malik idisə, indi lokal dillər də sosial media vasitəsilə qlobal görünürsənlik qazanır. Məsələn, Azərbaycan dilində “TikTok kontenti” və ya “Instagram bloqları” artıq beynəlxalq auditoriyaya çıxış imkanına malikdir.

Sosial media həm də kollektiv yaddaşın və mədəni yaddaşın daşıyıcısına çevrilmişdir. Memlər, paylaşımlar və rəqəmsal arxivlər milli mədəniyyətin rəqəmsal müstəviyə keçidini təmin edir.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, müasir dövrdə sosial media platformaları – xüsusilə Facebook, Twitter, Instagram və TikTok – dilin inkişafında, dəyişməsində və sosial funksiyalarında mühüm rol oynayır. Bu platformalar dilin yalnız kommunikasiya vasitəsi kimi deyil, həm də mədəni, sosial və tədris funksiyalarını formalaşdıran çoxşaxəli bir sistem kimi çıxış edir.

Araşdırmanın nəticələrinə əsasən, sosial media vasitəsilə yaranan yeni ünsiyyət formaları dilin strukturuna, üslubuna və leksikasına ciddi təsir göstərir. Qısaldılmış ifadələr, abbreviaturalar, emojilər, həmçinin ingilis dilindən alınma sözlər gündəlik yazı və danışq dilinə daxil olaraq yeni bir kommunikasiya modeli formalaşdırmışdır. Bu dəyişikliklər xüsusilə gənc nəsil arasında daha aydın müşahidə olunur.

Sosial media, həmçinin dilin demokratikləşməsinə və çoxdilliliyin inkişafına təkan vermişdir. Lokal dillər və dialektlər sosial platformalar vasitəsilə daha geniş auditoriyaya çıxış əldə etmiş, bununla da mədəni və dil müxtəlifliyi qlobal səviyyədə daha görünən hala gəlmişdir. Bu, bir tərəfdən milli identikliyin qorunmasına, digər tərəfdən isə qloballaşmanın təsiri altında yeni hibrid dil formalarının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Təhsil sahəsində sosial medianın rolu da danılmazdır. O, həm öyrənənlər, həm də müəllimlər üçün interaktiv və müasir tədris vasitəsinə çevrilmişdir. Sosial media vasitəsilə dil öyrənmək və praktik ünsiyyət qurmaq daha əlçatan olmuşdur. Bununla belə, sosial media dili rəsmi yazı mədəniyyətinə müəyyən mənfi təsir göstərərək qrammatik və orfoqrafik qaydalara diqqətin azalmasına səbəb olur.

Sosiolinqvistik baxımdan sosial media yeni bir sosial mühit yaratmışdır. Bu mühitdə fərdlərin dil seçimi, üslubu və ifadə forması onların sosial statusu və platforma mədəniyyəti ilə müəyyən olunur. Beləliklə, sosial media dili həm fərdi identikliyin ifadə vasitəsinə, həm də sosial qrupların özünü təqdim etmə formalarından birinə çevrilmişdir.

Nəticə etibarilə, sosial medianın dilə təsiri həm müsbət, həm də mənfi tərəflərə malikdir. Müsbət tərəfi ondan ibarətdir ki, o, dilin dinamikliyini, yaradıcılığını və çoxmədəniyyətliliyini təşviq edir. Mənfi tərəfi isə dilin normativ sabitliyini zəiflətməsi, qeyri-rəsmi elementlərin artması və dilin tədris prosesində qeyri-strukturlaşmaya səbəb olması ilə əlaqədardır.

Bu səbəbdən, gələcəkdə sosial media dilinin elmi şəkildə tədqiqi və onun təhsil, mədəniyyət və kommunikasiya sahələrinə uyğun şəkildə integrasiya edilməsi vacibdir. Bu istiqamətdə aparılacaq sistemli araşdırmalar dilin həm müasir, həm də gələcək inkişafını daha sağlam əsaslar üzərində qurmağa kömək edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Shannon, C.E. & Weaver, W. The Mathematical Theory of Communication. University of Illinois Press. – 1949. – 125 p.
2. Bally Charles. Le language et la vie. Geneve Heidelberg edition Atar. – 1913. – 111 p.
3. Hüseynova, A.M. English Neologisms and Borrowings in Media. Advances in Social Sciences Research Journal. – 2022. – 125 s.
4. Dembe, A. Digital Communication and Language Transformation in the 21st Century. Journal of Language and Society, – 2024. – 60 p.
5. Majid KhosraviNik. Social Media and Society: Integrating the digital with the social in digital discourse. John Benjamins Publishing Company. – 2023. – 210 p.

SHALALA KARIMOVA

COMMUNICATION UNDER THE INFLUENCE OF SOCIAL MEDIA

Abstract: The rapid development of social media technologies in modern times has a significant impact on the process of language change. Platforms such as Facebook, Twitter, Instagram and TikTok have given rise to new forms of communication, radically changing the way users communicate on a daily basis. The purpose of this study is to scientifically examine the influence of social media on the structure, lexical composition and style of language. The article analyzes the syntactic and semantic functions of new words, abbreviations, emojis and memes emerging on social media. At the same time, the impact of social media on language learning, education and formal writing style is also assessed.

Research results show that social media has promoted the democratization of language, but has also led to a weakening of normative rules. Cross-platform communication, especially Twitter and TikTok, has stimulated grammatical simplification, leading to the spread of short and informative forms of speech. At the same time, social media supports multilingualism and provides ample opportunities for cultural identity and freedom of individual expression. Users contribute to the formation of new circles of communication, acting not only as recipients of information, but also as creators.

On the other hand, the globalization process affects the indigenous language and culture, with the dissemination of universal trends and contents derived from the structure of social media. The increase in words borrowed from English in everyday speech, global memes and the use of universal visual codes lead to a change in the local language and traditional forms of expression. This can sometimes lead to a weakening of the normative and grammatical rules of the language, as well as to the homogenization of local cultural identity.

Consequently, social media not only changes the forms of language, but also has a profound effect on the way a person thinks and communicates. New words, phrases visual elements and multimodal means of expression not only increase the functionality of the language, but also reflect cultural and social dynamics. Thus, social media has become a central platform that provides both the development of modern language and the creation of new opportunities for its expression.

Keywords: social media, language change, communication, abbreviations, emojis, lexicological changes

ШАЛАЛА КЕРИМОВА

КОММУНИКАЦИЯ ПОД ВЛИЯНИЕМ СОЦИАЛЬНЫХ МЕДИА

Резюме: Быстрое развитие технологий социальных сетей в наше время оказывает значительное влияние на процесс изменения языка. Такие платформы, как Facebook, Twitter, Instagram и TikTok, привели к появлению новых форм общения, радикально изменив способ повседневного общения пользователей. Целью данного исследования является научное изучение влияния социальных сетей на структуру, лексический состав и стиль языка. В статье анализируются синтаксические и семантические функции новых слов, сокращений, смайликов и мемов, возникающих в социальных сетях. В то же время оценивается влияние социальных сетей на изучение языка, образование и формальный стиль письма.

Результаты исследования показывают, что социальные сети способствовали демократизации языка, но также привели к ослаблению нормативных норм. Кроссплатформенное общение, особенно Twitter и TikTok, стимулировало грамматическое упрощение, что привело к распространению коротких и информативных форм речи. Тем не менее, социальные сети поддерживают многоязычие, предоставляя широкие возможности для

культурной самобытности и свободы личного самовыражения. Пользователи способствуют формированию новых кругов общения, выступая не только получателями информации, но и ее создателями.

Социальные сети поддерживают и изменяют культурную идентичность. С одной стороны, пользователи могут свободно демонстрировать свою культурную принадлежность, язык и традиции через свободу индивидуального самовыражения. Платформы поощряют мультикультурализм, поскольку люди из разных регионов и стран могут делиться своим опытом, фольклором, музыкой и визуальными элементами с широкой аудиторией.

С другой стороны, процесс глобализации влияет на местный язык и культуру с распространением общемировых тенденций и контента, вытекающих из структуры социальных сетей. Увеличение количества заимствованных из английского языка слов в повседневной речи, использование глобальных мемов и универсальных визуальных кодов приводит к изменению локального языка и традиционных форм выражения. Иногда это может привести к ослаблению нормативных и грамматических правил языка, а также к гомогенизации местной культурной идентичности.

Следовательно, социальные сети не только меняют формы языка, но и оказывают глубокое влияние на то, как человек думает и общается. Новые слова, фразы, визуальные элементы и мультимодальные средства выражения не только улучшают функциональность языка, но и отражают культурную и социальную динамику. Таким образом, социальные медиа стали центральной платформой, обеспечивающей как развитие современного языка, так и создание новых возможностей его выражения.

Ключевые слова: социальные сети, смена языка, общение, сокращения, смайлики, лексикологические изменения

TALEH MƏNSİMOV

Lənkəran Dövlət Universiteti, dosent

bilaloglutaleh@gmail.com

MƏHƏMMƏD CAVADOV

Lənkəran Dövlət Universiteti

Magistrant

maga.cavadli@gmail.com

TÜRK DÜNYASI ÖLKƏLƏRİNİN ALİ MƏKTƏBLƏRİNDƏ COĞRAFIYANIN TƏDRİSİ YOLLARI

In the context of modern globalization, the content and teaching methods of subjects taught in higher education must be updated in line with the social and economic development needs of society. From this perspective, geography as a discipline holds special significance in universities, as it examines not only natural processes but also socio-economic changes, regional development issues, and global challenges. The shared historical, cultural, and geographical characteristics of the countries of the Turkic World make it necessary to develop geography education based on an integrative and comparative approach.

Açar sözlər: *qloballaşma, ali təhsil sistemi, coğrafiya tədrisi, Türk Dünyası ölkələri, Bolonya Təhsil Sistemi*

Müasir qloballaşma dövründə ali təhsil sistemində tədris olunan fənlərin məzmunu və tədris metodları cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişaf tələblərinə uyğun şəkildə yenilənməlidir. Bu baxımdan coğrafiya elmi yalnız Yer səthinin təbii xüsusiyyətlərini deyil, həm də sosial-iqtisadi prosesləri, regional inkişaf problemlərini və qlobal dəyişiklikləri öyrənən mühüm elmi sahə kimi ali məktəblərdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Türk Dünyası ölkələrinin ortaq tarixi, mədəni və coğrafi məkan xüsusiyyətləri bu ölkələrdə coğrafiya tədrisinin qarşılıqlı əlaqə və integrasiya əsasında araşdırılmasını zəruri edir.

Türk Dünyasına daxil olan ölkələr – Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan və digər türk dövlətləri təbii resursları, coğrafi mövqeyi və inkişaf perspektivləri baxımından oxşar cəhətlərə malikdir. Bu amillər ali məktəblərdə coğrafiya tədrisinin məzmununun formalaşdırılmasında vahid yanaşmaların tətbiqini aktual məsələ kimi ön plana çıxarır. Ali məktəblərdə coğrafiya tədrisinin əsas məqsədi tələbələrdə coğrafi təfəkkürün formalaşdırılması, təbiət–cəmiyyət münasibətlərinin elmi əsaslarla dərk edilməsi və müasir problemlərə coğrafi yanaşma bacarıqlarının inkişaf etdirilməsidir. Türk Dünyası ölkələrində ali təhsildə coğrafiya tədrisi əsasən təbii coğrafiya, sosial-iqtisadi coğrafiya, regional coğrafiya və tətbiqi coğrafiya istiqamətlərini əhatə edir.

Türkiyə ali məktəblərində coğrafiya tədrisi Bolonya Təhsil Sistemi çərçivəsində kredit əsaslı təşkil edilir. Burada tələbəyönlü təlim, layihə və tədqiqat fəaliyyətlərinə üstünlük verilir. Tətbiqi coğrafiya, urbanizasiya, ekoloji problemlər və regional planlaşdırma mövzuları xüsusi yer tutur. Türkiyə universitetlərində coğrafiya tədrisi müasir metodların tətbiqi baxımından Türk Dünyası üçün nümunəvi təcrübə hesab olunur.

Mərkəzi Asiya ölkələrində – Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Türkmənistanda coğrafiya tədrisi əsasən sovet dövründən miras qalmış elmi-metodik ənənələr əsasında formalaşmışdır. Bununla yanaşı, müasir dövrdə bu ölkələrdə də tədris proqramlarının yenilənməsi, beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və innovativ metodların tətbiqi istiqamətində islahatlar aparılır. Xüsusilə regional coğrafiya və təbii resurslardan səmərəli istifadə məsələləri ön plandadır.

Müqayisəli təhlil göstərir ki, Türk Dünyası ölkələrinin ali məktəblərində coğrafiya tədrisi metodları ümumi cəhətlərlə yanaşı, müəyyən fərqlərə də malikdir. Bu fərqlər əsasən təhsil sisteminin strukturu, maddi-texniki baza və tədris proqramlarının məzmunu ilə bağlıdır. Lakin ortaq geosiyasi və iqtisadi maraqlar coğrafiya tədrisinin integrativ şəkildə təkmilləşdirilməsinə geniş imkanlar yaradır.

Nəticə. Türk Dünyası ölkələrinin ali məktəblərində coğrafiya tədrisi strateji əhəmiyyətə malikdir və bu sahədə əməkdaşlığın gücləndirilməsi zəruridir. Coğrafiya tədrisinin təkmilləşdirilməsi üçün müasir pedaqoji yanaşmaların, rəqəmsal texnologiyaların və ortaq tədris modellərinin tətbiqi vacibdir. Coğrafiya elminin ali təhsildə effektiv şəkildə tədrisi üçün ortaq kurikulumun formalaşdırılması, birgə elmi layihələrin həyata keçirilməsi, mübadilə proqramlarının genişləndirilməsi və sahə təcrübələrinin sistemləşdirilməsi əsas şərtlərdəndir.

**TALEH MANSIMOV
MEHAMMAD JAVADOV**

METHODS OF TEACHING GEOGRAPHY IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF THE TURKIC WORLD COUNTRIES

Abstract: In the context of modern globalization, the content and teaching methods of subjects taught in higher education must be updated in accordance with the socio-economic development needs of society. From this perspective, geography as a discipline holds special importance in universities, as it examines not only natural processes but also socio-economic changes, regional development issues, and global challenges. The shared historical, cultural, and geographical characteristics of the countries of the Turkic World necessitate the development of geography education based on an integrative and comparative approach.

Keywords: globalization, higher education system, geography teaching, Turkic World countries, Bologna Education System

A NEW TRAJECTORY FOR DEVELOPING KAZAKHSTAN'S ACCOUNTING SECTOR THROUGH ARTIFICIAL INTELLIGENCE

This study explores the transformative potential of artificial intelligence (AI) in the development of Kazakhstan's accounting sector. By integrating AI technologies, accounting processes can become more efficient, accurate, and adaptive to dynamic economic environments. The research highlights how automation, predictive analytics, and intelligent decision-support systems can enhance financial reporting, auditing, and compliance. Furthermore, AI-driven innovations can foster strategic planning and risk management, contributing to the overall modernization of the accounting profession in Kazakhstan. The findings suggest a forward-looking trajectory for adopting AI, emphasizing both technological advancement and human capital development.

Keywords: artificial intelligence, accounting, digital transformation, Kazakhstan, financial reporting, auditing, innovation

The accounting sector is a cornerstone of economic stability and organizational governance, ensuring transparency, accuracy, and compliance in financial reporting. In Kazakhstan, the accounting profession is undergoing a transformative period due to rapid technological advancement, global integration, and evolving regulatory frameworks. Artificial intelligence (AI) presents a unique opportunity to modernize accounting practices, enhance decision-making, and improve operational efficiency. By automating repetitive tasks, enabling predictive analytics, and providing intelligent insights, AI can free accounting professionals to focus on higher-level strategic functions. This study investigates the potential of AI to redefine the trajectory of Kazakhstan's accounting sector, exploring both technological adoption and human capital development as essential components of modernization. The research aims to identify strategies for integrating AI effectively into accounting processes, while addressing challenges such as data security, regulatory compliance, and workforce adaptation.

Recent studies have highlighted AI's growing impact on accounting worldwide. AI technologies – including machine learning, robotic process automation (RPA), and natural language processing (NLP) – enable automated bookkeeping, anomaly detection, fraud prevention, and advanced financial forecasting (Kokina & Davenport, 2017; Appelbaum et al., 2017). By analyzing large volumes of data quickly and accurately, AI allows accountants to focus on decision-making and advisory roles rather than manual processing.

Digital transformation is reshaping accounting practices, particularly in emerging economies. Research suggests that countries adopting AI-driven tools in accounting experience improvements in financial transparency, regulatory compliance, and operational efficiency (Brynjolfsson & McAfee, 2014; Warren et al., 2015). In Kazakhstan, the push toward e-accounting, digital tax reporting, and ERP integration demonstrates the sector's readiness for AI adoption, provided proper infrastructure and workforce training are implemented.

While AI offers significant benefits, implementation is not without challenges. Scholars emphasize barriers such as data quality, cybersecurity risks, resistance to change, and the need for regulatory alignment (Hall, 2019; Kokina & Davenport, 2017). Additionally, integrating AI requires accountants to develop new skills, including data analytics, interpretation of AI outputs, and strategic advisory capabilities. Successful adoption thus depends on a combination of technology, training, and supportive policy frameworks.

International experience provides valuable insights. Firms in the U.S., EU, and Singapore that have integrated AI into accounting report enhanced efficiency, reduced errors, and more strategic contributions from accounting staff (Moll & Yigitbasioglu, 2019). Lessons from these cases can

inform a customized AI adoption strategy for Kazakhstan, ensuring alignment with local regulatory, economic, and cultural contexts.

This study adopts a mixed-methods approach, combining qualitative and quantitative research to assess the impact and potential of AI in Kazakhstan’s accounting sector. The research focuses on current AI adoption, technological readiness, and professional perceptions of accounting practitioners.

The study includes:

Accounting professionals from top accounting firms in Kazakhstan (n=50)

IT specialists involved in AI integration (n=10)

Regulatory officials overseeing financial reporting and compliance (n=5)

Participants were selected using purposive sampling to ensure relevance to the research objectives.

Data Collection Methods

1. Surveys – Distributed to accounting professionals to assess awareness, adoption, and challenges of AI technologies.
2. Interviews – Semi-structured interviews with IT specialists and regulators to gain qualitative insights into AI implementation strategies.
3. Document Analysis – Review of reports, government regulations, and firm-level adoption strategies related to AI in accounting.
 - Quantitative data from surveys were analyzed using descriptive statistics (percentages, averages) and correlation analysis.
 - Qualitative data from interviews and documents were analyzed using thematic analysis to identify patterns related to AI adoption, challenges, and strategic outcomes.

Survey results indicate that 62% of accounting professionals are aware of AI tools, but only 25% actively use AI applications in their work. Commonly used technologies include automated bookkeeping software, fraud detection algorithms, and predictive analytics for financial forecasting.

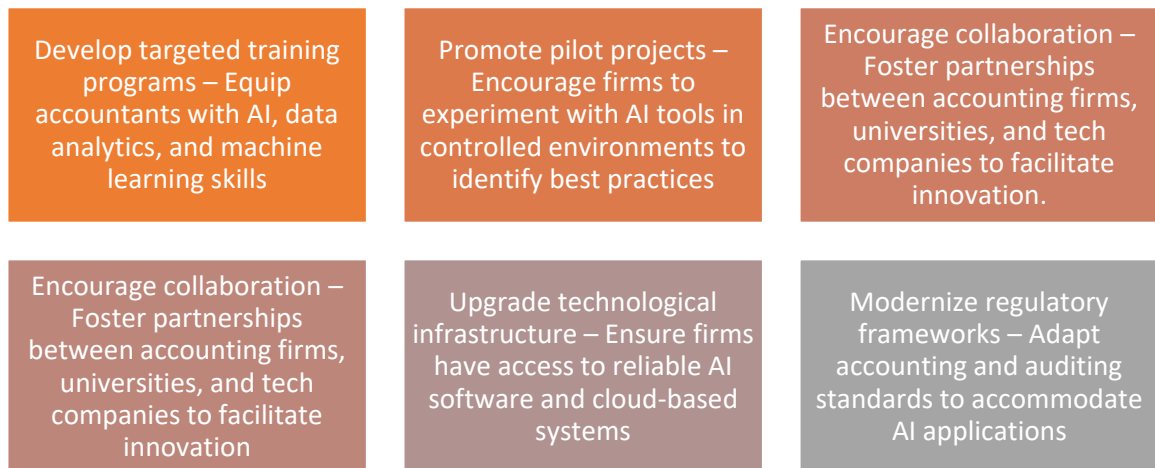
Key challenges identified include:

- Data quality and availability – Inconsistent or incomplete datasets hinder AI effectiveness.

- Skill gaps – Accountants require additional training in data analytics, machine learning basics, and interpretation of AI outputs.
- Regulatory constraints – Existing financial regulations do not fully accommodate AI-based auditing or decision-making systems.
- Opportunities and Strategic Implications
- Operational efficiency – AI reduces manual tasks, allowing accountants to focus on analysis and advisory services.
- Enhanced accuracy – Automation minimizes human errors in financial reporting.
- Strategic decision support – Predictive analytics and AI-driven insights help management make data-informed decisions.

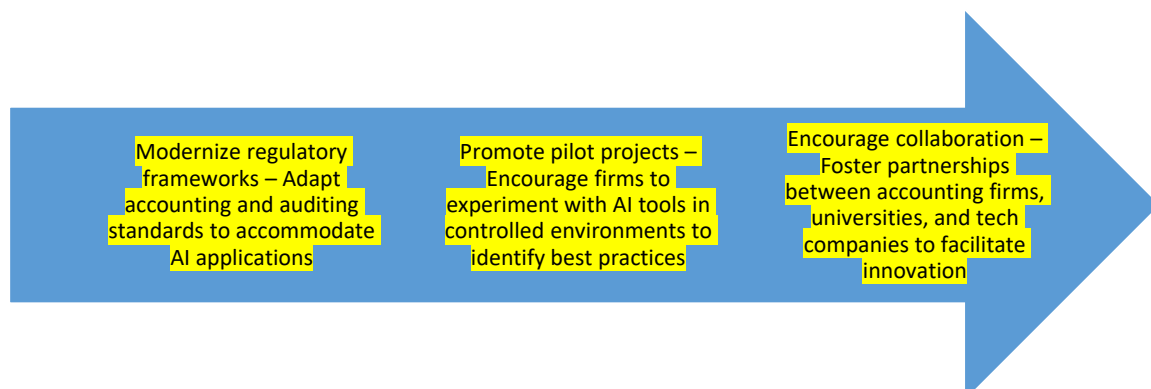
These findings suggest that AI can significantly modernize Kazakhstan's accounting sector, but success depends on training, infrastructure, and regulatory adaptation.

Artificial intelligence represents a transformative opportunity for Kazakhstan's accounting sector. By automating routine tasks, enhancing data analysis, and enabling strategic insights, AI can increase efficiency, accuracy, and value-added services. However, adoption is currently limited due to data quality, skill gaps, and regulatory challenges.

Develop targeted training programs – Equip accountants with AI, data analytics, and machine learning skills.

Upgrade technological infrastructure – Ensure firms have access to reliable AI software and cloud-based systems.

Artificial intelligence represents a transformative force for Kazakhstan’s accounting sector, offering opportunities to improve operational efficiency, accuracy, and decision-making capabilities. Beyond simply automating routine tasks, AI can fundamentally change the way accounting professionals approach their work, shifting their focus from manual processing to strategic advisory and analytical functions. The adoption of AI also enhances transparency and compliance, aligning with international standards and supporting Kazakhstan’s integration into the global financial ecosystem.

However, realizing this potential requires more than technology. Accountants must develop new competencies, including data analysis, interpretation of AI outputs, and strategic decision-making, while organizations must invest in secure and reliable digital infrastructure. Regulatory bodies also play a crucial role in updating frameworks to accommodate AI-driven processes and ensure ethical and compliant use of technology.

The future trajectory of Kazakhstan’s accounting sector depends on a balanced approach that combines technological innovation, professional development, and regulatory adaptation. Firms that successfully integrate AI can gain a competitive advantage, reduce errors, and provide higher-value services, while the profession as a whole can evolve toward a more strategic and advisory-oriented model.

In conclusion, AI is not merely a tool for automation but a catalyst for modernization, efficiency, and strategic growth. Kazakhstan’s accounting sector stands at a critical juncture: with deliberate planning, investment, and education, it can emerge as a regional leader in AI-enabled accounting, setting an example for other emerging economies. The trajectory is clear: embracing AI will define the next generation of accounting practices, enhance professional standards, and contribute to the country’s broader economic development.

REFERENCES

1. Appelbaum, D., Kogan, A., & Vasarhelyi, M.A. (2017). Big data and analytics in the modern accounting ecosystem. *Journal of Emerging Technologies in Accounting*, 14(1), 77–91. <https://doi.org/10.2308/jeta-51819>
2. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). *The second machine age: Work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies*. W.W.Norton & Company.
3. Hall, J.A. (2019). *Accounting information systems* (10th ed.). Cengage Learning.
4. Kokina, J., & Davenport, T. H. (2017). The emergence of artificial intelligence: How automation is changing auditing. *Journal of Emerging Technologies in Accounting*, 14(1), 115–122. <https://doi.org/10.2308/jeta-51716>
5. Moll, J., & Yigitbasioglu, O. (2019). The role of internet-related technologies in shaping the work of accountants: New directions for accounting research. *The British Accounting Review*, 51(6), 100833. <https://doi.org/10.1016/j.bar.2019.03.003>
6. Warren, J.D., Moffitt, K. C., & Byrnes, P. (2015). How big data will change accounting. *Accounting Horizons*, 29(2), 397–407. <https://doi.org/10.2308/acch-51069>
7. Brynjolfsson, E., Rock, D., & Syverson, C. (2017). Artificial intelligence and the modern productivity paradox: A clash of expectations and statistics. In A. Agrawal, J. Gans, & A. Goldfarb (Eds.), *The economics of artificial intelligence: An agenda* (p.23-57). University of Chicago Press.
8. Appelbaum, D., Kogan, A., & Vasarhelyi, M. A. (2018). Big data in accounting: An overview. *Accounting Horizons*, 32(3), 13-31. <https://doi.org/10.2308/acch-52179>
9. IFAC (International Federation of Accountants). (2019). *Digital technology in accounting and auditing: Emerging trends and insights*. IFAC Publications.
10. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2017). *Machine, platform, crowd: Harnessing our digital future*. W.W.Norton & Company.

TALGAT KHANATOV

YAPAY ZEKÂ YOLUYLA KAZAKISTAN'IN MUHASEBE SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ İÇİN YENİ BİR YÖRÜNGE

Özet. Bu çalışma, yapay zekânın (YZ) Kazakistan'ın muhasebe sektörünün gelişimindeki dönüştürücü potansiyelini incelemektedir. YZ teknolojilerinin entegrasyonu ile muhasebe süreçleri daha verimli, doğru ve dinamik ekonomik ortamlara uyumlu hale gelebilir. Araştırma, otomasyon, öngörücü analiz ve akıllı karar destek sistemlerinin finansal raporlama, denetim ve uyumluluğu nasıl geliştirebileceğini vurgulamaktadır. Ayrıca, YZ tabanlı yenilikler stratejik planlama ve risk yönetimini destekleyerek Kazakistan'daki muhasebe mesleğinin genel modernizasyonuna katkıda bulunabilir. Bulgular, hem teknolojik ilerlemeyi hem de insan sermayesinin gelişimini vurgulayarak YZ'nin benimsenmesi için geleceğe yönelik bir yol haritası önermektedir.

Anahtar Kelimeler: yapay zekâ, muhasebe, dijital dönüşüm, Kazakistan, finansal raporlama, denetim, yenilik

ТАЛГАТ ХАНАТОВ

НОВАЯ ТРАЕКТОРИЯ РАЗВИТИЯ БУХГАЛТЕРСКОГО СЕКТОРА КАЗАХСТАНА НА ОСНОВЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Резюме: Данное исследование рассматривает преобразующий потенциал искусственного интеллекта (ИИ) для развития бухгалтерского сектора Казахстана. Интеграция технологий ИИ позволяет сделать бухгалтерские процессы более эффективными, точными и адаптивными к динамичной экономической среде. Исследование подчеркивает, как автоматизация, предиктивная аналитика и интеллектуальные системы поддержки принятия решений могут улучшить финансовую отчетность, аудит и соблюдение нормативных требований. Кроме того, инновации на базе ИИ способствуют стратегическому планированию и управлению рисками, обеспечивая общую модернизацию бухгалтерской профессии в Казахстане. Результаты исследования предлагают перспективную траекторию внедрения ИИ, учитывающую как технологические достижения, так и развитие человеческого капитала.

Ключевые слова: искусственный интеллект, бухгалтерский учет, цифровая трансформация, Казахстан, финансовая отчетность, аудит, инновации

TAMARA KÖÇƏRLİ
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Magistrant
kocerlitamara2002@gmail.com

MÜASİR CƏMİYYƏTDƏ AİLƏ MÜHİTİNİN UŞAQLARIN HUMANİST DÜNYAGÖRÜŞÜNƏ TƏSİRİ

Müasir cəmiyyətdə ailə mühitinin uşaqların humanist dünyagörüşünün formalaşmasına təsiri bu tədqiqatın əsas mövzusudur. Araşdırma zamanı müasir ailələrin humanist dəyərlərin ötürülməsində qarşılaşdığı çətinliklər, rəqəmsal mühitin təsiri və nəsillər arası dəyər ötürülməsi problemləri araşdırılmışdır. Tədqiqatın nəticəsində ailə mühitində humanist dünyagörüşünün formalaşmasına kömək edən effektiv üsul və metodlar təklif edilmiş, bu metodların tətbiqi üçün praktiki tövsiyələr verilmişdir. Ailə daxili kommunikasiya, valideyn nümunəsi və mənəvi tərbiyənin humanist dünyagörüşünün formalaşmasında əsas amillər olduğu müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: *ailə mühiti, humanist dünyagörüşü, valideyn nümunəsi, mənəvi tərbiyə, nəsillər arası dəyər ötürülməsi*

Giriş. Müasir dövrdə sürətlə inkişaf edən sosial-iqtisadi dəyişikliklər, qloballaşma prosesi və rəqəmsal transformasiya ailə qurumunu və onun ən əsas funksiyalarından biri olan tərbiyə funksiyasını əhəmiyyətli dərəcədə təsirləndirir [Əliyev, 2023]. Humanist dünyagörüşü - insan həyatına, ləyaqətinə və azadlığına hörmət, tolerantlıq, ədalət, empatiya və digər insanlara qayğı kimi universal dəyərlər əsasında qurulur. Bu dəyərlərin ilk və ən təsirli şəkildə ötürüldüyü, mənimsənilməsi və daxil edildiyi əsas mühit ailə mühitidir [Hüseynova, 2024]. Ailə, uşağın sosiallaşmasının ilk və ən təsirli məktəbi kimi çıxış edir, onun dəyərlər sisteminin formalaşmasında həlledici rol oynayır.

Müasir mərhələdə humanist dünyagörüşünün formalaşmasının əhəmiyyəti xüsusilə artmışdır. Çoxmədəniyyətli cəmiyyətdə yaşamaq, fərqli mədəniyyətlərə mənsub insanlarla qarşılıqlı əlaqə qurmaq, global problemlərə həll yolları tapmaq humanist dəyərlərə söykənən şəxsiyyətlər tələb edir [Qasımova, 2022]. Bu kontekstdə ailənin humanist dünyagörüşünün formalaşmasında rolu daha da dəyərlənir.

Əsas hissə

1. Ailə mühitinin humanist dünyagörüşünə təsir amilləri

Valideyn nümunəsi: Uşaqlar valideynlərin davranış modellərini təkrar edir və onları öz həyat tərzinə çevirir. Humanist dəyərlər əzbər yoluyla deyil, gündəlik həyatda modelləşdirilən davranışlarla, real situasiyalarda göstərilən reaksiyalarla öyrədilir [Johnson, 2023]. Valideynlər öz həyatlarında insanlara hörmət, mərhəmət, ədalətçilik, dözümlülük kimi keyfiyyətləri nümayiş etdirdikdə, uşaqlar bu dəyərləri təbii şəkildə mənimsəyirlər. Məsələn, ailədə qocalara, əlil insanlara, fərqli mədəniyyətə mənsub şəxsləri göstərilən hörmət və qayğı uşaqlarda humanist münasibətin formalaşmasına birbaşa təsir göstərir [Əliyev, 2023].

Ailə daxili kommunikasiya: Açıq, demokratik və qarşılıqlı hörmət əsasında qurulmuş ailə münasibətləri uşaqlarda öz fikirlərini sərbəst ifadə etmə, fərqliliyə hörmət və empatiya kəsblərini inkişaf etdirir [Hüseynova, 2024]. Ailə daxilində səs-küy səviyyəsinin aşağı olması, konstruktiv müzakirələrin aparılması, konfliktlərin sülh yoluyla həll edilməsi uşaqların humanist dəyərlər sistemi qurmasına şərait yaradır. Valideynlərin uşaqların fikirlərinə hörmət etməsi, onları dinləməsi və dəyər verməsi uşaqlarda öz növbəsində başqalarının fikirlərinə hörmət etmək bacarığını formalaşdırır [Qasımova, 2022].

Mənəvi tərbiyə: Ailə mühitində verilən dini və mənəvi dəyərlər humanist prinsiplərlə uyğunlaşdıqda uşaqların daxili dəyərlər sistemi daha möhkəm formalaşır [Johnson, 2023]. Dini təlimlərdə vurğulanan mərhəmət, sədaqət, səmimiyyət, digər insanlara kömək etmək kimi prinsiplər

humanist dünyagörüşü ilə sıx bağlıdır. Ailədə bu dəyərlərin yaşanması, gündəlik həyatda tətbiq edilməsi uşaqların humanist şəxsiyyət kimi formalaşmasına kömək edir [Əliyev, 2023].

2. Müasir çağırışlar və problemlər

Rəqəmsal mühitin ailə daxili ünsiyyətə təsiri: Texnologiyaların sürətlə inkişafı ailə daxili ünsiyyətin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir [Hüseynova, 2024]. Ailə üzvlərinin bir otaqda oturaraq fərqli cihazlarla məşğul olması, ünsiyyətin azalması, virtual dünyanın real münasibətlərin əvəzinə alması humanist dəyərlərin ötürülməsini çətinləşdirir. Rəqəmsal mühit eyni zamanda uşaqların qarşısına həm humanist dəyərləri təşviq edən, həm də zorakılıq, nifrət və ayrı-seçkiliyi normallaşdıran məzmunlar çıxara bilər [Johnson, 2023].

İş həyatının sıx olması nəticəsində valideyn-uşaq ünsiyyətinin məhdudlaşması: Müasir iş şəraiti valideynlərin uşaqları ilə keçirdiyi keyfiyyətli vaxtı kəskin şəkildə məhdudlaşdırır [Qasımova, 2022]. İş və gündəlik məsuliyyətlərin yüksək təzyiqi altında olan valideynlər uşaqlarının tərbiyəsinə kifayət qədər vaxt ayıra bilmirlər. Bu isə humanist dəyərlərin sistemə şəkildə öyrədilməsinə mane olur, uşaqların dəyərlər sisteminin formalaşmasında boşluqlar yaradır [Əliyev, 2023].

Mədəni dəyərlərlə global dəyərlər arasında tarazlığın qurulması çətinliyi: Qloballaşma şəraitində uşaqlar yerli mədəni dəyərlərlə global dəyərlər arasında qalmaqda, bu iki dəyərlər sistemini uzlaşdırmaqda çətinlik çəkirlər [Johnson, 2023]. Ailələr öz ənənəvi dəyərlərini qoruyarkən eyni zamanda uşaqlarını çoxmədəniyyətli dünyada yaşamağa hazırlamaq vəzifəsi qarşısında qalırlar. Bu tarazlığın qurulması valideynlər üçün mürəkkəb vəzifəyə çevrilir [Hüseynova, 2024].

Nəticə. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ailə mühiti uşaqların humanist dünyagörüşünün formalaşmasında əsas və həlledici amildir [Əliyev, 2023]. Humanist dəyərlərin uğurla ötürülməsi və uşaqların humanist şəxsiyyət kimi formalaşması üçün aşağıdakı tədbirlər zəruri hesab olunur:

- *Valideyn nümunəsinin gücləndirilməsi:* Valideynlər öz davranışları ilə nümunə olmalı, gündəlik həyatda humanist dəyərləri yaşamaqlı və tətbiq etməlidirlər [Qasımova, 2022].
- *Ailə daxili ünsiyyət keyfiyyətinin artırılması:* Ailə daxilində keyfiyyətli ünsiyyətə daha çox vaxt ayrılmalı, ortaq fəaliyyətlər təşkil edilməli [Hüseynova, 2024].
- *Rəqəmsal mühitdən istifadənin tarazlaşdırılması:* Rəqəmsal mühitdən istifadə tarazlıqda olmalı, ailə daxilində texnologiyasız vaxt intervalları təyin edilməlidir [Johnson, 2023].
- *Mənəvi tərbiyənin humanist prinsiplərlə uyğunlaşdırılması:* Mənəvi tərbiyə humanist prinsiplərlə uyğunlaşdırılmalı, dini və mənəvi dəyərlərdə humanist prinsiplər vurğulanmalıdır [Əliyev, 2023].

Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi uşaqların humanist dünyagörüşü ilə böyüməsinə, onların daxili dəyərlər sisteminin möhkəm formalaşmasına və müasir çoxmədəniyyətli cəmiyyətdə uğurla fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, Ə. Ailə pedaqogikası / Ə.Əliyev. – Bakı: – 2023.
2. Hüseynova, N. Müasir ailə və tərbiyə problemləri / N.Hüseynova. – Naxçıvan: – 2024.
3. Qasımova, S. Uşaq psixologiyası və humanist tərbiyə / S.Qasımova. – Bakı: – 2022.
4. Johnson, M. Family Values and Child Development. – New York: – 2023.

TAMARA KOCHARLI

THE INFLUENCE OF THE FAMILY ENVIRONMENT ON CHILDREN'S HUMANISTIC WORLDVIEW IN MODERN SOCIETY

Abstract: This research examines the influence of family environment on the formation of children's humanistic worldview in modern society. The study investigates the challenges faced by contemporary families in transmitting humanistic values, the impact of the digital environment, and

problems in intergenerational value transmission. The research results propose effective methods and approaches to foster a humanistic worldview within the family environment, along with practical recommendations for their implementation. Family communication, parental example, and moral education were identified as key factors in the formation of a humanistic worldview.

Keywords: family environment, humanistic worldview, parental example, moral education, intergenerational value transmission

TAMELLA QULİYEVA
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Magistrant
Tamellaquliyeva800@gmail.com

KATARSİZMİN EKOTƏRBIYƏDƏ YERİ
(M.Füzulinin “Söhbət ül-əsmar” əsəri əsasında)

M.Füzulinin “Söhbət ül-əsmar” əsərində meyvələrin alleqorik dialoqları oxucunu həm düşündürür, həm də mənəvi saflaşmaya gətirir. Bu katarsis prosesi insanda təbiətə hörmət, məsuliyyət və düzgün davranış vərdisləri yaradır. Əsər ekotərbiyənin əsas ideyalarını sadə, satirik və ibrətamiz şəkildə təqdim edərək ekoloji şüurun formalaşmasına xidmət edir. İnsanın həm özünü, həm də təbiəti dərk etməsini təşviq edərək ekotərbiyənin mənəvi əsaslarını daha da möhkəmləndirir.

Açar sözlər: təbiət, ekotərbiyə, meyvə, katarsis, lovğalıq

Katarsizm – müəyyən anlayışlar üzərindən insan qəlbinin təmizlənməsinə fokuslanan məfhum olaraq ekotərbiyənin də tərkib hissəsi kimi dəyərləndirilə bilər. İnsan bioaləmin vacib elementi olduğu üçün onun təbiət qarşısındakı yeri və təbiətin ona münasibəti qarşılıqlı dialektik vəhdət təşkil edir. Bu baxımdan insanın formalaşması prosesində onun ekotərbiyəsi də diqqət cəlb edən məsələlərdən hesab olunur. Ekotərbiyədə bədii əsərlərin xüsusi yeri vardır. Bədii əsərlər didaktik keyfiyyəti ilə insanı tərbiyə etməklə yanaşı, həm də onu neqativ və dağıdıcı düşüncədən də təmizləyə bilər. Bu istiqamətdə M.Füzulinin alleqorik əsərləri də müəyyən əhəmiyyətə malikdir.

Dövrünün bəzi şəxsiyyətlərini və ictimai-siyasi hadisələrini açıq şəkildə tənqid edə bilməyən şair alleqorik obrazlarla xalqı narahat edən məsələlərə öz münasibətini bildirmişdir. Füzulinin alleqorik əsərləri içərisində “Söhbətül-əsmar” əsəri həm məzmun, həm də quruluş baxımından olduqca sadədir. Füzuli bu əsəri daha çox uşaq və yeniyetmələri düşünərək qələmə almışdır, meyvələrin insan orqanizmə necə təsir etdiyini təsvir etmişdir. Lakin əsər daha çox fəlsəfi-nəsihətamiz ruhu ilə diqqəti cəlb edir. Şair burada özlərini tərifləyən meyvələri təsvir edir. Heç bir meyvə, başqa meyvələrin yaxşılığını görmək istəmir və hər biri özünü ən yaxşı bilir. Əsərdə adı çəkilən hər bir alleqorik obraz özü haqqında müəyyən məlumatlar verərək öz faydalarından danışır, özünü tərifləyir. Qarşı tərəf isə onun mənfi tərəfini, zərərini söyləyir və özünün ondan üstün olduğunu bildirir. Lakin şair bu meyvələri danışdırsada, onların hər birinin arxasında müxtəlif psixologiyaya və xarakterə malik olan insan obrazlarının dayandığını görürük. “Müəllif real insanların xarakterik xüsusiyyətlərini təbiətdən alınmış rəmzi, alleqorik obrazlar vasitəsilə təsvir edir, sətiraltı mənalarla mövcud ictimai quruluşa qarşı çıxır, sarkazm üsulu ilə öz dövrünə tənqidi münasibətini bildirir” [1]. Burada şöhrətpərəstlik, lovğalıq, mənəm- mənəmlik kəskin tənqid edilir. “Bağda baş verən hadisələr bir dövlətdə, hakimiyyətdə baş verən hadisələr kimi özünü göstərir” [2]. Bu əsərdə Füzuli zamanəsində gördüyü ictimai çatışmazlıqlara, baş verən çəkişmələrə öz münasibətini bildirmiş, mənasız öyünmələrin, yersiz qürurun fayda vermədiyini göstərmişdir. Şair əsərdə ictimai ədalətsizliyə etiraz edərək, dünyanın vəfasızlığından şikayətlənərək yazır:

“Dünya işinin mədarı yoxdur,
Heç kimsəyə etibarı yoxdur.
Eylər birisini sahibi-tac,
Ol birisin eylər ona möhtac” [3].

Müəllif bu misralarda heç kimsəyə etibar olmadığını, dünyanın sahibi-taclara və möhtaclara bölündüyünü qeyd edir və bunu ədalətsizlik sayır. Belə ki, şair bir tərəfdən uşaqları bu meyvələrlə tanış edir, ikinci bir tərəfdən, təsvir etdiyi meyvələr üzərində cəmləşdirdiyi mənfi tiplərə xas olan, bəşər övladına yabancı olan pis, naqis sifətləri ifşa edir, yeni nəsli bu mənfur xarakterli ünsürlərdən uzaq olmağa çağırır [1].

Meyvələr bir-birini alçatmaqla əslində insanlara xas olan xarakterik xüsusiyyətləri (ədalətsizlik, mənəm-mənəmlik, lovğalıq, kibir) ifadə edir. Bu kimi mənfi xüsusiyyətlər də oxucunu düşündürür və onda mənəvi təmizlənmə (katarsis) yaradır.

Ümumiyyətlə Füzuli əsərlərində təbiət gözəlliklərini incəliklə təsvir edir. “Söhbət ül-əsmar” əsərində də təbiət təsvirinə yer vermişdir. Eyni zamanda Füzuli həm də “Söhbətül-əsmar” poemasında bağ və bostan bitkilərinin xeyirli və ziyanlı xüsusiyyətlərini göstərir. Bu allegorik nəzm əsərində müəllif gilə, ərik, alma, üzüm, heyvə, narınc, nar, xurma, iydə, şabalıd, fındıq, innab, zoğal, şaftalı və s. bağ meyvələrindən, xiyar, qovun (yemiş), qarpız və s. bostan bitkilərindən hansının insan üçün daha xeyirli olmasından bəhs edir. “Təbiətlə dil tapmaq (Söhbətül-əsmar – Meyvələrin söhbəti), təbiət hadisəsinə ictimai don geydirə bilməkdə Füzulinin tayı-bərabəri yoxdur” [4]. Füzulinin əsərdə yaratdığı yalnız əxlaqi katarsis deyil, eyni zamanda insanı ekoloji şüur baxımından saflaşdırır. Meyvələrin allegorik mübahisəsi oxucunu həm insan xarakterləri, həm də təbiətin dəyəri haqqında düşündürür və onda təbiətə qarşı həssaslıq yaradır. Beləliklə, əsərdəki katarsis təbiəti sevmək, qorumaq və ona hörmət etmək kimi ekotərbiyə dəyərlərinin formalaşmasına da xidmət edir.

“Meyvələrin söhbəti” əsəri ilə şairin təmizlənmə vasitəsi kimi təqdim etdiyi əsas detal – hər lovğalanan meyvənin qarşısına öz şafalı xüsusiyyətləri ilə çıxan digər meyvənin faydalı keyfiyyətləri olur və bu mənada lovğalığın qarşısındakı zəiflik hissinin dərki katarsizmin bir ünsürü kimi diqqəti cəlb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Könül mülkünün sultanı – Məhəmməd Füzuli. – Bakı: – 2019.
<https://share.google/0yRgbd12jHHcWbg19>
2. Əbədiyaşar şairimiz Məhəmməd Füzuli. <https://share.google/dz51xZzkJHpggvcsE>
3. Məhəmməd Füzuli Əsərləri. Altı Cildə, II cild “ŞƏRQ-QƏRB”, – Bakı: – 2005.
4. Füzuli şeiri – bütün zamanların sehri – Beytlər və misralar üstə gəzişmələr. Ağacəfər Həsənlı. <https://share.google/5hBoHJHEqtmG2b0>
5. Nəcəfzadə, Ə. Örtülü dilin özəllikləri / Ə.Nəcəfzadə. – Bakı: – 2002.

TAMELLA GULIYEVA

THE ROLE OF CATHARSIS IN ECO-EDUCATION (BASED ON M.FUZULI'S WORK “SOHBAT UL-ASMAR”)

Abstract: In M. Fuzuli's “Söhbət ül-əsmar”, the allegorical dialogues of fruits both entertain the reader and lead to moral purification. This catharsis process fosters respect for nature, responsibility, and proper behavioral habits. The work presents the core ideas of eco-education in a simple, satirical, and instructive manner, contributing to the development of ecological awareness. It encourages humans to understand both themselves and nature, further strengthening the moral foundations of eco-education.

Keywords: nature, eco-education, fruit, catharsis, pride

AZƏRBAYCANDA SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD ŞƏXSLƏRİN XÜSUSİ TƏHSİLİ ÜZRƏ KADR HAZIRLIĞININ AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar və əlillər üçün xüsusi təhsil sisteminin tarixi araşdırılmış və bu sistemin kadr hazırlığı ilə bağlı problemləri müzakirə olunmuşdur.

Azərbaycanda xüsusi məktəblər üçün kadr hazırlığı Respublika və Bakı şəhəri üzrə müəllimlərin təkmilləşdirilməsi, yenidən hazırlanması və ixtisasartırma sistemində, həmçinin, SSRİ -nin Moskva, Leningrad, Kiyev, Daşkənd, Sverdlovsk, Minsk və digər böyük şəhərlərin pedaqoji institutlarında aparılmışdır.

1992-ci ildən Azərbaycanda V.İ.Lenin adına Pedaqoji İnstitutunda (in diki ADPU) xüsusi məktəblər üçün “Xüsusi məktəblərdə sinif müəllimi və loqoped,” sonralar “Defektologiya”, “Korreksiyaedici təlim” ixtisası üzrə əyani formada kadr hazırlığı indi də davam etdirilir. Məqalədə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin kadr hazırlığı istiqamətində əldə etdiyi uğurlarla yanaşı, təhsilin keyfiyyətinə, kadrların peşə səriştəsinin formalaşmasına, kadr tələbatına mənfi təsir göstərən amillər qeyd edilmiş və təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: xüsusi məktəb, universitet, təhsil, tədris, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar, əlillər

Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar və əlillər üçün təhsilin olçatanlığı və keyfiyyəti yaranmış xüsusi şərait sistemi ilə müəyyən edilir ki, bunlar arasında kadr təminatı aparıcı yer tutur [4]. Tarixən Azərbaycanın ali təhsil pedaqogikasında xüsusi təhsil üzrə mütəxəssis hazırlığı aparılmamışdır. Belə ki, 1918-ci ilə qədər ölkədə nə xüsusi müəssisələr, nə də inkişaf pozulması olan uşaqlar üçün kadrların hazırlanması haqqında məlumatlara rast gəlmədik.

1918-ci il aprelin 18-də Bakı şəhər müəllimlərinin müşavirəsində məktəblərin yenidən qurulması, yəni məktəblərin idarə edilmə orqanlarının yaradılması məsələsi müzakirə edildi və Azərbaycanda xüsusi məktəb işçiləri üçün bütün təlimlərin milli miqyasda təşkil edilməsi qərara alındı.

1920-ci ilin sentyabrında maarif və mədəniyyət işçilərinin I Ümum Azərbaycan Qurultayının qərarı ilə “İctimai tərbiyə şöbəsi” açıldı və bu şöbə kimsəsiz uşaqların sığınacaqlarını ləğv etdi, onların əvəzində uşaq evlərinin təşkil olunmasını həyata keçirdi. Müəllim kadrlarının hazırlanması üçün Respublikanın 9 şəhərində pedaqoji kurslar təşkil edildi. Həmin ildə Moskvada “Uşaq qüsurluğu, cinayət, karlılığı və baxımsızlılığı ilə mübarizə üzrə I qurultayı” keçirildi. Bu qurultayın qəbul etdiyi qərarlar eyni zamanda Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığına da göndərildi və həmin qərarın yerinə yetirilməsi üçün çox böyük işlər aparıldı. Bu işlər arasında Bakı şəhərində kar, kor, əqli cəhətdən geri qalan uşaqlarla yanaşı, həm də çətin tərbiyə edilən, pedaqoji cəhətdən baxımsız kiçik yaşlı cinayətkar uşaqların müayinə edən və müvafiq təlim-tərbiyə işi aparan “Uşaq müşahidə stansiyası” yaradıldı. 1920-ci ilin 15 iyul tarixinə də bu stansiyanın açılması ilə Azərbaycanda atipik uşaqların öyrənilməsi təlim və tərbiyənin gələcək sisteminin əsası qoyuldu.

Azərbaycan pedaqogikasında “qüsurlu uşaq anlayışının” genişləndirilməsi ilə əlaqədar “Qüsurlu uşaqlar haqqında proqram” da tərtib edildi. Bakıda “Uşaq müşahidə stansiyası”nın açılması xüsusi təhsil üzrə mütəxəssislərin tez bir zamanda hazırlanması zərurətini də yaratdı. Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı qüsurlu uşaqlar üçün ümumi təhsil üzrə təhsil almış pedaqoji işçilərin qismən dətli yenidən hazırlanma kursları təşkil etdi. Bundan əlavə müəllimlər Moskvadakı Uşaq Qüsurları üzrə Pedaqoji İnstitutuna xüsusi müəssisələrin müəllimləri üçün illik təkmilləşdirmə kurslarına göndərildi [4.s.166-176].

Azərbaycan Maarif Nazirliyinin həmin illərin hesabatlarından əldə edilən məlumatlara görə xüsusi təhsil üzrə mütəxəssislərin hazırlanması üçün mövcud sistemə baxmayaraq, 1964-cü ilə qədər əlilliyi olan uşaqlar üçün əksər müəssisələrin müəllim heyəti təhsil səviyyəsi baxımından he tərəfə idi.

1960-cı illərdən başlayaraq ittifaq respublikalarından, o cümlədən Azərbaycandan ali pedaqoji təhsil alan xüsusi məktəb müəllimləri SSRİ Təhsil Nazirliyinin qərarı ilə V.İ.Lenin adına Moskva Dövlət Pedaqoji İnstitutunun defektologiya fakültəsinin qiyabi üçüncü kursuna imtahansız qəbul edildi. Üç il ərzində onlara ixtisas fənlər öyrədildi və kursu bitirdikdən sonra xüsusi məktəblərdə işləmək hüquqlarını təsdiq edən sertifikat verildi. 1970-ci illərdə institutda təlim müddəti bir ilə endirildi və həmin illərdə azərbaycanlı müəllimlər Leninqrad, Kiyev, Daşkənd, Sverdlovsk, Minsk və digər pedaqoji institutların defektologiya fakültələrinin qiyabi şöbələrində təhsil aldılar.

Azərbaycanda da xüsusi təhsil üzrə müəllim hazırlığı 1980-ci illərin sonlarına qədər Bakı və Respublika üzrə kadrlarının yenidən hazırlanması və ixtisasartırması sistemi ilə aparılırdı.

1992-cı ildə Azərbaycanda V.İ.Lenin adına Pedaqoji İnstitutda (indiki ADPU) xüsusi məktəblər üçün “Xüsusi məktəblərdə sinif müəllimi və loqoped,” sonralar “Defektologiya”, “Korreksiyaedici təlim” ixtisası üzrə kadr hazırlığına başlandı. Universitetdə xüsusi təhsil müəssisələri üçün müəllim hazırlığı əsasən əyani formada aparıldı.

Azərbaycan Respublikasının 2001-ci ildə qəbul etdiyi “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (Xüsusi təhsili) haqqında” Qanununda inkişaf pozulması olan şəxslərə geniş sosial, hüquqi və təhsil xidmətlərinin göstərilməsi ilə yanaşı, həm də peşə təlimi keçmiş xüsusi təhsil müəllimlərinin hazırlığı da öz əksini tapmışdır [1].

2009-cu ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının “Təhsil haqqında” Qanunu biliklərin sürətlə toplanması və texnoloji innovasiyalar kontekstində təhsilin davamlılığının təmin edilməsi, təhsil standartlarının davamlı təkmilləşdirilməsi ilə bağlı pedaqoji işçilərin və mütəxəssislərin ixtisaslarının davamlı olaraq artırılmasını universitetin bu sahədə yeniliklərə təşviq etdi [2].

2015-ci ildə universitetdə “Korreksiyaedici təlim” kafedrası fəaliyyət göstərməyə başladı və hazırda o “Xüsusi təhsil” kafedrası adlanır. Kafedra xüsusi təhsil və reabilitasiya kimi ixtisaslaşmış sahələr üçün peşəkar kadr hazırlığını həyata keçirir və ölkədə fəaliyyət göstərən xüsusi məktəblərin əksəriyyətində ali məktəbin məzunları çalışır. Bundan əlavə, kafedranın əməkdaşları xüsusi təhsil mütəxəssislərinin hazırlamaqla yanaşı, həmçinin xüsusi təhsil sisteminin yenidən qurulması, təkmilləşdirilməsi, islahat və prioritet sahələrinin inkişafı istiqamətində elmi-pedaqoji fəaliyyət göstərirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illər ADPU ilə yanaşı, digər ali pedaqoji məktəblərdə də xüsusi təhsil üzrə kadr hazırlığı aparılır və onların kadr hazırlığı istiqamətində əldə etdiyi uğurlara baxmayaraq, təhsilin keyfiyyətinə, kadrların peşə səriştəsinin formalaşmasına və kadr tələbatına mənfi təsir göstərən bir sıra çatışmazlıqlar da vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

- köhnəlmiş tədris planları (universitetin xüsusi təhsil üzrə tədris planları mövcud praktik ehtiyacları ödəmir və ən son elmi inkişafı özündə birləşdirmir);
- inkişaf pozulması olan uşaqlarla işləmək üçün praktik təlimin qeyri-kafi olması;
- müvafiq fənlər üzrə dərslik və dərs vəsaitinin azlığı və ya olmaması;
- standartların və ixtisasların olmaması: Universitetin xüsusi təhsil işçilərinin hazırlanması üçün vahid standartlarının olmaması məzunlar arasında bilik və bacarıq səviyyələrin qeyri-bərabər olmasına səbəb olur. Bunun nəticəsində, məzunlar inkişaf pozulması olan uşaqlarla effektiv işləmək üçün lazımi bacarıq və səriştələrə malik olmaya bilərlər.
- ontogenezi təsvir edən interaktiv təhsil xəritələrinin, defektoloqun peşəkar fəaliyyətinin virtual təlim simulyatorlarının olmaması;
- inkişaf pozulmaları olan uşaqlarla korreksiya işlərinin diaqnostikası və planlaşdırılması üçün peşəkar naviqatorlarına ehtiyac;
- məzunlar üçün aydın standartların olmaması;
- universitet məzunlarının xüsusi məktəblərdə ibtidai sinif və fənn müəllimi kimi çalışa bilməməsi. Bu, ixtisasa marağın kəskin azalmasına səbəb olur.

- inklüziv məktəbdə çalışan müəllimlərin aşağı əmək haqqı və motivasiyası və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, son vaxtlar virtual təcrübədən istifadə etməyi təklif edirlər, lakin bu cür təcrübə təhsil müəssisələrində əyani təcrübəni əvəz edə bilməz. Ənənəvi təcrübə atipik uşaq və onların valideynləri ilə praktiki işin mənimsənilməsinə daha yüksək hazırlıq səviyyəsinə və nəti cədə diaqnostika və fəaliyyət planlaşdırması sahəsində bilik və bacarıqların daha yaxşı mənimsənilməsinə kömək edir. Virtual təcrübə isə interaktiv resursları, ixtisaslaşmış avadanlıqların alınma sı üçün böyük maliyyə investisiyaları tələb edir. Bundan əlavə mütəxəssis hazırlığında vacib olan şifahi və qeyri-şifahi ünsiyyət, təlim prosesi zamanı rəqəmsal mühitin və uşaqlarla birbaşa qarşı lıqlı əlaqənin balanslaşdırılmış fəaliyyətini və birləşməsinə zəruri edir. Buna görə də, təcrübə proqramlarının təşkili üçün yalnız informasiya texnologiyalarına etibar etmək, mütəxəssis hazır lığında uşaqların bilik verdiş və bacarıqlarının, habelə idraki fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsi, inkişaf pozulmalarının korreksiya və kompensasiyası valideynlərlə müəllimlərin birgə fəaliyyəti sahələ rində çətinlikəri yaradır.

Sadalanən bu iradlar müəllim hazırlığı sahəsində təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə töhfə ver mək məqsədi daşıyır və aşağıda qeyd edilənlərin nəzərə alınmasını tövsiyyə edir:

- xüsusi təhsil ixtisaslarına qəbul zamanı abituriyentlərin psixo -fiziki xüsusiyyətləri və peşəyə marağı nəzərə alınmalıdır;
- bu ixtisas üzrə universitetlərə qəbul zamanı abituriyentin şifahi nitq bacarıqları da öyrənilməli;
- xüsusi təhsil ixtisaslarında təhsil alan tələblərdə peşəyə qarşı müsbət münasibəti inkişaf etdir mək üçün tədris prosesində peşə ilə bağlı məlumatlandırma və həvəsləndirməyə istiqamətlənmiş tədbirlər həyata keçirilə bilər;
- müəllimlik ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr üçüncü və dördüncü kurslarda məktəblərdə pedaqoji təcrübə keçməlidirlər.

Nəticə. Beləliklə, xüsusi təhsil sahəsində peşəkar mütəxəssis hazırlığı bu günkü tələblərə və hö kumət siyasəti, dəyişən cəmiyyət və təhsilin rəqəmsallaşdırılması ilə diktə edilən sürətə qismən cavab verir. Xüsusi təhsil sahəsində mütəxəssislərin hazırlanmasında həm fundamental yanaşma, həm də yeni meyarların müəyyən olunması çox vacibdir.

Xüsusi təhsil üzrə kadr hazırlığının məqsədi xüsusi təhsil ehtiyacları olan uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onların klinik, neyrofizioloji və psixoloji-pedaqoji inkişafı sahə sində biliyə malik olan, uşaq sağlamlığına diqqət yetirən, həyatın ilk aylarından etibarən uşaqlar da inkişaf pozulmalarının hərtərəfli diaqnostika və korreksiya üzrə dövlət sistemini mənimsəyib tətbiq edən və xüsusi təhsildəki bütün yeniliklərə tənqidi yanaşan ən yüksək keyfiyyətli təh sili təmin edən mütəxəssis yetişdirməkdir. Kadr hazırlığındakı uyğunsuzluqlar, omnun keyfiyyəti nə təsir edən bir sıra aspektlərin olması, əyani praktik təlimlərin vaxtında keçirilməməsi, peşələrə rası bacarıqların inkişafının nəzərə alınmaması qeyri -peşəkar,səriştəsiz mütəxəssislərin inkişafı na kömək edir.

ƏBƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının " Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (Xüsusi təhsili) haqqında" Qanunu. – Bakı: 15 may 2001-ci il.
2. Azərbaycan Respublikasının "Təhsil haqqında" Qanunu. – Bakı. 19 iyun 2009-cu il.
3. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası.
<http://president.az/articles9779/print>
4. Ağayeva, T.H. Korreksiyaedici xidmətin tarixi və metodologiyası / T.Ağayeva. – Bakı: – 2021.
5. Cəbrayilov, İ. Pedaqoji kadr hazırlığının bəzi məsələləri // Elmi əsərlər, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu, – 2014. № 2

TAMILLA AĞAYEVA

**ACTUAL ISSUES OF TRAINING OF PERSONNEL FOR SPECIAL EDUCATION OF
PERSONS WITH LIMITED HEALTH OPPORTUNITIES IN AZERBAIJAN**

Abstract: This article examines the history of the special education system for children with limited health and the disabled in the Republic of Azerbaijan and discusses the problems related to staff training in this system.

Staff training for special schools in Azerbaijan was carried out in the system of improvement, retraining and advanced training of teachers in the Republic and Baku city, as well as in pedagogical institutes of Moscow, Leningrad, Kiev, Tashkent, Sverdlovsk, Minsk and other large cities of the USSR.

Since 1992, in Azerbaijan, at the Pedagogical Institute named after V.I.Lenin (now ADPU), staff training in the form of a visual form for special schools in the specialties of “Class teacher and speech therapist in special schools”, later “Defectology”, “Correctional training” is still ongoing. The article, along with the successes achieved by the Azerbaijan State Pedagogical University in the direction of staff training, also notes the factors that negatively affect the quality of education, the formation of professional competence of staff, and the demand for staff, and makes suggestions.

Keywords: special school, university, education, teaching, children with disabilities, disabled people

ТАМИЛЛА АГАЙЕВА

**АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПОДГОТОВКИ КАДРОВ ДЛЯ СПЕЦИАЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ ЛИЦ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ В
АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

Резюме: В данной статье рассматривается история развития системы специального образования для детей с ограниченными возможностями здоровья и инвалидов в Азербайджане, а так же рассматриваются проблемы, связанные с подготовкой кадров в этой системе.

Подготовка кадров для специальных школ в Азербайджане осуществлялась в системе усовершенствования, переподготовки и повышения квалификации педагогических кадров республики и города Баку, а также в педагогических институтах Москвы, Ленинграда, Киева, Ташкента, Свердловска, Минска и других крупных городов СССР.

Начиная с 1992 года и в данный момент подготовка кадров для специальных школ ведет ся в Азербайджанском Государственном Педагогическом Университете (раньше АПИ имени В.И.Ленина) Наряду с успехами, достигнутыми Азербайджанским государственным педагогическим университете том в направлении подготовки кадров, в статье также отмечаются факторы, негативно влияющие на качество образования, формирование профессиональной компетентности кадров и востребованность кадров, и даются предложения.

Ключевые слова: специальная школа, университет, образование, преподавание, дети с ограниченными возможностями, инвалиды

DIGITAL TRANSFORMATION IN HIGHER EDUCATION: NEW APPROACHES AT NAKHCHIVAN STATE UNIVERSITY

The digital transformation of higher education is revolutionizing teaching and learning methods, fostering innovation, and enhancing the quality of education. This article investigates the implementation of digital transformation at Nakhchivan State University (NSU) and explores how new technological approaches are reshaping the academic landscape. The article discusses the integration of e-learning platforms, blended learning models, flipped classrooms and the use of advanced digital tools such as virtual reality (VR) and mobile learning. It also highlights the challenges faced by NSU in the digital transition, including issues related to technology access, infrastructure and faculty training. Additionally, the article outlines the opportunities for further expansion of digital education, such as the integration of artificial intelligence (AI) and big data to personalize learning and improve teaching quality. By embracing these innovations, NSU aims to create a more inclusive, flexible and student-centered learning environment, preparing students for the demands of the modern workforce. The article concludes by offering insights into the future directions for digital education at NSU, emphasizing the need for continuous investment in digital infrastructure and global collaborations.

Keywords: digital transformation, higher education, Nakhchivan State University, e-learning, flipped classrooms, virtual reality (VR), artificial intelligence (AI), student-centered learning, educational technology, global collaboration

Introduction. In the context of global educational trends, digital transformation in higher education has become an essential factor in modernizing teaching methods, improving educational quality and fostering innovation. Nakhchivan State University (NSU), as one of Azerbaijan's prominent educational institutions, has witnessed significant changes in its approach to teaching and learning through the integration of digital technologies. With a focus on ensuring quality education and aligning with global standards, NSU has embraced digital transformation to enhance pedagogical practices, improve student engagement, and adapt to the evolving needs of the 21st-century workforce. This article explores the impact of digital transformation on higher education at Nakhchivan State University, with an emphasis on the adoption of new pedagogical approaches, the role of digital tools and the challenges and opportunities that lie ahead.

Body part

1. The Current State of Digital Transformation at Nakhchivan State University

Nakhchivan State University (NSU) has made significant strides in integrating digital technologies into both its academic and administrative functions. As part of its broader strategy to modernize education and improve its overall quality, NSU has systematically embraced digital tools and platforms to create a more accessible, flexible and efficient learning environment. This digital transformation encompasses various aspects of university life, from classroom instruction to student services and administrative processes, aligning with global trends in higher education.

At the heart of NSU's digital transformation is the e-learning infrastructure, which includes an advanced Learning Management System (LMS) designed to facilitate online learning and improve the overall educational experience. The LMS platform provides students with easy access to course materials, lecture notes, multimedia resources and interactive content, making learning more flexible and self-paced. Students can engage with learning materials at their own convenience, participate in online discussions, submit assignments, track their academic progress and interact with faculty and peers in virtual spaces. This platform serves as the backbone for the university's online and hybrid

learning models, which allow students to attend courses both in-person and remotely, further enhancing accessibility for those who may face geographical or logistical barriers.

In addition to the LMS, the university has developed an extensive digital library, providing access to a wealth of academic resources, including e-books, journals, research papers and other scholarly materials. This digital library is a critical resource for both students and faculty, allowing them to conduct research and access a broad range of information without needing to be physically present in the library. The digitalization of academic resources supports self-directed learning and fosters academic independence by enabling students to engage with course content outside of traditional classroom settings.

Furthermore, NSU has implemented a variety of interactive digital tools to enhance in-class learning experiences. These tools include interactive whiteboards, digital projectors and online collaboration platforms, which encourage more engaging, dynamic, and participatory teaching methods. These tools allow faculty to present lessons in visually compelling ways, incorporate multimedia content into lectures, and encourage active student participation. By moving away from traditional, one-way teaching methods, NSU aims to create a more collaborative and student-centered learning environment, where students are encouraged to contribute, ask questions, and apply concepts in real-time.

A significant part of the university's digital strategy has been the adoption of hybrid learning models, which blend face-to-face instruction with digital learning experiences. These models are particularly useful in catering to the diverse needs of students, providing flexibility in how they engage with course content. Hybrid learning also allows NSU to reach a wider audience, including students from remote areas, who may find it difficult to attend in-person classes regularly. The integration of hybrid learning into the curriculum provides students with the opportunity to study from any location and at their own pace while maintaining interaction with instructors and peers through digital platforms.

Overall, the digital transformation at NSU is aimed at enhancing the quality of education by integrating technology into teaching, learning, and administrative functions. The university is not only providing students with more flexible access to resources but also enhancing their learning experience through the use of technology. The combination of e-learning platforms, digital libraries, and interactive teaching tools reflects NSU's commitment to preparing students for the future by equipping them with the skills necessary for success in an increasingly digital world. Furthermore, by improving the accessibility and flexibility of learning, NSU is ensuring that students from diverse backgrounds and locations have equal opportunities to succeed academically, thus supporting the principles of inclusive education and educational equity [Bates, 2015].

This ongoing digital transformation at NSU exemplifies the university's vision of a modern, interconnected learning environment where technology is used to enhance the educational experience and help students meet the challenges of an ever-changing world.

2. Integration of Digital Pedagogy: New Teaching Methods at NSU

As part of its ongoing digital transformation, Nakhchivan State University (NSU) has integrated a variety of innovative pedagogical approaches that leverage technology to enhance the teaching and learning process. These methods focus on creating more engaging, interactive and student-centered learning environments, ensuring that students are not passive recipients of information but active participants in their own education. Central to this approach is the integration of blended learning, flipped classrooms and interactive learning tools, which have redefined the traditional classroom experience at NSU.

Blended learning refers to the combination of traditional face-to-face instruction with online learning components, allowing for a more flexible and personalized learning experience. At NSU, the blended learning model is employed across various disciplines, providing students with a mix of in-person lectures, online coursework and digital resources. This model allows students to access lectures, readings, and multimedia content online, enabling them to review materials at their own pace before attending in-person classes for discussions, problem-solving sessions and practical

exercises. By incorporating digital tools into the learning process, NSU has made education more adaptable, ensuring that students can study at times and in environments that suit their individual needs.

Blended learning is particularly effective in accommodating diverse learning styles. Visual learners benefit from video lectures and infographics, while auditory learners engage with podcasts and recorded discussions. This flexibility promotes greater student engagement, as learners can approach content in a variety of formats, thus enhancing their understanding and retention of the material.

NSU has also embraced the concept of flipped classrooms, which is a pedagogical model that inverts traditional teaching practices. In a flipped classroom, students engage with lecture content outside of class, typically through pre-recorded videos, reading assignments and online modules. This allows class time to be used for interactive activities such as collaborative discussions, group work, problem-solving, and hands-on exercises that reinforce the concepts covered in the online materials.

The flipped classroom model promotes active learning and critical thinking by shifting the focus from passive note-taking during lectures to collaborative and application-based activities during class time. This method encourages students to take responsibility for their own learning while also fostering teamwork, communication skills, and independent problem-solving abilities. Instructors at NSU use in-class time to facilitate deeper discussions, answer questions, and guide students through more complex problems, thus enabling more meaningful engagement with the content.

By moving away from the traditional lecture-driven approach, flipped classrooms empower students to learn at their own pace, helping them grasp concepts more effectively. Moreover, this model enhances the role of the instructor as a facilitator of learning rather than a mere content provider, creating a more student-centered approach to education.

NSU also utilizes a range of interactive digital tools to support both face-to-face and online learning. The integration of interactive whiteboards and digital projectors has revolutionized the way lectures are delivered, allowing instructors to incorporate multimedia elements into their lessons and present complex information in more visually engaging formats. These tools help to clarify difficult concepts, encourage student interaction, and keep students focused during lessons.

The university also uses virtual classrooms for remote learning, which enables instructors and students to interact in real-time through video conferencing tools, discussion boards, and collaborative platforms. This enhances the learning experience by replicating the face-to-face classroom environment online, providing students with the ability to ask questions, participate in discussions and engage with their peers without being physically present.

Furthermore, online assessments are integrated into NSU's digital pedagogy, offering real-time feedback and enabling instructors to evaluate student understanding more efficiently. These tools help instructors track student progress, identify gaps in knowledge, and provide timely interventions to improve learning outcomes. The combination of blended learning, flipped classrooms, and interactive digital tools has led to a significant shift in the way teaching and learning occur at NSU. These innovative methods have fostered a more engaging, interactive, and student-centered learning environment, allowing students to take greater ownership of their learning while benefiting from personalized, flexible and collaborative approaches to education (Garrison & Kanuka, 2004).

3. Role of Digital Tools in Enhancing Learning Outcomes

Digital tools at Nakhchivan State University (NSU) play a pivotal role in enhancing the learning experience, improving teaching effectiveness, and enabling better academic outcomes. The university has adopted a wide array of digital technologies that not only facilitate the delivery of content but also support continuous assessment, hands-on learning, and individualized educational experiences. These tools help students engage with the material in a more immersive and interactive way, thereby improving their understanding and retention.

One of the key components of NSU's digital transformation is the implementation of online assessment tools that provide both instructors and students with immediate feedback. Digital assessments, such as quizzes, tests, and interactive exercises, are integrated into the LMS, allowing for real-time grading and instant feedback. This system provides a more efficient, transparent, and

dynamic assessment process, enabling students to track their own progress and adjust their learning strategies accordingly.

For instructors, online assessments offer valuable insights into student performance, allowing them to identify areas where students may be struggling and provide timely support or additional resources. This creates a more personalized learning experience and helps to ensure that students stay on track throughout the course. The flexibility of digital assessments also allows for more diverse evaluation formats, such as multiple-choice questions, essays and case studies, ensuring that assessments cater to various learning styles and subject matter.

The real-time nature of these assessments makes it easier for both students and instructors to monitor learning outcomes continuously, making the educational process more responsive and adaptive to students' needs [Siemens, 2005].

NSU has also integrated Virtual Reality (VR) and Augmented Reality (AR) technologies into its curriculum to provide students with immersive learning experiences that go beyond the constraints of traditional classrooms. In fields such as medicine, engineering, architecture and science, VR and AR have proven to be particularly effective in providing students with hands-on, experiential learning opportunities. For instance, medical students can simulate surgeries or complex procedures in a virtual environment, while engineering students can experiment with mechanical systems or architectural designs in 3D simulations.

These technologies allow students to visualize complex concepts and engage with learning material in a more interactive way. Virtual labs and AR-based simulations provide a risk-free environment for experimentation and practice, which is especially valuable in technical and scientific disciplines where real-world practice may be limited by physical or safety constraints. By offering a more engaging, interactive, and experiential form of learning, VR and AR not only enhance students' understanding but also equip them with the practical skills needed in their future careers [Laurillard, 2012].

The rise of smartphones and tablets has led NSU to embrace mobile learning (M-Learning), further enhancing the flexibility and accessibility of education. M-Learning allows students to engage with educational content anytime and anywhere, providing them with the freedom to study on-the-go. Through mobile applications and responsive design, NSU's LMS and digital resources are fully accessible on mobile devices, ensuring that students can continue their studies regardless of location or time constraints.

This mobility is particularly beneficial for students who may have busy schedules or who live in remote areas. M-Learning helps bridge the gap between in-class and out-of-class learning, enabling students to stay engaged with their coursework while commuting or balancing other commitments. It also supports collaborative learning by facilitating communication and discussion through mobile platforms, such as forums, instant messaging, and video calls, which help students interact with their peers and instructors in real time [Bates, 2015].

The integration of digital tools at NSU has greatly enhanced both teaching effectiveness and student learning outcomes. Through the use of online assessments, virtual reality (VR) and augmented reality (AR), and mobile learning (M-Learning), NSU has created a more dynamic, engaging, and personalized learning environment. These technologies enable students to gain deeper insights into course material, participate in hands-on activities, and receive immediate feedback, all of which contribute to better academic performance. By continuing to expand its digital toolset and innovate its teaching methods, NSU is preparing its students to thrive in a digital world while ensuring that education remains relevant, accessible, and effective.

4. Challenges and Opportunities in Digital Transformation at NSU

While Nakhchivan State University (NSU) has made significant strides toward digitalizing its educational practices, the journey toward a fully integrated digital transformation is ongoing, and several challenges remain. However, these challenges also present valuable opportunities for growth and improvement. To achieve a seamless and fully functional digital education system, it is essential to address existing barriers and strategically exploit emerging opportunities.

One of the most significant challenges faced by NSU in its digital transformation efforts is the digital divide, particularly in terms of access to technology and reliable internet connectivity. Students from rural or remote areas may struggle to access the necessary digital resources required for online learning. Despite the university's efforts to provide e-learning platforms and digital tools, the disparity in technology access remains a major obstacle. Many students, particularly those in underserved regions, may not have the required personal devices (such as laptops or tablets), and they may experience inconsistent or poor internet connections. This technological gap can hinder their ability to fully participate in online courses, attend virtual lectures and access digital learning materials.

Moreover, the rapid pace of technological change poses another challenge for NSU. With the constant evolution of digital tools, software platforms, and teaching methods, there is a pressing need for continuous updates and investments in infrastructure. For faculty, keeping up with new educational technologies can be overwhelming, especially when it comes to mastering new tools and integrating them into their teaching practices. Similarly, students must adapt to a constantly changing digital learning environment, requiring them to develop new technical skills. Providing ongoing training for both faculty and students is a resource-intensive process and the university must allocate significant time, financial resources, and human capital to ensure that all stakeholders are equipped to handle these challenges [Bates, 2015].

As digital security becomes a growing concern in the education sector, NSU must safeguard its online learning platforms and student data from potential cyber threats. Ensuring that students' personal information is protected and that the digital learning environment is secure from hacking or unauthorized access is essential to maintain trust and privacy. This requires both technological infrastructure investments and a robust cybersecurity policy to safeguard the academic community.

Despite these challenges, there are a wealth of opportunities for further enhancing digital education at NSU. One of the most promising avenues is the expansion of global partnerships with international universities and educational organizations. Collaborating with global institutions can help NSU access a wider range of digital resources, course materials, and expertise. Additionally, it opens the door to creating more open online courses (MOOCs), which could attract a larger, more diverse cohort of learners both locally and internationally. These partnerships would not only enrich the university's digital offerings but also foster a more global perspective among students, preparing them for an increasingly interconnected world.

Furthermore, NSU could work more closely with international experts to offer innovative learning experiences such as virtual internships, global research projects, and online exchange programs. These initiatives would allow students to gain exposure to global academic and professional environments without leaving their home country. Through virtual internships, students could work with international companies or research teams, gaining real-world experience and enhancing their employability in the global job market. NSU could also create opportunities for virtual exchanges with partner universities, where students can participate in cross-cultural learning experiences and collaborative projects with peers from different countries.

The integration of artificial intelligence (AI) and big data into NSU's digital education framework is another significant opportunity. AI can be leveraged to enhance personalized learning experiences, tailoring the educational journey to the unique needs, preferences and the abilities of each student. AI-powered tools, such as intelligent tutoring systems or adaptive learning platforms, can offer students targeted support by identifying areas where they need improvement and providing customized learning paths. These systems can also track student progress over time, identifying patterns in their learning behavior and helping instructors intervene when necessary to prevent academic challenges or failure.

Big data analytics can provide further opportunities for NSU by helping to optimize curricula and instructional strategies. By analyzing large datasets related to student performance, engagement, and learning outcomes, NSU can gain valuable insights into which teaching methods are most effective and where improvements are needed. Predictive analytics can also be used to monitor student progress and identify those at risk of falling behind, allowing faculty to provide timely

interventions and support. Additionally, the university could use data to assess the success of digital tools and platforms, continuously improving the digital learning environment based on student feedback and academic performance [Laurillard, 2012].

There are opportunities for inclusive education through the use of digital technologies. NSU can ensure that its digital learning offerings are accessible to students with disabilities by incorporating features such as captioning, audio descriptions, and alternative text formats into online content. By making these accommodations, the university can support a more diverse student body and promote equality of opportunity.

While NSU faces challenges in its digital transformation efforts, the potential for growth and innovation is immense. By addressing issues related to access, infrastructure, and training, and by seizing opportunities in the areas of global collaboration, AI, big data, and personalized learning, NSU can continue to advance its digital education strategy and provide students with a high-quality, flexible, and inclusive learning experience.

5. Future Directions: Expanding Digital Education at NSU

Looking ahead, Nakhchivan State University (NSU) is well-positioned to take significant strides in expanding its digital education offerings. As technology continues to advance and the demands of students and employers evolve, NSU must continuously adapt its digital strategy to stay at the forefront of higher education innovation. Several key strategies for the future can help NSU continue to evolve and expand its digital learning capabilities.

One of the most critical steps NSU must take is to continue expanding and enhancing its digital infrastructure. This includes investing in more robust and scalable technologies that can support a growing volume of online learning content and services. As more students engage in online and hybrid courses, the demand for reliable internet access and high-quality digital content will increase. NSU must improve its internet bandwidth, server capacity and cloud-based storage solutions to ensure that students and faculty have uninterrupted access to online materials, virtual classrooms, and assessment platforms. Upgrading hardware, such as interactive whiteboards, laptops and tablets, will also be essential to provide students with the tools they need to succeed in a digital-first learning environment.

In addition, NSU can look into expanding its virtual campus infrastructure, which would provide students with a fully immersive digital experience that replicates the physical campus. This could include virtual student services, digital advising systems, and virtual campus tours for prospective students. By enhancing the digital infrastructure, NSU can ensure that all students, regardless of their location, have equal access to the resources they need for success.

Artificial Intelligence (AI) and big data hold significant potential for improving both administrative processes and teaching strategies at NSU. AI can be integrated into various aspects of university operations, from administrative tasks such as scheduling and resource allocation to personalized learning pathways for students. For instance, AI could be used to automatically assess student performance on assignments and quizzes, providing immediate feedback and reducing the administrative burden on faculty.

AI-powered adaptive learning systems could be developed to create customized learning experiences based on individual student needs. These systems would adjust the pace, complexity, and content of lessons according to the learner's progress and performance, allowing for a more tailored approach to education. Furthermore, AI could enhance predictive analytics, helping NSU identify students who may be at risk of underperforming and enabling instructors to intervene early with targeted support.

Big data can also be leveraged to continuously monitor and improve teaching practices. By analyzing large datasets related to student engagement, course completion rates, and learning outcomes, NSU can identify areas where courses and teaching methods need refinement. This data-driven approach will help optimize the learning experience and ensure that students receive the support they need to succeed.

Collaboration with international universities and academic organizations will be a key strategy for NSU's future growth. Expanding digital partnerships with institutions around the world can help NSU offer more diverse and globally relevant online programs, such as joint degree programs, virtual exchange programs, and global internships. These initiatives can provide students with access to a wider array of academic and professional opportunities, preparing them to compete in the global job market.

Through international collaboration, NSU can also gain access to best practices in digital education and new technologies, ensuring that its students benefit from cutting-edge learning resources. Partnering with leading global institutions will not only help NSU enhance its educational offerings but also enable students to engage in cross-cultural learning experiences that broaden their perspectives and develop their global competencies [Garrison & Kanuka, 2004].

The future of digital education at Nakhchivan State University is promising, and the strategies outlined above provide a roadmap for continued success. By expanding its digital infrastructure, integrating AI and big data into teaching and administration, and fostering global collaborations, NSU can build on its current achievements and create an even more dynamic, inclusive, and forward-thinking learning environment. The continued evolution of digital education at NSU will ensure that students are well-prepared to thrive in an increasingly digital world, equipped with the skills and knowledge they need for success in the global workforce.

Conclusion. The digital transformation of higher education is a dynamic process that is fundamentally altering how universities deliver education, engage with students, and manage academic resources. Nakhchivan State University (NSU) is at the forefront of this transformation, embracing new technologies and innovative pedagogical practices that enhance the quality, accessibility and flexibility of education. As higher education continues to evolve in response to technological advancements and the changing needs of society, NSU's efforts to integrate digital tools into both teaching and learning represent a commitment to fostering a more inclusive, student-centered and forward-thinking academic environment.

NSU has made impressive strides in adopting new pedagogical approaches that leverage the power of digital technology. The university's embrace of blended learning, which combines traditional face-to-face instruction with online resources and activities, offers students greater flexibility while enhancing their learning experience. By incorporating flipped classrooms and interactive digital tools, such as virtual whiteboards and collaborative platforms, NSU has created more engaging and participatory learning environments that encourage active student involvement and critical thinking. These innovations are critical in preparing students to navigate an increasingly digital and interconnected world.

Furthermore, the university's commitment to expanding online learning through its Learning Management System (LMS) and virtual labs has provided students with access to a wealth of resources, making education more accessible, particularly for those in remote areas or with limited physical access to campus facilities. The integration of virtual reality (VR) and augmented reality (AR) technologies into certain disciplines has allowed NSU to offer immersive learning experiences that are otherwise impossible in traditional classroom settings, such as virtual simulations in fields like medicine, engineering, and architecture. These technologies have revolutionized the way students engage with complex, real-world scenarios, deepening their understanding and providing them with the hands-on experiences necessary for mastering intricate concepts.

However, despite these significant advancements, NSU faces several challenges in fully realizing the potential of digital transformation. One of the primary hurdles is disparity in technology access. While the university has made efforts to provide students with access to e-learning platforms and digital resources, students from rural or economically disadvantaged backgrounds may still face challenges related to the availability of reliable internet connections or the ownership of personal devices required for effective online learning. In some cases, these technological barriers can hinder students' ability to fully participate in digital learning environments, underscoring the need for continued investment in infrastructure and support systems to ensure equitable access for all learners.

Another challenge is the ongoing need for faculty training and development. As new digital tools and pedagogical models are adopted, faculty members must be continually supported in their professional development to ensure they are equipped with the necessary skills and knowledge to effectively teach in a digital environment. This includes not only technical proficiency but also pedagogical shifts required to support active learning, foster collaboration, and create meaningful digital learning experiences. Addressing these challenges will require a comprehensive approach, including providing training programs, creating support networks, and establishing a culture of continuous learning within the institution.

Despite these challenges, the opportunities offered by digital transformation are vast and can significantly enhance the overall quality of education at NSU. The integration of big data and artificial intelligence (AI) into the educational process presents new possibilities for creating personalized learning experiences. With the help of AI, NSU can offer adaptive learning pathways, where students receive customized recommendations based on their individual progress, strengths, and areas for improvement. AI-powered tools could also assist instructors in monitoring student performance and providing real-time feedback, enabling timely interventions and personalized support for students who may be struggling.

Moreover, the expansion of international partnerships presents a valuable opportunity for NSU to further enhance its digital offerings. By collaborating with global institutions, NSU can offer students access to online joint programs, virtual exchange programs, and global research opportunities. These collaborations not only provide students with a broader perspective but also equip them with the skills and experiences needed to thrive in an increasingly globalized job market. The future growth of NSU's digital education strategy will likely include forging new partnerships with universities, research centers, and technology companies to further expand learning opportunities for its students.

Looking ahead, NSU's future digital transformation efforts will focus on addressing the remaining challenges while capitalizing on the numerous opportunities that technology offers. One of the university's key priorities will be the continued expansion of its digital infrastructure, including enhancing internet connectivity, upgrading digital resources and ensuring that all students have equal access to the necessary tools for success. This will likely involve increasing the availability of online support services, such as virtual libraries, online tutoring, and digital mentoring programs, to provide students with the resources they need to succeed academically, regardless of their physical location.

The integration of AI and big data will play a pivotal role in NSU's future digital education initiatives. The university could develop intelligent systems that track student progress, analyze learning patterns, and identify areas where students need additional support. These systems would allow for more personalized learning experiences, giving students the opportunity to progress at their own pace while receiving timely, targeted interventions from instructors.

Moreover, NSU can further enhance its digital education strategy by strengthening international collaborations and expanding the scope of global learning opportunities for students. Through partnerships with leading global institutions, NSU can offer virtual internships, global research projects, and online exchange programs, providing students with valuable international exposure that enhances their global competencies and employability.

In conclusion, Nakhchivan State University is making commendable progress in embracing digital transformation, and its ongoing efforts in expanding technological infrastructure, adopting innovative pedagogical approaches and enhancing global collaborations place the university in a strong position to shape the future of higher education in Azerbaijan and beyond. By continuing to focus on student-centered learning, inclusive access, and technological innovation, NSU can solidify its role as a leader in digital education, preparing students for the demands of an increasingly digital, interconnected, and rapidly evolving world. The university's commitment to embracing change, while addressing the challenges of technology access and faculty development, will ensure that it remains at the cutting edge of higher education and continues to provide students with high-quality, relevant and globally competitive education.

REFERENCES

1. Bates, A.W. Teaching in a Digital Age: Guidelines for designing teaching and learning for the digital age. Tony Bates Associates Ltd. – 2015.
2. Garrison, D.R., & Kanuka, H. Blended learning: Uncovering its transformative potential in higher education. The Internet and Higher Education, 7(2), – 2004. – p.95-105.
3. Siemens, G. Connectivism: A learning theory for the digital age. International Journal of Instructional Technology and Distance Learning, 2(1). – 2005.
4. Laurillard, D. Teaching as a design science: Building pedagogical patterns for learning and technology. Routledge. – 2012.
5. Nakhchivan State University Official Website. Digital transformation in education at NSU. Accessed from: [NSU Website Link]. – 2023.

TEHRANƏ XUDAVERDİYEVA

RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYA ALI TƏHSILDƏ: NAXÇIVAN DÖVLƏT
UNIVERSITETİNDƏ YENİ YANAŞMALAR

Xülasə: Rəqəmsal transformasiya ali təhsili, tədris və öyrənmə metodlarını inqilab edir, innovasiyanı təşviq edir və təhsilin keyfiyyətini artırır. Bu məqalə Naxçıvan Dövlət Universitetində (NDU) rəqəmsal transformasiyanın həyata keçirilməsini araşdırır və yeni texnoloji yanaşmaların akademik mənzərəni necə yenidən formalaşdırdığını nəzərdən keçirir. Məqalə, elektron tədris platformalarının integrasiyasını, qarışıq tədris modellərini, tərs siniflərdən istifadəni və virtual reallıq (VR) və mobil təhsil kimi qabaqcıl rəqəmsal alətlərin tətbiqini müzakirə edir. Həmçinin, NDU-nun rəqəmsal keçid prosesində qarşılaşdığı çətinliklər, o cümlədən texnologiyaya giriş, infrastruktur və müəllim hazırlığı ilə bağlı məsələlərə toxunulur. Məqalə əlavə olaraq, rəqəmsal təhsilin daha da genişlənməsi üçün imkanları təqdim edir, məsələn, öyrənməni fərdiləşdirmək və tədrisin keyfiyyətini artırmaq üçün süni intellekt (SI) və böyük məlumatların integrasiyası. Bu innovasiyaları qəbul edərək, NDU daha inklüziv, çevik və tələbəyə yönəlmiş bir tədris mühiti yaratmağı və tələbələrə müasir iş bazarının tələblərinə hazırlamağı hədəfləyir. Məqalə, NDU-da rəqəmsal təhsilin gələcək istiqamətləri barədə fikirlər təqdim edir, rəqəmsal infrastruktur və qlobal əməkdaşlıqlara davamlı investisiya qoyulmasının vacibliyini vurğulayır.

Açar sözlər: Rəqəmsal transformasiya, ali təhsil, Naxçıvan Dövlət Universiteti, elektron təhsil, tərs siniflər, virtual reallıq (VR), süni intellekt (SI), tələbə mərkəzli təhsil, təhsil texnologiyaları, qlobal əməkdaşlıq

ТЕГРНА ХУДАВЕРДИЕВА

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ: НОВЫЕ
ПОДХОДЫ В НАХЧЫВАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

Резюме: Цифровая трансформация высшего образования революционизирует методы преподавания и обучения, способствует инновациям и улучшает качество образования. В данной статье рассматривается внедрение цифровой трансформации в Нахчыванском государственном университете (НГУ) и исследуется, как новые технологические подходы изменяют академический ландшафт. В статье обсуждается интеграция платформ для электронного обучения, модели смешанного обучения, перевернутые классы и использование передовых цифровых инструментов, таких как виртуальная реальность (VR) и мобильное обучение. Также выделяются проблемы, с которыми сталкивается НГУ в процессе цифровой трансформации, включая вопросы доступа к технологиям, инфраструктуры и подготовки преподавателей. Кроме того, в статье изложены возможности для дальнейшего расширения цифрового образования, такие как интеграция искусственного интеллекта (ИИ) и больших

данных для персонализации обучения и повышения качества преподавания. Приняв эти инновации, НГУ стремится создать более инклюзивную, гибкую и ориентированную на студента образовательную среду, готовя студентов к требованиям современного рынка труда. В заключение статья предлагает взгляды на будущее цифрового образования в НГУ, подчеркивая необходимость постоянных инвестиций в цифровую инфраструктуру и международное сотрудничество.

Ключевые слова: Цифровая трансформация, высшее образование, Нахчыванский государственный университет, электронное обучение, перевернутые классы, виртуальная реальность (VR), искусственный интеллект (ИИ), ориентированное на студента обучение, образовательные технологии, глобальное сотрудничество

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİRDƏ KREATİV BACARIQLARIN İNKİŞAFI ÜZRƏ APARILAN EKSPERİMENTİN NƏTİCƏLƏRİ

Məqalə kiçikyaşlı məktəblilər arasında kreativ bacarıqların inkişaf etdirilməsi məqsədilə aparılmış geniş eksperimental tədqiqatın mahiyyətini, nəzəri əsaslarını və praktik nəticələrini ətraflı şəkildə təqdim edir. Tədqiqatda kreativliyin psixoloji-pedaqoji xarakteristikaları, həmçinin şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinə təsir edən sosial-mühit amilləri ayrıca təhlil edilmişdir. Eksperiment çərçivəsində Torrens yaradıcılıq testləri, Varteqanın dairələr metodu və Ovçarovanın uşaq kreativliyinin ölçülməsi testi kimi elmi etibarlılığı sübut olunmuş diaqnostik vasitələrdən istifadə olunmuşdur. Təcrübə müddətində yaradıcı tapşırıqların planlaşdırılması, interaktiv dərslər modellərinin tətbiqi, problem əsaslı öyrənmə və vizual-estetik fəaliyyətlər kimi müxtəlif pedaqoji strategiyalar reallaşdırılmışdır. Nəticələr göstərir ki, məqsədyönlü və ardıcıl pedaqoji təsir, şagirdləri sərbəst düşünməyə sövq edən mühit və müəllimin stimullaşdırıcı rolu uşaqların kreativ təfəkküründə, təsəvvür gücündə, qeyri-standart problemlərin həllində və özünəinam səviyyəsində nəzərəcarpacaq artım yaradır. Tədqiqat həmçinin təsdiqləyir ki, yaradıcı bacarıqlar təbii yolla formalaşmadıqda, müvafiq metodik müdaxilə onların inkişafında həlledici rol oynayır. Bu nəticələr məktəb mühitində kreativliyin sistemli şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün praktiki tövsiyələr təqdim edir.

Açar sözlər: kreativlik, yaradıcı təfəkkür, kiçikyaşlı məktəblilər, pedaqoji eksperiment, interaktiv təlim, yaradıcı mühit, problem əsaslı öyrənmə

Giriş. Müasir dövrdə təhsil yalnız bilik ötürmək funksiyasını daşımır; yaradıcı düşüncə, problem həlli və innovativ yanaşma XXI əsrin əsas tələbləridir [1]. Kiçikyaşlı məktəblilərdə kreativ bacarıqların inkişafı gələcək akademik və sosial fəaliyyətlərin təməlinin qoyulması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir [2].

Guildford, Torrens, Sternberg kimi tədqiqatçılar kreativliyin inkişafının erkən yaşlarda daha effektiv olduğunu vurğulayır [8][9][10]. Azərbaycan təhsil sistemində isə bu sahədə aparılan eksperimental tədqiqatlar məhdud olduğundan mövzu aktuallığını qoruyur [4].

Kiçikyaşlı məktəblilərdə kreativlik: nəzəri-pedaqoji əsaslar

Kreativlik müxtəlif komponentlərdən ibarət çoxşaxəli bacarıqdır [3]. Tədqiqatın eksperiment mərhələsində kreativlik 3 meyar əsasında qiymətləndirilmişdir.

- **Axıcılıq:** çox sayda ideya yarada bilmək
- **Sərbəstlik:** müxtəlif baxış bucaqlarından düşüncə bilmək
- **Orijinallıq:** standart olmayan həllər tapmaq

Piaget kiçik məktəbli yaş dövrünü məntiqi əməliyyatların formalaşdığı, Vıgotski isə tənəqqülün sürətlə inkişaf etdiyi mərhələ kimi qiymətləndirir. Hər iki nəzəriyyə erkən yaşda kreativ potensialın güclü olduğunu təsdiqləyir [12].

Tədqiqat metodologiyası

Tədqiqat zamanı nəzəri təhlil, sorğu, məktəb təcrübəsinin öyrənilməsi, eksperiment, müşahidə metodlarından istifadə edilmişdir.

1. İstifadə olunan vasitələr

- Torrens Yaradıcılıq Testi (Fiqurlar üzrə) [9]
- Varteqan dairələr metodu [5]
- Ovçarovanın uşaq kreativliyini müəyyənləşdirmə testi [4]

Tədqiqata Bakı şəhərində 3, Sumqayıt şəhərində isə 1 məktəbin üçüncü sinif şagirdləri hər məktəbdə 2 sinif olmaqla cəlb olunmuşdur. Siniflərdən biri eksperimental, biri isə nəzarət qrupu olmuşdur.

- Eksperimental qrupda yaradıcı dərs modelləri, yeni metodikalar tətbiq olunub.
- Nəzarət qrupunda isə ənənəvi təlim prosesi saxlanılıb.

Eksperimentin təşkili

Eksperiment üç ay davam etmiş və aşağıdakı fəaliyyətlər tətbiq edilmişdir:

a) Problemlərin yaradıcı həlli tapşırıqları

- “Başqa necə ola bilər?” modeli
- Alternativ həll yolları axtarışı [7]

b) Oyun və dramatizasiya

- Rol oyunları
- Situasiyanın improvizə olunması [13]

c) STEAM yönümlü fəaliyyətlər

- Konstruksiya, modelləşdirmə
- Təbiət materialları ilə yaradıcı tapşırıqlar [15]

d) Vizual təxəyyül tapşırıqları

- Yarımçıq şəklin tamamlanması
- Rəsmdən hekayə yaratma [14]

Bu metodların məqsədi sərbəst yaradıcılıq mühitinin yaradılması və onun zəminində şagirdlərdə divergent təfəkkürün, kreativ bacarıqların formalaşdırılması olmuşdur.

Nəticələr və statistik təhlil

Eksperiment zamanı ilkin mərhələdə Torrensin testindən istifadə etməklə eksperimentə cəlb edilən bütün şagirdlərdə kreativlik qabiliyyəti ölçülmüş, sonra isə eksperimental qruplarla tədris yuxarıda qeyd edilən strategiyalarla təşkil edilmişdir. Eksperimentin sonunda isə yekun testləşdirmə aparılaraq (Ovçarovanın alt testləri və Varteqanın dairələr metodikası) hər məktəb üzrə həm kontrol, həm də eksperimental qrupların ilkin və son nəticələri müqayisə edilməklə tətbiq olunan metodikaların əhəmiyyəti müəyyən edilmişdir. Aşağıda hər məktəb üzrə ilkin keçirilən Torrens testi ilə sonda keçirilən (Ovçarova alt testi və Varteqa “Dairələr” metodikası) testlərin ayrılıqda müqayisəsini göstərən cədvəllər verilmişdir.

Məktəb 1. cədvəl 1, cədvəl 2.

Cədvəl 1.

Test	Qruplar	Davamlılıq	Orijinallıq
Torrens Testi	Nəzarət qrupu	26.52	26.57
	Eksperimental qrup	26.48	26.69
Ovçarova testi	Nəzarət qrupu	27.62	27.73
	Eksperimental qrup	32.87	36.96

Cədvəl 2.

Test	Qruplar	Davamlılıq	Çeviklik	Orijinallıq
Torrens Testi	Nəzarət qrupu	26.52	22.23	26.57
	Eksperimental qrup	26.48	22.81	26.69
Varteqa Testi	Nəzarət qrupu	28.09	29.88	28.59
	Eksperimental qrup	33.20	33.46	37.16

Məktəb 2. cədvəl 3, cədvəl 4.

Cədvəl 3.

Test	Qruplar	Davamlılıq	Orijinallıq
Torrens Testi	Nəzarət qrupu	20.64	20.47
	Eksperimental qrup	16.36	16.53
Ovçarova Testi	Nəzarət qrupu	20.94	20.89
	Eksperimental qrup	29.16	31.14

Cədvəl 4.

Test	Qruplar	Davamlılıq	Çeviklik	Orijinallıq
Torrens Testi	Nəzarət qrupu	20.64	20.47	20.64
	Eksperimental qrup	16.36	16.53	16.36
Varteqa "Dairələr" Testi	Nəzarət qrupu	22.89	22.11	22.06
	Eksperimental qrup	29.11	29.89	28.94

Məktəb 3. cədvəl 5, cədvəl 6.

Cədvəl 5.

Test	Qruplar	Davamlılıq	Orijinallıq
Torrens Testi	Nəzarət qrupu	27.72	25.41
	Eksperimental qrup	29.22	21.38
R.V. Ovçarova Testi	Nəzarət qrupu	28.34	29.17
	Eksperimental qrup	36.56	37.90

Cədvəl 6.

Test	Qruplar	Davamlılıq	Çeviklik	Orijinallıq
Torrens Testi	Nəzarət qrupu	27,72	26.54	25.41
	Eksperimental qrup	29.22	20.33	21.38
Varteqa "Dairələr" Testi	Nəzarət qrupu	29.50	28.64	29.57
	Eksperimental qrup	34.78	36.20	37.50

Məktəb 4. cədvəl 7, cədvəl 8.

Cədvəl 7.

Yaradıcılıq Aspekti	Nəzarət qrupu		Eksperimental qrup	
	Torrens	Ovçarova		Torrens

Davamlılıq	28.56	34.28	Davamlılıq	28.56
Orijinallıq	27.65	33.69	Orijinallıq	27.65

Cədvəl 8.

Yaradıcılıq Aspekti	Nəzarət qrupu		Eksperimental qrup	
	Torrens	Varteqa		Torrens
Davamlılıq	28.56	29.57	Davamlılıq	28.56
Çeviklik	25.24	26.13	Çeviklik	25.24
Orijinallıq	27.65	29.44	Orijinallıq	27.65

Nəticə olaraq axıcılıq, orijinallıq və sərbəstlik meyarları üzrə müşahidə edilən artımlar nəzarət qrupu ilə müqayisədə eksperimental qrupda daha çox olmuşdur.

Nəticələr deməyə əsas verir ki:

- Yaradıcı mühit uşaqların özünəinamını artırır;
- Tədqiqatda istifadə olunan strategiyalar divergent düşüncə üçün ən təsirli üsullardandır;
- STEAM fəaliyyətləri real həyatın modelləşdirilməsi üçün geniş imkan yaradır;
- Uşaqların emosional təhlükəsizliyi kreativliyin inkişafında əsas şərtidir;
- Ümumilikdə əlverişli təlim mühitinin təşkili ilə kiçikyaşlı məktəblilərdə kreativ bacarıqları formalaşdırmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Təhsil haqqında” (Azərbaycan Respublikasının qanunu, 2009)
2. Axundova, A. Təlim prosesində müasir metodlardan səmərəli istifadənin əhəmiyyəti. Azərbaycan məktəbi. – 2024. №1.
3. Cabbarov, R.V. Yaradıcılıq psixologiyası. Dərs vəsaiti / R.V.Cabbarov. – Bakı: Optimist MMC, – 2022.
4. Bəylərov, E.B. Uşaqlarda istedadın müəyyənəşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi. İstedadın işçi konsepsiyası. – Bakı: “Təhsil”, – 2008. – 224.
5. Quliyeva, R.E. Kiçikyaşlı məktəblilərin yaradıcı təxəyyülünün inkişafı. Dissertasiya. – Bakı: – 2022.
6. Zeynalova, N.E. Müasir təhsilin paradiqması və təlim proqramlarında kreativlik məsələləri, Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri. – 2020. №4.
7. Ken Watanabe, Problem solving 101 A simple book for smart people
8. Sternberg, R.J. The Nature of Creativity. Cambridge: Cambridge University Press, – 2006.
9. Torrance, E.P. Torrance Tests of Creative Thinking (TTCT). Scholastic Testing Service, – 2008.
10. Guilford, J.P. The Nature of Human Intelligence. New York: McGraw-Hill, – 1967.
11. Runco, M.A., Jaeger, G.J. The Standard Definition of Creativity. Creativity Research Journal, – 2012. 24(1), – p.92-96.
12. Vygotsky, L.S. Imagination and Creativity in Childhood. Moscow: Pedagogika, 2004. (rus)
13. Gökçe, T. İlkokul 4. sınıfta uygulanan yaratıcı drama etkinliklerinin öğrencilerin yaratıcılık becerisine etkisi / yüksek lisans tezi/ – 2013.
14. Hasan Uştu "İlkokul düzeyinde bütünleşik STEM / STEAM etkinliklerinin uygulanması: sınıf öğretmenleriyle bir eylem araştırması" (doktora tezi) – Konya: – 2019.
15. Çelebi, E.Öncü, Çocukluk döneminde sanat ve yaratıcılık (uşaq inkişafı bakalavr proqramı), İstanbul Üniversitesi, – 294 s.

RESULTS OF THE EXPERIMENT ON THE DEVELOPMENT OF CREATIVE SKILLS IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Abstract: This article provides a detailed presentation of an extensive experimental study aimed at developing creative skills among young schoolchildren. It explores the theoretical foundations of creativity, the psychological and pedagogical characteristics of creative thinking, as well as the environmental and social factors influencing children's creative development. The research employed scientifically validated diagnostic tools, including the Torrance Tests of Creative Thinking, the Wartegg Circle Test, and Ovcharova's Children's Creativity Assessment Test. Throughout the experiment, a variety of pedagogical strategies were implemented, such as structured creative tasks, interactive learning models, group work, problem-based learning, and visual-aesthetic activities designed to stimulate students' imagination and independent thinking. The findings reveal that purposeful and consistent pedagogical intervention, combined with a supportive creative environment and motivating teacher guidance, produces a significant improvement in students' creative thinking, imagination, originality, and confidence in problem solving. The study further confirms that creativity does not develop spontaneously at a sufficient level without targeted instructional support, and that systematic methodological interventions play a decisive role in fostering creative potential in early school years. These results provide practical recommendations for effectively organizing creativity-oriented learning environments in general education settings.

Keywords: creativity, creative thinking, young schoolchildren, pedagogical experiment, interactive learning, creative environment, problem-based learning

ТАРАНА АЛИСОЙ

РЕЗУЛЬТАТЫ ЭКСПЕРИМЕНТА ПО РАЗВИТИЮ КРЕАТИВНЫХ НАВЫКОВ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Резюме: В статье подробно представлен широкий экспериментальный проект, направленный на развитие творческих способностей младших школьников. Рассматриваются теоретические основы креативности, психологические и педагогические характеристики творческого мышления, а также социально-средовые факторы, влияющие на формирование детской инициативности и воображения. В ходе исследования использовались научно обоснованные диагностические инструменты: тесты креативности Торренса, метод кругов Вартегга и тест Овcharовой для оценки детской креативности. Эксперимент включал разнообразные педагогические стратегии — разработку творческих заданий, применение интерактивных моделей обучения, групповую работу, проблемно-ориентированное обучение и визуально-эстетические виды деятельности, стимулирующие самостоятельность мышления. Результаты показывают, что целенаправленное и последовательное педагогическое воздействие, создание поддерживающей творческой атмосферы и мотивирующая роль учителя способствуют значительному росту творческого мышления, воображения, оригинальности и уверенности детей в решении нестандартных задач. Исследование подтверждает, что без специально организованного методического сопровождения креативность не развивается в достаточной степени, и именно педагогическое вмешательство играет ключевую роль. Полученные выводы формируют практические рекомендации по созданию условий для развития творческого потенциала в школьной среде.

Ключевые слова: креативность, творческое мышление, младшие школьники, педагогический эксперимент, интерактивное обучение, творческая образовательная среда, проблемно-ориентированное обучение

TƏRANƏ PAŞAYEVA

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

dissertant

E-mail: terane.pashayeva.82@gmail.com

Orcid: 0000-0001-1201-3740

AZƏRBAYCAN PEDAQOJİ FİKRİNDƏ SƏFƏRƏLİ BƏY VƏLİBƏYOV: MAARİFÇİLİK İRSİ VƏ TƏHSİL PRİNSİPLƏRİ

Səfərəli bəy Vəlibəyov 1861-ci ildə Şuşada doğulmuş, 1902-ci il avqustun 31-də 41 yaşında dünyasını dəyişmişdir. Azərbaycan pedaqoji və maarifçilik tarixində Səfərəli bəyin misilsiz xidmətləri olmuşdur. İlk növbədə milli təhsil sisteminin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Məqalədə Səfərəli bəyin pedaqoji aləmdəki xidmətləri yada salınır.

Açar sözlər: pedaqoji aləm, Səfərəli bəy, pedaqoji xidmət, Qori Müəllimlər Seminariyası, müəllim

Səfərəli bəy Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu idi. Həmin tədris müəssisəsində təhsilini tamamlayan (1881-ci il) ilk 3 azərbaycanlıdan biriydi, Yaxşı oxuduğuna görə Qori Müəllimlər Seminariyasında müəllim saxlanmışdır. 15 il, yəni 1896-cı ilə qədər Seminariyada işləmişdir. O, Nəriman Nərimanova, Cəlil Məmmədquluzadəyə, Süleyman Sani Axundova (o, Süleyman Saninin dayısı idi) dərs demişdi.

Qısa ömür sürən Səfərəli bəyin fəaliyyəti səmərəli olmuşdu. Onun pedaqoji prinsipləri şagird mərkəzli təhsil, multidissiplinar yanaşma və əxlaqi-tərbiyə aspektlərini əhatə edirdi. Dərslikləri milli-mədəni və tədris prinsiplərinin qorunmasında mühüm rola malik idi. Azərbaycan məktəblərində xeyli müddət həmin əsərlərdən istifadə edilmişdi.

Qori Müəllimlər Seminariyası onun pedaqoji görüşlərinin formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. Seminariyada Avropa pedaqogikasının ən mütərəqqi prinsipləri, didaktik metodlar, dərs planlaşdırılması və qiymətləndirmə sistemi öyrədilirdi. Burada təhsil alan gənclər yalnız nəzəri biliklər deyil, eyni zamanda praktik dərs demə bacarıqları qazanırdılar. Səfərəli bəy bu imkanlardan maksimum yararlanmış, gələcək müəllim kimi özünü hazırlamışdır.

Seminariyanın multikultural mühiti – rus, gürcü, erməni və azərbaycanlı tələbələrin birgə təhsili – onda tolerantlıq, multikulturalizm və millətlərarası dialoq mədəniyyəti aşılamişdır. Bu tədris müəssisəsinin nəzdində fəaliyyət göstərən ibtidai məktəbdə ilk illərdə ixtisaslı müəllim olmadığından tədris prosesinə A.O. Çernyayevski özü rəhbərlik edirdi. Burada dərslər həm Azərbaycan, həm də rus dillərində aparılır, şagirdlər sistemli şəkildə əsas şöbədə təhsilə davam etmələri üçün hazırlanırdılar.

Çernyayevski gənc və istedadlı tələbələr içərisində xüsusi seçilən Səfərəli bəyi müşahidə etmiş, onun pedaqoji qabiliyyətini və təşkilatçılıq bacarığını nəzərə alaraq, gələcəkdə həmin ibtidai məktəbə rəhbərlik etmək üçün onu məqsədyönlü şəkildə hazırlamışdır [1, s.211-214].

Səfərəli bəy ibtidai siniflərdə ana dili və rus dili dərsləri deyir, gənc şagirdləri əsas şöbəyə hazırlayırdı. Onun əsas pedaqoji nailiyyətlərindən biri təlim prosesində səs üsulunun tətbiqidir. Bu metod şagirdlərin oxuma və yazma bacarıqlarını daha sürətli inkişaf etdirməyə imkan verirdi. Səs üsulu ilə şagirdlər əvvəlcə səsləri öyrənir, daha sonra hecalar, sözlər və cümlələr quraraq qısa müddətdə oxu bacarığı qazanırdılar. S. Vəlibəyov yalnız öz dərslərində bu üsulu tətbiq etməklə

kifayətlənmirdi, həm də yerli məktəbdarlara onun üstünlüklərini izah edir, təlimlər təşkil edir və beləliklə, regionda müasir tədris metodlarının yayılmasına şərait yaradırdı.

Səfərli bəy müasirləri arasında təkcə yaxşı müəllim kimi tanınmırdı, eyni zamanda görkəmli maarif xadimi, ustad metodist, bacarıqlı tərcüməçi və hərtərəfli biliyə malik alim kimi şöhrətlənmişdi. Onun "Vətən dili" (II hissə, A.O. Çernyayevski ilə birlikdə) dərsliyi, rus dilindən etdiyi tərcümələr, "Qüdrəti-xuda", "Üsuli-cədid", tarix, ədəbiyyat, coğrafiya kitabları və görkəmli adamların tərcümeyi-halına dair məlumat verən "Xəzineyi-əxbar" adlı ensiklopedik səciyyəli əsəri uzun illər Azərbaycanda uşaqların sevdikləri kitablar olmuşdur.

S.Vəlibəyov yaxşı publisist idi. Məqalələri XIX əsrin 80-90-cı illərində "Ziyayi-Qafqaziyyə", "Tərcüman", "Kəşkül", "Kafkaz", "Novoye obozreniye", "Kaspi" kimi müxtəlif dövrü mətbuat orqanlarında çap edilirdi. Görkəmli maarifçi "Türk dili barəsində", "Qoridən məktub", "Təzə kitabxana və qiraətxana", "Tiflisdən məktub", "Şuşadan məktub", N.Nərimanovun "Dilin bəlası" əsərinin ilk tamaşası haqqında yazdığı "Bakıdan məktub", A.O.Çernyayevskinin "Vətən dili" (I hissə) dərsliyinin təhlilinə həsr olunmuş "Bibliografiya" və digər məqalələrində dövrün mühüm ədəbi və ictimai hadisələrinə münasibət bildirmiş, qabaqcıl demokratik ideyalar mövqeyindən onların təhlilini vermişdir.

Səfərli Vəlibəyov 1896-cı ildə Bakıya köçmüş, burada iki il müəllimlik etdikdən sonra Bakı gömrükxanasında tərcüməçi vəzifəsində çalışmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov H.M. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Elm və təhsil. Bakı, 2014, - 431 s.
2. Vəlibəyov S. Ş. Vətən dili (II hissə, A. Çernyayevski ilə birlikdə). – Bakı: Təhsil, 1893. – 312 s. Elektron resurs // URL: https://www.clb.az/storage/homebooks/February2023/LB1bRtbHeUCi04G9uubb.pdf?utm_source

TARANA PASHAYEVA

SAFARALI BEY VELIBEY'S ACHIEVEMENTS IN THE TEACHING WORLD

Abstract. Safarali Bay Valibayov was born in Shusha in 1861 and died on August 31, 1902, at the age of 41. Safarali Bey made an unrivaled contribution to the history of Azerbaijani pedagogy and education. Above all, he played a significant role in the formation of the national education system.

This article examines Safarali Bey's contributions to the world of education.

Key words: *pedagogical world, Safarali Bey, pedagogical activity, Gori Pedagogical Seminary, teacher*

ТАРАНА ПАШАЕВА

ЗАСЛУГИ САФАРАЛИ БЕЯ ВЕЛИБЕЕВА В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ МИРЕ

Аннотация. Сафарали-бей Велибеёв родился в Шуше в 1861 году и умер 31 августа 1902 года в возрасте 41 года. Сафарали-бей внёс непревзойденный вклад в историю азербайджанской педагогики и просвещения. Прежде всего, он сыграл значительную роль в формировании национальной системы образования.

В статье рассматриваются заслуги Сафарали-бея в педагогическом мире.

Ключевые слова: педагогический мир, Сафарали-бей, педагогическая деятельность, Горийская педагогическая семинария, учитель

KƏKƏLƏMƏ İLƏ MÜŞAYİƏT OLAN PSIXİ İNKİŞAF LƏNGİMƏLİ UŞAQLARIN SOSIAL BACARQLARININ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏTİ

Məqalədə kəkələmə ilə müşayiət olunan psixi inkişaf ləngiməli (PİL) uşaqların sosial bacarıqlarının inkişaf xüsusiyyətlərini, bu inkişafı təsir edən amilləri və pedaqoji-psixoloji müdaxilələrin rolunu sistemli şəkildə təhlil edir. PİL olan uşaqlarda sosial-kommunikativ funksiyaların zəif inkişafı idrak, emosional və davranış sahələrində çətinliklərlə müşayiət olunur. Kəkələmənin mövcudluğu nitq axıcılığını pozaraq sosial təşəbbüsün azalması, sosial narahatlığın artması, özünəinamın zəifləməsi və ünsiyyətdən qaçınma meyllərinin güclənməsi kimi çətinlikləri dərinləşdirir. Sosial inkişafın keyfiyyətinə təsir edən amillər bioloji-idraki, emosional-psixoloji və sosial-mühit faktorları üzrə təsnif edilir. Bioloji-idraki amillər uşağın nitq motorikasında və idrak proseslərindəki məhdudiyyətlər, emosional-psixoloji amillər həyəcan, qorxu və özünəinamın zəifliyi, sosial-mühit amilləri isə ailə münasibətləri, müəllim dəstəyi və inklüziv təhsil mühitinin xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. Kəkələmə bu amillərin hər birini gücləndirərək sosial adaptasiya prosesini daha da mürəkkəbləşdirir. Pedaqoji və psixoloji yanaşmaların rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Fərdi və mərhələli pedaqoji müdaxilə, sosial bacarıqların təlimi, emosional tənzimin gücləndirilməsi, özünəinamın artırılması və valideynlərlə əməkdaşlıq uşağın sosial-kommunikativ inkişafını stimullaşdırır. Təhlillər göstərir ki, kəkələmə ilə müşayiət olunan PİL vəziyyətində sosial inkişaf çox səviyyəli və qarşılıqlı təsir mexanizmləri ilə xarakterizə olunur. Effektiv müdaxilə yalnız nitq korreksiyası ilə məhdudlaşmamalı, həmçinin emosional, sosial və pedaqoji sahələri əhatə etməlidir.

Açar sözlər: kəkələmə, psixi inkişaf ləngiməsi, sosiallaşma, kommunikasiya, mühit

Psixi inkişaf ləngiməsi (PİL) idrak proseslərinin, nitq-intellektual fəaliyyətin, sosial-emosional inkişafın və adaptiv davranışların yaş norması ilə müqayisədə geri qalması ilə xarakterizə olunan neyropsixoloji bir vəziyyətdir. Bu uşaqlarda qavrama, diqqət, yaddaş, təfəkkür, ümumiləşdirmə və sosial davranış sferasında müxtəlif dərəcəli çatışmazlıqlar müşahidə olunur. PİL olan uşaqlarda nitq inkişafı da adətən geridə qalır: lüğət ehtiyatı məhdud olur, qrammatik struktur zəif formalaşır, söz və cümlə ardıcılığında pozuntular baş verir. Bu nitq ləngimələri fonunda kəkələmənin əlavə olaraq meydana çıxması uşağın kommunikativ funksiyalarını daha da çətinləşdirir. Kəkələmə nitqin rəvanlığının pozulması, ritm və tempinin qeyri-sabitliyi, səslərin və ya hecaların təkrarlanması, nitq blokları və gərginlik reaksiyaları ilə müşahidə olunan kompleks nitq pozuntusudur. Tipik inkişaf edən uşaqlarda belə kəkələmə sosial narahatlıq və özünəinam problemləri yarada bildiyi halda, PİL olan uşaqlarda bu təsir daha güclü və çox şaxəli şəkildə özünü göstərir. Çünki PİL-in yaratdığı idrak, emosional və davranış sahəsindəki məhdudiyyətlər kəkələmənin təsirini çoxaldır, uşağın həm nitq, həm də sosial adaptasiya imkanlarını məhdudlaşdırır. Mövcud elmi araşdırmalar göstərir ki, PİL olan uşaqlar sosial situasiyaları başa düşmək və uyğun davranış nümayiş etdirməkdə çətinlik çəkirlər. Onlarda həm danışmaq təşəbbüsü, həm də qarşılıqlı ünsiyyət bacarığı zəif olur. Belə uşaqların kəkələməsi onların özünü ifadə etmə prosesini daha da mürəkkəbləşdirir: danışmaqdan çəkinmə, sosial mühitdən uzaqlaşma, neqativ emosional reaksiyalar, aqressiya və çəkingənlik kimi davranışlar formalaşa bilər. Bu səbəbdən PİL və kəkələmənin birlikdə təsirinin araşdırılması uşaqların sosial bacarıqlarının inkişaf strategiyalarının müəyyənəndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, sosial bacarıqların formalaşması bu kateqoriyadan olan uşaqların inklüziv təhsil mühitinə uyğunlaşması, ünsiyyət münasibətləri, emosional rifahı və gələcək sosial müstəqilliyi üçün açar rola malikdir. Bu məqalədə PİL və kəkələmənin qarşılıqlı təsir mexanizmi, sosial inkişaf üçün yaratdığı çətinliklər sistemli şəkildə təhlil olunur. İlk olaraq sosial bacarıq nədir, necə formalaşır və xüsusi ilə kəkələmənin bu prosesdə yaratdığı mənfi təsirlərini təhlil edək [1].

Sosial bacarıqlar – fərdin cəmiyyət daxilində effektiv qarşılıqlı əlaqə qurmaq, sosial rolları mənimsəmək, emosional münasibətləri tənzimləmək və uyğun davranış formalarını sərgiləmək qabiliyyətidir. Bu bacarıqlar insanın sosial adaptasiyasının əsas şərti sayılır və şəxsiyyətin formalaşma prosesində mühüm yer tutur. Psixoloji ədəbiyyatda sosial bacarıqların tərifinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. A.Banduranın sosial öyrənmə nəzəriyyəsinə görə, sosial bacarıqlar müşahidə, təqlid və möhkəmlənmə yolu ilə formalaşır; yəni uşaq sosial davranışı başqalarının nümunəsindən öyrənir. L.S.Viqotskinin mədəni-tarixi yanaşmasına əsasən isə sosial bacarıqlar sosial mühitdə qarşılıqlı fəaliyyət nəticəsində yaranır və “yaxın inkişaf zonası”nda tərbiyəçinin, valideynin və ya həmyaşdın vasitəçiliyi ilə formalaşır [2].

Sosial bacarıqların struktur komponentləri aşağıdakı kimi sistemləşdirilə bilər:

- Ünsiyyət bacarıqları – qarşı tərəfi dinləmək, fikrini ifadə etmək, sual vermək və dialoqa girmək qabiliyyəti;
- Əməkdaşlıq bacarıqları – qrup işində iştirak, məsuliyyəti bölüşmək, qaydalara əməl etmək;
- Emosional tənzimləmə – öz emosiyalarını və başqalarının duyğularını anlamaq və adekvat reaksiya vermək;
- Empatiya və sosial qavrayış – başqalarının hisslərinə qarşı həssas olmaq, sosial siqnalları düzgün şərh etmək;
- Özünüidare və sosial norma yönümlülük – sosial qaydaları mənimsəmək və davranışını bu qaydalara uyğun tənzimləmək.

Sosial bacarıqların formalaşması çoxmərhələli və sistemli bir prosesdir. Bu proses bioloji əsaslar (mərkəzi sinir sisteminin yetkinləşməsi), psixoloji inkişaf (emosional-intellektual yetkinlik) və sosial təsirlər (mühit, ailə, təhsil) arasında qarşılıqlı əlaqə nəticəsində baş verir.

Ailə sosial bacarıqların ilkin formalaşma mühitidir. Uşağın valideynlərlə münasibəti, ailə emosional iqlimi, davranış modelləri və tərbiyə üslubu onun sosial davranış təcrübəsinə birbaşa təsir edir. Demokratik üslublu ailələrdə uşaqların empati və əməkdaşlıq səviyyəsi yüksək olur, avtoritar mühitdə isə sosial təşəbbüskarlıq və özünəinam azalır. Məktəb və pedaqoji mühit sosial bacarıqların ikinci inkişaf mərhələsini təşkil edir. Tədris prosesində qrup fəaliyyətləri, rollu oyunlar, diskussiyalar və əməkdaşlıq əsaslı təlim üsulları uşaqlarda sosial qarşılıqlı əlaqəni təkmilləşdirir. Müəllimlərin tolerant və fərdi yanaşması uşağın sosial inamını gücləndirir. Həmyaşd qrupları sosial rolların təcrübədən keçirilməsi üçün təbii mühit rolunu oynayır. Uşaqlar bu qruplarda qarşılıqlı münasibət qaydalarını, konflikt həlli bacarıqlarını və empati davranışlarını öyrənirlər. Tədqiqatlar göstərir ki, sosial təcrid və ya dostluq əlaqələrinin zəifliyi uşaqlarda aqressiya və sosial qorxu hallarını artırır.

Psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqlarda sosial bacarıqların inkişaf dinamikası

Psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqlarda sosial bacarıqların formalaşması tipik inkişaf edən uşaqlara nisbətən daha yavaş və qeyri-sabit xarakter daşıyır. Bunun əsas səbəbi idrak proseslərinin zəif inkişafı, emosional qeyri-sabitlik və sosial təcrübənin məhdudluğudur. Belə uşaqlar sosial vəziyyətləri dərk etməkdə və adekvat davranış modeli seçməkdə çətinlik çəkirlər.

Araşdırmalar göstərir ki, PİL olan uşaqlarda sosial bacarıqların inkişafında əsas maneələr aşağıdakılardır:

- Verbal və qeyri-verbal ünsiyyətin zəifliyi – nitq və bədən dili vasitəsilə qarşılıqlı əlaqə qurmaqda çətinliklər;
- Emosional tanıma bacarığının aşağı səviyyəsi – başqalarının hisslərini və niyyətlərini anlamaqda problemlər;
- Sosial situasiyalarda təşəbbüssüzlük və qorxu – yeni qruplara və sosial rollara daxil olmaqda çətinliklər;
- Davranışın tənzimlənməsində çətinliklər – sosial norma və qaydalara riayət etməmək, impulsivlik.

Sosial struktur daxilində insanlar həyatlarını sosial varlıq kimi davam etdirirlər. Bu sosial davranışlar arasında sosial bacarıqlar əhəmiyyətli bir yer tutur. Sosial bacarıqların səviyyəsi insanların başqaları ilə effektiv ünsiyyət qurma, mövcud sosial hüquqlardan istifadə etmə və

başqalarını dəstəkləmə qabiliyyətində əsas müəyyənədicisi amildir. Konseptual olaraq, sosial bacarıqlar digər fərdlərlə qarşılıqlı əlaqəni təmin edən və ətraf mühitə təsir edən affektiv və idrak elementlərindən ibarət davranışlar kimi müəyyən edilir. Başqa bir tədqiqatda sosial bacarıqlar konseptual olaraq "fərdlərin ətraf mühitdəki başqalarının ehtiyaclarını, düşüncələrini və hisslərini anlamaq və bu amillərə uyğun yanaşmaq qabiliyyəti" kimi müəyyən edilmişdir. Sosial bacarıqlar sosial etibarlılıq, həmyaşıdların qəbulu və davranış bacarıqlarına əsasən müəyyən edilir. Həmyaşid münasibətlərinin tərfi fərdin, uşağın həmyaşid qrupu ilə əlaqələrini nəzərə alır. Sosial həyatın vacib bir hissəsini təşkil edən sosial bacarıqların böyük bir hissəsi məktəbəqədər dövrdə əldə edilir. Bu dövrdə uşaqların özünü təqdim etmək, minnətdarlıq bildirmək, dinləmək və danışmaq kimi qazandıqları sosial bacarıqlar sürətlə inkişaf edir. Eynilə, məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlar başqalarının hisslərini qavramaq, öz hisslərini anlamaq, kömək istəmək, sevgi göstərmək, kömək etmək, üzr istəmək və təlimat vermək kimi inkişaf etmiş sosial bacarıqlar inkişaf etdirirlər. Bu prosesdə lazımi sosial bacarıqları əldə edən uşaqlar onlardan sonrakı həyatlarında asanlıqla istifadə edə bilirlər [3]. Sosial səriştə fərdin mühitdə başqaları ilə qarşılıqlı əlaqədə uğurlu nəticələr əldə etmək qabiliyyəti kimi müəyyən edilir. Bu, uşağın müxtəlif şəxslərlə əlaqələrə çevik və uyğunlaşa bilən cavablar vermək və bu cavabları əlaqələndirmək qabiliyyətini əhatə edir. Sosial səriştənin psixoloji, akademik və adaptiv funksiyalara qısa və uzunmüddətli təsirləri olduğu göstərilmişdir. Zəif sosial bacarıqlar həmyaşıdları, ailəsi və müəllimləri ilə münasibətlərdəki çətinliklər depressiya, davranış problemləri və sosial fobiya kimi psixopatologiyalarla əlaqələndirilir. Bu kontekstdə, psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqlar başqaları ilə qarşılıqlı əlaqədə olarkən idrak, dil, sosial-emosional, motor və özünə xidmət və s. sahələrində çatışmazlıqlar və ya ləngimələr göstərir. Nəticə etibarilə, onlar cəmiyyətdə sosial qəbulla mübarizə aparırlar. Psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqlar olduqları qruplarda adətən tipik həmyaşıdları ilə eyni inkişaf xüsusiyyətlərini paylaşmırlar və buna görə də adekvat sosial bacarıqlara malik deyillər. Adətən tipik həmyaşıdlarından geri qalan uşaqlarda sosial məlumatların emalı və emosional tənzimləmədəki problemlərin onların sosial səriştəsinə təsir etdiyi bildirilib. Psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqlar və yeniyetmələrdə tipik həmyaşıdları ilə müqayisədə davranış problemləri daha çox müşahidə edilir.

Psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqların sosial bacarıqların inkişafına təsir edən amillər

Psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqların sosial səriştəsi ilə bağlı tədqiqatlar göstərir ki, bioloji yaş uşaqların və yeniyetmələrin sosial səriştəsində mühim rol oynaya bilər. Lakin nəticələr ziddiyyətlidir. Məsələn, bu uyğunsuzluqlar yaşın təsirinin sosial səriştəni kimin (valideyn və ya müəllim) qiymətləndirməsindən asılı olaraq dəyişdiyini və ya bioloji yaşın PİL olan uşaqların sosial səriştəsində heç bir rolu olmadığını göstərir. Tipik inkişaf edən uşaqlar ümumiyyətlə sosial bacarıqları ailə, digər böyüklər və həmyaşıdları tərəfindən modelləşdirmə yolu ilə və ya öz müşahidələri vasitəsilə öyrənirlər. Lakin, bu, çox vaxt psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqlar üçün belə deyil. Psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqlar ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqədə olmaq və onları araşdırmaq qabiliyyətlərini məhdudlaşdıran bir sıra idrak çətinlikləri ilə qarşılaşırlar. Psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqların nümayiş etdirdiyi sosial bacarıq çatışmazlığı onların həmyaşıdları və ətrafındakıqlarla ünsiyyət qurma qabiliyyətinə, xüsusən də onlar tərəfindən qəbul edilməsinə mənfi təsir göstərir [4]. Bu sosial bacarıq çatışmazlığı təkcə onların həmyaşid münasibətlərinə deyil, həm də məktəbdə öyrənmələri, həyat keyfiyyətləri, valideynləri ilə qarşılıqlı əlaqələri və yetkinlik yaşına çatdıqda peşəkar həyatları da daxil olmaqla bir sıra məsələlərə mənfi təsir göstərir. Bu uşaqlar həyatları boyu şəxsiyyətlərlə münasibətlərdə, akademik təhsildə, emosional və davranış sahələrində müxtəlif problemlərlə üzləşirlər. Psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqların üzləşdiyi bu problemləri aradan qaldırmaq üçün onların cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin etmək lazımdır. Psixi inkişaf ləngiməsi olan fərdlər yalnız akademik çatışmazlıqlar nümayiş etdirmir, həm də adaptiv bacarıqlarla bağlı çətinliklər yaşayırlar. Adaptiv bacarıqlar fərdlərin yaşlarından və mədəni qruplarından gözlənilən şəxsi müstəqillik və sosial məsuliyyət vəzifələrini yerinə yetirməsinə imkan verən bacarıqlardır. Sosial bacarıqlarla birlikdə onlar fərdin sosial səriştəsinə təşkil edir. Sosial bacarıqlar məqsədyönlü, qaydalarla müəyyən edilmiş, situasiyaya bağlı və fərdin yerləşdiyi sosial mühitə görə dəyişən öyrənilmiş davranışlardır. Onlar müsbət və ya neytral reaksiyaların yaranmasına kömək edir və ətraf mühitdən mənfi reaksiyaların qarşısını alır. Sosial bacarıqlar yalnız yaxşı davranışdan daha çox

şeydir; onlar ünsiyyətin, komanda işinin və emosional inkişafın təməlini təşkil edir. Düzgün rəhbərliklə uşaqlar özlərini aydın şəkildə ifadə etməyi, paylaşmağı, dinləməyi və əməkdaşlıq etməyi öyrənə bilirlər. Sosial bacarıqların inkişaf etdirilməsi onların sinifdə, oyun meydançasında və ondan kənarda özünəinamını təmin edir.

Psixi inkişaf ləngiməsi və kəkələmə ayrı-ayrılıqda uşağın sosial inkişafına mənfi təsir göstərən amillər hesab olunur. Bu iki pozuntu eyni zamanda mövcud olduqda isə onların təsiri sinergik şəkildə güclənir və uşağın sosial adaptasiya potensialını daha çox məhdudlaşdırır. Bu qarşılıqlı təsir bir neçə əsas sahədə özünü göstərir:

1. Kommunikasiya və verbal ünsiyyətdə çətinliklər

PİL olan uşaqlarda nitqin qavranılması və ifadəsi artıq zəiflədiyi üçün nitq aktı çətin prosesə çevrilir. Bu uşaqlar:

- Yeni sözləri çətin yadda saxlayır;
- Fikirlərini ardıcıl şəkildə ifadə edə bilmir;
- Başqalarının nitqini anlamada gecikmə yaşayır.

Bu fon üzərində kəkələmə əlavə maneə kimi çıxış edir və beləliklə problem daha mürəkkəbləşir:

- Cümləyə başlamaqda bloklar yaranır,
- Hecaların və sözlərin təkrarlanması ünsiyyəti uzadır,
- Nitqdə gərginlik və həyəcan artdıqca kommunikasiya keyfiyyəti daha da pisləşir.

Nəticədə uşaq sadə sosial dialoqa başlamaqdan və davam etdirməkdən çəkinir, bu isə sosial bacarıqların təbii inkişafını əngəlləyir.

2. Sosial–emosional inkişafın ləngiməsi və narahatlıq

PİL olan uşaqlarda emosional tənzimləmə zəif olur. Onlar:

- Situasiyaları düzgün qiymətləndirməkdə çətinlik çəkirlər,
- Emosional reaksiyalarını idarə etməkdə çətinlik yaşayırlar,
- Tez həyəcanlana, küskün və ya aqressiv ola bilirlər.

Kəkələmə isə bu emosional gərginliyi daha da artırır. Danışarkən çətinlik çəkmək:

- Sosial narahatlıq yaradır,
- “Səhv danışmaq” qorxusunu gücləndirir

PİL olan uşaqlarda onsuz da zəif inkişaf edən qavrama, nitq strukturu və sosial situasiyaları anlama bacarığı kəkələmə ilə birlikdə daha da mürəkkəbləşir [5].

Sosial bacarıqların inkişafına təsir edən daxili amillər. Sosial bacarıqların inkişafı fərdin daxili psixoloji xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Bu amillər uşağın şəxsiyyət strukturu, emosional-intellektual səviyyəsi və motivasiya sistemini əhatə edir.

1. Fərdi-psixoloji xüsusiyyətlər. Temperament tipi sosial davranışın ifadə formalarına təsir göstərir. Məsələn, sanqvinik uşaqlar daha açıq, təşəbbüskar və ünsiyyətçi olur, melankolik uşaqlar isə sosial adaptasiyada çətinlik çəkməyə bilər. PİL olan uşaqlarda temperament xüsusiyyətləri çox zaman emosional sabitsizlik və təşəbbüskarlıq çatışmazlığı ilə müşahidə olunur.

2. İdrak potensialı və öyrənmə bacarığı. Sosial davranışın formalaşması üçün uşaqda hadisələri dərk etmək, nəticə çıxarmaq və davranışını tənzimləmək bacarığı vacibdir. PİL olan uşaqlarda diqqət, yaddaş və düşünmə proseslərindəki zəiflik sosial situasiyaları adekvat qavramaqda çətinlik yaradır.

3. Emosional tənzimləmə və empati qabiliyyəti. Emosional zəkanın inkişaf səviyyəsi sosial bacarıqların əsas göstəricilərindən biridir. Emosional tənzimləmə bacarığı zəif olan uşaqlar başqalarının duyğularına həssas reaksiya verə bilmir, bu isə sosial münasibətlərin pozulmasına səbəb olur.

4. Özünəinam və motivasiya sistemi. Sosial təşəbbüs və ünsiyyətin aktivliyi uşağın özünə inam səviyyəsindən asılıdır. PİL olan uşaqlarda çox zaman aşağı özünəqəymət, sosial qorxu və passivlik müşahidə edilir. Bu halda pedaqoji və psixoloji dəstək uşağın motivasiyasını artırmağa yönəlməlidir [6].

Sosial bacarıqların inkişafına təsir edən xarici amillər

Sosial bacarıqların formalaşmasında ətraf mühitin – ailənin, məktəbin, həmyaşd qruplarının və ümumi sosial sistemin rolu həlledicidir. Ailə mühiti. Ailə uşağın ilk sosiallaşma məkanıdır. Valideynlərin münasibət tərz, ünsiyyət mədəniyyəti və emosional dəstəyi uşağın sosial davranışının təməlini təşkil edir.

Ədəbiyyatları tədqiq edərkən bu nəticəyə gəlmək olar ki, kəmələməsi və psixi inkişaf ləngiməsi (PİL) olan uşaqlarda sosial bacarıqların formalaşması çoxfaktorlu və kompleks bir prosesdir. Həm nitq axıcılığı pozuntusu, həm də idrak-sosial inkişafdakı ləngimə uşağın ünsiyyət qabiliyyətini, emosional tənzimləməsini və sosial mühitə uyğunlaşmasını əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir. Aparılan elmi təhlillər göstərir ki, bu iki pozuntu bir-birini gücləndirərək sosial adaptasiya risklərini artırır və uşağın gündəlik həyat fəaliyyətinə təsir edən çoxsaylı çətinliklər yaradır. PİL olan uşaqlarda onsuz da zəif inkişaf edən qavrama, nitq strukturu və sosial situasiyaları anlama bacarığı kəmələmə ilə birlikdə daha da mürəkkəbləşir. Nitq axıcılığının pozulması uşağın sosial təşəbbüskarlığını azaldır, ünsiyyətdən qaçınma, çəkingənlik, özünəinamın zəifləməsi, aqressiv və ya passiv davranış formalarının yaranmasına səbəb olur. Bunun fonunda yaşadlarla qarşılıqlı əlaqə məhdudlaşır, sosial öyrənmə prosesləri zəifləyir və adaptiv davranışların təbii inkişaf mexanizmləri pozulur. Bu məqalənin təhlilləri göstərir ki, sosial bacarıqların inkişafı üçün kompleks müdaxilə mütləqdir. Nitq terapiyası, pedaqoji- psixoloji dəstək, emosional tənzimləmə proqramları və ailə-məktəb əməkdaşlığı birgə tətbiq edildikdə daha yüksək nəticə əldə edilir. Erkən müdaxilə isə xüsusi önəm daşıyır, çünki sosial bacarıqların ilkin illərdə yetkinləşməsi gələcək sosial müstəqillik və inklüziv təhsil mühitinə uğurlu inteqrasiya üçün vacibdir.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, kəmələmə ilə müşayiət olunan PİL olan uşaqların sosial inkişaf çətinlikləri yalnız nitq və idrak problemlərinin cəmi deyil; bu, sosial-emosional inkişafı, davranış tənzimlənməsini və adaptiv bacarıqları bütöv şəkildə təsirləyən kompleks bir inkişaf problemidir. Bu səbəbdən müdaxilələr həm nitq rəvanlığının, həm də sosial kompetensiyanı paralel şəkildə dəstəkləməyə yönəlməli və uşağın fərdi inkişaf xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Андреева, Г.М. Социальная психология [Текст] / Г.М.Андреева. – М.: – 2019. – 367 с.
2. Божович, Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте [Текст] / Л.И.Божович. – СПб.: Питер, – 2018. – 398 с.
3. Бородулина, С.Ю. Коррекционная педагогика: психолого-педагогическая коррекция отклонений в развитии и поведении дошкольников [Текст] / С.Ю.Бородулина. – Ростов н/Д: «Феникс», – 2019. – 352 с.
4. Белякова, Л.И., Дьякова, Е.А. Заикание. Учебное пособие. – М.: Академия, – 2003. – 206 с.
5. Воспитание детей с ЗПР в процессе обучения [Текст] / под ред. Т.А.Власовой. – М.: НИИ общей педагогики, – 2021. – 206 с.
6. Волкова, Г.А. Логопедическая ритмика: учебник для студентов вузов. – М.: Владос, – 2002. – 272с.

TURAN SHAHVALADLI GADIMOVA

CHARACTERISTICS OF THE DEVELOPMENT OF SOCIAL SKILLS IN CHILDREN WITH MENTAL DEVELOPMENT DELAY ACCOMPANIED BY STUTTERING

Abstract: This article provides a systematic analysis of the development of social skills in children with psychomotor developmental delay (PDD) accompanied by stuttering, the factors influencing this development, and the role of pedagogical and psychological interventions. In children with PDD, insufficiently developed social-communicative functions are accompanied by difficulties in cognitive, emotional, and behavioral domains. The presence of stuttering exacerbates these challenges by disrupting speech fluency and intensifying reduced social initiative, heightened social

anxiety, weakened self-confidence, and tendencies toward communication avoidance. The factors affecting the quality of social development are classified into biological-cognitive, emotional-psychological, and socio-environmental categories. Biological-cognitive factors include limitations in speech motor skills and cognitive processes; emotional-psychological factors encompass anxiety, fear, and low self-esteem; socio-environmental factors are defined by family relationships, teacher support, and the characteristics of the inclusive educational environment. Stuttering amplifies the influence of each of these factors, making the process of social adaptation even more complex. Pedagogical and psychological approaches play a crucial role in supporting the development of these children. Individualized and gradual pedagogical intervention, social skills training, strengthening emotional self-regulation, enhancing self-confidence, and collaboration with parents contribute to facilitating social-communicative development. The analysis indicates that in cases where PDD is accompanied by stuttering, social development is characterized by multi-level and interconnected mechanisms. Effective intervention should not be limited solely to speech correction but must also encompass emotional, social, and pedagogical dimensions.

Keywords: stuttering, psychomotor developmental delay, socialization, communication, environment

ТУРАН ШАХВЕЛЕДЛИ ГАДИМОВА

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНЫХ НАВЫКОВ У ДЕТЕЙ С ЗАДЕРЖКОЙ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ, СОПРОВОЖДАЮЩЕЙСЯ ЗАИКАНИЕМ

Резюме: В статье системно анализируются особенности развития социальных навыков у детей с психической задержкой развития (ЗПР), сопровождающейся заиканием, факторы, влияющие на развитие, а также роль психолого- педагогического вмешательства. У детей с ЗПР недостаточная сформированность социально-коммуникативных функций проявляется в трудностях когнитивной, эмоциональной и поведенческой сфер. Наличие заикания усугубляет данные трудности, нарушая плавность речи и усиливая снижение социальной инициативы, рост социальной тревожности, ослабление уверенности в себе и стремление избегать общения. Факторы, влияющие на качество социального развития, классифицируются на биологические, когнитивные, эмоционально-психологические и социальные. К биологическим и когнитивным факторам относятся ограничения в речевой моторике и когнитивных процессах; эмоционально-психологические факторы включают тревожность, страх и сниженный уровень самооценки; социальные факторы определяются особенностями семейных отношений, поддержкой со стороны педагогов и условиями инклюзивной образовательной среды. Заикание усиливает влияние каждого из этих факторов, делая процесс социальной адаптации ещё более сложным. Педагогические и психологические подходы играют ключевую роль в поддержке развития таких детей. Индивидуализированное и поэтапное педагогическое воздействие, обучение социальным навыкам, укрепление эмоциональной саморегуляции, повышение уверенности в себе и сотрудничество с родителями способствуют стимулированию социально-коммуникативного развития. Анализ показывает, что при сочетании ЗПР и заикания социальное развитие определяется многоуровневыми и взаимосвязанными механизмами. Эффективное вмешательство не должно ограничиваться лишь коррекцией речи, но должно охватывать также эмоциональные, социальные и педагогические аспекты развития ребёнка.

Ключевые слова: заикание, задержка психического развития, социализация, коммуникация, среда

ÜMUMİ TARİX FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ SİNİFİN TƏŞKİLİ VƏ İDARƏ OLUNMASININ PRAKTİK-METODOLOJİ ƏSASLARI

Bu tezisdə ümumi tarix fənnində sinifin təşkili və idarə olunmasının praktik əsasları izah olunur. Təlim modelləri, interaktiv metodlar və texniki resursların düzgün tətbiqi şagirdlərin fəallığını və dərslərin keyfiyyətini artırır. Dərs mərhələlərinin ardıcılığına uyğun idarəetmə təlim prosesində nizam və aydınlıq yaradır. Ümumilikdə, təqdim olunan yanaşmalar tarix dərslərinin müasir tələblərə uyğun şəkildə qurulmasına xidmət edir.

Açar sözlər: sinifin təşkili, tarix təlimi, təlim modelləri, idarəetmə metodları, strategiya, idarəetmə

Ümumi tarix fənninin tədrisində sinifin təşkili və idarə olunmasının praktikası, müasir pedaqogikanın əsas istiqamətlərindən biri kimi müəllimin planlaşdırma bacarığı, şagirdlərin fəallığının stimullaşdırılması, dərs mühitinin idarə edilməsi və müxtəlif metodların tətbiqi ilə sıx bağlıdır. Tarix fənni insanın sosial-mədəni inkişaf proseslərini öyrətdiyi üçün dərslərin təşkili yalnız faktların təqdimatı ilə məhdudlaşmır; burada məqsəd tənqidi düşünməyi, məntiqi nəticə çıxarma bacarığını və tarixi hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini başa düşmək qabiliyyətini inkişaf etdirməkdir. Bu səbəbdən tarix dərslərində sinfin idarə olunması sırf təşkilati funksiya deyil, həm də metodoloji yanaşmaların birləşdirildiyi kompleks prosesdir.

Sinifin səmərəli şəkildə təşkili üçün ilk addım dərs modelinin düzgün seçilməsidir. Tarix fənnində tətbiq olunan praktik modellər əsasən interaktiv təlim, layihə əsaslı öyrənmə, problem əsaslı yanaşma və mərhələlər üzrə strukturlaşdırılmış klassik dərs modeli arasında dəyişir. Hər bir modelin seçimi dərslərin məqsədinə, şagirdlərin yaş və hazırlıq səviyyəsinə, həmçinin mövzunun xarakterinə uyğun olmalıdır. Məsələn, mürəkkəb siyasi proseslərin tədrisində müəllim problem əsaslı modeldən istifadə edərək şagirdlərin müstəqil düşünməsini təşviq edə bilər. Qısa, faktoloji mövzular isə daha çox kombinə edilmiş modelin tətbiqini tələb edir. Bu, müəllimə dərslərin tempini qorumağa və sinfi nəzarətdə saxlamağa imkan verir.

Sinifdə idarəetmə metodları da bu prosesin əsas elementlərindəndir. Tarix dərslərində ən məhsuldar üsullar sırasına müzakirə və debat, qrupla çalışma, xəritə üzərində analitik fəaliyyət, tarixi mənbələrin müqayisəsi, rollu oyunlar və situasiya təhlili daxildir. Bu metodlar şagirdlərin dərs zamanı passiv müşahidəçilər yox, aktiv iştirakçılar olmasını təmin edir. Şagirdlərin dərslərdə fəallığını artırmaq üçün müəllimin sinif daxilində psixoloji rahatlıq yaratması, qarşılıqlı hörmət mühiti qurması və dərslərin məqsədlərini aydın şəkildə izah etməsi mühüm rol oynayır. Həmçinin müəllimin nitq mədəniyyəti, dərslərin tempini tənzimləmə bacarığı və didaktik materialları şagirdlərin səviyyəsinə uyğunlaşdırması idarəetmənin keyfiyyətinə birbaşa təsir edir.

Ümumi tarix dərslərinin təşkili zamanı təlim formalarından və təlim üsullarından məqsədyönlü istifadə də vacibdir. Frontal təlim daha çox maliyyələşdirilmiş məlumatların çatdırılmasında faydalıdır, lakin şagirdlərin dərinlən düşünmə qabiliyyətini artırmaq üçün qrup və cütlü işlərə üstünlük verilir. Tarix dərslərinin strukturu – giriş, əsas mərhələ və nəticə – müəllim tərəfindən sistemli şəkildə qurulduqda, hər bir mərhələ öz funksiyasını daha dolğun yerinə yetirir. Giriş mərhələsi motivasiya yaratmaq, əlaqələndirmə aparmaq və mövzuya maraq oyatmaq üçün çox əhəmiyyətlidir; əsas mərhələdə analitik fəaliyyət, mənbə üzərində iş və faktların ardıcılığının qurulması həyata keçirilir; nəticə mərhələsi isə biliyin möhkəmləndirilməsi və ümumiləşdirmə üçün nəzərdə tutulur. Bu strukturlaşdırılmış yanaşma tarix dərslərində sistemli düşüncənin formalaşmasını asanlaşdırır.

Texniki avadanlıqlar və müasir tədris resurslarının tətbiqi tarix təliminə yeni dinamika gətirir. İnteraktiv lövhələr, elektron xəritələr, qrafik animasiyalar, virtual muzey turları və rəqəmsal mənbələr şagirdlərin təsəvvürlərini genişləndirir və onları tarixi prosesləri daha yaxşı qavraya bilən bir öyrənmə mühitinə daxil edir. Rəqəmsal resursların tətbiqi həm də müəllimin idarəetmə yükünü azaldaraq, dərslər daha çevik və səmərəli aparılmasına şərait yaradır. Bununla yanaşı, texniki vasitələrin məqsədsiz istifadəsi dərslərin tempini poza və idarəetməni çətinləşdirə bilər. Buna görə də texnologiyaların məqsədyönlü, məzmunla uyğunlaşdırılmış şəkildə tətbiqi vacibdir.

Dərsin mərhələlərinə uyğun idarəetmə sinif prosesinin effektivliyini artırır. Məsələn, giriş mərhələsində müəllim motivasiyaedici suallarla sinfi aktivləşdirirsə, əsas mərhələdə müzakirə və qrup işləri ilə şagirdləri sərbəst fəaliyyətə yönəldir, nəticə mərhələsində isə qısa analiz və refleksiya ilə mövzunu yekunlaşdırır. Bu cür mərhələli idarəetmə dərslərdə qarışıqlığın qarşısını alır və hər bir şagirdin fəaliyyətə qoşulmasına şərait yaradır. Tarix dərslərində idarəetmə prosesinin uğurlu olması üçün müəllim dərslərə hazır şəkildə gəlməli, alternativ metodları öncədən müəyyənləşdirməli və sinfin ehtiyaclarına uyğun çevik davranmalıdır.

Nəticə olaraq, ümumi tarix fənninin tədrisində sinfin təşkili və idarə olunması kompleks, çoxşaxəli və pedaqoji baxımdan əsaslandırılmış prosesdir. Buraya həm təlim modellərinin seçilməsi, həm şagirdlərin fəallığının təmin edilməsi, həm təlim formalarının məqsədyönlü tətbiqi, həm də texniki vasitələrdən səmərəli istifadənin təşkili daxildir. Bu praktik yanaşmaların bir-birini tamamlaması tarix dərslərinin keyfiyyətini artırır və onları müasir təhsil tələblərinə uyğunlaşdırır.

TURAN SHUKUROV

PRACTICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF CLASSROOM ORGANIZATION AND MANAGEMENT IN TEACHING GENERAL HISTORY

Abstract: *This thesis explains the practical foundations of classroom organization and management in teaching general history. The effective use of teaching models, interactive methods, and modern resources enhances student engagement and lesson quality. Stage-based classroom management ensures structure and clarity throughout the learning process. Overall, the presented approaches support aligning history lessons with contemporary educational standards.*

Keywords: *classroom organization, history education, teaching models, management strategies, strategies, governance*

QAÇQIN VƏ MƏCBURİ KÖÇKÜN OLAN ŞƏXSLƏRİN SOSIAL-İQTİSADI RİFAHININ YÜKSƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTİNDƏ DÖVLƏT SİYASƏTİ

Azərbaycanın ən ciddi sosial problemlərindən biri qaçqın və məcburi köçkün məsələsidir. Ermənistanın işğalı nəticəsində bir milyondan çox insan öz yurdlarından didərgin düşmüşdür. Dövlət onların sosial müdafiəsini, yaşayış şəraitini və həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq üçün müxtəlif mühüm proqramlar həyata keçirmişdir. 2020-ci il Qələbəindən sonra "Böyük Qayıdış" prosesi başlayaraq azad olunmuş ərazilərin bərpası və köçkünlərin geri qayıdışı təmin edilir. Bu proses həm humanitar, həm də iqtisadi baxımdan ölkənin davamlı inkişafına mühüm töhfə verir. Məqalədə Azərbaycan Respublikasında qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial-iqtisadi rifahının yüksəldilməsi istiqamətində həyata keçirilən dövlət siyasəti, görülən tədbirlər və əldə olunan nəticələr ətrafı şəkildə təhlil edilmiş, mövcud problemlər və perspektivlər də qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: qaçqınlar, məcburi köçkünlər, böyük qayıdış, sosial siyasət, iqtisadi inkişaf, dövlət proqramı

Giriş. Azərbaycanın ən ciddi sosial problemlərindən biri qaçqın və məcburi köçkün məsələsidir. Ermənistanın işğalı nəticəsində bir milyondan çox insan öz yurdlarından didərgin düşmüşdür. Bu şəxslərin sosial iqtisadi rifahının təmin edilməsi ölkənin davamlı inkişafı və sosial sabilliyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən müxtəlif proqramlar onların yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmaq, sosial müdafiəsini gücləndirmək və iqtisadi imkanlarını artırmaq məqsədini daşıyır.

Bu məqalənin məqsədi Azərbaycan Respublikasında qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial-iqtisadi rifahının yüksəldilməsi istiqamətində həyata keçirilən dövlət siyasətini araşdırmaq, görülən tədbirləri təhlil etmək və mövcud problemlər ilə perspektivləri qiymətləndirməkdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondadır ki, məqalədə həm sosial, həm də iqtisadi aspektlər nəzərə alınaraq dövlət siyasətinin kompleks təhlili aparılır. Xüsusilə 2020-ci il Qələbəindən sonra başlayan "Böyük Qayıdış" prosesinin sosial-iqtisadi təsirləri ilk dəfə sistemətik şəkildə qiymətləndirilir və mövcud problemlərlə perspektivlər müqayisəli olaraq təqdim olunur.

Tədqiqatın metodologiyasında analitik, müqayisəli və statistik metodlardan istifadə edilmişdir. Dövlət proqramları, qanunvericilik aktları və statistik məlumatlar təhlil olunmuş, sosial-iqtisadi göstəricilər əsasında mövcud vəziyyət qiymətləndirilmişdir. Həmçinin əvvəlki tədqiqatların nəticələri ilə müqayisə aparılaraq problemlər və perspektivlər müəyyən edilmişdir.

1. Qaçqın və Məcburi köçkün anlayışı və onların sosial-hüquqi statusu

Hüquqi münasibətlər sistemində vətəndaşın statusunu müəyyənləşdirən konstitusiya müddələrinin başlıca prinsiplərindən biri şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının qorunmasını əhatə edir. AR Konstitusiyasının 12-ci maddəsində insan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, AR vətəndaşlarına yüksək həyat standartının təmin edilməsi dövlətin ən böyük hədəfi olduğu bildirilir [1, s.7].

Konstitusiyanın tələblərinə əsasən, şəxsin hüquqlarının müdafiəsi, qorunması və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dövlətin əsas vəzifələrindən biridir. Dövlət qurumlarının bu istiqamətdə səmərəli fəaliyyəti daha yüksək məqsədlərə nail olmağa imkan yaradır. Tibb, sosial müdafiə, təhsil, prokurorluq və digər hüquq-mühafizə orqanları da insanın həyatının, sağlamlığının və əsas maraqlarının təmin olunmasına xidmət edən mühüm strukturlardır.

Şəxslərin və vətəndaşların inzibati- hüquqi statusu ilə bağlı siyasi təminatlar toplusu qaçqınlar və məcburi köçkünlər də daxil olmaqla, ölkə strukturunun cəmiyyətin siyasi sisteminin əsasıdır. AR Konstitusiyasının əsaslandırılmasında qeyd olunduğu kimi, konstitusiya çərçivəsində demokratik quruluşun yaradılması, cəmiyyətin gücləndirilməsi, iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq hər

kəsin güzəranının müsbətə doğru dəyişməsi siyasi iradənin əsasını təşkil edir. Bundan əlavə Konstitusiyanın 1, 10, 24-71-ci maddələrində göstərilən yüksək dəyərlər qaçqın və məcburi köçkünlərin inzibati və hüquqi statusu üçün siyasi təminatların təmin edilməsi üçün əsas kimi istifadə edilə bilər. Hüquq və azadlıqların müdafiəsi prosesi təminat mexanizminin tərkib hissəsi hesab edildiyi üçün təminat mexanizmi təkcə kontitusiya ilə deyil, həm də praktika və hüquqi tənzimləmələrlə gücləndirilməlidir [2, s.35].

Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkünlərin inzibati-hüquqi statusunun sosial təminatının düzgün təşkil olunması üçün sosial sahədə müasirləşmə proseslərini nəzərə almaq lazımdır. Çünki bu proseslər dövlətin sosial siyasətinə verilən böyük önəmi əks etdirir. Demokratik dövlət quruluşunun formalaşmasında hüququn mühüm rol oynadığını nəzərə alaraq AR konstitusiyasında sosial, irqi, milli, dini bərabərlik prinsipləri öz əksini tapır [1,s.10].

Məcburi köçkün – yaşadığı yer işğala məruz qaldığı və ya davamlı atəş altında olduğu üçün ölkə daxilindəki yaşayış məntəqəsini tərk etməyə məcbur olan şəxsdir. Qaçqın – irqi, dini, milli mənsubiyyəti, müəyyən sosial qrupa aidliyi və ya siyasi baxışlarına görə təqib olunmaq qorxusu səbəbindən öz ölkəsini tərk edərək başqa bir dövlətin ərazisində sığınacaq axtaran və həmin ölkənin müdafiəsinə ehtiyacı olan şəxsdir. Qaçqın və məcburi köçkün anlayışları bir çox cəhətdən oxşar görünsə də, onların arasında müəyyən fərqlər mövcuddur.

Fərq ondan ibarətdir ki, məcburi köçkün statusu yalnız öz ölkəsinin sərhədləri daxilində yaşayış yerini dəyişmək məcburiyyətində qalan şəxslərə şamil olunur. Qaçqın isə ciddi təhlükə, dini və ya siyasi təqib qorxusu kimi səbəblərdən doğma ölkəsini tərk edərək başqa dövlətə sığınan insanlara deyilir.

2. Qaçqın və məcburi köçkün olan şəxslərin sosial-iqtisadi rifahının yüksəldilməsi istiqamətində dövlət siyasəti

Ölkə başçısı İlham Əliyevin qarşıya qoyduğu sabitlik və inkişaf strategiyası əhalinin digər təbəqələri kimi qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial vəziyyət və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarmışdır. Eyni zamanda dövlət başçısının Dünya Bankı ilə bağladığı, dəyəri 78,5 milyon ABŞ dolları dəyərində olan müqavilənin başlıca məqsədi qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial rifahının artırılması, eyni zamanda maliyyə imkanlarının genişləndirilməsi olmuşdur [3].

Belə ki, ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan DN-nin ilk vəsaitinin bu sosial qrupun həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldilməsi bu qayğı və diqqətin nəticəsidir. Həmçinin hələ 2000-ci ildə yaradılan Məcbur Köçkünlərin Sosial İnkişaf Fondu (MKSİF) Dünya Bankı ilə əməkdaşlıq əsasında təsis edilmişdir. Bu fondun yaradılmasındakı əsas məqsədlər içərisində qaçqın və məcburi köçkünlərin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması, onların sosial cəhətdən vəziyyətinin stabilləşdirilməsi və sosial infrastrukturun bərpası sahəsinə ayrılan maliyyə vəsaitindən düzgün və səmərəli istifadə edilməsi məqsədilə nəzarət həyata keçirilməsi başlıca yer tuturdu [4].

Eyni zamanda, prezident İlham Əliyev öz çıxışlarının hər birində çadır şəhərcikləri məsələsini gündəmə gətirmiş və qısa müddət ərzində qaçqın və məcburi köçkünlərin hər birinin yüksək təminatlı qəsəbə tipli yaşayış komplekslərinə köçürülməsi işini həll edilməsinə nail olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, ilk dəfə prezident seçkiləri öncəsi, yəni 2003-cü ildə, prezident İlham Əliyev öz seçiciləri ilə olan görüşünü məhz Biləsuvar rayonunda, qaçqın və məcburi köçkünlər üçün təşkil edilmiş qəsəbələrdə keçirmişdir. Buradakı çıxışı zamanı da ölkə başçısı gələcək sosial siyasi xəttinin əsasında məhz qaçqın və məcburi köçkün məsələsinə xüsusi diqqət ayrılacağını vurğulamışdır. Bu problemin və çətinliyin aradan qaldırılması üçün bütün səylərini səfərbər edəcəyini o öz siyasi sərəştəsi ilə də sonrakı dövr ərzində təsdiqləmiş oldu [3].

2011-ci ildə dövlət büdcəsindən 190 milyon manat məbləğində ayrılan vəsait də məhz qaçqın və məcburi köçkünlərin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə həyata keçirilən sosial siyasətə dəstək məqsədi daşımışdır. Qeyd etmək vacibdir ki, Neft Fondundan da bu məsələ ilə bağlı təqribən 110 milyon manat məbləğində vəsait ayrılaraq bu sosial qrupun çətinliklərinin həllinə yönəldilmişdir [3].

Qaçqın və məcburi köçkünlərin mövcud olan çətinliklərinin həll olunması və eyni zamanda həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə bağlı atılan addımların başlanğıcında ilk növbədə bu sosial qrupun ilkin tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə yaşayış məntəqələrinin yaradılması və həmin sosial qrupun bu məntəqələrə köçürülməsi xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur desək yanlışdır. Dövlət başçısı İlham Əliyev tərəfindən bir iyul iki min dördüncü il tarixində imzalanan Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə DP-nin təsdiq olunması haqqında sərəncam da məhz qeyd olunan məsələdəki problemlərin həllinə köklənmişdir. Belə ki, qeyd olunan sərəncamda bu sahədə görülməli tədbirlərə nəzər yetirilsə də, hələ də bir çox ərazidə çadır düşərgələri, dəmir yolu üzərindəki yük vaqonları və yaşayış üçün uyğun şəraitdə olmayan ictimai və tikintisi başa çatmayan yaşayış binalarında yaşayan qaçqınların olduğu da diqqət mərkəzinə çatdırılmışdır [5].

Bu məqsədlə, 1992-1998-ci illərdə məskunlaşmış köçkünlərin yaşayış yerlərində rəhbər orqanlar tərəfindən birbaşa tapşırıqlar verilmiş, onlara öz mülkiyyətində olan torpaqlardan müvəqqəti istifadə etmək imkanı yaradılmış və doğma torpaqlarına köçürülənədək bu ərazilərdə qalması təmin olunmuşdur.

Bu siyasi xəttin davamı olaraq, “Böyük Qayıdış” planına uyğun olaraq qaçqın və məcburi köçkünlərin doğma torpaqlarına geri qaytarılması, İlham Əliyev tərəfindən imzalanan sərəncamın təxminən 20 illik proqramının əsas tərkib hissəsini təşkil etmişdir.

1992-1998-ci illərdə məskunlaşmış köçkünlərin yaşayış yerlərində rəhbər orqanlar tərəfindən birbaşa tapşırıqlar verilmiş, onlara müvəqqəti olaraq öz mülkiyyətindəki torpaqlardan istifadə etmək imkanı yaradılmış və doğma torpaqlarına köçürülənədək həmin ərazilərdə qalması təmin olunmuşdur.

Siyasi xəttin davamı olaraq, “Böyük Qayıdış” planı çərçivəsində qaçqın və məcburi köçkünlərin doğma torpaqlarına geri qaytarılması, İlham Əliyev tərəfindən imzalanan sərəncamın təxminən 20 illik proqramının əsas komponenti olmuşdur.

Sərəncamda xüsusi diqqətlə planlaşdırılmış addımlardan biri də təhsil məsələsi olmuşdur. Qaçqın və məcburi köçkünlərin övladlarına ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində ödənişlər zamanı verilən xüsusi güzəştlər, bu sosial qrupun həyat səviyyəsini yüksəltmək və digər vətəndaşlarla bərabərləşdirmək məqsədilə həyata keçirilən mühüm addım kimi dəyərləndirilə bilər.

İlham Əliyev tərəfindən 31 oktyabr 2007-ci il tarixində imzalanan “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramına əlavələr edilməsi” sərəncamı, 2004-cü ildə başlanmış proqramın davamı və tərkib hissəsi rolunu oynamışdır. Bu əlavələr qaçqın və məcburi köçkünlərin həyat şəraiti və məşğulluğu ilə yanaşı, onların sosial müdafiəsi, təhsili, səhiyyəsi və digər qarşılaşdıqları problemləri əhatə etmişdir.

Beləliklə, elə təkcə 2009-cu ildə 1416 köçkün ailəsi yeni tikilmiş təzə mənzillərə köçürülmüşdür ki, bu da təkcə bir il üçün olduqca yüksək rəqəm hesab olunur. Bunu da qeyd etmək vacibdir ki, 2001-ci ildən 2007-ci ilədək olan dövr ərzində Dövlət Neft Fondundan ayrılan 360,4 milyon manat məbləğində vəsait hesabına qaçqın və məcburi köçkünlər üçün 15713 ev, 49 qəsəbə, 106 məktəb, 4 musiqi məktəbi, 1276 yerlik 34 uşaq bağçası, 4 xəstəxana, 37 feldşer-mama məntəqəsi, 29 klub icma mərkəzi, 30 rabitə evi, 31 hamam, 36 inzibati bina, 7 yanğın postu, 103 su anbarı, 11 yarımstansiya, 9883 hektar irriqasiya sistemi tikilərək istiadəyə verilmişdir [3].

Qaçqın və məcburi köçkünlərlə bağlı məsələlərin həlli məqsədilə ölkə başçısı tərəfindən 21 fevral 2011-ci ildə növbəti sərəncam imzalanmışdır ki, o özündə 2007-ci il 31 oktyabr tarixli sərəncama əlavələri də ehtiva etmişdir. Bu sərəncam həmin dövrə qədər hələ də yaşayış üçün yararlı olmayan ictimai binalarda, yataqxanalarda və digər müvəqqəti məskunlaşma yerlərində ağır şəraitdə yaşayan və ciddi sosial problemlərlə üzləşən qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial şəraitinin yaxşılaşdırılması və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədi daşmışdır. Bu sosial qrupun mənzil probleminin həlli məsələsi ölkə başçısı tərəfindən 20 iyul 2016-cı ildə imzalanan Məcburi köçkün ailələrinin mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasına dair əlavə tədbirlər haqqında sərəncamda da öz əksini tapmışdır. Bu sərəncamda Bakı şəhəri ərazisindəki qəzalılıq vəziyyətdə olan binalarda məskunlaşmış qaçqın və məcburi köçkünlərin hazır mənzil almaqla mənzillə təmin edilməsi məqsədilə 2016-cı ildə dövlət büdcəsində nəzərdə tutulan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ehtiyat fondundan Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinə 2,5 milyon

manat məbləğində maliyyə vəsaitinin ayrılması bu sosial qrupun yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün atılan kompleks addımlardan biri olmuşdur [6].

Ulu öndər Heydər Əliyevin əsası qoyduğu Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən əhalinin bu kateqoriyadan olan əhali qrupunun sosial problemlərinin həlli üzrə məqsədyönlü dövlət siyasətinin ali məqsədi dövlət başçısının 2003-2018-ci illərdə yeni salınmış qəsəbələrdə məcburi köçkünlərlə 36 görüşündə dəfələrlə səsləndirilmişdir. 2018-ci il mayın 24-də Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev və Birinci xanım Mehriban Əliyeva Bakı şəhərinin Qaradağ rayonunun Lökbatan qəsəbəsində məcburi köçkünlər üçün salınmış 1.026 ailəlik müasir tipli Qobu - Park yaşayış massivinin, dekabrın 24-də 1.001 mənzildən, dekabrın 27-də isə, Sumqayıtda 1.005 mənzildən, lazımı infrastrukturdan ibarət hündürmərtəbəli binalarda yaşayış kompleksinin açılışında iştirak etmişlər [7].

Onların sosial problemlərindən biri olan məşğulluq məsələsi də daim dövlətimizin diqqət mərkəzində olmuşdur. QMKİK-nin 2018-ci il üzrə görülmüş işlər üzrə məlumatında bildirilir ki, Dünya Bankı və Azərbaycan hökuməti arasında bağlanmış kredit saziş üzrə 2003-2018-ci illərdə 600.000-dən çox insanın faydalandığı və dəyəri 125,4 mln manat təşkil edən 910 icma mikrolayihəsi icra edilmişdir. Bundan başqa sahibkarlığın inkişafı məqsədilə MKSİF tərəfindən 24.000 nəfər məcburi köçkünə 14,8 mln manatlıq mikrokredit, SKMF tərəfindən isə, 2116 nəfər məcburi köçkün sahibkara 47,7 mln manat güzəştli kreditlər ayrılmış, görülən işlər nəticəsində 4025 yeni iş yeri açılmışdır. Verilə mikrokreditlərin çoxu kənd təsərrüfatı sahələri – arıçılıq, maldarlıq, əkinçilik, bitkiçiliklə bağlı layihələrə tətbiq olunmuşdur.

Beləliklə, qaçqın və məcburi köçkünlərə xərclənən vəsaitin həcminə görə Azərbaycan dünyuada ilk yerlərdən birini tutur [8].

16 noyabr 2022-ci il tarixində imzalanan Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “İşğaldan azad edilmiş ərazilərə Böyük Qayıdış I Dövlət Proqramı” çərçivəsində Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər qaçqın və məcburi köçkünlərin işğaldan azad edilmiş ərazilərə geri qaytarılması beş Milli prioritetdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Bu qərarın diqqət mərkəzində saxladığı məsələlərə uyğun olaraq, 2022-2026-cı illər üçün nəzərdə tutulmuş dövlət strategiyasında da bu sosial qrupun köçürülməsi və yerləşdirilməsi işlərinə xüsusi önəm verilmişdir. Bütün bunlar məcburi köçkün və eyni zamanda qaçqın statusu olan şəxslərə yönəlmiş siyasətin yekunu kimi qiymətləndirilə bilər.

Ümumilli liderin qətiyyətli duruşu və əzmkarlığının nəticəsi olaraq 1993-cü ilin dekabrından başlayan və 1994-cü ilin yanvarına qədər davam edən və uğurla həyata keçirilən Horadiz əməliyyatı Azərbaycanın hərbi tarixinə qızıl hərflərlə yazılmış, bunun nəticəsində Füzulinin Horadiz qəsəbəsi ilə bərabər, 20 kəndi, eyni zamanda Cəbrayılın Cocuq Mərcanlı kəndi hərbiçilərimizin nəzarətinə keçsə də, təhlükəsizlik cəhətdən məskunlaşmanın alınmadığı bu kənddə, 2016-cı il Aprel döyüşlərində Azərbaycan ordusunun qələbəsindən sonra yaranmış yeni şəraitdə Prezident İlham Əliyevin tapşırığı ilə burada abadlıq işlərinə başlanılmış və Qayıdış prosesinə start verilmişdir [9].

16 noyabr 2022-ci il tarixində imzalanan Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “İşğaldan azad edilmiş ərazilərə Böyük Qayıdış I Dövlət Proqramı” çərçivəsində Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər qaçqın və məcburi köçkünlərin işğaldan azad edilmiş ərazilərə geri qayıtması beş milli prioritetdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Bu prioritetlərə uyğun olaraq, 2022–2026-cı illər üçün nəzərdə tutulmuş dövlət strategiyasında da həmin sosial qrupun köçürülməsi və yerləşdirilməsi işlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Bugünə qədər kəndə 86 ailənin (420 nəfər) köçürülməsi baş tutmuşdur. Hazırda tikilmiş evlərin təmiri gedir, təmir işləri başa çatdıqca digər ailələrin də köçürülməsi prosesi həyata keçiriləcəkdir. Qeyd olunmalıdır ki, Ağalıda məcburi köçkünlərin köçürülməsi Böyük Qayıdışın ilk rəqəmləridir. İşğala qədər bu ərazidə üç kənd mövcud olmuşdur [10].

Həmin proqram çərçivəsində 30 yanvar 2024-cü il tarixində baş tutmuş köçürmədən sonra işğaldan azad olunmuş Laçın şəhərində 431 məcburi köçkün ailəsinin (1627 nəfər) daimi məskunlaşması təmin edilmiş, Bakı şəhəri, Qaradağ rayonu Qobu – Park 3 köçkün şəhərciyindən əhali qruplarının köçürülməsinə hazırlıq işləri davam etdirilir[11].

Böyük Qayıdış proqramı çərçivəsində 5 avqust 2023-cü il tarixində baş tutmuş köçürmədən sonra işğaldan azad olunmuş Fizuli şəhərində 23 məcburi köçkün ailəsinin (90 nəfər) daimi məskunlaşması təmin edilmiş, Bakı şəhəri, Qaradağ rayonu Qobu – Park 3 köçkün şəhərciyindən əhali qruplarının köçürülməsinə hazırlıq işləri davam etdirilir [12]. 29 yanvar 2024-cü il tarixində yola salınan növbəti qrupla birlikdə hal-hazırda işğaldan azad olunmuş Fizuli şəhərində 527 məcburi köçkün ailəsinin (1969 nəfər) daimi məskunlaşması təmin edilmişdir [13].

Nəticə. Azərbaycan dövləti qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial rifahının yüksəldilməsi və doğma torpaqlarına geri qaytarılması istiqamətində sistemli və məqsədyönlü siyasət həyata keçirir. Təhsil, məşğulluq, sosial müdafiə və müvəqqəti yaşayış məntəqələrinin təmin olunması sahəsində görülən tədbirlər bu sosial qrupun həyat səviyyəsini artırmaq və digər vətəndaşlarla bərabərləşdirmək məqsədinə xidmət edir. “Böyük Qayıdış” proqramı isə bu siyasətin milli prioritetlər çərçivəsində davamını təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. – Bakı: Qanun, – 2009. – 67 s.
2. Nəcəfquliyev R. Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkünlərin inzibati-hüquqi statusunun bəzi problemlərinə dair. / - Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası, – Bakı: – 2011, №2. – s.33-45
3. Qaçqın və məcburi köçkünlərə Prezident qayğısı. <https://files.preslib.az/projects/conflict/gl5.pdf>
4. AR Prezidentinin Fərmanı / https://e-qanun.az/framework/5236#_edn2
5. AR Prezidentinin 31 oktyabr 2007-ci il tarixli sərəncamı / <https://e-qanun.az/framework/6261>
6. AR Prezidentinin 25 sentyabr 2020-ci il tarixli fərmanı / <https://files.preslib.az/projects/conflict/gl5.pdf>
7. Məcburi köçkünlər üçün Qobu yaşayış kompleksində əmək yarmarkası keçirilib / <https://sosial.gov.az/media/xeberler/mk-v-halinin-sosial-mudafiesi-nazirliyi>
8. AR Prezidentinin 25 sentyabr 2020-ci il tarixli fərmanı / <https://files.preslib.az/projects/conflict/gl5.pdf>
9. https://www.elibrary.az/docs/QAZET/qzt2017_2317.htm
10. <https://report.az/daxili-siyaset/zengilanin-agali-kendine-ilk-kocden-bir-il-otur/>
11. <https://report.az/daxili-siyaset/lacin-seherine-novbeti-koc-karvani-yola-dusub4/>
12. http://anl.az/el/emb/Qerbi_Azərbaycan/pdf/21.06.2005.pdf
13. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2016/oktyabr/509651.htm>

TURKAN AZIZOVA

STATE POLICY AIMED AT IMPROVING THE SOCIO-ECONOMIC WELFARE OF REFUGEES AND INTERNALLY DISPLACED PERSONS

Abstract: One of the most serious social issues in Azerbaijan is the situation of refugees and internally displaced persons. As a result of the Armenian occupation, more than one million people were forced to leave their homes. The government has implemented various important programs to ensure their social protection, improve living conditions, and enhance overall quality of life. After the 2020 Victory, the “Great Return” process began, focusing on the restoration of liberated territories and facilitating the return of displaced persons. This process contributes significantly to the country’s sustainable development, both from humanitarian and economic perspectives. This article analyzes the state policy aimed at improving the socio-economic welfare of refugees and internally displaced persons in Azerbaijan, examines the measures taken, and evaluates the achieved results, existing challenges, and future prospects.

Keywords: refugees, internally displaced persons, great return, social policy, economic development, state programs

ТЮРКАН АЗИЗОВА

**ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА, НАПРАВЛЕННАЯ НА ПОВЫШЕНИЕ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО БЛАГОСОСТОЯНИЯ БЕЖЕНЦЕВ И
ВНУТРЕННЕ ПЕРЕМЕЩЁННЫХ ЛИЦ**

Резюме: Одна из самых серьёзных социальных проблем в Азербайджане — ситуация с беженцами и вынужденными переселенцами. В результате армянской оккупации более одного миллиона человек были вынуждены покинуть свои дома. Государство реализовало различные важные программы для обеспечения их социальной защиты, улучшения условий проживания и повышения уровня жизни. После Победы 2020 года начался процесс «Великого возвращения», направленный на восстановление освобождённых территорий и содействие возвращению переселенцев. Этот процесс в значительной степени способствует устойчивому развитию страны как с гуманитарной, так и с экономической точки зрения. В статье анализируется государственная политика, направленная на повышение социально-экономического благосостояния беженцев и вынужденных переселенцев в Азербайджане, рассматриваются принятые меры, оцениваются достигнутые результаты, существующие проблемы и перспективы.

Ключевые слова: беженцы, внутренне перемещённые лица, великое возвращение, социальная политика, экономическое развитие, государственные программы

THE ROLE OF SCIENCE IN HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION IN SHAPING INCLUSIVE EDUCATION: CURRENT REALITIES AND FUTURE PROSPECTS

This article examines the role of science in the system of higher pedagogical education and its influence on the formation and advancement of inclusive education. The study analyzes current realities in teacher training, highlighting the significance of scientific research, evidence-based methodologies, and innovative pedagogical approaches in fostering inclusive learning environments for students with diverse needs. The paper focuses on the integration of interdisciplinary knowledge, modern educational technologies, and continuous professional development as essential components in preparing future educators for inclusive practice.

Furthermore, the article identifies existing challenges such as inadequate institutional infrastructure, limited practical exposure, and the gap between theoretical instruction and real-world application. Based on a comprehensive analysis, future prospects for improving the effectiveness of science-based pedagogical education are proposed, emphasizing curriculum reform, reinforced collaboration between research and teaching, and the promotion of inclusive values within higher education systems. The findings confirm that scientific integration in higher pedagogical education is a fundamental factor for achieving sustainable and equitable inclusive education.

Keywords: Higher pedagogical education, science, inclusive education, teacher training, evidence-based learning, educational innovation, inclusive practices

Higher pedagogical education plays a crucial role in preparing competent teachers capable of addressing the diverse needs of modern learners. In recent decades, the global shift toward inclusive education has emphasized the importance of equipping future educators not only with subject knowledge but also with the skills to create equitable learning environments for all students, including those with disabilities or learning difficulties.

Science, as a foundation of knowledge and evidence-based practice, has become a central component in higher pedagogical education. Its integration ensures that teaching strategies are informed by research, pedagogical innovations, and interdisciplinary approaches. By incorporating scientific principles, teacher education programs can better prepare educators to implement inclusive practices, adapt to diverse classroom settings, and foster educational equity.

This article examines the current realities of science integration in higher pedagogical education, analyzes its role in promoting inclusive education, identifies existing challenges, and proposes future perspectives to strengthen the link between scientific research and inclusive teaching practices.

Science in Higher Pedagogical Education

The concept of science in pedagogical education encompasses the systematic application of research, evidence-based methodologies, and innovative approaches in teacher training. Scholars such as Darling-Hammond (2017) and Shulman (1986) emphasize that effective teacher education requires a foundation in both subject-matter knowledge and scientific pedagogy to ensure high-quality instruction.

Inclusive Education: Global Perspectives

Inclusive education is defined as an approach where all learners, regardless of their abilities or backgrounds, have access to quality education in mainstream classrooms [UNESCO, 2020]. International studies show that successful inclusive practices depend on both the preparedness of teachers and the systemic support provided by educational institutions [Florian & Black-Hawkins, 2011].

Integrating Science and Inclusion

Recent research highlights that scientific knowledge in pedagogy supports the development of inclusive strategies. Evidence-based practices, such as differentiated instruction, formative assessment, and use of assistive technologies, enhance learning outcomes for diverse learners [Tomlinson, 2014]. Moreover, continuous research and innovation in teacher training programs help bridge the gap between theory and classroom practice.

Challenges in Implementing Science-Based Inclusive Education

Despite its importance, the integration of science in pedagogical education faces several challenges. These include limited resources, insufficient practical training opportunities, resistance to pedagogical change, and gaps between theoretical knowledge and classroom application [Ainscow, 2020]. Addressing these challenges is essential for sustainable development of inclusive education systems.

The integration of scientific knowledge into higher pedagogical education varies significantly across institutions and countries. While some universities have well-structured teacher training programs that include evidence-based pedagogical practices, others still rely heavily on traditional lecture-based methods. Studies indicate that only a portion of teacher candidates receive adequate practical training in inclusive strategies, which limits their preparedness to address diverse classroom needs [UNESCO, 2020].

Moreover, many higher education programs lack specialized courses focused explicitly on inclusive education, making it difficult for future teachers to fully understand and apply inclusive practices. Institutional barriers, such as limited access to modern technologies, insufficient teaching materials, and underdeveloped support systems, exacerbate the challenge of implementing science-based inclusive education effectively.

Scientific research plays a pivotal role in shaping teacher education curricula to support inclusive practices. Evidence-based interventions, such as differentiated instruction, universal design for learning (UDL), and formative assessment, have been shown to improve learning outcomes for students with diverse abilities [Tomlinson, 2014]. Additionally, integrating psychology, special education, and educational technology helps teacher candidates acquire a holistic understanding of inclusive pedagogy.

Technology also facilitates inclusion by providing tools such as assistive software, adaptive learning platforms, and online collaboration environments. These resources allow educators to tailor instruction according to individual student needs, ensuring equitable participation and engagement. Continuous professional development programs grounded in scientific research further enhance teachers' competencies, bridging the gap between theory and classroom practice.

Despite the benefits of science-based pedagogy, several obstacles hinder its effective implementation:

1. Institutional Limitations: Many universities lack the necessary infrastructure and resources to support inclusive education fully;
2. Limited Practical Exposure: Teacher candidates often have minimal opportunities to practice inclusive strategies in real classroom settings;
3. Resistance to Change: Some educators and administrators may be reluctant to adopt innovative scientific methods;
4. Gaps Between Theory and Practice: A disconnect between academic knowledge and real-world classroom applications reduces the effectiveness of teacher training programs;
5. Resource Constraints: Limited access to assistive technologies, adaptive learning tools, and modern teaching materials can impede inclusive practices.

To enhance the integration of science into higher pedagogical education, several strategic directions are proposed:

- Curriculum Reform: Integrate inclusive education and evidence-based pedagogical methods into core courses;
- Strengthening University-School Collaboration: Encourage partnerships to provide practical training opportunities;

- Continuous Professional Development: Implement ongoing training programs for educators to stay updated with scientific research;
- Digital Transformation: Use technology and adaptive learning tools to support inclusive teaching practices;
- Promotion of Inclusive Values: Foster institutional cultures that value diversity and equity in education.

This article demonstrates that science plays a critical role in shaping higher pedagogical education to support inclusive learning. By integrating research-based methods, technological innovations, and interdisciplinary knowledge, teacher education programs can prepare educators to meet the diverse needs of all learners. Addressing existing challenges and strategically enhancing curriculum, training, and institutional support will ensure sustainable development of inclusive education systems.

REFERENCES

1. Ainscow, M. Promoting inclusion and equity in education. Routledge. – 2020.
2. Darling-Hammond, L. Teacher education around the world: What can we learn? Routledge. – 2017.
3. Florian, L., & Black-Hawkins, K. Exploring inclusive pedagogy. British Educational Research Journal, 37(5), – 2011. – p.813-828.
4. Shulman, L.S. Those who understand: Knowledge growth in teaching. Educational Researcher, 15(2), – 1986. – p.4-14.
5. Tomlinson, C.A. The differentiated classroom: Responding to the needs of all learners. ASCD. – 2014.
6. UNESCO. Global education monitoring report. UNESCO Publishing. – 2020.

TÜRKAN QURBANOVA

İNKLÜZİV TƏHSİLİN FORMALAŞMASINDA ALİ PEDAQOJİ TƏHSİLDƏ ELMİN ROLU: MÖVCUD REALLIQLAR VƏ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏR

Xülasə: Bu məqalədə ali pedaqoji təhsil sistemində elmin rolu və onun inklüziv təhsilin formalaşmasına təsiri araşdırılır. Məqalə müəllim hazırlığında elmi yanaşmaların, sübuta əsaslanan metodların və innovativ pedaqoji texnologiyaların inklüziv tədris mühitinin yaradılmasında mühüm rol oynadığını göstərir. Məqalədə gələcək müəllimlərin inklüziv kompetensiyalarının inkişafında fənlərarası inteqrasiya və davamlı peşəkar inkişafın əhəmiyyəti vurğulanır.

Eyni zamanda, mövcud problemlər – nəzəri biliklə praktiki tətbiq arasında uçurum, resurs çatışmazlığı və institusional dəstəyin zəifliyi də təhlil olunur. Nəticə olaraq elmi əsaslı ali pedaqoji təhsilin inklüziv təhsilin davamlı inkişafı üçün əsas faktor olduğu müəyyən edilir.

Açar sözlər: inklüziv təhsil, ali pedaqoji təhsil, elm, müəllim hazırlığı, innovasiya, sübuta əsaslanan təlim

ТУРКАН ГУРБАНОВА

РОЛЬ НАУКИ В ВЫСШЕМ ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ В ФОРМИРОВАНИИ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ: СОВРЕМЕННЫЕ РЕАЛИИ И БУДУЩИЕ ПЕРСПЕКТИВЫ

Резюме: В статье рассматривается роль науки в системе высшего педагогического образования и её влияние на развитие инклюзивного образования. Анализируются современные реалии подготовки педагогических кадров, подчеркивается значение научных

исследований, доказательных методик и инновационных подходов в создании инклюзивной образовательной среды.

Выявляются основные проблемы, включая разрыв между теорией и практикой, недостаток ресурсов и институциональной поддержки. В статье предлагаются перспективные направления развития, направленные на совершенствование научного подхода в педагогическом образовании и укрепление инклюзивных ценностей.

Ключевые слова: инклюзивное образование, высшее педагогическое образование, наука, подготовка учителей, инновации

MÜASİR ALİ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ İNNOVASIYALARIN ROLU

Müasir ali təhsil sürətli texnoloji və ictimai dəyişikliklərə uyğunlaşaraq nəzəriyyə, praktika və tədqiqatın integrasiyasını ön plana çəkir. Tədris metodlarında, təhsil modellərində, elmi tədqiqatlarda və beynəlxalq əməkdaşlıqda tətbiq olunan innovasiyalar təhsilin keyfiyyətini və tələbələrin səriştələrini artırır. "Təhsil–tədqiqat–innovasiya" mərkəzləri ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasına şərait yaradır və tədris proqramlarını əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırır. Strateji islahatlar əlçatan, effektiv və qlobal rəqabətə davamlı təhsili təmin etməklə cəmiyyətin inkişafına töhfə verir.

Açar sözlər: təhsil, innovasiyalar, texnologiya, strategiya, inkişaf

Müasir dövrün tələblərinə əsasən, sadəcə nəzəri biliklərə söykənən və praktik biliklərdən məhrum, elmi-texnoloji tərəqqidən uzaq təhsil zamanın nəbzini tutmayaraq, özünün əhəmiyyətini itirməkdədir. Bu səbəbdən də müstəqil Azərbaycanda həyata keçirilən bugünün təhsil islahatlarının əsas qayəsi yetişməkdə olan gənc nəsli təhsilin məzmununu zənginləşdirən və onun formalaşmasına xidmət göstərən akademik biliklərlə yanaşı, praktik bacarıq və eyni zamanda, səriştələri aşılamaqdır.

Müasir ali təhsil sistemi, texnoloji inkişaf və qlobal dəyişikliklər fonunda sürətlə dəyişməkdə və təkmilləşməkdədir. Ali təhsil sahəsində tədris və tədqiqatın keyfiyyətini artırmağa yönəlmiş innovasiyalar isə bu dəyişikliklərin mərkəzində dayanır. Bu gün ali təhsil məkanında innovasiyaların rolu olduqca çoxşaxəli olmaqla yanaşı, bir neçə əsas sahə üzrə həyata keçirilir:

Tədris və öyrənmə metodlarının innovasiyası. Müasir ali təhsil sistemində ən əhəmiyyətli innovasiya sahələrindən biri tədris metodlarının inkişafıdır. Texnologiyanın və rəqəmsal alətlərin düzgün və məqsəduyğun istifadəsi dərs keçmə və öyrənmə prosesini tamamilə dəyişdirərək, onu daha interaktiv və maraqlı edir. İnteraktiv tədris platformaları, onlayn kurslar, video dərslər, virtual və artırılmış reallıq (AR/VR) texnologiyaları tələbələrə yeni tədris imkanları yaratmaqla yanaşı, onların yeni texnologiyalara əlçatanlığını təmin edir [1, s.90]. Eyni zamanda, bu innovasiyalar tələbələrin daha aktiv və müstəqil şəkildə öyrənməsinə, dərsləri öz sürətində izləməsinə, hətta qlobal mühitlə əlaqə qurmasına imkan verir. Bundan başqa innovativ tədris metodları həm də müəllimlərin dərs prosesinə fərqli yanaşmalar tətqdim etməsinə, beləliklə əsl elmi müzakirə və problem situasiya yaratmasına şərait yaradır.

Təhsil iqtisadiyyatında innovasiyalar. Ali təhsil sistemində innovasiyalar yalnız tədris metodlarına deyil, həm də təhsil sektorunun iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərir. Belə ki, innovativ təhsil modelləri, məsələn, mikro-kredensiallar, fərdi öyrənmə planları və blokçeyn texnologiyası ilə verilən sertifikatlar, ənənəvi diplomlardan fərqli olaraq daha çevik və tələbələrin iş bazarına integrasiyasını sürətləndirən yanaşmalar tətqdim edir. Bu tip yeniliklər təhsilin daha şəffaf, effektiv və uyğunlaşdırılmış olmasını təmin etməklə yanaşı, təhsil proqramlarının və tədris kurslarının müasir əmək bazarının tələblərinə uyğun olmasını təmin etməkdə mühüm rol oynayır.

Tədqiqat sahəsində innovasiyalar. Bildiyimiz kimi, ali təhsil müəssisələri təkcə tədris verməklə kifayətlənmir, burada geniş miqyasda elmi-tədqiqat işləri aparılır. Bir çox sahələrdə olduğu kimi bu sahədə də innovasiyalardan geniş istifadə olunur. Burada innovasiyaların əsas rolu yeni yanaşmalar və tədqiqat metodlarının tətbiq edilməsi, müəyyən eksperimentlərin həyata keçirilməsidir [2, s.24]. Məsələn, süni intellekt və böyük məlumat (big data) təhlili kimi texnologiyalar tədqiqat proseslərini daha sürətli və dəqiq edir, həmçinin tədqiqatçıların daha geniş və müxtəlif məlumat mənbələrinə daxil olmasına imkan yaradır.

Qlobal əlaqələr və beynəlxalq əməkdaşlıq. Məlum oldğu kimi, müasir ali təhsil sistemi qlobal bir mühitdə fəaliyyət göstərir. Burada innovativ yanaşmalar beynəlxalq əməkdaşlığın artmasına və təcrübə mübadiləsinin genişlənməsinə təkan verir. Onlayn təhsil platformaları və müxtəlif beynəlxalq

təşkilatlar vasitəsilə bir çox inkişaf etmiş ölkələrdən olan tələbə və tədqiqatçılar arasında əlaqələr güclənir, fikir mübadiləsi həyata keçirilir. Beynəlxalq layihələr və proqramlar, tələbələrin müxtəlif mədəniyyətlərdən və təhsil sistemlərindən təcrübə qazanmasına, həmçinin mobilliyin təmin olunmasına imkan yaradır.

Hal-hazırda təhsilin müasir tələblərə cavab verməsi və onun sürətli innovativ inkişafının həyata keçirilməsi baxımından məzmununun yenilənməsinə böyük ehtiyac vardır. Bu sahədə Elm və Təhsil Nazirliyi təhsilin müxtəlif pillələrinin, xüsusən də ali təhsilin məzmununun təkmilləşdirilməsi, verilən biliklərin yaşadığımız dövrdə əmək bazarının peşəkar kadrların hazırlanması üzrə qoyduğu tələblərə cavab verməsi ən prioritet məsələlərdəndir.

Məhz bu səbəbdən, uşaqların məktəbəqədər təhsil pilləsindən başlayaraq, müasir cəmiyyətin inkişaf tendensiylarına və tələblərinə müvafiq formada səriştə əsaslı təhsil almasına çalışılır. Bu tendensiya özünü ali təhsil sahəsində də göstərərək, ali təhsil müəssisələrini təkcə nəzəri və akademik biliklər verən deyil, “təhsil-tədqiqat-innovasiya mərkəzləri”nə dönüşməsinə və öz fəaliyyətlərini bu sahədə, rəqabət qabiliyyətli peşəkar mütəxəssislərin yetişdirilməsinə yönəltdi.

Müasir təhsil sisteminin qarşısında duran məsələlər sırasında ən öndəgedəni ali təhsilimizin mövcud məzmununun daha da təkmilləşdirilməsi, strategiyaların müəyyən olunması, həmçinin yeni innovasiyaların təhsil sahəsində tətbiqidir. Burada əsas məqsəd gələcəkdə əmək bazarının tələblərinə cavab verərək bacarıqlı, səriştəli və öz işinin peşəkarı olan kadrların yetişdirməsidir.

Qarşıda duran digər önəmli məqsədlərdən biri də C.Bayramovun qeyd etdiyi kimi “ali təhsil müəssisələrində “təhsil-tədqiqat-innovasiya” formatında inkişafın təşviqi” məsələsidir [3]. Bu səbəbdən də bir çox ali təhsil müəssisələrində tədqiqatçıların səmərəliliyin artırılması və innovasiyaların effektiv tətbiqi məqsilə əldə etdikləri elmi nəticələr sonrakı mərhələdə istehsalata tətbiq olunmaqla “təhsil-elm-istehsal” sisteminə keçidin baş verməsi, bununla da tədqiqat universitetlərinin təsis edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Müasir ali təhsil sistemində innovasiyalar təkcə texnoloji inkişaflarla məhdudlaşmır. Onlar tədris metodlarından iqtisadi modellərə, tədqiqatdan beynəlxalq əməkdaşlığa qədər geniş bir sahəni əhatə edir. Innovasiyalar, təhsil sisteminin daha əlçatan, effektiv, müasir və cəmiyyətə faydalı olmasına xidmət edir. Bu səbəbdən, ali təhsil müəssisələri və təhsil siyasətçiləri yenilikləri qəbul etmək və tətbiq etmək üçün daim hazırlıqlı olmalıdırlar. Təhsilin inkişafını hədəflətən Dövlət Strategiyasına və eyni zamanda respublikada təhsilin inkişaf konsepsiyasına əsasən təhsilimiz günbəgün öz keyfiyyət və xidmət səviyyəsini yüksəldərək innovativ metodların tətbiqi sayəsində beynəlxalq təhsil arenasında da öz sözünü deyəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov, İ.N. Innovasiya universiteti ölkənin innovativ inkişafının mühüm amilidir. – 2010. AMEA Elmi innovasiyalar mərkəzi, – Bakı: – s.89-95.
2. Nəzərov, M.H. Müasir dövrdə təhsilin sosial-mədəni problemləri. Monoqrafiya. – Bakı: Mütərcim, – 2018. – 296 s.
3. Bayramov, C. Ali təhsildə təhsil-tədqiqat-innovasiya modeli və perspektivlər. – 2020. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.

ULKAR ABDURAHMANOVA

THE ROLE OF INNOVATIONS IN THE MODERN HIGHER EDUCATION SYSTEM

Abstract: Modern higher education adapts to rapid technological and societal changes, emphasizing integration of theory, practice, and research. Innovations in teaching methods, educational models, scientific research, and international collaboration enhance learning quality and student competencies. “Education-research-innovation” centers foster skilled professionals, aligning curricula with labor market needs. Strategic reforms ensure accessible, effective, and globally competitive education, promoting societal development.

Keywords: education, innovations, technology, strategy, development

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ SAVAD TƏLİMİ PROSESİNDƏ ŞAĞİRTLƏRİN NİTQ İNKİŞAFININ TƏMİN EDİLMƏSİ METODLARI

Bu məqalədə ibtidai siniflərdə savad təlimi prosesində oxu və nitq inkişafının qarşılıqlı təsiri geniş şəkildə araşdırılır. İfadəli oxunun şagirdlərin estetik zövqünü, emosional qavrayışını və səliss nitq bacarıqlarını formalaşdırdığı vurğulanır. Oxu vərdişinin mərhələlərlə inkişafı, orfoepik qaydalara düzgün əməl olunması, söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi və şifahi xalq ədəbiyyatından istifadə nitqin yüksəldilməsində mühüm amillər kimi göstərilir. Məqalə müəllimin fərdi yanaşmasının, düzgün metodların seçilməsinin və oxu dərslərinin nitq və təfəkkürün inkişafındakı rolunu da əsaslandırır.

Açar sözlər: *ifadəli oxu, nitqin inkişafı, orfoepik qaydalar, söz ehtiyatı, pedaqoji yanaşma*

İfadəli oxu vasitəsilə şagird və tələbələrin estetik zövqü tərbiyə olunur və onların emosional dərk etmə qabiliyyətləri artır. Oxu nitq fəaliyyətinin mühüm növlərindən biri olmaqla avtomatlaşanadək uzun inkişaf yolu keçmişdir. İbtidai siniflərdə oxu vərdişinin ilk dəfə həyata keçirilməsində aşağıdakı mərhələlər müşahidə olunur:

1. Oxu vərdişi ucadan oxumaqla başlayar, tədricən səs tonu alçalaraq pıçıltıyla əvəz olunur.
2. Daha sonra ürəyində oxumaq vərdişi yerini oxunun inkişaf etmiş mərhələsi olan səssiz oxuya verir.

Müəllimin nəzarəti altında 1-ci sinifdən başlayaraq səsli oxu texnikası həyata keçirilir. Bu zaman sürətli, ifadəli oxuya diqqət artırılır. Şüurlu surətdə oxuyub anlama bacarığı isə mürəkkəb proses olduğu üçün tədricən inkişaf edir. Savad təliminin ilk mərhələsində şagirdlər ucadan oxumağa yönəldilir. Bu bir növ nitqin inkişaf etdirilməsi üçün məşq prosesidir. Bu zaman müəllim onların oxusuna nəzarət edir, oxu zamanı buraxılan səhvlər vaxtında aradan qaldırılır. Şagirdlərdə aydın, səliss və kifayət qədər ucadan oxu vərdişlərinin yaranmasında bədii nümunələr əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. Bu nümunələr vasitəsilə oxuya cəlb olunan şagirdlər daha həvəsli və yaradıcı olurlar. İbtidai siniflərdə aparılan düzgün, aydın səliss oxu kifayət qədər uca səslə həyata keçirilir: *rəng-li, ra-hat, pal-tar, di-var* və s. kimi hecalarla, səliss qıraətə, hər bir hecanın aydın tələffüzünə nail olmaq mümkündür. Bütöv sözlərlə oxu vərdişinə keçən zamandan etibarən isə şagirdlərdə artıq orfoepik normalara riayət etmək vərdişini formalaşdırmaq lazımdır: [dəf-dər], [us-da], [do-şan], [po-lat], [is-di], [pa-lit] və s. Şifahi nitq zamanı müəllimin suallarına cavab verməyin, kiçik hekayələrin nağıl edilməsi, şəkillər üzərində kiçik hekayələrin quraşdırılması və s. savad təlimi dövründə nitq inkişafının istənilən həddə çatmasında mühüm rol oynayır. Düzgün eşidilən danışq səsləri, təmiz, səliss, rabitəli danışq, oxuyub-yazma bacarığı şagirdlərin digər fənlərdə də bacarıq və qabiliyyətlərinin inkişafına səbəb olacaqdır. Bu zaman şagird dərslərində daha aktiv, fəal olacaqdır. Savad təlimi dövründə şagirdlərin nitqinin inkişafı onların məntiqi fəallığını artırmaqla yanaşı, qıraət və yazı vərdişlərinin formalaşmasına da əsaslı şəkildə təsir edəcəkdir. Müəllim dərslər prosesini boyu hər bir şagirdə fərdi yanaşmalı, müxtəlif priyom və metodların köməyi ilə dərsləri asan mənimsənilməsinə şərait yaratmalı, onların fəallığını təmin etməyə yönələn tapşırıqlardan istifadəyə yer verməlidir.

Müasir dövrdə elmi biliklərin qazanılması üçün imkanlar genişdir. Elmi-texniki tərəqqinin yüksək səviyyədə inkişafı iqtisadiyyatla yanaşı öz əksini hərtərəfli inkişaf səviyyəsində, dərin dünyagörüşdə və dünyəvi biliklərdə tapır. Məlum həqiqətdir ki, elmin aparıcı sahələri içərisində nitq inkişafının özünəməxsus, əvəzolunmaz yeri vardır. Nitq inkişafının ilkin mərhələsinin əsası 1-ci sinifdə əlifba təlimindən sonrakı dövrə aiddir ki, uşaqlar artıq nitq inkişafı ilə bağlı müəyyən elmi təsəvvürlərə yiyələnirlər. Ümumiyyətlə, uşaqların ümumi-psixi inkişafında nitqin rolu böyükdür. İbtidai siniflərdə nitqin inkişafı əsas etibarilə üç mərhələdə gedir:

- 1) şagirdin söz ehtiyatının tədricən zənginləşməsi;

- 2) nitqin fonetik cəhətdən inkişaf etdirilməsi;
- 3) nitqin qrammatik baxımdan təkmilləşdirilməsi.

Nitqin inkişafı, ifadəli danışmaq bilikləri mənimsəmək, insanlarla düzgün ünsiyyətə girmək üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nitqin inkişaf etdirilməsi səsləri və sözləri düzgün tələffüz etmək bacarığına yiyələnməkdən başlayır. Bu qaydalara mükəmməl yiyələnmək vərdisləri əlifba təlimi dövründə aparılır. İfadəli oxu texnikasını yiyələnen, sözlərin tələffüzünü təmin etmək üçün orfoepik qaydaları mənimsəyən şagirdin nitqi mükəmməl olur.

Cümlələri orfoepik qaydalara uyğun tələffüz etmədikdə danışmaq qrammatik cəhətdən nə qədər mükəmməl təşkil olursa, olsun ifadə tərzində çətinlik yaradacaqdır. Şagirdlərin nitqinin inkişafı sahəsində aparılan mühüm işlərdən biri onların müəllimin ifadəsində səsləri düzgün və aydın eşitmələrini təmin etməkdir. Şagird bir-birinə yaxın olan səsləri, sözləri fərqləndirməyi, aydın qavramağı bacarmalıdır. Şagirdlərin söz ehtiyatının zəngin olması onların nitqinin inkişaf etməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Onlar söz ehtiyatı az olduqda fikrini ifadə etməkdə çətinlik çəkir, hətta demək istədiklərini jestlər, mimikalar və hərəkətləri ilə bəlli edirlər.

Şagirdlərin söz ehtiyatının zənginləşməsində nağılların, atalar sözləri və məsəllərin, tapmacaların, yanıltmacların, şeirlər toplusunun öyrənilməsinin mühüm tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Şifahi ədəbiyyat nümunələrinin səsləndirilməsi zamanı düzgün riayət edilən oxu qaydaları onların nitqinə olduqca təsir edir və onu inkişaf etdirir. Şagirdlərə dinləməyi və eşitməyi, baxmağı və görməyi öyrətmək son dərəcə vacibdir. Şagirdlərə savad təliminə hazırlıq dövründə müəllimin dediklərinə düzgün qulaq asmaq bacarığını, müəllimin tövsiyələrinə əməl etməyi, yoldaşları ilə ünsiyyət mədəniyyətinə yiyələnmələri, eşitdiklərini yadda saxlayıb həyata keçirməyi öyrətmək vacibdir. Bu öyrəndikləri onları təlim prosesində yaxşı nəticələr əldə etməyə hazırlayır.

Əlifba təlimindən sonrakı dövrdə nitq inkişafı ilə bağlı oxu materiallarını müəyyən qruplara bölmək olar:

- 1) şifahi xalq ədəbiyyatı materialları;
- 2) Azərbaycan klassiklərinin yaradıcı nümunələri;
- 3) bədii və elmi-publisistik mətnlərin verilməsi.

Nitq inkişafı sahəsində aparılan işlər mütəşəkkil olarsa, verilən tələblərə uyğun təşkil edilərsə bu da öz səmərəsini nitqin inkişafında göstərir. Şagirdlərin elmi biliklərə dərinlən bələd olmasına və dünyagörüşlərinin müəyyən dərəcədə ardıcıl inkişafına şərait yaradar. Əlifba təlimindən sonrakı dövrdə nitq inkişafı ilə bağlı aparılan işlər əsas etibarilə oxu dərslərində aparılır. Oxu dərslərinin şagirdlərin nitqinin və təfəkkürünün inkişafında müstəsna əhəmiyyəti vardır. Oxu təliminin optimallaşdırılması, təlimin tərbiyələndirici və inkişafetdirici effektinin təmin edilməsi o vaxt mümkündür ki, müəllim yeni bilikləri şərh etməyin, şagirdlərin fəaliyyətini təşkil etməyin metodlarını bilsin, həmin metod və priyomları düzgün seçməyi, onlardan səmərəli istifadə etməyi bacarsın. Müəllimin əsas məqsədi şagirdlərə oxu sənətinin nəzəri əsaslarını öyrətmək, onların bədii-estetik zövqünün inkişafına təsir göstərmək, bədii qiraət vərdislərini formalaşdırmaq, nitq mədəniyyətini inkişaf etdirmək, natiqlik sənətinin sirlərinə yiyələndirmək, gələcəkdə müstəqil Azərbaycanımıza xidmət göstərmək, onu dünyada tanıd bilmək imkanlarına malik olmaq ruhunda tərbiyə etməkdir.

ULVIYYA ASLANOVA

METHODS FOR ENSURING SPEECH DEVELOPMENT OF STUDENTS IN THE LITERACY INSTRUCTION PROCESS IN PRIMARY GRADES

Abstract: This article extensively examines the interaction between reading instruction and speech development in primary school literacy education. It emphasizes that expressive reading helps shape students' aesthetic taste, emotional perception, and fluent speaking skills. The gradual development of reading habits, proper adherence to orthoepic rules, enrichment of vocabulary, and the use of oral folk literature are highlighted as key factors in enhancing speech. The article also

substantiates the importance of the teacher's individual approach, the selection of appropriate methods, and the role of reading lessons in the development of students' speech and thinking.

Keywords: expressive reading, speech development, orthoepic rules, vocabulary, pedagogical approach

VÜSALƏ İSFƏNDİYAROVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Magistrant
vusalaisfandiyyarova@gmail.com

PIAJE VƏ VQOTSKI NƏZƏRİYYƏLƏRİNİN ÖYRƏNMƏDƏ ROLU

Koqnitiv inkişaf nəzəriyyəsi uşağın öyrənmə prosesini anlamaqda həm Jan Piaje, həm də Lev Vqotskinin əhəmiyyətli töhfələrini birləşdirir. Piaje idrakın mərhələlərlə formalaşdığını və uşaqların bilikləri fəal şəkildə qurduğunu vurğulayır. Vqotski isə sosial mühitin, dilin və dəstəyin rolunu əsas götürərək “yaxın inkişaf zonası” anlayışını irəli sürür. Hər iki yanaşma öyrənmənin həm fərdi fəaliyyətdən, həm də sosial qarşılıqlı əlaqədən qidalandığını göstərərək müasir təlim modellərinə nəzəri əsas yaradır.

Açar sözlər: koqnitiv inkişaf, Piaje nəzəriyyəsi, Vqotski yanaşması, sosial konstruktivizm, yaxın inkişaf zonası

Koqnitiv inkişaf nəzəriyyəsi XX əsrdə insanın düşüncə və öyrənmə proseslərini anlamağa yönəlmiş əsas psixoloji yanaşmalardan biridir. Jan Piaje və Lev Vqotski bu sahədə ən önəmli alimlərdən sayılır. Hər iki alim uşağın inkişafını fərqli yanaşmalarla izah edirlər, amma bu yanaşmalar bir-birini tamamlayır. Piaje uşağın bilik əldə etməsini təcrübə və problemləri həll etməklə izah edir; onun fikrincə, öyrənmə prosesində uşaqlar fəal iştirak edirlər və müstəqil olaraq yeni biliklər qazanırlar. Vqotski isə öyrənmənin sosial qarşılıqlı əlaqələr və əməkdaşlıq yolu ilə baş verdiyini bildirir. O, uşaqların inkişafını “yaxın inkişaf zonası” nəzəriyyəsi ilə açıqlayır, yəni uşaqlar müstəqil şəkildə edə bilmədikləri şeyləri dəstək aldıqda bacara bilirlər. Hər iki nəzəriyyə öyrənmənin sadəcə bilik əldə etməkdən daha mürəkkəb bir proses olduğunu vurğulayır və sosial mühitin bu prosesdə vacib rol oynadığını göstərir [1].

Piaje uşağın idrak inkişafını mərhələli bir proses olaraq izah etmiş və bu inkişafın bioloji yetkinlik və fəal idrak fəaliyyəti nəticəsində baş verdiyini irəli sürmüşdür. O, uşaqların yeni biliklər öyrəndikdə bu bilikləri mövcud təcrübələri ilə uyğunlaşdırmalarını assimilasiya adlandırırdı. Assimilasiya uşağın yeni məlumatı mövcud bilikləri ilə uyğunlaşdıraraq başa düşməsidir. Məsələn, uşaq əvvəlcə atı dörd ayaqlı heyvan kimi tanıyır və uzunqulağı ilk dəfə gördükdə onu mövcud “at” anlayışı ilə əlaqələndirə bilər. Lakin yeni təcrübə əvvəlki biliyə tam uyğun gəlməyəndə uşaq anlayışını dəyişməli olur. Bu, akomodasiya adlanır. Uşaq uzunqulağın atdan ölçüsü, qulaqlarının uzunluğu və digər xüsusiyyətlərinə görə fərqləndiyini gördükdə əvvəlki “at” anlayışını genişləndirir və uzunqulağı ayrıca bir heyvan kimi qəbul edir. Assimilasiya və akomodasiya prosesləri birlikdə işləyərək uşağın idrakında tarazlıq yaradır. Piaje bu tarazlığı ekvilibrium adlandıraraq qeyd edir ki, uşaq yeni məlumatla mövcud biliyi arasında uyğunluq yaratdıqda idrak inkişafı daha sabit şəkildə davam edir. Bu tarazlıq uşağın ətraf aləmə uyğunlaşmasına və inkişafına imkan verir [2].

Vqotski idrak inkişafını sosial və mədəni mühitlə sıx əlaqələndirərək öyrənmə prosesinin mərkəzində dilin, sosial qarşılıqlı əlaqələrin və mədəni alətlərin rolunu vurğulamışdır. Lev Vqotskinin sosial inkişaf nəzəriyyəsi və “yaxın inkişaf zonası” anlayışı öyrənmə prosesində müəllim və yoldaşların dəstəyinin nə qədər vacib olduğunu göstərir. Onun fikrincə, sosial qarşılıqlı əlaqələr uşağın inkişafında əsas rol oynayır.

Piaje və Vqotskinin koqnitiv inkişafı ilə bağlı nəzəriyyələri hər iki alimin insanın öyrənmə prosesini fərqli prizmadan dəyərləndirdiklərini nümayiş etdirir. Piaje uşağın bilik əldə etməsini fəal bir proses kimi izah edir; uşaqlar, ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqədə olaraq yalnız məlumatı qəbul etmir, həm də onu mənalandırır və yeni bir şəkildə qururlar. Piajenin nəzəriyyəsində uşağın inkişafı müəyyən mərhələlərdən keçir: sensomotor, əməliyyatöncəsi mərhələ, konkret əməliyyatlar mərhələsi və formal əməliyyatlar mərhələsi. Hər mərhələdə uşağın idrak strukturları daha mürəkkəb formaya keçərək uşaq daha abstrakt düşünmə qabiliyyəti qazanır [3].

Vqotski insanların necə öyrəndiyini araşdırarkən öyrənmə prosesini kəşf etmə kimi təsvir etmiş və fərdlərin mənalı qurma yollarını diqqətlə təhlil etmişdir. O, "dəstək vermə" anlayışını təklif etmişdir ki, bu da uşaqların inkişafında daha təcrübəli şəxslərin və ya böyüklərin, eləcə də daha bilikli həmyaşıdların əhəmiyyətini vurğulayan bir konsepsiyadır. Vqotski həmçinin "yaxın inkişaf zonası" anlayışını irəli sürərək göstərmişdir ki, uşaq bəzi bilik və bacarıqları yalnız öz başına əldə edə bilməyə də, təcrübəli şəxsin dəstəyi ilə bu bacarıqları qazana bilər. Bu yanaşma müasir təhsil metodologiyalarında, xüsusən mentor və bələdçi kimi rolların yaradılmasına əsaslanır [4].

Piaje uşağın idrak proseslərini daxili mexanizmlərlə izah edərkən, Vqotski sosial və mədəni amillərin öyrənməyə təsirini daha çox vurğulamışdır. Hər iki nəzəriyyə uşağın inkişafının tam olaraq reallaşması üçün düzgün təlim mühitinin hazırlanmasının vacib olduğunu qeyd edir. Piaje və Vqotskinin yanaşmaları yalnız uşaqların öyrənmə proseslərini izah etməklə məhdudlaşmır, həm də tədris metodlarının hazırlanmasında əsaslı prinsiplər irəli sürür. Onların fikirlərinə görə, müəllim-şagird münasibətləri fəal iştirak, dialoq və təcrübəyə əsaslanan fəaliyyətlərlə zənginləşmişdir. Piaje uşaqların bilikləri öz təcrübələri və daxili idrak mexanizmləri ilə əldə etdiyini göstərərək konstruktivist yanaşmanın əsasını qoymuşdur. O, hər bir uşağın biliklərini formalaşdırmaq üçün real fəaliyyətlərdə iştirak etməli və səhvlərini düzəltməyə imkan tapmalıdır. Bu yanaşmalar müasir təhsil modelləri, məsələn, "problem əsaslı öyrənmə" və "layihə əsaslı öyrənmə" yanaşmalarında öz əksini tapmışdır.

Vqotski isə sosial mühitin və dilin roluna diqqət çəkərək göstərmişdir ki, bilik fərdi şüurda deyil, ilkin olaraq sosial münasibətlərdə formalaşır. İnsan başqaları ilə ünsiyyət vasitəsilə düşüncəsini təkmilləşdirir, anlayışları mənimsəyir və onları daxili nitq səviyyəsində sistemləşdirir. Beləliklə, təlimdə əməkdaşlıq, müzakirə, qrup işi və interaktiv üsulların tətbiqi Vqotski yanaşmasının praktik təzahürləridir. Bu iki nəzəriyyənin sintezi müasir pedaqogikada "sosial konstruktivizm" adlanan yanaşmanı meydana gətirib. Sosial konstruktivizmə görə bilik fərdi idrak fəaliyyətinin məhsulu olmaqla yanaşı, sosial təcrübələrin və qarşılıqlı əlaqələrin nəticəsidir. Müəllimin vəzifəsi bilikləri ötürmək deyil, şagirdi tədqiqatçı mövqeyə yönəltmək və onun potensial inkişaf zonasını aktivləşdirməkdir. Beləliklə, Piaje və Vqotskinin kognitiv inkişafı ilə bağlı ideyaları yalnız psixoloji nəzəriyyə kimi deyil, eyni zamanda müasir təlim fəlsəfəsinin və pedaqoji praktikanın elmi təməli kimi böyük dəyər kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Huang, Y.C. (2021). Comparison and contrast of Piaget and Vygotsky's theories. In *Advances in Social Science, Education and Humanities Research* (Vol. 554). Proceedings of the 7th International Conference on Humanities and Social Science Research (ICHSSR 2021). https://www.researchgate.net/publication/351876560_Comparison_and_Contrast_of_Piaget_and_Vygotsky's_Theories (p.28-31)
2. Lefa, B. (2014, September). The Piaget theory of cognitive development: An educational implication. *Educational Psychology*, Cape Peninsula University of Technology. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/269916690> (p.1/4)
3. Boeree, C. G. (n.d.). Jean Piaget and Cognitive Development. Retrieved October 21, 2025, from <https://webspace.ship.edu/cgboer/piaget.html> (p.1/5)
4. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes* (M. Cole, V. John-Steiner, S. Scribner, & E. Souberman, Eds.). Harvard University Press. Retrieved from <https://autismusberatung.info/wp-content/uploads/2023/09/Vygotsky-Mind-in-society.pdf>

VUSALA ISFANDIYAROVA

THE ROLE OF PIAGET AND VYGOTSKY THEORIES IN LEARNING

Abstract: The theory of cognitive development integrates the significant contributions of Jean Piaget and Lev Vygotsky in understanding how children learn. Piaget emphasizes that cognition

develops through stages and that children actively construct knowledge. Vygotsky highlights the importance of social environment, language, and support, introducing the concept of the “zone of proximal development.” Together, their perspectives show that learning is shaped by both individual activity and social interaction, providing a theoretical basis for modern educational models.

Keywords: cognitive development, Piaget's theory, Vygotsky's approach, social constructivism, zone of proximal development

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ KOMPÜTER TEXNOLOGİYASININ TƏLİM PROSESİNƏ TƏTBİQİNƏ DAİR

Elmi texniki tərəqqi, dünya təhsil sisteminə integrasiya, informasiya bolluğunun mövcudluğu təlim prosesində interaktiv təlim metodlarının tətbiqinə böyük zərurət yaradır. Şagirdlərin kompüter bilikləri və ondan istifadə edilməsi vərdisləri artdıqca, onlar müasir həyata daha yaxşı hazırlanırlar. Kompüterin təlim prosesində istifadəsi həm şagirdlərin və həm də müəllimlərin yaradıcı inkişafını, ənənəvi təlim məzmunundan aktuallığını itirmiş mövzuların və ya bölmənin çıxarılmasını zəruri etmişdir. İbtidai siniflərdə şagirdlərin ilk dərslərdə kompüterlə tanışlığı bu imkanları artırır.

Məqalədə ibtidai siniflərdə riyaziyyatdan materialın mənimsənilməsi prosesində kompüter texnologiyasının təlim prosesinə tətbiqi xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Nəticə olaraq göstərilmişdir ki, müəllim psixoloji və texniki cəhətdən yeni metodikaya adaptasiya olmalıdır, çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün pedaqoji kollektiv vaxtaşırı treyninqlərdə olmalı və informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə tədris prosesinin səmərəliliyini və asanlaşmanı özləri hiss etməlidirlər.

***Açar sözlər:** kompüter texnologiyası, interaktiv təlim metodları, təlim prosesi, kompüter savadı, praktik vərdislər*

Mövzunun aktuallığı: Mənimsənilməsi zəruri olan məlumatların durmadan artdığı indiki dövrdə təlimin texniki vasitələrdən istifadə olunması ən çox səmərə verən tədbirlərdən biridir. Məhz həmin vasitələri məqsədəuyğun şəkildə şagirdlərin təlim fəaliyyətinə daxil etdikdə mənimsənmənin səmərəliliyinə olduqca böyük təsir göstərir. Bu gün ölkəmizdə elm və texnikanın sürətlə inkişafı ilə əlaqədar olaraq kompüterləşmənin həyatımıza fəal şəkildə daxil olduğu bir zamanda təlim-tədris prosesində sürətlə dəyişikliklər baş verir, müxtəlif forma və metodlar tətbiq edilir. İbtidai siniflərdə şagirdlərin ilk dərslərdə kompüterlə tanışlığı bu imkanları artırır. Əlbəttə, ilk vaxtlarda onların yaş xüsusiyyətlərini və meylini nəzərə alaraq adi oyun, şəkil nümayişlərindən, diaqramlardan istifadə etmək lazımdır. Şagird və müəllim bu mürəkkəb, eyni zamanda maraqlı texnikadan daim informasiya alır. Müasir dövrdə təlim prosesində audiovizual vasitələrdən istifadənin rolu daha çox genişlənməmişdir. Materialın mənimsənilməsi prosesində belə vasitələrdən istifadə olunması müəllimin məlumatvermə funksiyasını həyata keçirmək imkanını artırır. Tədris prosesində informasiya texnologiyalarından, xüsusən kompüter texnologiyalarından istifadə yüksək nəticələr əldə etmək üçün zəmin yaradır. Bütün bunlar şagirdlərə tədris prosesində zəruri materialın mənimsənilməsində informasiyaları qəbul etməyə, özlərinin bilik, bacarıq və vərdislərini təkmilləşdirməklə yanaşı, maraq dairələrini genişləndirməyə imkan verir, tədris prosesinin isə daha da rəngarəng və cəlbedici olmasına kömək edir. Bu isə mövzunun aktual olmasını göstərir.

Tədqiqatın məqsədi: İbtidai siniflərdə riyaziyyatdan materialın mənimsənilməsi prosesində kompüter texnologiyasının təlim prosesinə tətbiqi xüsusiyyətlərini tədqiq etmək.

Fərdi kompüterlərin şagirdlərin müstəqil işinin təşkilinin əyanilik vasitəsi kimi pedaqoji imkanlarını araşdırmaq prioritet məsələlərdən biridir. Kompüter texnikasından istifadənin əsas məqsədi nəzərdə tutulan zəruri metodik məsələlərin məktəblilərə həllini öyrətməkdir.

Şagirdlərin kompüter bilikləri və ondan istifadə edilməsi vərdisləri artdıqca, onlar müasir həyata daha yaxşı hazırlanırlar. Kompüterin təlim prosesində istifadəsi həm şagirdlərin və həm də müəllimlərin yaradıcı inkişafını, ənənəvi təlim məzmunundan aktuallığını itirmiş mövzuların və ya bölmənin çıxarılmasını zəruri etmişdir.

Hamının təhsil almaq hüququnu nəzərə alsaq, deməli kompüterlə tanışlıq və ondan istifadə etməyə bütün şagirdlərin hüququ var. Bəzi müəllimlər ibtidai siniflərdə kompüterdən istifadənin hələ tez olduğunu söyləyirlər. Onların fikrincə kompüter şagirdlərin diqqətini yayındıran vasitədir. Digər qrup müəllimlər hesab edirlər ki, ibtidai siniflərdə kompüter savadı verən müəllimlərin bu sahədə

peşəkar hazırlığı olmalıdır və belə hazırlığı təmin etmək hələ çətindir. Üçüncü qrup müəllimlər belə fikirləşirlər ki, kompüterdən erkən istifadə şagirdlərin şifahi və yazılı hesablama bacarıqlarına olduqca mənfi təsir göstərəcək. Belə ki, şagirdlər hesablama texnikasına yiyələnə bilməyəcəklər. Dördüncü qrup müəllimlər hesab edirlər ki, kompüterlə işləməyi öyrənən şagirdlər bir-birilə az təmasda olacaqlar və nəticədə onlarda “qapalı həyat” xarakteri yarana bilər.

Lakin bu deyilənlərdə həqiqətləri nəzərə alıb, təlim prosesində onları aradan qaldırmağa çalışmalıyıq. Digər tərəfdən cəmiyyətin inkişafında zəruri və obyektiv rol oynayan elmi texniki tərəqqini yaddan çıxarmaq olmaz. Məktəblərin yeganə yolu informasiya əsrinə uyğunlaşmaqdan ibarətdir. Kompüterlə tanışlıq və ondan istifadə həmin uyğunlaşmanın bir hissəsini təşkil edir.

Təlimin kompüterləşməsi və məktəblərdə tədris-təhsil fəaliyyəti riyaziyyat, ana dili, təbiətşünaslıq və ictimai fənnlərə aid dərslərə inteqrasiya olunmalıdır. Bu proses bir ildə və ya bir neçə ildə yekunlaşa bilməz. Bu proses inkişaf xarakterli olub, sonu görsənmir. Belə proseslər bütün fənnlər üçün, hətta bütün dərslər üçün fərqli olub, ildən ilə dəyişir, təkmilləşir. Hər bir şagird müəyyən ardıcılıqla prosesin fəal iştirakçısı olub, öz biliyini yeniləşdirir və yeni praktik vərdislər əldə edir. Məhz bu cür iş sistemində kompüter müəllim və şagird arasında informasiya mübadiləsinin vasitəsinə çevrilir.

Qeyd edək ki, ibtidai sinif şagirdlərinin istifadəsinə verilən kompüterin didaktik cəhətdən əsaslandırılmış proqram təminatı olmalıdır. Seymur Peypert təklif edir ki, kiçik yaşlı məktəblilərə proqramlaşdırma dilləri lazımdır. O, həmin şagirdlər üçün LOQO adlı xüsusi proqramlaşdırma dili hazırlamışdır. Lakin praktikada bunun reallaşması müəyyən çətinliklərlə bağlıdır. Hazırda kiçikyaşlı məktəblilər bu ideyanı “siçan” və “menyu”nun köməyi ilə qrafik proqramlarla, mətn redaktorları ilə yaradıcı şəkildə işləməyi bacarırlar. Burada proqramlaşma vərdislərinə ehtiyac qalmır.

İnformatika elementlərinin tədrisi şagirdlərin elmi dünyagörüşünü genişləndirməklə yanaşı onların riyazi və məntiqi təfəkkürünü formalaşdırır və inkişaf etdirir. Təlim prosesində verilən çalışmalar, oyunlar və onların yerinə yetirilməsi də təfəkkür əməliyyatlarıdır.

İnformasiya texnologiyalarını səciyyələndirən əsas vasitələr - kompüter, multimedia, supermedia, lokal və global şəbəkələr (intranet, internet) və sair müasir texnologiyalardır. İnformasiya və biliklərin fərqli formalarda təqdim olunmasını təmin edən multimedia, böyük həcmdə multimedia vasitələrini əlaqəli şəkildə birləşdirən hipermedia, bilikləri uzaq məsafələrə ötürə bilən internet və bu kimi yeni informasiya texnologiyaları təhsil sisteminin, yeni səviyyədə qurulması, onun modernləşdirilməsi və dinamik inkişafı üçün böyük imkanlar yaradır. Tədris prosesində informasiya texnologiyalarının səmərəli istifadəsi çox geniş və elmi əsaslandırılmış, poqram - metodiki və təşkilati işlərin aparılmasını tələb edir.

Aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, şəbəkədə şagirdlərin birgə tədris fəaliyyəti nəticəsində yüksək pedaqoji səmərə əldə etmək olar. Bu fəaliyyətin əsasını coğrafi cəhətdən bir-birindən uzaq məsafədə yerləşən şagirdlərin kompüter şəbəkəsində birgə tədris layihəsinin icrası təşkil edir.

Nəticə. İbtidai siniflərdə kompüter texnologiyasının təlim prosesinə tətbiqinə dair aşağıdakı nəticələr alınmışdır:

- müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə əlaqədar tədris prosesinin idarə olunması üçün ümumi tələblərə cavab verən tədris müəssisəsi, onun müəllim, valideyn və şagird kontegenti olmalıdır;

- İKT-nin fənnlərin tədrisində tətbiqi yeni metodiki addımdır;
- müəllim psixoloji və texniki cəhətdən yeni metodikaya adaptasiya olmalıdır;
- çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün pedaqoji kollektiv vaxtaşırı treninqlərdə olmalı və informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə tədris prosesinin səmərəliliyini və asanlaşmanı özləri hiss etməlidirlər.

О ПРИМЕНЕНИИ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Резюме: Научно-технический прогресс, интеграция в мировую систему образования, обилие информации обуславливают острую необходимость применения интерактивных методов обучения в учебном процессе. По мере роста уровня знаний и навыков работы с компьютером учащиеся становятся более подготовленными к современной жизни. Использование компьютеров в образовательном процессе потребовало творческого развития как учащихся, так и учителей, а также исключения из традиционного образовательного контента тем или разделов, утративших актуальность. В начальных классах знакомство учащихся с компьютерами на первых уроках расширяет эти возможности.

В статье рассматриваются особенности применения компьютерных технологий в учебном процессе при освоении математического материала в начальных классах. В результате показано, что учитель должен психологически и технически адаптироваться к новой методике, педагогический коллектив должен проходить периодическое обучение для преодоления трудностей, а также сам ощущать эффективность и облегчение процесса обучения с применением информационных технологий.

Ключевые слова: компьютерные технологии, интерактивные методы обучения, процесс обучения, компьютерная грамотность, практические навыки

YAQUB SƏMƏDOV

Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin Ağcabədi filialı
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
yaqub.semedov63@mail.ru

FATMA ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin Ağcabədi filialı
mütəxəssis (tərtibat və dizayn üzrə)
fatma.aliyeva@agcebedi.adpu.edu.az

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ ELMİN KEYFİYYƏTCƏ YENİ MƏRHƏLƏYƏ YÜKSƏLDİLMƏSİNƏ MÜASİR YANAŞMA

“Elm haqqında” 14 iyun 2016-cı il tarixli Prezident fərmanı Azərbaycan Respublikasında elmin inkişafına böyük töhfələr verməklə yanaşı, həm də ölkə elminin inkişafında mühüm hədəfləri müəyyənləşdirmiş, bu hədəflərə çatmağın üsul və yollarını əsaslı şəkildə göstərmişdir. Bu qanunun müddəalarında elm mərkəzlərindən biri kimi ali təhsil müəssisələrinin də üzərinə düşən vəzifələr tam şəkildə öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda davamlı olaraq müvafiq ali təhsil müəssisələrinin qarşısına əlverişli elmi mühit formalaşdırmaq, onu keyfiyyətə yeni yüksək mərhələyə qaldırmaq və ali məktəblərin idarəçiliyini müasir dövrün tələblərinə uyğun formalaşdırmaq kimi yeni tələblər də qoyulmuşdur.

***Açar sözlər:** müasir dövr, ali məktəb, elm, tədqiqat, inkişaf*

Giriş. Cəmiyyətimizin inkişafının müasir mərhələsində bilikli, əxlaqi cəhətdən saf, təşəbbüskar, qabiliyyətli və bacarıqlı, həmçinin əməkdaşlığa böyük önəm verən mütəxəssislərə böyük ehtiyac duyulur. Xüsusilə vurğulamaq yerinə düşər ki, dövrümüzün tələblərinə cavab verən bu cür peşəkar elmi kadrların yetişdirilməsində ali tədris müəssisələrinin də rolu danılmazdır. Ali məktəblər də belə məqamda öz elmi-pedaqoji fəaliyyətlərini üç aspektə qurması son dərəcə zəruridir: biliyə əsaslanan cəmiyyətin formalaşması, informasiya – kommunikasiya inqilabı və qloballaşma [1, s.1-10] Unutmaq olmaz ki, bu göstərilən istiqamətlərdə əldə olunacaq uğurların fəvqündə elm dayanır.

2009-2015-ci illərdə Prezident İlham Əliyevin fərmanı ilə qəbul olunmuş elmə dair Milli Strategiyada, eyni zamanda elm və təhsildə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı ölkə başçısının digər sərəncamında (28 iyul 2022-ci il) elmin inkişafı ölkəmizdə “dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri kimi” qeyd olunur [2]. Bundan əlavə həmin sənədlərdə həmçinin, mühüm strateji sahə kimi elmimizin dünya elminə uyğunlaşdırılmasında və beynəlxalq proqramlara qoşulmasında həm dövlət səviyyəsində, həm də ali təhsil müəssisələrinin təmsalında ölkəmizin üzərinə düşən məsul vəzifələrdə tam dolğunluğa ilə öz əksini tapır [3, s.113].

Sözsüz ki, ölkəmizdə elm sahəsində qəbul edilən qanunlar, fərmanlar və sərəncamlar ali məktəblərdə elmi-tədqiqat işlərinin nəinki, səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, həmçinin elmimizin dünya elminə inteqrasiya olunmasına müsbət təsir göstərir. Bir sözlə, ali məktəblərdə elmin inkişafında daha uğurlu nəticələrə imza atmaq üçün ənənəvi tədqiqat metodları ilə bərabər, müasir dövrün elmi tələblərinə, həmçinin elmi-tədqiqat işlərinin xarakterinə uyğun elm və innovasiyaların imkanlarına da xüsusi önəm verilməlidir. İKT-dən istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, yeni coxcəhətli elmi-tədqiqat mərkəzlərinin təşkili, fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi və elektron kitabxanaların elmi bazasının daha da zənginləşdirilməsi elmin inkişafında mühüm rol oynaya bilər.

Digər tərəfdən, qloballaşmanın böyük rol oynadığı hal- hazırkı şəraitdə istənilən dövlətin dayanıqlığı, onun xoş gələcəyi və qabaqcıl ölkələrin arasında yer alması həmin ölkənin mövcud elminin inkişaf səviyyəsindən asılıdır [4, s.21]. Elmin inkişafında ali məktəblərin də özünəməxsus yeri var. Ona görə də, Azərbaycan Respublikasında istər dövlət, istərsə də özəl ali məktəblər olsun fərqi yoxdur, bu ali məktəblərin bütövlükdə daim təkmilləşən, inkişafda olan dünya elminin tələblərinə tam cavab verməsi və beynəlxalq reyting cədvəli üzrə əmək bazarında yüksək səviyyədə

təmsil olunması üçün qeyd olunan sahə üzrə ilk növbədə, daha çevik fəaliyyət göstərmələri tələb olunur.

Əldə olunacaq elmi nəticələr isə monoqrafiyalar, dərsliklər, məqalələr, konstruktiv – texnoloji işləmələr, yeni materiallar, kəşflər, ixtiralar, normativ materiallar və s. şəklində istehsalata cəlb edilməlidir [5]. Ölkə iqtisadiyyatının hazırkı və gələcək təhlükələrə qarşı müqavimətliliyi, dayanıqlı inkişafı elmin və istehsalatın sıx əməkdaşlığı əsasında mümkündür. Göründüyü kimi, ali məktəblərdə elmin keyfiyyətə yeni, yüksək səviyyəyə qaldırılması dövrün tələbidir və bu istiqamətdə daha köklü islahatların aparılması zəruridir.

Nəticə. Beləliklə, ali təhsil müəssisələri elmə daha çox köklənsələr bu onların elmi- pedaqoji istiqamətdə fəaliyyətlərini keyfiyyətə daha yüksək səviyyəyə qaldırar, elmi-texniki layihələrin icrasını daha da sürətləndirər, elm sahəsində insan kapitalının formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərər və elmin gələcəyi üçün geniş imkanlar yaradar.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyeva, S., Orucova, S. Azərbaycanca Təhsilin Modernləşdirilməsi: Problemlər və perspektivlər // Anadolu Türk Eğitim Dergisi. – 2024 Cilt. 6 (1). – s.1-10.
https://anadoluturkegitim.com/files/80/manuscript/manuscript_4528/ated-4528-manuscript-203832.pdf
2. Səriyeva, İ. Azərbaycanda elmin inkişafı üzrə Dövlət proqramları necə icra olunur. – Bakı xəbər.
<https://www.baki-xeber.com/sosial/229570.html.02.06.2025>
3. Nəzərov, M. Müasir ali təhsil sisteminin inkişafının əsas istiqamətləri. Beynəlxalq ictimai-siyasi, elmi-nəzəri jurnal. – Bakı: Sentyabr-Oktyabr 2019 № 05 (53). – s.113-118.
4. Qurbanova, M. Ali təhsil müəssisələrinin beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti: reyting metodologiyası // Azərbaycan məktəbi (elmi-nəzəri, pedaqoji jurnal). – 2021. №2/695. – s.19-31.
5. Hüseynov, H. elm, təhsil və istehsalat əlaqələrinin inteqrasiyası qlobal çağırışlar kontekstində.
<https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/elm-tehsil-ve-istehsalat-elaelerinin-inteqrasiyasi-qlobal-cagirislar-kontekstinde-1662411633Azərbaycan qəzeti,06sentyabr2022>

YAQUB SAMADOV
FATMA ALIYEVA

A MODERN APPROACH TO RAISING SCIENCE IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS TO A QUALITATIVELY NEW LEVEL

Abstract: The Presidential Decree “On Science” dated June 14, 2016, in addition to making great contributions to the development of science in the Republic of Azerbaijan, also determined important goals in the development of science in the country, and reasonably indicated the methods and ways to achieve these goals. The provisions of this law fully reflect the duties of higher education institutions as one of the centers of science. At the same time, new requirements have been set for the relevant higher education institutions, such as continuously forming a favorable scientific environment, raising it to a new high level in quality, and forming the management of higher education institutions in accordance with the requirements of the modern era.

Keywords: modern era, higher education, science, research, development

ЯКУБ САМЕДОВ
ФАТМА АЛИЕВА

СОВРЕМЕННЫЙ ПОДХОД К ПОДНЯТИЮ НАУКИ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ НА КАЧЕСТВЕННО НОВЫЙ УРОВЕНЬ

Резюме: Указ Президента «О науке» от 14 июня 2016 года, помимо большого вклада в развитие науки в Азербайджанской Республике, также определил важные цели в развитии науки в стране и обоснованно указал методы и пути их достижения. Положения данного закона в полной мере отражают обязанности высших учебных заведений как одного из центров науки. В то же время к соответствующим высшим учебным заведениям предъявляются новые требования, такие как постоянное формирование благоприятной научной среды, вывод её на качественно новый уровень и формирование управления высшими учебными заведениями в соответствии с требованиями современной эпохи.

Ключевые слова: современная эпоха, высшее образование, наука, исследования, развитие

ALİ PEDAQOJİ TƏHSİLDƏ COĞRAFIYA MÜƏLLİMLƏRİ ÜÇÜN SAHƏ TƏDRİSİNİN ELMİ-METODİK ƏSASLARI. NƏZƏRİ YANAŞMALAR VƏ INNOVATİV PRAKTİKA

Bu məqalədə ali pedaqoji təhsildə coğrafiya müəllimlərinin hazırlanmasında sahə tədrisinin elmi-metodik əsasları araşdırılır. Sahə dərsləri coğrafiya elminin fundamental tərkib hissəsi olaraq tələbələrdə məkan təfəkkürünün formalaşmasına, müşahidə aparmaq, məlumat toplamaq, xəritə oxumaq və təbii-coğrafi prosesləri təhlil etmək bacarıqlarının inkişafına mühüm töhfə verir. Tədqiqatda sahə tədrisinin kurikulumdakı yeri, onun pedaqoji məqsədləri və tətbiq mexanizmləri təhlil edilmiş, beynəlxalq təcrübə fonunda Azərbaycan ali pedaqoji təhsilində mövcud vəziyyət qiymətləndirilmişdir. Nəticələr göstərir ki, sahə tədrisi tələbələrdə tədqiqat yönümlü yanaşmanın formalaşmasına, real mühitdə praktiki bacarıqların əldə edilməsinə və gələcək müəllimlərin peşəkar hazırlığının gücləndirilməsinə şərait yaradır. Məqalədə həmçinin sahə dərslərinin effektivliyinin artırılması üçün innovativ tədris modelləri, rəqəmsal alətlərdən istifadə və universitet–məktəb əməkdaşlığının genişləndirilməsi kimi təkliflər irəli sürülür.

Açar sözlər: coğrafiya təlimi, sahə tədrisi, pedaqoji təcrübə, coğrafiya müəllimi hazırlığı, yerüstü tədqiqatlar, ekoloji maarifləndirmə, ali pedaqoji təhsil, tədqiqat bacarıqları

Giriş. Coğrafiya fənni təbiət, insan və məkan münasibətlərini öyrənən kompleks və çoxşaxəli elm sahəsidir. Bu elmin əsas mahiyyəti yalnız nəzəri biliklərin mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır; coğrafiyanın əsas gücü təbii və sosial-coğrafi prosesləri real mühitdə müşahidə etməklə onların qarşılıqlı təsir mexanizmlərini dərk etməkdən irəli gəlir. Buna görə də sahə təcrübəsi (fieldwork) coğrafiya təhsilində təkcə əlavə fəaliyyət deyil, bilavasitə elmi biliklərin formalaşdığı, dərinləşdiyi və tədrislə birləşdiyi fundamental mərhələ kimi qiymətləndirilir.

Müasir ali pedaqoji təhsil sistemində coğrafiya müəllimindən yalnız məlumatlı olmaq tələb olunmur; onlardan həm də çevik analitik düşüncə, məkan təfəkkürü, tədqiqat aparmaq bacarığı, ekoloji və sosial prosesləri real mühitdə qiymətləndirmə qabiliyyəti gözlənilir. Bu bacarıqların formalaşdırılması isə auditoriya şəraitində tam mümkün deyil. Sahə tədrisi gələcək müəllimə coğrafi obyekt və prosesləri bilavasitə yerində müşahidə etmək, təbiət hadisələrinin dinamikasını izləmək, relyef elementlərini, su hövzələrini, torpaq növlərini və antropogen təsirləri vizual şəkildə təhlil etmək imkanı yaradır. Beləliklə, praktiki mühit nəzəriyyəni tamamlayan və onu daha yaxşı anlamağa imkan verən əsas tədris mühiti kimi çıxış edir.

Tədqiqatlar göstərir ki, sahə tədrisi tələbələrdə kritik düşüncə, empirik məlumat toplama, hipotez qurma və nəticə çıxarma kimi elmi-tədqiqat bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayır [Kent & Gilbertson, 1995]. Sahə şəraitində aparılan müşahidələr və real coğrafi məlumatlarla işləmək tələbələrdə müstəqil tədqiqat aparmaq vərdislərini gücləndirir, onlara gələcək pedaqoji fəaliyyətlərində şagirdlərə daha funksional və praktik biliklər ötürmək imkanı verir.

Bu baxımdan sahə tədrisi həm elmi-metodik, həm də didaktik baxımdan pedaqoji hazırlığın bütün mərhələlərinə inteqrasiya edilməli olan əsas komponentdir. Nəticə etibarilə, coğrafiya müəllimi hazırlığında sahə dərslərinin əhəmiyyəti nəzəri biliklərlə empirik müşahidə arasında körpü yaradan, fənni praktik müstəviyə daşıyan və tələbələrdə coğrafi reallıqların bütöv mənzərəsini formalaşdıran metodik yanaşma kimi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bu məqalədə sahə tədrisinin elmi-metodik əsasları, pedaqoji funksiyaları, beynəlxalq yanaşmalar və Azərbaycan ali pedaqoji təhsil sistemində sahə dərslərinin mövcud vəziyyəti geniş şəkildə təhlil edilir.

Sahə tədrisinin nəzəri əsasları

Sahə tədrisi coğrafiya elminin ənənəvi və fundamental komponenti kimi yalnız bilik ötürmə vasitəsi deyil, həm də coğrafi düşüncə tərzinin formalaşdığı əsas öyrənmə mühiti hesab olunur.

Coğrafiyanın təbiət, insan və məkan arasındakı qarşılıqlı əlaqələri öyrənməsi onun laboratoriyasının real dünya olmasını tələb edir. Bu səbəbdən sahə məşğələləri tələbələrin mücərrəd nəzəri anlayışları konkret məkanlarda müşahidə etməsinə, prosesləri təbii axarı ilə dərk etməsinə, eləcə də faktiki məlumat toplamaq bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə imkan yaradır.

UNESCO-nun “Geography Education Framework” sənədində [UNESCO, 2017] sahə tədrisinin coğrafi savadlılığın formalaşmasında strateji rol oynadığı vurğulanır. Bu sənədə görə, coğrafi savadlılıq yalnız məlumat bilmək deyil, həm də məkan bacarıqları, kartoqrafik savad, təbiət–cəmiyyət qarşılıqlı təsirlərini anlama, məkan üzrə qərarvermə kimi kompleks kompetensiyaların formalaşması deməkdir. Sahə dərsləri məhz bu kompetensiyaların integrativ şəkildə inkişaf etdirildiyi unikal təlim şəraitidir.

Lambert və Morgan [2010] qeyd edir ki, sahə tədrisi tələbələrə nəzəri biliklə real mühit arasında “itirilmiş körpünü” bərpa etməyə imkan verir. Onların fikrincə, tələbə yalnız auditoriyada izah olunan prosesləri müəyyən qədər təsəvvür edə bilər, lakin bu biliklərin həqiqi mənimsənilməsi real məkanla qarşılaşma zamanı baş verir. Bu səbəbdən sahə dərsləri coğrafi tədqiqat mədəniyyətinin əsasını qoyur: müşahidə aparmaq, sual formalaşdırmaq, ilkin hipotezi müəyyənləşdirmək, məlumatı toplamaq və onu təhlil etmək kimi bacarıqlar yalnız praktik mühitdə effektiv şəkildə inkişaf edir.

Bu yanaşma konstruktivist pedaqoji paradigmaya söykənir. Konstruktivizmə görə, bilik müəllim tərəfindən ötürülən hazır informasiya deyil, tələbənin öz təcrübəsi, fəaliyyəti və müşahidələri nəticəsində formalaşan şəxsən qurduğu bilik sistemidir. Sahə məşğələləri tələbənin öz bilik strukturunu real mühitdə “yenidən qurmasına” şərait yaradır, ona tədqiqatçı kimi fəaliyyət göstərmək imkanı verir və aktiv öyrənmə prosesini təşviq edir.

Eyni zamanda, müasir pedaqoji ədəbiyyat sahə tədrisini XXI əsr bacarıqları ilə əlaqələndirir. Fuller, Edmondson və France [2006] sahə təcrübələrinin tələbələrdə tənqidi düşünmə, problem həll etmə, komanda işi və liderlik kimi transvers bacarıqları əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirdiyini göstərir. Bu baxımdan sahə dərsləri coğrafiyanın istər akademik, istərsə də tətbiqi aspektləri üzrə müəllim hazırlığının ayrılmaz hissəsi kimi çıxış edir.

Nəticə etibarilə, sahə tədrisi coğrafiya müəllimi hazırlığında yalnız metodik komponent deyil, həm də elm və pedaqogikanın kəsişməsində duran strateji təlim mərhələsidir. O, tələbələrdə həm nəzəri dünyagörüş, həm də tədqiqatçı peşə kompetensiyalarını inkişaf etdirərək ali pedaqoji təhsilin keyfiyyətinə bilavasitə təsir göstərir.

Sahə tədrisinin pedaqoji əhəmiyyəti

Sahə dərslərinin coğrafiya müəllimi hazırlığında pedaqoji əhəmiyyəti çoxşaxəlidir və müəllimlik peşəsinə hazırlığın həm nəzəri, həm də praktiki komponentlərini gücləndirir. Bu proses yalnız biliklərin artırılmasına deyil, həm də tələbələrin peşəkar-məkan düşüncəsinin formalaşmasına, tədqiqat bacarıqlarının inkişafına və real mühitlə işləmə kompetensiyalarının yaradılmasına xidmət edir.

1. Məkan təfəkkürünün inkişafı

Coğrafiya fənninin əsas məqsədlərindən biri tələbələrdə məkan təfəkkürünün formalaşmasıdır. Məkan təfəkkürü yalnız obyektlərin yerləşməsinə anlamaq deyil, həm də proseslərin mühitə təsirini, məkan dinamikasını və qarşılıqlı əlaqələri təhlil etmək bacarığını əhatə edir. Sahə mühitində relyef formalarının, bitki örtüyünün, torpaq tiplərinin və landşaft strukturunun bilavasitə müşahidəsi tələbələrin xəritədə gördükləri obyektlə real məkan arasında integrativ əlaqə qurmasına imkan yaradır. Goodchild [2018] məkan düşüncəsinin formalaşmasını coğrafiya təhsilinin mərkəzi bacarığı adlandırır və qeyd edir ki, bu bacarıq yalnız sahə təcrübəsi vasitəsilə tam şəkildə inkişaf etdirilə bilər.

2. Tədqiqat bacarıqlarının formalaşması

Sahə dərsləri coğrafiya müəllimi hazırlığında tədqiqat mədəniyyətinin formalaşmasının ən effektiv vasitələrindən biri hesab olunur. Tələbələr real mühitdə: tədqiqat sualı və hipotez qurmağı, tədqiqat metodlarını seçməyi, müşahidə aparmağı və teren qeydləri etməyi, GPS və GIS kimi rəqəmsal coğrafi alətlərdən istifadə etməyi, toplanmış verilənləri təhlil etməyi və nəticə çıxarmağı öyrənirlər. Beynəlxalq Coğrafiya İttifaqının tövsiyələrində [IGU, 2016] qeyd edilir ki, sahə təcrübəsi

coğrafiya üzrə müəllimlərin araşdırma yönümlü pedaqoji fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri hazırlıq mərhələsidir. Bu bacarıqlar sonradan məktəbdə tədqiqat əsaslı dərs modellərinin qurulmasına şərait yaradır.

3. Təcrübəyə əsaslanan öyrənmə

Kolb-un təcrübəyə əsaslanan öyrənmə modeli [Kolb, 1984] sahə dərslərinin pedaqoji əsasını təşkil edən nəzəri çərçivədir. Bu modelə görə öyrənmə: konkret təcrübə, müşahidə və refleksiya, abstrakt anlayışların formalaşması, yenidən tətbiqetmə ardıcılığı ilə baş verir.

Sahə dərsləri bu dövrün hər mərhələsini təbii mühitdə təmin edir: tələbə müşahidə edir, qeyd alır, düşünür, təhlil edir və nəticəni fərqli situasiyalarda tətbiq edir. Bu proses auditoriyadakı ənənəvi öyrənmədən fərqli olaraq, biliklərin şüurlu və davamlı mənimsənilməsini təmin edir. Kolb modelinin tətbiqi sahə təcrübəsini öyrənmənin fəal forması kimi səciyyələndirir.

4. Peşəkar müəllim hazırlığı

Sahə dərsləri gələcək coğrafiya müəllimlərinin professional fəaliyyətə hazırlanmasında mühüm rol oynayır. Təbiət mühitində keçirilən dərslər: dərslərin planlaşdırılması və strukturlaşdırılması, qrup işi və şagird fəaliyyətinin idarə olunması, təhlükəsizlik qaydalarının tətbiqi, risklərin müəyyənləşdirilməsi və idarə olunması, real obyektlər üzərində izah və modelləşdirmə bacarıqlarının inkişafı kimi peşəkar bacarıqları formalaşdırır.

Rickinson və həmkarları [2004] sahə tədrisini “öyrətməyin ən real modeli” kimi qiymətləndirir və göstərir ki, müəllim namizədlərinin sahə şəraitində keçirdiyi təcrübələr onların gələcəkdə açıq hava dərslərini təşkil etmə motivasiyasını və bacarığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu, xüsusilə məktəblərdə yerli mühitə əsaslanan öyrənmə modellərinin qurulması üçün vacibdir.

Beynəlxalq təcrübə: IGU və UNESCO yanaşmaları

Beynəlxalq coğrafiya təhsili təşkilatlarının sənədləri sahə tədrisinin coğrafiya müəllimi hazırlığında prioritet istiqamət olduğunu vurğulayır. IGU-nun Coğrafiya Təhsili Komissiyasının hesabatlarında sahə dərslərinin:

- məktəb-universitet əməkdaşlığı;
- coğrafi məlumat sistemləri (GIS) ilə inteqrasiya;
- regional coğrafi xüsusiyyətlərə uyğun modullar əsasında təşkil edilməsi tövsiyə olunur [IGU, 2016].

UNESCO isə sahə dərslərində təhlükəsizlik standartlarının, ekologiya yönümlü tədrisin və rəqəmsal alətlərin istifadəsinin vacibliyini qeyd edir [UNESCO, 2017].

Azərbaycan ali pedaqoji təhsilində sahə tədrisinin vəziyyəti

Azərbaycanın ali pedaqoji təhsil müəssisələrində sahə tədrisi coğrafiya müəllimlərinin praktik hazırlığının mühüm komponenti kimi tanınır və hazırda müxtəlif ixtisas fənləri üzrə sahəyə çıxışlar təşkil olunur. Xüsusilə geomorfologiya, hidrologiya, meteorologiya, torpaqşünaslıq, ekologiya, landşaftşünaslıq və turizm coğrafiyası kimi fənlər üzrə ekspedisiyalar və qısamüddətli tədris səfərləri ali təhsilin ənənəvi tərkib hissəsidir. Bu sahə fəaliyyətləri tələbələrdə təbii-coğrafi şəraitin birbaşa müşahidəsi, coğrafi obyektlərin tanınması, sahə qeydlərinin aparılması və məlumatın ilkin təhlili kimi əsas bacarıqların formalaşmasına xidmət edir.

Lakin aparılmış elmi-tədqiqatlar [Əliyeva, 2019; Həsənov, 2020] göstərir ki, sahə tədrisinin təşkilində müasir tələblər və beynəlxalq standartlarla müqayisədə bir sıra məhdudiyyətlər müşahidə olunur. Əvvəla, sahə dərslərinin həcmi universitetdən universitetə dəyişir və çox zaman kurikulumda nəzərdə tutulduğu qədər sistemli şəkildə həyata keçirilmir. Ekspedisiyaların sayı bəzi hallarda illik minimum tələblərlə məhdudlaşır, tələbələrin sahə müşahidələri isə daha çox nəzəri məlumatların təsdiqi xarakteri daşıyır, halbuki müasir pedaqoji yanaşmalar sahə tədrisini tədqiqat əsaslı öyrənmə modelinin mərkəzinə çevirir.

Mövcud vəziyyətlə bağlı əsas problemlər aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər: Sahə dərslərinin sistemli planlaşdırılmaması. Çox hallarda sahə dərsləri əvvəlcədən hazırlanmış metodik ssenariyə əsaslanmır və tələbələrə tədqiqat tapşırıqları təqdim edilmir. Bu isə sahə məşğələlərinin elmi-pedaqoji dəyərini azaldır.

GPS və GIS kimi rəqəmsal alətlərin məhdud tətbiqi. Halbuki müasir coğrafiya tədrisi geoinformasiya texnologiyalarını əsas tədqiqat vasitəsi hesab edir və müəllim hazırlığında onların

tətbiqi vacibdir. Əksər ali məktəblərdə bu alətlər ya məhdud istifadə olunur, ya da yalnız laborator şəraitlə məhdudlaşır.

Tələbələrin fərdi və qrup tədqiqat layihələrinin azlığı. Beynəlxalq təcrübədə tələbələr sahədə məlumat toplayır, analiz edir və nəticələri hesabat şəklində təqdim edirlər. Azərbaycanda isə tələbə işlərinin əksəriyyəti nəzəri xarakter daşıyır.

Kurikulumda sahə təcrübəsinin bəzi hallarda formal xarakter daşması. Yəni sahə dərsləri tədris planında mövcud olsa da, onların real icrası bəzən hava şəraiti, maddi-texniki baza və ya təşkilati səbəblərlə məhdudlaşır.

Bu problemlər sahə tədrisinin potensialından tam şəkildə istifadə edilməsinə mane olur və coğrafiya müəllimi hazırlığının müasir tələblərlə tam uyğunlaşmasını çətinləşdirir. Digər tərəfdən, Azərbaycan coğrafi müxtəlifliyi, zəngin təbii-landşaft resursları və urbanizasiya proseslərinin dinamikası baxımından sahə təlimi üçün geniş imkanlara malikdir. Bu imkanların pedaqoji prosesa sistemli və planlı şəkildə inteqrasiya olunması müəllim hazırlığının keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldə bilər.

Sahə tədrisinin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər

1. Modul-əsaslı sahə proqramlarının yaradılması

Universitetlər regionların fiziki və iqtisadi coğrafiyasına uyğun sahə modulları hazırlamalıdır.

2. Rəqəmsal sahə tədrisi alətlərinin tətbiqi

GIS, GPS, mobil xəritələşdirmə tətbiqləri, dron müşahidələri sahə dərslərini daha innovativ edir (Goodchild, 2018).

3. Universitet–məktəb əməkdaşlığının genişləndirilməsi

Ali təhsil müəssisələri məktəblərlə birgə sahə dərsləri təşkil etməklə tələbələrin pedaqoji təcrübəsini gücləndirə bilər.

4. Tələbə tədqiqat layihələrinin artırılması

Sahə tədrisi yalnız müşahidə deyil, həm də mini-tədqiqat layihələri şəklində qurulmalıdır.

5. Təhlükəsizlik və etik qaydaların təkmilləşdirilməsi

UNESCO standartlarına uyğun təhlükəsizlik təlimatlarının hazırlanması vacibdir.

Nəticə. Sahə tədrisi coğrafiya müəllimi hazırlığının nəzəri və praktik komponentlərini inteqrasiya edən, fənnin mahiyyətinə uyğun olaraq real dünyanın öyrənilməsinə əsaslanan ən vacib təlim mərhələlərindən biridir. Sahə mühitində aparılan müşahidələr və tədqiqatlar tələbələrdə məkan təfəkkürü, kartoqrafik savadlılıq, tədqiqat aparma bacarığı, analitik düşünmə, problem həll etmə və təbiət–cəmiyyət əlaqələrini başa düşmə kimi əsas kompetensiyaların formalaşmasına bilavasitə təsir göstərir. Bu baxımdan sahə dərsləri coğrafiyanın elmi fəlsəfəsinə tam uyğun olaraq biliklərin təcrübəyə əsaslanan mənimsənilməsinə təmin edir.

Beynəlxalq təşkilatların – xüsusilə UNESCO və IGU-nun – çərçivə sənədləri sahə tədrisinin yalnız köhnə ənənə deyil, XXI əsrin bacarıqlarını gücləndirən strateji pedaqoji vasitə olduğunu vurğulayır. Dünyanın qabaqcıl təhsil modellərində sahə fəaliyyəti müasir texnologiyalarla, xüsusilə GPS, GIS, mobil xəritələşdirmə alətləri, drone müşahidələri və rəqəmsal məlumat emalı ilə birləşdirilir ki, bu da coğrafiya müəllimlərinin yeni nəsillə tədris standartlarına uyğun hazırlanmasına şərait yaradır.

Azərbaycanın ali pedaqoji təhsil müəssisələrində sahə dərsləri təşkil olunsa da, mövcud təcrübənin sistemləşdirilməsinə, rəqəmsal alətlərlə zənginləşdirilməsinə və tədqiqat yönümlü yanaşmanın gücləndirilməsinə ehtiyac duyulur. Kurikulumda sahə təcrübəsinin rolunun artırılması, metodik sənədlərin yenilənməsi, müəllim və tələbə hazırlığında praktiki tədqiqat layihələrinin genişləndirilməsi sahə tədrisinin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldə bilər.

Nəticə etibarilə, sahə tədrisinin inkişaf etdirilməsi Azərbaycan ali pedaqoji təhsilində coğrafiya müəllimi hazırlığının müasir elmi-pedaqoji tələblərə uyğunlaşdırılması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Sahə əsaslı təlimin sistemli, innovativ və texnologiyaya inteqrasiya olunmuş şəkildə həyata keçirilməsi həm tədrisin keyfiyyətini artıracaq, həm də gələcək müəllimlərin peşəkar fəaliyyətində praktikliyi, çevikliyi və tədqiqatçılıq bacarıqlarını gücləndirəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Kent, M., & Gilbertson, D. Fieldwork in geography teaching: A critical review. *Teaching Geography*, 20(3), – 1995. – p.68-75.
2. UNESCO. *Geography Education Framework*. UNESCO Publishing. – 2017
3. Lambert, D., & Morgan, J. *Teaching geography 11–18: A conceptual approach*. McGraw-Hill Education. – 2010.
4. Goodchild, M. F. Reimagining the history of GIS. *Annals of GIS*, 24(1), – 2018. – p.1-10. <https://doi.org/10.1080/19475683.2018.1424735>
5. Həsənov, R. Ali məktəblərdə coğrafiya tədrisinin metodikası və sahə təcrübəsinin təkmilləşdirilməsi // Bakı Dövlət Universiteti Elmi Xəbərlər: Təbiət Elmləri Seriyası, 4, – 2020. – s.89-96.
6. Məmmədova, S. Coğrafiya fənnində innovativ təlim metodları və sahə dərslərinin tətbiqi // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Coğrafiya İnstitutu Məcmuəsi, 10, – 2018. – s.54-63.
7. Qasimov, Ə. Azərbaycanın təbii-coğrafi tədqiqatlarında sahə metodlarının rolu // AMEA Xəbərləri: Yer Elmləri Seriyası, 2, – 2017. – s.75-83.
8. Əliyeva, S. Coğrafiya təhsili üzrə sahə dərslərinin təşkili: problemlər və perspektivlər // Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Elmi Xəbərləri, 7(2), – 2019. – s.112-120.
9. Səfərov, E. Coğrafiya müəllimlərinin peşəkar kompetensiyalarının formalaşdırılmasında sahə dərslərinin rolu // ADPU Elmi Xəbərləri, 1, – 2020. – s.67-75.
10. Quliyeva, T. Coğrafiya təhsilində innovativ metodlar və interaktiv təlim // Coğrafiya və Təhsil, 2, – 2019. – s.45-52.
11. İsmayılov, R. Azərbaycan coğrafiya təhsilində praktik yönümlü dərslərin müasir vəziyyəti // AMEA Coğrafiya İnstitutu Elmi Əsərlər, 12, – 2022. – s.58-69.
12. Əlizadə, E. Coğrafiya müəllimi hazırlığının kurikulum əsasları // Bakı Slavyan Universiteti Elmi Xəbərlər, 6, – 2018. – s.91-97.

YAGUT GASIMOVA

**SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF FIELD TEACHING FOR
GEOGRAPHY TEACHERS IN HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION:
THEORETICAL APPROACHES AND INNOVATIVE PRACTICES**

Abstract: This article examines the scientific and methodological foundations of field-based instruction in the preparation of geography teachers within higher pedagogical education. Fieldwork, as an essential component of geographical science, significantly contributes to the development of spatial thinking, observation skills, data collection, map-reading abilities, and the analysis of physical and human geographical processes. The study evaluates the place of fieldwork in the curriculum, its pedagogical objectives, and implementation mechanisms, and analyzes the current situation in Azerbaijani pedagogical universities in comparison with international practices. The findings demonstrate that field-based learning fosters research-oriented thinking, enhances students' practical skills in real environments, and strengthens the professional competence of future geography teachers. The article also proposes several recommendations, including innovative instructional models, the integration of digital tools, and the expansion of university–school cooperation, in order to increase the effectiveness of field-based education.

ЯКУТ КАСИМОВА

**НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОЛЕВОГО ОБУЧЕНИЯ ДЛЯ УЧИТЕЛЕЙ
ГЕОГРАФИИ В ВЫСШЕМ ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ:
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ И ИННОВАЦИОННАЯ ПРАКТИКА**

Резюме: В статье исследуются научно-методические основы полевого обучения в подготовке учителей географии в системе высшего педагогического образования. Полевые занятия, являясь важной составляющей географической науки, способствуют развитию пространственного мышления, навыков наблюдения, сбора данных, чтения карт и анализа природно-географических процессов. В исследовании рассматриваются место полевого обучения в учебных программах, его педагогические цели и механизмы реализации, а также оценивается современное состояние данной практики в педагогических вузах Азербайджана на фоне международного опыта. Результаты показывают, что полевое обучение формирует исследовательский подход, развивает практические навыки работы в реальных условиях и усиливает профессиональную подготовку будущих учителей. В статье также предложены рекомендации по повышению эффективности полевых занятий, включая внедрение инновационных моделей обучения, использование цифровых инструментов и расширение сотрудничества между университетами и школами.

ALİ PEDAQOJİ TƏHSİLDƏ İNNOVATİV YANAŞMALAR

Bu araşdırmada təhsil sahəsində innovativ yanaşmaların pedaqogikanın inkişafına göstərdiyi təsirlər öyrənilir.

Innovasiya anlayışı mahiyyət etibarilə yeniliyin yaradılması və tətbiqinə əsaslanır. Əvvəlcə iqtisadiyyat elminə daxil olan bu termin sonradan müxtəlif sahələrdə geniş işlədilməyə başlamışdır. Bu yeniliklərin təhsil prosesinə gətirilməsi isə bu genişlənmənin bariz nümunəsidir. “İnnovasiya” və “yenilik” anlayışları bir çox hallarda sinonim kimi istifadə edilir və biri digərinin yerinə işlənə bilər. İnnovasiya yeni ideyaların gerçəkləşdirilməsi və cəmiyyət həyatına tətbiqi ilə bağlı, elm, texnologiya və idarəetməni birləşdirən çoxşaxəli intellektual prosesdir.

Yeniliklər insanların fəaliyyət göstərdiyi bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sistemində də əhəmiyyətli rol oynayır. Təhsil tarixində aparılan islahatların böyük əksəriyyəti sosial inkişaf nəticəsində formalaşmış innovasiyaların ardıcıl şəkildə tədris mühitinə daxil edilməsinə xidmət etmişdir.

Təhsildə innovasiya dedikdə, tədris məqsədlərinə, məzmununa, metod və formalarına yeni yanaşmaların gətirilməsi, həmçinin təhsilə alan və təhsil verənlərin yeni biliklər əsasında qurulan idarəetmə, təşkilatçılıq və tədris prosesində qarşılıqlı əməkdaşlığı nəzərdə tutulur. Belə yeniliklər bəzən milli və regional səviyyəli islahatların, bəzən xüsusi inkişaf proqramlarının, bəzən də bilavasitə təhsil müəssisələrinin təşəbbüslərinin nəticəsi kimi ortaya çıxır. Bu proses, eyni zamanda, təhsilin müasir tələblərə uyğun modernləşdirilməsi ilə də səciyyələnir.

Nəticə etibarilə, təhsildə innovativ yanaşmaların tətbiqi təlim prosesini daha məhsuldar, çevik və fərdiləşdirilmiş hala gətirərək tədrisin keyfiyyətini yüksəldə bilər.

Açar sözlər: *təhsil, pedaqogika, inkişaf, innovasiya, innovativlik*

Keyfiyyətli təhsil ilk növbədə fənlərin yüksək səviyyədə tədrisindən başlayır. Buna görə də müxtəlif fənlərin tədrisində ali təhsilin səviyyəsinin yüksəldilməsi, müasir təlim metodlarının tətbiqi və fənlərarası əlaqələrin səmərəli şəkildə genişləndirilməsi xüsusi diqqət tələb edir.

XXI əsrin tələbləri əsasında formalaşan internet resursları, dövrü nəşrlər, genişləndirilmiş proqramlar üzrə hazırlanmış dərsliklər, tədris vasitələri və metodik göstərişlər kimi müxtəlif resurslar təlimin keyfiyyətinin artırılması üçün mühüm imkanlar yaradır. Dərin elmi biliklərə yiyələnmək, baş verən hadisələri məntiqi ardıcılıqla təhlil etmək və onları əsaslandırılmış şəkildə izah etmək yüksək keyfiyyətli təhsilin əsas yoludur [1].

Müasir dünyada təhsil sisteminin inkişafı və onun səmərəliliyinin artırılması məqsədilə innovativ yanaşmaların tətbiqi qaçılmaz zərurətə çevrilmişdir. XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində baş verən texnoloji tərəqqi tədris prosesinə köklü şəkildə təsir göstərərək daha əlçatan və interaktiv öyrənmə mühitlərinin formalaşmasına şərait yaratmışdır.

Ənənəvi təlim metodları artıq müasir təhsil tələblərini tam ödəmədiyindən pedaqogikada innovativ yanaşmalara ehtiyac getdikcə artır. Yenilikçi pedaqoji üsullar tədris prosesinə yeni baxışların və texnologiyaların gətirilməsi ilə təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsini hədəfləyir.

“İnnovasiya” termini ingilis dilindəki “innovation” sözündən götürülmüşdür və “yenilik” mənasını ifadə edir. Pedaqoji innovasiya isə təlim, tərbiyə və inkişaf proseslərinin səmərəliliyini yüksəltmək üçün həyata keçirilən yenilikləri əhatə edir. Bu yeniliklərin böyük qismi pedaqoji sistemin daxili potensialına əsaslanır. Təhsilin yenilənməsi müasir dövrdə xüsusi aktuallıq kəsb edir, çünki təhsil cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini əks etdirən bir güzgüdür. Cəmiyyətin inkişafı təbii olaraq təhsildə də özünü göstərir [7].

Tələbəyönümlü tədris, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadə, oyun əsaslı təlim, problem yönümlü və layihə əsaslı öyrənmə kimi metodlar şagirdlərin marağını artırır və

motivasiyanı gücləndirir. Bu məqalənin məqsədi müasir təhsil prosesində innovativ pedaqoji üsulların tətbiqini və onların təlimə müsbət təsirlərini araşdırmaqdır.

Aşağıda müasir təlimdə geniş tətbiq olunan əsas innovativ pedaqoji metodlar təqdim olunur:

1. Tələbəyönümlü təlim

Bu yanaşmada tələbə tədris prosesinin mərkəzində dayanır. Onun maraqları, ehtiyacları və öyrənmə üslubu nəzərə alınır. Müəllim burada bilik verən əsas mənbə deyil, daha çox yönləndirici rolunda çıxış edir. Bu metod tələbələrin müstəqil düşünmə və məsuliyyət hissini inkişaf etdirir.

2. İKT əsaslı öyrənmə

İKT-nin tətbiqi dərs prosesini daha dinamik və qarşılıqlı təsirə əsaslanan hala gətirir. Onlayn platformalar, virtual laboratoriyalar, elektron kitablar və təlim tətbiqləri öyrənməni məkan məhdudiyyəti olmadan davam etdirməyə imkan yaradır.

3. Layihə əsaslı öyrənmə

Bu metod tələbələrin layihələr üzərində işləməklə bilikləri real həyatda tətbiq etmələrinə şərait yaradır. Layihə işi tənqidi düşünmə, komanda işi və problemlərin həlli bacarıqlarını formalaşdırır.

4. Tərs sinif modeli

Bu modeldə əsas mövzular əvvəlcədən evdə öyrənilir, sinifdə isə müəllim rəhbərliyi ilə tətbiq və müzakirə edilir. Bu, şagirdlərin dərslə daha hazırlıqlı gəlməsinə şərait yaradır.

Bu üsullar müxtəlif öyrənmə tərzlərinə uyğunlaşaraq kreativlik, analitik düşüncə və problem həll etmə bacarıqlarının inkişafına geniş imkan yaradır.

Yenilikçi öyrənmə metodlarının əsas məqsədi tələbənin təhsil prosesində daha fəal mövqe tutmasını təmin etməkdir. Bu yanaşmalar eyni zamanda tənqidi təfəkkürü, problem həll etmə qabiliyyətini və əldə edilən biliklərin daha səmərəli ifadə olunmasını təşviq edir.

Təhsildə innovasiya potensialının reallaşdırılması üçün müəllimlərin, pedaqoji kollektivlərin və idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin koordinasiyası böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu metodların uğurla tətbiqi müəllimlərin peşəkarlığının artırılmasını, təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsini və ənənəvi yanaşmaların təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Konfutsinin təxminən 2500 il əvvəl etdiyi “elmi və təhsili düzgün istifadə edən cəmiyyətin rifaha çatacağı” barədə fikri bu gün də aktuallığını qoruyur [3].

Müasir təlim ənənəvi təhsildən fərqli olaraq aşağıdakı üstünlüklərə malikdir:

Müasir tədris üsulları müəyyən pedaqoji plan əsasında formalaşdırılmış inkişaf prosesidir və müəllimin intellektual səviyyəsi, metodoloji hazırlığı ilə sıx bağlıdır.

Müəllim-tələbə və tələbə-tələbə əlaqələri texnoloji ardıcılıqla qurulur və bu əlaqələr konkret məqsədlərə əsaslanır.

Müəllim və tələbə fəaliyyətinin qarşılıqlı şəkildə koordinasiyası fərdiləşdirmə və diferensial tədris prinsiplərinə uyğun qurulur.

Pedaqoji metodların mərhələli şəkildə planlaşdırılması tələbələrin istər ümumtəhsil, istərsə də ali təhsil pilləsində məqsədlərinə çatmasına xidmət edir.

Tədrisin ayrılmaz hissəsi olan qiymətləndirmə ədalət prinsipinə əsaslanmalı və tələbə fəaliyyətini dəqiq ölçən göstəricilərlə aparılmalıdır.

Tədris materiallarının düzgün qurulması keyfiyyətli təhsilin əsas şərtlərindən biridir. Müasir dövrdə yeni nəşrlər, elektron resurslar və ensiklopedik məlumat bazaları dərs materiallarının hazırlanmasına böyük dəstək verir [8].

Pedaqoji problemlərin araşdırılması təlimin səmərəliliyinin artırılması üçün yeni istiqamətlər müəyyən edir. Buraya müəllim hazırlığı, tələbə motivasiyası, psixoloji dəstək və inkişaf yönümlü yanaşmalar daxildir.

Nəticə. Keyfiyyətli təhsilin təmin olunması üçün əsas şərt fənlərin müasir, effektiv və innovativ üsullarla tədrisidir. Tədrisin səmərəliliyi həm müəllimin peşəkarlığından, həm də yeni pedaqoji və texnoloji yanaşmalardan düzgün istifadə edilməsindən asılıdır.

Tələbəyönümlü təlim, İKT-nin tətbiqi, layihə əsaslı öyrənmə və tərs sinif kimi innovativ metodlar şagirdlərin aktivliyini artırır, tənqidi düşünmə və analitik bacarıqlarını inkişaf etdirərək təlim prosesini daha maraqlı və məhsuldar edir.

Müasir təhsil yalnız bilik ötürmək deyil, şəxsiyyətin inkişafını hədəfləyən çevik və individual yanaşmanı tələb edir. Bu istiqamətdə aşağıdakı məsələlər mühüm əhəmiyyət daşıyır:

- müəllimlərin peşəkar inkişafı;
- təhsil müəssisələrinin infrastruktur baxımından gücləndirilməsi;
- müasir tədris resurslarının geniş tətbiqi;
- psixoloji dəstək və motivasiya;
- təhsil sistemində kompleks islahatlar.

Nəticə olaraq, təhsildə innovasiya yalnız texnologiyanın tətbiqi deyil, həm də təfəkkürdə dəyişiklik, təlimin mahiyyətinin yenidən dərk edilməsidir. Bu isə cəmiyyətin davamlı inkişafı və rifahı üçün əsas baza hesab olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Аканбаева, С.К. Качественное образование – проблемы и пути решения // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2014. № 8-4. – с.134-135.
2. Zeynalov, C. Təlim fəaliyyətinin psixoloji prosesi / C.Zeynalov. – Bakı: – 2017.
3. Əliyev, Y. və Cəfərov, S. Azərbaycan təhsilində innovativ yanaşma və üsullar. – 2022. – s.11-16. <https://congress7.emissc.org/en>
4. Əliyeva, F., Məmmədova Ü. Müasir təlim texnologiyaları / F.Əliyeva, Ü.Məmmədova. – Bakı: – 2014.
5. Johnson, D.W., & Johnson, R.T. (1999). Cooperative Learning and Social Interdependence Theory. Journal of Educational Research, 23(4), – 1999. – p.57-65.
6. İlyasov, M. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. – Bakı: – 2018.
7. Novruzov, A.(2012) Müasir təlim texnologiyaları. – Bakı: – s.45-49.
8. Əkbərov, N.Ə., Həsənlı, Ş.V.. Fənlərarası əlaqələr. Şagirdlərin fizikadan aldqları biliklərin kimyanın öyrənilməsində rolu // Kimya məktəbdə – Elmi-nəzəri və metodik məcmuə. – 2022. № 1 (77). – s.9-18.
9. Vygotsky, L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press. – 1978.

ЕГНА АХМЕДОВА

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ В ВЫСШЕМ ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

Резюме: В настоящем исследовании рассматривается влияние инновационных подходов в образовании на развитие педагогики.

Концепция инноваций по сути основана на создании и применении инноваций. Первоначально возникнув в экономической науке, этот термин впоследствии стал широко использоваться в различных областях. Внедрение этих инноваций в образовательный процесс является ярким примером такого расширения. Понятия «инновация» и «новизна» часто используются как синонимы и могут быть взаимозаменяемыми. Инновация – это междисциплинарный интеллектуальный процесс, объединяющий науку, технологии и менеджмент, связанный с внедрением новых идей и их применением в общественной жизни. Инновации играют важную роль в системе образования, как и во всех сферах деятельности человека. Подавляющее большинство реформ, проведенных в истории образования, способствовало последовательному внедрению в образовательную среду инноваций, сформированных в результате общественного развития.

Под инновациями в образовании понимается внедрение новых подходов к целям, содержанию, методам и формам образования, а также взаимодействие обучающихся и педагогов в управлении, организации и образовательном процессе на основе новых знаний. Такие инновации иногда возникают в результате реформ на национальном и региональном уровнях, иногда – в результате специальных программ развития, а иногда – в результате

прямых инициатив образовательных учреждений. Этот процесс также характеризуется модернизацией образования в соответствии с современными требованиями.

Следовательно, применение инновационных подходов в образовании позволяет повысить качество обучения, делая его более продуктивным, гибким и индивидуализированным.

Ключевые слова: образование, педагогика, развитие, инновации, инновационность

YEGANE AHMEDOVA

YÜKSEK PEDAGOJİK EĞİTİMDE YENİLİKÇİ YAKLAŞIMLAR

Özet: Bu çalışma, eğitimde yenilikçi yaklaşımların pedagojinin gelişimi üzerindeki etkisini incelemektedir.

İnovasyon kavramı, özünde inovasyonun yaratılması ve uygulanmasına dayanmaktadır. Başlangıçta ekonomi biliminde yer alan bu terim, daha sonra çeşitli alanlarda yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu yeniliklerin eğitim sürecine dahil edilmesi, bu genişlemenin açık bir örneğidir. "İnovasyon" ve "yenilik" kavramları genellikle eş anlamlı olarak kullanılır ve birbirinin yerine kullanılabilir. İnovasyon, yeni fikirlerin hayata geçirilmesi ve toplumsal yaşama uygulanmasıyla ilgili, bilim, teknoloji ve yönetimi birleştiren çok disiplinli bir entelektüel süreçtir. İnovasyonlar, insanların faaliyet gösterdiği tüm alanlarda olduğu gibi eğitim sisteminde de önemli bir rol oynar. Eğitim tarihinde gerçekleştirilen reformların büyük çoğunluğu, toplumsal gelişmenin bir sonucu olarak ortaya çıkan yeniliklerin eğitim ortamına sürekli olarak getirilmesine hizmet etmiştir.

Eğitimde inovasyon, eğitim hedeflerine, içeriğine, yöntemlerine ve biçimlerine yeni yaklaşımların getirilmesinin yanı sıra, öğrenenler ve eğitimcilerin yeni bilgilere dayalı yönetim, örgütsel ve eğitimsel süreçlerde karşılıklı iş birliğini ifade eder. Bu tür yenilikler bazen ulusal ve bölgesel düzeydeki reformların, bazen özel kalkınma programlarının, bazen de eğitim kurumlarının doğrudan girişimlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Bu süreç aynı zamanda eğitimin çağdaş gereksinimlere uygun olarak modernizasyonu da karakterize edilir.

Sonuç olarak, eğitimde yenilikçi yaklaşımların uygulanması, öğrenme sürecini daha üretken, esnek ve bireyselleştirilmiş hale getirerek öğretim kalitesini artırabilir.

Anahtar Kelimeler: eğitim, pedagoji, gelişim, inovasyon, yenilikçilik

MƏKTƏBƏHAZIRLIQ QRUPLARINDA SAVAD TƏLİMİNƏ HAZIRLIĞIN ZƏRURİLİYİ

Ana dili tədrisi məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində böyük pedaqoji əhəmiyyəti olan məsələdir. Uşaqların təfəkkür səviyyəsini müəyyənləşdirməkdə və onun inkişaf yolunu təmin etməkdə ana dili tədrisinin ümumi təlim sistemində rolu son dərəcə böyükdür. Ana dili məşğələlərində uşaqlar biliklər əsasında fikir mübadiləsi keçirir, öz fikirlərini düzgün, aydın, səlis ifadə etmək üçün müvafiq sözlər axtarır, tapdıqları sözləri fəal lüğətlərində işlətməyə çalışırlar. Savad təliminə hazırlıq nitq inkişafı ilə yanaşı uşaqların oxu və yazı təliminə hazırlanmasını ön plana çəkməyi tələb edir. Məktəbəhazırlıq qrupunda oxu-yazmaya hazırlıq məşğələləri uşaqların məktəb həyatına uyğunlaşması və uğurlu təhsil başlanğıcı üçün zəruridir. Bu məşğələlərin məqsədyönlü, sistemli və müasir tələblərə uyğun təşkili uşaqlarda oxuma-yazma bacarığının, eyni zamanda nitq və idrak fəaliyyətinin inkişafını təmin edir. Müəllimlərin bu istiqamətdə yaradıcı yanaşması, fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alması və interaktiv metodlardan istifadə etməsi tədrisin keyfiyyətini yüksəldir və məktəbəqədər təhsilin səmərəsini artırır. Altiyaşlıların təliminin müvəffəqiyyətli və cəlbedici olması üçün düşündürücü və inkişafetdirici oyunlardan istifadə olunmalıdır. Uşaqlar oyun zamanı sərbəst olur, yeniliyi asanlıqla qavraya bilirlər. Oyun zamanı uşağın təfəkkürü, yaddaşı, müşahidəçilik qabiliyyəti, diqqəti daha asanlıqla inkişaf edir.

Açar sözlər: məktəbəhazırlıq qrupu, oxu-yazmaya hazırlıq, məktəbəqədər təhsil, nitq inkişafı, pedaqoji texnologiya

Giriş. Məktəbəqədər təhsil vahid təhsil sisteminin ilk pilləsi olmaqla uşaqların intellektual, fiziki və psixoloji inkişafında, onların şəxsiyyətinin formalaşmasında və məktəbə hazırlığında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Gənc nəslin, o cümlədən məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyəsinin qarşısında duran başlıca məqsəd hərtərəfli biliyə, mütərəqqi dünyagörüşə, milli və ümumbəşəri əxlaqa, mənəviyyətə və mədəni dəyərlərə yiyələnən şəxsiyyət formalaşdırmaq və cəmiyyətimiz üçün layiqli vətəndaşlar yetişdirmək olduğundan hazırda məktəbəqədər müəssisələrdə uşaqların tərbiyəsinə müasir tələblər səviyyələrinə qaldırmaq vacibdir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsi üzrə işlər onlara, ilk növbədə məktəbdə müvəffəqiyyətlə oxumalarını təmin etmək imkanı verir. Ana dili məşğələlərində uşaqlar fikir mübadiləsi keçirir, öz fikirlərini düzgün, aydın, səlis ifadə etmək üçün müvafiq sözlər axtarır, tapdıqları sözləri nitqlərində işlətməyə çalışırlar. Bu məqsədlə məşğələlərdə onların nitq inkişafının müxtəlif cəhətlərini-söz yaradıcılığını, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsini, nitqin qrammatik cəhətdən formalaşmasını və rabitəli nitqin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutmaq lazımdır. Kiçik qrupdan başlayaraq uşaqların nitqinin öyrənilməsi əsasında aparılan nitq inkişafı məşğələləri nitqin səs mədəniyyəti, tələffüz üzrə iş, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, dilin qrammatik quruluşunun mənimsənilməsi və rabitəli nitqin inkişaf etdirilməsi məsələlərini əhatə edir.

Ana dili tədrisi məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində böyük pedaqoji əhəmiyyəti olan məsələdir. Uşaqların təfəkkür səviyyəsini müəyyənləşdirməkdə və onun inkişaf yolunu təmin etməkdə ana dili tədrisinin ümumi təlim sistemində rolu son dərəcə böyükdür. Ana dili məşğələlərində uşaqlar biliklər əsasında fikir mübadiləsi keçirir, öz fikirlərini düzgün, aydın, səlis ifadə etmək üçün müvafiq sözlər axtarır, tapdıqları sözləri fəal lüğətlərində işlətməyə çalışırlar. Bu məqsədlə tərbiyəçilər söylə çalışmalı, məşğələlərdə nitq inkişafının müxtəlif cəhətlərini-söz yaradıcılığını, nitqin qrammatik cəhətini və rabitəli nitqinin qarşılıqlı inkişafının əlaqələndirilməsini təmin etməlidirlər.

Hazırlıq qrupunda uşaqların tədris fəaliyyəti, plan üzrə hərəkət etmək, əqli tapşırığı müstəqil yerinə yetirmək, tərbiyəçini dinləməyi bacarmaq fəaliyyəti formalaşır. Məktəbə gələrkən uşaqlar müşahidə aparmağı, müqayisə etməyi, sadə səbəb-nəticə əlaqələrini başa düşməyi bacarmalı, təbiət hadisələri, insanlar, onların əməyi, qarşılıqlı əlaqələri haqqında konkret məlumatlara yiyələnmişdirlər.

Məktəbəqədər müəssisələrdə nitq inkişafı geniş, əhatəli olmaqla, savad təliminə hazırlıq məşğələlərini də əhatə edir. Dil açıqları dövrədən körpələrdə nitqin səs mədəniyyəti, nitq səslərini düzgün tələffüz etmək üzrə çalışmalar, uşaqların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, cümlənin qurulması üzrə işlər, nəticə etibarilə savad təliminə xidmət edir.

Əsas hissə. Uşağın savad təliminə hazırlanmasının əsasında nitqin səs mədəniyyətinin düzgün təşkili durur. Məktəbə gedənədək uşaq fonematik eşitmə bacarığına yiyələnmiş, dilimizin bütün səslərini aydın tələffüz etməyi, sözdə səslərlə hərflərin sayını və sırasını müəyyənləşdirməyi, bir səsə görə fərqlənən sözləri tapmağı bacarmalıdırlar. Danışarkən sözü axıradək tələffüz etməmək, səs, heca buraxmaq, səs, heca artırmaq, bir səsi başqası ilə əvəz etmək, sözlərin yerini dəyişik salmaq, yerli şivə xüsusiyyətlərinə yol vermək bu dövr üçün xarakterikdir. Belə nöqsanlar uşaqların oxu texnikasına yiyələnmələrinə mane olur və yazıda da əksini tapır. Ona görə də müəllim uşaqların tələffüzünə müntəzəm nəzarət etməli, düzgün tələffüz nümunəsi verməklə onların aradan qaldırılmasına nail olmalıdır.

Savad təlimi dövründə uşaqların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi əlifba dərsliyinin sütunlarında verilmiş sözlərlə başlanır. Sütunlar və mətnin lüğəti uşağın həyatı, ətraf aləm haqqında çox rəngarəng sözlərlə zəngindir. Sütunlardakı sözlər, bəzən çox müxtəlif sahələrə aid olmaqla mənası uşaqlara çatmır. Müəllim belə sözlərin səs-hərflər təhlilini aparmalı, kəsmə əlifbanın köməyiylə düzüm lövhəsində düzdürməlidir.

Savad təliminə hazırlıq nitq inkişafı ilə yanaşı uşaqların *oxu və yazı təliminə* hazırlanmasını ön plana çəkməyi tələb edir. Təcrübə göstərir ki, uşaqların bir qismi 3 yaşından oxumağa maraq göstərilir. Lakin uşaqların sözləri düzgün tələffüz edə bilmədikləri dövrdə səs təhlili təliminə başlamaq məsləhət görülmür. Çünki məhz sözlərin aydın tələffüzü prosesində onların səs strukturunu müəyyən etmək mümkündür. Bu dövrdə məqsədə nail olmaq üçün elə şərtlər oxunmalı və əzbərlənməlidir ki, uşaqlar hər hansı səsixüsusi vurğu altında tələffüz etsin, təkrarlasınlar. Ayırı-ayrı heyvan, quş, həşərat, əşya səslərini (qarr, cırrr, zıqqq, məəə, fışşş, fıssss, vızzzz və s.) təkrarlayan parçalar üzrə məşqlər bu baxımdan faydalıdır.

Beləliklə, uşaqların diqqəti sözün məna tərəfindən onun formal cəhətinə, səs cəhətinə yönəldilir. Bu dövrdə uşaqları tələsdirib, artikulyasiyasını dəyişdirməyə məcbur etmək olmaz. Çalışmaq lazımdır ki, onlar tərbiyəçini yamsılamaq, dəfələrlə təkrarlamaq yolu ilə düzgün tələffüzə alışsınlar. Məşğələ üçün şər seçərkən çalışmaq lazımdır ki, uşaqlar eyni səsin ayrılması üzrə eyni şəri və ya bənzər şərtləri dalbadal oxumasınlar. Şər elə olmalıdır ki, ayrılmalı səs müxtəlif mövqələrdə (sözün əvvəlində, ortasında və axırında, müxtəlif səslərlə yanaşı işlənsin). Ayırmaq üçün yalnız samit səslər götürülməlidir. Çünki məhz samitlərin adət edilmiş artikulyasiyasının dəyişilməsi tələb olunur. Şərlərin oxunması, əzbərlənməsi ilə yanaşı uşaqların sözdə səsi ayırmaları üzrə onların əqli fəallığını təmin edən əlavə tapşırıqlar da verilməlidir. Şəkillərə və əşyalara baxıb, adının əvvəlində, ortasında və axırında müəyyən səsin işlənməsinə dair misallar tapmaq sonralar heç şeyə istinad etmədən misallar demək belə çalışmalardır.

Böyük qrupda məşğələlər elə təşkil olunmalıdır ki, uşaqlar məktəbə hazırlıq qrupuna keçənədək aşağıdakı vərdişlərə yiyələnsinlər: a) Hər hansı sözün səs təhlilini aparmaq; b) sözdə səsin yerini müəyyənləşdirmək; c) qalın və incə saitləri ayırmaq; d) sözün səs strukturuna bələdləşmək və təklif olunan modelə uyğun söz seçmək; e) bütün saitlərin böyük çap şəklini tanımaq və yazmaq.

Beləliklə, dördüncü yaşıdan beşinci yaşadək əsasən savad təliminə hazırlıq işi gedirsə, beşinci yaşıdan əlifba təliminə hazırlıq üzrə iş gedir.

Məktəbəqədər dövrdə oxu təliminə iki cür yanaşmaq mümkündür:

- 1) səsləri və onları ifadə edən hərfləri eyni vaxtda öyrənməklə qısa müddətdə uşaqları sadə hecalarla oxu vərdişi aşılamaq;

2) uşaqlara dil gerçəkliklərini – sonralar məktəbdə fonetika və morfologiya məşğələlərində öyrədiləcək gerçəklikləri mənimsədikdən sonra təmiz praktik vəzifənin yerinə yetirilməsinə, yəni oxumaq vərdişinin öyrədilməsinə başlamaq. Bu yol, şübhəsiz, uzun və çətindir.

Savad təlimi nitq inkişafı proqramının bir hissəsi olduğundan ikinci yola üstünlüyün verilməsi təbiidir. Bu zaman əsas diqqət bütövlükdə uşaqların dil inkişafı prosesinə, onlarda nitq fəaliyyətinə yeni münasibətin formalaşmasına yönəlir. Uşaqlar əqli fəaliyyətin mürəkkəb formasını öyrənirlər.

Sözdən nitq səsinin ayrılması üzrə ilk əməliyyatlar uşaqların sözə münasibətini dəyişir. Onlar diqqəti sözün mənasından onun formal cəhətinə-səs tərkibinə keçirlər. Bu ideyanın nəzəri mövqeyi 70-ci illərdə akademik D.B.Elkonin tərəfindən işlənilmişdir. O, müəyyən etmişdir ki, oxu sözün qrafik modeli üzrə onun səs formasının yenidən hasilolma prosesidir. D.B.Elkonin bununla oxu təliminin əsas məzmununu – dili səs materiyasını ayırmışdır. Onun metodu üzrə oxu təlimi prosesi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan üç mərhələdən ibarətdir:

Birinci mərhələ sözlərin səs təhlinin formalaşması və dilin fonem (səs) sisteminə ümumi bələdləşmə mərhələsidir.

İkinci mərhələdə sait fonemlər sisteminin mənimsənilməsi, onların hərflərlə ifadə olunması, sait hərflərə və fonemlərə ümumi bələdləşmə mərhələsidir.

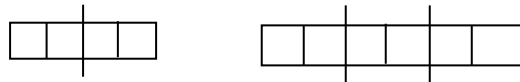
Üçüncü mərhələdə samit fonemlər sisteminin mənimsənilməsi, onların hərflərlə ifadəsi və oxunun əsas mexanizminin mənimsənilməsi mərhələsidir. Birinci mərhələ nəinki savad təliminin öyrədilməsi, nəinki məktəb təlimi, həmçinin bütövlükdə uşağın əqli inkişafı üçün fəvqəladə əhəmiyyətə malikdir [Hacıyeva, 1992].

Savad təliminə hazırlıq dövründə fonematik eşitmənin inkişafına böyük yer ayrılır. Fonematik eşitmə üzrə işi düzgün təşkil etmək üçün tərbiyəçi Azərbaycan dilinin fonetik sistemini öyrənməlidir. Tərbiyəçi bilməlidir ki, dilimizdə fonemlərin sayı hərflərin sayından çoxdur (40-dır, onlardan 15-i sait, 25-i samitdir).

Fonematik eşitmə müxtəlif uşaqlarda müxtəlif vaxtda başa çatır. Bunu nəzərə alaraq cümlə və söz üzərində təhlil-tərkib işi il boyu aparılmalıdır. Hər bir məşğələdə 3-5 sözdən ibarət cümlə sözlərə ayrılmalı, sözlərin sayı və yeri xəbər alınmalıdır. Uşaqlar bu vərdişə yiyələndikdən sonra hər hansı oyuncaq, quş, meyvə və heyvan haqqında 2-3 sözdən ibarət cümlə qurmaq təklif olunmalıdır.

Bu dövrdə sözün hecalara ayrılması, ondakı hecaların sayı və ardıcılığı müəyyənləşdirmək üzrə də iş getməlidir. Bu zaman tərbiyəçi diqqətli olmalı, təhlil üçün a-na, nə-nə, Tu-tu, Nu-ru və s. kimi iki açıq hecadan ibarət sözlər seçilməlidir. Uşaqların hər hansı yanlış, qeyri-dəqiq cavabına dərhal düzəliş verilməlidir. Yaxşı olar ki uşağın öz səhvini tapmasına kömək göstərilsin [Məmmədova, 2019].

Uşaq bağçası şəraitində uşaq körpəlik dövründən ana dilindən praktik şəkildə istifadə etməyə başlayır, lakin o, nitqin köməyi ilə həyata keçirildiyi qaydaları dərk etmir. Oxu texnikasına yiyələnməyin ilk addımları sxemlər və kartoçkalarda oyun xarakterli məşqlər hesab olunur. Tərbiyəçi cümlələri, sözləri, hecaları və səsləri ifadə edən sxemlərlə uşaqları tanış etməlidir. Onlar bilməlidirlər ki, cümlədəki bitmiş fikir sözlərin düzgün sıralanması ilə bildirilir. Ona görə də cümlədə neçə söz varsa, onun sxemində o qədər də sözü əks etdirən işarə olur. Onlar öyrənirlər ki, sözü hecalara bölmək mümkündür. Hecalar da hərflərə bölünür: Məs: “Arzu oynayır” cümləsinin sxemi belədir:

Bu sxemlər üzrə müəyyən vərdişlər qazandıqdan sonra uşaqlar uzanan və uzanmayan səslərlə tanış olurlar. Beləliklə, onlar sözün hecalara ayrılmasına, saitlərin rolu haqqında praktik məlumatla yiyələnirlər. Onlar öyrənirlər ki, sözdə neçə sait varsa, o qədər də heca olur.

Uşaq bağçalarında savad təlimi səs təhlil-tərkib metodu əsasında təşkil olunur. Bu metod uşaqların eşitmə qavrayışına, sözün səs təhlilinə istinad edir. Bu isə fonematik eşitmənin yüksək inkişaf səviyyəsini, başqa sözlə şifahi nitqin təhlilini qavramaq-dinləmək və cümləni sözlərə, sözləri hecalara, hecaları sözlərə ayırmaq, səslərdən heca, hecalardan söz, sözlərdən cümlə əmələ gətirmək qabiliyyətinin olmasını tələb edir.

Məktəbəqədər dövrdə uşaqların **yazıya** hazırlanmaları da xüsusi diqqət və səy tələb edir. Bəs uşaqların yazıya alınması üzrə hansı işlər görülür? Səliqəli, gözəl yazı vərdişinə yiyələnmək üçün əlin yazıya hazırlanması vacibdir. Uşaqlarla ilkin tanışlıq onu göstərir ki, şonların bir qismi məktəbə gələnədək əlinə karandaş almamış olur. Qələmi tutmaq, dəftəri qoymaq, partada əyləşmək qaydasını bilməmək bir yana, ümumiyyətlə, uşaqların bir çoxunun bilək əzələləri möhkəmlənməmiş olur. Valideynlər “Bıçağı götürmə, əlini kəsərsən”, “Qayçıyı yerinə qoy, gözünə batar”, “Baltanı yerinə at, ayağını vurarsan” kimi qayğıkeşliyi ilə uşağın bilək əzələlərini inkişafdan saxlayırlar. Bunu nəzərə alaraq bağçada, xüsusilə məktəbə hazırlıq qrupunda bilək, əl hərəkətləri etdirmək, bilək əzələlərinin, barmaqların inkişafına kömək edən hərəkətlərə üstünlük vermək lazımdır.

Səliqəli, gözəl yazı vərdişinə yiyələnmək üçün əlin yazıya hazırlanması vacibdir. Uşağın əsil mənada yazıya başlaması onun yazı ləvazimatı ilə tanışlığı və onlardan istifadə edə bilməsi ilə bağlıdır. Uşaq dəftər, sətir xətti, karandaş, qələm, onu tutmaq qaydası ilə tanış olmalıdır. Yazarkən dəftərin aşağı sol küncünü döşün ortasına yönəltməyi, sağ əllə qələm tutmağı, qələmin ucu ilə barmaqlar arasında 2 sm məsafə saxlamağı, sol əllə dəftəri tutmağı, sağ qolun dirsəyini stolun kənarından azacıq çıxarmağı, döşü stola dayamamağı, çiyinləri dik tutmağı, başı azacıq aşağı əyməyi, gözlə dəftər arasında 20-25 sm məsafə saxlamağı öyrətmək vacibdir.

Oxu və yazıya belə hazırlıq sonralar uşaqların ilkin oxu və yazı texnikasına asanlıqla yiyələnmələrinə imkan verir.

Savad təlimi dövründə oxu və yazı texnikası üzrə məşğələlərin cansıxıcı xarakter daşmasının qarşısını almaq məqsədilə uşaqları məktəbəqədərki oyun və əyləncə aləmindən ayırmamaq lazımdır. Hər beş-on dəqiqədən bir yumoristik əhvalat, lətifə danışmaq, tapmaca, yanıltmac, oyun- nəğmələr, kiçikhəcmli şeir, hekayə, təmsil və nağılların oxunması uşaqların yorğunluğunu aradan qaldırır, marağını artırır, diqqətini daim oyaq saxlayır. Uşaqlarla dialoqa geniş yer vermək, suala cavab vermək, dialoqa qoşulmaq bacarığını inkişaf etdirmək lazımdır. Bu məqsədlə seriya-sujetli şəkillərdən, uşaqların ekskursiya, gəzinti, oyun və əyləncələrdə gördüklərindən istifadə etmək mümkündür.

Nəticə. Altıyaşlıların təliminin müvəffəqiyyətli və cəlbədicə olması üçün düşündürücü və inkişafetdirici oyunlardan istifadə olunmalıdır. Uşaqlar oyun zamanı sərbəst olur, yeniliyi asanlıqla qavraya bilirlər. Oyun zamanı uşağın təfəkkürü, yaddaşı, müşahidəçilik qabiliyyəti, diqqəti daha asanlıqla inkişaf edir.

Tərbiyəçi hər bir məşğələyə vaxtında hazırlaşmalı, üzərində iş aparılacaq materialı diqqətlə seçməli, məşğələdə istifadə ediləcək iş formalarını, metod və priyomlarını müəyyənləşdirməlidir. O, çalışmalıdır ki, təlim yükü uşaqların idrak imkanlarından nə ağır, nə də yüngül olsun. Nitq inkişafı üzrə iş uşaqların fiziki imkanlarına müvafiq olmaqla onların fikir və fəaliyyətini hərəkətə gətirməli, təfəkkürünü, yaddaşını inkişaf etdirməli, müqayisəetmə, ümumiləşdirmə, əqli nəticəyə gəlmə bacarıqlarına yiyələnməsini təmin etməlidir. Bütün bunlara nail olmaq üçün nitq inkişafı üzrə iş birtərəfli deyil, kompleks şəkildə aparılmalıdır. Bu dövrdə uşaqların nitqi elə inkişaf etdirilməlidir ki, sərbəst, düzgün, sürətli, ifadəli, şüurlu, qrammatik-orfoepik, leksik çalışmaları yerinə yetirməyə, gördükləri, eşitdikləri, yerinə yetirdikləri haqqında müstəqil kiçik həcmli hekayələr qurub danışmağa hazır olsunlar. Cəmiyyətin indiki mərhələsində uşaqların bir qisminin sürətlə inkişafı- akselrasiya məktəbə gələnədək onlara ilkin oxu vərdişləri aşılamaq imkanı verir. Tək-tək də olsa, 4 yaşından hərfləri tanımağa başlayan və yazmağa həvəs göstərən uşaqların istəklərinə qarşı çıxmaq onların inkişafını ləngidə bilər. Bəzən yersiz etirazlar, məktəbə gedəndə hər şeyi öyrənəcəyinə ümid bəsləyib, hər şeyi öyrətmək ssəyi uşaqlara valideynin, həmçinin hazırlıqsız tərbiyəçinin “köməyi” daha çox zərər yetirir. Məktəbəqədərki dövrdə uşaqların oxu və yazı texnikası üzrə qazandıqları yanlış vərdişləri aradan qaldırmaq yenini öyrətməkdən daha çətin olur.

Məktəbəhazırlıq qrupunda oxu-yazmaya hazırlıq məşğələləri uşaqların məktəb həyatına uyğunlaşması və uğurlu təhsil başlanğıcı üçün zəruridir. Bu məşğələlərin məqsədyönlü, sistemli və müasir tələblərə uyğun təşkili uşaqlarda oxuma-yazma bacarığının, eyni zamanda nitq və idrak fəaliyyətinin inkişafını təmin edir. Müəllimlərin bu istiqamətdə yaradıcı yanaşması, fərdi

xüsusiyyətləri nəzərə alması və interaktiv metodlardan istifadə etməsi tədrisin keyfiyyətini yüksəldir və məktəbəqədər təhsilin səmərəsini artırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin Proqramı (Kurikulum). – Bakı: – 2022. 54 s.
2. Əsgərova, R.Ə. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların rabitəli nitqinin inkişafı / R.Ə.Əsgərova. – Bakı: “Hərbi”, –2006. – 160 s.
3. Hacıyeva, Ə.H. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafı / Ə.H.Hacıyeva. – Bakı: “Maarif”, – 1992. – 107 s.
4. Həsənov, A.M. Məktəbəqədər pedaqogika / A.M.Həsənov. – Bakı: “Nasir”, – 2000. – 374 s.
5. Kərimov, Y.Ş. Uşaq məktəbə gedir / Y.Ş.Kərimov. – Bakı: – 2002. – 144 s.
6. Məmmədova, Y.X. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsinin məzmunu və yolları. – Bakı: “ADPU”, – 2019. – 260 s.
7. Sadıqova, T.B. Məktəbəhazırlıq qrupunda ərtaf aləmlə tanışlıq üzrə məşğələlər. – Bakı: “Nərgiz”, – 2008. – 140 s.
8. Zeynalova, Z.Ə. Uşaqların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində ətraf aləmin təsiri. // “İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə” jurnalı. №1, – 1990. – s.40-43.

YEGANE MAMMADOVA

THE NECESSITY OF LITERACY PREPARATION IN PRESCHOOL PREPARATORY GROUPS

Abstract: The teaching of the mother tongue in preschool educational institutions is a matter of great pedagogical importance. The role of mother tongue instruction in determining the level of a child's thinking and ensuring its development is extremely significant within the general education system. During mother tongue lessons, children exchange ideas based on acquired knowledge, search for appropriate words to express their thoughts correctly, clearly, and fluently, and strive to use these words actively in their vocabulary. Preparation for literacy, along with speech development, requires focusing on children's readiness for reading and writing instruction. Conducting reading and writing preparation activities in preschool preparatory groups is essential for children's adaptation to school life and for a successful start to education. Purposeful, systematic, and modern organization of these activities ensures the development of children's reading and writing skills, as well as their speech and cognitive abilities. Teachers' creative approaches, attention to individual characteristics, and the use of interactive methods improve the quality of instruction and enhance the effectiveness of preschool education. To make the education of six-year-olds successful and engaging, it is important to use thought-provoking and developmental games. During play, children feel free, easily perceive new concepts, and learn naturally. Through play, a child's thinking, memory, observation, and attention develop more effectively.

Keywords: preschool preparatory group, reading and writing readiness, preschool education, speech development, pedagogical technology

ZƏHRA FEYZİYEVA
Lənkəran Dövlət Universiteti
Magistrant
zahrafeyziyeva@gmail.com

COĞRAFIYANIN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ FƏNLƏRARASI YANAŞMA

Müasir dövrdə coğrafiyanın tədrisi yalnız nəzəri biliklərin verilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda şagirdlərdə tədqiqat, analiz və qərarvermə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini də hədəfləyir. Tədris prosesində fənlərarası yanaşma məkan düşüncəsini gücləndirir və təbii və sosial proseslər arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin daha dərinlən dərk olunmasına imkan yaradır. Coğrafiyanın biologiya, tarix, ekologiya, iqtisadiyyat, informatika və riyaziyyat kimi fənlərlə integrasiyası şagirdlərin bilikləri əlaqələndirməsinə və real həyat problemlərini həll etmə bacarıqlarını formalaşdırmasına kömək edir. Ümumilikdə, fənlərarası yanaşma coğrafiya tədrisinin səmərəliliyini artırır və şagirdlərin dünyagörüşünü genişləndirir.

Açar sözlər: *müasir təhsil sistemi, fənlərarası integrasiya, coğrafiya fənni*

Respublikamızda müasir dövrdə fənlərin tədrisinin yeni metodlarla öyrədilməsi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan coğrafiya fənninin tədrisinin yeni metodlarla, yeni yanaşmalarla, xüsusilə də fənlərarası yanaşmalar əsasında öyrədilməsi müasir dövrün əsas tələbidir. Belə yanaşma Respublikamızda müasir tədris tələbləri coğrafiya fənninin yeni metodlarla, xüsusilə fənlərarası yanaşma əsasında öyrədilməsini vacib edir. Bu yanaşma şagirdlərin tədqiqat, analiz və qərarvermə bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, coğrafiyanın biologiya, tarix, ekologiya, iqtisadiyyat və digər fənlərlə əlaqəsini dərk etmələrinə şərait yaradır. Nəticədə təbii və sosial proseslər daha dolğun mənimsənilir və təlimin səmərəliliyi artır.

Müasir dövrdə coğrafiyanın tədris metodologiyası sürətlə inkişaf edir. Əsas məqsəd yalnız nəzəri biliklərin ötürülməsi deyil, həm də şagirdlərdə tədqiqat, analiz və qərar qəbul etmək bacarıqlarını formalaşdırmaqdır. Coğrafiyanın tədrisi prosesində fənlərarası yanaşma şagirdlərin məkan düşüncəsinin inkişafını, təbii və sosial proseslərin qarşılıqlı əlaqələrinin daha dərinlən mənimsənilməsinə təmin edir.

Bu yanaşma coğrafiya elminin məzmununun biologiya, tarix, ekologiya, iqtisadiyyat, informatika və riyaziyyat kimi fənlərlə qarşılıqlı əlaqədə öyrədilməsini nəzərdə tutur. Fənlərarası integrasiya şagirdlərin biliklərini əlaqələndirməyə, mürəkkəb coğrafi prosesləri daha dolğun dərk etməyə və real həyat problemlərini həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə şərait yaradır. Beləliklə, coğrafiyanın fənlərarası yanaşma ilə öyrədilməsi XXI əsrin tələblərinə cavab verən, çevik düşünən, analitik və yaradıcı fərdlərin formalaşdırılmasına xidmət edir.

Coğrafiyanın müxtəlif fənlərlə integrasiyası tədrisin həm məzmununda, həm də metodlarında özünü göstərir. Məsələn, biologiya ilə əlaqə-təbii zonalar, ekosistemlər və canlıların coğrafi yayılması; tarixlə əlaqə - məskunlaşma, sivilizasiyaların inkişafı, miqrasiya prosesləri; ekologiya ilə əlaqə-ətraf mühitin mühafizəsi, insan fəaliyyətinin təbiətə təsirləri; iqtisadiyyat ilə əlaqə-resursların istifadəsi, istehsal və istehlak əlaqələri, regional inkişaf; riyaziyyat və informatika ilə əlaqə - isə statistik məlumatların hazırlanması, xəritələrin rəqəmsal təhlili və coğrafi informasiyanın modelləşdirilməsində özünü göstərir. Bu cür əlaqələndirmə şagirdlərdə tənqidi düşünmə, analiz-sintez, tətbiq və proqnozlaşdırma bacarıqlarını genişləndirir.

Nəticə. Coğrafiyanın fənlərarası yanaşma ilə tədrisi təlimin səmərəliliyini artırır, şagirdlərin dünyagörüşünü artırır və onları müasir cəmiyyətin tələblərinə uyğun kompleks düşünən fərdlər kimi formalaşdırır. Müasir tədris metodlarının tətbiqi coğrafiya fənninin daha effektiv, maraqlı və praktik şəkildə öyrədilməsinə imkan yaradır. Həmçinin şagirdlərin coğrafiya elmin digər elimlə əlaqələndirməsi digər elimləri də mənimsəməsinə kömək edir.

ZAHRA FEYZIYEVA

INTERDISCIPLINARY APPROACH IN THE PROCESS OF TEACHING GEOGRAPHY

Abstract: In the modern era, the teaching of geography is not limited to delivering theoretical knowledge but also aims to develop students' research, analytical, and decision-making skills. An interdisciplinary approach in the teaching process enhances spatial thinking and enables a deeper understanding of the interactions between natural and social processes. The integration of geography with subjects such as biology, history, ecology, economics, computer science, and mathematics helps students connect knowledge and develop the ability to solve real-life problems. Overall, the interdisciplinary approach increases the effectiveness of geography education and broadens students' worldview.

Key words: modern education system, interdisciplinary integration, geography subject

ZİYAKƏT RƏSULOVA

Bakı Slavyan Universiteti

Magistrant

ziyaketresulova@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞ DÖVRÜNDƏ SADƏ RİYAZİ ANLAYIŞLARIN FORMALAŞMASINDA OYUNLARIN İNKİŞAFETDİRİCİ POTENSİALI

Məktəbəqədər dövrdə riyazi təfəkkürün inkişafında didaktik oyunlar əsas və təsirli vasitədir. Bu oyunlar uşaqlarda sayma, ardıcılıq, müqayisə, forma-ölçü anlayışı və problem həll etmə kimi əsas riyazi bacarıqları gücləndirir. Məntiqi-riyazi, hərəkətli-riyazi, stolüstü və süjet-rollu oyunlar uşaqların həm idrak, həm sosial, həm də emosional inkişafını dəstəkləyir. Oyunlar motivasiyanı artırır, öyrənməni əyləncəli edir və yaradıcılığı gücləndirir. Qrup oyunları əməkdaşlıq və ünsiyyət bacarıqlarını formalaşdırır, fərdi oyunlar isə diqqət və özünəinamı artırır. Nəticədə, didaktik oyunlar məktəbəqədər uşaqların riyazi və sosial bacarıqlarını kompleks şəkildə inkişaf etdirən ən effektiv metodlardan biri hesab olunur.

Açar sözlər: *didaktik oyunlar, riyazi təfəkkür, məktəbəqədər təhsil, erkən riyazi bacarıqlar, oyun əsaslı təlim*

Məktəbəqədər dövr uşaqların idrak, psixi, sosial və motor bacarıqlarının sürətlə inkişaf etdiyi kritik mərhələdir. Bu dövrdə uşaqlar ətraf mühiti aktiv şəkildə kəşf edir, yeni bilik və bacarıqlar əldə edir, həmçinin fərdi və sosial davranış vərdişlərini formalaşdırırlar. Əldə edilən ilkin bilik və bacarıqlar sonrakı təhsil pillələrində uşaqların məntiqi və riyazi təfəkkürünün inkişafında əsas rol oynayır. Riyazi təfəkkür yalnız sayma bacarığı ilə məhdudlaşmır; o, həm də uşaqların məntiqi düşünmə, problem həll etmə, ardıcılığı başa düşmə, müqayisə etmə, ölçü və forma anlayışı, nümunələri tanıma və analitik bacarıqlarını əhatə edir. Bu bacarıqların formalaşması uşaqların həm akademik, həm də gündəlik həyatda qarşılaşdıqları vəziyyətləri anlama və həll etmə qabiliyyətini gücləndirir [Clements and Sarama 2009, s.10-18].

Ümumiyyətlə, pedaqoji praktikada riyazi biliklərin yalnız faktların ötürülməsi yolu ilə deyil, oyun vasitəsilə öyrədilməsi daha məhsuldar nəticələr verir. Oyun uşaqların öyrənməyə marağını artırır, onları fəaliyyətə təşviq edir və bilikləri praktik şəkildə tətbiq etməyə imkan yaradır. Didaktik oyunlar uşaqların riyazi anlayışları praktik, əyləncəli və sosial şəraitdə mənimsəməsinə xidmət edir və bu proses onların idrak, emosional və sosial inkişafını kompleks şəkildə dəstəkləyir. Bu yanaşma uşaqların həm müstəqil düşünmə, həm də əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirir, öyrənməni daha davamlı və təsirli edir [Brooks et al. 2025, s. 12-20]. Ən vacibi də oyun əsaslı təlim uşaqların yaradıcılıq və təxəyyül bacarıqlarını da artırır. Uşaqlar oyun zamanı müxtəlif həll yolları sınaıyır, fərqli strategiyalar tətbiq edir və nəticədə həm riyazi, həm də məntiqi bacarıqlarını daha yaradıcı şəkildə inkişaf etdirirlər. Beləliklə, məktəbəqədər dövrdə oyun vasitəsilə riyazi təfəkkürün formalaşması yalnız biliklərin ötürülməsini deyil, həm də uşağın ümumi idrak və sosial bacarıqlarının inkişafını təmin edən effektiv metod hesab olunur.

Didaktik oyunların əhəmiyyəti və üstünlükləri

Didaktik oyunlar vasitəsilə aparılan riyazi fəaliyyətlər məktəbəqədər uşaqlarda erkən riyazi bacarıqların – sayma, ədədi ardıcılıq, müqayisə, ölçü və forma anlayışlarının – daha yaxşı mənimsənilməsinə səbəb olur. Oyun həm də uşaqların yaradıcılıq və təxəyyül bacarıqlarını inkişaf etdirir. Üstəlik, oyun şəraitində riyaziyyat yalnız “məsələ-həll” kimi deyil, həm də sosial qarşılıqlı təsir və əməkdaşlıq vasitəsi kimi qəbul olunur. Tədqiqatlar göstərir ki, uşaqların öz oyunlarını yaratması və sonra birlikdə oynaması, yəni konstruktiv rol aldıkları oyunlar, riyazi bacarıqların – sayma, erkən ədədi anlayışlar və məntiqi təfəkkürün – əhəmiyyətli artımına səbəb olur. Bu yanaşma həmçinin uşaqların sosial bacarıqlarının inkişafını gücləndirir. Uşaqlar qrup şəklində oynayarkən əməkdaşlıq və ünsiyyət bacarıqlarını da öyrənirlər.

Didaktik oyunlar müxtəlif formalarda tətbiq olunur və uşaqların fərqli idrak sahələrini inkişaf etdirir. Məntiqi-riyazi oyunlar uşaqlarda ardıcılıq, səbəb-nəticə əlaqəsini anlama və problem həll etmə bacarıqlarını gücləndirir. Məsələn, uşaqlar müxtəlif rəngli kubikləri ardıcılıqla düzərək rəqəmləri tanıyır və müqayisə edir. Hərəkətli-riyazi oyunlar isə motor bacarıqları, diqqət və ədədi anlayışı eyni zamanda inkişaf etdirir; "Rəqəm ovu" oyununda uşaqlar müəyyən rəqəmi tapmaq üçün otaqda hərəkət edir və sayma bacarıqlarını praktiki şəkildə tətbiq edirlər.

Stolüstü oyunlar uşaqlarda planlaşdırma, diqqət və strukturlaşdırılmış düşüncə qabiliyyətlərini formalaşdırır. Riyazi kart və domino oyunları vasitəsilə uşaqlar sayma, ardıcılıq və müqayisə anlayışlarını öyrənirlər. Süjet-rollu oyunlar isə sosial bacarıqların və real həyat problemləri ilə işləmə qabiliyyətinin inkişafına xidmət edir; "Mağaza" oyununda uşaqlar əşyaları sayır, qiymətləri müqayisə edir və sadə hesablamalar aparırlar. Bundan əlavə, yaradıcı problemlərin həlli yönümlü oyunlar uşaqlarda yaradıcı təfəkkür və məsələ həll etmə bacarığını gücləndirir. Uşaqlar kubik və bloklardan müxtəlif şəkillər yaradır və fərqli həll yollarını sınayaraq öz yaradıcılıqlarını inkişaf etdirirlər. Beləliklə, hər bir oyun növü uşaqların idarəetmə, problem həll etmə, sosial qarşılıqlı təsir və yaradıcılıq bacarıqlarını kompleks şəkildə inkişaf etdirir.

Didaktik oyunların pedaqoji və psixoloji funksiyaları

Didaktik oyunlar məktəbəqədər uşaqların inkişafında həm pedaqoji, həm də psixoloji funksiyalar daşıyır. Onlar uşaqların idrak qabiliyyətlərini dəstəkləyərək riyazi anlayışların mənimsənilməsinə, məntiqi təfəkkürün formalaşmasına və problem həll etmə bacarıqlarının inkişafına şərait yaradır. Oyunlar uşaqlara məsələni analiz etmək, ardıcılığı anlamaq və səbəb-nəticə əlaqələrini qurmaq bacarıqlarını öyrədir ki, bu da onların riyazi və məntiqi təfəkkürünü gücləndirir. Belə yanaşma həmçinin uşaqların müstəqil düşünmə və qərar vermə bacarıqlarını artırır. Oyunlar uşaqların motivasiya səviyyəsini yüksəldir, öyrənmə prosesini əyləncəli və təşviqedici hala gətirir. Uşaqlar maraq və maraqlılıq hissi ilə aktiv iştirak etdikdə, öyrənilən riyazi biliklər daha uzun müddət yadda qalır. **Motivasiya funksiyası** həmçinin uşaqların özlərini sınamaq və yeni bacarıqlar qazanmaq istəklərini artırır. **Sosial** baxımdan, qrup oyunları uşaqlarda əməkdaşlıq və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına xidmət edir. Uşaqlar oyun zamanı həmyaşıdları ilə fikir mübadiləsi aparır, tapşırıqları bölüşür və komanda daxilində birlikdə qərar verməyi öyrənirlər. Bu, uşaqlarda sosial qaydalara riayət etmə, məsuliyyət və qarşılıqlı hörmət kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına da kömək edir. **Emosional funksiyası** baxımından didaktik oyunlar uşaqlarda müsbət duyğular yaradır və öyrənmə prosesini stresssiz, rahat və əyləncəli edir. Uşaqlar oyun zamanı özlərini ifadə edir, uğur qazanmaqla özünə inamını artırır, həmçinin uğursuzluq hallarında emosiyalarını idarə etməyi öyrənirlər. Bu, onların psixoloji dayanıqlılığını və özünütənqid qabiliyyətini dəstəkləyir. Bundan əlavə, didaktik oyunlar **yaradıcılıq funksiyasına** da malikdir. Uşaqlar öz oyunlarını quraraq təxəyyül və yaradıcılıq bacarıqlarını inkişaf etdirir, qarşılaşdıqları problemlərə fərqli həll yolları tapmağı öyrənirlər. Uşaqlar yeni ideyalar sınayır, müxtəlif strategiyalar yaradır və nəticədə həm riyazi, həm də məntiqi bacarıqlarını daha yaradıcı şəkildə tətbiq edirlər.

Beləliklə, didaktik oyunlar uşaqların idrak, sosial, emosional və yaradıcılıq yönümlü inkişafını kompleks şəkildə dəstəkləyir. Bu oyunlar həm təhsil müəssisələrində, həm də ev şəraitində uşaqların bacarıqlarının inkişafı üçün əvəzsiz vasitədir. Müəllim və valideynlər oyunlar vasitəsilə uşaqların inkişafını izləyə, onları düzgün yönləndirə və motivasiyanı yüksək saxlaya bilərlər.

Məktəbəqədər uşaqların inkişafında oyunların rolu nəzərə alınaraq, bir sıra praktiki tövsiyələr tətbiq olunmalıdır. İlk növbədə, təhsil proqramlarına həftəlik oyun saatları daxil edilməlidir. Bu, uşaqlara öyrənmə prosesini maraqlı və motivasiyaedici şəkildə yaşamaq imkanı yaradır. Eyni zamanda uşaqlara öz oyunlarını yaratmaq üçün şərait verilməlidir. Məsələn, sayma kartları, ölçü və konstruksiya oyunları vasitəsilə uşaqlar öz tapşırıqlarını hazırlayaraq, həm riyazi bacarıqlarını, həm də yaradıcılıqlarını inkişaf etdirə bilərlər. Təhsil prosesində qrup və fərdi fəaliyyətlərin balansı qorunmalıdır. Qrup oyunları uşaqlarda əməkdaşlıq və ünsiyyət bacarıqlarını gücləndirir, eyni zamanda sosial qaydalara riayət etmə vərdişlərini formalaşdırır. Fərdi oyunlar isə uşaqların fokuslanma qabiliyyətini artırır və özünə güvən hissini gücləndirir. Hərəkətli oyunlar da proqramda vacib yer tutmalıdır. Fiziki aktivliklə birləşdirilmiş riyazi tapşırıqlar uşaqların öyrəndikləri bilikləri praktiki şəkildə tətbiq etməsinə imkan verir, eyni zamanda motivasiyanı artırır.

Bundan əlavə, valideynlərin iştirakı da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ev şəraitində sadə sayma oyunları və gündəlik tapşırıqlar uşaqların öyrənmə prosesini dəstəkləyir, valideynlərlə birlikdə fəaliyyət həm öyrənməni praktik həyata bağlayır, həm də uşaqların motivasiyasını yüksəldir.

Beləliklə, oyun əsaslı fəaliyyətlər uşaqların riyazi, sosial və emosional bacarıqlarının kompleks inkişafına xidmət edir və həm təhsil müəssisələrində, həm də evdə effektiv şəkildə tətbiq oluna bilər.

Tədqiqatlar və praktiki nümunələr göstərir ki, didaktik oyunlar erkən uşaqlıq dövründə riyazi bacarıqların, məntiqi təfəkkürün, təxəyyülün və sosial bacarıqların inkişafında güclü vasitədir. Məktəbəqədər dövrdə oyun əsaslı yanaşmalar uşaqları yalnız riyazi biliklərlə deyil, ümumi idrak, sosial və emosional bacarıqlarla zənginləşdirir. Təhsil proqramlarında oyun əsaslı metodologiyanın prioritet olması vacibdir. Oyunlar həmçinin müəllimlər və valideynlər üçün praktik vasitədir, çünki uşaqların inkişafını müşahidə etmək və yönləndirmək imkanı verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Preschool children's math exploration during play with peers. Journal of Early Childhood Research, – 2019. – s.45
2. Computational Play in Early Childhood: Integrating Analog and Digital Tools to Support Mathematical Learning and Computational Thinking. Early Childhood Education Journal, – 2024. – s.112.
3. Mirzəyeva, M. Didaktik oyunların məktəbəqədər yaşlı uşaqların riyaziyyat təlimində rolu / M.Mirzəyeva. Elmi əsərlər, – 2014.
4. Verdiyeva, Ç. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların təlim fəaliyyətində riyaziyyat üzrə aparılan didaktik oyunların psixoloji təsiri / Ç.Verdiyeva. Elmi əsərlər, Bakı Qızlar Universiteti, – 2020.
5. Aksoy Toğu, A Pre-Service Teacher-Child Interactive Learning Approach for "Mathematics Education in Early Childhood". International Journal of Curriculum and Instruction, – 2020. – 771 s.

ZIYAKAT RASULOVA

THE DEVELOPMENTAL POTENTIAL OF GAMES IN FORMING BASIC MATHEMATICAL CONCEPTS IN PRESCHOOL CHILDREN

Abstract: In preschool age, didactic games are a fundamental and effective tool for developing mathematical thinking. These games strengthen essential mathematical skills such as counting, sequencing, comparing, understanding shapes and measurement, as well as problem-solving. Logical-mathematical, movement-based, tabletop, and role-play games support children's cognitive, social, and emotional development. Games increase motivation, make learning enjoyable, and enhance creativity. Group games foster cooperation and communication skills, while individual games improve attention and self-confidence. As a result, didactic games are considered one of the most effective methods for the comprehensive development of preschool children's mathematical and social abilities.

Keywords: didactic games, mathematical thinking, preschool education, early mathematical skills, play-based learning

ЗИЯКАТ РАСУЛОВА

РАЗВИВАЮЩИЙ ПОТЕНЦИАЛ ИГР В ФОРМИРОВАНИИ ЭЛЕМЕНТАРНЫХ МАТЕМАТИЧЕСКИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Резюме: В дошкольном возрасте дидактические игры являются основным и эффективным средством развития математического мышления. Эти игры укрепляют важные математические навыки, такие как счёт, установление последовательности, сравнение, понимание формы и величины, а также умение решать задачи. Логико-математические, подвижные, настольные и сюжетно-ролевые игры способствуют когнитивному, социальному и эмоциональному развитию детей. Игры повышают мотивацию, делают обучение увлекательным и развивают творческие способности. Групповые игры формируют навыки сотрудничества и общения, а индивидуальные — улучшают внимание и укрепляют уверенность в себе. В итоге дидактические игры считаются одним из наиболее эффективных методов комплексного развития математических и социальных навыков дошкольников.

Ключевые слова: дидактические игры, математическое мышление, дошкольное образование, ранние математические навыки, игровое обучение

